

Registered under Act XXV of 1867.

All rights reserved by the publisher.

॥ श्रीः ॥

तत्त्वबोधिनीसमाख्यव्याख्यासंवलितः

सिद्धान्तकौमुदी

नाम

भट्टोजिदीक्षितप्रणीता पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः ।

अत्र

भट्टसपरिव्राजकाचार्यज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचितोत्तरकृदन्तान्तं तत्त्वबोधिनीव्याख्या, स्वरवैदि-
तिः श्रीमज्जयकृष्णकृता सुबोधिनी, श्रीमद्रैरवमिश्रकृता लिङ्गानुशासनव्याख्या, पाणिनीय-
शिक्षा, गणपाठः, धातुपाठः, लिङ्गानुशासनं च, अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीगताष्टाध्या-
यीसूत्राणां पृष्ठाङ्कसूत्राङ्कसूची, वार्तिक-गणसूत्र-परिभाषाणां समुच्चितसूची,
धातूनां पृष्ठाङ्कसूची, उणादिसूत्राणां सूची, फिट्सूत्राणां
सूचीति, कोशपञ्चकस्य च संग्रहः ।

दृग्विच्छेद्युपाह्वैः वे. शा. सं. रा. रा. केशवतन्त्रजदिनकरशास्त्रिभिस्तथा
पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा च
संशोधिता ।

द्वितीयावृत्तिः ।

सा च

मुम्बय्यां

जावजी दादाजीनां

निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयाधिपतिना तुकाराम जावजी इत्यनेन

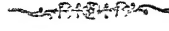
स्वीयेऽङ्कनालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीता ।

शकाब्दाः १८२३, ख्रीस्ताब्दाः १९०१.

मूल्यं रूप्यकचतुष्टयम् ।

इदं पुस्तकं सन १८६७ वर्षस्य २५ तमराजनियमानुसारेण लेखारूढीकृत्य सर्वाधिकारैः स
प्रकाशयित्रा स्वायत्तीकृतमस्ति ।

प्रस्तावना ।

भोः कुलक्रमागतानेकानवद्यहद्यप्रतिपद्यमानविद्याधरीकृतविद्याधरा अनवरतमुखचापकोटिमध्य-
वृतवाग्वाणप्रतिकृतप्रत्यर्धितीर्था अभीष्टसाधनकल्पद्रुमायमानविद्यावितरणाः पदवाक्यप्रमाणपारावा-
र्त्ता धीराः, विदितमेवात्रभवतां निखिलमहीवर्तुलमुखतिलकायमानो वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीनामा
भाष्याब्धि निर्मथ्याखिलजनोपकृतये श्रीमता विद्वत्कुलाभरणेन भट्टोजिदीक्षितेन विनिर्मितो
विन्मनस्तोषमुपजनयतीति ।

सिंश्च ग्रन्थे बहवो विवृतयो विलसन्ति मनोरमा—वृहच्छब्देन्दुशेखर—लघुशब्देन्दुशेखरप्रभृतयो
। प्याशयवर्णन—परमतविदारण—मूलयोजनपरायणाः । सतीष्वप्येतासु काठिन्याद्विस्ताराच्च सर्वेषां
। नयोर्नोपकारो भवतीति विचिन्त्य तेषां व्याकरणतत्त्वबोधाय श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यज्ञा-
। रस्वतीचरणास्तत्त्वबोधिनीनाम्नी व्याख्यां चक्रुः । श्रीमज्जयकृष्णपण्डिताश्च स्वरवैदिकप्रकरणं
ग्रन्थालं चक्रुः ।

यं व्याख्या काश्यादौ मुद्रणविधिना प्राकाश्यं नीतापि क्वचिदशुद्धतया क्वचिन्मूलटीकापाठसंकीर्ण-
क्वचित्पाठरहिततया अविव्यस्तसुलभवाच्याक्षरतया महामूल्यतया च पठनपाठनादौ विदुषां मनःकेशं
तीत्यनुभूय शुद्धमुद्रणकलया पाठासंकीर्णतयाऽभ्रष्टपाठतया घटितवालजनातिसुलभवाच्याक्षरतया
द्वज्जनमनस्तापं परिहरेदिति निर्धार्य पुनर्मुद्रणविधौ बद्धः परिकरः ।

रीकृतसकलदोषे मुद्रणविधिकलापोषेऽस्मिन् ग्रन्थे मूलपाठप्रतीकज्ञानाय टीकायां स्थूलाक्षरविन्यासः
। 'साङ्गोपाङ्गो हि ग्रन्थः परमोपकारी' इति निश्चित्य अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीगताष्टाध्यायीसू-
। पृष्ठाङ्कसूत्राङ्कसूची, वार्तिकगणसूत्रपरिभाषाणां समुच्चितसूची, धातूनां पृष्ठाङ्कसूची, उणादिसूत्र-
। सूत्रसूच्यौ चेति कोशपञ्चकस्याप्यत्र संग्रहोऽकारि । इयं व्याख्याऽतीव समीचीना मूलग्रन्थलापनेऽ-
। क्वचिच्छिष्टविशिष्टपदार्थज्ञानसाधनमप्यध्ययनाध्यापनयोरुपकुर्यादित्यधष्टिप्पणमपि प्रदत्तम् । सपरि-
। ऽयं ग्रन्थः कियदावश्यताक इति सर्वत्र सुप्रसिद्धमेवेति नार्थो बहुधा लेखनेन ।

। ऽस्य ग्रन्थस्य सर्वापेक्षत्वमभिप्रेत्य मूल्यमत्यल्पं (रु० ४) स्थापितम् । आशासे च पठनपाठनसा-
। धानोऽयं ग्रन्थ इति विद्वद्भ्यर्ग्रहकाः कृतादरा भवेयुरिति शम् ।

न शास्त्रवरुणालयोऽत्र सुगमो ह्यपारत्वतो

निसर्गकरुणालयास्तु कृतिनो गुणाढ्यत्वतः ।

क्षितावखिलविन्न कश्च्युतिरपीह पुं धर्मिका

नतिः सकलमार्जनीति रचयामि विज्ञेषु ताम् ॥

यद्यपराधः पुंसो धर्मो ग्रन्थस्य शोधने प्रथितः ।

माधुं ज्ञांस्तं याचति दिनकरशर्माऽसकृत्क्षमध्वमिति ।

द्वितीयावृत्तिप्रास्ताविकम् ।

अयि, स्वाध्यायविध्युपादापितश्रुतिस्मृतितन्त्रादिनिखिलविद्याकलापपारावारपारद्वयानो विविधकठिण-
रतर्ककर्मप्रज्ञाचातुरीयुरीणाः पण्डितराजशीर्षण्या महाभागाः किञ्चिदिदं कर्णेकुरुत । यत्सत्यं ज्ञानं
त्मस्वरूपपराञ्चुखः पुरुषः स्वीयमतिदुर्लभं मानुषशरीरं कामभोहादिविविधभीषणतापज्वालाजदिले न
रानले जुहोतीति । तत्र श्रेयःपरिपन्थिस्वावरणनिवर्हणद्वाराऽपरत्वेनान्नाताद्यमहानुशासनाननीभूतव्याघ्र-
तन्त्रस्वतन्त्रप्रज्ञ एव विगलितवेद्यान्तरपरमानन्दसंदोहरतो भवतीति । तथाचायमर्थो भगवान्सुश्रुतताप-
वादरायणाचार्यः ‘शास्त्रयोनित्वात्’ इति वर्णकेन वर्णयाञ्चभूव । भगवान्पतञ्जलिरपि ‘एकः ईशः सम्य-
ग्ज्ञातश्चेत्यर्गो लोके कामधुग्भवति’ इति कथयामास । सम्यग्ज्ञातत्वं च प्रकृतिप्रत्ययस्वरादिविशिष्टज्ञा-
नविषयिताशालित्वम् । तदिदमन्तरा शब्दशास्त्रेण न केनापि सिद्ध्यतीत्यवश्यं सत्त्वप्यैन्द्रचान्द्रादिनि-
वन्धेषु विकलत्वाद्भगवता परमकारुणिकेन जगद्विधीर्गुणा पाणिनिना अष्टकं सूत्रं प्राणायामः अयं
भगवान्कतमं जनपदं जन्मना मण्डयामास, कतरच्च मेध्यं कुलं समुददीधरदित्येतद्धन्त अनुपल-
तिहाससाधना न पारयन्ति निश्चेतुम् । अथापि किञ्चिद्भट्टसोमदेवप्रणीतकथासरित्सागरे प्रथमे अध्या-
यलम्बके चतुर्थतरङ्गे एवमुपलभते—

“अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् ॥ २० ॥

स शुश्रूपापरिक्लिष्टः प्रेषितो वर्षभार्यया । अगच्छत्तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् ॥ २१ ॥

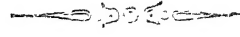
तत्र तीव्रेण तपसा तोपितादिन्दुशेखरात् । सर्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् ॥ २२ ॥

इत्याद्यास्तां तावत् । तस्य च सूचितार्थत्वादुरवगाहतामाकलय्य काशिकादीनां च महाभाष्यातः
त्वमवलोक्य तत्रभवाञ्छ्रीभट्टोजीदीक्षितो विद्वज्जनमनश्चकोरकौमुदीं व्यरीरचत् । सैवेदानीमा जेन
वच्छैलमध्ययनाध्यापनादिप्रकारेण वरीवर्ति । सन्तिच बबह्यस्तट्टीकाः । परं तासु श्रीमज्जानेन
प्रणीता तत्त्वबोधिन्वेव गुणगणगरिम्णेति मनसिक्कल्य पूर्व १८२० शकाब्दे मुद्रितासीत् । स चो-
ईशकृपया साफल्यं प्राप । अत एवेदानीं उत्साहवर्धिष्णूदाराशयानुगृहीताश्च द्वितीयमुद्रणे विहिता
अभूम् । एतदावृत्तौ पूर्वत्रोर्वरितमशुद्धादिकं परिमार्ज्य श्रीभैरवमिश्रप्रणीतलिङ्गानुशासनविवृतिरामका-
वेशि । यद्येनमप्यास्माकीनमुद्यमं विद्वांसः कृतार्थमकरिण्यन्नभविष्यस्तदान्यानपि भाष्यकैयदावाक-
न्यानुद्धर्तुं दृढोत्साहाः । स्वखलनिसर्गकत्वात्पुंसां दोषगणमपहाय गुणलवमेव संगृह्णन्तु सु-
इत्याशास्महे ।

विद्वज्जनकृपाभिलाषुः

पणशीकरोपाहो वामुदेवशर्मा ।

कौमुदीस्थविषयक्रमः—

पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः
पूर्वार्धे—			
१	संज्ञाप्रकरणम्	२७७	तद्धितेषु भावकर्मकाः
९	परिभाषाप्रकरणम्	२८०	तद्धितेषु पात्रमिकाः
२	अचसंधिप्रकरणम्	२९४	तद्धितेषु विभक्तिसंज्ञकाः
१२	अचसंधौ प्रकृतिभावः	२९६	तद्धितेषु स्वाधिकारः
१६	हलसंधिप्रकरणम्	३०३	तद्धितेषु तद्भाजाः
१२	विसर्गसंधिप्रकरणम्	३११	द्विरुक्तप्रक्रिया
३४	स्वाधिसंधिप्रकरणम्	उत्तरार्धे—	
३८	अजेन्तपुलिङ्गप्रकरणम्	३१८	तिङन्ते भ्वाद्यः
६७	अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	३७२	तिङन्ते अदाद्यः
७२	अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्	३८१	तिङन्ते जुहोत्याद्यः
७५	हलन्तपुलिङ्गप्रकरणम्	३८३	तिङन्ते दिवाद्यः
९८	हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	३८८	तिङन्ते स्वाद्यः
१९	हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्	३८९	तिङन्ते तुदाद्यः
०२	अव्ययप्रकरणम्	३९४	तिङन्ते रुधाद्यः
०६	स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्	३९५	तिङन्ते तनाद्यः
२६	कारकप्रकरणम्	३९६	तिङन्ते क्रयाद्यः
१४	अव्ययीभावप्रकरणम्	३९८	तिङन्ते चुराद्यः
६१	तत्पुरुषप्रकरणम्	४०८	तिङन्ते ण्यन्तप्रक्रिया
६३	बहुव्रीहिप्रकरणम्	४१३	तिङन्ते सन्नन्तप्रक्रिया
५	द्वन्द्वप्रकरणम्	४१६	तिङन्ते यङन्तप्रक्रिया
१९	एकशेषप्रकरणम्	४१८	यङ्लुगन्तप्रक्रिया
१	सर्वसमासशेषप्रकरणम्	४२४	नामधातुप्रक्रिया
२	समासान्तप्रकरणम्	४३२	तिङन्ते कण्ठाद्यः
४	अलुक्समासप्रकरणम्	४३३	तिङन्ते प्रत्ययमाला
२०६	समासाश्रयविधिसंकरणम्	४३३	आत्मनेपदप्रक्रिया
११४	तद्धितेष्वपत्याधिकारः	४४१	तिङन्ते पदव्यवस्था
३१	तद्धितेषु रक्ताद्यर्थकाः	४४२	भावकर्मप्रक्रिया
३७	तद्धितेषु चातुरर्थिकाः	४४६	कर्मकर्तृप्रक्रिया
४०	तद्धितेषु शैपिकाः	४४९	लकारार्थप्रक्रिया
५५	तद्धितेषु विकारार्थकाः	४५७	कृदन्तप्रकरणम्
५८	तद्धितेषु ठगधिकारः	४६५	कृदन्तप्रक्रिया
१२	तद्धितेषु प्राग्विधतीयाः	४९२	अथोणादयः
२५	तद्धितेषु छयतोरधिकारः	५४३	उत्तरकृदन्तम्
२६७	तद्धितेष्वार्हायाः	५६१	वैदिकीप्रक्रिया
२७४	तद्धितेषु कालाधिकारः	५८९	स्वरप्रक्रिया
२७६	तद्धितेषु ठगधिकारः	५९७	फिट्सूत्राणि
		६३६	लिङ्गानुशासनम्

परिशिष्टानि—पाणिनीयशिक्षा १ गणपाठः २ धातुपाठः ३ लिङ्गानुशासनं ४ चेति ।

उसंज्ञायाम् । ॥ हलन्त्यम् । ११३।३। उपदेशेऽन्यं हल इत्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततोऽणजित्वादि-
नासिद्धौ । ॥ उपदेशेऽनुनासिक इत् । ११३।२। उपदेशेऽनुनासिकोऽजिसंज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः
णिनीयाः । लणसूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रल्योः संज्ञा । प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम् । अनुनासिक
यादि निर्देशात् । नह्यत्र ककारे परेऽस्कार्थं दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतसूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन
प्रवहियन्ते । ॥ ऊकालोऽज्झस्वदीर्घमुतः । ११२।२। ७। उँश्च ऊश्च ऊ ३ श्र वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच्

लणसूत्रस्थावर्णस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि इता प्रत्याहारात्तत्स्थिति इति काशिकाकाराशयः । निष्कर्ष-
स्तिह 'स्वांजसमौद्-' इति सूत्रे दर्शयिष्यते । विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभेऽनुसंधेयः । इतेति किम् । रप्रत्याहारो यथा स्यात् ।
हानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि गृह्यते इत्युक्तम् । न चैतदितेत्यस्य विरहे लभ्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ।
आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते । तस्य च युगपलक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती संज्ञा मध्यगेषु
विश्राम्यति, न त्वाद्यन्तयोः संज्ञास्वरूपान्तर्भावेन तयोः पारार्थ्यनिर्णयादित्याशयेनाह—मध्यगानामिति ।—स्वस्य चेति ।
'स्व रूपम्' इत्यनुवर्तत इति भावः । स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते नान्यस्य । 'अन्त्येन' इत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् । सर्वेनात्र
उत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् । ननु खमित्यस्यानुवृत्तौ 'कः संज्ञी' इत्याकाङ्क्षायाः शान्तत्वादवयव्याक्षेपो न स्यात् । तथा
व 'इको यणचि' इत्यादाविकारस्य स्थाने यकारः स्यादकारे परे इत्येवमर्थः स्यात् । मैवम् । आदेरेव संज्ञित्वे तु 'आदिरन्त्ये-'
' इति संज्ञाकरणस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः । किंच अण्अक्अच्अम्अशादीनां पृथङ्निर्देशोऽपि व्यर्थः स्यात्, 'सर्वत्राकारस्यैव
ज्ञेत्वादिति दिक् । शब्दकौस्तुभे तु—आद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धेऽन्यव्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रम्—इति स्थितम् ॥
उपदेशेऽन्यं हलिति । उपदेशे किम् । अमिचित् सोमसुद् इति काशिका । अत्रेत्संज्ञायां लोपः स्यात् । न च तुको
र्थ्यम् । आगत्येत्यादौ चरितार्थत्वात् । न च क्रिपः पितृत्वस्य वैयर्थ्यम् । अमिचितावित्यादौ चरितार्थत्वात्—इति हरदत्तः ॥
न्यं किम् । मनिनो मकारस्य मा भूत् । सत्यां हीत्संज्ञायामन्यादचः परः स्यात् । वेस्म सद्य 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' ।
लेति किम् । भू सत्तायां । भविता । न च प्रयोजनाभावात्तत्त्वमिति वाच्यम् । सत्यामित्संज्ञायाम् 'ऊदितः' इति इङ्गिकल्पा-
त् । अन्ये तु चिरिणोति जिरिणोति । इह धातोरन्यस्य मा भूत् । सत्यामित्संज्ञायामिदित इति नुम् स्यादित्याहुः ॥
-आद्योच्चारणमिति । आद्योच्चारणविषयीभूतो यः शब्दस्तस्यान्यं हलित्यादिति फलितोऽर्थः ॥—उपदेशेऽजनु-॥
पदेशानमुपदेशः । भावे घच् । उपदेशे किम् । अत्र औ अपः । सप्तम्यर्थद्योतकोऽत्राह । 'आडोऽनुनासिकश्छन्दसि' इत्या-
रोऽनुनासिकः । यद्यप्यत्र 'उज ऊँ' इत्यत्रेवानुनासिकविधानसामर्थ्यात्तत्त्वमिति सुवचम्, तथाप्युत्तरार्धमवयवं कर्तव्यसुप-
ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । अच् किम् । मनिनो मकारस्य मा भूत् । नच 'हलन्त्यम्' इत्यन्यप्रहणसामर्थ्या-
नन्यस्य मकारस्य न भवेदिति वाच्यम् । अलच्प्रत्ययादावतिप्रसङ्गवारणेन तस्य चरितार्थत्वात् । अनुनासिक इति
नम् । ईक्ष दर्शने । ईक्षितः । सत्यां हीत्संज्ञायां 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इतीणं न स्यात् । यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनासिक-
ज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता, तथापि नासिकामनुगत इति योगश्रयणेनैव गतायत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनमिति
नियितुं नेहोपन्यस्तम् । न चैवं 'यरोऽनुनासिके-' इत्यत्र यरः पदान्तस्यानुनासिकशब्दे परे अनुनासिकशब्दः स्यादित्यर्थः
उच्येत । 'स्वं रूपम्-' इति परिभाषोपस्थानात् संज्ञाकरणे तु 'अशब्दसंज्ञा' इति निषेधान्नयं दोष इति वाच्यम् । उक्त-
रेभाषाया भाष्ये प्रत्याख्यानात् । 'उपान्मन्त्रकरणे' 'पुच्छभाण्डचीवराणिङ्' 'डमुण् नित्यम्' इत्यादिनिर्देशेन 'स्वं रू-
म्' इति परिभाषाया अनुपस्थितिकल्पनात्सूत्रमतेऽपि दोषाभावात् । ननूकनिर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवमिति चेद्, अत-
व निष्प्रयोजनमित्यनुक्त्वा मन्दप्रयोजनमित्युक्तम् । प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यह । अनु-
नासिकस्य भाव आनुनासिक्यम् । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति प्यच् । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः । के-
चनु—प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा सा अस्यास्तीति प्रतिज्ञम् । अर्शआद्यच् । प्रतिज्ञमानुनासिक्यमेषाम् इति विग्रहन्ति । यद्यपि सूत्र-
ारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टः, तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति
वः ॥—पाणिनीया इति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं 'वृद्धाच्छः' तदधीयते विदन्ति वा पाणिनीयाः । 'तद-
ते-' इत्यणः 'प्रोक्ताल्लक्' इति लृक् । ननु रल्योरिति न्यूनं टकारस्यापि मध्यगत्वादत आह—प्रत्याहारेष्विति ॥
-अनुनासिक इत्यादीति । आदिशब्देन 'पापाणके कुत्सितैः' 'एकः पदान्तादति' इत्यादिग्राह्यम् ॥—प्रत्याहारश-
ब्देनेति । प्रत्याहियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति प्रत्याहारः, 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युटि प्राप्ते 'कृत्यल्युटो बहुलम्'
ते बहुलग्रहणादधिकरणे घच् ॥ यद्यपि योगमात्रमकारादिसंज्ञास्त्वितिप्रसक्तम्, तथापि योगरूपविरिति भावः ॥—ऊ-
कालोऽज्झस्वदीर्घमुत इति । समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । ऊ इति त्रयाणां प्रक्षेपेण निर्देश इत्याह—ऊश्च ऊ

क्रमाद्वस्वदीर्घमुत्तसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा । ॥ उच्चैरुदात्तः । १।२।२९। तात्वादिषु सः स्थानेष्वध्वभागे निष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञः स्यात् । आये । ॥ नीचैरनुदात्तः । १।२।३०। स्पष्टम् । अर्वाङ् । ॥ हारः स्वरितः । १।२।३१। उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मो समाह्रियेत्यस्मिन्सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् । ॥ तस्य उदात्तमर्धह्रस्वम् । १।२।३२। ह्रस्वग्रहणमतत्रम् । स्वरितस्यादितोऽध्वमुदात्तं बोध्यम् । उत्तरार्धं तु परिशेनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र तदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । 'कृ वोश्च' 'रथानां न ये राः' । 'शतचक्रं यो ह्यः' । इत्यादिष्वनुदात्तः । 'अग्निमीळे' इत्यादावुदात्तश्रुतिः । स नवविधं प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा । ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १।१।८। मुखसहितनासिकार्थमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्यम् । अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लृक् द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् । ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १।१। तात्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकुहविसर्जनीयानां कृद्भुजशानां तालु । ऋदुरषाणां मूर्धा । लृटुलसानां दन्ताः । उपध्मानीयानामोष्ठौ । जमङ्गनानां नासिका ।

ऊ३श्चेति ॥—वः वामिति । त्रयाणां सवर्णदीर्घे कृते जलि परतो यणि वः, आमि तु वाम् ॥—वां काल इव कः यस्येति । फलितार्थकथनमिदम् । विग्रहस्तु वः कालो यस्येति बोध्यः । ऊशब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते । अत्रैव सिं संयोगस्य माभूत् । प्रत्यय, प्रत्यय, कषयोरेकमात्रत्वेन ह्रस्वसंज्ञायां 'ह्रस्वस्य पिति कृतिः' इति तुक् स्यात् ॥—अ इति । 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याकार उदात्तः, यच्छब्दस्तु 'फिषः' इत्यन्तोदात्तः । ततः परस्य जसः सुपत्वाद्दत्तत्वं, त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे शीभावे आद्युणे च सति 'एकादेश उदात्तेन' इत्येकार उदात्तः ॥—अर्वाङ्गिति । अर्वाङ्गमन्त्रः अर्वाङ् । 'ऋत्विक्' आदिना अन्त्रतेः सुप्युपपदे किन् । ऋ गतौ इत्यस्मात् 'क्लामदिपद्यति' इत्यादिना वनिपि गुणे निष्पन्नोऽर्वाङ्गशब्दो धातुस्वरेणाद्युदात्तः । वनिपः पित्वेनाद्युदात्तत्वात् । अन्त्रतेरकारोऽपि धातुस्वरेण गित्स्वरेण वा उदात्त उपपदमिति इति समासे कृते 'समासस्य' इति स्वरेण तदपवादभूतेन 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति कृदुत्तरपदस्य स्वरेण वा अन्त्रतेरकार उदात्तः । वनो नलोपे सवर्णदीर्घे च कृते 'एकादेश उदात्तेन' इत्याकार उदात्त इति 'अर्वाङ्गं पदमेकवर्जम्' इति शेषनिघातादायकारोऽत्रानुदात्तः । एतच्च संभवाभिप्रायेणोक्तम् । वेदभाष्ये तु 'अर्वाङ्गं अभिसुति' इति स्थितम् ॥—अतन्त्रमिति । अविवक्षितमित्यर्थः ॥—तस्य चोदात्तस्वरितपरत्व इति ॥ उदात्तस्वरितौ ह्रस्वात्तुदात्तस्वरितपरं तस्य भावस्वत्वं तस्मिन् सति उदात्तो वा स्वरितो वा परश्चेत्पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्धमनुदात्तस्य श्रवणं स्पष्टमित्यर्थः ॥—अन्यत्रेति । उदात्तस्वरितपरत्वाभावे ॥—केति । 'किमोत्' तित्स्वरितम् ॥—व इति अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकारादनुदात्तः ॥—अश्वा इति । अशोः कानि नित्स्वरेणाद्युदात्तं, संहितायां तु 'एतां स उदात्तेनोदात्तः' इत्योकार उदात्तः । उदात्तपरत्वे ह्रस्वस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वा दीर्घस्वरितोदाहरणमाह—रथा । ये रा इति । पदद्वयमपि फिट्स्वरेणान्तोदात्तमेकादेशस्तु पक्षे स्वरितः, 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इत्युक्तेः । स्वपरत्वे उदाहरणमाह—शतचक्रमिति ॥—य इति । फिट्स्वरेणान्तोदात्तः, ततः परस्य सकारस्य कृत्वे उत्त्वे कृते यणे च उदात्तेनैकादेशादोकार उदात्तः ॥—अह्य इति । स्वरितान्तल्लादकारस्य शेषनिघातत्वे ओकारेण सह एकादेशे यत्वे 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इत्योकारः स्वरितः ॥ कथमह्यस्य स्वरितान्तल्लमिति चेत्, अत्राहुः । अह व्याप्त्यस्मात्कर्मणि ण्यत्, 'तित्स्वरितम्', वृद्ध्याभावस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति ॥—अग्निमीळ इति । ईकारः स्वरित इति तु प्रचारापरपर्याया एकश्रुतिरिति च स्वरप्रक्रियायां मूल एव स्फुटीभवविषयति ॥—मुखनासिका- ॥ मुखनासिका चेति विग्रहे प्राण्यङ्गलादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह—मुखसहितेति ॥—नासिकयोश्चार्थे लितार्थकथनमिदम्, उच्यतेऽनेनेति वचनं मुखनासिका वचनमत्येति विग्रहः ॥—तुल्यास्य- ॥ आस्ये भवमाना पीरानयवावत् इत्यभिप्रेत्याह—तात्वादीति ॥—आभ्यन्तरेति । एतच्च प्रशब्दबलाद्भाष्यते । ओष्ठात्प्रभृति प्रशब्दादासम् ॥ तुल्यास्यं किं, तर्सा । अत्र पकारस्य तकारे परे 'क्षरो क्षरि' इति लोपो मा भूत् ॥ प्रयत्नग्रहणं किं, वाम

१ उच्चैरिति—नात्र श्रुतिर्ननुचैस्त्वम्, किन्तु स्थानकृतम्, उपांशुप्रयोगेऽन्यातेः । २ अर्वाङ्गिति—अभिमुखवाच्यव्युत्पत्तिरिति चेत्तर । ३ अष्टादशेति—यद्यपीदं न जातिपक्षे, तस्या एकत्वात् । व्यक्तीपक्षेऽपि न, व्यक्तीनामानन्त्यात् । तथापि कर्तव्यः । ४ अनुनासिकानां शास्त्रीयकार्योपयोगिनां तदभाष्यपर्यवसानमाह—अतन्त्रमेवेति ।

[प्रकरणम्] अमादयोः तत्त्वबोधनोपपत्त्यासंवालिता ।

९

तत्त्वबोधनोपपत्त्यासंवालिता ।
 ॥ कण्ठतालु । आदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य स्थानानि ॥ यतो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्थी । स्पृष्टेपत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयतनं नास्ति । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानास्ति । विवृतमूष्मणां स्वराणां च । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु तमेव । एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथा हि । ॥ अ अ इति । ॥ १८॥ १६८॥ विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते । चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्येव । तथा च सूत्रम् । ॥ पूर्वत्रासिद्धम् । ॥ १८॥ १२॥ । कारोऽयम् । तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् । बाह्यप्रय-
 वेकादशधा । विवारः सवारः श्वासो नादो घोषोऽधोपोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति । खयां
 ॥ खयः ५ क ५ पौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासानुप्रदाना अधोषाश्च विवृण्वते ॥ कण्ठमध्ये तु घोषाः स्युः संवृता
 भागिनः । अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पप्राणः स्मृताः ॥ वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्व-
 तो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पलिकृत्नीः । चखलन्तुः । अग्निः । वृद्धन्तीत्यत्र क्रमेण कखगवेभ्यः परे तत्सदृशा
 यमाः । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयो विसर्गः शपसाश्चेत्यन्तेपां
 णः श्वासोऽधोषश्च । अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चा-
 णाः । अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः । बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयो-
 क्ता इति बोध्यम् ॥ कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तस्थाः । शपसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः ।
 ॥ पाविति कपाभ्यां प्रागर्ध्वविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ । अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ । इति

ति इति शस्य लोपो न ॥—अमङ्गनानामिति ॥—नासिका चेति । चकारेण खखवर्गानुकूलं तात्वादि समुचीयते ।
 गोरित्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं न तत्कालग्रहणार्थम् । तेन पुनस्तस्यापि संग्रहः ॥—चतुर्थेति । निष्कर्षपक्षे तु पञ्चधा । ऊ-
 णमीषद्विवृतप्रयत्नाभ्युपगमात् ॥—स्पृष्टेपत्स्पृष्टेति । एतेषामाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात् । तथाहि—नामिप्र-
 त्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाकामनुरः प्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति, ततो वर्णस्य तदभिन्नवृत्तवर्णा उत्पत्तिः ।
 तत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाम्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं तात्वादि सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता, ईषद्यदा स्पृशन्ति
 । ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थानमात्रे संवृतता, दूरत्वे विवृतता । अत एव इनुयशानां तालव्यत्वाविशेषेपि तालस्थानेन
 जिह्वाम्रोपाग्रदीनां चवर्गोच्चारणे कर्तव्ये सम्यक् स्पर्शाः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारेकारयोस्तु दूरेऽवस्थितिरेत्याद्यनुमेष शिक्षा-
 त्किं चानुसृत्य विवेचनीयम् । विवारसंवारादयस्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिवृत्ते निवृत्ते प्राणाख्ये वायादुत्पद्यन्त
 । बाह्या इत्युच्यन्ते, गलबिलस्य संकोचात्संवारः तस्यैव विकासाद्विवारः, एतौ च संवृतविवृतरूपाभ्यामाभ्यन्तराभ्यां च
 वेव । तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयम् ॥—अ अ ॥ 'सुपाम्' इति विभक्त्योर्लुक् । आद्यो विवृतः ।
 यस्तु संवृतस्तदाह—विवृतमनूद्येति । विवृतस्य स्थान इत्यर्थः ॥—विवृतत्वमस्येवेति । तेन दण्डानयनक्रि-
 णदीर्घः सिध्यतीति भावः ॥—पूर्वत्रासिद्धम् । यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पृथक्प्राप्तात्, अप्राप्त-
 त्, त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यात्, तथा च प्रश्नानित्यत्र 'भो नो धातोः' इति न । 'विभाषा इवे-
 त् । नत्वविधेः संबुद्धौ चरितार्थत्वात् । तथाऽनङ्गानित्यत्र संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वात्तलोपः स्यात्त्वाद् 'वचिस्वपि-'
 तात्थत्वादत आह—अधिकारोऽयमिति । त्रिपाद्यां विहितं कार्यमिति कार्यासिद्धिपक्षे तु विधिमुखेन किं सु
 येदिति भावः ॥ यथा चैतन्न सिध्यति तथाऽदःशब्दव्याख्यावसरेऽस्माभिरुपपादयिष्यते ॥—तत्क्रमानुरोधेन नेति
 । भाव्येऽष्टावृत्ताः, उदात्तादयस्तु नोक्ताः तथापि कैयटोक्तिमनुसृत्यैकादशोक्ता इति बोध्यम् ॥—रूपेण विधिमुखेनैव
 बोधनाय बाह्यप्रयत्नाः कैश्चित्सुगमोपायेनोपनिबद्धाः । तद्यथा—'खरो विवाराः श्वासा विभाषा श्वेः' इत्यस्य
 त्रि घोषाश्च, वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्पप्राणाः, वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च मह्यर्थप्रधानः शब्दः,
 त्सानुप्रदाना इति । श्वासप्रयत्नका इत्यर्थः ॥—विवृण्वते कण्ठमिति । विवृण्वतत्परत्वमौत्सर्गिकम् ।
 ॥—अन्ये त्विति । हृशो, हृशां यमा, अनुस्वारश्च । नादभागिनः । नादप्रयत्नसंज्ञा त्वर्थस्यैव न तु विभाषा-
 मतृतीयपञ्चमा वर्गेष्वयुग्माः ॥—वर्गयमगा इति । वर्गगा यमगाश्चेत्यर्थः विभाषा हि तत्सूत्रम्, अभ्यवपूर्वस्य
 से भूयस्यसवः प्राणाः इत्यमरः ॥—अनुपयुक्ता इति । अन्यथा कखकर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चाप्राप्ते तदा-
 ॥—आन्तरतम्यपरीक्षायामिति । परीक्षा च अधोषस्य महाप्राण-
 हारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवैः,

एच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् । ॥ अदेङ् गुणः । १।१।२। अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् । ॥ भूवादयो धातवः । १।३।१। वाचिनो भूवादयो धातुसंज्ञाः स्युः । ॥ प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १।४।५६। इत्यधिकृत्य । ॥ चादयोऽसत्त्वे । ५७। अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः । ॥ प्रादयः । १।४।५८। अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा । ॥ उपसर्गाः । १।४।५९। ॥ गतिश्च । १।४।६०। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः ॥ प्र परा अप सम् भव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अमि प्रति परि उप । एते प्रादयः । ॥ न वेति । १।१।४४। निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् । ॥ स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा । १।१।६८।

१। समासान्तविधेरनित्यत्वात् । तत्र च प्रमाणं समासेषु वक्ष्यामः । अथ वा । 'आद्' इत्यसंमत्तेमेवास्तु । वृद्धिशब्द-
वावृत्त्या वा योजनीयः । अयस्स्यादित्वेन भवाच्चोः कुर्न ॥ ऐजिह द्विमात्र एव, तात्परत्वात्, तेन कृष्णैकत्वमित्यत्र
त्रो न । वृद्धिप्रदेशा 'वृद्धिरेचि' इत्यादयः ॥—अदेङ् गुणः ॥ तत्परकरणमिह सरूपार्थम् । तेन गङ्गोदकमित्यत्र त्रि-
न । तरतीत्यत्र त्वकार एव, न तु कदाचिदाकारः । न च प्रमाणत आन्तर्येण नियमसिद्धिः । रपरत्वे कृते एक-
धर्मात्रत्वाद् अपरस्यार्धतृतीयमात्रत्वात् । गुणप्रदेशास्तु 'आद्गुणः' 'अतो गुणे' इत्यादयः ॥—भूवादय इति । भूः
भूवाविति द्वन्द्वः, आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः, आदिश्च आदिश्च आदी, भूवौ आदी येषामिति वि-
भूयभृतयो वासदृशाः, सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह—क्रियावाचिन इति ॥ क्रियावाचिन इति किं, याः
गित्यादौ धातुत्वं माभूत् । सति हि तस्मिन् 'आतो धातोः' इत्याकारलोपः स्यादिति स्थितं मनोरमायाम् । भूवादयः
हेरुकं पृथग् इत्याद्यव्ययानां शिष्ये इति भावार्थतिङ्न्तस्य च मा भूत् । लभ्भादीनामुदितकरणेन सौत्राणां धातुत्वं
ने । चुलुम्पादीनां 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति गणसूत्रेण संप्रहः ॥—प्राग्रीश्वरात् ॥ रेफविशिष्टपहणं किम्, 'ईश्वरे
कमुनौ' इत्यस्य व्याप्तिन्यायेनावधिलं मा भूत् । यदि तु प्रत्यासत्त्यैव 'अधिरीश्वरे' इत्यस्यावधित्वसिद्धिरित्युच्यते, तर्हि
पत्यर्थमेवास्तु ॥—चादयः ॥ अद्रव्यार्थाः किं, पशुः । लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यम् । इह तु स्यादेव—'लोपं नयन्ति
मानाः' । पशु इति सम्यगर्थे ॥—गतिश्च ॥ उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थश्चकारः । अन्यथा 'आ कडारात्—' इति
स्यात् । तत्फलं तु प्रणेत्यमित्यादौ 'उपसर्गादसमासे—' इति गत्वं 'गतिकारक—' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसि-
ते दिक् ॥—निस्त्रिदुसद् इति । 'उपसर्गस्यायतौ' इति निर्दुर्गोलत्वम्, निलयते दुलयते । निसो दुसश्च क्वत्स्या-
वाङ्मत्वाभावः, निरयते दुरयते ॥—न वेति विभाषा ॥ नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तदाह—निषेधविकल्पयो-
। 'विभाषा श्वेः' इत्यादिषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते, तत् प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते, शुशोष
येल्लत्राप्राप्तौ विकल्पः, शुशुवतुः शिथिल्यतुरित्यादौ तु 'वचिस्वपि—' इति निलग्राप्ताविति विवेकः ॥ अत्रेदं बोध्यम् ।
ब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां संवध्यते, स च पदार्थविपर्यासकृत्, तेन निषेधो विकल्पश्च नवाशब्दार्थः संज्ञी, विभाषा-
र्थो विकल्पः संज्ञा । उभयत्र विभाषार्थं चेदं सूत्रम्, प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोगः । प्राप्त-
शयां भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषाश्रुत्या पक्षे भवतीति भावांशमनूय पक्षे न भवतीत्यभावांशमात्रकरणात्, अप्राप्त-
शयां तु अभावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षे न भवतीत्यभावांशमनूय पक्षे भवतीति भावांशमात्रकरणात् । 'विभाषा श्वेः'
यत्र विभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पितृत्वे संप्रसारणविकल्पः स्यात्, किन्तु यजादित्वाद् 'वचिस्वपि—'
नित्यमेव स्यात् । अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्त्वेव प्रवृत्तिः स्यात्, न तु पितृ । न च पितृसु विधिमुखेन किं नु
षेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम्, वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात् । संज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधेन नेति
धः प्रथमं किन्तु प्रवर्तते, ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि एकरूपं प्रापिते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव
ते' ॥ इतीति किं, पुसंज्ञावत् 'स्वं रूपम्—' इति वचनाच्छब्दस्य संज्ञा मा भूत्, तथाहि सति 'विभाषा श्वेः' इत्यस्य
।ब्दः श्वयतेरादेश इत्यर्थः स्यात् । इतिशब्दे तु सति अर्थः संज्ञीति लभ्यते । तथाहि—लोके ह्यर्थप्रधानः शब्दः,
त्ययमाह' इत्यादौ तु शब्दरूपपरः संपद्यते । व्याकरणे तु 'स्वं रूपम्—' इति परिभाषणात्स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकम् ।
।ब्दसमभिव्याहारे त्वर्थपरतेति विशेषः ॥ इदमेवेतिशब्दस्य पदार्थविपर्यासकत्वं नाम । संज्ञा त्वर्थस्यैव न तु विभाषा-
त्येति व्याख्यानस्य 'हकोरन्यतरस्याम्' इत्यादौ वैरूप्योद्धारः फलम् । उभयत्र विभाषा हि तत्सूत्रम्, अभ्यवपूर्वस्य
भक्षणार्थत्वाद्विकारार्थस्य करोतेरकर्मत्वाच्च 'गतिबुद्धि—' इत्यादिना अणौ कर्तुणी कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चाप्राप्ते तदा-
त् । उदाहृतं च भाष्ये 'प्राप्ते तावद् अभ्यवहारयति सैन्धवान् अभ्यवहारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवैः,

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे वा संज्ञा तां विना । ॥ येन विधिस्तदन्तस्य । १।१।७२। विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य । ॥ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः । ॥ उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् । ॥ विरामोऽवसानम् । १।१।१०। वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । ॥ परः संनिकर्षः संहिता । १।१।१०९। वर्णानामतिशयित् संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् । ॥ सुप्तिङन्तं पदम् । १।१।११। सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् । ॥ हलोऽनन्तराः

विकारयति सैन्धवान् । अप्राप्ते तु हरति भारं देवदत्तः, हारयति भारं देवदत्तं, हारयति भारं देवदत्तेन, करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तं, कारयति कटं देवदत्तेनेति दिक् ॥—स्वं रूपं शब्दस्य—॥ ‘अभेदेक’ आभेदम् । ‘आडो यमहनः’ आचछते, आहते । इह अग्नि, आङ् यम्, हन्, एत एव संज्ञिनः ॥ नन्वभ्यादिवाच्यादङ्गारादेर्दङ्गादिप्रत्ययो ऽ संभवतीति स्वरूपादेव स्यात् ‘प्रातिपदिकात्—’ इत्याद्यधिकाराच्च किमनेन सूत्रेणेति चेत् । सत्यम् । अभ्यादिशब्दपर्यायेभ्यो बहुधादिभ्यो सा भूदिति सूत्रस्यारम्भः ॥ नन्वत्र रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव ग्रहीष्यते । प्रतीतादुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वादन्तरङ्गवान्वितोपस्थितिकत्वाच्च । अथो हि प्रतीतौ संबन्धग्रहणमपेक्षते, पर्यायरपि प्रत्यायनात्साधारणः, पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वाद्वहिरङ्गः, अनुकरणदशाचामप्रतीतेरनियतोपस्थितिकथेति किमनेन रूपग्रहणेन । उच्यते । इह शास्त्रे अथोऽपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणं । तेन ‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्य’ इत्युपपन्नं भवति ॥ तत्रोक्तज्ञापकादर्थो ग्राह्यः, स्वमिति वचनात्स्वरूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणम् । तेन काशे कुशे इत्यत्र ‘शे’ इत्यर्थग्रहणसंज्ञो न भवति । ‘प्रादहोड—’ इत्यत्र तु ‘ऊटग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्त्वन्तस्यैकदेशः’ इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अशब्दसंज्ञेति किम् । ‘उपसर्गे घोः किः’ दाधाभ्यो यथा स्यात्, धुधातोः शब्दार्थकान्मा भूत् । न च ‘दाधा धु—’ इति धुसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाभ्यः किः स्यादिति वाच्यम् । ‘धुमास्था—’ इत्यादिना आत ईत्वादिविधौ संज्ञाकरणस्यावश्यकतया सामर्थ्योपक्षयात् ॥ इह शब्दस्य संज्ञा शब्दसंज्ञेति न पृष्ठीसमासः, ‘कर्म करण—’ इत्यादिविधौ संज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः । किंतु शब्दः शब्दशास्त्रं तत्र संज्ञा शब्दसंज्ञेति सप्तमीसमासस्तदाह—शब्दशास्त्रे वा संज्ञेति ॥—येन विधिः—॥ विधिरित्यत्र ‘उपसर्गे घोः किः’ इति कर्मणि किः प्रत्ययः । येनेति करणे तृतीया, न तु कर्तरि । तस्याः कृद्योगषष्ठ्या बाधात् । न च ‘उभयप्राप्तौ कर्मणि’ इति नियमेन निर्वाहः, कर्मण उक्तत्वेनोभयप्राप्त्यभावात् । तथा चात्र करणे तृतीयैव । करणं च परतन्त्रं, कर्मविहितस्यैव करणत्वात् । एवं चेह तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते । न च ‘एरच्’ इत्यादौ इकारादीनां पारतन्त्र्यं धात्वादीनां च स्वातन्त्र्यं वास्यादीनामिव तक्षादीनामिव संभवति, किंतु वैवक्षिकम् । तेन विशेषणप्रधानम् । तच्चात्मान्तस्य संज्ञेति फलितं तदेतदाह—विशेषणं तदन्तस्येति ॥—स्वस्य चेति । ‘स्वं रूपम्’ इत्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते । ‘एरच्’ इकारान्तादिकाररूपाच्च धातोरच् । चयः, जयः, अयः ॥—समासप्रत्ययविधाविति । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः, ‘द्वितीया श्रितातीतपतितगतत्वात्स्वप्राप्तापन्नैः’ द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते तत्सुष्ठुषः । नेह—कृष्णमुपाश्रितः । ‘नडादिभ्यः फक्’ नडस्य गोत्रापत्यं नाडावनः । नेह—सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः, अनुशतिकादित्वादुभयपदद्वयः ॥—उगिद्वर्णेति । उगिद्वर्णग्रहणं वर्जयित्वा, उगिद्वर्णग्रहणवर्जं, ‘द्वितीयायां च’ इति णमुल् ॥ महान्तमतिक्रान्ता अतिमहती, महच्छब्दस्य गौरादित्वेऽप्युपसर्जने ‘षिद्गौर—’ इति ङीषोऽप्रवृत्तेः ‘उगितश्च’ इत्युगिदन्तात् ङीप् ॥ ‘अत इक्’ दाक्षिः । न चेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः, अस्यापत्यमिः काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवमिषो वित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । ‘बाह्वादिभ्यश्च’ इत्यत्र यथायथं बृद्ध्याद्युदात्ताभ्यां चरितार्थत्वात् । नन्वेवमपि औपगविरित्यादावेव ‘अत इक्’ स्यात्, न तु दाक्षिरित्यादौ, अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेन्न । वर्णग्रहणे अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥—विरामोऽवसानम् ॥ विरमणं विरामः, भावे घञ् ॥ शब्दानुशासनप्रस्तावादाह—वर्णानामिति । संज्ञाप्रदेशाः ‘वावसाने’ इत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्येव । यथोच्चरितप्रध्वंसिनां नित्यविभूनां वा वर्णानां, यद्वा विरम्यतेऽनेनेति विरामः, बाहुलकात्करणे घञ् । यदुच्चारणोत्तरं वर्णान्तरं नोच्चार्यते, सोऽन्यवर्णः अवसानसंज्ञ इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे ‘खरवसानयोः’ इत्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्विद्यते—खरि परे रेफस्य विसर्गः, अवसाने च परे रेफे स्थानिनीति ॥—सुप्तिङन्तं पदम् ॥ अत्रान्तग्रहणम् ‘अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति’ इति ज्ञापनार्थम् । तेन ‘इद्वेद्विवचनं प्रगृह्यम्’ इति न द्विवचनान्तस्य प्रगृह्यत्वम् । अन्यथा कुमार्योरगारं कुमार्योगारमित्यत्र प्रकृतिभावः स्यात् ॥ कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृत्तद्धिताभ्यां तदन्तग्रहणमिति चेत् । अत्राहुः—‘कृत्तद्धित—’ इति सूत्रे अर्थवद्ग्रहणमनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणमिति ॥—हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ लघ्वर्थमेकाक्षरायां संज्ञायां कर्तव्यायां संयोग इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाज्ञापनार्थं संयुज्यन्तेऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति । तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु

१ अभाव इति—शब्दानां नित्यत्वेन उच्चारणभाव इत्यर्थः । २ सुप्तिङन्तमिति—ननु अन्तशब्दस्यापि स्वातन्त्र्योद्दिष्टं क्रियते, फलं तु आचारकिपि ‘अतो गुणे’ इति पररूपाभाव इति वाच्यम्, न, अन्तरीत्यमनविधानात् ।

संयोगः । १।१।७। अजिभरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः । ॥ ह्रस्वं लघु १।४।१० ॥ संयोगे गुरु १।७।११ ॥ संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् । ॥ दीर्घं च १।४।१२। दीर्घं च गुरुसंज्ञं स्यात् ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

परिभाषाप्रकरणम्

परिभाषाप्रकरणम् ।

॥ इको गुणवृद्धी १।१।३। गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति पष्ठ्यन्तं पदमुपनिष्ठते । ॥ अचश्च १।२।२८। ह्रस्वदीर्घभुतशब्दैर्धनाजिधीयते तत्राऽच इति पष्ठ्यन्तं पदमुपनिष्ठते । ॥ आद्यन्तौ टकितौ १।१।४६। टिकितौ यस्कोक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः । ॥ मिदचोऽन्त्यात्परः १।१।४७। अच इति निर्धारणे

गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं, तथाहि सति द्वयद्विभर्तात्यत्र वकारसंनिधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगान्तलोपः स्यात्, निर्यायादित्यत्र यकारः संयोग इति 'वान्यस्य संयोगादेः' इत्येवं स्यात्, सिद्धान्ते तु 'अचो रद्वाभ्याम्' इति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धत्वादेवमत्र न भवति ॥ हल इति जातौ बहुवचनम्, 'जालाख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम्' इति वचनात्, तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवतीति शिक्षेत्यादौ 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः सिध्यति । यत्र बहवो हलः संश्रित्यस्तत्र द्वयोर्वहनां चाविशं । संज्ञेति स्थितमाकरे । यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि गोमान् करोति इत्यत्र अनुपस्तकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यादिति दिक् ॥ हलः किम् । तितउभ्याम् । अत्र 'तनोतेऽउः सन्वच्च' इति उउप्रत्ययः सन्वद्वावाद्धित्वं 'सन्वयतः' इति इत्वं च, व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद्गुणाभावः । यदि त्वचोरप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि इह 'संयोगान्तस्य' इत्युकारलोपः स्यात् ॥ अनन्तरा इति किम् । पनसम् । यदीह सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि 'स्कोः' इति सलोपः स्यात् ॥ इति तत्त्वबोधिनीयां संज्ञाप्रकरणम् ॥

अथ परिभाषा ॥ इको गुणवृद्धी ॥ यत्र साक्षात्स्थानी न निर्दिष्टः 'सावधातुकार्धधातुकयोः' 'सिचि वृद्धिः' इत्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते, न च 'अचो ङिति' इत्यादौ, स्थानिनिर्देशात् ॥—गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति । एतच्च पूर्वगुत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते । तेनेह न 'लघादीनाम्' इन्म, 'दिव औत्' यौः ॥—विधीयेते इति । यत्र त्वनुवादो 'वृद्धिर्नस्याचामादिः' इत्यादौ तत्रेक इति नोपनिष्ठते । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिति भावः । 'अनुवादे परिभाषाणाम्' इत्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थः । अनुपस्थितौ लिङ्गं फलं च 'उदीचामातः स्थाने' इत्यत्र स्फुटीकरिष्यते ॥—पष्ठ्यन्तमिति । सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणान् शब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात्सोर्द्धि 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घो नेति भावः ॥—पदमिति । तच्च संभवति सामानाधिकरण्ये इगन्तस्याह्रस्वेत्यादिकमेण संवध्यते । 'मिदेर्गुणः' 'मृजेवृद्धिः' इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवात् मिदिमृज्योरवयवस्येक इति संवध्यते ॥—अचश्च ॥—ह्रस्वदीर्घेत्यादि । एतच्च, 'ऊकालोऽङ्गलदीर्घभुतः' इति सूत्राङ्गलदीर्घभुत इत्यनुवर्त्य ह्रस्वो दीर्घः भुत इति योऽजिति योजनया लभ्यते । ह्रस्वेत्यादि किम्, 'दिव उत्' युभ्याम्, 'अष्टन आ विभक्तौ' अष्टौ । 'अष्टाभ्य औश्' इत्यत्र कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकाजःशसोर्विषये प्रवर्तमानस्य 'अष्टनः' इत्यात्वस्याचस्थानिकत्वे सति नैतत्सिध्येदिति दिक् ॥—पष्ठ्यन्तं पदमिति । तच्च सति संभवे सामानाधिकरण्येनैव संवध्यते, न वैयधिकरण्येन, तेन 'ह्रस्वो नपुंसके' इत्यजन्तप्रातिपदिकस्यैव ह्रस्वः, श्रीपम् । नेह—सुवाग् ब्राह्मणकुलम् ॥ 'शमामष्टानां दीर्घः' इत्यत्र तु सामानाधिकरण्यासंभवात् शमादीनामच इति संवध्यते, तेन शाम्यतीत्यादि सिद्धम् । 'वाक्यस्य टेः भुतः' इत्यत्र सामानाधिकरण्यसंभवेऽपि टेर्ग्रहणसामर्थ्यात् टेर्ग्रहणव्यवस्थाः भुत इति व्याख्यायते । अन्यथा 'अलोऽन्त्यस्य' 'अचश्च' इति परिभाषाभ्यामेहि कृष्णेत्यादिवाक्यान्त्यास्याचः भुतसिद्धौ किमनेन टेर्ग्रहणेन । तेन आयुष्मानेधीन्द्रवर्म ३ न् इत्यादि सिध्यतीति दिक् ॥—आद्यन्तौ टकितौ ॥ भविता, आर्धधातुकस्येद । पाययति, 'शाच्छासाह्वा' इत्यादिना युक् ॥ पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगलस्यायमपवादः । 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यनेन तु परत्वादयं बाध्यते । तेन 'चरेष्टः' 'गापोष्टक्' इत्यादयः परा एव भवन्ति ॥—मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ स्थानेयोगलस्य 'परश्च' इति परलस्य चायमपवादः । यशांसि, वनानि, 'नपुंसकस्य शलचः' इति नुम् । लणाद्धि, 'रुधादिभ्यः श्रम्' ॥ ननु पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्यापवादोऽस्त्विति चेन्न । बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते इतीहान्युपगमात्, अन्यथा श्रमो सित्करणं व्यर्थं स्यात् । न च अत्र गार्थ एव मकारः स्यादिति बाध्यम्, 'तृणह इम्' इति निर्देशात् ॥—अचां मध्ये इति । सूत्रे जाल्यभिप्रायेण 'अचः' इत्येकवचनमिति भावः ॥ अचां मध्य इति किम् । मुञ्चति, लुप्ति । अन्त्यादचः परो मित्यात् इति प्राचो व्याख्यायां नै-

१ संज्ञाप्रकरणमिति—'अ अ' इत्याधुपन्यासस्तु प्राप्तिक इति भावः । २ अवयवविति—अवयवत्वे हि 'यदाममास्तदुप-
३ त्रग्रहणेन गृह्यन्ते' इति परिभाषोपनिष्ठते । अस्याश्च 'देवदत्तस्याङ्गाधिक्ये' तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहणं भवति' इति
कौमुद्यायो मानस । अत्र एव नेटीति निषेधश्चरितार्थः ।

आदेशः स्यात् । ॥ डिञ्च ॥ १११५३ । अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येत्यस्यापवादः । ॥ आदेः परस्य ॥ १११५४ परस्य यद्विहितं तत्स्यादेवोध्यम् । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्यापवादः । ॥ अनेकाल् शित्सर्वस्य ॥ १११५५ । स्पष्टम् अलोऽन्त्यसूत्रापवादः । अष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्येति तदपि परत्वाद्वादेन बाध्यते । ॥ स्वरितेनाधिकारः

इयामित्यादावन्यस्य पदस्य मा भूत् ॥—डिञ्च ॥—अयमपीति ॥ 'अवङ् स्फोटायनस्य' गवाग्रम्, 'अनङ् सौ मन्त्रा ॥—परस्य यदिति ॥ 'तस्मादित्युत्तरस्याऽदेः' इति न सूत्रितम्, आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः । सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशस्य बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति ॥—आदेर्वोध्यमिति ॥ आदेरलो वोध्यमित्यर्थः । अल इति ह्यनुवर्तते ॥—अनेकाल्—॥ 'अस्तेभूः' वभूव ॥ ननु 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इत्यनेकालादेशस्य सर्वादेशत्वं सिध्यति, तत्किमनेनानेकाल्प्रहणेन । न च 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य स्यादिति शङ्क्यम् । 'डिञ्च' इत्यस्य नियमार्थत्वाभ्युपगमात् । उच्यते । अनेकाल्प्रहणाभावे रामैरित्यादावैतादेशः, 'आदेः परस्य' इति मकारस्यैव स्थाने स्यात् न तु सर्वस्य स्थाने इति दिक् ॥ शित उदाहरणम् 'इदम इश्' इतः ॥—इत्यादाविति । आदिशब्देन 'अतो भिसः—' इत्यादि गृह्यते ॥—परत्वादिति । अत एव 'आदेः परस्य' इति पृथक् क्रियत इत्युक्तम् ॥ ननु 'अनेकाल् शित्सर्वस्य' इत्यतः प्रागेव 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः' इति पठ्यताम्, किमनेन पृथक् सूत्रकरणेन । न चैवं 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे—' इत्यतो निर्दिष्टप्रहणं नात्रानुवर्ततेति वाच्यम्, तस्यापि सूत्रस्य प्राक् पठने बाधकाभावेन निर्दिष्टप्रहणानुवृत्तिसिद्धेः । नैवम् । ब्राह्मणम् अष्टौ इत्यत्र अष्टाभ्यः पूर्वयोरपि जश्शसोरांश्चप्रसंगात् । यथाश्रुतसूत्राभ्युपगमे तु 'उत्तरस्य' इत्यंशः प्रवर्तत एवेति नार्थदोषः प्रसज्यत इति ॥ अत्र केचिन्निष्कर्षमाहुः—'अनेकाल् शित्—' सूत्रात् प्रागेव वर्णव्यवधाय 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः' इति सूत्रिते परत्वात्सर्वादेशेन आदेरित्यंशवद्विशेषादुत्तरस्येत्यंशस्यापि बाधितत्वाद्वाक्यसंस्कारपक्षे ब्राह्मण अस् अष्टन् अस् इति स्थिते 'अष्टाभ्य औश्' इत्यस्य दिग्गोणे पञ्चमीत्वाद् व्याप्तिन्यायेन अष्टनोऽङ्गात्पूर्वयोरपि जश्शसोरांश्च स्यात् । व्याप्तिन्यायस्तु 'प्राप्तीश्वगन्निपाताः' इति पठितेऽपि प्रत्यासत्तिन्यायेन 'अधिरीश्वरे' इति सूत्रावधिकत्ववृत्तिद्वौ 'ईश्वरे तोऽमुः-कसुनौ' इति सूत्रावधिकत्वनिराकरणाय रेफविशिष्टप्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितः । ततश्च सर्वादेशेन 'उत्तरस्य' इत्यस्याबाधनार्थं निर्दिष्टप्रहणानुवृत्त्यर्थं च 'तस्मिन्निति—' इति सूत्रात्परत्र कृते तु 'आदेः' इत्यस्य सर्वादेशबाधकत्वं स्यात् । तथा च 'अतो भिस ऐस्' इत्यादादेश आदेरेव स्यात्, 'अनेकाल्—' सूत्रस्य 'अस्तेभूः' इत्यादां चरितार्थत्वात् । यथा-न्यासे तु 'उत्तरस्य' इत्यंशः प्रवर्तते एवेत्यष्टाभ्यः परयोरेव जश्शसोरांश्च स्यात्, न तु पूर्वयोः । 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः' इति न सूत्रितमित्यादिमनोरमाग्रन्थस्यापि अयमेवाशय इति ॥ अन्ये तु यथाश्रुतसूत्रनिराकरणपरतयैव मनोरमां योजयन्ति । तद्यथा—न सूत्रितमित्यस्य 'अनेकाल्शित्—' सूत्रात्प्राङ् न सूत्रितमिति नार्थः । आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वात्तत्परित्यागप्रिमग्रन्थविरोधात् । किंतु तद्वन्धानुकूल्याय 'खं रूपम्—' इति सूत्रात्प्राङ् न सूत्रितमित्यर्थोऽभ्युपेयः । एवं च 'अनेकाल्—' सूत्रात् प्राक् सूत्रिते तु नास्त्येव दोष इति मनोरमाग्रन्थाशयः । एवं स्थिते निर्दिष्टप्रहणानुवृत्तित्वाभावात् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे—' सूत्रं 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्य' इत्यस्मात्प्रागेव पठनीयम् । अष्टनोऽङ्गात्पूर्वयोरप्यौश्च स्यादित्युक्तदोषस्तु इत्थं परिहरणीयः । 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः' इत्यत्र 'आदेः' इति पृथग्वाक्यम् । तत्र 'उत्तरस्य' इत्यनुवर्तते । सा च स्थानपृष्ठी, 'पृष्ठी स्थाने' इत्यस्य प्राप्तेः । तत्र चायमर्थः, पञ्चमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसंबन्धी, उत्तरस्य स्थाने यद्विधीयते तदादेर्भवतीति । इत्थं वाक्यभेदेन व्याख्यानाश्रयणात् 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन 'आदेः' इत्यंश एव सर्वादेशेन बाध्यते, न तत्तरस्येत्यंशोऽपि, इति नास्त्येव पूर्वोक्तदोषः । वाक्यभेदेन व्याख्यानं तु 'उत्तरस्यादेः' इत्यसमस्तन्यासकरणेन ज्ञाप्यते । अन्यथा 'उत्तरादेरिति न सूत्रितम्' इति वदेत् । किंच 'अष्टाभ्य औश्' इत्यस्य दिग्गोणे पञ्चमीत्वेन पूर्वपरसाधारणतया अष्टनोऽङ्गाज्जश्शसोरित्युक्तेऽपि अष्टनोऽङ्गसंज्ञानिमित्तभूतां यौ जश्शसौ तावेव शीघ्रोपस्थितिकावित्यष्टन्-शब्दादुत्तरयोरेव औश्च स्यात्, न तु पूर्वयोरिति दिक् ॥—स्वरितेनाधिकारः ॥ अत्रेत्यंभूतलक्षणे तृतीया । अधिकारो विनियोगः । कियदूरमधिकार इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् । यथा आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः, न तु प्रागभ्यासविकारेभ्य एवेत्यादि ॥ यद्वा स्वरित इति सप्तम्यन्तम्, स्वरिते दृष्टे अधिकारो निवर्तत इत्यर्थः । कः स्वरितोऽधिकारार्थः, कश्च तन्निवृत्त्यर्थ इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणम् ॥ नन्वेवं व्याख्यानादेवानुवृत्त्यननुवृत्ती स्तः किमनेन सूत्रेणेति चेदत्राहुः । अर्थान्तरसंग्रहायेदं सूत्रं कृतम् । तथाहि । अधिकः कारो अधिकारः, अधिकं कार्यं गौणेऽपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा च गौणमुख्यन्यायो यत्र नेष्यते अपादानाधिकरणादौ, तत्र स्वरितः पाठ्यः ॥ किंच अधिकः कारः कृतिरित्यं यत्पूर्वः सन् परं बाधते । तथा च 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुद्—' इत्यादि वक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधाः सर्वे संगृहीता भवन्ति । तत्र

त्वचि । इति धर्कारस्य द्वित्वम् । ॥ स्थानिवद्देशोऽनल्विधौ । १।१।५६। आदेशः स्थानिवत्त्वात् न स्थान्यला-
श्रयविधौ । अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वमाश्रित्यानचि चेति द्वित्वनिषेधो न शङ्क्योऽनल्विधाधिति
तन्निषेधात् । ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । १।१।५७। अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽङ्गादेशः स्थानिवत्त्वात्स्थानिभू-

एवं चावसानेऽपि द्वित्वं भवति । वाक् । वाक् ॥—स्थानिवद्देशो—॥ आदेशे कृते स्वरूपभेदात्स्थानिप्रयुक्तकार्याणाम-
प्रवृत्तावतिदेश आरभ्यते । ‘अस्तेभूः’ । आर्धधातुके विवक्षिते धात्वादेशो धातुवन्, तेन ‘अचो यत्’ इत्यादिधातुप्रत्ययाः ।
भव्यं, वभूव ॥ ‘किमः कः’ अङ्गादेशोऽङ्गवत् । तेन इनादेशदीर्घसंभावाः, केन, काभ्यां, कैः ॥ आदेशग्रहणं किमर्थम्, स्था-
निवदित्येतावतैव संवन्धशब्दमहिम्ना तल्लभात् । यथा ‘पितृवदधीते’ इत्युक्ते ‘पुत्रः’ इति गम्यते इति चेदत्राहुः । द्विवि-
ध आदेशः प्रत्यक्ष आनुमानिकश्चेति । ‘अस्तेभूः’ इत्यादिः प्रत्यक्षः । ‘तेस्तुः’ इत्यादिस्त्वानुमानिकः । ‘एरुः’ इत्यत्र हि इ-
कारेणेकारान्तस्थानी अनुमीयते, उकारेण चोकारान्त आदेशः । तथा च ‘तेस्तुः’ इति फलितोऽर्थः, तत्रासत्यादेशग्रहणे
प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं, न त्वानुमानिकस्य स्यात् । आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तुभयपरिग्रहः, तेन पचत्वित्यादेस्तिङन्तत्वात् पदसंज्ञा
निश्चयतीति । ननु ‘एरुः’ इत्यादि यथाधुतमेवास्तु, एकदेशविकृतस्थानन्यत्वात्पदत्वं भविष्यतीति चेन्न । अर्थवत्येव स्थान्या-
देशभावविश्रान्तेर्वाच्यत्वात्तस्यात्र प्रसङ्गसंभवात् । तथाहि । ‘पृष्टी स्थानयोगा’ इत्युक्तम् । स्थानं च प्रसङ्गः । स चार्थव-
तः, अर्थप्रत्ययार्थं शब्दप्रयोगात् । यद्यपि च्लेः सिजादावसंभवीदं, तथापि सति संभवे अर्थप्रयुक्त एव प्रसङ्गो ग्राह्य इत्यनेन-
आदेशग्रहणेन ज्ञाप्यते । उक्तं च ‘सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते’ इति ।
इदमिहार्थवत् । पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिः । तथापीह विकार एव नास्तीति ता-
पर्यम् । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ अनल्विधाधिति किम् । यश्चालः विधिः, यश्चालः परस्य विधिः, यश्चालो विधिः,
यश्चालि विधिस्तत्र मा भूत् । तत्रालो विधौ यथा—व्यूहोरस्क्रेन, अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवद्वत्त्वमाश्रित्य
‘अड्व्यवाय-’ इति णत्वं प्राप्तम् । अलः परस्य यथा—धौः, पन्थाः, इह हलुड्यादिलोपो न । अलो विधौ—युकायः,
‘लोपो व्योर्वलि’ इति लोपो न । न चोत्त्वविधिसामर्थ्याल्लोपो न भवेदिति शङ्क्यम्, युयानमित्यादौ तस्य साव-
काशत्वात् । अलि विधौ । यजेः क्तः क इष्टः । ‘हशि च’ इत्युत्वं न । न चेह स्थानिवद्भावेन जातेष्युत्वे आहुणेऽवा-
देशे च कृते ‘हलि सर्वेषाम्’ इति नित्यलोपेन कइष्ट इति रूपं सिध्यत्येवेति वाच्यम् । कयिष्ट इति रूपान्तरासिद्धिप्रस-
ङ्गात् । सिधान्ते तु ‘भोभगोअघोअपूर्वस्य-’ इति यस्य लोपविकल्पे कइष्टः, कयिष्ट इति रूपद्वयमभ्युपगम्यते । अल्
चेह स्थान्यवयव एव गृह्यते, तेन रामायेत्यादौ ‘सुपि च’ इति दीर्घः सिध्यति, तद्विधौ हि यनादित्वमाश्रितम् । यन्
चादेशावयवो न तु स्थान्यवयवः । तथारुदितामित्यादौ ‘रुदादिभ्यः-’ इति वलादिलक्षण इदं च सिध्यति । तदेतदाह—
न तु स्थान्यलाश्रय इति । आश्रयणं चेह यथाकथंचिन्न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः । तेन प्रपञ्च्येन्न वलादिलक्षण इण
न ॥—अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ अचः किम् । आगत्य, ‘वा त्यपि’ इत्यनुनासिकलोपस्तुकि कर्तव्ये न स्थानिवत् ॥
परस्मिन् किम् । आदीभ्यः, नित्यत्वादित् एत्वम्, तच्च न परनिमित्तम्, तेन ‘यीवर्णयोः-’ इति लोपे कर्तव्ये तत्र स्था-
निवत् ॥ पूर्वविधौ इति किम्, नैधेयः, निपूर्वाद्वाचः ‘उपसर्पे घोः किः’, ‘आतो लोपः’, ‘द्वचः’, ‘इतश्चानिचः’ इति इदं ।
आकारस्य स्थानिवत्त्वे तु व्यञ्चव्यपदेशेन व्यञ्चत्वं विरुद्धत्वाद्वाच्येत । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते । न चैवमपि
विधिग्रहणं व्यर्थम्, पूर्वस्येति षष्ठ्या कार्यं कर्तव्ये इत्यर्थस्याक्षेपं शक्यत्वादिति चेन्न । पूर्वस्य विधिः, पूर्वस्माद्विधिः, इति
समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणम् । यद्यप्यत्र पञ्चमीसमासपक्षो मूले नोक्तः, तथापि ‘पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति
पक्षे तु अड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वम्’ इति ‘पद्न्-’ आदिप्रघटके स्वीकृत एव सः ॥—अल्विध्यर्थमिदमिति । तेन
व्रथेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न, उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया ‘न संप्रसारणे-’ इति निषेधात् । न चोरदत्वं पर-
निमित्तं नेति वाच्यम्, अङ्गाक्षिप्ते प्रत्यये परे तद्विधानात् ॥ पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षे तु प्रयोजनम्-
तन्वन्ति, तन्वते । इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावात् । अत्र हि तनित्यङ्गं निमित्तम्, तच्च स्थानिभूतादुकारात्पूर्वमिति ॥
नन्विदं न प्रयोजनम्, बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वादिङागमस्यात्राप्रसक्तेः । न च ‘नाजानन्तर्ये-’ इति निषेधः । यत्रान्तरङ्गे
बहिरङ्गे वाचोरानन्तर्यमिति हरदत्तादिमते निषेधप्रवृत्तावपि उत्तरकार्ये यत्राच आनन्तर्यमाश्रितं तत्र बहिष्प्रकृतिर्नेति

१ धर्कारस्येति—ननु द्वित्वे पूर्वधस्थाने जश्त्वनिष्पन्नदस्यापि, लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेः । विकारभेदेन लक्ष्यभेदस्यान-
ङ्गीकारात् । २ स्थानिवदिति—ननु ‘अन्यत्रान्यशब्दः प्रयुज्यमानो विनापि वति तदर्थं गमयति’ इति न्यायात् ‘स्थान्यादेशो-
नल्विधौ’ इत्येव श्रूयताम्, किं वत्प्रहणेनेति वाच्यम्, न, उत्तरत्राभावातिदेशार्थं स्पष्टार्थं चात्र तस्य सत्त्वात् । ३ द्वित्वनिषेध-
प्रसङ्गः—पेशाश्रयणादयमपि शास्त्रीयं कार्यं भवत्येवेति भावः । ४ अङ्गादेश इति—अचपव आदेश इत्यर्थः, तेनाञ्जल्लादेशो
स्थानिवत् । त एव मरुतमाचष्टे मरुत्यतीत्यादिसिद्धिरिति स्पष्टं भाष्ये ।

तादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते । ॥ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽ
नुस्वारदीर्घजश्चविधिषु ॥११५८॥ पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत्

कथमते तदभावात् । न चैवमपीपचन्ति प्रयोजनं भवत्येव, इह हि अन्तेरकारस्य चङ्कारस्य च 'अतो गुं' इति पररूपे तस्य च परादिबद्धावाज्जग्रहणेन ग्रहणे सति 'सिजभ्यस्त-' इति जुस् प्राप्नोति, णिलोपस्य एकादेशस्य स्थानिवद्भावात् भवतीति वाच्यम् । वेत्तेहि लङ्चेवानन्तरो द्विः संभवतीति तत्साहचर्यादभ्यस्तादपि लङ् एव ज्ञेयं विधानात् । न च सिचा साहचर्यात् लङ् एव ग्रहणमस्त्विति शङ्क्यम् । 'विप्रतिषेधे परम्-' इति परसाहचर्यस्य बली यस्त्वात् । न चैवमपि 'अदभ्यस्तात्' इत्यादेशस्य निवारणाय पञ्चमीसमासपक्ष आवश्यक इति वाच्यम् । चङ्कारस्य न्तेरकारेण च 'अतो गुणे' इति पररूपे कृते इत्याभावाददेशाप्रसक्तेः । अत्र त्वेकादेशस्य परादिबद्धावाज्जग्रहणेन ग्रहणं न भवति, अन्विधा अन्तादिबद्धावाप्रवृत्तेः । अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घो दुर्वार एव स्यात् । अस्तु च परादिबद्धावस्तथापि झकारस्यात्स्यादित्यदादेशो कर्तव्येऽन्तादेशो न स्थानिवदल्लिखित्वात् । तस्मादत्र पञ्चमीसमासपक्ष निरर्थक एव चेदत्राहुः । पञ्चमीसमासप्रयोजनतया अपीपचन्त्युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं नियामकतया संमतम् । 'द्विलिखतुर-' इति सूत्रे कृलोऽर्थग्रहणज्ञापकात् साहचर्यं न सर्वत्राश्रीयते । एवं च भवतेर्यङ्कुकि अभ्यस्ताश्रयः जुसः प्रवृत्त्या अवोभूवुरिति रूपं सिध्यति, आत इति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस्प्राप्तस्तन्मात्रपरतया माध्वादिभिर्व्याख्यातत्वात् । अत एव 'अभ्यस्ताश्रयो जुस्, नित्यत्वाद् बुक्, अवोभूवुः' इति मूले यङ्कुङन्तेपूक्तम् । तथापीपचन्त्येतत्सिद्धये पञ्चमीसमासपक्ष आश्रयणीय इति ॥ अन्ये लाहुः—पञ्चमीसमासपक्षप्रयोजनतया भाष्ये 'वेभिदिता, माथितिकः' इत्यस्याप्युदाहृतत्वात् तस्य वैयर्थ्यशङ्का कार्या । यद्यपि यङोऽकारस्य लोपस्य स्थानिवद्भावं विनापि 'एकाच उपदेशोऽनुदात्तात्' इति विहितविशेषणाश्रयणादेव इण्निषेधाप्रवृत्तौ भिदेर्यङन्तात्तृचि वेभिदितेति रूपं स साधम्, तथापि माथितिक इत्यादिसिद्ध्यर्थं स पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । न च मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यात्रापि 'तदपण्यम्' इति ठकि इकादेशो च कृते 'यस्येति च' इत्यकारलोपात् 'इषुसुक्तान्तात्-' इति इकः स्थाने प्रसज्यमानो यकादेशः सोऽप्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावं विनैव सुपरिहरः, 'ठस्येकः' इत्यत्र 'स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थः' इत्यभ्युपगमे अल्लिखित्वेन स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या ठस्यानिक इकादेशो न भवतीति कादेशाप्रसक्तेर्माथितिक इति रूपसिद्धौ विमनेन पञ्चमीसमासपक्षश्रयणेनेति वाच्यम् । मथितयतेः क्रिपि टिलोपणिलोपयोर्वैरपृक्तलोपे च मथित्, तेन चरति मथितिक इत्यत्र 'चरति' इति ठकि तस्येकादेशसिद्धये तत्पक्षस्यावश्यकत्वात् । न ह्यत्र स्थानिवद्भावं विनापि इकादेशपवादः कादेशः सुपरिहरः, नाप्येतादृशकल्पनायां मानाभावः शङ्क्यः, माथितिक इति भाष्योदाहरणस्यैव मानत्वादिति । स्थितत् । पूर्वत्वस्य सावधित्वेन संनिहिततयैवावधित्वमुचितं, संनिहितं चेह त्रयं स्थानी आदेशो निमित्तं च, तत्र तावत् स्थानं न अवधिः । तस्यादेशोनापहारात् । नाप्यादेशानिमित्ते । वैयाकरण इत्यत्रैकारस्यायादेशापत्तिरित्याशङ्क्याह—अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति । पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः ॥—न पदान्तः—॥ पदान्तादीनां चरन्तानां द्वन्द्वततो विधिशब्देन कर्मपष्ठ्यन्तस्य समासः । विधिशब्दश्च भावसाधनो विधानं विधिरिति, स च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् त्येकं संबध्यते ॥—पदस्य चरमावयव इति । वृक्षं वेतीति वृक्षवीः, वृक्षं वातीति वृक्षवाः । तमाचष्टे वृक्षवयति, ततो विच् वृक्षव् । इह 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपो न, टिलोपस्य णिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वात् । न च सुवन्ताणिजिह्वरदत्तादिमते अन्तर्वर्तिषुप पदत्वात् 'न पदान्त-' इति निषेधः शङ्क्यः । विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् । पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु 'न पदान्त-' इति स्थानिवत्त्वनिषेधादल्लोपः स्यादेवेत्यादि मनोरमायां स्थितम् ।—द्विर्वचनादौ चेति । यलोपादय आदिशब्दार्थः वरे इति तु वरे योऽजादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयम्, सहवि वक्षाभावेऽपि निपातनाद् द्वन्द्वः सप्तम्यल्लुक् च । अथोदाहरणानि—पदान्ते—कानि सन्ति, कौस्तः । इह यणावादेशयोः कर्तव्ययोः श्रसोरल्लोपो न स्थानिवत् । न चेकारौकारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वविरहादेवाल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यम् । 'शक्यादपोदृत्य पदानि संस्क्रियन्ते' इति पक्षे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात् ॥ यद्वा गोचः गोचेत्यादावोकारस्यावडि कर्तव्ये 'अचः-' इत्यल्लोपो न स्थानिवदिति उदाहार्यम् । अत्र हि लोपस्थान्यकारात्पूर्वत्वेन दृष्टत्वादोकारस्य ॥—द्विर्वचने—सुद्वशुपस्यः । 'नाजानन्तये' इति निषेधाद्द्विहिरङ्परिभाषात्र न प्रवर्तते, स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्याच्च । एवं क्वचिदन्यत्राप्युदाहृतम् ॥—क रे—यायवः । यातेर्यङन्ताद् 'यश्च यङः' इति वरच् । 'अतो लोपः' स च 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् । यलोपो—यातिः । यातेर्यङन्तात् किच्, 'अतो लोपः' यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः यलोपः । न च पुनरलोपः शङ्क्यः । विणो लुभ्यायेनालोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च । ननु यदि यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि

१. मादन्ति—अत्र पदचरमावयवसाधकः प्रतिबन्धकश्च स्थानिवद्भावो निषिध्यते, तत्राथे उदाहरणं कानि सन्ति इत्यादि ।

ति स्थानिवद्भावनिषेधः । ॥ इलां जश् झशि । ८।४।५३। स्पटम् । इति धकारस्य दैकारः । ॥ अदर्शनं लोपः । ॥ १।६०। प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् । ॥ संयोगान्तस्य लोपः । ८।२।२३। संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते ॥ ॥ यणः प्रतिषेधो वाच्यः ॥ ॥ यणो मयो द्वे वाच्ये ॥ मय इति पञ्चमी यण इति

यं वाय्वोरिति, उच्यते । 'असिद्धं वहिरङ्गम्—' इति यणोऽसिद्धत्वात् यलोपः । न च 'नाजानन्तर्यं' इति निषेधः, उत्तरकायं । च आनन्तर्यं यत्र तत्रैव तदभ्युपगमात् । किं चात्र 'खरदीर्घयलोपेषु लोपाजदेश एव न स्थानिवत्' इति वार्तिकमस्ति । नान्यः स्थानिवदिति भवतीति न दोषः ॥—खरे—चिकीर्षकः । ईकारस्य 'लिति' इत्युदात्तत्वे कर्तव्ये सस्याऽतो लोपो न स्थानिवत् । न च 'लिति' इत्यारम्भसामर्थ्यं, कारक इत्यादौ सावकाशत्वात् ॥—सवर्णानुस्वारयोः । शिण्डि । सोरलोपो न स्थानिवत् । यद्यप्यनुस्वारो न स्थानिभूतादचः पूर्वं इति तस्य परमवर्णं कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्व-सङ्ग एव नास्ति, तथापि स्थानिद्वारानुस्वारोऽपि दृष्ट इत्यस्येव तदप्रसङ्ग इत्याहुः । ननु सवर्णग्रहणमात्रेणानुस्वारोऽप्याक्षुप्तं कथ्यत इति किमनेन पृथगनुस्वारग्रहणेन । सत्यम् । पृथग्ग्रहणाभावे यत्र परसवर्णस्तत्रैवेति संभाव्येत । तथा च यत्र न सवर्णप्रसङ्गः शिष्यन्तीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावं निषेद्धमनुस्वारग्रहणम् । एवं यत्र वरे अजादेशस्य प्रसङ्गो नास्ति याति-त्यादौ तत्र यलोपे स्थानिवद्भावं निषेद्धं वरेग्रहणात्पृथग्यलोपग्रहणमिति ज्ञेयम् ॥—दीर्घे—प्रतिदीक्षा, प्रतिर्दत्ते । 'हलि' इति दीर्घं कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । यणादेशस्तु स्थानिवद्भवत्येव । 'लोपाजदेश एव न स्थानिवत्' इति उक्त-मात् । तेन 'हलि च' 'उपधायां च' इति दीर्घाप्रवृत्त्या किञ्चिः गिर्घोः विव्यतुरित्यादि सिद्धम् ॥—जशि—सगिधश्च मे । दनं गिधः । तत्र अदेः क्तिनि 'बहुलं छन्दसि' इति घस्ल्लोपः, 'वसिभसोर्हलि—' इत्युपधालोपः 'झलो झलि' इति सलो-पः । 'झषस्तथोः—' इति घलं, घस्य 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वे कर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । 'समानस्य छन्दस्य-ध्रं प्रभृत्युदकेषु' इति सः । समाना गिधः सगिधः । न चात्र सलोपे धत्वे च कर्तव्ये पूर्वस्मादपि इति स्थानिवद्भावत्सगिधरि-रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । पञ्चमीसमासपक्षस्यानित्यत्वात् । तच्च 'निष्ठायां सेटि' इति लिङ्गात् । तथाहि । तत्र 'सेटि' ते पदं न तावदनिङ्गव्यावृत्त्यर्थम्, णिजन्तात्तदसंभवात् । ननु संज्ञापितः पशुरित्यत्र 'यस्य विभापा' इति इणनिषेधे भवत्येवानिद्वं, 'सनीवन्त—' इति विकल्पितेऽकृत्वादिति चेन्न । 'यस्य विभापा' इत्यत्र 'एकाचः' इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा रिद्रित इति इण न स्यात्, तत्र 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः—' इति वार्तिकेन सनो विकल्पितेऽकृत्वात् । तस्मात्कालावधारणार्थं इग्रहणम् । इटि कृते णिलोपो न तु ततः प्रागिति । अन्यथा कारितमित्यादौ णिलोपे कृते 'एकाच उपदेशे—' इति इण-निषेधः स्यादिति । यदि तु पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वं तर्हि णिचा व्यवधानान्निषेधप्राप्तिरेव नास्तीति 'सेटि' इत्यनर्थकं सस्यानित्यतां ज्ञापयति इति स्थितम् ॥ ननु जश्त्वविधौ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि पटयतीत्यत्रान्तवर्तिनीं विभक्तिमा-त्य पदत्वाज्जश्त्वं स्यात् । मैवम् । 'इष्टवत्' इत्यतिदिष्टया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधाज्जश्त्वाप्रवृत्तेः ॥—चरि—जक्षतुः क्षुः । घसेलिटि अतुस् उस् च, 'गमहन—' इत्युपधालोपः, 'खरि च' इति चत्वं प्रति न स्थानिवत् । भाष्ये तु 'पूर्वत्रा-द्धे न स्थानिवत्' इत्यवष्टभ्य द्विवचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । तद्वीत्या तु सलोपे धत्वे च कर्तव्ये स्थानि-द्भावशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥—अदर्शनं लोपः । अत्र दृशिज्ञानसामान्यवचनः, दर्शनं ज्ञानम्, तदिह शब्दानुशास-प्रस्तावाच्छब्दविषयकं सत् श्रवणं संपद्यते । तच्च श्रोतृव्यापारस्तन्निषेधोऽश्रवणम् ॥ नन्वेवं 'लोपो व्योबेलि' इत्यादौ व-
श्रोतृव्याविति श्रोतृव्यापार एव निषिध्येत प्रयोक्तृव्यापार उच्चारणमनिषिद्धं स्यात् । अत्राहुः । असति श्र-
यन् उच्चारणमनर्थकमेवेति सामर्थ्याच्छ्रवणनिषेधे तद्वेतुभूतमुच्चारणमपि निषिद्धं भवतीति ॥—प्रसक्तस्येति । इह
थाने' इत्यनुवर्तनादेतद्व्यत्ये । प्रसक्तस्येति किम्, दधिमध्वित्यादौ तुगागमो मा भूत् । अस्ति हि तत्र द्विपोऽदर्शनम्, तच्च
प इति प्रसक्तविशेषणाभावे प्रत्ययलक्षणेन तुक् स्यादेवेति दिक् ॥—संयोगान्तस्य ॥—तदन्तस्येति । 'अलोऽन्त्य-
' इति परिभाषयेति भावः ॥ यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् 'संयोगस्य' इत्येव सूत्रयितुमुचितं तथापि 'प्रत्येकं
योगसंज्ञा' इति पक्षे 'दृष्टकरोति' इत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगान्तौ यस्येति द्विवचनान्तेन समासलभार्थमन्तग्रहणमि-
मनोरमायां स्थितम् ॥ 'संयोग' इति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादेकस्य संयोगसंज्ञा न भविष्यतीति अन्तग्रहणमिह ल्यक्तुं
यम् ॥—यणः प्रतिषेध इति । वाचनिकमिदम् । यद्वा वाच्यो व्याख्येयः । व्याख्या च द्वेधा 'झलो झलि' इत्यतो
ग्रहणमपकृष्य झल एव लोपो विधीयत इति, अन्तरङ्गे लोपे कर्तव्ये वहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा । न च पाठी प-
त्रैपादिकमन्तरङ्गं लोपं न पश्यतीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । न च 'नाजानन्तर्यं' इति निषेधः । उत्त-
रं अजानन्तर्याभावात् । तदक्तम् । 'संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः' । 'न वा झलो लोपात्' । 'वहिरङ्ग-

पठति पञ्चे यकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि ॥ एकधमेकयम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एकधं द्वियम् । सुद्व्युपास्यः । मङ्गुरिः । धाञ्शः । लाकृतिः । ॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ॥ ८१८४८॥ पुत्रशब्दस्य न द्वे न आदिनीशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोशे किम् । तत्त्वकथने द्विवचनं भवत्येव । पुत्रादिनी सपिणी ॥ तत्परे च ॥ पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥ ऋवा हतजग्धयोः । पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्रजग्धी । ॥ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य । ८१८५०॥ त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्द्रः । इन्द्रः । राप्स् । राप्स् । ॥ सर्वत्र शाकल्यस्य । ८१८५१॥ द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा । ॥ दीर्घादाचार्याणाम् । ८१८५२॥ द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् । ॥ अचो रहाभ्यां द्वे । ८१८५६॥ अचः पराभ्यां

क्षणत्वाद्वा' इति ॥—चत्वारि रूपाणीति । इह धकारस्य द्वित्वे जश्चे च कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति जशोऽसिद्धत्वाभावेन लक्ष्यभेदात्पुनर्दकारे द्वित्वप्रवृत्ता रूपाधिक्यमस्ति ॥ अत्र केचिदाहुः—'उकारात्परस्य यरो द्वित्वे कृते पुनस्तूकारात्परस्य यरो द्वित्वं न भवति, निमित्तभेदाभावादित्याशयेनेदमुक्तमिति' । तेषां तुदादिगणे वप्रश्चेत्यत्र उरदत्वस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवद्भावात् 'न संप्रसारणे' इति 'वस्योत्वं न' इति समाधानग्रन्थो मूलस्थो विरुध्यते, तन्निमित्तस्य लिटो भेदाभावादिति दिक् ॥ अन्ये तु धकारस्य जश्चे कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति जशोऽसिद्धत्वाभावाद्दकारे पुनर्द्वित्वं भवत्येव, व्यक्तभेदात् । अत एव सय्यन्तेत्यादौ परसर्वर्णद्वित्वं भाष्यकृता उदाहृतम् । पदरान्त इत्यत्र सकारद्वित्वसिद्धये 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति मनोरमायामन्युक्तम् ॥ एवं यकारेऽपि द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्तौ क्षत्यभावः । आद्यमिकद्विवचनस्य स्थाने द्विवचनरूपत्वान्स्थान्यादेशव्यक्त्योश्च भेदात् ॥ यत्कृतं मनोरमायाम् 'एकस्यां व्यक्तां एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते' इति 'एकः पूर्वपरयोः' इति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्कथं पुनर्द्वित्वप्रवृत्तिः । अन्यथा द्वित्वानन्त्यापत्तेरित्यादि । तदनवधाननिवन्धनम्, तन्नाधानदिशास्त्रदृष्टान्तेन कचिदेवैकस्मिन्प्रयोगे गुणादिशास्त्रस्यानुष्ठापकत्वं स्यान्न प्रयोगान्तर इत्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्रयोगान्तरेऽपि गुणादिशास्त्रप्रवृत्तेरेव सिद्धान्तितत्वात् । न तु सकृच्छास्त्रप्रवृत्तेः ॥ आनन्त्यापत्तिरपि प्रकृते न दोषः । सा हि अनन्तकार्यसहितप्रयोगस्याशक्यत्वात्तच्छास्त्रकर्तव्यस्य परिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात्तच्छास्त्रस्यानुष्ठापकत्वापत्त्या दोषः । प्रकृते तु नास्ति, द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्ति द्वित्वप्रयोगसहितस्य परिनिष्ठितत्वेन तेनैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् । 'लिटि धातोः' इति द्वित्वस्य तु नित्यत्वादानन्त्यापत्तेः कचिद्विश्रान्तां कल्पनीयायां लघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रान्तिकल्पनादभ्यासग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अत एव 'सर्वस्य द्वे' इत्यस्यापि पुनःपुनः प्रवृत्तिरित्याहुः ॥ नन्वत्र 'इकोऽसर्वर्णे' इति शाकल्यमतेन रूपान्तरमस्त्विति चेन्नैवम्, समासे तन्निषेधात् । न च नित्यसमास एव तन्निषेध इति वाच्यम् । 'सिन्धिल्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेधः' इति वार्तिकस्थनित्यग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् ॥ मनोरमायां तु जश्चेन दकारे कृते तस्य द्वित्वं नेत्याद्याशयेन सकारद्वित्वेनाष्टौ विसर्गद्वित्वेन षोडशेत्युक्तम् ॥—द्विधमिति । यद्यपि धस्य जश्चेन दकारे धद्वयं नास्ति, तथापि भूतपूर्वगतिमाश्रित्यैवमुक्तम् ॥—सुद्व्युपास्य इति । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति तृतीयासमासः ॥ नन्विह यणेव दुर्लभः, सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्नैवम् । 'संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणम्' इति वार्तिकोक्तेः । न चैवमपि 'न भूसुधियोः' इति यग्निषेधः शङ्क्यः । आहत्वेन प्रत्यये परत एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः । 'सुधि' इत्यनुवर्त्य सुपि परत एव यग्निषेधाच्च ॥—धाञ्श इति । अत्र रेफस्य द्वित्वं न । 'रहाभ्याम्' इति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्थिलबाधनात् । सुद्व्युपास्य इत्यादौ तु स्थान्तिः । पदामिको न बाध्यते 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'वाय्वतुपित्रुषसः' इत्यादिनिर्देशात् शापकात् । तकारस्य तु द्वित्वं भवत्येव । तच्च वेद्यतो रूपद्वयम् ॥—नादिनि—॥ ऋष्वाक्रोशः प्रायेण प्रवर्तत इति ऋलिङ्गमुदाहरति—पुत्रादिनीति । इह 'सुप्यजातौ' इति णिनिः ॥—तत्परे चेति । आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेऽपि पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः ॥—वा इति । द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वे वार्तिकमिदं नारम्भणीयमित्येके । अन्ये तु हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैव 'अचो च' इति द्वित्वं नान्येषामित्यादि नियमसंभवात् तदर्थमारम्भणीयमेवेदमित्याहुः ॥—पुत्रहतीति । पुत्रो यः सा । 'अस्मात्पूर्वपदाद्वा' इति ङीष् । एवं पुत्रो जग्धो यया सा पुत्रजग्धी ॥—अचो रहाभ्याम्—॥

ह्रस्वसिद्धांतराधीनलोपः

रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । ह्रस्वमुभवः । न ह्रस्वस्ति । ॥ हलो यमां यमि लोपः । ॥ १८॥ १६४॥ हलः परस्य उमो लोपः स्याद्वा यमि । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैक्यं रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलं तु आदित्यो देवता-
ऽस्येत्यादित्यं हविरित्यादौ ॥ यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानाच्चेह । माहात्म्यम् । ॥ एचोऽयवायावः । ॥ १६॥ १७८॥
एचः क्रमादय् अच् आव् आव् एते स्युरचि । ॥ तस्य लोपः । ॥ ११॥ १२॥ तस्येतो लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न ।
उच्चारणसामर्थ्यात् । एवं चेत्संज्ञापीह न भवति । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः । ॥ वान्तो यि प्रत्यये ।
॥ ११॥ १७९॥ यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरिच् आव् एतौ स्तः । गोर्विकारो गव्यम् । गोपयस्येदिति यत् । नावा तार्थं
नाव्यम् । नौवयोधर्मेत्यादिना यत् ॥ ॥ गोर्धूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ गव्यूतिः । जति-
यूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः ॥ वान्त इत्यत्र वकाराद्गोर्धूतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे लोपोऽप्योर्वलीति लोपेन
वकारः प्रस्थित्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत इति यावत् । ॥ धातोस्तन्निमित्त-
स्यैव । ॥ ११॥ १८०॥ यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य । लब्धम् । अवश्यलब्धम् ।

संज्ञाप्रमाणानुसारस्यलोपः

कम् । हुते इत्यादौ नकारस्य माभूत् ॥—हलो यमां यमि—॥ हलः किम् । न्याय्यम् । इह यकारादीनां यकारादौ
रे यथासंभवमुदाहरणान्युच्यन्ते । सुधुपास्यः, मध्वरिः । अत्र यणो मय इति मयः परस्य यस्य वस्य च द्वित्वे कृते
यनेन लोपः । दुर्लभः । दुर्बुद्धवे । कुर्मः । अत्र तु 'अचो रहाभ्याम्' इति लस्य अस्य मस्य द्वित्वे च कृते लोपः । प्रत्य-
यमा । सुगणीशः । सन्नच्युतः । अत्र 'अनचि च' इति डमो द्वित्वे सत्यनेन डकारणकारनकाराणां लोपः ॥—लोप-
याद्वेति । 'अयो हः' इति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः ॥—लोपारम्भफलं त्विति ॥—आदित्यो दे-
ता ॥ आदित्यशब्दात् 'दित्यदित्या' इति ण्यप्रत्यये 'यस्येति च' इत्यकारलोपे अनेन च यलोपे आदित्यमित्येकवका-
कं रूपं सिध्यति नान्यथा इति भावः । न च 'आपत्यस्य च तद्धिते नाति' इत्यनेन यलोपे कृते एक्यकारकं सिध्य-
तेति वाच्यम् । अदितौ जात आदित्य इत्यादिविवक्षायां तस्याप्रवृत्तेः ॥—यथासंख्यविज्ञानादिति । उक्तोदाह-
णेषु लोपारम्भफलाभावादेरस्य रेफे परत उदाहरणभावाच्च यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तम् ॥—माहात्म्यमिति । अत्र
लोपो नेत्यर्थः । 'हलो यरां सवर्णे लोपः' इति तु न सूत्रितम् । मूर्धः शार्ङ्गमित्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः ॥—एचः
रम्भदिति । नन्वत्रैव यथासंख्यसूत्रं वक्तुमुचितम् । प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरुद्धलक्षणाभ्युपगमेऽपि लक्ष्यार्थ-
ोक्तत्वं भावि शक्यार्थज्ञानमादाय यथासंख्यत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् । अन्यथा एचां क्रमेणायवायावो न सिध्येन् ॥
वम् । अन्तरतमत्वेनापि तत्सिद्धेः । तथाहि । एचः संध्यक्षराणि । ततश्च संवृताकारतालव्यस्य एकारस्य संवृताकारता-
व्योऽय्, संवृताकारोष्ठस्य तादृश एव अच्, ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादधारे इकारः अध्यर्धमात्रः, अकारस्त्वर्धमात्र एव ।
वमौकारेऽप्युकारोऽध्यर्धमात्रः, अकारस्त्वर्धमात्रः । एवं च विवृताकारतालव्यस्य एकारस्य विवृताकारतालव्य आय् । विवृ-
ताकारोष्ठस्य विवृताकारोष्ठय आव् ॥—वान्तो यि प्रत्यये ॥ यीति किम् । गोभ्याम् । नौभ्याम् ॥ प्रत्यये किम् । गोया-
म् ॥—यकारादाविति । 'येन विधिः' इति सूत्रस्यापवादभूतेन 'यस्मिन्विधित्तादादावल्ग्रहणे' इति वार्तिकेनाय-
र्थो लभ्यते ॥—ओदौतोरिति । पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रति स्थानित्वेन निर्णीतत्वादिति भावः ॥—अध्वेति ।
षार्थमिदम् ॥ गोर्धूतौ लोकेऽपि वान्तादेशः स्यादसमुदायेन अध्वनः परिमाणं गम्यते चेदित्यर्थः । 'गव्यूतिः स्त्री क्रोश-
ति' ॥—निपातित इति । क्तिपान्तत्वेनेत्यर्थः । ननु गव्यं नाव्यमित्यत्र भत्वेनापदत्वाद्द्विलोपाभावेऽपि गव्यूति-
त्यत्र 'हलि सर्वेषाम्' इति, 'लोपः शाकल्यस्य' इति वा लोपः स्यादत आह—वान्त इत्यत्रेति ॥—वकारो न लुप्यत
ते । एवं च 'हलि सर्वेषाम्' इति सूत्रे 'व्यो' इत्यनुवृत्तावपि वकारं परित्यज्य यस्य लोपः स्यादिति व्याख्यासमानं
गच्छते । एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते ॥—धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । अत्र च पूर्व-
त्रमनुवर्तते एव इति च । तच्छब्देन याद्विप्रत्ययः पराम्प्रत्यये योग्यत्वान्न त संनिहितोऽपि धातः । न हि स्वयमेव

श्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम् । ॥ एत्येधत्पूदसु । ६।१।८९। अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्पूदसु च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्टौहः । एजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान्प्रेदिधत् । पुरस्तादपवादस्यायेनेयं वृद्धिरेकिं पररूपमित्यस्यैव बाधिका न त्वोमाडोश्चेत्यस्य । तेनावहीति वृद्धिरसाधुरेव ॥ ॥ अक्षादूहिन्यामुपसंख्या-
नम् ॥ अक्षौहिणी सेना ॥ ॥ स्वादीरेरिणोः ॥ स्वैरः । स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वैरि-
णी ॥ ॥ प्रादूहोडोह्येवैष्ये ॥ प्रौहः । प्रौढः ॥ (प) अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्य ग्रहणम् ॥ 'अश्वेतिस्मृते राजेः पृथग्
आजिग्रहणाज्जापकात्' तेन ऊढग्रहणेन कान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्त्वन्तस्यैकदेशः । प्रौढवान् । प्रौढिः ॥ इष
इच्छायां तुदादिः । इष गतौ दिवादिः । इष आभीक्ष्ण्ये क्रयादिः । एषां घञि ण्यति च एषः एष्यः इति रूपे । तत्र
पररूपे प्राप्तऽनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः ॥ यस्तु ईप उञ्छे । यश्च ईप गतिर्हिंसादर्शनेषु । तयोर्दीर्घोपधत्वात् ईपः ।
ईष्यः । तत्राहुणे प्रेषः । प्रेष्यः ॥ ॥ ऋते च तृतीयासमासे ॥ सुखेन ऋतः सुखतः । तृतीयेति किम् । परमर्तः ॥
॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे ॥ प्रार्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि ॥ ऋणस्यापनयनाय यदन्यदणं क्रियते
तदणार्णम् । दशार्णो देशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च । ॥ उपसर्गादिति धातौ । ६।१।९१।

कृष्णौकत्वमिति ॥ कृष्णति संबोधने पृथक् पदम् । एवं देवेत्यपि । इत्थं चात्र पृष्ठीसमासत्वमभ्युपेत्य 'पूरणगुण-' इति
निषेधमाशङ्क्य 'संज्ञाप्रमाणत्वात्' इत्यादिनिर्देशेन 'गुणेन निषेधोऽनित्यः' इति केषांचिद्व्याख्यानं नात्यन्तावश्यकमिति बो-
ध्यम् ॥—एत्येधत्पूदसु । अत्र एचीत्यनुवर्तते । तच्च एत्येधत्त्वोर्विशेषणं न तूठः । असंभवात् ॥ 'आहुणः' इत्यत आ-
दित्यनुवर्तत एवातो व्याचष्टे—अवर्णादेजाद्योरिति ॥—प्रष्टौह इति । प्रष्टं वहतीति प्रष्टवाट् । 'वहश्च' इति णिवः ।
ततः शसि 'वाह ऊढ' । गुणापवादतया अनेन वृद्धिः ॥—प्रेदिधत्ति । प्रपूर्वस्यैवतेर्ण्यन्तस्य छडि रूपम्, 'न माडयोगे'
इत्याडागमाभावः ॥—पुरस्तादिति । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते नोत्तराम्' इति न्यायेनेत्यर्थः ॥—अ-
क्षादिति । आदित्यनुवर्तते अचीति च । तेन पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भवति । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥—अक्षौहिणीति । ऊ-
हः समूहः सोऽस्त्यस्याः सा ऊहिनी । अक्षाणामूहिनीति विग्रहः । परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी । 'पूर्वपदात्सं-
ज्ञायाम्-' इति णत्वम् । अक्षाणामित्यस्य ऊहशब्देन समासे तत इनौ तु अक्षौहिणीत्येव भवति । न तु तत्र वृद्धिः । अ-
न्तरङ्गेण गुणेन बाधात् । अपवादभूताया अपि वृद्धेरूहिनीशब्देन समासे चरितार्थत्वात् । यथोक्तं प्राक् । 'यद्यपवादोऽन्यत्र
चरितार्थत्वादि परान्तरङ्गाभ्यां बाध्यते' इति ॥—स्वादीरेरिणोः । 'इरेरिण्योः' इति क्वाचित्कोऽपपाठः । स्वैरीति णि-
न्यन्तस्यात्रियां वृद्धयभावप्रसङ्गात् ॥ इरिन्ग्रहणस्य फलमाह—स्वेनेरितुमिति ॥ यदा त्वीर इति घञन्तेन स्वशब्दस्य
समासे 'स्वादीरे-' इति वृद्धौ कृतायां मत्वर्थीय इनिः । यदा वा मत्वर्थयिनिप्रत्ययान्तेन इरिन्शब्देन स्वशब्दस्य समासः,
तदापि तदेकदेश इरशब्दोऽस्त्येवेति पृथगीरिन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥—स्वैरीति । 'मुण्यजातौ-' इति णिनिः, उ-
पपदसमासः ॥—स्वैरिणीति । डीपः प्राग्भागमीरिन्शब्दमादाय वृद्धिः । केचित्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयात्र वृद्धिरित्या-
हुः । तन्निष्फलमिति भावः ॥—नानर्थक्येति । उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागायोगादिति भा-
वः ॥—प्रेष्य इति । एषसाहचर्यादिष्योऽप्यनव्ययं गृह्यते, तेन ण्यन्तादिषेः क्तवो ल्यपि पररूपमेव, न तु वृद्धिः, प्रेष्य-
गतः ॥ लघूपधगुणमाशङ्क्याह—तयोर्दीर्घोपधत्वादिति ॥—प्रवत्सतरेति । इह केचिद्वत्सशब्दं वत्सरशब्दं च प्रक्षिप-
न्ति तद्ग्राध्यादावदृष्टत्वादुपेक्ष्यम् ॥—वत्सतरार्णमिति । तंकारमकारयोर्द्वित्वविकल्पाक्षत्वारि रूपाणि । रेफात्परस्य तु
'अचो रहाभ्याम्-' इति द्वित्वे 'यणो मयः-' इति वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे एकणं द्विणं त्रिणमिति द्वादश । 'खयः शरः'
इति सकारद्वित्वे चतुर्विंशतिः ॥ न चेह 'शरोऽञि' इति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः । तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् । अत एव
'खयः शरः' इति वार्तिकस्य 'वत्सरः' 'अप्सराः' इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम् । न च वदेः सरप्रत्यये परतश्चत्वे कृते तस्या-
सिद्धत्वात्तस्य खयः परत्वं नेति शङ्क्यम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्युक्तेः । अत एव मनोरमायां 'षट्सन्तः' इत्यत्र ट-
कारात्परस्य सस्य द्वित्वं स्वीकृतमिति दिक् ॥—उपसर्गादिति—॥ उपसर्गात्किम् । खट्वच्छति ॥ कृति किम् । उपेतः ।
तपरकरणमुत्तरार्थम् । इह दीर्घऋकारादेर्धातोरेसंभवेन व्यावर्त्यालाभात् ॥ धातौ किम् । उपकारः ॥ नन्वत्र उपेत्युपसर्ग-
'एव न भवति क्रियायोग एवोपसर्गत्वात्, उपगत ऋकार इति विगृह्य क्रियायोगत्वसंपादनेऽपि 'यत्किंचायुक्ताः प्रादयस्तं प्र-
त्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः' इति ऋकारं प्रति अनुपसर्ग एव, तथा चाकृतेऽपि धातुग्रहणे ऋकारादिधात्वावेव वृद्धिर्भविष्यत्युपसर्गे-
ण धातोराक्षेपान्न त्वन्नेति चेत्सत्यम् । अत एव योगविभागेन पुनर्विधानार्थमित्यनुपदं वक्ष्यतीति न काप्यनुपपत्तिः ॥—

१ ऊठि चेति—एकीयमतेन भ्वादिषु पठितस्य 'ऊठ उपघाते' इत्यस्य न ग्रहणम्, किंतु आगमस्यैवान् ग्रहणम्, अष्टाध्यायीस्थ-
त्वेन प्रत्यासन्नत्वात्, प्रसिद्धत्वात्, 'ऊठिषु' इति इका निर्देशाभावाच्च । २ उपसर्गादिति—न च गतेकतीत्येव सञ्चयमिति
वाच्यम्, अच्छेतीत्यादौ दोषः ।

अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपाच्छति । प्राच्छति । ॥ अन्तादिबच्च । ६।१।८५। योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे । ॥ खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ८।३।१५। खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते । अन्तवद्भावेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः । उभयधुं कर्तरि चपिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात् ॥ उपसर्गैवेव धातोराक्षेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम् । तेन ऋत्यक इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति । ॥ वा सुप्यापिशलेः । ६।१।९२। अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ सुधातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । प्रार्पणीयति । प्रर्पणीयति । सावर्ण्यलृवर्णस्य ग्रहणम् ॥ प्राल्कारीयति । प्रल्कारीयति । तपरत्वाद्दीर्घे न । उपर्कारीयति । उपर्कारीयति । ॥ एङि पररूपम् । ६।१।१४। आनुपसर्गादेडादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति । इह वासुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् ॥ तेन एडादौ सुधातौ वा ॥ उपेडकीयति । उपैडकीयति । प्रोषीयति । प्रौषीयति ॥ * एवं चानियोगे ॥ नियोगोऽवधारणम् । केव भोक्ष्यसे । अनवकृसावेवशब्दः । अनियोगे किम् । तवैव । ॥ अचोऽन्त्यादि टि । १।१।१६४। अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिष्यस्य तद्विसर्जं स्यात् ॥ * शकन्धादिषु पररूपं वाच्यम् ॥ तच्च टेः ॥ शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । (प) सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोऽन्त्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः । साराङ्गोऽन्त्यः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ मार्तण्डः ॥ * ओत्वोष्ट्रयोः समासे वा ॥ स्थूलोतुः ।

अन्तादिबच्च ॥ इह 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यनुवर्तते यथासंख्यं चाश्रीयते इत्यभिप्रेत्याह—पूर्वस्यान्तवदिति । स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदम् । न चाल्बिध्यर्थमिदमस्तिवति शङ्क्यम् । अस्याप्यल्विधावनिष्ठत्वात् । अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः ॥—न विसर्ग इति । एतच्च सुखार्त इत्यादावपि बोध्यम् ॥—सुधाताविति । सुबन्तावयवके इत्यर्थः । सुबन्तस्य धातोरसंभवात् । यद्यपि 'ऋज गतौ' इत्यादीनां क्तिपि धातुत्वं सुबन्तत्वं च संभवति, तथापि न तादृशेषु तपरत्वव्यावर्त्यत्वं प्रसिद्धं नामधातुष्वेव तत्संभवतीति त एवेह गृह्यन्ते इति भावः ॥—प्रार्पणीयतीति । 'शरोऽचि' इति वक्ष्यमाणेन द्वित्वनिषेधः ॥—एङि पररूपम् । 'एङवेङ्' इत्येव सिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थम् । रूपग्रहणं तु स्पष्टार्थम्, 'अमि पूर्ववेदेडि परः' इत्येव सिद्धे ॥—प्रेजत इति । 'एजु दीप्तौ' कम्पनार्थस्तु परस्सपदी । प्रेजति ॥—नियोगोऽवधारणमिति । निर्धारणमित्यर्थः । तदुक्तम्—'अनवकृता यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः । एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेत्' इति ॥ अस्यार्थः—अनवकृता अनिश्चये यदा एवकारो दृष्टः स पररूपस्य विषयः । यस्तु नियमे निर्धारणे यदा दृष्टः स वृद्धिविषय इति ॥ ये तु नियोगे त्वद्यैव गच्छेति प्राचो ग्रन्थे स्थितस्य प्रत्युदाहरणस्यानुगुणतया नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याचक्षते । तेषां 'यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरं, ममैव जन्मान्तरपातकानाम्' इति लौकिकप्रयोगाः, 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' 'लडः शाकटायनस्यैव' इत्यादिसौत्रप्रयोगाश्च न सिद्ध्येयुः । उदाहृतवृत्तिश्लोकविरोधश्च स्यात् । अवधारणमिति व्याकुर्वतां तु सर्वेष्टसिद्धिः ॥—अचोऽन्त्यादि टि ॥ अच इति निर्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनं तदाह—अचां मध्य इति ॥—शकन्धादिष्विति । शकन्धादिविषये तत्सिद्धयनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः । अत एवाह—तच्च टेरिति । यदि तु आदित्यधिकारादकारस्यैवेष्येत तर्हि मनीषा पतञ्जलिरिति न सिद्ध्येत् ॥ केचित्तु मनःपतच्छब्दयोः पृषोदरादित्वादन्यलोपे अकारस्यैव पररूपमाहुः ॥ शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः शकन्धुः । कर्काणां राजविशेषाणामन्धुः कर्कन्धुः । अटतीत्यटा, पचाद्यचि टाप् । कुलस्य अटा कुलटा, यदि तु कुलम् अटतीति विगृह्यते तदा कर्मण्यणि ङीप् कुलाटीति स्यात् ॥ ईष उञ्छे, ईष गत्यादिषु । आभ्यां 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये ईषा । मनसा ईषा मनीषा । हलस्य ईषा हलीषा ॥ ईषा लाङ्गलदण्डः ॥ पतन्तः अञ्जल्योऽस्मिन् पतञ्जलिः ॥—मार्तण्ड इति । पररूपेणानेन मृतण्ड इति सिद्धम्, तत अप्यादिवृद्धिः । 'परामार्तण्डमास्यत्' 'पुनर्मार्तण्डमाभरत्' इत्यादिषु तु दीर्घदृष्टान्दस इति भावः ॥ केचिदत्र सवर्णदीर्घमाहुः, पूर्वोक्तवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः ॥—ओत्वोष्ट्रयोः समासे वा । अकारस्य ओत्वोष्ट्रयोश्च एकत्र समासे स्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते । नेह । वृषलसुतौष्ट्रव्रणस्त

१ निर्देशादिति—यत्तु कर्तरि चर्षीत्यादौ गुणस्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वादेवाभावादेव न विसर्गः इति, तत्र, पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयाश्रितत्वेन गुणस्यैव पदद्वयसंबन्धि रेफखरात्मकवर्णद्वयाश्रितत्वेन विसर्गस्यापि बहिरङ्गत्वात् । परनिमित्तकत्वं तु उभयोः समम् । २ उपसर्गैवेति—तत्संज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वात्, इति भावः । अतएव यदर्थे प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येकोपसर्गत्वनिषेधेन प्रत्यासत्त्या च ऋकारादिनिमित्तोपसर्गत्वस्य ग्रहणाच्च प्रभूतः ऋद्धः प्रद्ध इत्यत्र नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । ३ वाक्यभेदेनेति—एतच्च वृत्तौ स्पष्टम्, भाष्ये तु न दृश्यते । ४ एवे चेति—एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यादेव सूत्रे धाताविति मण्डूकपुल्यानुवर्तितम् । ५ अनवकृसाविति—केव भोक्ष्यसे इत्युक्ते स्थलसंकीर्णत्वादिना नास्ति संभवस्तव भोजनस्येति गम्यते । अन्ये तु त्वं भोक्ष्यसे इति न संभावये इत्यर्थ इति व्याचक्षुः । ६ मार्तण्ड इति—मृताण्डादागतो मार्तण्डः इति अण्विषये एव पररूपमिति बह्वचरे स्पष्टम् । ७ ओत्वोष्ट्रयोरिति—ननु अत्र प्रत्यासत्तिन्यायेन ओत्वोष्ट्रोत्तरपदकसमासे एवास्य प्रवृत्तिः सुवचा, तथा

स्थूलौतुः । विम्बौष्टः । विम्बौष्टः । समीसे किम् । तवौष्टः । ॐ ओमाङोश्च । ६।१।९८। ओमि आङि चात्परे पररूप-
मेकादेशः स्यात् । शिवायोनमः । शिव एहि शिवेहि । ॐ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ । ६।१।९८। ध्वनेरनुकर-
णस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । पटत् इति पठिति ॥ ॐ एकाचो न ॥ श्रदिति । ॐ नात्रे-
डितस्यान्यस्य तु वा । ६।१।९९। आत्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यादन्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् ॥ ॐ डाचि
बहुलं द्वे भवतः । इति बहुलवचनाद्विषयम् । ॐ तस्य परमात्रेडितम् । ८।१।२। द्विरुक्तस्य परं रूपमात्रेडितसंज्ञं
स्यात् । पटपटिति । ॐ झलां जशोऽन्ते । ८।२।३९। पदान्ते झलां जशः स्युः । पटपटिति । ॐ अकः सवर्णे दीर्घः ।
६।१।१०१। अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । त्रिणूद्यः । अचि किम् । कुमारी
शेते । नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिपत्तेः ।
अकः किम् । हरये ॥ 'अकोकि' इत्येव सुवचम् ॥ ॐ ऋति सवर्णे ऋ वा ॥ होतृकारः । होतृकारः ॥
ॐ लृति सवर्णे लृ वा ॥ होलृकारः । पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात् । हो दृकारः । ऋति ऋ वा लृति लृ वेत्युभयत्रापि
विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा । अभितौऽऽभक्तेरपरा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ

इति ॥—शिवेहीति । ननु शिव आ इहीत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते पश्चादाहुणे च तिव्रमिष्टं तत्किमाङ्ग्रहणेन । सत्यम् ।
'पूर्वं धातुरपसर्गेण युज्यते' इति दर्शनेन धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं गुणे कृते वृद्धिः स्यात्, तन्मा भूदित्याङ्ग्रह-
णम् ॥—अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ । यद्यपि 'अतो गुणे' इति पूर्वसूत्रादत इत्यनुवर्त्यतोऽग्रहणमिह ल्यङ्गं शक्यम्,
तथापि पूर्वसूत्रे अत इति तपरकरणादस्वाकारस्य ग्रहणमिह तु शब्दाधिकारपक्षाश्रयणाद् अच्छब्दस्य ग्रहणमिति व्या-
ख्यानं क्लेशः स्यादिति पुनरत्रातोऽग्रहणं कृतम् ॥ अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे—ध्वनेरिति ॥—अनुकरणस्येति । परि-
स्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः । तस्य चानुकरणत्वं किञ्चित्स्थान्येन बोध्यम् । पररूपस्यास्य नित्यत्वेऽपि संहितायामविबक्षि-
तायां तदभावादाह—पटत् इतीति ॥—नाज्झलावित्यादि । अयं भावः—विधेयभेदे वाक्यभेदात्संभवन्त्यामेकवाक्य-
तायां तदयोगात् 'तुल्यास्यप्रयत्नम्' इत्यस्य 'नाज्झलौ' इत्यस्य च एकवाक्यत्वलाभाय 'अज्झलभिन्नं तुल्यास्यप्रयत्नं स-
वर्णम्' इत्यर्थोऽभ्युपेयते । 'अज्झलभिन्नम्' इत्यत्र परस्परनिरूपिततुल्यत्वविशिष्टास्यप्रयत्नकौ यावज्झलौ तदुभयभिन्नत्वं
विवक्षितम् । तथा च 'यो हस्वदीर्घात्मात्मको वर्णो येन वर्णेन तादृशेन तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयं मिथः सवर्णं भवति' ।
तथा—'येन हला तुल्यास्यप्रयत्नकं यद्धल् तन्मिथः सवर्णं स्यात्' यश्च दीर्घप्लुतात्मको वर्णो येन हला तुल्यास्यप्रयत्नस्त-
दुभयमपि मिथः सवर्णम्' इत्यर्थः फलितः ॥ ततश्चानेन सूत्रद्वयेन सवर्णसंज्ञायां सिद्धायाम् 'अणुदिसवर्णस्य' इति प्रा-
हकशास्त्रं प्रवर्तते, न तु ततः प्राक् । अतो 'नाज्झलौ' इत्यनेन अक्षरसमानाधिकानामेव सावर्ण्यं व्युदस्यते, न तु सर्व-
णम् । तेनात्र दीर्घशकारयोः सावर्ण्यमस्त्येवेति तद्वारणाय 'अकः सवर्णे' इत्यत्राचीत्यनुवर्तनं युक्तमिति ॥ यदा तूष्म-
णामीषद्विधृतत्वं परिकल्प्य 'नाज्झलौ' इति सूत्रं प्रत्याख्यायते, तदेह सवर्णसूत्रे अचीति नानुवर्तनीयम् ॥ हे पिपासो
इत्यादौ 'गुरोरनृतः' इत्याकारस्य प्लुते कृते ततः परस्य सस्य इणः परत्वेन पलं स्यात्, 'नाज्झलौ' इत्यत्राकारप्रस-
ङ्गेन दीर्घहकारयोः सावर्ण्याभावेऽपि प्लुताकारस्य हकारसवर्णत्वेन इण्लादित्याशङ्क्य तत्समाधानार्थमाश्च आश्चेति द्वन्द्वं
कृत्वा सवर्णदीर्घेण दीर्घात्परत्र प्लुतोऽपि प्रक्षिप्यन्ते इति क्लिष्टव्याख्यानमपि नाश्रयणीयम् । विश्वपाभिरित्यादौ उवादे-
प्रसक्तेः । खराणामूष्मणां च प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावादिति सुगमोऽयं पन्थाः ॥—अकोऽकीत्येवेति । 'अको' वक-
इत्येवेत्यर्थः ॥—सुवचमिति । यथासंख्यसंबन्धेन दध्यत्रेत्यादाविति प्रसङ्गाभावात् ॥ ऋ इति त्रिशतः संज्ञेत्य-
यणादिकं
तृलृकार इत्यत्र ऋकारस्य ऋकारपरत्वमस्त्येवेत्यप्रसङ्गाभावादीकारशकारयोः सावर्ण्ये सत्यप्यचीत्यनुवर्तनं विर-
रूपासिद्धेति भावः ॥ 'ऋति ऋ वा' 'लृति लृ वा' इति वार्तिकं सूत्रस्थेन सवर्णपदेन योजयित्वा पठति । प्राचां व्याख्यैव
इत्यादि ॥ नन्वेवम् 'अकः सवर्णे' इति सवर्णपदाकरणे वार्तिकयोः सवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । सूत्रे तु 'तु' प्रकृतिभावेनैव भ-
र्तव्यमिति विपरीतगौरवात्कथम् 'अकोऽकीत्येव सुवचम्' इत्युक्तमिति चेदत्राहुः । भाष्यकारे 'वृद्धिरेचि' इति बाधके भवि-
स्त्येव गौरवमिति ॥ प्रत्याख्याने तूपपत्तिः—लृकारान्तेषु विचारयिष्यते ॥—वर्णद्वयं

व 'दन्त्योष्ठयो वः स्मृतौ बुधैः' इत्यादि प्रयोगा न संगच्छन्ते इति वाच्यम् । प्रकृतिभावानुकरणेऽपि 'कलकः' इत्यत्र तदनुवृत्तिर्न
शब्दघटितोत्तरपदेऽपि प्लुतसूत्रप्रवृत्तेरङ्गीकारात् । व्यर्थ इति भावः । २ प्रत्यभिवादे इति—नमस्कारा-

१ परं रूपमिति—इदं च अलोऽन्यस्येत्यन्यस्य न भवति, 'नानर्थक्यं शिवादिमात्रम्, अशुद्धे इति निषेधात् । ३ नाम बोध-
बोध्यम् । ननु तत्रैव कुतो न स्मारितमिति चेद, शिवाचोद्यमेतद् स' इति मनुस्मृतेः । अत्र नामशब्दो गोत्रस्याप्युक्तस्य ।
द्वौ रेफावित्यनुवर्ज्यते, तच्च द्वितीयान्तम्, अभितःपदयोगात् । ४ कं संस्कारजं बोध्यम् ।

स्युहस्वश्च वा । अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् ।
 चक्रि अत्र । चक्रयत्र । पदान्ता इति किम् । गौर्यौ ॥ ॐ न समासे ॥ बाष्प्यश्चः ॥ ॐ सिति च ॥ पार्श्वम् ।
 ॥ ऋत्यकः । ६।१।१२८। ऋति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः ब्रह्मर्षिः । पदान्ता इत्येव । आच्छेत् । समासेऽप्य-
 र्यं प्रकृतिभावः । सप्तऋषीणाम् । सप्तर्षीणाम् । ॥ वाक्यस्य टेः भुत उदात्तः । ८।२।८२। इत्यधिकृत्य ।
 ॥ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । ८।२।८३। अशूद्रेविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः भुतः स्यात् स चोदात्तः । अभिवा-
 दये देवदत्तोऽहम् । भो आयुष्मानेधि देवदत्तः ॥ ॐ स्त्रियां न ॥ अभिवादये गार्ग्यहम् । भो आयुष्मती भव
 गार्गि ॥ नैम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव भुत इष्यते । नेह । आयुष्मानेधि ॥ ॐ भोराज-
 न्यविशां वेति वाच्यम् ॥ आयुष्मानेधि भोः । आयुष्मानेधीन्द्रबर्मः न । आयुष्मानेधीन्द्रपालितः ।
 ॥ दूराद्भूते च । ८।२।८४। दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः भुतः स्यात् । सक्तृन्पिब देवदत्तः । ॥ हैहेप्रयोगे
 हैहयोः । ८।२।८५। एतयोः प्रयोगे दूराद्भूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव भुतः स्यात् । हे ३ राम । राम है ३ । ॥ गुरोरनु-
 तोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । ८।२।८६। दूराद्भूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्धिब्रह्मनन्त्यस्यापि गुरोर्वा भुतः स्यात् ।
 दे' ३ वदत्ते । देवदत्तः ३ । देवदत्तः ३ । गुरोः किम् । वकारात्परस्याकारस्य माभूत् । अनृतः किम् । कृष्णः । ए-
 कैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगो विभज्यते । तेन सर्वः भुतो विकल्प्यते । ॥ अद्भुतवदुपस्थिते । ६।

तत्सामर्थ्यात् परमपि बाधत इति ॥—चक्रयत्रेति । इह 'स्कोः—' इति केलोपो न, यणः कार्यकालपक्षे वहिरङ्गपरिभाष-
 या असिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति तु नास्ति । 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेपु'
 इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—पार्श्वमिति । पार्श्वं समूहः । 'पार्श्वं णस् वक्तव्यः' इति णस् । ओर्गुणस्तु न 'सिति च'
 इति पदत्वस्य भत्वापवादत्वात् ॥—ऋत्यकः ॥ ब्रह्म ऋषिरिति ॥ ननु 'ऋत्यस्य' इत्येव सूत्रमस्तु । दधि ऋ-
 च्छतीत्यादौ 'इकोऽसवणे' इत्यनेनैव प्रकृतिभावः सिद्धः । भवम् । होतृकृकार इत्यत्र प्रकृतिभावाथर्मग्रहणस्याव-
 श्यकत्वात् ॥ एतेन 'अकोऽसवणे—' इत्येवमेव सूत्रमस्त्विति शङ्काया निरवकाश एव, उक्तदोषानिवृत्तेः । स-
 प्तऋषीणामित्यत्र 'न समासे' इति निषेधापत्तेश्च ॥ 'न समासे' इति निषेधवार्तिकं हि 'इकोऽसवणे—' इति सूत्र
 एव, न तु 'ऋत्यकः' इत्यत्रेति सिद्धान्तः । अत एवाह—समासेऽप्ययमिति । एवं च 'ऋत्वर्णयोः' इति पूर्वोक्तो
 निर्देशः संगच्छते ॥—प्रत्यभिवादे—॥ इह प्रत्यभिवादशब्देन आशीर्वचनमुच्यते ॥ अशूद्रे किम् । अभिवादये
 तुषजकोऽहम् । भो आयुष्मानेधि तुषजकः ॥—आयुष्मानेधीति । अस्तेः सेहिः । 'ध्वसोः—' इति एत्वम् 'हुञ्जन्भ्यो हेहिः'
 'श्रसोरलोपः' ॥—नामगोत्रं वेति । गोत्रस्योदाहरणम्—अभिवादये गार्ग्योऽहम् । भो आयुष्मानेधि गार्ग्यं ३ इत्यहम्
 ॥—दूराद्भूते च ॥ दूतमाह्वानं तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमित्याह—दूरात्संबोधन इति । उपलक्षणतया व्याख्या-
 नस्य फलमुदाहरति—सक्तृन्पिबेत्यादि ॥—गुरोरनृतः ॥—अनन्त्यस्यापीति । अत्र वदन्ति । यद्यप्यनन्त्यस्य
 गुरोः भुतार्थोऽपिशब्द इति व्याख्यायेत तर्हि गुरुस्थानिकभुतानामेव पर्यायता स्यात्तथा च 'दूराद्भूते—' इति लक्षणान्तरेण
 लघोष्टेः स्थाने विहितेन भुतेन सह युगपत् प्रयोगः प्रसज्येत । तस्मादपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः भुतार्थ इत्येव व्याख्यातव्यं
 देरिति प्रकृतत्वादिति ॥—दे' ३ वदत्तेति । वाक्यत्वसंपत्तये अस्यादिरेहीति शब्दो बोध्यः । एवमग्रेऽपि ॥—सर्वः
 भुतो विकल्प्यत इति । एतेन 'द्विपायनो विरहकातर आजुहाव । पुत्रेति' इति भागवते व्याख्यातम् । भुतस्य वैक-
 ल्पिकत्वात् 'आर्षप्रयोगः' इति श्रीधराचार्योक्तिस्तु नादत्तव्या । विस्तरस्त्वत्र मनोरमायामनुसंधेयः ॥—यणादिकं
 करोतीति । अत्र नव्याः । यथेवमग्नी इति विष्णु इति इत्यत्र प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वादानेन यणादिकार्यं
 स्यात्, ततश्च वत्करणप्रयोजनं यणादिकमेव स्यात्, तस्मात् 'भुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोतीत्यर्थः' इति प्राचां व्याख्यैव
 ज्यायसी । एवं च 'इको यणचि' इत्यत्र इन्द्रग्रहणस्य वैयर्थ्यशङ्कापि नास्ति । तथा हि—तत्रेग्रहणाभावेऽपि 'ह्रस्वस्य पिति
 कृति तुक्' 'दीर्घात्' इत्यतो ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्त्या तयोर्यण्विधानान्न व्यञ्जनस्य भविष्यति । भुतस्य तु प्रकृतिभावेनैव भ-
 वितव्यमेव । अयादयोऽपवादाः हरय इत्यादौ । उपेन्द्रः कृष्णैकत्वमित्यादौ तु 'आहुणः' 'वृद्धिरेचि' इति बाधके भवि-

१ सामर्थ्यादेवेति—एवकारोऽवस्थाश्रयणीयतामस्य सूचयति । चकारेण प्रकृतिभावानुकर्षणेऽपि 'ऋत्यकः' इत्यत्र तदनुवृत्तिर्न
 स्यात्, चानुकृष्टत्वात् । तदर्थं ह्रस्वविधानसामर्थ्यस्यावश्यकत्वे चकारो व्यर्थ इति भावः । २ प्रत्यभिवादे इति—नमस्कारा-
 दिना आशिर्षं वाच्यमानो गुर्वदिष्टत्पतिसमाधत्ते स प्रत्यभिवादे, नाशीर्वादमात्रम्, अशूद्रे इति निषेधात् । ३ नाम गोत्रं
 वेति—एतच्च न्यायसिद्धम्, 'असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत्' इति मनुस्मृत्यैः । अत्र नामशब्दो गोत्रस्याप्युपलक्षणः ।
 नाम च न बोधकशब्दमात्रम्, किंतु 'जैश्वरं चतुरश्वरं वा' इत्यादि स्मृत्युक्तं संस्कारजं बोध्यम् ।

१।१२९। उपस्थितोऽनार्ष इति शब्दन्तस्मिन्परे स्तुतोऽस्तुतवद्भवति । अस्तुतकार्यं यणादिकं करोतीत्यर्थः । सुश्लोकश्च इति सुश्लोकेति । चकिम् । अस्तुत इत्युक्तेऽस्तुत एव विधीयेत स्तुतश्च निषिध्येत । तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे स्तुतस्य श्रवणं न स्यात् । अमी ३ इति । ॥ ई३ चाक्रवर्मणस्य । ६।१।१३०। इ३ स्तुतोऽचि परेऽस्तुतवद्वा स्यात् । चिनु हि ३ इति । चिनु हीति । चिनु हि ३ इदम् । चिनु हीदम् । उभयत्र विभाषेयम् । ॥ ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् । १।१।११। ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ । विष्णू ईमौ । गङ्गे अमू । पचेते ईमौ । मणीवोष्टूयेति तु ह्रस्वायं वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः । ॥ अदसो मात् । १।१।१२। अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति मात्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तते । ॥ शो । १।१।१३। अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । ॥ निपात एकाजनाङ् । १।१।१४। एकोऽजनिपात आङ्गवर्जः प्रगृह्यः स्यात् । इ विस्मये । इ इन्द्रः । उ वितर्के । उ उमेशः । अनाडित्युक्तेरङ्गिङ्कारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । डित्तु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम् । ओष्णम् । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिबिधौ च यः । एतमातं डितं

ध्वतः । यथा सत्यपि इग्रहणे श्रीश इत्यादौ सवर्णदीर्घत्वं बाधकम् । अतो नार्थ इग्रहणेन ॥ तथापि एहि करभोरुश्च इति स्तुतनुश्च इति चिनुहिश्च अत्रेत्यादौ 'अस्तुतवदुपस्थिते' 'ई चाक्रवर्मस्य' इति प्रकृतिभावनिषेधेऽपि आभ्यां यणादिकार्याऽविधानात् प्लुतस्यास्य यणं न स्यात् । ह्रस्वदीर्घपदाननुवृत्तौ तु व्यञ्जनस्य स्यात् । तस्मादिग्रहणं व्यर्थमिति न शक्यते शङ्कितुमित्याहुः ॥ अन्ये विग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्याहुः । इको यणव क्वचिद्यथा स्यात् यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूत् । निबान्यत् प्राप्नोति 'इकोऽसवर्णे' इति शाकलम् । एवं च यदुक्तं 'न समासे' 'सिति च' इति तदनेन संप्रहीतं भवतीति ॥—चिनु हीति । चिन्वति लोडन्तम् । हीत्यव्ययम् । अनन्त्यस्यापि 'प्रश्नाख्यानयोः' इत्यनेन प्लुतः ॥—उभयत्र विभाषेयमिति ॥ इतिशब्दे परतः पूर्वेण प्राप्ते अन्यत्राप्राप्ते चारम्भादिति भावः ॥—ईदूदेदन्तमिति । अत्र विज्ञेयत्वेन तदन्तविध्याश्रयणं किम् । पचेते इमाविति यथा स्यात् । हरी विष्णू इत्यादिष्वेकादेशस्य परादिवद्भावाश्रयेण शकारादीनां द्विवचनत्वादौद्देश्यं द्विवचनमित्युक्तेऽपि प्रगृह्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् ॥—द्विवचनमिति । 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' 'सुप्तिङन्तम्' इत्यन्तग्रहणाज्ज्ञापकात्तेन कुमार्यौर्वैध्वोश्वागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति । ॥ इदम् । द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति व्याकुर्वतः प्राचस्तु नेदं सिध्येत् ॥—हरी एताविति । इह ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावो न, 'प्लुतप्रगृह्याः' इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम् ॥ अत्र वृत्तिकारेण 'मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति पठित्वा मणीव रोदसीव जंपतीवेत्युदाहृतम् । तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटादयः । एवं स्थिते 'मणीवोष्टूय लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम' इति भारतप्रयोगं समर्थयते—इवार्थे इति ॥—वशब्द इत्यादि । 'व' प्रचेतसि जानीयादिवार्थं च तदव्ययम्' इति मेदिनी । 'व' वा यथा तथैवैवं साम्ये' इत्यमरः । 'कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानि' इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेति भावः ॥—अदसो मात् ॥ इह एकारो नानुवर्तते, असंभवादित्यभिप्रेत्याह—ईदूताविति ॥ अदसः किम् । शन्यत्र, वान्यत्र ॥ ननूकारानुवृत्तिर्व्यर्था स्त्रियां फले वा अमू आसाते इत्यत्र पूर्वैरेव सिद्धेः सुलस्यासिद्धत्वेऽप्येकारान्तत्वादत् आह—रामकृष्णाविति । पुंसि पूर्वेण न सिध्यत्येकारान्तत्वादिति भावः ॥ 'अदसो मात्' इति सूत्रं प्रति मूलमीत्वं च नासिद्धम् आरम्भसामर्थ्यात् ॥—अमुकेऽत्रेति ॥ स्त्रीलिङ्गद्विवचनस्य तु पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभाव एव । अमुके अत्र ॥—एकारोऽप्यनुवर्ततेति । तथा च एकारानुवृत्तितात्पर्यग्रहफलकं मात्रहणमिति भावः ॥—शो ॥ छान्दसमपीदं संदर्भशुद्ध्यर्थमुक्तमित्याहुः ॥—अस्मे इति । अस्मभ्यमित्यर्थः, 'सुपां सुलृप्' इति भ्यसः शो आदेशः । 'शेषे लोपः' ॥—निपात एका—॥ निपातः किम् । अतर्तेडः । अः । हे अ आगच्छ । अत्र प्रगृह्यसंज्ञा मा भूत् ॥ एकग्रहणाभावे 'येन विधिः' इति सूत्रात्तदन्तलाभे प्रेदमित्यत्र स्यादत् उक्तम् 'एक' इति । 'एकाज्' इति तु न बहुव्रीहिः, उक्तातिप्रसङ्गादवस्थ्यात् । अतः 'पूर्वकालिक' इति कर्मधारय एव ॥ ननु 'निपातोऽजनाङ्' इत्युक्ते ह्रन्तस्य सत्यपि प्रगृह्यत्वे प्रयोजनाभावादजन्ते प्राप्ते अजग्रहणसामर्थ्यादजृपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वसिद्धेः किमेकग्रहणेन । न च पुरोऽस्तीत्यादौ ह्रन्तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावात् 'अतो रोः' इति रोरुवे न स्यादतोऽजग्रहणसामर्थ्यमुपक्षीणमित्येकग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रति रुत्वस्यासिद्धतया रेफान्तस्यैतस्य प्रगृह्यसंज्ञाभावेन दोषाप्रसक्तः । न च सान्तस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन रेफान्तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावादुत्वाभावात्प्रसङ्गस्य इति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात् प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः । सकारान्तस्य तु न किंचिदपि सिद्धकाण्डस्थप्रयोजनं प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत । न चाजग्रहणसामर्थ्यादजन्तस्यैव प्रगृह्यत्वेऽप्येकारान्तनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् त्वजृपनिपातस्येति वैपरीत्यशङ्कानिवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यम् । अनाङ्ग-

विद्याद्वैक्यस्मरणयोरङित् । ॐ ओत् ॥११॥१५॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः । ॐ संबुद्धौ शा-
कल्यस्येतावन्नार्पे ॥११॥१६॥ संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति । विष्ण इति ।
विष्णविति । अनार्प इति किम् । ब्रह्मबन्धविद्यप्रवीत् । ॐ उजः ॥११॥१७॥ उज इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति । वि-
ति । ॐ ऊँ ॥११॥१८॥ उज इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति । ॐ मय उजो

णस्य वैयर्थ्यापत्तेः 'व्याहरति मृगः' इत्यादिनिर्देशविरोधाच्चोक्तशङ्काया अप्रवृत्तेः । किञ्च 'निपातोऽजनाइ' इत्युक्तेऽप्यना-
डिति प्रतिषेधसामर्थ्यान्निपातस्य विशेषणत्वाभ्युपगमात्तदन्तविध्यप्रवृत्त्या निपातरूपो योऽच् स प्रगृह्य इत्यर्थेलाभादत्रूपस्यैव
निपातस्य प्रगृह्यत्वं सिद्धमिति नास्त्येव प्रयोजनमेकग्रहणस्य । नन्वेवमपि समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमावश्यकमेव । अ-
न्यथा अ इ उ अपेहीत्यत्रैकान्द्विवचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यान्नावयवानामिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यात् न तु
पूर्वयोरिति चेन्न । अजित्येकत्वस्य विवक्ष्यैव समुदायनिराससंभवात्समुदायसंज्ञया अवयवानामननुग्रहेणैकान्द्विवचन-
न्यायस्याप्यप्रवृत्तेः । एकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसंभवेन निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेनाप्रहणाच्च । अत्राहुर्भाष्य-
काराः । अन्तसमुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति 'वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्या न विवक्ष्यते किं तु जातिरेव
निर्दिश्यते' इति । तेन 'हलन्ताच्च' इति सनः क्त्वात् दम्भ इत्वे विभ्रतीत्यादि सिद्धम् । हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु
योऽत्रैकः समीपे हल् नकारो न ततः परः सन्, यस्माच्च परः सन् भकारान्नासाविकसमीप इति किञ्च न स्यात्, ततश्च
नलोपो न स्यात् । वस्तुतस्तु अष्टकसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तांशपक्षमिल्याश्रित्य प्रकृतमूत्रे एकाग्रग्रहणं त्यक्तं शक्यम् । अतः
एव मनोरमायामनाडिति पर्युदासादेवात्रूपनिपाते लब्धे 'निपातग्रहणमुत्तरार्थे स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिहैव कृतमिति निपातग्रह-
णस्यैव प्रयोजनमुक्तं न त्वेकाग्रग्रहणस्य ॥ अत्र नव्याः । यदुक्तं मनोरमायाम् 'अनाडिति पर्युदानात्' इत्यादि तच्चिन्त्यम् ।
'ओत्' मूत्रे भाष्यकारैः प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकृतत्वात् । न च लक्ष्यभेदाभावात्प्रौढिवादमात्रं भाष्यमिति वाच्यम् ।
अस्मादेव भाष्यवचनाल्लक्ष्यभेदोऽप्यस्तीति मुच्यत्वात् । तथाहि । अततेडः अः, 'अकारो वासुदेवः स्यात्' इति वचना-
दृष्टिशब्दो वा । अनेन अशब्देन सह 'आद्यार्यादाभिधियोः' इति आडोऽव्ययीभावे सवर्णदीर्घे 'अन्यार्या-
भावश्च' इति नपुंसकत्वाद्भस्वत्वे सोरम्यमि पूर्वं च कृते अमिति रूपं भाष्यकृतसंमतम् । तथा इणो निष्ठायामितः, तेजस्तु
निष्ठायां संप्रसारणे उतः, 'अम् इतः एतः, अम् उतः ओतः' इत्यासमुद्रक्षितिवत्समासे रूपं च तत्संमतम् । तत्र पर्युदा-
सपक्षे अमि पूर्वी गुणश्च न सिध्यति । अशब्दस्याहमिन्नत्वात्स्थानिवद्भावेन निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधाश-
ये तु सिध्यति, तस्याङ्त्वेन प्रगृह्यत्वनिषेधात् । न चैतादृशप्रयोगोऽप्रामाणिक इति वक्तुं युक्तम् । प्रकृतभाष्यस्यात्र प्रमाण-
त्वात् । अन्यथा हि भाष्यकारेदितमात्रावलम्बनेन तत्र प्राचां ग्रन्थानामधिकेपाय भवतां प्रवृत्तयो व्याहृतेरभिस्याद्याः ॥--
आडुर्ज इति । प्रतिषेधपक्षे तु प्रगृह्यः स्यादित्येतदुत्तरमिदं द्रष्टव्यम् । वर्ज्यत इति वर्जः । वृजेर्ष्यन्तात्कर्षणि घञ् । वर्ज-
नीय इत्यर्थः । आडो न भवतीति यावत् ॥—आ एवमिति । पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्य अन्यथात्वयुक्तोऽयमाकारः, पूर्व-
मित्थं नामस्थाः इदानीं त्वेवं मन्यस इत्यर्थः ॥—आ एवं किलेति । स्मरणद्योतकोऽयमाकारः ॥—वाक्यस्मरणयोरि-
त्यादि । अत्रायमाशयः । 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं डितं विद्याद्वैक्यस्मरणयोरङित्' इति
भाष्यस्याङिलक्षण एव तात्पर्यं, लाघवात् । अन्यस्य डित्वं त्वर्थसिद्धम् । 'ईषदर्थे' इत्यादिस्त्वेकदेशानुवादः । एवं च अ-
त्राँ अप इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य डित्वात् 'आडोऽनुनासिकश्छन्दसि' इति प्रवर्तत इति ॥—ओत् ॥ निपात
'इति किम् । देवोऽसि, वायवायाहि ॥—संबुद्धौ—॥ ऋषिवेदः 'तदुक्तमृषिणा' इत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह—
अवैदिक इति । संबुद्धौ किम् । अहो इति । अत्र परत्वाद्विकल्पो मा भूत् । न च 'ओत्' इति सूत्रस्य निरवकाशत्वं
शङ्क्यम् । अहो ईशा इत्यादौ तस्य सावकाशत्वात् । इताविति किम् । पडोऽत्र ॥—उजः ॥ 'निपात एकान्—' इति
नित्यं प्राप्ते विभाषयम् ॥ शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चात्रानुवर्तते तदाह—इतौ वा प्रागुक्तमिति । इह 'उज ऊँ' इत्ये-
कमेव सूत्रं योगविभागेन व्याख्यातम् । एकसूत्रत्वे तु 'उज इतौ ऊँ शाकल्यस्य, इत्यर्थात् ऊँ' इतीत्येव रूपं शाक-
ल्यमते सिध्यति । अन्येषां तु मते नित्यं प्रगृह्य इति उड्तीत्येवं रूपं सिध्यति, वितीति रूपं तु न सिध्यत्येवेति
न्यम् ॥—ऊँ ॥—अनुनासिक इति । तेनास्मिन् परे 'यरोऽनुनासिके—' इति विकल्पः । यदेतन् इति पठसि
यदेतद् इति वा । एतदर्थमेवात्रानुनासिकग्रहणम् । अन्यथा 'यरो अम्यनुनासिको वा' इत्येवावश्यम् । 'यरो
अमि अम्य' इत्येवावश्यमित्युक्तौ तु यथासंख्यप्रवृत्त्या अम्यं तन्नेत्यादिसिद्धावपि चिन्मयं एतन्मुरारिरिति न
सिध्यत् । 'कृन्मेजन्तः' 'डमुग्नित्यम्' इत्यादि निर्देशाश्रयणे तु प्रतिपत्तिर्पौरवम् । वस्तुतस्तु 'यरोऽनुनासिके अम्य'

१ वाक्येति—वाक्यशब्देन वाक्यार्थगतमन्यथात्वमुच्यते, अन्यथात्वं चानभिसतत्वमेव । २ उज इति—नार्प प्रत्याहारः,
तथा सति उजग्रहणमेव कार्यम्, हल्प्रतिषेधाभावात् । तस्मादुजग्रहणसामर्थ्यान्निपातोऽयम् ।

वो वा । ८।३।२३। मयः परस्य उजो वो वा स्यादचि । किमु उक्तम् । किमुक्तम् । वस्यासिद्धत्वाच्चानुस्वारः । ॥ ई-
दूतौ च सप्तम्यर्थे । १।३।१९। सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदृशान्तं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः । मामकी तनू
इति । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणं किम् । वृत्तावधान्तरोपसंक्रान्ते माभूत् । वाप्यामधो वाप्यश्चः ।
॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । ८।४।५७। अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधि । दधि । अप्रगृ-
ह्यस्य किम् । अमी ॥ इत्यच्संधिः ॥

अथ हल्संधिः ।

॥ स्तोः श्रुना श्रुः । ८।४।४०। सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः । हरिश्शेते । रामश्चि-
नोति । सच्चित् । शार्ङ्गिजय । ॥ शात् । ८।४।४४। शात्परस्य तवर्गस्य श्रुत्वं न स्यात् । विश्वः । प्रश्नः । ॥ पुना

इत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याहुः ॥ प्रगृह्यमित्यनुवर्तनादाह—प्रगृह्यश्चेति । ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावसिद्धौ
किमेनेन प्रगृह्यत्वेनेति चेदत्राहुः । प्रगृह्याप्रगृह्ययोर्द्वयोरप्युजोरादेशापत्तौ प्रगृह्यादेशे प्रकृतिभावादित्यसिद्धावपि अप्रगृह्यादे-
शस्यानुनासिको वकारः स्यात्तद्वारणाय प्रगृह्यलाश्रयणमिति । आदेशस्यास्य स्थानिवत्त्वेनोच्त्वादुज इति प्रगृह्यत्ववि-
कल्पे प्राप्ते नित्यार्थं तदाश्रयणमित्यन्ये । यदि तु प्रगृह्यमित्यस्य स्थानिविशेषणत्वं स्वीकृत्य 'प्रगृह्यस्योऽः' इत्ययमादेशः
इति व्याख्यायते, तदा दीर्घानुनासिकोक्तिवत्प्रगृह्यश्चेत्युक्तिरपि स्वरूपकथनमेवेति बोध्यम् । ॐ इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति
नापेक्ष्यते, तदा प्रगृह्यस्योऽः नित्यमादेशः स्यात्ततश्च विति ॐ इति एते द्वे रूपे स्याताम्, तस्माच्छाकल्यप्रहणानुवृत्त्या
आदेशविकल्पे सिद्धे त्रीणि रूपाणि सिध्यन्तीति कैयटस्तदाह—अयमादेशो वा स्यादिति ॥—वस्यासिद्धत्वा-
दिति । अत एवेदं वत्वं त्रिपाद्यां विधीयते प्रकृतिभावमात्रवाधानार्थत्वे हि 'इको यण्-' इत्यनन्तरं 'मय उजो वा' इत्ये-
वावश्यत् यणं चान्ववर्तयिष्यत् ॥—ईदूतौ च ॥—ईदूताविति किम् । 'प्रियः सूर्यं प्रियो अग्रामवाति' । अग्निशब्दा-
त्परस्याः सप्तम्याः 'सुपां सुलुग्-' इत्यादिना डा आदेशः । पदकारैः प्रगृह्यत्वेण इतिशब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेन इहापि
पदकाले इतिशब्दप्रयोगप्रसङ्गः स चानिष्ट इति बोध्यम् । सप्तमीग्रहणं किम् । धीती । मती । सुधृती । धीत्या, मत्या,
सुधृत्या, इति प्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वमवर्णे ईकारः । ततः 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्येकादेशः । न त्विह 'सुपां सुलुग्-'
इति लुग्, ह्रस्वश्रवणपत्तेः ॥—सोमो गौरी इति । वातप्रमी अत्र ययी असक्त इत्याद्युदाहरणे सत्यप्युकारान्तस्य
लौकिकोदाहरणाभावाद् उभयोरपि वेद एवोदाहरणमुक्तम् ॥—मामकी तनू इति । यद्यप्यत्र संहितायां प्रगृह्यप्रयोजनं
नास्ति, तथापि 'मामकी इति' 'तनू इति' पदकाले तदस्त्येव, 'खायां तनू कल्पेनाधमानाम्' इत्यत्र संहिताकाले-
प्यस्ति, तथापि 'ऋत्यकः' इति पाक्षिकप्रकृतिभावेनाप्येतत्सिद्धं छन्दसि रूपान्तरस्यापादयितुमशक्यत्वादिति बोध्यम् ॥—
सप्तम्या लुगिति । यदि धीत्यादाविव विभक्तेः पूर्वसवर्णे कृते सवर्णदीर्घ एकादेश इति व्याख्यायते । तदा एकादेशं
बाधित्वा परत्वादाहृत्वाच 'आणनद्याः' इत्याद् डेराम् च स्यादिति भावः ॥—अर्थग्रहणं किमिति । वाप्यश्च इत्यादावपि
सप्तम्यर्थोऽस्त्येवेति नार्थोऽर्थग्रहणेनेति प्रश्नः ॥—अर्थान्तरोपसंक्रान्त इति । वाप्यश्च इत्यत्र यो वापीशब्दः स सु-
वाप्यधिकरणद्रव्ये उपसंक्रान्तः, सोमो गौरी इत्यत्र गौरीशब्दस्तु सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नः न तु तदधिकरणद्रव्ये
वृत्त्यभावादिति भेदः ॥—अणोऽप्रगृह्यस्या—। अण इति किम् । कर्तृ हर्तृ ॥—अच्संधिरिति । कुलं श्रुत्वं चात्र न
कृतं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अत एवानुस्वारस्याप्यच्त्वादित्यादिनिर्देशोऽप्युपपन्नः ॥ इति तत्त्वबोधिन्वामचसंधिः ॥

अथ हल्संधिः ॥—स्तोः श्रुना श्रुः । स्तोरेति समाहारद्वन्द्वः, सौत्रं पुंस्त्वम् । एवं श्रुः श्रुरित्यपि बोध्यम् ॥—
श्रुनेति । 'सह युक्ते-' इति सूत्रे 'विनापि तद्योगं तृतीया' इति वक्ष्यमाणत्वात्तृतीया ॥—योगे इति । एतदध्याहार-
लभ्यम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यम् । निमित्तकार्योर्णेन, 'शात्' इति ज्ञापकात् । यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्यम् 'स्था-
नेऽन्तरतमः' इत्यनेनापि इष्टसिद्धेर्नाल्यन्तावश्यकत्वम् ॥—हरिश्शेत इति । 'वा शरि' इति पाक्षिकत्वाद्विसर्जनीयस्य
सस्तस्य शेन योगे शः, चवर्गयोगे रामश्चिनोति; तवर्गस्य तु चवर्गयोगे सच्चिदित्यादि, शेन योगे तु तच्छिव इत्याद्युदा-
हरिष्यति ॥—शात् । नेति तोरिति चानुवर्तते तदाह—तवर्गस्येत्यादि । जश्लमित्यादिव्याख्यातुर्निर्देशे निःसंदि-
ग्धत्वेन बोधनाय 'व्रथ-' इति षत्वं जश्वं च न कृतं, तथा श्रुत्वमपि न कृतमिति परिहारसंभावद्वाङ्मन्यमेवोदाहरति ॥—
विश्वः प्रश्न इति । विच्छ गतौ, प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । 'यजयाच-' इत्यादिना मङ् । 'छोः शङ्-' इति छस्य शःवम् ।
नङो छित्वाङ्गुणाभावः । प्रच्छेस्तु 'प्रश्ने चासन्न-' इति निर्देशात्संप्रसारणाभावः ॥ ननु अमङ्गणानां नासिकास्थानाधिक्या-

१ अण इति—नायमण् परणकारेण, तथा सति अप्रगृह्यसेति पुर्युदासेन ह्रस्वप्रवृत्तौ अजग्रहणमेव कुर्यात् इति केचिदाहुः ।
२ योगे इति—संयोगे इत्यर्थः । सत्या, भासा इति वत् योग इत्युक्तिः । संयोगश्चाव्यवहितयोगेव ।

पुः । ८।४।४१। स्तोः धुना योगे पुः स्यात् । रामप्पठः । रामष्टीकते । पेष्टा । तष्टीका । चक्रिण्डौकसे । ॥ न पदान्ता-
ङ्कारनाम् । ८।४।४२। अनामिति लुप्तपठिकं पदम् । पदान्ताद्वर्गात्परस्यानामः स्तोः धुर्न स्यात् । पद सन्तः । पद
ते । पदान्ताकिम् । ईष्टे । दोः किम् । सर्पिष्टमम् ॥ ॥ अनामवतिनगरीणामिति वाच्यम् । पण्णाम् । पण्णव-
तिः । पण्णगर्गः । ॥ तोः पि । ८।४।४३। तवर्गस्य प्रकारे परे न घुत्वम् । सन्पठः । ॥ झल्लं जशोऽन्ते । ८।२।३९।
वागीशः । चिद्रपम् । ॥ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ८।४।४५। यरः पदान्तस्याऽनुनासिके परेऽनुनासिको
वा स्यात् । एतन्मुरारिः । एतन्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शं चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः ।

द्वर्गेष्वाद्यैश्चतुर्भिः सह तुल्यस्थानत्वाभावेन सावर्ण्याभावात् 'स्तोः धुना-' इति तुशब्देन नकारो न गृह्यते किं तु खवर्गाद्या-
श्चत्वार एवेति विभ्रः प्रश्न इत्यत्र श्रुत्वाप्रसक्तेः किमनेन निषेधेनेति चेदत्राहुः । 'शात्' इति निषेधाज्जिह्वादेव 'तुल्यास्यप्र-
यत्नम्-' इत्यास्यग्रहणेन नासिकास्थानमिदं तात्वादिस्थानं गृह्यते तत्स्थानं तु तुल्यमेवेति तुशब्देन पञ्चमस्यापि ग्रहणात्
श्रुत्वप्रसक्तौ निषेधोऽयमावश्यकः । एवं च 'तोर्लि' इति तुशब्देन नकारस्यापि ग्रहणात् विद्वज्जिह्वति इत्यादि तिथ्यति ।
न च निमित्तकार्योपेयथासंख्यनिरासज्ञापकमित्युक्तत्वात्तैव चार्थवत्त्वे कथमुक्तार्थं ज्ञापकं भवेदिति वाच्यम् । तुशब्देन
ङ्कारग्रहणे-सिद्धे हि यथासंख्यनिवृत्तिरनेन ज्ञापनीयेत्युभयज्ञापने बाधकाभावात् । नापि 'तुल्यास्य-' इत्यत्र यत्किञ्चि-
त्स्थानतुल्यत्वविवक्षायां वर्गेषु पञ्चापि वर्णाः परस्परं सवर्णा भवेयुरित्युक्तोदाहरणे श्रुत्वप्रसक्तौ 'शात्' इत्यारम्भ आवश्यक
इत्येतज्ज्ञापकाश्रयणं किमर्थमिति वाच्यम् । तथा हि सति अमङ्गणानां परस्परसावर्ण्यापत्त्या त्वं नयसीत्यादौ 'अनुस्वारस्य
ययि परसवर्णः' 'वा पदान्तस्य' इत्यनुस्वारस्य आदयोऽपि स्युः । तात्वादिस्थानसाम्याभावेऽपि नासिकारूपस्य यत्किञ्चित्स्था-
नस्य तुल्यत्वात् । नापि तुल्यास्यत्वमन्यूनस्यत्वमिति व्याख्यायां आदीनां परस्परसावर्ण्यं न भवेत्, तेषां नासिकास्थानसा-
म्येऽपि तात्वादिस्थानसाम्याभावेन न्यूनस्थानकत्वात् । ततश्च त्वं नयसीत्यादिषु नातिप्रसङ्गः, खवर्गाद्यैः सह तु आदीनां सा-
वर्ण्यं स्यादेव । नासिकास्थानाधिक्येऽपि तदन्यूनस्थानकत्वात्तेषामिति विद्वज्जिह्वतीत्यादौ तिथ्यति, वर्गीयानां तु नासिका-
स्थानाभावे न्यूनस्थानकत्वात्पञ्चमेन च सावर्ण्याभावेऽपि न क्षतिरिति ज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । हे गौरि-
एहीत्यादौ सवर्णदीर्घापत्तेः । 'इकोऽसवर्णे-' इति शाकलप्रकृतिभावानापत्तेश्च । इकारान्यूनस्थानकत्वेन तत्सवर्णकत्वादिकारस्य ।
'खराणाम्भूषणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ताभ्यामैचौ तथैव च' इति वचनात्प्रयत्नभेदेन साव-
र्ण्याभावमभ्युपगम्योक्तानिष्ठवारणेऽपि तद्वस्तु तद्वत्त्वमित्यत्र 'तोर्लि' इति परसवर्णविधिना दकारस्य वकारापत्तेः । वकारस्य
ओष्ठस्थानाधिक्येऽपि दन्तस्थानसाम्येन लकारान्यूनस्थानकत्वात् । यदि तु 'वकारस्य दन्तोष्ठम्' इति समाहारनिर्देशात् ओ-
ष्ठस्थानदन्तस्थानभिन्नमेव दन्तोष्ठस्थानमिति वकारस्य लकारसावर्ण्याभावात्तद्वस्त्वित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति वृषं, तर्हि 'लुग्वा
दुह-' इत्यादिना दन्त्ये तडि विधीयमानो यः कस्तस्य लुक् अदुह्नीत्यत्र न स्यात्, किं तु अदुग्धेत्यादावेव स्यात् । तथा
पिपूर्तेः पिपुरतीत्यादौ विधीयमानम् 'उदोष्ठपूर्वस्य' इत्युत्वं सुस्वर्पतीत्यादौ न स्यादुक्तीत्या वकारस्यौष्ठत्वभावात् । न च
वस्योष्ठत्वे दन्त्यत्वे च सति 'सिकृष्टम्-' इति षोडशलक्षणे सिद्धादीनां पृथग्ग्रहणं व्यर्थं स्यात् तेषामपि दन्त्यान्तसादित्वादिति
श्रमितव्यम् । 'दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोऽपि' इत्यादेर्मूल एव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ये तु पाणिनिशिष्यायां यमानुस्वारयो-
रेव नासिकास्थानत्वकथनादन्येषां स्थानं नासिका न भवति किं त्वनुनासिकत्वं गुण एव, नासिकाव्यापारेणोच्चार्यमाणत्वमा-
त्रेण नासिकास्थानत्वकथने त्वकारादीनामप्युक्तीत्या नासिकास्थानमिति स्थाननिरूपणे तेषां तदकथनाभ्युनतेत्यादि वदन्ति ।
तेषामत्रोक्तज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिः ॥ अन्ये त्वकारादीनां नासिकया सर्वदानुच्चारणादनुनासिकत्वं गुणः, 'सत्वे निविश-
तेऽपैति-' इत्यादिलक्षणलक्षितत्वात् । अमङ्गणानां त्वनुनासिकत्वं नापैति सर्वदैव उच्चारणादिति न गुणः किं तु यमानुस्वा-
रयोरिव स्थानमेव नासिकेति स्थाननिरूपणे अमङ्गणानां नासिका चेत्युक्तं नत्वकारादीनां नासिका चेति ॥ यत्तुक्तम्
तुल्यास्यत्वमन्यूनस्यत्वमिति व्याख्यायां तद्वस्त्वित्यादौ 'तोर्लि' इति दकारस्य वकारप्रसङ्ग इति । तदापाततः । 'तोर्लि'
इत्यत्र लकारद्वयनिर्देश इति स्वीकृत्य लकाररूपे लकारे परे परसवर्ण इति व्याख्यायानुक्तदोषाप्रसक्तैरित्याहुः ॥—**धुना**
पुः ॥ इहापि कार्यनिमित्तयोर्यथासंख्यं न, 'तोः पि' इति ज्ञापकात् ॥—**सर्पिष्टममिति** । 'हस्वात्तादौ तद्धिते' इति श्वत्वम् ॥
—**यरो**— पदान्तस्थेति किम् । वेष्टि । स्वप्नाति ॥—**स्पर्शं चरितार्थं** इति । प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेणेदमुक्तम् । कमल्
मुरारिः वृक्षव् नेता इत्यादौ लकारवकारयोरनुनासिकप्रवृत्तौ बाधकाभावात् ।—**स्पर्शं लैवैष्यते** इति प्राचीनग्रन्थानुरोधेन
स्पर्शभिन्नेषु अनुनासिकविधिर्न प्रवर्तते अनभिधानादिति वा योज्यम् ॥—**रेफे न प्रवर्तते** इति । यद्यपि व्यक्तिः पदार्थ
इति पक्षे लक्ष्यभेदे लक्षणभेदात् अस्यां व्यक्तौ लक्षणस्याचरितार्थत्वादेरेफेऽपि प्रवृत्तिर्दुर्वारैव, तथापि लक्ष्यानुरोधेन जातिपक्ष-
माश्रित्येदमुक्तम् ॥—**दकारनिपातनादिति** । ननु यवादिगणे ककुदित्येव पठ्यते न तु ककुदन्त इति मनुव्विशिष्टम् ।

१ स्थानप्रयत्नाभ्यामिति—एतच्च 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्येतस्य सप्तम्यन्तपाठपक्षे । वस्तुतस्तु अनुस्वारस्येति सूत्रात्सवर्णग्रहणम-
नुवर्त्य सवर्णेऽनुनासिक इति व्याख्येयम् । १

ॐ प्रत्यये भाषायां नित्यम् । तन्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि मदोदग्राः ककुब्जन्त इति । यवादिगणे दकार-
निपातनात् । ॥ तोलिं । ८।४।६०। तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वल्लिखति । नकारस्याऽनु-
नासिको लकारः । ॥ उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य । ८।४।६१। उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । आदेः
परस्य । उत्थानम् । उत्तम्भनम् । अत्रावोपस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः । तस्य झरो झरीति पाक्षिको
लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणं न तु खरि चेति चर्चम् । चर्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात् । ॥ झयो
होऽन्यतरस्याम् । ८।४।६२। झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संबृतकण्ठ-
स्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः । वाग्वरिः । वाग्वरिः । ॥ शश्छोऽटि । ८।४।६३। पदान्तात् शयः परस्य
शस्य छो वा स्यादटि । दस्य श्रुत्वेन जकारे कृते । ॥ खरि च । ८।४।५५। खरि परे झलौ चरः स्युः । इति जका-
रस्य चकारः । तच्छिवः । तच्छिवः ॥ ॐ छत्वममीति वाच्यम् । तच्छ्लोकेन । तच्छ्लोकेन । अमि किम् । वाक्
श्रूयतेति । ॥ मोऽनुस्वारः । ८।३।२३। मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्यादलि । अलोऽन्यस्य । हारिं वन्दे । पदस्येति
किम् । गम्यते । ॥ नश्चापदान्तस्य झलि । ८।३।२४। नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः स्यात् । यशांसि ।
आक्रंस्यते । झलि किम् । मन्थते । ॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८।४।५८। स्पष्टम् । अङ्कितः । अञ्चितः । कु-
ण्ठितः । शान्तः । गुम्फितः । कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम् ।
॥ वा पदान्तस्य । ८।४।५९। पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वङ्करोपि । त्वङ्करोपि । संयन्ता ।
संयन्ता । संवत्सरः । संवत्सरः । यँलोकम् । यँलोकम् । अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः । ॥ भो राजि

तथा च यरोऽनुनासिको दुर्वारः । न च यरोऽनुनासिकप्रवृत्तौ झयन्तत्वाभावेन 'झयः' इति मनुषो मकारस्य वत्वाप्रसक्त्या
यवादिगणे ककुदिति पाठो निरर्थकः स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन झयन्तत्वानपायात् गणे तत्पाठस्य
सार्थक्यादिति चेदत्राहुः । यद्यत्र ककुदकारस्य नकार इष्टः स्यात्तर्हि गणे कुकनित्येव पठेत्तु ककुदिति । मनुषः प्रकृति-
भूतककुच्छब्दस्य नान्तत्वनिपातनेऽपि अन्यत्र दकारान्तप्रयोगस्य निर्बाधत्वात्साधारोऽनुनासिकोऽत्र न प्रवर्तते इति ॥ अन्ये
त्वाहुः । 'यचि भं तसौ मत्वये' इति संहितया पाठे तसाविति तात्पूर्वं दकारं प्रक्षिप्य भत्वेनाप्येतत्समाधातुं शक्यम्, तरा-
विति द्विवचननिर्देशस्तु दतयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा इतरतरयोगद्वन्द्वे कृते समुपपद्यत इति ॥—उदः स्था—॥ 'अनुस्वारस्य
ययि—' इत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य संबध्यते । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्यभिप्रेत्याह—पूर्वसवर्णः
स्यादिति ॥—शश्छोऽटि ॥ इह पदान्तादित्यनुवर्त्य पदान्ताज्झय इति व्याख्येयम्, तेनेह न, 'भध्वश्चोतन्यमितो विर-
पशम्' । विपूर्वाद्रपेराणादिकः शः ॥—छत्वममीति । 'शश्छोऽटि' इति सूत्रं 'शश्छोमि' इति पठनीयमित्यर्थः ॥
—तच्छ्लोकेनेति । तच्छमधुनेत्याद्यप्युदाहर्तव्यम् ॥—मोऽनु— ॥ 'हलि सर्वेषाम्' इत्यतो हलीत्यनुवर्तते
'पदस्य' इति च तदाह—मान्तस्येत्यादि । हलि किम् । त्वमत्र किमत्र ॥—नश्चापदान्तस्य—॥ अपदान्तस्य
किम् । राजन् पाहि ॥—आक्रंस्यत इति । 'आड उद्रमने' इति तङ् । 'लुक्कमोः' इति नेट् ॥—अनुस्वा-
रस्य—॥ अत्र ययीति स्पष्टार्थम् । अचि परे अनुस्वाराभावात् । शलि तु परसवर्णोऽनुस्वारान्तरतमो न संभ-
यतीति कुण्डं रथेनेत्यत्रेव दशनमित्यादावपि परसवर्णविध्यप्रवृत्तेः । अत्र वदन्ति । ईषद्विद्वत्तमूष्मणां विशृतं स्वराणा-
मिति भाष्यमते ययीत्यस्यापार्थक्यम् । सूत्रकारमते तदावश्यकमेव । अन्यथा दशनमित्यादावनुस्वारान्तरतमः
परसवर्णोऽनुनासिक ईकारः स्यात् । ईकारश्चकारयोस्तन्मते सावर्ण्यस्य सत्त्वात् । तथा कुण्डं शेते इत्यादावनुस्वारस्य
'वा पदान्तस्य' इति स्यादिति ॥—अङ्कित इति । 'अङ्क पदे लक्षणे च' इति चुरादिष्यन्तात् क्तः । 'निष्ठायां सेटि'
इति णिलोपः । परसवर्णेन डः । 'अकि लक्षणे' इत्यस्माद्वा क्तः । नुमोऽनुस्वारे परसवर्णेन डः ॥—अञ्चित इति । 'अञ्जेः
पूजायाम्' इति निष्ठायामिट् । 'नाञ्जेः—' इति नलोपनिषेधः ॥—कुण्ठित इति । 'कुठि प्रतिघाते' क्तः । नुमोऽनुस्वारे प-
रसवर्णेन णः ॥—शान्त इति । 'शम उपशमे' क्तः । 'वा दान्तशान्त—' इति निपातनादिङभावः । 'अनुनासिकस्य कि—'
इति दीर्घः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन नकारः ॥—गुम्फित इति । 'गुम्फ ग्रन्थे' क्तः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन मः ॥—
मो राजि समः कौ ॥ राजीति किम् । संपत् ॥ सम इति किम् । इदं राट् ॥ क्वाविति किम् । संराजितुं, संराजित-

१ पूर्वसवर्ण इति—यदि तु हस्य सवर्ण इत्येवोच्येत तदा रेफोष्मणां सवर्णविरहात् हस्य हस्य स्यात् तथा च सूत्रं निरर्थकं
स्यात्, अतः सामर्थ्यात् पूर्वग्रहणमनुवर्तते । २ मो राजीति—नञ् न राजीत्येवोच्यताम्, अनुस्वारनिषेधेनैवेष्टसिद्धेः इति
च्यम्, 'हे मकरे—' इति श्रवणविषये प्रज्ञान् हालयतीत्यादौ 'भो नो धातोः' इति नत्वबाधनार्थत्वात् । निषेधो हि 'अनन्तरस्य—' इति
विनानुस्वारस्य स्यात् ।

समः कौ । ८।३।२५। किञ्चन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् । ॥ हे मपरे वा ८।३।२६। मपरे हकारे परे मस्य म एव स्यात् । हल हल चलने । किम् हलयति । किं हलयति ॥ ॐ यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम् । ॥ यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १।३।१०। समसंबन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात् । किं हलः । किं हलयति । किं हलकति । किं हलदयति । किं हलदयति । ॥ न परे नः । ८।३।२७। नपरे हकारे मस्य नः स्यात् । किं हुते । किं हुते । ॥ ङोः कुक् टुक शरि । ८।३।२८। ङकारणकारयोः कुक् टुकावागमौ वा स्तः । शरि । कुक् टुकोरसिद्धत्वाज्ज्ञत्वं न ॥ ॐ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् ॥ प्राङ्मुखः । प्राङ्मुखः । प्राङ् पठः । सुगण्दपठः । सुगण्दपठः । सुगण्दपठः । ॥ डः सि धुद् । ८।३।२९। डात्परस्य सस्य धुद्वा स्यात् । पद-
त्सन्तः । पदत्सन्तः । ॥ नञ्च । ८।३।३०। नकारान्तात्सस्य धुद्वा । सन्तस्यः । सन्तस्यः । ॥ शि तुक् । ८।३।३१। नस्य पदान्तस्य शे परे तुम्बा स्यात् । शश्छोटीति छत्वविकल्पः । पक्षे झरो झरीति चलोपः । सञ्छंभुः । सञ्छंभुः । सञ्-
चशंभुः । सञ्चशंभुः । जछौ जचछा जचशा जशाविति चतुष्टयम् । रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् । ॥ डमो ह्रस्वादचि डमुपित्यम् । ८।३।३२। ह्रस्वात्परो यो डम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याऽचो नित्यं डमुडा-

व्यम् ॥ मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं तदाह—म एव स्यादिति ॥—सम्राडिति । ‘राज् दीर्घा’ । संपूर्वाद्स्मा-
त् ‘सत्सूद्विप’ इत्यादिना किप् । ‘व्रथ’ आदिना पत्वं जद्वचचर्वे ॥—हे मपरे वा ॥—मपर इति बहुव्रीहिः ॥—
यवलेति । यवलाः परा यस्माद्यवलपरस्तस्मिन्हकारे परे मस्य यवला भवन्तीत्यर्थः ॥—यथासंख्यमनुदेशः—॥ अ-
नु दिश्यत इति अनुदेशः । पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थः ॥ समानामिति संबन्धे पठौ । तदाह—समसंबन्धी विधिरिति ।
समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तम्, तथा हि सति यत्रोद्देशेषु समेषु समानां विधानं पात्रादिषु पिवादीनां प्रस्थादीनां तत्रैव
यथाकर्म प्रवृत्तिः स्यात् । इष्यते तु अनुवाक्योरपि यथासंख्यत्वम् । ‘समूलाकृतजीवेषु हनुकृत्वग्रहः’ इत्यत्र यथा ॥ समाना-
मिति किम् । ‘लक्षणैश्वर्यभूता’ इत्यत्र लक्षणादयश्चत्वारोऽर्थाः प्रत्यादयस्तु त्रयः, तत्र सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा
स्यात् ॥—नपरे—॥ अयमपि बहुव्रीहिरेव ॥ हे इति अनुवर्तते तदाह—नपरे हकारे इति ॥—ङोः—॥—च-
यो द्वितीया इति । एतच्च ‘नादित्याकोशे’ इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । अत एव मनोरमायां ‘ङः सि-’ इति सूत्रे तु
ङित्युच्यमाने ‘चयो द्वितीयाः’ इति पक्षे धकारापत्तिरुक्ता । यदि तु ‘ङोः’ इति सूत्रस्थं स्यात् तर्हि तुङित्येव सुवचं
स्यात् । तुटोऽसिद्धत्वेन ‘चयो द्वितीयाः’ इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥—पौष्करसादेरिति । पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्क-
रसन् । तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः । वाङ्मदित्वादिव् । अनुशक्तिकादित्वादुभयपदद्वयः ॥—डः सि धुद् ॥ उभयनिर्देशे
पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वादिलभिप्रेत्याह—सस्येति । सीति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः ॥—पदत्सन्त इति ।
धुद्वचत्वेन तकारः । ‘चयो द्वितीयाः’ इति तस्य यो न, चत्वस्यासिद्धत्वात् । अत एव धुडभावे पदत्सन्त इत्यत्र टस्य
ठो न भवति ॥ नन्वेवमपि ‘ङः सि धुग्’ इति धुग्विधीयतां ङकारस्य सकारे परे धुगिति व्याख्यानसंभवात् किमनेन धुडः
परदित्वाभ्युपगमेन ॥ मैवम् । पूर्वान्तत्वे तु ‘न पदान्ताद्वोरनाम्’ इति निषेधाप्रवृत्त्या धकारस्य घृत्वप्रसङ्गात् । अत एव
वक्ष्यमाणस्तुतिर्नैव न कृतः । ङस्य तुकि घृत्वे तस्यासिद्धत्वेन ‘चयो द्वितीयाः’ इत्यस्यापि प्रसङ्गाच्च ॥ इह धुङ्कि-
त्वेन रूपद्वये सति टकारनकारविसर्गोणां द्वित्वविकल्पात् षोडश रूपाणि । ‘खयः शरः’ इति द्वित्वे द्वात्रिंशत् ॥ ‘शरोऽचि’
इति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते । तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वस्योक्तत्वात् ॥ न च चत्वस्यासिद्धत्वात् खयः परत्वमेव नास्तीति
शङ्क्यम् । ‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे’ इत्युक्तेः ॥—शि तुक् ॥ शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतायाः न इति पञ्चम्याः पठौ कल्प-
यतीत्याह—नस्येति ॥—चलोप इति । ‘झरो झरि’ इत्यत्र सवर्णग्रहणसामर्थ्याद् यथासंख्यं न प्रवर्तते इति भावः ॥—
सञ्छंभुरिति । इह श्रुत्वतुकोरसिद्धत्वमाश्रित्य ‘नश्छवि’ इति स्तवं नाशङ्क्यं, छत्वस्यासिद्धत्वात् ॥—चतुष्टयमिति । अत्र
तुक्ः श्रुत्वे ‘चयो द्वितीयाः’ इति पक्षे चस्य छत्वे शस्यापि छत्वविकल्पात् सञ्छंभुः सञ्छंभुरिति रूपद्वयद्विविध्या ।
न च शस्य छत्वपक्षे शर्परत्वाभावात् ‘चयो द्वितीयाः’ इति पक्षे चस्य छो नेति शङ्क्यम्, ‘छश्छोऽडि’ इति छत्वस्यासिद्धत्वा-
दित्याहुः ॥—डमो ह्रस्वात्—॥ डम् प्रत्याहारः, संज्ञायाम् च कृतं टित्वं सामर्थ्यात्संज्ञिभिः संबध्यते । तेन यथासंख्यं
डुट्-णुट्-नुट् प्रवर्तन्ते ॥ नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थं, ‘हे मपरे’ इति ‘मय उचो वो वा’ इति च विकल्पद्वयस्य मध्ये पा-
ठदेव नित्यत्वलाभात् ॥ नन्विह नित्यग्रहणाभावे ‘हे मपरे वा’ इति वाग्रहणमुत्तरसूत्रेषु पञ्चस्यनुवर्तते वा नवेति शङ्का
स्यादिति चेत्सत्यम् । अत एव विस्पष्टार्थमित्युक्तं न तु व्यर्थमिति ॥—तस्मात्परस्याच इति । ननु डम इत्यस्य पञ्च-
न्ततामाश्रित्याचि परे पूर्वस्यैव विधीयतां को दोष इति चेत् । मैवम् । तथाहि सति डमन्तस्य पदस्य पूर्वावयवः स्यादि-

१ समानामिति—साम्यं तु संख्यया, व्याख्यानात् । तच्च वाचकशब्दकृतं बहुधा, यथा ‘स्यतासी ललुटोः’ इत्यादौ । कचिदर्थ-
कृतमपि, यथा ‘परस्मैपदानाम्’ इत्यादौ ।

गमः स्यात् । प्रत्यङ्गत्वात् । सुगण्णीशः । सञ्च्युतः । ॥ समः सुटि । ८।३।५। समो रुः स्यात् सुटि । अलोऽन्य-
स्य । ॥ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ८।३।२। अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात् । ॥ अनुना-
सिकात्परोऽनुस्वारः । ८।३।४। अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । खरवसानयोर्विसर्जनीयः ।
॥ विसर्जनीयस्य सः । ८।३।३। खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । एतदपवादोऽवाशरीति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते ।
॥ संपुंकानां सो वक्तव्यः । संस्कर्ता संस्कर्ता ॥ ॥ समो वा लोपमेके इति भाष्यम् । लोपस्यापि रुप्रकरण-
स्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तूक्तमेव । तत्रानचि चेति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि
रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्पु च पाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात् ।
अनुनासिकवतां त्रयाणां शरःखय इति कद्वित्वे पदम् । अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां त-
कारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च एकतं द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम् ।
॥ पुमः खय्यम्परे । ८।३।६। अम्परे खयि पुम्शब्दस्य रुः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्ययस्येति षत्वपर्युदासात्

ल्यनिष्ठं प्रसज्येत । पदस्य यो डम् तस्येति वैयधिकरण्येन व्याख्यायामपि कुर्वन्नास्ते इत्यत्र गत्वं प्रसज्येत, 'पदान्तस्य'
इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । यद्यपि वहिरङ्गपरिभाषया डमुडिधेरसिद्धत्वादिष्टं सिध्यति, तथापि यथोद्देशपक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे
वहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः प्रसज्यत एव गत्वमिति यथोक्तं व्याख्यानमेव साध्विति दिक् ॥—सुगण्णीश इति ।
प्यल्लोपां न स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ॥ ननु परमदण्डिनाविद्यादौ अन्तर्वेतिविभक्त्या पदत्वानुद् स्यादिति
चेन्न । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । अत एव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहाविद्यादौ
कुम्बघटवद्वादीनि न । प्राचा तु 'उञि च पदे' इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानान्डमुणेत्युक्तं,
तदनेन प्रत्युक्तम् । इहैव नलोपं वारयितुमुक्तरीतिरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात् ॥—समः सुटि ॥ यद्यपि मोऽनुस्वारेण
सिद्धं, तथापि अनुनासिकत्रिसकारसिद्धयर्थमिदम् ॥—अत्रानुनासिकः—। अयमधिकारो विधिवेति पक्षद्वयम् ।
आद्ये अत्र ग्रहणमनर्थकम् । अधिकारादेव रुप्रकरणलाभात् । तुशब्दस्तु अधिकारपक्षे परस्मात्कारिणः पूर्वकार्यस्य विशेष-
षद्योतनार्थः । परस्य नित्यं स्त्वं पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति ॥ विधिपक्षे (तुशब्दः) व्यर्थः । वाग्रहणं स्पष्टार्थम् । 'अनु-
नासिकात्परः' इति ज्ञापकादेव सिद्धेः । नहि विकल्पं विना 'अनुनासिकं विहाय' इत्यनुनासिकाभावपक्षः संभवति । इद-
मेव ध्वनयितुं वृत्तां तुवेतिशब्दावनुक्त्वा रोः पूर्वस्यानुनासिकः स्यादित्येवोक्तम् ॥—रोः पूर्वस्येति । उपलक्षणमेतल्लोप-
स्यापि । अत्र रुप्रकरणे यो विधिस्ततः पूर्वस्येति निष्कटोऽर्थः । एवं रोः पूर्वस्मात्पर इत्यस्यापि रुप्रकरणे यो विधिस्ततः
पूर्वस्मात्पर इत्यर्थो बोध्यः ॥—अनुनासिकात्—। त्यल्लोपे पञ्चमीत्याह—अनुनासिकं विहायेति । अनुनासिकाभा-
वपक्षे इत्यर्थः ॥ पूर्वस्येति प्रकृतस्य तु विभक्तिविपरिमाणेन पञ्चम्यन्ततेत्यभिप्रेत्याह—रोः पूर्वस्मादिति । संसर्गवद्वि-
प्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वात् 'अवत्सा धेनुरानीयताम्' इत्यत्रेव संभावितानुनासिकत्वगुण एवोपस्थितत्वादाकाङ्क्षित-
त्वाच्चावधित्वेन संबध्यते इत्यभिप्रेत्याह—रोः पूर्वस्मादिति इति तु मनोरमायामवतारितं, तत्तु पूर्वस्येत्यनुवर्तनं विभक्ति-
विपरिणामं चानपेक्ष्य लौकिकन्यायेनैवेष्टं सिध्यति इत्याशयेनोक्तमित्याहुः ॥—अनुस्वारागम इति । आगमत्वं च पर-
शब्देनैव लभ्यते ॥ यथा 'पूर्वां तु ताभ्यामेच्' इत्यत्र पूर्वशब्देन ऐचोरागमत्वमिति भावः ॥—विसर्जनीय—॥—खरीति
एतच्च 'खरवसानयोः—' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते ॥—संस्कर्तैति । 'संपरिभ्याम्—' इति करोतेः सुट् ॥ ननु अनु-
स्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेति अनुस्वारपक्षे त्रिसकारकं रूपं कथं स्यादित्याशङ्क्याह—अनुस्वारविस-
र्गत्वादि ॥—अकारोपरीति । यदि त्विकारोपरि पठ्येरन् तर्हि पयःसु यशःसु इत्यादौ णः परस्येति षत्वं स्यादिति
भावः ॥—अचूत्वादिति । न चैवं हरिः कर्ता हरिं स्मरेत् रामः पातीत्यादौ यणादिप्रसङ्गः, त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसि-
द्धत्वात् ॥—अनुस्वारस्यापि द्वित्वे इति । अपिशब्दात्कारस्य ॥—वचनान्तरेणेति । 'अचो रहाभ्याम्' इति कृ-
तेपि 'यणो मयः' इति भवत्येवेति भावः ॥—पुमः खयि—॥ पुंसः संयोगान्तलोपेऽवशिष्टभागस्येदमनुरणम् । अम्पर इति
बहुव्रीहिः ॥—पर्युदासादिति । 'इदुदुपधस्य—' इति षत्वविधायके सूत्रे इति भावः ॥—ख्याजादेशे नेति 'चक्षिडः
ख्यान्' इत्यत्र खशादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे गत्वानन्तरं 'शस्य यो वा' इति स्थितमिति वक्ष्यते । एवं च यत्वस्यासिद्ध-

१ अनुस्वारागम इति—अयं चानवयन्न एव, अवयवत्वे मानामावात् । २ सो वक्तव्य इति—'समसुटि' इत्यत्र सकारं प्रक्षिप्य
'समः सुटि' 'पुमः खय्यम्परे' 'कानाम्बेडिते' इति सूत्रत्रयेण सकारो विधेय इति भावः । ३ समो वेति—रुप्रकरणे इति व्या-
ख्यानस्यानेन फलं द्रष्टव्यम् । ४ पाठस्येति—अयं च पाठोऽनित्यः, 'नुम्बिर्जनीय—' इति सूत्रे 'अट्कुप्वा—' इति सूत्रे च अनुस्वा-
रोपलक्षकतुसग्रहणात् । अतएव यञ्जशब्दे यमपरत्वेऽपि जद्वित्वं भवति । ५ वचनान्तरेणेति—'लक्ष्ये लक्षणस्य—' इति न्यायस्त
पक्षस्यैव पुनः प्रवृत्ताविति भावः ।

२कः पयोः प्राप्तौ । अव्युत्पत्तिपक्षे तु पयःप्राप्तौ । संपुंकानामिति सः । पुंस्कोकिलः । पुंस्कोकिलः । पुंस्पुत्रः । पुंस्पुत्रः । अम्परे किम् । पुंक्षीरम् । खयि किम् । पुंदासः ॥ ७ ख्यात्रादेशे न । पुंख्यानम् । ॥ नदृष्टव्यप्रशान् ॥ ८३७ । अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् न तु प्रशान्शब्दस्य । विसर्गः । सत्वम् । श्रुत्वम् । शाङ्गिदिच्छन्धि । शाङ्गिदिच्छन्धि । चक्रिच्छायस्व । चक्रिच्छायस्व । पदस्य किम् । हन्ति । अम्परे किम् । सन्त्सरुः खङ्गमुष्टिः । अप्रशान् किम् । प्रशान्त-
नोति । ॥ नृन्पे ॥ ८३१२० । नृनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे । ॥ कुप्वोः २कः पौ च ॥ ८३३७ । कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाजिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः । चाद्विसर्गः । येननाप्राप्त इति न्यायेन विसर्जनीयस्य स इत्यस्यापवादोऽयम् । न तु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य । तेन वासःक्षौममित्यादौ विसर्ग एव । नृःपाहि । नृःपाहि । नृःपाहि । नृःपाहि । ॥ कानाम्प्रेडिते ॥ ८३१२२ । काङ्कारस्य रुः स्यादाम्प्रेडिते परे । संपुंकाना-
मिति सः । यद्वा । ॥ कस्कादिषु च ॥ ८३१४८ । एण्विण उत्तरस्य विसर्गस्य पः न्यादन्यत्र तु सः । २कः पयो-
रपवादः इति सः । कांस्कान् । कांस्कान् । कस्कः । कांतस्कुतः । सर्पिङ्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् । ॥ संहितायाम् ॥ ६११७२ । इत्यधिकृत्य । ॥ छे च ॥ ६११७३ । ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । श्रुत्व-
स्यासिद्धत्वाज्जश्चेन दः । तत्तत्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्रुत्वेन जः । तस्य चत्वेन चः । श्रुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । म्वच्छाया । शिवच्छाया । ॥ आङ्माङोश्च ॥ ६११७४ । एतयोश्छे परे तुक् स्यात् । पदान्ताद्वेति विक-
ल्पापवादः । आच्छादयति । माच्छिदत् । ॥ दीर्घात् ॥ ६११७५ । दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात् । दीर्घस्यायं तुक् न तु
छस्य । सेनासुराच्छायेति ज्ञापकात् । चेच्छिद्यते । ॥ पदान्ताद्वा ॥ ६११७६ । दीर्घापदान्ताच्छे परे तुगा स्यात् ।
लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीच्छाया ॥ इति हलसंधिः ॥

तथा अम्परत्वाभावात् 'पुमः खयि-' इति रुत्वं नेत्यर्थः ॥—**पुंख्यानमिति** । वक्षिडो 'ल्युट् च' इति ल्युटि ख्यानादेशः ॥
ननु आदेश इह दुर्लभः 'वर्जने प्रतिषेधः' 'असनयोश्च' इति वार्तिकादिति चेत्सत्यम् । 'बहुलं तप्यन्नवधकगत्रविच-
क्षणाजिराद्यर्थम्' इति वार्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयम् । विस्तरस्त्विह मनोरमायामनुसंधेयः ॥—**त्रायस्वेति** ॥ 'त्रैह-
पालने' लोटि शप्यायादेशः ॥—**प्रशानिति** ॥ प्रपूर्वात् शाम्यतेः क्तिप् । 'अनुनासिकस्य-' इति दीर्घः । 'मो नो धातोः'
इति नः । तस्यासिद्धत्वात्त्रलोपो न ॥—**नृन्पे** ॥ पकारोपरि अकार उच्चारणार्थः । तेन नृः पुनातीत्यादि सिद्धम् । 'उभयथर्क्षु'
इत्यत उभयथेति अनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह—**रुः स्याद्वेति** ॥—**कुप्वोः २कः-** ॥ अत्र कुप्वोरिति रेफस्य
विसर्गः । जिह्वामूलीयस्य खर्वात् । 'खर्परे शरि-' इति विसर्गस्यास्य लोपः, जिह्वामूलीयस्य शर्वात् । 'वा शरि-' इति
विसर्ग एव वा ॥ आदेशयोः कपाडुच्चारणार्थौ ॥—**चाद्विसर्ग** इति । प्राचा तु—चाद्विकल्पः इत्युक्तं, तदसत् । २कः पाभ्यां
मुक्ते विसर्जनीयस्य सत्वप्रसङ्गात् ॥—**कानाम्प्रेडिते** । 'कान्कान्' इति वाच्ये आम्प्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिसत्तत्रैव यथा
स्यात् । इह मा भूत् । कान् कान् पदयसीति । अत्र एकः किंशब्दः प्रश्ने । द्वितीयः क्षेपे । कान् कुत्सितान् पदयसीत्यर्थः ॥
वार्तिके कान्ग्रहणाभावेऽपि सत्त्वं सिध्यतीत्याशयेनाह—**यद्वेति** । संपुमोस्तु वार्तिकेनैव सत्वम् । कस्कादिषु संस्कर्ता संस्क-
रिष्यति पुंस्कोकिलः पुंस्काम इत्यादिवह्नां पाठे गौरवात् । कस्कादिषु संपुंकानिति पठित्वा सर्वमपि वार्तिकं त्यक्तुमशक्यं
पुंस्कोकिल इत्यादाविणः परत्वेन विसर्गस्य पत्वप्रसङ्गात् । किं तु कान्ग्रहणमिव संग्रहणं वार्तिके त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये ॥
—**कस्कादिषु च** ॥ अत्र 'सोपदादौ' इत्यतः स इति 'इणः पः' इति सूत्रं चानुवर्तते । तदाह—**एण्विण उत्तरस्ये-**
त्यादि ॥—**कौतस्कुत** इति । कुतः कुत आगत इत्यर्थे अव्ययात्त्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादगित्याहुः । 'अव्ययानां
भमात्रे-' इति वक्ष्यमाणेनात्र टिलोपः ॥—**सर्पिङ्कुण्डिकेति** । 'नित्यं समासे-' इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनमसमासे
व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थमित्यादि वक्ष्यति ॥—**संहितायाम्** ॥ इत्यधिकृत्येति । एतच्च 'इको यणचि' इत्यत्रैव वक्त-
व्यमपि सूत्रक्रमानुरोधेनात्रोक्तम् ॥—**छे च** ॥ छकारोपरि अकार उच्चारणार्थः । 'विदिभिदिच्छिदेः-' इति निर्देशात् । तेन
विच्छिन्नमित्यादि सिद्धम् ॥—**ह्रस्वस्येति** एतच्च 'ह्रस्वस्य पिति कृति-' इत्यतोऽनुवर्तते तुक् च ॥—**सेनासुरेति** ।
यदि हि छस्य तुक् स्यात्तर्हि छस्य चत्वं सति चद्वयं स्यात् । संनिपातपरिभाषया चर्त्वाप्रवृत्तौ तु छकारोपरि चकारः श्रूये-
तेति भावः ॥—**पदान्ताद्वा** ॥ प्रकृतेन दीर्घेण विशेषणात्तदन्तविधिलभेनेष्टसिद्धावन्त्यन्तग्रहणं पदान्तस्यैव तुग्यथा
स्यात्पदस्य मा भूदित्येतदर्थम् । अन्यथा पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितौ समर्थेषु लक्ष्मीच्छायादिष्वेव स्यात्तिष्ठतु कुमारी

१ षत्वप्राप्ताविति—इदमनुनासिकपक्षे । अनुस्वारपक्षे तु तेन व्यवधानादप्राप्तिरिति बोध्यम् । २ प्रशान्शब्दस्येति—सूत्रेऽप्र-
शानिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा इति भावः । ३ आङ्माङोश्चेति—आङ्मा साहचर्यान्माङ्गव्ययमेव गृह्यते, तेन 'माङ् माने' इत्येतस्य
क्विन्तस्य छे परेऽपि न नित्यस्तुक् । ४ चेच्छिद्यते इति—तुको हलादिः शेषस्तु न, अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले स्थानिद्वारा
साक्षाद्वा संहतानामेव तेन निवृत्तेः । •

विसर्गसंधिः ।

॥ विसर्जनीयस्य सः । ८।३।३३। विष्णुस्त्राता । ॥ शर्परे विसर्जनीयः । ८।३।३५। शर्परे खरि विसर्जनी-
यस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत् । कः त्सरः । प्रनाघनः क्षोभणः । इह यथायथं सत्त्वं जिह्ममूलीयश्च न । ॥ वा शरि
८।३।३६। शरि परं विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः शोते । हरिश्शोते । ॥ खर्परे शरि वा वि-
सर्गलोपो वक्ष्यते । रामस्थाता । हरिस्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्त्वे च त्रैलोक्यम् ॥ कुप्वोः ५कः ५पौ च ॥ कः करोति ।
कः करोति । कः खनति । कः खनति । कः पचति । कः पचति । कः फलति । कः फलति । ॥ सोऽपदादौ
८।३।३८। विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः ॥ ॥ पाशकल्पककाम्येऽपि वाच्यम् । पयस्पाशम् ।
यशस्कल्पत् । यशस्कम् । यशस्काम्यति ॥ ॥ अनव्ययस्येति वाच्यम् । प्रातः कल्पम् ॥ ॥ काम्ये
रोरेवेति वाच्यम् ॥ नेह गीः काम्यति । ॥ इणः षः । ८।३।३९। इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविपये ।
सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति । ॥ नमस्पुरसोर्गत्योः । ८।३।४०। गतिसंज्ञयोरन-
योर्विसर्गस्य सः कुप्वोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतिवात् कृजो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तद्भावे नमः
करोति । पुरोऽव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतिवाग्नेह । पूः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः । ॥ इदुदुपधस्य
चाऽप्रत्ययस्य । ८।३।४१। इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः । निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् ।
दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वम् । कस्कादिपु

च्छत्रं हर देवदत्तेत्यत्र न स्यात् । असामर्थ्यात् । एवं 'न पदान्ताद्योः' इति सूत्रे पदाद्योरिति वक्तव्येऽन्तग्रहणं दुष्टाः
पट् सन्तत्य इत्यत्रापि पुल्लनिषंधार्थमित्याहुः ॥ इति तत्त्वबोधिण्यां हल्संधिः ॥

विसर्गसंधिः ॥—विष्णुस्त्रातेति । प्रातिपदिकात् 'स्वौजसमौद्-' इति सुप्रत्यये तस्य रुत्वे 'खरवसानयोः' इति विसर्गे
च कृते 'विसर्जनीयस्य' इति सः । अस्य च रुत्वं नाशङ्क्यं, रुत्वं प्रति विसर्जनीयस्यस्यसिद्धत्वात् ॥—शर्परे विसर्जनीयः ॥
शर्परे इति बहुव्रीहिरनुवर्तमानश्च खरन्यपदार्थः ॥ सत्त्वादेरयमपवादः । यदि तु 'शर्परे न' इत्येवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्त्वे नि-
षिद्धेऽपि कुप्वोः ५कः ५पौ स्याताम्, वासः क्षौममग्निः प्सातमित्यादौ, विसर्जनीयवचनात् विकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेना-
ह—न त्वन्यदिति । तदेव स्फुटयति—इहेति ॥—सोऽपदादौ ॥—अपदाद्योरिति । सूत्रे व्यत्ययेन एकवचनम् । यदि
तु 'विसर्जनीयस्य सः' 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यत्र मण्डकप्लुत्यानुवर्तितो यः खर् स इहाप्यनुवर्त्य विशेष्यते अपदादौ खरीति, तदा
यथाश्रुतं साधु । परंतु पुनर्मण्डकप्लुत्यानुवर्तने क्लेश इति भावः ॥ अन्ये त्वाहुः । पुनर्मण्डकप्लुतिं विनाप्यनुवर्तितुं शक्यः । 'वा शरि'
इत्यत्र द्वारा खरं विशेष्य शरूपे खरीति व्याख्याने 'कुप्वोः-' इति सूत्रे कुप्वोः खरीति व्याख्याने च क्षत्यभावादिति ॥—पयस्पा-
शमिति । 'याम्ये पाशप्-' । 'ईषदसमासौ कल्पप्-' । 'अज्ञाते कुत्सिते' इति कः । 'काम्यच्च' इति काम्यच् ॥—पाशक-
ल्पककाम्येऽपि वृत्तिः । संभवप्रदर्शनमेतत् न तु परिगणनम्, अन्यस्यासंभवात् ॥—प्रातःकल्पमिति । अधिकरणश-
क्तिप्रधानस्य प्रातःशब्दस्येह वृत्तिविपये शक्तिमत्परत्वं दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरिति वत् ॥—गीः काम्यतीति । न च
सत्वनिषेधेऽपीह 'इणः षः' इति षत्वं स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि 'काम्ये रोरेव' इत्यस्यानुवृत्तेः । यदि तु 'इणः षः' इत्यत्रैवेदं
पठ्येत तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेऽपि पूर्वेण सत्त्वं स्यात् ॥—इणः षः ॥ 'सोपदादौ' इत्यस्यापवादः ॥—पुरः प्रवेष्टव्या इति ।
'पृ पालनपूरणयोः' 'आजभास-' इत्यादिना किप् । तदन्ताज्जस् । जसन्ततां स्फुटीकर्तुं पूः पुरावित्युपन्यस्तम् ॥—इदुदु-
पधस्य—इदुदिति किम् । गीः करोति । पूः करोति । इह इदुतौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्ग
इति वैयधिकरण्येन संबन्धः ॥ अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्ययो यो विसर्ग इति संबध्यते । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधि-
करण्यस्यान्याय्यत्वात् । न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः ।
न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वं शङ्क्यम् । अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात् । अत एव अग्निरित्यादौ रोर्वि-
सर्गः सिध्यति । अन्यथाऽपदान्तत्वात् स्यात् । विसर्गविधिक्षु पुनरित्यादौ चरितार्थः । ज्ञापकं च विशेषापेक्षम् । तेन 'अ-
चः परस्मिन्-' इति त्रिपाद्या न प्रवर्तते । एवं च 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति सिद्धान्त उक्तयुक्तिमूलको न तु
वाचनिक इति मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । अप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्याद्यर्थ एव
आकरे स्थित इति अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्येनान्वयो न युक्तः । सर्पिष्करोतीत्यत्र 'इसुसोः सामर्थ्ये'
इति वैकल्पिकषत्वप्रवृत्तावपि तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकमित्यत्र 'इदुदुपधस्य-' इत्यनेन नित्यं षत्वप्रसङ्गात् । न चाकरम-
तेऽप्युणादीनामव्युत्पत्त्याश्रयणे तथा स्वीकारादिष्टापत्तिरिति वाच्यम् । व्युत्पत्त्याश्रयणे दोषतादवस्थ्यात्, 'इसुसोः-' इत्यत्र
सर्पिष्करोतीत्युदाहरणेन व्युत्पत्तिपक्षस्यैव वार्तिककारेण स्वीकृतत्वानुमानात् । अन्यथा 'इदुदुपधस्य-' इत्यनेनैव व्युत्पत्त्यव्यु-

भ्रातृपुत्रशब्दस्य पाठात् । तेनैह न । मातुः कृतम् ॥ ३ महुसः प्रतिशेषः । मुदुःकामा । ॥ तिरसोऽन्यतर-
स्याम् । ॥ १८३४२॥ तिरसः सो वा स्यात् कुप्पोः । तिरस्कृता । तिरःकर्ता । ॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ १८३४३॥
कृत्वोऽर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य प्रकारो वा स्यात् कुप्पोः । द्विःकरोति । द्विःकरोतीत्यादि । कृत्वोऽर्थे
किम् । चतुष्कपालः । ॥ इसुसोः सामर्थ्ये ॥ १८३४४॥ एतयोर्विसर्गस्य पः स्याद्वा कुप्पोः । सपिंःकरोति ।
सपिंःकरोति । धनुःकरोति । धनुःकरोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । सामर्थ्ये किम् । तिष्ठतु सपिंः, पिव त्वमुदकम् ।
॥ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ १८३४५॥ इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्यं षः स्यात् कुप्पोः परयोः ।
सपिंःकुण्डिका । धनुःकपालम् । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् । परमसपिंःकुण्डिका । कस्कादिषु सपिंःकुण्डिकाशब्दो-
ऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि पत्वार्थः । व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च । ॥ अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्व-
नव्ययस्य ॥ १८३४६॥ अकाराहुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्कैरोत्यादिषु परेषु

त्यत्तिपक्षभेदेन पत्विकल्पसिद्धेस्तदुदाहरणस्यासंगतिप्रसङ्गात् । किंच तिष्ठतु सपिरित्यादौ 'इदुदुपधस्य-' इति पत्वस्येष्टवे-
कस्कादिषु सपिंःकुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि पत्वार्थः—इति स्वमूलग्रन्थविरोध इति ॥ अत्र केचित् । इदुदुपधा-
ममत्ययस्येति वक्तव्ये इदुदुपधस्येतिग्रहणं नित्यं य इदुदुपधत्तस्यैव विसर्गस्य पत्वं यथा स्यात् कविभिः कृतमित्यादौ मा
भूदित्येवमर्थम्, भिसो विसर्गस्य हि नित्यमिदुदुपधत्वं नास्ति रारित्यादौ तदभावाद् इति । तत्र । अग्निः करोतीति नि-
पेधोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः । देव इत्यादौ अकारोपधत्वात् प्रियचत्वा इत्यादावाकारोपधत्वेन चतुष्कपाल इत्यादौ पत्वाना-
पत्तेश्चेति यत्किंचिदेतत् ॥ अन्ये तु प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवति इत्यादिव्याख्याने तूक्तोदाहरणे पत्वस्याप्रवृत्तेरप-
धस्येत्येतत्सुलजमित्याहुः ॥ स्यादेतत् । अप्रत्ययग्रहणमेव स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रिपादी सिद्धेयत्र शापकमित्युक्तम् । तदिदं
वैयधिकरण्येनान्वयमभ्युपगच्छतां न सिध्येत् । अत्राहुः । 'न मु ने' इत्यत्र नेति योगं विभज्य स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रि-
पादी नासिद्धेति व्याख्यायते । 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यादिनिर्देशाश्चेद्वानुकूलाः । योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वात् 'अचः परस्मि-
न्-' इति सूत्रं प्रति त्वसिद्धेयं । ततश्च 'पूर्वेत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति सिद्धान्तो युक्तिमूलक इत्यादि सर्वे संगच्छन्ते
इति ॥ अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्यपक्षे मातुः कृपेत्यादौ 'इदुदुपधस्य-' इति षन्वमाशङ्क्याह—एकादे-
शशास्त्रनिमित्तकस्येति । मातुरित्यत्र हि 'ऋत उद्' इति एकादेशशान्नं विसर्गं प्रति परम्परया प्रयोजकम् । आकरे
तु 'एकादेशनिमित्तात्' इति प्रचुरः पाठः । तत्र एकादेशशान्नं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः ॥ नन्वेवम् 'अप्रत्य-
यस्य' इत्यत्र सामानाधिकरण्यपक्षोऽप्याकरसंमत इति चेदत्राहुः । 'प्रत्येकं संयोगसंज्ञा' इति पक्ष आकरसंमतोऽपि यथा नि-
प्रयोजनस्तथायमपि ॥ वैयधिकरण्यपक्षस्तवावश्यक एव । अन्यथा तिष्ठतु सपिंः पिव त्वमुदकमित्यावसिद्ध्यापत्तेरिति ॥
—भ्रातृपुत्रशब्दस्य पाठादिति । न च 'पत्वतुकोरसिद्धः' इत्येकादेशशास्त्रस्यासिद्धत्वात् । पत्वाप्राप्तौ विध्यर्थ एव तत्र
पाठो न शापनार्थ इति वाच्यम् । पत्वे तुकि च कर्तव्ये पदान्तपदाद्योः सतोरेवैकादेशोऽसिद्ध इति सिद्धान्तात् । अन्यथा
शकहूष्वित्यत्रापि पत्वं न स्यात् । शकान् ह्यनन्तलीयत्र 'आदेच उपदेशे-' इत्यात्वे किपि संप्रसारणे कृते 'संप्रसारणाच्च'
इति पूर्वरूपैकादेशे च 'हलः' इति दीर्घः । भवति हि कोऽसिचत् सोऽसिचद् इत्यादौ पदान्तपदाद्योरादेशः । तेन तत्र
षत्वनिषेधः सिध्यति न तु शकहूष्वित्यत्र । एवं च भ्रातृपुत्र इत्यत्रापि 'पत्वतुकोः' इत्येकादेशशास्त्रमसिद्धं
न भवतीत्युक्तं शापकं सुस्थमेव ॥ ननूक्तज्ञापकात् शकहूष्वित्यत्रापि मातुः कृपेत्यत्रेव पत्वं न स्यात् ।
मैवम् । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकत्वात्, कश्च तुल्यजातीयः, यः कुप्पोरिति दिक् ॥—द्विस्त्रिश्चतुरिति—॥
इह द्विस्त्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्याच्चतुःशब्दोऽपि सुजन्त एव ग्रहीष्यते । कृत्वोऽर्थग्रहणं तु साहचर्यं न
सर्वत्र व्यवस्थापकमित्यत्र ज्ञापकम् । तेन 'दीर्घावेऽवीटाम्' इत्यत्र धातुसाहचर्येऽप्यागमस्येदो ग्रहणम् ॥—
चतुष्कपाल इति । चतुर्षु कपालेषु संस्कृत इत्यर्थे 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणो 'द्विगोर्लुगणत्वे' इति लुक् । अत्र
मनोरमायाम् 'इदुदुपधस्य-' इति नित्यं ष इत्युक्तम् । एवं च 'द्वितं त्रितमिति चतुःपञ्चाशत्' इति स्वमूलग्रन्थप्रयोगश्चि-
न्त्यः स्यात्, चतुष्कपालवत्तत्रापि नित्यतया पत्वप्रवृत्तेः, अतोऽत्र षत्वनिवारणाय 'अप्रत्ययस्य' इत्यत्र प्रत्ययस्य यो विस-
र्जनीयो न भवतीत्यर्थ एव स्वीकर्तव्यः ॥ चतुष्कपाल इत्यत्र तु कस्कादेराकृतिगणत्वात् षत्वप्रवृत्तिरित्याहुः ॥—व्यपे-
क्षाविरहेऽपीति । तिष्ठतु सपिंःकुण्डिकामानयेत्यादावित्यर्थः ॥—व्यपेक्षायामिति । इदं सपिंःकुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः ।
अत्र सपिरित्यसमस्तं पदमिति बोध्यम् । समासे तु 'नित्यं समासे-' इत्यनेन सिद्धेः समासाभावमेव ज्ञापयितुमिदमिति

१ तिरस इति—अत्र गतिग्रहणं नानुवर्तते, पराभवेऽपि तिरस्कारशब्दप्रयोगात्, अन्तर्धानेव तिरसो गतित्वात् । २ चतुष्कपाल
इति—ननु व्युत्पत्तिपक्षेऽत्र पत्वं न स्यात् इति चेत्, भाष्यप्रामाण्येनान्युत्पत्तिपक्षस्यैवात्र कल्पनात् । चतुष्पञ्चाशदित्यत्रापि पत्वं
भवत्येव । ३ करोत्यादिष्विति—करोतिशब्देन तदादेशग्रहणम्, समासाक्षितोत्तरपदस्य विशेष्यत्वात् । विष्णुगिरादिसूत्रे वप्रत्ययग्रह-
णेन धातोर्विशेषणत्वे तदादिविधिज्ञापनादिति ।

न तूत्तरपदस्थस्य । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कृन्मः । अयस्पात्रम् । अयःसहिता कुशा अयस्कृ-
शा । अयस्कृणी । अतः किम् । गीःकारः । अनव्ययस्य किम् । स्वःकामः । समासे किम् । यशः करोति । अनुत्तरपद-
स्थस्य किम् । परमयशःकारः । ॥ अधःशिरसी पदे । ८।१।४७। एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे ।
अधस्पदम् । शिरस्पदम् । समास इत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमशिरःपदम् ।
ॐ कस्कादिषु च ॥ भास्करः ॥ ॥ इति विसर्गसंधिः ॥

स्वादिसंधिः ।

स्यौजसमौडिति सुप्रत्यये शिवस अर्च्य इति स्थिते । ॥ ससजुषो रुः । ८।२।६६। पदान्तस्य सस्य सजुषशब्द-
स्य च रुः स्यात् । जश्वापवादः । ॥ अतो रोरप्लुतादप्लुते । ६।१।११३। अप्लुतादतः परस्य रोः स्यादप्लुतेऽति ।
भोभगोअधो इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । उत्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति । रुत्वमनूद्य उत्त्वविधेः सा-
मर्थ्यात् । ॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ६।१।१०२। अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् ।
इति प्राप्ते । ॥ नादिचि । ६।१।१०४। अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । आहुणः । एङः पदान्तादति । शिवो-
ऽर्च्यः । अतइति तपरः किम् । देवा अत्र । अतीति तपरः किम् । श्वआगन्ता । अहुतात्किम् । एहि सुस्रोतइ अत्र
स्नाहि । हुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम् । अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् । तपरकरणस्य तु न सा-
मर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । अप्लुते इति किम् । तिष्ठतु पथ अश्मिदत्त । गुरोरनृत इति हुतः । ॥ हशि च
। ६।१।११४। अहुतादतः परस्य रोः स्याद्वशि । शिवो वन्द्यः । रोरित्युकारानुबन्धग्रहणाच्चेह । प्रातरत्र । भ्रातर्गच्छ ।

सर्पिर्विशेषणमुक्तम् ॥—नित्यार्थश्चेति । अयं भावः । असमासे व्यपेक्षाविरहेऽत्यन्ताप्राप्तौ नित्यतया षत्वार्थः पाठः ।
व्यपेक्षायां त्वसमासे 'इसुसोः-' इति विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्थ इति ॥—अयःसहितेति । न त्वयसो विकारः, 'जानप-
द-' इति ङीष्प्रसङ्गात् ॥—अयस्कृणीति । अय इव कर्णो यस्याः, 'नासिकोदर-' इति ङीष् ॥—अधःशिरसी—॥
—एतयोरिति । सूत्रे तु पठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या ॥—अधस्पदमिति । पदस्याध इति विग्रहः । मयूरव्यंसकादि-
त्वात्समासः ॥—शिरस्पदमिति । पष्ठीसमासः ॥ ॥ इति तत्त्वबोधिण्यां विसर्गसंधिः ॥

स्वादिसंधिः ॥ शिवः, इत्यस्यावसाने विसर्गस्तस्यार्च्य इत्यनेन समभिव्याहारे सस्याभावाद्भूलं कथं स्यादित्याशङ्क्यामाह—
स्यौजसमौडित्यादिनेति । एवं चात्र मूलभूत एव सुरस्तीति रुत्वादिकं स्यादेव, विसर्गस्तिह न भवति खरवसाना-
भावात् । भाविन्यवसानमङ्गेऽकृतव्यूहपरिभाषयाऽर्च्यपदसमभिव्याहारात्पूर्वमपि न भवतीति बोध्यम् ॥—ससजुषो रुः ॥
पदस्येत्यनुवृत्तं ससजुष्यो विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिः । न च सजुःशब्दांशे 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न'
इति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्ययविधिविषयकत्वात् । सान्तं सजुषशब्दान्तं च यत्पदं तस्य रुः स्यात्स चालोऽन्यस्य ॥ एवं
स्थिते फलितमाह—पदान्तस्य सस्येति ॥—सजुषशब्दस्येति । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः । तेन सजुषौ सजुष इत्यत्रा-
पि नातिव्याप्तिः । न च सजुरित्यत्राव्याप्तिः 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधादिति वाच्यम् । तस्यापि प्रत्यय-
विधिविषयकत्वात् । अत एव 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति 'ग्रहणवता-' इति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधि-
विषयकमिति 'दिव उत्-' सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । कैयटहरदत्ताभ्यामिति तु मनोरमायां स्थितम् । तत्र कैयटेनानुक्तत्वात्कैयट-
ग्रहणं प्रमादपतितमिति नव्याः । केचित्तु 'दिव उत्' सूत्रं यस्मिन्निति बहुव्रीहिरयं, सूत्रसमुदायश्चान्यपदार्थः । तथा च
'दिव उत्' सूत्रशब्देन 'इन्द्रे च' इति सूत्रस्यापि कोडीकरणात्तत्र कैयटेनोक्तत्वान्नोक्तदोष इति कुकविकृतिवत् क्लेशेन म-
नोरमां योजयन्ति ॥ यत्वस्यासिद्धत्वादुल्लेखे कृतेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वं स्यादित्याशङ्क्यामाह—यत्वस्यापवाद-
इति ॥—उत्त्वविधेः सामर्थ्यादिति । न च 'अतो रोरप्लुतात्-' इति सूत्रं परित्यज्य 'रोः सुपि' इति सूत्रानन्तरं
'अत उरति' इत्येव लाघवादुच्यतां किमनेन सामर्थ्याश्रयणप्रयासेनेति वाच्यम् । तथा हि सति उत्त्वस्यासिद्धतया शिवोऽर्च्य
इत्यादावाहुणस्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ॥—प्रथमयोः—॥ अत्र प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौणः, द्विवचनं तु स-
मुदायापेक्षया ॥ 'इको यणचि' इत्यतोऽचीति 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यतोऽको दीर्घ इति 'एकः पूर्वपरयोः' इति सूत्रं चा-
नुवर्तते इत्याशयेन व्याचष्टे—अकः प्रथमाद्वितीययोर्चीत्यादिना ॥ अचि किम् । रामः । अकः किम् । गावौ, ना-
वौ । प्रथमयोः किम् । वृक्षे, प्लक्षे ॥ यद्यपीदं 'नादिचि' इत्यनेनैव सिध्यति । तथापि हरी इत्यत्रेव हयोरित्यत्रापि पूर्वस-
वर्णदीर्घः स्यात् । तद्धारणाय प्रथमयोरित्युक्तमिति दिक् ॥ पूर्वग्रहणं किम् । अमी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् ॥ दीर्घ-
ग्रहणं किम् । त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रो मा भूत् ॥—आहुण इति । अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति न्याया-

१ अयस्कृन्म इति—अयस्कृन्मीत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया • सत्वम् । २ सुस्रोतइ इतीति—सुस्रोतस् इति कस्यचित्संज्ञा ।
दूराद्भूते चेति संबोधने हुतः ।

देवास् इह इति स्थिते । स्वम् । ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । ८।३।१७। एतत्पूर्वस्य रोयदेशः स्यादशिरः परे । असन्धिः सौत्रः । लोपः शाकल्यस्य । देवाइह । देवायिह । अशि किम् । देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्त्वस्यासिद्धत्वादिसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन स्त्वाद्यत्वं स्यात् । न ह्ययमल्विधिः । रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् । भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः । तेषां रोयत्वे कृते । ॥ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य । ८।३।१८। पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघुच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे । यस्योच्चारणे जिह्वाप्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघुच्चारणः । ॥ ओतो गार्ग्यस्य । ८।३।२०। ओकारात्परस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । पदान्तस्य किम् । तोयम् । ॥ उञि च पदे । ८।३।२१। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्वयव्योलोप उञि पदे । स उ एकाग्रिः । पदे किम् । तच्च्युतम् । वेजः संप्रसारणे रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात

दिति भावः । अत्र 'भियोञ्चौ नदे' 'तौ सन्' इत्यादि लिङ्, तद्धि 'नादिचि' इति पूर्वसवर्णदीर्घे निपिद्धे पुनस्तस्यस्य वृद्धेः प्रवृत्त्या च सिध्यति नान्यथेति ॥ नन्वेवं 'नान्तः पादमव्ययपरे' इति पाठे 'सुजाते अश्वसूनुते' 'उपप्रयन्तो अश्वरम्' इत्यादौ 'एङ्- पदान्तादिति' इति पूर्वरूपमेव हि तेन निपिध्यते, तस्मिन् निपिद्धे 'एचोऽयवायावः' इत्युत्सर्गोऽपि प्रवर्तते ॥ मैवम् । वाधके निपिद्धे वाध्यमपि क्वचित्नेति स्वीकारात्तस्मिन्निपिद्धे ॥—भोभगो—॥—असंधिः सौत्र इति । सूत्रे कृतः सौत्रः, 'कृतलब्ध-' इत्यण् । भगोअघोश्चोरोकारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वात्नेत्यर्थः ॥ यदि तु भोसुभगोस् अघोस् इति सान्तं रान्तं वानुक्त्य भोइत्यादीनां त्रयाणाम् 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य यः स्याद्, अपूर्वस्य रोयेति व्याख्यायते, तर्हि असंधिन्याय एवेति बोध्यम् ॥ ननु रोहकारस्यानुबन्धत्वादेरमात्रं विसर्गस्थानि, तथा च 'अनल्विधौ' इति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशङ्क्याह—न ह्ययमिति । यथा अग्रहीदित्यत्र 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन इदत्वाद् 'इट ईटि' इति प्रवर्तते । एवमिहापि विसर्गस्य स्त्वाद्यत्वं प्रवर्तते इति भावः ॥ यद्यपि 'रोरि' इत्यतो र इत्यनुबन्धं रोयो रफः तस्य यादेश इति व्याख्याने अयमल्विविरेव, तथापि उत्तरार्थं कर्तव्यमशिश्रहणं र इत्यस्यानुवृत्तिर्ज्ञेयवारणार्थमिहैव कृतम् ॥—निपाता इति । 'भोभगो-' इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादेराकृतिगणत्वात्तत्र बोध्याः ॥ यदि तु 'विभाषा- भवद्भगवदघवतामोचावस्य' इति वार्तिकेन 'एषां रुः स्याद् अवस्योकारो वा संबुद्धौ' इत्यर्थकेन निष्पन्ना एव भोःशब्दादयो गृह्येरन्, तदा पुल्लिङ्गवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिहरौ, भो विद्वद्वन्द, भो गङ्गे इत्यादि न सिध्येत । तस्मात् 'विभाषा भवद्-' इति वार्तिकं नावश्यमाश्रयणीयमिति भावः ॥ मनोरमायां तु भाष्यस्वरसरीत्या तु 'विभाषा-' इति वार्तिकमारब्धव्यमेवेत्युक्तम् । यथा हि हे भगवन् इतिवद् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात् । तस्य च वार्तिकारम्भ एव सिद्धेः । 'स्युः पाट्याङ्गहेहैभोः' इत्यमरोक्तानां तु संबोधनार्थानां निपातानां सह प्रयोगायोगात् । किंच 'अत्रभवान् हरिः' तत्रभवान्, ततोभवान् इतिवत् तत्रभो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिध्यति, 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सर्वविभक्त्यन्तान्त्रतसोर्भवदादियोग एवेष्टत्वात् ॥ किंच आमन्त्रितले पदात्परस्याष्टमिकनिघातः 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इत्यविद्यमानवद्भावश्चेत्यादि सिध्यति, नान्यथा ॥ भो हरिहरावित्यादिसिद्धये भो इति निपातोऽप्यवश्यमभ्युपगन्तव्यः । यदि तु भगोअघोइति निपातावपि प्रामाणिकी, तर्हि स्तां नाम, वार्तिकं तूक्तप्रयोजनाय स्वीकर्तव्यमेवेति दिक् ॥ स्यादेतत् । निपातानामभ्युपगमे यत्त्वविधौ त एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वात् तु संबुद्ध्यन्ताः लाक्षणिकत्वादिति चेन्मैवम् । 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात् ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च । अनित्यत्वे लिङ्गं 'भुवश्च महाव्याहतेः' इति सूत्रे महाव्याहतिग्रहणं 'यावत्पुरा-' इति सूत्रे निपातग्रहणं च ॥ न चैवं लाक्षणिकानामपि ग्रहणे विभोरिदं, सुप्रभा गौर्यस्य स सुप्रभगुः तस्य सुप्रभगोरिदं, रघोरिदमित्यत्रापि यत्तापत्तिरिति वाच्यम् । परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणेऽप्यन्येषामग्रहणात्साहचर्यं तेषां संबोधनार्थं इति बोध्यम् ॥ भोइत्यादीनां त्रयाणामलोऽन्त्यस्य यः स्यादिति व्याख्याने तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नातिप्रसङ्गः । न च 'अजहत्स्वार्था वृत्तिः' इति पक्षे विभोरिदं प्रभोरिदमित्यत्र भोरिलेकदेशस्य अर्थोऽस्तीति शङ्क्यं, 'अजहत्स्वार्था वृत्तिः' इति मुख्यपक्षे तदभावादिति दिक् ॥—व्योर्लघु—॥—वकारयकारयोरिति । भोभगोअघोअपूर्वयोरित्यर्थः ॥ लघुप्रयत्नतरः, लघुच्चारणतरः । स चान्तरतम्यादस्य वः, यस्य य इत्याह—वयाविति ॥—विधानसामर्थ्याल्लघुप्रयत्नतरस्य न भवतीत्याशयेनाह—अलघुप्रयत्नस्येति ॥ भोयच्युतेति । एवं भगोयच्युत । अघोयच्युत । वकारस्योदाहरणं तु असावादित्यः । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥—उत्तरार्थं पदग्रहणमिति । वस्तुतस्तत्तरत्रापि नोपयुज्यते, पदस्येत्यनुवृत्त्यैव निर्वाहात् । 'उञि च पदे' इत्यतः पदे इत्यनुबन्धं अजादेः पदस्येति व्याख्यानात् परमदण्डिनावित्यादौ ङमुपेनेति प्राचो व्याख्यानस्य

१ व्योर्लघ्विति—यद्यपि वर्णेषु यस्य प्राथम्यात् योरिति वक्तुमुचितं तथापि तथोच्चारणे यस्य लोपो योरिति लोपो दुर्वारः इति विपरीतोच्चारणम् । २ गार्ग्यग्रहणमिति—लोपः शाकल्यस्येलेव सिद्धे विकल्पे नित्यार्थमिदम् इति अनेन ध्वनितम् ।

अजिति ग्रहीष्यते तर्ह्युत्तरार्थं पदग्रहणम् । ॥ हलि सर्वेषाम् ॥ ८।३।२२। भोभगोअवोअपूर्वस्य लध्वलधूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्वलि सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भोविद्वद्वृन्द । भगो नमस्ते । अवो याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति । हलि किम् । देवायिह । ॥ रोऽसुपि ॥ ८।२।६९। अहो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि । रोरपवादः । अहरहः । अहरगणः । असुपि किम् । अहोभ्याम् । अत्राहक्रिति रूढम् ॥ * रूपरात्रिरथन्तरेषु रत्वं वाच्यम् ॥ अहोरूपं । गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्दहोरात्रः । अहोरथन्तरम् ॥ * अहोरादीनां पत्यादिषु वा रेफः । विसर्गापवादः । अहर्षतिः । गीर्षतिः । धूर्षतिः । पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ । ॥ रो रि ॥ ८।३।१४। रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् । ॥ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । ६।३।११। ढरेफौ लोपयतीति तथा तस्मिन्वर्णेऽर्थाद् ढकारे

‘डमो ह्रस्वादचि-’ इति सूत्रे मनोरमायां निरस्तत्वाच्च ॥ ननु ‘हलि सर्वेषाम्’ इत्यत्र पदेग्रहणानुवृत्तौ हलादौ पदे इति व्याख्यानलाभाद् वृक्षवृक्ष्यां वृक्षवृक्षिरित्यत्र वस्य नित्यं लोपो न भवति, किं तु ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति वैकल्पिक एव लोप इत्यस्ति पदेग्रहणस्य प्रयोजनमिति चेन्मैवम् ॥ ‘हलि सर्वेषाम्’ इत्यत्र वयाननुवर्तितत्वात् । किंच माभ्यां माभिरित्यत्र भ्यामादौ परतो यस्य विकल्पेनैव भवन्मते लोपः स्यात्तत्र ‘हलि सर्वेषाम्’ इत्यस्याप्रवृत्तेः । न चेष्टापत्तिः । भाष्यकृ- रैर्दण्डिनेत्यत्र डमुद्वारणाय ‘डमो ह्रस्वादचि-’ इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं पदग्रहणमित्युक्तात्वात् ॥ न च तदेव प्रयोजनमस्तिवति वाच्यम् । ह्रस्वात्परो यो डमु तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं डमुडिति व्याख्याननेन दण्डिनेत्यत्र डमुटः प्रसक्त्यभावात् ॥—हलि सर्वेषाम् ॥—यकारस्येति । वकारस्तु नानुवर्तते । भोभगोअवोअपूर्वस्यासंभवात् । अपूर्वस्तु यद्यपि संभवति वृक्षवृक्षरोतीति तथापि तत्र लोपाप्रसङ्गः । अशीत्यनुवर्त्यांशा हलो विशेषणात् । वृक्षवृ हसतीत्यादि त्वनभिधानादसाध्वित्याहुः । गव्यमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति, गव्यूतिरित्यत्र वकारप्रत्येपान्न वलोप इत्युक्तम् ॥—देवा नम्या इति । अत्र ‘लोपो व्योर्वलि’ इति न प्रवर्तते तं प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात् ॥—हलि किम् ॥—देवायिहेति । उत्तरार्थमावश्यकं हलीति ग्रहणमिहैव कृतम् । तेन ‘लोपः शाकल्यस्य’ इत्यस्यास्य च विषयविभागोऽत्र सिध्यतीति भावः ॥—रोऽसुपि ॥ असुपीति यदि पर्युदासः स्यात्ततः सुपुसदृशे प्रत्यय एव स्यादहर्षतीत्यादौ, न त्वहर्भातीत्यादावपि । तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेध एवेति व्याचष्टे—न तु सुपीति ॥—अहरहरिति । ‘नित्यवीप्तयोः’ इति द्वित्वम् ॥ न चात्र रेफादेशस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे अकारस्यैव रेफः स्यादिति वाच्यम् । ‘अहन्’ इत्यावर्त्ये एकेन लोपाभावं निपात्य द्वितीयेन र्विविधेय इति ‘अहन्’ इति सूत्रे वक्ष्यमाणतया स्त्वापवादस्यापि रेफादेशस्य नकारस्थानिकत्वलाभात् ॥—अहोरात्र इति । ‘अहःसर्वैकदेश-’ इत्यादिना समासान्तो वक्ष्यते । ‘रात्राद्वाहः पुंसि’ इति पुंस्त्वम् ॥—अहोरथन्तरमिति । रथन्तरं साम, तेनाहः समाहारद्वन्द्वः । पृथक्पदत्वं वा ॥—अहोरादीनामिति । उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे । तेन ‘स्वर्चक्षा रथिरः, कविः कान्येना स्वर्चना’ इत्यादि ग्राह्यम् ॥—विसर्गापवाद इति । भो राजिवद्रेफस्य रेफो विधीयते विकारनिवृत्त्यर्थमिति भावः ॥—ढ्रलोपे—रतेयकार उच्चारणार्थः । ढच्च रच्च ढ्रौ तौ लोपयतीति ढ्रलोपः । गिजन्तात्कर्मण्यणि उपपदसमासः ॥—तृढो वृढ इति । ऊदित्येन वेदकत्वाद् ‘यस्य विभाषा’ इति निष्ठायां नेद् । ढत्वधत्वधृत्वढलोपाः । प्राचा दढ इति प्रत्युदाहृतं, तदसत् । तत्र ढलोपस्यैवाभावात् । ‘दढः स्थूलबल्योः’ इति सूत्रेण हि दंढेर्नकारहकारयोर्लोपः, तकारस्य ढत्वं च निपात्यते, न त्वसिद्धकाण्डस्थ- ढत्वस्य इह प्रवृत्तिः । ‘दादेर्धातोः-’ इति धत्वेन बाधात् । न चेद्भावो ढत्वं नलोपश्च निपात्यतां धत्वधृत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वाच्यम् ॥ तथा सति परिद्वढ्येत्यत्र ‘ल्यपि लघुपूर्वात्’ इति णेरयादेशो न स्यात् । पारिवृढी कन्येत्यत्र ‘इतो मनुष्यजातेः’ इति ङीष् बाधित्वा ‘अणिजोः-’ इति ध्यङ् स्याद् ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरुपोत्तमत्वादित्याकारे स्थितम् ॥ ननु परिद्वढ्येत्यत्र ल्यबादेशः कथं भवेत् यावता परिद्वढमाचष्ट इति णिचि कृते क्त्वाप्रत्यये च क्त्वान्त एव परेऽन्तर्भावात्समासाभाव इति चेत् । अत्र कैयटः । संग्रामयतेरेव सोपसर्गात्प्रत्ययोत्पत्तिर्नान्यस्मादिति नियमात्परिशब्दं पृथक्कृत्य दृढशब्दादेव णिच् क्रियते । गिजन्तस्य धातुत्वात् क्त्वप्रत्यये कृते । परेः क्त्वान्तेन कृदन्तेन समास इति सिद्धो ल्यबादेशः, णाविष्ट- वद्भावादभाव इति ॥ ननु पूर्वस्येति व्यर्थं सप्तमीनिर्देशादेव तल्लाभादत आह—पूर्वग्रहणमित्यादि । ‘ढ्रलोपे पूर्वस्य-’ इति सूत्रस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वाद्दुत्तरपदस्थयोरेव ढरेफयोः परतो दीर्घः स्यान्न तु लीढः अजर्घा इत्यत्रेति भावः ॥ यद्यप्यसंभवादेवानुत्तरपदस्थढकारे दीर्घो भवेत्, तथाप्यजर्घा इत्यत्र दीर्घो न स्यादिति ज्ञेयम् ॥ वस्तुतस्तु उत्तरपदस्य समासचरमावयवे रूढत्वात्पुना रमत इत्यादावपि न स्यात्, किंतु नीरक्तं दूरक्तं इत्यादावेव स्यादिति तत्त्वम् ॥—लीढ इति । ‘लिह आस्वादने’ कः । ढत्वधत्वधृत्वढलोपाः । इह ढलोपं प्रति धृत्वं नासिद्धं ढकारे परतो लोपविधिसामर्थ्यात् । अत एव ‘ढो ढे

१. ननु सुपीति—ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं दुर्वारम् इति वाच्यम्, न, ‘प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः’ इति परिभाषया जागरूकत्वात् । अत्र च सुपीति सप्तमीनिर्देशेन सुपि परे इत्यर्थे लब्धे भवति चावश्यं कस्मात्पर इति आकाङ्क्षा, तस्यां च सत्याभावधित्वेन अहोऽन्वयो वाच्य इति स्फुटमेव पञ्चम्यन्तार्थात्परप्रत्ययाश्रयणम् इति ।

रेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुनारमते । हरीरम्यः । शंभूराजते । अणः किम् । वृढः । वृढः । वृह् हिंसायाम् । वृह् उद्यमने । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अजर्वाः । लीडः । मनस रथ इत्यत्र रुवे कृते हशिचेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते । ॥ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ १।४।२। तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । ईति लोपे प्राप्ते । पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्त्वमेव । मनोरथः । ॥ एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि । ६।१। १३२। अककारयोरेतत्तदोर्थः सुस्तस्य लोपः स्याद्वलि न तु नञ्समासे । एपविष्णुः । सशंभुः । अकोः किम् । एप-कोरुदः । अँनञ्समासे किम् । असः शिवः । हलि किम् एपोऽत्र । ॥ सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ॥ ६।१। १३४। स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविद्धि प्रभृति य ईशिपे । इह ऋक्पाद एव

लोपः' इत्यस्य पदाधिकारस्थत्वेऽप्यपदान्तस्य ढलोपो भवति ॥—अजर्वा इति । 'गृध्र अभिकाङ्क्षायां' यद्लुकि द्वित्वे अभ्यासस्य रुक् लङः सिपि शब्दलुकि सिपि ईडभावपक्षे लघूपधगुणो रपरः, 'इतश्च—' इतीकारलोपे हल्ङ्यादिलोपः, भपभावः, जस्त्वे 'दश्' इति रुक्पक्षे अजर्घर इति स्थिते 'रो रि' इति रेफलोपेऽनेन दीर्घः ॥ अत्रेयं सुगमव्याख्या—**ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** । लीडः । नीरक्तं, दूरक्तम् । अणः किम् । वृढः । वृढः । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अजर्वाः । पुनारमते । हरी रम्यः । शंभू राजन इति ॥—**विप्रतिषेधे**—॥ विप्रतिपूर्वात् 'पिधू शास्त्रे मा-हृत्ये च' 'पिध गत्याम्' इत्यस्माद्वा धातोर्ध्व । 'उपसर्गास्तुनोति—' इति पलम् । उपसर्गवशाच्च विरोधार्थकत्वम् ॥—**कार्य-मिति** ॥ 'अहं कृत्यतृचश्च' इत्यर्थाय कृत्यप्रत्ययः । तेन तुल्यबलविरोध इति पर्यवसानादतुल्यबलेपूतसर्गापवादित्या नित्या-न्तरङ्गवहिरङ्गविधिषु नेदं प्रवर्तते । नह्यपवादादीनां संनिधाडसर्गादीनां कृत्यहर्त्वं तैर्वाधितत्वात् । तत्र नित्यमावश्यकत्वा-द्वाधकम्, अन्तरङ्गं तु लाघवात्, अपवादस्तु वचनग्राम्यात्, तद्विन्नस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । अत एव 'परमित्यान्तरङ्गाप-वादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' इत्युक्तम् । यद्यतुल्यबलेष्विति परमेव स्यात्तन्नोपपद्येताऽतो व्याचष्टे—**तुल्यबलविरोध इति** । जातौ पदार्थे विध्यर्थमिदं सूत्रम् । वृक्षेण वृक्षाभ्यामित्यत्र हि लब्धावकाशयोरेलदीर्घत्वशान्नयोर्वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्रसङ्गे विनिगमकाभावादप्रतिपत्तिरेव स्यात् । तदुक्तम् । 'अप्रतिपत्तिर्वा उभयोस्तुल्यबलत्वात्' इति । तत्रास्माद्वचनात्परस्मिन् कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि तदपि भवति, यथा भिन्धकीत्यत्र परत्वाद्विभावे कृतेऽप्यकच् । तदुच्यते—'पुनः-प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्' इति व्यक्तौ तु पदार्थे तत्तद्व्यक्तिविषयकयोर्लक्षणयोरन्यत्र चरितार्थत्वात्संभवाच्च व्यत्ययानीयरासिब पर्यायेण प्रवृत्तौ नियमार्थमिदं सूत्रं विप्रतिषेधे परमेव स्यात्तु पूर्वमिति । एतच्छृणारम्भाच्च तत्रतत्र पूर्वस्यानारम्भोऽनु-मीयते । तथा च जुहुतात्त्वमित्यत्र परत्वात्ताडि कृते स्थानिवद्भावेन 'हुञ्जलभ्यः—' इति धिलं न भवति । तदुच्यते—'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव' इति । लक्ष्यानुरोधाच्चवस्थाप्यमेतद्वयमपि । तत्र विधिपक्षे तूले रेफलोपे च प्राप्ते इति पाठ्यम् । नियमार्थमिति पक्षे परमेव कार्यं स्यादित्येवकारोऽध्याहर्तव्यो वृत्तौ ॥—**उत्त्वमेवेति** । सिद्धासिद्धयो-रतुल्यबलत्वेन 'विप्रतिषेधे परम्' इत्यस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वादुलमेव भवतीत्यर्थः । तदुक्तम्—'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्र-तिषेधोऽभावादुत्तरस्य' इति । एतेन विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुलमत्वे इति वक्ष्यमाणग्रन्थो व्याख्यातः ॥—**एतत्तदोः**—॥ अत्र त्यदाद्यत्वमेकशेषश्च न कृतः सौत्रत्वात् 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इति वैकल्पिकानिदेशाद्वा । एवं च वृत्तावप्येतत्तदोरिति प्रयोगः साधुः 'हल्ङ्याडभ्यः—' इत्यस्यानन्तरमेवेदं लाघवाय न कृतं संहिताधिकारोपजीवनादित्याहुः ॥ सूत्रे सु इति पृथक् पदं छुत्तपृथगीकमित्याह—**एतत्तदोर्थः सुरिति** । एतत्तदर्थगतसंख्याभिधायी यः सुस्तस्येत्यर्थः । एतत्तदोर्विहित इति व्याख्याने तु परमस ददाति, परमैष ददातीत्यादौ सुलोपो न स्यात् । एतत्तदोः पर इति व्याख्याने तु न संभवति, एतत्तद्व्यामिति पञ्चम्यभावात् । एतत्तदोरवयव इति न संभवत्येव, सोः प्रत्ययत्वात् । तस्मादर्थद्वारकसंबन्ध एवाश्रितः । तदा-श्रयणे लिङ्गं तु अनञ्समास इति बोध्यम् । एतत्तदोः किम् । यो ददाति ॥—**अकोः किमिति** । साकचकयोः शब्दान्त-रत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः ॥—**एषक इति** । अकोरिति प्रतिषेध एव 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः ॥ **सोऽचि लो**—॥ अचीति विस्पष्टार्थमिति वृत्तौ स्थितम् । सस् इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचना-

१ अणः किमिति—एषु विशेषाभावेन 'परिवृढ' इत्यादिनिर्देशेन ऋकारेऽप्रवृत्तेर्लकारेऽसंभवेन दीर्घग्रहणप्राप्ताच्चपरिभाषयैव सिद्धिरिति प्रश्नः । ज्ञापकवचनकल्पने लाघवाभाव इत्युत्तराशयः । २ वृह् इति—कचिद् वृह् इति पाठः । तत्पक्षे 'नकारजा-वतुस्वारपञ्चमौ' इति वृद्धोक्तेरनिदितामिति नलोपः । ३ तुल्यबलविरोध इति—द्रयोः शास्त्रयोः कचिल्लब्धावकाशयोरेकत्र प्रयोगे युगपदसंभविस्वकार्यसमर्पणे इत्यर्थः । ४ इति लोप इति—न च रोरीत्यपेक्षया नित्यमुत्वं, कृतेऽपि तत्र स्थानिवद्भावेनोत्त्वप्रा-प्तेरिति वाच्यम् । भो भगो इति सूत्रमाप्त्योक्तरीत्या तस्याविवधित्वात् । ५ अनञ्समासे किमिति—नञ्त्त्वरुपस्य पूर्वपदार्थप्रधा-नत्वेन तच्छब्दाद्यर्थस्योपसर्जनत्वात् त्यदाद्यत्वाभावेन हल्ङ्यादिलोपो दुर्वार इति प्रश्नः । इदमेव ज्ञापकं नञ्समासे उत्तरपदार्थ-प्रधान्यस्य, गौणत्वेऽपि नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तकार्यस्य वेत्युत्तराभिप्रायः । ६ सेमामेति—द्वादशाक्षरपादा जगतीछन्दः ।

गृह्यत इति वामनः । अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपीत्यपरे । सैषदाशरथीरामः । लोपे चेदिति किम् । सङ्घत्तेति । सएव-
मुक्त्वा । सत्येवेत्यवधारणं तु स्यञ्छन्दसि बहुलमिति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । सोऽहमाजन्म
शुद्धानाम् ॥ ॥ इति स्वादिसंधिः ॥

अथ अजन्तपुंलिङ्गम् ।

॥ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १।२।४५। धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं

न्तस्यानुकरणं लुप्तपट्टीकमित्याह—स इत्यस्येति ॥—बहुलग्रहणेति । अत एव लोपं विना पादपूरेणऽपि कचिद्भवति—
'सास्मा अरम्' इति । अत्र वदन्ति । ये तु सोऽहमाजन्मशुद्धानामित्यादिसिद्ध्यर्थं पादश्लोके सत्येव पूर्व्येतेति सावधारणं
व्याचख्युक्तेषां 'सास्मा अरम्' इत्यादौ सुलोपानापत्तिः । अत्र हि सः अस्मै इति च्छेदः । बहुलग्रहणानुवृत्त्या तदुपपादने
तु सोऽहमाजन्मेत्याद्येव तथा उपपाद्यतां किमवधारणेनेति ॥ ॥ इति तत्त्वबोधिण्यां स्वादिसंधिः ॥

अजन्तपुंलिङ्गम् ॥ अर्थवदधातु—॥—प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति । सूत्रे तन्नादिनोभयं विवक्षितमिति भावः ॥ अ-
र्थवदिति नपुंसकनिर्देशस्यानुगुणं विशेष्यमध्याहरति—शब्दस्वरूपमिति । अधातुरप्रत्यय इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु 'परवर्द्धि-
द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इत्युत्तरपदलिङ्गवत्त्वाद्बोध्यं इत्याहुः ॥ यदि तु धातुभिन्नमित्यर्थं परित्यज्यारोपितो धातुरधातुरिति व्याख्यायते,
तदा नपुंसकलप्रसिद्धाङ्गव नास्तीति ज्ञेयम् ॥ अर्थवदिति किम् । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत् । तस्यां च सत्यां
स्वादयः स्युः । ननु संख्याकर्मोदिरभावान्न भविष्यतीति चेन्न । 'एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते' इति सिद्धान्तात् । हुंफडा-
दिभ्य इव सोर्दुर्वास्तात् । न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषया अनर्थके न स्यादिति वाच्यम् । तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् ।
'प्राद्वहोद'— इत्यत्र तु ऊढ इति विशिष्टरूपमुपात्तमिति क्तवन्तैकदेशस्यानर्थकस्योदशब्दस्य ग्रहणं नेत्युक्तम् । न ह्यत्र
तथा विशेषरूपस्योपादानमस्ति । यद्यप्यधातुरित्यादिपर्युदासेनार्थवत्त्वं लभ्यते, तथाप्युत्तरार्थमर्थवद्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव
कृतम् । न चैकाङ्गद्विवचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यात्, नावयवानामित्यर्थवद्ग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । समुदाये
द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति । वृक्षः प्रचलन् सहायवयवैः प्रचलतीति न्यायात् । इह तु समुदाये प्रवृत्तया प्राति-
पदिकसंज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धिरिति वैषम्यात् । अत एव यत्र बहवो हलः संक्षिप्तस्तत्र द्वयोर्वहूनां चाविशेषेण
संयोगसंज्ञेति सिद्धान्तः संगच्छते । अन्यथा तदुपन्यस्तन्यायेन समुदाय एव संयोगसंज्ञा प्रवर्तते ॥ अत्र केचित् । धनं
वनमित्यादौ प्रतिवर्णं सत्यामपि संज्ञायां सत्त्वपि स्वादिषु न क्षतिः । 'हल्ङ्घावृ'— इत्यादिना सुलोपात् । न च नलोपो
धस्य जश्त्वं च स्यादिति शङ्क्यम् । धातुपाठे धनवनेत्युच्चारणसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेरित्याहुः, तदसत् । अकारात्सोरुपत्तौ रुत्व-
प्रवृत्तेः । यद्यपि समुदितप्रातिपदिकस्यावयवत्वेन सुपो लुकि रुत्वं न भवेत्तथापि चिकीर्षति विद्म इत्यादौ रेफदकारयोः पदा-
न्तत्वे सति 'खरवसानयोः'— इति विसर्गस्य 'यरोऽनुनासिके'— इत्यनुनासिकस्य च प्रसङ्गादिति दिक् । अधातुः किम् ।
अहन् । धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां तिङां स्वाद्यपवादत्वादहन्तित्यत्र हन्तेतिपि सिपि वा कृते 'इतश्च'— इति इकारलोपे
हल्ङ्घादिलोपे च प्राक् कृता प्रातिपदिकसंज्ञा नापगतेति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः स्यात्तन्मा भूत् । 'अहन्' इति
रुत्वं 'रोऽसुपि' इति रुत्वं चेह न शङ्क्यम् लाक्षणिकत्वात् ॥ न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासात् प्रातिपदिकसंज्ञाभावेन
नलोपो न भवेदिति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन उक्तपर्युदासाप्रवृत्तेः 'न डिंसुवृद्धोः' इति निषेधेन ज्ञापितत्वात् । कथमन्यथा राजे-
त्यादौ नलोपः स्यात् ॥ यद्यपि व्युत्पत्तिपक्षे राजन्शब्दस्य कनिन्प्रत्ययान्ततया 'कृत्तद्धित'— इति प्रातिपदिकसंज्ञायां राजेत्यादौ
नलोपः स्यात् । तथा च 'न डिंसुवृद्धोः' इति निषेधो न ज्ञापक इति कार्यकालपक्षेऽधातुग्रहणं व्यर्थं, तथाप्यव्युत्पत्तिपक्षेऽज्ञापकमेवे-
ति कार्यकालेऽपि तत्स्वीकर्तव्यम् । न च 'सुपो धातु'— इति सूत्रे प्रातिपदिकात्पृथग्धातुग्रहणाद्भातोर्नयं संज्ञेति वाच्यम् । पुत्री-
यतीत्यादौ प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात् ॥ अप्रत्ययः किम् । हरिषु, करोषि । अत्र सुप्सिपोर्मा भूत् ॥—अप्रत्य-
यान्तः किम् । तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत् । न चान्तवद्भावेन काण्डे कृञ्चे इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव । तथा
च 'ह्रस्वो नपुंसके'— इति ह्रस्वः सोरुपत्तिश्च स्यादिति वाच्यम् । 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यादिनिर्देशेन विभक्त्येकादेशस्या-
न्तवद्भावानभ्युपगमादिति दिक् । ननु प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः, प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात् । व्यपदेशिवद्भावेन
तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति चेन्नैवम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणात् केवलस्य चातथात्वात् । अन्यथा सुप्ति-
ङोरपि तदन्तत्वात् पदत्वं स्यात् । तथा च हरिषु करोषीत्यादौ षत्वं न स्यात् । 'सात्पदायोः' इति निषेधात् । न च षत्व-

१ अर्थवदिति—न चाक्षौहिणीरथन्तरादिपदपट्टकाक्षरथादिपदानां सर्वथार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावे सुबुत्पत्त्यभावात्
समासाभावप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तदटितपदानामन्यत्र दृष्टार्थारोपेण यथाकथंचित्साधुत्वाख्यानेनादोषात् । २ अप्रत्यय इति—
अधातुप्रत्ययाविलेखे सिद्धे नन्वद्वयोपादानं स्पष्टार्थम् ।

प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् । ॐ कृत्तद्धितसमासाश्च । १।२।४६। कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् । यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न । ॐ प्र-

विधेर्निरवकाशता । संपिपे एष इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ अन्ये तु व्याचक्षते । 'कृत्तद्धित-' इत्यत्र हि तदन्तविधिविषयते । तथा च तद्धितग्रहणस्य तद्धितान्तानामेव नलन्यप्रत्ययान्तानां संज्ञेति नियमार्थतामाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासोऽत्र न कर्तव्यः । अथवा 'सात्पदाद्योः' इति सूत्रे सातिग्रहणात्प्रत्ययो न प्रातिपदिकमिति सिद्धे प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तदन्तपरम् । उत्तरसूत्रे तद्धितग्रहणं विध्यर्थमेवास्त्व ॥ यद्वा सातिग्रहणात्प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तद्धितग्रहणस्योक्तरीत्या नियमार्थत्वे च 'अर्थवदधातुः प्रातिपदिकम्' इत्येव सुवचमिति तेषाम् 'इको यणचि' इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'वाच्युत्पिपुषस-' इत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकादिष्टसिद्धेः । 'नाज्ज्ञलौ' इत्यत्राकारसहितोऽच् आजिति मूलस्थग्रन्थोऽयमपि विरुध्यते । 'कालसमयवेलासु-' इत्यादिज्ञापकादेव पत्वाभावसिद्धेः । यदि ज्ञापकेन प्रत्याख्यानमयुक्तमिति, यदि वाऽऽकारप्रक्षेपे एव तद्धितमित्यभ्युपगमे सूत्राक्षरैरेवेष्टं सिध्यतीत्युच्येत, तर्हि 'अप्रत्यय-' इत्येतदभ्युपगम्य प्रत्ययपर्युदासे सातिग्रहणं लिङ्गं प्रत्ययान्तपर्युदासे तु तद्धितग्रहणमित्यप्रत्ययग्रहणमेवावर्त्य व्याख्यायतां, किमनया कुम्भयेति दिक् । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्द्रयोपादानम् 'अप्रत्ययः' इत्यस्यावृत्तिसौकर्यार्थम् । महासंज्ञाकरणं ध्रुवतुरोधात् । तथा चाथर्वणे पठ्यते—'को धातुः, किं प्रातिपदिकं, कः प्रत्ययः-' इति । डिन्धादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राज्ञः ॥ वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षे बहुपदव इत्याद्यर्थं सूत्रमिति नव्याः । न चैवं 'बहुच् पूर्वः प्रातिपदिकम्' इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम् । मूलकेनोपदेशमित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसङ्गात् गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तत्वात् । न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः । अर्थवत्सूत्रारम्भं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगात् ॥—कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ अर्थवदित्यनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । ननु यद्यर्थवत्ता पारमार्थिकी विवक्ष्यते, सा पदस्य वाक्यस्य वाऽस्ति, न तु कृत्तद्धितान्तस्य, यदि तु प्रक्रियादशायां या कल्पिता सा विवक्ष्यते, तर्हि कृत्तद्धितयोरपि साऽस्तीति कथमर्थवद्ग्रहणानुवृत्त्या तदन्तग्रहणमिति चेदत्राहुः । अत एवार्थवद्ग्रहणसामर्थ्यमुक्तम् । प्रत्ययान्तेन द्वेकार्यभूतेन प्रतीयमानोऽर्थ इह गृह्यते । तस्य लौकिकार्थं प्रति प्रत्यासन्नतरत्वान्मतुषः प्राज्ञस्य परतया तस्यैव ग्रहणादत एव तदुपादानं सार्थकं पूर्वसूत्रे अधातुरिति पर्युदासबलेनापि तल्लाभसंभवादिति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—कृत्तद्धितान्ताविति । लिङ्गं ध्रुव इत्यादौ 'अधातु' इति कर्ता औपगव इत्यादौ 'अप्रत्ययान्त' इति पर्युदासे प्राप्ते 'कृत्तद्धित-' इत्यारम्भः ॥—नियमार्थमिति । न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्क्यम् । वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । न चैवमपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद्वाजकुमारीत्यादौ जीवन्ते विध्यर्थमस्त्विति वाच्यम् । 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुगधत्ते' इति लुपिपषये हल्ङ्यादिलोपाप्रवृत्त्या ध्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तः । तत्र च कुमारीशब्दस्य सुबन्तत्वेऽपि राजकुमारीशब्दस्यातथात्वादप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्क्यपि सुलभत्वात् । अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ नुमादयो न, लुक्ः प्रागन्तरङ्गस्य हल्ङ्यादिलोपस्य प्रवृत्तौ तु स्युरेवेति दिक् । नियमशरीरमाह—यत्र संघात इति ॥ नियमश्चात्र सजातीयपेक्ष इत्याह—पूर्वो भागः पदमिति । वङ्गिधेऽपि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचाराद्भवत्ययं सजातीयः । पूर्वो भाग इत्युपलक्षणम् 'उत्तरस्तु प्रत्ययो न' इत्यपि बोध्यम् । अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात् । 'स्वादिषु-' इत्यनेन पूर्वभागस्य पदत्वात् । न च तद्धितग्रहणसामर्थ्यात्तत्र स्यादेवेति वाच्यम् । तद्धितग्रहणस्य भानव इत्यादौ कृतार्थत्वात् । तत्र हि पूर्वभागस्य भत्वं, न तु पदत्वम् । न चैवमयमित्यादिसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वं स्यादेव पूर्वभागस्य पदत्वेऽप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वाद्नेन नियमेन वारयितुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । 'उत्तरस्तु प्रत्ययो न' इत्यत्र 'तद्धितप्रत्ययो न' इति व्याख्यानात् ॥ पूर्वो भागः पदमिति किम् । बहुज्विशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात् । तेन बहुपदव इत्यत्र उपोत्तमोदात्तत्वं सिध्यति । प्रथमजसो लुकि 'चितः संप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्' इति चित्त्वरे कृते पुनर्जस उत्पत्तेः । प्रातिपदिकसंज्ञायामसत्यां तु जसेवोदात्तः स्यात् । यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव' इति नियमार्थं समासग्रहणम् । तेन गवित्ययमाहेत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति दिक् ॥ नियमफलमाह—तेन वाक्यस्य नेति । गामभ्याज शुक्रामित्यादिवाक्यस्य न भवतीत्यर्थः । सत्यां हि संज्ञायां सुल्लङ्घ्यं स्यात् । न चैवमपि मूलकेनोपदेशं भुङ्क्ते इत्यादिवाक्यस्य संज्ञा दुर्बारा 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाद्' इति चेन्मैवम् । समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्वाधात् । एवं च 'कृत्तद्धित-' इति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा निष्फलत्वान्नोपतिष्ठते । तस्याश्च परिभाषायाः व्यावहासीलत्रावकाशः । तत्र हि 'कर्मव्यतिहारेण च स्त्रियाम्' इति धातोर्णचि कृते गतिपूर्वस्य णजन्तत्वात् 'णञः स्त्रियाम्' इत्यत्रि सत्युपसर्गाकारस्यादिवृद्धिस्वरौ भवतः । कृद्ग्रहणे कारकपूर्वस्याप्युदाहरणमवतप्तेन कुलस्थितमित्यादि स्फुटीभविष्यति ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन 'निपा-

१ नियमार्थमिति—नन्वानर्थकशशशृङ्गादिसमासे विध्यर्थं समासग्रहणमिति वाच्यम् । अत्राप्यर्थवदित्यनुवृत्तेः ।

त्ययः । ३।१।१। आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् । ॥ परश्च ३।१।२। अयमापं तथा । ॥ डयाप्प्रातिपदिकात् । १।१।१। ड्यन्तादाबन्ताप्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः । (प) प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । इत्येव सिद्धे डयाव्ग्रहणं डयाबन्तात्तद्वितोत्पत्तिर्यथा स्यात् डयाव्भ्यां प्राङ् माभूदित्येवमर्थम् । ॥ स्वौजसमौद्रच्छभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् । १।१।२। ड्यन्तादाबन्ताप्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सुङस्योरुकारेकारौ जशटङ्पाश्चेतः । ॥ विभक्तिश्च १।१।१०४। सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र

तस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या इति वार्तिकं गतार्थम् । येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवयति । अनुकरणेपु अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायांमर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम् । 'भू सत्तायाम्' इति यथा । भेदविवक्षायां तु संज्ञा स्यादेव 'भुवो डुक्' इति यथा ॥—अधिकारोऽयमिति ॥ प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इत्यर्थः ॥—डयाप्रातिपदिकात् ॥ समाहारद्वन्द्वादेकवचनम् । डीति डीप्डीष्डीनां सामान्यग्रहणम्, आविति च टाप्डाप्चापाम् ॥—आपञ्चमसमाप्तेरिति ॥ ननु 'घकालतनेषु' इति ज्ञापकात्सुबन्तात्तद्वितोत्पत्तिरित्यभ्युपगते किमर्थस्तद्वितेषु प्रातिपदिकाधिकार इति चेदत्राहुः ॥ असति त्वधिकारे 'अत इञ्' इत्यत्रात इत्येतत्सुबन्तस्यैव विशेषणं स्यात्, ततश्च दक्षस्यापत्यमित्यत्रैव इञ् स्यात् न तु दक्षयोर्दक्षानामित्यत्र । किं च 'वृद्धाच्छः' इत्यत्र वृद्धमित्येतत् सुबन्तविशेषणं मा भूत् । अन्यथा जानन्तीति ज्ञाः 'इगुपथ-' इति कः । ज्ञानमयमित्यत्र सुबन्तस्य वृद्धत्वाच्छः स्यात् । प्रातिपदिकाधिकारे तु वृद्धं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् सुबन्ताच्छ इत्यर्थलाभादिह प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वाच्छो न भवति किं तु अणव भवति ॥ शब्दकौस्तुभे स्वस्यस्मिन्नधिकारे वाक्यादपि कप्रत्ययादयः स्युस्ततो विशिष्टप्रातिपदिकतया सकलसुबलोपे स्पष्टमेवानिष्टमिति स्थितम् ॥—लिङ्गविशिष्टस्येति । लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः । परिभाषायाः प्रयोजनं श्वश्रूः । प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वेऽपि इह स्वादयः । न च 'श्वश्रुः श्वश्वा' इति निर्देशादेव स्वादिसिद्धिरिति वाच्यम् । निर्देशस्य शब्दपरत्वात् 'विपराभ्यां जेः' 'डेयः' इतिवत् । किं च कुमारीमाचष्टे कुमारयति 'णाविष्टवत्' इति टिलोपः । एवं यामिन्य इवाचरन्ति यामिनयन्तीत्यत्राचारे क्विपि फलम् ॥—डयाव्भ्यां प्रागिति । तेन एनिका आर्यका च सिध्यति । तथाहि । 'न सामिवचने' इति ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तस्वाधिकः कन् एतार्यशब्दाभ्यां डयापौ वाधेत, ततश्च एतिका आर्यिकेत्येवं रूपं स्यात् । डयाव्ग्रहणसामर्थ्यात्तु डीवन्तात्किं एनिकेत्यपि सिध्यति । 'वर्णादनुदात्तात्-' इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् । आबन्तात्किं 'उदीचामातःस्थाने-' इतीत्वविकल्पादर्यका आर्यिकेति रूपद्वयं सिध्यति । वस्तुतस्तु डयापोर्ग्रहणं मास्तु घकालतनेषु-' इत्यलुग्विधानसामर्थ्यात्सुबन्तात्तद्वितोत्पत्तिरिति हि निष्कर्षः । तथा च सुपः प्रागेव डयापौ प्रवर्तते । स्वाथद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां कमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम् ॥—स्वौजसमौद्र- समाहारे द्वन्द्वः ॥—सुङस्योरिति । सोरुकारः 'अर्वेणस्त्रसौ-' इत्यत्र विशेषणार्थः । 'असि' इत्युक्ते हि असकारादावित्यर्थः स्यात् । तथा च 'वाजमर्वस्तु' इति न सिध्येत् ॥ ङसेरुकारः 'टाङसिङसां-' 'ङसिङयोः स्मारिस्मनौ' इत्येतदर्थः ॥ जस्शसोर्जकारशकारौ 'जसः शी' 'तस्माच्छसो नः-' इत्यनयोर्विषयविभागार्थौ ॥ ननु अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्त्विति चेन्न । जसो जकाराभावे औडित्यस्य आव स्यात्, ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्तता संभाव्येत, एवं शसः शकाराभावे औटो ङित्वं संभाव्येत, तथा च तेजसी इत्यादौ टिलोपः स्यात् । अथवा लिहाविल्यादौ ङित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः संभाव्येत ॥ औटङ्कारः सुङिति प्रत्याहारार्थः ॥ टाटङ्कारस्तु 'टाङसिङसां-' 'द्वितीयाटौस्वेन' इति विशेषणार्थः । एतेन 'आदिरन्त्येन-' इति सूत्रे काशिकाकारेण यदुक्तम्—अन्त्येनेति किम्, सुङिति तृतीयैकवचनावयवेन मा भूद्—इति तत्परास्तम् । औटङ्कारस्यानन्यार्थतया तेनैव संभवात् प्रत्यासत्तेश्च । अत एव शब्दकौस्तुभे तत्रान्यदेव प्रयोजनमुक्तम् । मध्यमेनेता सहित आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको मा भूदित्यन्त्येनेति ग्रहणम् । अन्त्येनेता सहितो मध्यमः पूर्वेषामपि मा भूदित्यादिग्रहणम्—इति । असुमेवार्थं मनसि निधाय—आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते—इति निष्कृष्टमुक्तं प्राक् ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ ङेप्रभृतीनां ङकारो 'वेङिति' 'ङेराम्-' इति विशेषणार्थः । सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः ॥—विभक्तिश्च ॥ 'तिङ्क्षीणित्रीणि-' इत्यतस्तिस्रङ्ग्रहणं व्यवहितमपि स्वरितत्वबलादनुवर्तते । 'सुपः' इति च संनिहितमित्यभिप्रेत्याह—सुप्तिङाविति ॥ तिङ् विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं 'न विभक्तौ तुस्माः' इति । सुपां तु ल्यदाद्यत्वादिकमपि ॥ चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारादेकवचनादिसंज्ञाभिः सह वचनद्वयप्रामाण्यात्पर्यायः स्यात् । ततश्च रामेभ्यः नमाम

१ आपञ्चमेति—नन्वेवं 'हनस्त' इत्यादिविकारागमानामपि प्रत्ययसंज्ञा स्यात् इति चेन्न, प्रत्यय इति महासंज्ञा स्वीयार्थप्रत्यायकस्यैव संज्ञाकरणात् । न चैवमत्यन्तस्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्वेऽपि लोके तथात्वाभावात्संज्ञा न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्यय इत्यत्र तन्त्रेण यस्वार्थः प्रकृत्या प्रत्याप्यते सोऽपि प्रत्यय इत्यङ्गीकारात् । २ डयाव्ग्रहणमिति—नच स्त्रीप्रत्ययान्ताच्चेत डयाबन्तादेवेति नियमार्थमेतदिति वाच्यम् । सुवतिश्वश्रूशब्दादिभ्यो सुबुत्पत्त्यनुपपत्तेः । अत एव 'श्वश्रुः श्वश्वा' इत्यादि निर्देशाः संगच्छन्ते ।

सु औ जस् इत्यादीनां सप्तावां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञान्ताविरहापि व्यवहारः । ॥ सुपः ॥ १२।
 ४।१०३। सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकशो एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः । ॥ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ।
 ॥ १।४।२२। द्विवैकत्वयोरते स्तः । ॥ बहुषु बहुवचनम् ॥ १।४।२२। बहुष्वे एतत्स्यात् । स्वविभक्तौ । रामः ।
 ॥ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १।२।६४। एकाविभक्तौ याति मरुपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ॥

इत्यादौ बहुवचनसंज्ञापक्षे विभक्तित्वाभावान्तरसंज्ञा स्यात् ॥—इहापीति । अस्मिन्नपि तन्त्रे 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण—'
 इत्यादौ इत्यर्थः ॥—सुपः ॥ अत्र 'तिङ्स्त्रीणित्रीणि—' इति सूत्रात् 'त्रीणित्रीणि' इति पदं 'तान्येकवचन—' इति सूत्रं
 च तानीति पदं विहायानुवर्तत इति व्याचष्टे—सुपस्त्रीणि त्रीणीत्यादिना ॥—एकश इति । एकैकमित्यर्थः । 'संख्येकव-
 चनाच्च' इति वीप्सायां प्रथमान्ताच्छम् ॥—द्व्येकयोः—॥ इह द्व्येकशब्दौ संख्यापरावित्यभिप्रेत्याह—द्विवैकत्वयो-
 रिति ॥ संख्येयपरत्वे तु बहुवचनं स्यादिति भावः ॥—बहुषु—॥ अयमपि संख्यापर एवेत्याह—बहुत्व इति । बहुव-
 चनं त्वाश्रयद्रव्यगतं बहुलं धर्मं आरोप्य कृतम् । तत्फलं तु बहुः पवैत इति वैपुल्यवाचिनो नेह ग्रहणमिति सूचनमेव ।
 वस्तुतो व्यर्थं तत्परत्वादिकवचनसंभवादिति शब्दकौस्तुभादौ स्थितम् ॥—स्वविभक्तौविनि । ननु स्वस्यासिद्धत्वादुकार-
 स्येत्यसंज्ञालोपयोरभावात् 'स्थानिवदादेशः' इत्यस्यापि त्रिपाद्यामप्रवृत्त्या रेफान्तस्य 'सुप्तिङन्तम्—' इति पदसंज्ञाभावेन च
 विसर्गोऽत्र दुर्लभः । विसर्गविधेस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थत्वादपि चेन्मेवम् । 'न सुने' इति सूत्रे नेति योगं विभज्य
 असिद्धं नेति व्याख्यायाभीष्टसिद्धिरित्युक्त्वात् ॥—राम इति । संज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षे अर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदि-
 कसंज्ञा, 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकारे घापवादेन 'हलश्च' इति घञा रमन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पादने तु । 'कृतद्वित—' इति
 सूत्रेणेति विवेकः ॥ अत्र केचित् परिक्लृप्तं । 'गन्धर्वः शरभो रामः समरो गवयः शशः । इत्यादयो मृगान्द्राद्या गवाद्याः
 पशुजातयः' इत्यमरोक्त्या यदि पशुविशेषे प्रयुज्यते तदा शब्दोऽयं रामशब्द इत्यर्थवत्सूत्रेण संज्ञा ॥ यदा तु रामचन्द्रे भग-
 वति प्रयुज्यते तदा रमन्ते योगिनो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याश्रयणात् 'कृतद्वित—' इति सूत्रेण संज्ञेति ॥—सरूपाणामे-
 कशेषः—॥ इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं शेषशब्दार्थः । न च विरूपेणैकशेषोऽप्रवृत्त्या घटकलशाविति द्वन्द्वापत्तिरिति शङ्क्यम्,
 'विरूपाणाम्—' इति वार्तिकस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वस्तुतस्तु सूत्राक्षरेरेव वार्तिकार्थो लभ्यते । रूप्यते बोध्यते इति रूपमर्थः ।
 समानं रूपं येषामिति सरूपाः 'ज्योतिर्जनपद—' इत्यादिना समानस्य संभावः, तथा समानं रूपं स्वहृत् येषां ते सरूपाः ।
 सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाः तेषामित्येकशेषेण व्याख्यानात् । न च स्वाङ्गे स्वव्यापारायोगः वाक्यापरिसमाप्तिन्याया-
 दिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ततया स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तेः ॥ अन्यथा 'तुल्यास्यप्रयत्नम्—' इत्यादौ सवर्ण-
 दीर्घो न स्यात् । तथा 'अर्थवत्—' सूत्रान्तर्गतानां प्रातिपदिकत्वं, 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यत्र सुप्रत्ययः, 'ससजुषोः—'
 इत्यत्र रुः, 'खरवसानयोः—' इति सूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति सर्वोपप्लवः स्यात् ॥ 'स्वाध्यायोऽध्वेतव्यः' इत्यस्य
 'नेह नाना—' इत्यादिश्रुतेश्च स्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति च तुल्यमेकशेषेऽपि ॥ एतेन 'अ इ
 उण्' इत्यादौ 'आहुणः' इत्यादिसंधिकार्यं कुतो नेत्याशङ्क्याम्—वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात्संधिर्न—
 इति केषांचित्समाधानं परास्तम् । वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामचप्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्तमानानां गुणादीनामुपेन्द्र इत्यादौ
 तदस्य इव उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् ॥ स्यादेतत् । 'सरूपाणामेक एकविभक्तौ'
 इत्येव सूत्रमस्तु किमनेन शेषग्रहणेन ॥ अत्राहुः । तथा हि सति सरूपाणां स्थाने एकोऽन्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थः स्या-
 त् तथा चाश्वश्चाश्वश्चेत्यत्रोदात्तद्वयवतः स्थाने उदात्तद्वयवानादेशस्तथा अनुदात्तद्वयवतः स्थाने अनुदात्तद्वयवानादेशः प्रसज्ये-
 तेति ॥—एकविभक्तौ यानीति । विभक्तिः साहचर्ये उपलक्षणं न त्वेकशेषे निमित्तम् । एवं चानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोऽय-
 मेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते । यद्येतन्मारभ्येत, तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्याद् द्वन्द्वश्च प्रवर्तते । आरब्धे त्वेकशेषेऽने-
 कसुबन्तविरहाद् द्वन्द्वप्राप्तिरेव नास्तीति भावः ॥ ननु सुबुत्पत्तेः प्रागेकशेषप्रवृत्तौ । शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकं तदेकमेवार्थं
 बोधयतीति द्विवचनाद्यनुत्पत्तौ रामौ रामा इत्यादि न सिध्येत । नैप दोषः, शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभिधायित्वात् ॥
 अत एव 'कृतद्वितसमासैकशेष—' इत्येकशेषो वृत्तिषु गण्यते । परार्थाभिधानं हि वृत्तिः । अत एव च छप्तेऽपि प्रत्यये लिङ्
 क्षुग् इत्यादौ कर्ता प्रतीयत इति दिक् ॥—सरूपाण्येवेति । एतच्च उत्तरसूत्रस्यैवकारस्य इहानुकषणाल्लभ्यते ॥ अत्र
 च एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीति पर्थवसन्नोऽर्थः, तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेत्तृवाचिनोर्नैकशेषः,

१ सुप इति—सुविति प्रत्याहारे न सप्तमीबहुवचनम्, एकस्यानेकसंज्ञाविधानानर्थक्यात् । २ एकश इति—वीप्सायां
 द्विवचनं तु न, शसोऽपवादत्वात् । न चैवमृषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा तथा सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः
 संपन्नाः इति भाष्येऽङ्गुपुत्रस्थे एकैकश इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तत्र एकेति संबोधनान्तं प्रधानार्थं पृथक्पदमिति
 दोषाभावात् । अथवा नाथं भाष्यप्रयोगः किन्तु श्रौत इति छान्दसोऽयं प्रयोगः ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । नादिचि । वृद्धिरेचि । रामौ । ॥ चुट् ॥ १।३।७। प्रत्ययादौ चुट् इतो स्तः । इति जस्ये-
त्संज्ञायाम् । ॥ न विभक्तौ तुस्माः ॥ १।३।४। विभक्तिस्वास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य ने-
त्वम् । ॥ अतो गुणे ॥ १।३।९। अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यादिति प्राप्ते । परत्वात्पूर्वसवर्ण-
दीर्घः । अतो गुणे इति हि (प) पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरान् । इति न्यायेनाकः सवर्ण
इत्यस्यैवायमपवादो ननु प्रथमयोरित्यस्यापि । रामाः । ॥ एकवचनं संबुद्धिः ॥ १।३।४९। संबोधने प्रथमाया एक-
वचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् । ॥ एङ्हस्वात्संबुद्धेः ॥ १।३।६९। एङन्ताद्भस्वान्ताच्चाङ्गाद्धलुप्यते संबुद्धेश्चेत् । संबु-
द्धाक्षिसस्याङ्गस्यैङ्हस्वाभ्यां विशेषणाच्चेद् । हे कतरत्कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । ॥ एङ्ग्रहणं किम् । हे
हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वाच्चित्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते हस्वात्परत्वं नास्ति । ॥ अमि पूर्वः ॥ १।३।१०७। अ-

मातृभ्यां मातृभिरित्यादौ सारूप्येऽपि औजसादिषु वैरूप्यात् । नन्वेवं पयः पयो नयति देव देवेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादेवेति
चेत् । उच्यते । सहविवक्षायामेव एकशेषः प्रवर्तते । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषय इति यावत् । यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्य
इतरान्वयः स तथाभूतो विषयः । इदं च 'इदितो नुम् धातोः' इति लिङ्गाङ्गभ्यते न्यायाच्च । तथाहि । 'यः शिष्यते स लुप्य-
मानार्थाभिधायी' इति स्थिते श्रूयमाणकशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषादैकरूप्येणैवान्वेतुमर्हति । यद्वा, 'तिष्यपुनर्वसोः' इति
सूत्राद् द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्तौ सति इति व्याख्येयं, ननु द्वन्द्वे कृते सतीति । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ 'ऋकूपूरब्धुः—'
इत्यादिना समासान्तापत्तेः, करौ करा इत्यादौ 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य—' इत्यादिना एकवद्भावापत्तेश्चेति दिक् ॥ सूत्रे शेषशब्दः
कर्मसाधन इत्याह—एक एव शिष्यत इति । असत्येकग्रहणे द्विवहोरपि शेषः स्यात् इत्येकग्रहणम् । न चैवमप्येकविभ-
क्तावित्यत्र एकग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीत्यर्थलाभाय तस्यावश्यकत्वात् ।
किं च स्वसा च स्वसारौ चेलादौ विभक्तौ परतः पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात्स्वसार इत्येकशेषसूत्रं न स्यात् । तथा स्वसरि च
स्वस्रोश्चेत्यत्र वैरूप्यदर्शनात्स्वस्रश्चिवति न स्यात् । किं तु कमलौ कमल इत्यादिष्वेव स्यात् । कृते त्वेकग्रहणे नायं दोषः
प्रसज्यते । एकविभक्तौ परतः पूर्वत्र वैरूप्यादर्शनात् ॥ यदा तु विभक्तावित्यत्रैकस्य विवक्षितत्वात् मास्त्वत्र एकग्रहण-
मित्युच्यते, तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्तिवति केचित् ॥ अन्ये लाङ्ः एकग्रहणमेकैकविभक्ताविति अर्थलाभार्थम् । तथा
च सकलविभक्तावित्यर्थलाभादेवकारापकर्षणं विनैव सिद्धमिष्टमिति दिक् ॥ एकश्च द्वौ चेत्यादायेकशेषो न भवत्यन-
भिधानात् । द्वन्द्वोऽप्यत्रानभिधानेनैव वारणीयः, उत्सर्गतः संख्याशब्देष्वेवमेव । विशत्यादौ त्वेकशेष इष्ट एवेति
बोध्यम् ॥—चुट् ॥ 'आदिनिङुडवः' इत्यत आदिः—'पः प्रत्ययस्य' इत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्तते तदाह—प्रत्य-
याद्याविति । प्रत्ययाद्याविति किम् । वाचाटः । 'तेन वित्तशुक्लपूचणपौ' इत्यत्र प्रत्ययादौ यकारो लुप्तनिर्दिष्टेन
चस्य नेत्संज्ञेति वक्ष्यति ॥—न विभक्तौ—॥ 'हलन्त्यम्' इतीत्संज्ञाप्राप्तौ निषेधारम्भः । तु इत्यस्योदाहरणम् ।
रामात्, पचेरन् । मकारस्य तु रामम्, अद्राक्षम् । विभक्तौ किम् । 'अचो यत्' । 'ऊर्णाया युस्' । 'रुधादिभ्यः श्रम्'
एतेष्वन्त्यस्येत्संज्ञा यथा स्यात् । 'इदमस्यसुः' इत्यत्र मकारपरित्राणार्थमुकारानुबन्धासज्जनादित्योऽयमिति ज्ञायते ॥
अन्यथा 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति थमो विभक्तित्वाद्धानीमो मकारस्येवानेनैव सूत्रेणैवनिषेधसिद्धेः किं तेनेति । तेन
'किमोऽत्' केति सिद्धम् ॥—एकवचनम्—॥ 'सुः संबुद्धिः' इत्येव सुवचम् । न च सप्तमीवहुवचनेऽतिप्रसङ्गः । संबोधने
प्रथमेत्यधिकारादेव तदभावादिति नव्याः ॥ अत्र व्याचष्टुः । 'सुः संबुद्धिः' इति वाच्ये एकवचनग्रहणमेकौऽर्थ उच्यते येन
तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य संज्ञार्थम् । अन्यथा 'सामन्वितम्' इति पूर्वसूत्रे तदन्तस्यामन्वितसंज्ञा कृतेति प्रकामभेदाय इयमपि
संज्ञा तदन्तस्यैव स्यादिति ॥—एङ्हस्वात्संबुद्धेः ॥ यद्यत्र 'हल्ङ्याभ्यः—' इत्यतो हलमननुवर्त्य एङन्ताद्भस्वान्ता-
च्चाङ्गात्परस्याः संबुद्धेर्येऽपि इति व्याख्यायते, हलनुवृत्तावप्यङ्गात्परं या संबुद्धिः तस्याः यद्वलिति वा । उभयथापि हे
ज्ञानेति न सिध्येत् । लोपात्परत्वात्सोरतोऽमि पूर्वत्वे च कृते एकादेशस्य परादिबद्धावे ह्रस्वान्तात्परत्वाभावात्पूर्वान्तबद्धावे अम
एवाभावाद् 'उभयत आश्रयणे तु नान्तादिवद्' इति निषेधादतो व्याचष्टे—एङन्तादित्यादिना चेदित्यन्तेन ॥—
संबुद्ध्याक्षिसस्येति । तदन्तस्यैव संज्ञाऽभ्युपगमे तु संबुद्ध्याऽङ्गमाक्षेपुं न शक्यते इति बोध्यम् ॥—ह्रस्वात्परत्वं
नास्तीति । तथा च सूत्रे एङ्ग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥ किं च 'इमां किमाचामयसे न चक्षुषी' इति श्रीहर्षप्रयोगे सेइति
पृथक् पदं सलक्ष्मीके हे दमयन्तीत्यर्थ इति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति सूत्रे मनोरमायां व्युत्पादितम् ॥ ततश्च तत्रापि संबु-

१ नोत्तरानिति—अनन्तरापेक्षयोत्तरान्वयवहितानित्यर्थः । २ कुलेति—नच संबुद्धिसंज्ञायाः सकारमात्रनिष्ठतयाऽस्त्वित्वे-
नामः संबुद्धित्वाभावे कथं मस्य संबुद्धयवयवत्वमिति वाच्यम्, सुप्संज्ञाया उकारविशिष्टे सत्त्वेन तदुपस्थाप्यजायमानैकवचनसं-
ज्ञाया विशिष्टे सत्त्वेन संबुद्धिसंज्ञाया अन्युकारविशिष्ट एव सत्त्वात् । ३ पूर्व इति—ननु पूर्वसवर्ण इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं
व्यर्थमिति वाच्यम् । न, रामं कुमारीमित्यादावान्तरतम्यात् द्विमात्राद्यापत्तेः ।

कोऽस्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । शसम् । रामम् । ॥ लशकतद्धिते ॥ ११३१८ ॥ तद्धितवर्जप्रत्ययाः लश-
कवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्यत्संज्ञा । ॥ तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ ११३१२०३ ॥ पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः
सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि । ॥ अट्कुप्वाङ्नुम्वयस्वायेऽपि ॥ ८१८१२ ॥ अट्कवर्गपदगभाङ्नुम्वयस्वेत्येतेष्वर्थसांभवं
मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रपाभ्यां परस्व नस्य णः स्यात्समानपदे । पदव्यवायेऽपीति निषेधं बाधितुमाहग्रहणम् । नुम्वय-
णसनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् । अयोगवाहानामट्पददेशस्त्योक्तत्वात् । इति णत्वे प्राप्तम् । ॥ पदान्तस्य
॥ ८१८३७ ॥ पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् । ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिरुदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ ११३१२३ ॥

द्विलोपार्थमेहग्रहणमावश्यकमेव ॥ स्यादेतत् । एहग्रहणस्य ऐद्व्यत्र सावकाशनया हे हरे इत्यादी संवुद्विलोपो न स्यात् संनिपा-
तपरिभाषाविरोधात् । तथा ह्रस्वग्रहणस्यापि हे रामेत्यत्र सावकाशत्वाद् हे गौरि इत्यादी परत्वाद्बहुवचनलोपं बाधित्वा 'अम्वा-
र्थनयोः' इति ह्रस्वे कृते संवुद्विलोपो न स्यात् । लक्ष्मीशब्दे तु हल्लङ्घादिलोपस्याप्यभावाद् हे लक्ष्मि इत्यत्र संवुद्विलोपो
न स्यात् । सत्यम् । 'गुणात्संवुद्धेः' इति वक्तव्ये एहह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषां बाधित्वापि संवुद्विलोपः प्रवर्तते इति
दिक् ॥—असि पूर्वः ॥ प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घं प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ 'इको यणचि' इत्यतोऽचील्लुवर्तते तदाह—अस्य-
चीति । असि योऽच् तस्मिन् अमोऽवयवे अचीति यावत् । तेन नकारसहितस्य पूर्वस्य नैति स्थितं मनोरमायाम् । एवम्
'अक्षाद्हिन्याम्' इत्यादावपि अहिन्यां योऽच् तस्मिन् इत्यादि बोध्यम् । 'पदाक्षरिवाद्याम्' इत्यादिनिर्देशाश्चास्मिन्
व्याख्याने लिङ्मित्यपि स्थितम् ॥ कथं तर्हि काशिकादावपि परत इत्येवोक्तं, न त्वस्यचीति चेदत्राहुः । 'तस्मादित्युत्तर-
स्य' 'आदेः परस्य' इत्यादेरेवादेश इति निर्णयिते 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यादेशः पूर्वपरयोरेव भविष्यतीत्याशयेन नोक्तमिति ॥
—लशक—॥ 'आदिभिर्बुद्धवः' इत्यत आदिरनुवर्तते 'पः प्रत्ययस्य' इत्यतः प्रत्ययस्येति, 'अतद्धिते' इति पर्युदासाद्वा
लभ्यत इत्याह—प्रत्ययाद्या इति । लश्च शश्च कुश्चेति समाहारद्वन्द्वे लशकिति नपुंसकम् । तदितरेतरयोगद्वन्द्वेन विवृ-
णोति—लशकवर्गा इति । अतद्धित इति किम् । 'प्राणिस्थादातः' इति लच् । चूडालः । 'लोमादिभ्यः शः' । लोमशः ॥
अत्र प्रयोजनाभावादेव नेत्संज्ञेति नेदं प्रत्युदाहरणमिति नव्याः ॥ 'कणलल्लयात्' इति भवार्थं कन् । कर्णिका । सत्वां ही-
त्संज्ञायां 'किति च' इति वृद्धिः स्यात् ॥ प्रत्ययाद्या इति किम् । 'जन्पमिक्ष' इति वृद्धः पाकन् । वराकः । अत्र 'किति
च' इति गुणो न स्यात् ॥—तस्माच्छसो—॥ तच्छब्देन संनिहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परानुवर्तते । दीर्घमात्रपरामर्शे तु
एतान् गाः पदयेत्यत्रापि नत्वग्रसंज्ञात् । शस इत्यवयवपट्ठी स चावयवः परत्वेन विशेष्यते पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसो-
ऽवयवस्येति तदेतदाह—परो यः शसः सकार इति । परो यः शसिति न व्याख्यातम् । कृते पूर्वसवर्णदीर्घं ततः
परस्य शसोऽसंभवात् ॥—अट्कुप्वाङ्—॥ 'रपाभ्याम्' इति पञ्चमीनिर्देशात्प्रवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदम् । तत्र
सर्वैर्व्यवायोऽसंभवी, एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः, शुभ्रादिषु शुभ्रपाठसामर्थ्यात् 'सरूपाणाम्' इत्यादिनिर्देशाच्चैत्यभि-
प्रेत्याह—व्यस्तैर्यथासांभवमिति ॥ नन्वेवं कृत्स्नं कात्स्न्यमित्यादावडादिव्यवधानाभावाण्यन्तर्भावेऽप्यादर्शनेत्यादावङ्-
व्यवधानादतिप्रसङ्गः । न च अडादिभिरेव व्यवधान इति नियमः, अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात् । सत्यम् । योगदिभाषो-
ऽत्र बोध्यः । 'व्यवायेऽपि' इत्येको योगो विध्यर्थः । 'अट्कुप्वाङ्नुम्' इत्यन्यो नियमार्थः । छान्दसो भिसो लुक् ॥ अत्र
योगविभागं विनापि निर्वाहः सुकर इति तु नव्याः ॥ तथाहि । 'अट्कुप्वाङ्' इति सूत्रे 'रपाभ्याम्' इत्यनुवर्तते । पञ्चमी-
श्रुत्या 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषोपपत्तिश्चेत् । उपस्थितापि सा वचनप्रामाण्यादडादिव्यवाये न प्रवर्तते । तदन्यव्यवा-
ये तु प्रवर्तते एव । अत एव—येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादेकवर्णव्यवहितस्यैव इको गुणो न तु भि-
नसीत्यादावनेकव्यवहितस्येकः—इति 'पुगन्तलवृपधस्य' इति सूत्रे वक्ष्यति ॥ एवं च यत्राडादिभिरेव व्यवधानं रामे-
णेत्यादौ तत्र भवत्येव णत्वम् । यत्र त्वडादिभिरेव व्यवधानमादर्शनेत्यादौ तत्र न भवति । 'तस्माद्' इति परिभाषाया
जागरूकत्वात् ॥—निषेधं बाधितुमिति । तेन पर्याणद्धमित्यत्र 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वं सिध्यतीति भावः ॥
—उपलक्षणार्थमिति । नुम्वस्थानिकस्य स्वाभाविकस्य वानुस्वारमात्रस्योपलक्षणार्थं नुम्वग्रहणमित्यर्थः । तेन 'वृद्धि
वृद्धौ' इदित्यानुम् तस्यानुस्वारः । 'तृहं हिंसायाम्' स्वाभाविकोऽत्रानुस्वारः । वृहणं तृहणम् उभयत्रापि णत्वं सिद्धम् ॥
—अयोगवाहानामिति । अवियमानो योगः प्रत्याहारेषु संबन्धो येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्च
प्रत्याहारसंबन्धशून्या इत्यर्थः । बाहयन्ति निर्बाहयन्ति प्रयोगमिति बाहाः । अयोगाश्च ते बाहाश्च अयोगवाहाः । अनुप-
दिष्टत्वे उपदिष्टैरगृहीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः ॥—अट्स्विति । निष्कर्षस्त्वकारोपरीति, तेन पयःखित्यादाविणः
परस्येति षत्वं न भवति । अत एवोक्तं प्राक्—अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानासकारोपरि—इति ॥—णत्वं
न स्यादिति । 'न भाभूपकमिगमि' इत्यतो नेत्यनुवर्तते इति भावः ॥—यस्मात्—॥—तदादीति । तत्प्रकृति-

१ पदान्तस्येति—अत्र सूत्रे अनन्तरस्येति व्यवस्थापकन्यायाप्रवृत्तिर्बोद्ध्या, अपदान्तस्येत्यनुवर्त्येतस्य भाष्ये प्रत्याख्यानम् ।

२ प्रत्ययविधिरिति—अत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया न तदन्तग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति तन्निषेधात् ।

यः प्रत्ययो यस्मात्प्रत्यये तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात् । भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याऽङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् । विधिरिति किम् । स्त्री इयती । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा माभूत् । ॥ अङ्गस्य ॥ ६।४।१। इत्यधिकृत्य । ॥ टाडसिङ्सामिनात्स्याः ॥ ७।१।२। अकारान्तादङ्गाद्यादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः । णत्वम् । रामेण । ॥ सुपि च ॥ ७।२।१०२। यजादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् । ॥ अतो भिस ऐस् ॥ ७।१।९। अकारान्तादङ्गाङ्स ऐस् स्यात् । अनेकात्स्वात्सर्वादेशः । रामैः । ॥ डेर्यः ॥ ७।१।१३। अतोऽङ्गात्परस्य डेर्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घः । (प) संनि-

रूपमादिर्यस्य शब्दस्वरूपस्येति बहुव्रीहिः ॥ ननु 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदङ्गम्' इत्येवास्तु किमादिग्रहणेनेत्यत आह—भवामीत्यादि । प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वादङ्गत्वम्, तेन कर्ता कारक इत्याद्यपि सिध्यतीति भावः ॥ —अङ्गसंज्ञार्थमिति । अन्यथा 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घो न स्यादिति भावः । न चारम्भसामर्थ्यादेव दीर्घः स्यादिति वाच्यम् । 'पय गतौ' । 'वय गतौ' । आभ्यां यङ्लुकि पापामि पापावः पापाम इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ स्त्री इयतीति । इदमः परिभाषे वतुप् । 'किमिदंभ्यां वो घः' इति घस्तस्य इयादेशः । 'इदंकिमोः—' इति ईश् 'यस्येति च' इति ईशो लोपः । 'उगितश्च' इति डीप् । सत्यां हि संज्ञायां स्त्रीशब्दस्य 'यस्येति च' इति लोपः स्यात् । न चेशो लोपश्च 'असिद्धवद्भावात्' इत्यसिद्धत्वात्तात्प्रसङ्ग इति वाच्यम् । 'प्राग्भादसिद्धत्वम्' इति पक्षाभ्युपगमादनित्यत्वाद्वेति व्याख्यातारः ॥ नव्यास्तु स्त्री अं पश्यतीत्यत्र स्त्रीशब्दस्य 'स्त्रियाः' इति इयङ् स्यादकारादमि कृते 'अमि पूर्वः' इत्येकादेशस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययत्वात् । अनन्तेर्प्रत्यये टिलोपे च सत्यकारस्य स्वत एव प्रत्ययत्वाच्च । विविग्रहणे कृते तु नायं दोषः प्रसज्यते । अम्प्रत्ययस्याकारादप्रत्ययस्य चातन्त्र्यविहितत्वेऽपि स्त्रीशब्दादविधानात् ॥ स्यादेतत् । वतुपोऽम्प्रत्ययस्य च स्त्रीशब्दादविधानेऽपि सोर्विधिरस्त्येवेति तद्दोषतादवस्थमिति चेन्नैवम् । संनिधानवलेन यस्मात् यः प्रत्ययो विहितः तस्मिन् तदङ्गमिति व्याख्यानात् ॥—प्रत्यये किमिति । तदादिरूपं कियदित्यपेक्षायां यस्मात्प्रत्यय इति प्रत्ययस्य ध्रुतत्वात्प्रत्ययपर्यन्तमेवाङ्गं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः । प्रत्ययस्य ध्रुतत्वेऽपि प्रत्ययविशिष्टं ततोऽप्यधिकं वा निरवधिकमङ्गं स्यात् तदादि इत्यस्यार्थनिर्णये प्रत्ययश्रवणस्योपक्षयादित्याशयेन व्याचष्टे—प्रत्ययविशिष्टस्येत्यादिना । प्रत्ययविशिष्टस्येति किम् । वप्रश्न । अत्र विशिष्टस्याङ्गसंज्ञायां 'उरत्' इत्यादेशस्य परनिमित्तत्वाभावात् 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या 'न संप्रसारणे—' इति निषेधाभावादभ्यासस्य पुनरपि संप्रसारणं प्रवर्तते । तथा भवार्थं श्रुत्यर्थमित्यत्र 'अचि श्रुधातुभ्रुवाम्' इति इयङ्बुवर्जा स्यातामुक्तरीत्या अचीत्यनेनाजादौ प्रत्यय इत्यलाभात् ॥ ततोऽधिकस्याङ्गसंज्ञायां तु 'देवदत्त ओदनमपाक्षीत्' इत्यत्र देवदत्तशब्दात्प्रागङ्गागमः स्याद्देवदत्तशब्दात्सुप्रत्ययस्य विहितत्वेन लुङः प्राग्वर्तिसमुदायस्याङ्गत्वात् । द्वितीयप्रत्ययग्रहणे कृते तु न कोऽपि दोषः प्रसज्यते ॥ अन्ये तु यस्माद्गुणविधिः प्रत्यासत्त्या तस्यैवाङ्गस्याङ्गागमः स्यादिति ततोऽप्यधिकस्येत्येतदनास्थयोक्तं किं तु एतस्यापि विशिष्टस्याङ्गत्वे यद्गुणं तदेवेत्याहुः ॥—टाडसि—॥ 'अतो भिस ऐस्' इत्यस्मादनुवृत्तेन अत इत्यनेन सामानाधिकरण्येन विशेषणात् 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतं षष्ठ्यन्तमपि पञ्चम्या विपरिणम्यते विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह—अकारान्तादङ्गादिति ॥—सुपि च । यवीत्यनुवर्तते । अल्ग्रहणात्तदादिविधिरित्याह—यजादौ सुपीति ॥ यञि किम् । रामः ॥ अत इति किम् । अभिभ्याम् ॥—अतो भिस ऐस् ॥ ननु एस् इत्येवास्तु । न च 'अतो गुणे' इति पररूपापत्तिः । एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा इसमेव विदध्यात् इति चेत्सत्यम् । एदैतोर्द्विमात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावात् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यत्र अनतोऽपि भवति । नचैरिति काशिकोदाहृतप्रयोगस्य ऐस्करणं विना अनिवार्यात् । केचिदैस्करणं निर्जरसैरित्येकारश्रवणार्थमिति व्याचख्युः तच्चिन्त्यम् । संनिपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ॥—डेर्यः ॥ डेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं, न सप्तम्येकवचनस्य, व्याख्यानात् । अत एव 'डेराम्' इत्यत्रास्याग्रहम्, 'समानाधिकरणे' 'स्त्रियाम्' इत्यादिनिर्देशाच्च ॥—स्थानिवद्भावेनेति ॥ आदेशालाश्रयविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधभावादिति भावः ॥—सुपि चेति दीर्घ इति । न च परत्वात् 'अकृत्सर्वधातुकयोः' इति दीर्घोऽस्त्विति शङ्क्यम् । तत्र 'अयङ् यि ङिति' इत्यतः द्वितीयानुवर्तनात् । अन्यथा उरुयेत्यत्रापि दीर्घः स्यात् । उरुशब्दात्परस्य टाडस्य 'सुपां सुलुक्' इति यादेशः, एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ यद्यपि डेर्योदेशस्य द्वित्वमस्ति 'न त्यपि' इति ज्ञापकेन अनुबन्धकार्येष्वलिवधावपि स्थानिवत्त्वाभ्युपगमात्, तथापि ज्ञानचः शिच्चेन लिङ्गेन कचिदनुबन्धकार्येषु स्थानिवत्त्वानभ्युपगमादादेशे द्वित्वं नेत्यभ्युपेत्येदं, विरोधाभावात्परत्वमत्राकिञ्चित्करमित्यनादरेण वा 'अकृत्सर्वधातुक—' इति दीर्घो नोक्त इति स्थितस्य गतिमाहुः ॥ ननु 'ज्यादादीयसः' इति ज्यशब्दात्परस्य इयस आकारविधानमङ्गवृत्तपरिभाषया लिङ्गम् । अन्यथा 'बहोर्लोपः—' इत्यतो लोप इत्यनुवर्त्य लोपमेव विदध्यादाकारं तु न विदध्यात्, 'अकृत्सर्वधातुकयोः' इति दीर्घेण जायानिति रूपसिद्धेरिति भाष्ये स्थितम् । तदिदानीं विरुध्येत, द्वितीयानुवृत्तौ तु ज्यायानित्यत्र 'अकृत्सर्व—' इति दीर्घाप्रवृत्तेः । तथा च 'अकृत्—' इति सूत्रे द्वितीति नानुवर्तनीयमुरुया—

पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य इति परिभाषा नु नेह प्रवर्तते । कष्टाय क्रमणे इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनित्य-
त्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् । ॥ बहुवचने झल्येत् ॥ ७।३।१०३। झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् ।
रामेभ्यः । बहुवचने किम् । रामः । रामस्य । झलि किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पचध्वम् । जश्त्वम् । ॥ वाच-
साने ॥ ८।४।५६। अवसाने झलां चरो वा स्युः । रामात् । रामाद् । द्वित्वे रूपचतुष्टयम् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः ।
रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति चत्वेऽप्यान्तरतम्यात्सस्य स एव न तु तकारः । अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अतएव
सःसीति तादेश आरभ्यते । ॥ ओसि च ॥ ७।३।१०४। ओनि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः । ॥ ह्रस्व-
नद्यापो नुद् ॥ ७।३।५४। ह्रस्वान्ताच्चान्तादावन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात् । ॥ नामि ॥ ६।४।३। नामि

वृष्णयेत्यत्र दीर्घाभावश्चान्दस इत्येवाभ्युपेयमिति चेत्, अत्राहुः । ‘ज्ञाजोर्जा’ इत्याकारग्रहणमुक्तपरिभाषालिङ्गम् । अन्य-
था जमेव विदध्यात् । ‘अतो दीर्घां यजि’ इति जायते जानातीत्यादौ दीर्घसिद्धेरित्यपि भाष्ये स्थितं, तच्च ज्ञापकम्
‘अकृत-’ इत्यत्र क्तिनीत्यनुवृत्तावपि संगच्छते । एवं च सति ‘ज्यादात्’ इत्याकारग्रहणं लिङ्गमिति तु भाष्ये प्रौढिवादमा-
त्रमस्तु ॥—संनिपातेति । संनिपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य स संनिपातलक्षणः, तं संनिपातं विद्वन्तीति तद्विधातः ।
कर्मण्यण् । कृत्वन्तरे । खोपजीवकविधिः उपजीव्यविधातकविधेर्निमित्तं न भवतीत्यर्थः ॥—रामः रामस्येति । यद्यपि
रामस्येत्यत्र संनिपातपरिभाषायाप्येवं सुपरिहरम्, तथापि ‘अदः सर्वेषाम्’ इति निर्देशादेत्वविधौ संनिपातपरिभाषा न प्रवर्तते
इत्याशयेनोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया ॥—जश्त्वं वाचसान इति । अत्राहुः । जश्त्वे कृतेऽवसाने चत्वेमिति
न मन्तव्यं, किंतु येनानप्राप्तन्यायेन अवसाने चत्वेस्य जश्त्वात्वाद्वाचसावपक्षे जश्त्वमिति योज्यम् ॥—द्वित्व इति ।
‘अनचि च’ इत्यनेन । अनचीति प्रसज्यप्रतिषेध इति प्रागेवोक्तम् । पर्युदासाभ्युपगमे तु इह द्वित्वं न स्यात् ॥—तादेश
आरभ्यत इति । वत्स्यतीत्यादौ चत्वेन तकारो न लभ्यत इति ‘सः स्यावधातुके’ इत्यनेन सकारस्य तकारो विधीयत
इत्यर्थः ॥—ह्रस्वनद्यापो—॥ अङ्गस्येत्यनुवर्तते । नच पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्याद् अङ्गादिति विपरिणम्य ह्रस्वा-
दिभिर्विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह—ह्रस्वान्तादिति । एतेन ह्रस्वनद्याप इति पञ्चमी न तु पठ्यति
स्फोटितम् । ज्ञापकं त्वत्र ‘नामि’ इति, नहि प्रकृत्यागमत्वे अङ्गसंज्ञानिमित्तं नाम् संभवति ॥ एवं चानया पञ्चम्याऽनन्याया-
तया ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इति परिभाषोपस्थित्या ‘आमि सर्वान्ताः सुद्’ इत्यतोऽनुवृत्तमासीति सप्तम्यन्तं ‘डः सि धुद्’
इत्यत्रेव षष्ठ्या विपरिणम्यते, आमीति सप्तम्याः ‘त्रेभ्यः’ इत्यत्र चरितार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह—आमो नुडागमः
स्यादिति । अत्र नव्याः । ‘नुद्’ इति योगं विभज्य ‘अङ्गात्परस्यामो नुद्’ इत्युत्सर्गविधिं कृत्वा ‘नद्यापः’ इत्यंशेन ‘दीर्घा-
त्परस्यामो नुद् चेद्भवति तर्हि नद्याप एव’ इति नियमविधिं व्याख्याय ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवं लिहां दुहामि-
त्यादौ अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ह्रस्वान्ताच्चेद्भवति तर्हि पदचतुर्भ्य एवेति नियमाभ्युपगमात् । ‘ध्वंस्वनुद्हां’ ‘कतिपयच-
तुरां’ ‘युजिकुञ्चां’ ‘झलाम्’ इत्यादिनिर्देशाच्च । तस्माद् ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्याने न कोऽपि दोष इत्याहुः ॥ अत्र वदन्ति ।
नुडिति पृथग्योगे कृते सति डेरामि कृते परमप्यादं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वादामो नुद् स्यात् । तथा च—परत्वादाया नुद्
बाध्यते—इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन ‘आटि कृते सकृद्रतिन्यायात् नुद् न’ इति भाष्यग्रन्थेन च विरोधः स्यात् ॥ यद्यपि निय-
मसूत्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे डेरामि कृते तस्य ‘नद्यापः’ इत्यनेनैव नुडागमे प्रसज्यमाने ‘आणनद्याः’ इत्यनेन स
बाध्यत इति परत्वादाया नुद् बाध्यते इत्यादिग्रन्थः संगच्छते, तथापि नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे परमपि
आटं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् नुद् स्यादेव । किंच ‘नद्यापः’ इत्यत्र ‘नद्यापः परस्यामो नुडेव स्यान्नान्यत्’ इत्यर्थः स्यात् । तथा
च गौर्या रमायां सर्वासां सर्वस्यामिति न सिध्येत् । नुडागमस्य पुंसि आद्यादस्याडागमानां तु द्विदन्तरे चरितार्थत्वात् ॥
अपि च गौर्यामित्यादौ डेरामि कृते नुटे बाधित्वा प्राप्तमादं बाधितुं नदीग्रहणम् । एवं रमायां सर्वासां सर्वस्यामित्यादौ प्राप्तं
यादं नुटे च बाधितुमावग्रहणमिति । ‘नद्यापः’ एतद्विध्यर्थमेव स्यान्न नियमार्थम् । ततश्च विश्वपां वातप्रम्यामित्यादौ नुद्
दुर्वार एव । ‘नद्यां मतुप्’ ‘भाषायां सदवसथुवः’ ‘सर्वासां प्रायदर्शनम्’ ‘तदस्यां प्रहरणम्’ इत्यादिनिर्देशान् शरणीकृत्य
विध्यर्थतापादनस्य नुडेवेति प्रागुक्तनियमस्य च निवारणे तु प्रतिपत्तिर्गौरवम् । अपि च—‘आकारान्तादीकारान्ता-
द्वृकारान्ताच्चेद्भवति तर्हि नद्याप एव’ इति नियमस्यापि संभवात् । विश्वपां वातप्रम्यां खलप्तामित्यादौ नुडागमा-
भावेऽपि गवामित्यादौ नुद् स्यात् । न च छन्दसि ‘गोः पादान्ते-’ इत्यारम्भात् लोके गोशब्दात्परस्यामो नुद् न
भवेदिति वाच्यम् । पादान्ते गोशब्दात्परस्यामो नुद् चेच्छन्दस्येवेति नियमेन लोके पादान्ते गोनामिति प्रयोगस्याभावेऽप्य-
पादान्ते तस्यानिवार्थत्वापत्तेः । रायां ग्लावां नावामित्यादौ दुर्निवारत्वाच्च । यदि तु दीर्घात्परस्य आमो नुद् चेदित्यादिनि-

१ जश्त्वमिति—बाधित्वेति शेषः, अन्यथाऽवसाने चत्वेस्य पदान्तजश्त्वापवादात्वात्तदुत्तरं चत्वेऽप्यन्यासो न युक्तः स्यात् ।

२ नामीति—ननु नुटीत्येव सूत्रं कार्यं, भृङ्गशब्देऽनश्चशब्दे अक्षप्वन्तः इत्यत्र च न दोषः, अन्वुत्पन्नत्वानाङ्गत्वासिद्धत्वानां
जागरूकत्वात् इति वाच्यम्, न, पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थत्वादिति स्पष्टं नपदान्तसूत्रे कौस्तुभे इति बृहच्छेखरे ।

परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । सुपि चेति दीर्घो यद्यपि परस्वभाषीह न प्रवर्तते । संनिपातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः । सुपि एत्वे कृते । ॥ अपदान्तस्य मूर्धन्यः । ८।३।५५। आ पादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् । ॥ इण्कोः । ८।३।५७। इत्यधिकृत्य । ॥ आदेशप्रत्यययोः । ८।३।५९। सहेः साडः स इति सूत्रात्सइति पठ्यन्तं पदमनुवर्तते । इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः

यमे 'गोः पादान्ते' इति सूत्रं विध्यर्थं भवेत् । आकारान्तादिभ्यः परस्यामो नुद् चेदित्यादिनियमे तु नियमार्थं स्यात्तत्र 'विधिनियमयोर्विधिरिव ज्यायान्' इति न्यायाननुसंधानेन दीर्घान्तात्परस्यामो नुद् चेदित्यादिनियम एव स्वीक्रियत इत्युच्यते तदापि पुनः प्रतिपत्तिगौरवमस्येव, तस्माद् ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्यानस्यातिक्रशसाध्यत्वाद्यथाश्रुतमेव रमणीयमिति ॥—**नामि** ॥ 'ढ्रलोपे—' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्येति विशेष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिः । तदेतदाह—**अजन्ताङ्गस्येत्यादि** । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नामिति नुद्सहित एवाम् गृह्यते । तेन पामनामङ्गनामित्यादौ च भवति । तत्र हि पामादिलक्षणे नप्रत्यये टापि द्वितीयैकवचने च कृते त्रयाणामपि प्रत्ययानां प्रत्येकमर्थवच्चेऽपि नामिति समुदायस्यानर्थकत्वात् ॥ यद्यपि नलोपस्यासिद्धत्वात् अनेन पामनामित्यत्र दीर्घः सुपरिहरः, तथापि 'नोपधायाः' इत्यनेन तु स्यादेवेति बोध्यम् ॥ 'नुटि' इति तु न सूत्रितम् । 'भृजः किमुद् च' इत्यौणादिकग्रन्थस्यान्ते भृजशब्दे णा भूदिति । स्यादेतत् । नुडागमस्याम्भक्तत्वादाम्ग्रहणेन सनकारोऽप्याम् ग्रहीष्यत इति 'आमि' इत्येव सूत्रमस्तु । न चामीति दीर्घस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्परमपि नुद् बाधित्वा अमीनामिन्दूनामित्यत्र दीर्घं कृते ह्रस्वाश्रयो नुद् न भवेदिति वाच्यम् । ह्रस्वान्तानुडिति वचनसामर्थ्यात् कृतेऽपि दीर्घं भूतपूर्वगत्याश्रयेणैतत्प्रवृत्तेः ॥ नापि 'न तिसृचतस्र' इति निषेधात्तिसृणामित्यत्र ह्रस्वान्तानुडिति वचनस्य प्रयोजनमस्तीति वाच्यम् । चतसृणामित्यत्र 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यनेनैव नुद्सिद्धेः 'ह्रस्वनद्यापः—' इति सूत्रे 'त्रेह्ययः' इत्यतः त्रेरित्यनुवर्त्य त्रिशब्दात्परस्यामो नुडिति व्याख्यानात् तिसृणामित्यत्रापि तत्सिद्धेः ॥ यद्यपि नृणामित्यत्र प्रयोजनमस्ति, तथापि नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । अन्यथा 'नृनद्यापः' इत्येव वदेत् । तस्मादानीत्युक्तौ न किञ्चिद्वाचकमस्ति इत्यामः सनकारस्य ग्रहणमनर्थकमिति चेत् । अत्रोच्यते । उत्तरार्थं सनकारग्रहणं कर्तव्यं 'नोपधायाः' इति दीर्घो नामि यथा स्यात्, चर्मणां वर्मणामित्यत्र मा भूदिति । तदुक्तं वार्तिककृता—'नामि दीर्घं आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुद् भवेत् । वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च वर्मणाम्' इति ॥ अत्र वदन्ति । वचनाद्भूतपूर्वगत्याश्रयेण तत्प्रवृत्तिरित्येतच्चिन्त्यम् । गौणत्वे 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटोऽप्रवृत्त्या प्रियचतसृणामित्यत्र नुडर्थं ह्रस्ववचनस्य चरितार्थत्वेन सामर्थ्योपक्षयात् । तत्र हि 'नुमचिर—' इति रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडिष्यत इति ॥ तदयुक्तम् । 'ऋन्नद्यापः' इति सूत्रितेऽपि ऋदन्तानुद् सिध्यत्येवेति ह्रस्वग्रहणस्य सामर्थ्योपक्षीणत्वादिति दिक् ॥—**परिभाषाविरोधादिति** । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नामीति दीर्घस्य नित्यत्वात्परोऽपि 'सुपि च' इति दीर्घो न प्रवर्तते इति नोक्तम् । 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' इति 'नामि' इति दीर्घस्याप्यनित्यत्वात् ॥—**आरम्भसामर्थ्यादिति** । 'सुपि च' इत्यस्य तु न सामर्थ्यं रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः ॥ ननु कतीनामित्यत्र परत्वात् 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि 'नामि' इति दीर्घः संनिपातपरिभाषामबाधित्वैव प्रवर्तते इत्यारम्भसामर्थ्यस्योपक्षयात् 'नामि' इति सूत्रमपि रामाणामित्यत्र संनिपातपरिभाषया न प्रवर्तते । तथा च 'आचार्याणाम्' इति निर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य 'सुपि च' इति दीर्घ एव परत्वात् प्रवर्ततामिति चेत् ॥ अत्र केचित्समाधयन्ति । चतुर्ग्रहणसाहचर्यात् ह्रस्वन्तषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुद् भवति न तु कतिशब्दात् परस्यामः, तथा च कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडित्यारम्भसामर्थ्यं नोपक्षीणमिति । तदपरे न क्षमन्ते । रेफो यथा ह्रस्वसंज्ञकस्तथा अमूर्संज्ञकोऽपि भवतीत्यमन्तषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुद् भवति न तु षकारान्तात्परस्येति वक्तुं शक्यतया षण्णामित्यत्र नुडभावप्रसङ्गात् । तस्मादिह साहचर्यं न ग्राह्यमेव ॥ अन्ये तु 'षट्चतुर्भ्यः—' इति बहुवचननिर्देशादर्थपरोऽयं निर्देशः, तथा चार्थप्राधान्यं यत्र, तत्रैव षट्संज्ञाश्रयो नुद् भवति न तु प्रियषणां प्रियषणामित्यादौ इति सिद्धान्तात् । बहिरङ्गः षट्संज्ञाश्रयो नुद् । तथा चान्तरङ्गत्वात्कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडिति 'नामि' इति दीर्घः संनिपातपरिभाषां बाधित्वैव प्रवर्तते, ततश्चारम्भसामर्थ्यादिति मूलोक्तग्रन्थस्य न काप्यनुपपत्तिरिति समादधुः ॥ इतरे तु आरम्भसामर्थ्यादित्यस्यायमर्थो 'न तिसृचतस्र' इति निषेधारम्भसामर्थ्यादिति । तिसृणामित्यत्र ह्रस्वान्तलक्षणे नुटि कृते 'नामि' इति दीर्घप्रवृत्तौ हि 'न तिसृ—' इति निषेध आरभ्यते । संनिपातपरिभाषया दीर्घाप्रवृत्तौ तु किमनेन निषेधेनातो ज्ञायते 'नामि' इति दीर्घः संनिपातपरिभाषां बाधत इति । यैस्तु 'ह्रस्वनद्यापः—' इत्यत्र ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्यायते, तैस्तु 'नामि' इति दीर्घं आरम्भसामर्थ्यं नाश्रयणीयमेव ॥—**अपदान्तस्य**—॥ ष इत्येव सिद्धे मूर्धन्यग्रहणम् 'इणः षीध्वम्—' इति ढ्वाभ्यम् । चक्रे । अकृद्धम् ॥—**इण्कोः** ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । कोः किम् । गवाक्षु । गवाङ्क्षु ॥—**आदेशप्रत्यययोः** ॥ प्रत्ययशब्दः प्रत्ययावयवे लाक्षणिकः । 'हलि सर्वेषाम्' इति निर्देशात् 'सापदायोः' इत्यत्र सातिप्रहणाच्च लिङ्गादित्याशयेन व्याचष्टे—**आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति** । यदि तु आदे-

प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य सूर्ध्वन्यादेशः स्यात् । विवृताघोपस्य सस्य तादृश एव षः । रामेषु । इण्कोः किम् । रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किम् । सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत्र । एवं कृष्णमुकुन्दादयः । ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि । १।१।२७। सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तत्प्राप्यं संज्ञा द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् । तेन परमसर्वत्रेति ब्रह्म । परमभवकानित्यत्राकञ्च सिद्ध्यति । ॥ जसः शी । ७।१।१७। अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । नचार्चणस्तु इत्यादाविव (५) नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् इति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात् । सर्वे । ॥ सर्वनाम्नः स्मै । ७।१।१४। अतः सर्वनाम्नो डेइत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै । ॥ डसिङ्योः स्मात्स्मिनौ । ७।१।१५। अतः सर्वनाम्नो डसिङ्योरसौ स्तः । सर्वस्मात् । ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट् । ७।१।५२। अवर्णान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वपत्तेः ।

शावयवो गृह्येत, तर्हि तिमृणामित्यादौ दोषः । यद्यपि सकारोच्चारणसामर्थ्यात्तत्र पत्वं न स्यात्, तथापि विसंविंसं सुसलं सुसलमित्यादौ पत्वं दुर्वारं स्याद् आटमिकाद्विर्वचनस्यादेशरूपत्वात् । यदि तु प्रत्ययो यः सकार इति गृह्येत, तर्हि रामेषु करिष्यतीत्यादौ न स्यात्, किं तु 'इन्द्रो मा वक्षत्' । इत्यादावेव स्यात् । मनोरमायानेकापि पृष्ठी विषयभेदाद् भिद्यत इत्युक्त्वा सहविवक्षाभावेऽपि सौत्रत्वाद् द्वन्द्व इत्युक्तं, तत्तु प्रत्ययशब्दे लक्षणमनङ्गीकृत्य यथाधुनाभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम् ॥ —विवृताघोपस्येति । विवृतस्य सस्य तादृश एवेत्युक्ते ऋकारेऽतिप्रसङ्गस्तद्वारणायघोपस्येति । अघोपस्येत्यादुच्यमाने ठकारेऽतिप्रसङ्गस्तद्वारणायोभयमुपात्तम् ॥ —तादृश एव ष इति । तादृश एव पादेशो भवति नान्य इत्यर्थः ॥ ननु दधिसेचौ दधिसेच इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे पत्वं वारयितुं पदादादिरिति पञ्चमीसमासो भाष्ये उक्तस्ततश्च इहापि 'सात्पदायोः' इति निषेधः स्यात्, करिष्यतीत्यादौ षत्वविधेः सावकाशत्वादिति चेन्नैवम् । 'स्वादिषु' इति या पदसंज्ञा तामाश्रित्य उक्तनिषेधो न प्रवर्तते इति सातिग्रहणेन ज्ञापितत्वात् ॥ —रामस्येति । 'टाडसिङ्सामिनात्स्याः' इति वक्तव्ये सकारोच्चारणसामर्थ्यात्पत्वं न भवेन्नडादिषु अमुच्येति निपातनात्ततः फगादौ 'आनुध्यायण-' इत्यादिवातिकनिर्देशाच्च अमुच्येत्यत्र षत्वं भवेत्, तर्हि विश्वपास्त्रिादि प्रत्युदाहर्तव्यम् । न च तत्रापि पुविति वक्तव्ये सुविति सकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न भवेदिति शङ्क्यम् । लिट्सु प्रशान्त्यु इत्यत्र 'डः सि धुट्' 'नश्च' इति धुटः प्रवृत्तये सकारोच्चारणस्यावश्यं स्वीकर्तव्यत्वादिति दिक् ॥ —सर्वादीनि ॥ तद्वृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयम् 'अदः सर्वेषाम्' इति लिङ्गान् । आदिशब्दोऽत्रावयववाची, सर्वे आदिशब्दवयवो येषां तानीति विग्रहः, उद्गतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनम् । तस्य युगपच्छब्दे प्रयोगाभावात् 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' इति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा अविशेषात्सर्वशब्देऽपि प्रवर्तते इति युक्तं तद्वृणसंविज्ञानत्वम् । तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः वर्तिपदार्थरूपाणि विशेषणानि तेषां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र स तद्वृणसंविज्ञान इत्यक्षरार्थः । लोकवेदयोरपि संयोगसमवायान्यतरसंबन्धे 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्ति' 'लम्बकर्णमानय' इत्यादौ तद्वृणसंविज्ञानत्वमेव । स्वास्मिभावसंबन्धे त्वत्तद्वृणसंविज्ञानत्वं चित्रगुमानयेत्यादौ ॥ ननु सर्वनामानित्यत्र 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्-' इति णत्वं कस्मान्न भवति । सौत्रत्वाच्चेति चेन्नोके सर्वनामशब्दस्य साधुत्वात्पत्या सर्वनामसंज्ञानि स्युरित्युत्तरग्रन्थस्यासाधुत्वात्पत्तेरिति चेन्नैवम् । 'निपातनात् णत्वं न' इति भाष्योक्तव्याख्याश्रयणादिष्टसिद्धेः । अत्र भाष्यानुसाराद् 'बाधकान्येव निपातनानि भवन्ति' इति पक्ष आश्रितः । 'अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति' इति पक्षस्तु 'विभाषा फाल्गुनी-' इति सूत्रे श्रवणाशब्दे निपातितेऽपि श्रावणीति प्रयोगोऽपि साधुरित्येवमर्थमाश्रयिष्यते ॥ विशेषणानुगुणविशेष्यमध्याहरति—शब्दरूपाणीति ॥ —द्वन्द्वे चेति । स हि निषेधः समुदायस्यैव न त्ववयवानामिति वक्ष्यति, न च तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः । नन्वङ्गाधिकारे तदन्तविधिं विनैव परमसर्वस्या इत्यादौ स्मादादिसिद्धेस्तदन्तसंज्ञायाः किं फलमित्यत आह—तेनेति । न चेहापि प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्नस्तद्विशेषणत्वे तदन्तविधिर्भविष्यतीति वाच्यम् । 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ —अक्ञेति । चकारात्परमसर्वत इत्यत्र तसिल् ॥ —जसः शी ॥ दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् । वारिणी । मधुनी ॥ —अनेकाल्त्वादिति । न तु शित्वादिति भावः ॥ —इत्संज्ञाया एवाभावादिति । तृश्यत्रोपदेशकाल एव ऋकारस्येत्यसंज्ञा, शीभावस्य तु सर्वादेशत्वानन्तरं स्थानिवचनेन प्रत्ययत्वे लब्धे 'लशक्तद्विते' इति प्रत्ययादेशस्येत्यसंज्ञेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः ॥ —अवर्णान्तादिति ॥ अवर्णान्तादज्ञात्परस्येत्यर्थः, तेन येषां तेषामित्यादौ नाव्याप्तिः ॥ —सर्वनाम्नो विहितस्येति ।

१ द्वन्द्वे चेति—द्वन्द्वशब्दस्य द्विशब्दप्रकृतिकत्वेऽपि स्मिन्नादिरूपं सर्वनामकार्यं न, संज्ञात्वात् । २ सर्वस्मै इति—ननु सर्वशब्दस्य बुद्धिस्थानेकार्थवाचित्वेन बहुवचनमेव स्यान्नैकवचनादि इति चेन्न, बुद्धिस्थानेकसंख्याकावयवारब्धसमुदाये सर्वशब्दः शक्त इति यदानुद्गतावयवः समुदायस्तदैकवचनं भवत्येव यथा सर्वो लोक इति । तादृक्समुदायद्वित्वादिविवक्षायां द्विवचनादि । अनुद्गतावयवभेदविवक्षायां तु बहुवचनमेव सर्वे धया इति ।

सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्व, विश्व, उभ, उभय, उतर, उतम, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम । (ग) पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । (ग) स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । (ग) अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । ल्यद्, सद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम्, इति । उभशब्दो द्विवचनविशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तु उभकावित्यकजर्थः । न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवाच्यप्रसङ्गात् । तदुक्तम् ॥ * उभयोऽन्यत्रेति ॥ अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः ।

सर्वनामः परस्मैति तु नोक्तं वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सुट्प्रसङ्गात् । 'द्वन्द्वे च' इत्यनेन समुदायस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधेऽप्यवयवस्यानिषेधात् । विहितविशेषणत्वाश्रयणे प्रमाणं तु 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्' इति भाष्यकारप्रयोग एव ॥—आम् इति । सर्वनाम् इति पञ्चम्या निरवकाशतया आमीति सप्तम्याः 'त्रैल्यः' इत्युत्तरसूत्रे कृतार्थायाः षष्ठी प्रकल्प्यत इति भावः ॥—पञ्चत्रिंशदिति । पञ्च त्रिंशचेति द्वन्द्वः । पञ्चाधिकात्रिंशदिति तत्पुरुषो वा ॥ न च 'संख्यायाः तत्पुरुषस्य' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेन समासान्तो ङच् स्यादिति वाच्यम् । तत्रैव वार्तिके 'अन्यत्राधिकलोपात्' इत्युक्तत्वात् । ननु सर्वेषां गाम सर्वनामेत्यन्वर्थत्वात् संज्ञायाः सर्वविश्वादय एव संज्ञिनो भविष्यन्ति नान्ये इति किमनेन पञ्चत्रिंशदिति परिगणनेन, 'सर्वादीनि' इति सूत्रेण वा, मैवम् । परिगणनाभावे कृत्वसमस्तादिष्वतिप्रसङ्गात् । एवं च पञ्चत्रिंशतसंख्याकानि सर्वादीन्येव सर्वनामसंज्ञकानि नान्यानीति नियमाय 'सर्वादीनि' इति सूत्रमप्यावश्यकम् । न त्वनुनासिकसंज्ञासूत्रमिव मन्दप्रयोजनमिति बोध्यम् ॥—पूर्वपरा— । व्यवस्थायामसंज्ञायां यानि पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि तानि सर्वादिगणसंनिविष्टानि नान्यानीत्यर्थः । सर्वनामसंज्ञा तु 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इत्यनेनैव सिध्यति । एवमुत्तरसूत्रद्वयेऽपि बोध्यम् ॥—अत एवेति । द्वयोर्द्विवचनस्यैव युक्तत्वादिति भावः ॥—नित्यं द्विवचनान्त इति । सर्वदा द्विवचनान्त इत्यर्थः । न चैवम् 'उभादुदात्तो नित्यम्' उभ(शब्द)स्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः—इति सूत्रकारभाष्यकारप्रयोगो विरुध्यत इति शङ्क्यम् । अत्रार्थपरस्यैव नित्यं द्विवचनान्तता न तु स्वरूपासुकरणपरस्येत्यभ्युपगमात् ॥ अथ सर्वादिषु उभशब्दपाठो व्यर्थः, सर्वनामकार्याणां स्थायादीनां द्विवचनेऽभावात् । न च 'सर्वनामस्तृतीया च' इति सूत्रेणोभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरिति पटीतृतीयासिद्धिस्तत्फलमिति वाच्यम् । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्' इति वार्तिकेनैव गतार्थत्वात् । न च वृत्तिकृता 'सर्वनामस्तृतीया च' इति सूत्रे पठितत्वादित्दमपि वार्तिकं सर्वनाम् एव सर्वविभक्तिप्रापकं नान्यस्येति वाच्यम् । भाष्ये 'हेतौ' इति सूत्रे तद्वा-
र्तिकस्य पठितत्वात् । अत एव 'अत्रेन कारणेन वसति अत्रस्य कारणस्य' इत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशङ्क्याह—तस्येह पाठ-
स्त्विति । ननु कप्रत्ययेनापीष्टसिद्धेः किमकजर्थपाठेन । न च काकचोः खरे विशेषोऽस्तीति वाच्यम् । प्रत्ययखरेण चित्खरेण वा अन्तोदात्तत्वे विशेषाभावादित्याशङ्क्याह—न चेति । उभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमकच् प्रत्ययो न विहन्ति टेः प्राक् जायमानत्वात्, तन्मध्यपतितस्य तद्वहणेन ग्रहणात् । कप्रत्ययस्तु विहन्त्येव प्रातिपदिकात्परत्र जायमानत्वादित्याशयेनाह—
द्विवचनपरत्वाभावेनेति ॥—अयच्प्रसङ्गादिति । उभशब्दात्प्रतसोः परतः स्वार्थं यथा अयच् भवति तथा कप्रत्यये सति स्यादिति भावः । यद्यपि स्वार्थं अयच् हृष्टान्तेऽपि दुर्लभस्तथापि 'उभादुदात्तः' इति सूत्रे 'नित्यम्' इति योगविभागात्सुलभ एव । तथाहि 'उभादुदात्तः', 'द्वित्रिभ्याम्' इति सूत्राद्वेति नानुवर्तते अखरितत्वात् । अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयवित्यर्थे अयच् स्यात् । उभयो मणिः । उभयः पाशः । ततो 'नित्यम्' । उभशब्दात् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थं । तेन उभयतः उभयत्र उभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादि सिद्धम् ॥ नन्वेवमकचि कृतेऽप्ययच् दुर्वारः, वृत्तिविषये स्वार्थं नित्यमयजिति त्वयैवोक्तत्वादिति चेत्, एवं तर्हि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया 'उभौ साभ्यासस्य' इति निर्देशेन च यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायमिति व्याख्यायते, न तु वृत्तिविषय इति न दोषः ॥—तदुक्तमिति । वार्तिककृतेति शेषः ॥—उभयोऽन्यत्रेति । उभयेति यः स्वार्थिकोऽयजन्तः स अन्यत्र प्रयुज्यते न तु द्विवचने परत इत्यर्थः ॥ न च उभावित्यादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपपादम्, उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावविरहादिति वाच्यम् । उभशब्दादुत्पन्नद्विवचनं लुका नापहृतं यत्र ततोऽन्यत्रायजिति विवक्षितोऽर्थ इति मनोरमायामुक्तत्वात् । एवं च सर्वादिषु उभशब्दपाठोऽकजर्थ इति स्थितम् ॥ भाष्ये तु कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वे-
न स्वार्थभिधानसमर्थत्वादुभशब्दात्परस्य द्विवचनपरत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः सर्वादिगणे प्रत्याख्यातः । मनोरमायां तु भाष्ये प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रं कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह ग्रहीतुमुचितत्वादित्यथा त्रतसिलादावतिप्रसक्तत्वादित्यादि स्थितम् ॥—उभयशब्दस्येति । उभौ अवयवौ यस्य उभयः । 'उभादुदात्तो नित्यम्' इति तथोऽयच् ॥—नास्तीति । अनभिधानादिति भावः ॥ तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वेन अव्ययत्वे प्राप्ते 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति सूत्रे कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे इति भाष्यं कैयटेनावतारितम् ॥—अस्तीति । पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादिवार-

अस्तीति हरदत्तः । तस्माज्जस्य यजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते दिभक्तिनि-
रपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाच्चित्तैव संज्ञा भवति । उभये । उत्तरडतर्मा प्रत्ययौ । (५) प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः । यद्यपि
संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति । सुसिद्धन्तमिति ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणम् । केवलयोः संज्ञायाः प्रयो-
जनाभावात् । अन्यतरान्यतमशब्दाव्युत्पन्नौ स्वभावाद्बहुविषये निर्धारणे वर्तते । तन्नान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावाच्च
संज्ञा । त्व त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ । एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान्त इत्यपरे । नेम इत्यर्थः । समः
सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते । यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् ॥ ॐ अन्तरं बहिर्योगेति गण-
सूत्रेऽपुरीति वक्तव्यम् ॥ अन्तरायां पुरि । ॐ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।
१।१।३४। एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे पूर्वाः ।
स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गाथकाः । कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः
कुरवः । ॐ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १।१।३५। ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा
स्यात् । स्वे । स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातयोऽर्था वा । ॐ अन्तरं-

णैव पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः ॥—तस्मादिति । उभयशब्दादित्यर्थः ॥—तयप्रत्ययान्त-
तयेति । उभयशब्दस्येति शेषः । यदि त्वभयशब्दादयच् स्वतन्त्रः, न तु तयप आदेश इति निष्कर्षः स्वीक्रियते, तदात्र
'प्रथमचरमतया-' इति वैकल्पिकप्राप्तिर्नास्त्येवेति बोध्यम् ॥—नित्यैवेति । उभया अमित्रा इति तु छान्दसत्वाद्बोध्य-
म् ॥—उत्तरडतर्माविति 'क्रियत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य उत्तरच्' । 'वा बहुनां जातिपरिप्रेक्षे डतमच्' । 'एकाच्च
प्राचाम्' इति विहितं ॥—अव्युत्पन्नाविति । एतच्च पस्पशायां कैयटे स्पष्टम् ॥—एके इति ॥—काशिकाकाराः
'एतं त्वं मन्ये' इत्युदात्तस्य 'उत लः पद्यन्' इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः ॥—एक इति । प्रथम इत्यर्थः । संहि-
तया पाठे तान्तलस्यास्फुटत्वेऽपि लदिति तान्तच्छेत्तव्यः । अन्यथा एकश्रुत्या सङ्गदेव पठेत् । न च तान्ते विप्रतिपत्तव्यम् ।
'लत्वत्वसमसिमेत्यनुचानि' इति फिट्सूत्रात् । तथा च कङ्मन्त्रः 'स्तरीरुलद्रवति मूत उत्तव' इति ॥—जयदेवोऽपि
प्रायुक्त 'लदधरमधुरमधूनि पिवन्तम्' इति । लतोऽन्यस्या अधर इति विग्रहो न तु तवाधर इति । 'पद्यसि दिशिदि-
शि रहसि भवन्तम्' इति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः ॥—सम इति । तथा च श्रूयते 'मानो वृकाय वृक्ये समस्व' ।
'उत समस्विन्' इत्यादि ॥—'सिमः कृत्वे च शक्ते च स्यान्मर्यादावकद्वयोः' ॥—गणसूत्र इति ॥ यद्यपि भाष्येऽष्टा-
ध्यायीस्थमूत्रे 'अपुरीति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं पठितं, तथापि तद्गणसूत्रस्यैव शेषो न तु जसि विभाषाविधायकस्य ।
अत इत्यधिकृत्य जसः शीविधानादावन्तात्प्राप्त्यभावात् ॥—अन्तरायामिति । प्राकाराद्वाह्यायां तदन्तवर्तिन्यां वेत्यर्थः ।
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा सर्वनामतायाः प्राप्तिर्बोद्ध्या । त्वद तद् एतौ उक्तपरामर्शकौ । त-
त्राद्यच्छान्दस इति गणरत्नकारोक्तिर्नादत्तव्या । 'स्वच्छन्दसि बहुलम्' इति सूत्रे छन्दोप्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ॥—एक इति ।
'पूकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते' ॥—इत्थं सर्वादिगणं व्याख्या-
येदानीं तदन्तर्गतत्रिसूत्रीसमानाकारामष्टाध्यायीस्थां त्रिसूत्रीं व्याचष्टे—पूर्वोपरेत्यादिना ॥—स्वाभिधेयेति । स्व-
स्य पूर्वोदिशब्दस्याभिधेयेनापेक्षमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः । अपेक्ष्यत इत्यपेक्षः । कर्मणि घञ् ॥ कथं तर्हि 'दिशः सपत्नी
भव दक्षिणस्याः' इति । अत्राहुः, अस्त्येवात्रापि व्यवस्था प्रसिद्धत्वाद्भावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते । न च संज्ञात्रापिषेधः ।
आधुनिकसंकेतो हि संज्ञा न च दिक्षु साऽस्तीति । दिक्षु चिरंतनः, कुरुषु त्वाधुनिकः संकेत इत्यत्र तु व्याख्यातृवचनमेव
प्रमाणम् । एतेन 'विश्वेषां देवानाम्' इति व्याख्यातम्, वेदे प्रसिद्धत्वादेवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात् ॥—
दक्षिणा गाथका इति । 'गस्थकन्' इति शिल्पिनि थकन् । इहामुक्तस्मात्कुशला इत्यवध्यन्वयसंभवेऽपि तन्नियमो नास्ती-
ति भावः ॥ एवमधरे ताम्बूलरागः, उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्तः, इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥—उत्तराः कुरव इति । सुमेरु-
मवधिमपेक्ष्य कुरुषु उत्तरशब्दो वर्तते इत्यस्तीह व्यवस्था, किं लाधुनिकसंकेतोऽयमित्याहुः ॥—स्वमज्ञेति । आत्माऽत्मी-
यज्ञातिधनवाची स्वशब्दः, तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयौ परिशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे—आत्मीया इत्यर्थः ।
आत्मान इति वा ॥ यत्वाहुः । आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः, तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणं तत्रायुक्तमिति । तद्वत्तत्त्वात् ।
'स्वो ज्ञातावात्मनि, स्वं त्रिष्वात्मीये, स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरसिंहोक्तेरात्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात् । न च 'स्वो ज्ञातौ'
इत्यमरकोशे आत्मनीत्यस्य स्वमित्युत्तरेणान्वयादात्मवाची स्वशब्दो नपुंसक एवेति वाच्यम् । 'स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ
त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' इति मेदिनीकोशविरोधेनात्मनीति पूर्वान्वयि, न तु उत्तरान्वयि इति व्याख्यातुमुचितत्वात् ॥
किंच 'विभाषा जसि' इति प्रकरणे 'स्वात्मात्मीये' इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वन्सूत्रकारोऽप्यात्मवाचिस्वशब्दस्य पुंस्त्वे प्र-

* १ अपुरीति वक्तव्यमिति—पूःशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे नेत्यर्थः । अयं च निषेधः स्त्रियामेव । तेन स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव बोधनेन
तस्याग्रे मानाभावात् । अत एव भाष्येऽन्तरायां पुरीलेवोदाहृतम् ।

वहिर्योगोपसंव्यानयोः । १११।३६। बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य वा प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः । ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७।१।१६। एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वं । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् । एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः । ॥ न बहुव्रीहौ । ११।२९। बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य स त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकच् प्रवर्तते । सच समासेऽपि श्रूयते । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानिति वत् । भाष्यकारस्तु त्वकपितृको मत्कपितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वो नाम कश्चित्स्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय देहि । अतिकतरं कुलम् । अतितत् । ॥ तृतीयासमासे । ११।३०। अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयैः समासार्थवाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय । ॥ द्वन्द्वे च । ११।३१। द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् । नचैवं तदन्तविधिना

माणम् । तस्मात् स्वे स्वा इत्यस्य आत्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितम् ॥—ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति । ताच्छीत्येन णिनिना ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामतास्त्येवेति ध्वनयति ॥ एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम् ॥ 'स्वमात्मात्मीयाख्यायाम्' इति वक्तव्ये ज्ञातिधनयोः पर्युदासाश्रयणं मात्रालापवाय । न च 'स्वमात्मात्मीयोः' इत्युच्यमाने आख्याग्रहणं नापेक्षितमिति वाच्यम् । वस्तुत आत्मीयस्यापि ज्ञातित्वेन धनत्वेन विवक्षयां सर्वनामता सा भूदिति तस्यावश्यकत्वात् ॥—अन्तरम् (वहिर्योगोपसंव्यानयोरिति) । बहिरित्यज्ञानावृत्तो देशो बाह्यं चोच्यते । तत्राद्यमर्थं गृहीत्वा—बाह्या इत्यर्थ इति । द्वितीये त्वाभ्यन्तरा इत्यर्थो बोध्यः । बाह्ये नाभ्यन्तरस्य योगोऽस्ति । अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम् । इदमेवार्थद्वयं मनसि निधाय अन्तरायां पूरित्यत्र प्राकाराद्बाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेति व्याख्यातम् ॥ उपसंव्यानशब्दोऽपि करणव्युत्पत्त्या उत्तरीयपरः । कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः ॥—एकशब्दस्याष्टावर्था उक्तास्तत्र विशेषमाह—संख्यायामिति । अन्येषु तु सप्तस्वर्थेषु वचनान्तरमपि स्यादेव, एके एकेषामिति यथेति भावः ॥—न बहुव्रीहौ ॥ कृते बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः । 'उपसर्जनीभूता न सर्वादयः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत आह—चिकीर्षित इति । बहुव्रीहविल्यत्र विषयसप्तम्याश्रयणाद्यमर्थो लभ्यते ॥—त्वकमिति । अज्ञाते कुत्सिते वा 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकच् । एवमहकमित्यत्रापि ॥ प्रक्रियावाक्ये इति । अलौकिकविग्रहवाक्ये इत्यर्थः । तच्च युष्मद् सु पितृ सु इत्याद्याकारकम् ॥ ननु तत्राकच् प्रवर्ततां को दोष इत्यत आह—स चेति । न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वादकृतव्यूहपरिभाषया समासात्प्रागेपि सर्वनामता न भविष्यतीति वाच्यम् । तस्या अनित्यत्वात् । तत्र चैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात् ॥—अतिभवकानिति । इदमेव ज्ञापनफलमिति भावः ॥ 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति प्रादिसमासः ॥—प्रत्याचख्याविति । 'चूळोः शङ्' इति सतुग्रहणं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकं, लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः ॥—यथोत्तरमिति । तथा च संप्रति भाष्यकारोच्यैव व्यवस्थेति भावः ॥—गणे संनिवेशादिति । एतेन 'पूर्वपरा' इति गणसूत्रे 'असंज्ञायाम्' इति ग्रहणं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनितम् । संज्ञायां यानि पूर्वादीनि, तेषां गणे संनिवेशाभावात् । एवमष्टाध्यायीस्थे 'पूर्वपरावर' इति सूत्रेऽपि 'असंज्ञायाम्' इत्येतत्त्यक्तुं शक्यम् । न च तदभावे जसि परतः संज्ञायामुत्तराः कुरव इत्यत्राप्राप्तविकल्पः स्यादिति वाच्यम् । सर्वनामसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन संज्ञायामप्राप्तविधेरसंभवादसंज्ञायामेव पूर्वेण प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यादिति वक्तुमुचितत्वात् ॥—संज्ञाकार्यमिति । सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः ॥—अन्तर्गणकार्यमिति । 'अङ्गतरादिभ्यः', 'त्यदादीनामः', 'तदोः सः सौ' इत्यादिकमित्यर्थः ॥—अतिकतरमिति । अत्रादङादेशो न । अतितदित्यत्र तु त्यदाद्यत्वं 'तदोः सः सौ' इति सत्त्वं च नेति भावः ॥ तृतीयासमासे ॥ अत्र 'विभाषा दिक्समासे' इत्यतः समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणार्थस्यापि संग्रहार्थमित्यभिप्रेत्याह—तृतीयासमासार्थेति । इह 'पूर्वसदृश' इति विहितः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात् । न तु 'कर्तृकरणे' इति समासः, तेन त्वयका कृतमित्यत्र निषेधो न भवति । 'औङ्कारसकारभकारादौ

१ संज्ञोपसर्जनीभूता इति—अतएव भूतपूर्वः आढ्य आढ्यपूर्वः इत्यत्रापि न सर्वादित्वम्, पूर्वत्वस्य आढ्यविशेषणत्वात् । अत्रोपसर्जनं कृत्रिममकृत्रिमं चोभयमपि गृह्यते । २ तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि इति—तृतीयासमासो हि पूर्वसदृशेत्यादिना विहित एव गृह्यते, प्रतिपदोक्तत्वात् । तथा वाक्यमपि तत्सङ्गप्राप्तियोग्यमेव गृह्यते, प्रत्यासत्तिन्यायात् । तेन करोतिद्वारा सामर्थ्ये मासेन कृतपूर्वः मासपूर्वः इत्यत्र न निषेधः । पूर्वसदृशेति सूत्रं करोतिद्वारा सामर्थ्ये न प्रवर्तते । तस्य हेत्वादिदृतीयास्थले साक्षात्संबन्धे चारिताध्योद । करोतिद्वाराकः समासस्तु तृतीया तत्कृतेत्यनेन भविष्यतीति ।

सुदप्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात् ॥ विभाषा जसि । १।१।३२। जसाधारं चकार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभाषेऽयुक्तमतो नाकच् । किंतु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः ॥ प्रथमचरमतया लपार्थक्यतया ॥ १।१।३३। एते जनः कार्यं प्रयुक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे । प्रथमाः । शेषं रामवन् । तयः प्रत्ययः तत्तदन्ता प्राह्याः । द्वितये । द्वितीयाः । शेषं रामवन् । नेमे । नेमाः । शेषं सर्ववन् ॥ विभाषाप्रकरणे तीयस्य डिन्सूपसंख्यानम् ॥ द्वितीयस्मै । द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । अर्थचद्वहणाच्चेह । पटुजातीयाय । निर्जरः ॥ जराया जरस्यन्तरस्याम् ॥ ७।२।१०१। जराशब्दस्य जरस वा स्यादजादौ विभक्तौ । (प) पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च । अनेकालत्वात्सर्वादिशे प्राप्ते (प) निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जरशब्दस्य जरम् । निर्जर्सौ । निर्जरसः । इनादीन् बाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे हलादौ च रामवन् । वृत्तिकृता नु पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपे ननु निर्जरसा निर्जरस इति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च पष्ठयेकवचने निर्जरस्येत्येव

सुपि—' इति व्यवस्थापयिष्यमाणत्वादिह रुपेः प्रागकच् ॥—समुदायस्येति । तत्रैव द्वन्द्वस्य मुख्यत्वात् । न च द्वन्द्वे यानि सर्वादीनीति संबन्धः, कारकाणां क्रिययैवान्वयात् । न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति संबन्धः । विद्यतिक्रियाध्व-
हारे गौरवात्, निषेध्याया भवतिक्रियाया एव प्रधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥—सुदप्रसङ्ग इति । न च 'द्वन्द्वे च' इति निषेधसामर्थ्याद्वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुड् न प्रसज्यत इति वाच्यम् । अनाहस्य त्रतसिलादेर्व्यावृत्त्या तत्सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् ॥—जसाधारमिति ॥ शीभावेन जस्यपहतेऽप्यौपचारिकाधारत्वमत्र बोध्यम् । यद्वा, जस इर्जसिः तस्मिन् सौत्रः सप्तम्या लुक् इत्यर्थतो व्याचष्टे—जसाधारमिति । अन्यथा सत्यकचि 'जसः शी' इत्यस्य प्रवृत्तौ वर्णाश्रमेतकरके इत्यपि रूपं स्यादिति भावः ॥ यदा अज्ञातः कुत्सितो वा इतरः इतरकः इत्यकचं कृत्वा वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरकश्चेति द्वन्द्वः क्रियते, तदा रूपद्वयं स्यादेव ॥ परं तु इतरशब्देन द्वन्द्वं कृत्वा अज्ञाता वर्णाश्रमेतरा इत्यज्ञाताद्यर्थयोगो यदा क्रियते, तदा वर्णाश्रमेतरका इत्येकमेव रूपं साध्विति बोध्यम् ॥ ननु द्वन्द्वावयवस्येतरशब्दस्याप्यकच् दुर्वारः, अव-
यवस्य सर्वनामतानपायात् । 'द्वन्द्वे च' इत्यनेन हि समुदायस्य निषेधो न त्ववयवानामित्युक्तमिति चेद् अत्राहुः । सिद्धान्ते हि जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षो मुख्यस्तस्मिन् पक्षे अवयवानां निरर्थकत्वादज्ञाताद्यर्थयोगाभावेनाकचः प्राप्तरेव नास्ति । यैस्तु 'द्वन्द्वे च' इति चकारेणावयवेष्वपि संज्ञा निषिध्यते इत्युच्यते, तेषामजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षाभ्युपगमेऽपि न दोष इति ॥
—प्रथमचरम—॥ नेमशब्दस्य नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते चायमारम्भः ॥—तयः प्रत्यय इति । 'संख्याया अवयवे तयर्' इति विहितः ॥—तीयस्येति । 'द्वेस्तीयः' । 'त्रेः संप्रसारणं च' इति विहितस्य ॥—पटुजातीयायेति । 'प्रकारवचने जातीयर्' ॥—जराया जर—॥ 'अष्टन वा विभक्तौ' इत्यतो विभक्तावित्यनुवर्त्य 'अचिर ऋतः' इत्यतोऽनुवृत्तेनाचीत्यनेन विशेष्यते विशेषणेनेह तदादिविधिः, 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्प्रहणे' इत्यस्य तदन्तविधेरपवादत्वादित्या-
शयेनाह—अजादौ विभक्ताविति । अजादौ किम् । जराभ्याम् । जराभिः ॥ विभक्ताविति किम् । जराया इदं जारम् । न च जराया असुडेवास्तिवति वाच्यम् । जराशब्दात् 'तत्करोति—' इति णिचि 'णाविष्ठवत्' इति टिलोपे ततः किपि णिलोपे चैकदेशविकृतस्यानन्यतया जरित्यस्य जराशब्दत्वादसुडि 'डिचि' इत्यन्यस्य प्रवृत्त्या जसौ जस इति रूपापत्तेः । इष्यते त्वत्रापि जरसौ जरस इति । न च णिलोपस्थानिवद्भावाद्विभक्तिपरत्वाभावेन जरसावित्यादि न सिध्यतीति शङ्क्यम् । 'कौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति निषेधात् । यद्यपि 'कौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति क्वाचित्कं, तथापीह तदाश्रयणे जरसिति गुर्वदेशकरणमेव मानमित्यवधेयम् ॥—पदाङ्गाधिकार इति । परिभाषेयं येन विधिः—' इत्यस्य प्रपञ्चभूता । अत एव मनोरमायां पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधिरित्युक्तम् । विशेष्यमिति तु प्रायेणेति बोध्यम् । तेन 'अल्लोपोऽनः' इति सूत्रे अङ्गावयवो योऽनिति वक्ष्यमाणग्रन्थः संगच्छते । अत्र नव्याः—नन्वाकरे 'तस्य तदुत्तरपदस्य च' इति प्रचुरः पाठः । तदन्तस्येति पाठे तु बहुचूर्वकेष्वपि पदाङ्गाधिकारकार्याणि प्रवर्तेरन्त्याशङ्क्य समादधुः । अनभिधानात्पदाङ्गाधि-
कारकार्याणि बहुचूर्वकेषु न प्रवर्तन्त इत्याशयेन फलितार्थकथनपरतया तदुत्तरपदस्य चेति पठितं न त्विदमपूर्ववचनमिति ॥ सोपसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेशमाशङ्क्याह—निर्दिश्येति ॥ ननु तदन्तविधिना जराशब्दान्तं यदङ्गं तत्रैव निर्दिश्य-
मानजराशब्दे जरसादेशेन भवितव्यं न त्वन्यत्रेत्यत आह—एकदेशविकृतस्येति ॥ पदाधिकारेऽपि तदन्तविधादुदाहरणं तदन्तस्यापि स्वरत्वे दीर्घाहो निदाघ इत्यादि वक्ष्यति । 'अल्लुगुत्तरपदे' इत्ययमुत्तरपदाधिकारोऽपि पदाधिकारग्रहणेन गृह्यते । तत्फलं तत्रैव स्फुटीकरिष्यति ॥—पक्षे इति । जरसादेशाभावे ॥—तदनुसारिभिरिति । ये तु निर्जरसिनेत्यादि

१ विभाषेति—इदं च वार्तिकमन्यत्रान्येन न प्रवर्तते । तस्य लाङ्गणिकत्वात् । तेन द्वितीयाय भोगायेत्येवाबुदात्तस्य । २ पूर्वविप्रतिषेधे-
नेति—विप्रतिषेधसूत्रे परशब्दस्येष्टार्थवाञ्छित्वादिति भावः । ३ मिसीति—एसिति वक्तव्ये पेसकरणात्संनिपातपरिभाषाऽनित्येति भावः ।

रूपं स्त्रीकृतं । एतच्च भाष्यविरुद्धम् ॥ **पद्वन्नोमासह्रविंशसन्धूपन्दोपन्यकञ्छकञ्चुदञ्जासञ्छस्प्रभृतिषु ।** ६।१।६३। पादः, दन्तः, नासिका, मासः, हृदयः, निशा, असृज्, यूपः, दोष्, यकृत्, शकृत्, उदकः, आस्य एषां पदादयः आदेशाः स्युः शसादौ वा । यत्तु आसनशब्दस्य आसञ्चादेश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकम् । पादः । पादौ । पादाः । पादम् । पादौ । पदः । पादान् । पदा । पादेन इत्यादि । **सुडनपुंसकस्य ।** १।१।४३। सुद प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरह्नीबस्य । **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ।** १।४।१७। कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । **यच्चि भम् ।** १।४।१८। यकारादिष्वजादिषु च कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् । **आकडारादेका संज्ञा ।** १।४।१। इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । या पराऽनवकाशा च । तेन शसादावचि भसंज्ञेव न पदत्वम् अतो जश्वं न । दतः । दता । जश्त्वम् । दङ्गयामित्यादि । मासः । मासा । भ्यामि ह्रस्वे यत्वे च यलोपः । जाभ्याम् । माभिरित्यादि । **भस्य**

व्याचक्षते, तन्मतानुसारिभिरित्यर्थः ॥—**निर्जरस्येत्येवेति ।** पूर्वविप्रतिषेधेन स्यादेशे कृते जरसादेशो न प्रवर्तत इत्येकमेव रूपमिति तेषामाशयः ॥ अत एव 'वीतजन्मजरसः परं शुचिर्ब्रह्मणः पदम्' इति भारविप्रयोगमसमञ्जसं मत्वा 'वीतजन्म-रजसः' इति पठनीयमिति तैरुक्तम् ॥—**एतच्चेति ।** भाष्यकृता हि 'टाडसि—' इति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय नादेशमहादेशं ज्ञ विधाय नादेशे परे एत्वं 'आङि चापः' इत्यत्र 'आङि च' इति योगं विभज्य साधितम् । तथा च निर्जरसि न निर्जरसादित्ये-तद्भाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव । न च नादेशे कृते हलि लोपप्रवृत्त्या अनेनेत्येतन्न सिध्यतीति शङ्क्यम् । नशब्दे परतो वि-शिष्यानादेशविधानात् । तथा हि । 'अनाप्यकः' इत्यत्र 'अन् नापि' इति पदच्छेदः । नपुंसकत्वात्सोल्लेखि नलोपः 'नापी-ति' समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनम् ॥ न च डसेरदादेशे कृते पररूपं स्वादित्यपि शङ्क्यम् । अकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्धसंभ-वात् । तथा जराया 'जरसन्यतरस्याम्' इत्यस्मिन्नेव सूत्रे भाष्ये उक्तम् 'अतिजरैरिति भवितव्यं संनिपातपरिभाषया' इति । ततश्च निर्जरसैरित्यपि भाष्यविरुद्धमेव । एतेन 'अतो भिसः—' इति सूत्रे एसिति वक्तव्ये ऐस्करणं निर्जरसैरिति रूपार्थमिति केषांविद्वाद्याख्यानं ग्रामादिकमिति स्पष्टमेव ॥—**पद्वन्नो—**—**शसादौ वेति ।** 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—' इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः ॥ अत्र शस्प्रभृतयो निमित्ततयोपात्तास्ते च पदाद्यादेशातुरूपान् प्रकृतिविशे-षान् आक्षिपन्तीत्याह—**पाददन्तेति ।** यद्यपि 'शीर्षश्छन्दसि' इत्यतः छन्दसीति अनुवर्तते, तथापि भाषायामपि क्वचि-त्पदादयो भवन्ति 'मासश्छन्दसि' इति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यति ॥—**ग्रामादिकमिति ।** तथाहि—'आहो वृकस्य वर्तिकाम्' इति मन्त्रे मुखादित्यर्थं औचित्यात् । 'वृकस्य चिद् वर्तिकामन्तरासात्' इति मन्त्रान्तरसंवादाच्च । तथा 'हव्या जुह्वान आसनि' इति मन्त्रे मुखे इत्यर्थः ॥ एवम् 'आसन्यं प्राणमूत्रुः' इत्यादि बोध्यम् ॥—**सुडनपुंसक-स्य ॥** 'सुदः खीपुंसयोः' इति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं 'प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासोऽस्ति' इति कैयटः ॥ तेन असूर्यैपश्यानि मुखानीत्यादि सिद्धम् ॥—**स्वादिष्वसर्वनाम—**॥ सुरत्र सप्तमीबहुवचनमिति न शङ्क्यम्, किं तु 'अस-र्वनामस्थाने' इति पर्युदासात्प्रथमैकवचनमेव । 'सुपि' इत्येव सिद्धे आदिग्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाह—**कप्रत्य-यावधिष्विति ॥** नन्वेवं राजेत्यत्र नलोपो न स्यात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतया पदत्वाभावात् । नैष दोषः । सौ परतः । 'स्वादेषु' इत्यनेन पदत्वासंभवेऽपि सुर्विशिष्टस्य 'सुप्तिङन्तम्' इति पदसंज्ञायां हल्ङच्चादिना सुलोपे एकदेशविकृत-न्यायेन नकारान्तस्य पदत्वात् । यदि तु 'स्वादेषु' इति योगेन स्वादिषु परेषु पूर्वं पदं भवतीति पूर्वस्य पदसंज्ञां विधाय 'यच्चि भम्' इत्यत्र यचीति छित्वा यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदं नेति निषिध्यते, तदा औजसादिषु पदसंज्ञाभा-वेऽपि सौ परतः पदत्तसंभवात् । राजेत्यादौ नलोपे कार्यं न काप्यनुपपत्तिः ॥—**यच्चि भम् ॥** यचीत्यल्ग्रहणेन सप्तमीनि-र्देशात्तदादिविधिरित्याह—**यकारादिष्वित्यादि ॥** यकारादिषु किम् । गार्ग्यः । वात्स्यः । गर्गादिभ्यो यच्चि 'यस्येति च' इत्यकारलोपो यथा स्यात् । असर्वनामस्थानेषु किम् । सुपादौ सुपादः, विद्वांसौ विद्वांसः, दिलवाहौ दिलवाहः इत्यादौ 'पादः पत्', 'वसोः संप्रसारणम्', 'वाह ऊर्' इत्यादयो मा भूवन्ति ॥—**आ कडारा—**॥ इह 'प्राक्कडारात्समासः' इ-त्यस्य नावधित्वं व्याप्तिन्यायात् । 'तत्पुरुषो द्विगुश्च' इति लिङ्गाच्च । संज्ञाद्वयसमावेशार्थं हि तत्र चकारः । तदाह—**क-डाराः कर्मधारय इत्यत इति ॥—एकस्यैकैव संज्ञेति ।** उभयोः सावकाशत्वे 'विप्रतिषेधे परम्—' इति परैव गृ-ह्यते निरवकाशत्वे सैव ॥ तत्र परस्या उदाहरणं धनुषा विध्यतीति । अत्र शराणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्य-धनेन प्रति साधाकत्वमित्युभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा अपादानसंज्ञां बाधते ॥ निरवकाशायाः पूर्वस्यास्तुदाहरणं 'भवतष्ठक्छ-सौ' भवदीय इति । अत्र हि 'सिति च' इति पदसंज्ञा परामपि भसंज्ञां बाधते, निरवकाशत्वात् । तेन तकारस्य जश्वं भ-वति ॥ प्रकृते तु परा अनवकाशा भसंज्ञा पदसंज्ञां बाधते इति शसादावचि सैव प्रहीतुमुचितेत्याशयेनाह—**या परेत्या-**

१ प्रत्याहार इति—आगमस्य तु सुडो न ग्रहणम्, प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परिभाषणात् । सर्वनामस्थानेचे-त्यत्रासंभवाविति पर्युदासाच्च । २ एका संज्ञेति—एकेति खीलिङ्गात्प्रकरणच्च संज्ञालाभे संज्ञाग्रहणं विन्यप्रयोजनम् ।

।६।४।१२९। अधिकारोऽयम् । ॥ अल्लोपोऽनः । ६।४।१३४। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादित्वादिपरो योऽन् त-
स्याकारस्य लोपः स्यात् । ॥ रपाभ्यां नो णः समानपदे । ८।४।१। एकपदस्याभ्यां रेफकाराभ्यां परस्य नस्य णः
स्यात् । यूष्णः । यूष्णा । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अङ्गवयव इत्येवात्र णत्वम् । ॥ पूर्वत्रासिद्धीये
न स्थानिवत् । इति तु इह नास्ति । ॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु । इति निषेधात् । ॥ न लोपः
प्रातिपदिकान्तस्य । ८।२।७। नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तपट्टीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लो-
पः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वादीर्घत्वमेत्वमैस्त्वं च न । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्य इत्यादि । ॥ विभाषा ङिङ्योः

दि ॥—यलोप इति । ‘हलि सर्वेषाम्’ इत्यनेन, ‘लोपो व्योर्वलि’ इति तु न प्रवर्तते यत्वस्यासिद्धत्वात् ॥—अल्लोपो-
ऽनः ॥ ‘भस्य’ इत्यनेनाक्षितः प्रत्ययविशेषः अङ्गं चेति द्वयमनो विशेषणम्, अन् तु अकारस्येत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—अङ्गा-
वयव इत्यादि ॥ अजन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादिति प्राचां व्याख्याने तङ्गेल्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः
स्यात् । भस्याङ्गस्यानोऽकारस्येति व्याख्याने तु अनसा मनसेत्यादौ स्यात् । तन्माऽवृत्त्यादिना अजन्तस्य भस्याङ्गस्यानो-
ऽकारस्येति व्याख्यानेऽपि अनस्तङ्गेल्यादावतिव्याप्तिरेवेति भावः ॥ सूत्रे तपरकरणं नञ्समासभ्रमनिवारणाय कृतमित्येके ॥
नञ् प्राणिनि प्राणं ततः शसादिप्रत्यये प्राणः प्राणेत्यादौ ‘अनितेः’ इति णत्वस्यासिद्धतया अतिप्रसङ्गः स्यादिति तद्वारणा-
यैव तपरकरणमस्त्विति चेन्मैवम् । सवर्णदीर्घे कृते अन एव तत्रासत्वात् । न च ‘वार्णादाङ्गं वलीयः’ इति सवर्णदीर्घात्प्रा-
गेव लोपः प्रवर्तते इति अस्त्येवान्तरूपमिति वाच्यम् । तथा हि सति व्यावर्त्यालाभेन तपरकरणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् ॥
वस्तुतो वार्णपरिभाषेह न प्रवर्तते, युगपत्प्रवृत्तावेव वार्णादाङ्गस्य वलीयस्त्वात् । किपि ‘अनुनासिकस्य—’ इति दीर्घे सवर्ण-
दीर्घात्प्रागपि अनोऽभावाच्च । तस्माद् भ्रमनिरासार्थमेव तपरकरणं न तु प्राण इत्यादावनोऽकारलोपवारणार्थमिति तेषामा-
शयः ॥ वस्तुतस्तु एकदेशविकृतन्यायेन भवत्येव तत्रातिप्रसङ्ग इति तपरकरणमत्रावश्यकमेवेति नव्याः ॥—रपाभ्यां
नो णः—॥ अत्र ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ इत्यनुवर्त्य णग्रहणं ‘पदान्तस्य’ इति सूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥—समान-
पदे इति । निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थत्वासंभवात्पदे इतीयतैव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धे समानग्रहणं यत्समानमेव पदं नि-
मित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वाभाववदिति यावत्, तत्र यथा स्यादित्येतदर्थम् । तेन समासे रामनाम गन्धर्वगानमित्यादौ न भवति ।
तत्र हि नकारस्यैकपदवृत्तित्वेऽपि निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वात् ॥ भवति हि यूष्णा इत्यादौ णत्वम् । निमित्तवत्पदभिन्नपदत्वा-
भाववद्वृत्तित्वान्नकारस्य । मातृभोगीण इत्यादावपि नस्य णत्वं भवत्येव, प्रत्ययवृत्तित्वेऽपि निमित्तवत्पदभिन्नपदवृत्तित्वाभावात् ।
एतेन समानग्रहणमखण्डपदलाभार्थमिति व्याख्याय रामनामेत्यादावतिप्रसङ्गं निवारितेऽपि मातृभोगीण इत्यादावव्याप्तिः स्या-
देवेति केषांचिदुक्तिः परास्ता । उक्तीत्या त्वव्याप्तिश्चाङ्गाया निरस्तत्वात् ॥—यूष्ण इति । यूषो मण्डः । ‘मुद्रामलकयू-
षस्तु भेदी दीपनपाचनः’ इति दर्शनात् ॥—पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । एतच्च न्यायसिद्धम् । त्रिपाद्या असिद्ध-
त्वेन तत्रत्ये कर्तव्ये ‘अचः परस्मिन्’ इत्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः ॥—तस्येति । तस्य पूर्वत्रासिद्धे नेत्यस्य । तथा च स्थलत्रये
स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । संयोगादिलोपे चक्रयत्र । इह ‘अचः परस्मिन्—’ इति यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात् ‘स्कोः—’
इति कलोपो न । लवे निगाल्यते । अत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् ‘अचि विभाषा’ इति लत्वम् । णत्वे माषवपनी । इह
‘यस्येति च’ इत्यलोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावाण्णत्वं न । ननु गर्गभिगिनीत्यत्रैव माषवपनीत्यत्रापि
णत्वप्राप्तिर्नास्त्येव । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्येति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्राहुः—‘साधनं कृता’ इति ल्युङन्तेन समासे
पश्चान्डीपि ‘यस्येति च’ इति लोपे कृते नकारस्योत्तरपदान्तत्वाण्णत्वप्राप्तिरस्त्येवेति ॥ स्यादेतत् । यूष्ण इत्यादौ ‘रपाभ्याम्—’
इत्यस्य नोपयोगः, ध्रुत्वेनैव रूपसिद्धेः । अत एव षग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितमिति चेत् । उच्यते । उत्तरार्थतयापीह
षग्रहणं स्थितं, ततश्च यूष्णः पुष्णातीत्यादौ ‘रपाभ्याम्’ इति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम् । ध्रुत्वेनेति चेन्न । तस्यासिद्धत्वात् ।
न च वचनप्रामाण्यात्सिद्धत्वं शङ्क्यम्, पुष्टः पुष्टिः षष्टः इत्यादौ चरितार्थत्वात् । नस्य षयोगे ण इत्यंशोऽचरितार्थ इति चेन्न ।
तस्य पृथगनुक्तेः, इह षात्परस्येति व्यक्तिरचरितार्थेयस्यापि तुल्यत्वाच्च । एवमुत्तरार्थं षग्रहणमित्याकरो विरुध्यत इति
चेन्न । आकरे हीह षग्रहणं विना पुष्णातीत्यादिलक्ष्यस्यासिद्धिर्नास्तीत्येतावदभिप्रेतं, न तु पुष्णातीत्यादौ ‘रपाभ्याम्—’
इत्यस्याप्रवृत्तिरिति ॥—नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥—लुप्तपट्टीके इति । सौत्रत्वात् । न तु षट्ठीतत्पुरुषौ,
पूर्वपदे सापेक्षत्वेन समासासंभवात् । प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः ॥—तदन्तस्येति ॥ षट्ठीतत्पुरुषोऽयम् ।
तस्य प्रातिपदिकसंज्ञकपदस्य अन्तो नकारस्तस्येत्यर्थः ॥ यदि तु प्रातिपदिकेत्यनेनापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणेन तद-
न्तविधौ सौत्रमन्तग्रहणं शक्यमकर्तुमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ प्रातिपदिकेति किम् । अहन् । पदमिति किम् । राजानौ ।
राजानः ॥—विभाषा ङिङ्योः ॥ शीति ‘नपुंसकाच्च’ इति विहितो गृह्यते, न तु ‘जज्ञासोः शिः’ तस्मिन्नभवात् ।

१ पूर्वस्मादिति—पूर्वस्मान्निमित्तत्वेन आश्रितादित्यर्थः । अतएव हे गौः इत्यत्र गकारात्परस्य ‘पङ्कहस्वात्’ इति संशुद्धिलोपरूपे
विधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भावो न ।

।६।४।१३६। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् छिद्योः परयोः । यूष्णि । यूष्णि । पक्षे रामवत् । पदञ्जिति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकಾರार्थम् । तथा च । औडः श्यामपि दोषज्ञादेशो भाष्ये ककुदोषणी इत्युदाहृतः । तेन पदञ्जिश्रणोऽस्त्रियाम्, स्वान्तं हन्मानसं मन इति संगच्छते । आसन्यं प्राणसूचरिति च । आस्ये भवः आसन्यः । दोषशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात् । तेन दक्षिणं दोर्निशाचर इति संगच्छते । भुजबाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुस्तमपि । दोषं तस्य तथाविधस्य भजत इति । द्वयोरहोर्भवो ब्रह्मः । ॥ संख्याविसायपूर्वस्याहस्याऽहनन्यतरस्यां डौ । ६।३।११०। संख्यादिपूर्वस्याहस्याऽहनादेशो वा स्यात् डौ । ब्रह्मि । ब्रह्मि । ब्रह्मे । विगतमहर्ब्रह्मः । व्यह्मि । व्यहनि । व्यह्मे । अहः सायः सायाहः । सायाहि । सायाहनि । सायाह्मे । इत्यदन्ताः ॥ ॥ विश्वपाः । ॥ दीर्घाज्जसि च । ६।१।१०५। दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः । यद्यपीह औडि नादिबोलेव सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्यायत्वादुपन्यस्तम् । ॥ आतो धातोः । ६।४।१४०। आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याऽङ्गस्य लोपः स्यात् । अलोऽन्त्यस्य । विश्वपः । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खध्यादयः । धातोः किम् । हाहान् । टा सवर्णदीर्घः । हाहा । डे वृद्धिः । हाहै । डसिङ्सोर्दीर्घः । हाहाः । ओसि वृद्धिः । हाहौः । डौ आहुणः । हाहे । शेषं विश्वपावत् । आत इति योगविभागादधातोरेष्याकारलोपः कचित् । क्वः । श्रः । इत्यादन्ताः ॥ ॥ हरिः । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । हरी । ॥ जसि च । ७।३।१०९। ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे । हरयः । ॥ ह्रस्वस्य गुणः । ७।३।१०८। ह्रस्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ । एङ् ह्रस्वादिति संबुद्धि-लोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् । ॥ शेषो घ्यसखि । १।४।७। अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्जं

‘भस्य’ इत्यनेनासर्वनामस्थाने इत्यस्येव यजादेराक्षेपात् । तदेतदाह—असर्वनामस्थानेत्यादि ॥—ककुदोषणी इति । ककुद् दोषणी इति छेदः । एकपदत्वे लुनुपपत्तिरनुपदमेव वक्ष्यते ॥—आसन्यमिति । ‘ये चाभावकर्मणोः’ इति प्रकृतिभावात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपो न ॥—अत एवेति । ‘ककुदोषणी’ इति भाष्यप्रयोगादेवेत्यर्थः ॥ यद्यपि ककुच्च दोश्च तयोः समाहारः ककुदोः ककुदोश्च ककुदोश्च ककुदोषणीत्येकशेषे कृते भाष्यं सुयोजमिति दोःशब्दस्य नपुंसकत्वेनेदं प्रमाणं, तथापि ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वमेव न्याय्यम् । अन्यथा बाह्वोर्द्वित्वे लब्धेऽपि ककुद् एकत्वं न लभ्यते इति भावः ॥ ‘तमुपा-द्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः’ इति रघुस्तत्र दक्षिणं दोरुद्यम्य तमुपाद्रवदित्यन्वयः ॥—दोषं तस्येति । अयं च श्रीहर्षप्रयोगः । दोषं हस्तं दूषणं च भजतः चापस्येति संबन्धः ॥—द्वयोरहोर्भव इति । ‘तद्वितार्थ-’ इति समासः । ‘राजाहः-सखिभ्यः-’ इति टच्, ‘अहोर्भव एतेभ्यः’ इति अडादेशः, कालाह्नो ‘द्विगोल्लेगनपत्ये’ इति लृक् ॥—अहः साय इति । स्यतेर्घञि अवसानवचनः सायशब्दः, ‘संख्याविसाय-’ इति ज्ञापकादेकदेशिसमासः ॥ इत्यदन्ताः ॥ ॥—विश्वपा इति । विश्वं पाति रक्षतीति विग्रहे ‘पा रक्षणे’ इत्यस्मात् ‘आतोऽनुपसर्गे-’ इति कं बाधित्वा ‘आतो मनिन्कानिन्वनिपश्च’ इति चकाराद्विजिति व्याख्यातारः । इह छन्दसि ‘आतो मनिन्-’ इति विच्, लोके तु ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इत्यनेनेति विवेकः ॥—दीर्घाज्जसि च ॥ चकारादिचीत्यनुकृष्यते नेति च वर्तते तदाह—दीर्घाज्जसि इचि चेति । सूत्रे चकाराभावे ह्रस्वाकारादिचि दीर्घाकारात् जसीति व्यवस्था संभाव्येतेति भावः ॥—इत्याद्यर्थमिति । ननु ‘यू ह्याख्यौ’ ‘त्वादिभ्यः’ इति निर्देशादिकप्रत्याहाराचप्रत्याहारयोरेव निरूढलक्षणेति व्याख्यायतां तथा च दीर्घस्याच्चाभावाद्गौर्योवि-त्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घो न प्राप्नोतीति किमनेन निषेधेनेति चेन्मैवम् । अस्मादेव निषेधाज्ज्ञापकादिगजिभन्नेष्वपि प्रत्याहारेषु लक्षणा स्वीक्रियते । अन्यथा गौरीरित्यादौ शसि परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । किं च उपाईतीत्यादौ ‘उरण् रपरः’ नैषादकर्तुः इत्यादौ ‘इसुसुक्-’ इति ठस्य कादेशः, अमीषामित्यादौ इणः परस्य सस्य षत्वं च न सिध्यतीति दिक् ॥ ‘प्रथमयोः-’ इति सूत्रानन्तरं ‘दीर्घाच्छसि’ इत्येव सुवचम् । दीर्घाच्छस्येव पूर्वसवर्णदीर्घ इति तस्यार्थः । एवं च चकारो न कर्तव्यो नेति च नानुवर्तनीयमिति महद्भाष्यमित्येके ॥ शसि दीर्घादेवेति विपरीतनियमवारणाय ‘नृन्पे’, ‘कानात्रेडिते’ इति निर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवं स्याद् इति यथान्यासमेव श्रेय इत्यन्ये ॥—हाहानिति ॥ गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । ‘हाहा हृहृश्चैवमाद्या गन्धर्वाः’ इत्यमरः । केचित्तु अकारो वासुदेवस्तेन सह वर्तते इति सास्तान् सानिति प्रत्युदाहरन्ति ॥ क्वः । श्रः । यद्यपि ‘क्लो ल्यप्’, ‘श्रः शानज्ज्ञौ’, ‘कमश्च क्वि’ इति निर्देशादेतत्सूत्रेष्वतो लोपः सिध्यति, तथापि क्लो ल्यप् भवति श्रः शानज् भवतीति व्याख्यानवाक्येष्वसाधुत्वशङ्कावारणायेदमुक्तम् ॥ इत्यादन्ताः ॥ ॥ सूत्रे शेषपदस्य प्रयोजनमाह—अनदीसंज्ञाविति । ‘यूह्याख्यौ’ इत्यतः यू, ‘डिति ह्रस्वश्च’ इत्यतः ह्रस्व इत्यनुवर्तते

१ प्रकारार्थमिति—प्रकारः सादृश्यं, तच्च सुत्वेन । मांसपचनीत्यादावपि ‘न लुमता-’ इत्यस्यानित्यत्वात्सुप्परत्वं प्रत्ययलक्षणेन बोध्यमिति बृहच्छब्देन्दुशेखरे । २ पूर्वस्येति—सायेभ्य इति वक्तव्ये पूर्वग्रहणमुत्तरपदे इत्यस्याधिकृतस्य षष्ठ्यन्तत्वकार्थम् ।

विसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् । मल्यै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थमिति तत्त्वम् । हस्वौ किम् । वातप्रभ्ये । इदुतौ किम् । मात्रे । ॥ आडो नाऽस्त्रियाम् । ११३।१२०। घेः परस्वाडो ना स्यादस्त्रियाम् । आडिति दासंज्ञां प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियां किम् । मत्या । ॥ घेडिति । ७।३।१११। विसंज्ञकस्य डिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किम् । सख्ये । डिति किम् । हरिभ्याम् । सुपि किम् । पट्टी । वेडिन्तीति गुणे कृते । ॥ डंसिडसोश्च । १६।१।११०। एडो डसिडसोरिति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः हर्योः । हरीणाम् । ॥ अच्च घेः । ७।३।११९। इदुद्भ्यामुत्तरस्य डेरौत्स्याद् घेरन्तादेशश्चाकारः । हरौ । हर्योः । हरिषु । एवं श्रीपत्यभिरविक्रम्यादयः । ॥ अनङ् सौ । ७।१।१२३। सख्युरङ्गस्याऽनङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । डिच्चेत्यन्तादेशः । ॥ अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा । १।१।६५। अन्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् । ॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । ६।४।८। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ॥ अपृक्त एकाल्प्रत्ययः । १।२।४१। एकाल्प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः

तदाह—हस्वौ यावित्यादि ॥—मल्यै इति । नदीसंज्ञापक्षे विसंज्ञायां सत्याम् ‘आण् नद्याः’ इत्याडागमे ‘वेडिति’ इति गुणे अयादेशे च मतयै इति स्यादिति भावः ॥—आडो ना—‘पुंति’ इति तु नोक्तम्, अमुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात् । न च नुमा रूपसिद्धिः । सुखस्यासिद्धत्वात्, ‘इकोऽचि’ इति नुमोऽप्रवृत्तेः । नादेशे तु नासिद्धत्वं । ‘न नुने’ इति निषेधात् । न च ‘न नुने’ इति निषेधो नुम्येव किं न स्यात्, न इत्यकारस्याविवक्षितत्वादिति वाच्यम् । अमुना घटेनेत्यावसिद्धापत्तेः । अमुन्यं कुलायेत्यादौ नुमप्रसङ्गाच्च । न च तत्र स्मायादेशे सति नुमोऽप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । स्मायादेशं बाधित्वा परत्वाद्युमः प्रवृत्तेः ॥—प्राचामिति । आचार्याणामिति शेषः ॥—डसिडसोश्च ॥ इह डसिडसौ द्वौ एडावपि तयोर्वथासंख्यं न, अस्वरितत्वात् । अल्पाक्षरस्य पूर्वनिपाताकरणाच्छिन्नात् ‘अच्च घेः’ ‘उपसर्गे घोः किः’ इति निर्देशाच्च ॥—अच्च घेः ॥ अत्र इदुद्भ्याम्, औद् इति ‘डेराम्’ इत्यतो डेरिति च पदत्रयमनुवर्तते इत्याशयेनाह—इदुद्भ्यां परस्य डेरौत्स्यादिति । घेरुत्तरस्येति प्राचा व्याख्यानमिह तु नोक्तम् । सूत्रे घेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् तन्प्रावृत्त्यादौ च प्रमाणाभावात् । ‘औद्’ इति पूर्वसूत्रे इदुद्भ्यामुत्तरस्य डेरिति क्लृप्तसंबन्धस्य त्यागायोगाच्च ॥ यत्तु व्याचक्षुः । अदिति तपरत्वं बुद्ध्यावित्यादावत्वे त्रिधां टाप् मा भूदित्येतदर्थमिति, तच्चिन्त्यम् । तपरग्रहणाद्धि टापा सह दीर्घो मा भूत् टाप् तु स्यादेव लक्षणद्वयबाधे मानाभावात् । अत एव ‘कृन्मेजन्तः’ इति सूत्रे भाष्यादौ संनिपातपरिभाषया पद्वतावित्यत्र टाप् नेत्युक्तम्, टापौ व्यवधाने ह्यानन्तर्यविधातः स्यादिति ॥ तपरकरणाद्यवभावे तु संनिपातपरिभाषोपन्यासस्तत्र विरुध्यते ॥ यदपि व्याचक्षुः । औतस्तकारः स्वरितार्थ इति । तदपि न । ‘स्तीर्णे वडिपि समिधाने अमौ’ इत्यादौ स्वरितत्वादर्शनात् । ‘न विभक्तौ’ इति सूत्रे डेरौतस्तु तकार उच्चारणार्थो नन्तसंज्ञक इति स्वयमेवोक्तत्वाच्च । तस्मादुभयत्र तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेति मनोरमायां स्थितम् ॥—अनङ् सौ ॥ नकारादकार उच्चारणार्थः । ‘असंबुद्धौ’ इति पर्युदासात् साविति प्रथमैकवचनं गृह्यते, न तु सप्तमीबहुवचनम् ॥ ‘सोडा’ इत्येव सिद्धे अनङ्विधानमन्यतोऽपि स्यादिति ज्ञापनार्थम्, तेन उशनसः संबुद्धावनङ् सिध्यतीति प्राज्ञः ॥ यद्यपि ‘सोडा’ इत्युक्ते ‘कृदुशनः’ इत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात् । ततश्च उशनेत्यत्र ‘सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ’ इति दीर्घः स्यात् । पुरुदंसेत्यत्र तु ‘सान्तमहतः’ इति स्यात् तथापि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् अङ्गुत्तपरिभाषया वा तत्समाधेयमिति तेषामाशयः ॥—अलोऽन्त्यात्पूर्वं—॥ अल इति पञ्चमी अन्यादित्यनेन विशेष्यत इत्याह—अन्यादल इति । अलः किम् । शिष्टः शिष्टवानित्यादौ अन्यात्संघातात् पूर्वस्य शकारस्य मा भूत् । सत्यां हीत्संज्ञायां ‘शास इदङ्गलोः’ इति शास्येत्त्वं स्यात् । नन्वेवमप्यन्तादलः पूर्वस्य संघातस्योपधासंज्ञायां शिष्ट इत्यादौ शकारविशिष्टस्याकारस्य इत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गदोषस्तदवस्थ एवेति चेदुच्यते । यथा हि लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्यात्पूर्वं आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयकोऽन्यात्पूर्वं आनीयते, तथाऽत्राप्यन्यलोऽलात्मक इति तत्पूर्वोऽप्यलेव गृह्यते ॥ तदेतदाह—पूर्वो वर्ण इति । अत्र ‘अचोऽन्यादि टि’ इत्यत्रेव अल इति निर्धारणं षष्ठीत्यपि सुवचमिति केचिदाहुः । अलां मध्ये योऽन्यस्तस्मात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् इति व्याख्याया अपि संबन्धवदुक्तत्वात् ॥—सर्वनामस्थाने—॥ ‘नोपधायाः’ इति सूत्रं ‘द्वलोपे—’ सूत्रादीर्घग्रहणं चानुवर्तते इत्याशयेनाह—नान्तस्येत्यादि ॥—अपृक्त एकाल्—॥ असहायवाच्यत्रैकशब्दः संख्यावाची वा । न च संख्यावाचित्वे अमेत्सीदित्यत्र हल्न्तात्परस्य सिचो—पृक्तलालोपः स्यादिति वाच्यम् । विभक्तिसाहचर्याद्विभक्तेरेव लोप इति व्याख्यानात् । एकालिति किम् । जागृविः ‘वेरपृक्तस्य’ इति लोपो न । इदमेवैकग्रहणं ‘वर्णग्रहणे ज्ञातिग्रहणं ज्ञापयति’ इत्यभ्युपगम्य ‘नि-

१ मात्रे इति—कृतो जीति नियमेनैव सिद्धौ व्यर्थमिदुद्ग्रहणमिति वाच्यम् । न, पित्रेत्यादौ नाभावस्य दुर्वारत्वात् ।

२ डसिडसोश्चेति—डसोश्चेत्येव सिद्धे डसिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति । ३ अपृक्त इति—इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्, अपृक्तपदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धेः इति केचित् ।

स्यात् । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्पृक्तं हल् । ६।१।६८। हलन्तात्परं दोषौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । हल्ङ्याब्भ्यः किम् । ग्रामणीः । दीर्घात्किम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । सुति-सीति किम् । अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति किम् । बिभर्ति । हल् किम् । बिभेद । प्रथमहल् किम् । राजा । नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । सखा । हे सखे । सख्यु-रसंबुद्धौ । ७।१।९२। सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत् स्यात् । अचो ङिति । ७।२।११५।

पात एकाजनाद् इत्यत्र एकाग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्यवोचाम ॥—हल्ङ्याब्भ्यो—॥ दीर्घादित्येतद् ङ्यापोरेव वि-शेषणं, न तु हलोऽसंभवादित्याह—दीर्घौ याविति । न त्विदं विहितविशेषणम्, प्रमाणाभावात् । या सा का इत्यादाव-व्याप्तेश्च । न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः । यः स इत्यादावतिव्याप्तेः । कर्ता सखेत्यादावव्याप्तेश्च । यद्यपि त्यदा-द्यत्वविधौ विभक्तवित्यस्य विषयसप्तमीत्वे स्वीकृते या सेत्यादौ नोक्तदोषः । सुविभक्तेराबन्ताद्विहितत्वस्य संभवात् । तथा अनङ्विधौ सावित्यस्य विषयसप्तमीत्वे कर्ता सखेत्यादावपि न दोषः । हलन्ताद्विहितस्य सोः संभवात् । तथापि बहुश्रेय-सीत्यत्राव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः ॥—हलिति । तस्य सुतिसीत्येवंरूपत्वमेकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम् ॥—लुप्यत् इति । यद्यपि इह ‘लोपो व्योर्वलि’ इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते, तच्च तत्र भावसाधनं तथापीह कर्मसाधनं, हलिति प्रथमान्तेन सा-मानाधिकरण्यादिति भावः ॥—निष्कौशाम्बिः । अतिखट्व इति । प्रादिसमासे ‘गोत्रियोः’ इति ह्रस्वः ॥ नन्विह समस्त-स्य ङ्यावन्तत्वं नास्ति । न च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति वाच्यम् । अनुपसर्जने हि तथा, इह तूपसर्जनत्वात्तदादि-नियमोऽस्त्येव । अन्यथा अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र घ्यङन्तपूर्वपदलक्षणसंप्रसारणप्रसङ्गात् । सत्यम् । तथाप्युत्तरपदस्य ङ्यावन्तत्वेन सोस्ततः परत्वानपायादीर्घग्रहणाभावे सुलोपः स्यादेव । नहीदं ङ्याब्ग्रहणं विहितविशेषणमित्यधुनैवोक्तत्वा-त् ॥ स्यादेतत् । गङ्गामात्मन इच्छति गङ्गायति ततः किप् । अलोपे यलोपे च गङ्गीः । इह ईकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्छा-दीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिः । न चालोपस्य स्थानिवत्वात्सोरापः परत्वं नेति शङ्क्यम् । ‘कौ लुप्तं न स्थानिवत्’ इति निषेधादिति चेन्मैवम् । डीई आआच् इति प्रक्षिप्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन प्रकृते आकाररूपस्य आपोऽभावादुक्तातिप्रसङ्गाभावा-त् ॥ निष्कौशाम्बीयतेः किपि तु निष्कौशाम्बी इति भवत्येव । ईकाररूपडीवन्तत्वेन सुलोपप्रवृत्तेः ॥—अपृक्तं किम् । बिभर्तीति । इदं च प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । विशिष्टस्याहल्लात् । सुतिसीनां हलिति क्लिष्टं व्याख्यायातिप्रसङ्गापादनस्या-नुचितत्वात् ॥ यत्तु व्याचख्युः, सुरां सुनोतीति सुरासुत्, तमाचष्टे सुरासयति, ततः किप् । सुराः । सुरासौ । सुरासः । इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुमपृक्तग्रहणमिति । तदपि चिन्त्यम् । परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीना-मेव ग्रहणात् । अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च ॥ यत्तु ‘तित्स्वरितम्’ इति सूत्रे कैयटेनोक्तं न क्वचिदियं परिभाषा भाष्यवार्तिककाराभ्यामाश्रितेति ॥ तद्वभसात् । ‘अङ्गस्य’ इति सूत्रे भाष्यादौ तस्याः पठितत्वात्, स्वयमपि तत्र व्याख्यातत्वाच्च ॥—संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् इति । ननु संयोगान्तलोपो नासिद्धः । ‘न डिसंबुद्धोः’ इति सूत्रे संबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात् । न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः, ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात् । यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यं तत्रैव सिद्धं व्याख्यानात् । यत्वाहुः हे ब्रह्मन्नि नपुंसकार्थत्वात् नैतज्ज्ञापकमिति । तत्र । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् । ‘संबुद्धौ नपुंसकानाम्—’ इत्यस्यावश्यकत्वाच्च । संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेनोक्त-ज्ञापकस्य सुस्थत्वात् । तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेदिह तर्हि अभिनोऽत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात् । सिपि ‘दश्च’ इति रु-त्वे विभक्तिसकारस्य संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वात् । तथा अबिभर्भवान् अजागर्भवानित्यत्र तिलोपो न स्यात् । ‘रात्स-स्य’ इति नियमात् । तदुक्तम्—‘संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति । रात्तु तेनैव लोपः स्याद्वलस्तस्माद्विधीयते’ । इति । नलोपादिरित्यादिशब्देनोत्वं संगृह्यते ॥ अत्रेदमवधेयम् । ङ्याब्ग्रहणं सोरेव विशेषणं, न तु तिस्योः, व्याख्यानात् । तेन मालेवाचरद् अमालाद् । गङ्गेवाचरद् अगङ्गाद् इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । तथा च हलन्तात्परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते, दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्तात्परं ‘सु’ इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते इति वाक्यार्थः पर्यवसन्नः ॥ यत्तु व्याचख्युः ङ्याब्भ्यो ति-स्योरसंभव एवेति । तत्र ङ्यन्तादसंभव इति सत्यम् । आबन्तात्तु आचारक्लिबन्ताल्लङ्गिप्सिपौ स्त एव । अगङ्गात् । अगङ्गा इति यथा । न च शपा व्यवधानम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् । न च स्थानिवद्भावः । अपूर्वविधित्वात् ॥ अन्ये त्वाहुः । ङ्याब्ग्रहणमसंभवादेव तिस्योर्विशेषणं न भवतीति यदुक्तं, तत्सम्यगेव । न च अगङ्गादगङ्गा इत्यत्र संभवो-ऽस्तीत्युक्तमिति वाच्यम् । तत्र स्थानिभूतस्य शपः पूर्वस्मात्त्रिभूतादापः परयोस्तिस्योलोपे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेन शपा व्यवधानात् तिस्योलोपस्याप्रसक्तेः । न च फलाभावात्पञ्चमीसमासपक्षो न स्वीक्रियते इत्यपि वाच्यम् । तत्प्रयोजनस्य प्रा-गेव प्रदर्शितत्वादिति ॥—सखेति । समानं ख्यायते जनैरिति सखा । ‘डिच्च यलोप’ इति चानुवर्तमाने ‘समाने ख्यः स चोदात्तः’ इति ख्या इत्यस्मादिण् समानशब्दस्योदात्तः सभावश्च । न चेह सुविभक्तिसंनियोगेन सखिसब्दस्यानङि कृते संनि-पात्परिभाषया ‘हल्ङ्याब्—’ इति सुलोपो न भवतीति शङ्क्यम् । ‘स्वतन्त्रः कर्ता’ इत्यादिनिर्देशेनानङो नकारमाश्रित्य सु-लोपे कर्तव्ये तत्परिभाषया अप्रवृत्तेः ॥—सख्युरसंबुद्धौ ॥ इह ‘इतोऽसर्वनामस्थाने’ इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते

त्रिति गिति च परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ । सखायः । सखायम् । सखायौ । विसंज्ञाऽभावात् तत्कार्यम् । सख्या । सख्ये । ॥ ख्यत्यात्परस्य । ६।१।११२। खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य डसि-
ङ्सोरोत् उत्स्यात् । सख्युः २ । ॥ औत् । ७।३।११८। इदुङ्ग्यां परस्य डेरौत्स्यात् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्थी । सख्यौ ।
शेषं हरिवत् । शोभनः सखा सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्गिद्वद्भावयोरङ्गत्वान्दन्तऽपि प्रवृत्तिः । स-
मुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति निषेधाप्रवृत्तेर्विसंज्ञा । सुसखिना । सुसख्ये । उमिङ्सोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वा-
भावात् ख्यत्यादित्युत्वं न । सुसखेः सुसखौ इत्यादि । एवमतिशयिनः सखा अतिसखा । परमः सखा यस्येति विग्रहे ।
परमसखा । परमसखायावित्यादि । गौणत्वेऽप्यनङ्गित्वे प्रवर्तते । सखीमतिकान्तोऽतिसखिः । लिङ्गविशिष्टपरिभा-
षाया अनित्यत्वाच्च टच् । हरिवत् । इहानङ्गित्वे न भवतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वान् ।
(प) लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् । ॥ पतिः समास एव । १।४।८। पतिशब्दः समास एव
विसंज्ञः स्यात् । पत्या । पत्ये । पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतिना । भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचना-

तदसंबुद्धावित्यनेन विशेष्यते । 'गोतो गित्' इति सूत्राणिदित्यनुवृत्तं तस्मान्मात्राधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इ-
त्याह—संबुद्धिर्वर्जं सर्वनामस्थानमिति । 'सख्युरसंबुद्धिः' इत्येव सूत्रयितुं युक्तमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ ननु
सखेयत्रोपधादीर्घं बाधित्वा परत्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्ध्या भाव्यं सौर्णित्यादिति चेद् ॥ अत्राहुः । कृताकृतप्रसङ्गि-
त्वमात्रेणापि नित्यत्वस्वीकारात् अन्तरङ्गत्वाच्च सखेयत्र वृद्धिर्बाधित्वा 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्युपधादीर्घेणैव भवि-
तव्यम् 'सख्युरसंबुद्धौ' इति णिद्वद्भावमुपजीव्यात्र प्रवर्तमानस्य 'अत उपधायाः' इत्यस्य बहिरङ्गत्वादिति ॥—अचोऽङ्गि-
ति ॥ 'मृजेर्ध्वद्विः' इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते, अङ्गस्येति चानुवृत्तमत्रा विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिरित्यशयेन व्याचष्टे—
अजन्ताङ्गस्येति ॥—ख्यत्यात्—॥ पञ्चमीनिर्देशादेव परस्येति लब्धे परस्येति ग्रहणम् 'एकः पूर्वपरयोः' इति निवृ-
त्तमिह नाधिक्रियते इति ध्वननार्थम् ॥ ख्यश्च त्यश्चेति समाहारद्वन्द्वे ख्यत्यं तत्र खिखीशब्दयोः कृतयणादेशयोरनुक-
रणं ख्येति । एवं तितीशब्दयोऽस्येति, उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थं न तु मुख्यापत्यादिशब्दैकदेशानुकरणमिदम् 'सख्युर्यः',
'पत्युर्नः', 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च', 'आपत्यस्य च' इत्यादिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याह—खितिशब्दाभ्यामिति । एवं
च यत्र यणप्रवृत्तिः तत्रैवोलं, न त्वतिसखेरित्यादौ । न चैवं यणा निर्देशस्योक्तप्रयोजनत्वाद् ह्रस्वान्तयोरेव ग्रहणं स्यात् न तु
दीर्घान्तयोरिति शङ्क्यम् । निर्देशस्य ह्रस्वदीर्घसाधारणत्वाच्छास्त्रस्य बहुविपयत्वसंभवे तत्संकोचस्यान्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥
—औत् ॥ एतच्च सूत्रं नदीसंज्ञकेषु 'इदुङ्ग्याम्' इति पूर्वसूत्रेण बाध्यते । विसंज्ञकेषु 'अच्च वेः' इति उत्तरसूत्रेण । त-
स्मात्संज्ञाद्वयशून्योऽस्य विषयः । न च तादृश उकारोऽस्तीत्यत आह—उकारानुवृत्तिरिति । प्राचा तु घिनदीसंज्ञावर्जिता-
भ्यामिदुङ्ग्यां परस्येत्युक्तम् । तदसत् । तादृशस्योकारस्याप्रासिद्धेः ॥—सुसखेति । प्रादिसमासे 'राजाहःसखिभ्यः' इति
टचो 'न पूजनाद्' इति निषेधः । 'शेषो ध्यसखि' इत्यत्रासखीति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः । 'असमर्थसमासादिदोषापत्तेः' किं तु
पर्युदास एवेति सुसखीत्यस्य सखिशब्दभिन्नत्वाद्विसंज्ञा स्यादेव । न च समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वेऽपि सखिशब्दान्तभिन्नत्वं
नेति कथमसखीति निषेधाप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । विशेष्यासंनिधानादसखीत्यत्र 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यस्याप्रवृत्तेः, तदेतत्सक-
लमभिप्रेत्याह—समुदायस्येत्यादि । एवमतिशयसख्यत्रापि समासान्तनिषेधादिकं बोध्यम् ॥—गौणत्वेऽपीति । अतिद्वे-
त्यादावस्थायान्नद्विदिति भावः । तथा च 'येन विधिः' इति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिः, तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति
कैयटः । तथा 'द्वितीयाश्रिता—' इति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासान्त इति स एवाह । 'अनुयु-
क्षो वरुण इन्द्रसखा, आग्ने याहि मरुत्सखा, तीव्रं सोमं पिबति गोसखायम्' इत्यादिप्रयोगाश्चैवमेव संगच्छन्ते । तत्र बहु-
व्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात् । एतेन विसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखिरित्युदाहरन्तौ हर-
दत्तन्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः ॥—अनित्यत्वादिति । 'शक्तिलाहूलाङ्गुश—' इति वार्तिके घटघटीग्रहणमत्र
लिङ्गम् ॥—पतिः समास एव ॥ एवकार इष्टोऽऽवधारणार्थः । अन्यथा हि 'समासे पतिरेव' इति नियमः संभाव्येत,
ततश्च महाकविनेत्यादिप्रयोगो न सिध्येत । 'अनत्वधौ', 'धात्वादेः' इत्यादिज्ञापकानुसरणे तु प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति
भावः ॥—पत्येत्यादि । नन्वेवं 'शेषोऽध्यसखिपती' इत्येवोच्यतां, किमनेन 'पतिः समास एव' इति सूत्रेणेति चेन्न ।
'समुदायस्य पतिरूपत्वाभावेन बहुचूर्णकपतिशब्दस्यापि विसंज्ञा स्यात् । ततश्च सुसखिनेत्यादिवद् बहुपतिनेत्यादि प्रसज्येत,
इष्यते तु बहुपत्येत्यादि । नापि 'सखिपती समास एव' इत्येव सूत्र्यतामिति शङ्क्यम् । बहुपत्येत्यादिवद्बहुसख्येत्या-
द्यापत्तेः, इष्यते तु बहुसखिनेत्यादि ॥ अथ कथं 'सीतायाः पतये नमः' इति, 'नष्टे मृते प्रव्रजिते ऋषे च पतिते पतौ'

१ नित्यं बहुवचनान्त इति—किंशब्दात्संख्यापरिमाणे वर्तमानाद्बहुत्वसंख्यापरिच्छिन्ने संख्येये वाच्ये डतिप्रत्ययो विधीयते न
तु द्वित्वाच्चवच्छिन्ने अनभिधानात् । तेनेदमुपपन्नम् । अत एव 'किमिलेतत्परिप्रक्षे वर्तते, परिप्रक्षोऽनिर्ज्ञाते, अनिर्ज्ञातं च बहुषु,
बेकयोः पुनर्निर्ज्ञातमेवेति 'किमः संख्यापरिमाणे डति च' इति सूत्रस्य भाव्यं संगच्छते इति भावः ।

न्तः । ॥ बहुगणवतुडति संख्या । १।१।२३। एते संख्यासंज्ञाः स्युः । ॥ उति च । १।१।२५। ड्यन्ता संख्या
षट्संज्ञा स्यात् । ॥ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः । १।१।६१। लुक्श्लुलुपशब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ।
॥ षड्भ्यो लुक् । ७।१।२२। षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात् । ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १।१।६२।
प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति जसि चेति गुणे प्राप्ते । ॥ न लुमताङ्गस्य । १।१।६३। लुक् श्लु
लुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कति-
भ्यः । कतीनाम् । कतिपु । अस्मद्युप्मत्पट्संज्ञकास्त्रिपु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः ।

इति पराशरश्च । अत्राहुः । पतिरित्याख्यातः पतिः 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि टिलोपे 'अच इः' इत्योणादिकप्रत्यये
'गेरनिटि' इति णिलोपे च निष्पन्नोऽयं पतिशब्दः 'पतिः समास एव' इत्यत्र न गृह्यते, लाक्षणिकत्वात् इति ॥ एतेन 'कृ-
ष्णस्य सखिरर्जुनः' इति भारतम्, 'सखिना वानरेन्द्रेण' इति रामायणं च व्याख्यातम् ॥—**कतिशब्द** इति । का संख्या
येषां ते कति । 'किमः संख्यापरिमाणे उति च' इति डतौ डित्वाटिलोपः ॥—**बहुगणवतु**—॥ बहुगणो प्रातिपदिके सं-
ख्यावाचके गृह्यते न तु संघर्षपुल्यवाचके अपि, संख्यायते अनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । अत एव डतिरपि 'किमः सं-
ख्यापरिमाणे उति च' इति विहितस्तद्धित एव गृह्यते, वतुसाहचर्याच्च । न तु 'पातेडतिः' ॥ यद्यपि 'संज्ञाविधौ प्रत्यय-
ग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' तथापीह वतुडत्योः केवलयोः संज्ञाविधौ फलाभावादन्यथावलाच तदन्तयोरेव संज्ञा प्रवर्तते ॥
सानुबन्धनिर्देशस्तु ब्राह्मणवद्वसतिरित्यादावतिप्रसङ्गाङ्गां निराकर्तुमित्याहुः ॥ न चैवं संख्याकार्येषु कृत्वसुजादिषु कृत्रि-
मसंख्याया एव ग्रहणं स्यात् न लङ्कृत्रिमाया इति पञ्चकृत्व इत्यादि न सिध्येत् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्य-
यात् इति वाच्यम् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इत्यत्र तिशदन्तपयुंदासवलेन संख्याकार्येषु कृत्रिमाकृत्रिमन्या-
याप्रवृत्तेः ॥ नन्वेवं भूरिशब्दात्कृत्वसुचप्रत्यय इति चेद् अत्राहुः । अनियतसंख्यावाचिनां चेतसंख्याकार्यं स्यात्तर्हि बहु-
गणयोरेवेत्येवं भूतनियमफलकसंख्याविज्ञानान्नास्त्यतिप्रसङ्ग इति ॥—**उति च** ॥ 'णान्ता षट्' इत्यतः षडित्यनुवर्तते ।
संख्येति च प्रकृतं डतीत्यनेन विशेष्यते तदाह—**ड्यन्ता संख्येति** ॥ संख्येति किम् । पतयः ॥—**प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः** ॥
'अदर्शनं लोपः' इत्यतोऽनुवृत्तस्यादर्शनस्यानेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तत्राद्याश्रित्य तद्भावितसंज्ञा इह वि-
ज्ञायन्ते, तेन संज्ञासंकरोऽत्र न भवति तदेतदाह—**लुक्श्लुलुपशब्दैरित्यादि** । सति तु संज्ञासंकरे हन्तीत्यत्र शब्दुकि
'ह्नी' इति द्वित्वं स्यात् । जुहोतीत्यत्र ह्नी सति 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः स्यात् । न च तत्राभ्यस्तस्य नेत्य-
नुवृत्ते यायेतिनोनोतीत्यादाविव वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम् । संज्ञासंकरपक्षे तदनुवृत्त्यसंभवात् । अन्यथा सूत्रस्य निर्वि-
षयत्वापत्तेः । न च यौतीत्यादिरवकाशः, संज्ञासंकरे तत्रापि द्वित्वस्य दुर्बारत्वादिति भावः ॥ 'फले लुक्' 'जुहोत्यादिभ्यः
ह्लुः' 'जनपदे लुप्' इत्यादिविधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविंसंज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः ॥—**षड्भ्यो लुक्** ॥ 'सर्वनाभः स्मै'
इतिवत् 'षषो लुक्' इति वक्तव्ये बहुवचननिर्देशोऽत्रार्थप्राधान्यसूचनार्थः । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन स्वरूपनिराससिद्धेः, तेन
षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरेव जश्शसोर्लुगित्यर्थपर्यवसानात्प्रियप्रधान इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । 'जश्शसोः शिः' इत्यतोऽनुवर्तना-
दाह—**जश्शसोर्लुक् स्यादिति** ॥—**प्रत्ययलोपे**—॥ विशेषविहिता अपि लुगादिसंज्ञा लोपसंज्ञां न बाधन्ते । एक-
संज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावानङ्गीकारादिति भावः ॥ स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं सूत्रं, प्रत्ययस्या-
साधारणं रूपं यत्र प्रयोजकं, तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति । तेन शोभना दृषदो
यस्य सुहृत्वात् प्रासाद इत्यत्र 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तां वाधित्वा 'सोमैनसी अलोभोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् 'अत्व-
सन्तस्य' इति दीर्घश्च न भवति । यद्वा, यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्रात्विधावपि विध्यर्थमिदम्, तेन अतृणेडित्य-
त्र ह्लादौ पिति सार्वधातुके विहित इम् लुप्तेऽपि तस्मिन् भवति । 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति तु वर्ण-
प्राधान्यविषयकम्, तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र अवादेशो न । यद्यपीदं पक्षद्वयमाकरारूढं, तथापि नियमपक्ष एव प्र-
बल इति यल्लुगन्ते मनोरमायां स्थितम् ॥ स्यादेतत् । सूत्रस्यास्यावश्यकत्वेऽपि 'प्रत्ययलोपे तल्लक्षणम्' इत्येव सूत्र्यतां कि-
मनेन द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन । अत्राहुः । प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्रेत्यादिलाभाय द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति ॥—**न लुम-
ताङ्गस्य** ॥ लुमतेति किम् । कार्यते हार्यते, अत्र 'गेरनिटि' इति णिलोपेऽपि णिजपक्षा वृद्धिर्भवत्येव ॥ अङ्गस्येति किम् ।

१ ड्यन्तेति—नन्वत्र संज्ञाविधित्वात्तदन्तग्रहणं दुर्लभम्, नच केवलस्य संज्ञायाः प्रयोजनाभावः, अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः स-
त्वेन षड्भ्यो लुक् एव प्रयोजनस्य सत्त्वात् इति चेत्, न, षट्कृतीति डडनुवादेन शुको विधानेन च तदन्तस्यैव संख्यासंज्ञाप्रवृत्तेः ।
२ लुक्श्लुलुप इति—एते च विधीयमानाः सर्वादेशा एव । 'क्वस्याचि' इति प्रकृते 'लुग्वा दुह' इति लुग्ग्रहणात् । ३ लक्षण-
मिति—नच 'प्रत्ययजं प्रत्ययवत्' इत्येव सिद्धे लक्षणग्रहणं व्यर्थमिति अमितव्ययम्, प्रत्ययनिमित्तकमेव भवति नतु प्रत्ययस्था-
निकमित्यर्थलभार्थं तत् । तेन नलैभिन्नो नलभिन्नः इत्यत्र ऐसादिकं न । अन्ये तु अतिदेशेनाहार्यतद्बुद्धावपि उच्चारणप्रसङ्गरूप-
षष्ठ्यर्थभावेन नैसादिरिति व्यर्थमेव लक्षणग्रहणमिति वदन्ति । ४ अङ्गकार्यमिति—एतच्च आङ्गमानाङ्गं वेति शेषरे स्पष्टम् ।

त्रिभ्यः । ॥ त्रेख्यः । ७।१।५३। त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु नेति केचित् । त्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु त्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । त्रिशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । ॥ त्यदादीनामः । ७।२।१०२। एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ ॥ ॥ द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः । द्वौ २ द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । द्विपर्यन्तानां किम् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम् । सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । द्विनाम कश्चित् । द्विः । द्वी । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वौ इत्यादि । औडुलोमिः । औडुलोमी । बहुवचने तु उडुलोमाः ॥ ॥ लोमोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः ॥ बाह्यादीनोऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमाः ॥ इतीदन्ताः ॥ वातप्रमीरित्युणादिसूत्रेण माङ् ईप्रत्ययः स च कित् । वातं प्रमिमीते वातप्रमीः । दीर्घाजसि च । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः ॥ अमि पूर्वः ॥ वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् ३ । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वातप्रम्योः २ । वातप्रम्यम् । दीर्घत्वान्न नुह । औ तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी । वातप्रमीषु । एवं यथी-पत्यादयः । यान्यनेनेति यथीमार्गः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः । यापोः किद्वे चेति ईप्रत्ययः । किञ्चन्तवातप्रमी-शब्दस्य तु अमि शसि औ च विशेषः । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । एरनेकाच इति वक्ष्यमाणो यण् प्रथी-वत् । बह्वयः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । दीर्घङ्यन्तत्वाद्द्व्यङ्यविति सुलोपः । ॥ यूह्याख्यौ नदी । १।४। ३। ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः ॥ ॥ प्रथमलिङ्गग्रहणं च । पूर्वं व्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं व-

पञ्च सप्त कतीत्यादौ प्रत्ययान्तकार्यं 'उतिङन्तम्-' इति पदसंज्ञा यथा स्यात् ॥—अस्मादिति । प्राचा लव्ययास्मदि-ति पठितं, तत्र अव्ययेत्युपेक्षितम् 'सदृशं त्रिषु' इति श्रुतेर्लिङ्गत्रयाद्यभावपरत्वेन अव्ययानामलिङ्गत्वात् । अव्ययीभाव-स्य तु वचनात्क्रीवत्वेऽपि लिङ्गान्तराभावाच्च ॥—त्रिशब्द इति । 'तरतेर्ङिन्' इत्यादिलोपः ॥—त्रेख्यः ॥ त्रैरिति प-ष्टी, न तु पञ्चमी । त्रय इत्यदन्तं न तु सान्तं 'निजां त्रयाणाम्-' इति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह—त्रिशब्दस्य त्रयादे-श इति ॥ ननु 'निजां त्रयाणाम्-' इति निपातनादेव त्रयादेशो सिद्धे किमनेन सूत्रेणेति चेत् । सैवम् । 'अवाध-कान्यपि निपातनानि भवन्ति' इत्यनेन ज्ञापनात् । तेन पुरातनमिति सिध्यति । अन्यथा 'पुराणप्रोक्तेषु-' इति निपात-नादेन द्वाभ्येत ॥ 'त्रैरयङ्' इत्येव न सूत्रितम् । तत् करोति आचष्टे वेत्यर्थे 'तत्करोति-' इत्यादिना णिचि ततः क्विपि 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे 'ह्रस्वस्य पिति-' इति तुकि त्रित् ततो बहुविवक्षायामामि कृते त्रैरयङि त्र-याणामिति रूपासिद्धेः न च 'वार्णादाङ् वलीयः' इति तुकः प्राग्वयायं स्यादिति शङ्क्यम् । युगपत्पञ्चत्वावेवाङ्गस्य वलीय-त्वात् ॥—केचिदिति । त्रिसंवन्धिन्यामीति विज्ञानाद्गोणे त्रयादेशो न भवतीति तेषामाशयः ॥—वस्तुतस्त्विति । अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावाद्गौणत्वेऽपि त्रयादेशो न्याय्यः प्रियास्त्रेत्यादावस्थायानुवृत्तिरिति भावः ॥—त्यदा-दीनामः ॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—विभक्ताविति । विभक्ताविति किम् । तद् यद् । सोऽष्टका छु-सत्वात्प्रत्ययलक्षणं न ॥—द्विपर्यन्तानां किमिति । युष्मदस्मच्छब्दयोरिष्ट्यभावेऽपि दोषो नास्ति, आत्मयत्वलोपैर्विशेषविहि-तैरत्वस्य बाधनात् । तथा किञ्चब्देऽपि न दोषः । किमः कादेशस्य विशिष्यविधानादिति प्रश्नः ॥—भवानिति । भवत् सु इति स्थिते तकारस्थाने अत्वे कृते 'अतो गुणे' इति पररूपे 'उगित्वाच्-' इति नुमि सति 'सर्वनामस्थाने-' इत्यनेन दीर्घं सुलोपे नलोपे च सति भवा इति रूपं स्यादिति भावः ॥—भवन्ताविति । पूर्ववत्तकारस्यात्वे पररूपे नुमि दीर्घं भवानाविति रूपं स्यादिति भावः ॥ उडूनीव लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः ॥—इजोऽपवाद इति । तथा च बहुत्वे अकारान्तोऽयमुडु-लोमशब्दः स औडुलोमिशब्दादन्य एव, तस्य च इकारान्तेषु व्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति बोध्यम् ॥ इति इदन्ताः ॥—किदिति ॥ तेन 'आतो लोप इटि च' इत्यालोप इति भावः ॥—किञ्चन्तवातप्रमी इति । माङ्धातोः क्विपि 'ईस्व-मवकारादौ' इति निषेधादीत्वं नेति शङ्कायां मीनातेरेव क्विप् बोध्यः । यद्वा । ईप्रत्ययान्तवातप्रमीशब्दादाचारकिञ्चन्तात्क-र्तरि क्विप् बोध्यः ॥—श्रेयस्य इति । 'प्रशस्यस्य श्रः' इतीयसुनि श्रादेशः । 'उगितश्च' इति डीप् ॥—बहुश्रेयसीति । 'स्त्रियाः पुंवत्-' इति पुंवद्भावः । 'ईयसश्च' इति न कप् । नाप्युपसर्जनह्रस्वः 'ईयसो बहुव्रीहेर्न' इति निषेधात् ॥—यू ह्याख्यौ—॥ ईश्व ऊश्च यू व्याख्यानादीर्घयोरेव ग्रहणमविभक्तिकोऽयं निर्देश इत्येके । 'दीर्घाजसि च' इति निषेधस्य 'वा छन्दसि' इति पाक्षिकत्वात् 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घ इत्यन्ये ॥ इह 'प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषा नोप-तिष्ठते । 'नेयङ्वङ्स्थानाचक्षी' इति निषेधात्किञ्चात् । तेन प्रथ्यै प्रथ्या इत्यादौ नदीकार्यं स्यादेव ॥ स्त्रियमाचक्षाते व्याख्यौ । मूलविभुजादित्वात्कः 'चक्षिङः ख्याच्' 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः ॥—ईदूदन्ताविति । इह वर्णयोरेव संज्ञेस्यपि

१ केचिदिति—'आमि सर्वनाम्नः-' इत्येतस्य साहचर्यादिति तेषामाशयः । २ वस्तुतस्तु इति—नच गौणमुख्यन्यायेनात्र न भविष्यतीति वाच्यम्, तत्र हि अप्रसिद्धत्वस्य गौणलाक्षणिकत्वस्य वा ग्रहणात् । स्पष्टं चेदं विस्तरशो बृहच्छेखरे । ३ वातप्र-मीनिःशुद्धो मृगाकृतिर्बन्तुविशेषः । ४ प्रथमेति—इदं च 'यूह्या-' इति पूर्वसूत्रविषयमेव ननु 'ङिति ह्रस्वश्च' इति सूत्रविषयम् । तेन अतिश्रिये ब्राह्मणायेल्वत्र विकल्पो न ॥

कथमिति । ॥ अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । ७।३।१०७। अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात् संबुद्धौ । हे बहुश्रे-
यसि । शसि बहुश्रेयसिन् । ॥ आण् नद्याः । ७।३।११२। नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् । ॥ आटश्च । ६।१।
९०। आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । नद्यन्तात्परत्वाच्चुद । बहुश्रेयसीनाम् । ॥ डे-
राम् नद्यास्त्रीभ्यः । ७।३।११६। नद्यन्तादाबन्तास्त्रीशब्दाच्च डेरात् स्यात् । इह परत्वादाटा नुद बाध्यते । बहुश्रे-
यस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत् । अङ्यन्तत्वाच्च सुलोपः । अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमि-
च्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारी । क्यजन्तादाचारकिबन्ताद्वा कर्तरि किप् । हलङ्याविति सुलोपः । ॥ अचि
श्रुधातुश्रुचां य्वोरियङुवडौ । ६।४।७७। श्रुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भ्रुइत्यस्य चाङ्गस्येयङुवडौ स्तोऽजा-
दौ प्रत्यये परे । डिच्चेत्यन्तादेशः । आन्तरतम्यादेरियङ् ओरुवङ् । ईतीयङि प्राप्ते । ॥ परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ।

पक्षोऽस्ति । 'आच्छानयोः' इति सूत्रस्वरसात् । तयोः ह्याख्यत्वं तु ड्यादिषु स्वतः, तन्नीलक्ष्मीरित्यादौ तु स्त्रीवाचक-
वर्णसमुदायघटकत्वेन प्रवेशात् । तेन नद्यन्तादिव्यवहारो न विरुध्यते । एवं 'शेषो ध्यसखि' इत्यत्रापि इवर्णोवर्णयोरेव विसं-
ज्ञेति पक्षोऽप्यस्तीति बोध्यम् ॥ तेन 'ध्यन्ताजायन्तयोर्ध्यन्तं परम्' इति व्यवहारः संगच्छते । वर्णसंज्ञापक्षे 'असखि'
इत्यस्य सखिभिन्नस्यावयव इत्यर्थः, न तु सखिशब्दावयवं वर्जयित्वेति । तेन समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वादतिसखिनेत्यादि
निर्वाधमिति बोध्यम् ॥ स्त्रियामित्येव वक्तव्ये आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीत्वलाभार्थमित्याशयेनाह—नित्यस्त्रीलिङ्गाविति ॥
यू किम् । मात्रे ॥ ह्याख्याविति किम् । ग्रामण्ये ॥—पूर्वमिति । वृत्तेः प्रागित्यर्थः । संज्ञाया यथोद्देशे प्रवृत्तौ न्यायसि-
द्धमिदं, कार्यकालपक्षे तु वाचनिकमित्याहुः ॥—वर्णसंज्ञापक्षश्रयेणाह—नद्यन्तानामिति ॥—हे बहुश्रेयसीति । अत्र
ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणो न प्रवर्तते । अन्यथा 'अम्बार्थनद्योर्गुणः' इत्येव ब्रूयात् । न च लाघवाभावः शङ्क्यः । ह्रस्वग्रहणे
मात्राधिक्यात् 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्युत्तरसूत्रे गुणग्रहणत्यागेन सुतरां लाघवसंभवाच्च ॥ अन्ये तु कृतेऽपि ह्रस्वे यदि गुण इष्टः
स्यात्तर्हि 'अम्बार्थानां ह्रस्वः' इत्युक्त्वा 'नदीह्रस्वयोर्गुणः' इत्येव ब्रूयादित्याहुः । तत्र पदलाघवाभावेऽपि प्रक्रियालाघवमस्ति,
परंतु 'जस्ति च' इत्यत्र ह्रस्वस्येत्येकदेशानुवृत्तौ क्लेशोऽस्तीति बोध्यम् ॥—आण् नद्याः ॥ 'अण् नद्याः' इत्येव सुवचम् ।
विधानसामर्थ्यात् 'अतो गुणे' इत्यस्याप्रवृत्तौ यथायथं वृद्धिसवर्णदीर्घाभ्यां बहुश्रेयस्यै बहुश्रेयस्या इत्यादिरूपसिद्धेः । ननु
परत्वादाटा नुद बाध्यत इत्युत्तरग्रन्थपर्यालोचनया डेरामि कृते तस्य नुडागमनिवारणार्थमङ्घ्रिधानावश्यकत्वात्सामर्थ्यमुपक्षी-
णमिति चेद्, एवं तर्हि 'ह्रस्वनद्यापः' इत्यनन्तरं 'डेर्न' इत्येव सूत्र्यतामामीत्यनुवृत्त्या डेरामो नुद नेत्यर्थलाभात् । तस्मात्
'अण् नद्याः' इति विधानसामर्थ्यात् 'अतो गुणे' इति न प्रवर्तते इति दिक् ॥—आटश्च ॥ यद्यपि इह ङयि 'वृद्धिरेचि'
इत्येव सिद्धं ङसिङोऽङेरामि च सवर्णदीर्घेण । तथाप्यैन्दिदित्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वाद्गुप्यस्तम् ॥ 'अजादीनामटा
सिद्धम्' 'आडजादीनाम्' इति सूत्रं मात्तु इति वदतो वार्तिककारस्य मते तु 'अटश्च' इत्येव सूत्रमिति बोध्यम् ॥—
डेरास्त्र—॥ डेरिति सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणं 'समानाधिकरणे स्त्रियाम्'—इत्यादिनिर्देशात् ॥—आटा नुद बाध्यत इति ।
आटि कृते तु पुनर्न प्रवर्तते । 'सकृद्गतौ' इति न्यायाश्रयणादिति भावः ॥—न सुलोप इति । 'लक्ष्मिर्मुद् च' इत्यौणादिक
ईप्रत्ययान्तो लक्ष्मीशब्द इत्युपसर्जनह्रस्वोऽपि नेति बोध्यम् ॥—कुमारीति । यद्यपि किंवर्थं प्रति ङ्यन्तस्योपसर्जनत्वाद्भ्रूस्वत्वं
प्राप्तं, तथापि 'गोस्त्रियोः' इत्यत्र कृत्रिमोपसर्जनत्वं गृह्यते न त्वप्रधानरूपमिति नात्र ह्रस्वः प्रवर्तते । अत एव हरीतक्याः
फलानि हरीतक्य इत्यत्रापि ह्रस्वो न भवति । 'छक् तद्धितछकि' इत्यत्र त्वप्रधानरूपमुपसर्जनमेव गृह्यते न तु कृत्रिमोप-
सर्जनमसंभवादिति वक्ष्यामः ॥—अचि श्रु—॥ 'अमेश्च डूः' इति डूप्रत्ययान्तत्वाद् भ्रूशब्दस्य धातोः पृथग्रहणम् ॥
अन्ये त्वाहुः 'गमः क्रौ' इत्यत्र 'ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकादनुनासिकलोपे ऊङादेशे कृते निष्पन्नोऽयं
भ्रूशब्दः । तथा च धातुग्रहणेनैव सिद्धे भ्रूग्रहणं निरर्थकमिति ॥ इण इति वक्तव्ये य्वोरिति गुरुनिर्देश इणप्रत्याहारः परे-
णैव णकारेण गृह्यत इति ज्ञापनार्थः । इह य्वोरिति धातोरेव विशेषणं न तु श्रुध्रुवोरव्यभिचारदित्याह—इवर्णोवर्णान्त-
धातोरिति । श्रुधातुश्रुचांमिवर्णोवर्णयोरिति व्याख्याने तु इयङुवडोर्द्वित्वं व्यर्थं स्याद्वैयधिकरण्यं च प्रसज्येतेति भावः ॥
ननु सामानाधिकरण्यपक्षेऽपि द्वित्वं व्यर्थं 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति इवर्णोवर्णान्तधातोः सर्वोद्देशत्वनिवृत्तिसंभवा-
दिति चेन्न । श्रुध्रुवोरपि निर्दिश्यमानत्वेन सर्वोद्देशत्वप्रसङ्गात् ॥ इ ङ इत्यष्टादशानां संज्ञेयुक्तत्वाद् यथासंख्यमिह न प्रवर्तते
इत्याह—आन्तरतम्यादिति । स्थानत इति भावः ॥ य्वोः किम् । चक्रतुः । चक्रुः ॥ अचीति किम् । आमुयात् । जुहुयात् ॥

१ हे बहुश्रेयसीति—'अम्बार्थनद्योर्गुणः' इति वक्तव्ये ह्रस्वविधानान्न गुणः इति तु न युक्तम् । मातृवाचकानःशब्दस्याम्बा-
र्थत्वाद्गुणापत्तेः । नच तस्य स्त्रीवाचकानां संज्ञादेरभावान्न तत्रोपयोग इति, हे वारे इतिवत् पक्षे गुणापत्तेस्तदवस्थत्वात् ।
२ य्वोरिति—इदं च धातोर्भिन्नवचनत्वेऽपि समानाधिकरणं विशेषणम्, 'वेदाः प्रमाणम्' इत्यादौ तथा दर्शनात् । ३ इतीयङीति—
ननु 'धातोर्बुध्यमानं कार्यं धातुप्रत्यये' इति परिभाषया सुपि न प्राप्नोतीति वाच्यम्, न 'न भूस्त्रियोः', 'क्षियो दीर्घात्', 'भुवः
संज्ञान्तरयोः' इत्यादिनिर्देशैः अत्र प्रकरणे तस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनात् ।

६।४।८२। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण् । कुमार्यौ । कुमार्यः । हे कुमारि । अमि शसि च । कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यैः । कुमार्याः २ । कुमारीणाम् । कुमार्याम् । प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः । उन्नयतीत्युक्तीः । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण् । उन्नयौ । उन्नयः । हे उन्नीः । उन्नयम् । डेराम् । उन्नयाम् । एवं ग्रामणीः । अनेकाचः किम् । नीः । नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वादियङ् । नियम् । नियः । डेराम् । नियाम् । असंयोगपूर्वस्य किम् । सुधिर्यौ । यवक्रियौ ॥ ॐ गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते । शुद्धधिर्यौ । परमधिर्यौ । कथं तर्हि दुधियौ वृश्चिकभिषेत्यादि । उच्यते । दुःस्थिता धीर्यैपामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्राद्व्यस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । वृश्चिकसंबन्धिनी भीर्वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा । ॐ न भूसुधियोः । ६।४।८५। एतयोर्यण् न स्यादचिसुपि सुधिर्यौ । सुधिय इत्यादि ॥ सखायमिच्छति सखीयति । ततः किप् । अल्लोपयल्लोपौ । अलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते । ॐ कौ लुप्तं न स्थानिवत् ।

—एरनेकाचः—। ‘इणो यण्’ इत्यतो यण् इति वर्तते । ‘अचि श्रुधातु-’ इति सूत्रादिह धातुरेव अनुवर्तते, न तु श्रुधुवौ । तयोरिवर्णासंभवात् । धातुग्रहणं चावृत्त्योभयोर्विशेषणं संयोगस्याङ्गस्य चेति व्याचष्टे—धात्ववयवसंयोगोऽस्यादि । तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यण् । उन्नयौ । उन्नयः । हरी हरिन् इत्यादि सिद्धयर्थे धातुना अङ्गं विशेष्यते । अन्यथा प्रध्यं प्रध्य इत्यादाविव पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यण् स्याद् धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तत्वादङ्गस्य ॥—प्रधीरिति । प्रधायतीति प्रधीः । ‘ध्यायतेः संप्रसारणं च’ इति क्तिपि संप्रसारणे पूर्वरूपे च ‘हलः’ इति दीर्घः ॥ यदा तु प्रकृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्येति विग्रह्यते, तदा धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् ‘प्रथमलिङ्गग्रहणं च’ इति नित्यस्त्रीलिङ्गातिदेशो यथासंभवं नदीकार्यं बोध्यम् ॥ ‘प्रथमलिङ्गग्रहणं च’ इति वार्तिकस्य प्रथमलिङ्गं गृहीत्वा ‘यूक्याख्यौ-’ इत्यनेन नदीत्वं वक्तव्यमित्युक्त्वा ‘एरनेकाचः-’ इति यण्विषयत्वेन ‘नेयडुवङ्-’ इति निषेधस्याप्रवृत्तेश्चेत्येके ॥ अन्ये त्वाहुः । एवं तर्हि यथोद्देशं प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिति मनोरमाग्रन्थो विरुध्यते । यथोद्देशपक्षेऽपि प्रधीशब्दाद्यर्थतया वचनस्यावश्यकत्वात् । मूले हि उपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्युक्तं, न तु नित्यस्त्रीत्वमिति । तस्मात् ‘प्रथमलिङ्गग्रहणम्’ इत्यनेन लिङ्गप्रयुक्तं यन्नदीत्वं वृत्तेः प्राक् स्थितं तदिहातिदिश्यते । धीशब्दे तु ‘नेयडुवङ्-’ इति निषेधेन नदीत्वाभावाभासस्येव प्रधीशब्दे नदीत्वातिदेश इति ॥ ‘ङिति ह्रस्वश्च’ इति वैकल्पिकनदीत्वमपीह नातिदिश्यते । प्रथमलिङ्गेति वचनं यथोद्देशे न्यायसिद्धमिति ग्रन्थानुरोधेन वृत्तेः प्रागवस्थायां नवयवत्वेनाभिमते विद्यमानाया एव नदीसंज्ञायाः समुदाये अभ्युपेयत्वात् । न च प्रकृष्टा धीर्यस्य तत्त्वं प्रध्ये प्रध्य इत्यादौ प्रथमान्तधीशब्दस्य ङिति परे प्रवर्तमाना नदीसंज्ञास्तीति दिक् ॥—उन्नीरिति । ‘सत्सूद्विष-’ इत्यादिना किप् ॥—डेरामिति । आह्लात्वाशीशब्दान्तादपि डेराम् भवतीति भावः ॥ ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । ‘अग्रग्रामाभ्यां नयतेः’ इति णत्वम् ॥—नीरिति । नयतीति नीः किप् ॥—गतिकारकेतरेति । ‘गतिकारकपूर्वस्यैव यणिष्यते’ इति तु नोक्तम्, कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः कुमारी कुमार्यौ कुमार्य इत्यत्र यणभावप्रसङ्गात् ॥—शुद्धधियाविति । यदा तु शुद्धं ब्रह्म ध्यायतीति विग्रह्यते, तदा भवत्येव यण् शुद्धध्यौ शुद्धध्यः । एवमग्रेऽपि ॥—कथं तर्हीति । गतिकारकेतरपूर्वपदत्वं इह नास्तीति यणैव भाव्यमिति प्रश्नः ॥ दुधिय इत्यत्र ‘प्रादिभ्यो धातुजस्य-’ इति वार्तिकेन उत्तरपदलोपो बोध्य इत्याशयेनाह—दुस्थिता धीर्यैपामिति ॥—वृश्चिकशब्दस्येति । भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य ‘भीत्रार्थानाम्-’ इति सूत्रं प्रत्याख्यातं, ततश्च संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति नास्त्वत्र कारकपूर्वत्वमिति भावः ॥—वृश्चिकसंबन्धिनी भीरिति । एवं च भययोगाभावाद् वृश्चिकस्य नापादानकारकत्वमिति सूत्रमतेऽपि न दोष इति भावः ॥ ‘ओः सुपि’ इत्यतः सुपीत्यनुवर्तनादाह—अचि सुपीति ॥ सुपि किम् । सुधुपास्यः । वस्तुतस्तु सुपीत्यननुवृत्तावपि न क्षतिः, ‘अनन्तरस्य-’ इति न्यायेन ‘एरनेकाचः-’ इति ‘ओः सुपि’ इति च सूत्रद्वयेन प्रापितस्यैव यणो ‘न भूसुधियोः’ इति निषेधाभ्युपगमात् ॥—स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते इति । ‘एरनेकाचः-’ इत्यनेन ॥ न चान्तर्वर्तिनीं विभक्तिसाश्रित्य सखीशब्दस्य पदत्वात् ‘न पदान्त-’ इति निषेधेन अल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यम् । ‘नः क्ये’ इति नियमेन क्यचि नान्तस्यैव पदत्वादत आह—कौ लुप्तमिति । ‘नपुंसके भावे क्तः’ लोप इत्यर्थः । इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीत्यत्रापि बोध्यम् । कौ लुप्तमित्येतत्त्वान्वितं कौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यभ्युपगमात् । अन्यथा वेभिदि ब्राह्मणकुलानीति हलन्तनपुंसके वक्ष्यमाणं न संगच्छेत । वेभिद्यतेः क्तिपि अल्लोपे यलोपे च कौ लुप्तलेनाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावे हलन्तलक्षणमुपप्रसङ्गात् । कौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्योदाहरणं लवमावक्षाणो लौः । अत्र णिचि यष्टिलोपः यश्च कौ णिलोपः तदुभयं ‘द्योः शङ्-’ इति वकारस्य किनिमित्ते ऊठि कर्तव्ये न स्थानिवत् । ‘एषेधत्युड्सु’

१ यत्क्रियेति—अर्थं चार्थं ‘उपसर्गः क्रियायोगे’ इत्यत्र योगग्रहणादुच्यते । २ सुधिर्यौ इति—नचान्तर्वर्तिनीं विभक्तिसाश्रित्य पदान्तत्वात् ‘लोपः श्लोकस्यस्य’ इति यलोपः प्राप्नोतीति शङ्क्यम्, ‘उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ-’ इति प्रत्ययलक्षणनिषेधत् ।

एकदेशविकृतस्यानन्यतयाऽनङ्गित्वे । सखा । सखायौ । सखायः । हे सखीः । अमि पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते त-
तोऽपि परत्वात्सख्युरसंबुद्धाविति प्रवर्तते । सखायम् । सखायौ । शसि यण् । सख्यः । सह खेन वर्तते इति सखः ।
तमिच्छतीति सखीः । सुखमिच्छतीति सुखीः । सुतमिच्छतीति सुतीः । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ । ख्यत्यादिति
दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः । सख्युः । सुख्युः । सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाममिच्छतीति क्षामीः । प्रस्तीम-
मिच्छतीति प्रस्तीमीः । एपां डसिङ्सोर्यण् । नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यादित्युत्वम् । लून्युः । क्षाम्युः । प्रस्तीम्युः ।
शुष्कीयतेः क्तिप् । शुष्कीः । इयङ् । शुष्कियौ । शुष्कियः । डसिङ्सोः शुष्किय इत्यादि । इति ईदन्ताः ॥
शंभुर्हिवत् । एवं विष्णुवायुभान्वादयः । ॥ तृज्वत्क्रोष्टुः । ७।१।९५। क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते असं-
बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । ॥ ऋतो डिसर्वनामस्थानयोः ।

इति वृद्धिः ॥ अत्रेदमवधेयम् । 'न पदान्तः' इति सूत्रे 'क्लिष्टपधात्वचङ्परनिर्हासकृत्वेषूपसंख्यानम्' इति वार्तिकमस्ति
तदेकदेशानुवादोऽयं 'कौ लुप्तम्' इत्यादीति । 'लुका लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यादीनामप्युदाहरणान्यत्रोच्यन्ते । पञ्चभिः पट्टीभिः
कीतः पञ्चपटुः । 'आर्हात्' इति ठक्, तस्य 'अध्यर्धपूर्वः' इति लक्, 'लुक् तद्धितलुकि' इति ङीषो लुक् तस्य लुका
लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद् अत्र यणादेशो न भवति । न च ङीषो लुकः परनिमित्तकत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न भवेदिति
शङ्क्यम् । ङीषो लुक् प्रति स्थानिद्वारा तद्धितलुकः परत्वस्वीकारात् । यद्वा, वृद्धिपरिकल्पितं पीर्वापर्यमभावेऽप्यस्तीति नास्त्य-
त्रानुपपत्तिः । न च अडे तद्धिते विवक्षिते 'भस्याडे' इति पुंवद्भावाद्भुक्तनिषेधं विनैवेष्टसिद्धिरित्यपि शङ्क्यम् । यत्र भावि-
भत्वं तत्रैव पुंवद्भावः, इह तु लुकि भत्वाभावात्कुतः पुंवद्भावः इति कैयटेनोक्तत्वात् ॥ तथा पञ्चन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चन्द्रः ।
'सास्य देवता' इत्यण् । 'द्विगोर्लृगनपत्ये' इति लक् । ततो ङीषो लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाभावात् ङीषा संनियुक्त आनङ् न
भ्रूयते । पुंवद्भावस्यात्र शङ्कापि नास्ति । इन्द्रे इन्द्रत्वमिन्द्राण्यामिन्द्रस्त्रीत्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदे भाषितपुंसकत्वस्यानभ्युपग-
मात् । ये तु 'न पदान्तः' इति सूत्रे वर इ इति ईकारप्रक्षेपं कुर्वन्ति । तेषामिह लुगग्रहणं न कार्यम् ॥ उपधाले कर्तव्ये
न स्थानिवत् । तेन परिखाशब्दाच्चातुरर्थिके अणि कृते 'वृद्धादकेकान्तः' इत्यादिना पारिखशब्दात्खोपधलक्षणे छप्रत्यये
पारिखीयः सिध्यति । अन्यथा उपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वेन तस्यां कर्तव्यायामालोपः स्थानिवत्स्यात् । नन्वेवं पठयतीत्यादौ
वृद्धिः स्यादिति चेन्न । यत्रोपधासंज्ञासुपजीव्यप्रत्ययो विहितस्तत्रैवायं निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात् । तत्र चङ्परनिर्हास-
ग्रहणमेव ज्ञापकं चङि परे यो ह्रस्वः स चङ्परनिर्हासस्तत्र न स्थानिवत् । वादितवन्तं प्रयोजितवानवीवदद्वीणां परिवादकेन ।
अत्र प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वादाकारोऽनुपपत्तिः 'णौ चङि-' इत्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति । णिसामान्यग्रहणादेतत्सिद्धमिति
चेत्, तर्ह्यन्यदुदाहर्तव्यं वारि आख्यदवीवरत् । न च 'अग्लोपि' इति निषेधः शङ्क्यः, परत्वाद्बुद्धौ सत्यां टिलोप इत्य-
भ्युपगमेनाग्लोपित्वाभावात् । अत एव 'मुण्डमिश्रः' इति सूत्रे हलिकल्प्योर्हलकलेत्यदन्तनिपातनं सार्थकम् ॥ कुले न
स्थानिवत् । अर्चयतेरर्कः 'कृदाधाराचिकलिभ्यः' इति कः । पाचयतेः पाक्तिः । इह 'चोः कुः' इति कुले णिलोपो न स्थानि-
वत् ॥ वार्तिकेऽस्मिन् किञ्चङ्परनिर्हासोपधानां ग्रहणमावश्यकं, लुक् ईकारप्रक्षेपेण गतार्थत्वात् कुलस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्य-
वधेयम् ॥ 'चजोः' इति कृत्वे वा उदाहरणमन्वेषणीयम् ॥—सख इति । 'तेन सहेति-' इति बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्य'
इति सभावः ॥—सखीरित्यादि । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'क्यचि च' इतीत्वम् ॥—दीर्घस्यापीति । एतदर्थं कृतय-
णादेश इति भावः ॥ ननु अतिसखेर्भूपतेरिति गुणविषयं व्यावर्तयितुं यणा निर्देश इति चेद्, अस्त्येवं, तथापि
दीर्घे प्रवृत्तिः केन वार्यतां, न हि ह्रस्वे यणा भाव्यं, न दीर्घेऽप्यित्यत्र प्रमाणमस्ति । सौत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्य-
तिव्याप्त्युभयवारकत्वे सारवत्त्वलाभेन तथैवौचित्याद्वाध्यारूढत्वाच्च ॥—लूनमिति । 'त्वादिभ्यः' इति निष्ठानत्वम् ॥
—क्षाममिति । 'क्षायो मः' इति मः ॥—प्रस्तीममिति । 'प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' इति मः । 'स्त्यः प्रपूर्वस्य'
इति संप्रसारणम् ॥—शुष्कीरिति । 'शुष्कः कः' इति निष्ठातस्य कः ॥—पकीरिति । 'पचो वः' इति वः ॥
—इयङिति । संयोगपूर्वत्वादिवर्णस्य यण् नेति भावः ॥ इति ईदन्ताः ॥ —हरिवदिति । तद्वत्साध्य
इत्यर्थः ॥—तृज्वत् क्रोष्टुः ॥ 'कुश आह्वाने रोदने च' । अस्मात् 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन्' इति
तुन्प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः, तृचि तु क्रोष्टुशब्दः, द्वावपि शृगालवचनौ, तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने
त्रिधा च तृजन्त एव तृतीयादावभ्युपगम्यम्, अन्यत्र तुजन्त एवेति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते ॥ क्रोष्टुरिति तुज-
न्तात्प्रथमा । तृज्वदिति तृतीयान्ताद्वतिः । निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयत्वेनातिदेशस्यानेकविधत्वेऽपि प्राधा-
न्यादिह रूपमेवातिदिश्यते । तच्च न पचादेर्यस्य कस्यचित् । किंतु कुशेरेव, उपस्थितत्वाद्, अर्थत आन्तर्याचेत्यभिप्रेत्य
फलितमाह—क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टुशब्द इति । निमित्तातिदेशो यथा । चिकीर्षते । चिकीर्षति । अत्र सन्नन्तस्य 'पूर्व-
वत् सनः' इत्यनेन निम्नातिदेशो कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदं सिध्यति ॥ ननु कार्यातिदेशोनाप्येतद्वर्तार्थमिति चेत् । अत्राहुः ।
निमित्तप्रतिसंधानपूर्वकत्वात्तस्येति निमित्तातिदेशः पृथगुक्त इति ॥ व्यपदेशातिदेशो यथा । 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इत्यनेन

७।३।११०। औ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । इति प्राप्ते ॥ ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च । ७।१।
९४। ऋदन्तानामुशनसादीनां चाऽनङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे । ॥ असृन्तृचस्वसृनसृनेष्टृवपृक्षतृहोतृपोतृप्रशा-
स्तृणाम् । ६।४।११। अवादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे निय-
मार्थम् । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव । समर्थसुत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्टा ।
क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टृन् । ॥ विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७।१।९७। अजादिषु तृती-
यादिषु क्रोष्टृर्वा तृजवत् । क्रोष्टा । क्रोष्टे । ॥ ऋत उन् । ६।१।१११। ऋदन्तात् ङसिङ्सोरति परे उकार एकादेशः
स्यात् । रपरत्वम् । ॥ रात्सस्य । ८।२।२४। रेफात्संयोगान्तस्य सस्येव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टुः ।
आमि परत्वात्तृजवद्भावे प्राप्ते ॥ ॐ नुमचिरतृजवद्भावेभ्यो नुद् पूर्वविप्रतिषेधेन । क्रोष्टृनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्ट्रोः ।

कर्तव्यमित्यादौ सावकाशप्रत्ययाद्युदात्तत्वकलक आदित्वव्यपदेश औपगवादावतिदिश्यते ॥ तादात्म्यातिदेशो यथा 'सुवाम-
न्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे' इत्यनेन 'द्रवत्पाणी शुभस्पती' इत्यत्र शुभशब्दस्य पराङ्गवत्त्वे सति पाठिकेन 'आमन्त्रितस्य' इत्यनेन
शकारादुकारस्याद्युदात्तत्वं सिध्यति ॥ शास्त्रातिदेशो यथा । 'कालेभ्यो भववत्' इत्यनेन कालवाचिभ्यः 'तत्र भवः' इत्यधि-
कारे यन् शास्त्रं तत् 'सास्य देवता' इत्यर्थे अतिदिश्यते । तेन मासिकं प्रावृषेणमित्यत्र यथाविहितं 'कालाद्वा' 'प्रावृष ए-
ष्यः' इति सिध्यति । कार्यातिदेशो तु इह प्रकृतिप्रत्ययादीनां सांकर्यं स्यात् ॥ कार्यातिदेशो यथा 'गोतो णित्' गौः गावो
गावः । अत्र णित्कार्थं वृद्धिरतिदिश्यते प्राधान्यात् । केचित्तु निमित्तातिदेशे 'गोतो णित्' इत्युदाहरन्ति, कार्यातिदे-
शस्य 'कर्मवत्कर्मणा-', 'स्थानिवदादेशः-' इत्याद्युदाहृत्यम् । रूपातिदेशो यथा । वतण्डां चासौ वृन्दारिका च वातण्डवृ-
न्दारिका । अत्र वतण्डाशब्दे 'पुंवत् कर्मधारय-' इत्यनेन पुंवाचकवातण्डशब्दरूपमतिदिश्यते ॥ इह मनो-
रमायामतिदेशस्य षड्विधत्वमुक्तम्, ॥ अन्ये तु 'कार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः । व्यपदेशश्च सप्त-
तानतिदेशान्प्रचक्षते' इति सप्तविधत्वमाहुः । अर्थातिदेशस्योदाहरणं गार्गां च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । अत्र 'ह्रीं पुंवच्च'
इत्यनेन गोत्रप्रत्ययान्तह्रीवाचकस्य 'वृद्धो यूना' इत्येकशेषे सति द्वयर्थस्य पुमर्थोऽतिदिश्यते तेन स्त्रियामप्यकृतवहुत्वे
'यजोश्च' इति लुक् सिध्यति ॥—**ऋतो ङि**—॥ कृतृ एतयोरनुकरणे ऋकारान्ते गुणवारणाय तपरकरणमिति बोध्यम् ॥
—**अपृत्न्**—॥ 'तुरिष्टेमेयस्तु' इतिवन् इत्येव सिद्धे तृन्तृचोभेदेनोपादानं 'क्वचित्सामान्योक्तावपि विशेष एव गृह्यते'
इति ज्ञापनार्थम् । तेन 'न कोपधायाः' इत्यत्र सामान्योक्तावप्यकृतद्वितयोरिव को गृह्यते । न कमात्रम् । तेन यदग्रे
वक्ष्यति 'कोपधप्रतिषेधे तद्धितवृग्रहणम्' इति तदुपपन्नं भवतीत्येके ॥ अन्ये त्वाहुः । 'अपृत्न्-' इत्येव वक्तव्ये तृन्तृजि-
ति भेदेनोपादानमवर्णनस्तृव्यावृत्तये । यद्यप्यर्थवत्परिभाषया तन्निवृत्तिः सिध्यति, तथापि तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञाप-
नाय तयोः पृथगुपादानम् ॥ तेन 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' इति सिद्धमिति ॥
व्युत्पत्तिपक्षे तृन्तत्वात्तृजन्तत्वाद्वा सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**नियमार्थमिति** । औणादिकानामन्येषां
संज्ञाशब्दानां मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः ॥ धातुशब्दस्त्वौणादिकः संज्ञाशब्दो न भवति इति तत्र दीर्घो भवत्येव । धातारौ ।
धातारः ॥ अव्युत्पत्तिपक्षे तु नप्त्रादिग्रहणं विध्यर्थमिति पितृभ्रातृप्रभृतीनां दीर्घशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥ **तेनेति** ।
पितरौ । पितरः । भ्रातरौ । भ्रातरः । इत्यादौ दीर्घो नेत्यर्थः ॥—**क्रोष्टेति** । अनङ् । हल्ङ्यादिङोपात्परत्वादुपधादीर्घः ।
(स च) 'सर्वनामस्थाने च' इत्यनेन यद्यपि लभ्यते, तथापि परत्वात् 'अमृन्-' इत्येव न्याय्यः । कृतेऽप्यनङि एकदेशवि-
कृतस्यानन्यत्वेन तृच्त्वात् । अन्यथा गुणे कृतेऽपि क्रोष्टारावित्यादौ दीर्घो न स्यादिति भावः ॥—**विभाषा तृ**—॥
'यस्मिन्विधित्वादौ' इति तदादिविधिरित्याह—**अजादिष्विति** ॥—**ऋत उन्** ॥ ऋकाराकारयोरेकादेशे सति ह्रस्व
एव उकारः स्यान्न तु दीर्घ इत्येतदर्थकेन तपरकरणेन 'भाव्यमानोऽण् क्वचित् सवर्णान् गृह्णाति' इति ज्ञाप्यते, तेन यवत्पर-
हकारे मस्य विधीयमाना यवला अनुनासिका भवन्ति ॥—**रात्सस्य** ॥ 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यनेनैव सिद्धे नियमा-
र्थमिदमित्याह—**सस्यैवेति** ॥—**नान्यस्येति** । ऊर्क् परिमार्द् इत्यादौ रेफात्संयोगान्तस्य लोपो नेत्यर्थः ॥ रादेव सस्येति
विपरीतनियमोऽत्र न भवति । उरःप्रभृतिषु कृतसंयोगान्तलोपस्य पुमानित्यस्य दर्शनात् ॥—**परत्वादिति** । न च नुद्
नित्य इति वाच्यम् । तृजवद्भावे कृते संनिपातपरिभाषया नुदो दुर्लभत्वात् इति भावः ॥—**नुमचिरेति** । वारीणां तिसृणां
क्रोष्टृनामिति क्रमेणोदाहरणानि ॥ ननु रेण स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यं बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात् । अत एव गुणदीर्घत्वा-
नामपवाद इति वक्ष्यति । तथा चाविशेषानुद्धप्यनेन बाध्यत इति कथमिह विप्रतिषेधः । उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति
चेत्, अत्राहुः । अत एव तदंशे विप्रतिषेधं दृष्टयित्वा 'न तिस्रचतस्र' इति ज्ञापकानुडिति भाष्यकृतोक्तम् । एवं च

पक्षे हलादौ च संभुवत् ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥ ह्रूः । ह्रौः । ह्रः । ह्रम् । ह्रौः । ह्रूनित्यादि । अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्वः । अतिचमूनाम् । अतिचम्वाम् । खलपूः । ॐ ओः सुपि । ६।४।८३। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि । गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते । खलप्वौ । खलप्व इत्यादि । एवं सुल्वादयः । अनेकाचः किम् । लः । लुवौ । लुवः । धात्ववयवेति किम् । उलूः । उल्वौ । उल्वः । असंयोगपूर्वस्य किम् । कटपुवौ । कटपुवः । गतीत्यादि किम् । परमलुवौ । सुपि किम् । लुलुवतुः । स्वभूः । न भूसुधियोः । स्वभुवौ । स्वभुवः । ॐ वर्षाभ्वश्च । ६।४।८४। अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । दम्भतीति दम्भूः । अन्दूदम्भूजम्बूकफेल्ककन्धूदिधिपूरित्युणादिसूत्रेण व्युत्पादितः । दम्भवौ । दम्भवः । दम्भूम् । दम्भवौ । दम्भून् । शेषं ह्रूवत् । दन्त्रिति नान्ते हिंसाथेऽव्यय भुवः क्तिप् । दम्भूः ॥ ॐ दन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः । दम्भवौ । दम्भवइत्यादि खलप्वत् । करभवौ । करभवः । दीर्घपाठे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभवौ । कारभवः । पुनर्भूयौगिकः पुंसि । पुनर्भवावित्यादि । दम्भूकाराभूशब्दौ स्वयंभूवत् ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥ धाता । हेधातः । धातारौ । धातारः ॥ ॐ ऋवर्णाक्षस्य णत्वं वाच्यम् ॥ धातृणामित्यादि । एवं नप्त्रादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वाच्च दीर्घः । पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरौ । शेषं धातृवत् । एवं जामातृभ्रात्रादयः । ना । नरौ । नरः । हे नः । ॐ नृ च । ६।४।६। नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम् । नृणाम् ॥ इति ऋदन्ताः ॥ ॥

नुमृज्वद्वाभ्यामित्येव सुवचमिति ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥—ह्रूहरिति । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् ॥ —ह्रूहाविति । ‘दीर्घाज्जसि च’ इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे सति ‘इक-’ इति यण् ॥—अतिचमूशब्दे त्विति । ‘प्रथमलिङ्गग्रहणं च’ इत्युक्तेः । तथा चैवमतिचम्वदय इति प्राचोक्तं नादर्थव्यमिति भावः ॥—खलपूरिति । खलं पुनातीति पूवः क्तिप् ॥—ओः सुपि ॥ ‘इणो यण्’ इत्यतो यण् ‘एरनेकाचः-’ इति सूत्रं च सर्वमनुवर्तते इवर्णवर्जम्, ओरित्युकारस्य कार्यिणो निर्देशात् । ‘अचि श्रुधातु-’ इति सूत्राद्धातुः ‘एरनेकाचः-’ इत्यत्रेव संवध्यते इत्याशयेन व्याचष्टे—धात्ववयवसंयोगेत्यादि ॥—वर्षाभ्वौ वर्षाभ्व इति । अत्र ‘इको यणचि’ इति यणं बाधित्वा ‘प्रथमयोः-’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः, तस्य ‘दीर्घाज्जसि च’ इति निषेधे पुनरपि यणादेशप्रसक्तौ ‘अचि श्रुधातुभुवाम्-’ इत्युवद्, तं च बाधित्वा ‘ओः सुपि’ इति यण्, तस्य ‘न भूसुधियोः’ इति निषेधे पुनरुवडादेशस्य प्रसक्तौ ‘वर्षाभ्वश्च’ इति यणिति योध्यम् ॥ एवमन्यत्राप्युत्सर्गापवादविधय ऊह्याः ॥ ‘मेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदुर्दुराः’ इत्यमरः । ‘मेकयां पुनर्नवाथां स्त्री वर्षाभूर्दुन्दुरे पुमान्’ इति यादवः ॥—दम्भतीति । ‘दम्भी ग्रन्थे’ तुदादिः । दम्भग्रन्थकर्ता । कथक इत्यन्ये ॥—व्युत्पादित इति । ऊप्रत्ययो नुमागमश्चात्र निपात्यते इत्यर्थः । दशपादीवृत्तौ तु ‘दर्भेण दम्भूः नुमागमोऽनुस्वारश्च निपात्यते’ इत्युक्तम् ॥ अयमूकारो न धातोरिति उवङोऽप्रसङ्गात् ‘इको यणचि’ इति यण्, स च ‘अमि पूर्वः’ इत्यनेन बाध्यत इत्याशयेनाह—दम्भूमिति । शसि ‘दीर्घाज्जसि च’ इति निषेधाप्रवृत्त्या पूर्वसवर्णदीर्घेणापि बाध्यत इत्याह—दम्भूमिति ॥—दन्त्रितीति । इदं च श्रीपतिमतम्, माधवेन तु ‘अन्दूदम्भू-’ इत्यादिसूत्रेण दृढशब्दे उपपदे भुवः कूप्रत्ययः उपपदस्य दन्त्रादेशश्च निपात्यत इत्युक्तम् ॥—दम्भूरिति ॥ तरुसर्पजातिभेद इत्येके । कपिरित्यन्ये ॥—वक्तव्य इति ‘वर्षाभ्वश्च’ इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः ॥ एवं च ‘ओः सुपि’ इति प्राप्तस्य यणो ‘न भूसुधियोः’ इति निषेधे ‘वर्षादन्करपुनःपूर्वस्य भुवः’ इत्येतद्विध्यर्थमिति स्थितम् ॥ अत्र नव्याः । ‘वर्षादन्कर-’ इत्यस्य नियमार्थतां स्वीकृत्य ‘न भूसुधियोः’ इत्यत्र भूग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति ॥—दीर्घपाठ इति । ‘दन्कार-’ इति पाठे इत्यर्थः । एवं च ह्रस्वपाठे कारपूर्वस्योवङेव, दीर्घपाठे तु करपूर्वस्योवङिति विवेकः ॥ ‘पुनर्भूदिधिपूरूढा द्विः’ इत्यमरोक्तेः पुनर्भूशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । तथा च स्त्रीलिङ्गप्रकरण एव वक्तुमुचितो, न त्वत्रेत्याशङ्क्यामाह—यौगिकः पुंसीति । पुनर्भवतीति पुनर्भूरिति क्रियाशब्दः पुंलिङ्गेऽप्यस्तीत्यर्थः ॥—स्वयंभूवदिति । प्राचा तु दम्भूकाराभूशब्दौ वर्षाभूवदुदाहृतौ तदुपेक्ष्यमिति भावः ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥—धातेति । दधातीति धाता अञ्जयोनः । डुधावस्तृच् तृन् वा अनङ् दीर्घसुलोपनलोपोः ।—व्युत्पत्तिपक्ष इति । अव्युत्पत्तिपक्षे दीर्घशङ्कैव नास्ति, अवादिष्वपठनादिति भावः ॥—नेति । ‘नयतेर्दिञ्च’ इति ऋप्रत्ययान्तो नृशब्दः । अनङादि प्राग्वत् ॥—नृ च ॥ इह ‘छन्दस्युभयथा’ इति सूत्रादुभयथेयसुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—वा दीर्घः स्यादिति । केचित्त्वह छन्दसीत्यप्यनुवर्तयन्ति, तेषां हि ‘चिन्ताजर्जरचेतसां बत नृणां का नाम शा-

१ गतीति—सकृदवावित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वाद्यण् भवत्येव । २ इन्करेति—इदं च वार्तिकं ‘वर्षाभ्वश्च’ इत्यत्रा नुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित् । ३ स्वार्थिक इति—स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थः । तत्र भवः स्वार्थिकः । अध्यात्मदित्वाद्वाङ् । द्वारादित्वप्रयुक्तं धेजागमस्तु इह न भवति द्वारादिषु स्वग्रामस्वाध्यायशब्दयोः पाठेन स्वशब्दादेशेदेतयोरेवेति नियमार्थकेनाप्राप्तेः ।

कृ नृ अनयोरनुकरणे (प) प्रकृतिवदनुकरणम् । इति वैकल्पिकातिदेशादित्वे रपरत्वम् । कीः । कीरः । किरः । तीः । तिरः । तिरः । इत्यादि गीर्वत् । इत्वाभावपक्षे तु ऋदुशन इति ऋतो डीति च तपरकरणादनुकरणे न । कृः । क्रीः । क्रः । कृम् । क्रीम् । कृन् । क्रा । के इत्यादि ॥ इति ऋदन्ताः ॥ ॥ गम्ल शक् अनुयोरनुकरणेऽनङ् । गमा । शका । गुणविषये तु लपरत्वम् । गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ । गमून् । गम्ला । गम्ले । डसिडसोस्तु ऋतडदित्युत्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य लोपः । गमुल् । शकुल् । इत्यादि ॥ इति लृदन्ताः ॥ ॥ सेः । सयौ । सयः । स्मृतेः । स्मृतयौ । स्मृतयः ॥ इत्येदन्ताः ॥ ॥ गोतो णिन् । ७।१।९० गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्रत् स्यात् । गौः ।

न्तेः कथा 'नृणामेको गम्यस्त्वमस्मि' इत्यादिप्रयोगा न संगच्छेरन् । किञ्च 'छन्दन्मुभयथा' इति पूर्वमूत्रेणैव नृणां नृणामिति सिद्धे 'नृ च' इति सूत्रस्य वैयर्थ्ये स्यात् । यदपि पूर्वमूत्रे तिमृचनम् इत्यनुवर्तयन्ति, तदप्ययुक्तम् । अविशेषेण विकल्पदर्शनात् । तथा च 'धाता धातुणाम्' इति मन्त्रे तैत्तिरीयैर्हस्तः पठ्यते, वद्वैतु दीर्घ इति दिक् ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥ —प्रकृतिवदनुकरणमित्यादि । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे' इति निर्देशोऽत्र लिङ्गम् । भवति हि तत्र लघाद्यत्वरकरणादनुकरणस्य प्रकृतिवत्त्वमेकशेषाभावदर्शनाच्च वैकल्पिकत्वम् ॥ —इत्वे रपरत्वमिति । 'ऋत इद्वातोः' इतीत्वे 'उरण् रपरः' इति रपरत्वम् ॥ —कीरिति । कृधातुरित्यर्थः ॥ एवं—तीरिति नृधातुः ॥ —इत्यादीति । 'ऋत उत्' इति तपरकरणात् डसिडसोरत् उदादेशो न, क्रः । दीर्घान्तत्वादामो न नुद्, काम् । डौ तु कि इत्यादि ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥ अनङिति । ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यात् 'ऋदुशन' इति सूत्रप्रवृत्तेः ॥ —गुणविषय इति । 'ऋतो डि-' इति गुणविषये ॥ —गमून् इति । लृवर्णस्य दीर्घाभावात् 'प्रथमयोः-' इति यः पूर्वसवर्णदीर्घः स लकाराकारयोः स्थाने ऋकार एव भवति ॥ नन्वत्र लकारद्वयगर्भो दीर्घोऽस्त्विति चेत्, अत्राहुः । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यस्याकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वस्य सवर्णो यो दीर्घः स-पूर्वपरयोः स्थाने भवतीत्यर्थादलृवर्णयोर्यच्चेन सावर्ण्यसद्भावात् ऋकार एव लकाराऽकारयोः स्थाने भवति । न तु लकारद्वयगर्भो दीर्घः, तस्य ईषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन लकारसावर्ण्याभावादिति ॥ एवं च होतृनित्यादौ रेफद्वयगर्भो दीर्घः ऋकाराकारयोः स्थाने न भवत्येवेति बोध्यम् ॥ इत्यादीति । गम्लभ्याम् । गम्लभिः । गम्लभ्यः । आमि तु गमृणामिति केचित् ॥ वस्तुतस्तु लृकारस्थाने लकारद्वयगर्भेणैव दीर्घेण भवितव्यं स्थानत आन्तर्यस्य वलीयस्त्वात् । होतृणामित्यत्र तु ऋकार एव भवति स्थानप्रयत्नोभयसाम्यात् ॥ स्यादेतत् । रेफद्वययुक्तस्य लकारद्वययुक्तस्य चेषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन ऋलृवर्णाभ्यां सावर्ण्याभावेनाचलाभावात् 'ऊकालोऽच्-' इत्यादिना दीर्घसंज्ञा नास्तीति कथमत्र लकारद्वयगर्भेण भवितव्यम्, 'ऋति ऋ वा' 'लृति लृ वा' इति वार्तिकप्रत्याख्यानं वा कथं संगच्छताम्, 'अकः सवर्ण' इत्यनेन इष्टरूपाणामसिद्धेः, अत्राहुः । उभयोरप्यच्चलितद्वये वर्णसमाप्राये 'ऋलृक्' सूत्रोत्तरं पाठः कर्तव्यः, तेन सर्वेष्टसिद्धिः । न च दीर्घलसिद्धावपि विवृतप्रयत्नसाम्यात् होतृऋकार इत्यत्र ऋकारो दीर्घ एव स्यात्, न तु रेफद्वययुक्तो दीर्घ इति शङ्क्यम् । ऋकारद्वयस्थाने रेफद्वयवतः साम्येन कदाचित्तस्यापि प्रवृत्तेः । होतृलृकार इत्यत्र लृकारेण आन्तर्यात्कदाचिल्लकारद्वययुक्तः कदाचिद्वृत्तत्वेन आन्तर्यात्कारश्च भवति । परं तु वार्तिकमते होतृऋकार इत्यत्र रेफद्वयगर्भो न भवति । प्रत्याख्यानपक्षे तु कदाचिद्वृत्ततीति वैषम्यमस्ति, तत्रेष्टापत्तिर्वा प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादता वा अभ्युपगन्तव्येति ॥ अत्रेदं बोध्यम् । 'अकः सवर्ण' इति सूत्रस्थभाष्ये 'ऋति ऋ वा लृति लृ वा' इत्येतन्न प्रत्याख्यातम्, 'तुल्यास्य-' इति सूत्रस्थभाष्ये तु तस्य प्रत्याख्यानेऽपि फलभेदे तदयोगात् । स्वीकृते तु तस्मिन् 'अकोऽक्रीत्येव सुवचम्' इति ग्रन्थोऽनुपपन्न एव ॥ यदि तु 'ऋति ऋ वा' इति वार्तिकं, 'उर्क' इति 'ऋ वा' इति पठ्यते, तदा वार्तिकयोः सवर्ण इति पदानुवृत्त्यनपेक्षणात्सुवचमेवाऽकोऽक्रीति ॥ प्रकृतमनुसरामः । डौ तु 'ऋतो डि-' इति गुणो लपरः । गमलि । गम्लोः । गम्लष्ठु । एवं शकृशब्देऽप्युक्तम् ॥ इति लृदन्ताः ॥ ॥ —सेरिति । अस्यापत्यभिः कामः, अस्य स्त्री ई लक्ष्मीस्तेन तथा वा सह वर्तते इति विग्रहे 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य समावे 'आहुणः' ॥ —सय इति ॥ ननु से इत्येकारस्य अन्तवद्भावेन पदान्तत्वाद्यादेशं बाधित्वा जस्ति परतः 'एङः पदान्तात्-' इति पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्, तथा च सेरित्येव रूपं स्यात् न तु सय इति चेद् । अत्र केचित् । एवं तर्हि 'थासः से' 'ईशः से' इति विहितादेशस्यानुकरणशब्दोऽयम्, तत्र हि जस्ति परतोऽयदेशस्य निर्वाधत्वादिति ॥ —स्मृतेरिति । इः कामः स्मृतो येन सः, ईर्लक्ष्मीः स्मृता येनेति वा विग्रहः । 'निष्ठा' इति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ —स्मृतय इति । नन्वत्र पूर्वोक्तरीत्या 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपेण भाव्यं न त्वयादेशेन, न ह्यत्रानुकरणशब्दलक्षणमौचित्यं लभते इति चेत् । अत्र नव्याः । 'उत्तरपदत्वे

१ इत्वे इति—'किरश्च पञ्चभ्यः' इति निर्देशात् अथातुप्रत्ययेऽपि तस्य प्रवृत्तिरिति भावः । २ सेरिति—ननु इना सह वर्तते इति विग्रहे सभावात्पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्गुणे सहेः इति रूपं स्यात् । नच ततः सादेशः, एवमपि पदन्तता दुर्लभैव इति चेत्, न, उत्तरपदाधिकारस्त्वविरुद्धेऽन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तेः 'इच एकाचोऽम्-' इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वाद्भावे ।

गावौ । गावः । ॥ औतोऽम्शसोः । ६।१।९३। आ ओत इति छेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात् । शसा साहचर्यात्सुवेव अम् गृह्यते । नेह । अचिनवम् । असुनवम् । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोः । इत्यादि ॥ ॥ औतो णिदिति वाच्यम् ॥ विहितविशेषणं च । तेन । सुद्यौः । सुद्यावौ । सुद्यावः । ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानाच्चेह । हे भानो । हे भानवः । उः शंसुः स्मृतो येन सः स्मृतौः । स्मृतावौ । स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ । स्मृताः । इत्यादि ॥ इत्योदन्ताः ॥ ॥ ॥ रायो हलि । ७।२।८५। रैशब्दस्याऽऽकारोऽन्तादेशः स्याद्वलि विभक्तौ । अचि आयादेशः । राः । रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः । राया । राभ्यामित्यादि ॥ इत्यैदन्ताः ॥ ॥ ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि । औतोऽम्शसोरितिह न प्रवर्तते । ऐऔजिति सूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् ॥ ॥ इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद् 'एङः पदान्तादति' इत्यस्याप्रवृत्तिः । किंच । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' 'यचि भम्' इत्यत्र भाष्यकृता स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवतीति व्याख्याय ततोऽसर्वनामस्थाने यचीति छित्वा नञं च क्रियया संवध्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदसंज्ञं न भवतीति व्याख्यातम् । ततश्चानेन 'सुप्तिङन्तम्-' इति 'स्वादिषु-' इति च द्विविधापि संज्ञा निषिध्यत इति पूर्वान्तत्वप्रयुक्ता पदान्ततेह दुर्लभेति स्मृतय इति रूपं निर्वाधमेव । तथा सय इत्यत्र इना सहेत्यादिव्युत्पत्तिपक्षेऽपि नानुपपत्तिः ॥ न चैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययसंज्ञाया अनवर्थत्वेनोपसर्जने तदभावात् । न चैवमपि सह इ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते सहेशब्दस्य सादेश एव न स्यादेकादेशस्य परादिवद्भावे सहशब्दाभावात्पूर्वान्तत्वे तूत्तरपदत्वाभावात् उभयत आश्रयणे अन्तादिवद्भावनिषेधाच्च । अस्तु वा सहशब्दस्य सभावः तथापि स इत्यदन्तमेव रूपं स्यात् तु से इत्येदन्तमिति शङ्क्यम् 'नेन्द्रस्य परस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधेन 'पूर्वोत्तरपदयोः प्रथमं कार्यं भवति तत एकादेशः' इति सामान्यज्ञापनादित्याहुः ॥—**गोतो णित् ॥** 'इतोऽसर्वनामस्थाने' इत्यतोऽनुवृत्तं सप्तम्यन्तं सर्वनामस्थानग्रहणं प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात्, तदाह—**सर्वनामस्थानमिति ॥—णित्कार्यकृतस्यादिति ।** णिति परे पूर्वस्य यत्कार्यं तत्करोतीत्यर्थः ॥ —**गौरित्यादि ।** चित्रगुरित्यत्र तु न भवति ओत इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ तद्वितो यः शस् स ओकारान्तात् संभवतीत्याशयेनाह—**शसा साहचर्यादिति ।** 'सुप्ति' इत्यनुवर्तनाच्चेत्यपि काशिकायामुक्तम् ॥ कैयटस्तु तद्वितोऽपि शसस्तीति कथमिह साहचर्यादमः सुत्वमित्याशङ्क्याचीत्यधिकारादजादिसं सुवेव संभवति, न तु तद्वित इत्याह—**अचिनवमिति ।** चिनोतेर्लङादेशस्य मिपः 'तस्थमिपाम्-' इत्यम् ॥—**ओतो णिदिति वाच्यमिति ।** गोत इत्यपहाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः । एवं च गामित्यत्र परलट्वाद्धिः स्यादिति शङ्काया अनवकाशः, निरवकाशतया आत्वेन वृद्धेरेव बाधनात् ॥ इत्योदन्ताः ॥ ॥—**रायो हलि ॥** 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत आ इति विभक्ताविति च वर्तते तदाह—**आकारान्तादेश इति ।** 'अर्थैरविभवा अपि' इत्यमरः । 'रायिर्छान्दसः' इति भाष्यम्, तच्च क्यजन्तस्य रैशब्दस्य छान्दसत्वपरं न तु केवलस्यापीति 'वान्तो यि-' इति सूत्रे कैयटः । स एव केवलोऽपि छान्दस इति पक्षान्तरमप्याह ॥ इत्यैदन्ताः ॥ ॥—**ग्लौरिति ।** 'ग्लौर्मुगाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः । एवं जनानवतीति जनौः । 'ज्वरत्वर-' इत्यूट् 'एत्येधत्यूट्सु' इति वृद्धिः । अच्चावादेशः । जनावौ जनाव इत्यादि ॥—**न प्रवर्तत इति ।** हे ग्लौरित्यत्र संबुद्धिलोपः, ग्लाव इत्यत्र 'डसिङ्सोश्च' इति पूर्वरूपं च न प्रवर्तत इत्यपि बोध्यम् ॥—**सावर्ण्याभावज्ञापनादिति ।** सति सावर्ण्ये एचश्चतुर्विंशतेः संज्ञा भवन्तीति 'वृद्धिरादैच्' इत्येतत् 'वृद्धिरादेङ्' इति पठितुं शक्यत्वात् । 'ऐऔच्' इति सूत्रं व्यर्थं सत् सावर्ण्याभावं ज्ञापयति ॥ अत एव एदौतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् 'ऐ औच्' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यादि 'अणुदित्सवर्णस्य-' इति सूत्र एवोक्तमिति भावः ॥ ननु 'ऐऔच्' इति सूत्राभावे 'नञ्वाभ्याम्-' इति सूत्रे ताभ्यामैजिति प्रत्याहारोऽयं न सिध्येत, 'पूर्वौ तु ताभ्यामेङ्' इत्युक्ते तु विधीयमानस्य सर्वर्णाप्राहकतया वैयाकरणः सौवश्च इत्यादावेदोतावेवागमौ स्तो, न लैदौतौ । ततश्च वैयर्थ्याभावात् 'ऐऔच्' इति सूत्रं सावर्ण्याभावं न ज्ञापयतीति चेन्मैवम् । 'पूर्वौ तु ताभ्यामै औ' इति पठनेनापि इष्टसिद्धेस्तत्सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । स्थितस्य गतिप्रदर्शनमिदम् ॥ वस्तुतस्तु 'ऐऔच्' इतिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्युक्ते तु 'ताभ्यामैच्' इत्यत्रानुपपत्तिर्नस्त्येव । न च 'ऐऔच्' इति सूत्राभावे 'अदेङ् गुणः' 'एङि पररूपम्' 'एङः पदान्तादति' इत्यादावेङ्प्रत्याहारः कथं सिध्येदिति वाच्यम् । सति तु सावर्ण्ये 'अदेङ् गुणः' 'एचि पररूपम्' 'एचः पदान्तादति' इति पठितुं शक्यत्वादितिप्रसङ्गस्य एचग्रहणेऽपि तुल्यत्वात् । न चैवमप्येचां चतुर्णां क्रमादयावादेशसिद्ध्यर्थम् 'एओङ्' 'ऐऔच्' इति सूत्रद्वयमप्यावश्यकमिति वाच्यम् । 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनेनैव एचां क्रमादयादयः सिध्यन्तीति प्रागेवास्माभिरुप-

१ औतो णिदिति—'गोत-' इत्यत्र तपरकरणेन लब्धोऽयमर्थः । २ विहितेति—अत एव दिव ओदिति वक्तव्ये औकारविधानं चरितार्थम् ।

अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

रमा । ॐ औड आपः । ७।१।१८। आवन्तादङ्गात्परस्यौडः शी स्यात् । औडित्यौकारविभक्तः संज्ञा । रमे ।
रमाः । ॐ संवुद्धौ च । ७।१।१०६। आप एकारः स्यात्संवुद्धौ । एङ्गस्वादिति संवुद्धिलोपः । हे रमे । हे रमे । हे
रामाः । रमाम् । रमे । रमाः । स्त्रीवाङ्मत्वाभावः । ॐ आङि चापः । ७।१।१०७। आङि ओसि च परे आवन्तस्या-
ऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः । ॐ याडापः । ७।१।११३। आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडा-
गमः स्यात् । वृद्धिरेचि । रमायै । सर्वर्णदीर्घः । रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं
दुर्गादयः । ॐ सर्वनाम्नः स्याद्द्वस्वश्च । ७।१।११४। आवन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याद् स्यादापश्च ह्रस्वः ।
याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः २। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादामि सर्वनाम्न इति सुट् । सर्वासाम् । सर्वस्याम् ।
सर्वयोः । सर्वासु । एवं विश्वादय आवन्ताः । ॐ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १।१।१२८। अत्र सर्वनामता
वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दिङ्नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणाच्चेह । योत्तरा सा
पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्तरस्यै शालार्थं । बाह्यार्थं इत्यर्थः । अपुरी-

पदितत्वात् ॥ यदा हि 'स्वराणामूष्मणां च' इत्यादिप्रागुक्तशिक्षावचनानुरोधान् 'एङौ विवृततरौ, ऐच्चा विवृततमौ'
इत्यभ्युपगम्यते, तदालेदितोरोदैतोश्च मिथः सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति 'ऐऔच्' इति 'ऐऔच्' इति वा सूत्रं नोक्तं
ज्ञापकमिति ज्ञेयम् ॥ केचित्तु विवृततरयोरेङोविवृततमत्वाभावेऽपि विवृततरं विवृततमे च विवृतत्वस्य सत्त्वात्तदादाय तुल्य-
प्रयत्नत्वमेङोरैचोश्चास्तीति सावर्ण्यप्रसक्तावुक्तज्ञापकाश्रयणं सम्यगेवेत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । तथा हि सति 'इको
गुणवृद्धौ' इति सूत्रस्थशब्दकौस्तुभग्रन्थेन सह विरोधप्रसङ्गात् ॥ तत्र हि—'स्वराणामूष्मणां च' इत्यादिशिक्षानुरोधाच्चे-
ता नेतेत्यादौ गुणाप्रवृत्तिः स्याद्विवृततरत्वरूपवैलक्षण्यस्य सत्त्वादिति न शङ्क्यम् । विधेर्विषयत्वापत्तेः । 'जयः' 'करणं'
'धान्यानां भवने' इत्यादिनिर्देशैरकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्च—इति प्रकारान्तरेण समाहितम् । लघुचरित्या तुल्यप्रय-
त्नत्वे तु चेता नेतेत्यादौ गुणाप्रवृत्तिशङ्का निरालम्बनैव स्यात् । तस्मादीपद्विवृतभेदेन स्वराणामूष्मणामिव विवृततरविवृत-
तमभेदेन सावर्ण्याभावोऽत्र सुबच इति दिक् ॥ ॥ इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

रमेति ॥ रमते इति रमा 'रम क्रीडायाम्' इत्यस्मात्पचाद्यचि टाप् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्यादयः । ह्रङ्ङ्यादिलोपः ।
न चात्रावन्तत्वादेव स्वाद्युत्पत्तिस्तु प्रत्ययान्तस्याप्रातिपदिकत्वेऽपि ङ्यापोः पृथग्रहणादिति वाच्यम् । ङ्याव्ग्रहणस्यान्या-
र्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्प्रत्याख्यातत्वाच्च तद्ग्रहणस्य ॥—शी स्यादिति । 'जसः शी' इत्यतः शी इत्यनुवर्तते इति भावः ॥
—संवुद्धौ च ॥ 'बहुवचने ह्रस्वेत्' 'आङि चापः' इत्यतः एदाप इत्यनुवर्तते तदाह—आप एकारः स्यादिति ॥
—एङ्गस्वादिति । न चात्र ह्रङ्ङ्यादिनैव सुलोपोऽस्तु प्रत्ययलक्षणन्यायेन 'संवुद्धौ च' इत्येत्त्वस्यापि प्रवृत्तिसंभवादिति
शङ्क्यम् । परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च एत्वे कृते ह्रङ्ङ्यादिलोपस्याप्राप्तेः स्थानिवद्भावादास्वेऽप्याकाररूपत्वाभावात् । आआवि-
त्याकारं प्रक्षिप्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । 'एङ्गस्वादिति' इति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥—आङि—
चकारेण 'ओसि च' इति प्रकृतं परामृश्यते इत्याह—ओसि च पर इति ॥—रमाभिरिति । नन्विह एकादेशस्य पूर्वान्त-
त्वेन ग्रहणाद् 'अतो भिस ऐस्' इत्येस् प्राप्नोति । न च तत्परत्वसामर्थ्यान्नैवमिति शङ्क्यम् । अकृतैकादेशे विश्वपाभिरित्यादौ
कृतार्थत्वादिति चेन्मैवम् । अल्विधौ 'अन्तादिवच्च' इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥—याडापः ॥ 'घोडंति' इत्यतोऽनुवृत्तं ङित्तीति
सप्तम्यन्तमाप इति पञ्चम्यनुरोधेन पष्ठया विपरिणम्यत इत्याह—ङिद्वचनस्येति । अत्र 'सुपि च' इत्यतः सुपीत्यनुवर्तनात्
सुप एव याट् । तेन अपित्सार्वधातुकस्य ङित्वेऽपि मालेवाचरतो मालात् इत्यादौ तसदिर्न भवति । एतच्च 'अचः परस्मिन्—'
इत्यत्र पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिरिति षष्ठीसमासपक्षाभ्युपगमेनोक्तम्, पञ्चमसमासपक्षाभ्युपगमे तु शपः स्थानिवत्त्वेन व्यवधा-
नात् मालात् इत्यादावाटः प्रसङ्ग एव नास्तीत्याहुः ॥ 'यट्' इत्येव वक्तव्ये दीर्घोच्चारणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । न च 'अतो गुणे'
इति पररूपापत्तिः, अकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तद्वाधात् ॥—वृद्धिरेचीति । प्राचा तु 'आटश्च' इत्युपन्यस्तम् । 'तदुपेक्षितम् ।
याट्स्याटोऽङ्कारस्य समुदायात्सुबन्धत्वेनेह आटोऽभावात् ॥—सर्वनाम्नः स्याट्—॥ दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ॥
आवन्तस्य सर्वादिगुणे पाठाभावात् सर्वनामत्वं नेत्याशङ्क्याह—एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनेति ॥ विभाषा दिक्समासे—॥
गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयं, न तु 'न बहुव्रीहौ' इति निषेधे प्राप्ते इति भ्रमितव्यम् । तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादि-
विषयत्वादस्य च समासविषयत्वात् ॥—स्पष्टार्थमिति । प्रतिपदोक्तदिवक्समासविधायके 'दिङ्नामानि—' इति सूत्रे 'शेषो

१ रमे इति—यस्येति चेति लोपस्तु न भवति । अभत्वात्, औडः इयां प्रतिषेधाच्च । २ परस्येति—आवन्तात्परस्य सर्व-
नाम्नो विहितस्येत्यर्थः । तेन मासपूर्वायै इत्यत्र न स्याट् ।

त्युक्तेर्नह । अन्तरायै नगयै । ॥ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ७३।११५। आभ्यां डितः स्याद् स्यादापश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । तीयस्य डित्सूपसंख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्वितीयस्याः । द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम् । द्वितीयायाम् । शेषपरमावत् । एवं तृतीया । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । असंयुक्ता हे डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । जरा । जरसौ । शीभावात्परत्वाज्जरस् । आमि नुटः परत्वाज्जरस् । जरसामित्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा संनिपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्ततामाश्रित्य । औड आपः । आडि चापः । याडापः । ह्रस्वनद्यापः । डेराम् । इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं नसनिशपृष्ठसु । तथाप्यनन्तत्वावित्युक्तेर्न भवन्ति । आविति प्रक्षिप्य आकाररूपस्यैवाऽऽपः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हलङ्घ्यादिसूत्रेऽपि आ आपू ङी ई इति प्रश्लेपादतिखट्टः निष्कौशास्मिर्लित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । नचैवमप्यतिखट्टायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनापूर्वं चाश्रित्य याद् स्यादिति वाच्यम् । आवन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात् । पदङ्ग इति नासिकाया नस् । नसः । नसा । नोभ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । निशाया निश् । निशः । निशा । ॥ ब्रश्चभ्रस्जस्जमृजयजराजभ्राजच्छशां षः । ८।२।३६ ।

बहुव्रीहिः' इत्यतो बहुव्रीहिरित्यधिकारादिति भावः ॥—त्यक्तुं शक्यमिति । न चावन्तस्य द्वितीयादिशब्दस्य तीयप्रत्ययान्तत्वाभावाद् 'विभाषा द्वितीया—' इति सूत्रमावश्यकमिति शङ्क्यम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादावन्तस्यापि तीयप्रत्ययान्तत्वात् । 'तीयस्य' इति पुनरुपसर्गार्थमवश्यं वक्तव्येनानेनैव सिद्धौ 'विभाषा द्वितीया—' इति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः ॥—अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । अत्र 'अम्बार्थं ह्रस्वरं यदि' इति वचनात् द्व्यच्कस्यैवाम्बार्थस्य ह्रस्वो भवति नान्येषामित्याशयेन फलितमाह—असंयुक्ता ये डलका इत्यादि ॥—जरेति । 'जृष् वयोहानी' इत्यस्मात् 'षिद्धिदादिभ्यः—' इत्यङि 'ऋदशोऽङि—' इति गुणे कृते टाप् ॥—शीभावात्परत्वाज्जरसित्यादि । ननु 'औड आपः' 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इत्यपेक्षया 'जरायाः—' इति सूत्रस्य परत्वादस्त्वेव परत्वम् 'आडिः चापः' 'याडापः' 'डेराम्' इति विधयो जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् स्युरिति चेत्, अत्राहुः । 'आडि चापः' इत्येकारादेशे कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन 'जरायाः' इति जरसादेशप्रसक्त्या नित्यत्वादेकारादेशं बाधित्वा जरसादेश एव भवति । न चैकारादेशोऽपि नित्य एव, जरसादेशे कृतेऽपि स्थानिवत्त्वेनावन्तत्वात् 'आडि चापः' इति प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात् इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्तदप्रवृत्तेः । 'याडापः' इति याडागमं तु जरसादेशोऽन्तरङ्गत्वाद्वाधते । आकाररूपापः परस्य डितः सुपो विहितस्य याटो बह्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात् । डेराममपि जरसादेशो नित्यत्वाद्वाधते । न चाकाररूपावन्तात्परस्य डेरामि कृते संनिपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तौ न तस्य नित्यतेति वाच्यम् ॥ रूपमालायां जरसीत्युक्तत्वादिष्टानुरोधादुक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगमे बाधकाभावादिति ॥—स्वाश्रयमिति । यथादिसुवाश्रयं तन्निमित्तकमित्यर्थः । यथादिसुप एव याडागमापादानात्स्वशब्देन तत्परानुद्ध्यते ॥ स्थानिवद्भावेनेति । न चैवं लाक्षणिकत्वात्कथमिह याद् स्यादिति वाच्यम् । अतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तौ अतिदेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ अतो व्याचष्टे—आवन्तं यदङ्गमिति । 'यस्मात्प्रत्ययविधित्वादस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति नियमादतिखट्टेति यदङ्गं तदावन्तं न भवति, यच्चावन्तं खट्टेति तदङ्गं न भवतीति नात्र याडागमप्रसक्तिरिति भावः ॥ अत्र नव्याः । 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इत्यापग्रहणेनावन्तं गृह्यते । आवन्तस्याङ्गविशेषणे त्वावन्तान्तग्रहणादतिखट्टायेत्यत्रोक्तदोषतादवस्थमिति यद्युच्यते, तर्हि नान्वन्तं विशेष्यताम्—अङ्गसंज्ञकं यदावन्तमिति, तथा च नोक्तातिप्रसङ्गशङ्कालेश इत्याहुः ॥ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्यावाङ्मयाह—उपसर्जनेति । अयं भावः । 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' इत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमप्रतिषेधो वक्ष्यते न तूपसर्जनेऽपि । अत एव परमकारूपगन्धीपुत्रवदतिकरीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र 'ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तपुरुषे' इति संप्रसारणं न भवति । अतिकारीषगन्धस्य हि ष्यङन्तत्वाभावात् । न च बहुश्रेयसीत्यत्र श्रेयसीत्युत्तरभागस्य ङ्यन्तत्वाद्यथा हलङ्घ्यादिलोपः प्रवर्तते तथा तत्राप्युत्तरभागस्य ष्यङन्तत्वात्संप्रसारणं स्यादेवेति शङ्क्यम् ।

१ त्यक्तुं शक्यमिति—ननु अनुप्रत्ययान्तस्य द्वे रूपे यथा स्यातां तदर्थमिदं चरितार्थमिति वाच्यम् । नच महाविभाषयान्प्रत्ययभावे रूपद्वयसिद्धिरिति प्रतिपत्त्यम् । तत्सर्वे महाविभाषासंबन्धाभावस्य तद्धिते वक्ष्यमाणत्वात् इति चेत् । भागार्थे विधीयमानस्य स्त्रीत्वाभावात् । अत्रच प्रत्याख्यानपरं भाष्यमेव मानम् । अत एव संज्ञोपसर्जनार्थमपि न, सर्वनाम्नः स्याडिति साहचर्याच्च । २ अम्बार्थेति—अत्र वार्तिकं 'मातुर्मातृ पुत्रार्थमर्हते' इति । जननीद्वारा पुत्रस्य प्रशंसायां बोल्यायां बोतको मातृजादेशो भवति सच्च समासोक्तकवपवाद इति तदर्थः । उदाहरणं तु हे गार्गीमातृ इति । यत्र तु श्लाघ्यत्वं न बोल्यां तत्र तु हे गार्गीमातृक इत्येव भवति । स्पष्टं चेद् जैनेन्द्रव्याकरणे, तत्रहि 'मातुर्मातः पुत्रेऽहं सिनामन्त्ये' इति सूत्रमेव वर्तते । आमन्त्ये सिना संबोधनेकवचनेन सहैत्यर्थः ।

अश्वादीनां सप्तानां छान्तयोश्च प्रकारोऽन्तादेशः स्याज्जलि पदान्ते च । पस्य जश्वेन डकारः । निङ्भ्याम् । निङ्भिः ।
 चुपि डः सीति पक्षे धुद । चत्वेम् । तस्यासिद्धत्वाच्च यो द्वितीया इति दतयोष्ठ्यो न । न पदान्तादोरिति पुञं न ।
 निदत्सु । निदत्सु । ॥ पठोः कः स्ति । ॥ १८२।४१ । पस्य डस्य च कः स्यान्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्वेन प्र-
 त्यसिद्धत्वात् । केचित्तु अश्वादिमूत्रे दादधातोरिति सूत्राद्दातोरित्यनुवर्तयन्ति । तन्मते जश्वेन जकारे । निङ्भ्याम् ।
 निङ्भिः । जश्वेम् । श्रुत्वम् । चत्वेम् । निङ्भ्यु । चोः कुरिति कुत्वं तु न भवति जश्वेन्यासिद्धत्वात् ॥ ॐ मांसपृ-
 तनासानूनां मांसपृत्तत्वावो वाच्याः शसादौ वा । पृतः । पृता । पृत्तयाम् । पक्षे मुदि च रमावत् । गोषा
 विश्वपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः । मर्ताः । नात्वं न । मत्या । ॥ डिति ह्रस्वश्च । १।४।६।
 इयदुवङ्स्थानां स्त्रीशब्दभिन्नो नित्यस्त्रीलिङ्गावीदृता ह्रस्वौ च इवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञा स्तो डिति परे । आण
 नद्याः । मत्यै । मतये । मत्याः २ । मतेः २ । नदीत्वपक्षे औदिति डेरौत्वे प्राप्ते । ॥ इदुद्रयाम् । ॥ १।३।१२७। नदीसं-
 ज्ञकाभ्यामिदुद्रयां परस्य डेराम् स्यात् । पक्षे अच घेः । मत्याम् । मर्ता । एवं श्रुतिस्मृतादयः । ॥ त्रिचतुरोः
 स्त्रियां तिसृचतसृ । ॥ १।२।९९। स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः । ॥ अचिर ऋतः । ॥ १।२।१००।
 तिसृचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घात्वानामपवादः । तिचः २ । आमि नुर्मचिरिति नुद । ॥ न
 तिसृचतसृ । ॥ १।४।४। एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह । प्रि-
 यास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः ता प्रियत्रिः मतिवत् । आमि तु प्रियत्रयाणामिति विशेषः । प्रियास्तिन्नो यस्य स इति
 विग्रहे तु प्रियतिसा । प्रियतिसौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्तिन्नो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि । स्वमोर्लुका

पूर्वपदस्य प्यङन्तस्य पुत्रपत्योरुत्तरपदयोः संप्रसारणमिति 'प्यङः संप्रसारणम्' इत्यत्रैव वक्ष्यमाणत्वात् ॥—**दतयोष्ठ्यौ**
 नेति । धुडभावे टस्य ठे न । धुट्पक्षे तु तस्य थो नेति विवेकः ॥—**न भवतीति** । जश्वात्प्राक् पस्य कुलं न भवती-
 त्यर्थः ॥—**केचित्त्विति** । परिशिष्टकारादयः ॥—**निच्यु** इति । अत्र 'शङ्छोऽडि' इति पक्षे छलं बोध्यम् ॥—**मांसपृ-**
तनेति । पृतना सेना ॥—**नात्वं** नेति । 'अत्रियाम्' इति पठुदासादिति भावः ॥—**डिति ह्रस्वश्च** ॥ 'वामि' इति
 सूत्राद् वेत्यनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु 'नेयदुवङ्स्थानां' इति निषेधप्राप्तावारम्भात् । इहेयदुव-
 ङ्स्थानां स्त्रीशब्दभिन्नो नित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्रीणि ईदृशोर्विशेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव विशेषणं, न तु नित्यस्त्रीत्वप-
 र्यन्तम् । अन्यथा इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पठुमुदुप्रभृतीनां सर्वलिङ्गानां च त्रौत्वेऽपि नदीत्वं न स्यात् । कैयटमते हि
 तेषां नित्यस्त्रीत्वाभावात् ॥ मतान्तरेऽपि ह्रस्वांशे नित्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च । अत एवास्याग्रहणं विहाय स्त्रीशब्दमात्रं
 निष्कृष्य संवध्यते, तदेतदाह—**ह्रस्वौ च इवर्णौवर्णौ स्त्रियामिति** ॥—**औत्वे प्राप्त** इति । 'डेराम्-' इत्यपेक्षया
 परत्वादिति भावः ॥ प्राचा तु 'औत्' इति सूत्रे 'इदुद्रयाम्' 'अच घेः' इति पूर्वोत्तरसूत्रद्वयवल्लभ्यार्थमुपादाय घिनदीसं-
 ज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातम् । 'इदुद्रयाम्' इति सूत्रं च नोपन्यस्तमित्यसमञ्जसमेतत् ॥—**त्रिचतुरोः**—॥ 'अथन आ
 विभक्तौ' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**विभक्तौ परत** इति । विभक्तौ किम् । त्रिभार्यः चतुर्भार्य इति केचित् ॥ तन्मन्दम् ।
 'स्त्रियाः पुंवद्-' इति पुंवद्भावेनापीष्टसिद्धेः । किं तु प्रियादौ परतः पुंवद्भावो नेति त्रिप्रिय इत्याद्युदाहर्तव्यमिति नव्याः ॥
 —**गुणदीर्घात्वानामिति** । तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र 'ऋतो डि-' इति गुणस्य रत्वमपवादः; तिस्रः पश्येत्यत्र तु 'प्रथमयोः'-
 इति पूर्वसवर्णदीर्घापवादः, प्रियतिस्र आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र 'ऋत उत्' इत्युल्लस्येति विवेकः ॥ यद्यपि मध्यैऽपवाद-
 न्यायेन दीर्घोऽलोरेव रत्वमपवादः स्यात् न तु 'ऋतो डि-' इति गुणस्य । तथापि बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये
 प्राप्तं सर्वमेवेह बाध्यत इति भावः ॥—**त्रिचतुरोर्विशेषणादिति** । श्रुतत्वाद् त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं
 नाङ्गस्येति भावः ॥—**प्रियतिस्रेति** प्रिय जस् त्रि जस् इति स्थिते 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुगवाधते' इत्यङ्गत एव
 तिस्रादेशो सुपो लुकि कृते समासाद् या विभक्तिस्तस्यां परतः तिस्रादेशः 'स्त्रियाः पुंवत्-' इति प्रियाशब्दस्य पुंवद्भावः ।
 'ऋदुशन-' इत्यनङ् ॥ यद्यपि इह जहृत्स्वार्थवृत्तिपक्षे त्रिशब्दस्य निरर्थकत्वेन स्त्रीवाचित्वं दुर्लभं, तथापि भूतपूर्वगत्या
 स्त्रियां वृत्तिर्बोध्या । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात् । अजहृत्स्वार्थवृत्तिपक्षे तु स्त्री-

१ तस्यासिद्धत्वादिति—चयो द्वितीया इति वार्तिकस्य 'नादिन्याकोशे-' इति सूत्रे भाष्ये पठितत्वादिति भावः । २ नात्वं
 नेति—स्त्रीत्वादित्यनुकृष्यते । अत एव पुंस्त्वाभावाच्चत्वाभाव इति नोक्तं, नहि पुंस्त्वाभावो नाभावे प्रतिवन्धकः । नपुंसकेऽपि
 तदङ्गीकारात् । ३ मत्यामिति—नच संनिपातपरिभाषया यणभावो वाच्यः, 'आणनद्याः' इत्यादिनिर्देशात् । ४ त्रिचतुरो-
 रिति—अत्र वार्तिकम् 'संज्ञायां कन्धुपसंख्यानमिति' । तिसृका नाम ग्रामः । ५ ऋत इति—इदं अनुवृत्ततिसृचतसृशब्दयोः
 षष्ठ्यन्तत्वलाभार्थम्, अन्यथा अयं रादेशो हि तिसृचतस्त्रोरजादिविभक्तौ परे बाधकः स्यात् । कृते तु ऋकारग्रहणे उपजीव्यत्वाद्वाधो
 न भवति । ६ नुमचिरिति—नच स्वार्थद्रव्यवहिर्भूतलिङ्गरूपार्थविभक्तिसंज्ञानिमित्ततिस्राधादेशापेक्षान्तस्कृत्वा ननु सिद्धे
 पूर्वविप्रतिषेधोऽयुक्त इति वाच्यम्, 'न तिसृचतसृ' इति सूत्रे तिसृग्रहणेन पतत्सृशब्दविषये बहिरङ्गपरिभाषानाश्रयणात् । अन्यथा-
 न्तरङ्गत्वात्त्रयादेशे तदसंगतिः स्पष्टैव ।

लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् तिस्रादेशः । न लुप्ततेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ । ॐ रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुम्प्रभावौ । प्रियतिसृ । प्रियतिसृणा । इत्यादि । द्वेऽत्वे सत्याप् । द्वे २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । गौरी । गौर्यौ । गौर्यः । नदीकार्यम् हे गौरि । गौर्यं इत्यादि । एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङि णिद्वावे च प्राप्ते ॥ विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् । सखी । सख्यौ । सख्यः । इत्यादि गौरीवत् । अङ्यन्तत्वाच्च सुलोपः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तृतीतन्त्यादयः । स्त्री । हे स्त्री । ॐ स्त्रियाः । ६।४।७९ । स्त्रीशब्दस्येङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः । ॐ वामशसोः । ६।४।८० । अमिशसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ । स्त्रियोः । परत्वाबुद् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियोः । स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ । गुणनाभावैतत्वनुङ्गिः परत्वात्पुंसि बाध्यते । ङीवे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् । जसि च । अतिस्त्रयः । हे अतिस्त्रे । हे अतिस्त्रियौ । हे अतिस्त्रयः । वामशसोः । अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रिमम् । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । घेङिति । अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रियः २ । अतिस्त्रीणाम् । अच्चः घेः । अतिस्त्री । ओस्त्र्यङ्कारे च नित्यं स्यादमशसोस्तु विभाषया । इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने । ङीवे तु नुम् । अतिस्त्रि । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रीणि । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । ङेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वद्रूपम् । अतिस्त्रये । अतिस्त्रिणः २ । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रिणोः २ । अतिस्त्रियोरित्यादि । स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् । शसि अतिस्त्रीः । अतिस्त्रिया । ङिति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । अस्त्रीति तु इयङ्बुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः । तत्संबन्धस्यैवानुवृत्तेर्द्विधायां निषेधो ननु ह्रस्वस्य । अतिस्त्रियै । अतिस्त्रये । अतिस्त्रियाः २ । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रियाम् । अतिस्त्री । श्रीः । श्रियौ । श्रियः । ॐ नेयङ्बुवङ्स्थानावस्त्री । १।४।४ । इयङ्बुवङोः स्थितिर्यो-स्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो नतु स्त्री । हे श्रीः । श्रियै । श्रिये । श्रियाः । श्रियः । ॐ वामि । १।४।५ । इयङ्बुवङ-

निष्ठसंख्यासमर्पकयोस्त्रिचतुरोरिति विवक्षितोऽर्थः तेन प्रियान्नयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिरित्यत्र प्रियत्रिशब्दस्य स्त्रियां वृत्तित्वेपि न तिस्रादेशप्रसङ्गः, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसंदर्भोक्तव्याख्याने प्रमाणम् ॥—अनित्यत्वादिति । 'इकोऽचि—' इत्यजग्रहणमिह लिङ्गम् । तथाहि । भ्याभिसादिषु सत्यपि नुमि 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति तल्लोपसंभवादचीति व्यर्थम् । न च 'न ङिसंबुद्दयोः' इति निषेधात् संबुद्दौ लोपो न संभवतीति तत्रानिष्ठवारणायचीत्यावश्यकमिति वाच्यम् । संबुद्धिश्च लुका लुप्तेति नुमः प्राप्तेरेव तत्र दुर्लभत्वात् । 'न लुमता—' इति निषेधस्यानित्यत्वं विना तत्र प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । नाप्युत्तरार्थं तदिति वाच्यम् । उत्तरत्रैव कर्तव्ये तत्राचीतिकरणस्य वैयर्थ्यात् । 'न लुमता—' इति निषेधस्यानित्यत्वे संबुद्दौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुं तदिति भवत्येवाजग्रहणं लिङ्गम् । न चेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यम् । लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात् । अत एव प्रियतिसृ प्रियत्रीति रूपद्वयमपि कैयटेन स्वीकृतम् ॥—रादेशादिति । अत्र 'प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि' इति भाष्यं मानम् ॥—इत्यादीति । प्रियतिस्रे प्रियतिसृणे । प्रियतिस्रः प्रियतिसृणः । आमि रादेशं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्, तं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुद् । प्रियतिसृणाम् ॥—द्वेऽत्वे सत्याबिति । विभक्तिसंनिपातकृतमपि त्वदायत्वं टापो निमित्तं 'न यासयोः' इति निर्देशेन सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति भावः ॥—अङ्यन्तत्वादिति । केचिदिह 'ङुदिकारात्' इति पाक्षिकडीषमिच्छन्ति । तन्मते तु सुलोपः पक्षे स्यादेव । अत एव वातप्रमी श्री लक्ष्मीतिपक्षे ङ्यन्ताः सुसाधव इति रक्षितः । 'लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रिया' इति द्विरूपकोशश्च ॥—स्त्री इति । स्त्यायतोऽस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्री । 'स्त्यायतेर्ङ्' । 'लोपो व्योः—' इति यलोपः, टित्वान् ङीप् । ङ्यन्तत्वासुलोपः ॥—परत्वादिति । 'स्त्रियाः' इति इयङ्येक्षया ॥—इयादेशोऽचि नान्यत्रेति । अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ओसादिषु चतुर्वचं, न त्वन्यत्र, गुणनाभावादभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः ॥—इयङ्बुवङ्स्थानावित्यस्यैवेति । 'यू क्वाख्यौ' इत्यनुवर्तनादियङ्बुवङ्स्थानाविति ईदूतोर्विशेषणम् । तेन इयङ्बुवङ्स्थानावीदूतावेवास्त्रीति पर्युदसी न तु ह्रस्वाविति भावः ॥—श्रीरिति । 'क्विप्प्रिप्रच्छि—' इत्यादिना क्विद्दीर्घौ । ङ्यन्तत्वाभावाच्च सुलोपः ॥—नेयङ्बुवङ्स्थानावस्त्री ॥ तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ । अधिकरणे ल्युद् । इयङ्बुवङोः स्थानाविति षष्ठीसमासः । तथा च फलितार्थमाह—इयङ्बुवङोः स्थितिर्ययोरिति । स्थानग्रहणं किम् । प्रकृष्टा धीः प्रधीः । हे प्रधि । अत्र 'एरनेकाच—' इति यणा इयङो बाधनात् 'नेयङ्बुवङ्स्थानौ—' इति निषेधो न प्रवर्तते यत्रेयङ्बुवङो निष्पद्येते तत्रैव नदीसंज्ञाया निषेधः । यत्र त्वपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं हि स्थानग्रहणं कृतम् ॥ अन्यथा 'नेयङ्बुवङोः' इत्येव ब्रूयात् । इयङ्बुवङोर्निमित्तभूतौ यू नदीसंज्ञकौ नेत्यर्थलाभात् ॥ अस्त्रीति किम् । हे त्रि ॥—वामि ॥ 'यू क्वाख्यौ नदी' 'नेयङ्बुवङ्स्थानावस्त्री' इ-

२ वामि—अत्र वा आमि इत्येव च्छेदः नतु अमीति द्वितीयैकवचने नदीकार्यभावात् ।

स्थानौ ह्यार्थौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो ननु स्त्री । श्रीणाम् । श्रियाम् । श्रियि । श्रियाम् । प्रधीशब्दस्य तु वृत्ति-
कारादीनां मते लक्ष्मीवद्भूपम् । पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात् । लिङ्गान्तरानभि-
धायकत्वं तदिति कैयटमते तु पुंवद्भूपम् । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् । अमि शक्ति च प्रध्यं प्रध्य इति वि-
शेषः । सुधु धीर्यस्याः सुधु ध्यायति इति विग्रहे तु वृत्तिमते सुधीः श्रीवत् । मतान्तरे पुंवत् । सुधु धीरिति विग्रहे तु
श्रीवदेव । ग्रामणीः पुंवत् । ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंश्चर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं खलपवनादेरपि
पुंश्चर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् । धेनुर्मतिवत् । ॥ स्त्रियां च ॥ ७।१।९६। स्त्रीवाची कोष्टशब्दस्तृजन्तवद्भूपं लभते ।
॥ ऋन्तेभ्यो ङीप् ॥ ७।१।५। ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रोष्टी । क्रोष्ट्या । क्रोष्ट्यः । वधूगौरीवत् ।
भूः श्रीवत् । हे सुभूः । कथं तर्हि हापितः कासि हे सुभु इति भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः । खलपः पुंवत् ।
पुनर्भूः । इत्करोति यणा उवडो वाधनाद्येयडुवडिति निषेधो न । हे पुनर्भु । पुनर्भवम् । पुनर्भवं । पुनर्भवः ।
॥ एकाजुत्तरपदे णः ॥ ७।१।२। एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्याङ्गिमित्वात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुभिव-
भक्तित्वस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्याङ्गित्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् । यणं वाधित्वा परस्वबुद्ध ।
पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे तु हे वर्षाभु । पुनर्नवायां तु हे
वर्षाभु । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्द्वन्द्वे पुमानिति यादवः । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । स्वयंभूः पुंवत् । ॥ न पट्-
स्वस्त्रादिभ्यः ॥ ७।१।१०। पट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च ङीप्तापो न न्तः । स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च सनान्दा दुहिता तथा ।

त्यनुवर्तनादाह—इयडुवडोः स्थानावित्यादि ॥—यद्यपि नेति प्रकृते निषेधोऽनेन विकल्प्यते, तथापि निषेधविकल्पे
विधिविकल्प एव फलतीति स एव सूत्रार्थ उचित इत्याशयेनाह—वा नदीसंज्ञौ स्त इति । ‘ङिति ह्रस्वश्च’ इति सूत्रेण्ये-
वमेव ॥—प्रधीशब्दस्य त्विति । ‘एरनेकाच-’ इति यणा इयडो वाधनात् ‘नेयडुवडस्थानौ-’ इति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते ॥
यत्र चापवादेनेयडुवडौ बाध्येते तत्र न निषेध इत्याशयेन व्याचष्टे—लक्ष्मीवद्भूपमिति । अमि शक्ति च विशेष इत्यनुपदमेव
वक्ष्यति—पुंवद्भूपमिति । अयं च मतभेदः प्रकृष्टा धीर्यस्याः प्रकर्षेण ध्यायतीति वा विग्रहे बोध्यः ॥—लक्ष्मीवदिति ।
मतद्वयेऽपीति शेषः ॥—सुधु धीर्यस्या इति । ननु अस्मिन् विग्रहे कैयटमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वामावेऽपि धीशब्दस्य
नित्यस्त्रीत्वात् ‘प्रथमलिङ्गग्रहणं च’ इति सुधीशब्दः श्रीवदेव भवति, न तु पुंवदेव इति चेत् । अत्राहुः । ‘नेयडुवड्स्था-
नावस्त्री’ इति धीशब्दे नदीसंज्ञानिषेधात् सुधीशब्दे ‘प्रथमलिङ्गग्रहणं च’ इत्यस्याप्रवृत्तिः, तथा च वृत्तिमते इति ग्रन्थः स्व-
रसतः संगच्छते इति ॥—मतान्तर इति । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते इत्यर्थः ॥—श्रीवदेवेति । दु-
द्विवाचकधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान्मतद्वयेऽपि श्रीवदेवेत्यर्थः ॥—स्त्रियां च ॥ असर्वनामस्थानार्थमयमारम्भः । तृजवत् को-
ष्टरिति वर्तते, तद्वदेवात्रापि रूपातिदेशः । स्त्रियामित्यर्थग्रहणं तदाह—स्त्रीवाची कोष्टशब्द इत्यादि । एवं च पञ्चभिः कोष्टी-
भिः क्रीतै रयैः पञ्चकोष्टभी रथैरित्यत्रापि तृज्वद्भावः सिध्यति ॥ ये तु स्त्रियामिति स्त्रीप्रत्यये इति व्याचक्षते, ङीपर्थं च कोष्टशब्दं
गौरादिषु पठन्ति । तेषामिह तृज्वद्भावो न सिध्येत् । ‘तेन क्रीतम्’ इति ठकः ‘अध्यर्थपूर्व-’ इति लुप्तत्वात् ‘लुक्छितलुकि’ इति
ङीवो लुकि स्त्रीप्रत्ययपरत्वाभावात् ॥—ऋन्तेभ्यो—॥ ऋत् ऋकारः, नो नकारः, प्रयोगापेक्षं बहुत्वम् ॥ प्रातिपदिकवि-
शेषणात्तदन्तविधिः । स्त्रियामिति चाधिक्रियते तदाह—ऋदन्तेभ्य इत्यादि ॥—क्रोष्टी इति । ‘स्त्रियां च’ इत्येतस्याङ्ग-
त्वादङ्गेन प्रत्ययस्याक्षेपाद्विभक्तौ परत एवेह तृज्वद्भावस्ततो ङीविति बोध्यम् ॥—भूरिति । भ्रमतीति भूः । ‘भ्रमेश्व इः’ इति
भ्रमतेर्ङ्प्रत्ययः ङित्वाङ्गिलोपः ॥—हे सुभूरिति । इप्रत्ययस्यास्त्रीप्रत्ययत्वात् ‘गोस्त्रियोः’ इति ह्रस्वो न भवति । ‘नेयडुव-
ड्स्थानौ-’ इति नदीसंज्ञानिषेधात्संद्विह्रस्वोऽपि नेति भावः ॥ ह्रस्वोऽत्रानुपपन्न इत्यक्षिपति—कथं तर्हीति । ‘विमानने
सुधु पितृर्गृहे कुतः’ इति कालिदासप्रयोगोऽप्यनुपपन्न इति बोध्यम् ॥—बहव इति । केचित्तु ‘नेयडुवड्-’ इति सूत्रे ‘वामि’
इत्यतो वाग्रहणमपकृष्य व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधिरे ॥ तदसत् । तथा सतीह नञ्ग्रहणं ‘वामि’ इत्युत्तरसूत्रं च
व्यर्थं स्यात्, ‘नेयडुवड्स्थानौ’ इत्येव वक्तुं शक्यत्वात् ॥ अन्ये तु ‘सामान्ये नपुंसकम्’ इति कथंचित्समादधुः ॥—
एकाच्—॥ एकोऽच् यस्मिन्तद् एकाच्, तदुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपद इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । उत्तरपदशब्दः
समासावयवे रूढस्तेनाक्षिप्तसमासोऽनेन विशेष्यत इत्याह—तस्मिन् समास इति ॥ ‘रपाभ्यां नो णः-’ इत्यतो ण इत्य-
नुवर्तमानेऽपि णग्रहणमिह नित्यार्थमावश्यकमित्याशङ्क्याह—आरम्भसामर्थ्यादिति । ‘प्रातिपदिकान्तनुभिवभक्तिषु च’
इति विकल्पेन सिद्धावेतदारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ॥—स्वयंभूः पुंवदिति । मतद्वयेपि नदीसंज्ञाया अभावात् ‘ङिति ह्रस्वश्च’
इत्यादि न प्रवर्तते इति भावः ॥—न पट्स्वस्त्रादिभ्यः ॥ स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानादनन्तरो ङीविव व्यव-
हितेषावपि निषिध्यत इत्याशयेनाह—ङीप्तापो नेति । स्वस्त्रादीनां ङीप् प्राप्तः । पट्संज्ञकानां तुभौ ॥—स्वसा तिस्र-
इति । ‘न तिस्रचतस्र’ इति नासि दीर्घलुप्रतिषेधाज्ज्ञापकादेव ङीवभावे सिद्धे स्वस्त्रादिषु तिस्रचतस्रशब्दपाठो न कर्तव्य इति

याता मातेति सहेते स्वत्वादय उदाहृताः । अपत्त्रिति दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता पितृवत् । शसि मातृः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् । नौगर्लौवत् ॥ ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

अतोऽम् । ७।१।२४। अतोऽङ्गात् क्लीबात्स्मोरम् स्यात् । अमि पूर्वः । ज्ञानम् । एङ्हस्वादिति हलमात्रलोपः । हे ज्ञान । नपुंसकाच्च । ७।१।२९। क्लीबात्परस्यौङः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् । यस्पेति च । ६।४।१८४। भस्वेवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते । औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः । ज्ञाने । जश्शसोः शिः । ७।१।२०। क्लीबादनयोः शिः स्यात् । शि सर्वनामस्थानम् । १।१।४२। शि इत्येतदुक्त-संज्ञं स्यात् । नपुंसकस्य झलचः । ७।१।७२। झलन्तस्याऽजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवं धनवनफलादयः । अङ्गुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७।१।२५। एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोर्दृडादेशः स्यात् । टेः । ६।४।१४३। डिति परे भस्य ढेलोपः स्यात् । वावसाने

‘कृन्मेजन्तः’ इति सूत्रे कैयटः ॥—स्वसेति । ‘सावसेकृत्’ । ‘कृदुशन-’ इत्यनङ् । ‘ननान्दा तु स्वसा पत्युः’ । ‘भार्यास्तु आनुवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्’ ॥—द्यौर्गोवदिति । ‘गमेडोः’ । बाहुलकाद्युत्तरपि । डित्वाटिलोपः । ‘ओतो णित्’ इति णिड्वावाट्टिति ॥—राः पुंवदिति । यद्यपि पुंलिङ्ग एवायम् ‘अर्थरैविभवा अपि’ इत्यमरोक्तैर्भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात्, तथापि ‘रात्येन राः स्त्रीत्येके’ इति क्षीरस्मिना स्त्रीलिङ्गताया अप्यभ्युपगमादेवमुक्तम् ॥—नौगर्लौ-वदिति । ‘ग्लानुदिभ्यां डौः’ । डित्वाटिलोपः । ‘स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः’ इत्यमरः ॥ ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अतोऽम् ॥ अत इत्येतदधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणं ‘स्वमोर्नपुंसकात्-’ इति चानुवर्तत इत्याशयेनाह—अतोऽङ्गादि-त्यादि । अदन्तादङ्गादित्यर्थः ॥—स्वमोरिति । अमोऽम्विधानं ‘स्वमोर्नपुंसकात्’ इति प्राप्तस्य लुको बाधनार्थम् ॥—अम् स्यादिति । यद्यपि म् इत्येव डित्वा सोमं कृते संनिपातपरिभाषया ‘सुपि च’ इति दीर्घत्वाप्रसक्त्या ज्ञानमिति रूपं सिध्यति । द्वितीयैकवचने तु ‘आदेः परस्य’ इत्यकारस्य मकारे कृतेऽन्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टम् । तथापि ‘संयोगान्तलोपो झलः’ इत्यभिप्रायेणैवं व्याख्यातम् ॥ यत्वाहुः । अमिति पदच्छेदाकरणे अतिजरसमिति न सिध्येदिति, तद्वत्तत्वात् । सोरमि कृते संनिपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्त्या अतिजरसमिति रूपस्यैवेष्ट्यमाणत्वात् । द्वितीयैकवचने तु ‘अतोऽम्’ इति बाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते संनिपातपरिभाषया लुकोऽप्रवृत्तावतिजरसमिति रूपसिद्धेति दिक् ॥—ज्ञानमिति । शसिर्ज्ञानम् । ल्युङन्तः । ‘युवोरनाकौ’ । ‘कृत्तद्धित-’ इति प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः ॥—हल्मात्रेति । हे ज्ञान सु इति स्थिते संबुद्धिलोपात्परत्वादमादेशे कृते अमि पूर्वत्वं च, तस्यान्तवद्वावाट्टस्यान्तमङ्गं भवतीति ततः परस्य संबुद्धिसंबन्धिनो मकारस्य लोप इत्यर्थः ॥—नपुंसकाच्च ॥ ‘जसः शी’ ‘औङ आपः’ इत्यतः शी औङ इति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—क्लीबात्परस्येत्यादि ॥—भसंज्ञायामिति । ‘मुङनपुंसकस्य’ इति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादीङि ‘यचि भम्’ इति प्रवर्तत इति भावः ॥—यस्पेति—॥ इश्च अश्च यं तस्य । तदाह—इवर्णावर्णयोरिति । इति चेति चकारेण ‘नस्तद्धिते’ इत्यतस्तद्धितोऽनुकृष्यते तदाह—ईकारे तद्धिते चेति ॥—औङः श्यामिति ॥ विभक्त्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ नेदं वचनं कर्तव्यम् । ‘विभाषा डिद्यौः’ इत्यतः श्यामिति प्रकृतं, ‘न संयोगात्’ इत्यतो नेति च, तत्रा-भिसंबन्धमात्रं कर्तव्यं यस्य ईकारे तद्धिते च लोपो भवति श्यां नेत्याकरः ॥—जश्शसोः—॥ जसा साहचर्यादिह सुवेव शस् गृह्यते । तेनेह न । कृण्वशो ददाति ॥—शि सर्वनामस्थानम् ॥ महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेन ॥—नपु-सक—॥ ‘इदितो नुम् धातोः’ इत्यतो नुमनुवर्तते । ‘उगिदचाम्-’ इत्यतः सर्वनामस्थाने इति च । ‘अङ्गस्य’ इति चाधि-कृतम् । तथा च झलज्भ्यां नपुंसकमङ्गं विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह—झलन्तस्येत्यादि ॥—अङ्गु-तरादिभ्यः—॥ पञ्चभ्य इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । डतरादयो डतरडतमेतरान्यान्येतरिति सर्वादिषु पठिताः ॥—अदृडादेशः स्यादिति । जिघृक्षितादेशस्वरूपप्रतिपादनाय घृत्वं न कृतम् ॥—टेः ॥ ‘तिर्विशतेः-’ इत्यतो डितीयनु-

१ मातेति—अयं च निषेधः ससंबन्धिकजननीवाचकस्यैव न तु स्त्रियां परिच्छेत्तृवाचकमातृशब्दे, ननान्दादिसाहचर्यात् । २ श्यामिति—विभक्त्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । इत एव निर्देशात् गौरादिपाठाद्वा शीशब्दान्डीप् बोध्यः । औङ इति स्वरूपकथनम् । सर्वे इत्यस्य भाषिकारेण सिद्धेः । ३ जश्शसोरिति—नच निरनुबन्धकारिभाषया तद्धितशसोऽत्र ग्रहणं स्यात् इति वाच्यम्, धर्मिग्राहकमानेन येनानुबन्धेन सानुबन्धत्वं तदनुच्चारण एव तत्पट्टतेः । ४ शेषमिति—‘अकृत्तरि-’ इति षच् । ‘वज्रजपाः पुंसि’ इति तु प्रायोवादः । ५ अदृडादेश इति—न चास्य डित्त्वे मानाभाव इति वाच्यम्, डतरादिभ्यः पञ्चभ्यो-ऽदिति वक्तव्ये सदिक्गुणनिर्देशस्यैव मानत्वात् ।

कतरन् । कतरद् । कतरे । कतराणि । भस्येति किम् । पञ्चमः । देलुसन्वाग्रथनयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः । एङ्हन्वादिनि संबुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरन् । पुनन्तद्वा । शेषं पुंवन् । कतमन् । अन्यन् । अन्यतरन् । इतरन् । अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव ॥ ॐ एकतरात्प्रतिपेधो वक्तव्यः । एकतरम् । मोरमादेशे कृते संनिपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाजरसि कृते झलन्तत्वाच्चुम् । ॥ सान्तमहतः संयोगस्य ॥ ६॥ १०॥ सान्तसंयोगस्य महत्तश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । अजराणि । अमि लुकोऽपवादमन्भावं बाधित्वा परत्वाजरस् । ततः संनिपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम् । अजरम् । अजरसी । अजरे अजरांसि । अजराणि । शेषं पुंवन् । पद्वन्न इति हृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आसन् । हन्दि । हदा । हद्ग्यामित्यादि । उदानि । उद्गा । उद्ग्यामित्यादि । आसानि । आस्त्रा । आसभ्यामित्यादि । मांसि । मांसा । मान्भ्यामित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् । अतएव भाष्ये मांसपचन्या उखाया इत्युदाहृतम् । अयस्मयादिदेन भत्वांसं-योगान्तलोपो न । पद्वन्न इत्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्तितं वृत्तां तथाप्यपोभीत्यत्र मांसश्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणसा-मर्थ्यालोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् । ॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ १२॥ ४७॥ ह्रिवे प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपम् । ज्ञानवन् । श्रीपाय । अत्र संनिपातप-

वर्तते 'भस्य' इति चाधिकृतं तदाह—इति परे भस्येति । भस्य किम् । पञ्चमः । अत्र डटो मडागमे भलाभावादि-लोपो न भवति । किं तु पदत्वात् नलोप एव ॥ अदडो डित्करणस्य प्रयोजनमाह—देलुसन्वादित्यादि ॥ ननु पूर्वसवर्णदीर्घाभावाय दादेश एव क्रियतां किमदडादेशेनेत्यादाह—एङ्हन्वादित्यादि । दादेशे तु हे कतरेति स्यादि-ति भावः ॥—अन्यतमस्य त्विति । एवं च 'सामान्यादिध्वन्यतमतमः' इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः ॥—अजरमिति । अवयवमाना जरा यस्य तत् । 'गोत्रियोः' इत्युपसर्जनह्रस्वे 'अतोम्' ॥—परत्वादिति । अजर शि इति स्थिते यद्यपि जरसादेशात्प्रागेव 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यजन्तलक्षणो नुमागमः स्यात्स चाङ्गभक्तोऽङ्गमेव न व्यवध्यात् । अवयवस्य तु जराशब्दस्य व्यवधायक एवेति निर्दिश्यमानस्यादेशो विधीयमानो न प्राप्नोति, तथापि यस्मादन्त्यादचः पर-स्तस्यैवान्तावयवो मित्यात् इति स्वमते लवयवावयवः समुदायस्याप्यवयव इत्यभ्युपगमेन कथंचिज्जरसादेशो जातेऽपि सा-न्तत्वाभावात् 'सान्तमहतः—' इति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥—सान्तमहतः—॥ अत्र 'नोपधायाः' 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्यनुवर्तते । सान्तेति लुप्तपष्ठीकं संयोगान्तस्येत्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे—सान्तसंयोगस्येत्या-दि ॥—तस्योपधाया इति । तत्पूर्वस्येत्यर्थः ॥—अमि लुकोऽपवादमित्यादि । एतेन खमोरमादेशे कृते वा जरसिति प्राचो ग्रन्थः प्रत्युक्तः ॥—मांसपचन्या इति । पच्यतेऽस्यामिति पचनी 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् । दित्वान्डीप् । मांसस्य पचनी मांसपचनी । अत्र डसो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणं नेति प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वं विना मांसशब्दस्य मांसित्यादेशो न सिध्येदिति भावः ॥ ननु पृषोदरादिसूत्रे 'मांसस्य पचि युङ्घ्नोः' इति वक्ष्यमाणत्वादान्तलोपेनाप्येतत् रूपं सिद्धमिति चेत् । अत्राहुः । 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इत्यस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वाद्युद्धन्तं यदुत्तरपदं मांसपचनमित्या-दि तत्रैवान्तलोपः स्यात् । अत्र हि डीबन्तमुत्तरपदं न तु युद्धन्तमिति नास्त्यैवान्तलोप इति ॥—मांसश्छन्दसीति । मांशब्दस्य तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये छन्दसीति वार्तिकार्थः । 'माद्रिः शरद्रिः दुरोदरं तव' इत्युदाहरणम् ॥—ह्रस्वो नपुंसके—॥ इह ह्रस्वध्रुवोपस्थितेनाच इत्यनेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—अजन्तस्येति । प्रातिपदि-कस्याच इति वैयधिकरण्येन व्याख्यायां सुब्राह्मणकुलमित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । एतच्च 'अचश्च' इति सूत्र एवास्माभिः स्प-ष्टीकृतम् ॥ प्रातिपदिकस्येति किम् । काण्डे । कुञ्जे ॥—ज्ञानवदिति । श्रीपाणीत्यादौ 'एकाजुत्तरपदे—' इति गलं तु विशेषः । श्रीपेणेत्यत्रापीनादेशेन सहाहुणे कृते एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् 'अचः परस्मिन्—' इति सूत्रे पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षाश्रयेण स्थानिवत्त्वाद्वा एकाजुत्तरपदत्वमस्तीति स्यादेव गलम् ॥—संनिपातेति । अवर्ण-माश्रित्य कृतो यादेशः कथमवर्णलोपे निमित्तं स्यात् । न च 'सुपि च' इति दीर्घार्थं संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युप-गम आवश्यक एवेति वाच्यम् । 'कष्टाय—' इति निर्देशेन दीर्घविधौ अनित्यत्वाभ्युपगमेऽप्यवर्णलोपे कार्यं तद-नभ्युपगमात् । कृतेऽपि दीर्घे ह्रस्वव्यत्ययपायेऽप्यत्वजातेरनपायादिति दिक्—॥ एतेन श्रीपशब्दान्धवि श्रीप्येति

१ दीर्घ इति—हंसशिरांसि इत्यत्र हंसशब्दे तु न दीर्घः, सर्वनामस्थाने इत्यस्य सान्तसंयोगविशेषणत्वात् । नचैवं 'न्समहतोः' इत्येव सिद्धे संयोगग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अन्त्स् शब्दे दीर्घार्थं संयोगग्रहणात् । अन्त्स् शब्दस्तु—अन्ततीत्यन्, त्तरतीति त्स्तर अनयोर्द्वन्द्वः, ततः आचक्षाण्यन्त्यात् किपि टिलोपे च कृते बोध्यः । २ प्रातिपदिकस्येति—ननु ह्रिववदर्थं वाचकतासंबन्धेन वर्तमानस्याजन्तस्य ह्रस्व इत्युक्ते धातुतिङ्गन्तादौ असंभवात्सामर्थ्येनैव प्रातिपदिके लब्धे पुनः प्रातिपदिकग्रहणं व्यर्थम्, काण्डे इत्यादौ तु तस्य शक्तिप्रधानतया ह्रिववदर्थकत्वाभावेन न दोष इति वाच्यम् । न, स्पष्टार्थत्वात्प्रातिपदिकग्रहणस्य । सर्वं चेदं भाष्ये स्पष्टम् इति बन्धेन्दुशेखरे निरूपितम् ।

रिभाषया आतो धातोरित्याकारलोपो न । ॥ स्वमोर्नपुंसकात् ॥ ७।१।२३। ह्रीबादङ्गात्स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि । ॥ इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७।१।७३। इगन्तस्य ह्रीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । नलुमतेति निषेधस्यानित्यत्वापक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे । हे वारि । आडो ना । वारिणा । वेडितीति गुणे प्राप्ते । ॥ वृद्धयौत्वतृज्वद्भावगुणभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन । वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरेति नुद् । नामीति दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् । ॥ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्बालवस्य ॥ ७।१।७४। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं ह्रीबं पुंवद्वा स्यादादावचि । अनादये । अनादिने । इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलु तस्मै पीलुने । अत्र न पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । ॥ अस्थिदधिसक्थ्यक्षणा-मनकुदात्तः ॥ ७।१।७५। एपामनङ् स्यादादावचि स चोदात्तः । अलोपोऽनः । दध्ना । दध्ने । दध्नः २ । दध्नोः २ । दध्नि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षि । तदन्तस्याप्यनङ् । अतिदध्ना । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे सुधि । सुधिया । सुधिना । प्रध्या । प्रधिना । मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो । हे मधु । एवमम्बादयः । सानुशब्दस्य खूर्वा । खूनि । सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्रोष्टूनि ।

केपांचिद्व्याख्यानं परास्तम् ॥—स्वमोर्नपुंसकात् ॥ अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन ल्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः । परत्वाद्धि ल्यदाद्यत्वे 'तदोः' इति सत्वे सोरम्भावे च संकुलमिति स्यात् । इष्यते तु तत्कुलमिति ॥—इकोऽचि—॥ विभक्तौ किम् । मधु मयं तस्येदं माधवम् । अत्र नुमि सति टिलोपः स्यात् ॥—वृद्धौ-त्वेति । अतिसखिनीत्यत्र 'सख्युरसंबुद्धौ' इति णिद्वद्भावाद्धिः प्राप्ता, वारिणीत्यत्र तु 'अच्च धेः' इत्यौत्वम् । प्रियक्रोष्टु-नीत्यादौ तृज्वद्भावः प्राप्तः ॥ ननु नुमनुदोः को विशेषस्तत्राह—नामीति दीर्घ इति । नुमस्त्वङ्गभक्तत्वात्स्मिन्सति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥—तृतीयादिषु—॥ यद्यत्र भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्कः शब्द इति विज्ञा-येत, तदा पीलुने इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात्, अतो व्याचष्टे—प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति । अयं भावः । भाषितः पुमान् यस्मिन् अर्थे तत् भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति अर्शआदित्वादच् । तेनैकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कं य-च्छब्दस्वरूपं तल्लभ्यत इति । 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तनादाह—आदावचीति । इगन्तं किम् । सोमपेन कुलेन । अचि किम् । ग्रामणिभ्यां कुलाभ्याम् । टादौ किम् । अनादिनी । अनादीनि ॥—तत्फलमिति । पीलोः फलं पीलु । 'फले लुक्' इति ओरचो लुक् ॥—प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति । पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिवृक्षे प्रवृत्ति-निमित्तम्, फले तु फलत्वव्याप्यजातिवृक्षविशेषप्रभवत्वं वा । उभयथापि पुंनपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥—अ-स्थिदधि—॥ 'इकोऽचि' इति नुमि प्राप्ते विधिरयम्, नकारादकार उच्चारणार्थः । डकारस्त्वन्तादेशार्थः । 'नविषयस्या-निसन्तस्य' इति फिट्मूत्रेणास्थादय एते आद्युदात्ताः । तत्रान्तस्यानुदात्तेकारस्य विधीयमानोऽनङ् 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनु-दात्तः स्यादित्युदात्त उच्यते, तच्चोदात्तत्वमस्थिनि दधनि इत्यादावल्लोपाभावपक्षे स्फुटम्, दध्ना दध्ने इत्यादावनलोऽकारलोपे 'अ-नुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तनिवृत्तिखरेण विभक्त्युदात्तत्वं प्रयोजनमिति बोध्यम् । तृतीयादिष्वित्यनुवर्तते अचीति च, तदाह—आदावचीति । टादौ किम् । दधिनी । दधीनि । अचि किम् । दधिभ्याम् ॥—तदन्तस्यापीति । आङ्गत्वा-दिति भावः ॥—अतिदध्नेति । दधि अतिक्रान्तेनेत्यर्थः । स्त्रियामतिदध्नेत्येव । संनिपातपरिभाषया बहिरङ्परिभाषया च ङीपोऽप्रवृत्तेः । प्राचा तु प्रियदध्ना ब्राह्मणेनेत्युक्तं स्त्रियां तु प्रियदध्ना प्रियदध्ने इत्याद्यपि कैश्चिदुक्तम्, । तदसत् । उरः-प्रभृतिषु दधिशब्दस्य पाठाद्बहुव्रीहौ नित्यं कप्यनङः प्रत्यक्षभावात् । उक्तपरिभाषाभ्यां ङीपः प्रवृत्तेर्दूरादपास्तत्वाच्चेति दिक् ॥—सुधिनी इति । परलानुमा इयङ् बाध्यते ॥—सुधियेति । शोभनज्ञानवत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुंनपुंसकयोरेकमे-वेति भाषितपुंस्कत्वात् 'तृतीयादिषु' इति पुंवत्वक्षे नुमभावात् 'न भूसुधियोः' इति यणनिषेधाच्चेयङ् ॥—प्रधयेति । अ-त्रापि प्रकृष्टज्ञानवत्त्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्वक्षे यण् । नपुंसकपक्षे तु नुमिति बोध्यम् ॥ बह्वचः श्रेय-स्यो यस्य तद्बहुश्रेयसी कुलमित्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न । इयसो बहुव्रीहेर्नैति द्वस्मात्रस्य प्रतिषेधादित्येके । अन्ये तूपसर्जनह्रस्व एव निषिध्यते । नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव । बहुश्रेयसि बहुश्रेयसिनी इत्याहुः ॥—मध्वेति । 'मधु मधे पुष्परसे, मधुर्वसन्ते चैत्रे च' । इह पुंनपुंसकयोरेकं प्रवृत्तिनिमित्तं नास्ति, किं तु मद्यत्ववसन्तत्वादिरूपं भिन्नभिन्नमेव ॥ तथा च भाषितपुंस्क-त्वाभावान्मधुने मधुनः मधुनोरित्येव भवति, न तु मधवे मधोरित्यादीति दिक् ॥—खूर्वेति । 'मांसपृतनासानूनाम्' इति

१ स्वमोरिति—अयं च लुक् विभक्तिनिमित्तकार्याणां बाधकः । अन्तरङ्गानपीति न्यायात् । २ विभक्ताविति—सुपीति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । नामधातौ तिङि क्रियावाचकत्वेन नपुंसकत्वाभावात् इति केचिदाहुः । ३ विप्रतिषेधेनेति—औकारस्य वृद्धित्वेऽपि पृथक्प्रहणं गुणवृद्धिशब्दाभ्यां तदाविनयोरेन राक्षामिति ज्ञापनाश्रयः । नेन एवमिति हे कले इति चिन्त्यम् । अन्यथा अत्र बाधित्वा पूर्वं नुमापत्तिः ।

विहितस्यातिदेशस्य भावस्याभावात् ।

टादौ पुंवत्पक्षे प्रियक्रोष्टा । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे । प्रियक्रोष्टवे । अन्यत्र वृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन तुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने । नुमचिरेति नुद् । प्रियक्रोष्टूनाम् । सुलु । सुलुनी । सुलुनि । पुनस्तद्वत् । सुत्वा । सुलुना । धातु । धातृणी । धातृणि । हे धातः । हे धातु । धात्रा । धातृणा । एवं ज्ञातृक्रादयः । ॥ एच इग्नस्वादेशे । १।१।३८। आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्युनि । प्रद्युनेत्यादि । इह न पुंवत् । यदि-
गन्तं प्रद्यु इति तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् । एवमग्रेऽपि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररीणा । एकदेशविकृतस्यानन्य-
त्वाद्वायोहलीत्यात्वम् । प्रराभ्याम् । प्रराभिः । नुमचिरेति नुव्यात्वे प्रराणामिति माधवः । वस्तुतस्तु संनिपातपरिभा-
षया नुव्यात्वं न । नाम्नीति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तम् । प्ररीणाम् । सुनु । सुनुनी । सुनुनि ।
सुनुना । सुनुने । इत्यादि ॥ ॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

॥ हो ढः । ८।२।३१। हस्य ढः स्याज्जलि पदान्ते च । इल्लयाविति सुलोपः । पदान्तत्वाद्धस्य ढः । जश्चत्वे । लिह
लिङ् । लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिह्याम् । लिह्यु । लिह्युः । ॥ दादेर्धातोर्धः । ८।२।३२।
उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य षः स्याज्जलि पदान्ते च । उपदेशे किम् । अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मानमिच्छति
दामलिहति । ततः किपि दामलिह । अत्र माभूत् । ॥ एकाचो वशो भूप्रज्ञपन्तस्य स्वधोः । ८।२।३७।

वार्तिककारोक्तयेति भावः ॥ 'लुः प्रस्थः सानुरन्त्रियाम्' इत्युभयलिङ्गः सानुरावद्, तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह—स्त्रि सा-
नूनीति । पुंसि तु नून् । सानून् इत्यादि ॥—सुल्वेति । शोभनलवनकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात्पुं-
त्पक्षे नुमभावात् 'ओः सुपि' इति यण् ॥—सुलुनेति । यणं वाधित्वा परत्वाद्नुम् ॥—धात्रेति । धारणपोषणकर्तृत्वं
पुंनपुंसकयोरेकमेवेति पुंवत्पक्षे यण् ॥—एचः—आदिदयत् इत्यादेशः ह्रस्वश्चासावादेशश्च ह्रस्वादेशः, निर्धारणे सप्तमी
जातावेकवचनमतो व्याचष्टे—आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्य इति ॥ एचां पूर्वभागोऽकारसदृशः, उत्तरस्तु इवर्णोवर्णस-
दृशस्तत्रोभयान्तरतमस्य ह्रस्वस्याभावात्पर्यायेण अकारः स्यादिकारोकारौ च स्याताम्, तथा च मा कदाप्यकारो भूदिति नि-
यमार्थेयं परिभाषेयमिष्टेत्याह—इगेव स्यादिति । आन्तरतम्यादेकारैकारयोरिकारः । ओकारौकारयोस्तु उकारः । एका-
रान्तस्योदाहरणं तु, इः स्मृतो येन स स्मृतेः शोभनः स्मृतेः यस्य तत् सुस्मृतीत्यादि ॥ एतच्च परिभाषासूत्रमपार्थक्यम् ।
तथा च वार्तिककृतोक्तं 'सिद्धमेडः सस्यानत्वात्' 'ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात्' इति । अस्यार्थः । शब्दपरविप्रतिषेधेन एड
उत्तरभागान्तरतमौ इवर्णोवेवेति सिद्धम् । ऐचोश्चेति चकारो भिन्नक्रम उत्तरभूयस्त्वाच्चेति हेतोरनन्तरं बोध्यः । अध-
मात्रा अवर्णस्य, अध्यर्थमात्रा इवर्णोवर्णयोरित्युत्तरभागाधिक्यान्मल्लग्रामादिवद्भ्यसा व्यपदेशेनापि इकारोकारौ भविष्यत
इति ॥—प्रद्युनेति । ननु प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिकं यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तत् पुंनपुंसकयोः समानमिति भाषितपुंस्कत्वात् पक्षे पुंव-
द्भावोऽत्र स्यादेवेत्याशङ्क्यामाह—यदिगन्तमिति । एतच्च 'रा दाने' इति धातौ अतिरि ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रम्य मा-
धवेन स्पष्टीकृतम् ॥ कथं तर्हि प्राचा प्रथवा प्रराया सुनावेयुदाहृतमिति चेदत्राहुः । प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादप्रवृत्तिनिमित्तक्या-
त्सुद्योषावदो भाषितपुंस्कः स एव इदानीमिगन्तस्तथा च प्रद्युशब्दोऽपि भाषितपुंस्क एव एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंव-
द्भावो न भवतीति । इत्थं च पुंवद्भावः एजन्तेषु माधवमते नास्ति मतान्तरे त्वस्तीति बोध्यम् ॥—प्ररीति । प्रकृष्टो रा
यस्य तत् । शोभना नौर्यस्य तत् सुनु ॥ ॥ इति तत्त्वबोधिनीमजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥—हो ढः ॥ 'झलो झलि' 'पदस्य' 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतो झलीति पदस्यान्त इति चानुवर्तते । तदाह—झ-
लीत्यादि । झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः ॥—लिङिति । 'लिह आस्वादने' किप् ॥—लिट्स्विति ।
ढस्य जश्चत्वेन ढः, तस्य 'खरि च' इति चत्वेन टः । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति पक्षे ढस्य ठो न । सस्य ध्रुवं
तु न भवति । 'न पदान्तादोः' इति निषेधात् ॥—लिट्स्विति । ढस्य जश्चत्वेन ढकारे चत्वे स्यासिद्धत्वात्ततः प्रगेव
'ढः सि' इति पक्षे ध्रुद् । चत्वेन तकारः, ततो ढस्य चत्वेन टः । ध्रुदश्चर्लस्यासिद्धत्वात्पक्षे 'चयो द्वितीयाः' इति तस्य
थो न । ध्रुवं तु तकारस्य न शङ्क्यमेव । 'न पदान्तात्' इति निषेधस्याधुनैवोक्तत्वादिति ॥—दादेर्धातोर्धः ॥ धातोरि-
त्यावर्तते । तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह—उपदेश इति ॥ उपदेशग्रहणस्याव्याप्त्यतिव्याप्तिपरि-
हारः फलमित्याह—अधोगित्यादिनाऽत्रमा भूदित्यन्तेन ॥—एकाचो वशो—॥ झलीति निवृत्तमिति ।

१ ढ इति—डस्तु न विहितः, ध्रुद्, लेलीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । २ उपदेशे इति—एतच्च औपदेशिकादादित्वबलक्षण्या लभ्यते । ननु
औपदेशिकप्रायोगिकयोर्मध्ये औपदेशिकस्य ग्रहणमिति परिभाषयैव सिद्धे लक्षणा आवृत्तिर्वा व्यर्थेति वाच्यम्, न, 'अत्वसन्तस्य' इति
सूत्रमाध्यविरोधेन तस्या अनङ्गीकारात् । अत एव तत्र तत्र सूत्रकृता कृतमुपदेशग्रहणं चरितार्थम् । ३ धः स्यात् इति—
गकारस्तु न विहितः, ध्रुग् इत्यादौ भूभावानापत्तेः । ४ भविति—झपित्वेव वक्तुमुचितं, भूप्रदाशक्तिकल्पनेन लाघवात् ।

धातोरवयवो य एकाच् झपन्तस्तदवयवस्य वशः स्थाने भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्येनान्वये तु इह न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः । किप् । णिलोपः । गर्धप् । झलीति निवृत्तम् । स्थवर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भोवन धात्ववयवत्वाद्भूभावः । जश्चत्त्वे । ध्रुक् । ध्रुग् । दुहौ । दुहः । पत्वत्त्वे । ध्रुक्षु । ॥ वा दृहमुहण्णुहण्णिहाम् । ८।२।३३। एषां हस्य वा घः स्याज्झलि पदान्ते च । पक्षे ढः । ध्रुक् ध्रुग् । भृद भृद् । दुहौ । दुहः । भृग्भ्याम् । भृद्भ्याम् । ध्रुक्षु । ध्रुदसु । ध्रुदसु । एवं मुहण्णुहण्णिहाम् । विश्ववाद् विश्ववाद् । विश्ववाहौ । विश्ववाहः । विश्ववाहम् । विश्ववाहौ । ॥ इयणः संप्रसारणम् । १।१।४५। यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् । ॥ वाह ऊद् । १६।२।१३३। भस्य वाहः संप्रसारणमूढ स्यात् । ॥ संप्रसारणाच्च । १६।१।१०८। संप्रसारणादचि परे पूर्वरूपमेका-

ध्रुग्भ्यां ध्रुक्त्वित्यादौ पदान्त इत्येव भूभावसिद्धेरिति भावः ॥ प्राचा तु प्रातिपदिकस्य तु झलि पदान्ते चेति व्याख्यातम् । तत् प्रामादिकमेव । अधोक् अधोग् इत्यायसिद्ध्यापत्तेः । प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च ॥ ननु धातोरवयव इति वैयधिकरण्येनान्वये क्तिवन्तस्य दुहेः 'दादेः-' इति घत्वेन झपन्तत्वेऽपि भूभावो न स्यात् । दुधिति समुदायस्य यः पूर्वावयवो दु इत्येकाच् तस्य झपन्तत्वाभावात् । उष् इत्युत्तरावयवे तु वशभावादित्यत आह—व्यपदेशिवद्भावेनेति । न च धात्ववयवो धातुरित्येव व्यपदिश्यतां तथा च गर्धविति सिध्येदिति वाच्यम् । अर्थवतां हि व्यपदेशिवद्भावः, न चावयवोऽर्थवानिति तस्य धातुत्वव्यपदेशासंभवात् ॥—भष्भाव इति । किपः प्राक्प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया निरपवादत्वेनावस्थितत्वात् 'दा-दर्धातोः-' इति घत्वे कृते झपन्तत्वादिति भावः ॥—धुगिति । 'दुह प्रपूरणे' किप् ॥—वा दृह—'दृह जिघांसायाम्' 'मुह वैचित्र्ये' 'णुह उद्गिरणे,' 'णिह प्रीतौ' । दृहेर्दोदित्वान्नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते उभयत्रविभाषेयम् । ननु दृहादयो दिवादिष्वनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते, तत्र 'वा दृहादीनाम्' इत्येवास्तु दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिस्तदन्तर्गणो दृहादिरस्तु । रधादिगणसमाप्तये किहृधातोरनन्तरं कृत्करणस्य कृतत्वेनातिप्रसङ्गशङ्काया निरवकाशत्वात् । मैवं, तथाहि सति यङ्लुकि दोधुग् दोधुङ् इत्यादि न सिध्येत् 'निर्दिष्टं यङ्गणेन च' इति निषेधात् ॥—इयणः—॥—यणः स्थाने इति । विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविंसंज्ञाश्रयणान्नान्योन्याश्रयः ॥ ननु यणः स्थानिकस्येकः संप्रसारणत्वे अदुहितरामित्यत्र लङो लकारस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिद्, तस्य यणस्थानिकत्वेन संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां 'हलः' इति दीर्घः स्यात् । तरपं प्रति लङन्तस्याङ्गत्वादिति चेत् । अत्र कैयटः । यथासंख्यसंख्यासंप्रसारणसंज्ञा च न भवतीति । नन्वनुवादे परिभाषणामनुपस्थानात्कथमिह यथासंख्यत्वलाभः । नचैवं स्थानयोगोऽपि न लभ्येतेति वाच्यम् । 'षष्ठी स्थानयोगा' इत्यत्रैतत्सूत्रमनुवर्त्य व्याख्यायां तल्लाभात् । अत्राहुः । तन्वाट्ट्याद्याश्रयणेन 'संप्रसारणस्य' इति सूत्रे तद्व्यावृत्तग्रहणाददुहितरामित्यत्र 'हलः' इति लङः स्थानिकस्येकः संप्रसारणस्य दीर्घो न भवति, लङ्स्थानिकस्येकः संप्रसारणशब्देनाभावितत्वात् । नन्वेवमप्यक्षयुवौ अक्षयुव इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपं स्यादिति चेत्, न । 'संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिककृतोक्तत्वात् वार्गादाङ्गस्य वलीयस्त्वाद्वा उच्येव स्यात् ॥ अत्र नव्याः । 'ध्यङः संप्रसारणम्-' इत्यादिविधिप्रदेशेष्वेव 'यण इग्' इति पठित्वा संप्रसारणसंज्ञासूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥—वाह ऊद् ॥ 'एत्येघत्यृदसु' इति विशेषणार्थष्टकारो 'हलन्त्यम्' इतीत्संज्ञकः । अत्र 'भस्य' इत्यधिक्रियते, 'वसोः संप्रसारणम्' इत्यतोऽनुवृत्तं संप्रसारणमूढो विशेषणं तेन 'अलोऽन्यस्य' इति न भवति तदेतदाह—भस्य वाह इत्यादि ॥ प्राचा तु वाहो वाशब्दस्य संप्रसारणं स्यादित्युक्तं, तच्च फलितार्थक-धनपरतया कथंचिन्नेयमित्याहुः ॥—संप्रसारणाच्च ॥ 'अमि पूर्वेः' इत्यतः पूर्वं इत्यनुवर्तते 'इको यणचि' इत्यतोऽची-ति च, 'एकः पूर्वपरयोः' इति चाधिक्रियते । तदाह—संप्रसारणादचीत्यादि ॥—छन्दस्येव णिवरिति । 'वहश्च' इति सूत्रे 'भजो णिवः' 'छन्दसि सहः' इत्यतो णिवप्रत्ययस्य छन्दसीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः ॥ स्यादेतत् । 'वाहः' इत्येव सूत्रमस्तु संप्रसारणमेवात्र विधीयतां, तस्य लघूपधगुणे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि किमूढग्रहणेन । सत्यम् । एवं स्थिते क्रियमाणमूढग्रहणं बहिरङ्परिभाषां ज्ञापयति । तस्यां हि सत्यां जातस्य बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम् । न चानकारान्तोपपदेऽकारान्तोपसर्गोपपदे च रूपे विशेषः स्यादिति कथ-मूढग्रहणं ज्ञापकमिति चेत् । अत्राहुः कैयटादयः । भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तादृशस्थले णिवप्रत्ययाभावोऽनुमीयते इति ॥

१ व्यपदेशिवदिति—विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी तेन तुल्यमित्यर्थः । २ धुगिति—ननु धातुत्वस्य क्रियावाचित्वे सति भ्वादिगणपठितत्वरूपत्वेन, क्रियायाः प्रधानाप्रधानन्यायेनानुपसर्जनीभूतप्रधानरूपाया एव ग्रही-तुमौचित्यात्कथमत्र घत्वभूभावौ इति चेत्, न, 'अत्वसन्त-' इति सूत्रे अधातोरिति निषेधसामर्थ्येन धातुग्रहणे उपसर्जनस्यापि ग्रहणाभ्युपगमात् । एतन्मूलकमेव क्तिवन्ता धातुत्वं न जहतीति बोध्यम् ।

देशः स्यात् । एत्येधत्पूर्वसु । विश्वौहः । विश्वौहेत्यादि । छन्दस्येव णिवरिति पक्षे णिजन्ताद्विच् । ॥ चतुरनडुहोरा-
मुदात्तः । ७।१।९८। अनयोरास् स्यात्सर्वनामस्थाने स चोदात्तः । ॥ सावनडुहः । ७।१।८२। अस्य नुम् स्यात्सौ
परे । आदित्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न बाध्यते । अमा च नुम् न बाध्यते ।
सोर्लोपः । नुम्विधिसामर्थ्याद्वसुसंखिति दत्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न । अनङ्गान् । ॥ अम्
संयुद्धौ । ७।१।९९। चतुरनडुहोरम् स्यात्संयुद्धौ । आमोपवादः । हे अनङ्गान् । अनङ्गाहौ । अनङ्गाहः । अनङ्गहा ।
॥ वसुसंखुध्वंस्वनडुहां दः । ८।२।७२। सान्तवस्वन्तस्य संसादेश्च दः स्यात्पदान्ते । अनङ्गान्यामित्यादि । सान्तेति
किम् । विद्वान् । पदान्ते इति किम् । जस्तम् । ध्वस्तम् । ॥ सहेः साडः सः । ८।३।५६। साडरूपस्य सहेः सत्य
मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुरापाद् । तुरापाड् । तुरासाहौ । तुरासाहः । तुरापाड्भ्यामित्यादि । तुरं सहत इत्यर्थे छन्दसि
सह इति णिवः । लोके तु साहयतेः किप् अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः । ॥ दिव औत् । ७।१।८४। दिविति प्राति-
पदिकस्य औत्स्यात्सौ परे । अलिवधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावादलङ्घ्यादिति सुलोपो न । सुधौः । सुदिवौ । सुदिवः ।
सुदिवम् । सुदिवौ । ॥ दिव उत् । ६।१।१३१। दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः । चत्वारः ।
चतुरः । चतुभिः । चतुर्भ्यः २ । ॥ षट्चतुर्भ्यश्च । ७।१।५५। षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो जुडागमः स्यात् ।
णत्वम् । द्वित्वम् । चतुर्णाम् २ । ॥ रोः सुपि । ८।३।१६। सप्तमीबहुवचने परे रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य । पत्वम् ।
पस्य द्वित्वे प्राप्ते । ॥ शरोऽचि । ८।४।४९। अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रियचत्वः । प्रि-

एतेन भुवं वहतीति भूवाद् । भूहः । भूहा । प्रौहः । प्रौहेत्यादिप्रयोगाः परास्ताः ॥—चतुरनडुहोः—॥ 'इतोऽसर्वना-
मस्थाने' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—सर्वनामस्थान इति ॥—सावनडुहः ॥ 'आच्छीनयोः' इत्यतो नुममनुवर्त्याह—नुम् स्या-
दिति । विशेषविहितेन यासुता सामान्यविहितः सीयुडिव नुमा आम् बाध्यतामित्याशङ्का निराकरोति—अवर्णात्परोऽय-
मित्यादिना । उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावो नेति भावः ॥—अमा चेति । विशेषविहितेनापीत्य-
नुषज्यते । 'आमा च नुत्र बाध्यते' इति केचित्पठन्ति । तस्यायमर्थः । वह्ननङ्गादीत्यत्र परत्वादामि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञा-
नात् 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् भवत्येव, न तु बाध्यत इति ॥ नुमो दत्वमाशङ्क्याह—नुम्विधिसामर्थ्यादित्यादि ।
विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेन नुमा भवितव्यमिति भावः ॥ नन्वेवमनङ्गांस्तत्रेत्यत्र 'नश्छवि' इति खलमपि न स्यादिति
चेत् । अत्राहुर्भाष्यकाराः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधिर्निमित्तमेव नासां बाध्यते । भवति
हि दत्वं प्रति नुमो विधिरनर्थकः, खलं प्रति तु निमित्तमेवेति ॥—अनङ्गानिति । अनः शकटं वहतीति विग्रहे अनसि
वहेः किप् । अनसो डश्च । यजादित्वात्संप्रसारणम् । अनङ्गहस् इति स्थिते । आम्नुमसुलोपेपु कृतेषु संयोगान्तलोपेन ह-
कारलोपः ॥—वसुसंखु—॥ वखिति प्रत्ययः, तेन तदन्तं प्राह्यम् । 'ससजुषोः' इति सूत्रात्सेत्यनुवर्तते, तच्च वसोरेव
विशेषणं, न तु संखुध्वंसोरव्यभिचारात् । नाप्यनङ्गहः, असंभवादित्यभिप्रेत्याह—सान्तवस्वन्तस्येति ॥—सहेः सा-
डः सः ॥ सहेरिति किम् । सह डेन वर्तते सडः । यस्य नाम्नि डश्चदोऽस्ति यथा मृड इति । सडस्यापत्यं साडिः ॥ हान्ताः ॥
॥—दिव औत् ॥ तकार उच्चारणार्थः ॥—प्रातिपदिकस्येति । अव्युत्पन्नस्य 'दिवेर्दिविः' इति न्यासोहितसूत्रेण व्यु-
त्पन्नस्य वा ग्रहणं, न तु 'दिडु कीडादौ' इति धातोः, 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धस्य' इति परिभाषया । तेनाक्षशूरि-
त्यादौ न भवति । न च तत्रान्तरङ्गादूठेव स्यात्तु औत्प्रसक्तिरिति वाच्यम् । ऊठि कृतेऽप्येकदेशविहितन्यायेन 'दिव
औत्' इत्यस्यापि प्रसक्तिसंभवादिति दिक् ॥—दिव उत् ॥ तपरकरणमिह वुभ्यामित्यादावुकारस्य संप्रसारणत्वात् 'ह-
लः' इति दीर्घे प्राप्ते तन्निवारणयेत्याहुः ॥ वान्ताः ॥ ॥—चत्वार इति । 'चतेररन्' इत्युरन्प्रत्ययान्तश्चतुरशब्दः । ततो
जसि 'चतुरनडुहोः' इत्याम् ॥—षट्चतुर्भ्यश्च ॥ बहुवचननिर्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षितम् । अर्थाचामः परत्वं श-
ब्दद्वारकं, तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति, न तु बहुव्रीहौ, तदेतद्वक्ष्यति—'गौणत्वे तु नुद् नेष्यते
इत्यादिना ॥—द्वित्वमिति । 'अचो रहाभ्याम्' इत्यनेन ॥—रोः सुपि ॥ सुपीति न प्रत्याहारः, खरीत्यनुवृत्तेः । तेन
पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थमेतन्न भवति । 'खरवसानयोः' इत्येव सिद्धेऽयमारम्भो नियमार्थमित्याह—रोरेवेति । 'रोः
सुप्येव विसर्जनीयः' इति विपरीतनियमस्तिह न भवति । 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इत्यादिनिर्देशात् ॥—शरोऽचि ॥

१ णिजन्ताद्विजिति—अनेन लोके विश्ववाद्शब्दस्य साधुत्वमात्रमुच्यते नत्वस्योद् णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्, भसंज्ञाक्षिप्तप्र-
त्ययेन बाहो विशेषणात् इति केचित् । वस्तुतस्तु वहश्चेत्यत्र छन्दोग्रहणं नानुवर्तते । अत एव 'विभाषा पूर्वाङ्ग' इति सूत्रस्थः 'प्रघोहः
आगतं प्रघवाङ्कुर्यम्' इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते । २ लोपो नेति—तत्र पञ्चमीसमासस्याप्याश्रयणादिति भावः । ३ वस्त्विति—'प्र-
त्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषया व्याख्यानाद्वा वसुशब्देन प्रत्ययो गृह्यते, न तु 'वसु' स्तन्मे' इति धातुः । ४ षट्चतु-
र्भ्यश्चेति—ननु शान्तेति सूत्रे रेफप्रक्षेपेण रेफान्तस्यापि षट्संज्ञा विधेया किमत्र चतुर्ग्रहणेन, तिस्रः चतस्रः इत्यादौ तु संनिपातप-
रिभाषया लुको वारणम्, इति चेन्न । चत्वार इत्यादौ लुगापत्तेः । तत्सिद्धयर्थे 'रो न' इत्युक्तौ तु पदलाघवाभावात् स्फुट एव ।

यचत्वारौ । प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुद् नैष्यते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् । कमलं कमलौ वा आचक्ष्णः कमलः । कमलौ । कमलः । पत्वं । कमलपु । ॥ मो नो धातोः । ८।२।६४। धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न । प्रशाम्यतीति प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि । ॥ किमः कः । ७।२।१०३। किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्सहितस्याप्ययमादेशः । कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि सर्ववत् । ॥ इदमो मः । ७।२।१०८। इदमो मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः । ॥ इदोऽय् पुंसि । ७।२।१११। इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोलौपः । अयम् । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च । ॥ दश्च । ७।२।१०९। इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । त्यदादेः संबोधनं नास्तीत्युत्सर्गः । ॥ अनाप्यकः । ७।२।११२। अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आविति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन । ॥ हलि लोपः । ७।२।११३। अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ । नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् । १।१।२१। एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवाऽन्त इव स्यात् । आभ्याम् । ॥ नेदमदसोरकोः । ७।१।१११। अककारयोरिदम-

‘अचो रहाभ्याम्-’ इत्यतो द्वे इति ‘नादिन्याकोशे-’ इत्यतो नेति चानुवर्तत इत्याह—न द्वे स्त इति ॥ नन्वस्तु द्वित्वमेकस्य ‘झरो झरि सवर्णे’ इति लोपे सिद्धमिष्टम् ॥ मैवम् । लोपस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे द्वयोः श्रवणप्रसङ्गात् ॥ प्रियाः चत्वारश्चत्वारि वा यस्य स प्रियचत्वाः । आहृत्वात्तदन्तस्यापि ‘चतुरनडुहोः-’ इत्याम् । हे प्रियचत्व इत्यत्र तु ‘अम् सं-वुद्धौ’ इत्यम् ॥ रान्ताः ॥ ॥—कमलामिति । ‘कमला श्रीर्हरिप्रिया’ इत्यमरः ॥—कमलिति । ‘तत्करोति तदाचष्टे’ इति णिचि इष्टवद्भावाटिलोपः । णिजन्तात्किपि ‘णेरनेटि’ इति णिलोपः ॥ एवं सलिलमाचक्ष्णः सलिलं सलिलौ सलिल इत्यादि बोध्यम् ॥ नन्वेवं तोयमाचक्ष्णस्तोयं तोयौ तोय इति यान्ता अपि सुसाधाः । न च ‘विरष्टकलोपाद्वलि’ लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन’ इति यलोपः शङ्क्यः । ‘लोपो व्योर्वलि’ इति लोपे कर्तव्ये णिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवद्भावेन वल्परत्वाभावादिति चेन्मैवम् । ‘न पदान्त-’ इति सूत्रेण यलोपे स्थानिवद्भावनिषेधात् । तस्मात् ‘लोपो व्योर्वलि’ इति यलोपः स्यादेवेति यान्ता नोक्ताः ॥ ल्यन्ताः ॥ ॥—पदान्त इति । प्राचा तु झलीत्यप्युक्तं, तन्निष्फलत्वादुपेक्ष्यम् ॥—प्रशानिति । ‘शम उपशमे’ किप् । ‘अनुनासिकस्य कि-’ इति दीर्घः ॥—किमः कः ॥ ‘कायतेर्ङिम्’ इति ङिभि प्रत्यये निष्पन्नः किशब्दः ॥—विभक्ताविति । ‘अष्टन आ विभक्तौ’ इत्यतोऽनुवर्तत इति भावः ॥ नन्वत्र ‘इमः’ इत्येव सूच्यताम् । तेन तिमष्टिमादीनां किवन्तानामतिप्रसङ्गवारणाय त्यदादीनामिमः अः स्यादिति व्याख्यास्यते, तदा द्विशब्दात् प्राक् किशब्दस्य पाठः कर्तव्यः । ‘नानर्थके-’ इति निषेधादलोऽन्त्यविधिरन भविष्यति तर्हि कादेशेनेत्यत आह—अकच्सहितस्यापीति । इमोऽकारविधौ तु साकच्स्य कक इति रूपं स्यादिति भावः ॥ नन्वेवं गणकार्यत्वाभावादुपसर्जनेऽपि स्यात् । मैवम् । त्यदादीनामित्यनुवर्त्य त्यदादीनां किम इति व्याख्यानात् ॥—इदमो मः ॥ ‘इन्देः कमिर्नलोपश्च’ । इदम् ॥ ‘तदोः सः सौ-’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—सौ पर इति ॥—इदोऽय्—॥ पुंसिति किम् । इयं स्त्री ॥—त्यदादेः संबोधनं नास्तीति । प्रचुरप्रयोगादर्शनमेवात्र मूलम् ॥—उत्सर्ग इति । तेन ‘तदोः सः सौ’ इति सूत्रे ‘अनन्त्ययोरिति किं हे स’ इति भाष्यं, भो अच्युत भवन्नच्युतेत्यादि प्रयोगाश्च न विरुध्यन्त इति भावः ॥—अनाप्यकः ॥ आविति प्रत्याहारो न तु टाप् । विभक्ताविति विशेषणादतो व्याचष्टे—टा इत्यारभ्य सुपः पकारेणेति ॥—नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति । नन्वेवं विभक्तिं पिपतीत्यादौ ‘भ्रूवामित्’ ‘अर्तिपिपलींश्च’ इतीत्वं सर्वस्याभ्यासस्य स्यात् । द्विभावावे केवलस्यार्थवत्त्वेऽपि द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वादित्याशङ्क्यामाह—अनभ्यासविकार इति ॥—आद्यन्तवत्—॥ ‘सल्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वो नास्ति स आदिः’ । ‘सल्यन्यस्मिन्यस्य परो नास्ति सोऽन्तः’ इति लोके प्रसिद्धं, तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न संभवतीति तत्राद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्याणि न स्युरतोऽयमतिदेश आरभ्यते । न च परत्वात् ‘सुपि च’ इति दीर्घे पश्चाद्वलिलोपे सत्याभ्यामित्यादि सिध्यतीति किमत्राद्यन्तवत्सूत्रोपन्यासेनेति शङ्क्यम् । नित्यत्वात् ‘हलि लोपः’ इत्यस्य दीर्घात्पूर्वमेव प्रवृत्तेः ॥ एकस्मिन्त्युपमेये सप्तमीदर्शनात्सप्तम्यर्थ एव वतिरित्यभिप्रेत्याह—आदाविवाऽन्त इवेति । आदिवत् किम् । औपगवः । अत्राण आयुदात्तत्वं यथा स्यात् । भाष्ये त्राद्यन्तवदित्यपनीय ‘व्यपदेशिवदेकस्मिन्’ इति सूत्रमूहितम् । विशिष्टोपदेशो व्यपदेशः । मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यापदेशो मुख्य इति यावत् ॥ तेन तुल्यमेकस्मिन्-

१ नेष्यते इति—चतुर्भ्य इति बहुवचनेनार्थस्य प्राधान्यसूचनात् । परे तु अत्र नुद्प्रवृत्तौ न कस्यचिद्भाष्यस्य विरोधः, नामि’ इतिसूत्रस्य भाष्यं तु विपरीतमनुकूलम्, बहुवचनं तु शब्दप्रयोगान्तराभिप्रायेणोपपन्नम्, यथा ‘न षट्स्वसादिभ्यः’ ‘तिसृभ्यो जसः’ इत्यादौ इति प्राहुः । २ कमलिति—नन्विदमसंगतम्, ‘नहि पदान्ताः परेऽणः सन्ति’ इति नपदान्तसूत्रस्थमाध्यात् इति चेन्न । ‘भोभगो-’ इति सूत्रस्थवृक्षवृकरोतीति भाष्यप्रसङ्गेण तस्य भाष्यस्य पदान्ता एतेन यो रेफो वा न संभवन्तीत्यभिप्रायेणैकदेशिवचनत्वात् । ३ हलि लोप इति—इत्यशित्वेव वक्तुं युक्तम्, नन्वेदमो णौ ततः किपि भ्यामि च दोष इति वाच्यम्, णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्, त्यदादीनामित्यनुवृत्त्या गौणे तदप्रवृत्तेः ।

दसोमिस ऐस् न स्यात् । एत्वम् । एभिः । अत्वम् । नित्यत्वान् डेः स्मै पश्चादलिलोपः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः । अस्व । अनयोः । एपास् । अस्मिन् अनयोः । एपु । ककारयोगे तु अयकम् । इमकौ । इमके । इमकम् । इमकौ । इमकान् । इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः । ॥ इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तस्तुनी-
यादौ । ॥ १२॥३२॥ अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात्तुनीयादौ । अश्वचचनं साकचकार्थम् । ॥ द्वि-
तीयाद्यैस्त्वेनः । ॥ १२॥३३॥ द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशः । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य
कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथाऽनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलमे-
नयोः प्रभूतं स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । गणयतेर्विच् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगणहसु ।
सुगणहसु । सुगणसु । किप् । अनुनासिकस्य किञ्जलोरिति दीर्घः । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगणहसु ।
सुगणहसु । सुगणसु । परत्वादुपधादीर्घः । हल्ङ्यादिलोपः । ततो नलोपः । राजा । ॥ न डिसंबुद्धयोः । ॥ १२॥३४॥
नस्य लोपो न स्यात् डौ संबुद्धौ च । राजन् । डौ तु छन्दस्युदाहरणम् । सुपां सुलुगिति डेल्लुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्य-
यलक्षणम् । परमे व्योमन् । ॥ डाडुत्तरपदे प्रतिपेधो वक्तव्यः । चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मणि निष्ठा
अस्य ब्रह्मनिष्ठाः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । अल्लोपोनः । श्रुत्वम् । न चाल्लोपः स्थानिवत् । पूर्वत्रा-
सिद्धे तन्निषेधात् । नापि बहिरङ्गतयाऽसिद्धः । यथोद्देशपक्षे पाठ्यां परिभाषां प्रति श्रुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावेन परि-
भाषाया अप्रवृत्तेः । जैजोर्ज्ञः । राज्ञः । राज्ञा । ॥ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुविधिषु कृति । ॥ १२॥३५॥ सुविधौ स्वर-
विधौ संज्ञाविधौ कृतिषुविधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न । राज-

सहायेऽपि कार्यं स्यात् इत्यर्थः । तेन इयाय आरेत्यादौ 'एकाचः-' इति द्वित्वं सिध्यति । अन्यथा आद्यन्तोपदिष्टत्वाभावात्
द्वित्वं न स्यादिति दिक् ॥—**नेदमदसोः**—॥ भाष्ये तु 'इदमदसोः कात् । नियमार्थमिदम्, इदमदसोः कादेव भिस ऐस्
नान्यतः' इति स्थितम् ॥ नव्याल्लु 'इदमदसोः कात्' इति सूत्रिते तु काद्रिस ऐम् इदमदसोरेवेति विपरीतनियमोऽपि सं-
भाव्येत । तथा च पाचकैरित्यादि न सिध्येत् । किं तु 'इदमदसोः काद्रिस ऐम्' 'अतः' इत्येव सूत्रद्वयं सुवचमित्याहुः ॥
—स्यादेशात्परत्वाद्नादेशः स्यादित्याशङ्क्यामाह—**नित्यत्वान् डेः स्मै** इति ॥—**इदमोऽन्वादेशो**—॥ नन्विदमो-
ऽनुदात्तमात्रविधावपि हलि लोपेन आभ्यामित्यादि समीहितरूपं सिध्यति, एनेन एनयोरित्यत्र तु विशिष्ट्यैनादेशो विहितः
किमनेनाप्रहणेनेत्यत आह—**साकचकार्थमिति** । यद्यपीह शित्करणं व्यर्थम्, अकारस्याकारविधानसामर्थ्यादेव सर्वोद्देश-
सिद्धेः, तथाप्यनुदात्तत्वाथमेवाकारविधानमित्याशङ्का स्यात्तन्निवारणाय शित्करणमित्याहुः ॥ अ अ इति प्रक्षिप्य निर्देशे ल-
नेकाल्वादेव सर्वोद्देशसिद्धेः शिब्रह्मणं त्यक्तुं शक्यमित्याकरः ॥—**द्वितीयाद्यैस्सु**—॥ 'इदमोऽन्वादेशो' इत्यतः इदम
इत्यनुवर्तते अन्वादेश इति च । 'एतदन्नतसोः-' इत्यत एतद इत्यपि, तदाह—**इदमेतदोरेनादेश** इत्यादि । अनुदात्त
इत्यनुवर्तनादेनादेशोऽनुदात्त इति ज्ञेयः ॥—**कार्यं विधातुमिति** । अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः । 'इपदर्थे क्रियायोगे मर्यादा-
मिविधौ च यः । एतमातं डितं विधात्' इत्यत्र तु 'इपदर्थोदयो न विधीयन्ते किलनूद्यन्ते इति न तत्रैनादेशः । एतेन
'नक्तं भीरुरयं लमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय' इत्यपि व्याख्यातम् । भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ मान्ताः ॥ ॥
—**सुगणिति** । किप् । न च 'अनुनासिकस्य कि-' इति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शङ्क्यः । दीर्घविधौ
तन्निषेधात् । कौ विधिं प्रति निषेधाच्च ॥ णान्ताः ॥ ॥—**निषेधसामर्थ्यादिति** ॥ यदा तु 'न डिसंबुद्धयोः' इत्यत्र ण-
छन्ततामाश्रित्य ड्यन्तस्य संबुध्यन्तस्य च पदस्य लोपो नेति व्याख्यायते, तदा प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति तदर्थं निषेधसा-
मर्थ्यानुसरणकेशो न कर्तव्य इत्याहुः ॥ पूर्वसादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह—**न चेति** ॥—**पाठ्यां परिभाषामि-**
ति । 'वाह ऊट्' इत्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः ॥—**नलोपः सुप्स्वर**—॥ 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनैव सिद्धे
नियमार्थमारम्भ इत्याह—**नान्यत्रेत्यादि** । तेन राजाश्च इत्यादौ सवर्णदीर्घे कर्तव्ये नलोपोऽसिद्धो न भवतीति भावः ॥
सुविधिसुदाहरति—**आत्वमित्यादिना** । सुवाधितो विधिः सुविधिः । स्वरविधौ पञ्चामम् 'दिकसंख्ये संज्ञायाम्' इति
समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति 'अमे चावर्णं द्व्यच्यच्' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वात्
भवति । संज्ञाविधौ 'पञ्चैत्यत्र नलोपे कृतेऽपि' इत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति ॥ अन्ये तु, 'दण्डिगुप्तां गुप्तदण्डिनावित्यप्युदा-
हरणम् । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् धिसंज्ञा नास्तीति 'द्वन्द्वे धि' इति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः । कृति तुविधौ तु

१ डौ तु छन्दसिति—नच राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्च' इति क्यचि नलोपाभावार्थं सूत्रे छिग्रहणस्य लौकिकप्रयोगे फलं
संभवतीतीदमनुपपन्नमिति वाच्यम्, वेदे अयस्मयादित्वेनैव लोपाभावे सिद्धे छिग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन ईदृशे विषये
लोके क्यजनुत्पत्तेरेवाङ्गीकारात् । २ सामर्थ्यादिति—'न लुमता-' इति निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनद्वारेत्यर्थः । एतदनित्यत्वबलवन्धमेव
'संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वक्तव्यः' इति बोध्यम् । ३ जजोर्ज्ञ इति—नेदमपूर्वोद्देशविधायकं सूत्रभाष्यवातिकेचपठि-
तत्वात्, किंतु अभियुक्तवचनम् ।

भ्याम् । राजभिः । राज्ञे । राजभ्यः । राज्ञः । राज्ञोः । राज्ञाम् । राज्ञि । राजनि । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा । प्रति-
दिवानौ । प्रतिदिवानः । अस्य भविष्येऽलोपे कृते । ॥ हलि च ॥ ८।२।७७। रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको
दीर्घः स्याद्वलि । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । वहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते ।
प्रतिदीन्नः । प्रतिदीन्नेत्यादि । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः । ॥ न संयोगाद्विभक्त्यात् ॥ ८।४।१३७। वकारमकारान्तसं-
योगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा । ब्रह्मभ्यामित्यादि-
॥ इनहनपूर्वार्थस्यांशौ ॥ ८।४।१२। एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते । ॥ सौ च ॥ ८।४।१३।
इशादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् । एकाजुत्तरपदे इति णत्वम् । वृत्रहणौ । वृत्रहणः ।
वृत्रहणम् । वृत्रहणौ । ॥ हो हन्तेर्ङिण्येषु ॥ ७।३।५४। जिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं
स्यात् । ॥ हन्तेः ॥ ८।४।२२। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् । ॥ अत्पूर्वस्य ॥ ८।४।२२।
हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रहन्ति । योगविभागसासर्थ्यात् । (प) अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रति-
षेधो वा । इति न्यायं वाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति णत्वमपि निवर्त्यते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादलोपो

वृत्रहभ्याम् ॥ 'ब्रह्मभृण-' इति विहितं किपमाश्रित्य 'ह्रस्वस्य-' इति तुङ् न । कृति तुग्विधाविति किम् । वृत्रहच्छत्रम् । इह
स्यादेव 'छे च' इति तुक् ॥ यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्र 'असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यनेनैव नलोपस्यासिद्धत्वं सिध्यति,
तथाप्यस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं कृति तुगग्रहणं, तेन या सा इत्यादि सिध्यति । अन्यथा विभक्त्याश्रयस्यात्वस्य
वहिरङ्गवेनासिद्धत्वादाव न स्यात् । एतच्च 'नाजानन्तर्ये वहिर्प्रकृतिः' इत्यत्र यत्रान्तरङ्गे वहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यमि-
ति हरदत्तादिमतेन कैश्चिदुक्तम् । उत्तरकार्ये अच आनन्तर्यमिति कैयटमते तु नात्र वहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्तते । या सेत्यत्र
टाप् तु संनिपातपरिभाषामपि वाधित्वा 'न यासयोः' इति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयम् ॥—प्रतिदिवेति । 'कनिन् यु-
वृषितक्षिराजिधन्विबुप्रतिदिवः' इति कनिन् ॥—हलि च ॥ 'वोरुपधाया दीर्घ इकः' इत्यनुवर्तते 'सिपि धातोः' इत्यतो
धातोरिति च, तच्च धातुग्रहणं वोरित्यनेन विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह—रेफवान्तस्य धातोरित्यादि ।
रेफान्तस्य तु गीर्यति पूर्यति गीर्णं पूर्णं इत्याद्युदाहरणम् ॥ धातोः किम् । रेफान्तस्य पदस्य मा भूत् । अग्निः करोति ॥
नन्वस्य धातोरनुवर्तनं परंतु वोरित्यनेन धातुर्न विशेष्यते रेफवान्तस्य धातोरिति, किं तु इग्विशेष्यते रेफवान्तस्य इको
दीर्घः स्यात्तौ च रेफवकारौ धातोश्चेत्, अन्तशब्दोऽत्र समीपवाची । तथा च 'उपधायां च' इति सूत्रं ल्यङ् शक्यमनेनैव
भूच्छति दृष्टीत्यादिरूपसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । कुर्कुरीयतीत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात्तस्मात् वोरित्यनेन धातुरेव विशेष्यः ।
एतच्चाकरे स्पष्टम् ॥ यत्तु 'उपधायां च' इति कैश्चिदुपन्यस्तम् । तत्र । दिवैर्वकारस्यानुपधात्वात् ॥—उक्तन्यायेनेति ।
यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति दीर्घस्यासिद्धतयैत्यर्थः ॥—प्रतिदीन्न इति । 'न भकुर्छुराम्' इत्यत्र वोरित्यनुवर्तनाद्रे-
फवान्तस्यैव भस्य निषेध इति न दीर्घनिषेधः शङ्क्यो, नान्तस्येह भत्वात् ॥—यज्वेति । इष्टवान्यज्वा । 'सुयजोर्ङिनिप्' ॥
—ब्रह्मण इति ॥ 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति प्रक्रम्य 'वृहेर्नोच' इति नस्यात्वविधानाद्ब्रह्मण्शब्दोऽयं निष्पन्नः ॥—इन-
हन्—'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाह—शावेवोपधाया इति । उपधादीर्घस्यायं नि-
यमः । तेन वृत्रहायत इत्यत्र 'अकृत्सर्वधातुकयोः' इति दीर्घो भवत्येव । वृत्रहणी इत्यत्र 'अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः'-
इति यो दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते । उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥—शावे-
वेति नियमादीर्घस्याप्राप्तावाह—सौ चेति । 'शिक्षोः' इति वक्तव्ये योगविभाग उत्तरार्थः ॥—वृत्रहेति । वृत्रं हतवान् ।
'ब्रह्मभृण-' इति किप् ॥—हन्तेर्हस्येति । जिति णितीत्येतद्धन्तेर्विशेषणम्, नकारे इति तु हस्येति यथासंभवं बोध्यम् ।
यद्वा, जिणिन्नाः सर्वेऽपि हस्यैव विशेषणं जिति णितीत्यंशे येन नाव्यवधानन्यायेन द्वाभ्यां व्यवधानं स्वीक्रियते । तेन घातः
घातक इत्यत्र कुलं भवति । इह तु न भवति । हननमात्मन इच्छति हननीयति हननीयतेर्षुल् हननीयक इति ।
एतच्च भाष्यकैयट्यादौ स्पष्टम् ॥ 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे—हन्तेरिति ॥ प्रसङ्गादस्योदाहरण-
माह—प्रहण्यादिति ॥ प्रकृतोपयुक्तमंशमाह—अत्पूर्वस्येति ॥—एकाजुत्तेरिति । न चाल्लोपे कृते एकाजुत्वं ना-
स्तीति वाच्यम् । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावात् । न च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति वाच्यम् । 'तस्य दोषः संयो-
गादिलोपलत्वणत्वेषु' इत्युक्तेः ॥—निवर्त्यत इति । 'कुमति च' इति णत्वमपि निवर्त्यत एवेति बोध्यम् । भाष्ये तु—
'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः' । किं प्रयोजनम् । वृत्रघ्नः सुघ्नः प्राधानि । 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्यत्पूर्वग्रहणं न
कर्तव्यं भवति' इत्युक्तम् ॥ एतच्च वार्तिकार्थवर्णनमात्रम्, न तु वस्तुस्थितिः । वार्तिकेन सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया
योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ ननु 'अत्पूर्वस्य' इत्यत्र तपरो विव-

१ वमन्तादिति—वमाभ्यां संयोगस्य विशेषणात्तदन्तत्वे लब्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । २ अत्पूर्वस्येति—अत इत्येव सिद्धे
पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना । इत्यादि । यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं तद्भाष्यवानिक्विरुद्धम् । एवं शाङ्गिन्यशस्त्रिचर्यमनूपपन्नम् । यशस्त्रिचरिति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि इन्हन्निचर ग्रहणं भवत्येव । (प) अनिनस्मन्प्र-
हणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति । इति वचनात् । अयमिणि । अयमणि । पूणि । पूणि ।
ॐ मधवा बहुलम् । ६।१।१२८ । मधवन्शब्दस्य वा तु इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इत् । ॐ उगिद्वां सर्वनामस्था-
नेऽधातोः । ७।१।७० । अधातोःरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यान्मधवनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । मधवान् ।

क्षितो न वा यदि विवक्षितस्तर्हि बहुवृत्रहाणीति न सिध्येत् । यद्यविवक्षितस्तदा प्राधानीति चिणन्तेऽपि णत्वं स्यात् ।
ततश्च 'कुव्यवाये हादेशेपु प्रतिपेधः' इति वचनं स्वीकर्तव्यमेवेति किमनेन योगविभागेन ॥ अत्राहुः । तपरोऽत्र विवक्षित
एव । न च बहुवृत्रहाणीत्यत्र णत्वात्सिद्धिः । णत्वस्यान्तरङ्गत्वेन तत्कार्यं प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वात् । न च त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे
पाष्ठी परिभाषा न प्रवर्तते इति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । न चैवमन्तरङ्गं णत्वं प्राधानीत्यत्रापि स्यादिति वा-
च्यम् । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इति पक्षे णत्वस्य बहिरङ्गत्वात् । इष्टानुरोधेन 'पूर्वं धातुरुपसर्गो' इति पक्षस्यान-
भ्युपगमात् इति ॥ अन्ये तु 'हन्तेरत्पूर्वत्वं' इत्यत्र उपसर्गादित्यस्यानुवृत्तिस्वीकारात् योगविभागसामर्थ्येन भ्रूणप्रज्ञ इत्यत्र
'एकाजुत्तर-' इत्यादिना णत्वाभावेऽपि वृत्रघ्नः सुत्र इत्यत्र णत्वं दुर्वारमिति 'कुव्यवाये-' इति वार्तिकं स्वीकर्तव्यमेव । यो-
गविभागस्यान्तरस्येति न्यायवाधेनापि चरितार्थत्वादुपसर्गसंबन्धस्यापि वाधे सामर्थ्याभावात् । न च ब्रह्मादिषु कर्ममूलपदेषु
विधीयमानः क्रिप् प्रत्ययः केवलधातोरेव स्यात्तु सोपसर्गादिति ब्रह्मप्रहा भ्रूणप्रहेत्यादि रूपमेव दुर्लभमिति वाच्यम् ।
'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यत्रानुपसर्गे इति सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात्सोपसर्गाद्वन्तेरपि 'ब्रह्मभ्रूण-' इति क्रिप्संभवात् । अनुपसर्गग्रह-
णस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वे तूक्तवार्तिकमेव प्रमाणम् । तस्मात् 'हन्तेः' इति योगविभागोऽत्र निरर्थक एवेत्याहुः ॥—मा-
धवेनोक्तमिति । इत्थं हि तदीयो ग्रन्थः । 'भसंज्ञायामलोपे उत्तरपदमनञ्चं स्थानिवद्भावश्चाल्लविधित्वात्त्रेकजुत्तरपद-
त्वाभावात् 'प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च' इति विकल्पो भवति 'वृत्रघ्नो वृत्रघ्नः' इति ॥—तद्भाष्येति । किंच अ-
ल्लविधित्वात्त्रेकसंगतमल्लविध्यर्थमेव 'अचः परस्मिन्-' इत्यस्यारम्भात् । तस्याप्रवृत्तौ युक्त्यन्तरस्यैव वाच्यत्वात् । 'एकाजु-
त्तर-' इत्यस्याप्रवृत्तावपि 'कुमति च' इति सूत्रस्य दुर्वारत्वात् वैकल्पिकत्वं णत्वस्यासंगतमेव । न च त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्र-
त्युत्तरशास्त्रस्यासिद्धत्वात् 'एकाजुत्तरपदे णः' 'कुमति च' इत्यस्याप्रवृत्त्या 'प्रातिपदिकान्त-' इति वैकल्पिकमेव णत्वं भवती-
ति वाच्यम् । न हि योगे योगोऽसिद्धः किन्तु प्रकरणे प्रकरणमिति भाष्यादौ स्पष्टत्वादिति दिक् ॥—अनिनस्मन्प्रह-
णानीति । अन् राज्ञेत्यर्थवता, सान्ना इत्यनर्थकेन । इन् दण्डित्यर्थवता, वाग्मीत्यनर्थकेन । अन् सुपया इत्यर्थवता,
सुस्रोता इत्यनर्थकेन । इह 'स्तुरीभ्यां नुच्च' इत्यनुनस्तुच् । मन् सुशमैत्यर्थवता, सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन । एतच्च 'इणः
पीध्वम्-' इति सूत्रे अङ्गग्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धम् । वेविपीध्वमित्यत्र पीध्वंशब्दस्य ग्रहणं सा-
म्बुद्धिः हि तत्राङ्गग्रहणं कृतम् । तच्चापार्थक्यम्, अनर्थकत्वादेव तद्ग्रहणात्सिद्धेः । अतो ज्ञायते अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा अनित्ये-
ति ॥—मधवा बहुलम् ॥ 'अर्वणस्त्रसौ-' इत्यतस्तु इत्यनुवर्तते, तदपेक्षा च 'मधवा' इति पृथगर्थं प्रथमा, तदाह—
मधवन्शब्दस्येति—अधातोःरिति ॥ अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः । अञ्जतिग्रहणं हि नियमार्थम् । उगितो धातोश्चे-
द्भवति तर्ह्यञ्चतेरेवेति । एवं च गोमानिवाचरति गोमान् इत्यादौ संप्रति धातुत्वेऽपि विध्यर्थमधातुग्रहणम् । एतच्च मूल एव
स्फुटीभविष्यति । नन्वञ्जतिग्रहणमौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति व्याख्यायाधातुग्रहणं स्वज्यतामिति चेत् ।
अत्र नव्याः । नुममात्रविषयको नायं नियमो, 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते । तेनेह न उखात्तव, इति 'उगि-
तश्च' इति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । ततश्च यद्यौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यमिति व्याख्यायेत, तर्हि पूर्वोक्ते गोमानित्यादौ खि-
याम् 'उगितश्च' इति डीप् प्रसज्येत । आचारकिबन्तस्यौपदेशिकधातुत्वाभावात् । न चेष्टापत्तिः । अधातोःग्रहणादेव सूत्र-
कृता तत्र डीप् नेष्यत इत्यनुमानादिति दिक् ॥ ननु नलोपिनोऽञ्चतेरेव नुमागमः स्यात् न तु पूजार्थस्य नकारवतोऽञ्चतेरि-
त्येवमर्थम्, 'अचाम्' इतिग्रहणस्य सार्थकत्वात्कथमेतस्य सामान्यनियमार्थतेति चेत् । उच्यते । अचामित्यत्र नलोपोऽल्लवि-
क्षितः । तथा च पूर्वोक्तनियमार्थता भाष्यकैयटायुक्ता संगच्छत एव । पूजार्थस्याञ्चतेर्नुमि सत्यपि 'नश्चापदान्तस्य-' इति
सूत्रे जातिपक्षमाश्रित्य नत्वजातेरनुस्वारविधानेन समीहितरूपसिद्धेः । व्यक्तिपक्षे त्वनुस्वारस्य शर्पु पठितत्वात् अनुस्वारे
परे नुमोऽनुस्वारे सति अनुस्वारद्वयवद्रूपमिष्यते । 'अनचि च' इति द्वित्वेन तद्रूपस्य तत्रापि मते दुर्वारत्वात् । न च भवन्म-
ते द्वित्वेनानुस्वारत्रयं स्यादिति शङ्क्यम्, 'झरो झरि-' इति लोपेन निवारयितुं शक्यत्वात् । लोपाभावपक्षे त्रयाणां श्रवणं
स्यादिति चेत् भाष्यकैयटायुक्तनियमानुरोधेन तत्स्वीकारे बाधकाभावात् । इष्टानुरोधेन जातिपक्ष एवात्राश्रयणीयः ॥—
नुमागमः स्यादिति ॥—'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमनुवर्तत इति भावः ॥ ननु कुर्वन्निस्त्रादाविव संयोगान्तलोप-

१ उगिद्वामिति—अत्र अजिति न प्रत्याहारः, 'नपुंसकस्य शलचः' इत्यत्र पुनरञ्चग्रहणात् । व्याख्यानात् भाष्यादिस्वरसाच्च
पकीयमतपठितो धातुरपि अच् अचि इत्येके, इति न गृह्यते ।

इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति बहुलग्रहणात् । तथा च श्वश्रुक्षत्रिति निपातनान्मघशब्दान्म-
तुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत् सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु राणाञ्जना-
विति भट्टिः । मघवन्तौ । मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवन्त्यामित्यादि ।
तुन्वाभावे । मघवा । छन्दसीवननिषौ चेति वनिबन्तं मघ्योदात्तं छन्दस्येव । अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः । मघ-
वानौ । मघवानः । सुटि राजवत् । ॥ श्वयुवमघोनामतद्धिते । ६।४।१३३ । अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेपामतद्धिते
परे संप्रसारणं स्यात् । संप्रसारणाच्च । आहुणः । मघोनः । अन्नन्तानां किम् । मघवतः । मघवता । स्त्रियां मघवती ।
अतद्धिते किम् । माघवनम् । मघोना । मघवभ्यामित्यादि । शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवन्शब्दे वस्योत्वे
कृते । ॥ न संप्रसारणे संप्रसारणम् । ६।१।३७ । संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् । इति यका-
रस्य नेत्वम् । अत एव ज्ञापकादन्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् । यूनः । यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे
अर्वन् । ॥ अर्वणस्त्यावनजः । ६।४।१२७ । नञा रहितस्यार्वन्तस्याङ्गस्य तु इत्यन्तादेशः स्यान्न तु सौ । उगि-
त्वाहुम् । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वन्तौ । अर्वतः । अर्वता । अर्वभ्यामित्यादि । अनजः किम् । अनर्वा । यज्व-

स्यासिद्धत्वेन नान्तस्याभावादीर्घत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह—इह दीर्घे कर्तव्य इति ॥—बहुलग्रहणादिति । कचिदन्य-
देवेत्यर्थकादित्यर्थः । बहुनर्थान् लातीति बहुलम् । ‘आतोऽनुपसर्गे—’ इति कर्मण्युपपदे कः ॥—श्वश्रुक्षत्रिति । ‘श्वश्रु-
न्पुनर् प्रीहन् क्लेदन् लेहन् सूधन् मज्जवर्धमन्विश्वप्सन् परिजम्न मातरिथन् मघवन्’ इत्युपादिसूत्रेणेत्यर्थः ॥—निपातना-
दिति ॥—महेर्हकारस्य धकारः अहुगागमः कनि प्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः ॥—प्रत्याख्यातमाकर
इति । एवं च फलभेदेऽत्रादेशस्य प्रत्याख्यानासंभवात् आदेशपक्षेऽपि दीर्घां भाष्यादिसंमत एवेति बहुलग्रहणात्संयोगान्तलो-
पस्य नासिद्धत्वमित्युक्तम् ॥ यत्वाहुः । मत्तुपक्षेऽपि छान्दसत्वाच्च दीर्घ इत्येव भाष्याशय इति । तत्र । मत्तुवन्तस्य छान्द-
सत्वे मानाभावात् । उदाहृतभट्टिप्रयोगविरोधाच्चेति दिक् ॥—छन्दसीवननिषाविति । मत्वर्थे ईवनिषौ स्तः छन्दसीति
वार्तिकार्थः । ‘सुमङ्गलीरियं वधूः’ ‘मघवानमीमहे’ इत्युदाहरिष्यति वैदिकप्रक्रियायाम् ॥—अन्तोदात्तं त्विति । यद्यपि श्वश्रु-
क्षत्रित्यत्र कनिन्नन्ता एते इत्युज्ज्वलदनादिग्रन्थपर्यालोचनया आद्युदात्तत्वं लभ्यते, तथापि ‘उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः’
‘पूषा त्वेतो नयतु’ ‘अग्निर्मूर्धो दिवः’ इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुक्षादीनामन्तोदात्तस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति
भावः ॥—श्वयुव—॥ ‘अलोपोऽनः’ इत्यतोऽन इत्यपकृष्य व्याचष्टे—अन्नन्तानामिति ॥—अन्नन्तानां किम् । मघ-
वत इति । यद्यपि नस्य तादेशेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादन्नन्ततात्रास्त्येव, तथापि विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणनकारा-
न्तस्यैव संप्रसारणं न त्वत्रेत्याहुः ॥ वार्तिककृता तु ‘श्वदीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम्’ इत्यु-
क्तम् ॥ नन्वेवमलोपो न इत्यलोपो दुर्वार इति चेन्नैवम् । भाष्यकृता पूर्वोक्तवार्तिकमत्रानुवर्त्य ‘अलोपोऽनः, नकारान्तस्यैव’
इति व्याख्यातत्वात् । एतच्च ‘कृत्लक्ष्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एतेन बहुवीचरी राजकीयमित्यत्राप्यलोपाभावः सिद्धः ।
‘वनो र च’ ‘राज्ञः क च’ इत्यादेशे कृते नकारान्तत्वाभावात् ॥—स्त्रियां मघवतीति । मघवत्यौ मघवत्य इत्यत्र लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषया ‘उगिद्वाम्—’ इति तुम् न शङ्क्यः । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् इत्याहुः ॥—न संप्रसारणे—॥
‘हः संप्रसारणम्’ इत्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तमानेऽपि पुनः संप्रसारणग्रहणात् प्रदेशान्तरस्थं ‘श्वयुवमघोनाम्’ इत्यपि संप्र-
सारणं निषिध्यते तदाह—इति यकारस्य नेत्वमिति ॥—यून इति । ननुकारेण व्यवधानात्कथमत्र निषेधः, विव्याध
विव्यधे इत्यादावव्यवधानेऽपि निषेधस्य चरितार्थत्वात् । न च सवर्णदीर्घे कृते नास्ति व्यवधानमिति वाच्यम् । ‘अचः पर-
स्मिन्—’ इति स्थानिवत्त्वात् । अत्राहुः । विदेशस्थनिषेधार्थात्पुनः संप्रसारणग्रहणादेव व्यवधानेऽप्यत्र निषेधो भविष्यतीत्य-
दोषः । न च ‘व्यथो लिटि’ इति विदेशस्थेन यकारस्य संप्रसारणे कृते वकारस्य तदभावाय ‘न संप्रसारणे’ इति सूत्रं प्र-
चल्य पुनः संप्रसारणग्रहणं चरितार्थमिति व्यवधाने निषेधो न भविष्यतीति शङ्क्यम् । ‘व्यथो लिटि’ इत्येतद्वलादिः शेषा-
पवाद इत्याकरे स्पष्टत्वात् । उत्सर्गसंदेशश्चापवाद इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटेन व्याख्यातत्वाच्चेति ॥
—अर्वणस्तु—॥ अङ्गस्येति वर्तते, तच्चार्वणा विशेष्यते, अनज इत्यनेनापि, तदाह—नञा रहितस्येत्यादि । असा-
विति पशुदासे विभक्तौ परत एव स्यात् ततश्चावर्तीत्यादौ न स्यादित्याशयेनाह—न तु साविति । न चैवमवर्धप्रिय इ-
त्यादावितिप्रसङ्गः । अङ्गेन स्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्याक्षेपाहुका छसत्वेनात्र प्रत्ययलक्षणाभावात् । एतेन ‘वाहैरुल्लभ्यत सहस-

- १ मघवतीति—पुंयोगेन स्त्रियां वृत्तौ ‘उगितश्च’ इति जीप् । यत्तु पुंयोगादिति सूत्रेणेति तत्तुच्छम्, तत्रातोऽनुवृत्तेः ।
- २ शुन इति—अत्र संप्रसारणे वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्पूर्वरूपं बाधित्वालोपापत्तिस्तु न, आभीयासिद्धत्वेन संप्रसारणासिद्ध्या
‘न संयोगात्—’ इति निषेधात् । वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च ।
- ३ अन्त्यस्य यणः पूर्वमिति—सकृत्प्रवृत्तैवोभयोः संप्रसारणे
जाते निषेधोऽयं व्यर्थ इति कैषाचिदुक्तिः प्रत्युक्ता । नचैवं लक्ष्ये लक्षणन्यायस्य जागरूकत्वान्निषेधाचारितार्थं तदवस्थमेवेति
वाच्यम् । कार्याश्रयवर्णभेदेन लक्ष्यभेदसत्त्वात् । ईदृशस्थले लक्ष्यभेदाश्रयणे चैदमेव मानम् ।

वत् । ॥ पथिमथ्यमुष्मात् ॥ ७।१।८५। एषामाकारोऽन्नादेशः स्यान्मौ परे । आभ्रादिति प्रक्षेपेण भुङ्गाया एव व्यक्तेविधानानुनासिकः । ॥ इतोऽस्तसर्वनामस्थाने ॥ ७।१।८६। यथादेरिकारस्याऽकारः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । ॥ थो न्थः ॥ ७।१।८७। पथिमथोस्थस्य न्धादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । पन्था-

हर्गवर्गवः' इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः ॥ नन्वेवं 'स्थानिवदादेशः—' इति सूत्रे आहङ्कृतकृताव्ययमुपतिङ्गदादेशः स्या-
निवत् स्युरिति प्राचो ग्रन्थमनूय तत् किं परिगणनमुदाहरणमात्रं वेति विकल्प्य, नान्यः, प्रत्ययस्याहपदाभ्यां पृथग्रहणव-
यर्थ्यादिति मनोरमायां यदुक्तं तत् कथं संगच्छेत । अव्ययस्योक्तरीत्यानङ्गत्वात् । न च 'न लुमता—' इत्यनेनाङ्गकार्यनि-
पेधेऽप्यङ्गसंज्ञाया अनिपेधान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । 'प्रत्यये परतः' पूर्वस्य यत् कार्यमाहमनाहं वा नन्वेवं 'न लुमता—' इ-
त्यनेन निषिध्यते' इति 'यदोऽचि च' इति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थपर्यालोचनया लुमताशब्देन लुमे अङ्गसंज्ञाया अव्यक्तीका-
र्यत्वात् । तस्या अपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यत्वात् । यदि लुका लुमेऽप्यङ्गत्वं स्वीक्रियते, तदाऽयं ग्रन्थो 'यचि भं' 'वृष-
ण्वस्त्वयोः' इत्यत्र 'वृषवर्षुर्कं वसु धनं यस्य वृषण्वसु, वृषा अश्वो यस्य वृषण्वश्च' इत्युदाहृत्य भलादिह नलोपो न भवति
अल्लोपस्तु अनङ्गत्वात्' इति मूले वैदिकप्रक्रियायां वक्ष्यमाणग्रन्थेन सह विरुध्येत । न च 'अल्लोपोऽनः' इत्यत्राङ्गावयवोऽसर्व-
नामस्थानयजादिस्वादपरो योऽनिति व्याख्यानात् अल्लोपस्य तत्र प्राप्त्यभावादनङ्गत्वादिति समाधानं व्यर्थमिति प्रमितव्यम् ।
भसंज्ञयैव यजादिस्वादपरो योऽनिति व्याख्यानवत् वत्त्वश्वयोः परतो योऽनिति व्याख्यानस्यापि लाभात् । तस्मात्पदा-
त्पृथगित्येव वक्तव्ये अङ्गपदान्यामित्यङ्गग्रहणं रभसकृतमेवेति चेत् । अत्राहुः । 'न लुमता—' इति सूत्रे लुमता लुमे तन्नि-
मित्ताङ्गस्याङ्गसंज्ञकस्य कार्यं न स्यादिति व्याख्यायते । तदा 'अवैणस्तु—' इत्याद्यङ्गकार्यप्रवृत्तावप्यङ्गसंज्ञाया निर्वायत्वादङ्ग-
ग्रहणं तत्रत्यं सम्यगेव ॥ यदा त्याङ्गमनाहं वेत्यादिमनोरमाग्रन्थस्यानङ्गत्वादिति मूलग्रन्थस्य च स्वरस्यपर्यालोचनया लघवा-
दव्ययस्याङ्गत्वे फलाभावाच्च प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यं निषिध्यते, तदा त्वविशेषेण अङ्गसंज्ञाया अपि निषेधादङ्गग्रहणं तत्र
रभसकृतमेव । न च 'न लुमता—' इत्यनेन अङ्गसंज्ञानिपेधे 'युवोरनाकौ' इति सूत्रस्थभाष्यकयटाभ्यां विरोधः स्यादिति
वाच्यम् । तयोस्तत्र प्रातिवादेन प्रवृत्तत्वात् । तथा च 'न लुमता तस्मिन्' इति सिद्धान्तोऽयं निषिध्यत इति मनोरमाग्र-
न्थश्च स्वरसतः संगच्छत इति ॥ ननु ऋधातोर्विचि गुणे च अरिति रूपं तस्मान्मनुपि अवन्तावित्यादि सेत्स्यति । 'छन्द-
सीवनिपौ—' इति वनिपि वेदे अवेति सेत्स्यति, ऋधातोरेव 'लामदिपद्यति—' इत्यादिना वनिपि तु लोकेऽप्यवेति सेत्स्यति ।
रुदिशब्दश्चायं 'वाजिवाहवर्गवन्धर्वहयसंन्धवसत्तयः' इत्यमरकोशात् । ततश्चार्थोऽपि न भिद्यते इति किमनेन सूत्रेणेति चेत् ।
अत्राहुः । नान्ततान्तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सौ परे ननुपपदे च नान्तस्य प्रयोगो भवत्यन्वत्र तु नान्तस्य प्रयोगो न
भवति इति व्यवस्थार्थमिदं 'तुज्वत् क्रोष्टुः' इति त्रिसूत्रीवदिति ॥ यत्तु कैश्चिदुक्तम् अवन्तमधवन्शब्दयोरपि भाषायाभ-
साधुलमेव । 'अवैणस्तु' मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् । मनुष्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात्' इति वार्तिकदि-
ति । तदापाततः । वार्तिकस्य वनिवन्तमन्योदात्तपरत्वात्, छन्दस्येव वनिचिबिधानात् । तथा च श्रीहर्षः—'वाहैरलुप्यत
सहस्रहर्गवर्गवः' इति प्रागुक्तं ॥—अवन्तौ । अवन्त इति । व्यपदेशिवद्भावनावन्तत्वात् त्रिदेशः । न च व्यपदेशिव-
द्भावोऽप्रातिपदिकेनेति वाच्यम् । तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् ॥—पथिमथि—॥ 'गमेरितिः' इत्यत इनिरिति 'परमे कित्'
इत्यतः किदित्यनुवर्तमाने 'मन्थः' इत्यनेन निष्पन्नो मथिन्शब्दः । 'पतः स्थ च' चादिनिः । पथिन् । 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः' ।
ततो मल्लार्थयेनिना ऋभुक्षिन्निति बोध्यम् ॥ ननु 'अस्थिदधि—' इति सूत्रे उदात्ततया पठितेऽप्यनङ्गीष्टसिद्धौ 'अनङ्गुदात्तः'
इत्युदात्तग्रहणं 'गुणा अभेदकाः' इति पक्षं ज्ञापयतीति निर्विवादम् । तथा च तस्मिन् पक्षे सूत्रेऽननुनासिकोच्चारणेऽप्यान्तरत-
म्यादनुनासिकाकारः स्यादत आह—आआदिति ॥—इतोऽस्तसर्वनाम—॥ आदिति वर्तमाने तुनरद्वचनं किमर्थं कृते-
ऽप्यद्वचने पन्था इत्यत्र सर्वर्णदीर्घेण भाष्यमन्यत्र तूपधाया दीर्घेणेति चेत् । मैवम् । ऋभुक्षणमित्यत्र 'वा पपूर्वस्य निगमे' इति
दीर्घविकल्पे सति पक्षे ह्रस्वश्रवणार्थमद्वचनस्यावश्यकत्वात् ॥—थो न्थः—॥ स्थान्यादेशौ द्वावप्यनच्कौ 'थेन्थः' इत्येव
सिद्धे 'इतोऽस्तसर्वनामस्थाने' इत्येतदभुक्षिन्नार्थम् । त्रयाणामनुवृत्तावपि ऋभुक्षस्थोन संभवतीत्याशयेनाह—पथिमथोरिति ॥
प्रसङ्गादाह—स्त्रियामिति ॥—नान्तलक्षण इति । 'न पूजनात्' इति निषेधात् 'ऋक्पूरवधूः—' इत्यप्रत्ययो नेति भावः ॥
—सुपथीति । 'इनः स्त्रियाम्' इति कतु न कृतः, समासान्तविधेरनित्यत्वात् । 'युवोरनाकौ' इति सूत्रे 'सुपथी' इति भा-
ष्याच्च । 'न पूजनात्' इति निषेधस्य तु नायं विषयः, 'पचः प्राचीनेष्वेव सः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । पथिमथीत्यालं थो न्थ-
श्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तं विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणान्न भवति ॥ अत्रेदं बोध्यम् । पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति ।

१ पथिमथीति—ननु अनेन सूत्रेण अदेव विधेयः, इकारस्यापि अत्वे रूपसिद्धेः । न च 'अतो गुणे' इत्यस्यापत्तिः, 'पथिमथ्यमुष्मा'
लोपः' 'अस्य डेः' 'इतोऽस्तसर्वनामस्थाने' इति न्यासेन नकाराश्रवणसिद्धावकारविधानसामर्थ्येनैव पररूपवाधात्, इति चेन्न ।
अनुनासिकवारणाय प्रक्षेपे दीर्घोच्चारणेन लघवभावात् । पररूपं तु न, समस्तत्वेन पदान्तत्वात् । अन्ये तु क्यजन्तात् किपि पन्था
इत्यर्थमादिधानं सफल्यन्ति । २ थो न्थः इति—थो नुडिति नोक्तं, इत्संज्ञाद्यन्तावित्यनुसंधानेन प्रक्रियालाघवाभावात् ।

नम् । पन्थानौ । ॥ भस्य टेर्लोपः । ७।१।८८। भसञ्जकस्य पथ्यादेर्लोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि । एवं मन्थाः । ऋभुक्षाः । स्त्रियां नान्तलक्षणे डीपि भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । सुमथी नगरी । अनुभुक्षी सेना । आत्वं नपुंसके न भवति न लुप्ततेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् । ॥ संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः । हे सुपथिन् । हे सुपथि । नलोपः सुप्सरेति नलोपस्यासिद्धत्वाद्भस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात् सुपन्थानि । पुनरपि । सुपथि । सुपथी । सुपन्थानि । सुपथा सुपथे । सुपथिभ्यामित्यादि । ॥ णान्ता षट् । १।१।२४। पान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । षडभ्यो लुक् । पञ्च २ । संख्या किम् । विप्रुपः । पामानः । शतानि सहस्राणीत्यत्र संनिपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमन्तद्विघातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति नुद । ॥ नोपधायाः । ६।४।७। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः । पञ्चानाम् । पञ्चसु । परमपञ्च । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुप्तौ । प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् । ॥ अष्टन आ विभक्तौ । ७।४।८४। अष्टन आत्वं स्याद्वलादौ विभक्तौ । ॥ अष्टाभ्य औश् । ७।१।२१। कृताकारादष्टनः परयोर्जसशसोरौश् स्यात् । अष्टभ्य इति व-

ततः क्रिप् । अल्लोपयलोपौ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'पथिमथि-' इत्यात्वम्, 'थो न्यः' । पन्थाः । 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यलं न भवति । इत इति तपरकरणात् । 'एरनेकाचः-' इति यणं बाधिला परलान्नित्यत्वाच्च 'थो न्यः' । संयोगपूर्वकत्वाच्च यण् । पन्थियौ । पन्थियः । पन्थियम् । पन्थियौ । 'भस्य टेर्लोपः' ॥ पथः । पथा । पथिभ्याम् । पथिमिरित्यादि । एवं मन्थीयतेः क्रिपि तु मन्थाः । मन्थियौ । मन्थियः । ऋभुक्षाः । ऋभुक्ष्यौ । ऋभुक्ष्यः । इत्यादि ॥ एतेन 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं सुखसुखार्थमिति हरदत्तः प्रयुक्तः । आदेशे तपरकरणस्यानावश्यकत्वेऽपि स्थानिनि तु पन्थियौ इत्यादिसिद्धये तस्यावश्यकत्वात् ॥ ननु नलोपस्यासिद्धत्वात् 'पथिमथ्यभुक्षा-म्-' इति नस्यात्वे पन्थाः, ऋभुक्षाः, इत्येव भवितव्यम्, न तु पन्था इत्यादि इति चेत् । अत्राहुः । नलोपस्यान्तर्वर्ती सुक्षिमित्तम्, आत्वस्य तु बहिर्वर्ती सुप् । प्रत्यासत्त्या हि यत्र एक एव सुप् निमित्तभूतः तत्रैव 'नलोपः सुप्स्वर-' इति नलोपस्यासिद्धत्वं नान्यत्रेति नात्र नकारस्यालं किं लीकारस्येति ॥—णान्ता षट् ॥—स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संख्यां विशेषेण्यितुम्, तत्सामर्थ्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संपद्यते इत्याशयेनाह—संख्येति । प्राचा तूपदेशकाले पान्ता नान्ता चेत्युक्तम्, तत् 'पञ्चैत्यत्र नलोपे कृतेऽपि-' इत्यादिवक्ष्यमाणस्वरग्रन्थविरुद्धम् । संप्रत्ययान्तत्वेऽप्युपदेशे नान्तत्वमासीदिति किमसिद्धत्वेनेति दिक् ॥—संनिपातेति । तथा चोपदेशकाले इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः ॥ यत्त्वाहुः परिभाषाया अनित्यत्वाल्हृक् स्यादिति, तत्साहसमात्रम् । इष्टस्थलेऽप्यप्रवृत्तौ परिभाषाया अकिञ्चित्करत्वापत्तेः ॥ यदप्याहुः, उपदेशग्रहणमिह कुतः समागतमित्याशङ्क्य 'णान्ता-' इत्यन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यत इति । तदपि न । संख्येत्यस्याकर्षणेन संज्ञिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्योपक्षयात् ॥—नोपधायाः ॥—नेति लुप्तषष्ठीकमङ्गस्य विशेषणम् । नलोपस्यासिद्धत्वात् 'नामि' इति दीर्घो न प्रवर्तत इत्ययमारम्भः ॥—गौणत्वे त्विति । बहुवचननिर्देशस्यार्थप्रधानार्थत्वादिति भावः ॥—प्रियपञ्चामिति । नव्वयमध्ये चकारः ॥—अष्टन आ विभक्तौ ॥ सौत्रत्वादिराल्लोपो न कृतः । 'कनिन्युवृषितक्षि-' इत्यतः कनिनित्यनुवर्तमाने 'सप्यश्रुभ्यां नुद च' इत्यनेन सप्तन् अष्टन्शब्दौ निष्पन्नौ ॥ 'रायो हलि' इत्युत्तरसूत्रादलीत्यपकृष्यते । तच्च विभक्तेर्विशेषणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—ह्लादाविति ॥ हलीत्यस्यानपकर्षणे लघानामिति न सिध्येत । परलान्नित्यत्वाच्च नुदः प्रागात्वे कृते अनान्तत्वेत षट्संज्ञाभावाच्चोऽप्रवृत्तेः । न च यथोद्देशपक्षे अन्तरङ्गत्वात्प्रागेव कृता षट्संज्ञैकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेऽपि सुलभेति वाच्यम् । अत्रिधौ उक्तन्यायायोगात् । किं च प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः प्रियाष्टनः प्रियाष्टनेत्याद्यपि न सिध्येत । उक्तरीत्या तत्राप्यात्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥—अष्टाभ्य औश् ॥—शिच्वात्सर्वादेशः । ननु 'अनेकाल् शित् सर्वस्य' इति सूत्रे शिदग्रहणं प्रत्याख्यायानेकाल्त्वादेव सर्वादेश इति सुवचम् । न च शस्येत्संज्ञायामनेकाल्लं नास्तीति वाच्यम्, अत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणात् । न चैवम् 'अवैणल्लसौ-' इति त्रादेशस्यापि सर्वादेशता स्यादिति वाच्यम् । ऋकारस्योक्तिकार्यार्थत्वेन तत्र सामर्थ्योपक्षयात् । न चैवमौशित्यादौ शकारः श्रवणार्थ एव स्यादिति शङ्क्यम् । अनुशतिकादिषु 'ऐहलौकिकम्' इति निर्देशेन शकारस्येतसंज्ञाभ्युपगमादिति दिक् ॥—कृताकारादिति ॥ ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तं तत् कथं कृताकारतेत्याह—अष्टभ्य इतीति । अष्टाभ्य इति कृतात्वस्येदमनुकरणम्, न तु लक्षणवशसंपन्नमात्वं, तथा हि सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थम् 'अष्टभ्य औश्' इत्येव

१ शतानीति—णान्तेत्यत्र षकारसाहचर्यान्नकारस्यापि आगमजन्यसैव ग्रहणमिति न दोष इति केचित् । २ नलोप इति—'ब्रुवः पञ्चानाम्' इति लिङ्गाच्च संनिपातपरिभाषाविरोधः । ३ औशिति—नन्वत्र उडेव विधेयः, स च लिङ्गेल्यन्त्यसकारस्य स्यात् । तथा च अष्टा अज इति स्थिते आहुणे बृद्धौ रूपसिद्धिरिति वाच्यम्, न इण्डिशीनामाद्गणः सर्वर्णदीर्घत्वादिति न्यायेनान्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं सर्वर्णदीर्घं तत् आहुणे च रूपासिद्धेः ।

क्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जसुराद्योर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चदमष्टन आत्वम् । अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घ-
ग्रहणाज्ज्ञापकान् । अष्टा २ । परमाष्टा २ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे । अष्ट । अष्ट ।
इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे त्यावाभावे राजवत् । शमि प्रियाष्टनः । इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्
ष्टवत् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याऽल्लोपस्यानिवृत्त्याद्वा प्रियाष्टना । इत्यादि । जङ्गमोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्यएव न
तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टनो हलावच्चापरं हलि ॥ भपभावः । जश्चत्वं । भुत् । भुद । बुधौ २ । बुधः । बुधा । भु-
ज्याम् ३ । भुज् । ॥ ऋत्विग्दधृक्त्विग्दिगुण्णिगञ्जुजिक्त्वां च । ३।२।५० । एभ्यः किन् ज्ञात् । अलाक्षणिक-
मपि किञ्चित्कार्यं निपातनालभ्यते । निरूपपदाद्युजेः किन् । कनावित् । ॥ कृदिति ॥ ३।२।९३ । संनिहितं धात्व-
धिकारे तिङ्भिरः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् । ॥ वेरपृक्तस्य । ६।१।७७ । अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । कृत्तद्धितेति
प्रातिपदिकत्वात्सादयः । ॥ युजेरसमासे । ७।१।७१ । युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगा-
न्तस्य लोपः । ॥ किन्प्रत्ययस्य कुः । ८।२।६२ । किन्प्रत्ययो यस्मान्नस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य कुत्वे-
नानुनासिको डकारः । युङ् । नश्चापदान्तस्येति नुमोऽनुच्चारः परस्वरणः । तस्याऽभिद्वत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । युज्जा ।
युजः । युज्जम् । युज्जा । युजः । युजा । युग्भ्यामित्यादि । असमासे किन् । ॥ चोः कुः । ८।२।३० । चवर्गस्य कवर्गः
स्याज्जलि पदान्ते च । इति कुत्वम् । किन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुङ् । सुयुग । सुयुजौ । सुयुजः ।

ब्रूयादिति भावः—इदमिति ।—श्रुतमनुमितं चेत्यर्थः ॥—अष्टनो दीर्घादिति । दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनाम-
स्थानविभक्तिरदात्ता स्यात् । अष्टाभिः । दीर्घात्किम् । अष्टभिः । मध्योदात्तमिदम् । ‘पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः’ इति वा-
धिला ‘ब्रह्मपुत्तमम्’ इत्यस्य प्रवृत्तेः । पट्त्रिचतुर्भ्यो वा ब्रलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यादिति तदर्थः ॥ ननु
प्रियाष्टेत्यादौ विभक्तेरदात्तत्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमिहावश्यकमिति कथमस्याल्लोपपञ्जापकतेति चेत् । अत्राहुः । ‘अष्टनो
दीर्घात्’ इत्यत्रान्तोदात्तादित्यनुवर्त्यन्तोदात्तादष्टनः परेत्यादिव्याख्यानादष्टाभिरित्यादौ विभक्तेरदात्तत्वं सिध्यति । घृता-
दित्वेनाष्टनोऽन्तोदात्तत्वात् । प्रियाष्टन इत्यादिवहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिसंभ्रुयगमेनाष्टनोऽन्तोदात्तत्वाभावाद्विभक्त्युदात्तत्वं
न प्रवर्तते इति दीर्घग्रहणं व्यर्थं सत् उक्तार्थं ज्ञापकमेवेति ॥—अष्टानामिति । नुटः पश्चादेव संनिपातपरिभाषाया
अनित्यत्वादालं, न तु ततः प्रागिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र नव्याः । संनिपातपरिभाषाया आत्वाभावेऽप्यत्र न
क्षतिः, ‘नोपधायाः’ इति दीर्घं नलोपे पञ्चानां सप्तानामिति वद्वपसिद्धेः । नच ‘अष्टनो दीर्घात्’ इति विभक्त्युदात्तत्वमात्र-
विधेः प्रयोजनमिति वाच्यम् । ‘पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः’ इत्यनेनैव तत्सिद्धेरिति ॥—पूर्वस्मादपीति । न चात्र ‘पूर्व-
त्रासिद्धीये न स्थानिवत्’ इति निषेधः शङ्क्यः । ‘तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वे’ इत्युक्त्वादिति दिद् ॥—प्राधा-
न्य एवेति । आदलं हि लुगनुदाविव प्राधान्य एव भवति, न तु गौणत्वे । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशान् । अन्यथा हि
कृतात्मानुकरणेऽपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् । ‘अष्टाऔश्’ इति ‘अष्ट’ इति वा । एतच्च ‘प्यान्ता पट्’ इति सूत्रे भाष्यकैय-
टयोः स्पष्टम् । तथा चौदत्वविधौ कृतात्वनिर्देशवलेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्य एवोचितमिति भावः ॥ प्रियाष्टा इति प्रथमै-
कवचनम् ॥ उक्तार्थं संगृह्णाति—प्रियाष्टनो राजवदिति ॥ नान्ताः ॥ ॥ भुदिति । बुध्यतेः किप् ॥ धान्ताः ॥ ॥
ऋत्विग्दधृक् ॥—किञ्चिदिति ॥ कृताद्युपपदे यजेः किन् । धृणोतेर्द्विखमन्तोदात्तत्वं च । सृजेः कर्मणि किन् अमाग-
मश्च । दिशेः कर्मणि किन् । उत्पूर्वात् निहेः किन् । उपसर्गान्तलोपः पत्वं च । अच्चेः सुप्युपपदे किन् इत्यर्थः ॥—नि-
रूपपदाद्युजेरिति । कुञ्चैरप्येवम् । नलोपभावस्त्वधिकः ॥—कनाविताविति । इकारस्तुच्चारणार्थं इति भावः ॥—
संनिहित इति । प्राचा तु तृतीये धात्वधिकारे इत्युक्तम् । तदसत् । ‘धातोः कर्मणः’ इति सन्विधौ धातुग्रहणस्योत्तरत्रा-
नुवृत्तेरभावेनाधिकारत्रयाभावात् ॥—युजेरसमासे ॥ ‘उगिदचाम्’ इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते । ‘इदितो नुम्
धातोः’ इत्यतो नुम् चेत्याशयेनाह—सर्वनामस्थाने नुम् स्यादिति ॥—किन्प्रत्ययस्य—॥ ‘किन्ः कुः’ इत्यु-
क्तेऽपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात् किन्नन्तस्य सिद्धे प्रत्ययग्रहणं बहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्याशयेन व्याचष्टे—किन् प्रत्ययो
यस्मादिति । बहुव्रीह्याश्रयणफलं तु स्पृगित्यादि स्फुटीभवित्येति ॥—सुयुगिति । सुपु सुनक्तीति विग्रहे ‘सत्सुद्विध-’

१ हाहावच्चापरं हलीति—एतच्च सर्वं हरदत्तवृत्त्याद्यनुरोधेन । भाष्यमते तु एतधामनभियानादसाधुत्वेन सर्वोऽपि वि-
चारो निष्फलः । तथा च भाष्यं ‘विभाषा आत्वं यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्य इति । अन्यथा अष्टन इत्येव
ब्रूयात्—’ इत्यादि । कैयटरीत्या गौणेऽप्रवृत्त्यर्थत्वाद्बहुवचनस्य तदसंगतिः स्पष्टैवेति बोध्यम् । स्पष्टं चेदं वृद्धच्छेदं ।
२ संनिहिते इति—तत्फलं तु पित्रादीनां संज्ञाभावः । ३ प्रत्ययस्येति—प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादतदुपसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयम् ।
नच तदभावे वस्य कुत्वापत्तिरिति वाच्यम्, कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेन बलोपे कृते तदप्राप्तेः । किञ्च किनः कुत्वे किनो व इत्येव
वदेत् इति स्पष्टं भाष्ये कैयटे च ।

युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न त्विका निर्देशः । तेनेह न युज्यते समाधत्ते इति युक् । युज समाधौ देवादिक आत्मनेपदी । संयोगान्तलोपः । खन् । खञौ । खञः । इत्यादि ॥ ब्रश्चेति पत्वम् । जश्त्वचर्वे । राद् । राड् । राजौ । राजः । रादसु । रादसु । एवं विभ्राद् । देवेद् । देवेजौ । देवेजः । विश्वसुद् । विश्वसुद् । विश्वसुजौ । विश्वसुजः । इह सृजियज्योः कुत्वं नेति क्लीवे वक्ष्यते । परिमृद् । पत्वविधौ राजिसाहचर्यात् दुभ्राजु दीसाविति फणादिरेव गृह्यते । यस्तु एजृभ्रेजृभ्राजृदीसाविति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् । विभ्राग् विभ्राग्न्यामित्यादि । ॐ परौ ब्रजेः पः पदान्ते । परावुपपदे ब्रजेः किप् स्यादीर्घश्च पदान्तविषये पत्वं च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिब्राद् । परिब्राजौ । परिब्राजः । ॥ विश्वस्य वसुरादोः ॥ १६।३।१२८। विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादसौ रादशब्दे च परे । विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चर्त्वमविवक्षितम् । विश्वाराद् । विश्वाराड् । विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वाराड्न्यामित्यादि । ॥ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ ८।२।२९। पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् । भृद् । भृड् । सस्य श्रुत्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जः । भृजौ । भृजः । ऋत्विगित्यादिना क्रतावुपपदे यजेः किन् । किन्तत्वात्कुत्वम् । ऋत्विक् । ऋत्विग् । ऋत्विजौ । ऋत्विजः । रात्स्येति । नियमान्न संयोगान्तलोपः । ऊर्ज् । ऊर्ग । ऊर्जौ । ऊर्जः । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च । ॥ तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ ७।२।१०६। त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः । स्यौ । स्ये । स्यम् । स्यौ । स्यान् । स्यः । तौ ।

इति किप् ॥—तेनेह नेति । युजेत्यर्थः । किन्प्रत्ययस्तु स्यादेव 'ऋत्विग्' इत्यादिसूत्रे युजीति इका निर्देशात् ॥—**खञ्जिति** । खञ्जतीति खन् । 'खजि गतिवैकल्ये' ॥—**एवं विभ्राडिति** । फणादिरयम् । विशेषेण आजते इति विभ्राद् ॥ देवान् यजतीति देवेद् । किपि यजादिवात्संप्रसारणे आहुणः । विश्वं सृजतीति विश्वसुद् । किबन्तः । किन्प्रत्ययो यस्माद् इति बहुव्रीह्याश्रयणात् कुलं कस्मान् भवतीत्याशङ्क्याह—**नेति क्लीवे वक्ष्यते** इति । 'रज्जुसङ्भ्यामिति भाष्यकारप्रयोगात् । यद्वा, ब्रथादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुलापवादः' इति वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ परिमार्ष्टीति परिमृद् ॥—**परौ ब्रजेः** । 'किञ्चिप्रच्छिन्नास्तुष्टुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' इत्यौणादिकात्पूर्वसूत्रादिह किञ्चिर्धावनुवर्तते, तदाह—**किप् स्यादीर्घश्चेति** ॥—**विश्वस्य वसु**—॥ 'दूलोपे'—इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादिति** ॥—**स्कोः**—॥ पदस्येत्यनुवर्तते 'झलो झलि' इत्यतो झलीति च, संयोगेति लुप्तपञ्चीकं झलन्ताभ्यां विशेष्यते, तदेतदाह—**पदान्ते झलि च परे** इति ॥ झलि किम् । भ्रष्ट । भृजतीति भृद् । किप् । 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् । 'ग्रथ' इति षत्वम् ॥—**ऊर्गिति** । 'ऊर्जं बलप्राणनयोः' । अस्माकुरादिष्यन्तात् 'भ्राजभास' इत्यादिना किपि णिलोपः, स च चोः कुत्वे न स्थानिवत्, पदान्तविधिलात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च । इह जान्तेषु अवयाः । अवयाजौ । अवयाज इति नोदाहृतं 'भन्ने श्वेतवहोक्थ' इति प्रकृत्य 'अवे यजः' इति विहितस्य ण्विनस्तदपवादस्य पदान्ते ङसङ्छान्दसत्वेन वैदिकप्रक्रियायामेव वक्तुमुचितत्वात् ॥—**तदोः सः सावनन्त्ययोः** ॥—'त्यदादीनामः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**त्यदादीनामिति** ॥ त्यदादीनामिति किम् । आतपः, तारकः ॥ तदोदिति किम् । यः ॥ अनन्त्ययोः किम् । हे स । अत्र परत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वा दस्य सकारे सस् इति हल्ङ्यादिना सुलोपे रुत्वविसर्गौ स्यातां, तथा च हे सः इति रूपं स्यात् । किञ्च स्त्रियां सेति रूपं न स्यात् ॥ यदा त्वन्त्यस्य सकारे जातेऽपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्त्यदाद्यत्वं सकारस्य स्त्रीक्रियते, तदा न किञ्चिद्विनिमित्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् ॥ यदि तु 'तदोः सः सौ' इत्यस्यानन्तरम् 'अदस औ सुलोपश्च' इत्यत्र 'अदसः' इति योगं विभज्यादस एव दकारस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति नियमः क्रियते, तदा 'सकृद्गतौ' इति न्यायेनाप्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं द्वावात्मन इच्छति द्वीयति ततः किपि ख इति रूपं न स्यात् किं तु द्व इति रूपं स्यादिति फलभेदान्नियमपक्षो न संभवतीति वाच्यम् । गौणे अलसलयोरसंभवेन द्विरित्यस्यैव रूपस्य न्याय्यत्वादिति मनोरमायामुक्तत्वात् ॥ सौ किम् । तौ ते तौ तान् ॥ ननु 'तोः सः सौ' इत्येव सूत्रमस्तु, किमनेन तदोरिति पृथग्ग्रहणेनेति, भैवम् । अनेष इत्यत्र नकारस्य सत्वप्रसङ्गात् 'नलोपो नजः' 'तस्मानुडचि' इत्यजाद्युत्तरपदस्य एष इत्यस्य सुद्धिधानेन त्यदादितवर्गत्वान्नकारस्य । न च सत्वे सति सुद्धिधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । अनश्च इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथा च 'तदोः' इत्येव सूत्रं युक्तम् । ननु 'तस्मानुडचि' इति सूत्रे 'तस्मात्' इति पदं परित्यज्य लाघवात् 'मुगचि' इत्येवोच्यतां तथा च अजाद्युत्तरपदे परे नञ एव युगागम इत्यनेष इत्यत्र नोक्तदोष इति चेत् ॥ एवं तर्हि 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः स्यात् । विधानसामर्थ्यात्

१ धातुपाठेति—प्रथमोपस्थितत्वाद्वाख्यानाच्चेति भावः । २ युगिति—किप्चेति किप् प्रत्ययः । किन्प्रत्ययविधायकेऽपि 'युजे-रसमाते' इत्यत्र 'युजिर् योगे' इत्यस्यैव ग्रहणात् । ३ वसुरादोरिति—रट्धातोर्णिचि किपि निष्पन्नरादशब्दस्य तु नेह ग्रहणम्, सुप्रसिद्धत्वेन वसुशब्दसाहचर्येण चैश्वर्यसंबन्धयै प्रतिपादकस्य राजतितिप्प्रत्ययैव ग्रहणात् ॥ 'आदित्यविश्ववसवः' इत्यत्र तु विश्वशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावात् दीर्घः । ४ ऋत्विगिति—ऋतौ कर्तुं वा यजतीति विभ्राड्, 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत' इत्यादौ तेषामपि देवतात्वदर्शनात् ।

ते । परमसः । परमतौ । परमते । द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् । नच तकारोच्चारणसामर्थ्याच्चेति वाच्यम् । अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चान्वसत्वे न । त्यद् । त्यद् । त्यद् । अतित्यद् । अतित्यद् । अतित्यद् । यः । यौ । ये । एपः । एतौ । एते । अन्वादेशे तु । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ । ॐ डेप्रथमयोरम् । ७।१।२८। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य डे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् । ॐ मपर्यन्तस्य । ७।२।११। इत्यधिकृत्य ॐ त्वाहौ सौ । ७।२।१४। युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ सः सौ परे । ॐ शेषे लोपः । ७।२।१०। आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् । अतो गुणे । अमि पूर्वः । त्वम् । अहम् । ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्व अम् अह अम् इति स्थिते अमि पूर्वस्य परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्वा प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन स्त्रीत्वाभावाद्वा टाप् । यद्वा । शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया । तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य अद् इत्यस्य लोपः । सच परोऽप्यन्तरङ्गे अतोऽगुणे कृते प्रवर्तते । तेनादन्तत्वाभावाद्वा टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतिन्वम् । अत्यहम् । ॐ युवावौ द्विवचने । ७।२।१२। द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ सौ विभक्तौ । ॐ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७।२।८८। इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । औडीत्येव सुवचम् । भाषायां किम् । युवं वस्त्राणि । युवाम् । आवाम् ।

भवतीति चेदेवमपि 'डमो हस्यादचि-' इति डमुड् दुर्वार एव । ततश्च 'तस्मानुडचि' इति सूत्रे पञ्चम्यन्तभावद्वयकमेव टिडनुबन्धश्चेति 'तदोः' इति सूत्रे तोरिति वक्तुमशक्यमनेप इत्यत्रोक्तदोषात् ॥ अत्र कैयटः । तोरित्युक्तेऽप्यनेप इत्यत्र सत्वं न भवेत्, नुडागमस्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसत्वदृष्ट्यासिद्धत्वादिति । उत्तरपदाधिकारस्थकार्ये बहिरङ्गपरिभाषाभावस्य 'इच एकाचोऽम्-' इत्यत्र भाष्ये उक्तत्वादयं कैयटश्चिन्त्यः ॥—गौणे चरितार्थत्वादिति । गौणे हि अन्तर्गणकार्यत्वात्सत्वं न प्रवर्तते । 'स्वाहौ सौ' इत्युक्ते तु अतिसमिति स्यादिति भावः ॥—अन्वसत्वे नेति । तयोः सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वादिति भावः—अतित्यदिति । त्यमतिक्रान्तोऽतित्यद् ॥—डे प्रथमयोरम् ॥ 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्-इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते । डे इति पृथक् पदं लुप्तपष्ठिकम् । प्रथमयोरिति द्विवचनबलेन प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयोभयार्थक इत्याशयेन व्याचष्टे—युष्मदस्मद्भ्यां परस्य डेइत्यस्येत्यादिना । 'डेसुटोः' इति सुवचम् ॥—त्वाहौ सौ ॥ यद्यपि युष्मदः 'त्वमावेकवचने' इत्येव त्वादेशः, तथापि अस्मदो अहादेशार्थमिदम् । किंच 'त्वमौ' इति सूत्रेण युवां युष्मान् वाऽतिक्रान्तोऽतित्वमिति न सिध्यति, एकार्थवाचित्वाभावाद्युष्मद इति भावः ॥—युष्मदस्मदोरिति । एतच्च 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो लभ्यते ॥—शेषे—उक्तादन्यः शेषः, आत्वयत्वं च प्रागुक्तम्, तद्विषयादन्यविभक्तिरिति शेषशब्दार्थस्तदेतद्वाच्ये—आत्वयत्वनिमित्तेतरिति ॥—अन्त्यस्येति । अलोन्त्यपरिभाषयेति भावः ॥—अतोऽगुण इति । नव्यास्तु 'त्वाहौ सौ' इत्यत्र त्वाहादेशयोरन्त्याकार उच्चारणार्थ एवास्तु किमनेन पररूपकरणप्रयासेनेत्याहुः ॥—त्वम् अहमिति । ननु युष्मानतिक्रान्तः अतित्वमित्यादौ 'त्वाहौ सौ' इत्यस्यावकाशोऽस्ति, त्वामतिक्रान्तेनातित्वयेत्यादौ 'त्वमावेकवचने' इत्यस्यावकाशः, त्वमहमित्यत्र तूभयोः प्रसङ्गे 'त्वमावेकवचने' इत्यनेन परत्वाद्भाव्यम् । नैष दोषः । 'त्वमावपि प्रवाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—अधिकरणत्वविवक्षयेति । यदि तु 'शेषे' इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेतत्, आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात् । न चैवमन्यलोप इति पक्षस्य निरालम्बनतापत्त्या युष्मदस्मदोरन्त्यलोपः स्यादिति ग्रन्थोऽयुक्त इति वाच्यम् । 'साम आकम्' इति ससुदकनिर्देशेन तस्यापि पक्षस्य ज्ञापितत्वादिति भावः ॥—अतो गुणे कृते प्रवर्तत इति । 'वार्णादाङ् वलीयः' इति तु समानाश्रय एव भवति, न तु व्याश्रये । इह तु शेषे लोपस्य विभक्तिनिमित्तम्, पररूपस्य त्वकार इति व्याश्रयत्वमिति भावः । समानाश्रये उदाहरणं तु कारक इत्यादि बोध्यम् । तत्र हि यण्वृद्धोः प्राप्तयोर्द्विरेव भवति ॥ आङ्गत्वात्तदन्तविधिरित्याह—परमत्वमित्यादि ॥—युवावौ द्विवचने ॥ उक्तिर्वचनं द्वयोर्वचनं द्विवचनं, तदेतदाह—द्वयोरुक्ताविति । न चात्र कृत्रिमन्यायविरोधः शङ्क्यः । वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्वाधात् । अन्यथा द्वित्वे इत्येव ब्रूयात् । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तावित्यधिकारात् द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यां परत इति व्याख्यानसंभवात् ॥—युवं वस्त्राणीति । शेषे लोपः ॥

१ मपर्यन्तस्येति परिग्रहणं युष्मदस्मदोर्मान्तस्येति वैयधिकरण्यार्थम्, अन्यथा सामानाधिकरण्यस्योचितत्वात् किञ्चन्तमान्तयोर्ग्रहणं स्यात् ननु दान्तयोः, कृते तु तस्मिन् मान्तदान्तयोरुभयोर्ग्रहणम् इति केचित् । परे तु यथा कटिपर्यन्तं वस्त्रमित्युक्तेऽपि किञ्चिदस्तीति प्रतीयते तद्वदत्र परिग्रहणे दान्तयोरेव ग्रहणं स्यात् इति मन्यन्ते । २ अन्तरङ्गत्वादिति—लिङ्गसंख्याकारकसापेक्षविभक्तिनिमित्तकपूर्वरूपापेक्षया टाप् । स्त्रीत्वमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः । ३ अलिङ्गे इति—लिङ्गविशेषाभाववती इत्यर्थः । ४ अधिकरणत्वविवक्षयेति—अन्ये तु अस्य विभक्तिनिमित्तत्वादन्यलोपेऽपि सन्निपातपरिभाषया टाप् न । अत एव 'बुद्धाविल्यत्र टाप् न' इति कृन्मेजन्तसूत्रे भाष्यकृतः । एवं च शेषस्य लोप इत्यर्थे फलाभावः, शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव, लयादीनाम इति सूत्रस्थं भाष्यं मौढ्योक्त्यैव, आहुरित्यनेन बोधितारुचिकं चेति वदन्ति ।

मपर्यन्तस्य किम् । साकच्छस्य माभूत् । युवकाम् । आधकाम् । त्वया मयेत्यत्र त्वया म्येति माभूत् । युवकाभ्यामा-
वकाभ्यामिति च न निश्चेत् । ॥ यूयवयो ङसि । ७।२।९३। स्पष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् ।
अतियूयम् । अतिवयम् । इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः । (प) अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम् ।
इति न भवति । हे प्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रक्षिप्य अम् मान्त एवावशिष्यति ननु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा ।
॥ त्वमावेकवचने । ७।२।९७। एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ ल्तः । ॥ द्वितीयायां च । ७।२।८७।
युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् । ॥ शसो न । ७।१।२९। नेत्यविभक्तिकम् । युष्म-
दस्मद्वां परस्य शसो नकारः स्यादमोऽपवादः । आदेः परस्य । संयोगान्तस्य लोपः । युष्मान् । अस्मान् । ॥ योऽ-
चि । ७।२।८९। अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशोऽजादौ परतः । त्वया । मया । ॥ युष्मदस्मदोर्नादेशे । ७।२।
८६। अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः । ॥ तुभ्य-
महौ ङयि । ७।२।९५। अनयोर्यपर्यन्तस्य तुभ्यमहौ स्तो ङयि । अमादेशः । शेषे लोपः । तुभ्यम् । मयम् । परम-
तुभ्यम् । परममयम् । अतितुभ्यम् । अतिमयम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । ॥ भ्यसोभ्यम् । ७।१।३०। भ्यसो-
भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्यान्त्यलोपत्व एव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया पूर्व न । अभ्यम् तु
पक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । ॥ एकवचनस्य च । ७।१।३२। आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत्स्यात् ।
त्वत् । मत् । इत्येकत्रैति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । ॥ पञ्चम्या अत् । ७।१।३१। आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात् ।
यष्मत् । अस्मत् । ॥ तवममौ ङसि । ७।२।९६। अनयोर्यपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि । ॥ युष्मदस्मद्भ्यां
ङसोऽङ् । ७।१।२७। स्पष्टम् । तव । मम । युवयोः । आवयोः । ॥ साम आकम् । ७।१।३३। आभ्यां परस्य साम

—मपर्यन्तस्य किमिति । अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः ॥—युवकामावकामिति । ननु युवावयोः समुदायादे-
शत्वेऽपि युवकाभित्यादि सिध्यति । 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनामनेः प्राणकन् अन्यत्र तु सुवन्तस्य टेः प्राक्' इति
युष्मदस्मद्विषये व्यवस्थायाम्बवयका मयकेत्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वात्, किमनेन 'मपर्यन्तस्य' इत्यधिकारेणैवपरितोषादाह—
—त्वया मयेत्यत्रेति ॥ ननु त्वमादेशयोरपि समुदायादेशत्वे त्वयेत्यादि साधयितुं शक्यत एव 'योऽचि' इति सूत्रं परि-
त्यज्य 'अच्ये' इति सूत्रे कृते अजादौ विभक्तौ परतोऽन्त्यस्य एकारादेशे सत्यथादेशप्रवृत्तेरिति पुनरपरितोषादाह—
युवकाभ्यामित्यादि ॥—अङ्गकार्ये इति । एतेन 'अङ्गावृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषा अर्थत उपनिबद्धा । 'अङ्गे
अङ्गाधिकारे वृत्तं वर्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रं तस्मिन्प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्याङ्गवृत्तशास्त्रस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिः' इति तत्प-
रिभाषाया अर्थः । एषा च परिभाषा 'ज्ञाजोर्जा' इत्यनेन ज्ञापिता ॥ उपपत्तिस्तु मनोरमातोऽवगन्तव्या । न चैवं द्वाभ्या-
मित्यत्र ल्यदाद्यत्वे कृते 'सुपि च' इति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । 'द्वयोरैकस्य' इत्यादिनिर्देशेन उक्तपरिभाषाया अनित्य-
त्वज्ञापनादिति दिक् ॥—मकारान्तरमित्युपलक्षणं, 'जसः शी' इत्यत्र जसः स इति सकारं प्रक्षिप्य सान्तस्य जरा इति
व्याख्यानात्, 'अतोम्' इतिसूत्रादमग्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति व्याख्यानाद्वेति बोध्यम् ॥—एकस्योक्ताविति । 'त्वमा-
वेकवे' इति वक्तव्ये वचनग्रहणादयमर्थो लभ्यत इति भावः ॥—अविभक्तिकमिति । तथा च 'हेप्रथमयोः' इति पूर्व-
सूत्रेण प्राप्तस्यासः प्रतिषेधोऽयमिति भाष्ये शङ्कितम् । न च तथैव किं न स्यात्, 'द्वितीयायां च' इत्यात्वे पूर्वसर्वर्णदीर्घं
'तस्माच्छसः' इति नत्वे चेष्टसिद्धेरिति वाच्यम् । स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वाऽप्राप्त्या युष्मान् ब्राह्मणीः युष्मान्कुलानीत्यसिद्धिप्रसङ्गात् ।
अलिङ्गलपक्षे तु युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरप्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ॥—योऽचि ॥ अचि किम् । युवाभ्याम् । यदि तु 'युष्मद-
स्मदोर्नादेशे' इत्यत्र 'रायो हलि' इत्यतो हलीत्यनुवर्तते तदेहाचीति मास्तु, परिशेषादेव सिद्धेः ॥—युष्मदस्मदो-
र्नादेशे ॥ अनादेशे किम् । युष्मभ्यम् । न चाभ्यम्पक्षे आदेशो हलादिर्नेत्यनादेशग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति वाच्यम् ॥
योऽचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् ॥—हलादौ पर इति । 'योचि' इत्यजग्रहणात्परिशेषसिद्धिमिदम्, 'रायो हलि' इत्य-
तोऽनुवृत्त्या लब्धं वा ॥—पक्षद्वयेऽपि साधुरिति ॥ नन्वन्तलोपपक्षे पररूपं बाधित्वा सर्वर्णदीर्घः स्यादकारोच्चारणसाम-
र्थ्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । 'बहुवचने झल्येत्' इत्येतन्निवृत्त्याऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वादिति ॥ यद्यप्यङ्गवृत्तपरिभाषया
एवं सुपरिहरं, तथापि तस्यानित्यत्व इदमन्यकारोच्चारणं ज्ञापकमिति तत्त्वम् ॥—युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽङ् । शित्वं
सर्वोदेशार्थम् । अन्यथा हि 'आदेः परस्य' इति स्यात् । न चकारस्य अकारविधाने वैयर्थ्यम् । आदेशाव्यपदेशेन यत्वनि-
वृत्त्यर्थत्वात् । न चावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तेरनादेशतास्त्येवेति वाच्यम् । 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति सिद्धान्तात् । इद-
मेव शित्वं ज्ञापयति 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति । अर्थवत्येव स्थानादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः । सिचडादयस्तु वचनसाम-
र्थ्यादनर्थकस्यापि भवन्तीति मनोरमायां स्थितम् ॥—तवममेति । ननु अत्रान्त्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः स्यात्, यत्व-

१ त्वमाविति—अत्रापि विभक्ताविति संबध्यते । अत एव 'प्रत्ययोत्तरः' इति सूत्रं सार्थकम् । तत्फलं तु त्वं सुन्दरः पुत्रो
यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ नादेश इति ।

वत् २ । ओसि अतियुवयोः २ । अत्यावयोः २ । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवा-
सु । अत्यावासु । युष्मानस्मान्वेति विग्रहे सुजसडेडस्सु प्राग्वत् २ । औअमौइसु । अतियुष्माम् ३ । अत्यस्माम् ३ ।
अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः ।
अत्यस्माभिः । भ्यसि । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुष्मत् २ । अत्यस्मत् २ । ओसि । अतियु-
ष्मयोः २ । अत्यस्मयोः २ । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मासु । अत्यस्मासु ।
॥ पदस्य । ८।१।१६ ॥ पदात् । ८।१।१७ ॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ । ८।१।१८ ॥ इत्यधिकृत्य । ॥ युष्मदस्म-
दोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वीनावौ । ८।१।२० ॥ पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः पश्चादिविशिष्टयोर्वीना-
वित्यादेशौ स्तौ चानुदात्तौ । ॥ बहुवचनस्य वसन्तसौ । ८।१।२१ ॥ उक्तविधयोः पश्चादिवहुवचनान्तयोर्वसन्-
सौ स्तः । वाञ्छावोरपवादः । ॥ तेमयावेकवचनस्य । ८।१।२२ ॥ उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे
एतौ स्तः । ॥ त्वामौ द्वितीयायाः । ८।१।२३ ॥ द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः । श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह
दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः । स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥ सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वा-

संप्रति द्व्यर्थवाचित्वे उदाहरति—युवामावां वा अतिक्रान्त इत्यादिना ॥ बह्वर्थयोस्तु उदाहरति—युष्मानस्मा-
न्वेति ॥—पदस्य ॥ ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ इति विरोधनिर्देशात् प्राक् पदस्येत्ययमधिकारः । तेन राजा राजभ्यामि-
त्यादौ ‘न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ इति नलोपः सिध्यति । न तु राजानौ राजान इत्यत्र । तथा गोमान् यवमानि-
त्यादौ संयोगान्तलोपो, न तु गोमन्तौ यवमन्तावित्यादौ । तथा ‘मो नो धातोः’ इति नलं प्रशानभ्यामित्यादौ भवति, न तु
प्रशानौ प्रशाम इत्यत्र । तथा हरिं वन्दे इत्यादौ ‘मोऽनुस्वारः’ प्रवर्तते, न तु गम्यत इत्यदौ । न च ‘उञि च पदे’ इत्यतः
पदे इत्यधिकारात्पदे परतो मस्यानुस्वारः स्यात्, न तु गम्यत इत्यत्रेति किमिह पदस्येत्यधिकारेणेति वाच्यम् । पुंस्त्विति
रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । तस्मात् ‘मोऽनुस्वारः’ इत्यत्र पदस्येत्यनुवर्तनीयमेव, पदे इत्यस्योत्तरसूत्रेऽप्युपयोगो नास्तीति ‘उञि च पदे’
इत्यत्रावोचाम । इह पदस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी, सा तूत्तरेषु यथायोगं संबन्धविशेषे अवतिष्ठते । कचित् स्थाने षष्ठी,
कचित् अवयवषष्ठीति । तत्र ‘संयोगान्तस्य लोपः’ ‘मो नो धातोः’ ‘मोऽनुस्वारः’ इत्यादौ पदस्येति स्थानषष्ठी, अवयवषष्ठा
तूक्तातिप्रसङ्गात् । ‘मादुपधायाः’ इत्यादौ त्ववयवषष्ठी । अन्यथा वृक्षवानित्यत्रैव मनुपो मस्य वत्वं स्यात् न तु वृक्षवन्तौ वृक्ष-
वन्त इत्यत्र । एतच्चानुपदमेवोपपादयिष्यते ॥ यद्यपि ‘षष्ठीस्थानेयोगा’ इति परिभाषया ‘पदस्य’ इत्यत्र स्थानषष्ठ्येव
लभ्यते, न लवयवषष्ठी । तथापि नलोपसूत्रे अन्तस्येति ग्रहणाज्ज्ञापकादवयवषष्ठ्यपि लभ्यते । यदि पदस्येति स्थानषष्ठ्येव
स्यात्तर्हि नान्तस्य पदस्य लोपो भवन्नलोऽन्यस्य स्यादिति अन्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । अवयवषष्ठ्यङ्गीकारे तु अन्तस्येति ग्रहणं
सार्थकम् । तद्यथा नलोपसूत्रे प्रातिपदिकान्तस्येत्यसमासनिर्देशः । प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्य अन्तावयवो यो नकारस्तस्य
लोप इति सूत्रार्थ इति ॥ नन्वेवमन्तस्येतिग्रहणमवयवषष्ठीलज्ञापनार्थमिति स्त्रीकारात्पदस्येत्यत्र कथं नाम स्थानष-
ष्ठीलाभः संबन्धविशेषस्य निर्धारितत्वेन स्थानषष्ठीपरिभाषाया अनुपस्थितेः । अत्राहुः । प्रयोगमूललाङ्घ्याकरणस्मृ-
तेर्लेक्ष्यानुरोधेन स्थानषष्ठ्यपि स्त्रीक्रियते, ज्ञापकसिद्धा अवयवषष्ठी न सर्वत्र स्त्रीक्रियते, इति नलोपसूत्रे मनो-
रमायामन्तग्रहणं लक्ष्मुं शक्यमित्युक्तम् ॥ भाष्यादौ तु ‘पदस्य’ इत्यधिकृतस्यावयवषष्ठ्यन्तलमप्यभ्युपगम्यते, न तु
स्थानषष्ठ्यन्तलमेवेति ज्ञापनार्थमन्तग्रहणम्, तेन वृक्षवन्तौ वृक्षवन्त इत्यत्र ‘मादुपधायाः—’ इति वलं सिध्यति
पदावयवस्य मनुपः सत्त्वात् । अन्यथा पदस्येत्यस्य विशेष्यत्वे मनुपा तदन्तविधौ मत्वन्तं यत्पदं तदवयवस्य मनुपो
मादुपधायाः परस्य मस्य वत्वं भवतीत्यर्थः स्यात् । तथा च वृक्षवानित्यत्रैव स्यात्, न तु वृक्षवन्तौ वृक्षवन्त
इत्यत्रेति स्थितम् ॥—पदात् ॥ ‘कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ’ इत्यतः प्रागयमधिकारः । यदि तु ‘कुत्सने च सुपि—’
इत्यत्रापि पदादित्यनुवर्तते, तदा देवदत्तः पचति पूतीत्यत्रैव निधातः स्यात् न तु पचति पूतीत्यत्र ॥—अनुदात्तं सर्व-
मपादादौ ॥ इदं पदत्रयमा पादपरिसमाप्तेरधिक्रियते ॥—षष्ठीचतुर्थीति । ‘अल्पाचतरम्’ इति षष्ठीत्यस्य पूर्वनि-
पातः ॥—पश्चादिविशिष्टयोरिति ॥ ननु युष्मदस्मदोरित्युक्तात्तयोरेव वांनावादय आदेशाः स्युः । न च ‘पदस्य’
इत्यधिकाराद्विभक्त्यन्तस्यैव पदलात्वपश्चादिविशिष्टयोरेव स्युरिति वाच्यम् । उक्तीत्या वल्लासादौ दोषाभावेऽपि भ्यामादौ
परतो युष्मदस्मदोः पदलात्केवलयोर्वीनावादेशप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तथा च ‘सुखं वां नौ ददात्वीशः’ इति प्रयोगो न सं-
गच्छेत । नापि ‘द्वितीयास्थयोः’ इति स्थग्रहणसामर्थ्याद्विभक्तिविशिष्टयोरेव आदेशा भवेयुरिति वाच्यम् । ‘स्थग्रहणाच्छू-
यमाणविभक्तिकयोरेव’ इति वक्ष्यमाणतया तत्सामर्थ्यस्योपक्षयात् ॥ मैवम् । ‘अनुदात्तं सर्वम्’ इति सर्वग्रहणाधिकारा-
त्सर्वस्यैव विभक्तिविशिष्टस्य आदेशा भवन्तीति आकरे स्पष्टत्वात् ॥ यदि तु ‘सर्वस्य द्वे’ इत्यतः सर्वस्येति पदमनुवर्तते,
तदा सर्वग्रहणमिह लक्ष्मुं शक्यमित्याहुः ॥—उक्तानादेशान्वचनक्रमेणोदाहरति—श्रीश इत्यादिना ॥—स्वामी ते
मेऽपीति । ‘स्वामीश्वराधिपति—’ इति षष्ठीसप्तम्योर्विधानादिह षष्ठी ॥ द्विवचनान्तमोरुदाहरणमाह—पातु वामित्यादि-

मपि नौ हरिः । सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यान्सेव्योऽत्र वः स नः ॥ २ ॥ पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ सा-
भूत् । त्वां पातु । मां पातु । अपादादौ किम् । वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदाऽवतु । स्थग्रहणाच्छ्रयमाण-
विभक्तिकयोरेव । नेह । इतियुष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति ॥ ॐ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्म-
दादेशा वक्तव्याः । एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न । ओदनं पच तव भविष्यति । इह तु स्यादेव । शालीनां
ते ओदनं दास्यामीति ॥ ॐ एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः ॥ अनन्वादेशे तु नित्यं स्युः ।
धाता ते भक्तोऽस्ति धाता तव भक्तोऽस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव । ॥ न चवाहाऽहैवयुक्ते ॥ ८१ ॥ २४ ॥ वा-
दिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिरूवां मां च रक्षतु । कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तग्रहणात्साक्षा-
द्योगेऽयं निषेधः । परम्परासंबन्धे तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी । ॥ पश्याथैश्चानालोचने ॥ ८१ ॥
२५ ॥ अचाक्षुषज्ञानार्थैर्नतुभियोगे एते आदेशा न स्युः । चेत्तसा त्वां समीक्षते । परम्परासंबन्धेऽप्ययं निषेधः । भ-

न । बहुवचनान्तयोस्तु—सोऽव्याद्वो न इत्यादि ॥—सेव्योऽत्र वः स नः इति ॥ इति । ‘अहं कृत्यतृचश्च’ इति
ष्यत्, ‘कृत्यानां कर्तरि वा’ इति षष्ठी ॥—वेदैरशेषैरिति । ‘युष्मान् रक्षतु गोविन्दः’ इति प्राचः पाठस्तूपेक्षितः, युष्मानित्यस्य
तु पदात्परत्वाभावादेवाप्राप्तेः । अस्मानित्यस्य तु पदात्परत्वेऽपि समानवाक्यस्थपदात्परत्वाभावात् ॥ ननु ‘युष्मदस्मदोः ष-
ष्ठीचतुर्थीद्वितीयानाम्’ इति सूत्र्यां, विशेषणेन तदन्तविधौ षष्ठ्याद्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः पर्यवस्यति । न च स्थग्रहणाभावे
युष्मदस्मदोः संबन्धिनीनां षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामित्यर्थः स्यादिति वाच्यम् । ‘सर्वस्य’ ‘पदस्य’ इत्यनुवर्तनादतो व्याचष्टे
—स्थग्रहणादिति । तिष्ठतिरिहाहानौ वर्तते । यथा ‘समये तिष्ठ सुग्रीव’ इति समयं मा हासिरिति गम्यते । तेन ष-
ष्ठ्यादीनविजहतोरेव युष्मदस्मदोरादेशा इत्यर्थः ॥—इति युष्मत्पुत्र इति । युवयोः पुत्रो युष्माकं पुत्र इति वा विग्रहः,
न तु तव पुत्र इति । यथा हि सति त्वत्पुत्र इत्येव स्यात् । एवमस्मत्पुत्र इत्यत्राप्युच्यम् ॥ पदात्परत्वं संपादयितुमिति-
शब्दः ॥ ननु राज्ञोः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति विग्रहे राजपुरुष इति नेष्यत इति सिद्धान्तविरोधाद्युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्र इत्यत्र
युवयोर्युष्माकमित्यादिविग्रहो न संभवतीति चेत् । अत्राहुः । यत्र वृत्तौ संख्याविशेषबोधकं प्रमाणं नास्ति तत्रैकत्वसंख्या-
श्रीयते यथा राजपुरुष इति ॥ न हि राजपुरुष इत्यत्र विभक्तौ निवृत्तायां राजपदार्थे द्वित्वाद्विप्रत्यायकं किंचिदस्ति । यत्र
पुनः संख्याभेदगमकमर्थप्रकरणाद्यस्ति, भवति तत्र द्विवचनबहुवचनयोरपि वृत्तिः । प्रकृते त्वेकवचनान्तेन विग्रहे ‘प्रत्य-
योत्तरपदयोश्च’ इति त्वमादेशप्रसङ्गादर्थद्विवचनबहुवचनान्तेनेति विग्रहे वृत्तिर्भविष्यतीति ॥ अर्थः सामर्थ्यम् । अर्थाद्यथा,
मुनेः क्रीतो मौद्रिकः । न ह्येकेन मुनेन द्वाभ्यां वा मुद्राभ्यां कचणं संभवति ॥ प्रकरणाद्यथा—‘भवन्निरामवसरप्रदानाय व-
चांसि नः’ । भवतोर्गिरामिति तत्र द्व्यर्थः ॥ समानवाक्य इति । ‘देवदत्त अस्त्ययं दण्डो देवदत्त हरानेन’ इत्यत्र
दण्ड इत्येतत्पूर्ववाक्यस्थमिति समानवाक्यस्थत्वाभावादामन्त्रितनिघातो न भवति ॥—एकतिङ् इति । एकं तिङन्तं यत्रे-
ति बहुव्रीहिः ॥ ननु ओदनस्त्वया पक्तव्यस्तव भविष्यतीत्यत्रातिप्रसङ्गः पक्तव्योऽस्तीत्यव्याहारेण भिन्नवाक्यतासमर्थनेऽपि
पश्य मृगो धावतीत्यादावेकवाक्यत्वव्यवहारो न स्यात् ॥ सत्यम् । प्रकृतोपयोगित्वेनेदमुक्तं, पश्य मृग इत्यादौ तु ‘अर्थ-
कत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्’ इति शास्त्रान्तरप्रसिद्धत्वमेवेत्येके ॥ अन्ये तु ‘आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्’ इति
वार्तिककारवचनपर्यालोचनया ‘एकतिङ्’ इत्यत्र तिङन्तं विशेष्यसमर्पकं विवक्षितं, ततश्च पश्य मृगो धावतीत्यत्र तिङ-
न्तद्वये सत्यपि पश्येत्यस्यैव विशेष्यसमर्पकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः ॥ एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची, बहुव्रीहि-
श्चायम् । तेन ‘ब्रूहिब्रूहि देवदत्त’ इत्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिध्यतीति समर्थमूत्रे कैयटः ॥ ‘युष्मदस्मदोर्विभाषा
अनन्वादेशे’ इति वार्तिकमर्थतः पठति—एते वांनावादय इति ॥ यद्यपि ‘सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा’ इत्यत्रैतत् प-
ठ्यते, तथाप्यविशेषण विकल्पोऽयं विधीयते इत्याशयेन सपूर्वत्वाभावेऽपि विकल्पमुदाहरति—धाता ते भक्त इति ॥ अ-
नन्वादेशे तु नित्यमुदाहरति—तस्मै ते नम इत्येवेति ॥—‘तुल्यार्थः’ इत्यादिवत् ‘न चवाहाहैवः’ इति तृतीयानिर्देशे-
नापि युक्तार्थलाभे युक्तग्रहणमनर्थकमित्यत आह—युक्तग्रहणादिति । यत्र युष्मदस्मदर्थगतान् समुच्चयादीन् चादयो
द्योतयन्ति तदा चादिभिः सहार्थद्वारा युष्मदस्मदोः साक्षाद्योगः, तत्रायं निषेध इत्यर्थः ॥—हरो हरिश्चेति । अत्र च-
शब्दो हरहरिगतसमुच्चयमाह, हरिहराभ्यां त्वस्मदः संबन्धो, न तु समुच्चयेनेति न साक्षाद्योगः किं तु परम्परायोग इति
न निषेध इति भावः—पश्याथैश्चानालोचने—॥ अत एव निपातनाद्भावे ‘प्राप्ताभ्याधेद्’ इति शः । दर्शनं पश्यः, तच्चेह

१ संवेद्योऽस्मानिति—नन्वत्र संध्यभावे नवाक्षरत्वेनातुष्टुप्पादत्वानापत्तिः, संघौ तु उभयत आश्रयणेऽन्तवद्भावाभावेन कथमा-
देशप्राप्तिरिति चेन्न, संवेद्य इत्येकादशविशिष्टस्य पूर्वान्तवत्त्वेन पदत्वात् । स्मानित्यस्य चैकदेशविकृतत्वायेन द्वितीयान्तास्मच्छब्दत्वेन
संघौ कृते तत्प्राप्तिरिति । २ पञ्चकेति—समुच्चयविकल्पाद्भुतखेदावधारणार्थानां च, वा, इ, अह, एवानां पञ्चानामन्यतमेन योगे
इत्यर्थः । ३ चेतसेति—नन्वचाक्षुषेतिपदुदासेन बहिरिन्द्रियजन्यज्ञानार्थयोगे एव स्यादिति चेतस्ययुक्तमिति वाच्यम्, न,
अनालोचनार्थैरित्येव सिद्धे पश्याथैरित्यस्य वैयर्थ्यपत्तेः ।

कस्तव रूपं व्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा । ॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८।१।२६। विद्यमानपूर्वात्प्रथमात्परयोरनयोरन्वादेशोऽप्येते आदेशा वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स जाम् । त्वा मेति वा । ॥ सामन्त्रितम् ॥ २।३।४८। संबोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् । ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ८।१।७२। स्पष्टम् । अग्रे तव । देवास्मान्पाहि । अग्रे नय । अग्रे इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघात आमन्त्रितनिघातश्च न । सर्वदा रक्ष देव न इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः । एवम् इमं मे गङ्गे यमुने इति मन्त्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपि मेवमन्त्रितेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः । ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ८।१।७३। विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात् । हरे दयालो नः पाहि । अग्रे तेजस्विन् । ॥ विभाषितं विशेषवचने ॥ ८।१।७४। अत्र भाष्यम् । बहुवचनमिति वक्ष्यामीति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषपणे परे अविद्यमानवद्भावात् । यूयं प्रभवः । देवाः शरण्याः । युष्मान् भजे । वो भजे इति वा । इहान्वादेशोऽपि वैकल्पिका आदेशाः । सुपात् । सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ । ॥ पादः पत् ॥ ६।४।१३०। पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाद्यामित्यादि । अग्निं मन्थतीत्यग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमर्थौ । अग्निमथः । अग्निमन्थामित्यादि । ऋत्विगित्यादिसूत्रेणाञ्चेः सुपुपपदे किन् । ॥ अनिदितां हल उपधायाः कृति । ६।४।२४। हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति डिति च ।

ज्ञानमात्रम् 'अदर्शने लोपः' इत्यत्र यथा, न तु चाक्षुषज्ञानमेव, 'अनालोचने' इति निषेधात् तदेतदाह—अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति ॥ परम्परासंबन्धेऽपीति । पूर्वसूत्रस्थयुग्रहणेन ज्ञापितमेतद्भवत्यन्यत्र परम्परासंबन्धेऽपि निषेध इति ॥ —सपूर्वायाः— सहशब्दोऽत्र सलोमक इत्यत्रेव विद्यमानवचनः 'तेन सहेति—' इत्यत्र तुल्ययोगवचनं प्राथिकमिति वक्ष्यमाणत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहस्य समासः । 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः ॥ प्रथमाया इति च प्रत्ययग्रहणात्तदन्तविधिरित्यालोच्याह—अविद्यमानपूर्वादित्यादि ॥ 'एते वांनावाद्य आदेशाः' इत्यविशेषोक्त्यैव विभाषया सिद्धेः किमर्थमिदं वचनमित्याशङ्क्य परिहरन्नाह—अन्वादेशोऽपीति ॥ —भक्तस्त्वमित्यादि । त्वं भक्तोऽहमपि तेन हरिस्त्वां मां च त्रायत इति संबन्धः । एवं च प्रकान्तत्वान्न यच्छब्दापेक्षा । येन कारणेन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपीति व्याचक्षाणानां तु यच्छब्दाध्याहारकेश इति बोध्यम् ॥ अत्र तेनेति पूर्वविद्यमानं पदं ततो हरिरिति प्रथमान्तं ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यादेशः । तथा त्रायते इत्यस्मात्परं स इति प्रथमान्तं ततः परस्यास्मच्छब्दस्यादेशः ॥ —सामन्त्रितम् ॥ —'संबोधने च' इत्यतः संबोधने इत्यनुवर्तते । सा इत्यनेन प्रथमा निर्दिश्यते । महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्संज्ञाविधावपि तदन्तग्रहणम् ॥ आमन्त्रणमामन्त्रितमुपचारात्तत्साधने वृत्तिः, विभक्त्यन्तेन चामन्त्रयते, न तु केवल्या विभक्त्येत्याशयेनाह—तदन्तमिति ॥ —इहेति । 'अग्रे तव' 'देवास्मान्' इत्यत्र युष्मदस्मदर्शनं भवत्यादेशः, 'अग्रे नय' इत्यत्र 'तिङ्कृतिङः' इति न तिङन्तनिघातः, अग्रे इन्द्र वरुणेत्यत्र तु 'आमन्त्रितस्य च' इत्यामन्त्रितनिघातो नेति विवेकः ॥ —सर्वेषां निघात इति । अयं च निघातः पदकाले श्रूयते न तु संहिताकाले 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति संहितायामेकश्रुतिविधानात् ॥ —अग्रे तेजस्विन्निति । इह पदात् परत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य 'आमन्त्रितस्य च' इत्याद्यमिकनिघातः सर्वाः नुदात्तः ॥ सुपादिति । शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहिः । 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादस्यान्तलोपः ॥ —पादः पत् ॥ —तदवयवस्येति । एतच्च 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति परिभाषया लभ्यते । इयं च परिभाषा 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यनेन ज्ञापिता । तथाहि 'अस्तेभूः' 'इको यणचि' इत्यादौ सामीप्यादिसंबन्धप्रसङ्गेऽपि लक्ष्यानुरोधेन व्याख्यानान्तरङ्गत्वात् 'स्थानिवदादेशः—' इति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगत्वे सिद्धेऽप्यारभ्यमाणेन 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यनेन षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थो लभ्यते । तथा च 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति सिद्धम् ॥ 'अलोऽन्त्यस्य' 'आदेः परस्य' इति योगौ तु आरम्भसामर्थ्यान्निर्दिश्यमानपरिभाषाया बाधकौ, तेन 'पुमः स्वय्यमपरे' 'उदः स्थास्तम्भोः—' इत्यादौ न दोष इति दिक् ॥ दान्ताः ॥ ॥ अग्निमदिति । मन्त्रातेर्मन्थतेश्च द्विपि एतदेव रूपम् ॥ इदित्तु नलोपाभावादग्निमन् अग्निमन्थौ । अग्निमन्थः ॥ थान्ताः ॥ ॥ अनिदिताम्— ॥ इह ह्रस्वेकार इत्संज्ञको येषां तानि इदिन्ति न इदिन्ति अनिदिन्ति तेषामनिदिताम् । एतच्च अङ्गस्य विशेषणं, हल इत्यपि, तदाह—हलन्तानामनिदितामिति ॥ —उपधाया नस्येति । 'श्रात्रलोपः' इति सूत्रान्नेति छत्तषष्ठीकं पदमनुवर्तते तच्चोपधाग्रहणेन विशेष्यत इति भावः ॥

१ संबोधने इति—ननु संबोधनप्रथमापदानुवृत्त्यैव संश्लिष्ये सेति न्यर्थमिति चेन्न, हैहोइत्यादीनां विशिष्य क्रोशेषु संबोधने शक्तेरुक्तत्वेन तत्र प्रातिपदिकेति सूत्रेणैव प्रथमोत्पत्तेस्तेषां संज्ञार्थं तदावश्यकत्वात् । अन्यथा अनन्तरस्येति न्यायेन संबोधने चेति विहितप्रथमान्तस्यैव स्यात् । २ पाद इति—अत्र पाच्छब्देन 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यादिना कृतसमासान्ताकारलोपस्य ग्रहणम्, सुपदेर्न्यन्तकिबन्तस्य वा । नच द्वितीये णिङोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम्, द्वौ छत्तमिति निषेधः ।

उगिदचामिति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नुमो नकारस्य किन्प्रत्ययस्य कुरिति कुन्वेन इकारः । प्रा३ । अनुस्वार-
परसवर्णौ । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ । ॥ अचः । ६।४।१३८। लुप्तनकारस्याञ्चनेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ।
॥ चोः । ६।३।१३८। लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् ।
प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । अच इति लोपस्य विषयेऽन्तरहोऽपि यण् न प्रवर्तते । अकृतव्यूहा इति
परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । अमुनञ्चतीति विग्रहे । अदस् अञ्च इति स्थिते । ॥ विष्वग्देवयोश्च ढेरञ्चञ्चता-
वप्रत्यये । ६।३।१९२। अनयोः सर्वनाम्नश्च ढेरद्यादेशः स्यादप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । अददि अञ्च इति स्थिते यण् ।
॥ अदसोऽसेदीदु दो मः । ८।२।८०। अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदृतौ न्नो दस्य च मः । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः
समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्याद् ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुय-
ञ्चम् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चा । अमुमुयभ्यामित्यादि । मुत्वस्याऽसिद्धत्वात् यण् । (५) अन्यद्वाधेऽन्त्य-
सदेशस्य । इति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते अदमुयङ् । अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सोऽसिरिति व्या-
ख्यानात् त्यदाद्यन्वविषय एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे अदमुयङ् । उक्तं च ॥ अदसोऽदेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति ल-
त्ववत् ॥ केचिदन्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेहि दृश्यते इति ॥ विष्वग्देवयोः किम् । अश्वाची । अञ्चतौ किम् । विष्वग्युक् ।
अप्रत्यये किम् । विष्वगाञ्चनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविविधिरिति । तेनाऽयस्कारः । अतः
कृकमीति सः । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । शसादावचि । ॥ उद ईत् । ६।४।१३९। उच्छ्रवदात्परस्य लुप्तनकारस्या-

अनिदितामिति किम् । नन्धते ॥ हलः किम् । नीयते ॥ उपधायाः किम् । हन्यते ॥—अचः ॥ ‘अञ्छोपोऽनः’ इत्यतोऽञ्छोप
इत्यनुवर्तते ‘भस्य’ इति च । तदाह—भस्याकारस्य लोपः स्यादिति ॥ अत्र नञ्याः । यद्यत्राञ्चतेर्भस्येति सामा-
नाधिकरण्येनान्वयः स्वीक्रियते, तर्हि प्रतीचः प्रतीचेत्यादि न सिध्येत् । उपसर्गमहितस्यैव भत्वेन केवलस्याञ्चतेर्भस्याभावात् ।
भस्यावयवस्याञ्चतेरिति वैयधिकरण्येनान्वये तु प्रत्यगात्मनेत्यादावञ्चतेरकारस्य लोपः स्यात् । अञ्चत्यन्तस्य भस्याकारलोप
इति व्याख्यायां प्राचः प्राचेति प्रशब्दाकारस्यापि लोपः स्यात् । तच्चावृत्त्यादिनाञ्चत्यन्तस्य भस्याञ्चतेरकारस्येति व्याख्या-
नेऽपि प्रत्यङ्मन्त्राति प्रत्यङ् ततः शसादिषु प्रत्यङ्चः प्रत्यङ्चेत्यादावतिप्रसङ्ग एव । तस्मात् ‘अञ्छोपोऽनः’ इत्यत्रैवात्रापि
अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादितरो योद्धतिस्तस्याकारस्य लोपः स्यादिति व्याख्येयम् । ‘द्युप्रागपागुद्वप्रतीचः—’ इति
निर्देशश्चेह व्याख्याने लिङ्मित्याहुः ॥—चोः ॥ ‘चजोः’ इति निर्देशाच्चवर्गग्रहणं न भवतीत्याह—लुप्ताकारनकारेऽञ्चता-
चिति । अत्राकारलोपेन नकारलोपस्याक्षिप्तत्वात्तत्कथनं व्यर्थमेव, किंतु लुप्ताकारेऽञ्चतावित्येव सुवचमित्याहुः ॥ ‘दुलोपे—’
इति सूत्रादणो दीर्घ इत्यस्य चानुवर्तनादाह—अणो दीर्घः स्यादिति ॥—प्राचः प्राचेति । प्रतीच इत्याद्यर्थमवश्य-
स्वीकार्येतोलोपे कृते अनेन दीर्घो विधीयत इति भावः ॥—प्राग्भ्यामिति । ‘चोः कुः’ इति कुत्वं, न तु ‘किन्प्रत्ययस्य—’
इत्यनेन, तस्यासिद्धत्वात् ॥—विष्वग्देवयोश्च—॥ चकारेण ‘आ सर्वनाम्नः’ इत्यतः सर्वनाम्न इति लभ्यते इत्याह—अन-
योः सर्वनाम्नश्चेति ॥—अप्रत्ययान्तेऽञ्चताविति । अविद्यमानः प्रत्ययोऽप्रत्ययः किन् क्वादिः । ‘अञ्चतौ वप्र-
त्यये’ इति पाठे तु ‘वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ’ इति व्याख्येयम् । विष्वग्देवयोस्तूदाहरणं विष्वगञ्चतीति विष्वग्यङ् इति बोध्यम् ॥
—अदसोऽसेः—॥ असेरिति इकार उच्चारणार्थस्तदाह—अदसोऽसान्तस्येति ॥ असान्तस्येति किम् । अमुमात्मन
इच्छति अदस्यति । दात् परस्य किम् । अमुया अमुयोरित्यत्रान्वयकारस्य साभूत् ॥—ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति । व्यञ्ज-
नस्य हि ह्रस्व ईषत्सदृशो दीर्घस्तु विसदृश इति भावः । प्राञ्चस्तु ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वमकृतैव ‘विधीयमानोऽप्यण्
क्वचित् सवर्णान् गृह्णाति’ इति स्वीकृत्य आन्तरतम्याद् ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घ इति व्याचक्षते ॥—अन्त्यद्वाध
इति । सूत्रे अदस इति नावयवषष्ठी, किं तु स्थानेषष्ठी, एवं हि अलोऽन्यपरिभाषापतिष्ठते । तथा च अदसो
योऽन्त्यः स दात्परो न भवति दात्परो यः सोऽदसोऽन्त्यो न भवतीत्येवमन्यद्वाधेऽन्त्यसमीपस्य भवतीति तेषामा-
शयः ॥—उक्तं चेति । वार्तिककृतेति शेषः । एवं च अमुग्यङ् इति केषांचिदुदाहरणं भाष्यानुकूलादुपेक्ष्यमिति भावः ॥
—लत्ववदिति । चलीकृष्यत इत्यत्र ‘कृपो रो लः’ इत्युभयोर्यथा लत्वं तथेत्यर्थः । नन्वप्रत्ययग्रहणाभावेऽप्युत्तरपदाधि-
कारस्थत्वाद्विष्वग्यङ् देवग्यङ् इत्यञ्चत्युत्तरपदेष्वेवाद्यादेशः स्यात् तु विष्वगञ्चनमित्यत्रातो व्याचष्टे—अप्रत्ययग्रहणं ज्ञाप-
यतीति ॥—अन्यत्रेति । ‘अतः कृकमि—’ इत्यादौ ॥—तेनेति । अन्यथा ‘निखं समासे—’ इत्यतोऽनुवृत्तेन समासप्र-
हणेनोत्तरपदस्याक्षेपात् ‘अतः कृकमि—’ इति कृधातुग्रहणे कृधातुत्तरपदक एवायस्कृदित्यादौ सत्वं स्यात्, नत्वणन्तोत्तरप-

१ अच इति—अत्र अजिति न प्रत्याहारः, ‘आतो धातोः’ इत्यारम्भात्, प्रतीचो यदिति निर्देशाच्च । अत एव पञ्चाद्यचो न
ग्रहणम् । २ अण इति—नन्वेवं कर्तृचः हर्तृचः इत्यादौ दीर्घानापत्तिः इति चेदत्र कैयटः । यदीदृशः प्रयोग उपलभ्यते तर्हि
इतोऽणिति निवृत्तमिति । ३ सर्वनाम्न इति—इदं च सर्वनाम्नो गौणत्वेऽपि प्रवर्तते, विधानसामर्थ्यात् । ४ असान्तस्येति—
सान्तग्रहणमोकाररेफयोरप्युपलक्षणम्, ‘अदोऽनुपदेशे’ इति निर्देशात् ।

ञ्चतेर्भस्याकारस्य ईन्त्यात् । उदीचः । उदीचा । उद्गभ्यामित्यादि । ॥ **समः समि** । ६।३।१३ । वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सम्यङ् । । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । समीचः समीचा । ॥ **सहस्य सध्रिः** । ६।३।१५ । वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । स-
ध्यङ् । ॥ **तिरसस्तिर्यलोपे** । ६।३।१४ । अलुप्ताकारेऽञ्चतौ वप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यदेशः स्यात् । तिर्यङ् ।
तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि । ॥ **नाञ्चेः पूजायाम्** । ६।४।३० ।
पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वाच्च नुम् । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाभावादकारलो-
पो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु । प्राङ्षु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्गादयः । कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । अस्य
ऋत्विगादिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते । कुङ् । कुञ्चौ । कुञ्चः । कुङ्भ्यामित्यादि ॥ चोः कुः ॥ पयोमुक् । पयो-
मुग् । पयोमुच्चौ । पयोमुचः । वश्चेति ण्वम् । स्कोरिति सलोपः । जश्चत्त्वं । सुवृद् । सुवृङ् । सुवृश्चौ । सुवृश्चः ।
सुवृह्सु । सुवृहत्सु ॥ ॥ **वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवञ्च** । एते निपात्यन्ते शतृवच्चैर्पां कार्यं स्यात् । उगित्वाबु-
म् । सान्तमहत् इति दीर्घः । मह्यते पूज्यते इति महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् । महतः । महता । मह-
द्भ्यामित्यादि । ॥ **अत्वसन्तस्य चाधातोः** । ६।४।१४ । अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धातुभिन्नासन्तस्य चासंबुद्धौ
सौ परे । परं नित्यं च नुम् बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः ततो नुम् । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धी-
मन् । शसादौ महद्बृत् । धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति गोमानिवाचरतीति वा क्यजन्तादाचारकिञ्चन्ता-
द्वा कर्तरि क्तिप् । उगिदचामिति सूत्रेऽजग्रहणं नियमार्थम् । धातोश्चेदुगित्कार्यं तद्वञ्चतेरेवेति । तेन सत् ध्वत् इ-
त्यादौ न । अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । इत्यादि । भातेर्डवतुः ।
भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । शन्नन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावाच्च दीर्घः । भवतीति भवन् । ॥ **उभे अभ्यस्तम्** । ६।१।५ ।

दकेऽयस्कार इत्यत्रेति भावः ॥—**उद् ईत्** ॥ अचः, इत्यस्यापवादः ॥ इह अच इत्यनुवर्तते भस्येति च तदाह—**उ-
च्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्येत्यादि** ॥ भस्येति किम् । उदञ्चौ । उदञ्चः । उदग्भ्याम् ॥ लुप्तनकारस्येति किम् । पू-
जायाम् उदञ्चः, उदञ्चेति यथा स्यादिति ॥—**समः समि** ॥ समीत्यविभक्तिको निर्देशः । एवं 'तिरसस्तिरि-' इत्य-
पि । संगतमञ्चतीति सम्यङ् ॥—**समीच** इति । अलोपे 'चौ' इति दीर्घः ॥ सह अञ्चतीति सध्यङ् । भविष्ये अल्लो-
पदीर्घः । समीच इत्यादि ॥—**तिरसः**—॥ न विद्यते लोपः यस्य सः अलोप इति बहुव्रीहिः । अञ्चतावित्यनुवर्तमानमन्य-
पदार्थः । अवयवद्वारकश्च लोपः समुदाये उपचर्यत इत्यभिप्रेत्याह—**अलुप्ताकार** इत्यादि । अकारलोपे सतीति नोक्तं,
व्याख्यानात् ॥ अप्रत्ययान्ते किम् । तिरोऽञ्चनमित्यादौ मा भूत् ॥—**तिरश्च** इति । लुप्ताकारत्वात्तिर्यदेशाभावे सस्य शु-
त्वेन शः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् शुत्वं न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तदभावात्पदान्तविधित्वाच्च ॥—**नाञ्चेः**—॥
नुमैव सिद्धे प्राञ्चः प्राञ्चेत्यादौ नुमोऽभावेऽपि नकारश्रवणार्थः ॥—**प्राङ्ङिति** । प्रकर्षेणाञ्चति पूजयतीति पूजार्थादञ्चेः किन् ।
—**प्राङ्ङिविति** । 'ङ्णोः कुक्कुक्-' इति वा कुक्, 'चयो द्वितीयाः-' इति पक्षे खकारोऽपि बोध्यः ॥—**एवमिति** । श-
सादिषु प्रत्यङ्गः । प्रत्यङ्भ्याम् । अमुमुयङ् । अमुमुयङ्भ्याम् । उदञ्चः । उदङ्भ्यामित्यादि शेषम् ॥ कुञ्चतीति कुङ् ॥
—**सलोप** इति । शुत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः । सुष्ठु वृद्धतीति सुवृद् । किपि 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् ॥—**सुवृ-
हत्स्विति** । चत्वंस्यासिद्धत्वात्पूर्वं 'ङः सि-' इति वा ध्रुद् ततश्चत्वंम् ॥ चान्ताः ॥ ॥ **निपात्यन्त** इति । 'पृषु सेचने' । 'बृह
वृद्धौ' । अत्र गुणाभावः ॥ महः कर्मणि प्रत्ययः । अत एव मह्यते पूज्यते स महानिति व्याचष्टे ॥ गमेस्तु जगादेशः । च-
त्वारोऽप्यतिप्रत्ययान्ताः । एतच्च उणादिषु स्फुटीकरिष्यते ॥—**अत्वसन्तस्य चाधातोः** ॥ 'ढ्रलोपे-' सूत्रादीर्घस्य 'नो-
पधायाः' इत्युपधाग्रहणस्य चानुवर्तनादाह—**उपधाया दीर्घः स्यादिति** । इह अधातोरिति योगो विभज्यते तत्साम-
र्थ्यादनन्तरस्यासन्तस्यैव प्रतिषेधः, नत्वत्वन्तस्येति कैयटादयस्तदेतद्दर्शयति—**धातुभिन्नासन्तस्य चेति** । धात्ववय-
वभिन्नो योऽस् तदन्तस्येत्यर्थः । तेन उखास्रत् पर्णचत् इत्यादि सिद्धम् । धातुभिन्नो योऽसन्तस्तस्येति व्याख्यायां सत् ध्वत्
इत्यत्र सिद्धान्ते दीर्घाभावेऽप्यत्र तु स्यादेवेति दिक् ॥ अत्र 'सर्वनामस्थाने च-' इति सूत्रादसंबुद्धावित्यनुवर्तते 'सौ च' इ-
त्यतः साविति च तदाह—**असंबुद्धौ सौ पर** इति ॥—**अत्वन्तत्वाभावादिति** । अतु इत्युकारानुबन्धस्यानुकरणाच्छ-
न्नन्तस्य न भवतीत्यर्थः ॥—**उभे**—॥ शब्दरूपापेक्षया ननुसकनिर्देशः ॥—**षाष्टद्वित्वेति** । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति

१ समीति—'समो मिङ्' 'सम इङ्' इति च नास्ति, परिभाषाज्ञानगौरवपरिहारार्थत्वात् । २ पूजार्थस्येति—पूजारूपार्थस्य
गम्यमानत्वे इत्यर्थः । अत एव 'अञ्चोऽनपादाने' इति सूत्रेऽन्याकुलं गच्छतीत्यर्थेऽञ्चितं गच्छतीति भाष्यप्रयोगः संगच्छते ।
एवं चाञ्चतेः पूजार्थस्य पूजाप्रयोजकार्थकत्वे च नलोपो न । एवं प्रकृष्टं गच्छतीत्यर्थेऽपि प्राञ्चशब्देऽपि न भवति नलोपः, उपसर्गाणां
द्योतकत्वेनाञ्चतेः पूजाप्रयोजकप्रकर्षार्थत्वात् । ३ धीमानिति—ननु अत्वसन्तस्येति सूत्रे मतोर्ग्रहणं न स्यात्, एकानुबन्धकपरिभाषा-
विरोधात् । न चान्यस्यासंभवं, अन्युत्पत्तिपक्षे भवतोः संभवात् इति चेन्न । यदपदेशप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तस्य तदनुबन्धत्वस्यैव
स्वीकारात् पकारादिः समुदायानुबन्धत्वेऽपि अतोर्बुनुबन्धत्वाभावात् इति दिक् ।

पाठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे नः । ॥ नाभ्यस्ताच्छतुः । ७।१।७८। अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् । ददत् । ददद् । ददन्तौ । ददन्तः । ॥ जक्षित्यादयः पट् । ६।१।६। पट् धातवोऽन्ये जक्षिनिश्च सप्तम पुनेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षन् । जक्षद् । जक्षन्तौ । जक्षन्तः । एवं जाग्रत् । दग्निदत् । शासन् । चक्रासत् । दीर्घावे-
ज्योङित्वेऽपि छान्दसत्वाव्यत्ययेन परस्मैपदम् । दीथ्यन् । वेय्यत् । गुप् । गुव् । गुप्ता । गुपः । गुडभ्यामित्यादि । ॥
॥ त्यदादिषु दशोऽनालोचने कञ्च । ३।२।६०। त्यदादिपृषपपदेष्वज्ञानार्थादृशेर्धातोः कञ् स्याच्चात् किन् । ॥
॥ आ सर्वनाम्नः । ६।३।९१। सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्गृहशवनपु । कुत्वस्यासिद्धत्वाद्भवेति षः । तस्य जश्वेन डः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चत्वेन पक्षे कः । तादृक् । नादृग् । तादृशौ । तादृशः । पत्वापवादत्वा-
त्कुत्वेन खकार इति कैयटहरदत्तादिमते तु चत्वाभावपक्षे ख एव श्रूयते ननु गः । जश्चं प्रति कुत्वस्यासिद्ध-
त्वात् । दिगादिभ्यो यदिति निर्देशात्सिद्धत्वमिति वा बोध्यम् । ब्रश्चेति पत्वम् । जश्चत्वे । विद् । विड् । विशौ ।
विशः । विशम् । ॥ नशेर्वा । ८।२।६३। नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक् । नग् । नद् । नङ् । नशौ ।
नशः । नभ्याम् । नड्भ्यामित्यादि । ॥ स्पृशोऽनुदके किन् । ३।२।९८। अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः किन् स्यात् ।
घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । किन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् किप्यपि कुत्वम् । स्पृक् ।
पडगकाः प्राग्वत् । जिघृषा प्रागल्भ्ये । अस्मादन्विगादिना किन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वे-
न डः । गः । कः । धृष्णोतीति दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि । रत्नानि सुप्यातीति रत्नमुद् ।
रत्नमुद् । रत्नमुपौ । रत्नमुपः । पड्भ्यो लुक् । पड् । पङ् । पङ्गिः । पङ्भ्यः २ । पङ्चतुर्भ्यश्चेति नुद् । अनामिति
पर्युदासान्न धृत्वनिषेधः । यरोऽनुनासिक इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वचनाच्चित्तमनुनासि-
कः । षण्णाम् । पडत्सु । पङत्सु । तदन्तविधिः । परमपद । परमपण्णाम् । गौणत्वे तु प्रियपपः । प्रियपपाम् । रुचं
प्रति पत्वस्यासिद्धत्वात्सप्तजुषो हरिति रुचम् । ॥ वोरुपधाया दीर्घ इकः । ८।२।७६। रेफवान्तस्य धातोरुपधाया
इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठिषः । पिपठीभ्याम् । वा शरीति वा विसर्जनीयः । ॥ नुम्बि-

प्रतिषेधो वा' इति न्यायादिति भावः ॥ द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे—उभे समु-
दिते इति । अन्यथा नेनिजतीत्यत्र 'अभ्यस्तानामादिः—' इत्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात् ॥—नाभ्यस्ताच्छतुः ॥
व्यवहितोऽपि नुमेवात्र निषिध्यते अन्येषामप्रसक्तेरित्यभिप्रेत्याह—नुम् स्यादिति ॥—दददिति । ददातीति ददत् ।
दागो लटः शत्रादेशः, शपः श्लुः, 'श्लै' इति द्वित्वमभ्यासस्य हस्तः । 'श्राभ्यस्तयोरातः' इत्यालोपः ॥—जक्षित्यादयः
पट् ॥ जक्षिति पृथक् पदम् । इतिशब्देन जक्षिरेव परामुद्रयते । इति आदिष्वेपामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिस्तदेतदाह—
पट् धातवोऽन्ये इति ॥ तान्ताः ॥ ॥ गोपायतीति गुप् किपि विवक्षिते 'आयादय आर्धधातुके वा' इति वैकल्पिकत्वादि-
हायप्रत्ययाभावः । आयप्रत्ययपक्षे खतोलोपे यलोपे च गोपा इति रूपं बोध्यम् ॥ पान्ताः ॥ ॥—त्यदादिषु—॥ कञ-
न्तस्य तूदाहरणं तादृशो यादृश इत्यादि । तच्चात्र नोक्तं, हलन्तेष्वनुपयोगात् ॥ अनालोचने किम् । तं पश्यतीति तदर्थः ।
कर्मण्यण् । तादृशादयस्तु रुडिशब्दत्वादसताप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते । अत एवाज्ञानार्थाद् दृशेरिति संगच्छते । भाष्ये तु
कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दिशिता तस्मिन्नेवं पश्यन्ति जनाः 'स इवायं पश्यति' ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थाद्ज्ञानार्थादिति तु संगच्छ-
ते । तत्र दृशेर्ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेऽपि विपर्याकरणवृत्तित्वात् ॥—आकारोऽन्तादेश इति । आकारादेशे सति
खतो गुणः स्यात् । न चाकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्घः स्यादेवेति वाच्यम् । अकारस्याविधौ हल एव श्रवणप्रसङ्गात् ॥—वि-
डिति । 'विश प्रवेशने' इत्यस्मात् किप् ॥—नशेर्वा ॥ केचिदिह झलीत्यनुवर्त्य झलि पदान्ते चेति व्याचक्षते । तत्र ।
नष्टमित्यादावतिप्रसङ्गात् ॥—नगिति । पडगकाः प्राग्वत् ॥—स्पृशोऽनुदके किन् ॥ ककारो गुणाभावार्थः । नकारस्तु
'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति विशेषणार्थः । वस्तुतस्तु व्यर्थ एव सः 'किप्रत्ययस्य कुः' इत्युक्तेऽपि तदनुबन्धपरिभाषया किब-
न्तस्य कुलाप्रसक्तेः । न चाद्युदात्तत्वं प्रयोजनं, किनः प्रकृतीनामेकाच्चाद्वातुस्वरेणापि तत्सिद्धेः । दृग्गित्यत्र खन्तोदात्त-
त्वनिपातनादाद्युदात्तत्वं नापेक्षितमेवेति दिक् ॥ अत्र सुपीत्यनुवर्तते कर्मणीति तु निवृत्तमित्याशयेनाह—अनुदके सुप्यु-
पपदे इति । घृतस्पृगिति । घृतं घृतेन वा स्पृशतीति विग्रहः ॥ अनुदके किम् । उदके स्पृशतीति उदकस्पर्शः । निषेधसा-
मर्थ्यादिह किमपि न भवति । तस्मिन् हि सति किन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणेन कुत्वस्यावर्जनीयतया 'अनुदके' इति
निषेधस्य फलाभावात् ॥ केचित्तु उदकस्पृडिति प्रत्युदाहरन्ति । निषेधसामर्थ्यात् कुलं मास्तु किप् स्यादेवेति तेषामाशयः ॥
शान्ताः ॥ ॥ गौणत्वे त्विति । 'षड्भ्यो लुक्' 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्ये एव लुगनुदौ भवत
इति भावः ॥ पिपठिषतेः किप्यतो लोपे कृदन्तत्वात् स्वाद्युत्पत्तौ पिपठिषु इति स्थिते सोर्हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन
पदान्तत्वात्सस्य रभन्वति । न च रुत्वे कर्तव्ये अलोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ॥—नुम्बि-

सर्जनीयशब्दवायेऽपि । ८।३।५८। एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इणकुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । ण्वेन पूर्वस्य पत्वम् । पिपठीः । पिपठीः । प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने पत्वं न । निस्त्व । निस्से । नुमग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्यानात् । तेनेह न । सुहिन्सु । पुंसु । अतएव न शर्ग्रहणेन गतार्थता । रात्स-
स्येति सलोपे विसर्गः । चिकीः । चिकीर्षौ । चिकीर्षः । रोः सुपीति नियमाच्च विसर्गः । चिकीर्षु । दमेडौ । द्वित्वसामर्थ्याद्विलोपः । पत्वस्यासिद्धत्वाद्वृत्त्वविसर्गौ । दोः । दोषौ । दोषः । पदञ्च इति वा दोषन् । दोष्णः । दोष्णा । दोषः । दोषा । विश प्रवेशने । सन्नन्तात् किप् । संयोगान्तलोपः । व्रश्चेति पः । जश्चत्वे । विवि-
द । विविद् । विविक्षौ । विविक्षः । स्कोरिति कलोपः । तद् । तद् । तक्षौ । तक्षः । गोरद् । गोरद् । गोरक्षौ । गो-
रक्षः । तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां किपि तु स्कोरिति न प्रवर्तते । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । ३ पूर्वत्रासिद्धीये
न स्थानिवत् । इति तु इह नास्ति । ३ तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु । इति निषेधात् । तस्मात्सं-
योगान्तलोप एव । तक् । तग् । गोरक् । गोरग् । संयोगान्तलोपः । पिपक् । पिपग् । एवं विवक् । दिधक् । पिस
गतौ । सुष्टु पेसतीति सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपीभ्याम् । सुपीः । सुपीः । एवं सुत् । तुस
खण्डने । विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम् । विद्वांसौ । ४ वसोः संप्रसारणम्
। १।३।१३३ । वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् । पूवरूपत्वं पत्वम् । विदुपः । विदुपा । वसुचंस्रिति दत्वम् ।
विद्वज्यामित्यादि । सेदिवान् । सेदिवांसौ । सेदिवांसः । सेदिवांसम् । अन्तरङ्गोऽपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रव-
र्तते । अकृतव्यूहा इति परिभाषया । सेदुपः । सेदुपा । सेदिवज्यामित्यादि । सान्तमहत इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि

सर्जनीय—‘इण्कोः’ इति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनम् ॥—ण्वेन पूर्वस्येति । सनः सस्य रु-
त्वविसर्गयोः कृतयोः ‘वा शरि’ इति विकल्पात् पक्षे सकारस्तेन शब्दवाये सुपः सस्य पत्वं पूर्वस्य ण्वम् । न तु ‘आदेश-
प्रत्यययोः’ इति घः, ‘अपदान्तस्य’ इति निषेधादिति भावः ॥ एवं स्थिते शर्ग्रहणेन न प्रयोजनं किं तु ‘नुम्विसर्जनीय-
व्यवायेऽपि’ इत्येव सूत्रं युक्तमित्येके ॥ ‘नुमशब्दवायेऽपि’ इत्येव युक्तं सूत्रयितुं, शर्ग्रहणेन विसर्जनीयस्य लाभादित्यन्ये ॥—
निस्स्वेति । आद्यसकारस्य प्रत्येकं व्यवधानेऽपि आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावात् पत्वं न भवति । न चात्र ‘आदेशप्रत्यययोः’
इत्यनुवृत्त्यभावात् ‘नुम्विसर्जनीय—’ इत्यनेन धातुसकारस्य पत्वं स्यादिति वाच्यम् । तस्य स्वातन्त्र्येण विधायकत्वानङ्गीका-
रात् ॥ ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ ‘इण्कोः’ इतिवत् ‘नुम्विसर्जनीय—’ इत्यस्याप्यधिकारसूत्रत्वात् ॥ कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ।
चिकीर्षतेः किप् प्रत्ययः । चिकीः । ‘एकाच उपदेशे—’ इति ‘सनि ग्रहणोश्च’ इति वा सन इडभावे ‘इको झल्’ इति कि-
त्वाद्गुणाभावे ‘अञ्जनगमां सनि’ इति दीर्घे ‘ऋत इत्—’ इतीत्वे रपरत्वं ततो द्वित्वं ‘ह्लादिः शेषः’ ‘कुहोश्च’ अलोपः सो-
र्हलङ्वादिलोपे पदान्तत्वात् ‘वोरुपधायाः—’ इति दीर्घः ॥—दोरिति । दाम्यतीति दोः ॥—संयोगान्तलोप इति ।
न चास्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गत्वेनातो लोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । बहिर्निमित्तापेक्षपदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहि-
रङ्गत्वादिति दिक् ॥—विविडिति । विशेषः सन् ‘एकाचः—’ इतीप्तिषेधे ‘हलन्ताच्च’ इति कित्वात् गुणाभावः । द्वित्वाभ्या-
सकार्ये ॥—तडिति । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे’ इत्यस्मात् किप् । गां रक्षतीति गोरद् । कर्मण्युपपदे ‘वा सरूप’ न्यायेन
किप् ॥—कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । इतरथा ‘स्कोः—’ इति कलोपः स्यादिति भावः ॥—पिपगिति । पक्तुमिच्छति
पिपक् ॥ वक्तुमिच्छति विवक् ॥ ‘दादेः—’ इति घः । ‘एकाचो वशो—’ इति भष्भावः । दग्धुमिच्छति दिधक् । पान्ताः ॥
॥ सुत्तरिति ॥ सुष्टु तोसतीति सुत्तः ॥ वेत्तीति विद्वान् । ‘विदेः शतुर्वसुः’ । अदादिवाच्छपो लुक् । ‘सार्धधातुकमपि-
त्’ इति द्वित्वाद्योपधागुणः । उगित्वाद्यम् । ‘सान्तमहतः—’ इति दीर्घः । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ॥—वसोः—
प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याह—वस्वन्तस्येति ॥—सेदिवानिति । ‘भाषायां सदवसथुवः’ इति लिटः कसुः, ‘लि-
टि धातोः’ इति द्वित्वम्, ‘ह्लादिः शेषः’ ‘अत एकहल्मध्ये—’ इत्येवाभ्यासलोपौ, ‘वस्वेकाजाद्वसाम्’ इतीद्, नुम्,
‘सान्त—’ इति दीर्घः ॥—सेदुप इति । ननु ‘तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य’ इति परिभाषया ‘विदेः शतुर्वसुः’ इत्य-
स्यैव वसोः संप्रसारणं युक्तं, न तु कसोः । सत्यम् । वसोरुकारानुबन्धकरणं कसोः सामान्यग्रहणार्थम् । उगित्वस्य स्था-
निवद्भावनापि सिद्धेः । इह गमिप्रभृतिभ्यः कसुर्नोदाहृतः, छान्दसत्वात् । अत एव वैदिकप्रक्रियायां तस्थिवान् जप्तिवान्
इत्याद्युदाहर्तव्यं नात्रेत्याहुः ॥ कवयस्तु प्रयुज्यते—‘श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते’ । ‘तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे’ इत्यादि ॥

१ प्रत्येकमिति—व्यवायशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात् निसेः प्रतिषेध इति वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यग्रामाण्याच्च फलितमिदम् ।
२ संयोगान्तलोप इति—एतस्मात्पूर्वं पत्वस्यासिद्धत्वादिति काचित्कोऽपपाठः, अफलत्वात् इति । ३ पिपगिति—एतत्पूर्वं
कुत्वस्यासिद्धत्वादिति केचिद्वर्णयन्ति सोऽप्यपपाठः, सनोऽलोपस्य स्थानिवत्त्वेनापि स्कोरिति लोपवारणसंभवात् । विदुप इति
—नच पत्वे कर्तव्ये पत्वलोकोरिति सूत्रेण एकादेशस्यासिद्धत्वात्कथमत्र पत्वमिति शङ्क्यम्, पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यैव
तेनासिद्धत्वोपधानात् ।

प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते ननु धातोः । महच्छब्दसाहचर्यात् । सुपु हिनन्तीति सुहिन् । सुहिन्सौ । सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् । सुहिन्त्सु । ध्वत् । ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वञ्याम् । एवं सन् । ॥ पुंसोऽसुङ् । ॥ ७।१।८९ । सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् । उकार उच्चारणार्थः । बहुपुंसी इत्यत्र उगिनश्चेति डीबर्थं कृतेन पूजो डुम्सुञ्जिति प्रत्ययस्योगित्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् । पुंभिः । पुंसु । ऋदुशनेत्यङ् । उशना । उशनसौ । उशनसः ॥ ॥ अस्य संवुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः । हे उशनन् । हे उशन । हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः वेधोभ्यामित्यादि । अधातोस्त्विक्तर्णे दीर्घः । सुपु वस्ते सुवः । सुवसौ । सुवसः । पिण्डं ग्रसते पिण्डग्रः । पिण्डग्लः । प्रसु ग्लसु अदने । ॥ अदस औ सुलोपश्च ॥ ७।२।१०७ । अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोः सः साविति दस्य सः । अमौ ॥ ॥ औत्वप्रतिषेधः साकचकस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ प्रतिषेधसंनियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् । वृद्धिः । अदसोऽसेरिति मत्वोत्वे । अमू । जसः शी । आडुणः । ॥ एत ईद्वहुवचने ॥ ८।२।८१ । अदसो दात्परस्यैत ईत्यादस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी । पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् प्रश्नादुत्त्वमत्वे । असुम् ।

अत्र वदन्ति—छान्दसा अप्येते पङ्क्तसादय इव कचिन् भाषायां भवन्ति 'मासश्छन्दसि' इत्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वाश्रयणात्कथंचित् समाधेयमिति ॥—सुहिनिनि । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नोपधादीर्घः ॥—सुहिन्त्स्विति । 'नश्' इति सस्य वा धुद् ॥ ध्वंसत इति ध्वत् । संसत इति सन् । 'लंसु ध्वंसु अवसंसने' 'ध्वंसु गतौ च' इत्याभ्यां क्तिप् । 'अनिदिताम्—' इति नलोपः, 'वसुसंसु—' इति दलम् ॥—पुंसोऽसुङ् ॥ 'इतोऽन्तर्वेनामस्थाने' इत्यनुवर्तनादाह—सर्वनामस्थान इति ॥—विवक्षित इति । तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तोदात्तत्वं भवदसुङ् एवाकारस्य भवति । परसप्तम्यां तु नैतत्सिध्येत् । सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुमशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते संसनधर्मणो हलः स्थाने तद्धर्मणोऽनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसङ्गात् । न चोकारस्य कृतोऽपि स्वरोऽनन्त्यज्ञानिवर्तयिष्यते असुङ्श्चान्यत्वात्करिष्यत इति वाच्यम् । अन्तरङ्गे स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासुङोऽसिद्धत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषाया अन्तरङ्गपरिभाषापवादात्तात्परसप्तमीपक्षोऽपि सूपपादः । एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् ॥—पूज इति । यद्यप्युणादिपु 'पातेर्डुम्सुन्' इति वक्ष्यति, तथापि पाठान्तरमनुसृत्यात्रोक्तमिति बोध्यम् ॥—हे पुमञ्जिति । असंवुद्धावित्युक्तेः 'सान्त—' इति न दीर्घः ॥—पुंस्विति । संयोगान्तलोपे 'मोऽनुस्वरः' । नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणात् 'नुम्बिस्वर्जनीय—' इति न षलम् ॥—उशनेति । 'वशेः कनसिः' 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणम् ॥—अस्य संवुद्धाविति । एतच्च वाचनिकम् । हरदत्तादयस्त्वादुः । 'सोडा' इति वाच्ये 'अनङ् सौ' इति वचनेन कचिदनङ् एव ध्रुवणस्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति ॥ यद्यपि सोर्द्धं कृते ङित्वसामर्थ्यादिलोपे 'सर्वनामस्थाने चासंवुद्धौ' इति दीर्घे 'उशाना' इत्यनिष्टरूपं प्रसज्यते, तथाप्यङ्गवृत्तपरिभाषया दीर्घो नैतिकृत्वा ज्ञापकत्वं संगच्छत इति तेषामाशयः ॥—अनेहाः ॥—वेधा इति । असुन्प्रकरणे 'नञि हन एहच्' विधानो वेध च' इति व्युत्पादनादसन्तत्वेन दीर्घः । अनेहाः कालः । वेधा विश्वघट् ॥—अदस औ सुलोपश्च ॥ अदस इति पठौ । 'तदोः सः सौ' इत्यतः सावित्यनुवर्तते तदाह—औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ पर इति । नन्वदस इति पञ्चम्येवास्तु ततः परस्य सोरेवौकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेन असाविति रूपं सिध्यति किं सुलोपविधानेन । न च स्वरे भेदः । उदात्तेन सहैकादेशे औकारस्योदात्तत्वात् ॥ मैवम् । असकौ ह्री इत्यत्र टापि 'प्रत्ययस्थात्—' इतीत्वप्रसङ्गात् ॥—असुक इति । औत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादुलम् । त्रियां तु असुकौ असुक इत्यसुकी इति च प्रयोगोऽसाधुरेव । एवमसुकशर्मत्वादिरपि । अदकःशर्मत्वादेरेव न्याय्यत्वात् ॥—एत ईद्वहुवचने ॥ पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपि जसि अमी इति न सिध्येत् । न ह्यत्र एकारस्य बहुवचनपरतास्थितौ व्याचष्टे—बह्वर्थोक्ताविति ॥—विभक्तिकार्यं प्रागिति । 'त्यदादीनामः' इत्यादिसपादसप्ताध्यायीं प्रति 'अदसोऽसेः—' इति त्रैपादिकाश्रयस्यासिद्धत्वादिति । अकृते तु विभक्तिकार्यं सान्तत्वात् उलमलयोरप्रवृत्तेश्चेति भावः ॥ यदि तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत, तर्हि अमू असुमित्यादि न सिध्येत् । त्यदाद्यत्वे पररूपात्प्रागेवोत्तमत्वयोः कृतयोः पश्चान्मुलकार्यस्यासिद्धतया 'अतो गुणे' इति पररूपे अमौ इत्यादिरूपसिद्धिप्रसङ्गात् । किंच चर्म वस्ते चर्मवः । सुष्टु वस्ते सुवः । अत्र परत्वात् 'स्कोः—' इति सलोपे तस्यासिद्धत्वाद्बहुवचनलोपे उक्तरूपं न सिध्यतीति कार्यासिद्धिपक्षो हेय एव ॥ अत्र वदन्ति । सपादसप्ताध्याय्यां विहित

१ बहुपुंसीति—ननु सर्वनामस्थाने इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन विवक्षणात् परत्वादनन्तरत्वाच्च जीपं बाधित्वा पूर्वमेवासुङि कृते ततो जीपि बहुपुमसीति स्यादिति चेन्न, स्वार्थद्वयलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारेण पूर्वमेव जीप् इति न कश्चिदोषः । २ अस्वेति—एतच्च वृत्तिमाधवाद्यनुरोधेन, भाष्यानुकृतेनाप्रमाणत्वाद्दुःशने इत्येकं रूपमिति प्रामाणिकाः । ३ असुक इति—असुकः असुकी असुकशर्मत्वादौ अव्युत्पन्नः अदःशब्दपर्यायोऽसुकशब्दो बोध्य इति केचित् ।

अम् । अमुन् । मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः । ॥ न मु ने । ८।२।३। नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना । अमूभ्याम् ३ । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः २ । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ॥ ॥ इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

॥ नहो धः । ८।२।३४। नहो हस्य धः स्याज्जलि पदान्ते च । उपानत् । उपानद् । उपानहौ । उपानहः । उपानज्याम् । उपानत्सु । उत्पूर्वात् णिह प्रीतावित्यस्माद्विगादिना किन् । निपातनाहलोपषत्वे । क्लिन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य धः । जश्चत्वे । उणिक् । उणिग् । उणिहौ । उणिहः । उणिग्भ्याम् । उणिक्षु । द्यौः । दिवौ । दिवः । द्युपु । गीः । गिरौ । गिरः । एवं पूः । चतुरश्रत्वादेशः । चतस्रः २ । चतसृणाम् । किमः कादेशे टाप् । का । के । काः । सर्वत्र । ॥ यः सौ । ७।२।११०। इदमो दस्य यः स्यात्सौ ॥ इदमो मः ॥ इयम् । त्यदाद्यत्वं टाप् । दश्चेति मः । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनया ॥ हलि लोपः ॥ आभ्याम् ३ । आभिः । अस्यै । अस्याः २ । अनयोः २ । आसाय् । अस्याम् । आसु । अन्वादेशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः २ । ऋत्विगादिना सृजेः किन् अमागमश्च निपातितः । सक् । सग् । सजौ । सजः । सग्भ्याम् । सक्षु । त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या । त्ये । त्याः । एवं तद् यद् एतद् । वाक् । वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु । अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । अमृन्निति दीर्घः । आपः । अपः । ॥ अपो मि । ७।३।४८। अपस्तकारः स्याद्वादो प्रत्यये परे । अद्भिः । अद्भ्यः २ ।

कार्यं प्रति त्रिपाद्यां विहितमसिद्धमिति प्रक्रियाग्रन्थोक्तकार्यासिद्धिपक्षे मनोरथः, अमुमित्यादि न सिध्येदिति केचित् । तत्र । प्रक्रियाग्रन्थोक्तेहि कार्यं प्रति कार्यं कर्तव्ये, असिद्धं पूर्वमेव न जातमित्यर्थः । शास्त्रासिद्धत्वेऽप्येवमेव फलितोऽर्थः ॥ तदुक्तं कैयटेन—‘यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्यासिद्धत्वमशक्यं कर्तुमित्यसिद्धवचनातिदेश आश्रीयते’ इति । तथा चातिदेशेन कार्याप्रवर्तकत्वरूपोऽसिद्धधर्मः शास्त्रेऽतिदिश्यमानः कार्यासिद्धत्वं एव फलति । एवं च मनोरथ इत्यत्र उल्लेखं कर्तव्ये रेफलोपस्य पूर्वमेवाप्रवृत्तौ रोहत्वाप्रतीपातान्मनोरथसिद्धिरप्रत्युहा । तथा अमुमित्यादिसिद्धिरिति कार्यासिद्धिपक्षे न काप्यनुपपत्तिरिति ॥—न मु ने ॥ ने इति विषयसप्तमीत्याह—नाभावे कर्तव्य इति । अन्यथा धेः परलान्भावान्नाभावो न स्यादिति भावः ॥ नन्वेवमपि कृते नाभावे ‘मुपि च’ इति दीर्घः स्यात्, दीर्घं प्रति मुखस्यासिद्धत्वादत आह—कृते चेति । एतच्च ने इत्यस्यावृत्त्या लभ्यते । एकत्र विषयसप्तम्यपरत्र तु सत्सप्तमीत्याश्रयणात् ॥ वस्तुतस्तु कृते चेति व्याख्यायानं व्यर्थं, संनिपातपरिभाषया ‘मुपि च’ इति दीर्घस्य समाधेयत्वात् ॥ ननु ‘अधुना’ इति वत् ‘अमुना’ इत्येवोच्यतां किमनेनासिद्धत्वनिषेधेनेति चेत् । अत्राहुः । न मु ने इत्युक्तिः ‘न’ इति योगविभागायां, तेन रामः रामेभ्य इत्यादि सिध्यति । अन्यथा हि रोरसिद्धतया उकारस्येत्संज्ञालोपौ कथं स्याताम् । न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रति रुलं नासिद्धमिति वाच्यम् । तरुमूलं देवरुहीत्यादौ ‘हसि च’ इत्यस्य व्यावृत्तये ‘अतो रोः’ इत्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात् ॥ एवं च स्थानिवत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वादिसर्गो लभ्यते । ‘प्रत्ययः परश्च’ इत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गमिति दिक् ॥ इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

नहो धः ॥ द इत्येव तु नोक्तं, तथा हि सति नद्धमित्यत्र ‘रदाभ्याम्-’ इति नत्वं स्यात् ‘ज्ञपस्तथोः-’ इति च न स्यात् ॥—नहो हस्येति । ‘हो ङः’ इत्यतोऽनुवृत्तेः ‘अलोऽन्त्यस्य’ इत्यनेन वा हस्यैवादेश इति भावः ॥ ‘ज्ञलो ज्ञलि’ ‘पदस्य’ ‘स्कोः संयोगाद्योरन्ते च’ इत्यतो ज्ञलपदान्तग्रहणान्यनुवर्तन्ते तदाह—ज्ञलीत्यादि । ज्ञलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्येत्यर्थः ॥—उपानदिति । उपपूर्वात्नहोः संपदादित्वात् किप् । ‘नहिङ्गति-’ इति पूर्वपदस्य दीर्घः । सोर्हलङ्घ्यादिलोपे घलं जश्चत्वे ॥ अत्रेदं बोध्यम् । सुष्ठु अनङ्गाहो यस्यामिति बहुव्रीहौ खनङ्गामिति पुंवदेव रूपम् । केचित्तु गौरादिदीर्घं कृत्वा खनङ्गाही इत्युदाजहुः । तदसत् । अनुपसर्जनाधिकारविरोधात् ॥—गीरिति । ‘गृ निगरणे’, ‘गृ शब्दे’ इत्यस्माद्वा किप् । ‘ऋत इद्वातोः’ इतीत्वे रपरत्वम् । ‘वोरुपधाया दीर्घः’ इति दीर्घः ॥—पूरिति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’ इत्युत्त्वम् ॥—चतस्र इति । इह ‘चतुरनङ्गोः-’ इत्यात्र भवति, परलान्तादाम् बाधित्वा चतसादेशे कृते सकृदतिन्यायेन पुनस्तस्याप्रवृत्तेः ॥—चतसृणामिति । ‘न तिस्रचतस्र’ इति न दीर्घः ॥—सर्ववदिति । ‘तेन तुल्यम्-’ इति वतिः । ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे-’ इति पुंवद्भावः ॥—यः सौ ॥ यलमिदं स्त्रियामेव परिशेषात् । ‘इदोऽयं पुंसि’ इति पुंस्ययवचनात् स्त्रीवे सोर्लुका लुप्तत्वाच्च ॥—एवमिति । सा । ते । ताः । या । ये । याः । एषा । एते । एताः । इत्यादीत्यर्थः ॥—वागिति । वचेः ‘किञ्च-’ इत्यादिना किप् दीर्घोऽसंप्रसारणं च । ‘चोः कुः’ ॥—अप्शब्द इति ।

अपाम् । अप्सु । दिक् । दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु । त्वदादिष्विति दशेः क्रिन्विधानाद्व्यत्रापि तु-
त्वम् । दृक् । दृग् । दृशौ । दृशः । त्विद् । त्विद् । त्विपौ । त्विपः । त्विद्भ्याम् । त्विद्वत्सु । त्विद्वत्सु । सह जुप्ते
इति सजृः । सजृपौ । सजृपः । सजृभ्याम् । सजृप्पु । सजृपुः । पत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम् । आशीः । आशिपौ । आशि-
पः । आशीभ्याम् । अम्यौ । त्वदाद्यन्वं टाप् । औडः शी । उन्वमन्वे । अम् । अम् । अम् । अम् । अम् । अमुया ।
अम्भ्याम् । अम्भिः । अमुप्यं । अम्भ्यान् । अम्भ्यः । अमुप्याः २ । अमुयोः २ । अम्पाम् । अमुप्याम् । अम्-
पु ॥ ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनडुत् । स्वनडुद् । स्वनडुही । चतुरनडुहोरित्याम् । स्वनडां हि । पुनन्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥
दिवज् ॥ अहविमलद्यु । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्योत्तरत्वण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाः ॥ ॐ उ-
त्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः । इति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवी । विमलदिवि । अपदादिविधौ कि-
म् । दधिसेचौ । इह पत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्येव । कुत्वे तु न । वाः । वारी । अहलन्तत्वाच्च नुम् । वारि । च-
त्वारि । न लुमतेति कादेशो न । किम् । के । कानि । इदम् । इमे । इमानि ॥ ॐ अन्वादेशो नपुंसके एनद्व-
क्तव्यः ॥ एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः २ । ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्म ॥ रोऽसुपि ॥
अहर्भाति । विभाषा डिश्योः । अह्नी । अहनी । अहानि । ॐ अहन् ॥ १२१६८॥ अहन्निवस्य रुः स्यात्पदान्ते ।
अहोभ्याम् । अहोभिः । इह अहः अहोभ्यामित्यादौ स्वरस्वरयोरभिद्धत्वाच्चलोपे प्राप्ते । अहन्निवस्य नलोपाभावं
निपात्य द्वितीयेन रुविधेयः । तदन्तस्यापि स्वरत्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन् न दीर्घाहा निदावः । इह हलङ्यदि-

‘आप्नोतेर्ह्रस्वश्च’ इति ह्रस्वश्चकारात् किप् ॥ ‘अच उपनर्गात्ः’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—तकारः स्यादिति ॥—दिगिति ।
क्रिन्नन्तत्वात् कुलम् । षडङ्गाः प्राग्वद्वाः ॥—अन्यत्रापीति । त्वदाद्युपपदत्वाभावेऽपीत्यर्थः ॥ त्विडिति । त्विप
दीप्तौ इत्यस्मात् किप् । जस्वचत्वं ॥—सजृरिति । ‘जुपी प्रीतिसेवनयोः’ इत्यस्मात् किप् । ‘ससजृपोः’ इति पत्य रु-
त्वम् । ‘वैः—’ इति दीर्घः ॥—आशिपाविति । ‘आशासः काद्युपसंख्यानम्’ इत्युपधाया इन्वम्, ‘शासिषसि—’ इति
पत्वम् ॥—असाविति । अदसस्यदाद्यत्वं पररूपत्वं टाप् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणान् ‘अदस औ सुलोपश्च’ । ‘तदोः—’
इति सत्वमित्येके ॥ अन्ये तु परत्वाद्विशेषविधेश्व पूर्वमौत्वं ततोऽत्र नात्वटापावित्याहुः ॥ ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

दत्वमिति ॥ ‘वसुसंस्तु—’ इति दत्वमनडुच्छब्दान्तेऽपि प्रवर्तते पदाधिकारस्थत्वादिति भावः ॥—पूर्वपदस्येवेति ।
नन्यथा राजपुरुषो वागाशीरित्यादौ नलोपकृत्वादिकं यथासंभवं न स्यादिति भावः ॥—उत्तरपदत्वे चेति । उत्तरशब्दे
ोत्तरपदमुच्यते । उत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः । एतेन सुधियौ सुधिय इत्यत्रान्तवै-
र्तेसुपा पदत्वापक्षे शाकलप्रसङ्ग इत्याशङ्का परास्ता । उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ॥ उत्तरपदत्वे किम् । राजपुरुष
त्यादौ नलोपो यथा स्यात् ॥ पश्यति दधीत्यादावपि दधिगदस्य पदत्वे प्रत्ययलक्षणं भवत्येवोत्तरपदस्य समासावयवे रु-
दत्वात् ॥—दधिसेचाविति । सिद्धत्वं इति सेचौ ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति विच् । दध्नः सेचाविति पट्रीसमासः ।
अपपदसमासे तु प्राक् सुवृत्पत्तेः समासविधानात् सेच्शब्दस्य पदसंज्ञा नास्तीति पदादित्वं सकारस्य न स्यात् ॥ नन्वेव-
नुपपदसमासे षत्वं दुर्वारमिति चेत् । अत्राह कैकटः । ‘अनभिधानात्सोपपदाद्विजभावः, दधिसेचाविति प्रयोगाभावात्’ इति ॥
स्तुतस्तु पदादादिः पदादिरिति पक्षे तूपपदसमासेऽपि षत्वं सुपरिहरम् ॥—अन्वादेश इति । अन्वेवेदं विधीयते न-
वौदशसादिषु, फलाभावात् । ‘स्वमोर्नपुंसकात्’ इत्यमो लुका लुप्तेऽपि प्रत्ययलक्षणमिह प्रवर्तते वचनसामर्थ्यादित्याहुः ॥ व-
स्तुतस्तु ‘द्वितीयाद्यौःसु—’ इति सूत्र एव एनद्वक्तव्यः । एनम् । एनौ । एनानित्यादि तु त्वदाद्यत्वेन सिद्धम् । क्लीबे अमि
उक्ता लुप्तत्वेऽपि तत्कारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः । न चैवमेतच्छ्रुतमित्यत्राप्येनदादेशापत्तिः । ‘द्वितीयाध्रिना—’ इति समासे
कृते सुपो लुकि द्वितीयादिविभक्तिपरत्वाभावात् । न च तत्कारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेश इत्युक्तमिति वाच्यम् । एकप-
दाश्रयत्वेनान्तरङ्गे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरङ्गे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेरिति मनोरमायां स्थितम् ॥—ब्रह्मणी
इति । इह ‘विभाषा डिश्योः’ इत्यलोपो न, ‘न संयोगाद्रमन्तात्’ इति निषेधात् ॥—रोऽसुपि । अहर्भातीति । ‘अहन्’
इति रत्वे कृते तु ‘हशि च’ इत्युत्वप्रवृत्त्या अहो भातीति स्यादिति भावः ॥—नलोपाभावं निपात्येति । ‘अहन्’ इ-
त्यत्र नकारान्तरं प्रश्निष्य नान्तस्य अहन्शब्दस्य रुरिति व्याख्ययापि स्वरस्वरयोर्नकारस्थानिकत्वं सेत्स्यतीति बोध्यम् ॥—
तदन्तस्यापीति । पदाधिकारस्थत्वादिति भावः ॥ न चात्र प्रत्ययलक्षणन्यायेन अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य समासैकदे-

१ तदन्तस्यापीति—ननु अत्र तदन्तविधिर्दुर्लभः, ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति’ इति परिभाषाविरोधादिति चेन्न ।
तस्याः परिभाषायाः प्रत्ययविषयत्वात् । ध्वनितं चेदम् ‘अपुन—’ इति सूत्रे स्वसा परमस्वमेति उदाहरणं ददता भाष्यकारेण ।

लोपे प्रत्ययलक्षणेनाऽऽसृषीति निषेधाद्रत्वाभावे हः । तस्यासिद्धत्वान्तलक्षण उपधादीर्घः । संबुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ । दीर्घाहानौ । दीर्घाहानः । दीर्घाह्वा । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि । दण्डिनी । दण्डीनि । स्रग्वि । स्रग्विणी । स्रग्वीणि । वाग्मि । वाग्मिनी । वाग्मीनि । बहुवृत्रहाणि । बहुपूषाणि । बहुर्ह्यमाणि । असृजः पदान्ते कुत्वम् । सृजेः क्तिनो विधानात् । विश्वसृडादौ तु न । सृजिदशोरिति सूत्रे रज्जुसृङ्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् । यद्वा ब्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कृत्वापवादः । स्रगृत्विक्शब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् । असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋचप्रत्यये बोध्यः । असृक् । असृग् । असृजी । असृजि । पद्म इति वा असन् । असानि । असृजा । अस्त्रा । असृग्भ्याम् । असृग्भ्यामित्यादि । ऊर्क् । ऊर्ग । ऊर्जि । ऊर्जि । नरजानां संयोगः ॥ ॐ बहुर्जि नुमप्रतिषेधः ॥ ॐ अन्त्यात्पूर्वो वा नुम् ॥ बहुर्जि बहुर्जि वा कुलानि । त्यत् । त्यद् । त्ये । त्यानि । तत् । तद् । ते । तानि । यत् । यद् । ये । यानि । एतत् । एतद् । एते । एतानि । अन्वादेशे तु एनत् । बेभिद्यतेः क्तिप् । बेभित् । बेभिद् । बेभिदी । शा- ब्रह्मोपस्य स्थानिवत्त्वाद्भलन्तत्वात् नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् । बेभिदि ब्राह्मणकु- लानि । चेच्छिदि ॥ गवाक्शब्दस्य रूपाणि ह्रीबेऽर्चागतिभेदतः । असंध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥ स्वमसृप्सु नव पद् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जशसोः । चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ २ ॥ तथाहि । गामञ्जतीति विग्रहे ऋविगादिना किन् । गतौ नलोपः । अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङ् । गवाक् । गवाग् । सर्वत्र वि- भाषेति प्रकृतिभावे । गोअक् । गोअग् । पूर्वरूपे । गोऽक् । गोऽग् । पूजायां नस्य कुत्वेन ङः । गवाङ् । गोअङ् । गोऽङ् । अम्यपि एतान्येव नव । औङः शी । भत्वादच इत्यलोपः । गोची । पूजायां तु गवाञ्ची । गोअञ्ची । गोऽञ्ची । जशसोः शिः । शेः सर्वनामस्थानत्वाद्नुम् । गवाञ्छि । गोअञ्छि । गोऽञ्छि । गतिपूजनयोस्त्रीण्येव । गोचा । गवाञ्चा । गोअञ्चा । गोऽञ्चा । गवाङ्भ्याम् । गोअङ्भ्याम् । गोऽङ्भ्याम् । गवाङ्भ्याम् । गोअङ्भ्याम् । गोऽङ्भ्याम् । इत्यादि ॥

शास्याप्यहनृशब्दस्य पदत्वाद्भुत्वं स्यादेव, किमनेन तदन्तविध्याश्रयणेनेति शङ्क्यम् । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रति- षेधेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः ॥—सृजिदशोरिति सूत्र इति । एतच्चोपलक्षणम् । 'सृजेर्द्विः' इति सूत्रेऽपि तत्प्रयोगात् ॥ रज्जुसृङ्भ्यामिति । ननु भ्यांप्रत्ययो झलादिरकिद् भवतीति 'सृजिदशोः' इत्यमागमः स्यात् । मैवम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । न चैवमपि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य-' इति वैकल्पिकः प्राप्नोति, तद्विधौ धातोः स्वरूपेणानुपादानादिति शङ्क्यम् । धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति परिष्कारात् । एवं च प्रसृङ्भ्यां, प्रसृङ्भिरित्यादौ ना- यं दोषः प्रसज्यते । एतच्च 'सृजेर्द्विः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति चेत् धियौ धियः भुवौ भुव इत्यादावियङ्बुवडौ न स्यातां, किं तु चिक्षियतुः छुल्लवतुरित्यादावेव स्याताम् ॥ सत्यम् । वस्तुगत्या धातो- रेवोच्यमानं कार्यमित्यङादिकं न भवति किं लङ्स्योच्चारणमिति वैषम्यात् ॥—कुत्वापवाद इति । षत्वसूत्रे सृजमृज- यजेति विशिष्य ग्रहणादिति भावः ॥—असृक्शब्दस्त्विति । एतच्च क्षीरस्वामिग्रन्थे स्पष्टम् ॥—ऋचप्रत्यये बोध्य इति । यद्यप्यस्मिन्पक्षे खरो भिद्यते, तथापि लोके स्वरस्यानादराद्वेदो वाहुलकादिष्टस्वरः सिध्यतीति भावः ॥ बहुर्जिति । इदमन्त्यादिति च वाचनिकम् । तथा च वार्तिकम् । 'बहुर्जि प्रतिषेधः, अन्त्यात्पूर्वं नुममेके' इति । भाष्ये तु अचः परो यो झल् तदन्तस्य नुमित्याश्रित्य प्रथमवार्तिकं प्रत्याख्यातम् । एवं च ऊर्जालत्र नुम् तुल्यः । किं च 'उर्द माने की- डायां च' । 'गर्ह गर्हायामित्यादीनां क्तिवन्तानां भाष्यमते नुमा न भाष्यमेवेति बोध्यम् ॥—अलोपस्य स्थानिवत्त्वा- दिति । 'कौ छतं न स्थानिवत्' इति तु नेहाश्रीयते । तस्य काचित्कत्वात् । 'कौ विधिं प्रति न स्थानिवत्' इत्यस्यैव सार्व- त्रिकत्वादिति भावः ॥ 'जायन्ते नव सौ, तथाऽङ्गि च नव, भ्यांभिसृभ्यसां संगमे षट्संख्यानि, नवैव सुप्यथ जसि त्री- ण्येव तद्वच्छसि । चत्वार्यन्यवचःसु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तज्जानन्तु प्रतिभासि चेन्निगदितुं षाण्मासिकोऽत्रावधिः ॥' इति नरपतिसभायां कचित् केनचित् प्राचीनेन कृतस्याक्षेपस्य प्राचीनैरेव पण्डितैः कैश्चित् 'गवाक्शब्दस्य' इत्यादिना 'विभावय' इत्यन्तेन श्लोकद्वयेन समाधानमुक्तम् । तदेव श्लोकद्वयं प्रकृतोपयोगादाह—गवाक्शब्दस्य रूपाणीति ॥ अक्षतेर्गतौ नलोपः, पूजायां तु नेत्याशयेनाह—अर्चागतिभेदत इति । आधादित्वात्तसिः । पूजार्थगत्यर्थभेदेनासन्ध्यवङादिभिर्नवाधि- कशतं रूपाणि बोध्यानीत्यर्थः ॥ उक्तसंख्यामेव व्यवस्थापयति—स्वसुपुस्त्विति । प्रत्येकमिति शेषः । एवमग्रेऽपि षट् त्रीणि चत्वारिष्वत्रापि बोध्यम् ॥—रूपाणीति । संकलनया नवाधिकशतं रूपाणीत्यर्थः ॥ इह 'चयो द्वितीयाः-' इति वार्तिकमना- श्रित्य नवाधिकशतमित्युक्तमिति बोध्यम् । तदाश्रयणे तु त्रीणि रूपाणि वर्धन्त इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ॥—इत्यादीति । आदिशब्देनान्यान्यापि ज्ञेयानि । तद्यथा । गवाग्भिः । गोअग्भिः । गोभिः । गवाङ्भिः । गोअङ्भिः । गोऽङ्भिः ॥ ङयि । गोचे । गवाङ्चे । गोअङ्चे । गोऽङ्चे ॥ भ्यामि प्रागवत् ॥ भ्यसि । गवाग्भ्यः । गोअग्भ्यः । गोऽग्भ्यः । गवाङ्भ्यः । गोअङ्भ्यः । गोऽङ्भ्यः । गोअ-

१ स्रग्वीणीति—इन्द्रग्रहणेऽन्त्यकस्यापि ग्रहणं भवतीति पूर्वमुक्तं तस्यानेन फलं दर्शितम् । २ भाष्यप्रयोगादिति—रज्जुसृ- ङ्भ्यामिति भाष्यप्रयोगेन अनप्यपूर्वपदे कुर्वीभावो क्तिवत्, अन्यपूर्वपदत्वे तु असृगित्यादौ कुत्वमेवेति बोध्यम् ।

सुपि तु ङन्तानां पक्षे ङोः कुगिति कुक् । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोऽङ्क्षु । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोऽङ्क्षु । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोक्षु । न चेह चयो द्वितीया इति पक्षे ककारस्य स्वकारेण षण्णाःमाधिक्यं शङ्क्यम् । चर्त्त्वस्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्यासिद्धत्वाजश्रवाभावे पक्षे द्वितीयादेशाच्चीणि रूपाणि वर्धन्त एव ॥ जहमेपां द्विर्वचनानुनासिकवि-
कल्पनात् । रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि ५२७ भवन्तीति मनीषिभिः ॥ १ ॥ निर्यङ् । निर्यङ्क्षी । निर्यङ्क्षि । पूजायां तु । नि-
र्यङ् । निर्यङ्क्षी । निर्यङ्क्षि । यकृत् । यकृती । यकृन्ति । पद्भिति वा यकन् । यकानि । यक्ता । यकृता । शकृन् ।
शकृनी । शकृन्ति । शकानि । शक्ता । शकृता । ददत् । ददती । ॥ वा नपुंसकस्य ॥ ७१॥७९॥ अभ्यन्तात्परो यः
शता तदन्तस्य ङीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने परे । ददन्ति । ददति । तुदत् । ॥ आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ७१॥८०॥
अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः । तुदन्ती । तुदती । तुदन्ति । भात् ।
भान्ती । भाती । भान्ति । पचत् । ॥ शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ७१॥८१॥ शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य

ङ्भ्यः । गोऽङ्भ्यः ॥ ङसी । गोचः । गवाङ्चः । गोअङ्चः । गोऽङ्चः ॥ भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत् ॥ इति पञ्चन्येकवचनवत् ॥
ओसि । गोचोः । गवाङ्चोः । गोअङ्चोः । गोऽङ्चोः ॥ आमि । गोचाम् । गवाङ्चाम् । गोअङ्चाम् । गोऽङ्चाम् ॥ ङौ तु । गोचि ।
गवाङ्चि । गोअङ्चि । गोऽङ्चि ॥ ओसि प्राग्वत् ॥ सुपि तु । गवाङ्क्षु । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोऽङ्क्षु । गोऽङ्क्षु ।
गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोक्षु ॥ ननु भ्यामृत्रये भ्यसृद्वये ङसिङ्तोरोसृद्वये च समानरूपत्वात् कथमिह नवाधिकशतमित्युक्तमि-
ति चेत् ॥ अत्राहुः—अर्थभेदेन रूपभेदमाश्रित्य तथोक्तमिति ॥—षण्णामाधिक्यं शङ्क्यमिति । नवसु मध्ये कका-
रस्थाने पाक्षिकस्वकारप्रवृत्त्या रूपपट्टाधिक्यं न शङ्क्यमित्यर्थः ॥—चर्त्त्वस्यासिद्धत्वादिति । तथा च शास्त्रदृष्ट्या
ककारो नास्त्येव किं तु गकार एवास्तीति भावः ॥—तस्यासिद्धत्वादिति । कुकोऽसिद्धत्वादित्यर्थः ॥—वर्धन्त एवे-
ति । एवं च त्रयाणामाधिक्यसंभवात्सुपि द्वादश रूपाणि भवन्तीति संकलनया द्वादशाधिकशतं मतं न तु नवाधिकशत-
मिति भावः ॥—अश्वाक्षिभूतानीति । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः । सौ नवानामन्यस्य द्वित्वे अष्टादश ॥ आङि
चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां जद्वित्वे सप्त । अणोऽप्रगृह्येत्यनुनासिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात् ॥ जसि जद्वित्वस्यानुनासि-
कस्य च विकल्पात् द्वादश ॥ संकलनया सप्तत्रिंशत् । एवं द्वितीयायामपि विभक्तौ सप्तत्रिंशत् । तथा च संकलनया चतुः-
सप्ततिः ॥ टायां चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां जद्वित्वे सप्त । तेषां च समानामनुनासिकविकल्पे चतुर्दश । संकलनया
अष्टाशीतिः ॥ भ्यामि षट्सु रूपेषु भात्पूर्वस्य द्वित्वे द्वादश, तेषां द्वादशानामपि 'यणो मयः' इति जद्वित्वे चतुर्विंशतिः, ते-
षामपि मकारस्य द्वित्वेऽष्टचत्वारिंशत् । संकलनया पट्त्रिंशदधिकं शतम् ॥ भिसि चतुर्विंशतिः । भात् पूर्वस्य विसर्गस्य
द्वित्वात् । संकलनया षष्टयुत्तरशतम् ॥ ङयि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां जद्वित्वे सप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति । एका-
रस्यानप्लवात् । संकलनया सप्तोत्तरषष्ट्यधिकं शतम् ॥ भ्यामि प्राग्वदेवाष्टचत्वारिंशत् । तथैव भ्यसि भात् पूर्वस्य यविस-
र्गयोश्च द्वित्वात् । संकलनया त्रिषष्ट्यधिकं शतद्वयम् ॥ ङसौ चतुर्णां मध्ये जद्वित्वे सप्त । तेषां तु सप्तानां विसर्गद्वित्वे चतु-
र्दश । संकलनया सप्तोत्तरसप्तत्यधिकं शतद्वयम् ॥ भ्यामभ्यसोः प्राग्वदेव प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत् । संकलनया त्रिसप्तत्य-
धिकं शतत्रयम् ॥ ङसाविव ङसोऽसाम्ङिओम् इत्यत्रापि प्रत्येकं चतुर्दश । चतुर्षु रूपेषु मध्ये जद्वित्वे सप्तानामप्यन्य-
स्य द्वित्वात् । ङौ तु सप्तानामप्यन्यस्य 'अणोऽप्रगृह्यस्य-' इति वैकल्पिकानुनासिकप्रवृत्तेः । संकलनया त्रिचत्वारिंशदधिकं
शतचतुष्टयम् ॥ सुपि गत्यर्थे त्रयाणां जद्वित्वे षट् । तेषां तु 'खयःशरः' इति षद्वित्वे द्वादश । उकारस्यानुनासिके चतुर्विंशतिः
संकलनया सप्तोत्तरषष्ट्यधिकं शतचतुष्टयम् । पूजायां तु कुगभावे त्रयाणां उकारद्वित्वेऽनुनासिके च द्वादश । कुक्-पक्षे तु
चयो द्वितीयादेशे षट् । षण्णां ङयोर्द्वित्वेऽननुनासिके चाष्टचत्वारिंशत् । संकलनया सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः ॥—ति-
र्यङ्क्षी इति । भलात् 'अचः' इत्यङ्गोपः । 'अलोपे' इति वचनात्तथोद्देशाभावः ॥—दददिति । पुल्लिङ्गेऽप्ययं व्युत्पादितः ॥—
शतेति । 'ऋदुशन-' इत्यनङ् । शतृप्रत्यय इत्यर्थः ॥—आच्छीनद्योः—॥ नुम्ग्रहणमिह चिन्त्यप्रयोजनं 'नाभ्यस्ता-
च्छतुः' 'वा नपुंसकस्य' इत्यत्र 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतोऽनुग्रहोत्तरावयवकतया तदुत्तरत्रापि तत एवानुवर्तते बाधकाभावा-
त् ॥—शतुरवयव इति । तुदादेः शस्यान्तरङ्गत्वाच्छत्रादेशाकारेण सहैकादेशे कृतेऽवर्णान्तात्परोऽयं शतुरिति न भवति ।
'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥—भादिति । 'भा दीप्तौ' । लटः शतर्यदादित्वाच्छपो
लुक् ॥—शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धेऽपि नित्यग्रहणमिह वेत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा ह्यार-

१ वा नपुंसकस्येति—ननु वाशावित्येव सूत्रयितुमुचितम्, नपुंसके तस्यैव सर्वनामस्थानस्य संभवात् इति चेन्न । श्रुतानुमित-
न्यायज्ञापनाद्वारा गृह्यमाणस्य शत्रन्तस्यैव नपुंसकत्वे यथा स्यात्, बहवो ददतो येषु तानि बहुददति इत्यत्र माभूदित्येवमर्थ-
तत्सत्त्वात् ।

नित्यं नुम् स्याच्छीनद्योः परतः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति । स्वप् । स्वप् । स्वपी । नित्यात्परादपि नुम् प्राक् अपृच्छिति दीर्घः । प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वाप्पि । निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहाद्युमेव । स्वप्पि । स्वपा ॥ अपो भि ॥ स्वध्याम् । स्वद्धिः । अतिपूर्वपीत्यादिना धनेरुस् । रत्वम् । धनुः । धनुपी । सान्नेनि दीर्घः । नुम् विसर्जनीयेति पत्वम् । धनूपि । धनुपा । धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पिपटि-पतेः क्तिप् । वोरिति दीर्घः । पिपटीः । पिपटिषी । अलोपस्य स्थानिवत्त्वाज्जलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न । पिपटिपि । पिपटीर्भ्यामित्यादि । पयः । पयसी । पर्यासि । पयसा । पयोभ्यामित्यादि । सुपुम् । सुपंसी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्त्वमत्वे । अम् । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥ ॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

अव्ययप्रकरणम् ।

ॐ स्वरादिनिपातमव्ययम् । १।१।३७। स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर, अन्तर, प्रातर, पुनर, सनुतर, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, ऋते, युगपत्, आरात् पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्, मनाक्, ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, बहिस्, अवस्, समया, निकषा, स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, हेतौ, इद्धा, अद्धा,

म्मसामर्थ्यादिह नित्यमुत्तरत्र विकल्प इत्याशङ्क्येत ॥—पचन्ती इति । कर्तरि शपि नित्यं नुम् ॥—दीव्यन्ती इति । दिवादिभ्यः श्यनि नित्यं नुम् । पचन्तीति दीव्यन्तीति बहुवचने तु 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् बोध्यः ॥—स्वबिति । गोभना आपो यस्मिन्सरसीति बहुव्रीहिः । 'ऋक्पूर्व' इति समासान्ते प्राप्ते 'न पूजनात्' इति निषेधः । 'द्वयन्तरुपस-प्रगेभ्यः' इति ईन्न भवति । तत्र 'अप' इति 'कृतसमासान्तस्यानुकरणम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—निरवकाशत्वं प्र-तिपदोक्तत्वमिति । अयमेव पक्षः प्रबल इति 'छदिरुपधिबलेर्द्धे' इति सूत्रे मनोरमायां स्थितम् ॥ धनेरुसिति । 'जनेरुसिः' इत्यत उस्मिरित्यनुवर्तमाने 'अतिपूर्वपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' इत्यौणादिकेनेत्यर्थः ॥—धनुर्भ्यामिति । इह 'वोरुपधाया' इत्यादिना दीर्घो न शङ्क्यः, रेफान्तस्थाधनुत्वात् । एवमिति । 'चक्षेः शिञ्' चादुसिः । चक्षुः । 'अचिञ्चिहुसपि' इत्यादिना जुहोतेरिति । आदिशब्देन सर्पिरचिरादयो ग्राह्याः ॥—सुपुमांसीति । 'पुंसोऽसुड्' इति सूत्रे सुदीति व्याचक्षणास्य प्राचो मते जसीष्टसिद्धावपि शसि नैतत्सिद्धेत् ॥ औडि चातिप्रसङ्गः । 'इतोऽस्तसर्वनामस्थाने' इत्यतोऽनुवृत्तिं पर्यालोच्य सर्वनामस्थान इति यथाश्रुतं भुवतां तु सर्वेष्टसिद्धिः ॥ ॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ स्वरादयश्च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः ॥ ननु चादिष्वेव स्वरादीन् पठित्वा प्रकृतसूत्रं परित्यज्य 'तद्धितश्चासर्व' इत्यादि सूत्रचतुष्टयमपि 'चादयोऽसत्त्वे' इत्यस्मात् ऊर्ध्वं कृत्वाव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यव-हियतामिति चेन्न । स्वस्ति वाचयति स्वः पश्यति स्वः पततीत्यादौ कर्मादिकारकयोगेन सत्त्ववाचकत्वात् तेषां निपातसंज्ञा-नापत्तेः । चादीनां ह्यसत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा, न तु सत्त्ववाचिनाम् । स्वरादीनां तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनां चाव्यय-संज्ञेयत्व इति व्यवस्थानापत्तेश्च ॥ अथ 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' 'स्वरादिनि' 'चादयोऽसत्त्वे' इति सूत्र्यतां, तथा हि सति स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि निपातसंज्ञा सेत्स्यतीति चेन्न । एवं हि 'निपात एकाजनाड्' इति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादीनामप्ये-काचां प्रसज्येत । स्तो हि स्वरादिषु 'किमोऽज्' 'दक्षिणादाच्' इत्यादावेकाची तद्वितौ, केन्द्रप्रभृतय एकाचः कृतप्रत्ययाश्च स-न्ति । 'तसिलादिसुद्धित एधाचूपर्यन्तः' इति सूत्रस्य 'कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्तः' इति सूत्रस्य च स्वरादिगणपठितत्वात् । यद्यप्यत्र मूले स्वरादिषु गणसूत्रद्वयमिदं न पठितं, तथापि प्राचां पाठे त्वस्तीत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते ॥ स्वरादीनुदाह-रति—स्वरित्यादिना । स्वरिति स्वर्गे परलोके च । अन्तरिति मध्ये । प्रातरिति प्रत्यूषे । पुनरित्यप्रथमे विशेषे च । सनुतरित्यन्तर्धाने । स्वराद्याः पञ्च रेफान्ताः । तेन स्वर्थाति प्रातरत्रेत्यादावुत्वं न भवति । सान्तत्वे हि स्यादेव दोषः । उच्चैस् महति । नीचैस् अल्पे । शनैस् क्रियामान्ये । ऋधक् सत्येऽपि । वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्विव्यन्ये । युगपदित्ये-ककाले । आरादूरसमीपयोः । पृथक् भिन्ने । ह्यस् अतीतेऽङ्गि । श्वोऽनागतेऽङ्गि । दिवा दिवसे । रात्रौ विति निशि । सायमिति निशामुखे । चिरमिति बहुकाले । मनाक्, ईषत् इमावल्पे । जोषं सुखे मौने च । तूष्णीमिति मौने । ब-हिस् अवस् इमौ बाह्वे । समयेति समीपे मध्ये च । निकषेत्यन्तिके । स्वयमिति आत्मनेत्यर्थे । वृथेति व्यर्थे । नक्तमिति रात्रौ । नञ् इति निषेधे । हेताविति निमित्ते । इद्धेति प्राकाश्ये । अद्धेति स्फुटावधारणयोः । तत्त्वातिशय-

१ निरवकाशत्वमिति—इदं च 'शेषादिभाषा' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि—'शेषग्रहणमनर्थकं ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्ति' इत्याशङ्क्य 'अनवकाशा हि विषयो बाधका भवन्ति समासान्ताश्च कबभावे सावकाशाः' इत्युक्तम् । २ स्वरिति—प्रयोगस्थानामनुकरणयोरेवेदविषयया प्रातिपदिकत्वाभावेन सुबन्तुपत्तिः । भू सत्तायामिति वत् । तेन विसर्गादिकं न । ३ आरादिति—'अव्ययात्त्यप्' इति सूत्रे भाष्ये ग्रामविशेषवाचिनोऽपि आराच्छब्दस्याव्ययत्वं स्वीकृतम् ।

सामि, वत्, ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सना, सनत्, सनान्, उपधा, तिरस्, अन्तरा, अन्तरेण, ज्योद्, कम्, शम्, मह्यम्, विना, नाना, स्वस्मि, स्वधा, अलम्, वपद्, श्रौपद्, वौपद्, अन्यत्, अस्मि, उपांशु, क्षमा, विहायमा, दोषा, मृषा, मिथ्या, मुषा, पुरा, मिथो, मिथम्, प्रायम्, मुहुस्, प्रवाहुकम्, प्रवाहिका, आर्यहलम्, अभीक्ष्णम्, साकम्, सार्धम्, नमस्, हिस्क्, धिक्, अम्, आम्, प्रताम्, प्रशान्, प्रतान्, मा, नाङ् । आकृतिगणोऽयम् ॥ च, वा, ह, अह, एव, एवम्, नूनम्, शश्वत्, युगपत्, भूयस्, कृपत्, कुविन्, नेत्, चेत् ।

योरित्यन्ये । सामीत्यर्थजुगप्सितयोः ॥ वत् । 'तेन तुल्यम्' इत्यादिभिर्विहितो यो वतिप्रत्ययः स इह गृह्यते । तदाह—ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् इति । प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाप्रयोजनाभावात्प्रत्ययान्तमुदाहृतम् । यन्तु 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति विहितः, स इह न गृह्यते । 'यदुद्धतो निवतो याति' इत्यत्र मन्वधर्मस्य लिङ्संख्यानव्यस्य दर्शनात् ॥ अत्र वदन्ति । 'तद्वितश्वासर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'तस्मिन्वती' इति वतिप्रत्ययोऽपि परिगण्यते, तच्च न कर्तव्यं स्वरादिपाठनैव गतार्थत्वात् स्वरादिषु वा वदिति न पठनीयमिति ॥—सना, सनत्, सनान् एते नित्ये । उपधेति भेदे । तिरस् अन्तर्धांतिर्यगर्थे परिभवे च । अन्तरेति मध्ये विनार्थे च । अन्तरेणति वर्जने । ज्योगिति कालम्यस्त्वे प्रथे शीघ्राथे संप्रत्यर्थे च । कमिति वारिमृधनिन्दासुखेषु । शमिति सुखे । सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः । विनेति वर्जने । नानेत्यनेकविनार्थयोः । स्वस्तीति मङ्गले । स्वधा पितृदाने । अलं भूषणपर्याप्तशक्तिवारणनिषेधेषु ॥ वपद्, श्रौपद्, वौपद् एते हविर्दाने । अन्यदन्यार्थे । अस्तीति सत्तायम् । उपांश्वित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । क्षमेति क्षान्ता । विहायसेति वियदर्थे । दोषेति रात्रौ । मृषा, मिथ्येत्येनौ विनार्थे ॥ मुषेति व्यर्थे ॥ इत् ऊर्ध्वं 'बलातोऽनुकलुनः' 'कृन्मकारमन्ध-क्षरान्तः' 'अव्ययीभावश्च' इति गणसूत्रत्रयमश्रद्धायास्थसूत्र्या समानार्थकमिह न पठित चेदपि प्राचीनगणपाठे तदस्तीति बोध्यम् । वैयर्थं तु परिहरिष्यते ॥ पुरेत्यविरते चिरातीते भविष्यदानत्रे च । मिथो, मिथस् एतौ रहःसहार्थयोः । प्रायमिति बाहुल्ये । मुहुसिति पुनरर्थे । प्रवाहुकमिति समानकाले ऊर्ध्वार्थे च । प्रवाहिकेति पाठान्तरम् । आर्यहलमिति बलात्कारे ॥ शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबन्धे । हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्याह ॥ अभीक्ष्णमिति पौनःपुन्ये । साकं सार्धमेतौ सहार्थे । नमस् नतौ । हिस्क् वर्जने । धिङ्निन्दाभर्त्सनयोः । इत् ऊर्ध्वं 'तस्मिन्दाद्यस्तद्विता एधाचूपर्यन्ताः' 'शस्तसी' 'कृलमुच्' 'सुच्' 'आस्थालौ' 'च्यार्थाश्च' इति प्राचीनगणपाठोऽस्तीति बोध्यम् ॥ तस्मिन्दाद्यादेरयमर्थः । 'पञ्चम्यास्तसिल' इत्यारभ्य 'एधाच्' इत्येतदन्तः सूत्रैरुक्ता ये तद्वितास्तदन्ताः स्वरादिषु बोधव्याः । तथा 'वङ्लपार्थाच्छ-सु-' । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' । 'तेनैकदिक्' । 'तस्मिन्' इत्ययमपि तल्लिङ् । 'क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृलमुच्' । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' । 'इण आसिः' इत्युणादिसूत्रेण विहित आसिः । 'प्रत्ययैर्विश्वेमास्थाल् छन्दसि' । 'संपद्यकर्तरि चिन्' । 'विभाषा साति काल्त्वे' । 'द्वेये त्रा च' इत्येतदन्ता अपि ग्राह्या इति । अम् शैष्ट्येऽप्ये च । आम् अङ्गीकारे । 'अमु च छन्दसि' 'किमेत्तिङ्यय-' इति 'काम्प्रत्ययात्-' इत्यादिभिश्च विहिता अपि अमानौ गृह्येते इत्येकं ॥ प्रतं नय प्रतरं यथाचतरां कारयामास ॥ प्रताम् ग्लानौ । प्रशान् समानार्थे । प्रतान् विस्तारे । मा, नाङ् एतौ निषेधाशङ्कयोः ॥ आकृतिगण इति । तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथा हि । कामम् स्वाच्छन्द्ये । प्रकाममित्यतिशये । भूय इति पुनरर्थे । साम्प्रतमिति न्याय्ये । परमिति क्लियर्थे । साक्षान् प्रत्यक्षे । साचीति तिर्यगर्थे । सत्यमित्यर्थाङ्गीकारे । मङ्शु, आशु एतौ शैष्ट्ये । संवत् वर्षे । अवश्यं निश्चये । उपेति रात्रौ । ओमित्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च । भूरिति पृथिव्याम् । भुव इत्यन्तरिक्षे । इदिति, इगिति, तरमा एते शैष्ट्ये । सुयु प्रशंसायाम् । दुष्टु निकृष्टे । शु पूजायाम् । कु इति कुत्सितपदार्थयोः । अजसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः । मिथु इति द्वावित्यर्थे । अस्तमिति विनाशे । स्थाने इति युक्ते । वरमिति ईषदुक्त्यर्थे । सुदि शुक्लपक्षे । वदि कृष्णपक्षे इत्यादि ॥ चादीनुदाहरति—चेत्यादिना । चेति समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु । वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये । हेति प्रसिद्धा । अहेति पूजायाम् । एवेत्यवधारणेऽनवकुम्भौ च । एवमित्युक्तपरामर्शे । नूनमिति निश्चये तर्के च । शश्वदिति पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च । युगपदित्येककाले । भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये च । कूपदिति प्रथे प्रशंसायां च । कुविदिति भूयर्थे प्रशंसायां च । नेदिति शङ्कायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च । चेदिति यद्यर्थे । चण् अयं चेदर्थे । णानुबन्धस्तु 'निपातैर्येवदिहन्तकुविनेचेच्चण्-' इति विशेषणार्थः । समुच्चयादौ त्वननुबन्धकः । कच्चिदितिष्टप्रथे । यत्रेति अनवकुम्भमर्पणार्थार्थेषु । नावकल्पयामि न मर्पये गहं आश्वर्थं वा यत्र भवान् वृषलं याजयेत् । नहेति प्रत्यारम्भे । हन्तेति हर्षे विपादेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भे च । माकिः

१ अन्तरा अन्तरेणेति—'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति सूत्रमार्थेऽनयोर्निपातत्वोक्तेः स्वरादिषु अनयोः पाठः प्रसिद्ध इति केचिदाहुः ।

२ नमसिति—महसां नमसामिति प्रयोगस्तु सत्त्ववाचकत्वे बोध्यः ।

चण्, कश्चित्, किञ्चित्, यत्र, नह, हन्त, माकिः, माकीम्, नकिः, आकिम्, माङ्, नञ्, यावत्, तावत्, त्वै, द्वै, रै, औषट्, वौषट्, स्वाहा, स्वधा, तुम्, तथाहि, खलु, किल, अथो, अथ, सुष्ठु, स्म, आदह । (ग) उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम्, अहंयुः, अस्तिक्षीरा, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, पशु, शुक्म्, यथाकथाच, पाद, प्याद, अङ्ग, है, हे, भोः, अये, घ, विपु, एकपदे, युत्, आतः । चादिरप्याकृतिगणः । ॐ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १।१।३८। यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोऽर्थाः । तसिवती । नानाजाविति । तेनेह न । पचतिकल्पम् । पचतिरूपम् । ॐ कृन्मेजन्तः । १।१।३९। कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् ।

माकीं नकिरिति त्रयोपि वर्जने । माङ् नञौ खरादिपूक्ती । इह पाठस्तु निपातलार्थः, तेनाद्युदात्तत्वं फलं सिध्यतीति केचित् ॥ तदसत् । फिट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः ॥ अन्ये लाहुः । सत्त्वचनानामप्यव्ययसंज्ञार्थं खरादिपाठ इति ॥ तदप्यसत् । लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः । तस्मादुभयत्र पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः । यावत्तावदेतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु । साकल्ये—यावत् कार्यं तावत् कृतम् । अवधौ यावद्रन्तव्यं तावत्तिष्ठ । माने—यावद्दत्तं तावदुक्तम् । अवधारणे—यावदमत्र तावद्वाह्यगणानामन्वयस्य ॥ त्वै विशेषवितर्कयोः । द्वै वितर्कं । न्वै इति पाठान्तरम् । रै दाने अनादरे च । रै करोति ददातीत्यर्थः । त्वं रै किं करिष्यसि । औषट्, वौषट् एतौ हविर्दाने । स्वाहा देवताभ्यो दाने । स्वधेति पितृभ्यः । औषडादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः । तुमिति तुङ्कारे । गुरुं तुङ्कल्य हुङ्कल्य । तथाहीति निदर्शने । खलु इति निषेधवाक्यालङ्कारनिश्चयेषु । किलेति वार्तायामलीके च । अथो अथेति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु । अयं खरादावपि । तेन मङ्गलवाचकस्य सत्त्वार्थत्वेऽप्यव्ययत्व सिध्यति । अत एव श्रीहर्षः—‘उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्काचल्विषि वेदिकोदरे । यथा कुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवर्गः क्षपयां बभूव ताम्’ इति । अत्र हि अथ क्षपयां बभूवेत्यस्य मङ्गलं क्षपनं चकारेत्यर्थः । निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलं मृदङ्गवनिवत् ॥ सुष्ठु स्वरभेदार्थं पाठः । स्मेत्यतीते पादपूरणे च । आदहेत्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु । आदह स्वधामन्त्रित्यत्र तु पदकारा आदिति पृथक् पदं पठन्ति ॥—अवदत्तमिति । इह अवस्यानुपसर्गत्वात् ‘अच उपसर्गात्’ इति न भवति । अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकमहंकारे । एवं ‘गेये केन विनीतौ वाम्’ इति । युवामित्यर्थः । सुबन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तीति तु तिङन्तप्रतिरूपकम् । एवं ‘लामस्मि वच्मि—’ इत्यत्रास्मीत्यहमर्थे तिङन्तप्रतिरूपकम् । आहेत्युवाचेत्यर्थः । आसेति वभूवेत्यर्थे इत्यादि बोध्यम् ॥ अहंयुरिति । ‘अहंशुभमोर्युम्’ । यदि तु ‘लाहौ सौ’ इति मपर्यन्तस्याहादेशे शेषे लोपे च कृते निष्पन्नो योऽहंशब्दस्तस्माद्युत्प्रत्ययः क्रियेत तर्हि सुपो लुपि अस्मद्युसिति स्थिते मदीय इत्यत्रेव मपर्यन्तस्य मादेशो सति मयुरिति स्यादिति भावः ॥ अस्तिक्षीरेति । तिङन्तत्वे तु बहुव्रीहिसमासोऽयं नोपपद्यत इति भावः । अ इति संबोधनेऽधिकक्षेपे निषेधे च । आ इति वाक्यस्मरणयोः । इ संबोधनजुगुप्साविस्मयेषु । ई उ ऊ ए ऐ ओ औ संबोधने । पशु सम्यगर्थे । पशु मन्यमानाः । शुक्ं शैश्ये । यथाकथाचेत्यनादरे । पाट्प्रभृतयः सप्त संबोधने । ह्येति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । विषु नानार्थे । एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे । युत् कृत्सायाम् । आत इति इतोऽपीत्यर्थः ॥—आकृतिगण इति । तद्यथा यत्तदिति हेतौ । आहोस्वित्त्रिकल्पे । सीम सर्वतोभावे । शुक्ममिति शये । अनुक्तं वितर्कं । शम्बद् अन्तःकरणे आभिमुख्ये च । व पादपूरणे इवार्थे च । दिष्ट्येत्यानन्दे । चटु चाटु प्रिये वाक्ये । हुमिति भर्त्सने । इवेति सादृश्ये । अद्यत्वे इति इदानीमित्यर्थे इत्यादि ॥ अत्र खरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषेऽपि येषां निपातस्वर इष्टस्ते चादिषु । अन्ये तु खरादिषु स्वरद्वयभाजस्तूभयत्र बोध्याः ॥—तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥—सर्वेति । वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः ॥—नोत्पद्यत इति । किं त्वेकवचनमेवोत्पद्यत इति भावः । तद्धितः किम् । एकः । द्वौ । त्रयः ॥ असर्वेत्यादिकम् । औपगवः ॥ ननु पञ्चालाः गोदौ वरणा इत्यादावतिप्रसङ्गः । न च ‘लुब्धोगाप्रख्यानात्’ इति वदतां नैषां तद्धितान्तत्वमङ्गीकृतमिति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारालादित्याशङ्क्याह—परिगणनं कर्तव्यमिति ॥ तसिलादय इति । ‘पक्षम्यास्तसिल्’ इति विहितो यस्तसिल् तदादयो ‘याप्ये पाशप्’ इति विहितपाशप्प्रत्ययपर्यन्ता इत्यर्थः ॥—शस्प्रभृतय इति । ‘बह्वल्पार्थात्—’ इति विहितो यः शस्तदादयः ‘समासान्ताः’ इति सूत्रपर्यन्ताः ॥—कृत्वोऽर्था इति । ‘संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्’ इति विहिताः कृत्वमुजादयश्चयः ॥—तसिवती इति । न च तसेः परिगणनं व्यर्थं, शस्प्रभृतित्वादेव ‘प्रतियोगे पक्षम्यास्तसिः’ इत्यस्य लामादिति वाच्यम् । ‘तेनैकदिक्’ ‘तसिश्च’ इत्येतदर्थतया तस्यावश्यकत्वात् । ‘तेन तुल्यम्—’ इति वतिः ॥—नानाजाविति । ‘विनञ्भ्यां नानाचौ नसह’ इति विहितौ ॥—पचतिकल्पमिति । अव्ययसंज्ञायां हि सत्यां सुपो लुक् स्यादिति भावः ॥—कृन्मेजन्तः ॥ अत्र मेजन्त इत्येतच्छ्रुतत्वात् कृत एव विशेषणं न तु कृदन्तस्याश्रुतस्य । अन्यथा प्रतामौ प्रतामः । लवमाचष्टे णी किपि णिलोपे वस्योऽि वृद्धौ लौः । अत्रापि प्रसज्येतेति भावः । भवति ह्येतत्प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेजन्तं च श्रूयते इति तदाह—

स्मरंस्मारम् । जीवसे पिवध्वै । ॐ क्त्वातोसुनकुसुनः । १।१।४०। एतदन्तमव्ययं स्यात् । क्त्वा । उदेतोः । वि-
सृपः । ॐ अव्ययीभावश्च । १।१।४१। अग्रिहरि । ॐ अव्ययादाप्सुपः । १।१।४२। अव्ययाद्विहितस्यापः सु-
पश्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । विहितविशेषणाद्वेह । अत्युच्चैसा । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि
न गौणे । आवग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात् ॥ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति त-
दव्ययम् ॥ इति श्रुतिलिङ्गसंख्याकारकाऽभावपरा ॥ वष्टि आगुरिरलोपमवाप्योत्पमगोयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा

कृद्यो मान्त एजन्त इति ॥—स्मारंस्मारमिति । स्मरतेः 'आभीक्ष्ण्ये णसुल् च' इति णसुल् । वृद्धिः । रपरत्वम् ।
'निलवीप्सयोः' इति द्वित्वम् ॥—जीवसे इति । 'तुमर्थेसेन्-' इत्यसेप्रत्ययः ॥—पिवध्वै इति । 'तुमर्थे-' इत्यनेनैव
शध्वैप्रत्ययः । 'पाप्रा-' इति पिवादेशः । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यनेनैव सिद्धे सूत्रे अन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं, तेनेह
न । आधये चिकीर्षवे । लक्षणप्रतिपदोक्तसंनिपातपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यत्वज्ञापनायेदमिति मनोरमायां स्थितम् ।
एतच्च 'अव्ययादाप्सुपः' इत्यत्र अव्ययात् परस्य सुपो लुगिति यथाश्रुतव्याख्यामभिप्रेत्योक्तम् । अव्ययाद्विहितस्येति व्या-
ख्याने त्वाधये इत्यादौ अव्ययसंज्ञायामनिष्ठान्तरमूहम् ॥—क्त्वातोसुनकुसुनः ॥—कृत्वेति । 'समानकर्तृकयोः'-
इत्यादिना क्त्वा ॥—उदेतोरिति । उत्पूर्वादिणो 'भावलक्षणे स्थेण्-' इत्यादिना तोऽसुन् ॥—विसृप इति । 'स्वपितृदोः
कसुन्' ॥—अव्ययीभावश्च ॥ अव्ययसंज्ञः स्यात् ॥ इह लुकि सुखस्वरोपचारयोर्निवृत्तौ चेति परिगणनं कर्तव्यम् । लु-
क्युदाहरणम् । उपाप्ति । 'अव्ययाद्-' इति सुपो लुक् । सुखस्वरनिवृत्तौ उदाहरणम् । उपाप्तिमुखः प्रत्यभिमुखः 'मुखं स्वाङ्गम्'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'नाव्ययदिकशब्द-' इत्यादिना प्रतिषेधः । तथा च 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वशब्दप्रकृतिसंख्य-
एव भवति, पूर्वपदं च समासखरेणान्तोदात्तम् । विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य उपचार इति प्राचां संज्ञा तन्निवृत्ताउदाह-
रणम् । उपपयःकारः । उपपयःकामः । इह 'अतः कृकमि-' इति प्राप्तं सत्वम् 'अन्तव्ययस्य' इति पर्युदस्यते ॥ परिगणनं
किम् । उपाध्यधीयान् । इह 'सुवामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावेन पाठम् 'आमन्त्रितस्य च' इत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । परा-
ङ्गवद्भावे हि अव्ययानां प्रतिषेध उपसंख्यातः, उपाध्यधीयानेत्यादौ मा भूदिति । तथा उपाग्निकमित्यादौ 'अव्ययसर्वना-
माम्-' इत्यकच्च न ॥ उपकुम्भमन्यः 'खिलनव्ययस्य' इति वर्तमाने 'अरुद्विषदजन्तस्य-' इति विहितो यो सुम् तस्येह प्र-
तिषेधो न । उपकुम्भीभूतः । इह 'अस्य च्चौ' इतीत्वस्य प्रतिषेधो न । इत्वविधौ हि 'अव्ययस्य च्चौ' इतीत्वं न इति प्रति-
षेध उच्यते । दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरित्यत्र मा भूदिति ॥ स्यादेतत् । खरादित्वेनैव सिद्धत्वात् 'तद्धितश्च-' इत्या-
दिचतुःसूत्री व्यर्था । तत्र हि 'तत्तिलविस्तद्धित एवाचपर्यन्तः' इत्यादिना 'च्यथैश्च' इत्यन्तेनातिप्रत्ययमौणादिकं वर्ज-
यित्वा 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यस्यार्थः संगृह्यते । 'कृन्मकारसंध्यक्षरान्तः' इत्यनेन 'कृन्मेजन्तः' इत्यस्यार्थः संगृह्यते ।
'क्त्वातोसुनकुसुनः' 'अव्ययीभावश्च' इति सूत्रद्वयं तु खरूपेणैव पठ्यन् इति ॥ अत्राहुः । पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन
प्रागुक्तं 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः' इति परिगणनं लभ्यते । पुरा सूर्यस्योदेतोरधेयः । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरपशमिञ्चादिसि-
द्धये, 'नलोकाव्यय-' इत्यत्र 'अव्ययप्रतिषेधे तोसुनकुसुनोरप्रतिषेधः' इति वक्ष्यते तदव्ययनेनैव लभ्यते इति ॥—अव्यया-
दाप्सुपः ॥ 'प्यक्षत्रियार्थ-' इति सूत्राहुप्राप्तानुवर्तत इत्याह—लुक् स्यादिति । अव्ययमिति महत्संज्ञाकरणमन्वर्थसं-
ज्ञाविज्ञानार्थम् । न व्येति विविधं विकारं न गच्छति । सत्त्वधर्मान् लिङ्गसंख्यादीन् गृह्णातीति यावत् । तेनात्युच्चैसा अत्युच्चैसः
इत्यादिसिद्धिः अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहादव्ययसंज्ञाया अत्राभावात् । नन्वेवमप्युच्चैःशब्दस्याव्ययत्वानपायात्
सुपो लुक् दुर्वार इत्यत आह—विहितविशेषणादिति ॥—अत्युच्चैसाविति । ननु अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीया-
न्तेन समस्यन्ते, उच्चैःशब्दस्त्वधिकरणशक्तिप्रधान इति कर्मत्वायोगात् तस्य द्वितीयान्तता ॥ सत्यम् । शक्तिप्रधानान्यपि
कानिचिदव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि क्वचिद् भवन्ति । यथा दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिरिति । ततश्च
प्रक्रियादशायासुच्चैःशब्दस्य द्वितीयान्तत्वं संभवतीति दिक् । ननु खरादिषु उच्चैःशब्दः पठ्यते तत्र कथं तदन्तस्य प्रसङ्ग-
इति चेन्न । अन्वर्थसंज्ञयैव तदन्तविधेरपि ज्ञापनात् । अन्यथा उपसर्जने प्रसङ्गाभावेन तन्निवृत्त्यर्थया अन्वर्थसंज्ञाया वैय-
र्थ्यापत्तेः । तेन परमस्यः परमोच्चैरित्यादौ सत्त्वधर्मापरिग्रहादव्ययत्वं सिद्धम्, तदेतदाह—अव्ययसंज्ञायां यद्यपीत्यादि ॥
'अव्ययादापो लुक्वचनार्थक्यं लिङ्गाभावात्' इति वार्तिकं मनसि निधायाह—आवग्रहणं व्यर्थमिति । सूत्रस्योक्तिसंभवस्तु
'न्नियाम्' इति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षं गृहीत्वेति बोध्यः । स च न स्थितः, भूतमियं ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः ॥
यदि तु 'आमः' इति सूत्रानन्तरं 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' 'अव्ययात्' इति सूत्र्यते तदा सुवग्रहणमपि व्यर्थं, सुप्त इत्य-
नुवृत्तिसंभवादिति नव्याः ॥ अलिङ्गत्वे आधवेणप्रणवविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह—सदृशमिति । एतेषु यन्न व्येति
किं तु सदृशं एकप्रकारं तदव्ययमिति योजना । यद्वा । यस्मान्न व्येति तदव्ययम् ॥—लिङ्गकारकेति ॥ विभक्तिवचन-

१ अत्युच्चैसाविति—अत्र इति स्थिते इति शेषः । अत्युच्चैरिति उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । औ इति अशब्दस्य द्विवचनम्,
तत्रैकादेशस्य परादिवद्भावात्तद्वचनम् इति बृहच्छेखरे ।

वाचा निशा दिशा ॥ वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ॥ ॥ इत्यव्ययानि ॥

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

॥ स्त्रियाम् । १४।१।३। अधिकारोऽयम् । समर्थानामिति यावत् । ॥ अजाद्यतष्टाप् । १४।१।४। अजादीनाम-
कारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिर्डीपो डीपश्च बाधनार्था । अजा । अतः । खट्वा । अजा-
दिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह । पञ्चाजी । अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । एडका । अश्वा । चैटका ।

शब्दौ कारकसंख्यापराविति भावः ॥ यद्यप्यव्ययीभावस्य लिङ्गसंख्याकारकयोगोऽस्ति तथापि वचनादव्ययत्वम् ॥ अव्यय-
विशेषे कार्यान्तरमाह—वष्टीति । भागुरिराचार्यः ॥ आपं चैवेति । वष्टीत्यनुषज्यते ॥ यथा वाचेति । परिगणन-
मिदमित्येके । अन्ये तूदाहरणमात्रमित्याहुः ॥—वगाह इति । अपिना साहचर्यादादिरेवाकारो लुप्यते नान्य
इति भावः ॥ इत्यव्ययानि ॥

अजाद्यतः—॥ अजशब्दः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अच् आदिर्यस्येति तु नार्थः । ‘ऋचि’ इति निर्देशात्, गणपा-
ठसामर्थ्याच्च । अदिति न स्वरूपग्रहणम्, ‘संख्याया-’ इति लिङ्गात्, अजादिभिः पृथक्पाठसामर्थ्याच्च ॥ इह ‘ड्याप्रा-
तिपदिकात्’ इत्यधिकारेऽपि ड्यापौ न संबध्यते इहैव तयोर्विधेयत्वात्, अपि तु प्रातिपदिकमेव । तच्चाकारेण विशिष्यते, वि-
शेषणेन च तदन्तत्त्वलाभः, तदाह—अजादीनामकारान्तस्य चेति । सूत्रे ‘अतः’ इति षष्ठी तदर्थश्च वाच्यवाचक-
भावः ॥ स्त्रियामिति तु धर्मप्रधानो निर्देश इत्याशयेनाह—वाच्यं यत् स्त्रीत्वमिति । एतच्च लिङ्गं प्रातिपदिकार्थं इति प-
क्षाभिप्रायेणोक्तम् । कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायां संनिधानादजादिभ्योऽकारान्ताच्चेति बोध्यम् । ‘इको यणचि’ इत्यत्र कस्मा-
दचि पर इत्याकाङ्क्षायामिक इति यथा । टापः पकारः स्वरार्थः ‘औड आपः’, ‘आडि चापः’, ‘याडापः’ इत्यादौ सामान्यप्र-
हणार्थश्च । तद्विधानार्थष्टकारः । आवित्युक्ते हि तदनुबन्धपरिभाषया ‘औड आपः’ इत्यादावयमेव गृह्येत डाप्चापोस्तु ग्रहणं
न स्यात् ॥ नन्वत इत्येव सिद्धे अजादिग्रहणं व्यर्थम् । न च कुञ्चा उणिहेत्यादिषु हलन्तत्वाद्प्राप्ते विध्यर्थं तदिति वाच्यम् ।
तथा सति कुञ्चेत्यादिरेव गृह्येत, न त्वाजादिरतो व्याचष्टे—अजाद्युक्तिर्डीपो डीपश्चेति ॥—खट्वेति । ‘खट् काङ्क्षायाम्’ ।
‘अशूष्षिलटिखटिकणिविशिष्यः कन्’ ॥ नन्वचेतनानां खट्वादिशब्दानां कथं लिङ्गे व्यवस्थेति चेत् । उच्यते । लोकप्रसिद्धं
स्तनाद्यवयवसंस्थानविशेषात्मकं लिङ्गं न व्याकरणे आश्रीयते, दारानित्यादौ नत्वाभावात्प्रसङ्गात् । तटस्तटीतटमित्यादौ यथायथं
लिङ्गत्रितयनिबन्धनकार्योणामसिद्धिप्रसङ्गाच्च, किं तु पारिभाषिकमेव लिङ्गत्रयम् । तच्च केवलान्वयि । अयमर्थ इयं व्यक्तिरिदं
वस्त्विति शब्दानां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात् । तत्र कश्चिच्छब्द एकस्मिंलिङ्गे शक्तः कश्चित् द्वयोः कश्चित् त्रिषु इति लिङ्गानु-
शासनादिभ्यो निर्णयम् ॥ कुमारब्राह्मणादिशब्दास्तु लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे शास्त्रीये । पुंस्त्वे शक्ताः ॥ लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे च
शास्त्रीयस्त्रीत्वे । कथमन्यथा कुमारी कुमार इत्यादयः प्रयोगा व्यवतिष्ठेरन् । ‘करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे’ इत्यमरस्याप्ययमेवार्थः ।
नन्वेवं पशुनेति पुंस्त्वं विवक्षितमिति मीमांसकोद्घोषः कथं योज्यः । पारिभाषिकस्याव्यावर्तकतया तद्विवक्षाया अकिञ्चि-
त्करत्वात् । लौकिकस्य तु लिङ्गस्य पशुशब्दादप्रतीतेरिति चेत् । अत्राहुः । ‘छागो वा मन्त्रवर्णात्’ इति षष्ठान्याधिकरणन्या-
येन पुंस्त्वस्य नियमो बोध्यच्छागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति ॥ तच्च जातित्रयमित्येके । उक्तं
च हरिणा—‘तिस्रो जातय एवैताः केषांचित् समवस्थिताः । अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः ॥ भाष्ये तु
प्रकारान्तरमुक्तम्,—‘संस्थानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः । संस्थाने स्त्यायतेर्द्धं स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ॥
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्’ इति । अस्यायमर्थः । संस्थानं स्त्री सत्त्वरजस्तमोलक्षणानां गुणानामपचयः । प्रसवो
गुणानामुपचयः । सप् पुमान् । सूतेर्धातोः सप् सकारस्य पकारादेश इत्यर्थः । औणादिकोमसुनप्रत्ययो ह्रस्वश्च बाहुलका-
दिति कैयटः । ‘पूजो डुमसुन्’ इति माधवः । तयोरुपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरन्तरं सहशं तन्नपुंसकं
‘नप्राणनपाद्-’ इति निपातनादिति भावः ॥ तथा च स्थितिमात्रं नपुंसकम् । अत एवाविर्भावतिरोभावयोरपि
स्थितिसामान्यविवक्षासंभवान्नपुंसकम् । लिङ्गसर्वनामेति सिद्धान्तः । स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति शब्दाश्च शुक्लादिशब्दवद्धर्मं धर्मिणि
च वर्तन्ते । स्वकृतान्तत इति । वैयाकरणसिद्धान्तत इत्यर्थः ॥ ‘कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ’ इत्यमरः ॥—पञ्चाजीति ।
पञ्चानामजानां समाहार इति ‘तद्धितार्थ-’ इत्यादिना द्विगुः । ‘अकारान्तोत्तरपदः-’ इति स्त्रीत्वे ‘द्विगोः’ इति डीप् । न
चात्र प्रत्ययविधौ तदन्तविधिविरहादेव टापोऽप्रवृत्तौ डीवेव स्यादिति वाच्यम् । अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनधिकारेण च
स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिज्ञापनादप्राप्तेः सत्त्वात् ॥—समासार्थसमाहारनिष्ठमिति ॥ नन्वजहत्स्वार्थायां वृत्तौ समा-

१ तत्र द्योत्ये इति—प्रत्ययार्थत्वे हि तस्य विशेष्यतापत्तिः, द्योत्यस्य तु विशेषणत्वमिति आकरे स्पष्टम् । अत एव वागादिषु
विनापि टापं तद्विधौ भवति वाच्यत्वे हि वाचकाभावात्स न स्यात् इति भावः । २ बाधनार्थेति—येननाप्राप्तिन्यायेनेति भावः ।
३ चटकेति—क्षिपकादित्वादित्वं नेति शब्देन्दुशेखरे ।

सृष्टिका । एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः । बाला । चम्पा । होडा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि प्रथम इति ङीष् प्राप्तः ॥ ॐ संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् ॥ संफला । भस्त्रफला । इथापोरिति ह्रस्वः ॥ ॐ सदच्चाण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् ॥ सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा ॥ ॐ शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः ॥ पुंयोगे तु शूद्री । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । कुब्जा । उणिष्ठा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेऽपि । कोकिला जातावपि ॥ ॐ मूलान्नजः ॥ अमूला ॥ ऋन्नेभ्यो ङीष् ॥ कर्त्री । दण्डिनी । ॥ उगितश्च ॥ १४१॥६॥ उगिदन्ताप्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात् । भवन्ती । पचन्ती । दीव्यन्ती । शपदयनोरिति नुम् । उगिदचामिति सूत्रेऽजग्रहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्जनेरेवेति नियम्यते । नेनेह न । उस्त्रास्त्रन् । क्तिप् । अनिदितामिति नलोपः । पर्णध्वन् । अञ्जतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची । ॥ वनोर च ॥ १४१॥७॥ वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां हारोऽप्यजाद्यर्थ एवेति चेत् । भवम् । तथापि तस्य पदान्तरसमभिव्याहारपेक्षया बहिरङ्गत्वात् टाविवधेस्त्वन्तरङ्गे चरितायित्वात् । कथं तर्हि परमाजेति चेत् । प्रायुत्पन्नस्यैव टापस्तत्र श्रवणात् । अत्यजा निरजेत्यत्र त्वदन्तत्प्रयुक्तव्यविवेहि । न च पञ्चाजीत्यत्रापि तथास्त्विति वाच्यम् । 'द्विगोः' इति ङीष् बाधितत्वात् ॥—चटकेति । न चात्र 'प्रत्ययस्थात्—' इतीकारः शङ्क्यः । 'चटकाया ऐरक्' इति लिङ्गादिहैव निपातनाद्वा तदप्रवृत्तेः । एवं च क्षिपकादिषु चटकेति पठनं नाती-वावश्यकमिति नव्याः ॥—मूपिकेति । 'वृश्चिकृपोः किकन्' इत्यधिकारे 'मुपेदीर्धश्च' इति किकनि इकारमध्यो मूपिकाशब्दः । यस्तु 'मूप स्तेये' इति दीर्घोपधासंज्ञायां कुनि मूपकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोऽप्ययं टाप् । प्रत्ययस्थादितोत्वं तु विशेषः ॥ केचित्तु कुन्नन्तोऽसावजादिगणे पाठं न प्रयुक्ते गणे तत्पाठस्य जातिलक्षणदोषाधनार्थत्वासंज्ञाया अजाति-त्वात् । तथा चादन्तत्वादेव कुन्नन्ताद्यप् सिध्यतीत्याहुः ॥ तच्चिन्त्यम् । व्याघ्रीत्यादिवत्संज्ञात्वेऽपि जातित्वानपायात् ॥—भस्त्रफलेति । भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः ॥—इथापोरिति । एतच्च 'फल निष्पत्तौ' इति धातौ माधव-ग्रन्थे स्थितम् ॥ 'पाककर्ण—' इत्यत्र भाष्ये तु दीर्घ एव दृश्यते ॥—सदच्चाण्डेति । सःप्राक्काण्डेति पाठो नादर्थव्य इति ध्वनयन्नुदाहरति—प्रत्यक्पुष्पेति ॥ अत्र नव्याः । 'संभस्त्रा—' इत्यादि वचनद्वयं 'मूलान्नजः' इति वक्ष्यमाणं च 'पाककर्ण—' इत्यनेन प्राप्तस्य ङीषो निषेधार्थं तत्रैव सूत्रे भाष्ये पठितमपि फले विशेषाभावादिहैव ग्रन्थकारैः पठितम् । न चैतावताऽजाद्यन्तर्गणसूत्राणीति भ्रमः कार्यः । तथात्वे मानाभावान् । किं तु वार्तिकान्येवेमानीत्याहुः ॥—शूद्रा चेति । शूद्रशब्दश्चापमुत्पादयति जातिश्चेत् । महत्पूर्वस्तु न । जातिश्चेदितोहापि संवध्यते । तेन महती शूद्रा महाशूद्रेति भवत्येव ॥—पुंयोगे त्विति । पुंयोगश्च दाम्पत्यरूप एवेति न नियमः, किं तु जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते । तथा च स्मृतिः । 'वै-श्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योऽथै सुतां स्मृतौ' इति ॥—महाशूद्रीति । 'आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा' इत्यमरः । इह 'अमहत्पूर्वा' इति व्यर्थं, महाशूद्रशब्दो हि समुदित एवाभीरत्वजातौ वर्तते । तत्रावयवस्यानर्थक-तया शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावेन टापः प्रसक्त्यभावात् । न च तदन्तविधिज्ञापनाय तदिति वाच्यम् । अनुपसर्जना-धिकारेणैव तदन्तविधिज्ञापनादिति दिक् ॥ अत्र नव्याः 'शूद्रा च' इत्यादिवचनम् 'अजाद्यतः—' इति सूत्रस्थं वार्तिकमेव, न त्विदं गणसूत्रमित्याहुः ॥—कुञ्जेत्यादि । त्रयोऽनी हलन्ता इत्येके । भाष्ये तु 'कुञ्जानाऽलभेत' 'उणिहककुमौ' इत्यादि-प्रयोगमुदाहृत्याऽदन्ता अपि स्त्रीकृताः । पचाद्यचा इगुपधलक्षणेन कप्रत्ययेन यथासंभवमदन्तत्वात् ॥—पुंयोगेऽपीति । यदा ज्येष्ठादयः प्रथमजातादौ वर्तन्ते तदादन्तत्वादेव टाप् सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्वादिविवक्षा तदा पुंयोगलक्षणो ङीष् प्राप्तः सोऽप्यनेन बाध्यते इति सूचयितुमपिशब्दः ॥—मूलान्नजः । नजः किम् । शतमूली ॥—अमूलेति । औषधि-जातिरियम् ॥—उगितश्च ॥ उगिच्छब्देन प्रातिपदिकं विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः । न च प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः शङ्क्यः । अनुपसर्जनादित्यनेन स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिरस्तीति ज्ञापनात्, 'उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्' इति 'येन विधिः—' इति सूत्र एवोक्तत्वाच्चेत्याशयेनाह—उगिदन्तादिति ॥ तत्रोगित् प्रातिपदिकं प्रत्ययश्चेति द्विविधं संभवति । आद्ये उगिदन्ते—भवन्तं महान्तं चातिक्रान्ता अतिभवती अतिमहतीत्युदाहरणं, सर्वादिगणे 'भवतु' इति पाठाद्भवच्छब्द-स्योगित्वव्यपदेशः, महच्छब्दस्य तु शतवद्भावात् । न चैवं 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधात् केवलभ्यां भव-न्महच्छब्दाभ्यां ङीष् न स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकसाधारणेन शब्दमात्रमुगित्पदाभिधेयमित्युक्तनिषेधाप्र-वृत्तेरित्याशयेनोदाहरति—भवतीति ॥ द्वितीयमुगिदन्तमुदाहरति—पचन्तीति । पचेल्लटः शतरि 'कर्तारि शप्' । यदि तु सर्वादिगणे भवतु इति उगित् पठितः स 'भातेर्भवतुः' इति व्युत्पाद्यते, तदा भवतीति द्वितीयोगिदन्तस्याप्युदाहरणं भ-वत्येव ॥ शत्रन्तात्तु भवतेर्डीपि 'शप्स्यनोः—' इति नित्यो नुम् । भवन्ती ॥—उस्त्रास्त्रदित्यादि । उस्त्रायाः खंसते पर्णेभ्यो ध्वंसते । 'खंसु ध्वंसु अवखंसने' 'वसुखंसु—' इति दत्वम् ॥—वनो र च ॥ वन्निति प्रत्ययेन तदन्तं प्रातिपदिकं गृह्यते । वन्नन्तेन त्वधिकृतप्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—वन्नन्तात्तदन्ताच्चेति । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यत्र 'खं

१ अञ्जतेस्त्विति—नलोपिनोऽञ्जतेरित्यर्थः । २ वनो र चेति—इदं सूत्रे न ङीप्प्रिधायकं, किंतु 'ऋन्नेभ्यः—' इति प्राप्तङीबनुवा-देन तत्संनिवेशशिष्टरभावमात्रविधायकम् । उभयविधौ गौरवात् । वन्चात्रार्थवानेव गृह्यते तेन मथोनोत्यादौ नातिप्रसङ्गः ।

डीप् स्यात् रश्चान्तादेशः । वन्निति ङुनिप्कनिप्वनिपां सामान्यग्रहणम् । (प) प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादे
तदन्तस्य ग्रहणम् । तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी । अतिधीवरी
शर्वरी ॥ ॐ वनो न हश इति वक्तव्यम् ॥ हशन्ताद्वातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् डी
रश्च नेयर्थः । ओण् अपनयने । वनिप् । विड्वनोरित्यात्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुध्वा ॥ ॐ बहुव्रीहौ वा ॥ बहु
धीवरी । बहुधीवा । पक्षे डाप् वक्ष्यते ॥ ॐ पादोऽन्यतरस्याम् । ॥ १४११८ ॥ पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रा
तिपदिकात् डीव्वा स्यात् । द्विपदी । द्विपात् ॥ ॐ टावृचि । ॥ १४११९ ॥ ऋचि वाच्यायां पादन्ताद्वाप् स्यात् । द्वि
पदा ऋक् । एकपदा ॥ न पदस्त्रादिभ्यः ॥ पञ्च । चतस्रः । पञ्चैत्यत्र नलोपे कृतेऽपि णान्ता पडिति षट्संज्ञां प्रति
नलोपः सुपस्वरिति नलोपस्यासिद्धत्वाच्च पदस्त्रादिभ्य इति न टाप् । ॐ मनः । ॥ १४११२१ ॥ मन्त्रन्ताच्च डीप् । सी
मा । सीमानौ । ॐ अनो बहुव्रीहेः । ॥ १४११२२ ॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न डीप् । बहुयज्वा । बहुयज्वानौ । ॐ डा
बुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ॥ १४११२३ ॥ सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाव् वा स्यात् ॥ सीमा । सीमे । सीमानौ । दामा । दामे

रूपम् इति सूत्रात्स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति व्याख्यानादुभयं लभ्यत इति भावः । यदि तु वन्नन्तमेव व्यपदेशिवद्भावो
वन्नन्तान्तमित्युच्यते, तर्हि 'येन विधिः—' इत्यत्र स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति न व्याख्येयम् ॥ न चात्र 'व्यपदेशिवद्भावो
ऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्ययमात्रविधिविषयत्वात्, वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेऽपि सूत्रे गृहीतस्य वन
इत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावाच्चेत्याहुः ॥—सामान्यग्रहणमिति । सूत्रे वन इत्यनुबन्धरहितस्य ग्रहणात्तदनुबन्धपरिभाषा
नोपतिष्ठत इति भावः ॥ वन्नग्रहणे वन्नन्तं वन्नन्तान्तं च कथं लभ्यत इत्याशङ्क्यामाह—प्रत्ययग्रहणे इत्यादि ॥—तेनेति ।
वन्नन्तेनेत्यर्थः ॥—तदन्तान्तमपि लभ्यत इति । 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारे 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन—' इति निषेधो न
प्रवर्तते 'अमहत्पूर्वा' इत्यादिज्ञापकादिति भावः ॥ अन्ये त्वाहुः । वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेऽपि सूत्रे गृहीतस्य वन
इत्यस्य प्रातिपदिकत्वं नास्तीत्युक्त्वात् 'ग्रहणवता—' इति निषेधशङ्कैव नास्तीति ॥—सुत्वानमिति । 'सुयजोर्ङुनिप्'
'अल्पादयः क्रान्ताद्यर्थे—' इति समासः ॥—अतिधीवरीति । दधातेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति कनिप् । 'धुमास्था—'
इतीत्त्वम् ॥ भाष्ये तु ध्यायतेः कनिपि संप्रसारणमिति स्थितम् ॥ नस्य रेफादेशे कृतेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'अल्लो-
पोऽनः' इति प्राप्नोत्यनो नकारान्तविशेषणात् न भवतीति 'श्वयुवमघोनाम्—' इत्यत्रैव व्युत्पादितम् ॥—शर्वरीति ।
शृधातोः 'अन्येभ्योऽपि—' इत्यनेनैव वनिप् गुणे कृते रपरत्वे हशन्तात् परत्वेऽपि हशन्ताद्विहितत्वाभावात् डीब्रयोरत्र
निषेधो न ॥—वनो न हश इति । अबहुव्रीह्यर्थोऽयमारम्भः । बहुयज्वेत्यादौ तु 'अनो बहुव्रीहेः' इति डीपो निषेधे
रेफस्याप्यप्रवृत्तेः ॥—राजयुध्वेति । राजानं योधितवती 'राजनि युधि कृन्ः' इति ङुनिप् ॥—बहुव्रीहौ वेति ।
'अन्यतरस्याम्' इति योगविभागादिदं लभ्यते, नत्वपूर्वं वचनमिति वक्ष्यते ॥—बहुधीवरीति । बहुवो धीवानो यस्यां
नगर्थांमिति विग्रहः ॥—पक्षे डाविति । 'डाबुभाभ्याम्—' इति सूत्रेण । तथा च द्विवचने बहुधीवयौ बहुधीवानौ
बहुधीवे इति रूपत्रयं भवतीति भावः ॥—द्विपादिति । द्वौ पादौ यस्या इति बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पाद-
शब्दस्यान्तलोपः, डीपि भत्वात् 'पादः पद' ॥—टावृचि ॥ पूर्वेण प्राप्तस्य डीपोऽपवादः । यद्यपि 'पदं व्यवसितत्राण-
स्थानलक्ष्माङ्गिर्वस्तुपु' इति कोशात् पादसमानार्थकः पदशब्दोऽस्तीति तेनैव द्विपदा एकपदेति रूपं सिध्यति, तथापि
ऋचि वाच्यायां द्विपदी द्विपादिति प्रयोगनिवृत्तये सूत्रारम्भोऽयमावश्यकः ॥—असिद्धत्वादिति ॥ एतच्चासिद्धत्वो-
पवर्णनं कार्यकालपक्ष एवोपयुज्यते, न तु यथोद्देशपक्षे सकृत्कृतायाः संज्ञायाः सर्वार्थत्वेन तस्याः पुनरपेक्षाभावात् । न च
पञ्चमिति नान्तस्य कृतायामपि संज्ञायां पञ्चैत्यदन्तस्य न कृतेति शङ्क्यम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याहुः ॥ तदसत् ।
एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' इत्यत्र पठ्यते तच्चात्विधौ न प्रवर्तते एवेति यथोद्देशपक्षेऽप्यसि-
द्धत्ववर्णनस्य युक्तत्वात् ॥—न डीविति ॥ पूर्वसूत्रान्तेत्यनुवर्तते इति भावः ॥—अनो बहुव्रीहेः ॥ ननु राजयु-
ध्वेत्यादिसिद्धये अवश्यं वक्तव्येन 'वनो न हशः' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः किमनेन सूत्रेण । मैवम् । अन्नन्ताद्बहुव्रीहेः 'डाबुभा-
भ्याम्—' इति डाब्विधानार्थमेतत्सूत्रस्यावश्यकत्वात् । तथा चानेन डीपि निषिद्धे तत्संनियोगेन प्राप्तो 'वनो र च'
इति यो रेफः सोऽपि दुर्लभ एवेति 'वनो न हशः' इति वार्तिकमबहुव्रीह्यर्थमिति फलितम् ॥—बहुयज्वानाविति ।
'न संयोगात्—' इति निषेधाभावाद्यमुपधालोपी । तेनात्र 'अन उपधालोपिनः—' इति वक्ष्यमाणविकल्पो न प्रवर्तते ॥—डाबु-
भाभ्याम् ॥ डाबुभाभ्यांग्रहणं व्यर्थं मन्त्रन्तान्तयोरनुवृत्त्यैव तत्फलसिद्धेरित्येके ॥ उभयोरप्यनुवृत्तिसूचनाय तद्ग्रहणमाव-

१ कृतसमासान्त इति—उत्तरसूत्रे ऋच्यभिधेयायां तस्यैव संभवेनार्थाधिकारानुरोधादत्रापि स एव गृह्यते इति भावः, तेन पा-
दयतेः किंवन्तस्य न ग्रहणम् । २ टावृचीति—अत्र अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्यम्, तेन ऋच्यभिधेयायामेकपादइत्यपि भवत्येव ।
अनुवृत्तौ प्रमाणं तु एतत्सूत्रप्रत्याख्यानपरं ङापोऽसूत्रं भाष्यमिति द्रष्टव्यम् । पद्विस्तरशः शब्देन्दुशेखरे । ३ न डीविति—अयं
अन इति च टापोऽपि निषेधः, स्त्रियां यत्प्राप्नोति तत्रेत्यर्थात् । अत एव सीमभ्यामित्यादौ तलोपे कृते न टाप् ।

दामानां । न पुंसि दामेत्यमरः । बहुयज्वा ॥ बहुयज्वे । बहुयज्वानां । ॥ अन उपधालोपिनोऽन्यतर-
स्याम् । ॥ १४१२८॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा डीप् स्यात् । पक्षे डावनिषेधः । बहुराज्ञी । बहुराज्ञौ । बहुराजे ।
बहुराजानां । ॥ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः । ॥ १४३१४४॥ प्रत्ययस्थान्कारात्पूर्वस्याऽकारस्यकारः
स्यादापि परे स आप् सुः परो न चेत् । सर्विका । कारिका ॥ अतः किम् । नांका । प्रत्ययस्थान्किम् । शक्नोतीति
शका । असुपः किम् । बहुपरिव्राजका नगरी । कात्किम् । नन्दना । पूर्वस्य किम् । परस्य माभूत् । कटुका । तपरः
किम् । राका । आपि किम् । कारकः ॥ ॥ ॥ मामकनरकयोरुपसंख्यानम् ॥ मामिका । नरान् कायनीति नरिका ॥

इयमन्यथा संनिहितस्यान्नन्तस्यैवानुवृत्तिरिति शङ्का स्यादित्ये ॥ ननु निषेधडापोर्वचनसामर्थ्यात्पर्यायः तिथ्यति तत् किम-
न्यतरस्याग्रहणेन । सत्यम् । अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते तत्र 'मनः' इति निवृत्तम् । अनो बहुव्रीहेर्डापोऽन्त्यात् । पूर्व-
णैव डापि सिद्धे पुनर्विधानमिदं 'ऋन्नेभ्यः—' इति डीपा सह विकल्पार्थम् 'अन उपधालोपिनः—' इति सूत्रं तु नियमार्थम् अनो-
योऽसौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति । एवं च बहुव्रीह्यां बहुव्रीह्यां बहुव्रीहेत्युक्तसंपन्नं सिद्धमिति 'बहुव्रीहौ वा' इत्ये-
तन्नापूर्वं वचनमिति बोध्यम् ॥ उपधालोपिन एवेति नियमानु सुपूर्वा चारुपर्वी इत्यादावनुपधालोपिनि डीप् न भवति, किं तु
डाप्निषेधावेव भवतः । अयं च योगविभागेऽवश्यमभ्युपेयः । अन्यथा बहुव्रीह्याल्यत्र प्रकरणान्तरस्थेन 'अन उपधालो-
पिनः—' इति वक्ष्यमाणेन पाक्षिके डीपि कृतेऽपि 'ऋन्नेभ्यः—' इति प्राप्तं डीपमनूय तत्संनियोगेन हि विधीयमानो
यो 'वनो र च' इति रेफः स न सिध्येत् । ननु 'वनो र च' इति सूत्रमेव डीव्रीं विधत्तामिति चेन्न । उभयविधा गौर-
वात् । किं च उभयविधायकत्वेऽपि 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेन डीपि निषिद्धे रोऽपि दुर्लभः संनियोगशिष्टत्वात् ॥
भाष्ये तु 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यन्यन्तरम् 'उपधालोपिनो वा' इति सूत्रमल्लु, 'अन उपधा—' इत्यादि प्रवेशान्तरस्थं
सूत्रं डाप्सूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणं च मारित्वमुक्तम् ॥—अन उपधा—॥ 'बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा' इत्यतो बहुव्रीहेर्ग्रहणं
'संख्याव्ययदेर्डीप्' इत्यतो डीप् चानुवर्तत इत्याशयेनाह—अन्नन्तादित्यादि । नियमार्थमिदमित्युक्तम् । न
चैवं पूर्वैर्णैव विकल्पसिद्धाविहान्यतरस्याग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । असति ह्यन्यतरस्याग्रहणे नित्याथो विधारे-
वायं स्यान्न तु नियम इति ॥—प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य—॥ कादित्यकार' उच्चारणार्थः । व्यञ्जनमात्रं
विवक्षितम् । अन्यथा एतिकाश्चरन्तीत्यादावकचि इवं न स्यात् । तत्र हि अकारविशिष्टकारस्य प्रत्ययस्थ-
त्वाभावात् । न चाकच्यप्यकारान्तकार एव प्रत्ययस्थो भवतु 'अतो गुणे' इति पररूपे सत्येतिका इत्यादिरूपसिद्धेरिति
वाच्यम् । पचतकीत्यादिवक्ष्यमाणरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्याशयेनाह—ककारादिति । वर्णनिर्देशे कारप्रत्ययो विहितः ।
कचित्समुदायात् प्रयोगस्तु 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः' इत्यादि निर्देशरूपयत्नमात्र इति भावः ॥—आपि पर इति ।
एतच्चाकारविशेषणम् । तत्सामर्थ्यात्काराकाराभ्यां व्यवयेऽपि भवति, न तु पुत्रकाम्या रथकव्येत्यादौ त्रिचतुरादिव्यवये ।
अत एव सर्विकेत्यादावाद्याकारस्य न भवति, तदेतदुक्तम्—अकारस्येकारः स्यादापि परत इति । यदि त्वापीति
ककारविशेषणं स्यात्तर्हि रथकव्येत्यादावितिप्रसङ्गः, व्यवहितस्यापि परत्वानपायात् । न च निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः । अनु-
वादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । न चापीत्यस्याकारविशेषणत्वेऽपि तद्गोपतादवस्थमिति वाच्यम् । अनुवादे परिभाषाणामि-
त्यनुवादा इत्यस्यानूयमानविशेषणेष्वित्यर्थमभ्युपगमात् । कात् पूर्वस्यात् इदित्यत्र हि अत इत्यनूयत्वविधानादनुवाद्यत्वमेवात
इत्यस्य, न त्वनूयमानविशेषणत्वम् । कादित्यस्य त्वनूयमानविशेषणत्वं स्पष्टमेवेति न तत्र निर्दिष्टपरिभाषोपतिष्ठते इति वैषम्यात् ।
अनूयमानविशेषणे परिभाषा नोपतिष्ठत इत्येतत् 'उदीचामातः—' इति सूत्रस्थानेग्रहणेन ज्ञापयिष्यते ॥ यदि 'असुपः'
इति पर्थुदासः स्यात् तर्हि बहुपरिव्राजकास्तत्रापि स्यादेव उत्तरपदस्य सुबन्तत्वेऽपि समुदायस्यासुबन्तत्वात् ततः परश्चाविति ।
तेनात्र प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह—स आप् सुपः परो न चेदिति । सुबन्तात् परो न चेदित्यर्थः ॥—सर्विकेति ।
'अव्ययसर्वनाम्नाम्—' इत्यज्ञातार्थेऽकच् ॥—कारिकेति । करोतेण्डुल् णित्वाद्बुद्धिः ॥—नौकेति । नौशब्दात् स्थायै कः,
ततश्चाप ॥—शकेति । शक्नोतीति विग्रहः । पचाथच् ततश्चाप ॥—बहुपरिव्राजकेति । परिपूर्वाद् व्रजेण्डुल् । बहवः
परिव्राजका यस्यामिति बहुव्रीहौ तदवयवस्य सुपो लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेनोत्तरपदस्य सुबन्तत्वाद्वापः सुबन्तात् पररव-
मस्तीतीत्वमत्र न भवति ॥—नन्दनेति । 'नन्दिग्रहि—' इति ल्युः । वस्तुतस्तु सूत्रे 'प्रत्ययस्थे कि' इति सप्तमी-
निर्देशमेव कृत्वा पूर्वस्येति ग्रहणं सुखजमित्याहुः ॥—पूर्वस्य किमिति ॥ अर्थादेवेदं लभ्यते । डावेका-
देशे कृते परत्र ह्रस्वाकाराभावादिति प्रश्नः । इतरो निर्दिष्टपरिभाषया कात् पूर्वस्येति न लभ्येत, किं तु डावेकादेशं बा-
धित्वा कात् परस्यैवाकारस्य स्यादित्याशयेनाह—परस्येत्यादि ॥—कटुकेति । कटुरत्र कटुरसवति । अज्ञातादौ कः ॥
—राकेति । 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' । बाहुलकादिसंज्ञाभावः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् 'केऽणः' इति ह्रस्वो न ॥
मामकनरकयोरिति । ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्ते वचनम् ॥—मामिकेति । ममेयं मामिका । 'युष्मदस-

ॐ त्यक्त्यपोश्च ॥ दाक्षिणात्यिका । इहत्थिका । ॐ न यासयोः । ७।३।४५। यत्तदोरस्येव स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् ॥ ॐ त्यकनश्च निषेधः ॥ अधित्यका । उपत्यका ॥ ॐ आशिषि वुनश्च । जीवका । भवका ॥ ॐ उत्तरपदलोपे न ॥ देवदत्तिका देवका ॥ ॐ क्षिपकादीनां च ॥ क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका ॥ ॐ तारका ज्योतिषि ॥ अन्यत्र तारिका ॥ ॐ वर्णका तान्तवे ॥ अन्यत्र वर्णिका ॥ ॐ वर्तका शकुनौ प्राचाम् ॥ उदीचां तु वर्तिका ॥ ॐ अष्टका पितृदेवत्ये ॥ अष्टिकान्या ॥ ॐ सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम् ॥ इह वा अ इति च्छेदः । कात्पूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे ङीन इवर्णस्य पक्षेऽकारः । अन्यत्रेत्वबाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतका । सूतिकेत्यादि । ॐ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः । ७।३।४६।

दोरन्यतरस्यां खच्च' इत्यण्, 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेशः, आदिबृद्धिः । 'केवलमामक-' इत्यादिना संज्ञाछन्दसोरेवेति नियमान्न ङीप् ॥—नरिकेति । 'कै शब्दे' 'आदेच उपदेशे-' इत्यात्वम्, 'आतोऽनुपसर्गे कः', 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः, टाप्, ईत्वम् ॥—त्यक्त्यपोश्च । उपसंख्यानमित्यनुषज्यते । 'उदीचामातः-' इति विकल्पापवादः ॥—दाक्षिणात्यिकेति । दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा 'दक्षिणादाच्' दक्षिणा भवेति विग्रहे 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्', 'किति च' इत्यादिबृद्धिः, टाप् । ततोऽज्ञातार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, टाप् । प्राचा तु दक्षिणस्यां दिशि भवेति विग्रहीतं तच्च मनोरमायां दूषितम् । त्यगिवाव्ययसाहचर्यादाजन्तस्यैव दक्षिणशब्दस्य ग्रहणात् । अन्यथा सार्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावापत्तेरिति ॥—इहत्थिकेति । 'अव्ययात्त्यप्'—न यासयोः । 'प्रत्ययस्थात्' इति प्राप्ते निषेधोऽयम् । यासेति यत्तदोरस्यलक्षणमित्याशयेनाह—यत्तदोरिति ॥—यका सकेति । यत्तदोरकच् । त्यदाद्यत्वे टाप् । स्वरूपस्याविवक्षायां फलमाह—यकां तकामिति । यद्यपि 'न यत्तदोः' इत्येव सूत्रयितुमुचितं, तथापि संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं 'न यासयोः' इत्युक्तमित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'न यत्तदोः' इत्युक्तेऽप्यनित्यत्वं सिध्यत्येव । अन्यथा अनयोरकारस्याप्यरत्वं दुर्लभमिति किमनेन निषेधेनेति ॥—त्यकनश्च निषेध इति । ननु 'मृदस्तिकन्' इतिवत् प्रक्रियालाघवाय त्यकन्निति वक्तव्ये त्यकन्नित्यकारनिर्देशसामर्थ्यादित्वाभावे सिद्धे किमनेन निषेधवचनेन । मैवम् । पञ्चभिरुपत्यकाभिः क्रीतः पञ्चोपत्यक इत्यादौ तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्प्रकारस्य श्रवणार्थत्वात्तस्य त्यकन्नित्युक्ते हि पञ्चोपत्यक इति स्यात्, इष्यते तु पञ्चोपत्यक इति । तस्मादावश्यकमेव निषेधवचनम् । 'मृदस्तिकन्' इत्यत्रापीकारोच्चारणं तद्धितलुकि श्रवणार्थम् । न तु प्रक्रियालाघवार्थम् । अन्यथा पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीत इति 'आर्हात्-' इति ठकः 'अध्यर्थ-' इति लुकि कृते 'लुक् तद्धितलुकि' इति टापो लुकि निमित्ताभावात् 'प्रत्ययस्थात्-' इतीत्वं न स्यात् पञ्चमृत्तिक इत्यत्र । न च लुकः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् 'प्रत्ययस्थात्-' इतीत्वं सिध्यत्येवेति वाच्यम् । 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते' इत्यभ्युपगमात् । अत एव सनीलसंत इत्यादौ नलोपाभावः सिध्यति । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्वा इत्यादौ टापा सहैकादेशोऽपि न भवति । अन्यथा एकादेशस्यादिवद्भावाद्यब्रह्मणात् 'लुक् तद्धितलुकि' इत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते अकारस्य श्रवणं न स्यात् । एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥—उपत्यकेति । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासत्कारुढयोः' ॥—आशिषीति । आशीरर्थे विहितस्य वुनप्रत्ययस्यात इत्वं न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः ॥—जीवका भवकेति । जीवताद्भवतादित्यर्थे 'जीवतिभवतिभ्यामाशिषि च' इति वुन्, तस्याकादेशे कृते टाप् ॥—देवकेति । देवदत्तशब्दात्स्वार्थिकः कः । 'अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः' इति प्राग्विवीधेषु वक्ष्यमाणत्वात् द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य दत्तशब्दस्य लोपः । देवदत्तिकाशब्दस्योपन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तुं तदभावे इत्त्वनिषेधाभावं च दर्शयितुम् ॥—क्षिपकादीनां चेति । नेत्यनुषज्यते ॥—क्षिपकेत्यादि । क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः । एवं 'ध्रुव स्थैर्ये' इत्यस्मादपि । यद्वा 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' पचाद्यच् । कुटादित्वाण्डित्वेन गुणाभावे उवङ् । 'चट भेदने' । पचाद्यच् । ततष्टाप् । अज्ञातादौ कः । 'केणः' इति ह्रस्वः । पुनष्टाप् ॥ तरतेण्डुल् । अकादेशः । नक्षत्रं नेत्रकनीनिका च ज्योतिः ॥—वर्णकेति । प्रावारविशेषः । 'वर्णं वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु' इति चौरादिकात् ण्डुल् । तन्तूनां विकारस्तान्तवम् ॥—अन्यत्र वर्णिकेति । ग्रन्थविशेषस्य व्याख्यास्तोत्रकर्त्री च ॥—वर्तकेति । वर्तयतीति वर्तका । शकुनावेव वाच्येऽयं विकल्पः, अन्यत्र नित्यमेवेत्वमिति बोध्यम् ॥—अष्टकेति । पितरश्च ताः देवताश्च पितृदेवताः । तदर्थं कर्म पितृदेवत्यम् । 'देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्' । अश्वन्ति ब्राह्मणा यस्यां सा अष्टका 'इष्ट्यशिम्यां तकन्' ॥—अष्टिकान्येति । अष्टौ परिमाणमस्याः । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' ॥—सूतकेति । सूतशब्दात् स्वार्थे कन् । वृन्दमस्यास्तीति मत्वर्थे 'शृङ्गवृन्दाभ्याम्-' इत्यारकन् । देवतावाचिवृन्दारकशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेऽपि रूपमुख्यवाचिनोः स्त्रीलिङ्गत्वं संभवत्येव । अत एव 'त्रिषूत्रे' इत्युपक्रम्य 'वृन्दारकौ रूपमुख्यौ' इत्यमरेणोक्तम् ॥ उदीचाम्—॥ यकौ पूर्वौ यस्याः सा । अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति

१ यकपूर्वाया इति—अत्र यकपूर्वत्वं पूर्वत्र कात्पूर्वत्वं चाव्यवहितमेव गृह्यते, उदात्तयणोरित्यादिवदनुवादेऽपि निर्दिष्टपरिभाषायाः प्रयुक्तेः । तेन कृशराशब्दात्कनि ह्रस्वत्वे चेत्वविकल्पो न ।

ब्रह्मनिर्देशशब्देन स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याह—**स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति** । अत्र ‘न घास्योः’ इत्यतो नेति वर्तते । यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्योदीचां मते इत् नैखक्षरार्थः । एवं स्थिते फलिनमाह—**इद्वा स्यादिति** । एवमग्रेऽप्युक्तम् । ‘पृष्ठी स्थानेयोगा’ इत्यनेनैव लघ्वे सूत्रे स्थानग्रहणमनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा नोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्थम्, फलं तु द्वद्वसंज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थानाच्छ्लीयादिसिद्धिः । यदि तु तत्रैकपरिभाषोपपत्तिष्ठेत्, तदा औपग-
वीय इत्यादावेव ‘द्वृद्धाच्छः’ स्यात्, नतु शालीयो मालीय इत्यादौ । तत्र ह्याकारवृद्धेरिक्स्थानिकत्वाभावात् । तथा ‘अतो-
गुणे’ इत्यत्रैकपरिभाषोपस्थितौ एधे पचे यजे इत्यादावेव पररूपं स्यात् । ‘टिन् आत्मनेपदानाम्—’ इति इट एत्वे कृते इ-
क्स्थानिकत्वादेिकारगुणस्य । भवन्ती पचन्तीत्यादौ तु न स्यात्, तत्रैकस्थानिकत्वाभावादिकारगुणत्वेत्यपि बोध्यम् ॥ नव्यास्तु
द्वृद्धाच्छं बाधित्वा ‘अणुगयनादिभ्यः’ इत्यणुप्रत्ययो यथा स्यादित्येतदर्थनृगयनादिगणे व्याकरणशब्दः पठ्यते । यद्यनूद्यमान-
विशेषणेषु परिभाषा उपतिष्ठेरन् तर्हि तत्पठनं व्यर्थं स्यात् । आकारवृद्धेरिक्स्थानिकत्वाभावेन द्वृद्धसंज्ञाया अभावाच्छस्या-
प्रवृत्तेः । तथा च तस्मादेव पाठोक्तार्थज्ञापनसंभवे स्थानेग्रहणमिह स्पष्टार्थमित्याहुः ॥—**सांकादियकेति** । संकाशेन
निवृत्तं नगरं सांकाश्यं, ‘उच्छृणु—’ आदिसूत्रेण ‘संकाशादिभ्यो ण्यः’ । ततो भवार्थं ‘धन्वयोपधादृच्, अकादेशः । स च
सांकाश्यमवां स्त्रियमाहेति तदाकारस्यापि वैकल्पिकमित्त्वं स्यात् तस्मादात इत्युक्तम् ॥ अत्र वदन्ति । यथायमकारो लकार-
स्थानिकः, एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोऽपि नेति द्व्यङ्गविकलमेतत् । अकेति समुदायस्य स्त्रीवाचकवृद्धस्थानिकत्वेऽप्यकारमात्रस्यात-
थात्वात् । तस्मादात इति स्पष्टार्थमेवेति ॥—**शुभंया** इति । ‘अन्येभ्योऽपि ह्रयते’ इति विच् । शुभमिति मान्तो निपा-
तः ॥—**सुनयिकेति** । सुपु नयो यस्याः सुनया ततः कः । ‘केऽणः’ इति ह्रस्वः । एवं सुपु पाको यस्याः सा ॥—**भस्त्रे-
षा—**॥—**लुप्तपृष्ठीकमिति** । केचिदिह स्वा इति च्छित्त्वा पष्ठ्याः स्थाने सौत्रत्वाद्वच्ययेन जसिति व्याचक्षते ॥ ‘प्रत्यय-
स्थात्—’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**अत इद्वा स्यादिति** । ननु नञपूर्वाणामपीत्यपिशब्देन केवलानां संग्रहः क्रियते, न तु
नञ्भिन्नपूर्वाणामपि ॥ तथा च निर्भक्षिकेत्यादि न सिध्येदतस्तदन्तविधिरावश्यक इत्याशयेनाह—**तदन्तविधिनैवेत्यादि** ।
आङ्गत्वादिति भावः ॥ एवं च नञपूर्वाणामित्यस्य नियमार्थत्वशङ्का निरस्ता, निर्भक्षिकेत्यादावपि संग्रहात् ॥—**अन्यस्य
त्विति** । अनुपसर्जनस्य तु ‘अमाषितपुंस्काच्च’ इत्यनेन सिद्धमित्यर्थः ॥—**एतयोस्त्विति** । भञ्जाजाज्ञात्वानां तु सपूर्वा-
णामपीत्वं भवत्येव । तत्र टापः कप्रत्ययात्परत्वेन सुपः परत्वाभावात् ‘असुपः’ इति निषेधाप्रवृत्तेरिति भावः ॥—**सपूर्व-
योरिति** । पूर्वावयवसहितयोर्विद्यमानपूर्वपदयोरिति यावत् ॥—**अन्तर्धर्तनीमित्यादि** । न सु एतद् सु इति स्थितेऽकचि
कृतेऽकचः प्रागेव वा नञत्पुरुषे कृते ‘अन्तरङ्गानपि—’ इति न्यायेन त्यदाद्यत्वप्रवृत्तेः प्रागेव सामासिके लुकि विशिष्टात्पुनः
सुपि त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते ततश्चाप् । स च आद्यसुपः पर इति भावः ॥—**अनेषकेति** । अज्ञाता एषा एषका न ए-
षका अनेषका । अज्ञाता अनेषा अनेषकेति वा लौकिकविग्रहोऽत्र बोध्यः । एवमग्रेऽप्युक्तम् ॥—**स्वशब्दस्यातो विशेष-
णमिति** । यद्यपि हरदत्तग्रन्थे अत्रातःस्थान इत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणमित्युक्तम्, तथापि तत्र स्वशब्दस्यैत्यनन्तरमत
इति शेषो बोध्य इति भावः ॥—**अर्थान्तरे त्विति** । आत्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थः ॥—**नित्यमेवेति** । खिकेत्यादावकचि
कृते आतःस्थानिकोकारो दुर्लभ इति प्रकृतसूत्रस्याविषयत्वात् ‘प्रत्ययस्थात्—’ इति नित्यत्वप्रवृत्तेः । एवं च ‘हंसं तनौ सं-
निहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव खिकायाम्’ इति श्रीहर्षश्लोके ‘भस्त्रेषा—’ इति वैकल्पिकमित्त्वम् इति केषांचिद्वाक्या-
नं नादर्थव्यमिति भावः । वस्तुतो ‘हंसं तनौ—’ इति श्लोके खिकायामिति प्रयोगोऽसाधुरेव । आत्मीयार्था स्वशब्दस्य सर्व-
नामत्वात् स्यादगमप्रवृत्तेरिति नव्याः ॥ अथुदाहरणान्युक्तानि । उदाहरणान्याह—**निर्भक्षिकेत्यादि** । निष्कान्ता भञ्जा-

२ उपसर्जनार्थमिषी लब्धम् । 'जने 'आदाचार्याणाम्' इति आत्वं भवत्येव, उपसर्जनेऽस्य चारितार्थ्येन बाधे मानाभावादिति भावः । प्रत्ययान्तत्वेन निस्त्वादायुदात्तत्वेन च न संशयः । 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्यनेन च संशया अपि भाषितपुंस्कात्वावगमात् ।

निर्भस्त्रिका । एपका । एपिका । कृतपत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः । एतिके । एतिकाः । अजका । अजिका । जका । जिक्का । द्वके । द्विके । निःस्वका । निःस्विका । ॥ अभाषितपुंस्काच्च ॥ ७।३।४८। एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽत इद्वा स्यात् । गङ्गाका । गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता अखट्टा अखट्टिका । शैषिके कपि तु विकल्प एव । ॥ आदाचार्याणाम् ॥ ७।३।४९। पूर्वसूत्रविषये आदा स्यात् । गङ्गाका । गङ्गिका । उक्तपुंस्कात् शुभ्रिका ॥ ॥ अनुपसर्जनात् ॥ ७।३।५०। अधिकारोऽयं यूनस्तिरित्यभिव्याप्य । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ॥ टिड्ढाणञ्द्वयसज्जद्वयमात्रचतयपठकूठञ्जकृरपः ॥ ७।३।५१। अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वाच्चेह । बहुकुरुचरा । नदद्, नदी । वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्त्वादुगित्वाच्च ङीप् प्राप्तः । यासुदो डित्वेन (प) लाभ्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम् । इति ज्ञापनाच्च भवति । श्रः शानचः शिखेन

याः निर्भस्त्रा, 'निरादयः कान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः । उपसर्जनद्वयस्यापि । ततोऽज्ञातादौ कः । 'केणः' इति ह्रस्वः । पुनष्टाप् । सूत्रे ऐषेति विकृतनिर्देशो विवक्षितविषयो, न तु 'यासयोः' इति बहुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह—कृतपत्वनिर्देशादिति ॥ इहाज्ञातेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते, तेनेह विकल्पो न । शुभ्राजिका । जानातीति ज्ञः- 'इगुपथ-' इति कः । प्रियो ज्ञो यस्याः सा प्रियज्ञिकेति ॥—निःस्वकेति । स्वस्याः निष्कान्तेति विग्रहो, न त्विह स्त्रिकस्या निष्कान्तेति, तथात्वे ह्युपसर्जनेऽपि निःस्विकेत्येकमेव रूपं स्यात्, आतःस्थानिकाकारस्य दुर्लभत्वेन प्रकृतसूत्राविषयत्वात् ॥ —अभाषित— ॥—एतस्मादिति । नित्यस्त्रीलिङ्गादित्यर्थः । विहितविशेषणतया व्याख्यानस्य फलमाह—बहुव्रीहेरिति ॥—ततो विहितस्य नित्यमिति । अविद्यमाना खट्टा यस्याः साऽखट्टेत्यत्र 'शेषाद्विभाषा' इति समासान्तस्य कपो वैकल्पिकत्वात् कवभावपक्षे 'गोत्रियोः-' इत्युपसर्जनद्वये कृते पुनरखट्टाशब्दाद्भाषितपुंस्काद्यापि सत्यज्ञातादौ कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वेऽस्य विकल्पस्याप्रवृत्तेः 'प्रत्ययस्थात्-' इत्युत्सर्ग एव प्रवर्तते । परविशेषणत्वे त्वयं विकल्पः स्यादेवेति भावः ॥ बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं, तेनातिखाट्टिकेत्यादावपि नित्यमेव ॥—विकल्प एवेति । अखट्टेति बहुव्रीहौ न सु खट्टा सु इति स्थिते 'सुपो धातु-' इति सोल्लेक्युपसर्जनद्वयत्वं बाधित्वा 'शेषाद्विभाषा' इति समासान्ते कपि परत्वात् कृते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादुपसर्जनद्वयो न प्रवर्तते, किं तु 'केऽणः' इति ह्रस्वस्य 'न कपि' 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति वैकल्पिकनिषेधात्पाक्षिकद्वये सति 'अभाषितपुंस्काच्च' इति विकल्पः प्रवर्तते, तत्र हि खट्टाशब्दात्परस्य टापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वादिति भावः ॥ ह्रस्वाभावपक्षे लखट्टाकेत्येतद्रूपान्तरम् ॥—अधिकारोऽयमिति । स्वरितलप्रतिज्ञानादिति भावः ॥—अभिव्याप्येति । अत एव बहुयुवा शालेत्यत्र 'यूनस्तिः' इति न प्रवर्तते इति श्रान्नः ॥ न चात्र नलोपस्यासिद्धत्वान्नन्तलक्षणे ङीप् स्यात् इति शङ्क्यं, 'नलोपः सुप्स्वर-' इति नियमेन ङीपं प्रत्यसिद्धत्वाभावादित्येके ॥ अन्ये तु 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधेनान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावान्नलोपस्याप्रसक्त्या ङीप् स्यादेव । परं तु 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधान्ङीवभावे ङान्निषेधाविह भवत इत्याहुः ॥—अयमेवेति । अनुपसर्जनाधिकार एवेत्यर्थः ॥—टिड्ढाणञ्— ॥ टिड्ढादयः प्रत्ययास्ते तदन्ता गृह्यन्ते, तच्चानुवर्तमानस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् 'अजाद्यतः' इति सूत्रादनुवर्तमानमप्यत इत्येतत् प्रातिपदिकविशेषणमता च तदन्तविधिरतो व्याचष्टे—यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकमिति । नदद् देवद् इत्यादौ प्रत्ययस्यैव टित्वमिति टिदन्तप्रातिपदिकमिति व्याख्यानं संगच्छत एव । स्तनंधयीत्यत्र तु प्रत्ययस्य टित्वाभावेऽपि धातोश्चिद्वस्याचरितार्थत्वात्समुदायात्स्यादेव ङीविति वक्ष्यति ॥ अन्ये तु ढादय इव प्रत्ययाः टिदिति तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं, तेन टित् प्रातिपदिकं ढाद्यन्तं च यत् प्रातिपदिकमित्यर्थः । टित्वं तु प्रातिपदिकस्य कचित्प्रत्ययकृतं कचित् स्वतः कचित् प्रकृतिकृतं भवत्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात् । तत्र आद्यस्योदाहरणम्—कुरुचरीति ॥ द्वितीयस्योदाहरणं—नदडिति । पचादिषु टितोऽस्य पाठात् स्वत एव टित्वम् । तृतीयं तु घेट्टित्वात् स्तनंधयीतीति कृदन्ते उदाहरिष्यतीत्याहुः ॥—कुरुचरीति । कुरुषु चरतीत्यधिकरणोपपदे 'चरेष्टः' इति कर्तरि टः ॥—उपसर्जनत्वाच्चेति । बहवः कुरुचराः यस्यां सा बहुकुरुचरेति बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानस्तथा च टिदन्तस्योपसर्जनत्वान् ङीवेत्यर्थः ॥—वक्ष्यमाणेति । ब्रूजो 'लटः सद्वा' इति शानच् । 'ब्रूजो वचिः' इति वच्चादेशः 'वच परिभाषणे' इत्यस्मात् कर्मणि वा लटः शानच् । 'स्यतासी-' इति स्यः । कुत्वषत्वे । 'आने मुक्' इति मुक् ॥—टित्त्वादुगित्वाच्चेति । स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः । न चाल्विधित्वात्कथमिह स्थानिवद्भाव इति शङ्क्यम् । 'न ल्यपि' इति ज्ञापकादनुबन्धकार्येषु 'अनल्विधौ' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अत एव रमायामित्यादौ परत्वात् डेरामि कृते स्थानिवद्भावानामो डित्वात् 'याडापः' इति याडागमः सिध्यति ॥—ज्ञापनाच्च भवतीति । लिङादेशपरस्मैपदानां स्थानिवद्भाववैतरेण डित्वलाभात्तदागमस्य यासुदो डित्वं व्यर्थं सत् 'लाभ्रयानुबन्धकार्यमादेशानां कारे' औराणामन्यतो ज्ञापयतीति भावः ॥ 'पिच्च डित्' इत्यदादिगणे वक्ष्यमाणत्वात्तिबादिष्वौपदेशिकेन पित्वेनातिदे

कचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्लिधाविनि निषेधज्ञापनाद्वा । सौपणेयी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुद्वी । ऊरु-
मात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादशी । इन्दरी ॥ (५) ताच्छीलिके णेऽपि । चैरी ॥ नञ्प्रत्यय-
कृष्युस्तत्तल्लुनानामुपसंख्यानम् ॥ खैणी । पौंखी । शाक्तीकी । आङ्गङ्गणी । तरुणी । तलुनी ।
॥ यञश्च ॥ १०१११६॥ यञन्तान्त्रियां ङीप्स्यात् । अकारलोपे कृते । ॥ हलस्तद्धितस्य ॥ १०१११७॥

ङित्वस्य वैयर्थ्याभावात् तज्ज्ञापयतीति शङ्कमानं प्रत्याह—**शः शानचः शिश्वेनेत्यादि ॥**—सौपणेयीति । ‘कद्रश्च वै
सुपर्णी’ इति श्रुतिः । सुपर्णाशब्दादपत्येऽर्थे ‘स्त्रीभ्यो ङक्’ । ‘आयनेयी-’ इत्येवादेशः ॥ नन्वत्र निरनुबन्धपरिभाषया
‘शिलाया ङः’ ‘तत्र साधुः’ इत्यधिकारे ‘सभाया यः’ ‘दृढन्दति’ इति विहितमन्योरेव ङयोऽग्रहणं भवितव्यं न तु
ङकः । सत्यम् । शिलाया ङस्य स्वभावानुसक्त एव प्रवृत्तेः त्रियामसंभवात् । सभाया ङस्य च समर्थेति त्रियां ङन्दति
प्रयोगदर्शनादन्यस्य हि निरनुबन्धस्यासंभवाद्गत्या सातुबन्धको गृह्यते ॥—**ऐन्द्रीति ।** इन्द्रो देवता अस्याः ‘साऽस्य देवता’
इत्यण् । इन्द्रस्येयमिति वा विग्रहः ‘तस्येदम्’ इत्यण् । अत्र व्याचक्षते । ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्य’ इत्यस्य प्रवृत्त्यभावेऽपि
अणन्तस्य प्रातिपदिकविशेषणान्तदन्तान्तमपि गृह्यत इति कुम्भकारशब्दान् ङीप् स्यादेव । अस्तु वा कारशब्दादेव ङीप्,
तथापि कुम्भकाराति रूपं सिध्यत्येव । न च कारशब्दान्ङीपि नदन्तात् ‘स्त्रीभ्यो ङक्’ इति ङक्प्रत्यये कौम्भकारेयो न
सिध्येदिति वाच्यम् । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात्तत्तिद्वेः । नापि नियमाभावे कारीशब्दात्काराङ्गिङ्गि कुम्भ-
कारेय इति रूपं स्यादिति शङ्क्यम् । ‘समर्थः पदविधिः’ इति वक्ष्यमाणत्वेनासमर्थान्तद्वितानुत्पत्तेरिति ॥ मनोरमायां तु इह
सूत्रे अनेकं वाक्यं तत्रानुपसर्जनमण् तस्य योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानाग्नेह । आपिशलमर्थेति आपिशला ब्राह्मणीति ।
अत्र हि प्रोक्तार्थे योऽण् शृयमाणः स उपसर्जनम् । यस्तु प्रधानो अथ्येत्तन् ‘प्रोक्ताङ्गुक्’ इति स लुप्तः वर्णप्राधान्यात्
प्रत्ययलक्षणमतश्चावेव भवतीति स्थितम् ॥ नन्वेवमापिशलेति रूपसिद्धयर्थमनुपसर्जनग्रहणस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्योपक्षयात्
कथमेतस्य तदन्तविधिज्ञापकतेति चेत् । अत्राहुः । स्वरितलप्रतिज्ञया ‘अधिकारोऽयम्’ इत्यधिकारत्वाश्रयणादनुपसर्ज-
नग्रहणस्य ज्ञापकत्वं संभवत्येवेति ॥—**औत्सीति ।** उत्से भवा ‘उत्सादिभ्योऽञ्’ ॥ नन्वेनेनैव सिद्धे ‘शाङ्करवाद्यञः-’ इत्य-
त्राञ्ग्रहणं व्यर्थम् । अजन्तस्याबुदात्तत्वेन ङीप्ङीनोः खरे विशेषाभावात् । मैवम् । उन्तस्यापत्यं स्त्री औत्सीत्यन्तलक्ष्य
ङीपं बाधित्वा परलाजातिलक्षणे ङीपि प्राप्ते तद्वाधनार्थं तस्यावश्यकत्वात् । न चैवं ‘शाङ्करवाद्यञः-’ इति ङीना सिद्धमिदं
रूपमित्यञ्ग्रहणमिह न कर्तव्यमिति वाच्यम् । तत्र ‘जातेः’ इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा शाङ्करस्य स्त्री शाङ्करवी औत्सस्य स्त्री
औत्सीत्यादौ पुंयोगेऽपि परत्वान्ङीन् स्यात् तु ङीप् । इष्यते तु पुंयोगे ङीषेव । तस्माद् भावाद्यर्थस्य जातित्वेनापरिभाषणा-
द्भावाद्यर्थे ङीबर्थमिहाप्यञ्ग्रहणमावश्यकत्वेनेति दिक् ॥—**ऊरुद्वयसीत्यादि ।** ऊरु प्रमाणमस्याः सा । ‘प्रमाणं द्वयसत्त्वं
मन्त्रमात्रचः’ । यद्यत्र ‘नलोका-’ इति सूत्रे वृत्तिविद्वयसज्जिति मात्रचश्चकारेण प्रत्याहारो गृह्यते, तदा दन्त्रमात्रञ्ग्रहण-
मिहाकर्तुं शक्यम् ॥—**पञ्चतयीति ।** पञ्च अवयवा अस्याः, ‘संख्याया अवयवे तयप्’ ॥—**आक्षिकीति ।** ‘तेन दी-
व्यति-’ इति ङक् ॥—**लावणिकीति ।** लवणं पप्यमस्याः । ‘लवणाङ्गुक्’ ॥ ङक्ङयोर्भेदेनोपादानं ङिष्ठवृत्त्यर्थम्, तेनेह न
दण्डोऽस्त्यस्याः दण्डिका । ‘अत इनि-’ इति ङन् । अत एव जिठन्तेऽपि न ङीप् । काशिपु भवा काशिका । काश्यादिभ्यश्च-
ञ्जिठौ ॥—**यादशीति ।** ‘खदादिपु दशः-’ इति कञ् । ‘आ सर्वेनान्नः’ इत्याकारः ॥—**इन्द्वरीति ।** एति तच्छील ।
‘इण्णशजिसतिभ्यः करप्’ । ‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्’ । करपोऽन्यतरानुबन्धोपादानं स्पष्टार्थम् । एकेनैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धेः ।
‘विन्यस्तमङ्गलमहौषधिराश्वरापा’ इति भारविः । तत्र ‘स्थेशभास-’ इति वरच् । ईश्वरीति तु त्रेधा—पुंयोगलक्षणे ङीप्-
न्तोदात्तमेकम्, ‘इचोपधायाः’ इत्यनुवृत्तौ ‘अश्रोतेराशुकर्मणि वरद्’ इत्यादिदिक् वरटि टिलान्ङीपि मध्योदात्तमपरम्,
ईशोः कनिपि वनिपि वा ङीप्रयोराशुदात्तमन्यत् ॥—**ताच्छीलिकेति ।** अयं भावः । ‘शीलं’ ‘छत्रादिभ्यो णः’ इति यो
णस्तस्मिन्नकार्यं भवति ‘कामेस्ताच्छील्ये’ इति ज्ञापकात् । तत्र हि ‘अन्’ इत्यणि विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो नि-
पात्यते, यदि तु णप्रत्यये अण्कार्यं न स्यात् तर्हि किं तेन । ताच्छीलिके एव अण्कार्यज्ञापनाग्नेह । दण्डः प्रहरणमस्यां क्री-
डायां दाण्डा । ‘तदस्यां प्रहरणम्-’ इति णः । ‘छत्रादिभ्योऽण्’ इत्येव सूत्रमस्तु किमनया कुतश्चेति तु बहवः ॥—
चौरीति । चुरा शीलमस्याः ॥—**नञ्प्रत्यय-** । वृत्तिकृता त्वत्रत्यल्युन्ग्रहणं सूत्रे प्रक्षिप्य ‘करप्लुतुनाम्’ इति पठितम्,
तच्च भाष्यविरुद्धमित्युत्तरत्र स्फुटीभविव्यति ॥—**खैणी पौंखीति ।** ‘खीपुंसाभ्याम्-’ इति नञ्प्रत्ययौ ॥—**शाक्तीकी-**
ति । शक्तिः प्रहरणमस्याः, ‘शक्तियश्चोरीकक्’ ॥—**आङ्गङ्गणीति ।** अनाङ्गः आङ्गः क्रियते अनेत्येवार्थे ‘आङ्ग-
सुभग-’ इत्यादिना कृञ् ख्युन् । ‘युवोः-’ इत्यनादेशः । ‘अश्विपत्-’ इति सुम् ॥—**तरुणी । तलुनीति ।** तरुणतलुन-
योगैरौदादिषु पाठात् ङीष्ङीयोः पर्यायो बोध्यः । खरे विशेषः । ‘कृद्ग्रहणेभ्य उन्नन्’ । ‘त्रोरश्च लो वा’ इति । तरुणतलुनयो-
रुन्नन्प्रत्ययान्तत्वेन निष्वादाबुदात्तता । सैव ङीपि । ङीपि त्वन्तोदात्ततेति ॥—**यञश्च ॥** योगविभाग उत्तरार्थः । ‘प्रा-
चां ष्फ तद्धितः’ इत्यत्र ष्फ एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् ॥—**हलस्तद्धितस्य ॥** हल इति पञ्चमी । ‘यस्येति च’ इति सू-

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे । गार्गी ॥ अनपत्याधिकारस्यान्न डीप् । द्वीपे भवा द्वैप्या । अधिकारग्रहणात्नेह । देवस्यापत्यं दैव्या । देवाद्यज्जाविति हि यञ् प्राग्दीव्यतीयो न त्वपत्याधिकारपठितः । ॥ प्राचां ष्फ तद्धितः । १४१।१७ यजन्तात्फो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः । ॥ षः प्रत्ययस्य । १४१।२। प्रत्ययस्यादिः ष इत्यात् । ॥ आयनेयीनीयियः फढखछधां प्रत्ययादीनाम् । ७।१।२। प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । षित्वसामर्थ्यात् फणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे पिद्वौरेति

त्रादीतीत्यनुवर्तते । 'नस्तद्धिते' इत्यतस्तद्धित इति नानुवर्तते, 'आपत्यस्य च—' इत्युत्तरसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्तदाह—
हल उत्तरस्येत्यादि । 'तद्धितः' इत्यनुवृत्तौ लिहापि स्यात् । सांकाश्यकः । काम्पिल्यकः । 'संकाशादिभ्यो ष्यः' ततो 'यन्वयोपधात्—' इति वुञ् ॥—उपधाभूतस्येति । 'सूर्यतिष्या—' इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते इति भावः । ननु 'यस्येति च' इति यञोऽकारलोपे कृते यकारस्य ईकारपरत्वमस्त्येव किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या । न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः, यलोपे तन्निषेधात् । अत्राहुः । यलोपे कर्तव्येऽल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादुपधाग्रहणानुवृत्तिरभ्युपगन्तव्येति । अन्ये त्वाहुः । सूत्रारम्भसामर्थ्यादल्लोपस्यासिद्धत्वं न भवति । तथा चोपधाग्रहणं विनापि नात्र क्षतिः । एवं च 'सूर्यतिष्या—' इति सूत्रेऽप्युपधाग्रहणं ल्यक्तुं शक्यमुक्त्युक्तेरिति ॥—गार्गीति । गोत्रप्रत्ययान्तस्य जातित्वेऽपि योपधत्वाद्वा 'जातेः' इति डीष् न भवति । तथा चायुदात्तमेवेदं पदम् ॥—अनपत्याधिकारेति । यद्यपि 'आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्' इत्येव वार्तिकम्, तथाप्यपत्याधिकारविहितपरं तत् । तादृशश्च गर्गादियञेव न तु देवाद्यञ् । तस्यापत्याधिकारात्प्रागेव पाठात् । अत एव भाष्यकृता 'यजश्च' इत्यत्र 'कञ्करपोऽयजश्च' इति 'गर्गादिभ्यो यञ्' इत्यत्र 'अयजः' इति चाकारः प्रक्षिष्टः । एवं 'यजजोश्च' इति सूत्रेऽपि 'यस्कादिभ्यो गोत्रे अयजजोश्च' इत्यकारः प्रक्षिष्टः । एतच्च मनोरमाग्रन्थानुरोधेनोक्तम् ॥ नव्यास्त्वधिकारग्रहणमिहानर्थकं यथाश्रुतवार्तिकेनैव द्वीपे भवा द्वैप्येति रूपसिद्धेः । न च देवस्यापत्यं स्त्री दैव्येति रूपासिद्धिः शङ्क्या । 'अयजश्च' इति भाष्यकारीयनिष्कर्षात्तत्सिद्धेः । नहि 'देवाद्यजजौ' इत्यत्रायनिल्यकारः प्रक्षिष्टुं शक्यते । किं चाधिकारग्रहणे अभिजितोऽपत्यं स्त्रील्यणन्तात्स्वार्थं 'अभिजिद्विदभृत्—' इत्यादिना यञि आभिजितीति रूपं न सिध्यत् । 'श्रुसदगो यञ्' इत्यकारप्रक्षेपेण भाष्यकाररीत्यापीह डीप्संभवादित्याहुः ॥ स्यादेतत् । अकारं प्रक्षिप्य गर्गादिभ्यो यञि कृते गार्ग्य इति रूपं न सिध्यत् । मैवम् । वार्तिकप्रत्याख्यानान्न भाष्यकृताकारप्रक्षेपे कृतेऽपि तस्येत्संज्ञकत्वेन लुप्तत्वादित्यसिद्धेः । एवं च 'करय्युनाम्' इति पाठः 'करपो अयजश्च' इति भाष्यविरुद्ध इति स्पष्टमेव ॥—प्राचां ष्फ तद्धितः । तद्धितग्रहणं ष्फप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थं । तेन 'षिद्गौरा—' इति डीष् सिध्यति । ननु प्रातिपदिकसंज्ञां विनापि षित्करणसामर्थ्यादेव डीष् भविष्यति किमनेन तद्धितग्रहणेन । न च यजन्ते 'यस्येति च' इति लोपार्थं तदिति वाच्यम् । सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धेर्लोपस्यानावश्यकत्वात् । एवं तर्हि तद्धितग्रहणमिजन्तादपि क्वचित् फो भवतीति ज्ञापनार्थं । तेन 'आसुरेरुपसंख्यानम्' इति वक्ष्यमाणं सिध्यति ॥—षः प्रत्ययस्य ॥ 'आदिर्जिदुडवः' इत्यत आदिरित्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह—प्रत्ययस्यादिरिति । प्रत्ययस्य किम् । षोडश । 'षष उलम्—' इत्यत्र उपदेशस्थोऽयं षकारः । एतच्च कौस्तुभे स्थितम् ॥ आदिः किम् । अविषः महिषः । 'अविमहोष्टिषच्' ॥ नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्संज्ञा न भविष्यति टित्वादेवाविषी महिषीति रूपसिद्धेः । न च पक्षे डीष्यन्तोदात्तः प्रयोजनमिति वाच्यम् । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण दितः परस्य डीषोऽप्युदात्तत्वात् ॥ अत्राहुः । विनिगमनाभावेन पक्षे टकारस्यापि श्रवणं स्यात् । तथा च षित्त्वान्डीषि अघिषीत्यादिरूपसिद्धिः स्यात् । अतः षकारस्यैव श्रवणं भवतु साकदाचिट्टकारस्य श्रवणं भूदित्येतदर्थमादिग्रहणानुवृत्तिरिति ॥
—आयने—॥ आयनीनोर्नकारस्य नेत्वम् । फिनो नित्करणसामर्थ्यात् । फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । तेन ङ्क्फिनादीनामादेशः सिध्यति ॥ आदिग्रहणं किम् । ऊरुद्वमिल्यादौ मा भूत् ॥ प्रत्ययेति किम् । धातोरादीनां मा भूत् । फकति । ङौकते ॥ खनति । छदयति । घूर्णते ॥ घञादिषु तु 'चजोः कुघिण्यतोः' इत्यादिनिर्देशेनेत्संज्ञया भाव्यमिल्यादेशाभावः । शमेर्ढः । शण्ड इत्येवमादीनामेषे आदेशा न भवन्ति । 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनादिति दिक् ॥—क्रमादिति । फ—आयन् । ङ—एय । ख—ईन । छ—इय् । घ—इय् इत्यर्थः ॥ स्त्रियामेव ष्फप्रत्ययविधानादत्र डीष् न स्यादित्याशङ्क्याह—षित्वसामर्थ्यादिति । एकमेव स्त्रील्यमुभाभ्यामुच्यते इति भावः ॥—सर्वत्रग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यते बाधकबाधनार्थम् । तेन 'आवव्याच' इति वक्ष्यमाणं परमपि चापं बाधित्वा प्राचां मते आवव्याचशब्दादपि ष्फ एव भवति । चाव्विधेस्सूदीचां मते सावकाशत्वात् । आवव्यायनी । एवं षाद्यञश्चाव्विषयेऽपि प्राचां ष्फ एव, शार्करीक्ष्याय-

१ प्राचां ष्फ इति—यञ् इत्यनुवर्तते अत इति च । यञो योऽकारस्तदन्तादित्यर्थः । तेन वतण्डील्यत्र प्राचां मतेऽपि फो न, 'वतण्डाच' इति विहितस्य यञो लुक् स्त्रियामिति लुका लुप्तत्वेन वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावाच्च यञोऽन्तोऽभावात् ।

वक्ष्यमाणो डीप् । गार्ग्यायणी । ॥ सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । १४।१।१८। लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात् । लौहित्यायनी । कात्यायनी । ॥ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च । १४।१।१९। आभ्यां ष्फः स्यात् । टाप्डीपोरपवादः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । कौरव्यायणी । ङक् च मण्डूकादिव्यण् । माण्डूकायनी ॥ ॥ आसुरे-
पसंख्यानम् । आसुरायणी । ॥ वयसि प्रथमे । १४।१।२०। प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् । क्त्रियां डीप् स्यात् । कुमारी ।
॥ वयस्यचरम इति वाच्यम् ॥ वधू । चिरण्डी । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । अनः किम् । शिशुः । क-
न्याया न । कन्यायाः कनीन चेति निर्देशात् । ॥ द्विगोः । १४।१।२१। अदन्ताद्विगोर्डीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादि-
त्वात्रिफला । त्र्यनीका सेना । ॥ अपरिमाणविस्तारचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि । १४।१।२२। अपरिमाणा-
न्ताद्विस्तारान्ताच्च द्विगोर्डीप् न स्यात्तद्धितलुकि सति । पञ्चभिरधैः क्रीता पञ्चाश्वा । आर्हण्यष्टक् । अध्यर्थेति लुक् । द्वौ
विस्तौ पचति द्विविस्ता । द्वाचित्ता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तात् द्वाढकी । तद्धितलुकि किम् । समाहारे पञ्चा-

णीति यथा ॥—सर्वत्र—॥ सर्वेषां मत इत्यर्थस्तदेतत् फलितमाह—नित्यं ष्फः स्यादिति । नन्वारम्भसामर्थ्या-
न्नित्यत्वे सर्वत्रग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । पूर्वसूत्रे वाधकवाधनोपयुक्तस्य तस्येह स्पष्टार्थमभ्युपगमात् वैयर्थ्य-
मिति ॥ यञ इत्यनुवर्तनादाह—यञन्तेभ्य इति । लोहितादिर्गोद्यन्तर्गण इति भावः ॥—लौहित्यायनीति ।
सांशित्यायनी वात्राभ्यायणीत्यादयोऽपि ज्ञेयाः । ननु गर्गादौ कतकण्वशकलेति पठ्यते, तथा च शाकल्यायनीति रूपं न
सिध्येत् । यदि तु लोहितादिकायार्थं कतशब्दात्प्रागेव शकलशब्दः पठ्येत तर्हि शाकल्यस्य छात्राः शाकला इत्यत्र
'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति कण्वादिकार्यमण् न सिध्येत् । उच्यते । कतकण्वशकलेति गणपाठे कण्वशब्दात् पूर्वं शकलशब्दः
पठितव्यः । कतन्तेभ्य इत्यत्र कतस्यान्तः कतन्तः कतोऽन्तो येषां ते कतन्ताः । शकन्श्वादित्वात् पररूपम् । कतन्तश्च
कतन्ताश्चेति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषोऽभ्युपेयस्तथा कण्वादिभ्य इत्यत्रापि कण्वस्यादिः कण्वादः कण्व आदिर्येषामिति
बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषस्तथा च सर्वेष्टसिद्धिरिति ॥—कौरव्य—॥—टाप्डीपोरिति । योपधत्वेन 'जातेः' इति डीपः
प्राप्त्यभावात्कौरव्यशब्दाष्टाप् माण्डूकात् डीपिति भावः । यद्यपीह टाप्डीपोरिति पाठः प्रायेण दृश्यते तथापि तत्र डीपिति
लेखकप्रमाद एव । पारिभाषिकस्य पौत्रप्रभृतिगोत्रस्यैव जातित्वान्डीपः प्राप्तिर्नेति मतान्तराभिप्रायेण वा तथोक्तमिति
बोध्यम् । कौरव्यसाहचर्यान्माण्डूकशब्दोऽप्यपत्यप्रत्ययान्त एवेह गृह्यते न तु 'तस्येदम्' इत्यणन्तस्तेन 'यद्यसौ कूपमाण्डूकि
तव' इति भट्टिप्रयोगः सिद्धः । तत्र हि मण्डूकस्येवं भार्येति विवक्षया 'तस्येदम्' इत्यण् ॥ वयसि—॥ कालकृता
शरीरावस्था वयः । यस्त्वर्थप्रकरणादिकमनपेक्ष्य श्रवणमात्रेण वयः प्रतिपादयति स वयोवाचीत्युच्यते अन्तरङ्गत्वात्, तेनेह
न । उत्तानशया । लोहितपादा । इह प्रकरणादिना वयसः प्रतीतावपि शब्दादप्रतीतेः । अत्रापि हि व्याध्यादिवशादु-
त्ताना शेते, अलक्तकेन च रक्तचरणा भवति ॥ प्रथमेति किम् । वृद्धा ॥—कुमारीति । प्रथमवयोवचन एवायं शब्दो
न लघुलप्रयुक्तः । पुंस्यपि कुमार इति प्रयोगात् । वृद्धकुमारीति गौणप्रयोगः ॥—वयस्यचरम इति । यौवनं न
प्रथमवयः किं तु द्वितीयमिति वार्तिकारम्भः । उपचयाऽपचयलक्षणे द्वे एव वयसौ इति पक्षे यौवनस्यापि प्राथम्यात्
सूत्रेणैव सिध्यतीति बोध्यम् । वयांसि चत्वारित्येके । यदाहुः—'आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नाजितं धनम् । तृतीये न
तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यसि' इति ॥ त्रीणीत्यन्ये । यदाहुः—'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्था-
विरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' इति ॥—त्रिलोकीति । त्रयाणां लोकानां समाहारे 'तद्धितार्थे' इति द्विगुः । 'अका-
रान्तोत्तरपदो द्विगुः' इति स्त्रीलम् ॥—त्रिफलेति । अत्र 'द्विगोः' इति डीप् प्राप्नोति ननु 'पाककर्ण' इति डीप् । तत्र
'जातेः' इत्यनुवृत्तेः ॥—त्र्यनीकेति । अनीकमग्रता । त्रयाणामनीकानां समाहारः । अजादेराकृतिगणलाघाविति त्र्यनी-
काधिकरणे मीमांसकाः ॥—पञ्चाश्वेति ॥ नन्वत्र 'द्विगोः' इति डीप् मा भूत् । ङगन्तत्वात् स्यादेव । नच 'अपरि-
माण' इति निषेधस्य निरवकाशतेति वाच्यम् । पञ्चानामजानां निमित्तं धनपतिसंयुक्तिः पञ्चाजा पञ्चोष्ट्रेत्यादौ सावका-
शत्वात् । तत्र हि 'गोद्वयचोसंख्या' इति यत्प्रत्ययस्य 'अध्यर्थपूर्व' इत्यादिना लुगिति चेत् । अत्राहुः । ङको योऽकार
इति व्याख्यानात् ङगन्तलक्षणे डीप्तेति ॥ द्विविस्तेति । 'सुवर्णविस्तौ हेनोऽक्षे' इत्यमरः । 'आचितो दशभाराः स्युः' ॥
—द्विकम्बल्येति । द्वाभ्यां कम्बलाभ्यां क्रीता । कम्बल्यमूर्णालक्षतम्, 'कम्बलाच्च संज्ञायाम्' इति यत् । ततः क्रीता-
र्थस्य ङको लुक् ॥—द्वाढकीति । द्वावाढकौ पचतीति विग्रहे 'आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्', 'द्विगोष्ठंश्च' इति खट्वो-
विहितौ ताभ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्टञ् । तस्य 'अध्यर्थ' इति लुक् । एतेन द्वाचित्ता व्याख्याता । स्यादेतत् । 'काण्डा-
न्तात्' इत्युत्तरसूत्रे 'परितः सर्वतो येन मीयते तत् परिमाणमाढककुडवादि न तु परिच्छेदकमात्रम्' इति मनोरमायां
स्थितम् । तथा चापरिमाणत्वादेव सिद्धे विस्तारिग्रहणमिह व्यर्थं स्यात् । अत्राहुः । उन्मानस्य निषेधे विस्तारिनामेवेति

थी । ॥ काण्डान्ताक्षेत्रे ॥ १४१।२३। क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न डीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाण-
मस्याः सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसजिति विहितस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । क्षेत्रे
किम् । द्विकाण्डी रज्जुः । ॥ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ १४१।२४। प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्विगोर्डीप् वा स्या-
त्तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा । ॥ ऊधसोऽनङ् ॥ १५।४।१३। ऊधोऽ-
न्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते डाप्डीबनिपेधेषु प्राप्तेषु । ॥ बहुव्रीहेरुधसो डीप्
॥ १४।१।२५। ऊधोऽन्ताद्वहुव्रीहेर्डीप् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोभी स्त्रियां किम् । कुण्डोधो धेनुकम् । इहानङपि न । त-
द्विधौ स्त्रियामित्युपसंख्यानानात् । ॥ संख्याऽव्ययादेर्डीप् ॥ १४।१।२६। डीपोऽपवादः । द्व्यूभी । अत्यूभी । बहु-
व्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः । ॥ दामहायनान्ताच्च ॥ १४।१।२७। संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्वायनान्ताच्च

नियमार्थं तद्ग्रहणं, तेन द्विकार्पापणी द्व्यक्षीत्यादि सिध्यतीति ॥—काण्डान्तात्—॥ षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् ।
यद्यपि विशेषणेन तन्तद्विधिः सिद्धः, तथाप्यसत्यन्तग्रहणे क्षेत्रे इत्येतत् श्रुतत्वात् काण्डस्येव विशेषणं स्यात् तु काण्डा-
न्तस्य । ततश्च द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमिताभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेत्यत्र निषेधः स्यात् । इह तु निषेधो
न स्याद् द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति । अत्र हि काण्डं प्रमाणे वर्तते काण्डान्तस्तु क्षेत्रेऽतोऽन्तग्रहणं कृतम् । इह 'द्विगोः'
इत्यनुवर्तते 'न तद्धितलुकि' इति च तदाह—द्विगुस्ततो न डीबित्यादि ॥—मात्रच इति । द्वयसचो लुगिति प्रा-
चोक्तं नादर्थ्यम् । 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति सिद्धान्तादिति भावः ॥ द्विकाण्डी रज्जुरिति ।
द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः । पूर्ववत्तद्धितलुक् 'द्विगोः' इति डीप् ॥ नन्विहापरिमाणान्तादिति पूर्वेण निषेधः स्यात्, काण्डशब्दस्या-
यामपरतया परिमाणार्थत्वात्, परितः सर्वत आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तद्वि परिमाणम् आढककुडवादि न तु
यथाकथंचित्परिच्छेदकमात्रम् । यदाहुः—'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाध्या
तु सर्वतः' इति । अत एव द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र डीप् न भवतीति चेत् ॥ अत्राहुः । नियमार्थमिदं क्षेत्र एव निषेधो
यथा स्यादिति । तथा च द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र डीवेव सूत्रारम्भफलमिति ॥—पुरुषात्प्रमाणे—॥ अपरिमाणान्तत्वा-
न्निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । पुरुषशब्दो यद्यपि लोके जातिवचनस्तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाक्ये प्रमाणश-
ब्दसामानाधिकरण्यात् प्रमाणे वर्तते एव । वृत्तौ तु शब्दशक्तिस्त्रिभाष्यादेव । तथा च शुल्बसूत्रम्—'पञ्चारविः पुरुषः,
इति ॥—द्विपुरुषीति । अत्र 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति द्वयसचो लुगिति न्यासकारः ॥ नन्विह तद्धितलुक्दुर्लभः ।
पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन 'प्रमाणे लः' इति श्लोकवार्तिकस्याप्रवृत्तेः । ये हि शमादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्त्रैव
तत् प्रवर्तते न तु पुरुषशब्देऽपि । अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात् । न चैवं द्वयसच्द्वयचावपि नास्मात्स्यातामिति
वाच्यम् । 'ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति वचनात् । एवं 'पुरुषात्प्रमाणे—' इति वैकल्पिकस्यापि डीपः सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः ।
किं तु तद्धितलुगेव दुर्लभ इति चेत् । अत्राहुः । अस्तिह 'प्रमाणे लः' इत्यस्याप्रवृत्तिस्तथापि सुलभ एव लुक् । 'पुरुषात्प्रमाणे—'
इति सूत्रे हि 'द्विगोस्तद्धितलुकि' इत्यनुवर्तते तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यत इति सुवचत्वादिति ॥ प्रमाणे किम् । द्वाभ्यां पुरु-
षाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः । तद्धितलुकीत्येव । समाहारे पञ्चपुरुषी । नन्विह पुरुषशब्दः प्रमाणे न वर्तते इति द्वयङ्गविक-
ल्मेतत् इति चेत् । अत्राहुः । प्रमाणार्थवृत्तीनामेव पुरुषाणामत्र समाहारान्न द्वयङ्गविकलता । ततश्च तद्धितलुकीत्यनुक्तौ पञ्चपुरु-
षशब्दाद्विकल्पः स्यात्, इष्यते तु 'द्विगोः' इति नित्यं डीबिति ॥—ऊधसोऽनङ् ॥ नादेशेनैव सिद्धेऽनङ्करणं 'धनुषश्च'
इत्युत्तरार्थमन्यथा शार्ङ्गधन्वेति न सिष्येत् इत्याहुः । वस्तुतस्तु इहार्थमप्यावश्यकमेव, अन्यथाऽनो लाक्षणिकत्वेनाल्लोपा-
प्रसङ्गादित्यन्ये । इह 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इत्यतो बहुव्रीहवित्यनुवर्तते इत्याह—ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरिति ।
समासान्तप्रकरणस्यत्वेऽप्यनङो न प्रत्ययत्वमन्यथा डित्ववैयर्थ्यापत्तेरिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु ष्यङ इव प्रत्ययत्वेऽप्यादेशत्व-
माविरुद्धं कुण्डोभीत्यत्र डीषि कृते खरेऽपि विशेषाभावादिति बोध्यम् ॥—स्त्रियामिति । उपसंख्यानान्त्वमेतत् ॥—
डाप्डीनिषेधेऽप्यिति । 'डावुभाभ्याम्—' इति वैकल्पिको डाप् । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पेन डीप् ।
'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेन 'कृत्रेभ्यः—' इति प्राप्तस्य डीपो निषेध इति विवेकः ॥—डीप् स्यादिति ॥ प्रकृतो डीवेव तु
न विहितः खरे विशेषात् ॥—कुण्डोभीति । कुण्डमिव ऊधो यस्याः सा । बहुव्रीहेः किम् । प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधाः ।
'प्राप्तापन्न—' इति समासः ॥—धेनुकमिति । 'अचित्तहस्ति—' इति समूहार्थे ठक् । 'इसुसुकान्तात्कः' ॥—स्त्रियामि-
त्युपसंख्यानानादिति । नन्विहैव लाघवार्थं 'बहुव्रीहेरुधसो डीप्' 'नश्च' इति सूत्र्यताम् 'अनङ् च' इति वा । समासा-
न्तेषु 'ऊधसो नङ्' इति च त्यक्त्वा 'धनुषो नङ्' इत्येव पठ्यताम् । मैवम् । कवभावे सावकाशस्यास्य पक्षे कपा बाधा-
पत्तेः । सिद्धान्ते तु अनङः समासान्ततया शेषत्वमेवेह नास्तीति न कप् ॥—संख्याव्यया—॥ आदिग्रहणात्पदान्तरव्यधा-
नेऽपि स्यादेव । द्विविधोभी ॥—दाम—॥ बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ॥—संख्यादेरिति ।

१ प्राप्तेऽपिति—समासान्तानामलौकिके विग्रहवाक्ये एव प्रवृत्त्यां पूर्वमनङ्गेषां प्राप्तिः ।

डीप् स्यात् । दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्त्योर्हायनान्ते टाप् प्राप्ते वचनम् । द्विदाज्ञी । अन्वयग्रहणाऽननुवृत्तेरुदा-
मा वडवेत्यत्र डाप्प्रतिषेधावपि पक्षे मत्तः । द्विहायनी वाला ॥ ॐ त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम् ॥ व-
योवाचकस्यैव हायनस्य डीप् णत्वं चेप्यते ॥ त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयमोऽन्यत्र । त्रिहायना । चतुर्हा-
यना शाला ॥ ॐ नित्यं संज्ञाछन्दसोः । ॥ १४१।१२९। अन्नान्ताद्बहुवीहेरुपालोपिनो डीप् । सुराज्ञी नाम नगरी ।
अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव । वेदे तु शतमूर्ध्नी । ॐ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेप-
जाच्च ॥ १४१।३०। एभ्यो नवभ्यो नित्यं डीप् स्यात्संज्ञाछन्दसोः । अथान् इन्द्रः केवलीविनाः । मामकी । भागधेयी ।
पापी । अपरी समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेपजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् ।
अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका । ॐ अन्तर्वत्पतिवर्ततेनुक् ॥ १४१।३२। एतयोः न्वियां नुक्
स्यात् ॥ क्रमेभ्यो डीप् ॥ गर्भिण्यां जीवहर्तृकायां च प्रकृतिभागौ निपात्येते । तन्नातरन्यस्यां गर्भे इति विग्रहे
अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो ननुव निपात्यते । पतिवर्तीत्यत्र तु वचं
निपात्यते । अन्तर्वती । पतिवती । प्रत्युदाहरणं तु । अन्तरस्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी । ॐ पत्युनो
यज्ञसंयोगे ॥ १४१।३३। पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन संबन्धे । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृकयज्ञस्य फलभोक्त्री-
त्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् । ॐ विभाषा सपूर्वस्य ॥ १४१।३४। पतिशब्दान्तस्य नपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो
वा स्यात् । गृहस्य पतिः । गृहपतिः । गृहपती । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किंतु तदन्तस्य ।
तेन बहुव्रीहावपि । दृढपती । दृढपतिः । वृषलपती । वृषलपतिः । अथ वृषलस्य पत्नीति व्यक्ते कथमिति चेत् । प-
त्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा । आचारक्रियन्तान्कर्तरि क्तिप् । अस्मिंश्च पक्षे । पत्नियां । पत्नियः । इतीयश्चविषये विशेषः ।
सपूर्वस्य किम् । गवां पतिः स्त्री । ॐ नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ १४१।३५। पूर्वविकल्पापवादः । समानत्व सभावोऽपि
निपात्यते । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी । ॐ पूतक्रतोरै च ॥ १४१।३६। ॐ इयं त्रिसूत्री

समासनिर्देशोऽपि स्मरितत्वबलादेकदेश एवानुवर्तत इति भावः ॥—अननुवृत्तेरिति । भाष्यकृताऽननुवर्तितत्वादिति
भावः ॥ एवं चोदात्म्यत्र 'दामहायनान्ताच्च' इत्यस्याप्रवृत्त्या पूर्वाक्तेषु डाप्डीप्प्रतिषेधेषु प्राप्तेषु बहुव्रीहवृत्तयः भवत्यतो
व्याचष्टे—डाप्प्रतिषेधावपीति ॥—नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ 'अन उपधालोपिनः' इति विकल्पस्यापवादः । आरम्भमा-
मर्थ्यात्सिद्धेऽपि नित्यत्वे नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्पाननुवृत्तिसूचनाय कृतमित्याहुः ॥—शतमूर्ध्नीति । इह पञ्चदशीति
क्वचित् पाठः, स चायुक्तो 'दामहायनान्ताच्च' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ॥—केवल—॥ छन्दसि 'मामकी तन्' । 'मित्रावरुण-
योर्भागधेयी' । 'तन्वः सन्तु पापीः' । 'उतापरीभ्यः' । 'समानीव आकृतिः' । आर्यकृती । सुमङ्गली । 'सुमङ्गलीरियं वधूः' इत्यत्र
तु 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थे ईप्रत्ययो बोध्यः । 'शिवा रुद्रस्य भेपजी' ॥—अन्यत्र केवलेत्यादीति । मामकनरकयो-
रुपसंख्यानादित्यम् । मामिका । भागशब्दाखुलिङ्गात्त्वार्थे धेयप्रत्ययः । 'स्वार्थिकाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते'
इति स्त्रीत्वम् । भागधेयी । अभेदोपचारात्तद्वति वर्तमानः पापशब्दो विशेष्यनिष्ठः । पापा । अपरा । समाना । आर्थेण
कृतेति प्राक् सुवृत्ततेः कृदन्तेन समासः । टाप् । आर्यकृता । भिपज इयमित्यणि आदिशब्देरपवादोऽस्मादेव निपातनादे-
कारः । संज्ञाछन्दसोरिति नियमादन्यत्र भेपजा ॥—प्रत्युदाहरणं त्विति ॥ अन्तर्वती पतिवतीति प्राचोक्तं प्रत्युदाह-
रणमयुक्तमिति भावः । आये अस्तिसामानाधिकरण्याभावान्मुपोऽसंभवात्, द्वितीये तु वत्वासंभवादिति भावः ॥—वि-
भाषा सपूर्वस्य ॥ अप्राप्तविभाषेयम् अयज्ञसंयोगत्वात् । पूर्वेण सहितः सपूर्वस्तस्य । यस्य समुदायस्य पूर्वावयवो
विद्यते तस्यैत्यर्थः । स च समुदायः, पतिशब्दस्तु न भवतीति पतिशब्देन तदन्तविधिरित्याह—पतिशब्दान्तस्येति ।
ननु पत्युरिति प्रातिपदिकविशेषणेन तदन्तलाभात्पत्यन्तस्येत्येवास्तु किमनेन सपूर्वग्रहणेन । अत्राहुः । केवलपतिशब्दस्या-
पि व्यपदेशिवद्भावेन पत्यन्तत्वादितिप्रसङ्गः स्यात् तद्वारणाय सपूर्वग्रहणमिति । अत्र पूर्वशब्दः पूर्वावयवपर इति ध्वनयन्
प्रत्युदाहरति—गवां पतिः स्त्रीति । पातीति पतिरिति क्रियाशब्दस्य त्रिलिङ्गादिह स्त्रीत्वम् । तथा च तैत्तिरीये न-
पुंसकेऽपि प्रयुज्यते—'अन्नं साम्राज्यानामधिपति तन्मावतु' इति ॥—व्यक्ते कथमिति । प्राचा तु समस्तेऽप्युपचार इ-
त्युक्तं तद्वृथैवेति भावः ॥—नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥—निपात्यत
इति । इह गणे समान एक वीर आतु पुत्रेति समानादय एव पठ्यन्ते, ततश्च 'समानादिषु' इति वक्तव्ये सपत्न्यादिष्वित्यु-
क्तिः सभावनिपातनार्थेति भावः ॥ सपत्न्यादिषु बहुव्रीहिराश्रीयत इत्याशयेनाह—समानः पतिर्यस्याः सेति ॥—
पूतक्रतोरै च ॥ ऐकार आदेशो न तु प्रत्ययः । उत्तरसूत्रे उदात्तग्रहणात् ॥—न त्विति ॥ अन्यथा 'लघावन्ते' इति

१ निषेधावपीति—अपिना 'अन उपधा-' इति डीप् बोध्यः । अननुवृत्तेरुदात्तार्थकस्यापि ग्रहणादिति भावः । २ उत्तरार्थमिति—
वहवो वृषलपतयो यस्या इति कर्मधारयोत्तरपदबहुव्रीहौ वारणाय इदार्थमपि इति केचित् । ३ न पत्युरिति—सूत्रे सपूर्वस्येत्यनेन
पत्यन्तस्य गृह्यमाणत्वात् । स्पष्टं चेदमनुपसर्जनादित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वमिति 'अनुपसर्जनात्' इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे ।

पुंयोग एवेप्यते ॥ पूतकृतोः स्त्री पूतकृतायी । यया तु कृतवः पूताः स्यात्पूतकृतुरेव सा । ॥ वृषाकप्यश्रिकुसित-
कुसिदानामुदात्तः । १४।१।३७। एषामुदात्त ए आदेशः स्यात् ङीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । हरविष्णू वृ-
षाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्रीगौर्योरिति च । अमायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो ननु
दीर्घमध्यः । ॥ मनोरौ वा । १४।१।३८। मनुशब्दस्योकारादेशः स्यादुदात्त एकारश्च वा ताभ्यां संनियोगशष्टौ ङीप् च ।
मनोः स्त्री मनावी । मनायी । मनुः । ॥ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । १४।१।३९। वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपध-
न्तदन्तादनुपसर्जनान्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्कारस्य नकारादेशश्च । एनी । एता । रोहिणी । रोहिता । वर्णानां
तणतिनितान्तानामिति किट्सूत्रेणाद्युदात्तः । त्र्येण्या च शल्लयेति गृह्यसूत्रम् । त्र्येण्यातानि यस्या इति बहुव्रीहिः ।
अनुदात्तात्किम् । श्वेता । धृतादीनां चेल्यन्तोदात्तोऽयम् । अतइत्येव । शितिः स्त्री ॥ ॥ पिशङ्गादुपसंख्यानम् । पि-
शङ्गी । पिशङ्गा ॥ ॥ असितपलितयोर्न । असिता । पलिता ॥ ॥ छन्दसि क्रमेके । असिक्री । पलिक्री अव-
दातशब्दस्तु न वर्णवाची किंतु विशुद्धवाची तेन अवदाता इत्येव । ॥ अन्यतो ङीप् । १४।१।४०। तोपधभिन्नाद्वर्ण-
वाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात् । स्त्रियां ङीप् स्यात् । कल्मापी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बह्वचो गुरुरिति मध्यो-
दात्तावेर्ता । अनुदात्तान्तात्किम् । कृष्णा । कपिला । ॥ पिद्गौरादिभ्यश्च । १४।१।४१। पिद्गो गौरादिभ्यश्च ङीप्
स्यात् । नर्तकी । गौरी । अनङ्गाही । अनङ्गुही ॥ (ग) पिप्पल्यादयश्च । आकृतिगणोऽयम् । ॥ सूर्यतिष्यागस्त्य-

मध्योदात्तो वृषाकपिशब्द उदात्तत्वं प्रयोजयति, अम्यादिषु त्रिषु 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्येव सिद्धमिति वृत्त्यादिग्रन्था विरुध्ये-
रन्निति भावः ॥—उदात्तैकार इति । 'श्रृङ्गान्निहि-' इत्यादिना मनोरुप्रत्ययविधौ 'धान्ये नित्-' इत्यधिकारान्मनुशब्द
आद्युदात्तः । समासनिर्देशेन एतद्दर्शयति उदात्त इत्यनुवर्तमानं संबन्धानुवृत्तैरैकारेणैव संबध्यते न त्वौकारेणापीति । तत-
श्चैकारौकाराद्युदात्तौ स्त इति प्राचोक्तं वृत्तिपदमङ्गयोदिविरोधादुपेक्ष्यमिति भावः ॥—मनायीति । मध्योदात्तमिदम् ।
इतरत्पदद्वयमाद्युदात्तम् ॥—एता कर्बुरा ॥—वर्णानामिति । एतः । शोणः । शितिः । पृथिः । पृषदिति क्रमेणोदा-
हरणानि ॥—आद्युदात्त इति । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शेषविधातेनानुदात्तान्त एतशब्द इति भावः ॥ त्र्येण्ये-
ति । अत्र एतशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तसमासस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः ॥ 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्-' इति णत्वम् ॥—
गृह्यमिति । 'गृह्य ग्रहणे' 'ऋदुपधाच्चाकलपिचृतेः' इति क्यप् ॥—त्रीण्येतान्यस्या इति ॥ ननु 'चित्रं किमीरकल्माष-
शवलैताश्च कर्बुरे' इति चित्रपर्याय एतशब्दः । तथा च शल्ल्यां चित्रत्रयाभावादर्थसंगतिरित्याशङ्क्य केचिदिह व्याच-
क्षते । एतशब्दोऽत्र एतावयवपर इति नास्त्यत्रार्थसंगतिः । न चैवमपि गुणविषये नपुंसकप्रयोगो न संगच्छते 'गुणे
शुक्लादयः पुंसि' इत्युक्तेरिति वाच्यम् । एतानि एतावयवाधिकरणानीति व्याख्यया गुणिलिङ्गपरत्वादेतशब्दस्य नपुंस-
कत्वमप्युपपद्यते इति ॥—पिशङ्गादिति । 'लघावन्ते' इति पिशङ्गशब्दस्य मध्योदात्तत्वात् 'अन्यतो ङीप्' इति ङीपि
प्राप्ते ङीपुपसंख्यायते । स्वरे विशेषः ॥—क्रमेक इति । असितपलितयोस्त्वकारस्य 'वर्णादनुदात्तात्-' इति नकारे प्राप्ते तं
वाधित्वा तत्कारस्थाने क्रमादेशं तत्संनियोगेन ङीपं चेच्छन्त्येके आचार्या इत्यर्थः । अत्र 'छन्दस्येके' इत्यन्वयाद्भाषायां क्रो
भवत्येव । छन्दस्येवैके इच्छन्त्यन्ये तु भाषायामपीत्यर्थपर्यवसानात् । अन्यथा एकग्रहणं भाष्यकारो न कुर्यात् । न हि छ-
न्दसि 'पलिक्रीरियुवतयः' इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते । एवं च 'गतो गणस्तूर्णमसिक्रिकानाम्' इति प्रयोगो नातुप-
पन्नः ॥—विशुद्धवाचीति । 'दैर् शोधने' इत्युक्तेः, अमरेण तु विशुद्धत्वसाधर्म्यात् 'अवदातः सितो गौरः' इत्युक्तमिति
भावः ॥—लघावन्त इति । अन्ते नाम एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतः बह्वो बह्वकस्य गुरुदात्तः स्यात् । अधिल्यचः
प्राचां संज्ञा ॥—कृष्णेत्यादि । 'कृषेश्च' इति नप्रत्यये 'कपेश्च' इति सौत्राद्धातोरौणादिके इलचि च कृष्णकपिलावन्तोदात्तौ
॥—पिद्गौरादि—॥—नर्तकीति । 'वृत्तधातोः' 'शिल्पिनि ष्वुन्' । ष्वुनः शित्वमवयवेऽचरितार्थत्वात्तदन्तस्य प्रा-
तिपदिकस्य विशेषणम् । त्रपूषः शित्वस्याङ्गिधौ चरितार्थत्वात्त्रपेत्यत्र तु न ङीप् । मृजेः शित्वमनार्थं भिदादौ मृजेति पाठादि-
त्याहुः ॥ मृजेः शित्वादेवाङ्, भिदादौ मृजेति पाठस्त्वनार्थ इत्यन्ये ॥—गौरीति । गौरशब्दस्य वर्णवाचिन्वेऽपि प्रातिपदिकस्वरेणा-
न्तोदात्तत्वात् 'अन्यतो ङीप्' इति ङीप् न प्राप्नोतीतीह गणे पाठः ॥—अनङ्गाही । अनङ्गुहीति । अनकारान्तत्वाज्जातिलक्षणस्य
पुंयोगलक्षणस्य वा ङीपोऽप्राप्ततया गणेऽस्मिन्पठ्यते । प्रत्ययसहितपाठस्तु ङीपि परे आम्बिकल्पार्थः । गौर मत्स्य मनुष्य
शृङ्ग गवय हय मुकय इत्यादि ॥ यत्तु प्राचा 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इत्यत्र शुनीत्युदाहृतं, तत्तु गौरादिगणे श्वन्शब्दपाठादर्शन-
प्रत्युक्तमित्याहुः ॥ अत्र केचित् नित्यस्त्रीत्वात् 'जातेरस्त्रीविषयात्-' इत्यप्राप्ते ङीपि पिप्पल्यादयो गौरादिषु पठ्यन्ते ङीष-
न्तपाठस्तु चिन्त्यप्रयोजनः । न च पिप्पली भार्या यस्य स पिप्पलीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावं बाधित्वा ङीषः श्रवणं यथा
स्यादित्येतदर्थः स इति वाच्यम् । भाषितपुंसकत्वाभावादेव पुंवद्भावनिषेधसिद्धेः किं चावान्तरगणलाभ्युपगमोऽपि पिप्पल्या-
देवर्थ एव । न चैवं जाताधिकारे 'चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्' इत्यत्र पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीपि-
ति वक्ष्यमाणग्रन्थो विरुध्यत इति वाच्यम् । गौरादेराकृतिगणत्वादित्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्याहः—सूर्यतिष्य—॥

मत्स्यानां य उपधायाः । ६।४।१४२। अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यान्म चेद्यः सूर्याद्यवयवः ॥ ॐ मत्स्यस्य
 उग्राम् ॥ ॐ सूर्यागस्त्ययोश्छे च उग्र्यां च ॥ ॐ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यन्लोप इति वाच्यम् । नन्वी ।
 मातरि पिबेति पित्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दापाठान्नित्यः पिनां डीप् । दंष्ट्रा । ॐ जानपदकुण्डगोणस्य-
 लभाजनागकालनीलकुशकामुककवरादृत्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुने-
 च्छाकेशवेशेषु । ४।१।४२। एभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमादृत्यादिष्वर्थेषु डीप् स्यात् । जानपदी
 वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदी । उत्सादित्वादजन्तत्वे टिङ्गेति डीप्याद्युदात्तः । कुण्डो अमत्रं चेत् । कुण्डान्या । कुडि
 दाहे । गुरोश्च हल इति अप्रत्ययः । यस्तु अमृते जारजः कुण्ड इति मनुष्यजातिवचनमतो जातिलक्षणो डीप्
 भवत्येव । अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वाद्प्राप्तो डीप् विधीयते ननु नियम्यते । गोणी आवपनं चेत् । गोणान्या । स्थली
 अकृत्रिमा चेत् । स्थलाऽन्या । भाजी श्राणा चेत् । भाजाऽन्या । नागी स्थूला चेत् । नागाऽन्या । गजवार्त्ता नाग-
 शब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् । सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली
 वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीली अनाच्छादनं चेत् । नीलाऽन्या । नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः । नील्या अन्वक्तव्य इत्यन् ।
 अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र किन्तु ॥ ॐ नीलादौपधौ । नीली ॥ ॐ प्राणिनि च । नीली गौः ॥ ॐ संज्ञायां वा ।
 नीली । नीला । कुशी अयोविकारश्चेत् । कुशाऽन्या । कामुकी मैथुनेच्छा चेत् । कामुकाऽन्या । कवरी केशानां संनि-
 वेशविशेषः । कवराऽन्या । चित्रेत्यर्थः । ॐ शोणात्प्राचाम् । ४।१।४३। शोणी । शोणा । ॐ वोतो गुणवचनात् ।
 ४।१।४४। उदन्तादुणवाचिनो वा डीप् स्यात् । मृद्वी । मृदुः । उतः किम् । शुचिः । गुणेति किम् आमुः ॥ ॐ खरुसंयो-

अत्र भस्येत्यनुवर्तमानमपि न संबध्यते । विषयपरिगणनेनैवातिप्रसङ्गनिवारणात् ॥—मत्स्यस्य उग्रामिति । नेह म-
 त्स्यस्येदं मात्स्यम् ॥—छे च उग्र्यां चेति । सूरियः । सूरी । अगस्तीयः । अगस्ती । नेह । सौर्यः । चरम् । आगस्त्यम् ॥
 —नक्षत्राणीति ॥ नक्षत्रसंबन्धी योऽण् 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इति 'संधिवेल्लुत्तुनक्षत्रेभ्योऽण्' इति च विहितस्तस्मि-
 न्नित्यर्थः । तत्र तिष्यस्य यलोपो निपात्यते । पुष्यस्य त्वप्राप्तो विधीयते । तिष्येण युक्तः कालस्तैषः । पुष्येण युक्तः पौषः ।
 तथा तिष्ये भवस्तैषः । पुष्ये भवः पौषः । नेह । तिष्यस्यापत्यं तैष्यः ॥—मत्सीति । योपधत्वात् 'जातेरस्त्रीविषयात्-'
 इत्यप्राप्तो गौरादिपाठान्डीप् ॥—मातरि पिबेति । 'पितृव्यमातुलनातामह-' इति सूत्रस्थमिदं वचनं तच्च पितामहीति
 रूपसिद्धयर्थमवश्यं वक्तव्यमिति न वार्तिकस्य वैयर्थ्यम् । ये तु पितामहशब्दमपि गौरादिषु पठन्ति, तन्मते, वचनमिदं
 खरसतो न संगच्छते । यदि त्वनित्यत्वज्ञापनमेव वचनस्य फलमिति वृत्ते, तर्हि 'पिठोरा-' इति सूत्र एव 'अनिलं पितः'
 इति वक्तव्यं किमनेन वक्रमार्गेणेति दिक् ॥ द्रव्यतेऽनेनेति दंष्ट्रा । 'दात्रीशस-' इत्यादिना करणे घृन् ॥—जानपदीति ॥
 जानपदे भवा ॥—वृत्तिश्चेदिति । वर्ततेऽनयेति वृत्तिर्जाविका ॥—कुण्डीति । 'अस्त्री क्रमण्डलः कुण्डो' इत्यमरः ॥
 —कुण्डाऽन्येति । क्रियाशब्दोऽयम् । अत एवाह—कुडि दाह इत्यादि । यस्तु घटपर्यायः कुण्डशब्दः स न प्रत्युदाहरणम् ।
 'पिठरः स्थाल्युखा कुण्डम्' इति तस्य नपुंसकत्वात् । अग्न्यालयादिपर्यायोऽपि कुण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गे नियतः । 'कुण्डम-
 ग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये' इति मेदिनीकोशात् ॥—आवपनं चेदिति ॥ आङ्पूर्वाद्वेपरविकरणे ल्युट् । ओप्यते नि-
 क्षिप्यते धान्यं यस्मिन् ॥—गोणान्येति । यस्या यादच्छिकं नाम ॥—अकृत्रिमेति ॥ यथा 'सैषा स्थली यत्र वि-
 चिन्वता लाम्' इति ॥—स्थलान्येति । कृत्रिमा पुरुषेण संस्कृता । श्राणा पक्का ॥—अयोविकार इति । फाल इति
 प्रसिद्धा ॥—कुशान्येति । छन्दोगाः स्तोत्रीयागणनार्थानौदुम्बरान् शङ्कुन् 'कुशा' इति व्यवहरन्ति । 'अतः कृकमि-'
 इति सूत्रे प्रसिद्ध एवायम् ॥—कामुकान्येति । मैथुनादन्यद्वनादिकं कामयितुं यस्याः शीलं सेत्यर्थः । 'लघपत-' इत्यु-
 क्त् ॥—शोणात्—'शोणः कोकनदच्छविः' इति कोशाच्छोणशब्दस्य वर्णवाचित्वात् 'वर्णानां तण-' इत्याद्युदात्ततया
 'अन्यतो डीप्' इति सिद्धेऽपि प्राचामेव डीप् नान्येषाम् इति नियमार्थमिदम् ॥—वोतो गुणवचनात् ॥ गुणो नाम
 नेह—अदेर्लूपः 'उतः' इति विशेषणाद्वचनग्रहणाच्च, नापि विशेषणमात्रमिदमाख्यद्रव्यमित्यादावतिप्रसङ्गादिति चेत् । अ-
 त्राहुः—संज्ञाजातिक्रियाशब्दान् हित्वा न्ये गुणवाचिनः । चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरित्याकरप्रस्थानिष्कर्षादेव निर्णय इति ॥
 भाष्ये तु 'सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः' इति स्थितम् । सत्त्वं द्रव्यम् ।
 सत्त्व एव निविशत इति सावधारणं व्याख्येयम् । एतेन सत्ता व्यावर्त्यते । सा हि न केवलं द्रव्ये वर्तते किं तु द्रव्य-

१ विधीयते इति—अपरे तु 'पिठरे तु न ना कुण्डम्' इति विश्वकोशात् कुण्डशब्दस्य स्त्रीविषयत्वाभावात् स्फुट एव, क्रमण्डल-
 संस्थानस्यानुगतत्वात् तद्व्यापसववाचिनः कुण्डशब्दस्य पशुवृक्षादिबजातिवाचकत्वमस्येव, अतः सूत्रान्तरेणैव डीपि सिद्धे इदं
 नियमार्थमिति, तेन अमृते जारजायां कुण्डलेत्येवेति ब्रुवते । २ वर्णश्चेदिति—तद्विशिष्टश्चेदित्यर्थः, अन्यथा 'गुणे शुद्धादयः पुंसि' इत्यसंगतं
 स्यात् । एवं मैथुनेच्छाचेदित्यत्रापि बोध्यम् । ३ शुचिरिति—नेदं प्रत्युदाहरणं संगच्छते, उतोऽभावोऽन्यतोऽनुवृत्तेः । शैखरे तु
 शुकेति प्रत्युदाहर्तव्यमित्युक्तं तदपि न वार्तिककृतसंमतम्, खरसंयोगोपप्राप्तेति निषेधेनैव सिद्धेः । अतः श्वेत्याद्युदाहरणीयम् ।

गोपधाञ् । खरः पतिवरा कन्या । पाण्डुः । ॥ बह्नादिभ्यश्च । ४।१।४५। एभ्यो वा ङीप् स्यात् । बह्वी । बहुः ।
 (ग) कृदिकारादक्तिनः । रात्रिः । रात्री । सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके । शकटिः । शकटी । अक्तिन्नर्थात्किम् । अजननिः ।
 क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थे पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते । हिमकापिहतिपु चेति पद्मावः । पद्धतिः । पद्धती । ॥ पुंयो-
 गादाख्यायाम् । ४।१।४८। या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीप् स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी ॥ ॥ पालका-
 न्ताञ् ॥ गोपालिका । अश्वपालिका ॥ ॥ सूर्यादेवतायां चाप् वाच्यः ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां
 किम् । सूरी कुन्ती । मानुषीयम् । ॥ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्
 । ४।१।४९। एषामानुगागमः स्यात् ङीप् च । इन्द्रादीनां पण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेत्यते । तत्र
 ङीपि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयं विधीयते । इन्द्राणी ॥ ॥ हिमारण्ययो-

गुणकर्मसु । ननु द्रव्य एव द्रव्यत्वं वर्तत इति तत्रातिव्याप्तिरत आह—अपैतीति । अपगच्छतीत्यर्थः । अर्थात्सत्त्वादेव ।
 यथा पीततायां जातायां फलादेर्नालतापैति, नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति ॥ एवमपि गोत्वं गोपु वर्तते अश्वादेश्चापैति तत्राति-
 व्याप्तिरत आह—पृथग्जातिषु दृश्यत इति । गोत्वं हि द्रव्यत्वावान्तरनानाजातिषु न दृश्यते । गुणस्तु दृश्यते । यथा
 अग्ने दृष्टा नीलता तृणादिष्वपि दृश्यते । एतेन पूर्वार्धेन सकलजातेर्व्यवच्छेदः ॥ एवं तर्हि कर्म द्रव्ये वर्तते ततोऽपैति पृथग्
 जातिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरत आह—आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । उत्पाद्याऽनुत्पाद्या इत्यर्थः । उत्पाद्यो यथा
 घटादेः पाकजो रूपादिः । अक्रियाजोऽनुत्पाद्यः । स यथा आकाशादेर्महत्त्वादिः । क्रिया तु सर्वायुत्पाद्यैव न निलेति
 तस्या द्वैविध्याभावाद्गुणत्वाभावः ॥ एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वं प्राप्नोति । अवयवि द्रव्यं हवयवद्रव्येषु निविशते । असमवा-
 यिकारणसंयोगनिवृत्तौ विनाशात्ततोऽपैति भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते द्विविधं च भवति । नित्यानित्यभेदेन नि-
 रवयवस्याऽऽत्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादवयविविद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वादत आह—असत्त्वप्रकृतिरिति । अद्रव्यस्वभाव
 इत्यर्थः ॥—पतिवरेति । एवं च पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनोऽयमिति भावः ॥—बह्नादिभ्यश्च ॥ बहुशब्द-
 स्य गुणवाचिनात् पूर्वैण सिद्धेऽप्युत्तरार्थे ग्रहणम् 'नित्यं छन्दसि' इत्युत्तरसूत्रेण बहुशब्दादपि छन्दसि नित्यं यथा स्यादिति ।
 वस्तुतस्तु बहुशब्दो 'नित्यं छन्दसि' इति सूत्रं च व्यर्थमेव सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वात् ॥ गणसूत्रमाह—कृदि-
 कारादिति ॥—'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्' इत्यपि गणसूत्रमेव । व्यवस्थितविभाषात्वादिह न, सुगन्धिः । प्रियपतिर्वेद्या ॥
 —अजननिरिति । 'आक्रोशे नञ्यनिः' इति जनेरनिप्रत्ययः । इहान्यान्यपि गणसूत्राणि सन्ति—शक्तिः शस्त्रे । शक्तिः
 शक्ती । शस्त्रे किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् । शक्तिः शस्त्रीति पाठे तु शब्दद्वयम् । शस्त्रिः । शस्त्री ।—इतः प्राण्यङ्गात् ।
 धमनिः । धमनी ॥—चन्द्रभागान्नयाम् । चन्द्रभागी । चन्द्रभागा । अहन्शब्दोऽत्र पठ्यते । सामर्थ्यात्तदन्तबहुव्रीहि-
 द्वाहार्यः । अनुपसर्जनधिकारबाधश्च । दीर्घाद्दी प्राट् । पक्षे डापड्जीन्निषेधाः । बहु पद्धति यष्टि विकट विशाल कल्याण
 पुराण चण्ड कृपाण अहन् । इत्यादि ॥—पुंयोगादाख्यायाम् ॥ इह पुमिति लुप्तपष्ठिकं पृथक् पदं, तच्चावर्तते 'पुंयोगात्'
 इति हेतौ पञ्चमी 'आख्यायाम्' इति तु पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह—या पुमाख्येत्यादि । पुमाख्या पुंवाचकः शब्दः ।
 —पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते इत्यनेन गौणी वृत्तिरुक्ता । यदा तु मुख्यार्थात् 'तस्येदम्' इत्यण् । तदा गोपीत्येव भवति ।
 योगः संबन्धः । स चेह दम्पतिभाव एवेति नाग्रहः, किं तु जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते, संकोचे मानाभावात् । तेन 'कौस-
 ल्ययासावि सुखेन रामः प्राक्कैकयीतो भरतस्ततोऽभूत्' इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते । कैकयस्य दुहिता कैकयी । 'जनपदशब्दा-
 त्क्षत्रियादञ्' इत्यपत्यप्रत्यये तु कैकयीति स्यात् । नचेह 'अतश्च' इति तद्राजाकारलुक् शङ्क्यः । 'न प्राच्यभर्गादि—' इति
 प्रतिषेधात् । तथा च कालिदासः—'कैकयि कामाः फलितास्तव' इति । एतेन देवकी व्याख्याता । पुंयोगात् किम् ।
 देवदत्ता । अयं हि संज्ञाशब्दः स्वभावात् स्त्रियमाह, न तु पुंवाचकशब्दयोगात् । आख्यायां किम् । प्रसूता । अयं हि
 जातप्रसवामाह । स च प्रसवो गर्भधारणद्वारा पुंयोगनिमित्तक इत्यस्तीह पुंयोगः, किं तु नायं पुंसो वाचक इति न ङीप् ॥
 —सूर्यादेवतायामिति । ङीपोऽपवादः ॥—सूरीति । 'सूर्यतिथ्य—' इति यलोपः ॥—आनुगिति ॥ ननु ह्स्वादिरेव
 लाघवादनुवक्तव्यः किमनेन दीर्घोच्चारणेन । अत्राहुः । अनुकि कृते 'अतो गुणे' इति पररूपं स्यात् । न चाकारोच्चारणसा-
 मर्थ्यादीर्घो भविष्यत्यन्यथा हि नुक्मेव कुर्यादिति वाच्यम् । 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात् । 'पत्युर्नः' इतिव-
 दादेशे कर्तव्ये आगमलिङ्गकारोच्चारणसामर्थ्यादेवालोपो न भविष्यतीति चेन्न । शर्वशब्दे ककारस्य चरितार्थत्वात् । न हि
 तत्र लोपोऽस्ति 'न संयोगात्—' इति निषेधात् । तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यक-
 मिति ॥ केचित्तु नुकि कृते लाक्षणिकत्वात् 'अल्लोपोऽनः' इत्यस्याप्रवृत्त्या सवर्णेदीर्घ एव अनुकि कृते भविष्यत्यकारोच्चारण-

१ गोपलिकेति—गाः पालयतीति गोपालः स एव गोपालकः तस्य स्त्रीत्यर्थः, ण्वलन्तस्य तु गोपालकेत्येव भवति इति के-
 चिद् । वस्तुतस्तु शेषपष्ठया अपि कारकविभक्तिस्तत्सुतपत्तेः पूर्वं समासे आपः सुपः परत्वाभावेन तत्रापि इत्वप्रवृत्तेण्डुलन्तमपि
 इति अवगन्तव्यम् ।

महत्वे ॥ महद्भिः हिमानी । महदरथं अरण्यानी ॥ ॐ यवाद्दोषे ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥ ॐ यवनः-
 लिप्याम् ॥ यवनानां लिपियवनानी ॥ ॐ मातुलोपाध्याययोरानुग ॥ मातुलानी । मातुली । उपाध्यायानी ।
 उपाध्यायी ॥ ॐ या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा डीप् वाच्यः ॥ उपाध्यायी । उपाध्याया ॥ (न) आचा-
 र्यादणत्वं च ॥ आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी । पुंयोग इत्येव । आचार्या स्वयं व्याख्यात्री ॥ ॐ अर्थक्षत्रियाभ्यां
 वा स्वार्थे ॥ अर्याणी । अर्या । स्वामिनी वैश्या वैश्यः । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । पुंयोगे तु । अर्या । क्षत्रिया ।
 कथं ब्रह्मणीति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यण् । ॥ क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ३।१।५.३ । क्रीतान्ताददन्ता-
 त्करणादेः स्त्रियां डीप् स्यात् । वल्लक्रीती । कचिन्न । धनक्रीता । ॥ क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ३।१।५.१ । करणादेः
 क्तान्तात् स्त्रियां डीप् स्यादल्पत्वे द्योत्ये । अभ्रलिप्ता द्याः । ॥ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ३।१।५.२ । बहुव्रीहः
 क्तान्तादन्तोदात्ताददन्तात् स्त्रियां डीप् स्यात् ॥ ॐ जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् । तेन बहुवचसु कालमुन्नादिपूर्वात् ।
 ऊरुभिस्त्री । नेह । बहुकृता ॥ ॐ जातान्तात् ॥ दन्तजाता ॥ ॐ पाणिगृहीती भार्यायाम् ॥ पाणिगृहीतीत्या ।

सामर्थ्यात् । एवं सत्यानुगिति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् आ अनुगिति पदं विभज्यते । तत्रेन्द्रादीनामनुकैव सिद्धे अकारादेश-
 विधानसामर्थ्यात्कचिदन्त्यतोऽपि विधानमनुमीयते, तेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्मणीति सिध्यतीत्याहुः । अत्र नव्याः । अस्तुत्तरीत्या
 दीर्घोच्चारणमन्यतो विधानार्थमेव परं तु आ अनुगिति पदं विभज्य नकारस्याकारादेशे कृते दीर्घप्रहणसामर्थ्यादनन्तस्या-
 न्यनुकि ब्रह्मणीति सिध्यतीति न व्याख्येयम् । उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः । किं तु इन्द्रमाचक्ष्णः इन्द्रः 'तत्करोति तदा-
 चष्टे' इति ण्यन्तात्किप् तस्य स्त्री इन्द्राणीति सिध्यतीत्येवेति व्याख्येयम् । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् 'अतः' इत्यधिकारोऽनु-
 पसर्जनाधिकारश्च बाध्यत इति सुवचलात् । न चोभयवाधानुपगमापेक्षयाऽत इत्यधिकारबाधमात्रानुपगमेन ब्रह्मणः स्त्री
 ब्रह्मणीति रूपसिद्धये आकारादेशो नुक् च भवतीत्येव व्याख्यायतामिति वाच्यम् । वाक्यभेदापेक्षया उभयवाधनगौरवस्य
 सुसहलात् ॥ एवं च ब्रह्माणमानयति जीवयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोऽपि स्वरसतः संगच्छत इत्याहुः ॥—हिमानीति । न-
 हत्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्रीलम् ॥—दुष्टो यवो यवानीति । जालन्तरजेवानेनाभिधीयते । अयमेव चास्य दोषो यस्मा-
 त्स्वीयवत्वजातेरभावेऽपि तदाकाराबुद्धिः ॥—यवनानीति । तस्येदमित्यणो बाधको डीप् ॥ वा डीप्वाच्य इति ।
 इदं च 'इडश्च' इति घञ्विधायकसूत्रस्य वार्तिकम् । वक्ष्यति च तत्र 'अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा डीप्' इति ॥
 —उपाध्यायी उपाध्यायेति । उपेत्य अस्या अधीयत इति विग्रहः ॥—स्वार्थे इति । यदि तु पुंयोग एवायं विधिः
 स्यात् गृत्रापि क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियाणी स्यात् । ब्राह्मणभार्या च क्षत्रिया क्षत्रियाणी न स्यादिति भावः ॥—वैश्या
 वेत्यर्थे इति । 'अर्थः स्वामिवैश्ययोः' इत्यर्थद्वये निपातनादिति भावः । अत्रामरस्य संग्रहः । 'अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्ष-
 त्रिया क्षत्रियाण्यपि । उपाध्यायाण्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः । आचार्याणी तु पुंयोगे स्यादर्या क्षत्रिया तथा । उ-
 पाध्यायाण्युपाध्यायी' इति ॥—कथमिति । सूत्रे ब्रह्मणश्चदस्याग्रहणादानुगनुपपन्न एव इति प्रश्नः । उत्तरं तु—ब्रह्मा-
 णमानयतीत्यादि । ण्यन्तात् 'अन प्राणने' इत्यस्मात्कर्मण्यणि 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'टिड्ढाणच्-' इति डीपि 'पूर्वपदा-
 त्संज्ञायाम्' इति णत्वं च ब्रह्मणीति रूपसिद्धेरिति भावः ॥—क्रीतात्—॥ इह प्रकरणे 'अतः' इत्यनुवर्तते 'प्रातिपदिका-
 त्' इति च तदाह—अदन्तादिति । प्रातिपदिकादिति शेषः ॥—वल्लक्रीतीति । वल्ल भिस् क्रीत इति स्थिते
 प्राक्सुबुत्पत्तेः 'कर्तृकरणे-' इति समासेऽदन्तत्वान्डीप् ॥—कचिन्नेति । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति बहु-
 लग्रहणात् 'गतिकारकोपपद-' इति वक्ष्यमाणस्य कचिदप्रवृत्तौ सुबन्तेन समासः । तत्र सुपः प्रागेवान्तरङ्गवाङ्माह ।
 ततोऽदन्तत्वाभावान्न डीपिति भावः । करणपूर्वादिति किम् । गवा क्रीता अश्वेन क्रीता इत्यादिविग्रहे मा भूत् । पूर्वपदो
 ह्यवयववचनः, समासप्रातिपदिकं चान्यपदार्थः करणं पूर्वं यस्मिन् प्रातिपदिके तदिदं करणपूर्वं तस्यादित्यर्थः ॥—क्ताद-
 ल्पाख्यायाम् ॥ अत्र व्याचक्षुः । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अल्पैरत्रैलिप्ता अभ्रलिप्ता । 'कृद्ग्रहणे गतिकार-
 कपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति समुदायस्यापि क्तान्तत्वान्डीप् । यद्यपि पूर्वपदार्थस्य अप्राणमेवाल्पत्वं गम्यते तथापि तदल्पत्वे
 सति तद्विलेपनस्याप्यल्पत्वमवश्यं भवतीति समुदायोपाधिलमल्पत्वस्य संगच्छत इति ॥—तेन बह्विति ॥ अयं भावः ।
 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' 'नञ्सुभ्यां जातिकालमुखादिभ्योऽनाच्छादनात्' 'कोकृतमितप्रतिपत्ताः' इति ह्यन्तोदात्तविधायका-
 नि । तत्र जातिपूर्वादित्युक्ते बह्वादिपूर्वकस्यार्थाद्व्युदास इति ॥—मुखादिपूर्वाच्चेति । 'मुखादिभ्यः कर्तृवेदनायात्' ।
 इत्यत्र ये पठिताः सुखदुःखकृच्छ्रादयस्तेऽत्र गृह्यन्ते । सुखयाता, दुःखयाता, सुखं दुःखं वा यातं प्राप्तमनयेति विग्रहः । 'अ-
 स्वाङ्गपूर्वपदाद्' इति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिवह स्वाङ्गपूर्वपद एवोदाहरणमाह—ऊरुभिस्त्रीति । भिस्त्रौ ऊरु यस्या इति
 बहुव्रीहौ कचिन्नेति । 'वर्णादनुदात्तात्-' इतिवत् 'बहुव्रीहेरुदात्तात्' इत्येव सिद्धे-
 र् । आहूतवहूनि कृतानि यथा सा ॥—जातान्ताच्चेति । 'वर्णादनुदात्तात्-' इतिवत् 'बहुव्रीहेरुदात्तात्' इत्येव सिद्धे-
 र् । आन्तरं खल्वप्रतिपत्त्यर्थम् । 'वा ज्ञात-' इति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्य इति भावः ॥—पाणिगृहीतीति । य-

॥ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । १४।१।५३। पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती सुरापीता । अन्तोदात्तात्किम् । यस्त्वच्छा । अनाच्छादनादित्युदात्तनिषेधः । अतएव पूर्वेषां न डीष् । ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । १४।१।५४। असंयोगोपधसुपसर्जनं यस्त्वाङ्गं तदन्तादन्तात्प्रातिपदिकाद्वा डीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी । अतिकेशा । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । संयोगोपधात् सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम् । शिखा । स्वाङ्गं त्रिधा ॥ ॥ अद्वयं मूर्ति-मत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥ सुखेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् ॥ ॥ अतस्त्वं तत्र दृष्टं च ॥ सुकेशी सुकेशा वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥ ॥ तेन चेत्तत्तथा युतम् ॥ सुम्ननी सुम्नना वा प्रतिमा । प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् । ॥ नासिकोदरौ-ष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च । १४।१।५५। एभ्यो वा डीष् स्यात् । आद्ययोर्बहुलक्षणो निषेधो बाध्यते । पुरस्तादपवाद-न्यायात् । ओष्ठदीनां पञ्चानां तु असंयोगोपधादिति पर्युदासे प्राप्ते वचनम् । मध्येऽपवादस्यायात् । सहनञ्जल-णस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका इत्यादि । नेद । सहनाभिका । अनासिका । अत्र वृत्तिः ॥ (इ) अङ्गात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम् ॥ स्वङ्गी । स्वङ्गेत्यादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित् । भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः । अत्र वार्तिकानि ॥ ॥ पुच्छाच्च ॥ सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥ ॥ कवरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् ॥ कवरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कवरपुच्छी मयूरी इत्यादि ॥ ॥ उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च ॥ नित्यमित्येव । उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना । ॥ न क्रोडादिबह्वचः । १४।१।५६। क्रोडादे-र्बह्वचश्च स्वाङ्गाच्च डीष् । कल्याणक्रोडा । अध्वानासुरः क्रोडा । आकृतिगणोऽयम् । सुजवना । ॥ सहनञ्चिद्यमान-

स्याः पाणिरभिसाक्षिकं गृह्यते तस्यां वाच्यायां पाणिगृहीतशब्दान्डीष्वक्तव्य इत्यर्थः ॥—अन्येति । कौतुकादिना पाणिगृ-हीतो यस्याः दास्यादेः सा पाणिगृहीता ॥—पूर्वेण नित्यं प्राप्त इति । एतेन विकल्पोऽप्ययं जातिपूर्वादेवेति ध्वनितम् ॥ कथं तर्हि पुत्रहतीत्यत्र 'अस्वाङ्गपूर्वपदात्' इति वा डीषिति कैयटः, पुत्रशब्दस्याजातिवाचकत्वात् । अन्यथा पुत्रादीनीत्यत्र 'सुप्यजातौ' इति निनिर्ण स्यात् ॥ यदि लदनमादः सोऽस्यास्तीति आदिनी पुत्राणामादिनीति विगृह्य कथंचित्साधि-तेऽपि 'जातिकालसुखादिभ्यः' इत्यन्तोदात्तविधायकपूत्रे जातेः किं, 'पुत्रजातः' इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थो विरुध्यत एवेति चेदुच्यते—'प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः । असत्त्वलिङ्गां बह्वर्थी तां जातिं कवयो विदुः ॥' इति भाष्ये लक्षणान्तरमुक्तम् । सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां प्रादुर्भावतिरोभावौ या प्राप्नोति, या च द्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणैर्युगपद्द्रव्येण संबध्यते । बह्वर्थी सर्वव्यक्तियपिनीमित्यर्थः । तां जातिमित्यादि कैयटेन व्याख्यातम् । एवं च पुत्रत्वस्य यावद्द्रव्यभावित्वे नोक्तलक्षणलक्षितत्वात् जातिवाचक एव पुत्रशब्द इति 'अस्वाङ्ग—' इति वा डीषिति ग्रन्थस्तत्र न विरुध्यते । 'आकृतिग्रहणा जातिः' इत्यादिसुख्यपक्षाश्रयणे तु पुत्रत्वस्याजातित्वाज्जातेः किं पुत्रजात इति ग्रन्थोऽपि संगच्छत इति दिक् ॥ के-चिद्वीचीनान्स्तु पुत्रहती'पुत्रजग्वीत्यत्र 'क्तादल्पाख्यायाम्' इत्यनेन डीषमाहुः ॥—सुरापीतीति । पीता सुरा यथा सा 'जातिकाल—' इति सूत्रवार्तिकाभ्यां निष्ठाया अन्तोदात्तपरनिपातौ ॥—यस्त्वच्छाचेति । बहुव्रीहिसूत्रेण पूर्वपदप्रकृति-स्वरे शेषनिघाते च कृते अनुदात्तान्तोऽयम् ॥—स्वाङ्गाच्चो—॥ इह बहुव्रीहिरिति नानुवर्तते इति ध्वनयन्नुदाहरति—अतिकेशीति ॥—शिखेति । 'शीङः खो हस्वश्च' इति खस्तदन्ताद्वप् । अन्यथा टापं बाधित्वा डीष् स्यादिति भावः केचित्तु सुशिखेल्यपि प्रत्युदाहरन्ति । तच्चिन्त्यम् । टावन्तेन समासे अनदन्तत्वेन डीष्ः प्राहयभावात् । न च टापः प्रागेव कृदन्तेनैव समासाददन्तत्वमस्तीति वाच्यम् । तथा हि सति शोभना शिखा सुशिखेल्यर्थस्यालाभादिति नव्याः । यद्यत्र स्वमङ्गं शृङ्गेत तर्हि सुमुखा शालेल्यत्रापि स्यात् । मुखस्य शालाङ्गत्वात् । सुकेशी रथ्येल्यत्र न स्यात् । केशानां रथ्याङ्गत्वाभावात् । अतोऽव्याहयतिव्याप्तिपरिहारार्थमाह—स्वाङ्गं त्रिधेति ॥—मूर्तिमदिति । स्पर्शवद् द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः—प्राणीति । मुखनासिकाचंचारी वायुः प्राणः ॥—सुमुखा शालेति । एवं च 'फलमुखी कारणमुखी चानवस्था' इत्यादि प्रयोगाः प्रामादिका इति भावः ॥ प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राणिन्यदृष्टत्वात् स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोतीति तृतीयलक्षणमाह—तेन चेदिति । येनाङ्गेन प्राणिरूपं वस्तु यथा युतं तेन तत्सदृशैवाङ्गेन तद् अप्राणिरूपं वस्तु यथा प्राणिवद्युतं युक्तं चेत् तद्व्य-प्राणिनि दृष्टं स्वाङ्गमित्यर्थः ॥—मध्येऽपवादेति । 'मध्येऽपवादाः पूर्वांन्विधीन्वाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायादित्यर्थः ॥—उरः क्रोडेति । व्रीहिल्लोऽयमिति हरदत्तादयः । तत्रोपसर्जनहस्वत्वे कृते अदन्तत्वान् डीष्ः प्राप्तिः । अमरस्तु 'न ना-क्रोडं भुजान्तरम्' इत्याह ॥ रत्नपतिस्तु पुल्लिङ्गतामाह ॥ गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टावन्तमिति गण-रत्नमहोदधिकारः ॥ एवं चाऽविशेषाद्विज्ञेययोऽप्युदाहरणं बोध्यम् ॥ माधवस्तु तुदादिगणे 'कुड निमज्ज' इति धातावाह

१ अस्वाङ्गेति—न स्वाङ्गमस्वाङ्गम् पूर्वं पदं पूर्वपदम् अस्वाङ्गं च तत् पूर्वपदं च तस्मादस्वाङ्गपूर्वपदादिति समास इति तत्र तथा विवक्षितत्वात् । २ अतिकेशीति—ननु करे मुखं यस्या इति विग्रहे करमुखीत्यपि स्यात् इति चेन्न, पूर्वं भुवुलन्तमपि पूर्वपदादित्यनुवर्त्य स्वाङ्गभिन्नपूर्वपदात्परं स्वाङ्गमित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । अत एव कल्याणपाणिपादयोर्न डीष् इति

पूर्वाच्च । ४।१।५७। सहेत्यादित्रिकपूर्वाञ्च डीप् । लकेता । अकेता । विद्यमानात्मिकाः ॥ सख्यपुत्रान्तेज्ञायाम् । ४।१।५८। डीप् न स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किम् । नात्रमुखा कन्या । ॥ द्विकपूर्वपदान्डीप् । ४।१।६०। द्विकपूर्वपदास्वाङ्गान्ताप्रतिपदिकान्तरस्य डीपो डीवादेशः स्यात् । माङ्गुली । आङ्गुदात्तं पदम् । ॥ वाहः । ४।१।६१। वाहन्तात्प्रतिपदिकान् डीप् स्यात् । डीपेवदुर्गतं न डीप् । द्विपदा च न द्वित्योही च ने । ॥ सख्यशिखीति भाषायाम् । ४।१।६२। इतिशब्दः प्रकारे भाषायास्तिस्रस्तानन्तरं द्रव्यः । तेन छन्दस्यपि कचिद् । सखी । अशिखी । आधेनवो धुनयन्तामशिखीः । ॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४।१।६३। जातिवाचि यत्र च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां डीप् स्यात् । ॥ आकृतिग्रहणा जातिः । अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तदी ॥ ॥ लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सख्यदाख्यातनिर्माहः ॥ असर्वलिङ्गत्वे अत्येकत्वां व्यक्तौ कथनाद्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृपली । सख्यन्त्यं किम् । शुद्धा । पङ्क्तिश्चादि किम् । देवदत्ता । ॥ गोत्रं च चरणैः सह ॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाभ्येतृवाची चरणा जातिकार्यं लभत इत्यर्थः । औपगवी । कठी । बहुची ।

क्रोडः । घञ् । क्रोडा अश्वानामुरः । शवन्तोऽयं स्वभावतो विरोपविषयः । क्रोडादिषु शवन्तमात्रस्य पाठात् । भुजान्तर-
मात्रवचनस्य क्रोडाशब्दस्य बहुव्रीहिः । स्वाङ्गलक्षणो डीप्विकल्पो भवत्येव । कल्याणक्रोडो नयूरोति ॥—केशः सह वर्तते
इति—सकेशा । अविद्यमानाः केशा यस्याः सा—अकेशा ॥—शूर्पणखेति । ‘पूर्वपदासंज्ञायाम्’ इति णत्वम् । यदा तु
शूर्पवत्त्वानि यस्या इति योगमात्रं विवक्ष्यते न तु संज्ञा ततोऽसंज्ञात्वात् डीपनिषेधो न वा णत्वं, तेन राक्षस्यपि योगवृ-
त्त्या शूर्पणखीति भवतीत्याहुः ॥—डीपो डीवादेश इति । ‘अन्यतो डीप्’ इत्यतो डीपित्यनुवर्तते । ‘द्विकपूर्वपदात्’
इति पञ्चम्या डीपिति प्रथमायाः षष्ठी कल्प्यते इति भावः ॥ यदि तु स्वतन्त्रो डीप् स्यात्तर्हि प्रागुक्ता प्राक्क्रोडस्यत्रापि
प्रसज्येत । पूर्वोक्तासंयोगोपधादित्यस्य निषेधानां चानुवृत्तौ प्रतिपत्तिर्गोचरमिति भावः ॥—वाहः—॥ पितृप्रत्ययान्तस्य
‘वहेरनुकरणमिदम् ‘वहेश्च’ इत्यनेन कर्मण्युपपद एव वहेर्ण्विप्रत्ययविधानात्कैवल्यस्य संभवो नास्तीति सामर्थ्या-
त्तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्याह—वाहन्तादिति ॥—न डीपिति । अलङ्घितत्वादिति भावः ॥—द्वित्योहीति ।
डीपि भसंज्ञायां ‘वाह ऊर्ध्व’ ‘संप्रसारणाच्च’ इति पूर्वपदम् । ‘एत्येवन्दुष्टु’ इति द्विष्टुः ॥—सख्यशिखीति ।
सखिशब्दादशिखिशब्दाच्च डीप् निपात्यते । न विद्यते शिखीत्याः साक्षिद्वी । भाषायां केम् । सखा सप्तपदी
भव ॥—जातेरस्त्री—॥ जाल्या स्ववाचकशब्दो लक्ष्यते अयं कार्यासंभवात्, स्वल्पं तु न गृह्यते अस्त्रीविष-
यत्वादित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह—जातिवाचि यदिति ॥—आकृतिग्रहणेति ॥ ग्रहणमिति करणे ल्युट् ॥
सामान्ये नपुंसकम् । आकृतिग्रहणं यस्या इति बहुव्रीहिस्तदेतः कल्पितमाह ॥—अनुगतसंस्थानेत्यादि ॥ वृपले
ब्राह्मणादिव्यावृत्तसंस्थानाभावादव्याप्तिरिति लक्षणान्तरमाह ॥—लिङ्गानां चेत्यादि । चकारो भिन्नकर्मः निर्मात्रैत्यस्या-
नन्तरं बोध्यः । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी । न सर्वभाक्, सर्वाणि लिङ्गानि न भजतीत्यर्थः । सर्वपदस्य लिङ्गपेक्षत्वेऽपि
गमकत्वाद्भजो ण्विः समासश्च भवत्येवेति नात्र सामर्थ्याभावः शङ्क्यः ॥—वृपलीति । एकस्यां हि व्यक्तौ वृपलत्वे क-
थिते तदपत्यतत्सहोदरादौ कथनं विनापि तस्य सुग्रहादिति भावः ॥—देवदत्तेति ॥ नन्वत्र परिमाणभेदेन द्रव्यभेदा-
भ्युपगमे स्यादेवातिप्रसङ्गः । एकस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वे कथिते व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि तस्य सुग्रहात् । मैवम् । परि-
माणभेदेन द्रव्यभेदस्य प्रामाणिकेनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा समानकालतया व्यक्त्यन्तरस्य विशेषणात्, तथा च य-
स्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वं कथ्यते तत्समकालमन्या देवदत्तव्यक्तिरप्रतिद्वेति न देवदत्तत्वं जातिः । वृपलत्वादित्यु भवत्येव न-
दीयपितृप्राजादिषु तस्य सुग्रहादिति दिक् ॥ उक्तलक्षणद्वयाऽनाकान्तत्वात्तृतीयं लक्षणमाह—गोत्रं च चरणैः स-
हेति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । चरणः शाखाभ्येतृ ॥ तदेतत् फलितमाह—अपत्यप्रत्ययान्त इति ।
अत्र व्याचख्युः । नाडायनं बहुचक्षुदमिति नपुंसकप्रयोगदर्शनान् सर्वलिङ्गां गोत्रचरणौ, अतः पृथगलक्षणं कृतम् । तेनात्र
‘लिङ्गानां च न सर्वभाक्’ इति द्वितीयलक्षणेन गतार्थता न शङ्क्येति ॥—औपगवीति । अणन्तलक्षणं डीपं परत्वादयं
वाधते । एवं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय ‘टिड्ढाणञ्’ इत्यादिना डीपिति व्याचक्षाणा उपेक्षा इति भा-
वः ॥ केचित्तु अपत्याधिकारादुत्तरत्रैव लौकिकगोत्रं गोत्रशब्देन गृह्यते नान्यत्र परिभाषिकगोत्रप्रत्ययान्त एव जातिकार्यं
लभते न त्वपत्यप्रत्ययान्तः । ‘गोत्रं च चरणैः सह’ इति वचनस्यापत्याधिकारात् पूर्वभावित्वात् । तथा चापत्यार्थे औपग-
वीति डीवन्त इति प्राचासुक्तिः सम्यगेवेत्याहुः ॥—कठीति । कठेन प्रोक्तमधीयानां वा ‘कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्य-
श्च’ इति वैशंपायनान्तेवासिस्त्वाणिनिस्तस्य ‘कठचरकालुक्’ इति लुक् । अभ्येव्रणस्तु ‘प्रोत्तालुक्’ इत्यनेन ॥—बहुचीति ।
बहुचः कचोऽध्येतव्या यया सेति बहुव्रीहिः । ‘अवृचबहुचावध्येतयैव’ इति वचनात् ‘ऋकूपूरधूर’ इति अपत्यस्य स-

१ आकृतिग्रहणा जातिरिति—‘प्रादुर्भावविनाशभ्यां सत्त्वस्य सुगपट्ठणैः । असर्वलिङ्गां बहुधा तां जातिं कवयो विदुः’ इति
लक्षणान्तरं भाष्ये । २ तदीति—अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । अठसमापदेशविशेषो हि तदम् ।

ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठात् ङीना ङीप् बाध्यते । जातेः किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयात्किम् । बलाका । अयोपधात्किम् । क्षत्रिये ॥ * योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यभत्स्यानामप्रतिषेधः ॥ गवयी । हयी । मुकयी । हलस्तद्धितस्येति यलोपः । मनुषी ॥ * मत्स्यस्य ङ्याम् ॥ मत्सी । ॥ पाककर्ण-
पर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ १४।१।६४। पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीप् स्यात् । ओदन-
पाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्कुपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । ओषधिविशेषे रुढा एते । ॥ इतो
मनुष्यजातेः ॥ १४।१।६५। ङीप् स्यात् । दाक्षी । योपधादपि । उदमेयस्यापत्यं औदमेयी । मनुष्येति किम् । तित्ति-
रिः । ॥ ऊङुतः ॥ १४।१।६६। उकारान्तादयोपधानमनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरुः ॥ कुरुनादिभ्यो
प्यः ॥ तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लृक् । अयोपधात्किम् । अध्वर्युः ॥ * अप्राणिजातेश्चरज्ज्वादीनामुपसं-
ख्यानम् ॥ रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाव्वा । कर्कन्ध्वा । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि नोङ्धात्वोरिति विभ-
क्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम् ॥ प्राणिजातेस्तु कृकवाङुः । रज्ज्वादेस्तु रज्जुः । हनुः । ॥ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ।
१४।१।६७। स्त्रियामूङ् स्यात् । भद्रबाहूः । संज्ञायां किम् । वृत्तबाहुः । ॥ पङ्गोश्च ॥ १४।१।६८। पङ्गूः ॥ * श्वशुर-
स्योकाराकारलोपश्च ॥ चादूङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीपोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वशूः ।
॥ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ १४।१।६९। उपमानवाचिपूर्वपदमूरुत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् । करभोरुः ।
॥ संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ १४।१।७०। अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरुः । सैव शफोरुः । शफौ खुरौ तावि-

मामान्तः ॥ यद्यपि स्त्रीणामव्ययनं प्रतिषिद्धम्, तथापि पुराकल्पे ह्येतदासीत् । तदाह यमः—‘पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जी-
वन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा’ इति । यद्वा मा नामाधिगीष्ट तद्वंशत्वात्ताच्छब्दं भविष्यति,
यथाऽनधीयानेऽपि माणवके ॥—ब्राह्मणीत्यत्रेति । एवं च प्राचो ङीवुदाहरणं ग्रामादिकमिति भावः ॥—मुण्डेति ।
मुण्डगुणयोगान्मुण्डा । ‘बलाका विसकण्ठिका’ ॥—क्षत्रियेति । ‘क्षत्राद्भ्यः’ इत्यपत्ये षविधानाद्गोत्रलक्षणा ‘लिङ्गानां च न
सर्वे—’ इत्यादिलक्षणा वा जातिः ॥—योपधप्रतिषेध इत्यादि । गौरादिषु गवयादय इदानीन्तनैः प्रक्षिप्ता इत्यस्मादेव वा-
र्तिकाद्विज्ञायत इति कैयटादयः ॥—पाककर्ण—॥ जातेरित्यनुवृत्तेर्नेह । बहुपुष्पा । बहुफला शाखा । एवं हि पूर्वैर्णैव
सिद्धे किमनेन सूत्रेणेत्याशङ्क्याह—स्त्रीविषयादपीति ॥—इतो मनुष्य—॥ इतः किम् । विट् । दरट् । विट्श-
ब्दात् ‘जनपदशब्दात् क्षत्रियादङ्’ इत्यङ्, दरच्छब्दात् ‘द्युज्मगध—’ इत्यङ् । तयोः ‘अतश्च—’ इति लृक् । यस्तु वैश्य-
पर्यायो विट्शब्दः सोऽपि प्रत्युदाहरणमित्याहुः ॥—दाक्षीति ‘अत इज्’ गोत्रलक्षणा जातिः । अदन्तत्वाभावादप्राप्तो
ङीप् विधीयते ॥ योपधादपीति । ‘जातेः’ इत्यनुवर्तमाने पुनर्जातिग्रहणादिति भावः ॥—उदमेयस्येति । उदकं
मेयं यस्य उदमेयः ‘उदकस्योदः संज्ञायाम्’ इत्युदादेशः ॥—इज् उपसंख्यानमजात्यर्थम् । सौतंगमी । निवृत्ता-
द्यर्थे ‘बुञ्छण्—’ आदिसूत्रेण सुतंगमादिभ्य इज्, न चायमिजन्तो जातिः ॥—ऊङुतः ॥ उकारो ‘नोङ्धात्वोः—’ इति वि-
शेषणार्थः । अन्यथा यवागवा यवागवै इत्यत्रापि स निषेधः स्यात् । दीर्घोच्चारणं तु श्वशूरशब्दार्थमन्यत्र सवर्णदीर्घेणापि
सिद्धेः ॥—कुरुरिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । अत्र व्याचक्षते ‘यथेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्स्वादय इति
व्याख्यायेत तर्हि काण्डे कुब्जे इत्यादावपि ‘एकवचनमुत्सर्गतः’ इति सुः प्रवर्तते तद्वारणाय ‘अप्रत्ययः’ इति प्रसज्यप्रति-
षेधाभ्युपगमे तु प्रकृते दोषः । श्वशूरित्यत्रैकादेशाभावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया आवश्यकत्वाच्च । अतएव रमा इत्यत्र ‘एका-
देशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् स्वादय इति मनोरमादौ न व्याख्यातमिति’ ॥—अध्वर्युरिति । अध्वर्युशाखाध्येत्री अध्वर्यु-
शाखाध्यायिवंशोद्भवेति वार्थः । चरणलक्षणेयं जातिः । अध्वरं यातीति विग्रहे ‘मृगयादयश्च’ इत्यौणादिकेन अध्वरशब्द-
स्यान्तलोपः याधातोः कुप्रत्ययश्च ॥—पर्युदासादिति । यदि सूत्रादुत इति गृह्यते तर्हि अलाव्वादावूङः संभवो नेति
भावः ॥—अलाव्वेत्यादि । प्रथमान्तं द्वितीयान्तं वा नोदाहृतम् । वक्ष्यमाणप्रयोजनस्य तत्रासंभवात् ॥—नोङ्-
धात्वोरिति । ऊङ्धात्वोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युरिति सूत्रार्थः ॥—पङ्गोश्च ॥ अजात्यर्थमिदम् । पङ्गुशब्दो
हि गुणवाची ॥—श्वशुरस्येति । पुंयोगलक्षणे ङीषि प्राप्ते ऊङ् तत्संनियोगेन च विधीयमानो लोपः संनिहितत्वाद् अन्त-
स्यैवाकारस्य न त्वादेः, एतच्च वचनं ‘श्वशुरः श्वाश्वा’ इति निर्देशसिद्धार्थकथनपरम् । अतोऽपि प्रथमाकारस्य लोपो न
शङ्क्यः ॥—ऊरुत्तरपदा—॥ उपमीयतेऽनयेत्युपमा तस्या भाव औपम्यम् । उत्तरपदेन पूर्वपदमिहाक्षिप्यते तदेतत्कलि-
तमाह—उपमानवाचिपूर्वपदमिति ॥—करभोरुरिति । ‘मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः’, तद्वदूह यस्याः
सा ‘धात्री कराभ्यां करभोपमोरुः’ इत्यत्र तूङ् न । करभशब्दस्योपमानवाचित्वेऽपि पूर्वपदत्वाभावात् ॥—औपम्ये किम् ।
वृत्तोरुः । ऊर्वन्तादिति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं हस्तिस्वाम्यूरित्यत्र माभूदित्येवमर्थम् । अत्र हि हस्तिन इव स्वाम्यूरु

१ बलाकेति—अत्र ‘बलाका विसपङ्क्तिः स्याद्वलाका विसकण्ठिका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बको मतः’ इति कोशे
पुलिङ्गस्याप्यभिधानात्वेन युक्तमिति न भ्रमितव्यम्, प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये लिङ्गान्तररहितमिन्नदित्यर्थः ।

व संश्लिष्टत्वाद्गुणचारात् । लक्षणशब्दादर्शनाद्यच् । लक्षणोरुः । वामोरुः ॥ ॐ सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ हितेन सह सहितौ ऊरु यस्याः सा सहितोरुः । सहेते इति सहौ ऊरु यस्याः सा सहोरुः । यद्वा । विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः । ॐ संज्ञायाम् । १४।१।७२। कटुकमण्डलोः संज्ञायां स्त्रियाम्भ्र स्यात् । कटुः । कमण्डलः । संज्ञायां किम् । कटुः । कमण्डलः । अच्छन्दोऽर्थं वचनम् । ॐ शार्ङ्गरवाद्यजो डीन् । १४।१।७३। शार्ङ्गरवादेरजो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो डीन् स्यात् । शार्ङ्गरी । वैदी । जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे डी-पेव । (ग) नृनरयोर्वृद्धिश्च । इति गणसूत्रम् । नारी । ॐ यङश्चाप् । १४।१।७४। यङन्तात् स्त्रियां चाप् स्यात् । यङ इति व्यङ्ग्यजोः सामान्यग्रहणम् । आम्बध्या । कारीपगन्ध्या ॥ ॐ पाद्यञश्चाप् वाच्यः ॥ पौतिमाप्या । ॐ आव-ट्याच्च । १४।१।७५। अस्माच्चाप् स्यात् । यञश्चेति डीपोऽपवादः । अवटशब्दो गर्गादिः । आवट्या । ॐ तद्धिताः । १४।१।७६।

अस्या इति विग्रहः । तथा चोर्वन्तत्वेऽपि ऊरुत्तरपदत्वमिह नास्ति । खान्मूरुशब्दन्वैवोत्तरपदत्वान् ॥—संहित—॥ संहितादिपूर्वपदमूरुत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तस्माद्भ्र स्यात् ॥—शफाच्चिति ॥ यद्यप्यमरेण 'शफं ह्रीवे खुरः पुमान्' इति नपुंसकतोक्ता, तथापि शफशब्दस्य पुंस्त्वमपि प्रामाणिकमेव । 'शफाविष जर्मुराणा' इति श्रुतेः । 'शफः खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपि' इति हेमचन्द्रकोशाच्च ॥—वामोरुरिति । वामो सुन्दरो ऊरु यस्या इति विग्रहः ॥ कथं तर्हि 'पीवरोरु पिवतीव वहिणः' इति कुमारः । ऊडभावे हि पीवरोरो इति स्यात् । ऊडश्चेह विधायकं नास्ति । अत्राहुः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया संयुद्धिगुणाभाव इति स्थितस्य गतिरुच्येति ॥—हितेन सहेति । 'समो वा हितत-तयोः' इति व्युत्पादितः सहिशब्दस्तु नेह गृह्यते, एकदेशविकृततया संहितग्रहणादेव तत्सिद्धेरिति भावः ॥—कमण्ड-लुरिति ॥ चतुष्पाजातिवाचकोऽयम् । अत एव 'चतुष्पाज्यो ढञ्' इत्यत्र कामण्डल्य इत्युदाहरिष्यति । पात्रपर्यायस्तु न प्रत्युदाहरणं, तस्य स्त्रीलिङ्गाभावात् ॥—अच्छन्दोऽर्थमिति । वेदे तु 'कटुकमण्डलोच्छन्दस्ति' इत्यनेन संज्ञायामसंज्ञायां चोङ् सिध्यतीति भावः ॥—अजोऽकार इति ॥ अजा अकारविशेषणं किम् । शूरसेनी । 'जनपदशब्दात्-' इत्यच् 'अतश्च' इति लुकि जातिलक्षणेऽत्र डीप् ॥—शार्ङ्गरीति । शृङ्गशब्दादपत्येऽण् आदिबुद्धिः 'ओरुणः', 'टिड्ढाणञ्-' इति डीन् वा-धिला परत्वात् 'जातेः-' इति डीपि प्राप्ते डीन् विधीयते । तेन निस्वादाद्युदात्तः । डीपि तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः स्यात् ॥—वैदीति । विदस्यापत्यं स्त्री 'अनुष्ठानन्तये विदादिभ्योऽञ्' । पूर्ववन्नातिलक्षणे डीपि प्राप्ते डीन् विधीयते ॥ शार्ङ्ग-रव कापटव ब्राह्मण गौगुलव गौतम इत्यादि । शृङ्ग कपटु ब्रह्मन् गुग्गुलुशब्देभ्यः 'प्राग्दीव्यतोऽण्' । गौतमशब्द ऋग्य-णन्तः ॥ अयं गौरादिष्वपि पठित इति पक्षे अत्र डीपि भवति ॥—डीपेवेति । जातेरित्यनुवृत्तौ तु शार्ङ्गरवस्य स्त्री विदस्य स्त्रीति पुंयोगविवक्षायामपि परत्वान्डीनेव स्यादिति भावः ॥—नृनरयोरिति । नृशब्दात् 'ऋदेभ्यः-' इति डीपि नरशब्दात्जातिलक्षणे डीपि प्राप्ते वचनं वृद्धिविधानार्थं च ॥ ननु नरशब्दे 'अलोऽन्यस्य' वृद्धिः स्यात् । अत्राहुः । 'वार्णा-दाङ्गं वलीयः' इत्यकारस्य 'यस्येति च' इति लोपेनापहारात् अनन्यस्याप्यकारस्य वृद्धिर्भवतीति ॥ यद्वा नरस्य अः नरः । कतन्तवत् पररूपम् । ना च नरश्च तयोर्नृनरयोः । परस्य च प्रथम एवाकारो गृह्यते न तु द्वितीयः प्रत्येकसामर्थ्यादिति ॥ इह नरस्येत्यर्थवतो ग्रहणाद्वानरशब्दे नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । यद्यप्यन्यतरोपादानेनापि नारीति रूपं सिध्यति तथाप्य-न्यतरस्यानिष्ठरूपनिवृत्त्यर्थं द्वयोरुपादानम् । कथं तर्हि 'किंनरीणां नरीणाम्' इत्यादिप्रयोगः । अत्राहुः । नरस्य स्त्री नरी । पुंयोगलक्षणे डीष् ॥ एवं च किंनरीत्यपि सिद्धम् । किञ्चिन्नरीति विग्रहादिति ॥ केचित्तन्निर्दिष्टस्थानिकत्वादिकपरिभाषो-पस्थितौ नृशब्दस्यैव वृद्धेर्नारीति भवति । नरशब्दस्य ग्रहणं तु डीनर्थमेव । तत्रानिको वृद्धयभावान्नरीत्येव भवितव्यमि-त्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । यदि डीनर्थमेव नरशब्दग्रहणं स्यात्तर्हि शार्ङ्गरवादिगणे पृथगेव पठेत् । वृद्धिविधायके तद्ग-णसूत्रे तत्पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ पुत्रशब्दोऽत्र गणे पठ्यते । ततः स्त्रियां डीन् । पुत्री । न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्ती-ति शङ्क्यम् । 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वे' इत्यमरोक्तेः । तेन 'पुत्रीव हर्षे ह-दये तनोति' । 'कुर्वे तदुवांपतिपुत्रि सर्वम्' इत्यादिप्रयोगो निर्वाधा एव ॥ यत्रच हरदत्तेनोक्तम्—केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां नास्तीति । तदुपेक्ष्यम् । उदाहृतकोशविरोधात् । 'सूतिकापुत्रिका-' इत्यत्र स्वग्रन्थविरोधाच्च । एवं च 'सूतोपरा-जभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रङ्गा' इति 'कारे सत्यागदस्य' इति सूत्रस्थवातिकं व्यर्थमिति मनोरमायां स्थितम् ॥—य-ङश्चाप् ॥ पकारोऽत्र 'हल्ङ्चाप्-' इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तद्विधातेन चरितार्थत्वेऽपि परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरं वा-धते ॥—आम्बधृथेति । आम्बधृथापत्यं स्त्री 'वृद्धेत्कोसला-' इति व्यङ् ॥—कारीपगन्धयेति । करीषस्येव गन्धोऽ-स्य करीषगन्धिः । 'उपमानाच्च-' इति गन्धस्येदन्तादेशः । तस्य गोत्रापत्यं स्त्री अण् । 'अणिजोरनार्थयोः-' इति घ्यङादेशः । स च यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथापि डिकरणसामर्थ्यात्तदन्तादप्ययं चाप् ॥—पाद्यञ इति । एतच्च 'आवट्याच्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्भाष्यत इत्याहुः ॥—पौतिमाप्येति । पूतिमापशब्दो गर्गादिः ॥—तद्धिताः ॥ बहुवचनमु-

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् । ॥ यूनस्तिः । ॥ १४१७७ । युवनशब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स्व च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टप-
रिभाषया सिद्धेः तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव । यहयो युवानो यस्यां सा बहुयुवा । युव-
तीति तु यौतेः शत्रन्तात् ङीपि बोध्यम् ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

कारकप्रकरणम् ।

॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । ॥ १२३४६ । नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य
प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राधिव्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः । नीचैः । कृष्णः ।
श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिव्यस्य ।
तटः । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे, द्रोणोव्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परि-
क्तानामुपसंख्येयानां संग्रहार्थम् । महासंज्ञाकरणं तु तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थलाभाय । तेन यथाप्रयोगमेव
स्युः ॥ ननु टापः प्रागेवायमधिकारोऽस्तु ष्वविधौ तद्धितग्रहणं 'यस्येति' लोपे ईद्ग्रहणं च सास्त्विति चेन्मैवम् । पट्ठी मृद्वी-
त्यादावोर्गुणप्रसङ्गात् । यदि तु 'यस्येति च' इत्यत्र ईद्ग्रहणमेव ङीपि तद्धितकार्याभावं ज्ञापयतीति स्वीक्रियेत, तर्हि टापः
प्राक् तद्धिताधिकारेऽपि न कश्चिदोष इति केचित् । तच्चिन्त्यम् । कुरुरित्यादौ ओर्गुणादतिप्रसङ्गादिति नव्याः ॥—यूनस्तिः ।
'ऋन्नेभ्यः—' इति ङीपोऽपवादः ॥—युवतिरिति । 'स्वादिपु—' इति पदत्वान्नलोपः । कथं तर्हि 'युवतीकरनिर्मथितम्'
इति प्रयोगः । अत्र केचित् । 'सर्वतोऽक्तिन्नार्थात्' इति वद्वादिगणसूत्राद्वैकल्पिको ङीप् । न च तिप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वा-
न्ङीप् न भविष्यतीति शङ्क्यम् । 'उक्तेऽपि भवन्त्येते' इति भाष्यात् । न चैवमपि युवतीनां समूहो यौवतमिति न सिध्ये-
त् । किं तु 'तस्य समूहः' इत्यणि 'भस्याडे तद्धिते' इति पुंवद्भावेन यौवनमित्येव स्यादिति वाच्यम् । बाहुलकाद्यौत्तरेणा-
दिके कतिप्रत्यये सति युवतिशब्दस्तमादाय तत्सिद्धेरिति ॥ इमं क्लेशं परिहरन्नाह—शत्रन्तादिति । यौति सिथीकरोति
प्रत्येति विग्रहे 'लटः शतृशानचौ' इति शतरि 'उगितश्च' इति ङीप्, एवं हि यौवतमिति प्रयोगोऽपि सुलभः । ल्यन्तादणि
तु पुंवद्भावाद्यौवनमित्येव । भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति वृत्तिकारोक्तिरयुक्तेति 'भिक्षादिभ्योऽण्' इतीत्यत्रैवोपपादयि-
ष्यामः ॥ ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

'स्वौजसमौट्—' इत्यादिना तावत् स्वादयो ङ्याप्रातिपदिकाद्दिशिताः । तेषामर्थविशेषे व्यवस्थां दर्शयितुमारभते—प्रा-
तिपदिकार्थेत्यादिना । प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहार इति 'स्वौजसमौट्' इति सूत्रे मूलकृ-
तोक्तम् । कौस्तुभे तु इह प्रथमादयः शब्दाः सुपां त्रिकेषु वर्तन्ते 'समं स्यादधुतत्वात्' इति न्यायादित्युक्तम् । तथा च न्याय-
सिद्धत्वादस्मिन् शास्त्रे प्रथमादिसंज्ञानामकरणेऽपि न क्षतिरिति ज्ञेयम् ॥ यदा हि 'पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः' इति गृह्येत ततो
लिङ्गवचनग्रहणमनर्थकं 'प्रातिपदिकार्थे' इत्येव सिद्धेः, मात्रग्रहणाच्च कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात्, प्रातिपदिकार्थादनतिरिक्त-
त्वात् । त्रिकपक्षेऽपि लिङ्गग्रहणमनर्थकमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं दर्शयति—नियतोपस्थितिक इति । यस्मिन्प्रातिपदिके उ-
च्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थः । शक्य इति यावत् ॥ नन्वेवं सिंहो माणवक इत्यादौ
प्रथमा न स्यात् । अत्राहुः । शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तेरुपत्तौ सत्यां पश्चात् पदान्तरसमभिव्याहरे लक्ष्यार्थबोधेऽपि क्षत्य-
भावादिति ॥—मात्रशब्दस्येति । तस्य चात्रावधारणमर्थः । 'मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः ॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्ग-
परिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमित्येवकारेणाखपदविग्रहः । समासस्तु मयूरव्यंस्कृतिवाद्बोध्यः ॥
—प्रत्येकमिति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादिति भावः ॥ ननु वीरः पुरुष इत्यादावभेदसंसर्गस्याधिकस्य भानात्प्रथमा न स्यात् ।
न च 'पूर्वापर—' इत्यादिना वीरशब्दस्य समासविधानं प्रथमोत्पत्तौ लिङ्गमिति वाच्यम् । द्वितीयान्तानामपि वीरं पुरुषमान-
येत्यादौ तद्विधानस्य चरितार्थत्वादिति चेन्न ॥ संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गत्वात् प्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधानुपपत्तेः पदसं-
स्कारपक्षस्यैवेहाभ्युपगमात् ॥ मात्रपदेन धर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेत्तथापि लिङ्गपरिमाणग्रहणाद्विधिव्ये परिमाणाधिक्ये
च भवेदेवेत्याह—लिङ्गमात्राद्याधिक्ये इति । यद्यपि लिङ्गमात्रे परिमाणमात्र इत्येवाक्षरार्थस्तथापि प्रातिपदिकार्थं विना
लिङ्गादिप्रतीतेरसंभवादिति तदाधिक्य इत्युक्तम् । उच्चैरिति । पदत्वादिह स्त्वविसर्गौ भवतः । किं च अस्य प्रथमा-
न्तत्वाद् ग्राम उच्चैस्तव स्वं, ग्राम उच्चैस्ते स्वमिति 'सपूर्वायाः—' इति सूत्रेण तेमयादेशयोर्विकल्पसिद्धिरपि फलम् ॥—
कृष्ण इति । यद्यपि नीलद्रव्येऽयमनियतलिङ्गः, तथापि बाहुदेवे भगवति नियतपुंलिङ्ग इति भावः ॥—ज्ञानमिति ।
भावे ल्युट् ॥—तटस्तीति । द्विकपक्षे नियतलिङ्गं न प्रकृत्यर्थेद्विकपक्षे तु यद्यपि प्रकृत्यर्थः, तथापि ततो लिङ्गस्य पाक्षि-
कोपस्थितिकत्वात् प्रातिपदिकार्थत्वेनेन गतार्थता ॥—द्रोण इति । न चेह प्रातिपदिकार्थमात्र इत्येव प्रथमास्त्विति

१ परिमाण इति—परिमाणशब्देन च संख्याकालातिरिक्तं परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, व्याख्यातात् । तेन पलं वृतमित्यादावपि
प्रथमेति केचिदाहुः । एतत्सूत्रव्याख्यानां तु विस्तरशो बृहच्छेखरतोऽवगन्तव्यम् ।

माणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेदपरिच्छेदकभावेन ब्रीहौ विशेषणमिति विवेकः । वचनं संख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम् । ॥ संबोधने च ॥ १२।१४७। इह प्रथमा स्यात् । हे राम । ॥ कारके ॥ १२।१४२३। इत्यधिकृत्य । ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ १२।१४२९। कर्तुः

वाच्यम् । तथा सति परिच्छेदपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भानायोगात् । नामार्थयोरभेदसंसर्गस्य व्युत्पन्नत्वात् ॥— ब्रीहिरिति । जातावेकवचनम् । व्यक्तिविवक्षायां तु द्रोणो ब्रीहय इति भवत्येव ॥—अभेदेनेति । न च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः, पचति पाचकः औपगव इत्यादौ सर्वत्र भेदान्वयस्यैव दृष्टत्वादिति वाच्यम् । देवनाथकतद्विनादावभेदान्वयस्य दृष्टत्वात् । ऐन्द्रं हविरित्यत्र हि इन्द्रदेवताकं हविरिति बोधः सर्वरेवाभ्युपगम्यत इति नास्ति शङ्कावनर इति भावः ॥—वचनं संख्येति । वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेन तथैव पूर्वाचार्याणां व्यवहारादिति भावः ॥—अप्रामौ वचनमिति । सूत्रे वचनग्रहणमित्यर्थः । वस्तुतस्तु सूत्रे मात्रग्रहणं व्यर्थम् । विशेषविहितैः ‘कर्मणि द्वितीया’ इत्यादिभिर्वाचितत्वेन कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः । ‘कर्मणि द्वितीया’ इत्यादिषु कर्मणि द्वितीयैव, कर्तृकरणयोस्तृतीयैव, नान्या विभक्तिरित्येवमर्थनियमाभ्युपगमात् । न च ‘कर्मण्येव द्वितीया, कर्तृकरणयोरेव तृतीया, नान्यत्र’ इति प्रत्ययनियमपक्षे प्रथमाया अपि कर्मादौ प्रवृत्तिसंभवान्मात्रग्रहणमावश्यकमेवेति वाच्यम् । प्रत्ययनियमपक्षे हि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा नान्यत्रेत्यर्थपर्यवसानात्कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः ॥ वचनग्रहणमपि व्यर्थम् । ‘न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या’ इति निषेधादेव प्रथमोत्पत्तिरिति सिद्धेः । न चैवं ‘द्विशब्दाद्वहुशब्दाच्चैकवचनम्, एकशब्दाद्विवचनम्’ इत्येवमव्यवस्था स्यादिति वाच्यम् । अनन्वितार्थकविभक्तिप्रयोगापेक्षया अनुवादविभक्तिप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् ॥ गौर्वाहीक इतिवत् द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारात् द्रोणो ब्रीहिरित्यपि सिद्धमिति मनोरमायां परिमाणग्रहणमपि प्रत्याख्यातम् ॥ नन्वस्मिन् पक्षे द्रोणपरिच्छिन्नाभिन्नो ब्रीहिरित्यभेदान्वयः । नामार्थयोरभेदान्वयात् ‘परिमाणं प्रत्ययार्थः’ इति पक्षे तु द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नो ब्रीहिरिति प्रत्ययार्थनामार्थयोरभेदान्वयस्तथा च फलभेदे कथं प्रत्याख्यानमिति चेत् । अत्राहुः—शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यमिहानादयः परिमाणग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अत एव औपगवादौ ‘तस्येदम्’ इत्यनेनैवाणप्रत्ययसिद्धेः ‘तस्यापत्यम्’ इति सूत्रं किमर्थमित्याक्षेपो, मन्वर्थीयेनितैव सिद्धेः ‘परिवृतो रथः’ इत्यधिकारे ‘पाण्डुकम्बलादिनिः’ इतीतिप्रत्ययविधानं किमर्थमित्याक्षेपश्च वक्ष्यमाणः संगच्छते । यदि तु सर्वत्रैव शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्वीक्रियते तर्हि ‘बाधनार्थं कृतं भवेत्’ इति समाधानस्याणो बाधनार्थमितिप्रत्ययविधानमिति समाधानस्य च वैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ ननु क्वचित् पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, क्वचित् त्रिकं, क्वचिद्विकं प्रातिपदिकार्थ इत्यादि व्यवहियते । एते पक्षाः केपामभिमतः । कथं वाऽपीषामुपपत्तिरिति चेत् ॥ अत्र व्याचक्षुः । स्वार्थव्यलिङ्गसंख्याकारकात्मकः पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, दधि मध्वित्यादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तावतामर्थानां प्रतीतेः । वृक्षा वृक्षाः वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ यद्यपि विभक्त्यान्वयेऽपि प्रतीयन्ते न इयता प्रकृत्यर्थत्वहानिर्येतत्कत्वेनैवोपयोगादिति भाष्यकारो मन्यते ॥ आदितश्चतुष्कमिति कैयटः । ‘तत्रोपपदं सप्तनीस्थम्’ इत्यत्र चतुष्कपक्षे पञ्चकपक्षे वा प्रातिपदिकार्थ इत्यभिधानात् ॥ आदितस्त्रिकमिति वृत्तिकारः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादेर्विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात् । यद्यपि दधि मधु इत्यादौ विनापि विभक्तिं संख्या कारकं च प्रतीयते नेयता वृक्षौ वृक्षा इत्यादावपि विभक्त्यर्थत्वं हीयते । न हि गणौ इत्यादौ विनापि यत्र अपत्यं गम्यत इति तदपि प्रकृत्यर्थः । न चाऽविभक्तिरित्यादौ अन्तरेणापि प्रत्ययं कर्ता प्रतीयत इति भेत्तेत्यादावपि कर्ता प्रकृत्यर्थ एवेति युज्यते वक्तुम् । अतस्त्रिकमेव प्रातिपदिकार्थः, संख्याकर्मादयस्तु विभक्त्यर्थी इति ॥ लिङ्गं टावादिवाच्यमिति पक्षे आदितो द्विकमेवेत्यन्ये ॥ तत्र स्वार्थो विशेषणम् । लिङ्गं स्त्रीत्वादि । संख्या एकत्वादितः । कारकं कर्मादि ॥—संबोधने च ॥ मात्रग्रहणात्तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमेति नियमाद्वा संबोधनाधिक्येऽप्राप्तावस्यारम्भः । इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणम् । तथा च ‘ब्रजानि देवदत्त’ इत्यादौ ‘एकतिङ्वाक्यम्’ इति वाक्यत्वे सिद्धे ‘आमन्त्रितस्य च’ इति निघातो भवति । क्रियां प्रत्यविशेषणत्वे तु भिन्नवाक्यत्वाच्चैतत्स्थित्येत । ‘समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः’ इति वार्तिकान् । तथा चोक्तम्—‘संबोधनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम् । ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति’ इति । एवं च राम मां पाहीति वाक्यस्य रामसंबन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्मकं रक्षणमर्थः । ब्रजानि देवदत्तस्य तु देवदत्तसंबन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्तृकं गमनमर्थः ॥ इति प्रथमा ॥—कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ कर्तुरिति ‘कस्य च वर्तमाने’ इति कर्तरि षष्ठी । आप्नोतेः सन् द्वित्वम् ‘आपूज्यधामीन्’ ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यभ्यासलोपः ‘मतिबुद्धिपूजार्थम्यश्च’ इति वर्तमाने क्तः । मतिरिहेच्छा, न तु बुद्धिः पुनर्बुद्धिग्रहणात् । ततः ‘अतिशयने तमविष्टनौ’ इत्यतिशये तमप् । एवं च कर्त्रातुमिष्यमाणतमं कर्मैत्यर्थः ॥ कर्ता च धातुपात्तव्या-

१ परिच्छेदपरिच्छेदकभावेनेति—नचैवं द्रोणो ब्रीहिमानयेत्यस्य साधुतापत्तिरिति वाच्यम्, प्रातिपदिकार्थादिसाहचर्येण नाम्नोः संबन्धे समानविकिकिनामान्तरार्थान्वये एव परिमाणे प्रथमायाः साधुत्वबोधनात् । २ संबोधनेनेति—संबोधनं चाप्तिमुखीकृत्य अज्ञातार्थविषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापारः, संबोध्यत्वं च तद्व्यापारजन्यज्ञानानुकूलव्यापाराश्रयत्वम् ।

क्रियया आमुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । कर्तुः किम् । सापेक्षश्च बध्नाति । कर्मण ईप्सिता सापा ननु कर्तुः । तमब्रू-
हणं किम् । पयसा ओदनं भुङ्के । कर्मैत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्
॥ अनभिहिते । २।३।१ इत्यधिकृत्य । ॥ कर्मणि द्वितीया । २।३।२ अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति

पाराश्रयः । स च केनामुमिच्छतीति करणाकाङ्क्षायां विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते, तदाह—क्रिययेति । क्तप्रत्यये-
नोपस्थितं वर्तमानत्वं चेह न विवक्षितं तेन कटं कृतवान् करिष्यतीत्यादि सिद्धम् ॥—कारकमिति । एतच्च 'कारके
इत्यधिकाराल्लभ्यते । तत्र हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । प्रतिपुत्रं वाक्यं भित्त्वा कारकसंज्ञाऽनेन विधीयते । तद्यथा अ-
पाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् । ततोऽपादानम् । उक्तं कारकमपादानं स्यात् । पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभि-
सह समावेशसिद्धिः । तेन स्वप्नेरम इत्यत्राधिकरणत्वात्सप्तमी । कारकत्वाद् 'गतिकारकोपपदात् कृत' इति कृदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरश्च सिध्यति । अन्यथा 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । नचात्रोपपदस्वरेणान्यथासिद्धिः श-
ङ्क्या । 'स्त्वकर्णयोः—' इति निर्देशात् प्रातिपदिकस्योपपदत्वेऽपि सप्तम्यन्तस्यातथात्वात् । यद्यपि थाथादिस्वरेणैवान्तोदा-
त्तत्वं सिध्यति, तथाप्यप्रत्ययसाहचर्येण एरच एव तत्रोपादानान्नास्ति थाथादिस्वरेण तत्सिद्धिरित्याहुः ॥ अन्वर्था चेयं
संज्ञा करोतीति कारकमिति । तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र क्रियानन्वयिनो न भवति । ब्राह्मणोऽत्र पुत्रविशेषणं न तु
क्रियान्वयीति ॥—पयसेति । भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वेऽपि ओदन एवात्र ईप्सिततमः, पयस्तु संस्कारक-
त्वात्करणम् । न ह्यसौ केवलपयसः पानेन संतुष्यति किं तु तत्संस्कृतेनौदनेन । यदा तु पय एव ईप्सिततमस्य भवति, त-
दा कर्मत्वं भवत्येव पयः पिबतीति ॥—कर्मैत्यनुवृत्ताविति । 'अधिशोऽस्यासां कर्म' इति सूत्रात् ॥—अनभिहि-
ते ॥ ननु बहुपदुरित्यादौ बहुचप्रत्ययेनोक्तार्थत्वात् कल्पवादयो यथा न प्रवर्तन्ते तथा क्रियते कट इत्यादावपि तिङादि-
भिरुक्तार्थत्वाद्वितीया न भवति । किं च कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया कृतः कट इत्यादौ निरवकाशया प्रथमया
बाधियते । न च वृक्षः प्लक्ष इत्यादौ प्रथमाया अवकाशः । तत्रापि प्रतीयमानाप्रसक्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् ।
अथोच्यते । नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्येके अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमाया अस्त्ये-
वावकाश इति, तर्हि उभयोः सावकाशात् परत्वात् प्रथमैव स्यात् तथा चानभिहिताधिकारो वृथैवेति चेत् । अत्राहुः—'संख्या
विभक्त्यर्थः' इति पक्षे सूत्रारम्भ आवश्यकः । तथाहि सूत्रारम्भे 'कर्मणि द्वितीया' इत्यस्यानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र
द्वितीयैकवचनम् इत्यर्थः । सूत्रानारम्भे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि वाक्यार्थः । तथा च सति कृतः कट
इत्यादौ केन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया अम् दुर्वारः स्यात् । न च परत्वात् प्रथमैव स्यादिति वाच्यम् । कर्तव्यः
कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसङ्गात् ॥ 'कारकं विभक्त्यर्थः' इति पक्षे तु कारकस्य क्तप्रत्ययादिनैवोक्तत्वात्
प्रातिपदिकार्थे प्रवृत्तायाः प्रथमाया एकत्वादिवोधनसंभवाच्चाामादिविभक्तेरप्रवृत्तौ 'अनभिहिते' इति सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे
इति । कारकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे तु 'अनभिहिते' इत्यस्य 'अद्योत्ये' इत्यर्थः । तथा च क्तप्रत्ययादिभिरद्योत्ये कर्मणि
द्वितीयेत्यादिवाक्यार्थः । तत्राप्येकेन द्योतिते द्योतकान्तरं न प्रवर्तत इत्यभ्युपगमे त्वनभिहिताऽधिकारो नातीवोपयुज्यत
इति दिक् ॥—हरिं भजतीति । भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुपादात्प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म तद्विशिष्टं
भजनं वाक्यार्थः । हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल एकदेवदत्तादिनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति निष्कृष्टोऽर्थः । हरिः सेव्यत इत्यत्राप्येवमेव ॥
'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति सिद्धान्तात् । धातूपस्थिता क्रिया तिङर्थे प्रति विशेष्या न तु कृदर्थे प्रतीव विशेषणमिति हि
तस्यार्थः । अत एव पाचको व्रजतीतिवत्पचति व्रजतीति नैकं वाक्यम् । पाककर्तृकर्तृकं गमनं हि पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः ।
एककर्तृका पचिक्रिया, एककर्तृका गमिक्रियेति पचतिव्रजत्योः पृथगेवार्थः । एवं च प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति नैयायि-
कोद्बोधो भाष्याद्यनुसारिभिर्नार्तव्यः । तन्मते हि पाककर्ता व्रजानाङ्गलकृतिमानिति पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः । पचतिव्र-
जत्योस्तु पाकानुकूलकृतिव्रजतीत्यर्थः । एवंरूपेण वाक्यार्थपर्यवसानात्, तस्य च भाष्यादिग्रन्थविरोधात् ॥ किं च हरिं भ-
जति देवदत्तः । हरिः सेव्यते देवदत्तेनेत्यत्र चैकरूप एव शाब्दबोध इत्युक्तम् । नैयायिकानां मते तु भिद्यत एव 'हरिनिष्ठ-
प्रीत्यनुकूल' आश्रयो देवदत्तः, देवदत्तनिष्ठकृतिजन्यप्रीत्याश्रयो हरिरित्युभयत्र भेदेन वाक्यार्थपर्यवसानात् । तस्मात् प्र-
थमान्तविशेष्यकबोधो भाष्याद्यनुसारिभिर्नार्तव्य एव । यास्कोऽप्याह—'भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि' इति ॥
पदस्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्म, प्रधानं तु दृशिक्रियैव । उक्तं च 'सुबन्तं हि यथाऽनेकं
तिङन्तस्य विशेषणम् । तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम्' इति । न च लौकिकप्रयोगेषु तिङन्तस्य तिङन्तविशेष-
णत्वं दुर्लभमिति मन्तव्यम् । 'पुरीमवस्कन्दं लुनीहि नन्दनम्' इति माघश्लोकस्य पुर्यवस्कन्दननन्दनलवनादिरूपास्वास्थ्य-
क्रियेत्यर्थ इति 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे मूले स्फुटीभविष्यमाणत्वात् । एवं च पचति भवतीत्यस्य पचिक्रिया भव-

अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव । अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृतनिर्दिष्टसमासैः । तिङ्, हरिः सेव्यते । कृत्, लक्ष्म्या सेवितः । तद्धितः, शतेन क्रीतः शयः । समासः, प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः । कच्चिन्निपातेनाभिधानम् । यथा । विषवृक्षोऽपि संबन्धं स्वयं छेत्तुमसंप्रतम् । संप्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः । ॥ तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ १।४।५० ॥ ईप्सिततमवक्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । प्राप्तं गच्छन् तृणं स्पृशति । ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्के । ॥ अकथितं च ॥ १।४।५१ ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । दुह्याद्यप्युपपन्नरूपिप्रच्छिन्नवृक्षासुजिमथमुपाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यात्कीदृक्पुष्पाह्वानम् । दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोग्धि पयः । बलिं या-

तीत्यर्थो भाष्यमते बोध्य इति दिक् ॥—अभिहिते त्विति ॥ नन्वेवं 'पक्रमोदनं भुङ्क्ते' इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत् । मैवम् । इह पचिभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती, तत्र प्रधानाभूतभुजिक्रियानिरूपितासन्निहिता शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः । अत एव आसने आस्त इत्यत्र सप्तमी संगच्छते । ल्युटाऽधिकरणस्योक्तत्वेऽपि तिङ्गोपस्थाप्यक्रियानिरूपिताधिकरणत्वस्यानुक्तत्वात् ॥—शय इति । 'शताच्च ऽन्यत्तावशते' इति यत् ॥—प्राप्तानन्द इति । इह 'गल्यार्थकर्मक-' इति कर्तरि क्तः । आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्माभूत इत्यर्थः ॥ यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह—कच्चिन्निपातेनेति ॥—विषवृक्ष इति । संबन्धेऽपि छेत्तुमित्यत्र चार्थाद्विषवृक्षमिति गम्यत इति ध्येयम् ॥—युज्यत इत्यर्थे इति । एतेन निपातानां योक्तव्यमेवेति नियमो नास्तीति ध्वनितम् ॥—तथायुक्तम् ॥ तथेत्युक्ते कथं युक्तमिति जिज्ञासायानाह—ईप्सिततमवदिति । सूत्रे चशब्दोऽपिशब्दार्थे वर्तत इति ध्वनयन्नाह—अनीप्सिततमपीति । ईप्सितान्द्वयानीप्सितमिति पशुदासोऽयं, तेन यदुपेक्ष्यं, यच्च द्वेयं तद् द्वयमपीह गृह्यत इत्याद्येनाद्यमुदाहरति—ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशतीति । यथा स्पृश्यमानस्य ग्रामादेरीप्सितस्य क्रियायोगस्तज्जन्यसंयोगादिकलाधारत्वात् । तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः ॥ इह हि ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शनं नान्तरीयकं, तृणस्यानीप्सितत्वात् । यदा तृणमपीप्सिततमं भवति तदा पूर्वैर्गैव सिद्धम् । उपेक्ष्यं च नोपेक्षाबुद्धिविषयः, नदी कूलं कषतीत्येतेन तदसंभवात् । किं तु यत्रेप्साद्वेयोरभावस्तदुपेक्ष्यमिति विवक्षितम् ॥—विषमिति । अत्र विषं हेयमप्योदनवद्भुजिना संवन्धात्कर्म । ननु य एव पुरुषो व्याध्यादिना पीज्यमानो मरणमेव श्रेयो मन्यते तस्य विषमपीप्सितमेव ॥ योऽपि भ्रान्त्या भुङ्क्ते तस्यापि गुडादिवद्गुद्या व्यवसीयमानं विषमपीप्सितमेव । कथमन्यथा प्रवर्तते तस्मादुदाहरणमयुक्तमेवेति चेत् । अत्राहुः । यदा कश्चिन्मरणकालोऽपि वैरिणा नियुज्यमानो विषं भुङ्क्ते तदेदमुदाहरणमिति । अनीप्सितप्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं 'तथा युक्तम्-' इत्यस्यारम्भादेवेष्टसिद्धेः ॥ स्यादित् । 'धातूपस्थाप्यफलाश्रयः कर्म' इत्येवास्तु किमनेन 'कर्तुरीप्सिततमम्-' इत्यादिमूत्रद्वयकथनेनेति चेत् । अत्राहुः । अन्नेर्मागवकं वारयतीत्यत्र 'वारणार्थानामीप्सितः' इति सूत्रेण माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तद्वाचनाय 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति वक्तव्यमेव । एवं च द्वेप्योदासीनयोः संग्रहार्थं 'तथायुक्तम्-' इत्यपि आवश्यकमेवेति ॥—अकथितं च ॥ केनाकथितमित्याकाङ्क्षायामाह—अपादानादिविशेषैरिति । अपादानं संप्रदानमधिकरणं कर्म करणं कर्ता हेतुरित्येनैव विशेषैरित्यर्थः ॥—अविवक्षितमिति । अपादानादिविशेषविवक्षायां तु गोदोग्धि पयः । बल्येयं चते वसुधाम् । व्रजेऽवस्थाप्य गाम् । इत्येवं पश्वभ्यामप्येव भवन्तीति भावः ॥ एतेन पाणिना कांस्यपाश्यां दोग्धीत्यत्र करणाधिकरणयोरिति प्रसङ्गः । तयोस्तु दण्डेन करोति, कटे तिष्ठतीत्यादिरवकाशो दुहादिपरिगणनादित्याक्षेपो निरस्तः । करणाधिकरणसंज्ञयोरिह विवक्षितत्वात् ॥ यदि तु सूत्रेऽकथितशब्दोऽप्रधानपर्यायो न त्वनुक्तपर्याय इत्यभ्युपगम्येत, तदा स्यादेवायमाक्षेपो न त्वन्यथा ॥—कारकमिति । ततश्च ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र नातिप्रसङ्गः ॥—दुह्याजिति । 'दण्ड दण्डनिपातने' चुरादिः । इह तु दण्डिर्ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः । प्रच्छीत्यागन्तुकेनेकारेण निर्देशो न त्विका 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणप्रसङ्गात् ॥—कर्मयुगिति । कर्मणा युज्यते कर्मयुक् । 'सत्सूद्विष-' इत्यादिना किम् ॥—कर्मणा युज्यत इति । मुख्यकर्मणा सह क्रियया संबन्धमानं कारकमेवापादानादिविशेषैरकथितं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । एतेन दुहादीनां द्विकर्मकत्वं स्फोरितम् ॥ अन्ये त्वाहुः । कर्मयुगित्यत्र कर्मशब्देन क्रियोच्यत इति तेन क्रियान्वयित्वार्थः ॥—परिगणनमिति । तेन नटस्य शृणोति गाथामित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । इह हि गाथाकर्मकं नटसंबन्धि श्रवणं वाक्यार्थः । तेन क्रियान्वयित्वान्नटस्य कारकत्वमस्त्येव ॥—गां दोग्धीति । पयःकर्मकं गोसंबन्धि दोहनमर्थः । पयोऽत्र मुख्यं कर्म कर्तुरीप्सिततमत्वात् । गौस्तु पयसो निमित्ततामात्रेणोपात्ता

१ अभिहिते त्विति—उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन द्वितीयाया अप्राप्तेरिति भावः । द्विर्वदमिति न्यायस्तु नेहाश्रीयत इति भावः । २ इत्यर्थ इति—वस्तुतस्तु अत्र तुमुनः साधुत्वाव्येत्यत इत्यध्याहार्यम् । अन्यथा क्रियाधोपपदाभावात्तुमुन्दुर्लभः, शकादियोगाभावाच्च । विषवृक्षोऽपि संबन्धं छेत्तुमिष्यते इति यत् तदसंप्रतमित्यर्थः । इत्यादि सर्वे वृहच्छेखरतोऽवगन्तव्यं विस्तरनयान्नैह लिख्यते । ३ तथायुक्तमिति—तथायुक्तत्वं च समभिव्याहृतयात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वम् । ४ कर्मयुगिति—कर्मनिष्ठयात्वर्थस्य निमित्तमित्यर्थः ।

चते वसुधाम् । अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गान् शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्वि गाम् । मा-
णवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां
क्षीरनिधिं मक्षति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्रामसर्जं नयति हरति कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं
मिक्षते वसुधाम् । साणवकं धर्मं भापते अभिधत्ते वक्तीत्यादि । कारकं किम् । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ॥ ॐ अ-
कर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् ॥ कुरुन् स्वपिति । मास-
मास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते । ॐ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स णौ । १।४।५२।

न तु वस्तुसताप्यवधिभावेनेत्यपादानसंज्ञाया अप्रवृत्तेरनेन कर्मसंज्ञिका भवति । तदुक्तं हरदत्तेन 'यद्यपि गोरवधिभावो
विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तिरिति' । एतेनावधिविवक्षायां गोरिति पञ्चम्येवेति स्पष्टम् ।
यदा तु गोरित्येतत्पयसा संबध्यते तदा गोशब्दात्पृथगेव भवतीत्यपि बोध्यम् ॥ यत्तु प्राचा 'दुह्याच्यर्थरुधिप्रच्छिचिब्रूशासु-
जिकर्मयुक् । नीहृष्टमन्थवहदण्डग्रहमुष्पचिकर्मभाक्' इति पठितं तत्र ग्रहेः पाठोऽप्रामाणिकः । इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं
यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः । तथा हि दुह्यादीभ्यादींश्च द्वैराश्वेन पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे 'लकृत्यक्तखलर्थाः
किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्यं कर्मणि स्युर्गौणे वा' इत्याशङ्कायां स्वयमेव पठितं 'न्यादयो प्यन्तनिष्कर्मगत्यर्थाः मुख्यकर्मणि ।
प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिगौणेऽन्ये तु यथारुचि' इति । एवं च दण्डिमन्थिभ्यामपि मुख्ये स्यात् । न चेष्टापत्तिः । गर्गाः शतं
दण्ड्यन्तामिति भाष्यविरोधात् । शतं ह्यत्र प्रधानं न तु गर्गाः, 'अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति' इति वाक्यशेषात् ।
दण्डिरत्र ग्रहणार्थः, न तु निग्रहार्थ इत्युक्तम् । अतएवात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः, गुणानुरोधेन प्रधानावृ-
त्तेरसंभवात् । तथा मन्थेरपि प्रधाने स्याद्विद्यते तु गौणे । तथा च भारविः 'येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्भा देवा-
सुरैर्मृतमन्बुनिधिर्मन्थे' इति । अत्रानुतं मुख्यमुद्देश्यत्वात्, अम्बुनिधिस्तु गौणः ॥—बलिं याचत इति । अत्र प्रार्थ-
नार्थस्य याचेर्वसुधा मुख्यं कर्म, तेन युक्तो बलिर्वस्तुतोऽवधिरपि तदविवक्षायामनेन कर्म भवति ॥—अविनीतमिति ।
अनुनयार्थस्य याचेरविनीतो मुख्यं कर्म, अविनीतं विनयायानुनयतीत्यर्थः । विनयस्य तादर्थ्याविवक्षायाम् 'अकथितं च'
इति कर्मसंज्ञा ॥ तण्डुलानिति । निर्वर्तनार्थस्य पचरोदनो मुख्यं कर्म, ओदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तण्डुलास्तु करणत्वा-
विवक्षायामकथितं कर्म ॥ अन्ये त्वाहुः—'द्वयर्थः पचिः' इति भाष्यपर्यालोचनया तण्डुलानोदनं पचतीत्यस्य तण्डुलान्वि-
हृदयनोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । दुह्यादिषु पचेः परिगणनमप्रामाणिकं भाष्यकैयट्योरनुक्तत्वादिति ॥—गर्गानिति । ग्र-
हणार्थस्य दण्डेः शतं मुख्यं कर्म, गर्गास्त्वपादानत्वाविवक्षायामकथितं कर्म ॥—व्रजमिति । अत्र गौर्मुख्यं कर्म व्रजेत्यधि-
करणत्वाविवक्षायाम् 'अकथितं च' इति कर्म भवति ॥ एवमग्रेऽप्युक्तम् ॥ अर्थनिबन्धनेति । न तु स्वरूपाध्याया
'अह्वी(?)दमचोयं चोये' इति 'तद्राज' सूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनादिति भावः । अत एव 'स्थातुं
रणे स्मेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम्' इति भट्टिः प्रायुक्तः । एवं च नाथत्यादयो वहवो द्विकर्मका ज्ञेयाः ॥ स्या-
देतत् । यद्यर्थनिबन्धना संज्ञा तर्हि नीवह्योरन्यतरो न पठनीयः, उभयोरप्येकार्थत्वादिति चेत्सत्यम् । भारं वहति भारं न-
यतीत्यत्र यदि विलक्षणोऽर्थोऽनुभूयते तदा द्वयमपि पठनीयमेव, यदि तु नातुभूयते तर्ह्यन्यतरो न पठनीयः, उभयथापि
लक्ष्यस्य निर्वाधत्वात् ॥ अत्र वदन्ति 'जग्राह वृत्तरं शकम्' इत्युदाहरणमप्ययुक्तमिति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव । संज्ञाया
अर्थनिबन्धनत्वाहण्डेर्ग्रहणार्थत्वाच्चेति ॥—बलिं मिक्षत इति । 'मिक्ष मिक्षायामलाभे लाभे च' मिक्षते याचत इत्यर्थः ॥
—देश इति । कुरुपञ्चालादिरेवेह गृह्यते । तेन 'अधिशीङ्खासां फर्म' इत्यस्य न वैयर्थ्यम्, अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मेति
नियमार्थत्वाभ्युपगमेऽपि वैकुण्ठे वर्तते इत्यादिष्वतिप्रसङ्गः स्यादेवेत्याशयेन तथैवोदाहरति—कुरुनिति ॥—गोदोहमिति
न चेह कालस्वात्सिद्धिः, लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव कालशब्देन ग्रहणात् । तेन घटमास्ते इत्यादि न भवति, जन्य-
मात्रं कालोपाधिरिति घटादेरपि कालत्वात् ॥ यत्तु प्राचा 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालाध्वाभावेभ्यो द्वितीया' इति केचि-
दित्युक्त्वा नदीमास्त इत्युदाहृतम् ॥ तदसंगतम् । ग्रामसमूहः कुर्वादिरेव देशो गृह्यते, न तु प्रदेशमात्रम्, तेन ग्रामं स्वपि-
तीति न भवतीत्याकरात् । अथ्वेति च न्यूनम्, अध्वानं स्वपितीत्यस्यापि प्रसङ्गात् । अत एव आकरेऽध्वा गन्तव्यत्वेन
विशेषितः गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यातम् । द्वितीयेत्यप्यसङ्गतम्, कर्मसंज्ञाया अविहितत्वा-
त्कर्मेणि लादयो न स्युरित्यास्यते मास इत्यादिप्रयोगाभावप्रसङ्गात् ॥ केचिदित्युक्तिस्तन्मतदौर्बल्यसूचनायेति कथंचिद्व्या-
ख्याय पूर्वोक्तपरिहारेऽपि नदीमास्ते इत्युदाहरणस्यासांगत्यदोषस्तदवस्थ एवेति ध्येयम् ॥—गतिबुद्धि—॥ प्रत्यवसानं भ-
क्षणम् ॥—शब्दकर्मणामिति । शब्दः कर्म कारकं येषां तेषामित्यर्थः । कर्मशब्दोऽत्र कारकपरः न तु 'कर्तरि कर्मव्य-

१ विनयं याचते इति—अत्र याचेः स्वीकारानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः । स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामि इति शब्दप्र-
योगजनको ज्ञानविशेषः । २ कर्मसंज्ञक इति—अतएवास्म्यते मास इति कर्मणि लादयोऽपि, अकर्मकपदे निषेधसमर्पककर्म-
पदेन कालादिरूपकर्मणमग्रहणेनार्कर्मत्वाद्भावेऽपि लादय इति बोध्यम् ।

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ॥ शत्रुत्वगमयन्त्र्यं वेदार्थं स्यान्वेदयत् । आ-
शयश्चाश्रितं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ १ ॥ आशयत्सलिले पृथ्वीं यः स ने श्रीहरिरिति ॥ गतीचादि किम् । पा-
चयत्योदनं देवदत्तेन । अप्यन्तानां किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं तनपरः प्रयुक्ते गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णु-
मित्रः ॥ ॐ नीवह्योर्ने ॥ नाययति वाहयति वा भारं भूयेन ॥ ॐ नियन्तुर्कृतुकस्य वहेरनिषेधः ॥ वाहयति रथं
वाहान् सूतः ॥ ॐ आदिखाद्योर्ने ॥ आदयति खादयति वाजं वदुना ॥ ॐ भक्षेरहिंसार्थस्य न ॥ भक्षयत्यन्नं वदुना ।

तिहारे' इत्यत्रेव क्रियापरः, कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात् कर्मग्रहणमामर्थ्याच्च । अन्यथा हि 'गतिबुद्धिप्रत्ययमानशब्दार्थाकर्मकाणाम्'
इत्येव ब्रूयात् ॥—अणौ यः कर्तेति । अनुपपन्ने णिवि शुद्रधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्ता स प्यन्तधातुवाच्यां क्रियां प्रति
कर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः ॥ नियमार्थमेतत्सूत्रमिति प्राञ्चः । णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थदीनमेव कर्तुरिति । तेन
पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये कर्तरि प्रकृत्यर्थे प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीया तिथ्यति । उक्तं च—
'गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः । नियमार्थमेतत्संज्ञायाः स्वधर्मेणमिधीयते' इति । कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः ॥ ननु
णिजर्थे प्रति कर्मत्वं बाधित्वा प्रकृत्यर्थे प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम् । अन्तरङ्गत्वाच्च स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन
संबध्यते, हेतुमति णिज्विधानात् । कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात् । अत एव उपजीव्यापि कर्तृसंज्ञा । एवं च—'परत्वादन्तरङ्ग-
त्वादुपजीव्यतयापि च । प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचिता' । यद्यपि विधिपक्षेऽपि लक्ष्यं निर्वाधमेव । तथापि
नियमसूत्रमिदमिति प्राचां प्रन्थो विरुध्यत इति चेत् । अत्राहुः । णिजर्थस्य शाब्दप्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः
कर्मसंज्ञायाः प्राबल्याद्विप्रतिषेध एव नास्तीति परत्वात्कर्तृत्वसिद्धिरित्येतन्न संगच्छते । अन्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं
प्रति न प्राबल्यं प्रयोजयतः, ततश्च नियमार्थत्वेऽपि प्राचां निर्वाधेवेति ॥ गम्यादिप्यन्तान् कर्मणोदाहरति—शत्रु-
निति । शत्रवः स्वर्गमगच्छन्, तान् श्रीहरिः स्वर्गमगमयत् । गमयन्त्यावस्थायां शत्रवः कर्तारस्ते प्यन्तावस्थायां कर्म
अभवन् । स्वर्गकर्मक शत्रुनिष्ठं यद्रमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः न श्रीहरिर्मे गतिरिति वाक्यार्थः । एवमप्युच्यते ॥
—वेदार्थमिति । खे स्वकीया वेदार्थमविदुस्तान् श्रीहरिर्वेदार्थमवेदयत् । तथा देवा अमृतम् आश्नन् तानाशयत् । विधिः
वेदमथैत तं ब्रह्माणं वेदमध्यापयद् अपाठयत् । सलिले पृथ्वी आस्त तां यो हरिरासयत् स्यापयति त्व स हरिर्मे गति-
रित्यन्वयः ॥ ननु शत्रूणामनेन कर्मत्वे कृते कर्मण ईप्सिततमः स्वर्गो, न तु कर्तुरिति कर्तुरीप्सिततमत्वाभावात् स्वर्गस्य
कर्मत्वं स्यात् ॥ अत्र केचित् 'गतिबुद्धि—' इति कर्मत्वस्य बहिरङ्गत्वेन ततः पूर्वमेव धात्वर्थव्यापारप्रयुक्तकर्मत्वं स्वर्गस्य नि-
र्वाधमित्यदोष इति ॥ अन्ये तु 'कर्तुरीप्सिततमम्—' इत्यत्र कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणम् । स्वातन्त्र्यं च धातूपात्तव्या-
पाराश्रयत्वमेव । तच्च प्रयोजकसंनिधानेऽपि प्रयोज्यस्यास्त्येवेति न काप्यनुपपत्तिः । न च स्वतन्त्रे संकेतितस्य कर्तृपदस्य
तत्रैव लक्षणा न संगच्छते, एकस्यैकस्मिन्नेवार्थे शक्तिलक्षणेभ्यामभ्युपगमस्य शास्त्रकारासंमतत्वादिति वाच्यम् । संज्ञान्तरानुप-
हितस्वतन्त्रे संकेतितस्य संज्ञान्तरोपहितानुपहितसाधारणे स्वतन्त्रे लक्षणाभ्युपगमे बाधकाभावात् । अत एव जिघातोर्जये
शक्तिः । प्रकृष्टजये लक्षणा । 'शक्यादन्त्येन रूपेणाज्ञाते भवति लक्षणा' इति । तेन प्रजयतीत्यत्र प्रशब्दो द्योतकः प्रकृष्ट-
जयस्तु जिघातोरेवार्थ इति नैयायिकोक्तिः संगच्छते । नापि कर्तृपदस्य स्वतन्त्रलक्षणायां प्रमाणाभावः शङ्क्यः । 'प्रधान-
कर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनाम्' इत्युक्त्वा 'प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इति वदतो भाष्यकारस्यैव
प्रमाणत्वात् । न हि लक्षणां विना णिजन्तानां द्विकर्मकता लभ्यते, येन 'प्यन्ते कर्तुः' इति वचनं सावकाशं स्यादित्याहुः ॥
—नीवह्योरिति । यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिः, तथापि गतिरपि विशेषणीभूत प्रापणमन्त्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्ति
मत्वा प्रतिषेध उक्तः ॥—नियञ्जिति । नियन्ता पशुप्रेरकः न तु सारथिरेवेति । तेन वाहयति वलीवर्दान् यवानिति
सिध्यति । अस्मादेव भाष्योदाहरणात् 'रुढियोगमपहरति' इति न्यायोऽत्र न स्वीक्रियते ॥—अनिषेध इति । प्रयोज्यः
कर्मति वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः । यैस्तु प्रापणं गतिशब्देन गृह्यते यैर्वा न गृह्यते उभयेपामपीदं वचनमावश्यकम् ।
नीवह्योर्नेति वचनं तु यैः प्रापणं गतिशब्देन न गृह्यते तेषामनावश्यकमिति बोध्यम् ॥—सूत इति । 'नियन्ता प्राजिता
यन्ता सूतः क्षता च सारथिः' इत्यमरः । प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वे प्राप्ते निषेधमाह—आदिखाद्योरिति । 'अद भक्षणे'
'खाद भक्षणे' प्राचा तु आदीति पठ्यते तत्तु प्यन्तालुकरणमिति बोध्यम् ॥—आदयतीति । इह 'निगरणचलनार्थमथ' इति
परस्मैपदानियमो न प्रवर्तते, 'अस्तेः प्रतिषेधः' इति तस्य निषिद्धत्वात् । तेनाकर्त्रभिप्राये क्रियाफले 'शेषात्कर्तरि—' इति
परस्मैपदम्, कर्त्रभिप्राये तु 'णिजश्च' इत्यात्मनेपदं भवत्येवेति बोध्यम् ॥—भक्षेरिति । ननु 'गतिबुद्धि—' इति सूत्रेणाणौ
कर्तृणौ कर्मत्वं विधीयते न णौ कर्तुरिति प्राप्तेरेवाभावात्निषेधोऽयं व्यर्थ इति चेत् । अत्राहुः । हेतुमणिजन्ते विधिरिति । नि-
षेधोऽप्यणावित्ययं संनिधानाद्देतुमणिज्जिषय एव, तेन नुरादिणिजन्तेऽपि भक्षयतां प्राप्तिस्त्वात्तन्निषेध उपसंख्यात इति ॥

अहिसार्थस्य किम् । भक्षयति वलीवर्दान् सस्यम् ॥ ॐ जल्पति प्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः ॥ ॐ दृशेष्ट्र ॥ दर्शयति हरिं भक्ताम् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिघ्रतीत्यादीनां न । स्मारयति प्रापयति वा देवदत्तेन ॥ ॐ शब्दायतेर्न ॥ शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेऽत्राकर्मकाः । नै त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवत्येव । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न । ॐ ह्-क्रोरन्यतरस्याम् । १।४।२३ ह्क्रोरणौ यः कर्ता स गौ वा कर्म स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा

—भक्षयतीति । वलीवर्दाः सस्यं भक्षयन्ति । तान् भक्षयतीत्यर्थः । क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा ज्ञेया, तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात् ॥—जल्पति प्रभृतीनामिति । ‘जप जल्प व्यक्तायां वाचि’ । पुत्रो धर्मं जल्पति देवदत्तो जल्पयतीत्यप्यन्तावस्थायां पुत्रः कर्ता । प्यन्तावस्थायां कर्म अभवत् । तथा पुत्रो धर्मं भाषते तं भाषयति देवदत्तः । न च जल्पति भाषत्योः शब्दक्रियत्वेन ‘गतिबुद्धि-’ सूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानमिदं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् । शब्दकर्मणामित्यस्य शब्दः कर्म कारकं येषामित्यर्थात् । अन्यथा ‘वेदमध्यापयद्विधिम्’ इत्यादेरसिद्धिप्रसङ्गात् । एवं पुत्रो यत् किञ्चिद्विलपति तं विलापयतीत्याद्यप्यूह्यम् ॥—स्मारयतीति । आध्यानार्थकस्यैव स्मरतेः ‘घटादयो मितः’ इति भित्त्वं, न चिन्तार्थकस्येति भावः ॥—देवदत्तेनेति । स्मारयत्येनं वनगुल्म इत्यत्र तु ‘णेरणौ-’ इति सूत्रे भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यम् ॥—शब्दाययतीति । शब्दं करोतीत्यर्थे ‘शब्दवैर-’ इत्यादिना क्यङ् । ततो हेतुमणिच् ॥—धात्वर्थसंगृहीतेति । एतेन शब्दाययति सैनिकै रिपूनि कर्म प्रयुक्तानाः परास्ताः ॥—न त्वविवक्षितकर्माणोऽपीति । यथा ‘लः कर्मणि च-’ इति सूत्रेऽविवक्षितकर्माणोऽप्यकर्मका इति गृह्यन्ते तथैवेहापि यदि गृह्येरन् तदा ओदनादिकर्मणोऽविवक्षायां पाचयति देवदत्तमिति स्यात्, न तु देवदत्तेन पाचयतीति । एवं ‘गत्यर्थकर्मक-’ इति सूत्रेऽप्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मका इति न गृह्यते । दत्तवान् पक्वान् इत्यर्थे दत्तः पक्व इत्यापत्तेः ॥ यत्तु प्राचा ‘अयकन्दशब्दायव्हेजां न’ इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । अयतेर्निषेधस्य निर्मूलत्वेन अणौ कर्तुणो कर्मत्वस्य तत्रेष्टत्वात् । कन्दह्वेजोस्तु शब्दक्रियत्वेऽपि शब्दः कर्म कारकं नेति प्राप्तेरेवाभावाच्चेति स्थितं मनोरमायाम् ॥ यदपि ‘श्रुग्रह-दृशाम्’ इति कर्मत्वमुक्ते, तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव । शृणोतेस्तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धम् । ग्राहेद्विकर्मकत्वं यद्यपि ‘अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत्’ इति भट्टिप्रयोगस्य, ‘अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक’ इति कालिदासप्रयोगस्य, चानुगुणम् । तथापि बहूनामसंमतमेव । अत एव ‘तं धनुरजिग्रहद्वोषितवान् सुतां ग्राहयितुमुद्राह्यत्वेन बोधयितुम्’ इत्येवमुक्तप्रयोगं समर्थयान्चकिरे । न च बुद्ध्यर्थत्वं विनापि यथाश्रुताऽर्थे एव ग्राहेद्विकर्मकत्वमस्त्विति वाच्यम् । तथा हि सति ‘जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्’ इत्यत्र क्तप्रत्ययेनाभिधानं प्रयोज्यकर्माभूतधेनोः स्यात्, न तु गन्धमाल्यकर्मणः, ‘प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः’ इत्युक्तेः । जायाप्रेरिता हि धेनुर्गन्धमाल्यं प्रतिगृह्णातीति भवत्येव धेनुः प्रयोज्यकर्म ॥ ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात् । प्रत्ययानभिहितत्वेन गन्धमाल्यकर्मणि द्वितीयायाः प्रवृत्तेः ॥ सिद्धान्ते तु जायया प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः । द्विकर्मकत्वाभावेन गन्धमाल्यस्यैव क्तप्रत्ययेनाभिहितत्वात् । ययेति तृतीया तु णिजर्थं प्रति जायायाः कर्तृत्वेऽपि णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति धेनोः कर्तृत्वादुपपद्यते ॥ एवं चेह जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत् प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रामिति वृत्त्यर्थः । यद्यपि धेनुकर्तृकं जायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीभूतं गन्धमाल्ये इति विग्रहार्थः, तथाप्यन्यपदार्थान्तर्भावणैव विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन एकार्थाभावः कल्प्यत इति नास्त्यत्रानुपपत्तिरिति दिक् ॥—ह्क्रो—। हा च का च ह्क्रौ तयोरिति विग्रहः, हुश्च कुश्च ह्क्रोरिति वा । प्रथमान्तेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तात् । ‘गतिबुद्धि-’ इत्यादीह नानुवर्तते तेन उभयत्र विभाषेयम् । अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वात् विकारार्थस्य करोतेश्चाकर्मकत्वात् ‘गतिबुद्धि-’ इत्यादिना अणौ कर्तुः कर्मत्वे प्राप्ते, अर्थान्तरे चानयोः सकर्मकत्वादप्राप्ते, अत्यारम्भात् ॥ प्राप्ताबुदाहरणमाह—हारयतीति । हरति करोति वा कटं भृत्य इत्यप्यन्तावस्थायां भृत्यः कर्ता, स एव प्यन्तावस्थायां कर्माऽभूत् । प्राप्ते तूदाहरणम्—तृणमभ्यवहारयति सैन्धवान् तृणमभ्यवहारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैरिति बोध्यम् ॥ ननु यदि ‘गतिबुद्धि-’ इत्यादिरिह नानुवर्तते तदैतदेवं स्यात् । तत्रैव मानं न पश्याम इति चेन्मैवम् । ‘न वेति विभाषा’ इति सूत्रे उभयत्र विभाषासु

१ भक्षयति वलीवर्दानिति—हिंसाफलके भक्षणे भक्षेवृत्तिः । परकीयसस्यभक्षणे परो हिंसितो भवति इति तत्त्वामिनोऽत्र हिंसा द्रष्टव्या । २ शब्दायतेर्नेति—अयं निषेधो व्यर्थः, शब्दायतेः शब्दरूपकर्मणो धात्वर्थसंगृहीतत्वेऽपि ह्यतेरिव बहिर्भूतपुत्रादिकर्मणोऽभावे मानाभावेन अकर्मत्वाभावात् इति परे । ३ नत्वविवक्षितेति—तदविवक्षा च द्विधा, तदन्वययोग्यधात्वर्थ-त्यागादेका, सत्त्वे च तस्मिन्नर्थे तत्र संबन्धित्वेनान्वयविवक्षा परा ।

कर्म ॥ ॐ अभिवादिदशोरान्मनेपदे वेति वाच्यम् ॥ अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तन वा । ॐ अधिशीङ्-
स्यात्सौ कर्म ॥ ११४१४६ । अधिपूर्वाणामेपात्ताधारः कर्म स्यात् । अधिशेने अधिनिष्ठान् अध्यान्ते वा वैकुण्ठं हरिः ।
ॐ अभिनिविशश्च ॥ ११४१४७ । अभिनीन्धेतन्मवान्तपूर्वस्य विशनेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशने सन्मार्गम् ।
परिक्रमणे संप्रदानमिति सूत्रादिह भण्डुकुल्याऽन्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्कचिन्न । पापेऽभि-
निवेशः । ॐ उपान्वध्याङ्गुलः ॥ ११४१४८ । उपादिपूर्वस्य वसनेराधारः कर्म स्यात् । उपवसन्ति अनुवसन्ति अधिवसन्ति
आवसन्ति वा वैकुण्ठं हरिः ॥ ॐ अभुक्त्यर्थस्य न ॥ वने उपवसन्ति ॥ उभसर्वतमोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ॥ द्विती-
याऽऽज्जेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युप-

भाष्यकृताऽस्य सूत्रस्य गणितत्वेनोक्तशङ्काया अन्वतारान् ॥—अभिवादीति । ‘वद संदेशवचने’ तुरादिराशुषायः ।
अभिपूर्वेत्यात्मस्कारार्थना । अभिवादयतेरप्राप्तौ दशेस्तु प्राप्त्यावयं विकल्पः । अभिवदति देवं भक्तस्तं प्रेरयत्यन्यः । अभि-
वादयते । ‘गिचश्च’ इत्यात्मनेपदम् । परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येव । तथा पश्यति देवं भक्तो दर्शयते देवं
भक्तमित्यादि ॥—अभिनिवि—॥ नेरल्पात्तरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणमादशसंघातविवक्षार्थमित्याह
—संघातपूर्वस्येति । तेनह न । ‘निविशते यदि शूकशिखापदं’ इति ॥—कचिन्नेति ॥ ‘एष्वध्वमभिनिविशानाम्’
इति समर्थसूत्रस्यभाष्यप्रयोगोऽत्र सानमिति भावः ॥—उपान्व—॥ लुग्विकरणादलुग्विकरणं वलीय इति ‘वस निवासे’
इति भावादिक एव गृह्यते न तु ‘वस आच्छादने’ इत्यादादिक इत्यभिप्रेत्य शपा निदेशनाह—उपादिपूर्वस्य वसते-
रिति ॥—‘वसेरदयर्थस्य प्रतिषेधः’ इति वार्तिकमर्थतो व्याचष्टे ॥—अभुक्त्यर्थस्य नेति । वार्तिके अर्थशब्दो निवृ-
त्तिवचनः भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसेराधारः कर्म नैत्यर्थः ॥—वने उपवसतीति । कथं तर्हि ‘गल्यार्थकर्मक-’ इति सूत्रे
‘हरिदिनमुपोषितः’ इत्युदाहरणं संगच्छन् इति चेत् । अत्राहुः । वसेरत्र स्थितिरर्थः भोजननिवृत्तिस्त्वाधिक्रीति न दोष
इति ॥ उपपदविभक्तिमाह—उभसर्वतसोरित्यादिना । उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदन्तयोयोगे द्वितीयेत्यर्थः । प्रकृ-
तिद्विचनं तसोरिति द्वित्वनिर्देशः । अत्र उभशब्दादयच्च न कृतः, अनुकरणशब्दत्वेनासंख्यावाचिवात् । तथा चोभशब्देन
उभयशब्दो गृह्यते केवलात् परत्र तत्तिलोऽसंभवादित्येके । वस्तुतस्तु वृत्तिविषये अयच्चप्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विद्विदो
यस्तसु तदन्तमस्येवेति यथाश्रुतं साधु इति तु मनोरमायां स्थितम् ॥—धिगिति । धिक्शब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्ये-
त्यर्थः ॥ अत्र प्राञ्चः धिगित्यविभक्तिको निर्देशो गवित्ययमाहेतिवत् इत्याहुः । तत्र । तथा सत्यपदान्ततया दृष्टान्ते
‘लोपः शाकल्यस्य’ इत्यस्येव दार्ष्टान्तिके जश्वस्याप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चायं गकारान्त एवास्त्विति शङ्क्यम् । ‘कस्य
च दः’ इति सूत्रे ‘धक्ति’ इत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसङ्गात् । ‘कस्य च दः’ इत्यनेन हि कान्ताव्ययस्याकच्संनियोगेन
दत्वं विधीयते । तस्माद्धिगिति विभक्त्यन्तमेव । परंतु ‘प्रकृतिवदनुकरणम्’ इत्यतिदेशेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् । यदि तु
धिगित्यविभक्तिको निर्देश इत्येतावानेव प्राचां ग्रन्थस्तदा सम्यगेव । अव्ययत्वात्सुपो लुक्क्यविभक्तिको निर्देश इति
वक्तुं शक्यत्वात् ॥—उभयतः कृष्णमिति । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः, षष्ठ्यर्थे द्वितीया ।
एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम् ॥ अत्र व्याचक्षते—उभसर्वतसोरित्यत्र उभसर्वयोर्योगे परस्परसाहचर्यात्तत्तिलेव
गृह्यते, न त्वाद्यादिभ्यस्तसिः । तथा चोभयत इत्यादा ‘तसेश्च’ इत्यनेन तत्तिलदेशोऽवगन्तव्यस्तेन यत्र संज्ञायां
तसेस्तत्तिलदेशाभावस्तत्र न द्वितीया किं तु षष्ठ्येव इति । तत्तिलभावस्तु ‘तसेश्च’ इत्यत्र ‘किसर्वनामबहुभ्यः’
इत्यनुवर्तनादिति ॥—धिक् कृष्णाभक्तमिति । तस्य निन्धतेत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । स निन्ध इत्यर्थः ।
प्रथमार्थे द्वितीयेत्येके । कथं धिक् मूर्खेति । संबोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक्शब्दयोगाभावाद् द्वितीया
न प्रवर्तत इति ‘संबोधने च’ इति प्रथमैव भवतीति । क्रियापदं कचिच्छ्रुतं कचिदाक्षिप्तम् । तथा च धिक् मूर्खं निषिद्धा-
चरणमित्येतदिह कल्प्यम् । मूर्खसंबोधकनिषिद्धाचरणस्य निन्धतेति तु वाक्यार्थः । प्रथमार्थे धिगयोगे द्वितीयेति वादिभते
तु मूर्खसंबोधकं निषिद्धाचरणं निन्धमिति वाक्यार्थः ॥ यत् ‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी’ इति संबोधने प्रथ-
मैव भवति संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । संबोधनस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभवाभावात् । न च
देव प्रसीदित्यादां वस्तुगत्या देव एव कर्तृत्यस्येवोक्तिसंभव इति वाच्यम् । वास्तवकर्तृत्वेऽपि कारकविभक्तित्वस्य अलभात् ।
किं च । देव त्वां भजे, त्वां भजन्ति भक्ता इत्यादौ संबोधयदेवस्य वास्तवमपि कर्तृत्वं नास्तीति आस्तां तावत् ॥—उपर्युप-
रीति । कथं तर्हि ‘उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्ध्यः’ इति । अत्राहुः—उपरिबुद्धीनामुत्तानबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः ।
तेनाऽज्जेडितत्वाभावात् द्वितीया । यद्वा प्रतिपदोक्तस्य ‘उपर्यध्यवसः सामीप्ये’ इति कृतद्वित्वस्य वार्तिके ग्रहणा-

१ अभिनिविशते इति—अभिनिवेश आग्रहः । सन्मार्गविषयकाग्रहवानित्यर्थः । २ उपर्यादिविति—उपर्यादीनां समीपार्थ-
दशादिबुद्धित्वमर्थः ।

रि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् । अधोऽधोलोकम् ॥ ॐ अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि ॥ अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया । निपका लङ्काम् । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यतेत्यर्थः । वुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् । ॥ अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ १२।३।४। आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् । ॥ कर्मप्रवचनीयाः ॥ १२।४।८। इत्यधिकृत्य । ॥ अनुलक्षणे ॥ १२।४।८। लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः । ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ १२।३।८। एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । परापि हेताविति तृतीयाऽनेन बाध्यते । लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् । ॥ तृतीयार्थे ॥ १२।४।८। अस्मिन् द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह संबद्धेत्यर्थः ॥ पित्र बन्धने कः । ॥ हीने ॥ १२।४।८। हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः । ॥ उपोऽधिके च ॥ १२।४।८। अधिके हीने च द्योत्येऽपेक्ष्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने, उप हरिं सुराः । ॥ लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः ।

दिह च वीप्साद्विवेचनत्वान्नास्ति द्वितीयाप्रसक्तिरिति ॥—अभितः परितः इति । एतच्च ‘अन्यत्रापि दृश्यते’ इति पूर्वोक्तस्यैव प्रपञ्चभूतमिति व्याचष्टुः ॥—अभितः कृष्णमिति । ‘पर्यभिभ्यां च’ इति तसिल् । समयानिकषाशब्दौ सामीप्यवचनावव्यये । ‘विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति’ इति माघः ॥ हेति खेदे, तदेतदाह—तस्य शोच्यतेति ॥—वुभुक्षितमिति । वुभुक्षितस्येत्यर्थः । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः न तु कर्मप्रवचनीयः । तेनात्र ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते’ इत्यनेन गतार्थता न शङ्का ॥—अन्तरान्तरेण—॥ प्रतिपदोक्तत्वाभिप्रातयोरेव ग्रहणं न तु टावन्ततृतीयान्तयोः । परस्परसाहचर्याच्च । तद्यथा गुरुभार्गवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्न चाचार्यपरशुरामयोः । तेन किमनयोऽन्तरेणागतेनेति सिद्धम् । किमनयोर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः ॥—अन्तरा त्वां मामिति । तव मम च मध्ये इत्यर्थः ॥ हरिशब्दात्तु द्वितीया न भवति, अन्तरङ्गतया प्रथमाया एवोत्पत्तेः ॥—अन्तरेण हरिमिति । हरिं विनेत्यर्थः । मध्ये इत्यर्थेऽप्यन्तरेणशब्दो वर्तते ‘मृणालमुत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलच्चासुरयोर्द्वयं सः’ इति । चलच्चासुरयोर्द्वयस्य मध्ये इत्यर्थः । युक्तग्रहणान्नेह—अन्तरा त्वां मां कृष्णस्य मूर्तिः । इह कृष्णाच्च द्वितीया अन्तराशब्दप्रयोगेऽपि अन्तरेत्यनेनान्वयात् ॥—कर्मप्रवचनीयाः ॥—इत्यधिकृत्येति । रीश्वरात्प्रागिति बोध्यम् । गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थत्वाय कर्म क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः । बाहुलकाद्भूते कर्तर्यनीयर् । तेन संप्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । तथा च हरिः—‘क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदकः’ इति । तथाहि । जपमनुप्रावर्षत् इत्यत्र अनुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते । अनुभूयते । सुखमित्यादौ यथा । नापि षष्ठ्येव संबन्ध उच्यते, द्वितीयैव तस्योक्तत्वात् । नापि प्रादेशं विपरिलिखति विमाय परिलिखतीत्यत्र विशब्देन मानक्रियेव क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । किं तु जपसंबन्धिवर्षणमिति द्वितीययावगतः संबन्धो लक्ष्यलक्षणभाव एवेति अवगमात् संबन्ध एवानुना विशेषेऽवस्थाप्यते । क्वचित्तु क्रियागतविशेषद्योतकेऽपि इयं संज्ञा वचनात् प्रवर्तते । ‘सुः पूजायाम्’ ‘अतिरतिक्रमणे च’ इति यथा ॥—उक्तसंज्ञ इति । कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः ॥—गत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति । ननु जपमनु प्रावर्षदित्यत्र वृष्टिं प्रत्यनयोर्गाभावेन क्रियायोगाभावादेतयोः संज्ञयोः प्राप्त्यभावात् कथं तदपवादत्वमस्याः संज्ञाया इति चेत् । अत्राहुः—गम्यमाननिशमनक्रियामपेक्ष्य तयोः प्राप्तिरस्तीति संभावनामात्रेण मूलस्य निर्बाधत्वात् । न चैवं कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धौ किमनया संज्ञयेति वाच्यम् । जपस्य निशमनप्रयुक्तहेतुत्वात्संबन्धविवक्षया कर्मत्वाभावेन तृतीयायां प्राप्तायां तदारम्भात् । न चैवमपि ‘जपमनु निशम्य देवः प्रावर्षत्’ इत्यर्थावगमाल्लघ्वन्तलोपे पञ्चम्यपवादाथैवेयं संज्ञास्त्विति वाच्यम् । त्यवन्तलोपे हि कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमी, जपस्य तु कर्मत्वादिना विवक्षाभावादिति ॥—परापि हेतौ तृतीयेत्यादि । अयं भावः । लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः, यो न हेतुः वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति, हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमित्यादि । जपमनुप्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूते लक्षणे परत्वात्तृतीया स्यात्तां बाधित्वा ‘अनुलक्षणे’ इति पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्याद्वितीयैव भवतीति । न च ‘तृतीयार्थे’ इतिसूत्रेणैव गतार्थता शङ्का, तस्य पुरस्तादपवादस्यानेन ‘सहयुक्तेऽप्राधाने’ इत्येतावन्मात्रबाधकत्वात् ॥—सामर्थ्यादिति । अत एव हेतुत्वपर्यन्तमपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियते इति भावः ॥—नदीमन्विति । द्वितीयायाः संबन्धोऽर्थः षष्ठ्यपवादत्वादेतद्वितीयायाः । स चेह संबन्धः साहिल्यरूप एवेत्यनुना द्योत्यते ॥—हीने ॥ उक्तृष्टादेव द्वितीया, न त्वपकृष्टाच्छक्तिस्वभावादित्याशयेनोदाहरति—अनु हरिमिति ॥—उपोऽधिके च—॥ चकारेण हीने इत्यनुकृत्यते, तदाह—अधिके हीने चेति । अधिके संज्ञाविधानं न द्वितीयार्थमित्याह—सप्तमी वक्ष्यत इति । ‘यस्मादधिकम्—’ इत्यनेनेति भावः । तस्मिन्नपि सूत्रे ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते’ इत्यनुवृत्तेरधिके संज्ञाविधानमावश्यकमेवेति ज्ञेयम् ॥—उपहरिमिति । पूर्ववदुक्तृष्टादेव द्वितीया ॥—लक्षणेत्थम्—॥—वृक्षं प्रतीति । वृक्षसंबन्ध-

१।४।९०। एष्वर्थेण विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे, वृक्षं प्रति पर्यनु वा विद्योतने विद्युत् । इत्थंभू-
ताख्याने, भक्तो विष्णुं प्रतिपर्यनु वा । भागे, लक्ष्मीहंरिं प्रतिपर्यनु वा । हरेर्भागे इत्यर्थः । वीर्यायां, वृक्षंवृक्षं प्रति-
पर्यनु वा सिद्ध्यति । अत्रोपसर्गत्वाभावात् पत्वम् । एषु किम् । परिपिब्यति । ॥ अभिरभागे । १।४।९१। भागवजं
लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभि वर्तते । भक्तो हरिमभि । देवदेवमभिसिद्ध्यति । अभारे किम् । यदत्र म-
माभिप्यान्तहीयताम् । ॥ अधिपरी अनर्थकौ । १।४।९२। उक्तसंज्ञा नः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति ।
गतिसंज्ञाबाधादतिर्गताविति निघातो न । ॥ सुः पूजायाम् । १।४।९३। सुस्तिकम् । सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वात्
पः । पूजायां किम् । सुप्तिकं किं तवाऽत्र । क्षेपोऽयम् । ॥ अतिरतिक्रमणे च । १।४।९४। अतिक्रमणे पूजायां चातिः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अति देवान् कृष्णः । ॥ अपिः पदार्थसंभावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १।
४।९६। एषु घोलेष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वात् पः । संभावनायां लिङ् । तस्या एव
विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते । सर्पिष इति पठ्ये तु अपिशब्द-
बलेन गम्यमानस्य बिन्दुरवयवावयविभावसंबन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्र-
वर्तते । सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् ॥ अपि स्तुयाद्विष्णुम् । संभावनं शक्युत्कर्षमाविष्कर्तुमिति युक्तिः ॥

द्योतनमर्थः । संबन्धश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयन्ति ॥—भक्तो विष्णुं प्रतीति । विष्णोर्भक्तेश्च विषय-
विषयिभावः प्रत्यादिद्योत्यः । भक्तः कंचित् प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः ॥—लक्ष्मीहंरिं प्रतीति । लक्ष्मीरूपस्य भागस्य ह-
रिणा सह स्वस्वामिभावः संबन्धः ॥—वृक्षंवृक्षमिति । इह वीर्या द्विवचनेनैव द्योत्यते । प्रत्यादिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते ।
कर्मण्येव द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् पत्वं न, एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयनयोपात्ता इति व्या-
ख्यातमाकरे । ‘पञ्चम्यपाद्वरिभिः’ इति तु न भवति । वजनार्थनापेक्षनेन साहचर्यात् ॥—परिपिब्यतीति । सर्वतः
सिद्ध्यतीत्यर्थः । ‘उपसर्गास्तुनोति—’ इति पत्वम् ॥—ममाभिप्यादिति । मम भागः स्यादित्यर्थः । प्राञ्चस्तु ममाभिप्या-
दिति प्रत्युदाहरन्ति, तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः । उपसर्गवशेनास्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया । अत्र च मम भाग इत्य-
र्थतः पर्यवसानात् ‘अभागे’ इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे ‘उपसर्गप्रादुर्भ्याम्—’ इति पत्वम् ॥—कुतोऽध्यागच्छतीति ।
इह प्रजयति, पराभवति, वृक्षं प्रति विद्योतते, इत्यत्र प्रादेर्विशेषद्योतकत्ववदधिपयोर्हि विशेषद्योतकत्वाभावादानर्थक्यं
धालर्थमात्रद्योतकत्वेन लर्थकतास्त्येवेति बोध्यम् । ‘गतिर्गता’ इत्यत्र पदादित्यधिक्रियत इति पदात्परत्वसंपत्तये कुत इत्यु-
क्तम् ॥—अतिरतिक्रमणे च ॥ चकारेण पूजायामित्यनुकृत्य इत्याह—पूजायां चेति । अतिक्रमणमु-
चितादधिकस्यानुष्ठानम् । अर्थद्वयेऽप्येकमेवोदाहरति—अति देवान् कृष्ण इति । अन्ये उदाहरन्ति—अतिसि-
क्तम्, अतिसुतमिति बहुतरं समीचीनं सिक्तं सुतं चेत्यर्थः । बहुतरार्थे अतिक्रमणं, समीचीने पूजेति विवेकः ॥
अपिः पदार्थः—॥—सर्पिषोऽपि स्यादिति । सर्पिर्विन्दुः स्यादित्यर्थः ॥ अपेः कर्मप्रवचनीयत्वे फलमाह—अनु-
पसर्गत्वात् प इति । उपसर्गसंज्ञाभावात् ‘उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्ति—’ इतीह न प्रवर्तते इति भावः ॥—
संभावनायामिति । संभाव्यत इति संभावना । ‘प्यासश्चन्यो युक्’ ॥ भवनक्रियासंभावनायां भवनस्य विषयत्वादाह—
तस्या एवेति । संभावनाया एवेत्यर्थः ॥—कर्तृदौर्लभ्येत्यादि । कर्तृदौर्लभ्याद्भवनक्रियाया दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दो
भवनक्रियावाचिना स्यादित्यनेन संबध्यत इत्यर्थः ॥—अवयवावयविभावेति । सर्पिरवयवी बिन्दुरवयवः ॥—इय-
मेवेति । बिन्दुर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकर्तृत्वैत्यर्थः ॥—द्वितीयेति । ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते—’ इत्यनेन विहिता ॥—न त्व-
पिनेति । न च बिन्दुना योगे तद्द्योतकापिशब्देनापि योगो जात एवार्थद्वारा शब्दानां योगस्याभ्युपगमादिति शङ्कम् ।
अपिशब्दस्य बिन्दुद्योतकत्वाभावात् । कथं तर्हि बिन्दुप्रतीतिरिति चेत् । शृणु—अपिना द्योत्यं भवनदौर्लभ्यमेव कर्तृदौर्लभ्यमा-
क्षिपति । कर्ता हि बिन्दुरेवेति स प्रतीयते । अत एवापिशब्दबलेन गम्यमानस्येत्युक्तं, न त्वपिना गम्यमानस्येति ॥
—उक्तत्वादिति । उक्तप्रायत्वादित्यर्थः । अपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यत इत्युक्ते स्यादित्यस्यापिना योगो न तु सर्पिषा
इत्यर्थपर्यवसानात् ॥—अपि स्तुयादिति ॥ अवाञ्जनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयादित्यधिकोक्तिः । एतादृशस्यान्य-
दीयस्त्वने सामर्थ्यमस्तीत्यत्र किं वक्तव्यमिति भावः । इह संभावनाद्योतकोऽपिशब्दः, पूर्वत्र तु संभावनाविषयदौर्लभ्य-

१ वृक्षं वृक्षमिति—वृक्षादीनां सेचने कर्मत्वेऽपि तत्वेनाविवक्षायां कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद्वितीया । २ सुस्तिकमिति—सेक-
गतपूज्यत्वद्योतकः सुः, क्रियापूज्यत्वकृते तत्तत्क्रियाकर्तुः पूज्यत्वे गम्ये एवैषा संज्ञा । अत एव सुप्तिकं किं तवेत्यत्र न । ३ पदा-
र्थेति—पदस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः । ४ अपिशब्दबलेनेति—तदुक्तं वृत्तिकृता ‘मात्राविन्दुः स्तोत्रमित्यस्याथेऽपिर्वर्तते’ इति ।
५ न त्वपिनेति—बिन्दुना योगेऽप्यपिद्योत्यसंबन्धेनानन्वय इत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबन्धप्रतियोगित्वमेव तत्तुक्तत्वम्, प्रकृते
चापिद्योत्यसंबन्धस्य बिन्दुः प्रतियोगी न सर्पिरिति भावः ।

अपि स्तुहि । अन्ववसर्गः कामचारातुज्ञा ॥ धिगदेवदत्तमपि स्तुयादृपलम् । गर्हा । अपि सिद्ध । अपि स्तुहि । स-
मुच्ये । ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ १२।३।५। इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गु-
डधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे
पर्वतः । ॥ स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ११।४।५। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् । ॥ साधकतमं करण-
म् ॥ ११।४।४२। क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् । तमप्रग्रहणं किम् । गङ्गायां धोपः । ॥ कर्तृकरण-

द्योतक इति महान् भेदः । ‘उपसर्गात्सुनोति-’ इत्यादिना पठं न भवति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् ।
एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥—अपि सिद्ध, अपि स्तुहीति । सिद्ध स्तुहि चेत्यर्थः ॥—कालाध्वनोः—॥ अन्तं
विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः, न चासौ संयोगश्चात्यन्तसंयोगः, निरन्तरसंनिकर्ष इत्यर्थः । केनेत्याकाङ्क्षायां गुणक्रियाद्वयैरित्यौ-
चित्यात् बोध्यम् ॥—द्वितीया स्यादिति । ध्रुतत्वात्कालाध्ववृत्तिभ्यामेव । स्वरूपप्रग्रहणं लिह न भवति । ‘कालाः’, ‘अ-
त्यन्तसंयोगे च’ इति समासविधायके ‘कालाः’ इति बहुवचननिर्देशेन द्वितीयाविधौ स्वरूपविधिनैति ज्ञापनात् । अत एव
मासप्रमितः मुहूर्तसुखमिति द्वितीयासमासविधाबुदाहरिष्यति ॥—मासं कल्याणीत्यादि । अकर्मकधातुभिर्योग एव दे-
शकालादीनां कर्मसंज्ञाविधानाच्चेह ‘कर्मणि द्वितीया’ इति द्वितीया प्राप्नोतीति भावः ॥—मासस्य द्विरिति । ‘कृत्वोऽर्थ-
प्रयोगे कालेऽधिकरणे’ इत्यनेन षष्ठीति प्राञ्चः ॥ तत्र । तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या द्विरहो भोजनमिति कृदन्तेन सह समासनि-
वृत्तेरेव फलत्वात् । तस्मादिह ‘षष्ठी शेषे’ इति सूत्रेणैव षष्ठी भवत्यन्तरङ्गत्वादित्याहुः ॥ अन्यार्थमारब्धस्यापि ‘कृत्वोऽर्थ-
योगे’ इति सूत्रस्य द्विरहो भुङ्क्त इत्यत्र विशेषविहितत्वात्प्रवृत्तौ बाधकं नास्तीति केचित् ॥ ॥ इति द्वितीया ॥
स्वतन्त्रः कर्ता ॥ प्रधानीभूतधात्वर्थीश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । आह च—‘धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते’ इति ।
स्थाल्यादीनां वस्तुतः स्वातन्त्र्याभावेऽपि स्थाली पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादिप्रयोगोऽपि साधुरेवेति ध्वनयति—विव-
क्षितोऽर्थ इति ॥—साधकतमं करणम् ॥—प्रकृष्टेति । यद्व्यापारानन्तरं फलनिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम् । उक्तं च—‘क्रि-
यायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्’ । विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि
करणत्वमस्तीति सूचितम् । आह च—‘वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् । स्थाल्या पचत इत्येषा विवक्षा दृ-
श्यते यतः’ इति । अयं भावः । कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न नियतम्, किं-
तु वैवाक्षिकम् । न हि ‘गौः सर्वे प्रति गौरेव न तु केचित् प्रत्यगौः’ इतिवद्विशेषणं सर्वं प्रति विशेषणमेवेति वक्तुं शक्यम् ।
तथा च कया धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने ‘प्रकृतधातुव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः
कर्ता, व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म, कर्तृकर्मद्वारकसंबन्धेन व्यापारस्य फलस्य वा आश्रयोऽधिकरणम्’ इति स्थितम् ।
पच्यर्थो व्यापारश्चानेकधा । एवं च पचेरधिभ्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता, ज्वलगता-
त्पर्यकत्वे एषाः कर्तारः, तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री, अवयवावयविभावादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः, स्थाल्या पचती-
त्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोऽपि स्थाली करणमेव न तु कर्त्रां, देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्भातृपात्तत्वात्, तथा आदिखादि-
भ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्ता, तस्मिन्नेवायं भक्षयतिनोपात्ते प्रयोज्यः कर्म, अधिपूर्वः शीघ्रादिभिरुपात्तेऽर्थे आधारः कर्म, के-
वलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि ज्ञेयम् । एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोध इति केषांचिदुक्तिः परास्ता । यद्भातृपा-
त्तक्रियायां यदा यस्य स्वातन्त्र्यं विवक्ष्यते तदा तत्क्रियायां स कर्ता, यदुपात्तया कर्तुः क्रियया यदा आमुमिश्रतमत्वेन यद्वि-
वक्ष्यते तदा तत् कारकं तत्क्रियायां कर्मत्वेवं शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षे उक्तिर्भवामाभावात् ॥ यत्तु केचि-
त्परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेद् वृक्षात्पतन् पततीत्यादौ खसमवेतक्रियाजन्यविभागादिकलशालिनि कर्तृतिव्या-
प्त्यभावेऽप्युपादानेऽतिव्याप्तिः स्यादेव । अतश्च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्येवाभ्युपगन्तव्यम् । एवं च सति ग्रामं
गच्छतीत्यादिसकर्मकेषु गमनजन्यसंयोगादाविष्टानुरोधेन धात्वर्थतावच्छेदकत्वेऽभ्युपगतेऽपि वृक्षात्पततीत्याद्यकर्मकेषु पतना-
दिजन्यविभागादौ तदवच्छेदकत्वाकल्पनाप्रापादानेऽतिव्याप्तिः । नवा ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्तृतिव्याप्तिः, संयोगादिकलज-
नकीभूतधात्वर्थस्य परसमवेतत्वविशेषणात्कर्मत्वेनाभिमतं यत्तद्विषयस्य परशब्देनात्र विवक्षितत्वादित्याहुः ॥ तदप्येतेन प्र-
त्युक्तम् । ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तर्यव्याप्तेः । गिजर्थप्रेरणाजन्यप्रयोज्यव्यापारे गमनादौ धात्वर्थतावच्छेदकत्वा-
भावात् । तत्त्वाभ्युपगमे तु देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यकर्तृतिव्याप्तेः । ‘गतिबुद्धि-’ इत्यादिशास्त्राभ्युपगमं विना
क्वचित् प्रयोज्यकर्तारं कर्मत्वं, क्वचित् कर्तृत्वमिति निर्धारयितुमशक्यत्वात् । ‘हृष्णोरन्यतरस्याम्’ इति शास्त्रमन्तरेण हारयति
कारयति वा कटं भृत्येन भृत्यमित्यत्र वैकल्पिककर्मत्वस्य दुरुपपादत्वाच्च । एतादृशेषु वैचारणोक्त्यैव निर्वाह इति चेत् ।

१ कालेति—अत्यन्तसंयोगश्च गुणक्रियाद्वयवदभावस्यापि । अत एव ‘मासं भोजनाभाव’ इति सिद्ध्यति । २ क्रियायामिति
—एतच्च कारकाधिकाराख्यते ।

योस्तृतीया । २।३।२। अन्तर्भिहिते कर्तेरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण वागेन हनो वाच्ये ॥ ३ प्रकृत्यादि-
भ्य उपस्तेख्यानम् ॥ प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समनेनेति । विषमनेनेति । द्विद्रोणेन धाम्ने

तर्हि 'आकङ्कारादेका संज्ञा' 'या परानवकाया च' इत्युक्त्यान्निवकाशया अवादानसंज्ञया रात्रकाशयाः कर्मसंज्ञया वाधाशो-
कातिव्याप्तिरिति किमेतत् धात्वर्थनावच्छेदकत्वादपिरश्रमेण ॥ स्यादेतत् 'आत्मानमात्मना वेत्ति कृजस्यात्मानमात्मना'
इत्यादिप्रयोगः कथं संगच्छते, एकस्यैव वस्तुनो युगपदेकक्रियानिष्पन्नकर्तृत्वकर्मत्वादसंभवात्, परया कर्तृसंज्ञया कर्मकर-
णादिसंज्ञया वाधात् । नैप द्रोपः । अहंकाराद्युपाधिभेदेनात्मनोऽपि भेदेनाश्रित्य 'आत्मानमात्मना हति' इत्यादिप्रयोगस्याकरे
समाधितत्वात् ॥ ननु 'साधकं करणम्' इत्येवान्मु, कारकाधिकादिह कारकमिति वर्तते साधकं कारकं हि पर्यायः, तथा
चोभयोपादानेन प्रयोगे लभ्यत इत्याशयेन पृच्छति—तमग्रहणं किमिति ॥ इतरन्तु कारकप्रकरणं गौणमुपपन्नं
एतत्सूत्रादन्वयं न प्रवर्तते इति ज्ञापनाय तमग्रहणमित्याशयेन ज्ञापनफलमुदाहरति—गङ्गायां द्रोप इति । उक्तज्ञा-
पनानङ्गीकारे त्विहाधिकरणसंज्ञा न स्यात् । तिलेषु तैलं दधनि संपिरित्यादौ मुख्यधारे तस्याश्रिताश्रितत्वादिति भावः ॥
अत्र व्याचक्षुः—यदा च तीरधने आधारत्वं समीप्यात् प्रवाहे उपचर्यते तदेवं प्रयोजनं, यदा तु गङ्गाशब्द एव तीरे
वर्तते तदा तु न प्रयोजनं, तीरस्य सुव्यापारत्वात् । तत्रापक्षे विभक्तिलक्षणिकी द्वितीये तु प्रकृतिर्लक्षणाध्याप्यादि ॥—
रामेणेति ॥ यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणतैव, तथापि कृदुपस्थितानां विशेषणतैव । 'तत्त्व-
प्रधानानि नामानि' इत्युक्तेः । धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोर्ह्यन्यत्वात् इत्यादिकर्माध्यातमभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभाव-
व्यत्यासाभावेऽपि हत इत्यादिकर्मकृतसमभिव्याहारे व्यत्यासोऽस्त्येव । तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारो धनुराकर्षणादिस्तद्वि-
परीभूतो यो वाणव्यापारः शरीरभेदेनादित्वात्तस्याध्यप्राणविद्योनाश्रयो बालीति वाक्यार्थः । बालिनं हन्ति, बाली हन्यत
इत्यादौ तु बालिनिष्ठप्राणविद्योगासुखलो यः शरीरभेदेनादिर्बाणव्यापारस्तद्विषयको रामनिष्ठधनुराकर्षणादिव्यापार इत्यर्थो
बोध्यः ॥ अत्रेदमवधेयम्—'फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृतः । फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्गर्थस्तु विशेषणम्' इह
धातुः स्मृत इत्यन्वयः । दाचकत्वेनेति शेषः । 'आश्रये तु तिङः' इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेन स्मृता इति संशयते । वा-
चकत्वेनेति पूर्ववत् । तिङ इत्युपलक्षणं द्वितीयादीनामपि आश्रयमात्रार्थकत्वात् ॥ नन्वेवमाधारार्थकत्वे द्वितीयातृतीयास-
प्तमीनां सांकर्यं स्यात् । मैवम् । निरूपकभेदेनाधारभेदात् फलनिरूपिताधारभेदो द्वितीयार्थः ॥ व्यापारनिरूपितः फलनि-
रूपितश्च सप्तम्यर्थ इति ह्यमुपगम्यते ॥ फले प्रधानमिति । एतच्च प्रायिकम् । कर्मकृतसमभिव्याहारे तु व्यत्यासोऽस्त्येवेति
उक्तत्वात् । 'हरिं भजति देवदत्तः' इत्यादौ तु व्यापारस्य प्राधान्यमस्त्येव । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ह्याधारयोर्देवदत्तत्तिङ्ग्या-
धारयोश्चाभेद इह संसर्गः । तथा च हर्षाधारिका या प्रीतिस्तदनुकूल एकदेवदत्ताधारको वर्तमानो यो व्यापार इति वा-
क्यार्थः । न चाधारतैव वाच्येति मन्तव्यम् । तन्निष्ठधर्मस्याधारतास्य वाच्यतावच्छेदकत्वापत्त्याऽतिगौरवात् । 'कर्मणि
द्वितीया' इत्यादिसूत्रस्वरसमज्ञापत्तेश्च । अत एव भाष्यकारोप्याह—'सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम्' इति ।
अन्तर्भिहिते किम् । हरिः करोति । पाचकः । कर्तारि ण्वल् । शाब्दिकः । 'शब्ददुर्दुरं करोति' इति ठक् । कृतं विश्वं येन
कृतविश्वः, विश्वकर्मकृत्वाश्रय इत्यर्थः । जीवन्त्यनेन जीवनः । करणे ल्युट् ॥—प्रकृत्यादिभ्य इति । आकृतिगणोऽयम् ।
तेन 'नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः' इत्यादि सिद्धम् ॥—आचरिति । अभिरूप इत्यर्थः । क्रियाया अश्रवणात् कर्तृकर-
णयोरभावात् पश्याह प्राप्ता । एतच्च गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात्सिद्धं, करणान्तरव्युदासाय हि प्रकृतेरेव करणत्वं विव-
क्षितम् । स्वभावेनायमभिरूपः कृतो न त्वलंकारादिनेत्यर्थात् ॥—प्रायेण याज्ञिक इति । एतदपि गम्यमानज्ञानक्रियां
प्रति करणत्वात्सिद्धम् । आचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोऽयमिति जनैर्ज्ञायत इत्यर्थात् ॥—गोत्रेण गार्ग्य इति । गार्ग्योऽस्य
गोत्रमित्यर्थः । प्रथमात्र प्राप्ता, गोत्रेणाहं ज्ञाये इत्यर्थादिहापि तृतीया सिद्धा ॥—समनेनेत्यादि । समनेतीत्याद्यर्थे सम-
विषमाभ्यां कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । इहापि तृतीया सिद्धा, पथोऽपि गमने करणत्वाभ्युपगमात् ॥—द्विद्रोणेनेति । द्रयो-
द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादिलात् लीलाभावः । द्रोणद्वयसंबन्धिधान्यमित्यर्थः । इह पश्याह प्राप्ता । द्विद्रोणपरि-
मितधान्यार्थे मूल्ये द्विद्रोणशब्दः, तस्य च क्रियां प्रति करणत्वमितिहापि तृतीया सिद्धेति दिक् ॥—चादिति ॥ करणशब्दा-
नुवृत्त्या 'परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्' इत्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्याग्रहणापकर्षणेन वा संज्ञयोः पर्यायत्वे लब्धे चग्रहणं
समुच्चयार्थम् । तेन मनसा दीव्यतीति मनसादेव इत्यत्र कर्मण्यण् करणे तृतीया चोभयं युगपत्सिध्यति । 'मनसः संज्ञा-
याम्' इत्यल्लुक् ॥ किंच अक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वाद अणि कर्तुणौ 'गतिबुद्धिः' इत्यनेन कर्मत्वं न,
'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदमपि भवति । ननु कर्मकरणसंज्ञासमावेशस्य मनसादेव इत्यत्र कृतार्थत्वादक्षान्दीव्यती-
त्यत्र परत्वात्तृतीयैव स्यात् तु द्वितीयेति चेत् । अत्राहुः—कार्यकालपक्षे 'कर्मणि द्वितीया' इत्यत्र यदस्योपस्थानं

क्रीणाति । सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि । ॥ दिवः कर्म च । ११४।४३। दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्याच्चा-
त्करणसंज्ञम् । अक्षरक्षान्वा दीव्यति । ॥ अपवर्गे तृतीया । १२।३।६। अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां घोत्यायां कालाध्व-
नोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः । अपवर्गे किम् । मासमधीतो नायातः । ॥ सह-
युक्तेऽप्रधाने । १२।३।१२। सहार्थेन युक्ते अप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकंसार्धसमयोगेऽ-
पि । विनापि तद्योगं तृतीया । वृद्धोयूनेत्यादिनिर्देशात् । ॥ येनाङ्गविकारः । १२।३।२०। येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो
विकारो लक्ष्यते तत्तत्तृतीया स्यात् । अक्षणा काणः । अक्षिसंबन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविकारः किम् । अक्षि
काणमस्य । ॥ इत्थंभूतलक्षणे । १२।३।२१। कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटाज्ञा-
प्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः । ॥ संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । १२।३।२२। संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्या-
त् । पित्रा पितरं वा संजानीते । ॥ हेतौ । १२।३।२३। हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं
च हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च । दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः । फलमपीह हेतुः ।

तस्यानवकाशत्वाद् द्वितीयेति ॥ स्यादेतत् । दीव्यन्ते अक्षा इत्यत्राभिहितेऽपि कर्मणि करणत्वस्यानभिधानात्तृतीया स्यात्
तथा देवना अक्षा इत्यत्र ल्युटा करणत्वस्याभिधानेपि कर्मणोऽनभिधानात् द्वितीया स्यात् । मैवम् । एकैव ह्यत्र शक्तिः
संज्ञाद्वययोगिनी, तथा चैकस्यां शक्तावभिहितायामन्यस्या अप्यभिधानादुभयत्राप्यभिधानमेव, न त्वनभिहितत्वम् ॥—
सहयुक्ते—। ‘सहेनाप्रधाने’ इत्येव वाच्ये युक्तग्रहणादर्थग्रहणमित्याह—सहार्थेनेति । सहार्थकशब्देन सहसाकं-
सार्धमित्यनेनेत्यर्थः ॥ पुत्रेणेति । पितुरेवागमनक्रियासंबन्धः शब्दः पुत्रस्य लार्थ इत्येतावतैव तत्प्राधान्यमुच्यते ॥ अप्र-
धानग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः, तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोपपत्तेः । न च यत्र
प्रथमा न प्राप्नोति पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौ तत्र प्रधानात् पितुरपि तृतीया स्यादतस्तद्वारणायप्रधानग्रहणमावश्य-
कमिति वाच्यम् । कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति षष्ठ्या एव तत्र प्रवृत्तेरिति दिक् ॥—येनाङ्ग—।
येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव गृह्यते, संनिधानात् । स चार्थाद्विकृत एव । न त्वविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः
संभवति तदेतदाह—येनाङ्गेन विकृतेनेति ॥—अङ्गिन इति । सूत्रेऽङ्गशब्द अशंआद्यजन्त इति भावः ॥ जटानामित्थं-
भूतलक्षणमुपपादयति—जटाज्ञाप्येति । जटाभिर्ज्ञाप्यं यत्तापसत्वं तद्विशिष्ट इत्यर्थः ॥—संज्ञो—। ‘ज्ञा अवबोधने’ इत्य-
यमेव गृह्यते न तु ‘जनी प्रादुर्भावे’ इति, तस्याकर्मकत्वात् । डसः प्रागभासस्य ज्ञ इत्यस्य ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यल्लोपेन निष्पन्नतया
लाक्षणिकत्वाच्चेत्याशयेनाह—जानातेरिति ॥—संजानीत इति । ‘संप्रतिभ्यामनाध्याने’ इति तद् । कृद्योगे परत्वात्
‘कर्तृकर्मणोः’ इति षष्ठ्येव पितुः संजाता । आध्याने तु पित्रा पितरं वा संजानाति ॥ हरदत्तस्त्वाह—आध्याने परत्वात्
‘अधीगर्थ—’ इति षष्ठी मातुः संजानातीति । तन्न । तत्र शेषाधिकारादिति मनोरमायां स्थितम् ॥—हेतौ ॥ हेतुरिह
लौकिकः फलसाधनीभूतो गृह्यते न तु ‘तत्प्रयोजको हेतुश्च’ इति कृत्रिमः । तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाविधानात् कर्तृत्वादेव
तृतीयासिद्धेरत आह—हेत्वर्थ इत्यादि । ननु लौकिकहेतोरपि करणत्वादेव तृतीयासिद्धौ किमनेनेत्याशङ्क्य हेतुत्वकरण-
त्वयोर्भेदमाह—द्रव्यादीति । आदिशब्देन गुणक्रिये प्राह्ये । द्रव्यगुणक्रियानिरूपितं निर्व्यापारसव्यापारवृत्ति च यत्तद्वेतु-
त्वमित्यर्थः ॥—करणत्वं त्विति । क्रियामात्रनिरूपितं व्यापारवृत्ति च यत्तत्करणत्वमित्यर्थः । एवं च हेतुकरणयोर्भे-
दादन्यतरेणान्यस्यान्यथासिद्धिर्न शङ्क्येति भावः ॥ उक्तं च—द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् । अनाश्रिते तु
व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते’ इति ॥ द्रव्यविषये हेतुत्वमुदाहरति—दण्डेन घट इति । दण्डहेतुको घट इत्यर्थः । अत्र हि
व्यापारोऽस्तु वा मास्तु साक्षात् क्रियान्वयित्वाभावात् करणत्वं नास्तीति भावः ॥ क्रियाविषये उदाहरणमाह—पुण्येन
दृष्ट इति । पुण्यशब्देनेह परमापूर्वमुच्यते तस्य च हरिदर्शनरूपक्रियान्वयित्वसंभवेऽपि व्यापारत्वाभावात् करणत्वमिति
भावः । यदा यागादिकमेव पुण्यशब्देन विवक्ष्यते, तदा तस्य व्यापारवत्वमस्त्येवेति ‘कर्तृकरणयोः—’ इत्यनेनैव तृतीया
सिद्धा । गुणविषये तु पुण्येन गौरवर्ण इत्याद्युदाहार्यम् । जटाभिस्तापस इत्यादौ तु लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां हेतुत्वाविवक्ष-
णादनेनाप्राप्ता तृतीयेति ‘इत्थंभूतलक्षणे’ इत्यारब्धमित्याहुः ॥ अत्र केचिदुत्प्रेक्षन्ते—द्रव्यादिसाधारणत्वाद् हेतुत्वस्य ‘हेतौ’
इत्यनेनैव बाणेन हत इत्यादिप्रयोगसिद्धेः ‘कर्तृकरणयोः—’ इति सूत्रे करणग्रहणं त्यक्तुं शक्यं, करणसंज्ञा तु आवश्यकी ‘क-

१ नायात इति—अनेन फलप्राप्तिरेव स्फुटमुच्यते । २ सहार्थेनेति—सहार्थः साहित्यं तच्च स्वसमभिव्याहृतक्रियादिसमा-
नकालिकतत्क्रियादिमत्त्वं, कचिच्च समानदेशक्रियावत्त्वम् । अत एव माषवापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रे तिलवापे तिलैः सह माषान्वप-
तीति भवति । ३ अक्षणा काण इति—यद्यपि अक्ष्येव काणं तथापि अवयवधर्मस्य समुदाये आरोपात् शरीरे तदवच्छिन्ने च व्यव-
हारो निरुद्धः । ४ काणत्वेति—लेशतोऽपि दर्शनसामर्थ्यहीनत्वं तत्त्वम् । ५ जटाभिरिति—यद्यपि जटाभिस्तापसो ज्ञात इत्यर्थे
ज्ञानक्रियाकरणत्वेनैव तृतीया सिद्धा तथापि करणत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां तृतीयासिद्धयर्थमिदम् ।

अध्ययनेन वसति । गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका । अलं श्रमेण । साध्यं नास्तीत्यर्थः । इह साधन-
क्रियां प्रति श्रमः करणम् । शनेन शतेन वस्त्राभ्याययति पदः । शनेन परिच्छिद्येत्यर्थः ॥ ॐ अशिष्टव्यवहारे दाणः
प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ दास्या संयच्छते कामुकः । भ्रम्ये तु भार्याय संयच्छति । ॥ कर्मणा यमभिप्रैति
स संप्रदानम् ॥ १।४।३२। दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् । ॥ चतुर्थी संप्रदाने ॥ २।३।३३।
विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दानाद्यो विप्रः ॥ ॐ क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम् ॥ पत्ये
शेते ॥ ॐ कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा ॥ पशुना र्वं यजने । पशुं र्वाय ददानीत्यर्थः ।

रणाधिकरणयोश्च' इत्याद्यर्थमिति ॥ अन्ये तु क्रियासाधकतत्त्वं यत्तद्यापारवत्त्वेन विवक्षितं चेत् करणं नो चेद्वेतुः । इत्यसा-
धकतमस्य दण्डादेस्तु व्यापारवत्त्वेऽपि हेतुत्वमेव । एवं च रामेण वागेन हत इत्यादौ हनने वागादिनिमित्तमित्येतावदेव यदा
विवक्ष्यते, तदा 'हेतौ' इत्यनेनैव तृतीया । 'वाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाधयः' इत्येवं व्यापाराविष्टत्वेन विवक्षायां तु हे-
तुत्वाविवक्षणात् 'कर्तृकरणयोः' इति करणे तृतीया आरब्धेत्याहुः ॥—फलमपीति । एतच्च 'प्रत्ययः' इति सूत्रे कैचदे
स्पष्टम् ॥—अध्ययनेनेति । तादर्थ्यविवक्षया चतुर्थ्यपि भवतीति चतुर्थ्या महर्धं तृतीया विकल्प्यते । अध्ययनाय वस-
ति ॥ अत्र केचित् परिष्कुर्वन्ति—अध्ययनेन वसतीत्यत्र दण्डहेतुको घट इति तदध्ययनहेतुको निवास इत्यर्थत्वात् कारऽप्यर्थे
विशेषः । अध्ययनस्य फलेन सहामेदः संसर्गः, उपकारकत्वेन सहानुरूपता । ततश्च 'कलनिमाध्वयननितपितोपकारकलः-
श्रयनविपसनातुकूलो व्यापारः' इत्यर्थः । 'दण्डेन घटः' इत्यत्र तु 'दण्डनिष्टोपकारकलनिरूपितोपकार्यत्वाधयो घटः' इत्यर्थः ।
उपकार्यं हि साध्यम् । फलमपि तदेवेति ॥—गम्यमानापीति । अपिशब्देन श्रूयमाणक्रिया समुच्चयते । न केवलं श्रूयमा-
णैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका, किं तु गम्यमानापीति भावः ॥—साधनेति । साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थं प्रती-
ति भावः ॥—अशिष्टेति । एतच्च 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इत्यनेन ज्ञाप्यत इति मनोरमायां स्थितम् ॥ केचिदिह परिष्कु-
र्वन्ति 'अशिष्टव्यवहार इत्यंशो वाचनिक एव । अन्यांस्तु ज्ञापकसिद्धः' इति ॥—दास्या संयच्छते इति । 'दाणश्च सा चेत्'—
इति तङ् । 'प्राप्ताध्या' इति यच्छादेशः ॥—कानुक इति । 'लपपतपद'—इत्यादिना कनेरुक् ॥ इति तृतीया ॥ ॥
कर्मणा—महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविधानार्थम् । सन्यक् प्रदीयतेऽस्मै तत्संप्रदानमिति । अत एवाह—दानस्येति ।
दानक्रियाकर्मणा कर्ता यमभिप्रैति संवध्नाति संबन्धुमीप्सति वा तत् कारकं संप्रदानसंज्ञकमित्यर्थः । तेन 'अजां नयति ग्राम-
म्, हस्तं निदधाति वृक्षे' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वात्प्रादानम् । अत एव र-
जकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति । तत्र हि ददातिर्भीकः । एतच्च वृत्तिमतम् । भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः 'ख-
ण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददाति' इत्यादिप्रयोगात् । रजकस्य ददातीति प्रयोगस्तु शेषत्वविवक्षायां भविष्यति । न
चैवमजां नयति ग्राममित्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः । अजां प्रति ग्रामस्य शेषित्वाभावात् । यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति नि-
र्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते, गां प्रति तु विप्रस्य शेषित्वमस्तीति भवति तस्य संप्रदानसंज्ञा ॥ अत्र अभि प्र ए-
तीत्येतत्पदत्रयं, न तु समासः । 'उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समासो वक्तव्यः' इति वार्तिकस्य छन्दोविषयत्वा-
दिति हरदत्तः । भाषाविषयत्वे तु यत् प्रकुरुते इत्यादौ समासत्वात्सोरुत्पत्तिः स्यात् । लिङ्सर्वनामनपुंसकतामभ्युपेत्य 'ख-
मोर्नपुंसकात्' इति लुकि कृतेऽपि 'हस्त्रो नपुंसके' इति हलः स्यात्, यत् प्रकुर्वारन्वित्यत्र तु नलोपः स्यात्, तस्मादुक्तवा-
र्तिकस्य छन्दोविषयत्वं युक्तमेव ॥—दानीय इति ॥ बाहुलकात्संप्रदाने अनीयर् ॥—क्रिययेति । क्रियायाः कृत्रिम-
कर्मत्वाभावात् तथा अभिप्रेयमाणस्य सूत्रेण संज्ञा न प्राप्नोतीति वचनम् । एतच्च 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः'
इत्यनेन सिद्धम् । पत्ये शेते इत्यादौ पतिमनुकूलयितुं शेते इत्याद्यर्थाभ्युपगमे वाचकाभावात् । भाष्यकारमते तु 'कर्मणा य-
मभिप्रैति' इति सूत्रेणैव सिद्धम् 'संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिमं कर्म' इति तैहकत्वात् । नचैवम-
पि ददातिकर्मत्वाभावात् 'क्रियया यमभिप्रैति' इत्येतद्वचनं कर्तव्यमेवेति वाच्यम् । भाष्ये अन्वर्थसंज्ञात्वास्वीकारात् ॥ न-
न्वेवं कटं करोति, ओदनं पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसङ्गस्तथा च वचनद्वयवलात् कर्मसंप्रदानयोः पर्यायत्वे कटाय करोती-
त्याद्यनिष्ठप्रयोगोऽपि स्यादिति चेत् । अत्राहुः । पत्ये शेते इत्यकर्मकस्थले सावकाशयाः संप्रदानसंज्ञायाः निरवकाशया कर्म-
संज्ञया बाधितत्वात्तैवानिष्ठप्रसक्तः । न चैवं 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ'—इति सूत्रमावश्यकमेवेति तत्प्रत्याख्यानं भा-
ष्यस्थं न संगच्छत इति वाच्यम् । भाष्ये तत्प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादमात्रत्वादिति दिक् ॥ स्यादेतद्—दानस्य तदर्थत्वात्ता-
दर्थ्यं चतुर्थी सिद्धैव किमनया संप्रदानसंज्ञया । सैवम् । दानक्रियार्थं हि संप्रदानं, न तु दानक्रिया तदर्थी । कारकाणां क्रि-
यार्थत्वात् ॥—कर्मणः करणसंज्ञा इत्यादि । छान्दसमेतत् । अत एवेदं सुव्यवस्थेन सिद्धत्वादिति प्रत्याख्यायते ॥

१ अशिष्टेति—अशिष्टानां संकीर्णाचाराणां यो व्यवहारः क्रिया तद्विधकप्रयोगे प्रत्यासत्तया यत्संबन्धेन व्यवहारस्य संकीर्णा-
चारत्वं तद्वाचकाच्चतुर्थ्यर्थे तृतीयेत्यर्थः । २ दास्येति—दासीसंप्रदानकं रतिफलकं दानमिति बोधः । ३ दानस्येति—
दाधात्वर्थस्येत्यर्थः । इदमुपलक्षणं क्रियाभावात् ।

॥ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । १।४।३३। रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानं स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि । ॥ श्लाघहुङ्स्थाशपां जीप्स्यमानः । १।४।३४। एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात् । गोपी सराक्-
ष्णाय श्लाघते हुते तिष्ठते शपते वा । जीप्स्यमानः किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि । ॥ धारेरुत्तमर्णः । १।४।३५। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे । ॥ स्पृहेरीप्सितः । १।४।३६। स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः किम् । पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति । ॥ कु-
धदुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । १।४।३७। कुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये कु-
ध्यति । दुहति । ईर्ष्यति । असूयति । यं प्रति कोपः किम् । भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः ।
द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्याऽक्षमा । असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् । दुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । अतो विशेष-

—रुच्यर्थानाम्—॥ रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थास्तेषाम् ॥—प्रीयमाण इति । ‘प्रीच् तर्पणे’ अस्मात् कर्मणि लट् ॥—
हरये रोचत इति । हरिं प्रीणयतीत्यर्थः । कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम् । यद्यपि रुचिर्दीप्तावपि पठ्यते, तथापीह दीप्तिर्न
विवक्षितेत्याह—अन्यकर्तृकोऽभिलाष इति । अत एवादित्यो रोचते दिक्षु इत्यत्र दीप्त्यर्थे संज्ञा न भवति ॥—हरिनिष्ठ-
प्रीतेरिति । एतेन अन्यकर्तृकत्वमिह प्रीत्याश्रयान्यकर्तृकत्वमित्युक्तं भवति ॥—मोदकः पथीति । देवदत्तस्येव प्रीयमा-
णपदाभावे तु पथोऽपि स्यादिति भावः ॥—श्लाघहुङ्—॥ ‘श्लाघृ कथने’ ‘हुङ् अपनयने’ ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ’ ‘शप उपा-
लम्भे’ ॥—कृष्णाय श्लाघत इति । कृष्णं स्तौतीत्यर्थः । कर्मत्वे प्राप्ते वचनमिदम् ॥ अन्ये लाहुः । कृष्णाय आत्मानं
परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थः इति । अस्मिन्सु पक्षे शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् ॥—हुत इति । सपत्नीभ्यः कृष्णं हुवाना
तमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ॥ यस्य कस्यचित् हुते बोधयतीति वा ॥—तिष्ठत इति । स्थित्या स्वाभिप्रायं कृष्णं बोध-
यतीत्यर्थः । ‘प्रकाशानस्थेयाख्ययोश्च’ इति तद् ॥—शपत इति । उपालम्भेन स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ॥—धा-
रेरुत्तमर्णः ॥ ‘धृङ् अवस्थाने’ । हेतुमण्यन्तः । उत्तमर्णां धनस्वामी । अर्तः क्तः । ऋणम् । ‘ऋणमाधमर्ण्ये’ इत्यत्र
व्यवहारविशेषोपलक्षणार्थमाधमर्ण्यग्रहणमिति व्याख्यानादुत्तमर्णेऽपि निष्ठान्तं भवति । अस्मादेव निपातनादत्र बहुव्रीहौ नि-
ष्ठान्तस्य परनिपातो बोध्यः ॥—भक्तायेत्यादि । इह भक्त उत्तमर्णो हरिरधमर्णः । धृष्टोऽकर्मकत्वादौ कर्तुर्भोक्षस्य गौ क-
र्मलम् ॥—शतं धारयति ग्राम इति । परत्वादिहाधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति चेदुत्तमर्णेऽपि तर्हि हेतुसंज्ञा स्यादिति
हरदत्तः ॥ ततश्चोत्तमर्णग्रहणाभावे हेतुसंज्ञाया इवाधिकरणसंज्ञाया अप्ययमपवादः स्यात्तद्वारणाय उत्तमर्णग्रहणमिति भावः ॥
एवं च कृतेऽप्युत्तमर्णग्रहणे ‘तत्प्रयोजको हेतुश्च’ इति हेतुसंज्ञायां प्राप्तायां तद्वाधनार्थमिदं संप्रदानसंज्ञावचनमिति निष्कर्ष-
माहुः ॥ मनोरमायां तु षष्ठ्यां प्राप्तायां इदं वचनमिति स्थितम् ॥—स्पृहेरीप्सितः ॥ ‘स्पृह ईप्सायां’ चुरादावदन्तः,
तेन स्पृहयतीत्यत्र लघूपधगुणो न ॥—परत्वादिति । तेन ‘परस्परेण स्पृहणीयशोभम्’ ‘स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिः’ इत्यादौ
कर्मण्यनीयर सिध्यति । शेषलविवक्षायां तु ‘कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च’ इत्यत्र षष्ठ्यपि सिध्यतीति हर-
दत्तादयः । वाक्यपदीयहेलाराजीयग्रन्थयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितम् ॥
युक्तं चैतत्—‘क्रियया यमभिप्रैति’—इत्यनेनैवष्टसिद्धेः ‘स्पृहेरीप्सितः’ इत्येतत्सूत्रस्य हरदत्तादिमते वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । त-
स्माद्वाक्यपदीयादिग्रन्थानुरोधेन ‘परस्परेण स्पृहणीयशोभम्’ इत्यादौ ‘दानीयो विप्रः’ इतिवत् बाहुलकात्संप्रदाने अननीयर
इति व्याख्येयम् । ‘कुमार्य इव कान्तस्य’ इत्यत्र तु त्रस्यन्तीत्येतदर्थतया कृतार्थस्य कान्तस्येति षष्ठ्यन्तस्य विपरिणामेन
कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयमिति केचित् ॥—कुधदुह—॥ ‘कुध क्रोधे’ ‘दुह जिघांसायाम्’ ‘ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्’
‘असूयतिः कण्डादियगन्तः’ । एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः ॥—द्रोहोऽपकार इति । ‘द्रुह द्रोहे’ इति पाठाभि-
प्रायेणोक्तं जिघांसा द्रोह एवेत्यर्थतोऽनुभाषणं वा ॥—अश्मेति । परसंपत्त्यसहनमित्यर्थः ॥ कुधदुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी
प्राप्ता । अन्ययोस्तु सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्ता ॥ ननु चित्तदोषार्थानामित्येवास्तु किं क्रोधादीनां विशिष्योपादानेनेति चे-
त् । अत्राहुः—द्रोहादावतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्योपादानम् । तेन ‘योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः’ इत्यत्र चतुर्थी न भव-

१ अन्यकर्तृक इति—अभिलष्यतिकर्त्रेपेक्ष्यान्यदभिलष्यतिकर्म तत्कर्तृक इत्यर्थः । हरिभक्तिमभिलष्यतीति प्रत्ययात् यत्किंचिद्वि-
षयकप्रीत्यनुकूलव्यापाराश्रयोऽभिलष्यतेः कर्ता । यत्किंचिन्निष्ठप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो यो व्यापारस्तदाश्रयो रोचतेः
कर्तेति भावः । २ श्लाघतेइति—श्लाघादीनां स्तुत्यादिना बोधनमर्थः । ३ मोक्षमिति—मोक्षोऽप्यवश्यं देयत्वेन ऋणं भवेत्येव ।
४ परत्वादिति—इदं सूत्रं विषयतया क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां चरितार्थमिति भावः । ५ भार्यामीर्ष्यतीति—नात्र भार्या प्रति
कोपः, किंतु परैर्द्रव्यमानां तां न सहते इत्येव । एवं च अत्र न कोपजन्येर्ष्या, किं तु अन्यपुरुषदर्शनजन्या इति भावः ।

पत्र तानामन्येन यं प्रति कोप इति । ॥ कुधृदुहोत्पलपुत्रयोः कर्म । १।४।३८। सोपसर्गयोरनयोर्धं प्रति कोपन्तकारकं कर्मनञं स्यात् । कर्मभिरुच्यति । अभिदुह्यति । ॥ राधीभ्योर्यस्य विप्रश्नः । १।४।३९। पुनयोः कारकं संप्रदानं स्यात् । यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । पृष्ठो गर्गः शुभाशुभं पञ्चोलोचयतीत्यर्थः । ॥ प्रत्याङ्भ्यां श्रुयः पूर्वस्य कर्ता । १।४।४०। आभ्यां परस्य शृणोतेत्येते पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता संप्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा । विप्रेण महं देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः । ॥ अनुप्रतिश्रुणश्च । १।४।४१। आभ्यां शृणोतेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतसुकसंज्ञं स्यात् । होत्रेऽनुशृणोति प्रतिशृणोति । होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः । ॥ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् । १।४।४३। निघ्नकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन् साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन शताय वा परिक्रीतः ॥ ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्यम् ॥ सुक्ये हरिं भजति ॥ ॥ कृपि संपद्यमाने च ॥ भक्तिज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायत इत्यादि ॥ ॥ उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ वाताय कपिला विद्युत् ॥ ॥ हितयोगे च ॥ ब्राह्मणाय हितम् । ॥ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । २।३।१४। क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुतः कर्मणि

ति । तत्र ह्यनभिनन्दनं द्विवेदार्थः । अत एवाचनेनेष्वपि द्विपदानात् प्रयुज्यते । औषधं द्वेष्टति ॥—कोपप्रभवा एवेति । कथं तर्हि 'कुप्यसि कलैचित्' इति । न हि कोपः कोपप्रभवः ॥ अत्र व्याचक्षुः—कुपिरत्र द्रोहाश्च इति पदं शेते इतिवत् 'क्रियया यम्' इत्येव सिद्धे कुधृदुहोत्पलं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः ॥—राधीभ्योः—'राध संतिद्धा' 'ईक्ष दर्शने' । अनयोस्तिह शुभाशुभपञ्चोलोचनार्थस्तच्च प्रश्नपूर्वकमित्याशयेन विवृणोति—पृष्ठो गर्ग इति । शुभाशुभरूपयोः कर्मणोर्धाल्लेखेनोपसंग्रहादकर्मकावेर्ता । अत एव राध्यतीति इयन् 'राधोर्कमेकाद्विधिव' इति दिवादिपु वक्ष्यमाणेन गणसूत्रेणाकर्मकादेव तद्विधानात् । कृष्णसंबन्धि शुभाशुभमित्यर्थान्भ्युपगमात् पृष्ठां प्राप्तायां वचनमिदम् ॥—अनुप्रति—॥ गृण इति श्रान्तस्यानुकरणशब्दात् पृष्ठी ॥ 'प्रत्याङ्भ्याम्' इति पूर्वसूत्रे द्विवचननिर्देशात् प्रत्येकमेव धातुसंबन्धि इति निर्धारिते तत्साहचर्यादिहापि प्रत्येकमेव संबन्धि इति सूचयन्नाह—आभ्यां शृणोतेरिति ॥—होत्रे इति । कर्मलं प्राप्ते वचनम् ॥—परिक्रयणे—॥ व्यवदानेनात्यन्तस्वीकारः क्रयः, तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे । अनियतकालात् क्रयणात् परिक्रयणस्य न्यूनकालत्वादित्याशयेनाह—नियतेति । भृत्या वेतनादिना ॥—तादर्थ्यं इति । तस्मै कार्यायेदं तदर्थं कारणं तस्य भावस्तादर्थ्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ध्वञ् । 'कृतद्वितममासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन' इति सिद्धान्तात् ध्वञ्वा संबन्धोऽभिधीयते स च संबन्धोऽनेकविधो, न तु कार्यकारणभाव एव, तेन ब्राह्मणाय दर्शित्वाद्यपि सिद्धम् । ब्राह्मणस्य दध्यजन्त्येऽपि तत्तत्कार्यत्वात् । न चैवं दधिशब्दादपि चतुर्थी स्यादिति शङ्क्ये, संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वेऽपि पृष्ठीवद्विशेषणादेव भवतीत्याकरे अभ्युपगमात् । एवं यूपाय दारु इत्यत्र दारुशब्दादपि न भवति 'हेनौ' इति तृतीयापि पृष्ठीविषय एव भवतीति सापीह न भवति, किं तु प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव । न चैतद्वान्तिकस्यावश्यकत्वे 'चतुर्थी संप्रदाने' इति सूत्रं व्यर्थमिति प्रसितव्यम् । हरये रोचते इत्याद्यर्थे तस्याप्यावश्यकत्वात् । विप्राय गामित्यत्रापि तादर्थ्यं चतुर्थ्याः प्राप्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्चेति दिक् ॥ कृपीति । संपदादित्वाद्भावे क्रिपि तदन्तात्समती । संपत्तिरिहामुत्प्रादुर्भावः, 'कृत्यर्थकधातुप्रयोगे यः संपद्यते तत्र च विकारवाचकाच्चतुर्थी' इत्यर्थः । स हि संपद्यते प्रादुर्भवति । तदुदाहरति—भक्तिज्ञानायेति । ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः । प्रकृतिविकृतोभेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी । अभेदविवक्षायां तु परत्वात् प्रथमैव भक्तिज्ञानं कल्पते । यदा तु 'जनिकर्तुः' इति भक्तेरुपादानलं विवक्ष्यते, तदापि ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात् प्रथमैव 'भक्तेज्ञानं कल्पते' ॥ कृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह—संपद्यत इत्यादि ॥ यद्यपि तादर्थ्यं चतुर्थ्यैव भक्तिज्ञानायेत्यादिप्रयोगाः सिध्यन्ति, तथापि परिणामप्रकारकबोधार्थमिदं वचनमित्याहुः ॥—उत्पातेनेति । प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः ॥—वातायेति । वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः ॥—हितेति ॥ चतुर्थीसमासविधानाज्ज्ञापकादितल्लभमिति भावः ॥ एवं शुभयोगेऽपि चतुर्थी बोध्या ॥—क्रियार्थोपपद—॥ क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य । यद्यपि क्रियाया उपपदलं न संभवति, तथापीह स्ववाचकशब्दद्वारा तद्वेध्यम् । क्रियाफलं क्रियावाचकमित्यर्थः । क्रियावाचकस्यापि धातुरूपोच्चारितपदरूपोपपदलं यद्यपि न संभवति सुप्तिङन्तस्यैव पदत्वात्, तथापीह क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थो विवक्षितः, तादृशमुपपदं यस्य तुमुन्नतस्य तस्य कर्मणि चतुर्थी भवतीति निष्कृष्टोऽर्थः । 'तुमुन्णुलौ क्रियायाम्' इति सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह—क्रियार्था क्रियेति । स्थानिन इत्यस्यैवार्थकथनसंप्रयुज्यमानस्येति ॥—तुमुन इति । ण्वुलोऽप्युपलक्षणम् । फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्वाहारक इति विवरणे वाचकाभावात् ॥—कर्मणीति । तथा च द्वितीयापवादोऽयमिति भावः ॥ यत्तु प्रसादकृता व्याख्यातम् । अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात् । प्रयुज्यमानस्य कर्मणि मा

चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्याहंतुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि । ॥ तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ २।३।१५। भाववचनाश्चेति सूत्रेण यो विहितस्त-
दन्ताचतुर्थी स्यात् । यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः । ॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलं वषड्योगाच्च ॥ २।३।१६।
गुभियोगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । (प) उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी । नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः
स्वन्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि ।
प्रभवादियोगे पञ्चपि साधुः । तस्मै प्रभवति स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्भूषणुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धम् ।
वपडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीविदक्षायां परामपि चतुर्थी चाशिपीति पृथीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति ।
स्वन्ति गोभ्यो भूयात् । ॥ मन्यकर्षण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ २।३।१७। प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा
स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्येऽहम् । अप्राणिष्वित्यपनीय
॥ ॐ नौकाकान्नुकशृगालवज्र्येण्विति वाच्यम् ॥ तेन न त्वां नावमन्त्रं वा मन्ये इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी
न । न त्वां शुने मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव । ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि
॥ २।३।१२। अध्वनिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । चेष्टायां किम् । मनसा हरिं

भूदिति नियमार्थं सूत्रमिति । तदसत् । अप्राप्तस्य नियमायोगात् । न चेह 'तादर्थ्ये' इति प्राप्तिः शङ्क्या ॥ यानक्रियायाः
फञर्थत्वाभावात् ॥ आहरणार्था हि यानक्रिया आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् ॥ क्रियार्थोपपदस्य किम् । प्रविश पिण्डीम् ।
गृहप्रवेशनं यद्यपि भक्ष्यार्थं तथापि भक्षिं प्रति कृत्रिमोपपदत्वं नास्ति । न च तुमुनः कर्मणीत्युक्तत्वात् भक्षिकर्मणि चतु-
र्थ्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छते इति वाच्यम् । सति तु 'क्रियार्थोपपदस्य' इति पदे 'तुमुनपुल्लौ
क्रियायाम्' इत्येतद्विषयकमेवेदं सूत्रमिति 'तुमुनः' इति लभ्यते नान्यथेति प्रत्युदाहरणस्यासंगतत्वाभावात् ॥—**तुमर्थात्**
—॥ 'अव्ययकृतो भावे' इति तुमुनो भावे एव विधानात् तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणमत्र विशेषपरि-
ग्रहार्थमित्याह—**भाववचनाश्चेतीति** । न च 'तादर्थ्ये' इत्येव गतार्थता शङ्क्या । क्रियार्थक्रियोपपदकेन 'भाववचनाश्च'
इति यत्र तुमुनेव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वात्प्रातिपदिकादर्थमात्रे प्रथमाप्राप्तावेतत्सूत्रारम्भात् ॥ यत्तु प्रसादकृतोक्तम्—भावव-
चनादेव यथा स्यात्, पाचको ब्रजतीति ष्वलन्तान्मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति । तत्र । ष्वलः कर्तृवाचकतया
तुमर्थकत्वायोगात् ष्वलन्ते कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति तादर्थ्याभावात् । गुणीभूततया पाकं प्रति तादर्थ्यसंभवेऽपि पाक-
वाचकधातोश्चतुर्थ्ययोगाच्च ॥ तुमर्थात् किम् । पचनं वर्तते ॥ भाववचनात् किम् । पाकः । त्यागः ॥ अत्र वदन्ति ।
'क्रियार्थोपपदस्य' इत्यनुवर्त्य पञ्चम्या विपरिणम्य व्याख्याने बाधकाभावात् भाववचनादिति त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं
'तुमर्थात्' इत्येव वक्तव्यमिति वाच्यम् । वर्णलाघवसंभवे गौरवाश्रयणायोगादिति ॥—**बलीयसीति** ॥ हरये नम
इत्यत्र तद्देशनक्रियाद्वारा हरिनमस्कारयोः संबन्धः हर्युद्देश्यको नमस्कार इति । एवं चोद्देशनक्रियावगतौ विलम्ब इति कार-
कविभक्तेर्वलीयस्त्वमित्येके । अन्ये तूपपदविभक्त्या संबन्धसामान्यसवगम्यते तद्विशेषावगमस्त्वर्थप्रकरणादिपर्यालोचनाधीनः
कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंबन्धविशेषो ज्ञातित्येवावगम्यते इति तस्या बलीयस्त्वमित्याहुः ॥—**षष्ठ्यपीति** । ननु
प्रभवादियोगे षष्ठ्येवास्तु अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव गृह्यतामित्याशङ्क्याह—**तस्मै प्रभवतीति** ॥—**न त्वां तृण-**
मित्यादि ॥ ननु तृणादिवत् युष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थी भाव्यम् । सैवम् । 'अनादरे' इत्यस्य कर्मविशेषणत्वेन अनाद-
रद्योतकं यत् कर्म तत्र चतुर्थीति व्याख्यानात् । तृणं ह्यत्रानादरद्योतकं न तु युष्मदर्थः ॥ स्यादेतत् । त्वां तृणं मन्ये
तृणाय वैत्युदाह्रियतां किमनेन नञः प्रयोगेण । अत्राहुः—'प्रकृष्टकुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकमस्ति, तेन यद्वाचिन-
श्चतुर्थी विधीयते ततो निकृष्टत्वेन यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते, तदा चतुर्थी भवति न तु साम्यविवक्षायाम् । तादृशी च
कुत्साप्रतीतिर्नञः प्रयोगे ज्ञातित्येव भवतीति न त्वामित्युक्तमिति ॥—**श्यना निर्देशादिति** । न च मन्य इति यका
निर्देशः किं न स्यादिति वाच्यम् । अनभिहित इत्यधिकारात् । न हि यका योगे अनभिहितं कर्म भवति । श्यन्नपि दैवा-
दिकधातूपलक्षणमात्रं, न तु स्वयं विवक्षितः । तेन 'तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि बाणेन रक्षः' इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते ॥
—**नौकाकान्नेति** । व्यवस्थितविभाषा विज्ञातव्येति भावः ॥—**गत्यर्थकर्मणि**—॥ गत्यर्थेति किम् । ओदनं पचति ॥
कर्मणीति किम् । अश्वेन ब्रजति ॥ 'अनध्वनि' इत्यत्राध्वनीति न स्वरूपग्रहणम् । तथा हि सति 'अनध्वनः' इत्येवावक्ष्यत् ।
किं त्वर्थग्रहणं सप्तमीनिर्देशात्, कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । अर्थस्यैव हि कर्मत्वं संभवति न शब्दस्वरूपस्य, तेनाध्व-

१ नमस्कुर्मो इति—नमःस्वस्ति— इत्यादिना तु न चतुर्थी, उपपदविभक्तिः कारकविभक्तेर्वलीयस्त्वात् । २ पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति—
व्याख्यानादिति भावः । ३ स्वस्तीति—स्वस्तिशब्दोऽनव्ययमपि, 'प्रतिगृह्णामि ते भेनुं कुटुम्बार्थं विशेषतः । स्वस्तिर्भवतु मे निलं
सुखं चानुग्रहं तथा' इति भविष्योत्तरपुराणात् । ४ चेष्टायां किमिति—धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वात्प्रशः । शरीरक्रियाया एव
ग्रहणमित्युत्तरम् ।

व्रजति । अनध्वनीति किम् । पन्थानं गच्छति । गन्नाधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः । यदा तत्पन्थापन्था एवाकमितुमि-
ष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उपर्येन पथे गच्छति । ॥ ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ १।१।२४। अपायो विश्लेषन्तस्मि-
न्माथे ध्रुवमधिभूतं कारकमपादानं स्यात् । ॥ अपादाने पञ्चमी २।३।२८। ग्रामादायानि । धावतोऽश्वान्पतति ।
कारकं किम् । वृक्षस्य पणं पतति ॥ ॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ पापाजुगुप्सते । विरमति ।
धर्मत्प्रमाद्यति । ॥ भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ १।१।२५। भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् ।
चोराद् विभेति । चोरात्रायते । भयहेतुः किम् । अरण्ये विभेति त्रायतेति वा । ॥ पराजेरसोढः ॥ १।१।२६। पराजेः
प्रयोगेऽसोढोऽर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः । असोढः किम् । शत्रून्पराजयते । अभिभवती-
त्यर्थः । ॥ वारणार्थानामीप्सितः ॥ १।१।२७। प्रवृत्तिविधातो वारणम् । वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽपादानं
वाचितो सर्वेषामेव निषेधस्तथा च वार्तिकम्—‘अध्वन्यर्थग्रहणम्’ इति ॥—गन्नाधिष्ठित एवेति । ‘आस्थि-
तप्रतिषेधो वक्तव्यः’ इति वार्तिकादिति भावः ॥ आस्थितः संप्राप्तः । पन्थानं गच्छतीत्यत्र हि पन्थाः प्राप्त एवेति न
पक्षे चतुर्थी । यदा त्वप्राप्तत्वेन विवक्षा तदा पक्षे भवत्येव सा । इह अनध्वनीत्यपनीय ‘असंप्राप्ते’ इति सूच्यते तेषां त्रिव्यं
गच्छतीत्यत्र त्रीं प्रतिवेति न चतुर्थी ॥ अत्र व्याचक्षते । अत्रां नयति ग्राममित्यत्र तु न भवत्येव चतुर्थी अगत्यर्थत्वात् ।
आक्षेपादिना ह्यत्र प्रतीयते गतिने त्वसौ नयतेत्यर्थः, प्रापणवाचित्वादिति ॥ ‘गत्यर्थकमेणि चतुर्थी वा’ इति वक्तव्ये द्विती-
याग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीया यथा स्यादित्येतदर्थं, तेन ग्रामं गन्तेत्यत्र कृद्योगलक्षणा पटो न भवतीति वृत्तिकृतोक्तम् ॥
इति चतुर्थी ॥ ॥—ध्रुवमपाये—‘ध्रुव गतिस्थायोः’ अस्मात् पञ्चाद्याचि कृतादित्वाङ्गित्वे उवङ् । ‘ध्रुव स्थयै’ इति
केचित् । तत्र ‘इगुपध-’ इति कः । ध्रुवं स्थिरम् ॥ अपादशब्देन विवक्षितमाह—विक्षेप इति । एवं च प्रकृतधा-
त्वार्थानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयो ध्रुवमिति फलितम् ॥ तच्चार्यादवधारेवेत्याह—अवधिभूतमिति ॥—धावत
इति । इह धावनक्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतपतधातुपातक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुध्यते ‘परस्परस्मान्मेधावपमरतः’
इत्यत्र तु सधातुना गतिद्वयेऽप्युपादानादेकनिष्ठां गतिं प्रति इतरस्याप्युपादानत्वं न विरुध्यते । उक्तं च हरिणा—‘अपाये
यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेवातदावेक्षानपदादानमुच्यते । पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ ।
तस्याप्यश्वस्य पतने कुञ्जादि ध्रुवमिष्यते ॥ मेपान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् । मेपयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक्
पृथक्’ इति । पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्वस्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठं पतनमर्थः, पञ्चम्य-
र्थेऽवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थः पर्वतादिर्विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु पतनक्रियायाम्, स चावधिरूपो धर्मी, न तु धर्म-
मात्रम्, उद्धृतौदना स्थालीत्यत्रोदकनर्मकोद्धरणादिभूता स्थालीति सामानाधिकरण्यदर्शनात् । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥
नन्विह ध्रुवग्रहणं किमर्थम् । न च ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र शकटेऽतिव्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यम् । परत्वात्तत्र कर-
णसंज्ञाप्रवृत्तेः । न च संज्ञिनिर्देशार्थं ध्रुवग्रहणम्, कारकाधिकारात् कारकमिति लभ्यत इति ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति
चेत् । अत्र वदन्ति । कारकत्वरूपव्यापकधर्ममात्रविवक्षायां साधकतमत्वेन विवक्षाभावदशायां करणसंज्ञाप्रसङ्गेन शकट-
स्यापादानत्वं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं ध्रुवग्रहणमिति ॥—जुगुप्सेति । जुगुप्सा निन्दा, विरामो विरतिः, प्रमादोऽनवधानता,
एतदर्थकानां धातूनां कारकमपादानसंज्ञं स्यादित्यर्थः ॥ संयोगपूर्वको विक्षेपो विभागः, स चेह नास्ति, बुद्धिकृतस्तु गौणत्वा-
च्चेह गृह्यते इति सूत्रेणाप्राप्तौ वार्तिकारम्भः ॥ भाष्यकारस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायो नाश्रीयत इति तमग्रहणेन
ज्ञापितत्वात् जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिमाश्रित्येदं वार्तिकं ‘भीत्रार्थानाम्—’ इत्यादिमुत्राणि च प्रसाचक्यौ । पूर्वं हि
बुद्ध्यापायं संप्राप्य ततो दोषदर्शनान्निवर्तत इत्यस्त्येवात्र बुद्धिकृतोऽपायः ॥—भीत्रा—‘कस्य विभ्यति देवाश्च जातरो-
पस्य संयुगे’ इति रामायणे तु कस्येत्यस्य संयुगेनान्वयान्नास्ति भयहेतुत्वमिति पट्टीप्रयोगः संगच्छत एव । न चैवं संयुग-
स्यापादानत्वापत्तिरिति वाच्यम् । परया अधिकरणसंज्ञया अपादानसंज्ञावाधात् । अधिकरणत्वाविवक्षायां तु इष्टापत्तेः ॥
भीत्रार्थेति किम् । व्याघ्रं पश्यति । न च कर्मत्वेन बाधः शङ्क्यः, कर्मत्वाविवक्षायां शेषपट्टीं वाधित्वा पञ्चमीप्रसङ्गादित्याहुः ॥
भयहेतुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अरण्ये विभेतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेरिति चेत् । अत्र वदन्ति । भयहेतुग्रहणा-
भावे कारकशेषत्वविवक्षायामतिप्रसङ्गः स्यात् । तथा च अरण्यस्य चोरादेर्विभेतीति प्रयोगो न स्यादिति ॥—पराजेः—॥
—अध्ययनादिति । अध्ययनसंबन्धिनी ग्लानिरित्यर्थः । कारकशेषत्वेन षष्ठ्यां प्राप्तायामिदम् ॥—पराजयत इति ।
‘विपराभ्यां जेः’ इति तङ् । असोढ इति क्त्वायं भूतकालो न विवक्षितः । तेनाध्ययनात् पराजेष्यत इत्यादि सिद्धम् ।
नन्वासोढग्रहणं व्यर्थं, शत्रून् पराजयत इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः ॥ अत्रापि वदन्ति । कर्मत्वाविवक्षायां शेषपट्टीं
वाधित्वा पञ्चमी स्यात्, सा मा भूदिति कर्तव्यमेवासोढग्रहणम् ॥—वारणार्थी—यथेभ्य इति । यवसंयोगात्

१ जुगुप्सेति—जुगुप्सादीनां यद्विषयकत्वेन विवक्षा तदपादानमित्यर्थः । तस्यैव विषयस्य क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वेनाविवक्षायां सं-
बन्धित्वेन च विवक्षायां पापस्येति षष्ठी भविष्यति । २ प्रवृत्तिविधात इति—भक्षणसंयोगाद्विजनकव्यापाराभावानुक्तौ व्यापार इत्यर्थः ।

स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सतः किम् । यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे । ॥ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । १।४।२८।
व्यवधाने सति यत्कृत्कल्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्धौ किम् ।
चौरात्र दिदक्षते । इच्छतिप्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् । ॥ आख्यातोपयोगे ।
१।४।२९। नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्यायादधीते । उपयोगे किम् । नटस्य गाथां शृणोति ।
॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः । १।४।३०। जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । ॥ भुवः प्र-
भवः । १।४।३१। भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवन्त्या । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तत्र प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ॥ ल्यब्लोपे
कर्मण्यधिकरणे च ॥ प्राप्तादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्राप्तादमाख्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराजि-

प्रागेव गां निवारयतीति 'भुवमपाये-' इत्यनेनासिद्धावयमारम्भः । बुद्धिपरिकल्पितापायमङ्गीकुर्वतो भाष्यकारस्य मते तु
वैयर्थ्यमेतस्य स्फुटमेव ॥—गां वारयतीति । 'वृञ् वरणे' चुरादिः । गामित्यत्र ईप्सितत्वप्रयुक्तापादानसंज्ञा न भवति ।
ईप्सिततमत्वविवक्षायां परत्वात् कर्मसंज्ञाप्रवृत्तेः ॥ नन्वेवमीप्सितग्रहणमेव व्यर्थं, क्षेत्रे वारयतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञा
प्रवृत्तेः । सत्यम् । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायामिदं प्रत्युदाहरणमिति पूर्वोक्तरीत्या पदप्रयोजनस्येहापि कल्पयितुं शक्य-
त्वात् ॥—अन्तर्धौ—॥ येनेति कर्तरि तृतीया । न च कृवोगपष्टीप्रसङ्गः, उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् । अत्र ह्या-
त्मन इति गम्यमानत्वादस्त्युभयोः प्राप्तिः ॥—निलीयत इति । 'लीङ् श्लेषणे' देवादिकः ॥ नन्वन्तर्धाविति व्यर्थं, न
दिदक्षते चौरानित्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः ॥ अत्राहुः । चोराः आत्मानं मा द्राक्षुरिति बुद्ध्या चोरात्र दिदक्षत इत्ययम-
र्थोऽत्र विवक्षितस्तत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षायामिदं पूर्ववत् प्रत्युदाहरणमिति ॥ शब्दकौस्तुभे तु 'अन्तर्धौ' इत्येतच्चि-
न्त्यप्रयोजनमिति स्थितम् ॥—आख्यातोप—॥ नियमपूर्वकेति । तत्रैवोपयोगशब्दो रूढ इति भावः ॥ आख्या-
तेत्येतत् तृजन्तमित्याह—चकेति ॥—उपाध्यायादिति । उपेत्य अस्मादधीयत इति उपाध्यायः, 'इङ्श्च' इति बुञ् ।
अव्ययनं तु गुरुचरणोत्तरोच्चारणं नियमपूर्वकम् ॥—नटस्येति । गाथाकर्मकं नटसंबन्धि श्रवणमित्यर्थः । नटस्य गाथान्वये
तु कारकत्वाभावादेवाप्राप्तेरुपयोगग्रहणं समर्थितं न स्यात् ॥—जनिकर्तुः—॥ जननं जनितृपत्तिः । 'इणजादिभ्यः' इति
जनेर्भावे इण् । 'जनिवध्योश्च' इति बुद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासो, न तु कारकषष्ठ्या 'तृजकाभ्याम्'-
इति निषेधात् । एवं चोत्पत्त्याश्रयस्य यो हेतुस्तदपादानमित्यर्थाद्वात्वन्तरयोगेऽप्यपादानत्वं भवत्येव । 'अज्ञादज्ञात्संभवति'-
इति यथा । तदेतदाह—जायमानस्येति ॥ एतेन 'इक्षुतिषौ धातुनिर्देशे' इति इका निर्देशोऽयं जनिरित्याश्रित्य 'गम-
हन-' इत्युपधातोपमार्गसंगतिं समासानुपपत्तिं बोद्धव्यं व्याकरणाधिकरणे गर्जन्तो मीमांसकाः समाहिता इति भावः ॥
इह प्रकृतिप्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मतम् । पुत्रात् प्रमोदो जायते इत्युदाहरणात् । उपादानमात्रपरमिति तु भाष्य-
कैयटमतं तदुभयसाधारणम् उदाहरणमाह—ब्रह्मण इति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । स च हेतुरेव न त्पादानम् । किं च
माधोपहितं चैतन्यं ब्रह्म, तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः ॥—भुवः—॥—भवनं भूरिति । संपदादित्वा-
द्भावे क्तिप् । पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्याह—भूकर्तुरिति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः,
'अकर्तरि च कारके' इत्यधिकारादपादानार्थं 'ऋदोरप्' ॥ जनिकर्तुरित्येव सिद्धे निरर्थकमिदमित्याशङ्कां परिहरन्नाह—तत्र
प्रकाशत इति । प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । एष चार्थो धातूनामनेकार्थत्वाद्भाष्यते । तथा चाभूतप्रादुर्भावे जनिः । अन्यतः
सिद्धस्य प्रथममुपलम्भः प्रभव इत्यर्थमेदोऽस्तीति भावः ॥ 'भीत्रार्थानाम्-' इत्यारभ्येयं सप्तसूत्री भाष्ये प्रत्याख्याता ॥ तत्रै-
त्यमुपपत्तिर्भवः । 'चोरेभ्यो विभेति' भयान्निवर्तत इत्यर्थः, त्रायते रक्षणेन चोरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः, पराजयते ग्लान्या
निवर्तत इत्यर्थः, वारयतीति प्रवृत्तिं प्रतिबन्धान् निवर्तयतीत्यर्थः, निलीयते निलयनेन वर्तत इत्यर्थः, अधीते उपाध्या-
यान्निःसरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थः, ब्रह्मणः प्रपञ्चो जायत इत्यत्रापि ततोऽपक्रामन्निर्गच्छतीत्यर्थः, प्रभवतीत्यत्रापि भवनपू-
र्वकं निःसरणमर्थः, तथा च 'भ्रवमपाये-' इत्यनेनैवेष्टसिद्धिरिति ॥ वस्तुतस्तु निवृत्तिविस्मरणादिबालन्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे
वृत्तिमाश्रित्य यथाकथंचिदुक्तप्रयोगाणां समर्थनेऽपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वारः नटस्य शृणोतीतिवत् । न ह्युपा-
ध्यायनटयोः क्रियातुकूलव्यापारांशे विशेषो वक्तुं शक्यः । अनभिधानब्रह्मात्ममाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नातीव मनोरमम् ।
एवं 'जुगुप्साविराम-' इत्यादिवार्तिकमप्यारम्भणीयम् । तथा च सूत्रवार्तिकमतमेवेह प्रबलम् । तथा 'ध्रुवं' 'भयहेतुः'
'असोढः' इत्यादिसंज्ञिनिर्देशोऽपि सार्थकः । परत्वात्तत्संज्ञाप्राप्तावपि शेषत्वविवक्षायां 'न माषाणामश्नीयात्' इत्यादावि-
षष्ट्या इष्टतया तत्रापादानसंज्ञाया वारणीयत्वात् । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥—ल्यब्लोप इति । ल्यबन्तस्य गम्यमा
नार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः । ल्यबृग्रहणमिह ल्यबर्थपरं, तेन क्त्वोऽपि लोपे सिध्यति । आसने स्थित्वा प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्ष

१ यथा स्यादिति—अन्यथा यत्र दर्शनाभाव एव तत्रैव स्यादिति भावः । २ नियम इति—नियमो ब्रह्मचर्यादिः । ३ प्रवृ-
त्तिरिति—प्रकृतिरुपादानकारणमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

हेति । श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविनोदनीति निमित्तम् । कलात्वं तथा ॥ ॐ यतश्चाभ्यक्षा-
लनिर्माणं तत्र पञ्चमी ॥ ॐ तद्युक्ताद्व्यवनः प्रथमासमन्व्यः ॥ ॐ कालात्पदार्था च वक्तव्या ॥ वनाद्गमो
योजनं योजने वा । कार्तिक्या आग्रहायणी माने । ॥ अन्यारादितरैर् दिक्शब्दाञ्चत्तरपदाजाहियुक्ते । २।
३।२९। एतयोर्गो पञ्चमी स्यात् । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णान् । आ-
राद्रामान् । ऋते कृष्णान् । पूर्वो ग्रामान् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन संप्रति देशकालवृत्तिना योगेपि भ-
वति । चैत्रान्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाच्ययोगे तु न । तस्य परमाग्नेदिनमिति सिद्धेयम् । पूर्वं काम्यम् । अञ्चत्तरप-
दस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि पृथगतमर्थेति पठ्यं बाधितुं पृथग्रहणम् । प्राक् प्रयत्ना ग्रामान् । आच. दक्षिणा ग्रामान् ।
आहि, दक्षिणाहि ग्रामान् । अपादाने पञ्चमीति नूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीनि भाष्यप्रयोगान् प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी । भ-
वान्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः । अपपरिवहिरिति गमामविधानाज्ज्ञापकादियोगे पञ्चमी । ग्रामाद्वहिः । ॥ अ-
पपरी वर्जने । १।६।८। एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ नः । ॥ आह मर्यादावचने । १।३।८९। आह मर्यादायामु-
क्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिधिविधायि । ॥ पञ्चम्यपाङ्गपरिमिः । २।३।१०। एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी
स्यात् । अप हरेः, परि हरेः संसारः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरि परे । अमुक्तेः संसारः । अन्तरालाद्वा । ॥ प्रतिः
प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १।४।९२। एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् । ॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ।
२।३।११। अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रयुज्यः कृष्णान्प्रति । मिलेभ्य प्रतिपच्छति मापान् । ॥ अक-
र्तयुषे पञ्चमी । २।३।२४। कर्तृवजितं यदणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् ॥ शताद्वाहः । अकर्तेरि किम् । शतेन

इति ॥—यतश्चेति । यदवधित्वेनाधित्वाध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते ततः पञ्चमी इत्यर्थः । तेन प-
ञ्चम्यन्तार्थेनाथद्वारा युक्तान्निर्मायमाणाध्ववाचिनः प्रथमासमन्व्यौ न्तः ॥—कालादिति । इहापि तद्युक्तादित्यपेक्षते ॥—
आग्रहायणीति । अग्रे हायनमस्याः सा । प्रज्ञादेराकृतिगमनान् स्वाधिकोऽण् । 'पूर्वपदासंज्ञायाम्' इति णत्वम् ॥—अ-
न्यारा—॥—अर्थग्रहणमिति । व्याख्यानादिति भावः ॥—प्रपञ्चार्थमिति । न च 'इतरादित्यनोच्यते' इत्यमरोक्त-
नीचाथेत्येदं ग्रहणमस्तीति वाच्यम् । 'अस्मात्तारो मन्त्रो वा' इतिवत् पञ्चमीविभक्ते इत्यनेनैव सिद्धत्वाद् ॥—अन्यो
भिन्न इतरो वेति । न चैवं घटः पटो नैत्यत्रानिप्रसङ्गः नमोऽपि भेदे शक्तत्वादिति वाच्यम् । निपातानां द्योतकत्वेनैव न
तु वाचकत्वमित्यभ्युपगमात् ॥—आराद्वनादिति । इह 'दूरान्तिकार्थः पृथग्यन्तरस्याम्' इति प्राप्ता ॥—ऋते कृष्णा-
दिति । कथं तर्हि 'फलति पुरायाराधनमृते' इति प्रयोग इति चेत् । प्रमादोऽयमिति हृदयतः । अन्ये तु 'ततोऽन्यत्रा-
पि हृदयते' इति दृशिग्रहणाच्चैत्रं यावच्छीतमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः ॥ अस्मिन् व्याख्याने 'ऋते
द्वितीया च' इति चान्द्रमूत्रमनुकूलम् ॥—दिशि दृष्ट इति । रुढयेति शेषः । तेनेन्द्रादयो नात्र गृह्यन्ते ॥ नन्वेवं ककु-
वादिग्रहणप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । अन्यतरसाहचर्याव्याख्यानान्ना दिग्भिन्नेऽर्थे यो न दृष्टः सोऽत्र गृह्यत इति ॥—
दिक्शब्दत्वेऽपीऽपि । यद्यप्यदिक्शब्दोऽप्यञ्चत्तरपदमस्ति सध्यङ्कुलादिः, तथापि दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चत्तरपदेन प्राणि-
त्यादिदिक्शब्द एव गृह्यते । तेन सध्यङ् देवदत्तेनेत्यत्र नातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ दक्षिणा ग्रामादिति । दिक्शब्द-
त्वेनैव सिद्धे आजादिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः ॥—प्रभृतियोग इति । प्रभृत्यर्थयोग इत्यर्थः । तथा च 'कार्तिक्याः
प्रभृति' इति भाष्यं विवृण्वता कैयटेन 'तत आरभ्य' इत्यर्थः, इति प्रयुक्तम् ॥—ग्रामाद्वहिरिति । 'ज्ञापकसिद्धं न स-
र्वत्र' । तेन 'करस्य करमो बहिः' इति सिद्धम् ॥—अपपरी—॥ वर्जने किम् । परिपिबति । सर्वत इत्यर्थः । अत्रोपसर्ग-
त्वात् षत्वम् ॥—वचनग्रहणादिति ॥ विना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्यभिधिः, इत्यत्र य उपात्तो विशेषो विशेषणा-
शरूपः सोऽत्र न गृह्यते वचनग्रहणसामर्थ्यात्, किं तु अवधिसात्रं विवक्ष्यते इत्यर्थद्वयसंग्रहः । यद्वा मर्यादाशब्दो यस्मिन्नु-
च्यते तत् मर्यादावचनं तद्वि 'आहमर्यादाभिधियोः' इति सूत्रं, तत्र य आह दृष्टः स उक्तसंज्ञ इत्यर्थः ॥—परिहरेरि-
ति । हरिं वर्जयित्वेत्यर्थः । 'परैर्वर्जने वा वचनम्' इति वार्तिकात् पक्षे द्विवचनाभावः ॥—परिरत्रेति । अत्र पञ्चमीवि-
धौ वर्जनार्थेनापेन साहचर्यादिति भावः ॥—आमुक्तेरिति । मुक्तिं मर्यादीकृत्येत्यर्थः ॥—आसकलादिति । सकल-
मभिव्याप्येत्यर्थः ॥—प्रतिनिधिप्रतिदाने—॥ अस्मादेव निर्देशाल्लिङ्गादाभ्यां योगे पञ्चमी । 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति
कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यपि सिद्धमित्याहुः ॥ मुख्यस्याभावे सति तत्सदृश उपादीयते स प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनेयीतनं
प्रतिदानम् ॥—अकर्तेरि—॥—हेतुभूतमिति । 'हेतौ' इत्यनुवर्तते इति भावः ॥—पञ्चमी स्यादिति । तृतीयाप-
वादोऽयम् ॥—शतेनेति । शतमिह उत्तमर्गाय धार्यमाणत्वादणं 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति चकारात् कर्तृसंज्ञं च ॥

१ गम्यमानापीति—विशिष्य तद्वाचकशब्दानुपात्तेत्यर्थः । २ दिशि दृष्ट इति—शब्दग्रहणसामर्थ्यादिति भावः । ३ आरभ्येति—
अवाचीमारभ्येत्यादौ तु आरभ्येत्यस्य गृहीत्येत्यर्थः । ४ पञ्चमीति—पञ्चम्यपीत्यर्थः । तेन 'करस्य करमो बहिः' इत्यपि सप्रपादम् ।

बन्धितः । ॥ विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् । २।३।२५। गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याजाड्येन वा बद्धः । गुणे किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियां किञ् । दुःख्या मुक्तः । विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च कचित् । धूमादस्त्रियाम् । नानि घटोऽनुपलब्धेः । ॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २।३।३२। एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्याग्रहणं समुच्चयार्थम् । पञ्चमीद्वितीयेऽनुवर्तते । पृथग् रामेण रामात् रामं वा । एवं विना नाना । ॥ करणे च स्तोकात्पङ्कच्छ्रुतिपयस्यासत्त्ववचनस्य । २।३।३३। एभ्योऽद्रव्यवचनभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ न्तः । न्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः । ॥ दूरान्ति-कार्थेभ्यो द्वितीया च । २।३।३५। एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं दूरान् दूरेण वा । अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नह । दूरः पन्थाः । ॥ पृष्ठी शेषे । २।३।५०। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसंबन्धः शेषस्तत्र पृष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि संबन्धमात्रविधक्षायां पञ्चैव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति ।

—बन्धित इति । ध्यन्ते प्रयोजककर्तुः शतस्य हेतुसंज्ञाप्यस्तीति पञ्चम्यत्र स्यादेवातोऽकर्तरीत्युक्तमिति भावः ॥—योग-विभागादिति । एतच्च 'हेतुमनुप्येभ्यः—' इति सूत्रे पदमन्वया स्पष्टम् ॥—स्त्रियां चेति । 'बाहुलकं प्रकृतेस्तदनुदृष्टेः' इति वार्तिकनिर्देशोऽपीह ज्ञापकः ॥—पृथग्विना—॥ ननु तृतीयाभावपक्षे 'एनपा द्वितीया' इति प्रकृता द्वितीयेव स्यात् । यदि तु द्वितीया विकल्पेन भवेत्, तदा पञ्चम्यपि स्यात् । सा तु नित्यैव तस्माद्विभक्तित्रयसमावेशो दुरुपपाद इत्यत आह—अन्यतरस्याग्रहणं समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः ॥—पञ्चमीति । तत्र मण्डूकप्रुल्या पञ्चमी, द्वितीया तु सन्निहितैव । इह पृथगर्थेति सूत्रयितव्ये पर्यायत्रयोपादानं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम्, तेन हिरुग् देवदत्त-स्येत्यत्र नेत्याहुः ॥ 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्' इति सुवचम् । नानाजिति प्रत्ययग्रहणे तदन्तयोर्विनानानाशब्द-योर्लोभात् ॥—नानेति । 'हिरुङ्गानां च वर्जने' इत्यमरः । 'नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा' इति प्रयोगः ॥—करणे च—॥ अन्यतरस्यामिति वर्तते पञ्चमीति च, तेन करणे तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे पञ्चमी विधीयते तथा मुक्ते करणत्वादेव तृतीया सिद्धेत्याशयेनाह—तृतीयापञ्चम्यौ स्त इति ॥—स्तोकेनेति । अनायासेन मुक्त इत्यर्थः ॥—दूरं दूराद्-रेण वेति । इह मत्तम्यपि वक्ष्यते । किं च 'दूरान्तिकार्थेभ्यः—' इति सूत्रस्य 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्युत्तरसूत्रेऽन्यतुवर्तना-दधिकरणेऽप्येभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यम् ॥ तथा च प्रयुज्यते—'दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम्' इति । आवसथ-स्य दूरे इत्यर्थः ॥—असत्त्ववचनस्येति । सत्त्ववचनत्वमिह सत्त्वविशेषकत्वम् । एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिका-र्थविशेषकं व्युदस्यते तदाह—दूरः पन्था इति । एतेन 'करणे च स्तोका—' इति सूत्रे 'करणे किम् । क्रियाविशेषणे कर्मणि सा भूत् । स्तोके पचति । क्रिया न द्रव्यम्' इति प्राचां ग्रन्थोऽपि व्याख्यातः । न च क्रियाया विशेष्यत्वेन 'द्रव्यत्वावश्यभावात् नैतत् प्रत्युदाहरणं युक्तमिति वाच्यम् । धातुवाच्यायाः क्रियायाः असत्त्वरूपत्वस्याकरे प्रसिद्धत्वात् । न च विशेष्यत्वे तद-नुपपत्तिः । कर्तृकमेतरकारकलिङ्गानन्वयित्वमात्रेणालरूपत्वोपपत्तेः ॥ उक्तं च—'क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः । असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम्' इति ॥ फलं व्यापारश्च क्रिया, फलाधारकारकं कर्म, व्यापाराधारकारकं कर्तेति विवेकः ॥—पृष्ठी शेषे ॥ उपयुक्तादन्यः शेषः, कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थपर्यन्ता उपयुक्तास्तत्र द्वितीयादीनां विधानादतो व्याचष्टे—कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त इति ॥—राज्ञः पुरुष इति । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्रा-धान्यादप्रधानादेव पृष्ठी । प्रत्ययार्थस्तिवह पुरुषविशेषणम् । राजनिरूपितसेवकत्वसंबन्धवान् पुरुष इत्यर्थविवक्षायां प्रधानात् पुरुषशब्दान्न पृष्ठी । उक्तन्यायविरोधात् शेषत्वाभावाच्च । राज्ञः पुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ पुरुषशब्दो हि प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः । पुरुषेण कृतमित्यादौ कारकाधिकः । यदा तु पुरुषनिरूपितसेव्यत्वसंबन्धवान् राजेत्यर्थविवक्षा तदा पुरुषशब्दादपि पृष्ठी भवत्येव पुरुषस्य राजेति ॥ यत्तु अप्रधानं शेष इति केथिदुक्तम् । तत्र । प्रातिपदिकार्थमात्रे शुक्लः पटः श्यामो घट इत्यादौ विशेषणे पृष्ठीप्रसङ्गात् । न च प्रथमया बाधः । तस्याः प्रधाने चरितार्थत्वात् ॥—कर्मादीनामपीति । यथा विशेषाविवक्षायां रूपवानिति प्रत्युज्यते, विशेषविवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि, तथेदमपि न्यायसिद्धमिति भावः ॥—सतां गतमिति । सत्प-रुषसंबन्धि गमनमित्यर्थः । सन्तो गच्छन्तीत्यत्र व्याख्यातेन कर्तृत्वसंबन्धस्योक्तत्वात् संबन्धमात्रविवक्षा कर्तुं न शक्यत इति पृष्ठीह न भवति, किं तु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैवेत्याहुः ॥—सर्पिषो जानीते इति । वस्तुतः करणस्य संबन्धमात्रविव-क्षायां पृष्ठी । सर्पिःसंबन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः । 'अकर्मकाच्च' इत्यनेन वा जानातेस्तद् ॥ अन्ये तु व्याचक्षुः, कर्मणः शेषत्वविवक्षाया

१ धूममिति—धूमपदं स्वज्ञाने, अग्निमत्पदं च स्वज्ञानविषये लक्षणिकं बोध्यमिति । २ अद्रव्येति—द्रव्यमिद्वचने-भ्य इत्यर्थः । द्रव्यशब्देनात्र सर्वनामपरामर्शयोग्यं लिङ्गनिरूपितविशेष्यं वा गृह्यते । ३ कर्मादीनामपीति—आदिपदेन कर्तुरपि ग्रहणं, 'क्तस्य च वर्तमाने' इत्यत्र भाष्ये छात्रस्य हसितमिति प्रयोगात् । ४ संबन्धमात्रविवक्षायामिति—क्रियाकारकभावमूलक-संबन्धस्यैव विवक्षायां ननु कर्मत्वादिविवक्षायामित्यर्थः ।

एधो दकस्योपस्कुरुते । अजे शमोश्चरणयोः । फलानां वृत्तः । ॥ पृष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ १२।३।२६। हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ घोष्ये पृष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति । ॥ सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ १२।३।२७। सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ घोष्ये तृतीया स्यात् पृष्ठी च । केन हेतुता वसति । अन्य हेतोः ॥ ॥ निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवं किं कारणं को हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि । प्रत्यग्रहणादन्वयनाम्नः प्रथमाद्वितीये न न्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः स्येयः । जानाय निमित्तायेत्यादि । ॥ पृष्ठयन्त्यर्थप्रत्ययेन ॥ १२।३।३०। एतयोगे पृष्ठी स्यात् । दिक्शब्देनि पञ्चम्या अपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः पुरः पुरस्तात् उपरि उपरिष्ठान् । ॥ एतपा द्वितीया ॥ १२।३।३१। एतवन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । एतपेति योगविभागात्पृष्ठपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण । ॥ दूरान्तिकार्थैः पृष्ठयन्त्यन्तरस्याम् ॥ १२।३।३४। एतयोगे पृष्ठी स्या-

पृष्ठी । सर्पिःसंवन्धि ज्ञानमित्यर्थ इति ॥—एधो दकस्येति । एधाश्च उदकं चैषां समहार एधोदकम् । ‘जातिरप्राणिनाम्’ इत्येकवद्भावः । यद्वा एधांसि च दकं चेति विग्रहे पूर्ववदिकवद्भावः । उदकपर्यायो दकशब्दोऽप्यस्ति । तथा च हलाबुधः—‘सुवनममृतं जीवन्तं दकं च’ इति ॥—उपस्कुरुते इति । गन्धनादिमुन्नेनात्मनपदम् । ‘उपाप्रतियक्’ इति मुट् ॥ न चैवं ‘ज्ञोऽविदर्थस्य करणे’, ‘अर्धार्थद्वयेषां कर्मणि’, ‘कृत्रः प्रतियक्ते’, ‘रजार्थानां भाववचनानामज्वरे’, ‘अशिपि नाधः’, ‘जातिनिग्रहणनाटकाथपिषां हिंसायाम्’, ‘व्यवहृषणोः समर्थयोः’ ‘कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे’ इति शेषपृष्ठीविधानार्थमट्-मूत्रां निष्फला स्यादिति वाच्यम् । सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात् । तथा हि ‘ज्ञोऽविदर्थस्य’ इत्यादौ शेष इत्युवर्तते । शेषत्वेन विवक्षिते तु करणादौ पृष्ठी सिद्धेव । तदयमर्थः—इह पृष्ठेव, न तु तद्भू । तथा च लुक्ः प्रयोजकभूतः समास एव न भवतीति । न चाष्टसूच्या लुङ्मात्रनिवृत्तिफलकत्वमेवास्तु, समासस्तु स्वीक्रियतामिति वाच्यम् । इष्टानुरोधेन समास एव न भवतीति व्याख्यानस्योचितत्वात् । तथा च वातिकं ‘प्रतिपदविधाना पृष्ठी न समस्यते’ इति ॥ हरिश्चाह ‘कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः । प्रोक्ता प्रतिपदं पृष्ठी समासस्य निवृत्तये’ इति ॥ एवं च शेषपृष्ठीविधानार्थां सर्पिषो ज्ञानं, मातुः स्मरणमित्यादीन्यसमस्तान्येव माधूनि । हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषपृष्ठीविधानार्थां कृत्रयोगपृष्ठाः समासे बोध्यानि । तत्र च कारकपूर्वकत्वात् ‘गतिकारक-’ इत्यादिना कृदुत्तरपदप्रवृत्तिस्वरूपेण सन्धोदात्तत्वं भवति । शेषपृष्ठा समासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टम् । तथा च स्वार्थेयमष्टसूत्रीति निष्कर्षः । किं च मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोऽपि फलं, न हि तत्र कारकपृष्ठी लभ्यते ‘न लोका-’ इति निषेधात् । आह च—‘निष्प्रायां कर्मविषया पृष्ठी च प्रतिविध्यते । शेषलक्षणया पृष्ठा समासस्तत्र नेष्यते’ इति । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥—पृष्ठी हेतु—॥ अत्र ‘हेतौ’ इत्युवर्तते तदाह—हेतौ घोष्य इति ॥—अन्नस्येति । ‘हेतौ’ इति तृतीयायां प्राप्तायामनेन पृष्ठी ॥ हेतुप्रयोगे किम् । अत्रेन वसति ॥ हेतौ घोष्ये किम् । अन्नशब्दात् पृष्ठी यथा स्यादित्येके । अन्नस्य हेतोस्तुभ्यं नम इत्यत्र दुष्प्रसङ्ग-व्दान्मा भूदित्यन्ये ॥—सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ इह सर्वनाम्न इति प्रयोगोपेक्षया पृष्ठी । पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात् पृष्ठी-तृतीये न स्यातामित्याशयेनाह—सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चेति । कस्माद् भवतीत्यपेक्षायाम् अर्थात् सर्वनाम्नहेतुभ्यामिति संबध्यते ॥ अत्र व्याचष्टुः । यद्यपि सर्वनाम्न इति पदस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽपि हेतुशब्दस्य विशेषणत्वे सामानाधिकरण्यादप्युपपद्यत इति न क्षतिः, तथापि विशेषत्वं त्वयं विधिर्न स्यादिति बोध्यमिति ॥—निमित्तपर्यायेति । पर्यायग्रहणस्य फलमाह—एवमित्यादिना । एतद्वातिकेन ‘पृष्ठी हेतुप्रयोगे’, ‘सर्वनाम्नस्तृतीया च’ इति सूत्रद्वयं गतार्थमिति बोध्यम् ॥—पृष्ठयत्तस-॥ ‘दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्’ इत्यस्य योऽर्थो दिग्देशकालरूपः सोऽर्थो यस्य प्रत्ययस्य सोऽतन्तर्धप्रत्ययः, अस्तातिप्रभृतयः पञ्च, तदन्तेन योगे इत्यर्थः । अतस्तुचोऽस्तात्यन्तरत्वेऽपि लाघवापुरोधेन अस्तात्यर्थेति नोक्तमित्याहुः ॥—पञ्चम्या अपवाद इति । ‘ततः पश्चात् संस्यते ध्वंस्यते च’ इति भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्दयोरे तु पञ्चम्यास्तु । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्देनाव्ययीभावो न भवतीति वक्ष्यते ॥ प्रत्ययग्रहणं किम् । इह सा भूत्, प्राग् ग्रामात् । प्रत्यग् ग्रामात् ॥ कृतेऽपि प्रत्ययग्रहणे कुतो नेति चेत् । अत्राहुः । कैयटादयः—प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति छते अस्तातौ पृष्ठभावः ॥ ‘अन्यारात्-’ इत्यत्राहोत्तरपदस्यापीदं प्रयोजनमुक्तम् । तत्रान्यतरच्छब्दसमवकुमेकप्रयोजनत्वादिति प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥—पुर इति । ‘पूर्वापराधरावराणाम्’ इत्यसिप्रत्यये पुरादेशः ॥—पुरस्तादिति । ‘दिक्शब्देभ्यः’ इत्यादिनास्तातिः, ‘अस्ताति च’ इति पूर्वस्य पुरादेशः ॥—एतपा—॥ कथं तर्हि ‘तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणासदीयम्’ इति । उत्तरेणेत्येतद् ‘दूराच्छब्दं सुरपतिधनश्चाराणा तोरणेन’ इति तोरणसमानाधिकरणं तृतीयान्तं न त्वेनबन्तमित्याहुः ॥ ‘धनपतिगृहादुत्तरेण’ इति कैश्चित् पठ्यते, तदा तु सम्यगेव ॥—दक्षिणेनेति । दक्षिणस्यामदूर इत्यर्थे ‘एनबन्त्यतरस्याम्’ इत्यादिना एतप ॥—दूरान्तिकार्थैः—॥

१ एधो दकस्येति—एधः कर्ता, दकस्य उदकस्य । एधशब्दोऽदन्तः पुंलिङ्गः ‘कारके’ इति सूत्रे भाष्ये प्रत्युक्तः । ‘एधाः पक्ष्यन्तीति । सान्तः क्षीवो वा’ इति शब्देन्दुशेखरे । २ किं निमित्तमिति—इदं प्रथमान्तं द्वितीयान्तं च ।

त्पञ्चमी च । दूरं निकटं ग्रामस्थ ग्रामाद्या । ॥ श्लोऽविदर्थस्य करणे । २।३।५१। जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वे-
न विवक्षितं पठ्यते । सर्पिषो ज्ञानम् । ॥ अधीगर्थद्वयेशां कर्मणि । २।३।५२। एषां कर्मणि शेषे पठ्यते स्या-
त् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो दयनम्, ईशानं वा । ॥ कृजः प्रतियत्ने । २।३।५३। कृजः कर्मणि शेषे पठ्यते स्या-
द्गुणाधाने । एषो दकस्योपस्करणम् । ॥ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरः । २।३।५४। भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जि-
तानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे पठ्यते स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा ॥ ॐ अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम् ॥ रोगस्य
चौरज्वरः । चौरसंतापो वा । रोगकर्तृकं चौरस्यदन्दि ज्वरादिकमित्यर्थः । ॥ आशिपि नाथः । २।३।५५। आशीर-
र्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि पठ्यते स्यात् । सर्पिषो नाथनम् । आशिषीति किम् । माणवकनाथनम् । तत्संबन्धिनी याच्जे-
त्यर्थः । ॥ जासिनिग्रहणनाटक्राथपिपां हिंसायाम् । २।३।५६। हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि पठ्यते स्यात् । चौर-
स्योजामनम् । निग्रो मंहतो विपक्षतो व्यस्ता वा । चौरस्य निग्रहणनम् । प्रणिहननम् । निहननम् । ग्रहणनं वा ।
नट अवस्कन्दने चुरादिः । चौरस्योच्चाटनम् । चौरस्य क्राथनम् । वृषलस्य पेषणम् । हिंसायां किम् । धानापेषणम् ।
॥ व्यवहृणोः समर्थयोः । २।३।५७। शेषे कर्मणि पठ्यते स्यात् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता ।
शतस्य व्यवहरणं पणनं वा । समर्थयोः किम् । शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः । ॥ दि-
वस्तदर्थस्य । २।३।५८। द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि पठ्यते स्यात् । शतस्य दीव्यति ।

पठ्यां प्राप्तायां पक्षे पञ्चम्यर्थं वचनम् । इहान्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थं, तेन विप्रकृष्टपि पञ्चमी समुच्चयते व्याख्यानात्,
न तु संनिहिते अपि द्वितीयावृत्ताये तदाह—पञ्चमी चेति ॥—सर्पिषो ज्ञानमिति ॥ वस्तुतः करणीभूतं
यत्सर्पिः तत्संबन्धिनी प्रक्षितिरित्यर्थः । ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तां जानातेर्लक्षणा ॥—अधीगर्थ—॥ अधिशब्दोच्चारणम् ।
'इडिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरतः' इति ज्ञापनार्थम् । अन्यथा 'स्मृत्यर्थद्वयेशाम्' इत्येव वृथात् 'इगर्थे—' ति वा ॥ इडंशे नेदं
ज्ञापकमिति चेत्तर्हि तदंशे 'गिरक्षयने वृत्तम्' इत्यत्राधिशब्दोच्चारणं ज्ञापकमस्तु ॥ अत्र व्याचक्षुः । कर्मणि किम् । करेण
शेषत्वविवक्षायां मा भूत् । मातुर्गुणस्मरणम् । अत्र माता कर्म, गुणास्तु करणम्, उभयत्र शेषत्वविवक्षायामपि मातृशब्दा-
देवानेन मूत्रेण पठ्यते गुणशब्दाच्च 'पठ्यते शेषे' इत्यनेन । तेन गुणस्मरणमिति समासो भवतीति ॥—रुजार्थानाम्—॥
'रुजो भङ्गं' भिदादिपाठादत एव निपातनाद्वा अडि टाप् । रुजा व्याधिरर्थो येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववाचकत्वा-
व्यभिचाराद् भावशब्देनात्र घनादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते । वक्षीति वचनः । बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् । प्रकृत्यर्थस्तु न
विवक्षितः । नहि भावो वक्ता संभवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुत्वनिर्वाहार्थं वचिरिति बोध्यः । तथा चायमर्थः । भावो व-
चनः कर्ता येषां तेषां भाववचनानामिति, तदेतद्वाच्ये—भावकर्तृकाणामिति । 'रुजार्थानां भावकर्तृकाणाम्' इत्येव
सूत्रयितुं युक्तम् ॥—चौरस्येति । चुरा शीलमस्य चौरः । अत्र कर्मणि शेषत्वविवक्षायामनेन पठ्यते ॥—रोगस्ये-
ति । 'पदरज—' इति घञा रोगो भावोऽभिधीयते स च रुजायां 'कर्तृकर्मणोः—' इति रोगशब्दात् पठ्यते ॥ भावकर्तृ-
काणां किम् । श्लेष्मणश्चौररुजा । 'मातुः पित्तं कफः श्लेष्मा' इत्यमरः ॥—चौरज्वर इति । इह चौरशब्दाद् 'रुजार्थानां'
इति षष्ठ्या अप्रवृत्तौ 'षष्ठां शेषे' इत्यनेन 'पठ्यते' इति समासो भवत्येवेति भावः ॥—सर्पिषो नाथनमिति ॥ सर्पिर्भे-
भूयादित्याशासनमित्यर्थः ॥—माणवकनाथनमिति । यद्यपि कर्मत्वविवक्षायां 'कर्तृकर्मणोः—' इति यदा षष्ठी, तदा
आशिष्यपि समासोऽस्त्येव । तथापि तत्र 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिसंखरः, समासान्तोदात्तत्वं तु या-
च्नादावेव न त्वाशिषीति तिष्कपे इति कौस्तुभे स्थितम् ॥—जासि—॥ 'जसु ताडने', 'जसु हिंसायाम्' इति च चुरा-
दिस्त्वस्येदं ग्रहणं न तु दैवादिकस्य 'जसु मोक्षणे' इत्यस्य । जासीति निर्देशात् 'हिंसायाम्' इति वचनाच्च ॥—निग्रहण-
नमिति । 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति णत्वम् ॥—प्रणीति । 'नेर्गद—' इति णत्वम् ॥—चुरादिरिति । 'नट वृत्तौ' इति तु न
गृह्यते दीर्घनिर्देशादिति भावः ॥—क्राथनमिति । 'कथ हिंसायाम्' इति घटादौ पठ्यते, तस्य मित्त्वेऽपि इह निपातना-
द्वद्धिः । मित्त्वफलं तु निपातनात्परत्वात् 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घे चरितार्थमिति घटादौ वक्ष्यति ॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तम् ।
'घटादिपाठो 'घटादयः पित्तः' इत्यादिदक्षिकत्वे अङ् यथा स्यादित्येतदर्थः इति तन्मन्दम् । 'घटादयः पित्तः' इति हि
मध्ये सूत्रितम् । तेन पूर्वेषां त्वरत्यन्तानामेव पित्तं, न तु ज्वरादीनां परेषामिति । अत एव त्वरत्यन्तान्त्रयोदशानुदात्ततः
'पित्तश्च' इति घटादौ वक्ष्यति ॥—पणनमिति ॥ 'स्तुतावेव' इति वक्ष्यमाणत्वादायस्याभावः ॥—ब्राह्मणपणनमिति ।
'आचादय आर्धधातुके वा' इत्यायस्य विकल्पः ॥—दिवस्तद—॥ तच्छब्देन व्यवहृणौ परामृश्येते तौ च द्यूते क्रय-
विक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थो पूर्वसूत्रे गृहीतावित्याशयेनाह—द्यूतेति ॥ पूर्वसूत्र एव दिवेः पाठे तदर्थस्येति न कर्तव्यमिति
यद्यपि लाघवं, तथापि योगविभाग उत्तरार्थः ॥—कर्मणीति । इह शेष इति न संबध्यते उत्तरसूत्रे विकल्परम्भसामर्थ्या-
त् । अन्यथा षष्ठां विकल्पितायां तस्या मुक्ते शेषे विभक्त्यन्तरस्याप्राप्त्या द्यूथैव विकल्परम्भः स्यादिति भावः ॥ अन्ये

१ समर्थयोरिति—समपर्थयसंज्ञेन सह सुप्नुपेति समासः । शकत्वादित्वात्पररूपं वा । तुल्यार्थयोरिति भावः ।

तदर्थस्य किम् । ब्राह्मणं दीव्यति । नौतीत्यर्थः । ॥ विभापोपसर्गे ॥ २।३।५९। पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति । ॥ प्रेप्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ २।३।६१। देवतासंप्रदानेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेप्यब्रुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दान्पठ्यतीत्यान् । अत्रये छागस्य हविषो वपाया मेदनः प्रेप्य अनुब्रूहि वा । ॥ कृतवोऽर्थ-
प्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ २।३।६४। कृतवोर्थाणां प्रयोगे कालवाचिन्धिकरणे शेषे पठ्यतीत्यान् । पञ्चकृतवोऽहो भो-
जनम् । द्विरहो भोजनम् । शेषे किम् । द्विरहन्त्यध्ययनम् । ॥ कर्तृकर्मणोः कृति ॥ २।३।६५। कृद्योगे कर्तरि कर्मणि
च पठ्यतीत्यान् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः ॥ ॥ गुणकर्मणि वेप्यते ॥ नेनाऽध्वस्य नृपस्य नृपं वा । कृ-
ति किम् । तद्धिते माभूत् । कृतपूर्वा कटम् । ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ २।३।६६। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र
त्वाहुः, लाघवात् पूर्वसूत्रे एव दिवोप्रहणं कर्तव्ये पृथग्योगकरणसामर्थ्यादत्र शेष इति न संबध्यते । न चोत्तरार्थत्वानुपपत्त्यो-
गस्य नोक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । संकोचे मानाभावेन फलद्वयस्यापि सुवचनादिति शेष इत्यस्यासंबन्धादिह त्रिसूच्यां
तिङन्तमुदाहरति—शतस्य दीव्यतीति ॥—प्रेप्यब्रुवोः—॥ इत्यनेनैवादिकस्य लोटो मध्यमपुरुषैकवचनं प्रेप्येति ।
तत्साहचर्याद्ब्रुविरपि तथाभूत एव गृह्यते । अत एवेह शेषप्रहणं न संबध्यते तिङन्तेन सह समासस्याप्रमत्तत्वात् ॥ प्रे-
प्यब्रुवोः किम् । अत्रये छागस्य हविर्वपां नेदो जुहुधि ॥ हविषः किम् । अत्रये गोमयाजि प्रेप्य ॥ देवतासंप्रदाने किम् ।
माणवकाय पुरोडाशान् प्रेप्य ॥ हविषः प्रस्थितत्वेन विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ इन्द्राग्निभ्यां छागस्य ह-
विर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेप्य ॥—कृतवोऽर्थ—॥ कृतवमुचोऽर्थ इवाथो येषां प्रत्ययानां ते कृतवोऽर्थाः ॥—शेषे इति । इह
'दिवस्तदर्थस्य' इत्यादिमूत्रपदके विच्छिन्नमपि शेषप्रहणमनुवर्तते व्याख्यानात् ॥—पञ्चकृत इति । 'संख्यायाः क्रिया—'
इत्यादिना कृतसुच् ॥—द्विरिति । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' ॥—कर्तृकर्मणोः कृति ॥ शेष इति निवृत्तं, 'कर्तरि च कृति'
इति सूत्रे कृतेन चकारेण 'अधीगर्थ—' इति सूत्रात् 'चतुर्थ्यर्थं बहुलं छन्दसि' इति पर्यन्तमनुवर्तमानस्य कर्मणीत्यस्यानुक-
र्षणसंभवेऽपि पुनरत्र कर्मप्रहणादित्याहुः । तन्मन्दम्, संनिहितस्याधिकरणस्यानुकर्षणप्रसङ्गे तन्निवृत्तये कर्मप्रहणसंभवात् ।
तस्मात् व्याख्यानमेवात्र शरणमित्यपरे ॥ कर्तृकर्मणोः किम् । शब्देण भेत्ता ॥—कृतिरिति । करणं कृतिः 'क्रियां कृति' ।
कृष्णोऽत्र कर्ता ॥ कर्मणुदाहरति—जगत इति । कृष्णस्य तृचाभिहितत्वात् ततः पठ्यतीति न भवति ॥—कृति किमिति ।
नन्विह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया आक्षिप्यते तद्व्याची तु धातुरेव । धातोश्च द्विविधाः प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च । तत्र तिङ्प्रयोगे कटं
करोतीत्यादौ 'न लोका—' इति प्रतिषेधेन भाव्यम् । ततश्च परिशेषात् कृद्योगे एव पठ्यतीति भविष्यति, तस्मात्किं कृदप्रहणेने-
ति प्रश्नः ॥—कृतपूर्वा कटमिति । अत्र करोतिक्रियापेक्षमनभिहितं कर्मत्वं कटस्यास्त्येवेति पठ्यतीत्यात्तद्विधाधिकार्ये तु
सा मा भूदित्येतदर्थं कृदप्रहणमिति भावः । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन् विग्रहे कस्य कर्मणि विधानात्तेनैवाभिहितं
कर्मति नैव द्वितीया प्राप्नोति, नापि तदपवादभूता पठ्यतीति, इहाप्यनभिहिताधिकारात् । किं च कृतशब्दस्य कटसापेक्षतया स-
मासो दुर्लभ एव, एवं तद्वितीऽपीति चेत् । अत्राहुः । पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहे अविवक्षितकर्मतया भावे क्तप्रत्यये कृतश-
ब्दस्य कटसापेक्षत्वाभावात् समासतद्विती भवत एव । तथा च 'कृतपूर्वं च पूर्वं कृतवान्' इत्यनेन समामार्थः संपद्यते शु-
णभूतयापि क्रियया कारकाणां संबन्धस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनादत्रापि करोतिक्रियापेक्षं कर्मत्वं कटस्याभ्युपगम्यते ।
तच्च कर्मत्वं न केनाप्यभिहितम् । भावे कस्य, कर्तरि इतिप्रत्ययस्य च विधानात् । अतोऽसति कृद्वहणे पठ्यतीत्यादेवेति ।
एवं च ओदनस्य पाचकतम इत्यत्र पठ्या असाधुत्वे इष्टापत्तिरेव शरणम् । कृतपूर्वास्तत्र समासतद्विती भवत एवेत्युक्तम् ।
तत्र समासः 'सुप्सुपा' इति बोध्यः । तद्वितीत्यु 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च' इति कर्तरि इनिः । तद्विधौ 'श्राद्धमनेन' इति सू-
त्रादनेनेत्यनुवृत्तेः स्यादेतत् । भिदेर्षन्तात् 'पर्यायाहृणोत्पत्तिषु' इति ण्वुचि भेदिका यज्ञदत्तस्य देवदत्तस्य काष्ठानामि-
त्युभाभ्यामप्यनेन कृद्योगपठ्यती जायते तत्र मुख्यामुख्यसंनिधौ मुख्यस्येव कार्ये संप्रत्ययात् प्रयोजककर्तृवाचकादेव स्यात् ।
अन्यथा पाचयलोदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि लकारवाच्यत्वे उभाभ्यामपि कर्तृवाचकाभ्यां
प्रथमा स्यात् । नैवम् । प्रयोज्यप्रयोजकवाचकाभ्यां भेदेन पठ्यती जायते न त्वेकैवेति नेह मुख्यामुख्यन्यायप्रवृत्तिः । तत्र
तु लकारस्यैकत्वात् कर्तृस्त्वद्वाच्यलक्षणस्यानुक्तत्वात् प्रवर्तत इति वैपम्यात् । एवं च ओदनः पाच्यते देवदत्तेन यज्ञद-
त्तेनेत्यादावुभाभ्यामपि तृतीया स्यादेवेति बोध्यम् ॥ अत्र व्याचक्षते । 'तदहम्' इति निर्देशात् 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्ये-
तदित्यम् । तथा च 'धारयामोदमुत्तमम्' इति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति ॥—उभयप्राप्तौ—॥ कृतौत्यनुवर्तते । तेना-
न्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहिरित्याह—उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति । उभयशब्देन कर्तृकर्मणी परामुद्ध्येते । तेनैकस्मिन् कृति कर्तृ-

१ पूर्वयोगेति—एतेन अत्रापि शेष इति नानुवर्तते, तदर्थस्येति चानुवर्तते इति ध्वनितमिति बोध्यम् । २ कर्तृकर्मणो-
रिति—क्रियाविशेषणानां कर्मत्वेऽपि कर्मशब्देन तेषां न ग्रहणम्, अत एव दारुणे यथा भवति तथाध्यापक इत्यर्थकस्य
दारुणाध्यापकशब्दस्य सिद्ध्यर्थं मलोपवचने भाष्यकृता आरब्धम् । अन्यथा समासैवैव सिद्धे तद्वर्थं स्यात् इति । इदमेव
क्रियाविशेषणात् पृथग्भावे लिङ्गम् ।

कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्वर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ स्त्रीप्रत्यययोरकारयोर्नायं नियमः ॥ भेदिका विभित्सा वा रुद्रस्य जगतः ॥ ॐ शेषे विभाषा ॥ स्त्रीप्रत्ययइत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा । केचिद्विशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा । ॐ कस्य च वर्तमाने । २।३।६७। वर्तमानार्थस्य कस्य योगे षष्ठी स्यात् । न लोकेति निषेधस्याऽपवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । ॐ अधिकरणवाचिनश्च । २।३।६८। कस्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेवामासितं शयितं गतं भुक्तं वा । ॐ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृताम् । २।३।६९। एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशाः । कुर्वन् कुर्वाणे वा सृष्टिं हरिं । उः । हरिं दिदृक्षुः । अलंकरिष्णुर्वा । उक् । दैत्यान् घातुको हरिः ॥ ॐ कमेरनिषेधः ॥ लङ्स्याः कामुको हरिः । अव्ययम् । जगत् सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खलर्थः । ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तृप्तिप्रत्याहारः शतृशानचाविति तृशब्दादारभ्य तृनो नकारात् । शानन् । सोमं पवमानः । चानश् । आत्मानं मण्डयमानः । शतृ । वेदमधीयन् । तृन् । कर्ता लोकान् ॥ ॐ द्विषः शतुर्वा । मुरस्य मुरं वा द्विषन् ॥ सर्वोऽयं कारकपञ्चाः प्रतिषेधः ॥ शेषे षष्ठी

कर्मणोः प्राप्तिलाभादार्थमिदमोदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र नायं नियमः प्रवर्तते । तत्पुरुषे तु स्यादेवात्रातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमिति ध्वनयति—**कर्मण्येवेति** । एवं च कर्तरि षष्ठीप्रतिषेधोऽस्य सूत्रस्य फलं, न तु कर्मणि षष्ठीविधानमिति स्थितम् ॥—**स्त्रीप्रत्यययोरिति** । ‘स्त्रियां क्तिन्’ इत्यधिकारे विहितयोरित्यर्थः ॥—**नायं नियम इति** । अकाऽकारयोः प्रयोगे कर्मण्येव षष्ठी न तु कर्तरीति यो नियम उक्तः स न प्रवर्तते, किंतु कर्तर्यपि षष्ठी प्रवर्तत इति फलितोऽर्थः ॥ कथं तर्हि ‘सुद् तिथोः’ इति सूत्रे ‘सुटा सीयुटो बाधो न’ इति वृत्तिः । अत्राहुः । कर्तुः करणत्वविवक्षायां तृतीया बोध्यते ॥—**भेदिकेति** । भेदनं भेदिका । ‘पर्यायाईणोत्पत्तिषु ण्वुच्’ । ‘धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः’ इत्यनेन ण्वुलित्येके । ‘युवोरनाकौ’ स्त्रियां टापि ‘प्रत्ययस्थात्—’ इति इत्त्वम् ॥—**विभित्सेति** । भेत्तुमिच्छा । भिदेः सनि ‘हलन्ताच्च’ इति क्तिवाट्टुणाभावः । ‘अ प्रत्ययात्’ इत्यकारप्रत्यये टाप् ॥—**शेषे इति** । अकाऽकाराभ्यामन्यस्मिन् क्तिनादावित्यर्थः ॥ कर्तरि षष्ठीनिषेधफलकस्य ‘उभयप्राप्तौ’ इति सूत्रस्य तत्रैव कर्तरि षष्ठीसंपादनफलकस्य ‘स्त्रीप्रत्यययोरकारयोः—’ इति वचनस्य च प्राक् स्थितत्वात् कर्तर्येव विभाषा अनेन शेषवचनेन क्रियते, न तु कर्मणीत्याशयेनोदाहरति—**जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वेति** ॥—**अविशेषेणेति** । अकाऽकारभिन्ने कृन्मात्रे इत्यर्थः ॥—**अनुशासनमिति** । अनुशिष्यते असाधुशब्देभ्यः प्रविभज्य बोध्यते येनेति करणे ल्युट् ॥—**राज्ञां मत इत्यादि** ॥ ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ इति वर्तमाने क्तः । ‘पूजितो यः सुरासुरैः’ इत्यादौ तु भूते क्तो, न तु वर्तमाने । तेन तृतीया तत्रोपपद्यते । न च ‘मतिबुद्धि—’ इति सूत्रेण बाधः शङ्क्यः । ‘तेन’ इत्यधिकारे ‘उपज्ञाते’ इति लिङ्गेनाबाधज्ञापनात् ॥—**अधिकरण—**॥ अयमपि निषेधापवादः ॥—**आसितमिति** । आस्यते अस्मिन्नित्यासितं ‘क्तोऽधिकरणे च—’ इत्यधिकरणे क्तः ॥—**इदमेवामिति** । कर्तरि षष्ठीयम् । सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे कृते कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी, अनभिहितत्वाविशेषात् । इदमेषां भुक्तमोदनस्य । ‘उभयप्राप्तौ कर्मणि’ इत्ययं नियमस्तु नेह प्रवर्तते, ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इत्यनन्तरस्या एव षष्ठास्तन्नियमाभ्युपगमात् । एतच्च कौस्तुभे स्पष्टम् ॥—**न लोका—**॥ जिघृक्षितरूपविनाशप्रसङ्गात् तृनामित्यत्र णत्वं न कृतम् । उश्च उक्श्च उक्कौ, लश्चोक्कौ चेति विग्रहः ॥ ल इति लडादीनां सामान्यग्रहणं, तेषां च साक्षात् प्रयोगो न संभवतीति तदादेशा गृह्यन्त इत्याह—**लादेशा इति** । उदाह्रियन्त इति शेषः ॥ कटं कारयांचकारेत्यत्र कृत्संज्ञकलिङ्गन्तामन्तेन योगेऽपि कटस्य ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति षष्ठी न भवति ‘आमः’ इति लुक्तेऽपि लादेशत्वादित्याहुः ॥ नन्वेवमपि ‘बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः’ इत्यत्र ‘न लोका—’ इति निषेधाप्रवृत्तेः षष्ठी दुर्वारैव, न हि किकिनौ लकारौ, नापि तदादेशौ । नैष दोषः । ‘किकिनौ लिट् च’ इत्यनेन लिट्कार्यातिदेशः क्रियते, न तु लिट्संज्ञा । तथा च विशेषातिदेशे च सामान्यमप्यतिदिश्यते इति नानुपपत्तिः ॥—**दिदृक्षुरिति** । ‘सनाशंसमिक्ष उः’ ॥ उकारेण कृतो विशेषणात्तदन्तमपि लभ्यत इत्याशयेनाह—**अलंकरिष्णुरिति** । ‘अलंकृञ् निराकृञ्—’ इत्यादिना इष्णुच् ॥—**घातुक् इति** । ‘लषपत्—’ इत्यादिना उक्ञ् ॥—**ईषत्कर इति** । ‘ईषहुस्सुषु—’ इत्यादिना खल् । अर्थग्रहणादीषत्वानः सोमो भवतेत्युदाहार्यम् ॥ अव्याप्तिं परिहर्तुमाह—**प्रत्याहार इति** ॥—**पवमान इति** । ‘पृह्यजोः शानन्’ ॥—**मण्डयमान इति** । ‘मडि भूषायाम्—’ इदित्त्वानुम् ‘ताच्छील्यवयवोवचन—’ इति चानश् ॥—**अधीयन्निति** । ‘इड्धार्योः’ इति शता । शाननादिषु ‘लटः’ इत्यननुवृत्त्या लादेश इत्यसिद्धेः प्रत्याहारग्रहणमाश्रीयत इति भावः ॥—**तृप्तिप्रत्याहार इति** । ताच्छील्यदिषु ‘तृन्’ इति विहितस्तृन् प्रत्ययः । तृप्तिप्रत्याहारग्रहणान्नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पमाह—**द्विष इति** । ‘द्विष अप्रीतौ’ इत्यस्मात् ‘द्विषोऽसिन्ने’ इति विहितो यः शतृप्रत्ययस्तत्प्रयोगे वा षष्ठीनिषेध इत्यर्थः ॥—**सर्वोऽयमिति** । ‘अनन्तरस्य—’ इति न्यायादिति शेषः ॥—**शेषषष्ठीति** । शब्दबोधे वैलक्षण्यमस्तीति भावः । एवं चाश्वर्यो गवां

तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः । ॥ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ १२।३।७० ॥ भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे पठ्यते न स्यात् । मनः पालकोऽवतरति । ब्रजं गामी । शतं दायी । कु-
त्सनां कर्तरि वा ॥ १२।३।७१ ॥ पठ्यते वा स्यात् । मया मम वा मेव्यो हरिः । कर्तरीति किम् । गेयो माणवकः मा-
ह्वरः । भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र योगो विभज्यते ॥ कृत्यानाम् ॥ उभयप्राप्ताविति
नेति चानुवर्तते । नेन नेतव्या ब्रजं गावः कृष्णेन । ततः ॥ कर्तरि वा ॥ उक्तोऽर्थः । ॥ तुल्यार्थैरनुलोपमा-
भ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ १२।३।७२ ॥ तुल्यार्थयोगे तृतीया वा स्यात्पक्षे पठ्यते । तुल्यः नदगः समो वा कृष्णस्य
कृष्णेन वा । अनुलोपमाभ्यां किम् । तुला उपमा वा कृष्णस्य नाम्नि । ॥ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशा-
लमुत्थार्थहितैः ॥ १२।३।७३ ॥ एतदर्थयोगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे पठ्यते आशिषि । आयुष्यं चिरंजीविनं कृष्णाय कृष्णस्य
वा भूयान् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयान् । आशिषि किम् । देवद-
त्तस्यायुष्यमन्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम् । मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरौ न पठनीयः । ॥ आधारोऽधिकर-
णम् ॥ १२।४।४० ॥ कर्तृकर्मद्वारा तद्विष्टक्रियाया आधारः कारकमधिकरणमजं स्यात् । ॥ सप्तम्यधिकरणे च ॥ १२।३
॥ ३६ ॥ अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकारादुरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिधायकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आ-
स्ते । स्थात्यां पचति । मोक्षे इच्छाऽस्ति । सर्वस्मिन्नात्मनि । वनस्य दूरे अन्तिके वा ॥ दूरान्तिकार्थेभ्य इति विभक्ति-

बोहोऽगोपेनेत्यत्र शेषत्वविवक्षायां कर्तृवपि पठ्यते भवत्येवेति बोध्यम् ॥—अकेनोः—॥ आधमर्ण्ये अकल्याणनवादाह—भ-
विष्यत्यकस्येति । इनस्तु उभयोः संभवादाह—भविष्यदाधमर्ण्येर्धेनश्च योग इति । यथासंख्यं तु न भवति । भाष्ये
'अकस्य भविष्यति' 'इन आधमर्ण्यं च' इति योगं विभज्य व्याख्यानात् । इह भविष्यदिति स्वयंते तेन 'भविष्यति गम्यादयः'
इत्यधिकारे विहितः 'तुमुनपुल्लै—' इति ष्वलेव गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति—सतः पालक इति । सत इति शत्रुघ्नम् ॥
यस्तु कालसामान्ये 'ष्वल्लुत्तुर्वा—' इति ष्वल्लुक्स्तत्र न निषेधः । ओदनस्य पाचकः, पुत्रपौत्राणां दर्शक एतीति भावः ॥—
ब्रजंगामीति । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोषितिः' इत्यावश्यकं णितिः । यद्यप्ययं कालसामान्ये विहितस्तथापि 'भविष्यति
गम्यादयः' इत्युक्तेर्भविष्यदर्थकः । गम्यादयः, केचिदुणादयः केचिदष्टाध्वयीगता इति हरदत्तः ॥ ननु 'गत्वर्थकर्मणि
चतुर्थी वा' इत्येव सिद्धे द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाग्रहणार्थमिति ब्रजंगामीति सिध्यत्येवेति चेत् । अत्राहुः ।
इहैव सूत्रे ग्रामंगामीति भाष्योदाहरणात्सूत्रं नाङ्गीक्रियते । तेन ग्रामस्य गन्तेति पठ्येव साध्वी, न तु ग्रामं गन्तेति द्वि-
तीयेति ॥—शतं दायीति । 'आवश्यक—' इत्याधमर्ण्ये णितिः । भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योग इत्युक्तत्वात्नेह निषेधः ।
आवश्यकं करोत्यवश्यकरी कटस्य । गम्यादित्वाभावाद्वर्तमानेऽप्ययम् ॥—कृत्यानाम्—॥ 'कर्तृकर्मणोः—' इति नित्ये ग्राप्ते
विभाषयम् ॥—सेव्य इति । 'पेठ सेवकायां' 'कृहलोः—' इति कर्मणि प्वत् ॥—योगो विभज्यत इति । भाष्यकार-
रिति शेषः । 'उभयप्राप्ता—' इत्यनेन कर्तरि निषेधे सिद्धे कर्मणि निषेधार्थमिदम् । 'गुणकर्मणि वेप्वते' इति तूभयप्राप्ति-
रहितस्थले नेताश्चस्येत्यादौ चरितार्थमिति दिष्टम् ॥—तुल्यार्थैः—॥ शेषपठ्यां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीया अनेन विधीयते,
तथा तुक्ते पठ्येव भवेत्तदाह—पक्षे पठ्यति । बहुवचननिर्देशादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे 'तुल्यार्थैः—' इत्यर्थग्रहणं पदान्तर-
निरपेक्षेण ये तुल्यार्थास्तेषां ग्रहणार्थं, तेन गौरिव गवय इत्यादौ नेत्याहुः । कथं तर्हि 'तुलां यदारोहति दन्तवानसौ' इति
कालिदासः, 'स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुना' इति माघश्च । उच्यते । 'सह तुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीया । न चात्र सहशब्द-
योगो नेति शङ्क्यम्, विनापि तद्योगे तृतीयेत्यभ्युपगमात् । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्याग्रहणमुत्तरसूत्रे चकारेण तस्यानुकर्षणा-
र्थम् । अन्यथा हि तृतीयैवानुक्रुष्येत संनिहितत्वात् ॥—तुल्य इति । तुलया संमितस्तुल्यः । 'नौवयोधर्म—' इत्यादिना
यत् ॥—तुला उपमा वेति । तोलनं तुला अस्मिन्नेव सूत्रे णिलुङोर्निपातनात्तादुरिति साधवः । उपमितिरुपमा ।
'आतश्चोपसर्ग' इत्यङ् ।—हितमिति । 'हितयोगे च' इत्यनाशिपि चरितार्थमित्याशिष्यं विकल्प इति भावः ॥—
व्याख्यानादिति । सूत्रेऽर्थशब्दोऽपि पृथङ् निमित्तं, तथा च द्वन्द्व एवायं न त्वर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः ॥ इति षष्ठी ॥
—आधारः—॥ आग्रयितेऽस्मिन्नित्याधारः । 'अध्यायन्याय—' इति सूत्रे 'अवहाराधार—' इत्युपसंख्यानादधिकरणे घ-
ञ् । स चाधारः कस्येत्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारात्क्रियाया इति लभ्यते । इयं च संज्ञा साक्षात् क्रियाधारयोर्न संभवति प-
राभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वात् । अतो व्याचष्टे—कर्तृकर्मद्वारेति । एवं च भूतले घट इत्यादौ अस्तीति क्रिया-
ध्याहारो बोध्यः ॥—त्रिधेति ॥ एतच्च 'संहितायाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नयामास्ते इत्याद्यर्थं सामीपिकमधिकरणं
चतुर्थमपि केचिदिच्छन्ति ॥—कटे आस्त इति । कर्तृद्वारा क्रियाधारस्योदाहरणमिदम्, कर्मद्वारा क्रियाधारस्य तु
स्थाय्यां पचतीति ॥ वैषयिकाधारमुदाहरति—मोक्षे इति । अभिव्यापकस्य तु—सर्वस्मिन्निति । तिलेषु तैलमि-

१ स्यादेवेति—अत्र नवीनाः 'कारकपठ्यानिषेधविषये शेषे षष्ठी न भवति' इति वदन्ति, तच्च शेषरतोऽवगन्तव्यं, विस्तरभ-
वात्नेह लिख्यते । २ औपश्लेषिक इति—उप'समीपे'क्षेपः 'संबन्धः' तत्कृत इत्यर्थः । एतस्योदाहरणं तु गङ्गायां गाव इति ।

त्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः ॥ ॐ कस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनिः ॥ ॐ साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मा-
तुले ॥ ॐ निमित्तात्कर्मयोगे ॥ निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगसमवायात्मकः ॥ चर्मणि द्वीपिणं हन्ति दन्त-
योर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीन्नि पुष्कलको हतः ॥ १ ॥ हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता तन्निवारणार्थमिदम् ।
सीमाऽण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । योगविशेषे किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति । ॐ यस्य च भावेन भाव-
लक्षणम् । २।३।३७। यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुह्यमानासु गतः ॥ ॐ अर्हाणां
कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च ॥ सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु
तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति । ॐ षष्ठी चानादरे । २।३।३८। अनादराधिक्ये भावलक्षणे
षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्रात्रांजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः । ॐ स्वामीश्वराधि-
पतिदायादसाक्षिप्रतिभृत्प्रसूतैश्च । २।३।३९। एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिक-
सप्तम्यर्थं वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभविषुं जात इत्यर्थः । ॐ आयुक्तकु-
शलाभ्यां चासेवायाम् । २।३।४०। आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तन्तात्पर्येऽर्थे । आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः
कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा । आसेवायां किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः । ॐ यतश्च नि-
र्धारणम् । २।३।४१। जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ।

लाघप्यभिव्यापकस्योदाहरणमाहुः ॥—चतस्र इति । प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यर्थः । ‘द्वान्तिकार्थेभ्यः—’ इत्यस्येहानुवर्त-
नादधिकरणेऽप्येते बोध्याः ॥—कस्येन्विषयस्येति । इन् इन्नन्तः शब्दो विषयो वर्तनभूमिर्यस्य चान्तस्य तस्येत्यर्थः ॥
अन्ये लाहुः । इनो विषय इति षष्ठीसमासः । विषयशब्देनेह प्रकृतिरुच्येत । चान्तस्येनः प्रकृतिवादिति ॥—अधीती
व्याकरणे इति । भावे क्तप्रत्यये तत ‘इष्टादिभ्यश्च’ इति कर्तरीनां कृते पश्चाद्गुणभूतक्रियया संबध्यमानं व्याकरणमन-
भिहितं कर्मेति कृतपूर्वांकटमिति वद्वितीयात्र प्राप्ता । मासमधीती व्याकरणे इत्यादौ त्वकर्मकैर्धतुभिर्योगनिमित्तकस्य काल-
क्रमेणो बहिरङ्गत्वादिहाग्रहणमिति सप्तम्यभावः । न चैवं तत्र द्वितीयापि न स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेन द्वितीयावि-
धाने व्यक्तिपक्षाश्रयणात् । एतच्च कौलुभे स्थितम् ॥—साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ यत्रार्चा न विवक्षिता, किं तु तत्त्वक-
थनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्तिकेऽस्मिन् साधुग्रहणं साधुर्धृत्यो राज्ञीत्यादि यथा । ‘साधुनिपुणाभ्याम्’ इति सूत्रे साधुग्रहणं
तर्चायां विवक्षितायां प्रतियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः ॥—निमित्तमिह फलमिति । यदि तु कारणमित्युच्येत,
तर्हि जाष्येन बद्ध इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥—चर्मणीति । चर्मद्वीप्यादीनां समवायः संबन्धः ॥—हेतुतृ-
तीयेति । तादर्थ्ये चतुर्थीत्यपि बोध्यम् ॥—सीमाण्डकोश इति । तथा च मेदिनीकारः—‘सीमा घाटस्थितिक्षेत्रेष्व-
अण्डकोशेषु च स्त्रियाम्’ इति । ‘अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोः’ इति च ॥ हरदत्तसु पुष्कलकः शङ्खः । सीन्नि
सीमज्ञानार्थं हतो निहतः निखात इत्याह । अस्मिन् पक्षे सीमपुष्कलकयोः संयोगसंबन्धः ॥—यस्य च—॥ निर्ज्ञात-
कालं हि क्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकलालक्षणं, तत्र प्रसिद्धक्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्वाचकात् ब्रा-
ह्मणादिशब्दालक्ष्यलक्षणभावसंबन्धषष्ठ्यां प्राप्तायामियं सप्तमी । लक्षकत्वं क्रियायाः साक्षात्, आश्रयस्य तु ब्राह्मणादेः क्रि-
याद्वारेणेति बोध्यम् ॥ ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्तृयुदाहरणम् ॥ कर्मण्यह—गोष्विति ॥—अर्हाणामित्यादि ।
यस्यां क्रियायां ये उचितास्तं अर्हाः । तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या ॥ तथा यस्यां क्रियायां येषां कर्तृ-
त्वमुचितं तेषामकर्तृत्वे विवक्षिते च सप्तमी वाच्या ॥ तथा तद्वैपरीत्ये येषां कर्तृत्वमुचितं तेषामकर्तृत्वे येषां तु नोचितं
तेषां कर्तृत्वे च सप्तमी वाच्येत्यर्थः ॥ आयमुदाहरति—सत्सु तरत्सु इति । सन्तो हि तरणक्रियार्हाः कर्तारश्च ॥ द्वि-
तीयमुदाहरति—असत्सु तिष्ठत्सु इति । अत्र तरणक्रियायामसतामनर्हत्वमकर्तृत्वं च तिष्ठतिस्वल्पेन प्रतीयते । तद्वैप-
रीत्ये प्रथममुदाहरति—सत्सु तिष्ठत्स्विति । सतां हि तरणमुचितं तेषां चाकर्तृत्वं तिष्ठतिस्वल्पेन बोध्यते । द्वितीय-
मुदाहरति—असत्सु तरत्स्विति । असतां हि तरणमुचितं तेषां कर्तृत्वं तरत्सु इत्यनेन गम्यते ॥ यद्यपीदं ‘यस्य च
भावेन—’ इत्येव सिद्धं, तथापि लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायां सप्तम्यर्थमिदमिति कैयटादयः । तत्त्वतस्तु व्यर्थमेवेदमित्यन्ये ॥
—षष्ठी चानादरे ॥—अनादर इति । ‘यस्य च भावेन’ इत्यनेन सप्तमी । अनादरे सति यो भावं लक्षयतीति । त-
देतत्फलितमाह—अनादराधिक्य इति । केवलभावलक्षणे सप्तम्येव अनादराधिक्ये तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कर्षः ॥—
स्वामीश्वर—॥ ‘स्वाम्यर्थ—’ इति वक्तव्ये स्वाम्यादित्रयग्रहणं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् । ‘विरूपाणामपि समानार्थम्’ इ-
त्येकशेषोऽत्र न भवति स्वरूपपरत्वेन समानार्थकत्वाभावात् ॥—दायाद इति । दायमादत्ते इति दायादः । सोपसर्गादप्या-

१ निमित्तादिति—युक्ताफलाय करिणमित्यादौ तु ‘क्रियायौपपदस्य’ इत्यादिना चतुर्थी, तत्र ज्ञन्तीति शेषः । २ तत इति—
शापकक्रियाश्रयवाचकमित्यर्थः । ३ प्रात्रांजीदिति—अनादरविशिष्टं प्रव्रजनं धात्वर्थः ।

गां नृपु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां गोपु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छन्तां गच्छन्तु वा धावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु मैत्रः पटुः । ॥ पञ्चमी विभक्ते । १।३।४२। विभागो विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी । माधुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आहत्यतराः । ॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । १।३।४३। आभ्यां गे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगः । मातरि साधुनिपुणो वा । अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्कथने तात्पर्यम् ॥ ॥ अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ साधुनिपुणो वा मातरं प्रतिपर्यनु वा । ॥ प्रसितोत्सु-
भ्यां तृतीया च । १।३।४४। आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्मसमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरा वा । ॥ न-
क्षेत्रे च लुपि । १।३।४५। नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थमत्र वर्तमानानृतीयासप्तम्या लो-
धिकरणे । मूलेनावाहयेदेवीं श्रवणेन विमर्जयेत् । मूले श्रवणे इति वा लुपि किम् । पुण्ये शनिः । ॥ सप्तमीप-
थ्यां कारकमध्ये । १।३।४६। शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते न्तः । अद्य भुक्त्वाऽयं द्रव्ये द्व्यहाद्वा भो-
। कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः । इहस्योऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्यन् । कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः । अधि-
शब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते । तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वाधिको-
रिः । ॥ अधिरीश्वरे । १।४।९। स्वस्वामिभावसंबन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयमंजः स्यात् । ॥ यस्मादधिकं यस्य
श्वरवचनं तत्र सप्तमी । १।३।९। अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्थे हरगुणाः । परार्थादधिका-
यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः । अधि रामे भूः । सप्तमी शौण्डिरिति समासपक्षे
रानाधीना । अपडक्षेत्वादिना स्वः । ॥ विभाषा कुञ्जि । १।४।९.८। अधिः करोतौ प्राक्मंजो वा स्यादीश्वरेऽर्थे ।

न्नाद् अत एव निपातनात्कः । गवां गोपु वा दद्याद् इत्यत्र यद्यपि गवामित्येतत्समुदायस्य विशेषणं, तथापि दीयतेऽसौ
।य इति व्युत्पत्त्या अवयवार्थभूतमंशं स्पृशत्येव, तथा चात्र गवान्मकस्यांशस्य आदातेति फलितोऽर्थः ॥—पञ्चमी विभ-
५ ॥—भेद एवेति । न तु शब्दान्तरोपात्तमामान्याकान्ततेति भावः ॥—तत्र पञ्चमी स्यादिति । नन्वेवं माधुरा
यत्रापि पञ्चमी स्यात् । मैत्रम् । पूर्वसूत्रमिहानुवर्तते तेन यतो निर्धार्यते तत्र एवेत्यर्थात् निर्धारणावधेरेव पञ्चमीप्रवृत्तेः ।
नभिहिताधिकारान्माधुरा इत्यत्र नातिप्रसङ्ग इत्यन्ये ॥—माधुरा इति । न ह्यत्र निर्धारणावधेर्निर्धार्यमाणस्य गवां
ष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावोऽस्ति । किं तु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव ॥ इदं च सूत्रं बुद्धिपरिकल्पितापायमाश्रि-
।पादानप्रकरणे भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥—साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम्—‘पुण कर्मणि शुभे’ अस्मान्निपूर्वादिशुपधल-
णः कः । ‘अर्च पूजायाम्’ अस्माद्वादिनात् ‘गुरोश्च हलः’ इत्यप्रत्यये टाप् । चौरादिकान् ‘प्यासश्रन्धः—’ इति युच्य-
नेति स्यात् ॥—निपुणो राज्ञ इति । साधुशब्दप्रयोगे लर्चां विना सप्तमी भवत्येव ‘साध्वसाधुप्रयोगे च’ इति वार्ति-
।त् ॥—अप्रत्यादिभिरिति । ‘लक्षणेत्थम्—’ इति सूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः ॥—प्रसितोत्सुका—‘तत्परे प्रसि-
।सत्तौ’ इत्यमरः । उत्सुकसाहचर्यात् प्रसितोऽपि तत्परे एवेह गृह्यते रुढ्या च । तेन प्रकर्षेण सितः शुक्रः इत्यर्थे न
वति ॥—नक्षत्रे च लुपि ॥ लुप्शब्दोऽत्रार्थविशेषे लाक्षणिक इत्याशयेनाह—यो लुप्संज्ञयेत्यादि ॥—अधिकरण
ति । एतच्च ‘सप्तम्यधिकरणे च’ इत्यतो मण्डूकमुत्यानुवर्तते इति भावः ॥ अधिकरणे किम् । मूलं प्रतीक्षते, मूलाय
दृढयति ॥—मूलेनेति । ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ इत्यणो ‘लुवविशेषे’ इति लप् ॥ नक्षत्र इति किम् । पञ्चालेषु तिष्ठति ।
ह ‘जनपदे लुप्’ इति लुप् ॥—सप्तमीपञ्चम्या—‘कालाध्वनोरित्यन्तसंयोगे’ इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्तते, तच्च
श्रम्या विपरिणम्यते तदाह—यौ कालाध्वानौ ताभ्यामिति । इह कालाध्वभ्यां विभक्त्योर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरि-
त्वात् ॥—अद्य भुक्त्वायमिति ॥ नन्वत्र कर्ता एक एव तत्कथं कारकयोर्मध्ये कालः । सत्यम् । नात्र शक्यत्वाभयं
व्यं कारकमिति व्यवहियते, किं तु शक्तिरेव । सा च कालभेदाद् भिद्यत एव । एका हि अद्य भुजेः साधनमपरा द्रव्यहेऽ-
।ते भुजेस्तदेतद्वाच्ये—कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं काल इति ॥—यस्मादधिकम्—॥—उपपरार्थ इति । ‘उपोधिके
।’ इत्यनेन उपेत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ ‘यस्य चेश्वरवचनम्’ इत्यस्य तन्त्रादिना अर्थद्वयं विवक्षितम् । तथा हि ।
स्येत्यनेन स्वं निर्दिश्यते यस्य स्वस्य संबन्धी ईश्वर उच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्वाभिवाचकात् सप्तमीत्येकोऽर्थः । ईश्वर-
।ब्दो भावप्रधानः । यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्वामिवाचकात् सप्तमीत्यपरः । एवं स्थिते फलित-
।ह—स्वस्वामिभ्यां पर्यायेणेति । अन्यतरस्मादुपपन्नैव सप्तम्या इतरनिष्ठसंबन्धस्याप्युक्तत्वाद्युपपदुभाभ्यां न

१ नृणामिति—बहुवचनं तु उद्भूतावयवभेदविवक्षया । तिरोहितावयवभेदविवक्षया चैकवचनं तु भाष्यविरुद्धम् । २ काला-
शानाविति—यद्यपि अवध्यवधिमतोः सानात्यनियमेन कालाध्वानौ कारकमध्ये न संभवतः, तथापि शक्तिपदेन तदाधार-
।लप्रवहणान्न दोषः । ३ अधिकशब्देनेति—कर्तरिकप्रत्ययान्ताध्वारूढशब्दार्थाधिकशब्देनेत्यर्थः । कर्मणिकप्रत्ययान्ताध्वारूढ-
।ब्दार्थाधिकशब्दयोगे तु ‘अधिको लोको हरिणा’ इति प्रथमैव ।

यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यत इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतिवृत्तिर्हि चोदात्तवतीति निघातो न ॥ ॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥

अव्ययीभावः ।

॥ **समर्थः पदविधिः** । २।१।१। पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः । ॥ **प्राक्कडारात्समासः** । २।१।३। कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते । ॥ **सह सुपा** । २।१।४। सह इति योगो विभज्यते । सुबन्तं

सप्तमी स्यादिति भावः ॥ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे लघिरामम् ॥—यदत्रेति ॥ यो मामधिकरिष्यति विनियोक्ष्यते तस्य मद्रिनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते इत्यर्थः ॥—**तिङि चोदात्ते**ति । उदात्तवति तिङि परे गतिर्निहन्त्य इति सूत्रार्थः । अत्र करिष्यतीति तिङन्त उदात्तवान् 'तिङ्गुतिङः' इति 'निपातैर्यद्यदि-' इत्यादिना निषेधात् ॥—**निघातो नेति** । मामिति द्वितीया तु 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः ॥ इति सप्तमी ॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थाभावलक्षणं चेति । तत्र स्वार्थे पर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षा-
दिवशाद्यः परस्परसंबन्धः सा व्यपेक्षा । सैव वाक्ये राज्ञः पुरुष इत्यादौ । तत्र ह्यपेक्षायां सत्यां यो यः संनिहितो योग्यश्च तेन संबन्धोऽभ्युपेयते । तथा राज्ञः पुरुषोऽथवा राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति ॥ एकार्थीभावस्तु राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव । स च प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वरूपः । अत एव राजपुरुष इत्यत्र राज्ञि ऋद्धस्येति विशेषणं नान्वेति, पदार्थैकदेशत्वात् । न चैवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः, तत्रापि देवदत्तोत्तरषष्ठ्यर्थस्य गुरुणान्वयादिति वाच्यम् । देवदत्तस्य प्रधानीभूतकुलेनैवान्वयात् । संबन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थे, न तु तदितरः । उक्तं च 'समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वत्ता सह' इति । यद्वा । ससंबन्धिकपदार्थस्यैकदेशत्वेऽपि भवत्येव विशेषणान्वयः । उक्तं च 'संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते' इति । नन्वेवं राज्ञोऽपि नित्यसापेक्षत्वादिकदेशत्वेऽपि ऋद्धस्येति विशेषणनान्वयोस्तु । भवम् । राज्ञे ईंशितुरीशितव्यं प्रति साकाङ्क्षत्वेपि ऋद्धं प्रत्यनाकाङ्क्षत्वात् । ननु वाक्ये कुसुमैवावयवशक्त्योपपत्तौ विशिष्टार्थविषयशक्त्यन्तरमेव मास्तु । सत्यम् । 'बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आस्थितः । चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्तव्यं ते न्याय-
सिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितम्' । तथाहि—ध्वखदिराविति वृत्त्यैव कोडीकृतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते, तथा चित्रगवादौ यत्पदम् । त्वया तु वचनं कर्तव्यम् । निरुद्धलक्षणा तु शक्तितो नातीव भिद्यते । किं च प्राप्तमुदकं यमिति व्यस्ते समीची-
नमुदकमिति विशेषणवत्समस्तेऽपि उदकविशेषणप्रयोगः प्राप्तः । स च 'वृत्तस्य विशेषणयोगो न' इति वचनेनैव वारणीयः, 'नामार्थयोरभेदान्वयः', 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इति व्युत्पत्तित्यागश्च । प्राप्तोदक इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मैत्याद्यर्थाभ्युपग-
मात् । एकार्थीभावे तु लाघवमिति दिक् ॥ पदग्रहणं किम् । वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दक्षानय तक्रम्, इह स्यादेव यण् ॥ विधिग्रहणं तु पदस्य विधिः पदयोर्विधिः पदानां विधिरित्यनेकविभक्त्यन्तसमासलाभार्थम् । पद-
स्वेत्युक्तौ तु 'उपपदमतिङ्' इत्यादावेवास्योपस्थितिः स्यादित्याहुः ॥ सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति ध्वनयन्नाह—
समर्थाश्रित इति ॥ समर्थेति किम् । पश्यति कृष्णं श्रितो देवदत्तमित्यादौ कृष्णश्रित इत्यादि समासो मा भूत् । तथा वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्येत्यत्र 'तस्यापत्यम्' इत्युपगुशब्दादण् मा भूदिति । वचित्तु सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्याद्वृत्तिरङ्गी-
क्रियते । तद्यथा किमोदनं शालीनाम् । केषां शालीनामोदनमित्यर्थः । सक्त्वाढकमापणीयानाम् । आपणीयानां सक्त्वामा-
ढकमित्यर्थः । कुतो भवान्पाटलिपुत्रकः । द्वे पाटलिपुत्रे तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः । 'रोपधेतोः प्राचाम्' इति बुज् ॥—**प्राक्कडारात्समासः** ॥ प्राग्ग्रहणमावर्तते, तेन पूर्वं समाससंज्ञा ततः संज्ञान्तरमपीति लभ्यते । तेनाव्य-
यीभावादभिः समावेशः सिध्यति । अन्यथा पर्यायः स्यात् ॥ समसनं समासः । भावे घञ् । अनेकस्य पदस्य एकपदी-
भवनमित्यर्थ इत्येके ॥ वस्तुतस्तु 'अकर्तरि च कारके-' इति कर्मणि घञ् । अन्यथा सुबन्तं समस्यते इत्युत्तरग्रन्थो न संगच्छेत ॥ नन्वन्वर्थत्वात्समाससंज्ञायाः प्रत्येकमप्रसङ्गात्सहग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—**योगो विभज्यत** इति ॥ 'सुवाम-
ञ्चिते-' इत्यतः सुबिन्त्युवर्तते तदाह—**सुबन्तमिति** ॥—**समस्यत** इति । संपूर्वादस्यतेः कर्मणि तङ् । आचार्येणेति शेषः । समर्थेनेति तु सहयोगे वृतीया । समसनक्रियां प्रति सुबन्तं कर्म न तु कर्तुं ॥ यद्यपि सुबन्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमेऽपि 'उपसर्गादस्यत्युद्योः' इति वार्तिकेन समस्यत इत्यत्रात्मनेपदं लभ्यते, तथापि समास इति व्याख्येयग्रन्थे कर्तरि घञ् दुर्लभः ।

समर्थेन सह समस्यते । योगविभागस्येष्टमिच्छार्थत्वात्कतिपयनिङ्गोत्तरपदोऽयं समानः । न च छन्दस्येव । पर्यभूयन् । अनुव्यचलन् । ॥ सुपो ॥ २।१।४। सुप्सुपो सह समस्यते । समानत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । ॥ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ २।१।७। एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्वं चरडिति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । एवं भूतो भूतपूर्वः । ॥ इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च ॥ जीमूतस्येव । ॥ अव्ययीभावः ॥ २।१।५। अधिकारोऽयम् । ॥ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थभावात्प्राप्तिसंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चादध्यानुपूर्व्ययोगपक्षसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २।१।६। अव्ययमिति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । ॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ १।२।४३। समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् । ॥ उपसर्जनं पूर्वम् ॥ २।२।३०। समास उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् । ॥ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ १।२।४४। विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् न तु तस्य पूर्वनिपातः । ॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ १।२।४८। उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । अव्ययीभावश्चैव्यव्ययत्वम् । ॥ नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः ॥ २।१।८२। अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् किन्तु तस्य पञ्चमीं विना भ्रमादेशः । दिशयोर्मध्ये अपदिशम् । स्त्रीयाऽव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक्स्त्रियामित्यमरः । ॥ तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् ॥ २।१।८४। अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्वहुलमम्भावः स्यात् । अपदिशम् । अपदिशेन । अपदिशम् । अपदिशे । बहुलग्रहणात्सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः । विभक्तीत्यादेरयमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह

बाहुल्यं तु अतिक्रान्तिरिति कर्मत्वान्मुपगम एव ज्यायान् ॥—स चेति । एतदपि योगविभागस्येष्टमिच्छार्थत्वादेव लभ्यते ॥ —छन्दस्येवेति । यदि लोकेऽपि स्यात्तर्हि यत्प्रकुरुते इत्यादौ स्वाद्युत्पत्तिः स्यात् । लिङ्गवर्तनानतामभ्युपेत्य 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि कृतेऽपि 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः स्यादित्यादि दूषणं 'कर्मणा यमभिप्रैति' इति सूत्रेऽस्माभिर्दृष्टावितम् ॥ —अनुव्यचलदिति । सुवित्येकलस्य विवक्षितत्वात्पर्यायेण समासो बोध्यः । समानान्तोदात्तत्वे शेषनिघात इति 'कुगतिः' इति सूत्रे कैयटः ॥—सुपो धातु—॥ सुप् इति प्रत्याहारस्य ग्रहणं 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्याद्यलुक्समासविधानाज्ज्ञापकात् ॥—निर्देशादिति । अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ॥—इवेनेति । अयमपि समासः पूर्ववत् क्वचित्क एव । तेन जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः । 'उद्गाहुरिव वामनः' इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छत इति मनोरमायां स्थितम् ॥—विभक्त्यलोपश्चेति । समासावयवस्य सुपोऽलुग्विधानेऽपि समासादुत्पन्नस्य सारव्ययादिनि लुक् भवत्वेवानुपसर्जने तदन्तस्याव्ययत्वादिति बोध्यम् ॥—अव्ययं विभक्ति—॥ विभक्तिरिह कारकशक्तिः—विभज्यते अनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः । अत एव वक्ष्यति 'विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययमिति ॥—प्रथमानिर्दिष्टम्—॥ अत्र समासपदं तद्विधायकं लाक्षणिकम् । अन्यथा चिकीर्षते समासे यत्प्रथमान्तमिति व्याख्यानप्रसक्त्या कृष्णं श्रित इत्यादौ श्रितादिष्वतिप्रसङ्ग इत्याशयेनाह—समासशास्त्र इति ॥—विग्रह इति ॥ अनुवर्तमानेन समासग्रहणेन विग्रहो लक्ष्यत इति भावः ॥—नतु तस्येति । 'अनन्तरस्य' इति न्यायात्पूर्वसूत्रेण विहितस्य पूर्वनिपातत्वं न निषिध्यते । तेन कुमारीश्रित इत्यादौ न दोषः ॥—गोस्त्रियोः—॥ उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणम् । एकवचनं तु प्रत्येकाभिप्रायेण । गोस्त्रीभ्यां तु प्रातिपदिकं विशेष्यते । विशेषणं तदन्तविधिरित्याशयेनाह—उपसर्जनं य इति । उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते, न लघुप्रधानलक्षणम् । तेन कुमारीवाचरन्त्राक्ष्णः कुमारीत्यत्र न दोष इत्युक्तम् ॥—स्त्रीप्रत्ययान्तमिति । कथधिकारोक्तदावाचन्तमित्यर्थः । तेनातिलक्ष्मीरित्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ नन्वेवमपि राजकुमारीपुत्र इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । उपसर्जनस्य ससंबन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति यद्युत्तरपदभूतयोगोस्त्रियोर्गुणीभावः, तदैव ह्रस्वत्वमिति भाष्यादावुक्तत्वात्त दोषः । भाष्यादावपि उत्तरपदभूतयोरित्यर्थलाभस्तु 'कृतद्वित' इत्यतः समासपदासुवर्तनादिति बोध्यमिति ॥—नाव्ययी—॥ अत्र 'अपञ्चम्याः' इति प्रतिषेध अनन्तरत्वादन एव न व्यवहितस्यालुकोऽपि अमुमेवार्थोद्योतयितुं सूत्रे तुशब्दः ॥—तस्य पञ्चमीं विनेति । एवं चादन्तादव्ययीभावात्परस्य पञ्चमीभिन्नसुपो लुङ् न, पञ्चम्यास्तु लुगमादेशादभावपि न भवत इति स्थितम् ॥ अतः किम् । अधिहरि ॥—दिशयोरिति । हलन्तेन विग्रहेऽपि एतदेव रूपम् । दिशशब्दस्य शरदादिषु पाठादृच् ॥—अपदिशमिति ॥ पञ्चमीव्यतिरिक्तविभक्तीनामुदाहरणमिदम् । पञ्चम्यास्तु

१ सुपो इति—लक्षणमिदमधिकारश्च । अन्ये फलं तु देवः करोति मातुः स्मरतीत्यादौ विशेषणसमासपञ्चीसमासयोरभावः । २ सुपो धात्विति—'अङ्गस्य सुपः' इति नोक्तम् । तथा सति अङ्गनिमित्तस्य सुपः इत्यर्थोऽपि स्यात् । ३ इवेनेति—'हरीतकीं मुंक्ष्व राजन्मातेव हितकारिणीम्' इत्यत्र मातेवेत्युद्धः पाठः इति बोध्यम् । ४ अव्ययीभाव इति—महासंज्ञाकरणं प्राचामसुरोपेन । ५ योगो विभज्यते इति—'इदं भाष्ये न दृश्यते, अपदिशमित्यादिमान्तानां स्वरादिपाठादव्ययत्वम्, अपदिशेनेत्यादीनां तु चिन्त्यत्वमिति केचिदाहुः ।

समस्यते मोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत् । हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि ङि अधि इत्य-
लौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी । ॐ अव्ययीभावश्च । २।४।१८।
अयं नपुंसकं स्यात् ॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः । तस्मिन्नित्यधिगोपम् ।
समीपे । कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया ग्रामम्, निकषा लङ्काम्, आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः । अभितः
परितः अन्यारादिति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्युद्धिर्दुर्यवनम् ।
विगता ऋद्धिवृद्धिः । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । अत्यथो ध्वंसः । निद्रा संप्रति न

अपदिशादित्युदाहार्यम् ॥—विभक्तौ तावदिति ॥ तावच्छब्दः क्रमार्थः । लौकिकविग्रहवाक्यं प्रदर्शयति—हराविति ।
प्राचा तु हरौ अधिकृत्येति विगृहीतम् । तदसत् । अधिहरीत्यत्र अधिकृत्येत्यर्थस्याप्रतीतेः ॥—हरि ङीति । अलौकिके
दिशब्दस्यैव प्रवेश उचितः ‘अन्तरङ्गानपि—’ इति न्यायात् । अन्यथा डेरौत्त्वे कृते अधिहरीति समासे हरिशब्देकारो दुर्लभः
स्यादिति भावः ॥ इह हरावधीति स्थिते इति प्राचोक्तमुपेक्षितं, नित्यममासेषु अस्वपदविग्रहस्यैवोचितत्वात् ॥—अभि-
हितेऽपीति । द्योतितेऽपीत्यर्थः ॥—वचनसामर्थ्यादिति । उपेत्यनुवर्त्य सुवन्तेन समासविधानसामर्थ्यात्सप्तमी
स्यादेवेति भावः ॥ नन्वभिहितेऽधिकरणे प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमेव स्यात् न तु सप्तमीति चेत् । अत्राहुः । अधीत्यस्य
सुवन्तेन समासस्यावश्यकत्वेऽपिशब्दद्वयोल्याधिकरणार्थवाचकविभक्त्येवेह स्वीकर्तुमुचितत्वादिति ॥ यत्तु प्रसादकृता व्या-
ख्यातम्—निङित्यादिपरिगणनादधिनाभिहितेऽपि सप्तमी स्यादेवेति । तत्र । परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात् ‘कर्मणि
द्वितीया’ इति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात् । ‘क्रमादमुं नारद इत्यबोधिसः’ इति प्रयोगविरोधाच्च ॥ अत्र व्याचक्षते ।
‘वचनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते ‘साकल्यान्तेषु’ इत्येव वक्तव्ये वचनग्रहणात् । एवं च तत्सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थ-
मात्रवृत्तेरव्ययस्येह ग्रहणम् । तेन वृक्षस्योपरि वृक्षस्य पुर इत्यत्र समासो न भवति । उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि
वर्तन्ते, न तु विभक्त्यर्थमात्रे । अत एव ‘क्रमादमुं नारद इत्यबोधिसः’ इत्यादौ नातिप्रसङ्गः, इतिशब्दस्य सर्वनामवत्प्र-
कृतपरामर्शकत्वेन कर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात् । एवं च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति । अत एव परिशिष्टे ‘अधि-
करणे’ इत्येव सूत्रितम् । पाणिनिस्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्दं प्रायुक्तेति ॥ अन्ये तु लाघवात् ‘डिसमीपसंमृद्धि-’
इति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणाद्विभक्तिशब्दो न सप्तम्यां पर्यवस्यति । ततश्च कर्मत्वमात्रद्योतकतायाम् ‘इति नारदम्’ इति
समासो भवत्येवेत्याहुः ॥—नपुंसकं स्यादिति । एतच्च ‘स नपुंसकम्’ इत्यतो लभ्यते ॥—समीप इति । अव्ययीभाव
इत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणात्सप्तमीरूपाव्ययार्थप्राधान्य एवायं समासः, समीपवर्तिप्राधान्ये तु ‘संख्ययाव्ययासन्ना—’ इति बहुव्रीहिं
वक्ष्यति ‘उपदशाः’ इति यथा ॥—विधानसामर्थ्यादिति ॥ ननु समया ग्राममित्यादौ द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्मास्त्व-
व्ययीभावः आराद्वनादित्यत्र तु भवेदेव । ‘अन्यारात्’ इति पञ्चमीविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे सावकाशत्वादिति चेत् ।
अत्र केचिदुपेक्षयन्ति । ‘दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्यतरस्याम्’ प्रति षष्ठीपञ्चम्योः प्राप्तयोस्तदपवादतया पञ्चम्येव तेन विधीयते ।
तथा चान्तिकार्थकाराच्छब्दयोगे षष्ठ्यपवादतया पञ्चमीविधानं निरवकाशमेवेति तत्सामर्थ्यादव्ययीभावो नेत्युक्तिः सम्य-
मेवेति । तदपरे न क्षमन्ते । ‘अन्तिकार्थाराच्छब्दयोगे विशिष्य पञ्चमीविधानाभावात्, ‘अन्यारात्—’ इति सूत्रस्य त्वन्यत्र
कृतार्थत्वाच्च, सामीप्ये आराद्वनामित्यव्ययीभावो दुर्बल एवेति । एवं हि व्याकुर्वतां पदस्येल्पकर्षाभावे भृशार्थं सावकाशोऽयं
यङ् घौनः पुन्ये परेण द्विवचनेन वाच्येतेति ‘नित्यवीप्सयोः’ इति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थोऽनुकूल इति दिक् ॥—सुमद्रमिति ।
उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु ‘कुगति—’ इति तत्पुरुषः । समृद्धा मद्राः सुमद्राः ॥—दुर्यवनमिति । न चार्थाभावेनेह सिद्धिः । येन
समस्यते तदीयार्थाभावेऽत्र समासस्वीकारात् । न चेह यवनानामभावो, येनार्थाभावे समासः स्यात् । किंतु तदीयाया ऋद्धे-
रभाव इति ॥—निर्मक्षिकमिति । संसर्गाभावेऽयं समासो न त्वन्योन्याभावेऽपि अर्थग्रहणसामर्थ्येन, समस्यमानपदजन्य-
प्रतीतिविशेष्यविरोधिन एवाभावस्य ग्रहणात् । अन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधात्तस्य च प्रकारत्वेऽप्य-
विशेष्यत्वात् । ये तु वदन्ति षटः पटो नेत्यत्रापि पटत्वात्यन्ताभाव एवार्थः, आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेः पदार्थत्वादिति,
तेषामपि मते अर्थग्रहणसामर्थ्यादेवाक्षिसधर्म्यभावे अयं समासो न तु धर्माभाव इति न दोषः ॥—अत्यय इति । स्पष्टा-
र्थमेतत् । अर्थाभावेन गतार्थत्वात् । अर्थाभावेन संसर्गाभावो विवक्षितो न त्वन्योन्याभावः । षटः पटो नेत्यत्रातिप्रसङ्गादिति नि-
कर्षात् ॥—संप्रति नेति । संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थः । ‘एतर्हि संप्रतीदानीम्’ इत्यमरोक्तेः । तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वा-

१ वचनेति—प्रत्यासत्त्या यद्विभक्त्यर्थवाचकाव्ययेन सुवन्तस्य समासस्तद्विभक्त्यैव यत्सुवन्तं तस्य ग्रहणादिति भावः ।
२ सामर्थ्यादिति—एतच्च रक्षितानुसारेण । वस्तुतो मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चमी-
विधानस्य च चारितार्थ्याद्विदमयुक्तम् । समयानिकपाराच्छब्दा अधिकरणशक्तिप्रधाना इति समीपमात्रवाचित्वाभावाच्चैतैः समासः ।
उमीप इति हि तेषामर्थोऽन्वयन्यायेन । विभक्त्यर्थसमीपादिमात्रवाचिन एव अव्ययस्य तेन समासविधानात् । उपशब्दस्तु
मीपमात्रवाची इति भवत्येवोपकृष्णमिति समासः ।

युज्यत इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः । ततः पश्चान्नन्त्यते इति भाष्यप्रयोगात् । योग्यतावीप्सापदार्थानिनिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनुरूपम् । रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य बीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यान्निघोरे द्वितीया-
नर्भे वाच्यमपि । शक्तिमन्तनिकम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहृदि । वक्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनु-
ज्येष्ठम् । चक्रेण युगपदिति विग्रहे । ॥ अव्ययीभावे चाकाले ॥६३॥८॥ सहस्य सः स्यादव्ययीभावे
न तु काले । सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाहम् । सहजः सख्या समन्वि । यथार्थत्वेनेव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं
गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । क्षत्राणां संपन्निः सक्षत्रम् । क्रद्द्वेराधिक्यं समृद्धिः । अनुरूप आत्मभावः
संपत्तिरिति भेदः । नृणामप्यपरित्यज्य सनृणमिति । साकल्येनेत्यर्थः । नन्वत्र नृणमक्षणे तात्पर्यम् । अन्ते । अग्निग्रन्थ-
पर्यन्तमधीते साम्नि । ॥ यथाऽसादृश्ये ॥२॥१॥७॥ असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा हरिस्मिन्धा
हरः । हररूपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन सादृश्य इति वा यथार्थ इति वा प्राप्तं निषिध्यते । ॥ यावद्वर्धधा-
रणे ॥२॥१॥८॥ यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम् । ॥ सुप् प्रतिना मात्रार्थे ॥२॥१॥९॥ शाकस्य

क्रियापदेनैवान्वयार्हम् । निषेधोऽपि क्रियाया एवोचितः । तदेतदाह—युज्यत इति । असंप्रतीति नौप्रयोगे तु युजिक्रिया-
न्तर्भावेन नञ्समास इति बोध्यम् ॥ यत्तु प्रासादकृतोक्तम्—असंप्रति संप्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेन उपभोग्यवस्तुनो यो
वर्तमानकालः स निषिध्यत इति । तत्र । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य क्रियैवान्वयार्हस्य निषेधप्रतियोगित्वेनान्वयस्यायुक्त-
त्वात् । न हि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चिदभ्युपैति, येनात्र वर्तमानकालनिषेधो युक्त्यर्थः स्यात् ॥
—इतिहरिति । स्वरूपपदेन पठ्यन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येति शब्दस्य समासः ॥—ततः पश्चादिति । सति
चात्राव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ॥—भाष्यप्रयोगादिति । ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति सूत्रे ‘स-
धेपश्चात्’ इति भाष्यप्रयोगाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥—प्रत्यर्थमिति । वृत्तां बीप्सान्तर्भावाच्च द्विवचनम् ॥—प्रतिशब्दस्ये-
ति । यत्वाहुः—ग्रामस्य वृक्षं वृक्षं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं नावकाशमिति । तत्र । नित्यसमासेषु
‘सविशेषणानां वृत्तिने’ इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥—आनुपूर्व्येणेति । अनुपूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् ॥—च-
क्रेण युगपदिति ॥ अत्र केचित्—युगपच्चक्रमिति समासेनैव भवितव्यं युगपच्छब्दस्याप्यव्ययत्वात् किं तु चक्रेणैककाले
इत्यादि विग्रहीतुमुचितमित्याहुः ॥—सहपूर्वाहमिति । साकल्येऽव्ययीभावः ॥—गुणभूतेऽपीति । यदि सादृश्य इति
नोच्येत, तर्हि यत्र सादृश्यं प्रधानमवगम्यते तत्रैव स्यादव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः ॥—अन्त
इति । इदानीमेतावान् प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावतो ग्रन्थप्रदेशस्य परिग्रहः कृतस्तदपेक्षा समाप्तिरिहान्तशब्देन विवक्षिता ।
सा चासकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥—साम्नीति । अग्निशब्दस्तत्प्रतिपादकग्रन्थं वर्तते । स च तृती-
यान्तो नित्यं समस्यते । न चैवमग्निना सहेति प्रयोगो दुर्लभ इति वाच्यम् । साहित्यमात्रस्य विवक्षायां तत्प्रयोगस्योप-
पत्तेः । अन्तलविवक्षायां तु समासस्य नित्यत्वाद्भिन्नग्रन्थपर्यन्तमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः ॥ यत्तु केचिदग्निरन्तोऽस्येति प्रथमा-
न्तेनाग्नेरन्तलमिति पठ्यन्तेन वा विग्रहः, समासोऽपि प्रथमान्तेन पठ्यन्तेन वेत्याहुः । तत्र । सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाद्-
न्तत्वस्य तु सुतरामलाभात्, सहयुक्ते तृतीयाया न्याय्यत्वाच्च । सनृणमन्तीत्यत्र साकल्यस्येव साम्नीत्यत्रान्तत्वस्यापि साहि-
त्यद्योत्यतया तत्र तृतीयान्तेन समासं स्वीकृत्य इह तत्परित्यागस्य निष्प्रमाणत्वाच्च ॥ अत्रेदं बोध्यम् । ‘तदधीत—’ इत्य-
ध्येतुप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात्साम्नीत्यत्राण् नोक्तः । कृतेऽप्यध्येत्रणि ‘सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः’ इति वक्ष्यमाणत्वात्साम्नी-
त्येव रूपमिति ॥—यथाऽसा—॥ निःसन्देहाय सादृश्ये यथेत्येव वक्तव्ये विपरीतोच्चारणं नञः श्लेखलाभार्थमिति व्याचष्टे
—असादृश्य इति ॥—यावन्त इति । यत्परिमाणमेषां ते । ‘यत्तदेतेभ्यः—’ इति वतुप् ॥—यावच्छ्लोकमिति ।
यावदित्यव्ययं समस्यते, विग्रहस्तु तद्धितान्तेनेत्यस्वपदविग्रहत्वमस्त्येव । अवधारणे किम् । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । किय-
द्भुक्तं वा नावधारयतीत्यर्थः ॥—सुप्प्रतिना—॥ सुबित्यनुवर्तमाने पुनः सुव्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति ध्वनयन्मुदाहरति

१ भाष्येति—‘अचः परस्मिन्’ इति सूत्रे भाष्येऽयं प्रयोगः । २ विधानसामर्थ्यादिति—इदं प्राचामनुरोधेन । वस्तुतस्तु
प्रतिस्थानमित्यादौ पत्वाभावसंपादनेन सा चरितार्था । तस्मादर्थमर्थं प्रतीति सरूपपूत्रस्थभाष्यप्रयोगाच्चदा द्विवचनं तदा प्रति-
शब्दस्य बीप्सावृत्तित्वाभावात्समासाप्राप्तौ वाच्यं साधु इति तत्त्वम् । ३ आनुपूर्व्येणेति—आनुपूर्व्यं क्रमः । ४ गुणभूतेऽपीति
—तदा व्याख्यानात्सर्वार्थे प्यञ् इति भावः । ५ तथा हर इति—तथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वेऽपि न समासः । सहृद्य इत्युक्ते
नियमेन प्रतियोगिकाह्लादर्शनात्सादृश्यप्रतियोगिवाचकेनैव तद्वोधकाव्ययस्य समासात् इति तत्त्वम् । ६ अवधारणे इति—संख्या-
दिनेयतापरिच्छेदोऽवधारणम् । तद्वोधकं यावदित्यव्ययमित्यर्थः ।

लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे किम् । वृक्षं वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । ॥ अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ २।१।१०। वृत्तव्यवहारे पराजय एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं वृत्तम् अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि । ॥ विभाषा ॥ २।१।११। अधिकारोऽयम् । एतन्मासार्थादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । सुप्सुपेति तु न नित्यसमासः । अव्ययमित्यादिसमासविधानाज्ज्ञापकात् । ॥ अपपरिविहरिश्चः पञ्चम्या ॥ २।१।१२। अपविष्णु संसारः । अप विष्णोः । परिविष्णु । परि विष्णोः । बहिर्वेनम् । बहिर्वेनात् । प्राग्वनम् । प्राग्वनात् । ॥ आङ्मर्यादाभिधयोः ॥ २।१।१३। एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः । आ मुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः । आ बालेभ्यः । ॥ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ २।१।१४। आभिमुख्यद्योतकाभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति । अभिमभि । प्रत्यग्नि । अभि प्रति । ॥ अनुर्यत्समया ॥ २।१।१५। यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभू-

—शाकप्रतीति ॥ नन्वारम्भसामर्थ्यादव्ययभिन्नमेव सुप्समस्यत इति चेत् । अत्राहुः । पुनः सुव्रह्मणाभावे दोषामन्य-
महर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्तादृशाव्ययान्येव मात्रार्थे प्रतिना समस्येरन्, तथा च दिवसस्य
लेशः दिवाप्रति दोषाप्रतीत्यादीनामेवोदाहरणत्वं संभाव्येतेति ॥—वृक्षं प्रतीति । ननु लक्षणादौ प्रतेः कर्मप्रवचनीयसं-
ज्ञाविधानसामर्थ्याद् द्वितीयागर्भे वाक्यमेव स्यात् न तु समासस्तस्य लेशार्थे सावकाशत्वादिति चेत् । मैवम् । वृक्षं प्रति
सिञ्चन्तीत्यादौ षत्वनिवारकत्वेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मात्रार्थग्रहणाद्ध्रुवणादावप्यनेन समासप्रसङ्गात् ।
वीप्सायामव्ययीभावे तु प्रत्यादेः पूर्वनिपातत्वे प्रत्यर्थं सिचन्तीत्यादौ पत्वाप्रसक्त्या कर्मप्रवचनीयविधानस्याचरितार्थतया
तत्सामर्थ्याद्वितीयागर्भे वाक्यमर्पात्युक्तं मूलकृता 'अव्ययं विभक्तिः' इति सूत्रे ॥ अत्र नव्याः । प्रत्यर्थमित्यव्ययीभावे वी-
प्सायां द्योतकत्वेन विद्यमानमव्ययं समस्यते । वीप्साद्योतकस्य यदि कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः स्वीक्रियते, तदापि प्रतिस्त-
वनं प्रतिस्थानमित्यादौ पत्वानिवारणाय प्रतीत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा चरितार्थैव । वस्तुतस्तु वीप्सायां विषयभूतायां प्र-
त्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु वीप्साद्योतकस्यैव । अन्यथा वृक्षंवृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यत्र द्विवचनेनैव वीप्सा द्योत्यते प्रतिश-
ब्दस्तु क्रियया संबध्यते । कर्मणि द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया वाधात् षत्वं नेत्यादिमनोरमाग्रन्थस्य 'ल-
क्षणेत्थभूता' इति सूत्रस्थस्य दत्ता जलाञ्जलिः स्यात् । ततश्च संज्ञाविधानसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् अर्थमर्थं प्रतीत्यादिभाष्य-
प्रयोगादेव द्वितीयागर्भे वाक्यमपि भवतीत्येवं व्याख्येयमित्याहुः ॥—पराजयं द्योतयितुमाह—विपरीतं वृत्तमिति ॥
पूर्वं जये यथा वृत्तं तथा न वृत्तमित्यर्थः ॥—एकपरीति । एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः । एवं द्विपरीत्यादि ॥—विभाषाप-
रिवहिर' इति योगं विभज्य व्याचष्टे—विभाषेति ॥ इतः प्राचीनानां समासानां टिष्ठुमादिसंज्ञानामिव वाग्रहणाभावा-
न्नित्यत्वं न्यायत एव सिद्धं तच्च लिङ्गेनापि द्रढयति—एतदिति ॥ नन्वेवं 'सुप्सुपा' इत्यपि नित्यः स्यात् इष्टापत्तौ तु 'पू-
र्वं भूते भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः' इति वृत्तिग्रन्थो विरुध्येत । तथा शाकलसूत्रे 'सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः' इ-
त्यत्र 'नित्यग्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्वः' इति भाष्यं कैयटो व्याख्यत—'वाप्यश्व' इति 'सुप्सुपा'
इति समासः 'संज्ञायाम्' इति सप्तमीसमासस्य तु नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेध—इति, सोऽपि ग्रन्थो विरुध्येतेशाङ्कयामाह
—सुप्सुपेति त्विति ॥ नन्वत्र किं प्रमाणमित्यत आह—अव्ययमित्यादीति । सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे 'अव्यय-
म्' इत्यादिसूत्रैः पुनः समासविधानं प्राचीनस्य क्वचित्कतां ज्ञापयतीत्यर्थः । एवं च इवेन समासस्यापि क्वचित्कत्वात् 'उद्धा-
हुरिव वामनः' इत्यादि सिद्धम् । 'इवेन' इति वार्तिकं तु यद्यपि 'कुगति' इत्यत्र पठ्यते । तथापि 'सुप्सुपा' इत्यत्रत्यमेव नि-
त्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः । एवं स्थिते इव वामन इत्यादिलोकप्रयोगसिद्धये इवेन समासस्य छन्दोविषयत्वं कल्प-
यन्तः प्रत्युक्ताः । छन्दस्यपि तत्समासस्य नित्यत्वानभ्युपगमात् । जीमूतस्येवेत्यत्र हि बहुचैः समासाभ्युपगमेऽपि तैत्तिरीयै-
र्व्यस्तस्यैव पाठात् । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥—अपप—॥ अपपरियोगे 'पञ्चम्यपाङ्गरिमः' इति पञ्चमी विहिता
अञ्चत्तरपदयोगेऽपि 'अन्यारात्' इत्यादिना विहितैव । तेनात्र 'पञ्चम्या' इति ग्रहणं 'वहियोगे पञ्चमी भवति' इति ज्ञापना-
र्थम् । 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति 'करस्य करभो बहिः' इत्यपि सिद्धम् ॥—आवालमिति ॥ 'आ परमाणोरा च भूगो-
लकम्' इति किरणावलीप्रयोगस्तु ग्रामादिकः । समासमध्ये चशब्दप्रयोगासंभवात् । 'आ च भूगोलकात्' इति पाठस्तुचितः ॥
—लक्षणेना—॥ 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरस्तदाह—चिह्नवाचिनेति । इहामिप्रती लक्ष्यलक्षणभावम्, आभि-
मुख्यं चेत्युभयं द्योतयत इति फलितम् ॥—अग्निमभि । अग्निं प्रतीति । 'अभिरभागे' 'लक्षणेत्थभूता' इत्यनेन च
अभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया ॥ लक्षणेनेति किम् । सुघ्नं प्रतिगतः । सुघ्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः ॥ अत्र
हि सुघ्नः कर्म, न तु लक्षणम् ॥ अभिप्रती किम् । येनाभिस्तेन गतः । येन यथा अभिर्गतस्तेन गत इति प्रतीतेर्भवति
गमनस्याभिलक्षणम्, आभिमुख्यमप्यस्तीति येनतेनशब्दयोरभिज्ञानेन समासः स्यात् ॥ आभिमुख्ये किम् । अभ्यङ्गा गावः ।
प्रत्यङ्गाः । अभिनवः प्रतिनवश्चाङ्गा आसामिति बहुव्रीहिः । अङ्गो ह्यत्र भवति गवां लक्षणम् । आभिमुख्यं तु नास्ति ॥ न-
नुत्सर्गत अव्ययार्थप्राधान्येऽव्ययीभावस्वीकारात्कथमिह प्रसङ्गः । अत्राहुः—इह प्रकरणे बहुव्रीहिविषये अव्ययीभावो भ-
वतीति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन 'संख्या वंश्येन' द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमिति ॥—अनुर्यत्स—॥ यदिति समया-

तेनानुः समस्यते नोऽव्ययीभावः । अनुबन्धनमनिरागः । वनस्य सर्वापं गत इत्यर्थः । ॥ यस्य चायाम् ॥ २।१।१६। यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गा वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यमदशदैर्घ्यो-
पलक्षितेत्यर्थः ॥ तिष्ठदुप्रभृतीनि च ॥ २।१।१७। एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन्काले स तिष्ठदु दोह-
नकालः । आयनीगवम् । इत्यादि । इह शत्रुदेशः पुंवङ्गावविरहः समासान्तश्च निपात्यन्ते । ॥ पारे मध्ये पृथुया वा ॥ २।
१।१८। पारमध्यशब्दौ पञ्चन्तेन सह वा समस्यते । पृथुत्वञ्च चानयोनियात्यन्ते । पक्षे पृथीतत्पुरुषः । पारंगङ्गादानय ।
गङ्गापारान् । मध्येगङ्गान् । गङ्गामध्यान् । महाविभाषया वाक्यमपि । गङ्गायाः पारान् । गङ्गाया मध्यान् । ॥ संख्या
वंश्येन ॥ २।१।१९। वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ सुनी
वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामजेद्विविक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशति भारद्वाजम् ।

योगे द्वितीयेति ध्वनयति—यं पदार्थमिति । यस्य पदार्थस्य सर्वापमित्यर्थः ॥ लक्षणेनेत्यनुवर्तते इत्याह—लक्षणभू-
तेनेति । चिद्वचिनेत्यर्थः । ‘अव्ययं विभक्ति-’ इत्यनेन सिद्धे विभाषाये मूत्रम् । तेन पक्षे ‘वनस्यानु’ इत्युदाहार्यमिति
मतोरमायां स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । वनस्येति पृथीह दुर्गमा, कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयाया दुर्वारत्वात् । तत्तान-
र्थ्यान्तमया लङ्गामितिवत्समासवाधे प्रसक्ते अस्य विव्यर्थत्वात् । न चायमनुः मार्गीप्यमात्रद्योतको, न लक्ष्यलक्षणभावद्योत-
कश्चेति वाच्यम् । लक्षणनेत्यनुवृत्तिर्वैयर्थ्यात् । न चैवमपि लक्षणमात्रद्योतकत्वं नास्तीति वाच्यम् । ‘लक्षणेऽथम्-’ इत्यत्र
मात्रपदभावात् अस्मिन्मर्भाति पूर्वसूत्रस्योदाहरणप्रत्युदाहरणविरोधाच्च । अतोऽत्र पक्षे वनमनु इत्युदाहार्यम् । वनस्य सर्वापं
गत इति मूलस्य विवरणवाक्यं तु लक्षणभूतस्य वनस्य सर्वापं गत इति व्याख्येयमिति ॥ अन्विता किम् । ग्रामं समया ॥
यत्समयेति किम् । वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । लक्षणेन किम् । अनुवचनम् । उपपठ्यमिति वदत्र नित्यमव्ययीभावः ॥—
यस्य च—॥ इहातुरित्यनुवर्त्य आद्यैकं तृतीयान्तत्वेन विपरिणम्य व्याचष्टे—अनुनेति ॥—लक्षणभूतेनेति ।
लक्षणेनेत्यनुवर्तते इति भावः ॥—अनुगङ्गमिति । इहायामो लक्षणत्वं चानुना द्योत्यते लक्ष्यं तु समासार्थः । अन एव
वाराणस्या सामानाधिकरण्यम् । एवं स्थिते कलितमाह—गङ्गादैर्घ्येति ॥—वाराणसीति । वरं च तदन्तश्च वरानः
श्रेष्ठोदकम् । ‘अनः क्लीबं जले शोके मातृस्यन्दनयोर्द्वयोः’ इति रुद्रभर्ता । तस्मादरे भवा । ‘अदूरभवश्च’ इत्यण् । आदि-
वृद्धिः ‘पूर्वपदासंज्ञायाम्’ इति णत्वम् ॥—गङ्गाया अन्विति । समासाभावपक्षे प्रागुक्तरीत्या गङ्गामन्वित्युदाहार्यमि-
त्याहुः ॥—तिष्ठदुप्रभृतीनि च ॥ चकार एवकाराधे । तेनैषां वृत्त्यन्तरं न भवति, परमतिष्ठदु इत्यादि न भवतीत्य-
र्थः ॥—तिष्ठदुरिति । ‘गोत्रियोः-’ इति द्रष्टव्यः ॥ प्रथमासमानाधिकरणे शत्रुदेशस्यानंभवादाह—इह शत्रुदेश
इति ॥—इत्यादीति । आदिशब्देन खलेयवं खलेयुसम् । सप्तम्या अलुक् । लुनयवम् । लुयमानयवमित्यादि प्राक्ष्यम् ॥
—पारे मध्ये—॥—निपात्यत इति । यत्र सप्तम्यर्थो न संभवति तदर्थमेकारान्तत्वनिपातनम् । सप्तम्यर्थसंभवे तु ‘त-
त्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति बहुलप्रहणादलुका सिद्धे, अतोऽत्र सप्तम्यर्थभावं सूचनाय पञ्चम्यन्तमुदाहरति—पारेगङ्गादि-
ति ॥—महाविभाषयेति ॥ नन्वपवादेऽव्ययीभावे विकल्पिते पक्षे तदुत्सर्गः पृथीतत्पुरुषः प्रवर्तते तस्यापि विभाषाधि-
कारस्थलेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यमपि सिध्यतीति सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत् । अत्राहुः । महाविभाषया एकार्थाभा-
वस्य पाक्षिकत्वे विवक्षिते यदा एकार्थाभावस्तदा पृथीसमासं बाधित्वा नित्यमव्ययीभावे प्राप्ते पक्षे पृथीसमाससमावेशार्थमि-
ह वाग्रहणम् । ‘व्यपेक्षासामर्थ्यमेके’ इति पक्षे तु वृत्तावपि व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यं बाधे प्रसक्ते
तथा वृत्तिविकल्प्यते । तथा चाव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तरीत्या पक्षे तत्पुरुषस्तस्यापि वैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि सिध्यत्येव,
तथापि ‘यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादे मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तते’ इति ज्ञापनायेदम् । पूर्वं काय-
स्येत्येकदेशिसमासेन मुक्ते पृथीसमासो न भवति, दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र अत इवा मुक्ते अण् न भवति किंतुभयत्र
वाक्यमेवेति ॥—संख्या वंश्येन ॥ वंशः संतानस्तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्याद्यत् ॥—द्विमुनीति । पाणिनिकात्या-
यनौ ॥—त्रिमुनीति । तौ द्वौ पतञ्जलिश्चेति त्रयो वंश्याः ॥ व्याकरणस्येति संबन्धे पृथी । स्वपदार्थप्राधान्य एवायं
समासः । यदा लन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा त्रयो वंश्या यस्येति तदा बहुव्रीहिरेवेत्याहुः ॥—त्रिमुनि व्याकरणमिति ।
यद्यप्येतद्बहुव्रीहिणाप्युपपन्नं, तथापि विभक्त्यन्तरे रूपेऽपि विशेषोऽस्त्येवेति भावः ॥ वस्तुतस्तु ‘लक्षणेनाभिप्राती-’ इति सूत्रे
आभिसुख्यग्रहणाद्बहुव्रीहिविषयेऽप्यव्ययीभावो भवतीति द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमित्यवोचाम ॥ जन्मनोदाहरति—
एकविंशतिभारद्वाजमिति । एकविंशतिभारद्वाजा वंश्या इति विग्रहः ॥ ननु भरद्वाजाद्विदाद्यो ‘यज्योश्च’ इति लुक्
प्राप्नोति । न च वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनैकलविशिष्टार्थान्तरोपसंक्रमालुगभाव इति कैयटोक्तमादत्तव्यम् । वृत्तिप्रवेशात्प्रा-
गेव प्राप्तवतोऽन्तरङ्गस्य लुको दुर्वारत्वात् । अन्यथा गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यपि न स्यात् ॥ अत्राहुः । भाष्यकारप्रयोगा-

॥ नदीभिश्च ॥ २।१।२०। नदीभिः सह संख्या प्राग्वत् ॥ ॥ समाहारे चायमिष्यते । ससगङ्गम् । द्वियमुनम् । ॥ अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २।१।२१। अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् । ॥ समासान्तः ॥ ५।४।६८। इत्यधिकृत्य । ॥ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ ५।४।१०७। शरदादिभ्यश्च न्यान्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरद्ः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवन् । अनडुह् । दिश् । दश् । विश् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् । (ग) जराया जरस् च । उपजरस् । (ग) प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः ॥ यस्येति च ॥ प्रत्यक्षम् । अक्ष्णः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः । परोक्षे लिङिति निपातनात्परोक्षकारादेशः । परोक्षम् । परोक्षा क्रियेत्यादि तु अर्शआद्यचि । समक्षम् । अन्वक्षम् । ॥ अनश्च ॥ ५।४।१०८। अन्नन्तादव्ययीभावादृच् स्यात् । ॥ नस्तद्धिते ॥ ६।४।१४४। नान्तस्य भस्य टेलोपः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् । ॥ नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ ५।४।१०९। अन्नन्तं यत्क्लीबं तदन्तादव्ययीभावादृच् वा स्यात् । उपचर्मम् । उपचर्म । ॥ नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ५।४।११०। वा टच् स्यात् । उपन-

देव लुगभावोऽत्र बोध्य इति । एतच्च 'तृतीयासप्तम्योः' इति सूत्रे शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥—**नदीभिश्च**—॥ स्वरूपस्य संज्ञायाश्च नेह ग्रहणं बहुवचननिर्देशात् किं लर्थस्य । न च तस्य समासः संभवति अतस्तद्विचिनामयं समासस्ते च न केवलं विशेषशब्दा एव किंतु सामान्यशब्दा अपि । तेन पञ्चनदं सप्तगोदावरमिति सिद्धम् । 'गोदावर्याश्च नद्याश्च' इति वक्ष्यमाणेन समासान्तोऽच् ॥ चकारेण संख्येत्यनुकृष्यत इत्याह—**संख्येति** ॥ स्यादेतत्—पुरस्तादपवादव्यायेन 'पूर्वकालैक' इत्यस्यैवेदं वाचकं स्यात्तत्तत्त्रैकनदीत्यत्राव्ययीभावे तन्निबन्धनस्य 'नदीपौर्णमास्या' इति टचः प्रसङ्गः समाहारे तु परत्वाद्विपुलैव स्यादित्यत आह—**समाहारे चायमिति** । एवकारार्थश्चकारः । एवं च द्विगोरपवादोऽयमव्ययीभाव इति फलितम् ॥—**अन्यपदार्थे च**—॥ संख्येति निवृत्तम् । नदीग्रहणमनुवर्तते । तदाह—**सुबन्तं नदीभिः सहेति** ॥ अन्यपदार्थ इति किम् । कृष्णवेणी ॥—**संज्ञानवगमादिति** । सम्यक् ज्ञायते इति संज्ञा 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यद् । संज्ञिनो देशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः । अन्यपदार्थानवगमादिति तु नोक्तं, यस्येत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः । अत एव बहुव्रीहिर्न नित्यसमास इति भावः ॥ संज्ञायां किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥ अथाव्ययीभावेऽसाधारणान् समासान्तानाह—**अव्ययी**—॥ शरदादिभ्य इति वक्तव्ये पर्यायेषु लाघवचिन्ता नाद्रियत इति प्रभृतिग्रहणं कृतम् ॥—**टच् स्यादिति** । 'राजाहःसखिभ्यः' इत्यतश्चजनुवर्तत इति भावः ॥—**समासान्त** इति । समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वा चरमावयव इत्यर्थः । तेनोपशरदमित्यत्र 'नाव्ययीभावात्' इत्यम् सिध्यत्यव्ययीभावस्यादन्तत्वात्, द्विपुरीत्यादौ तु 'ऋक्पूर्वभूः' इत्यप्रत्यय उत्तरपदस्यावयव इति 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः त्रियाम्' इति स्त्रीत्वे 'द्विगोः' इति डी-सिध्यतीति बोध्यम् ॥—**प्रतिविपाशमिति** । 'लक्षणेनाभिप्रती' इति समासः । 'विपाशा तु विपाट् त्रियाम्' इत्यमरः ॥ गणं पठति—**शरदित्यादिना** । अत्र ये ज्ञयन्तास्तेषां 'ज्ञयः' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठः । इह 'जराया जरस्' 'प्रतिपर' इति च द्वयं गणसूत्रम् ॥—**उपजरसमिति** । जरायाः समीप इत्यर्थः ॥—**यस्येति चेति** । टचस्तद्धितत्वात्तस्मिन्परे इकारलोप इति भावः ॥—**प्रत्यक्षमिति** । वीप्साया यथार्थत्वेन समासः । अक्ष्णोराभिमुख्यमित्यर्थे 'लक्षणेनाभिप्रती' इति वा समासः ॥—**अक्ष्णः परमिति** । अविषय इत्यर्थः । वृत्तिविषये अक्षिशब्द इन्द्रियमात्रपरः ॥ अव्ययाघटितसमुदायस्य कथमिहाव्ययीभावो विधायकसूत्राभावादित्याशङ्क्याह—**विधानसामर्थ्यादिति** ॥—**समक्षमिति** । अक्ष्णो योग्यम् ॥—**अन्वक्षमिति** । अक्ष्णः पश्चादित्यर्थे अव्ययीभावः ॥—**नस्तद्धिते** ॥ न इत्यनेन भस्येत्यधिकृतं विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिरत आह—**नान्तस्य भस्येति** ॥ ननूपराजमित्यत्र 'नस्तद्धिते' इति व्यर्थम् 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपेनैव सिद्धेः । न चाव्ययत्वं टज्विशिष्टे पर्याप्तमिति वाच्यम् । अव्ययीभावसंज्ञाया उपजीव्यत्वेन टचः पूर्वभागस्याप्यव्ययत्वानपायात् ॥ अत्राहुः । भाष्ये लुङ्सुखल्पोपचारेषु त्रिष्वेव कार्येषु अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञाविधानान्न दोष इति । युक्तं चैतत् । अन्यथा उपशरदमित्यादौ टिलोपः प्रसज्येत ॥—**अध्यात्ममिति** । आत्मनीत्यध्यात्मं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥—**नपुंसकादन्य**—॥ नपुंसकग्रहणमन्नन्तस्य विशेषणं, नाव्ययीभावस्य अव्यभिचारादित्याह—**अन्नन्तं यत्क्लीबमिति** ॥ अन्नन्तेन चाव्ययीभावविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह—**तदन्तादिति** ॥—**उपचर्ममिति** । टचि टिलोपोऽदन्तत्वादम्भावश्च ॥—**नदीपौर्ण**—॥ इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः पौर्णमास्याग्रहाय-

१ समाहारे चेति—तत्रैवेत्यर्थः । २ समासान्ता इति—अत्रत्यं समासपदं तस्तेबन्धन्यलौकिकविग्रहवाक्यपरम् । एवमव्ययीभावादपदान्यपि तत्पराणि । अत एव बहुकुमारीको देश इत्यत्र 'गोक्षियोः' इति ह्रस्वो नेति । स्पष्टं चैवमादि शब्देन्दुशेखरे । ३ अर्शआद्यचोति—धर्मपरात्परोक्षशब्दादिति भावः ।

दम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि । ॥ द्वयः ॥ ११४॥१११॥ द्वयन्ताद्व्य-
यीभावाद्द्वयः । उपपमिधम् । उपपमिध । ॥ गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११४॥११२॥ त्रियन्ताद्व्ययीभावाद्द्वयः वा स्यात् ।
सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम् । उपगिरि ॥ ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

तत्पुरुषप्रकरणम् ।

॥ तत्पुरुषः ॥ १२१॥१२२॥ अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीतेः । ॥ द्विगुश्च ॥ १२१॥१२३॥ द्विगुणं तत्पुरुषमञ्जः स्यात् ।
इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । मंग्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचनत्वात् । समामान्तः
प्रयोजनम् । पञ्चराजम् । ॥ द्वितीया श्रितानीतपतितगतात्यस्तप्रामाण्यैः ॥ १२१॥१२४॥ द्वितीयान्तं श्रितादि-
प्रकृतिकैः सुवन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःस्वमतीतो दुःस्वानीतः ॥ ॥ गम्यादी-

प्योः पृथग्ग्रहणम् ॥ —उपनदीति । दृजभावे नपुंसकत्वः । अत्र व्याचक्षते—‘इतिप्रत्ययमनुसन्धेयं विकल्पकथनम् । पर-
माश्रितस्तु नेहान्यतरस्यामित्यनुवर्तते ‘बहुवचनम्’ इति सूत्रस्याभावाच्चिरेषात् । तत्र हि नदीदावेन नदीविशेषाणां गहायसु-
नादीनां ग्रहणसादृश्यं शरत्प्रभृतिषु विपादशब्दपाठान्नैति समाहितम् । न चेदं भाष्यं ‘नदीपौर्णमासी’ इत्यत्र दृक् पा-
क्षिकत्वे संगच्छते, नित्यार्थतया तत्पाठस्योपपत्तेः । अत्र एव सेनकग्रहणमुत्तरत्रार्थवत् । कैयटस्तु व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य
वृत्तिप्रत्ययं कथंचित्समर्थितवानिति ॥ —पूजार्थमिति ॥ अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्पसिद्धेरिति भावः ॥
इत्यव्ययीभावः ॥

चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्येति ॥ न चेदं द्विगुतत्पुरुषयोः पर्यायतां स्यादिति शङ्क्यम् । योगो विभज्य सं-
ख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञां त्रिधा पश्चाद्विगुसंज्ञाविधानेन चकारपटनमन्तरेणापि पर्यायत्वसिद्धेः । नापि द्वौ अर्थौ यस्य
द्वयस्य इत्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, ‘तद्वितीयांशोत्तरपदम्’ इति सूत्रननुवर्त्य ‘तद्वितीयांशम्’ इत्यत्र उक्तत्रिविधः मंग्यापूर्व इति
व्याख्यानात् ॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह समासान्त इति । दृजवाचित्थः । अत्र तदाहरणम्—‘तत्पुरुषस्याङ्गुलेः’
इत्यत्र द्व्यङ्गुलमिति बोध्यम् ॥ —पञ्चराजमिति । समाहारद्विगौ ‘राजाहःसखिन्धः’ इति दृक्, समासस्यैवायमन्ताव-
यव इति उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात् स्त्रीत्वाभावः । समासांशोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे तु अकारान्तोत्तरपददेवेऽपि
पात्रादित्वात्तेति बोध्यम् ॥ काशिकायां तु पञ्चराजीत्युदाहरणम् । स काचित्कोऽपपाठ इति हरदत्तः ॥ अत्र केचित् पात्रा-
दित्वकल्पने मानाभावात्पञ्चराज्येति काशिकोक्तोदाहरणमपि सन्त्यगेवेत्याहुः । —द्वितीया श्रियातीत—॥ श्रितादीनां
गतिविशेषवाचिन्वात् ‘गत्यर्थकर्मकम्’ इति कर्तरि क्तः ॥ ‘प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्’ इत्याशयेनाह—द्वितीयान्तमि-
ति ॥ —श्रितादिप्रकृतिकैरिति । यद्यपि संबोधने सुवन्तत्वं संभवति तथाप्यन्यत्रापि समासस्वेष्टत्वात् श्रितादयस्तद्व-
टितसमुदाये लाक्षणिका इह गृह्यन्त इति भावः ॥ एवं ‘खट्वा क्षेपे’ ‘गर्गादिभ्यो यच्’ इत्यादावप्युक्तम् । न हि खट्वस्य
द्वितीयान्तत्वं, गर्गादीनां पष्ठयन्तत्वं वा संभवति ॥ स्यादेतत्—द्वितीयान्तस्य श्रितप्रकृतिसुवन्तेन समासे काष्ठश्रितेयो न
सिध्यन् । श्रितशब्दाद्यपि नतः सपि काष्ठं श्रिता काष्ठश्रितेति समासे श्रिताशब्दस्यैव टावन्तत्वात् ततः ‘क्षीभ्यो ढक्’
इति ढकि काष्ठश्रितेय इति स्यात् । ‘गतिकारकोपपदानाम्’ इति सुबुत्पत्तेः प्राक् कृदन्तेन समासे तु श्रितान्तस्य टावन्त-
त्वादिति सिध्यतीति चेत् । भवम् । प्रधानस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन काष्ठश्रितेयस्य निर्वाधत्वात् । न च कदाचित्
श्रिताशब्दादपि ढक् स्यादिति वाच्यम् । जहत्स्वार्थायां वृत्तां श्रिताशब्दस्यानर्थकत्वेनापत्ययोगासंभवात् । अजहत्स्वार्थाया-
मपि न दोषः । समुदायावयवसंनिधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा सुन्दरदुहितुरपत्यं सुन्दरदौहित्वा इत्यापत्ते-
रिति दिक् ॥ —कृष्णं श्रित इति । ‘न लोका’ इति पट्टीनिषेधः ॥ —कृष्णश्रित इति । ‘प्रथमानिर्दिष्टम्’ इति द्वि-
तीयान्तस्य पूर्वनिपातः ॥ यद्यपीह श्रितशब्दोऽपि प्रथमानिर्दिष्टस्तथापि समासविधायकं ‘प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम्’ इत्युक्त-
मिति नास्त्यतिप्रसङ्गः । नन्वेवमव्ययादीनामुपसर्जनसंज्ञार्थम् ‘अव्ययं विभक्ति’ इत्यादिना समासविधानस्यावश्यकत्वात्
‘सुप्सुपा’ इति समासस्यानित्यत्वे प्रागुक्तज्ञापकं न संभवत्येव, तथा चाव्ययीभावतत्पुरुषादिसमासाभावपक्षे ‘सुप्सुपा’ इति
समासप्रवृत्त्या अपि विष्णोः परि विष्णोः कृष्णं श्रितः राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहवाक्यानि न सिद्ध्येरन्निति चेत् । अत्राहुः ।
पुनः समासविधानं न केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थं तस्याः प्रकारान्तरेणापि सिद्धेः । तथा हि ‘प्राक्कारात्समासः’ इत्यनन्तरं ‘प्र-
थमानिर्दिष्टमुपसर्जनम्’, ‘एकविभक्ति चापूर्वनिपाते’ इति पठित्वा समासधिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्यायामुपसर्जनसं-
ज्ञा सिध्यत्येव । विभक्त्यर्थोऽपि विद्यमानमव्ययं सुवन्तेन चेत् समस्यते स समासोऽव्ययीभावः स्यात्, द्वितीयान्तं चेत्स
समासस्तत्पुरुषः, इत्येवं व्याख्यानादव्ययीभावतत्पुरुषादिसंज्ञापि सिध्यतीति पुनः समासविधानं व्यर्थं सज्ज्ञापयति ॥ ननु
‘अव्ययं विभक्ति’ इत्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भवदुक्तमेतत्स्यात् । तत्रैव मानं न पदयाम इति चेत् । अत्र के-

नामुपसंख्यानम् ॥ ग्रामं गमी ग्रामगमी । अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः । ॥ स्वयं केन ॥ २११२५ ॥ द्वितीयेति न संबध्यते अयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्यापत्वं स्वायंकृतिः । ॥ खट्वा क्षेपे ॥ २११२६ ॥ खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं कान्तप्रकृतिकेन सुवन्तेन समस्यते निन्दायाम् । खट्वाखण्डो जाल्मः । नित्यसमासोऽयम् । नहि वाक्येन निन्दा गम्यते । ॥ सामि ॥ २११२७ ॥ सामिकृतम् । ॥ कालाः ॥ २११२८ ॥ केनेत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः । ॥ अत्यन्तसंयोगे च ॥ २११२९ ॥ काला इत्येव । अकान्तार्थं वचनम् । सुहृत् सुखं सुहृत्सुखम् । ॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ २११३० ॥ तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्ष्णा काणः । ॥ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रशृङ्गैः ॥ २११३१ ॥ तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् ।

चित् । उक्तरीत्येवोपसर्जनसंज्ञायां सिद्धायां 'प्रथमानिर्दिष्टम्-' इति सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थलाभाय तेनामीपां समासविधायकत्वं सिध्यतीति । अथवा 'सुप्सुपा' इति समासस्यानित्यत्वे आकरग्रन्थ एव प्रमाणम्, अन्यथा 'सिन्धिल्यसमासयोः' इति वार्तिके 'नित्यग्रहणेन नार्थः' । इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्वः । इत्यादिप्रागुक्तभाष्यकैयटग्रन्थस्यासामञ्जस्यापत्तेरिति दिक् ॥ ननु कृष्णश्रित इत्यस्य कृष्णकर्मकश्रयणकर्तृतेति ह्यर्थः, स च कृष्णः श्रितो येनेति कर्मणि कान्तेन बहुव्रीहिणापि सुलभ इति किमनेन समासारम्भेण । मैवम् । बहुव्रीहौ श्रितकृष्ण इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । 'शेषाद्विभाषा' इति समासान्तः कप् प्रसज्येतेति दिक् ॥—**दुःखातीत** इति । अतिपूर्वकादिणः कर्तरि क्तः । अत्रशिष्टान्यप्युदाहरणान्युद्धानि । कूपपतितः । यद्यपि 'तनपतिदरिद्रातिभ्यः-' इति विकल्पिते दृष्ट्वात् 'यस्य विभाषा' इतीप्पिनेपेधेन भाव्यम् । तथाप्यत एव निपातनादिङ्गित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु चुरादावदन्तेषु पठितस्य 'पत गतौ च' इत्यस्याश्रयणेन पतितः सिध्यति, 'यस्य विभाषा' इत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः सर्वसंमतत्वात् । ग्रामगतः । तुहि नाल्यस्तः । अत्यासो ह्यतिक्रमः सोऽपि गतिविशेष एवेति कर्तरि क्तः, आदिकर्मणि चो वात्राभ्युपेयः । सुखप्राप्तः । दुःखापन्नः ॥—**गम्यादीनामिति** । गम्यादयश्च प्रयोगतो ज्ञेयाः ॥—**ग्रामगमी** इति । 'गमेरिनिः' इत्यौणादिक इनिः । स च 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्काले । 'अकेनोः-' इति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया ॥—**अयोग्यत्वादिति** ॥ स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थकस्य कर्त्रर्थनया द्वितीयान्तवानुपपत्तिरिति भावः ॥—**स्वायंकृतिरिति** । असति समासे कर्तिरिति स्यादिति भावः ॥—**खट्वाखण्ड** इति । 'जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्' इत्यमरः । वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वारोढव्या । ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनाहोऽपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः । खण्डश्चायम् । तेन खट्वामारोहतु मा वा, निषिद्धाशुष्ठानपरः सर्वोऽपि खट्वाखण्ड इत्युच्यते । अत एवाह—**नित्येति** ॥—**सामि** ॥ सामीत्येतदव्ययमर्थशब्दपर्यायः ॥—**कालाः** ॥ बहुवचननिर्देशः स्वरूपनिरासार्थः । कालवाचिनो द्वितीयान्ताः कान्तेन सह वा समस्यन्त इति सूत्रार्थः । ननु 'काला अत्यन्तसंयोगे' इत्येवास्तु केनेति निवृत्तम्, नार्थो योगविभागेनेत्यत आह—**अनत्यन्तेति** ॥—**मासप्रमित** इति । 'माङ् माने' । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि । इह प्रतिपच्चन्द्रेण नास्त्यत्यन्तसंयोगः ॥—**सुहृत्तमिति** ॥ सुहृत्तव्यापीत्यर्थः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया ॥—**तृतीया तत्कृता** ॥—**लुप्तेति** । सौत्रत्वादिति भावः ॥ तच्छब्देन तृतीयान्तपरामर्शना तदर्थो लक्ष्यते । तदर्थकृतत्वं च गुणवाचकस्यार्थद्वारा विशेषणम् । तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेति । तदेतद्व्याचष्टे—**तृतीयान्तार्थेत्यादिना** ॥—**अर्थशब्देन चेति** । सोऽपि स्वतन्त्रं निमित्तमिति भावः ॥ नन्वर्थेन समासासंभवात्तद्वाची शब्दो ग्रहीष्यते किमत्र वचनग्रहणेन । अत्राहुः । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति भूते कर्तरि ल्युट् । गुणमुक्त्वा यो द्रव्यमुक्तवान् स गुणवचनस्तेन घृतेन पाठवमिति गुणमात्रनिष्ठेन समासो न भवति । गुणश्चात्र 'सत्त्वे निविशतेऽपैति-' इत्यादिलक्षणलक्षितो गृह्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादित्यतस्तत्कृतत्वासंभवादिति ॥—**शङ्कुलया खण्ड** इति । करणेऽत्र तृतीया । 'खडि भेदने' इत्यस्माद्भावे घञि व्युत्पादितः खण्डशब्दः क्रियारूपापन्ने गुणे वर्तित्वा पश्चान्मत्वर्थलक्षणया तद्वति द्रव्ये वर्तत इति गुणवचनो भवति ॥—**धान्येनेति** । करणे तृतीया । अर्थ्यते इत्यर्थः प्रयोजनम् । कर्मणि घञ् । अर्थनमर्थः अभिलाषो वा । भावे घञ् ॥ अर्थशब्दस्य रूढत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया, 'कर्तृकरणे कृता-' इत्यनेन गतार्थत्वशङ्कवात्र नेति रूढत्वाभ्युपगमपक्ष एव श्रेयान् ॥—**तत्कृतेति किमिति** । 'कर्तृकरणे कृता-' इति सिद्धमिति प्रश्नः । इतरो गुणवचनेन चेत्तत्कृतेनैवेति नियमार्थमिदमित्याशयेन प्रत्युदाहरति—**अक्षणेति** । न ह्यक्ष्णा काणत्वं कृतं किं तु कर्मादिनेवेति भावः ॥ तृतीया त्विह 'येनाह्नविकारः' इत्यनेन । काण इति 'कण निमीलने' इत्यस्माद्भञ् । गुणवचनत्वं तूक्तरीत्या खण्डशब्दस्यैवास्यापि बोध्यम् ॥ गुणवचनेनेति किम् । गोमिवैपावान् । गोसंबन्धदध्यादिभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्ति तत्कृतत्वं, न त्वसौ गुणवचनः ॥—**पूर्वसदृश** ॥—**इह** समसदृशाभ्यां योगे 'तुल्यार्थः-' इति तृतीया । अन्यैर्योगे त्वत एव वचनात्, 'हेतौ' इति वा तृतीया । इह सदृशग्रहणं व्यर्थं षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात् । न च 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया-' इति पूर्वपदप्रकृतित्त्वरार्थमिदमिति वाच्यम् । 'सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये' इति

मानपूर्वः । मानुसदृशः । पितृसमः । जनार्थः । मापोनं कापोषणम् । नापविकलम् । वाकलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारशुद्धः । मिश्रग्रहणे सौपम्यगत्यापि ग्रहणम् । मिश्रं चानुपमसमानशक्तिव्यञ्जानुपमसंग्रहणम् । गुडसंमिश्रा धानाः ॥ ॐ अवरस्योपसंख्यानम् ॥ मानेनावरो सामावरः । ॥ कर्तृकरणे कृता बहुलम् । २।१।३२। कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा वानो हरिवानः । नयभित्तो नयभित्तः ॥ (५) कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ नयनिमित्तः । कर्तृकरणे इति किम् । मिश्राभिरुपितः । हेतावेया तृतीया । बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन दात्रेण लूनवानित्यादैः न । कृता किम् । काष्ठः पचतितराम् । ॥ कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ २।१।३३। स्तुतिनिन्दाफलकर्मार्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः प्राग्वत् । वातच्छेद्यं तुणम् । काकपेया नदी । ॥ अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ २।१।३४। संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत् । दक्षः ओदनो दध्योदनः । इहान्तर्भूतोपमेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । ॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ २।१।३५। गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । ॥ चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः ॥ २।१।३६। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनाऽर्थोऽपि मिश्रं चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव गृह्यते । वलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दाह यूपदाहः । नेह । रन्धनाय स्थाली । अश्वयामादयन्तु पट्टीमसाः ॥

सूत्रेण तस्मिन्नेरिति मनोरमायां स्थितम् ॥ विद्यया सदृशो विद्यासदृश इत्यादौ हेतुव्यप्रकारकबोधार्थं तृतीयासमानोऽव्याव-
श्यक इति त्वन्ये ॥ पूर्वसूत्रेणैव तत्कृतत्वात्तृतीयासमानोऽपि सिध्यतीत्यपरे ॥—जनार्थ इति । पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समा-
स्योक्तत्वाद्विधार्थग्रहणमभिधेयपरम् । तच्चोपशब्देनैव संबध्यते, न तु पूर्वाद्विभिः । समानदृशयोः पृथग्ग्रहणादिति भावः ॥
—मिश्रं चेति । ‘पणवन्नेनैकार्थं संश्लिष्टप्राप्रयुज्यमानो मिश्रशब्द उपसर्गरहितोऽन्तोक्तः’ इति सूत्रार्थः ॥—अवर-
स्येति । अत्र व्याक्षते । जनार्थस्यैव सिद्धत्वादित्दं मुख्यमेव । न चावरशब्दस्योपार्थक्यनप्रसिद्धमिति वाच्यम् । ‘सप्त-
दशावराः सप्तमासीरन्’ इति ध्रुतौ । ‘अव्यक्ताहुकरणाद्वचजवरार्थान्’ इति सूत्रे च तत्प्रसिद्धेरिति ॥—कर्तृकरणे—॥ समा-
हारद्वन्द्वात्मतृतीयाशयेनाह—कर्तरि करणे चेति । अत्र केचित्—कर्तृकरणे इति प्रथमाद्विवचनं तृतीयया विशेष्यते,
विशेषणेन च तदन्तविधिस्तेन तृतीयान्ते कर्तृकरणे कृदन्तेन समस्येते इति व्याख्यानरमिसिद्धाहुः ॥—सर्वोपाधीति ।
कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तमपि बहुलग्रहणात् क्वचिन्न समस्यते । क्वचिन् विभक्त्यन्तरमपि समस्यते बहुलग्रहणा-
देवेत्यर्थः ॥ समासाभावं प्रदर्शयति—दात्रेण लूनवानित्यादाविति । आदिशब्देन दात्रेण छिन्नवान् हस्तेन कुर्वन् इ-
त्यादि प्राग्वत् । विभक्त्यन्तरमपि समस्यत इत्यस्योदाहरणं तु पादहारकः । गलेचोपकः । द्वियत इति हारकः । बाहुल-
कात्कर्मणि ण्वल् । पादाभ्यामित्युपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः ॥ ‘चुप मन्दायां गतौ’ हेतुमणिगजन्ताकर्मणि ण्वल् । ‘अमू-
र्धमस्तकात्’ इत्यल्लक् । कर्तृत्वकरणत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन क्रियासमर्पककृदन्तेनैव भवेत्समासः, ‘सुपा’ इत्यधिकाराति-
ङन्तेन तु नानिप्रसङ्ग इत्याशयेन पृच्छति—कृता किमिति । इतरस्तु तिङन्तप्रकृतिकमुबन्तेनानामासस्तत्फलमिस्याशयेन
प्रत्युदाहरति—काष्ठैरिति ॥—कृत्यैरधि—॥ पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोऽयं न तु नियमार्थमित्याहुः ॥—काकपेयेति ।
‘शक्ति लिङ् च’ इति शक्यार्थं कृत्यः । पूर्णतोयत्वात्तटस्थैः काकरपि पातुं शक्येति स्तुतिः । अन्यतोयत्वेन निन्दा वा ॥
—वातच्छेद्यमिति । पूर्ववत् कृत्यः । कोमलत्वाद्वातेनापि छेत्तुं शक्यत इति स्तुतिः । वातेनापि छेत्तुं शक्यते निर्वलत्वा-
दिति निन्दा वा ॥—अन्नेन—॥ ‘भिस्सा स्त्री भक्तमन्वोऽन्नमोदनोऽस्त्री’ इत्यमरः ॥ व्याख्यानाग्नेह स्वरूपग्रहणं तदाह—
संस्कारकेत्यादि ॥—भक्ष्येण—॥ खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । खरं कठिनं विशदं विविक्तावयवं खाद्यं भक्ष्यमि-
त्यर्थः । यत्प्रत्ययान्तस्य एरजन्तस्य च भक्ष्यतेस्तत्रैव प्रयोगात् । अन्भक्ष इत्यादिप्रयोगस्तु भाक्तः ॥—गुडधाना
इति । ननु धानानां प्रत्येकं विभक्तावयवत्वभावात् कथमेतदुदाहरणं संगच्छत इति चेत् । भैवम् । अष्टयवसमुदायस्य धा-
नात्वात्समुदायिनामवयवत्वाच्च तदुपपत्तेः ॥—चतुर्थी तदर्थार्थ—॥ तच्छब्देन प्रकृता चतुर्थी परामुच्यते, प्रत्यग्रहणात्त-
दन्तग्रहणम्, चतुर्थ्यन्तेन सामर्थ्यात्तदर्थं लक्ष्यते इत्याशयेनाह—चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति । चतुर्थ्यन्तवाच्याय यू-
पाय यद्वावादि तद्वाचिना चतुर्थ्यन्तं समस्यत इत्यर्थः ॥—वलिरक्षितग्रहणादिति । हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं तद्योगे
‘चतुर्थी चाशिधि-’ इति अतादर्थ्येऽपि चतुर्थीसंभवादिति भावः ॥ ‘ननु चतुर्थी चाशिधि’ इति विहिता या चतुर्थी तदन्तस्य
समासो न भवति समासादाशिधोऽनवगमादिति केचिदाहुरिति कैयटेनोक्तम् । ततश्च तत्पक्षे हितसुखग्रहणमपि वलिरक्षि-

१ अवरस्येति—एतच्च व्यवस्थाविषयवार्थम् । किंच भाष्यमते जनार्थस्यैवग्रहणस्य तृतीयेति सूत्रे प्रत्याख्यानान्न सूत्रेण
सिद्धिरिति । २ कृद्ग्रहणे इति—यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणम्, अपिशब्दात्तदसमभिव्याहृतस्य
केवलस्य ग्रहणम् इति परिभाषेन्दुशेखरे । ३ अर्थवादिति—आरोपितोऽर्थ इत्यर्थः । ४ उपमेकक्रियाद्वारेति—तां विना दक्षः
संस्कार्यत्वेन प्रतीतान्नसंस्कारकत्वानुपपत्तेरिति भावः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

ॐ अथेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् ॥ द्विजायाय द्विजार्थः सपः । द्विजार्था यवागुः । द्विजार्थं पयः । भूतबालः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् । ॐ पञ्चमी भयेन । २।१।३७। चोरादयं चोरभयम् ॥ ॐ भयभीतभीतिभीमिभिरिति वाच्यम् ॥ वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः । ॐ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्ते-
रल्पशः । २।१।३८। एतैः सहालपं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्ग-
पतितः । तरङ्गापत्रन्तः । अल्पशः किम् । प्रासादात्पतितः । ॐ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि केन । २।१।३९।
स्तोकान्तमुक्तः । अल्पान्तमुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः ।
पञ्चन्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् । ॐ षष्ठी । २।१।४०। राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । ॐ याजकादिभिश्च । २।१।४१।
पुभिः पञ्च्यन्तं समस्यते । नृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणवाजकः । देवपूजकः ॥ ॐ गुणात्तरेण
तरलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ तरवन्तं यदुणवाचि तेन सह समासस्तरप्रत्ययलोपश्च । न निर्धारण इति पूरणगुणेति च
निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ॥ ॐ कृद्योगा षष्ठी समस्यत
इति वाच्यम् ॥ इध्मस्य ब्रश्चनः इध्मब्रश्चनः । ॐ न निर्धारणे । २।१।४०। निर्धारणे या षष्ठी सा न सम-
स्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ॥ ॐ प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम् ॥ सर्पिषो ज्ञानम् । ॐ पूरण-

तग्रहणवज्ज्ञापकमेवेति चेत् । अत्र नव्याः । ब्राह्मणाय हितं ब्राह्मणहितम् । गोहितम् । गोसुखमित्यतादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेनापि
समासः स्वीक्रियते । सा चातादर्थ्यचतुर्थी 'हितयोगे च' इति वार्तिकात् 'चतुर्थी तदर्था-' इत्यादिना हितसुखशब्दाभ्यां
समासविधानाज्ज्ञापकाद्वा संभवतीति हितसुखग्रहणं न ज्ञापकमिति सम्यगेवेत्याहुः ॥—यूपायेति । तादर्थ्यं चतुर्थी । एव-
मप्रेऽपि यथासंभवमूयम् ॥—अश्वघासादय इति । एतच्च भाष्यकृतोक्तम् ॥ नन्वेवं रन्धनाय स्थालीयत्रापि षष्ठीस-
मासः स्यादेवेति प्रकृतिविकृतिभाव एवेति नियमो निष्फल एव । न च स्वरे विशेषः, 'चतुर्थी तदर्था-' इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्ट्यमाणत्वात् ॥ अत्राहुः । 'संवन्धत्वादादर्थ्यलक्षकतैलक्षणेनोक्तनियमसाफल्यन्न दोषः ।
अत्र च मानमेतदेव भाष्यम् । न मापाणामश्रीयान्, दाशरथये मैथिलीत्यादिप्रयोगा अपि इत्थमेव विवक्षाभेदेन निर्वाह्याः ।
एवं च 'पूर्वसदृश-' इति सूत्रे सदृशग्रहणं व्यर्थमिति कैयटहरदत्तादीनामुक्तिः प्रामादिकीत्यवधेयम् । शाब्दबोधकृतवैल-
क्षण्यस्य तत्रापि सत्त्वादिति ॥—अथेन नित्येति । अन्यथा विभाषाधिकारात्यक्षे द्विजायार्थ इति प्रयोगः स्यादिति भा-
वः ॥—विशेष्यलिङ्गता चेति । वचनाभावे त्वर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात् 'परवलिङ्गम्-' इति सर्वत्र पुलिङ्गप्रयोग एव स्या-
दिति भावः ॥—पञ्चमी भयेन ॥ भयेति स्वरूपग्रहणं नार्थस्य, प्रमाणाभावात् 'भयभीत-' इति वार्तिकारम्भाच्च । तेन
वृकात्प्रास इत्यादौ समासो न ॥ कथं तर्हि 'भोगोपरतो ग्रामनिर्गतः' इत्यादिप्रयोगाः । अत्राहुः । बहुलग्रहणात्
कचिद्विभक्त्यन्तरमपि कृता समस्यत इति प्रागेवोक्तत्वात् । 'सुष्पुषा' इत्यनेन वा तदुपपत्तिरिति ॥—अपेतापोढ—
पञ्चमीति वर्तते, प्रत्ययग्रहणात्तन्तग्रहणम् ॥ अल्पश इत्यत्र 'वङ्लपार्थाच्छस्कारकात्-' इति शस् । यद्यपि 'बह्वल्पार्थान्मङ्ग-
लामङ्गलवचनम्' इति वक्ष्यति, तथाप्यत्र एव निपातनाच्छसिति बोध्यम् । कारकत्वं तु समसनक्रियं प्रति पञ्चम्यन्तस्य क-
र्मत्वात्तद्विधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य, तदेतदाह—अल्पं पञ्चम्यन्तमिति ॥—स्तोकान्तमुक्त इत्यादि । 'करणे च स्तो-
काल्प-' इति पञ्चमी । दूरादागत इत्यादौ तु 'दूरान्तिकार्थेभ्यः-' इत्यनेन ॥—राजपुरुष इति । राजन् अस् पुरुष सु
इत्यलौकिकविग्रहे समासे कृते सुपो लक्ष्यन्तवर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वान्न लोपः ॥—याजकादिभिश्च ॥ याजक ।
पूजक । परिचारक । परिवेषक । स्नातक । अध्यापक । उत्पादक । होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक । वृत् ॥
—गुणात्तरेणेति । एतच्च वार्तिकं 'सर्वं गुणकात्सन्धे' इत्यत्र पठितम् ॥—कृद्योगा षष्ठीति । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति
कृतसंनियोगेन कृतेत्यर्थः । यदा तु 'प्रतिपदविधाना-' इत्यादिनिषेधवचनमारभ्यते, तदेदं तद्वाधनाधारवध्यम् । तस्यै-
वानारभ्यत्वमनुपदं वक्ष्यामः ॥—इध्मब्रश्चन इति । वृश्च्यते छिद्यतेऽनेनेति ब्रश्चनः कुठारादिः, करणे ल्युट् । इध्मानामिति
कर्मषष्ठ्यन्तस्यानेन समासः ॥—नृणामिति ॥ 'यतश्च निर्धारणम्' इति षष्ठी । द्विजशब्देनात्र समासप्रसङ्गस्तदपेक्षया हि
षष्ठी । श्रेष्ठत्वं द्विजेतरमनुष्येभ्यः, तेषां सामान्यशब्देनोपस्थिततया तान्विहायानुपस्थितकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥ अथ
कथं पुरुषोत्तम इति । यस्मान्निर्धार्यते, यथैकदेशो निर्धार्यते, यश्च निर्धारणहेतुः, एतन्नित्यसंनिधाने सत्येवायं निषेध इति
'द्विवचनविभज्योप-' इति सूत्रे कैयटः ॥ अन्ये तु पुरुषेषूत्तम इति निर्धारणसप्तम्याः 'संज्ञायाम्' इति समासः । न चैवं
'न निर्धारणे' इति व्यर्थम् । स्वरे भेदात् । सप्तमीसमासे हि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, षष्ठीसमासे
तु 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टमित्याहुः । तन्मन्दम् । 'संज्ञायाम्' इति समासस्य नित्यत्वेन स्वपदविग्रहासं-
गतिप्रसङ्गात्तत्त्वैक्यदोक्तसमाधानमेव समीचीनमिति नव्याः ॥—प्रतिपदविधानेति पदं पदं प्रति विहिता प्रतिपद-

१ नित्यसमास इति—अथ चानुवादः, नित्यसमासस्तु चतुर्थी तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहाप्रसक्तोः सिद्ध एव ।

२ गुणात्तरेणेति—इदं च सर्वशब्दविषयकमेव ।

गुणसहितार्थसद्व्ययनव्यसमानाधिकरणेन । २।२।११। पूरणाद्यर्थः सदादिभिश्च पठ्यते न समस्यते । पूरणे ।
 लतां पठः । गुणे । काकस्य काण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्राः । यद्वा प्रकरणादिनाः इन्नाः इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहर-
 णम् । अनिवार्यं गुणेन निषेधः । तद्विशेष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशात् । तेनार्थेनैव तु द्विमान्धमिच्छादि-
 पिबन् । सुहितार्थानुवृत्त्यर्थः । कल्याणं यद्विनः । तृतीयामसामन्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सन् । द्विजस्य कुर्वन्कु-
 र्वाणो वा । किंकर इत्यर्थः । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरग्राहकयोः कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि-
 सिद्धमिति रक्षितः । तव्ये । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणेन ।
 विधानात् । 'पठ्यते शेषे' इति विद्यान्येन 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इत्यादिना विहित्वा सर्वे पठ्यत्यर्थः । धातुकारक-
 विशेषं गृह्यत्वैव 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इत्यादिना पठ्यते विधीयते इति भवति तस्याः प्रतिपदविधानात् । नन्वेतेनैव
 गतार्थत्वात् 'न निर्धारणं' इति व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । 'यन्तश्च निर्धारणम्' इति सूत्रं न पठ्यते विशते, किं
 तु सप्तमीमेव । पठ्यते तु तत्रा ना वार्थीति प्रतिप्रसूयते इत्यन्वयेन । एवं 'स्वार्थोपपन्नमिति' इत्यादिष्वपि । तेन गृह-
 स्तानी । सर्वेश्वरः । निपादाधिपतिरित्यादि सिद्धमिति । वस्तुतस्तु 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इत्यादिवतुर्दशमृचीमध्ये 'दिवस्तदर्थस्य'
 इत्यादिपदसूत्रां विद्यायावद्विद्यायामन्वयार्थं 'शेषे' इति वतीते, तथा च 'न मापानामश्नोयात्' इत्यादिविषयं 'पठ्यते शेषे' इ-
 त्येव निन्दे नियमार्थं प्रकरणम्, 'इह पञ्चैव न तु तद्व्ययं' इति । तथा च लुक् प्रयोजकमूतः सन्तान एव नेति फलितो-
 ऽर्थः । ततश्च 'प्रतिपदविधाना' इति वचनं न कर्तव्यम् । एवं स्थिते 'कृद्योगो पठ्यते' इति वचनमपि स्यात् । 'कर्तृकर्मणोः
 कृति' इत्यत्र 'शेषे' इति निवृत्तम् । तथा चाप्राप्तपठ्यविधानार्थमेव तदिति समाननिवृत्तिप्रसङ्गाभावात् 'पठ्यते' इत्यनेनैव समा-
 सनिन्दे ॥—सर्पिषो ज्ञानमिति । वस्तुतः करणस्य संबन्धमात्रविवक्षया 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इति पठ्यते । सर्पिःसंबन्ध प्रव-
 र्त्तनमित्यर्थः ॥—पूरणगुणः—अर्थशब्दस्य त्रिषु संबन्धादाह—पूरणाद्यर्थेति । अत्र प्राचोक्तम् 'एतदर्थः पठ्यते न
 समस्यते' इति । तद्व्ययम् । तथा हि सति सुहितान्तानमेव ग्रहणं स्यात्, तावन्तानेवार्थशब्देन समस्तत्वादिति ध्वनयन्ना-
 ह—सदादिभिश्चेत ॥—पठ्यते इति । पूरणं पूरणः पठः । 'तस्य पूरणे इह' 'पठ्यते कर्तव्यमप्यचतुरां शुक्' ॥ कथं
 तर्हि 'तान्युच्छपठ्यते' इति । प्रमाद एवावस्येके ॥ उच्छेत्तु पठः उच्छात्मकः पठ इति वा व्याख्येयमिति
 मनोरमायां स्थितम् ॥—गुण इति । सत्त्वे निविशतेऽर्थात् इत्यादिलक्षणलक्षितो गुणोऽत्र गृह्यते, न लवेदलक्षणः, अर्थग्र-
 हणम् । नापि संख्या । 'काशशतयोजनशतयोः' इति वार्तिकं निर्देशात् ॥—काकस्य काण्यं, ब्राह्मणस्य शुक्रा
 इति । व्याप्तिन्यायात्केवलगुणवाची गुणोपसर्जनद्रव्यवाची च गुणशब्देन गृह्यते इति भावः । ननु ब्राह्मणस्य शुक्रा इत्यत्र
 समासप्रसङ्ग एव नास्ति, ब्राह्मणशब्दस्य दन्तैरेवान्वयात् ब्राह्मणस्य ये दन्तास्ते शुक्रा इत्यर्थात् आह—यदेति । शुक्र-
 शब्द एवेह विशेष्यसमर्पक इति भावः ॥ चन्दनगन्धः घटरूपमित्यादावनेन निषेधे प्राप्ते 'तत्स्थैश्च गुणैः समा-
 सो वक्तव्यः' इति वार्तिकेन समासः प्रतिप्रसूयते । गन्धत्वेन प्रतीयमानो गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः किंतु
 स्वप्रधानः । इदमेव हि तात्पर्यं नाम ॥ ननु 'पिनष्टि गन्धान्' इति प्रयोगदर्शनात् शुक्रादिशब्दादितुल्य एव गन्धशब्दो न
 तत्स्थगुणवचन इति चेत् । न । पिनष्टीति प्रयोगे हि गन्धानिति न गुणशब्दः, सालतीकुसुमादिषु गन्धशब्दप्रयोगादर्शनात् ।
 किं तु चन्दनलादिजातिनिमित्तकोऽन्य एव सः । तस्माच्चन्दनगन्ध इत्यादौ तत्स्थलं सुस्थमेव । एवं घटरूपमित्यादावपि ॥
 नन्वेवमपि 'बलाकायाः शौक्ल्यं' 'केशस्य नैल्यम्' इत्यादावितिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । गुणिवचनादुत्पन्नपथ्या शुक्रादि-
 गुणस्यैवाभिधानात्तद्वाचकपदानां गुणिसमानाधिकरण्यसत्त्वान्न दोषः । तथा च प्राधान्येनाप्राधान्येन वा द्रव्याप्रतिपादकत्वे
 सति गुणप्रतिपादकत्वं तत्स्थगुणवाचित्वम् इत्यर्थ इति ॥—फलानामिति । करणस्य शेषलविवक्षायां पठ्यते ॥—स्वरे
 विशेष इति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे बाधित्वा 'थाथ' इत्यादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन 'तृ-
 तीया कर्मणि' इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्याद्युदात्त इष्टः, पठ्यते समासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्च नेष्यते इति भावः । तृ-
 पिश्च सकर्मकोऽप्यस्ति 'पितृनुताप्सोत्समस्तं बन्धून्' इति भट्टिप्रयोगात् । तेनास्मात् कर्मणि को नास्तीति न शङ्कनीयम् ॥
 द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाण इति । नेयं घटाद्यपेक्षया पठ्यते द्विजस्य घटं कुर्वन्ति । तथा हि सत्यसामर्थ्यादेव समासाप्र-
 सक्तौ निषेधोऽयं व्यर्थः स्यादतो व्याचष्टे—किंकर इत्यर्थ इति ॥—ब्राह्मणस्य कृत्वेति । तादर्थ्यरूपसंबन्धस्य सामान्य-
 रूपेण विवक्षायां पठ्यते । ब्राह्मणसंबन्धिनी या क्रिया तदनन्तरमित्यर्थः ॥—कृदव्ययमेवेति । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे
 'सर्वपश्चात्' इति भाष्यप्रयोगादिति भावः ॥—इत्यादीति । तथा च भट्टिः प्रायुक् । 'यत्कृतेऽरीभिर्गृहीतः । आदेयाः
 किंकृते भोगाः कुम्भकर्णं लया विना' इति ॥—रक्षित इति । कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे 'वृक्षस्योपरि' इत्यादाहर-
 न्तौ अकृदव्ययेनापि निषेधं मन्येते । तौ च प्रायुक्तभाष्यप्रयोगविरोधादुपेक्ष्याविति भावः ॥—तव्यता तु भवत्येवे-
 ति । सूत्रे निरनुबन्धग्रहणादिति भावः ॥—स्वकर्तव्यमिति । कर्तृपक्षा समासः ॥—स्वरे भेद इति । कृदुत्तरपदप्र-

१ पूरणाद्यर्थेति—अत्र पूरणार्थत्वेन 'पूरणात्सार्थं तीयादन्' इति अन्नन्तस्यापि ग्रहणम्, व्याख्यानात् । २ गुणेनेति—
 पूरणेनेत्यपि बोध्यम्, तेन उच्छपठः इत्यादि सिद्धम् । अत्र मानं तु लोपे चेत्पादपूरणमिति निर्देशः ।

तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलप्रहणान्न । गोर्धेनोरित्यादिषु षोडशतृतीयादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्वाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोऽप्यनेन वार्यते । ॥ केन च पूजायाम् ॥ १२।१।२२। मतिबुद्धीति सूत्रेण विहितो यः क्लृप्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्लान्तेन सह तृतीयसमासः । ॥ अधिकरणवाचिना च ॥ १२।१।२३। केन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा । ॥ कर्मणि च ॥ १२।१।२४। उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन । ॥ तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १२।१।२५। कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठा न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् । इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य तु याजकादित्वासमासः । भूभर्ता । कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति । शेषषष्ठाः समासः इति कैयटः । ॥ कर्तरि च ॥ १२।१।२६। कर्तरि षष्ठा अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठा अभावात् । ॥ नित्यं

कृतिस्त्रेण तित्स्वरस्यावस्थानादन्तस्वरित इष्टः । तव्येन तु समासे मथ्योदात्तत्वं स्यात्, तच्च नेष्यत इति भावः ॥—सोऽप्यनेनेति ॥ षष्ठीसमासेन 'षोडशतृतीयादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्वाधकः' इति समासो वारितः । सोऽपि षष्ठीसमासः 'पूरणगुण-' इत्यनेन वार्यत इत्यर्थः ॥—केन च पूजायाम् ॥ सूत्रोपलक्षणं पूजाग्रहणव्याख्यानादित्याह—मतिबुद्धीति ॥—राज्ञामिति । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी ॥—भूत इति । न च तत्कौण्डिन्यायेन मत्यादिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो भूतकालतां वाधत इति वाच्यम् । 'तेनैकदिक्' इत्यतः 'तेन' इत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति निर्देशेन भूतकालस्यावाधज्ञापनात् । 'उपज्ञाते' इत्यत्र हि भूते क्तो, न तु वर्तमाने । अन्यथा 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठीविधानादुपज्ञातशब्दस्य तेनेति तृतीयायोगो न स्यात् । न चैवमपि ज्ञानार्थेष्वेव ज्ञापकमस्त्विति वाच्यम् । 'पूजितो यः सुरासुरैः' इति प्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयकज्ञापकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अन्ये तु कारकषष्ठा एव समासनिषेधोऽयम्, शेषषष्ठा तु समासः स्यादेवेत्याहुः ॥ एतेन 'कलहं स राममहितः कृतवान्' इति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः । राममहितः सः कलहं कृतवानित्यन्वयः ॥—अधिकरणवाचिना च ॥ वाचिप्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः ॥—इदमेषामिति । 'क्तोऽधिकरणे च-' इति क्तः । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि षष्ठी ॥ 'अधिकरणे च' इत्येव सिद्धे सूत्रद्वयेऽपि वाचिप्रहणं स्पष्टार्थमित्याहुः ॥ ननु किं वृत्तं यद्वृत्तमित्यत्र न कर्मणि क्तः, वृत्तेरकर्मकत्वात् । तथा चाधिकरणक्लान्तेन कथमिह समास इति चेत् । मैवम् । नायमधिकरणे क्तः, किं तु 'गत्यर्थकर्मक-' इति कर्तरि । किमा वृत्तं निष्पन्नमित्यर्थः ॥—कर्मणि च ॥ क्तेनेति नातुवर्तते, 'केन च पूजायाम्' इति निषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । षष्ठी त्वनुवर्तते, किं तु सापि या काचित्कर्मणि षष्ठी न गृह्यते । 'अपां स्रष्टा' इत्यादावनेनैव सिद्धौ 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । किं च 'इध्मवध्नः' इत्यादौ समाससिद्धये वचनं कर्तव्यं स्यात् । न च 'कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यते' इति वार्तिकमस्त्येवेति वाच्यम् । तस्य सिद्धान्ते प्रत्याख्यानात् । ततश्च निपातानामनेकार्थत्वादिति त्रयं चशब्दोऽयम् । तदाह—कर्मणीति या षष्ठीति । सप्तम्येकवचनान्तमुच्चार्य या षष्ठी विहिता परिशेषिता वेल्यर्थः । नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति द्वेधा प्रवृत्तेः स्वीकृतत्वात् ॥—गवां दोह इति । अगोपेनेत्युपन्यासस्त्विह उभयप्राप्तिप्रदर्शनार्थः ॥ अथ कथं शब्दानुशासनमिति । अत्र व्याचक्षुः । शब्दानामिति यं षष्ठी 'कर्तृकर्मणोः' इति विहिता, न तु 'उभयप्राप्तौ-' इत्यनेन, आचार्यस्य कर्तुः वस्तुतः सत्त्वेऽपि इहानुपादानात् । 'कृत्वोर्थप्रयोगे-' इत्यतः 'प्रयोगे' इत्यनुवर्तनात्कर्तृकर्मणोरुभयोरुपादानं एवायं नियम इति स्वीकारात् ॥ आश्चर्यो गवां दोह इत्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपाद्यम्, तच्च यद्यशिक्षितो दोग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्तदैव निर्वहति न त्वन्यथा । अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्त्युभयप्राप्तिः । इह तु 'शब्दानामिदमनुशासनं, न त्वर्थानाम्' इत्यर्थनिवृत्तिपरं वाक्यं, न तु कर्तृविशेषनिवृत्तिपरमतो नास्त्युभयप्राप्तिः ॥ अस्तु वा यथाकथंचिदुभयप्राप्तिः, तथापि न क्षतिः, 'उभयप्राप्तौ-' इति सूत्रे 'अविशेषेण विभाषा' इति पक्षस्यापि विद्यमानतया नियमाप्रवृत्तिपक्षे 'आचार्यस्य शब्दानुशासनम्' इति प्रयोगसंभवात् । यदि वा शेषलक्षणा षष्ठीति व्याख्यायते, तदा तु समासनिषेधशङ्कैवात्र नास्तीति ॥—तृजकाभ्याम्—॥ इह 'कर्तृषष्ठा तृजकाभ्याम्' इति वृत्तिकारव्याख्यानमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—कर्त्रर्थतृजकाभ्यामिति । कर्तृप्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तं, तयोः श्रुतत्वात् । न तु षष्ठा इति भावः ॥ यद्यपि कर्तरीति तृचो न विशेषणमव्यभिचारात्, तथाप्यकस्य विशेषणत्वेन तदावश्यकमित्याह—इध्मभक्षिकेति । 'पर्यायार्हणा-' इति भावे ण्वुच् कर्मणि षष्ठाः समासः ॥ ननु वज्रस्य भर्तेत्युदाहरणमयुक्तम् । भर्तृशब्दस्य याजकादित्वेन समासावश्यकभावादित्याशङ्क्याह—पत्यर्थभर्तृशब्दस्येति । यद्यपि याजकादिष्वर्थविशेषविशिष्टतया भर्तृशब्दो न पठितः, तथापि रुडेर्बलीयस्त्वात्पत्तिपर्यायस्यैव तत्र ग्रहणम्, न तु यौगिकस्येति भावः ॥—शेषषष्ठ्येति । न्यासकारस्तु वृत्तान्तमेतत् । 'न लोका-' इति निषेधस्त्वनित्यः, 'तृजकाभ्याम्-' इति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धग्रहणाज्ज्ञापकादित्याह ॥ केचित्तु—'जनिकर्तुः' 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति निर्देशादित्यस्य समासनिषेध इत्याहुः । तन्मन्दम् । शेषषष्ठीसमासेनोक्तनिर्देशोपपत्तेः ॥—नेह तृजिति । न चोत्तरार्थत्वं शङ्क्यम् । तृच्

क्रीडाजीविकयोः । २।२।१३। एतयोरर्थयोरकेन नित्यं पृष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति भावे ण्वुल् । जीविकायां । दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां नृजकाभ्यां कर्तरीति नियेधे प्रसंसे वचनम् ॥ ॐ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशितैकाधिकरणे २।२।१। अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एक-
न्यन्त्याविशिष्टश्चेदवयवी । पृष्ठीसमासापवादः । पूर्वे कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना किम् । पूर्वं
नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वश्छात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते । संख्यात्रिसायेति ज्ञापकात् ।
मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्य-
रात्रः । उपागताः पश्चिमरात्रगोचरात् इत्यादि सिद्धमित्याहुः । ॐ अर्धं नपुंसकम् २।२।२। समांशवाच्यशब्दो
नित्यं क्लीबे स प्राग्वत् ॥ ॐ एकविभक्तावपुष्टयन्तवचनम् ॥ एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानियेधः ।
तेन पञ्चखद्वी इत्यादि सिद्ध्यति । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली । क्लीबे किम् । ग्रामार्धः । द्वयैक्य एव । अर्धं पिप्पली-

क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति जयादित्येनोक्तत्वादिनि भावः ॥ वामनस्तु 'अके जीविकार्थे' इत्यत्र 'अक इति किम् । रम-
णीयकर्ता' इति प्रत्युदाहरन् जीविकायां नृचमिच्छति ॥—भावे ण्वुलिति ॥ भञ्जनं भञ्जिका । पुष्पाणामिति कर्मणि
पृष्ठी ॥ 'भावे' इत्युपलक्षणमधिकरणे ण्वुल्यपि बाधकाभावादिति मत्वा 'संज्ञायाम्' इति सूत्रे कृदन्ते मनोरमायामुक्तम्
'उद्दालकः श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्दालकपुष्पभञ्जिका' इति ॥—पूर्वापर—॥ एकदेशा-
ब्दोऽवयवे रुढः । अत एव तस्य कर्मधारयत्वेऽपि ततो मत्वर्थायः । 'कृष्णसर्पवान्' इत्यत्रैव 'न कर्मधारयान्मत्वर्थायः' इति
नियेधस्य रुढेष्वप्रवृत्तेः ॥ यद्यपीह 'एकगोपूर्वात्' इति ठक् प्राप्तः, तथाप्यत एव निर्देशादिनिस्तेजसाह—अवयविने-
ति ॥ नन्विदं सूत्रं व्यर्थम् । पूर्वकाय इत्यादिप्रयोगाणां कर्मधारयेणैव सिद्धेः । ऊर्ध्वकाय इतिवत् 'समुदाये हि वृत्ताः श-
ब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते' इति न्यायादन आह—पृष्ठीसमासापवाद इति । तथा च कायपूर्वे इत्याद्यनिष्ठप्रयोगनिवृ-
त्तये सूत्रमिति भावः ॥—पूर्वं कायस्येति । यद्यपि 'अन्यारात्'— इति सूत्रे दिशि दृष्टः शब्दो दिङ्शब्द इति व्या-
ख्यानानेन संप्रत्यदिगृह्णित्तिनापि योगे पञ्चमी स्वीकृतेति पट्टीह दुर्लभा, तथापि 'तस्य परमात्रेडितम्' इति लिङ्गात् 'अवयव-
वाचिदिक्शब्दयोगे पञ्चमी न' इत्युक्तत्वात् पक्षेव भवतीति भावः ॥—पूर्वं नाभेरिति । नाभेयः पूर्वं भागः, स काय-
स्यावयव इत्यर्थः । नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तेनात्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिः, न त्वेकदेशीति नाभ्या स-
मानो नेत्यर्थः । कायेन तु स्यादेव 'पूर्वकायो नाभेः' इति । पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् प्रधानत्वाच्च ॥—पूर्वश्छात्रा-
णामिति ॥ नासौ निर्धारणे पृष्ठी, किं तु समुदायसमुदायिसंबन्धे । बहुवचनं तूद्गतावयवभेदसमुदायविवक्षया । ततश्छा-
त्राणामेकदेशित्वे सत्यप्येकत्ववैशिष्ट्याभावाच्च समासः ॥—सर्वोऽपीति । पूर्वोदिभिन्नोऽपीत्यर्थः ॥—ज्ञापकादिति ।
अन्यथा अहस्य सायपूर्वत्वं न स्यादिति भावः ॥—मध्याह्न इति । 'राजाहःसखिभ्यः' इति ठक् । 'अहोहः'— इत्यहोदेशः ॥
अयं चादेशो मध्याह्नसायाह्नशब्दयोरुर्ध्वकायवत्कर्मधारयेण न निर्वहति, तस्यैकदेशिसमासप्रयुक्तत्वात्, अतोऽत्र ज्ञापकाश्रयणं
युक्तमेवेति बोध्यम् ॥—इत्याहुरिति । न चैवं दिनमध्यो रात्रिमध्य इत्यादि न सिध्येदिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धस्या-
सार्वत्रिकत्वात् ॥—अर्धं नपुंसकम् ॥ खण्डवाच्यशब्दो न नित्यनपुंसकः । ग्रामार्धो नगरार्ध इति यथा । समांशवाची
तु नित्यनपुंसकः, स एवेह गृह्यते, 'पूर्वापरा'— इति पूर्वसूत्र एवार्धशब्दे पठनीये 'अर्धम्' इति योगविभागेन निर्देशान्नपुंस-
कत्वे लब्धे, पुनर्नपुंसकप्रहणादित्याशयेन व्याचष्टे—नित्यं क्लीबे स इति । यो नित्यनपुंसकलिङ्गः, स इत्यर्थः ॥—प्रा-
ग्वदिति । एकत्वविशिष्टेनावयविना समस्यत इत्यर्थः ॥ अन्ये तु व्याचख्युः—'अर्धम्' इति निर्देशादेव नपुंसकत्वे सिद्धे
नपुंसकप्रहणं 'सूत्रेषु लिङ्गनिर्देशो न विवक्षितः' इति ज्ञापयितुम् । तेन 'तस्येदम्' इत्यादि लिङ्गत्रयेऽपि भवतीति ॥ अर्धपि-
प्पलीत्यत्र 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्युपसर्जनसंज्ञायां 'गोत्रियोः' इति ह्रस्वः स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—अपष्टय-
न्तवचनमिति ॥ तेन पिप्पलीशब्दस्यानुपसर्जनत्वात् दोष इति भावः ॥ नन्वेवं पञ्चानां खट्वानां समाहारः पञ्चखद्वीति
न सिध्येत्, उपसर्जनसंज्ञानियेधेन खट्वेलाकारे ह्रस्वाप्रवृत्तेरदन्तत्वाभावे 'द्विगोः' इति डीपोऽप्रवृत्तेरत आह—एकदेशिस-
मासविषयकोऽयमिति । 'पञ्चखद्वी' इति भाष्योदाहरणमेव 'अपष्टयन्त'— इत्यस्य संकोचे लिङ्गमिति भावः ॥—अर्धपि-
प्पलीति । परवलिङ्गत्वात् व्रीलम् ॥—अर्धं पिप्पलीनामिति । समासे अर्धपिप्पलीत्येव स्यात्, विशेष्यक्यात् । परव-
लिङ्गादिदेशेऽपि वचनादिदेशाभावाच्चेति भावः ॥ 'अर्धपिप्पल्यः' इति प्रयोगस्तु 'अर्धानि पिप्पलीनाम्' इति विग्रहे असाधु-
श्चेदपि खण्डसमुच्चये साधुरेव, अर्धपिप्पली च अर्धपिप्पली च अर्धपिप्पली चेलादिविग्रहात् ॥ एकदेशिना किम् । अर्धं प-
शोर्देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तः स्वामी, न त्ववयवीति न तेन समासः । इदं सूत्रं 'परवलिङ्गम्'— इत्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम्
तद्यथा । अर्धपिप्पलीति कर्मधारयेण सिद्धम् । 'समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवे वर्तन्ते' इति न्यायात् । समप्रविभागाद्
न्यत्र तवाप्येवैव गतिः । 'अर्धोक्तम्' 'अर्धविलोक्तम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ न च समप्रविभागे पृष्ठीसमासं बाधितु
मिदं सूत्रमिति वाच्यम् । पृष्ठीसमासस्यापीष्टत्वात् । अत एव कालिदासः प्रायुक्त—'प्रेम्णा शरीरार्धहरा हरस्य

नाम् । ॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याप्यन्यतरस्याम् । ॥ २।२।३। एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । एकदेशिना किम् । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् । ॥ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । ॥ २।२।४। पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः । प्राप्ते जीविकां प्राप्तजीविकः । जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका । ॥ कालाः परिमाणिना । ॥ २।२।५। परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । ब्रह्मजातः । द्वयोरहोः समाहारो ब्रह्मः । ब्रह्मो जातस्य यस्य स इति विग्रहः ॥ ॐ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्ध्ये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम् ॥ द्वे अहनी जातस्य यस्य स ब्रह्मजातः । अहोऽह्न इति वक्ष्यमाणोऽह्नादेशः । पूर्वत्र तु न संख्यादेः समाहार इति निषेधः । ॥ सप्तमी शौण्डैः । ॥ २।१।४०। सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेपु शौण्डः अक्ष-शौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । अध्युत्तरपदादिति खः । ईश्वराधीनः । ॥ सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च । ॥ २।१।४१। एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । सांकाश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः । ॥ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । ॥ २।१।४२।

इति ॥—द्वितीयतृतीय—॥ ‘षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः’ इति वृत्तिकृतोक्तमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—निषेधं बाधित्वेति ॥—प्राप्तजीविक इति । ‘गोस्त्रियोः—’ इत्युपसर्जनह्रस्वः । ‘द्विगुप्राप्तापन्ना—’ इति वक्ष्यमाणेन परवलिङ्गनिषेधः ॥ न चेदं बहुव्रीहिणा गतार्थमिति शङ्क्यम् । खरे विशेषात् । प्राप्तमुख इत्यादौ निघ्नान्तस्य ‘जातिकालसुखादिभ्यः—’ इति परनिपातापत्तेश्च ॥ ‘प्राप्तापन्ने च’ इति चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषाणुमानात् । प्राप्तापन्ने समस्येते अ च अलं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितम् । तत्र चकारात्पूर्वमेवाकारं छित्वा सौत्रत्वात्प्रकृतिभावो नेति प्राञ्चः । इमं क्लेशं परिहरन्नाह—द्वितीयया अ इति ॥—प्राप्ता स्त्रीति । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्विधिविशिष्टपरिभाषया वा दाबन्तयोरपि प्राप्तापन्नयोः समासः ॥—कालाः परिमाणिना ॥ परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वा-परिमाणी, तदाह—परिच्छेद्यवाचिनेति ॥—काला इति । कालविशेषवाचका इत्यर्थः । सूत्रे बहुवचननिर्देशात्कालसामान्यस्यापरिच्छेदकत्वाच्च ॥—मासो जातस्येति । षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनम् ॥ ननु जातः पुरुषस्तस्य तु हस्तवित्तस्यादिकं परिच्छेदकम्, न तु कालः । तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत् । अत्राहुः । साक्षात्क्रियां परिच्छिन्दन्नपि कालस्तद्वारा देवदत्तं परिच्छिनन्ति । यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गतः स मासजात इति व्यवहियते । तत्र व्यवहारे कालजननक्षणयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिनन्त्येवेति ॥ इह विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं यो-तथितुं ‘यस्य सः’ इत्युक्तम् । अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः । एवं बहुव्रीहावपीति बोध्यम् ॥ ननु ‘जातस्य मासः’ इति विग्रहे मासशब्दस्य पूर्वनिपातार्थमेतत्सूत्रारम्भस्यावश्यकत्वेऽपि मासविशेषबोध एवात्रोचित इति किमनेन ‘जातस्य यस्य सः’ इति कथनेनेति चेत् । अत्राहुः—‘मासजातो मृतः’ इत्यादिप्रयोगानुरोधेन विग्रहे ‘यस्य सः’ इति स्वीक्रियत इति ॥—मासजात इति ॥ यद्यपि मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणापीदं सिध्यति ‘जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या’ इति वचनात् । न च खरे विशेषः । ‘वा जाते’ इत्यन्तोदात्तत्वस्यापि सिद्धेः, तथापि षष्ठीसमासापवादा-र्थमिदमारम्भणीयमेव । किं च मासो जातवतो यस्य स मासजातवानित्येतदर्थमपीदमवधारणमर्थमिति दिक् ॥—उत्तरपदेनेति । परिमाण्युत्तरपदहेतुकद्विगुसिद्ध्ये त्रिपदतत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ‘सुप्सुपा’ इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादप्राप्ते वचनम् । अस्मादेव वार्तिकारम्भात् ‘सुप्सुपा’ इत्येकत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते ॥—अह्नादेश इति । त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे परतः ‘तद्वितार्थ—’ इत्यवान्तरद्विगो सतीति भावः ॥—पूर्वत्रेति । ब्रह्मजात इत्यत्रेत्यर्थः ॥—सप्तमी-शौण्डैः ॥ बहुवचननिर्देशाद्ग्रणपाठसामर्थ्याच्च आद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह—शौण्डादिभिरिति ॥—अक्षशौण्ड इति । शौण्डः प्रवीणः । इह आसक्तिरूपा क्रिया वृत्तावन्तर्भवतीति तद्वारकं च सामर्थ्यम् । यथा दध्योदनगुडधानादौ उपसेचनमिश्रीकरणादिद्वारा सामर्थ्यम् । तेन कारकाणां क्रियैव संबन्ध इति नियमस्य न व्यभिचारः ॥—अधिशब्द इति । आधेयप्रधान इति शेषः । अधिकरणप्रधानस्य त्वव्ययीभाव एव ॥ अधिहरीति यथा ॥—ख इति । नित्यमिति शेषः । ‘विभाषाच्चैः—’ इति विभाषाग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणत्वात् । अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते, स चाधिकरणप्रधानः । मध्ये इत्यर्थात् । तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी, यथा वृक्षे शाखेति । वने अन्तर्वनान्तर्वसति । वस्तुतस्त्वधिकरणत्वमात्रवृत्तिरन्तःशब्दः, तस्य तु ‘विभक्त्यर्थे’ इति नित्यमव्ययीभावः । ‘प्रनिरन्तःशर—’ इति णत्वम् । वने इति अन्तर्वणम् ॥ यत्तु तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे अव्ययीभाव इति हरदत्तेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वे-

१ उत्तरपदेनेति—इदं वार्तिकमेतत्सूत्रविषयकमेव । तथैव भाष्यकृतोदाहरणात् । २ सांकाश्यसिद्ध इति—संकाशेन निर्वर्तिते वने तपसा सिद्ध इत्यर्थः । सांकाश्ये नगरे सिद्धो शात इत्यर्थो वा ।

ध्वाङ्गुवाचिना सह सत्सम्पन्नं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्ग इव तीर्थध्वाङ्गः । तीर्थकाक इत्यर्थः । ॥ कृत्यै-
र्ऋणे ॥ ११।४३ सत्सम्पन्नं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यकं । सामेदेयम् ऋणम् । पृवाङ्गैरायं गाम । ॥ सं-
ज्ञायाम् ॥ ११।४४ सत्सम्पन्नं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । पात्रेण संज्ञानयगलाश्लिष्यमानोऽयम् । अरण्यनिलकाः ।
वनेऋणवृक्षाः । इलङ्गनामन्या इत्यलुक् । ॥ केनाहोरात्रावयवाः ॥ ११।४५ अहो रात्रेश्चावयवाः सत्सम्पन्ताः
कान्तेन सह प्राग्वत् । पृवाङ्गुहृतम् । अरग्वत्कृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अहि इष्टम् । ॥ तत्र ॥ ११।४६ त-
त्रेयेन सत्सम्पन्नं कान्तेन सह प्राग्वत् । तत्र भुक्तम् । ॥ श्लेषे ॥ ११।४७ सत्सम्पन्नं कान्तेन प्राग्वच्चिन्दायाम् । अ-
वततेन कुलस्थित न एतत् । ॥ पात्रे समितादयश्च ॥ ११।४८ एते निपात्यन्ते श्लेषे । पात्रे समिताः । भोजनसमये
एव समिताः न तु कार्ये । गेहेनारः । गेहेनदो । आकृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समानान्तरे घटकत-
या प्रवेशो न । परमाः पात्रे समिताः । ॥ पूर्वकालैकसर्वजगत्पुण्यगणनवकेषलाः समानाधिकरणेन ॥ ११।४९।
विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे द्वेषे निपातनियमार्थे सूत्रम् । एकशब्दस्य दिक्संख्ये सजायामिति नियमवाधनार्थं च । पृ-
र्वं ज्ञातः पश्चादनुलितः ज्ञातानुलितः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकः । जर्ज्ञेयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः ।
केवलवैयाकरणाः । ॥ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ ११।५० समानाधिकरणेन यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञाया-
मेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामगमी । सत्सम्पन्नः । नेह । उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः । ॥ तद्वितार्थोत्तर-
पदसमाहारे च ॥ ११।५१ तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यो

पि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्ने अन्तरिति तदुक्तस्वपदविग्रहइत्यायोगान् । किं च विभक्त्यर्थमात्रात्तत्तरेव्ययीभावः, वचनप्र-
हणमामर्थ्यान् । अन्यथा वृक्षस्य परित्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । तत्रैव मध्यवचिनः प्रवृत्त एव नास्तीति दिक् ॥ शौण्ड ।
धूने । किन्तु । व्याज । प्रवीण । संवीन । अन्तर । अधि । पटु । पण्डित । कुशल । चरल । निपुण । वृत्त ॥—**कृत्यैः**—॥
कृत्यप्रत्ययान्तेनैव समाम इत्येते । 'अवयवाः' इत्यनुवृत्तेः । बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । तथैवोदाहरति—**सामेदेयमिति** ।
'तत्पुरुषे कृते' इत्यलुक् । नेह मासे दातव्यम् ॥—**नियोगोपलक्षणार्थमिति** । नियोगे निर्धारणम् । आवयवकोपलक्षणार्थ-
मित्यर्थः ॥—**नित्यसमासोऽयमिति** । अत एव 'पुन्येपूतनः' इति स्वपदविग्रहोऽसंगत इत्यवोचाम ॥—**अवतस इति** ।
न कुलेन स्थितं न कुलस्थितम् । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः । कृद्ग्रहणपरिभाषया न कुलस्थितशब्दोऽपि ज्ञात इति
तेन सह सत्सम्पन्नस्य समासः । 'तत्पुरुषे कृते' इति सप्तम्या अलुक् ॥ अव्यवस्थिततत्त्वप्रतिपत्त्यात्र निन्दावगम्यते ॥—
पात्रे समितादयश्च ॥—पात्रे समिता इति । संपूर्वादिणः क्तः ॥—**गेहेनर्दति** । 'नर्द शब्दे' इत्यस्मात् 'सुन्यजाना' इति
गितिः ॥—**घटकतया प्रवेशो नेति** । 'परमाः पात्रे समिताः' इति वाक्यमेव भवति । न तु 'सम्पदत्' इत्यादिना
समानान्तरमिति भावः ॥ एतच्च वाच्यस्तुभे स्थितम् ॥ अन्ये तु 'केदलाः पात्रे समिताः' इति वाक्यमेव, न तु 'पूर्वका-
लैक' इत्यादिना समानान्तरमित्याहुः ।—**पूर्वकाले**—॥ पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः । इतरेषां तु पण्यं खलुग्रहणम् । पूर्व-
त्वस्य संबन्धिष्यत्वात्पूर्वकालेऽपरकालेन समस्यते । तथैवोदाहरति—**ज्ञातानुलित इति** ॥ अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाचकपा-
ठकवत् पर्यायः प्राप्तः ॥—**याज्ञिका इत्यादि** । यज्ञमधीयते विद्वन्ति वा याज्ञिकाः । 'क्रतुस्थादे' इति ठक् । एवं
नैयायिकाः । 'जीर्णैरनुत्' इति भूतार्थेऽनुत् । जरन्तश्च ते नैयायिकाश्च । जीर्णनैयायिका इत्यर्थः । मीमांसामधीयते वि-
द्वन्ति वा मीमांसकाः । 'शमादिभ्यो डुत्' ॥—**नवपाठका इति** । पठन्तीति पाठकाः 'ण्डुलवृक्षौ' इति ण्डुल् । संख्या-
वाची नवशब्दोऽत्र न गृह्यते 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति नियमात् ॥ समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शौङ्गयम् । पृथी-
समासोऽपि इह न भवति । 'पूरणगुण' इति निषेधात् ॥—**दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥—नियमार्थमिति** । 'तत्पुरुषे
संज्ञायामेव दिक्संख्ये समस्यते' इति नियमशरीरम् । तेन पञ्चगुरित्यादि सिद्धयति ॥ कथं तर्हि 'त्रिलोकनाथः पितृसङ्ग-
गोचरः' इति कालिदासः, 'त्रिलोकशब्दस्यापञ्ज्ञानात् । न च समाहारे द्विगुः । 'द्विगोः' इति डीप्रसङ्गात् । न च पात्रा-
दित्वं कल्प्यम्, 'यदि त्रिलोकीगणना परा स्यात्' इत्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः । न च 'उत्तरपदे' इति समासः 'त्रिपदत-
त्पुरुषस्य इह दुर्लभत्वात् । अत्राहुः । लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः । त्र्यवयवो लोकत्रिलोकः । शाकपार्थिवदित्वादुत्तर-
पदलोपः' इति ॥—**पञ्चब्राह्मणा इति** । यद्यन्यत्र कृतेऽपि समासे रूपे विशेषो नास्ति । तथापि विभक्त्यन्तरे पञ्चभिर्ब्रा-
ह्मणैरित्यादौ विशेषो बोध्यः ॥—**तद्वितार्थो**—॥ असंज्ञार्थं वचनम् । एकापि सप्तमी विषयभेदाद्विद्यत इत्यागयेनाह—
तद्वितार्थे विषये इत्यादि । यदि तु 'तद्वितार्थं वाच्ये' इति व्याख्यायेत, तर्हि पौर्वशाल इत्यादौ तद्वितो न स्यात् ।
तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात् । 'द्विगोर्लङ्गनपत्ये' इति ज्ञापकादुक्तेऽपि तद्वितार्थे तद्वितो भवतीति कल्पनायां प्रतिपत्तिर्गौर-
वमिति भावः ॥ 'तद्विते परे' इति तु न व्य'ख्येयमेव । 'तद्विते परतः समासः' समासे कृते 'दिक्पूर्वपदात्' इत्यादिना
तद्वितः इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ॥—**समाहारे वाच्ये इति** । तेन पञ्चगवमित्यादौ समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात्समूहा-
र्थप्रत्ययो नोत्पद्यते । अन्यथा अत्र 'गौरतद्वितलुकि' इति टञ्ज स्यात्, सामूहिकप्रत्ययस्य 'द्विगोर्लङ्गनपत्ये' इति लुक्ः प्रवृत्ते-

शालायां भवः पूर्वशालः । समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ज इति जः ॥ ॐ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ॥
 आपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे
 आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्ति भविष्यानात् । संख्यायास्तद्वितार्थे । पण्णां मातृणामपत्यं पाप्मा-
 नुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहावयवान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते ॥ ॐ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यस-
 मासवचनम् ॥ ॐ गोरतद्धितलुकि । १५।४।९२। गोन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात् समासान्तो न तद्धितलुकि । पञ्चगवधनः ।
 ॐ संख्यापूर्वो द्विगुः । १२।१।५२। तद्वितार्थे त्रयोक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् । ॐ द्विगुरेकवचनम् । १२।४।१।
 द्विगवर्थः समाहार एकवत्स्यात् । स नपुंसकमिति । नपुंसकत्वम् । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् । ॐ कुत्सितानि

रिति भावः ॥—सर्वनाम्न इति । एतच्च पूर्वापरोदाहरणान्वयि ॥ यद्यपि 'स्त्रियाः पुंवत्-' इत्यनेनापि प्रकृतरूपसिद्धिः,
 तथाप्युत्तरपूर्वेत्याद्यर्थे 'सर्वनाम्न-' इति वचनमावश्यकं प्रतिपदोक्तत्वादिहापि तदुपन्यासो न्याय्य इति भावः ॥—वृत्ति-
 मात्रे इति । तद्धितवृत्तौ समासवृत्तौ चेति कैयटः ॥—आकार उदात्त इति । असति त्वान्तरे तत्पुरुषे पूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्यानुदात्तत्वमेव स्यादिति भावः ॥—पाष्मातुर इति । 'मातृस्तस्य संख्यासंभद्रपूर्वायाः' इत्युदादेशः ।
 'अनपत्ये' इत्युक्ते 'द्विगुर्लुक्-' इति लुक् न ॥—विकल्पे प्राप्ते इति । महाविभाषयेति शेषः । ततश्च तत्पुरुषप्रयुक्त-
 जभावे पञ्चगोधन इत्यपि स्यादिति भावः ॥ मनोरमायां तु विकल्पे प्राप्ते नित्यसमासार्थे द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येतद्वचनमिति
 प्राचां ग्रन्थमनुस्योक्तम् । वस्तुतस्तु त्रयाणां समासे कृते अन्यपदार्थोपसंक्रमेण परस्परसंबन्धाभावात् द्वन्द्वतत्पुरुषयोर-
 प्राप्तां सत्यां वचनमिदमित्यादि स्थितम् । द्वन्द्वस्योदाहरणं तु वाक् च ह्यपच प्रिये अस्य वाग्वदप्रियः । छत्रोपानहप्रियः ।
 इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं द्वन्द्वः । तेन 'द्वन्द्वानुदपहान्तात्-' इति समासान्तजपि नित्य एव ॥—गोर-
 तद्धित- ॥ 'तत्पुरुषस्य' इत्यनुवर्तते, दृच्, तदाह—गोन्तादित्यादि ॥ ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात्-
 त्पुरुषस्यावयवो यो गोशब्दस्तस्माद्विजित्यर्थः स्यात् । तथा च गोमूत्रमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादत आह—समासान्त इति ॥
 अयं भावः । 'समासान्ताः' इत्यधिकारादृच् समासान्तेन भवितव्यम् । गोरिति पञ्चमीश्रवणात्ततः परेणापि । न चैतत्तद-
 न्तविधिमन्तरेणोपपद्यत इति सामर्थ्यात्तदन्तविधिराभाः, ततश्च तत्पुरुषस्येति पृथगन्तं पञ्चम्यन्तेन विपरिणम्यत इति ॥
 —न तु तद्धितलुकीति । लुगिष्वप्य इत्यर्थो, न तु तद्धितलुकि सतीति । समासान्तानामन्तरङ्गत्वात् ॥ अतद्धितलुकीति
 किम् । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । अत्र तद्धितस्य ठकः 'अध्यर्थपूर्वो-' इति लुक् ॥—संख्यापूर्वो द्विगुः ॥—अ-
 न्नोक्त इति ॥ अयं भावः । पूर्वसूत्रविषयेवेयं संज्ञा । 'अनन्तरस्यैव-' इति न्यायात् । एतदर्थमेव हि सूत्रद्वयं कृतम् । अ-
 न्यथा 'दिक्संख्ये संज्ञातद्वितार्थोत्तरपदसमाहारेषु' इत्येव ब्रूयात् । तेन सप्तपेय इत्यत्र 'इगन्तकालकपाल-' इत्यादिना
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति । किं तु समासान्तोदात्त एव । तथा च लक्ष्यम्, 'सप्त ऋषयस्तस्य ये निषेदुः' । 'सप्तऋ-
 षीणां मुकृताय लोक' इत्यादि ॥—त्रिविधः संख्यापूर्व इति । 'तद्वितार्थे विषये, उत्तरपदे च परतः, समाहारे च
 वाच्ये, संख्यापूर्वो यः समासः सः' इत्यर्थः ॥ तद्वितार्थे यथा । पञ्चकपालः । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणो 'द्विगुर्लुगनपत्ये' इति
 लुक् । उत्तरपदे यथा । पञ्चानवप्रियः । 'नावो द्विगोः' इति समासान्तदृच् । समाहारे पञ्चमूली । 'द्विगोः' इति ङीप् ॥
 —द्विगुरेकवचनम् ॥ वक्तोति वचनम्, बाहुलकात्कर्तरि ल्यट् । 'सामान्ये नपुंसकम्' । 'द्विगुः समास एकार्थप्रतिपादको
 भवति' इत्यर्थः ॥ न च वस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थ्यं कथंचिदुपपद्यते इति सामर्थ्यादतिदेशः संपद्यत इत्याह—एकवत्स्या-
 दिति ॥ समाहारे' इति तत्पुंसंख्यानाद्भव्यते । समाहारे यो द्विगुस्तदर्थे एकवदित्यन्वयः ॥ समाहारे किन् । तद्वितार्थे मा
 भूत् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृताः पञ्चकपालाः, पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटाः । पञ्चगवे पञ्चगवानीत्यत्र प्रथमद्विगव-
 र्थस्यैकवद्भावे कृते योऽयमेकशेषे कृते द्विगवर्थसमुदायस्तस्याद्विगवर्थत्वाद्विगवत्त्वादेकवद्भावो न भवतीति स्थितमाकरे ।
 यदा 'तद्वितार्थ-' इति सूत्रे 'समाहारे' इति 'कर्मसाधनः' तदा समाहृतप्रधानो द्विगुरिति बहुत्वे प्राप्ते अनेन
 एकवद्भावः क्रियते । यदा तु भावसाधन एव समाहारस्तदा समूहप्रधानत्वाद्विगोः समूहस्य चैकत्वासिद्धमे-
 कत्वमिति नास्य प्रयोजनम् ॥ न च 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वार्थमेकत्वविधानमिति वाच्यम् । समुदायवा-
 चकेषु 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यभ्युपगमे बाधकाभावादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'तद्वितार्थ-' इति सूत्रे समाहार इति भावे
 षच्, न तु कर्मणि । पञ्चगवमित्यत्र पञ्च गावः समाहृता इत्यर्थोऽभ्युपगमे समाह्वयमाणानां बहुत्वेन एकवचनानुपपत्तेः । न
 च 'द्विगुरेकवचनम्' इति सूत्रान्नैवमिति वाच्यम् । पञ्चखट्वीत्यसिद्धेः । तत्र हि पञ्च खट्वाः समाहृताः, पञ्चसु खट्वासु समा-
 हृतास्त्रिवेष्वेवं विग्रहसंभवेन नियतविभक्तित्वाभावात् 'एकविभक्ति चापूर्वेनिपाते' इत्युपसर्जनत्वाभावे 'गोस्त्रियोः-' इति
 ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च 'आवन्तो वा' इति स्त्रीत्वपक्षे 'द्विगोः' इत्यदन्तलक्षणो ङीष् स्यात् ॥ भावसाधनत्वे त्वेकविभक्ति-
 त्वाद्गुपसर्जनत्वमव्याहतमेव । समाहारापेक्षया नियमेन वर्तितपदानां पृथगन्तत्वात्तथा पञ्चखट्वीत्यादिरूपं निर्वाधमेवेति
 दिक् ॥—स नपुंसकमिति । एतस्यार्थो मूल एव स्फुटीभविव्यति ॥—कुत्सितानि—॥ 'कुत्स अवक्षेपणे' कर्मणि

कुत्सितैः । १२।१।५८। कुत्समानानि कुत्सितैः ननु प्राप्तं । व्याकरणसूचिः । सीमांसकदुर्बुद्धः ।
 ॥ पापाणके कुत्सितैः । १२।१।५८। पूर्वसूत्रापवादः । आपत्तापितः । अणककुलालः । ॥ उपमानानि सामा-
 न्यवचनैः । १२।१।५९। घन इव इयामो घनश्चालः । इह पूर्वपदं तत्पदमे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहं
 द्रवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । ॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । १२।१।५९। उपमेयं
 व्याघ्रादिभिः सह प्राक्त्वसाधारणधर्मस्याप्रयोगे नति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । वृक्षोऽसः ।
 व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम् । पुरुषो व्याघ्र इव दूरः । ॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । १२।१।५९।
 भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत । नीलमुपलं नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात्कचिन्नित्यम् । कृष्ण-
 मर्षः । कचिन्न । रामो जासदृश्यः । ॥ पूर्वोपरप्रथमचरमजयन्यसमानमध्यमध्यमवराश्च । १२।१।५८। पूर्व-
 काः । न च 'मतिबुद्धि-' इति सूत्रे चकारस्यानुक्तमसुच्यार्थवद्भवेनाने विहित इत्याशयेनाह—कुत्समानानीति ।
 तत्प्रतिपादकानीत्यर्थः । उभयत्र बहुवचननिर्देशः स्वस्वरविधिनिरामार्थः ॥—व्याकरणसूचिरिति । सूचयतेः 'अच
 इः' । पृष्ठः सन् प्रश्ने विस्तारयितुं स्व सूचयत्यभ्यामवैधुयोक्त एवमुच्यते । न तु वस्तुतो व्याकरणं तदध्ययनं वा कुत्सितम् ।
 वेदाहर्षेण तस्य प्रशस्तत्वात् । तथापि प्रतिमानाभावेन निष्कलत्वात्कुत्स्यते ॥—दुर्बुद्ध इति । 'दुल उक्षेप' दुर्बुद्धिः ।
 औणादिकः कूटप्रत्ययः । 'बहुलमन्यत्रादि' इति णेलुक् । रत्नयोरेकत्वस्तरगाकर्म रः । विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सू-
 त्रम् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकृत्सायामेवायं संनिधानात् । तेनेह न—नैयायिको दुराचारः ॥—पापाणके—॥ एतौ कुत्सना-
 मिधायिनौ । 'कुप्यकुत्सितावद्यवेदगर्वापकाः समाः' इत्यमरः । ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यात्, तस्मात्सू-
 त्रनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्याशयेनाह—पूर्वसूत्रापवाद इति ॥—उपमानानि—॥ उपमायते येन तदुपमानम् ।
 उपपूर्वोन्माहः करणे ल्युट् । प्रादिसमानः । उपपूर्वको माह सादृश्यहेतुके परिच्छेदे हठः । येन वस्तुन्तरं सादृश्येन परि-
 च्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः । यथा गौरिव गवयः । इह हि गौः करणं सादृश्ये हेतुः, पुरुषः परिच्छेत्ता । स हि गौः साद-
 र्येण गवयं परिच्छिनत्ति ॥—सामान्यवचनैरिति । समानो धर्मः सामान्यः । चातुर्वर्ण्यादित्वात्कार्यं 'न्यञ्' । उपमानो-
 पमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः । न तु साधारणधर्ममात्रवचनैरिति । एतच्च वचनग्रहणाद्भवते । सामान्य-
 मुक्तवन्तः सामान्यवचनाः । बाहुलकात्कर्तारि भूते ल्युट् । ये पूर्व सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ताः । तच्च
 सामान्यविशिष्टमुपमानशब्दस्य संवन्धिशब्दत्वादाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञायते ॥—लाक्षणिकमिति । अत एव सामाना-
 धिकरण्यान्तुगीव चपला मृगचपलेयादौ पुंवद्भावः । उत्तरपदोपस्थितश्रमत्वचपलात्वाद्वारकमेवेह सादृश्यं गृह्यते सं-
 निधानात् ॥ कथं तर्हि उपमानपरतेति चेत्, भूतपूर्वगत्या शक्यार्थमादाय तत्परतेत्यवेहि ॥—पूर्वनिपातेति । अन्यथा-
 ऽनियमः स्यात् खड्गकुब्जवदिति भावः ॥ किं च 'तत्पुरुषं तुल्यार्थेनृतीयास्तमृगमुपमानाच्चय-' इति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्यास्यै-
 वोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थसर्पादे सूत्रम् । अत एव मयूरव्यंसकादित्वात्समासे उपमानस्वरो न प्रवर्तते इति सिद्धान्तः ॥—
 उपमितम्—॥ उपमेयमुपमितम् । भूतकालोऽत्र न विवक्षितः । तच्च संवन्धिशब्दत्वादुपमानमाक्षिपति । तथा चोपमान-
 भूतैर्व्याघ्रादिभिरित्यर्थः ॥—पुरुषो व्याघ्र इव दूर इति । तत्र हि शरसापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वात् 'राजपुरुषः
 सुन्दरः' इतिवदत्रापि समासः स्यात्स मा भूदिति 'सामान्याप्रयोगे' इत्युक्तमिति भावः ॥ कथं तर्हि 'भाष्याधिः क्वातिग-
 म्भीरः' इति कैयटः । सामान्यप्रयोगसत्त्वेनास्याप्राप्तेः । अत्र केचित् प्रमाद एवावमित्याहुः ॥ इह गम्भीर्येण सादृश्यं न
 विवक्षितं, किं तु विततदुरवगाहत्वादिना । तस्य हि विततत्वादेरप्रयोगोऽऽस्त्येवेति निर्बोधः समासः इति मनोरमायां स्थि-
 तम् ॥—विशेषणम्—॥ विशिष्यते येन तद्विशेषणं, कर्तुः करणत्वविवक्षायां ल्युट्, तदाह—भेदकमिति । व्यावर्तकनि-
 त्यर्थः ॥ विशेषणविशेष्ययोः संवन्धिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणेताराक्षेपसंभवे उभयोपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः । एतच्च
 'कुत्सितानि कुत्सितैः' इत्यत्रापि तुल्यम् । हरदत्तत्वाह—समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारयोर्विशेषणविशेष्यधर्मयोर्वैत्र
 परस्परव्यभिचारस्तत्रैव समासो यथा स्यात् नान्यत्रेत्येतदर्थमुभयोपादानम् । तथा च नीलोत्पलादौ समासो भवति, न तु
 'तक्षकः सर्पः' इत्यादौ । न हि तक्षकत्वं सर्पत्वं व्यभिचरतीति । तन्मन्दम् ॥ कैलासादिः, मन्दरादिः, भावपदार्थः, तर्क-
 विद्या, व्याकरणशास्त्रं, भोजराजः, इत्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः ॥ ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पाचकपाठकादा-
 विव नीलोत्पलादावप्यव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यात् । इति चेदत्राहुः । जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे विशे-
 ष्यसमर्पकतैव । तेन नीलोत्पलं पाचकमाह्वय इति व्यवस्थित एव प्रयोगः । गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोश्चानियम एव । ख-
 ङ्गकुब्जः कुब्जखङ्गः । पाचकपाठकः पाठरूपाचकः । खङ्गपाचकः पाचकखङ्ग इति । अत्र मूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा ।

१ उपमितमिति—इदं सूत्रमुभयोः समानलिङ्गत्वं एव प्रवर्तते । भाष्याविविख्यादौ तु मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ।

२ पूर्वोपरेति—बहुलग्रहणानुवृत्त्या क्रियाशब्दैः पाचकादिभिरेतेषां न समासः, इति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवं च अपरा-
 ध्यापक इति उदाहरणं चिन्त्यम् ।

निपातनियमार्थमेदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः ॥ ॐ अपरस्यार्थे पश्चाद्भावो वक्तव्यः ॥ अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्थः । कथमेकवीर इति । पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वाद्नेन समासे वीरैकइति हि स्यात् । बहुलग्रहणाद्विष्यति । ॐ श्रेण्यादयः कृतादिभिः । १२।१।५९ ॥ श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनं कर्तव्यम् ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणि-कृताः । ॐ केन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ १२।१।६० ॥ नञ्विशिष्टेन कान्तेनानञ् कान्तं समस्यते । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् ॥ ॐ शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः । ॐ सम्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । १२।१।६१ ॥ सद्देवः । वक्ष्यमाणेन महत् आकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गौः । पङ्कतुद्धृत इत्यर्थः । ॐ वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ १२।१।६२ ॥ गोवृन्दारकः ॥ व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् । ॐ कतरकतमौ जातिरिप्रश्ने । १२।१।६३ ॥ कतरकठः । कतमकलापः । गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वम् । ॐ किं क्षेपे । १२।१।६४ ॥ कुत्सितो राजा किराजा । यो न रक्षति । ॐ पोटापुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वक्त्रयणीप्रवक्त्रोभ्रियाध्यापकधूर्जजातिः । १२।१।६५ ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १२।२।४२ ॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयेदेशीयेषु । १६।३।४२ ॥ कर्मधारये जातीयदेशीयोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर जङ्गभावो यस्मिन्तथाभूः पूर्वं पुंवत् । पूरणो प्रयादिन्वप्राप्तः पुंवद्भावोऽनेन विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । तथा कोपधादेः प्रतिपिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । स्वाभ्रभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एव पाचकजातीया । पाचकदेशीयेत्यादि । इभपोटा । पोटा स्त्री पुंसलक्षणा । इभयुवतिः । अश्लोकः । उदश्वकतिपयम् । गृष्टिः

अप्रधानं ह्युपसर्जनम् । गुणक्रिययोश्च द्रव्यं प्रत्यग्राधान्यं स्पष्टमेवेति ॥—अपरस्यार्थे इति ॥ एतच्च 'पश्चात्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥—बाहुलकादिति । एकेषु मुखेषु वीरयते पराक्रमते इति वा बोध्यम् ॥—श्रेण्या—॥ आद्य आदि-शब्दो व्यवस्थावाची । द्वितीयस्तु प्रकारवाची । 'श्रेण्यादयः पठ्यन्ते, कृतादिराकृतिगणः' इति भाष्यात् । श्रेणि, एक, पूग, कुन्द, शशि, विशिख, निचय, निधनादिः श्रेण्यादिः । कृत, भूतादिः कृतादिः ॥ यदा तु सिद्धा एव श्रेणयः सम्यक् कृतास्तदा समासो नेष्यत इत्याशयेनाह—अश्रेणयः श्रेणय इति । एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः ॥ च्यन्तानां तु 'कुगति-' इति नित्यसमासः, परलत् । श्रेणीकृतम् । इह तु 'च्यौ च' इति दीर्घः ॥—केन—॥ विशिष्टशब्दोऽवधारणार्थः । नञ्मात्राधिकेन नञ्रहितं समस्यत इति सूत्रार्थः । तेनेह न । सिद्धं चाभुक्तं च ॥ तुडिडधिकेनापीति वाच्यम् ॥ अशितं चानशितं च अशितानशितम् । क्लिष्टाक्लि-शितम् । क्लिष्टः क्लानिष्ठयोः' इति वेद ॥—कृताकृतमिति । एकदेशकरणात्कृतम् । एकदेशान्तरस्याकरणात्तद्वत्कृतम् ॥—शाकपार्थिव इति ॥ पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः । 'तस्येश्वरः' इत्यण् । शाकप्रिय इति बहुव्रीहिः, तस्य पार्थिवशब्देन समासे कृते पूर्वसमासे यदुत्तरपदं प्रिय इति तस्य लोपः ॥ तथा देवब्राह्मण इत्यत्र देवस्य पूजको देवपूजक इति पूर्वस्मिन् पष्ठीसमासे यदुत्तरपदं पूजक इति तस्य लोपो ज्ञेयः ॥—सम्महत्—॥ गुणाकृताशब्देः सह समासे स-ददीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥—कतरकतमौ—॥ जातिपरिप्रश्ने किम् । कतरो देवदत्तः । 'वा बहूनां जाति-परिप्रश्ने ङतमन्' इति व्युत्पादितकतमशब्दसाहचर्योत्ताहशस्यैव कतरशब्दस्यापि ग्रहणे सिद्धे जातिपरिप्रश्नग्रहणं ज्ञापयति 'कतमशब्दोऽर्थान्तरेऽपि साधुः' इति । तथा च प्रत्युदाहृतं प्राचीनवृत्तिषु 'कतरो भवतोर्देवदत्तः । कतमो भवतां देवदत्तः' इति ॥—किं क्षेपे ॥—किराजेत । 'किमः क्षेपे' इति समासान्तनिषेधः । क्षेपे किम् । को राजा पाटलिपुत्रे । एवं 'किंस्त्रा यो दृष्टवति' । 'किंनौः यो न वहति' इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥—तत्पुरुषः ॥ समानाधिकरणशब्द अर्थआद्य-जन्तः । समानाधिकरणपदक इत्यर्थः ॥—भाषितपुंस्कादित्यादि ॥ एतच्च 'त्रियाः पुंवत्-' इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु तेनैव कर्मधारयेऽपि सिद्धं, जातीयदेशीयोस्तु 'तसिलादिषु-' इति सिद्धं, तत्किमनेन सूत्रेणैव आह—पूरणीप्रि-यादिष्विति । तथेति च ॥—महानवमीति । नवानां पूरणी 'तस्य पूरणे ङ' 'नान्तादसंख्यादेशे' टिलान्डीप् । महती चासौ नवमी चेति विग्रहः । पुंवद्भावे कृते वक्ष्यमाणेन महत् आकारः ॥—कोपधादेरिति । 'न कोपधायाः' 'संज्ञापूरण्योश्च' 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' 'स्वाहाच्चैतः' 'जातेश्च' इति पञ्चसूत्रा प्रतिपिद्ध इत्यर्थः । क्रमे-णोदाहरति—पाचकस्त्रीति ॥ जातीयदेशीयोरपि प्रतिप्रसवमुदाहरति—एवमिति ॥ पाचिकाप्रकारवती पाचकजा-तीया । 'प्रकारवचने जातीयर्' ॥—पाचकदेशीयेति । 'ईपदसमासौ' इति देशीयर् । उभयत्र 'तसिलादिषु' इति पुंवद्भावस्य 'न कोपधायाः' इति निषेधः प्राप्तः, पठ्जातीया पठ्देशीयेत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् ॥—इत्यादाति । आदि-पश्चात् दत्तजातीया, पञ्चमजातीया, स्रैन्नजातीया, सुकेशजातीया, ब्राह्मणजातीया । एवं दत्तदेशीयेत्याद्युदाहार्यम् ॥—स्त्रीपुंसलक्षणेति । स्तनश्मश्वदियुक्ता स्त्रीत्यर्थः ॥—उदश्वदिति । 'तत्रं ह्युदश्विन्मथितं पादम्बवाम्बु निर्जलम्'

लङ्प्रसूता, गोगृष्टिः । धेनुर्वचप्रसूनिष्ठा, गोधेनुः । वशा वन्ध्या, गोवशा । वेहन् गर्भवातिनी, गोवेहन् । वक्क-
यणी तल्पवन्ता, गोवक्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः । ॥ प्रशंसावचनश्च ॥ २।१।६६।
एतः सह जानिः प्राग्वन् । गोमन्तल्लिका । गोमचचिका । गोप्रकाण्डम् । गवोद्धः । गोनल्लजः । प्रशन्ता गौरित्यर्थः । मन्त-
ल्लिकादयो नियतल्लिङ्गा न तु विशेष्यनिष्ठाः । जानिः किम् । कुमारी मन्तल्लिका । ॥ युवा खलनिपठितवल्लिनज-
रतीभिः ॥ २।१।६७। पूर्वनिपातनियमाथं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते । युवा खलनिः
युवखलति । युवतिः खलती युवखलती । युवजती । युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्मानाधिकरण्यम् ।
॥ कृत्यतुल्याख्या अज्ञात्या ॥ २।१।६८। भोज्योष्णम् । तुल्यश्चेतः । सदशश्चेतः । अज्ञात्या किम् । भोज्य ओदनः ।
प्रतिपेधमामर्थ्यादिशेषणसमानोऽपि न । ॥ वर्णो वर्णेन ॥ २।१।६९। समानाधिकरणेन सह प्राग्वन् । कृष्णसारङ्गः ।
॥ कडाराः कर्मधारये ॥ २।२।३८। कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजमिनिः । जैमिनि-
कडारः । ॥ कुमारः श्रमणादिभिः ॥ २।२।७०। कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह गगे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भि-
णीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एतदत्र ज्ञापकं बोध्यम् । ॥ चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ २।१।
७१। चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वन् । गोगर्भिणी । ॥ मयूरव्यंसकादयश्च ॥ २।१।७२। एतं नि-
पाच्यते । मयूरो व्यंसको मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः । उदक्चावाक च उच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रच-
म् । नान्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः ॥ (ग आत्प्रतमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अश्रीत पिबन्त्येवं सततं
यन्नाभिधीयते सा अश्रीतपिबता । पचतभृजता । खादतमोदता ॥ ॥ एहीडादयोऽन्यपदार्थे ॥ एहीड इति य-
स्मिन्कर्मणि तदेहीडम् । एहिपचम् । उदर कोशदुस्तुज देहीति यस्यां क्रियायां सा उदरोत्पुजा । उदमविधया । अ-

इत्यमरः ॥—कठधूर्त इति । नात्र कठन्वं कुस्यते । अतः ‘कुस्तितानि कुम्भनः’ इति गतार्थता न शङ्का, प्रवृत्तिनिमित्त-
कृत्यामेव तस्य प्रवृत्तेः । ‘जनयति कुमुदभ्रान्ति धूर्तवको वालनस्यानाम्’ इत्यत्र धूर्तवक इत्यसाधुरेव ॥—प्रशंसा-
वचनश्च ॥ वचनग्रहणं रुद्धिवाचपरिग्रहार्थम् । तेन ये यौगिकाः प्रशस्तबोन्तरमणीयादयः, ये च विशेषवचनाः शुचिमु-
द्वादयः, ये तु गौण्या वृत्त्या प्रशंसां गमयन्ति ‘सिंहो मागवकः’ इत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यन्ते ॥—गवोद्ध इति । ‘अवङ्
स्कोटायनस्य’ इत्यवङि ‘आहुणः’ ॥ ‘मन्तल्लिका मचचिका प्रकाण्डमुदतज्जा’ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि’ इत्यमरः ॥ ‘प्रशं-
सावचनपोदायुवति-’ इत्येकयोगसंभवे पृथग्योगकरणं चिन्त्यकलम् ॥—युवा—॥—खलतीति । ‘हृदिकारादक्तिनः’
इति ङीप् । ‘पुंवकर्मधारय-’ इति युवतिशब्दस्य पुंवद्रावः ॥—जरतीति । ‘जार्यतेरनृन्’, ‘उगितश्च’ इति ङीप् । एवं
युवपलितः युववल्लि इत्युदाहार्यम् । वल्लिशब्दः पानादिः ॥—कृत्यतुल्याख्या—॥ तुल्यनहान् सदृशमहानित्यादौ तु
परत्वाद्देनेन ‘सन्महत्-’ इति बाध्यते । ‘तस्य सत्कृत्यखलिनः’ इति भट्टिप्रयोगे तु ‘सतां कृत्यं सत्कृत्यम्’ इति पद्योसमासो
बोध्यः ॥ एवं ‘परमपूज्यः’ इत्यादिष्वपि ॥—वर्णो—॥ समानाधिकरणेन वर्णवाचिना समस्यत इत्यर्थः । विशेष्येण्यने-
नैव सिद्धे पृथग्विधानं ‘वर्णो वर्णेष्वनेन’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्त्रो विधीयमानः प्रतिपदोक्तत्वादेतत्समासपूर्वपदस्यैव भवतु
नान्यस्येत्येतदर्थम् ॥—कृष्णसारङ्ग इति । सारङ्गश्चित्रपर्यायः स च गुणोपसर्जनद्रव्यपरः । कृष्णशब्दोऽपि कृष्णावय-
वके भाक्तः । एवं च गौणे सामानाधिकरण्ये ‘विशेषणं विशेष्येण-’ इत्यप्रवृत्तौ समासार्थमपीदमारव्यव्यमित्याहुः ॥ ननु
‘तृतीया तत्कृता-’ इत्यनेनैवायं समासः सिध्यति । सारङ्गस्य कृष्णादिकृतत्वात् । नापि खरे भेदः । ‘तत्पुरुषे तुल्या-
र्थतृतीया-’ इत्यनेनैव पूर्वपदप्रकृतिस्त्रो सिद्धेरिति चेत् । अत्राहुः । कृष्णशब्दो हरितशुक्ल इत्यार्थं समासोऽनेनैवावश्यं वि-
धेयः । नहीह तत्कृतत्वमस्ति ॥ यद्यपीह ‘विशेषणं विशेष्येण’ इत्यनेन समासः सिध्यति, तथापीष्टः खरो न सिध्यति ।
न च प्रतिपदोक्तसमासोऽकिञ्चित्करः व्याख्यालाभादिति वाच्यम् । कृष्णशुक्लौ इत्यादेर्व्यावर्त्यस्य संभवादिति ॥—कडा-
रादय इति ॥ बहुवचननिर्देशादिति भावः ॥ आदिशब्देन ‘गडुलशण्डिल्यः, शाण्डिल्यगडुलः’ इत्यादि । एतच्च भाष्ये
स्पष्टम् ॥—एतदेवेति ॥ एवकारः स्फुटसिद्धल्योतनार्थो, न लवधारणार्थः । ‘युवा खलति-’ इति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि
ज्ञापकत्वसंभवात् । न हि युवन्शब्दस्य पुंस्त्वे जरतीसामानाधिकरण्यं संगच्छते ॥—चतुष्पादो—॥ मण्डकश्रुत्या ‘अत्र
‘जातिः’ इत्यनुवर्तत इत्याह—जातिवाचीति ॥ जातिः किम् । कालाक्षी गर्भिणी ॥ चतुष्पात्किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ।
प्रत्युदाहणे ‘विशेषणम्-’ इति समासः स्यादेव । गर्भिणीकालाक्षीत्यादिपूर्वनिपाते विशेषः ॥—मयूर—॥ चकारोऽत्रावधार-
णार्थः । तेन ‘परममयूरव्यंसकः’ इत्यादि समासान्तरे न भवति ॥—धूर्ते इति । एवं च गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वच-
नमारव्यमिति भावः ॥ अन्ये तु मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसक इत्यादौ ‘उपमानानि सामान्यवचनैः’ इति समासस्यापवादोऽयम् ।
तेन ‘समासस्य’ इत्यन्तोदात्तत्वमिह सिध्यति । ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थ-’ इत्युपमानपूर्वपदप्रकृतिस्त्रोपमानसंशब्देन विहिते
प्रतिपदोक्तसमासे चरितार्थत्वादित्याहुः ॥—अश्रीतपिबतेति । इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् स्त्रीलाट्ङाप् । एव-

सातत्यार्थमिह पाठः ॥ ❀ जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥ जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं स-
मत्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्ताऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ जहिजोडः । जहिस्तम्बः ॥ नास्ति कुतो भयं यस्य
सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् । ❀ ईपदकृता । २।२।७। ईपत्पिङ्गलः ॥ ❀ ईपदु-
णवचनेनेति वाच्यम् ॥ ईपद्वक्त्रम् । ❀ नञ् । २।२।६। नञ् सुपा सह समस्यते । ❀ नलोपो नञः । ६।३।७३।
नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः, अब्राह्मणः । ❀ तस्माद्युडचि । ६।३।७४। लुप्तनकारान्नञ उत्तर-
पदस्यान्नादेर्नुङागमः स्यात् । अनश्चः । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहायं विकल्पते । रक्षोहागमलध्वसदेहाः प्रयोजन-
मिति अद्रुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् ॥ ❀ नञो
नलोपस्तिङि क्षेपे ॥ अपचसि त्वं जालम् ॥ नैकधेयादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः । ❀ नभ्राणनपात्र-
वेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या । ६।३।७५। पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यसुश्र-
न्तः । न सत्या असत्याः, न असत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य नकुलम् । न खमस्य नखम् । न
स्त्री पुमान् नपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षरतेः क्षीयतेर्वा क्षत्रमिति नि-
पात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेडः । न अक्रमस्मिन्निति नाकः । ❀ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् । ६।३।७७।
नग इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा । नगाः, अगाः पर्वताः । अप्राणिष्विति किम् । अगो वृषलः शीतेन । नित्यं क्रीडत्यतो
नित्यमित्यनुवर्तमाने । ❀ कुगतिप्रादयः । २।२।१८। एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । ग-

मप्रेऽपि ॥—राजान्तरमिति ॥ अन्तरशब्दोऽत्र भिन्नवाची ॥—चिन्मात्रमिति । 'मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । अ-
न्तरमात्रशब्दान्यां सह नित्यसमास इत्युभयत्र अस्वपदविग्रहो दर्शितः । नित्यसमासत्वं तु अवधारणार्थकचकारेण लब्धमि-
त्याहुः ॥—उद्धर कोष्ठादित्यादि । उद्धर उत्सृजेत्येतावानेव विग्रहः । उत्सृजेत्यस्य विवरणं देहीति । कोष्ठादिति तूद्-
रेत्यस्याकाङ्क्षापूर्णाधुनिकम् ॥—समासेन चेत्कर्तेति । जहिजोडमिति आभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः । एवं ज-
हिस्तम्बमिति य आह स जहिस्तम्बः ॥—नञ्—॥ इह 'नलोपो नञः' इत्यत्र विशेषणार्थो चकारः । तत्फलं च नैकधे-
स्यत्रालोपः ॥ 'अव्यये नञ्कुनिपातानाम्' इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं अकारोच्चारणमित्यन्ये ॥—सुपा समस्यत इ-
ति । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः । तथाहि आरोपितत्वं नवा द्योत्यते । तथा च अब्राह्मणशब्दात् 'आरोपितो ब्राह्मणः'
इति बोधे अर्थात् 'ब्राह्मणभिन्नः' इत्यर्थः पर्यवस्यति । अत एवानुपसर्जनत्वादतस्मिन् अस इत्यादौ सर्वनामकार्यं सिध्यति ॥
तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्वाधम् । 'एतत्तदोः' इति सूत्रे अनञ्समासग्रहणं चेह लिङ्मित्यादि
मनोरमायामनुसन्धेयम् ॥—नलोपो नञः ॥ 'नञोऽश्' इति वक्तव्ये नलोपवचनं साकच्कार्थम् । तेन नञोऽकचि अक-
ब्राह्मणः अकनश्च इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥—उत्तरपदे इति । 'अल्लुगुत्तरपदे' इत्यधिकारादिति भावः ॥ उत्तरपदे किम् ।
घटो नास्ति घटो नास्ति ॥ नन्वेवमपि 'वैनाथः' इत्यत्र नलोपः स्यादिति चेत् । अत्राहुः । उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदेन नञं
विशेष्य 'पूर्वपदभूतस्य नञः' इति व्याख्यानात् भवति । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इति विहितस्य नञ्प्रत्ययस्यापूर्वपदत्वात् । अत
एव अत्र 'प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषा नोपतिष्ठते । न च प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणान्नञ्प्रत्यया-
न्तस्य पूर्वपदत्वं संभवत्येवेति 'प्रत्ययाप्रत्यययोः' इत्येतदुपतिष्ठत एवेति वाच्यम् । 'हृदयस्य हृल्लेख-' इति सूत्रे अण्ग्र-
हणात्पृथक् लेखग्रहणेन 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति ज्ञापनात् । यद्वा 'अमूर्धमस्तकात्-' 'वि-
भक्तावप्रथमायाम्' इत्यादिज्ञापकात् 'नलोपो नञः' इत्यत्राव्ययमेव नञ् गृह्यते, न तु प्रत्यय इति ॥—तस्माद्युडचि ॥
'ङः सि धुद' इत्यत्रेवाचीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यत इत्याह—अजादेरिति । अचोत्तरपदविशेषणात् 'यस्मिन्विधिः'
इति तदादिविधिलभ्यत इति भावः ॥—अनश्च इति । नुटः परादित्वेन अपदान्तत्वात् 'डमो ह्स्वात्' इति डमुण्न भ-
वति ॥ ननु अविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुषः स्यादव्ययीभावस्य निर्मेक्षिकादौ सावकाशत्वात् । अन्यथा अनुपलब्धिरवि-
वाद इति न सिद्धयेदित्याशङ्क्याह—अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहेत्यादि ॥—अविघ्नमिति ॥ यद्यप्यविघ्नमाना विघ्ना
यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा अविघ्नं कर्मत्यादिप्रयोगः सिध्यति । तथापि 'उत्तरे कर्मण्यविघ्नमस्तु' इत्यादिप्रयोगा अव्ययीभावं विना
स्वरसतो न सिध्यन्तीति भावः ॥—नञो नलोप इति । तिङन्तेन समासाभावादप्राप्ते वचनम् ॥ अपचसीति । कु-
त्सितं पचसीत्यर्थः ॥—नशब्देनेति । नञा समासे लनेकधेत्येव स्यादिति भावः ॥—नभ्राट्—॥ सत्सु साधवः सत्याः
'तत्र साधुः' इति यत् । न सत्याः असत्याः । न असत्या नासत्याः । इह बहुवचनमविवक्षितम् । तेन 'नासत्यावश्विनौ
दक्षौ' इति सिद्धम् ॥—नमुचिरिति । 'सर्वधातुभ्य इन्' । 'इगुपधात्कित्' इसि कित्वाच्च गुणः ॥—क्षरतेः क्षीयते-
र्वेति । 'क्षर संचलने' भ्वादिः । 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिः ॥—कुगति—॥ कुशब्दोऽत्राव्ययं गृह्यते, न तु पृथिवीवा-

१ विकल्पते इति—पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इत्यादि रीत्येति । २ नशब्देनेति—एकश-
ब्दस्येति भावः । ततो धा प्रकारे । एवमेव नमैह नाराचनान्तरीयकादयः ।

निश्चयनुवर्तमाने । ॥ ऊर्यादिचिच्चिडाचश्च ॥ १।४।६१। एते क्रियायोगे गतिमंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । ऊरीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ॥ कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ कारिका क्रिया कारिकाकृत्य । ॥ अनुकरणं चानितिपरम् ॥ १।४।६२। खादकृत्य । अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निगृहीतव । ॥ आदरानादरयोः सदसती ॥ १।४।६३। सत्कृत्य । अमत्कृत्य । ॥ भूषणेऽलम् ॥ १।४।६४। अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलं कृत्वादनं गतः । पर्याप्तमिति । अनुकरणमित्यादि त्रिसूत्री स्वभावात्कृत्यविषया । ॥ अन्तरपरिग्रहे ॥ १।४।६५। अन्तर्हृत्य । मध्ये हृत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः । ॥ कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ १।४।६६। कणहृत्य पयः पिबति । मनोहृत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव । ॥ पुरोऽव्ययम् ॥ १।४।६७। पुरस्कृत्य । ॥ अस्तं च ॥ १।४।६८। अस्मिति मान्तमव्ययं गतिमंज्ञं स्यात् ॥ अन्तर्गत्य । ॥ अच्छ गत्यर्थवदेपु ॥ १।४।६९। अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिसुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति । ॥ अदोऽनुपदेशे ॥ १।४।७०। अदःकृत्य । अदःकृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् । अदःकृत्वा । ॥ तिरोऽन्तर्धौ ॥ १।४।७१। तिरोभूय । ॥ विभाषा कृञि ॥ १।४।७२। तिरःकृत्य ।

चक्रः । गत्यादिसाहचर्यात् ॥—ऊर्यादिचिच्चिडाचश्च ॥ ‘उपसर्गाः क्रियायोगे’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—क्रियायोग इति ॥ चिच्चिडाचौ कृम्वस्तियोगे विहितौ । तस्माद्वर्त्याद्वर्त्यादीनामपि तत्रैव गतिमंज्ञाः । तेनेह न ऊरीपक्षे ॥ साधवादिसन्ध्ये तु ‘आविःप्रादुःचावोः सुक्त्वा अन्येषां करोतिनैव योगे गतिमंज्ञा’ इति स्थितम् ॥ तथैवोदाहरति—ऊरीकृत्येति । एतच्च मनोरमानुसारणोक्तम् ॥ वस्तुतस्तु ऊरीभूयेति भाष्योदाहरणाद्विज्ञात्रमुदाहरति, ऊरीकृत्येत्यवतरितुं युक्तम् । संज्ञाफले समासस्तफलं च त्यविति बोध्यम् ॥ ऊरी उररी एतावद्भावे । आविःशब्दस्य तु साक्षात्प्रभृतिषु पाठान् कृजो योगे गतिसंज्ञाविकल्पः, कृम्वस्तियोगे त्वनेन नित्यमिति बोध्यम् ॥ कथं तर्हि ‘वाल्गुः मदीशः इयमथाविश्वधुषो भवदसाविष रागः’ इति साध इति चेत् । अत्राहुः । ‘ते प्राग् धातोः’ इति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थवपक्षे अनुपपन्नावपि संज्ञानियमार्थवपक्षे दोषकेशोऽपि नास्तीति ॥—शुक्लीति । ‘कृम्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि चिवः’ । ‘अन्य चर्वा’ इति शब्दः ॥—पटपटाकृत्येति । ‘डाचि बहुलं द्वे भवतः’ इति पटच्छब्दस्य द्वित्वम् । ‘अव्यक्तानुकरणान् कृजवराधौ’ इति डाचि टिलोपः । नित्यमात्रेडिते डाचि’ इति तकारपकारयोः पकार एकादेशः ॥ निपातसंज्ञायाः समावेशार्थं सूत्रे चकारः । तेन ऊरीकृतमित्यत्र ‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे क्रियमाणे निपातप्रत्युक्तमाद्युदात्तत्वं भवति ॥—कारिकेति ॥ भावे ‘पर्यायाहण—’ इति षड्च् । तदाह—क्रियेति । ‘क्रियायोगे’ इत्यनेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् श्लोकवार्त्ता कारिकाशब्दोऽत्र न गृह्यत इति भावः । क्रियाशब्दस्यात्र मर्यादास्थितिरर्थः । यत्र इत्यन्ये ॥—अनुकरणं चा—॥ ‘ते प्राग् धातोः’ इत्यस्य संज्ञानियमपक्षेऽनित्येति व्यर्थमिति मत्वा पृच्छति—अनितिपरं किमिति ॥ इतरस्तु प्रयोगनियमपक्षे खाडित्यनुकरणस्येतिशब्दे परे गतिसंज्ञाया निवारणायानितिपरमित्यावश्यकमिति प्रत्युदाहरति—खाडिति कृत्वेति । सत्तां संज्ञायां एव प्रयोगो नैव स्यात् । किंतु ‘इति खादकृत्य’ इत्येव स्यादिति भावः ॥ न च ‘इति खादकृत्य’ इति न भवति, इते परस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञानिषेधादिति वाच्यम् । ‘अनितिपरम्’ इत्यत्र इतिः परो यस्मात् इतिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति बहुव्रीहिषटितनञ्त्वरुपाध्रयणात् ॥ स्यादेतत् । अनुकरणस्येतिशब्दपरत्वे क्रियायोगाभावाद्गतिसंज्ञा नास्तीति खाडिति कृत्वेति रूप निर्वीथं, किमेनेनानितिपरग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । इति कृत्वेति समुदाय एवं कृत्वेत्यर्थं वर्तते । तथा च इतिशब्दः क्रियाविशेषकः इति तदटितसमुदायस्य क्रियावाचकत्वादस्त्येव क्रियायोग इति ॥—हतं परिगृह्येति । हत्वा गमनं द्विधा हतं त्यक्त्वा परिगृह्य चेति । आद्यमुदाहरणं द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिः, न तु वाच्यकोटिनिवेशमिति भावः ॥—कणेहृत्येति ॥ अत्यन्तमभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः ॥ तथा च श्रद्धाया अपगमात्प्रतिघातो गम्यते । प्रत्युदाहरणं तु कणे हत्वा गतः । सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणस्तस्मिन् हृत्वेत्यर्थः ॥—पुरस्कृत्येति ॥ ‘पूर्वावरावराणाम्—’ इत्यसिप्रत्ययान्तोऽयमव्ययम् । ‘नमस्तुपुरसोः—’ इति विसर्गस्य सः । ‘अमुं पुरः पदयसि’ इत्यत्र तु स्थितमित्यथाहारेण दक्षिं प्रत्ययगतिवात्सत्वाभावः ॥ अव्ययं किम् । पुरं पुरीं पुरः कृत्वा गतः ॥—अस्तं च ॥ अव्ययमिति किम् । अस्तं कृत्वा काण्डं गतः ॥ क्षिप्तमित्यर्थः ॥—अच्छमिति । सत्तां हि गतिसंज्ञायां निपातसंज्ञावत्त्वेनाव्ययत्वात्सुच्छं स्यादिति भावः ॥—अदःकृत्येति ॥ यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् ॥—अदःकृतमिति । ‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥—प्रत्युदाहरणमिति । अदःकृत्वा अदःकुर्वित्यादीत्यर्थः ॥—तिरोऽन्तर्धौ ॥ अन्तर्धौ किम् । तिरो भूत्वा स्थितः । पादवर्तो भूत्वेत्यर्थः ॥—विभाषा कृञि ॥—तिरःकृत्वेति । गतित्वाभावपक्षे तिरसोऽन्यतरस्याम्’ इति सत्वमपि न भवति । तद्विधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः । साधवस्तु पराभावे तिरस्कारप्रयोगदर्शनात्सत्त्व-

निरस्कृत्य । तिरःकृत्वा । ॥ **उपाजेऽन्वाजे** । १।४।७३। एतौ कृजि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजेकृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः । ॥ **साक्षात्प्रभृतीनि च** । १।४।७४। कृजि वा गतिसंज्ञानि स्युः ॥ ॥ च्यर्थे इति वाच्यम् ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । लवणकृत्य । लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् । ॥ **अनत्याधान उरसिमनसी** । १।४।७५। उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अयाधानमुपप्लेपणं तत्र न । उरसि कृत्वा पाणिं शेते । ॥ **मध्ये पदे निवचने च** । १।४।७६। एते कृजि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियमेत्यर्थः । ॥ **नित्यं हस्ते पाणानुपयमने** । १।४।७७। कृजि उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य । ॥ **प्राध्वं वन्धने** । १।४।७८। प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वंकृत्य । वन्धनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे । प्राध्वं कृत्वा । ॥ **जीविकोपनिषदावौपम्ये** । १।४।७९। जीविकासिक् कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य । औपम्ये किम् । जीविकां कृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र वार्तिकानि ॥ ॥ **प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया** ॥ प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ॥ ॥ **अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया** ॥ अतिक्रान्तो मालामतिमालः ॥ ॥ **अवादयः कुप्राद्यर्थे तृतीयया** ॥ अवकुपः कोकिलया अवकोकिलः ॥ ॥ **पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या** ॥ परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ ॥ **निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या** ॥ निष्क्रान्तः कौशाम्या निष्कौशाम्बिः ॥ ॥ **कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः** ॥ वृक्षं प्रति । ॥ **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्** । ३।१।९२। सप्तम्यन्ते पदे कर्मणी यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रलयः । ॥ **उपपदमतिङ्** । ३।२।१९। उपपदं सु-

विधौ गतिग्रहणानुवृत्तिं केचिन्नेच्छन्तीत्याह—**उपाजेऽन्वाजे** ॥ एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते । तदाह—**दुर्बलस्येति** ॥—**साक्षात्प्रभृ**—॥ साक्षात् । मिथ्या । आम् । श्रद्धा । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां पक्षनां मकारान्तत्वं निपात्यते । प्रादुस् । नमस् । आविस् इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥—**साक्षात्कृत्येति** । असाक्षाद्भूतं यथा साक्षाद्भवति तथा कृत्वेत्यर्थः ॥ च्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधात् ‘ऊर्यादिच्चिब्रह्मचश्च’ इति नित्यैव संज्ञा । तेन लवणीकृत्येत्यत्र मान्तत्वं न भवति । तद्वि पाक्षिकगतिसंज्ञासंनियोगेनेह गणे निपातनात् ॥ भाष्यकृता लवणशब्दस्य लवणीशब्दस्य वा विकल्पेन लवणशब्द आदिश्यते तस्य च संज्ञाविकल्प इत्युक्तम् । उभयथापि त्रैलोक्यं निर्वाधम् ॥—**अनत्या**—॥ उरसिमनसी विभक्तिप्रतिरूपकौ ॥—**मध्ये पदे**—॥ ‘विभाषा कृजि’ इति वर्तते । चकारात् ‘अनत्याधाने’ इति च । एषामनत्याधानरूपार्थविशेषे एदन्तत्वमविशेषेण निपात्यते, न तु गतिसंज्ञासंनियोगेन । अनत्याधाने किम् । पदे कृत्वा शिरो नमति ॥—**वाचं नियम्येति** । निवचन हि वचनाभावः । अर्थभावेऽव्ययीभावः ॥—**नित्यं हस्ते**—॥ उपयमनरूपार्थ एवैतयोरेदन्तत्वमौदन्तत्वं च निगल्यते ॥—**हस्तेकृत्य** । परिणीयेत्यर्थः ॥ उपयमने किम् । हस्ते कृत्वा कार्यापणं गतः ॥ स्वीकारमात्रमिति पक्षे तु नालमिति बुद्ध्या परावृत्त्य नानार्थगत इति योज्यम् ॥—**एवं तावद्गतिप्रसमानुदाहृत्य प्रादिसमासान्वक्तुमारभते—प्रादिग्रहणमिति** ॥—**सुपुरुष** इति । क्रियायोगाभावाद्गतिभावः । अव्यवस्थया समासप्रसक्तौ व्यवस्थार्थं वचनानि पठ्यन्ते—**प्रादय** इति । आदिशब्द उभयत्र प्रकारे । तेन दुराचारः पुष्टो दुष्पुरुष इत्यादि सिद्धम् ॥—**प्रगत आचार्य** इति । अनेन गतार्थे वृत्तिमस्वपदविग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति । एवं प्रगतः पितामहः प्रपितामहः । प्रमातामह इत्यादि ॥—**अत्यादय** इति । आदिपदादभिगतो मुखमभिमुखः । उद्गतो वेलासुद्वेलः । प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्ष इत्यादि सिद्धम् ॥—**अतिमाल** इति । ‘गोस्त्रियोः’ इति द्वस्वः ॥—**अवादय** इति । आदिपदात्परिणद्धो वीरश्वा परिवीरत् । संनद्धो वर्मणा संवर्मेति ॥—**पर्यादय** इति । आदिपदादुद्युक्तः सङ्ग्रामाय उत्सङ्ग्रामः ॥—**अध्ययनायेति** । त्रादर्थ्यं चतुर्थी । गुरुकुलवासादिना परिग्लानोऽध्ययनार्थमित्यर्थः ॥—**निरादय** इति । आदिपदादुत्क्रान्तः कुलादुत्कुलः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥—**प्रतिषेध** इति । ‘कुगतिप्रादयः’ इति प्रसक्तसमासस्य वक्तव्यः प्रतिषेधः स च ‘सुराजा, अतिसखा’ इति भाष्यादिप्रयोगात्स्वतिभिन्नानामेव कर्मप्रवचनीयानामित्यर्थः ॥—**वृक्षं प्रतीति** ॥ ‘लक्षणं भूता’ इति कर्मप्रवचनीयत्वविधिसामर्थ्यादिह समासो नेति चेत् । तर्हि अपिस्तुतमित्युदाहार्यम् । ‘अपि सुयाद्विष्णुम्’ इत्यादौ ‘अपिः पदार्थसंभावना’ इत्यस्य सावकाशत्वात्खरे विशेषसत्त्वाच्चेत्याहुः ॥—**तत्रोपपदम्**—॥ सप्तमीस्थमित्येतद्याचष्टे ॥—**सप्तम्यन्त** इत्यादिना ॥—**यद्वाचकं पदमिति** । एतच्चोपपदमित्यन्वर्थसंज्ञाबलाद्भव्यते । अत एव संज्ञाविधावपि सप्तमीग्रहणेन सप्तम्यन्तं गृह्यते ॥ ‘घातोः’ इति पृथगधिकारबलात् ‘संनिहिते घातधिकारे’ इति लभ्यते । तेन ‘चिल लुडि’ इत्यस्य लुङन्ते अभूदित्यादावुपपदे घातोऽस्तिरित्यर्थो न भवति ॥ तत्रग्रहणं व्याचष्टे—**तस्मिन् सत्येवेति** । उपपदे सत्येवेत्यर्थः । तत्रग्रहणाभावे तु

घ्नन् समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भं अस कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् । मा भवान् भूत् । माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् । अतिङ्ङर्पं ज्ञापयति सुपेयेतद्दानुवर्तत इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्यानिङ्ग्रहणं तत्राप्युच्यते । सुपेति च निवृत्तम् । तथा च । (५) गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक्सुबुन्पत्तेः इति सिद्धम् ॥ व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी । ॥ अमैवाव्ययेन ॥ २१२ ॥ ७ ॥ अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह । कालममयवे-
त्तासु तुमुत् । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् । अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेणिति

‘धः कर्मणि घृन्’ इत्यादाविव ‘कर्मण्यण्’ इत्यादावपि कर्मण्यभिधेये अगित्याद्यर्थः स्यात् । तथा च कर्मण्यण् प्रत्ययो न स्यात् । किं च सप्तम्यन्तनिर्देशस्योपपदसंज्ञार्थतया चरितार्थात्वात्केवलादपि धातोः कर्मण्यण् प्रत्ययः संभाषेत, कृते तु तत्रग्रहणे कुम्भादुपपदस्य प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वप्रतीत्या केवलादण्प्रत्ययसङ्केतः नास्ति । एवं स्थिते ‘धः कर्मणि—’ इत्यादौ कचिदर्थग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ॥ अन्ये तु ‘तत्रोपपदम्—’ इत्यस्य ‘कर्मण्यण्’ इत्यादिशैक्यादयतया प्रवृत्तादुपपदमकारा निर्विपरित्यापत्तेस्तत्रग्रहणं विनापीष्ट सिद्ध्यत्येवेत्याहुः ॥—समर्थेनेति ॥ तेन सप्तम्यन्तं कुम्भं करोतीत्यादौ गतिप्रसङ्गः ॥—अतिङन्तश्चेति । सुपेति तु अनुवर्तत एवेति अतिङन्तमिति नोक्तमिति भावः ॥—कुम्भं असिति । अस्मिन् तु नोक्तं कृद्योगे पट्टविधानात् ॥—अतिङ् किमिति । ‘तुम्’ इत्यधिकारात्मिकमन्तेति प्रश्नः ॥ इतरो वक्ष्यमाणं ज्ञापक मनसि निधाय प्रत्युदाहरति—मा भवानिति । समासाभावपूचयाय भवानिति मध्ये प्रयुक्तम् ॥—पूर्वसूत्र इति । कुप्रादयः, गतिः, इति योगं विभज्य ‘कुप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन समस्यन्ते, गतिश्च सुबन्तोऽतिङन्तेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः ॥—तथा चेति । यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लभः । तथापि त्रितयविषयिणी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि जाप्यत इति भावः ॥ कारकांशे तु ‘कर्तृकरणे कृता—’ इति सूत्रस्थ-
बहुलग्रहणमुक्तार्थं साधकमित्यपि मनोरमायां स्थितम् ॥—प्रागिति । कृदन्ताक्षरसपदानुबुन्पत्तेः पूर्वं समास इत्यर्थः ॥ प्रथमान्तसुग्रहणं विहातुवर्तत एव । तेन राजदर्शाल्यादौ पूर्वपदे नलोपादि कार्यं सिध्यति ॥ परिभाषाकालं दर्शयन् गति-
मुदाहरति—व्याघ्रीति ॥ व्याजिघ्रसीति व्याघ्री ‘आतश्चोपमर्गे’ इति कः । ‘प्रात्र्भाषेद्—’ इति शस्तु संज्ञायां न भवति व्याघ्रादिभिरिति निर्देशादिनि वक्ष्यते । व्याडो प्रशब्देन गतिरसमासः । न यदि प्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत, तर्हि सुवत्पत्तये संख्यापेक्षेत । ततः प्रागेव लिङ्गयोग इति लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेन टापा भाव्यं न तु डीप् । प्रशब्दमात्रस्य जा-
तिवाचित्वाभावात् ततो प्राशब्देन समास इत्यदन्तत्वाभावाज्जातिलक्षणो डीप् न स्यादिति भावः ॥ यद्यप्युपपदवैनाप्येत-
त्सिद्धं तथापि गतिग्रहणमाडो प्रशब्देन समासे पश्चादाप्रशब्देन विशब्दस्य समासाध्यात्मवच्यकमेव । आङ्पूर्वादातोः कप्रत्य-
यविधानादाह उपपदसंज्ञाभ्युपगमेऽपि विशब्दे तदनभ्युपगमादिति बोध्यम् ॥ कारकमुदाहरति—अश्वक्रीतीति । अ-
श्वेन क्रीता ‘कर्तृकरणे कृता—’ इति समासः । ‘क्रीताकरणपूर्वात्’ इति डीप् । सुबन्तेन समासे तु टापा भाव्यमित्यदन्त-
त्वाभावात् ‘क्रीताकरण—’ इत्ययं डीप् न स्यादिति ज्ञेयम् ॥ उपपदमुदाहरति—कच्छपीति । कच्छेन पियतीति क-
च्छपी । ‘सुपि’ इति योगविभागात्कः । इहापि समानस्य सुबन्ततापेक्षायां टावेव स्यात् डीपित्यादिव्याघ्रीत्यत्रैव बोध्यम् ॥ प्राचा तु ‘उपपदमतिङन्तं समस्यते’ इत्युक्तम् । तदसत् । तथा सति प्रथमान्तसुग्रहणनिवृत्त्यापत्त्या राजदर्शां चर्मकार इ-
त्यादौ नलोपो न स्यादपदान्तत्वात् । प्राटित्यादौ ‘अतो गुणे’ इति पररूपं च स्यात् ॥ स्यादेतत् कच्छेन साधनेन पियती-
त्यर्थाभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धौ नेदमुपपदस्यासाधारणोदाहरणमिति चेत् । एवं तर्हि मायवापिणी-
त्युदाहर्तव्यम् । ‘सुप्यजातो—’ इति णिनो कृते माषोपपदस्य कृदन्तेन समासे ‘प्रातिपदिकान्त—’ इत्यादिना पूर्वपदस्यात्रि-
मित्तात्परस्य समासप्रातिपदिकान्तनकारस्य णत्वं सिद्ध्यति । सुबन्तेन समासे खन्तरङ्गत्वान्नान्तलक्षणे डीपि पश्चाद्वापिनी-
शब्देन समासे गर्गमगिनीत्यत्रैव णत्वं न स्यादित्येके ॥ अन्ये तु कच्छेन हेतुना पियतीत्यर्थविवक्षायां कच्छस्याकारकत्वा-
त्कच्छपीत्युपपदस्योदाहरणं सम्यगेवेत्याहुः ॥—अमैवाव्ययेन ॥ पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् ॥—तुल्यविधानमिति ।
एतच्चाध्याहारेण लभ्यम् ॥—तदेवेति । यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन अमेव विहितसद्वैपोपपदमव्ययेन समस्यते, नान्य-
दित्यर्थः । नियमवल्लभ्योऽयमेवकारो न तु सूत्रस्थः ॥—स्वादुङ्कारमिति । ‘स्वादुमि णमुल्’ । अव्येनेति किम् ।
कुम्भकारः । असति ह्यव्ययग्रहणे अमेव यत्तुल्यविधानं तदेव केनचित्समर्थेन समस्यते । तथा सति ‘स्वादुङ्कारः’ इत्य-
त्रैव समासः स्यात् तु कुम्भकार इत्यत्र ॥ अथ पूर्वसूत्रवैयर्थ्यभीत्या अव्ययविषयकनियम इति चेत् । तर्हि अमन्तविषयक
एव किं न स्यात् ‘अमन्तेन यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्य’ इति । तथा चाग्रेभोजमित्यत्र समासो मा भूत्, अग्रे भु-
क्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः ॥ तदेवेति किम् । कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् । अमैवेत्येवका-

१ अतिङन्तश्चेति—कथमपि तिङन्तावटित इत्यर्थः । २ अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिति—समासप्रवृत्तिसौम्यं लोके प्रयोगानर्ह-
मित्यर्थः । ३ अमैवेति—अमिति णसुल्लभ्युजोः सामान्यग्रहणम्, तेन चोरकारमित्युदाहरणीयम् ।

क्त्वाणमुलौ । असा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् । ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २।२।२१ । उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशम् । ॥ क्त्वा च । २।२।२२ । तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य उच्चैः कृत्वा । अव्यये यथाभिप्रेतेति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । ॥ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः । १।४।८६ । संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दाह । निर्गन्तमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् । ॥ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । १।४।८७ । एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः । अह-ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । ॥ राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ १।४।९१ । एतदन्तात्तत्पुरुषाष्टच् स्यात् । परमराजः । अतिराजी । कृष्णसखः । ॥ अहष्टखोरेव । ६।४।१४५ । टिलोपः स्यान्नाम्यत्र । उक्तमाहः । द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः क्रतुः । तद्धितार्थे द्विगुः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ राज्यहःसंवत्सराच्चेति खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वाद्देह । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी । ॥ अहोह एतेभ्यः । १।४।८८ । सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्वादेशः स्यात्समासान्ते परे । ॥ अहोऽदन्तात् । ८।४।७ । अदन्तपूर्वपदस्था-

रेणामा चान्येन तुल्यविधानस्योपपदस्य समासनिवारणेऽपि तुमुना तुल्यविधानस्य स्यादेवातस्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तम् ॥ —तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ उभयत्र विभाषेयम् । अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽमा चान्येन तुल्यविधानस्याप्राप्ते चारम्भात् । प्राप्ते यथा । ‘उपदंशस्तृतीयायाम्’ मूलकेनोपदंशं मूलकोपदंशम् ॥ अप्राप्ते यथा । ‘अव्यये यथाभिप्रेताख्यान’ इति क्त्वाणमुलौ । उच्चैःकारम् । इह समासपक्षे कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ‘आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्’ इत्याद्युदात्तत्वम् । असमासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वम् । ‘उदि चेडैसिः’ इति व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययस्वरस्य, अव्युत्पत्तिपक्षे तु ‘फिपः’ इत्यस्य च प्रवृत्तेरित्याहुः ॥ मनोरमायां तु उच्चैरित्यन्तोदात्तस्वरादिषु तथा पाठादिति स्थितम् ॥ अमेत्यनुवर्तत इत्याह—अमन्तेनेति । तेनेह न । पर्याप्तो भोक्तुम् । ‘पर्याप्तिवचनेषु-’ इति तुमुन् ॥—क्त्वा च ॥ क्त्वेति तृतीयान्तम् । ‘आतः’ इति योगविभागादालोपः ‘क्वि स्क्रन्दिस्यन्दोः’ इतिवदिति हरदत्तः । तत्र । सवर्णदीर्घेणापि तृतीयान्तलोपपत्तेः ॥ —अलं क्त्वेति । ‘अलंखलोः प्रतिषेधयोः-’ इति सूत्रस्य ‘उपदंशस्तृतीयायाम्’ इत्यस्मात्पूर्वत्वान्नेह समासः ॥—तत्पुरुषे असाधारणान् समासान्तानाह—तत्पुरुषस्येति । अलोन्यविधि बाधित्वा ‘प्रत्ययः परश्च’ इति परत्वात्तत्पुरुषात्पर एवाचप्रत्ययो भवति । यथा गापोऽकः किन्त्रेऽपि गापाभ्यां पर एव टग् भवति, न खन्तावयवः । श्रमस्तु अनुबन्धकरणसामर्थ्यात्परविधिर्वाध्यते । एवं च लाघवात् ‘तत्पुरुषादङ्गुलेः-’ इति वक्तव्ये ‘तत्पुरुषस्याङ्गुलेः-’ इति तु समामान्तापेक्षया अवयवषष्ठीत्याहुः ॥—द्व्यङ्गुलमिति । ‘तद्वितार्थ-’ इति समासः । ‘द्विगोर्नित्यम्’ इति मात्रचो लोप इति वृत्तिकृतम् ॥ मनोरमायां तु द्वयसचो लुगिति स्थितम् ॥—द्वन्द्वार्थमिति । अहो रात्रिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यासंभवादिति भावः ॥ ननु अहःशब्दस्याहस्तुल्यतायां, रात्रिशब्दस्य रात्रितुल्यतायां गौणत्वसंभवाद्दहश्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारयोऽस्त्विति चेन्न । मुख्यसंभवे गौणग्रहणायोगात् । ‘हेमन्तशिशिवाहोरात्रे च’ इत्यत्र द्वन्द्वे समासान्तदर्शनाच्च ॥—अहोरात्र इति । ‘जातिरप्राणिनाम्’ इत्येकवद्भावः । ‘स नपुंसकम्’ इत्येतद्वाधित्वा परत्वात् ‘रात्राह्वाहाः-’ इति पुंस्त्वम् ॥ एतेनैकवद्भावात् क्लीवतेति प्राचो ग्रन्थः परास्तः ॥ ‘मासेन स्यादहोरात्रः’ इत्यादिग्रन्थविरोधाच्च ॥—सर्वरात्र इति । ‘पूर्वकालैक-’ इति समासः ॥—पूर्वरात्र इति । ‘पूर्वापराधरोत्तरम्-’ इत्येकदेशिसमासः ॥ यदा तु रात्रिशब्दस्यैकदेशे लक्षणां स्वीकृत्य कर्मधारयोऽभ्युपगम्यते, तदा पूर्वरात्रिरित्येव भवति ॥—द्विरात्रमिति । ‘संख्यापूर्वं रात्रं क्लीवम्’ इति वक्ष्यते ॥—अहष्टखोरेव ॥ ‘नस्तद्धिते’ इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एवकारस्त्वह एव टखयोरिति विपरीतनियमशङ्कानिरासार्थः । ‘आत्माध्वानौ खे’ इति प्रकृतिभावविधानेन तन्निरासे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः । टखोरेवेति किम् । अहानिर्वृत्तमाहिकम् । ‘कालात्’ इत्यधिकारे ‘तेन निर्वृत्तम्’ इति टच् । टिलोपाभावात् ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यकारलोपः ॥—उत्तमाह इति । ‘सर्वैकदेशसंख्यात-’ इत्यत्र उत्तमशब्दस्यापाठाद्वादेशो न ॥—अहीन इति । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । सति तु तस्मिन्नह्वादेशः प्रसज्येत । न च नान्तस्य खे परे टिलोपविधिसामर्थ्यान्न टजिति वाच्यम् । अहीन इत्यत्र तस्य सावकाशत्वात् ॥ —अनित्यत्वादिति । अत्र च लिङ्गं ‘शक्तिलाङ्गुलाङ्गुला-’ इत्यत्र षष्ठीग्रहणम् ॥—मद्रराज्ञीति । यद्यत्र टच् स्यात्तदा ‘अस्यादे-’ इति पुंवद्भावे टिलोपे मद्रराज्ञीत्यनिष्टरूपं स्यादिति भावः ॥—अहोऽह एतेभ्यः ॥ एतच्छब्देन अहःसर्वैकदेश-’ इति सूत्रस्थाः परामृश्यन्ते । सूत्रे तु तस्मिन्नह्वादेशो निर्दिष्टाकारेण च संख्याव्यये अनुकृष्टे तत्र सर्वेषां बुद्धिस्थलाविशेषेऽप्यहःशब्द इह न गृह्यते असंभवादित्याशयेनाह—सर्वादिभ्य इति ॥—समासान्ते पर इति । एतच्च प्रकरणाच्छब्दम् ॥ भाष्ये तु अह्वादेशः प्रत्याख्यातः । ‘अह एभ्यः अच् स्यादन्तोऽपवादः’ इति व्याख्यायाम् ‘अहष्टखोरेव’ इति

द्रेफान्यन्याऽद्वादशस्य न त्रयः स्यात् । सर्वाङ्गः । पूर्वाङ्गः । संख्यानाङ्गः । द्वयोरहोर्भवः । कालादृष्टः । द्विगोलुङ्गनपत्य इति ठञो लुक् । अङ्गः । स्त्रियामदन्तत्वाद्वा । अङ्गः । अङ्गद्वयः । अचङ्गः । ॥ अङ्गानादिषु च ॥ १५४३९॥ एषु ण्यं न स्यात् । दीर्घाङ्गी प्राबृह । एवं चेतदर्थमङ्ग इत्यदन्तानुकरणेऽङ्गो न कर्तव्यः । प्रातिपदिकान्तेति ण्यवधारणाय ध्रु-
 ञ्नादिषु पाठव्यावश्यकत्वात् । अदन्तादिति तपरकणाच्चेह । परागतमहः पङ्गहः । ॥ न संख्यादेः समाहारे ॥ १५४४०॥ समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरहोर्भावो न स्यात् । संख्यादेरिति स्पष्टार्थम् । द्वयोरहोः समाहारो द्वयहः ।
 व्यहः । ॥ उत्तमैकाभ्यां च ॥ १५४४१॥ आभ्यामहोर्भावो न । उत्तमग्रहोऽन्यार्थः । पुण्यशब्दनाह । पुण्यैकाभ्या-
 मित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः । प्रशन्नवाची । एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्यस्यापि
 संग्रहायमित्येके । संख्यानाहः । ॥ अग्रख्यायामुरसः ॥ १५४४२॥ टच् स्यात् । अग्रानामुर इव अश्वोरसम् ।
 सुल्योऽथ इत्यर्थः । ॥ अनोऽश्वः सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ १५४४३॥ टच् स्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम् ।
 अमृतारसः । कालायसम् । मण्डूकमुरसमिति जातिः । महानसम् । पिण्डारसः । लोहिनायसम् । जलसरसमिति
 संज्ञा । ॥ ग्रामकौटाभ्यां च तक्षः ॥ १५४४४॥ ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । साधारण इत्यर्थः । कुब्जां भवः कौटः
 स्वतन्त्रः सचासां तक्षा च कौटतक्षः । ॥ अतः शुनः ॥ १५४४५॥ अतिश्वो वराहः । अतिश्वी मेना । ॥ उपमाना-
 दप्राणिषु ॥ १५४४६॥ अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनपृच्छ्यात् । आकर्षः श्वेव आकर्षश्च । अप्राणिषु किम् ।
 वानरः श्वेव वानरश्च । ॥ उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थः ॥ १५४४७॥ चातुपमानान् । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् ।
 पूर्वसक्थम् । फलकमिव सक्थि फलकसक्थम् । ॥ नावो द्विगोः ॥ १५४४८॥ नावश्चान्ताद्विगोष्टच् स्यात् तु त-
 द्दितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः । द्विगोलुङ्गनपत्य इत्यत्र अचीयस्यापकर्पणादलोर्देर्न लुक् । पञ्चना-
 वप्रियः । द्विनावम् । त्रिनावम् । अतद्वितलुकीति किम् । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः । ॥ अर्थाच्च ॥ १५४४९॥
 अर्थाच्चावष्टच् स्यात् । नावोऽर्थम् अर्थनावम् । क्लीबत्वं लोकान् । ॥ खार्याः प्राचाम् ॥ १५४५०॥ द्विगोरर्थाच्च

नियमाद्विरोपाभावे 'अहोपोऽनः' इत्यकारलोपात्सर्वाङ्गः इत्यादिरूपसिद्धेः ॥—रेफादिति ॥ यदि तु लक्षे अहस्तु भव इ-
 त्यादिव्युत्पत्त्या लाक्षाङ्ग इत्यपि प्रयोगोऽस्ति, तर्हि पादित्यपि बोध्यम् । 'रपाभ्याम्-' इत्यधिकारात् ॥—ठञो लुगिति ।
 अणो लुगिति वृत्तिकाराद्युक्तमयुक्तमिति भावः ॥ प्रसङ्गादाह—स्त्रियामिति । नन्विह क्लृप्तं दुर्लभं 'रात्राहाः पुंसि'
 इति वचनादिति चेत् । मैवम् । सर्वमहस्सर्वाङ्ग इत्यादावुपक्षीणस्य तद्वचनस्य लुप्ततद्विनायामप्रवृत्तेः । 'लुपि युक्तवत्-'
 इति लिङ्गातिदेशो ह्यत्र प्रनागम् । प्राकृतलिङ्गानुशासनानां लुप्तप्रत्ययेषु प्रवृत्तौ तद्व्यर्थोपपत्तेः । अत एव लवणः
 सूपः लवणा यवागूरित्वादी न क्लृप्तम् । किं च 'द्विगुप्राप्तापन्ना-' इत्यादिना परवर्द्धित्वे प्रतिपिद्धे तदपवादस्य
 'रात्राहाः-' इत्यस्याप्राप्तिरेवेति द्व्यहशब्दोऽयं विशेष्यनिष्ठ एव, न तु नियतपुलिङ्गः । एवं चात्र भवार्थकतद्धिते
 लुप्तेऽपि 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थोभिधायी' इति न्यायेन भवार्थवच्चित्रक्रीलाभिधानमपि न्याय्यमेवेति
 दिक् ॥—टाविति । न चेह ठञन्तत्वान् डीप् स्यादिति शङ्क्यम् । ठञो लुप्तत्वान् । न च प्रत्ययलक्षणम् ।
 वर्णार्थयत्वात् । ठञो योऽकारस्तदन्तान्डीबिति तत्र व्याख्यातत्वात् । अत एव वृत्तिकाराद्युक्ताणो लुक्पक्षेऽपि न डीप्
 'अण्योऽकारः' इति तत्र व्याख्यातत्वात् । न चैवमपि टञन्तत्वान्डीप् स्यादेवेति वाच्यम् । टच्ः समासान्ततया तदन्तस्य
 तद्विनायकं प्रत्युपसर्जनत्वात् । अत एव हि आपिशलिना प्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी आपिशलेत्युदाहृतं भाष्ये ॥ 'द्विगोः'
 इति डीपु न शङ्क्य एव । 'अपरिमाण-' इति निषेधात् । अतएवेवात्र युक्तसर्थबोधाहरति—द्व्यहोति । 'अहोह-' इति
 सूत्रे अहोदेशं प्रत्याख्याय 'अचप्रत्ययव-' इत्यतोऽचमनुवर्त्य 'टञपवादोऽच्' इति व्याचक्ष्णस्य भाष्यकारस्य मते तु
 निर्विवाद एवात्र टाप् ॥ कथं तर्हि कालनिर्णयदीपिकायां ब्रूहीति प्रयोग इति चेत् । अत्राहुः । द्वे अह्नो यस्यां तिथा-
 विति बहुव्रीहौ नान्तलक्षणो डीव् बोध्यः । द्वयोरहोर्भव इति व्याख्यानग्रन्थस्तु फलितार्थकथनपरतया ज्ञेय इति ॥—
 संख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे वृत्तसंभवादाह—स्पष्टार्थमिति ॥—पुण्याहमिति ॥ 'पुण्यसुदिनाभ्याम्-' इति
 क्लीबत्वं वक्ष्यति ॥—उपान्त्यस्यापीति । यथा 'प्रथमयोः-' इति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात्, तथेहापि
 उत्तमग्रहणसामर्थ्यादन्ययोर्द्वयोर्ग्रहणम् । उत्तमौ चैकश्चेति विग्रहे सौत्रं द्विवचनमिति तेषामाशयः ॥—अग्रख्यायाम्—॥
 पञ्चम्यर्थे सप्तमी । अग्रं प्रधानम् । अग्रवाची य उरःशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात् ॥ अग्रख्यायां किम् । देवदत्तस्योरो
 देवदत्तोरः ॥—ग्रामकौटा—॥ 'जातिसंज्ञयोः' इति नानुवर्तते ॥ ग्रामेति किम् । राजस्तक्षा राजतक्षा ॥—अतिश्व
 इति । श्वानमतिक्रान्तो जवेनेत्यर्थः ॥—अतिश्वीति । नीचेत्यर्थः ॥—आकर्षः श्वेति ॥ 'उपमितं व्याघ्रादि-' इति
 समासः । आकृष्यतेऽनेन खलादिगतं धान्यमित्याकर्षः काष्ठविशेषः ॥ उपमानात्किम् । निष्क्रान्तः शुनो निश्वा ॥—
 फलकसक्थमिति ॥ अत एव शपकादसामान्यवचनेनाप्युपमानस्य समास इति माधवः ॥—द्विनावरूप्य इति ।
 'हेतुमुण्येभ्यः-' इति रूप्यः ॥—पञ्चनौरिति । आर्हीयष्टक् । 'अध्यर्थपूर्व-' इति लुक् ॥—खार्याः—॥—द्विगोरिति ।

स्वार्थाष्टञ्जा स्यात् । द्विखारम् । द्विखारि । अर्धखारम् । अर्धखारि । ॥ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः । ५।४।१०२। ऽञ्जा स्यात् द्विगौ । अञ्जलम् । अञ्जलि । अतद्वितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो अञ्जलिः । ॥ ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् । ५।४।१०४। ब्रह्मान्तत्पुरुषादृच स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः । ॥ कु-महद्भ्यामन्यतरस्याम् । ५।४।१०५। आभ्यां ब्रह्मणो वा ऽच स्यात् तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । ॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । ६।३।४६। महत् आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । महादेवः । महाजातीयः । समानाधिकरणे किम् । महत्ः लेवा महत्सेवा । लाक्षणिक् विहाय प्रतिपदोक्तः सन्महदिति समासोऽत्र ग्रहीष्यते चेत्, महाबाहुर्न स्यात् । तस्मात् (५) लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य इति परिभाषा नेह प्रवर्तते । समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । आदिति योगविभागाद्वात्वम् । प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वा । एकादश । महतीशब्दस्य पुंवत्कर्माधारयेति पुंवद्भावे कृते आत्वम् । महाजा-तीया ॥ ॥ महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च ॥ असामानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ॥ ॥ अष्टनः कपाले हविषि ॥ अष्टकपालः ॥ ॥ गवि च युक्ते ॥ गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ॥ अष्टकगवं शकटम् । अचप्रत्यन्ववेत्यत्राजिति योगविभागाद्बहुव्रीहावप्यच । अष्टानां गवां समाहारः अष्टगवम् । तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टगवमिति वा । ॥ अष्टनः संख्यायाम्-बहुव्रीह्यशीत्योः । ६।३।४७। आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । अष्टिकादशेति वा । द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् । द्वित्राः । अशीतिः ॥ ॥ प्राक् शतादिति वक्तव्यम् ॥ नेह द्विशतम् । द्विसहस्रम् । ॥ त्रेत्ययः । ६।३।४८। त्रिशब्दस्य त्रयस् स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ तु त्रिदश त्रिदशाः । सुजयं बहुव्रीहिः । अशीतौ तु त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् । ॥ वि-भाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । ६।३।४९। अष्टनोस्त्रेष्ट प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु । ॥ एकादिश्चैकस्य चादुक् । ६।३।५६। एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य च अदुगागमश्च । नञो विंशत्या सह स-मासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन नविंशतिः । एकात्रविंशतिः । एकाद्विंशतिः । एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥ ॥ पप उत्वं दत्तदशधासूत्तरपदादेः हुत्वं च धासु वेति वा-ख्यारिशब्दान्ताद्विगोरित्यर्थः ॥—अर्धखारिणि । ‘परवलिङ्गम्’ इति स्त्रीत्वम् ॥—अर्धखारमिति । अर्धनावमिव क्लीबत्वं लोकात् ॥—ऽञ्जा स्याद्विगाविति ॥ द्विगाविति किम् । द्वयोरञ्जलिः । द्व्यञ्जलिः ॥—द्व्यञ्जलिमिति । समाहारे द्विगुः ॥—अतद्वितलुकीत्येवेति । एतच्च पूर्वसूत्रेऽपि बोध्यम् ॥—अञ्जलिभ्यां क्रीत इति । नात्राञ्जलिः पाणिद्वयं तस्य मूल्यत्वात्सम्भाव, किं तु ‘अञ्जलिपरिमितो व्रीह्यादिविषयः’ ततश्च परिमाणत्वाद् द्व्यञ्जलिरित्यत्र ठक् । तस्य तु ‘अध्यर्धपूर्व-’ इति लृक् ॥—ब्रह्मणो—॥ जनपदे भवो जानपदः । ‘द्व्येकयोः—’ इतिवद्भावप्रधानो निर्देशस्तस्याख्यायां प्रत्यासत्त्या समासेनेत्येतल्लभ्यते तदाह—समासेन जानपदत्वमिति । कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानाद्ब्रह्मण इति लभ्यते ॥—सुरा-ष्ट्रब्रह्म इति । ‘सप्तमी’ इति योगविभागात्समासः ॥ जानपदेति किम् । देवब्रह्मा नारदः—कुब्रह्म इति । ब्रह्मणपर्यायो ब्रह्मणशब्दः ॥—आन्महतः—॥ तकार उच्चारणाऽर्थो, न तु सर्वोदेशार्थ इत्याह—आकारोऽन्तादेशः स्यादिति । इहोत्तरपदाधिकारे पूर्वपदमाक्षिप्यते । तच्च महता विशेषितमिति तदन्तविधिर्लभ्यते । ‘ग्रहणवता—’ इति निषेधस्तु प्रत्य-यविधिविषय इत्युक्तत्वात् । तेन महाबाहुवदतिमहाबाहुरिति प्रयोगो भवति । परममहत्परिमाणमित्यत्र तु परममहतो द्रव्यस्य परिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुषोऽभ्युपगम्यत इति न तत्रालप्रसक्तिरिति वृद्धाः ॥ यत्तु वर्धमानेनोक्तम् ‘इष्टकेषीकामा-कानाम्—’ इत्यत्र तदन्तविध्युपसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति, तेन परममहत आत्वं नेति । तद्भा-ष्यकैयटविरुद्धम् । तथाहि । ‘येन विधिः—’ इति सूत्रे पदाधिकारे प्रयोजनमिष्टकचितं पकेष्टकचितमिति भाष्ये उदाहृतं, कैयटेन च पदशब्देन उत्तरपदं गृह्यत इति व्याख्यातम् । एतदेवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धं न तु ‘इष्टकेषीका—’ इत्यत्र कात्यायनोक्तमुपसंख्यानमस्ति ॥ ननु प्रतिपदोक्तसमासे यदुत्तरपदं तस्मिन्नेव परे आत्वं स्यान्नान्यत्रेति किमनेन समा-नाधिकरणग्रहणेनेत्यत्र आह—महाबाहुरिति । बहुव्रीहिरयम्, स च सामान्यशास्त्रनिर्णयत्वाल्लाक्षणिक इति भावः ॥—अष्टनः कपाल इति । कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥—अष्टकपाल इति । ‘संस्कृ-तं भक्षाः—’ इत्यण् । ‘द्विगोर्लृगनपत्ये’ इति लृक् ॥ ‘अध्यर्धपूर्व-’ इत्यणो लुगिति केषांचिद्वाख्यायानं तु ग्रामादिकं, ‘संस्कृतम्—’ इत्यणोऽनाह्वयत्वात् ॥—त्रेत्ययः ॥ संधिवेलादिषु त्रयोदशीति पाठात्सान्तोऽयमादेश इति ध्वनयन्नाह—त्रयस् स्या-दिति ॥—सुजयं बहुव्रीहिरिति । ‘संख्ययाव्याया—’ इत्यादिनेति शेषः ॥—एकादिरिति ॥ अदुगिति छेदः । पररूपं त्वकारोच्चारणसामर्थ्यात् भवति ॥—धासुवेति । ‘संख्याया विधार्थे’ इत्यादिना विहितस्य धाप्रत्ययस्यैवेह ग्रह-

च्यम् ॥ षोड् । षोडश । षोडा । पद्मा । ॥ परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ १२।४।२६। एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुकुटनयूर्याविमे । मयूरीकुकुटाविमौ । अर्धविमली ॥ ॥ द्विगुप्राप्तापञ्चालं पूर्वगतिसमासेषु प्रति-
पेक्षा वाच्यः ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः ।
अलं कुमार्यं अलंकुमारिः । अतएव ज्ञापकान्यमासः । निष्कौशाम्बिः । ॥ पूर्ववदश्ववडवौ ॥ १२।४।२७। द्विवचन-
मनघम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः । ॥ रात्राहाहाः पुंसि ॥ १२।४।२९। एतन्तां द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंसेव ।
अन्तरङ्गान्तरवलिङ्गतापवादोऽप्ययं परन्वान्ममाहारनपुंसकतां बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागाः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्नः ।
ग्रहः ॥ ॥ संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् ॥ द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् । गणरात्रम् । ॥ अपथं नपुंसकम् ॥ १२।४।३०। तत्पुरुष
इत्येव । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्तनिर्देशाच्चेह । अपन्थाः । ॥ अर्थर्चाः पुंसि च ॥ १२।४।३१। अर्थर्चाद्वयः
शब्दाः पुंमि क्लीबे च स्युः । अर्थर्चः । अर्थर्चम् । ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थं, शरीरं, मण्डं, वीथ्युप, देहः, अङ्गु-
कलशः । इत्यादि । ॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ १२।४।३२। एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति ।
ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः । ॥ अस्मदो द्वयोश्च ॥ १२।४।३३। एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा
स्यात् । वयं वृमः । पक्षेऽहं व्रीमि आवां वृव इति वा ॥ ॥ सविशेषणस्य प्रतिषेधः ॥ पटुरहं व्रीमि ॥
॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ १२।४।३४। द्वित्वे बहुवचनयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुर्न्या । पूर्वाः फल्गुन्यः ।

गम् 'प्रत्यायाप्रत्यययोः' इति परिभाषया । तेनेह न । पद् दधातीति पद्धा । 'आतोऽनुसर्गः कः' । टाप् ॥—षोड-
शिति । षड् दन्ता अस्य षोड् । 'वयसि दन्तस्य' इति दन्तदेशः ॥—परवलिङ्गम्—॥ इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽव गृह्यते
न समाहारे द्वन्द्वः 'स नपुंसकम्' इत्यपवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ सूत्रे 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति न समनोद्विवचनम् । त-
थात्वे द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यः परपदं तद्वलिङ्गं पदस्यातिदिश्येत, परपदस्य संबन्धिशब्दत्वेन पूर्ववदाक्षेपकत्वात्, ततश्च मयू-
रीकुकुटाविल्यत पूर्वपदे ईकारनिवृत्तिप्रसङ्गः, कुकुटनयूर्यौ अर्धविमलीत्यादौ तु पूर्वपदे क्त्वाप्रत्यय उन्मयेन । किं तु पठ्यद्वि-
वचनमित्याशयेनाह—एतयोरिति । द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः । एवं चानुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गं सिद्धम् ॥ उपनेये पञ्च-
भ्युपगमाद्वृत्तिरपि पञ्चान्तादेवेत्याशयेनाह—परपदस्येवेति ॥ भाष्ये तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गम्' इति प्रत्या-
ख्यातमिदं सूत्रम् ॥ अस्मिंश्च प्रत्याख्याते तुल्यन्यायत्वालिङ्गानुशासनं सर्वमेव प्रत्याख्यानम्, तथापि तत्प्राडिवादनाशम् ।
अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥—गतिसमासेष्विति । गतिग्रहणं प्रादीनानुपलक्षणं मुख्यस्य गतेरसंभवादि-
त्याशयेनोदाहरति—निष्कौशाम्बिरिति ॥—अतन्त्रमिति ॥ अत्र च लिङ्गं पूर्ववद्ग्रहणम् । अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं
तेनेति भावः ॥ इह समासार्थस्य वा पूर्ववलिङ्गतादेशः उत्तरपदार्थस्य वा । उभयथाप्यदश्ववडवौ शोभनाविल्यनुप्रयोगेऽपि
पुंस्त्वं सिध्यति ॥ ननु समासार्थस्य पुंस्त्वेऽपि स्वाश्रयत्वात्त्वानिवर्तनादप्यः श्रवणप्रसङ्गः । न चातिदेशवैयर्थ्यम् । शसि नत्व-
प्रवृत्त्या अनुप्रयोगे पुल्लिङ्गाभावेन च तत्सार्थक्यादिति चेदत्राहुः । इहैव निपातनात् 'अश्ववडवपूर्वापरार्थोत्तराणाम्' इ-
त्यत्र निपातनाद्वा टापो निवृत्तिरिति ॥—अहोरात्र इति ॥ प्राचा तु अहोरात्रमित्युदाहृतम् । तत्रेति प्रागेवोक्तम् ॥ अत्र
वदन्ति 'रात्राहाहाः' इत्यनेन रात्रादीनामेव पुंस्त्वं विधीयते, तदन्तस्य तु 'परवलिङ्गम्' इत्येव सिध्यति । अत एव भिन्नवि-
पयत्वात् 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति न प्रवर्तते । एवं च 'रात्राहाहाः' इति पुंस्त्वाप्रवृत्त्या समाहारे 'स नपुंसकम्' इत्येव भवति
परवलिङ्गापवादत्वादिति । तत्र । उक्तरीत्या ब्रह्महृत्पदादावपि नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । ब्रह्महृत्पद इति प्राचाप्युदा-
हृतत्वेन स्वमूलग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः । 'ते तु त्रिशदहोरात्रः' इत्यादिकोशविरोधाच्च । तस्माद्रात्राद्यन्तस्यैवायं पुंस्त्व-
विधिः ॥ 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति प्रकमणात्, तथा च भिन्नविषयत्वाद्यभावात् 'रात्राहाहाः' इति पुंस्त्वं समाहारनपुंसकतां पर-
त्वेन बाधत एव ॥—संख्यापूर्वमिति । अत्र च 'अपथमुप्याहौ नपुंसकौ' । 'संख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गानुशासनमुत्रं
मूलम् । संख्याग्रहणेण कृत्रिमाकृत्रिमन्यायो न प्रवर्तते 'ब्रह्मनः संख्यायाम्' इति सूत्रे अशीतिपर्युदासादित्याशयेनो-
दाहरति—द्विरात्रम् ।—गणरात्रमिति । गणानां बहूनां रात्रीणां समाहार इति विग्रहः ॥—अपथं नपुंसकम् ॥—
तत्पुरुष इत्येवेति । द्वन्द्वग्रहणं तु नानुवर्तते अयोग्यत्वादिति भावः ॥—अपन्था इति । 'पथो विभाषा' इति समा-
सान्तविकल्पः ॥ इदं सूत्रं शक्यमवकुम् । 'पथः संख्यायादेः' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेन गतार्थत्वात् ॥ प्रसङ्गादाह—
अर्थर्चा इति । इह केषांचिदर्थभेदेन व्यवस्थेयते । सा च व्यवस्था मद्यमकरन्दमाक्षिकाणां वाची मधुशब्दो द्विलिङ्गः, च-
त्रादिवाची तु पुल्लिङ्गः, क्रियावचनसु विशेष्यलिङ्ग इत्येवं यथायथं ज्ञेयम् ॥—'अर्थर्चाः पुंसि च' 'स नपुंसकम्' इत्यन-
योर्मध्ये 'जात्याख्यायाम्' इति चतुःसूत्र्याः संगतिरिह चिन्त्या ॥ बहूनां वचनं प्रतिपादनमिति व्याख्यानात्फलितोऽत्रा-
तिदेश इत्याशयेनाह—एकोऽप्यर्थो वा बहुवदिति ॥ एवं च विशेषणादपि सिद्धमिति ध्वनयन्नुदाहरति—ब्राह्मणाः
पूज्या इति । जात्याख्यायां किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तः ॥ एकस्मिन्किम् । व्रीहियवौ ॥—अस्मदो द्वयोश्च ॥ चात्
'एकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्' इति च वर्तते तदेतदाह—एकत्वे च विवक्षित इत्यादि ॥—फल्गुनीप्रोष्ठपदानां

पूर्वं प्रोष्ठपदे । पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम् । फल्गुन्यौ माणविके ॥ ॐ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवच-
नस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ १२।२।६३। बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू । तिष्येति किम् ।
विशाखानुराधाः । नक्षत्रेति किम् । तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः । ॐ स नपुंसकम् ॥ १२।४।१७। समाहारे द्विगु-
न्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवह्निष्ठापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् ॥ ॐ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः ॥
पञ्चमूली ॥ ॐ आवन्तो वा ॥ पञ्चखट्वी । पञ्चखट्वम् ॥ ॐ अनो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियाम् ॥ पञ्चतक्षी । पञ्च-
तक्षम् ॥ ॐ पात्राद्यन्तस्य न ॥ पञ्चपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्भुगम् ॥ ॐ पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्टा ॥
पुण्याहम् । सुदिनाहम् ॥ ॐ पथः संख्याव्ययादेः ॥ संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः ।
त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्थाः विपथम् । कृतसमासान्तनिर्देशाग्नेह सुपन्थाः । अतिपन्थाः ॥ ॐ सामान्ये
नपुंसकम् ॥ मृदु पचति । प्राप्तः कमनीयम् । ॐ तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ १२।४।१९। अधिकारोऽयम् ।
ॐ संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ १२।४।२०। कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा ।
सुशमस्यापत्यानि सौशमयः तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । संज्ञायां किम् । वीरणकन्था । उशीनरेषु किम् । दाक्षि-
कन्था । ॐ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ १२।४।२१। उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्

च ॥ चकारेण द्वयोरनुकरणेनादाह—द्वित्व इति ॥—फल्गुन्यौ माणविके इति । फल्गुनीशब्दात् ‘नक्षत्रेण युक्तः
कालः’ इत्यण् तस्य ‘लुबविशेषे’ इति लृप् । ततो जातार्थे ‘फल्गुन्यषाढाभ्यां ङनौ’ इति टः, टित्वान् ङीप् । न चायं
गौणः, यौगिकत्वात् । तथा च गौणमुह्यन्यायाप्रवृत्त्या नक्षत्रग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥—तिष्यपुनर्वस्वोः—॥—
विशाखानुराधा इति । विशाखे चानुराधाश्चेति विग्रहः ॥—तिष्यपुनर्वसव इति । तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां पूर्ववत्
‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ इत्यण् ‘लुबविशेषे’ इति च लृप् । ततो जातार्थे ‘संधिवेला—’ आदिसूत्रेण अण् तस्य तु ‘श्रविष्ठाफल्गुन्य-
नुराधा—’ इत्यादिना लृक् ॥ नक्षत्र इत्यनुवर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं पर्यायाणामपि यथा स्यादित्येतदर्थमित्याकरः । एवं च
‘सिध्यपुनर्वसू’ इत्यपि ‘सिध्यतीति’ दिक् ॥ बहुवचनस्य किम् । इदं तिष्यपुनर्वसु । चार्थे द्वन्द्वोऽयम् ॥—स नपुंसकम् ॥
‘अनन्तरस्य—’ इति न्यायोऽत्र नाश्रीयते, तथात्वे द्विगुसंग्रहो न स्यादित्याशयेनाह—द्विगुर्द्वन्द्वश्चेति । अत्र व्याच-
क्षते । प्रकरणादेवानुवाचलाभे ‘स’ ग्रहणमेतत्प्रकरणानुपात्तस्यापि समाहारद्वन्द्वस्य संग्रहार्थम्, तेन संज्ञापरिभाषमिति
सिद्धमिति ॥—पञ्चगवमिति । ‘तद्वितार्थ—’ इत्यादिना समाहारे द्विगुः ॥—दन्तोष्ठमिति । ‘द्वन्द्वश्च प्राणि—’
इत्यादिना समाहारे द्वन्द्वः ॥—पञ्चखट्वमिति । नपुंसकद्वयः ॥—पञ्चखट्वीति । उपसर्जनहस्तत्वे सत्यदन्तत्वात्
‘द्विगोः’ इति ब्रौतृपक्षे ङीप् ॥—अनो नलोपश्चेति । ‘उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ—’ इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषे-
धादप्राप्तो नलोप इति भावः ॥ इह वाशब्दः स्त्रियामित्यनेन संबध्यते, न तु पूर्व्वेण । तेन नित्यो नलोप इत्याह—
पञ्चतक्षमित्यादि ॥—पात्राद्यन्तस्येति । ब्रौतृमिति शेषः । आकृतिगणोऽयम् ॥—सुदिनाहमिति । प्रश-
स्तपर्यायः सुदिनशब्दः ‘सुदिनासु समासु कार्यमेतत्प्रतिचिन्वीत विशेषतः स्वयं च’ इत्यादिप्रयोगात् ॥—पथः संख्या-
व्ययेति । संख्याव्ययरूपो य आदिस्तस्मादित्यर्थः ॥—त्रिपथं, विपथमिति । ‘ऋक्पूरवधूः—’ इत्यप्रत्ययः ॥—सुप-
न्थाः, अतिपन्था इति । ‘न पूजनात्’ इति समासान्तनिषेधः ॥ कथं तर्हि ‘व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः’
इत्यमर इति चेत् । प्रमाद एवायमिति बहवः ॥ मनोरमायां तु ‘पथे गतौ’ इत्यस्मात्पचाद्यचि पथति व्याप्नोतीति व्युत्पा-
दितः पथशब्दोऽस्ति । तथा च त्रिकाण्डशेषः । ‘वाटः पथश्च मार्गः स्यात्’ इति । तेन पथशब्देन समासे पुंस्त्वमुपपन्नम् ।
न चैवं विपथसिद्धावपि कापथो न स्यात्कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम् । ‘ईषदर्थे च’ इति तत्संभवात्कुत्सायामर्थतः
पर्यवसानादिति स्थितम् ॥ केचित्तु ‘पथःसंख्या—’ इति वार्तिके कृतसमासान्तस्यैव ग्रहणं, न तु पचाद्यजन्तस्येत्यत्र बी-
जाभावाद्विपथः कापथ इति प्रयोगो दुरुपपाद एवेत्याहुः ॥ अत्र माधवः । परवह्निष्ठापवादात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्तते,
नान्यत्र । विपथा नगरी, बहुव्रीहिरयम् । पन्थानमतिक्रान्ता अतिपन्था । इहापि न, ‘द्विगुप्राप्ता—’ इत्यादिना
परवह्निष्ठायाः प्रतिषेधादिति ॥—सामान्ये नपुंसकमिति । अनियतलिङ्गविषयकमिदम् । तेनादिः पचति,
प्रातरादिरिति पुंस्त्वमेव ॥—मृदु पचतीति । क्रियाविशेषणत्वाद्वितीयान्तम् । धातुपात्तभावनां प्रति हि फलांशः क-
र्मभूतः । तथा च फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया । अत एव सकृद्व्यावित्यादौ कारकपूर्वकत्वाद्यण् । यत्र तु भावनां प्रति
करणताया प्रालम्ब्यविशेषोऽन्वेति तत्र तद्विशेषणानां तृतीयान्ततैव, ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र यथा । एतच्च ‘करणे यजः’
इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जयैः स्पष्टम् ॥—तत्पुरुषोऽनञ्—॥ नञ्समासकर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभाभवतीति
सूत्रार्थः ॥—उपज्ञो—॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा ‘आतश्चोपसर्गे’ इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ् । ‘नो-

१ तिष्यश्चेति—तिष्य एका तारा, पुनर्वसू च द्वे तारे । ‘छन्दसि पुनर्वस्वोः—’ इति निर्देशात् । २ अधिकारोऽयमिति—
परवह्निष्ठापवादादिति भावः ।

तयोक्त्यनुयन्तनोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यानुमित्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः । ॐ छाया बाहुल्ये । २।४।२२। छायान्तन्तपुरुषो नपुंसके स्यान्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इभूणां छाया इभुच्छायम् । विभाषामेनेति विकल्परत्यायमपवादः । इभुच्छायानिपादिन्य इति तु आ समन्ता-
न्निपादिन्य इत्याङ्गप्रश्नेषो बोध्यः । ॐ सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २।४।२३। राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च
मभान्तन्तपुरुषो नपुंसके स्यात् । इनमभम् । ईश्वरमभम् ॥ ॐ पर्यायस्यैवेप्यते ॥ नेह । राजमभा । चन्द्रगुप्त-
मभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षःमभम् । पिशाचमभम् । ॐ अशाला च । २।४।२४। सं-
घातार्था या सभा तदन्तन्तपुरुषः क्लीबं स्यात् । कीमभम् । कीमंघात इत्यर्थः । अशाला किम् । धनंमभा । धर्म-
शालेत्यर्थः । ॐ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २।४।२५। एतदन्तन्तपुरुषः क्लीबं वा स्यात् ।
ब्राह्मणमेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुड्यच्छायम् । कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् ।
श्वनिशा । तत्पुरुषोऽन्यक्रमेधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढमेनो राजा । असेना । परमसेना ॥ ॥ इति तत्पुरुषः ॥

बहुव्रीहिप्रकरणम् ।

शेषो बहुव्रीहिः । २।२।२३। अधिकारोऽयम् । द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समामो नोक्तः स
शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः । ॐ अनेकमन्यपदार्थे । २।२।२४। अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स

दातोपदेशस्य—' इति वृद्धिप्रतिषेधः । उपज्ञा च उपक्रमश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स चातुर्वर्तमानस्य तत्पुरुषस्य विशेषणम् ।
तच्छब्देन उपशोपक्रमौ परानुर्येते । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—उपज्ञान्त इत्यादि । आद्यानुमित्या आचिह्न्यासेती-
च्छान्तना इह विवक्षेव शब्दप्रवृत्तौ नियामिका, न तु वस्तुस्थितिरिति ज्ञायते । तेन 'त्वदुपक्रमसंज्ञन्यम्' इत्याद्यपि सि-
द्धयति ॥—पाणिनेरिति । कर्तारि पठ्यी ॥—नन्दोपक्रममिति । नन्दस्योपक्रममिति विग्रहः ॥—छाया—। बाहुल्ये
सति या छाया तद्वाची यदछायान्तस्तपुरुष इत्यर्थः । इह कस्य बाहुल्य इत्यपेक्षायामावरकद्रव्यमित्तलाच्छायायास्तद्वा-
हुल्य इति गम्यते । तच्चावरकं पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाह—पूर्वपदार्थबाहुल्ये इति । पूर्वपदार्थबाहुल्ये किम् । कु-
ड्यस्य छाया कुड्यच्छाया ॥—प्रश्नेषो बोध्य इति । केचिन् 'इभुच्छायनिपादिन्यः' इत्येव पठन्ति ॥—सभा—। इन-
सभमित्यादि । इनशब्दोऽत्र राजपर्यायः । ईश्वरशब्दश्च । ननु 'स्वं रूपम्—' इति वचनाद्वाजशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तं न पर्या-
यस्येत्यत आह—पर्यायस्यैवेप्यत इति । एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणां च निरासः कथं तर्हि 'नृपतिस्समागमनवे-
पमानः' इति कीचकवधे ॥ अत्र केचित् । ना पतिर्यस्यां मभायामिति बहुव्रीहौ कृते पश्चात्क्रमेधारयः । 'अनञ्क्रमेधारयः'
इत्युक्तेन क्लीबत्वमित्याहुः ॥ रक्षितस्त्वाह । गजपतिवन्नृपतिरपि राजविशेषस्तेनात्र नातुपपत्तिरिति ॥—अशाला च ॥
शालावाची संघातवाची च मभाशब्दस्तत्र राजमनुष्यपूर्वत्वे शालावाचिनः क्लीबत्वमुक्तम् । अनेन तु संघातवाचिनो वि-
धीयत इत्याह—संघातार्थेति ॥—विभाषा सेना—। प्रथमार्थे पठ्यीति सेनादिभिस्तपुरुषो विशेष्यते । विशेषणेन
तदन्तविधित्वादह—एतदन्त इति ॥—श्वनिशमिति । कृष्णचतुर्दशी । तस्यां किल केचिच्छान्त उपवसन्ति । एतच्च
शावरभाष्यतिर्यगधिकरणे स्पष्टम् ॥ 'तत्पुरुष—' इत्याधिकारमूत्रस्यात्रैव प्रयोजनं, न तु 'संज्ञायां कन्धोशीनरेषु' इत्या-
दिपञ्चमसूत्रायम् । अतत्पुरुषस्य नञ्मसासस्य कर्मेधारयस्य च तत्राचंभवादित्याकरे स्थितम् । तथैव प्रत्युदाहरति—दृढसेन
इत्यादि ॥ ननु बहुव्रीहौ विशेष्यनिघ्नता न्याय्यैवेति किमनेन तत्पुरुषग्रहणेन । मैवम् । न्यायापेक्षया वचनस्य बलीय-
स्त्वात् । किं चासति तद्ग्रहणे द्वन्द्वे नपुंसकता स्यात्परवलिङ्गापवादत्वादस्य प्रकरणस्येति दिक् ॥ इति तत्पुरुषः ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ 'शिप असर्वोपयोगे' कर्मणि घञ् । अत्र वृत्तिकृत् यत्रान्यसमासो नोक्तः सः शेष इत्याह ।
येषां पदानां यस्मिन्नर्थेऽव्ययीभावादिसंज्ञकः समासो न विहितः स शेष इत्यर्थे इति हरदत्तो व्याख्येयः ॥ एतच्च 'प्रा-
कङ्गारात्परं कार्यम्' इति पाठाभिप्रायेण बोध्यम् ॥ अस्मिन्तु पक्षे शेषग्रहणाभावे उन्मत्तगङ्गमित्यत्र परत्वाद्वहुव्रीहिः स्यात् ।
निरवकाशत्वाच्चव्ययीभाव इत्युन्मत्तगङ्ग इत्याद्यनिष्ठं पक्षे प्रसज्येत ॥ 'आकङ्गारादेका—' इति पाठाभ्युपगमपक्षे त्वेकसं-
ज्ञाधिकारेणोन्मत्तगङ्गमित्यादिसिद्धेः शेषग्रहणं व्यर्थम् । निरवकाशतयाऽव्ययीभावसंज्ञाया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात् । अत-
स्तत्रापि प्रयोजनमाह—द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति । शेषाधिकारस्थबहुव्रीहेरेव 'शेषाद्विभाषा' इति कप्रत्ययो नान्य-
स्माद्वहुव्रीहिरित्येतन्नाभार्थमपि शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् ॥—यस्य त्रिकस्येति ॥ यद्यपि 'प्रादयो गताद्यर्थे
प्रथमया' इत्युक्तम् । तथापि 'द्वितीया श्रितादिभिः' इतिवत् 'प्रथमा केनचित्सह समस्यते' इति नोक्तमित्यर्थः ॥ वा-
क्तिककृता प्रथमयत्युक्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति वा ॥—प्रथमान्तमिति । कण्ठकाल इत्यादिबहुव्रीहिस्तु ज्ञापकसाध्य
इति भावः ॥—अन्यस्य पदस्यार्थे इति । समस्यमानपदातिरिक्तस्य पदस्यार्थे इत्यर्थः । पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः
कर्मकर्त्रादिरभिधीयते । प्रथमान्तेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रम् ॥ यद्यपि त्रिकपक्षे संख्या प्रत्ययार्थः, तथापि तस्याः प्रकृ-

बहुव्रीहिः । अग्रथमा विभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊदरथोऽनङ्गान् । उपहृतपशू रूढः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ ❀ प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ प्रपत्ति-
तपणः प्रपणः ॥ ❀ नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । अस्तीति विभ-
क्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः । ❀ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूर-
णीप्रियादिषु । १६।३।३४। भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावो यस्यामिति बहुव्रीहिः निपातनात्पञ्चम्या अलुक् पञ्चाश्र
लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं

स्वर्थे प्रति विशेषणत्वात् प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः प्रथमान्तस्यास्ति । एवं च 'द्वितीयान्तार्थे' इति फलितम् । तदाह
—अग्रथमाविभक्त्यर्थ इति ॥—समानेति । एतच्च शेषग्रहणाच्छब्दम् ॥ अनेकं किम् । बहूनामपि यथा स्यात् । ए-
तच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति । अनिजिवर्धा केवलग्रहणं ज्ञापकीकृत्यानेकग्रहणमिह सुल्यजमित्याहुः ॥ अन्यग्रहणं किम् ।
बहुव्रीहितपुरुषयोर्विषयविभागो यथा विज्ञायेत, स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वादप्यपदार्थं बहुव्रीहिर्वाधते । असति
त्वन्यग्रहणे कष्टकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे बहूनां समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थं इवान्यपदार्थेऽपि नीलोत्पल
सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत ॥ पदग्रहणं किम् । वाक्यार्थे मा भूत् । ग्राहवती नदी । इह मा लासीरिति
वाक्यार्थे गम्यते ॥ अर्थग्रहणं किम् । यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसंभवादेव पदार्थे भविष्यति । अत्राहुः—प्रकृत्यर्थविशि-
ष्टप्रत्ययार्थोभिधानं यथा स्यात् । अन्यथा प्राधान्यात् प्रत्ययार्थमात्रं गृह्येत । इष्टपत्तौ तु चित्रगुरित्येतत् षष्ठ्यर्थसंबन्ध-
मात्रपरं स्यात् । तथा च देवदत्तादेः सामानाधिकरण्यं न स्यादिति । अत्रेदमवधेयम् 'सुपो—' इत्येतन्नानुवर्ते । तेनात्रा-
नेकं प्रथमान्तं मिथः 'समस्यते' इति पर्यवसन्नोऽर्थः । एवं च द्विपदबहुव्रीहिरवाध एव ॥ ये तु 'सुप्सुपा' इत्यनुवर्त्य 'अ-
नेकं सुवन्तं सुपा सह—' इति व्याचक्षते तेषां तु द्विपदबहुव्रीहिर्दुर्लभ एवेति ॥ द्वितीयादिविभक्त्यर्थं क्रमेणोदाहरति—
प्राप्तमित्यादि । ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तु उदकं विग्रहार्थः । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः । विग्रहवाक्ये स इति प्रयोगे तु
तस्याप्ययमेवार्थः ॥ अनङ्गकर्तृकोद्धहनकर्मोभूतो रथः । रथकर्मकोद्धहनकर्ता तु समासार्थः ॥ रूढसंप्रदानकोपहरणकर्माभूतः,
पशुः । पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानं तु समासार्थः ॥ स्थात्यवधिकोद्धरणकर्म ओदनः । ओदनकर्मकोद्धरणावधिः स्थाली स-
मासार्थ इत्यादि ॥ इह कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा ॥ ननु वाक्ये धात्वर्थे प्रति क्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुः कर्मणो वा
वेशेष्यसत्त्वाद्भावापि तथैवोचितेति प्राप्तोदकोद्धरथादौ उदककर्तृकप्राप्तीत्यादिवर्णनं तु न युज्यते इति चेत् । उच्यते । ए-
कार्थाभावादिभिर्वृत्तौ विशिष्टार्थविषयशक्यन्तरमेव स्वीक्रियते, न त्ववयवशक्तिः इति नानुपपत्तिः ॥ व्यपेक्षावादिभिस्त्व-
ात्या भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या । किं च कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैव नामार्थत्वादुदकस्य तदभेदो वाच्यः, स च
भाषितः, न हि कर्तृविशिष्टा प्राप्तिरुदकमिति संभवति । अत एव 'बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवम्'
इत्यादिना समर्थसूत्रे एकार्थाभावपक्ष एव प्रबल इत्यवोचाम ॥—प्रथमार्थे तु नेति । शेषपदेन वा अन्यपदार्थं इत्यनेन
ना अतिप्रसङ्गवारणात् 'अग्रथमाविभक्त्यर्थे' इति वचनं न कर्तव्यमिति भावः ॥—व्यधिकरणानामित्यादि । इह शे-
षपदेनैव वारितोऽतिप्रसङ्ग इति 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहिः' इत्यपि न कर्तव्यमिति भावः ॥ 'यत्रान्यसमासो नोक्तः स
शेषः' इति वृत्तिकारादीनां मते तु 'प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिः' इत्यलाभात्कर्तव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यम् ॥—प्रादिभ्य
इति । प्रादिभ्यः परं यद्भातुजं तदन्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिव्याख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः ॥—वा चेति । इदं तु
वाचनिकम् । पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः । एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामा-
श्रित्य सुल्यजम् ॥—नञोऽस्त्यर्थानामिति । नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिव्याख्येयः, अस्त्यर्थवाचिनां
तु लोप इत्यर्थः ॥ अस्त्यर्थानां किम् । अनुपनीतपुत्रः । नञः किम् । निर्विद्यमानपुत्रः ॥ नन्विह 'सुपा' इत्यनवृत्तापि
सुवित्येतदनुवर्तते । तथा चास्तिक्षीरेति प्रयोगो दुर्लभ इत्याशङ्क्य तं साधयति—विभक्तिप्रतिरूपकमिति ॥—स्त्रियाः
पुंवत्—॥—निपातनादिति । एतच्च पूर्वत्रापि योज्यम् । अन्यथा व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः स्वरसतो न सिद्ध्येत् ॥
—लुगिति । अनूङिति प्रथमान्तम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमेति हरदत्तः ॥ एवं च सूत्रे केषांचित् 'अनूङः समानाधिकरणे' इति
शब्दन्तपाठोऽसांप्रदायिक इति भावः ॥—तुल्ये इत्यादि । 'भाषितः पुमान् यस्मिन्' इत्यादिव्याख्यानादयमर्थो लभ्यते
इति 'वृत्तीयादिषु भाषितपुंस्कम्' इत्यत्रोपपादितम् । यद्यत्र 'भाषितः पुमान्येन तद्भाषितपुंस्कम्' इत्युच्येत तर्हि कुटी-
मार्थः द्रोणीभार्य इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । भवति हि कुटशब्दो घटे पुल्लिङ्गे, गेहे तु स्त्रीलिङ्गे । द्रोणशब्दस्तु परिमाण-
वेशेष्ये पुल्लिङ्गे, गवादन्यां तु स्त्रीलिङ्गे इति ॥—ऊङभावो यत्रेति ॥ यदि तु ऊङन्योऽनूङिति पर्युदासः स्यात् तर्हि दा-

१ पुंवाचकस्येवेति—प्रत्यासत्त्या पुंवद्भावभाजः शब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षणास्य यद्रूपं तदेवातिदिश्यते, तेन जरतीश-
देन विग्रहे वृद्धगुरिति, वरदामार्थं यस्येति विग्रहे हंसभार्यः इति च न भवति ।

स्वान्मसामाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोत्रियोरिति हन्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे । चित्रा अन् गो अन् इत्यलौकिकविग्रहे । चित्रगुः । रूपवद्भायः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्वहुनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्राजरतीगुः । जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घानन्वीजङ्घः । तन्वीदीर्घा-जङ्घः । प्रपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् । पूर्वपदस्याभावान् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रुढः । पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे रुढ इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपद-माक्षिप्यते । आनङ्घ्रत इत्यत्र यथा । तेनोपान्दस्य पुंवदेव । चित्राजरदुरित्यादि । अतएव चित्राजरत्या गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरदुरिति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत् । जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चि-त्रजरद्वीकः । त्रियाः किम् । ग्रामाणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामाणिदृष्टिः । भाषितपुंस्त्वान्किम् । गङ्गाभार्यः । अन्ङ् किम् । वामो-रुभार्यः । समानाधिकरणे किम् । कल्याण्याः माता कल्याणीमाता । त्रियां किम् । कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः । पूरण्यां तु । ॐ अप्पूरणीप्रमाण्योः । १।४।११६। पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तान्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहरेष-स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यानां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः । पुंवद्भावप्र-तिषेधोऽप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे सुख्या । अन्यत्र तु । ॐ नद्युतश्च । १।४।११३। नद्युत्तरपदाददन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कस्यात् । पुंवद्भावः । ॐ केऽणः । १।४।१३। के परेऽणो हन्वः स्यात् । इति

वाच्यन्तमेव गृह्येत । ततः किमिति चेत्, दरदोऽपत्यं दारदः । 'द्वन्द्वमगध-' इत्यण्, तस्य त्रियाम् 'अणश्च' इति लुक् । दरदः, ना चासौ वृन्दारिका च दारदवृन्दारिकेत्यादि न सिध्येत् । न ह्यत्र दर्शनीया भार्या यस्य दर्शनीयभार्य इत्यादाविव स्त्रीप्र-त्ययः कश्चिदस्तीति भावः ॥ ननु 'न कोपधायाः' ऊङश्च इत्येव सूचयतामिति चेत् । न । वाचकवाचनार्थेन 'पुंवत्कर्मधारय-' इत्यनेन वामोरुभायेति कर्मधारये पुंवद्भावापत्तेः । पृथक्प्रतिषेधसामर्थ्यात्सिद्धान्ते तु न दोषः ॥ त्रिया इत्यस्य स्त्रीप्रत्यय-परतां वारयति—स्त्रीवाचकस्येति । 'स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावः' इत्युक्ते तु स्त्रीप्रत्ययलोप इत्येवार्थः पर्यवस्यतीति दारद-वृन्दारिकेति न सिध्येत् । किं च पटुभार्य इत्यत्र उत्तरपदमित्याया ईपो निवृत्तेः 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवद्भावा-द्यण् स्यात् ॥ अपि च वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डी 'वतण्डाच्च' इति यच्, 'लुक् त्रियाम्' इति तस्य लुक् । शार्ङ्गवादिनाम्नी-डीन् । वतण्डी चासौ वृन्दारिका च वातण्ड्यवृन्दारिका । अत्र पुंवद्भावेन ईनो निवृत्तावपि अधिकृतस्य स्त्रीत्वस्या-निवृत्तत्वात् 'लुक् त्रियाम्' इति यत्रो लुक् प्रसज्येतेति भावः ॥—ह्रस्व इति । अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् 'प्रथमानिर्दिष्टम्' इति 'एकविभक्ति च-' इति वा गोशब्दस्योपसर्जनत्वादिति भावः ॥—चित्रा अस्ति । 'अन्तरङ्गानपि-' इति न्यायादिह पूर्वसवर्णदीर्घो न प्रवर्तते । अन्यथा एकादेशस्य परादित्वेन सुपो लुकि चित्रगुरित्यत्र अकारो न लभ्येतेति भावः ॥—नेहेति । अत्रैव गूत्रे पट्टीमुक्तौ भार्ये अस्म्येति द्वन्द्वगर्भवहुव्रीहौ पट्टीमुटुभार्य इति भाष्योदाहरणादिति भावः ॥—आनङ्घ्रिति । तथा च 'ममर्थ-' सूत्रे भाष्ये होतृपोतृनेत्योदाहृत इत्यत्र चतुर्णां द्वन्द्वे तृतीयस्यानङ् उदाहृतः । पूर्वपदा-क्षेपे तु न सिध्येत् । न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं, होतुरेव पूर्वपदत्वादिति भावः ॥—अत एवेति । पूर्वपदानामनाक्षेपादेवेत्यर्थः ॥—चित्राजरदिति । द्वन्द्वान्तर्गतजरच्छब्दस्योत्तरपदत्वेऽप्यसमानाधिकरण्यान् टापो निवृत्तिः । न चैवमपि द्वन्द्वत्मकस्य पूर्वपदस्य समानाधिकरणोत्तरपदपरत्वात्पुंवद्भावे टान्निवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । द्वन्द्वान्तर्गतचित्रजरच्छब्दयोः स्त्रीप्रत्यय-प्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्त्वत्वेऽपि द्वन्द्वत्मकस्य पूर्वपदस्यातथात्वात् ॥—द्वयोरपीति । पूर्वपदान्तर्गतसुत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः ॥—जरच्चित्रेति । 'पूर्वकालैक-' इति समासः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया जरद्वहेण जरती-शब्दस्यापि ग्रहणात् ॥—चित्तरजरद्वीक इति । जरती चासौ गौश्च जरद्वी 'शोरतद्धित-' इति टचि टित्वात् डीप् । चित्रा जरद्वी यस्येति बहुव्रीहौ 'नद्युतश्च' इति वक्ष्यमाणः कप् ॥—वामोरुभार्य इति । 'संहितसफलक्षणवामादेश' इ-त्यङ् ॥—प्रधानमिति । भावल्युङन्तं नित्यनपुंसकम् ॥—पञ्चमीति ॥ 'तस्य पूरणे' इति डच् 'नान्तादसंख्यादेः-' इति डटो मडागमः ॥ 'टिड्डा-' इति डीप् ॥—प्रमाणीति । करणे ल्युट् तदन्तस्य विशेष्यनिष्ठत्वात् त्रियां डीप् ॥ कथं तर्हि 'प्रमाणाया स्मृतौ' इति शाबरभाष्यमिति चेत् । अत्र भट्टाः—'प्रमाणमयते याति मूलभूतां धृतिं यतः । किंवन्ता-द्यतेस्तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते' इत्याहुः ॥ तत्रायतेः क्विप् 'ह्रस्वस्य पिति कृति-' इति तुकि टाप् दुर्लभः । तथाप्या-गमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुङ्गेति बोध्यम् ॥ क्विवाचरति क्विप् विजित्यर्थ इति वा व्याख्येयम् ॥ अन्ये तु प्रमाणं वेदस्तद्वदा-चरतीत्याचारक्विबन्तात्प्रमाणशब्दात्पचायचि टाबित्याहुः ॥—प्रधानपूरण्यामेवेति । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययान्ध्यायसिद्ध-मिदम् ॥—नद्युतः—॥ तपरत्वं स्पष्टार्थम् ॥—नद्युत्तरपदादिति । नद्यन्तादिति नोक्तं, कप्प्रत्ययेन सह समासे कृते

१ मुख्येति—उद्धृतावयवभेदस्य रात्रिसमूहस्य प्रधानत्वेन यथा प्रथमाया रात्रयः समानाभिधेयाः, एवं पञ्चम्यपीति वार्ति-पदार्थस्यान्यपदार्थेऽनुग्रहेशात्प्रधान्यमिति भावः ।

प्राप्ते । ॐ न कपि । ७।४।१४। कपि परे ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्ष-
स्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् । बहुकर्तृकः । अग्रियादिषु किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी ।
सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा । स्वसा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा । अबला । त-
नया ॥ सामान्ये नपुंसकम् ॥ दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढभक्तिः । ॐ तसिलादिष्वा-
कृत्वसुचः । ६।३।३५। तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरि-
हाराय । व्रतसौ । तरसमपौ । चरइजातीयरौ । कल्पदेशीयरौ । रूपप्पाशपौ । थाल् । तिल्लथ्यनौ । बह्वीषु बहुत्र ।
बहुतः । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । घरूपेति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते । पटितरा । पटितमा । प-
टुचरी । पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । बहुथा । प्रशस्ता वृकी
वृकतिः । अजाभ्यो हिता अजथ्या ॥ ॐ शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावं वक्तव्यः ॥ बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अ-
ल्पाभ्यो देहि अल्पशः ॥ ॐ त्वतलोर्गुणवचनस्य ॥ शुक्लाया भावः शुक्लत्वम् । शुक्लता । गुणवचनस्य किम् ।
कर्त्र्या भावः कर्त्रत्वम् । शरदः कृतार्थतेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् ॥ ॐ भस्याढे तद्धिते ॥ हस्तिनीनां समूहो
हान्तिकम् । अढे किम् । रौहिणेयः । स्त्रीभ्यो ढगिति ढोऽत्र गृह्यते । अग्नेर्ढगिति ढकि तु पुंवदेव । अग्रायी देवताऽस्य
स्थालीपाकस्याग्नेयः । सपत्नीशब्दस्त्रिया । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छाङ्गैरवादित्वात् ङीन्येकः । समानः पतिर्यस्या
इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृती-
यः । आद्ययोः शिवाद्यण् । सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयायु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव ।
बहुव्रीहेरनद्यन्तत्वात् । उत्तरपदं तु नद्यन्तं भवत्येव, 'समासे अन्तः समासान्तः' इति पक्षाश्रयणादिति बोध्यम् ॥—
दृढमिति ॥ अदार्यनिवृत्तिमात्रपरत्वेनात्र दृढशब्दप्रयोगात् लिङ्गविशेषविवक्षितेति भावः । लिङ्गविशेषविवक्षायां तु
दृढभक्तिरित्यादिसिद्धये प्रियादिषु भक्तिशब्दपाठः ॥—तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेष्विति । 'पञ्चम्यास्तसिल्' इ-
त्यारभ्य 'संख्यायाः क्रियाभ्यामृत्तिगणने कृत्वसुच-' इत्येतत्पर्यन्तेष्विष्यर्थः ॥—अव्याप्त्यतिव्याप्तिवारणायेति ।
वृकतिरजथ्या बहुश इत्यत्राव्याप्तिः, तसिलादिकृत्वसुचपर्यन्तेषु तिल्लथ्यनृशां पाठाभावात् । पट्टीदेश्या शुभ्राख्य इत्य-
त्रातिव्याप्तिः, 'इयदसमाप्तौ' इति देशस्य 'षष्ठ्या रूप्य च' इति रूप्यस्य च तत्र पाठात् । अतस्तन्निवारणाय परिगणन-
मित्यर्थः ॥ परिगणितान् व्रतसादीन् क्रमेणोदाहरति—बह्वीष्विति । यद्यपि बह्वादिषु ङीषो वैकल्पिकत्वात्तदभावे बहुत्रे-
त्यादि सिध्यति । तथापि पक्षे बह्वीत्रेत्याद्यनिष्ठवारणायेदम् ॥ ततस्तत्रेति प्राचोक्तमुदाहरणमत्रोपेक्षितम् । 'सर्वनामां वृ-
त्तिमात्रे' इत्यनेन गतार्थत्वादिति मनोरमायां स्थितम् ॥—पटितरेति ॥ प्राचा तु पटुतरेत्युदाहृतम्, तत्प्रामादिकमिति
भावः ॥—पटुचरीति । 'भूतपुं चरद्र' ॥—पटुजातीयेति । 'प्रकारवचने जातीयर्' ॥—दर्शनीयरूपेत्यादि । 'प्र-
शंसायां रूपप्' । 'याप्ये पाशप्' ॥—बहुथेति 'प्रकारवचने थाल्' तत्र हि 'किंसर्वनामबहुभ्यः' इत्यधिकृतम् ॥—वृ-
कतिरिति । 'वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्लातिलौ च छन्दसि' इति तिल् ॥—अजथ्येति । 'अजाविभ्यां ध्यन्' ॥—शसी-
ति । 'बह्वल्पार्थात्' इति यश्च स तसिलादिषु ज्ञातव्य इत्यर्थः । व्रतसादिषु परिगणनं कर्तव्यमिति यावत् ॥—त्वत-
लोर्गुणवचनस्य । गुणस्येति वक्तव्ये वचनग्रहणं प्रसिद्धगुणपरिग्रहार्थम् । अतस्तथैवोदाहरति—शुक्लत्वं शुक्लेति ॥
नन्विह जातिसंज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुण इति यत्प्राचीनैरुक्तं, तत्स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा 'निरीक्ष्य मेने शरदः कृता-
र्थता' 'सा मुमोच रतिदुःखशीलताम्' इत्यादिषु पुंवद्भावाप्रवृत्त्या दीर्घश्रवणं स्यादित्यत आह—सामान्ये नपुंसकमि-
ति ॥ एवं च 'नेष्टं पुरो द्वारवतीलमासीत्' इत्यादिप्रयोगो निर्बाध इति भावः ॥—हान्तिकमिति । 'अचित्तहस्तिधे-
नोः' इति ठक् । न चात्र 'यस्येति' लोपेन निर्वाहः, तस्य 'असिद्धवदत्रा' इत्यसिद्धत्वात् 'अचः परस्मिन्' इति स्थानि-
वद्भावाच्च 'नस्तद्धिते' इति टिलोपानापत्तेः । न च 'ठक्छसोश्च' इत्यनेनैवात्र पुंवद्भावसिद्धिः शङ्क्या । छसा साहचर्यात् ।
'भवतप्रकृष्टसौ' इत्यस्यैव ठक्स्तत्र ग्रहणात् । नापि 'जातेश्च' इति पुंवद्भावनिषेधः शङ्क्यः । अस्मादेव भाष्योदाहरणात्
'सौत्रस्यैव निषेधो, न त्वौपसंख्यानिकस्य' इति ज्ञापनात् ॥—रौहिणेय इति । रोहितशब्दात् 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङी-
नकारौ । सति तु पुंवद्भावे तयोर्निवृत्तौ रौहितेय इति स्यादिति भावः ॥—गृह्यत इति । व्याख्यानादिति शेषः ॥—
अग्रायीति । अग्निशब्दात् 'वृषाकप्यग्नि' इति त्रियां ङीबैकारादेशौ ॥—आग्नेय इति । पुंवद्भावाभावे तु आग्नेयेय इ-
ति स्यादिति भावः ॥—शत्रुपर्यायादिति । अत्र च 'व्यन् सपत्ने' इति निर्देशो लिङ्गम् । 'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषण-
दुर्हदः' इत्यमरः ॥—विवाहनिबन्धनमिति । तज्जन्यसंस्कारविशेषविशिष्टे रूढमित्यर्थः ॥—सापत्न इति । अभाषि-
तपुंस्कत्वात् द्वितीयस्य पुंवद्भावं न भवति । सति च पुंवद्भावे नकारादेशाभावात्सापत्न इति स्यात् । आद्यस्य तु पुंवद्भा-

१ गुणवचनस्येति—अत्र संज्ञाकृदन्ततद्धितान्तसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गुणवचनशब्देनोच्यते, आकडारध-
त्रभाष्यतस्तथैव लभात्, अत एव 'एकतद्धिते च' इत्यत्र एकत्वमिति पुंवत्त्वात्सिद्धमित्याशङ्क्य न सिध्यति, उक्तमेतत्त्वतो-
र्गुणवचनस्य इत्युक्तम् ।

न त्वण् । शिवादौ रुढयोरेव ग्रहणात् । सापत्यः ॥ ॐ ठक्छसोश्च ॥ भवत्यादृष्टात्रा भावत्काः । भवदीयाः । एत-
द्वार्तिकमेकतद्धिते चेति सूत्रं च न कर्तव्यम् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावे इति भाष्यकारेष्टया गतार्थत्वात् । सर्व-
मयः । सर्वकाम्यति । सर्विका भार्या यस्य स सर्वकभार्यः । सर्वप्रिय इत्यादि । पूर्वस्यैवेदम् । भस्त्रयाद्वेति लिङ्गात् ।
तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका । सर्वाः ॥ ॐ कुकुव्यादीनामण्डादिषु ॥ कुकुव्या अण्डं कुकुटाण्डम् ।
मृग्याः पदं मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः । ॐ क्यङ्मानिनोश्च । १६।३।३६। एतयोः परतः पुंवत् । एनी-
वाचरति एतायते । श्येनीवाचरति श्येतायते । स्वभिन्नां काचिदर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं
मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः । ॐ न कोपध्यायाः । १६।३।३७। कोपध्यायाः स्त्रिया न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिका-
भार्यः । मद्रीकायते । मद्रीकामानिनी ॥ ॐ कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् ॥ नेह । पाका भार्या यस्य स पाकभार्यः ॥
ॐ संज्ञापूरण्योश्च । १६।३।३८। अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञा-

वेऽपि सापन्न इत्येव भवतीति भावः ॥—रुढयोरेवेति । आद्यः शब्दो रुढः, द्वितीयस्तु योगरुढः, तेन 'समानः पति-
र्यस्याः' इति विग्रहो न विरुध्यत इति दिक् ॥—ठक्छसोश्च ॥ अभवार्थे आरम्भः ॥—भावत्का इति । 'भवतष्टक्-
छसौ' ठक्छस्यायमेव पुंवद्भावे कृते 'ठस्येकः' इति इकादेशं वाधित्वा तान्तलक्षणः कादेशः ॥ नन्विकादेशे भस्त्रान् 'भस्या-
दे' इति पुंवद्भावे सति कादेशप्रवृत्त्या रूपसिद्धौ किमत्र टग्रहणेन । भवम् । मथितं पथ्यमस्य मथितिक इत्यत्रैवातिवि-
त्वेन स्थानिवद्भावायोगात्सन्निपातपरिभाषया वा कादेशप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वात् । अतः 'ठक्छसोः' इति टग्रहणं कर्तव्यमेव ॥—
भवदीया इति । छसः सित्करणत् 'सिति च' इति पदसंज्ञा । तेनात्र जदत्वं भवति । एवं च पदसंज्ञया भस्त्राया वा-
धात् 'भस्यादे' इत्यस्याप्रवृत्त्या वार्तिके छसग्रहणं कृतम् ॥—भाष्यकारेष्टयेति । अनेन सूत्रवार्तिकयोरुक्तिसंभवो ध्व-
नितः । उत्तरं दृष्ट्वा पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात् । निष्कर्षे तु व्यर्थमेवेत्याह—गतार्थत्वादिति ॥ इष्टेदाहरणान्याह—सर्वमय इ-
त्यादिना । 'तत आगतः' इत्यर्थे 'मयङ्' इति मयङ् । तत्सिलादिषु मयङादेरपरिगणितत्वात्तेनैदं न सिध्यतीति भावः ॥—
सर्वकभार्य इति । न च 'स्त्रियाः पुंवत्' इति सूत्रेण गतार्थता, 'न कोपध्यायाः' इति निषेधात् । न चास्यापि तेन ति-
षेधः शङ्क्यः । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादिप्रकरणोक्तस्यैव तेन निषेधात् । अस्या इष्टेस्तु तस्मिन् प्रकरणे असमाविष्टत्वात् ।
न च वृत्त्यन्तर्गतस्य सर्वनामत्वाभावात्पुंवद्भावो न भवेदिति वाच्यम् । वचनारम्भसामर्थ्यात् मात्रग्रहणाद्वा क्वचित्सर्वनाम-
त्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावाभ्युपगमात् । अत एवोत्तरपूर्वयै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः । सर्वा नाम का-
चित्तस्याः पुत्रः सर्वापुत्र इत्यत्र तु नातिप्रसङ्गः, संज्ञोपसर्जनयोः सर्वादिगणवहिर्भूतत्वेन वृत्तेः पूर्वमप्यसर्वनामत्वात् ॥—
सर्वप्रिय इति । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यत्र प्रियादिपर्युदासो रूपवतीप्रिय इत्यादावुपयुज्यत इति भावः ॥ तदिनरा तदस्ये-
त्यादावुत्तरपदेतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह—पूर्वस्यैवेति । वृत्तिषट्कानेकभागमध्ये किंचिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः ॥—लिङ्गादि-
ति । अन्यथा एषा द्वा एतयोः कापूर्वस्य आपि विधीयमानमित्त्वं निर्विषयं स्यादिति भावः ॥ 'दक्षिणपूर्वा दिक्' इति भा-
ष्योदाहरणमपीह लिङ्गमिति बोध्यम् । यत्तु प्राचा 'सर्वेनात्रः समासे पुंवत्' इत्युक्तम् । यच्च व्याचक्षुः 'वार्तिकार्थमनुवदति
सर्वेनात्र इत्यादिना' इति । तत्प्रामादिकम् । 'वृत्तिमात्रे' इति पाठस्यैव भाष्यारूढत्वात् । सर्वमयः सर्वकाम्यतीत्युक्तोदाहर-
णासिद्धिप्रसङ्गाच्च । 'वार्तिकार्थमित्याद्यपि प्रामादिकमेव । वार्तिकग्रन्थे एतदभावात् । न च 'सर्वेनाम्नो वृत्तिमात्रे' इत्येतद्वार्ति-
कमेव, न तु भाष्यकारेष्टिरिति शङ्क्यम् । 'ठक्छसोः' इति वार्तिकस्य निरालम्बनत्वापत्तेः । भाष्यकारेष्टित्वे तु वार्तिकस्योक्ति-
संभव उक्त एव प्राक् ॥—क्यङ्मात्रा—॥—एतायत इत्यादि । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङि पुंवद्भावे कृते एतद्वेतयोः
'अकृतसावे' इति दीर्घः ॥ मानिन्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थमन्यर्थं चेत्याशयेन यथाक्रममुदाहरति—स्वभिन्नामित्यादिना ॥
—दर्शनीयमानिनीति । 'मनः' इति णिनिः । नान्तत्वान् डीप् । या त्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र 'स्त्रियाः पुं-
वत्' इत्येव सिद्धम् । एकस्या अपि ईप्सिततमत्वव्यापाराश्रयत्वविवक्षाभेदेन कर्मत्वकर्तृत्वयोः सत्त्वेऽपि वास्तवभेदेन सामाना-
धिकरण्यविधातादिति भावः ॥—पाचिकाभार्य इति ॥ पचतीति पाचिका ण्वल् । 'युवोः' इत्यकादेशे यपि 'प्रसज्य-
स्थात्' इतीत्वम् ॥—रसिकाभार्य इति । रसोऽस्त्यस्या इति रसिका । 'अत इनिठनौ' इति ठन् ॥—मद्रीकायत
इति । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वप्राप्तिः । मद्रेषु भवा मद्रीका । 'मद्रवृज्योः कन्' । सति तु पुंवद्भावे इत्वं न श्रूयेतेति
भावः ॥—तद्धितवुग्रहणमिति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं संवध्यते, तद्धितग्रहणं उग्रहणं चेत्यर्थः ॥—पाका भा-
र्येति । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' इति कप्रत्ययान्तोऽयमुणादिषु निपातितः । न चायं तद्धितस्य ककारो, नापि वोः । 'व-
यसि प्रथमे' इति डीर्घं बाधित्वा अजादित्वाद्यप् ॥—संज्ञापूरण्योश्च ॥ यत्तु दत्तायते इति क्यङन्तमपि वृत्त्यादिषू-
दाहृतम् । तत्तु विशेषाभावाद्विहोपेक्षितम् ॥—पञ्चमीपाशेति । 'यान्ये पाशप्' । 'तत्सिलादिषु' इति प्राप्तिः ॥—

१ कुकुव्यादीनामिति—जातिमात्रपरकुकुटादिनैव समासे सिद्धमेतदिति भाष्ये प्रत्याख्यातमिदम्, तत्पक्षे कुकुव्यादिशब्दानां
समासोऽनभिधानाच्च भवति ।

भूतोऽयमिति भाषितपुंस्त्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । ॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तवि-
कारे । ६।३।३९। वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्गुणस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्त्रीभार्यः ।
माधुरीयते । माधुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम् । मध्यमभार्यः । तद्धितस्य किम् । काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन
किम् । तावद्भार्यः । रक्ते तु कापायी कन्था यस्य स कापायकन्थः । विकारे तु हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः ।
वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौवश्वभार्यः । ॥ स्वाङ्गाखेतः । ६।३।४०।
स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः । स्वाङ्गात्किम् । पटुभार्यः । ईतः किम् । अकेशभार्यः ॥ ॐ अ-
मानिनीति वक्तव्यम् ॥ सुकेशमानिनी । ॥ जातेश्च । ६।३।४१। जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शू-
द्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याह इति तु भवत्येव ।
॥ संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये । २।२।२५। संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स
बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । बहुव्रीहौ संख्येयेति वक्ष्यमाणो ङच् ।
॥ ति विंशतेर्ङिति । ६।४।१४२। विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याद्विति । आसन्नविंशाः । विंशतेरासन्ना इत्यर्थः ।

वृद्धिनिमित्तस्य—॥ स्त्रीभार्येति । लुप्ते भवा । ‘तत्र भवः’ इत्यणि ‘टिड्ढा-’ इति ङीप् ॥—माधुरीयत इति । मधु-
रायां भवा माधुरी । सैवाचरतीत्यर्थे ‘कर्तुः क्यङ्-’ इति क्यङ् ॥—मध्यमेति । मध्ये भवा मध्यमा । ‘मध्यान्मः’
इति मः ॥—काण्डलावेति । काण्डं छुनातीति काण्डलावी ‘कर्मण्यण्’ । कृदयम् ॥—तावदिति । तत्परिमाणमस्या-
स्तावती । ‘यत्तदेतेभ्यः-’ इति वतुपि ‘आ सर्वनाम्नः’ इत्याकारो न वृद्धिशब्देन विहित इति भावः ॥—कापायीति ।
कपायेण रक्तेत्यर्थे ‘तेन रक्तं रागात्’ इत्यणि ङीप् ॥—हैमीति । हेम्नो विकार इत्यर्थे ‘अनुदात्तादेश्च-’ इत्यञ् ॥—फ-
लोपधानेति । निमित्तशब्दः फलोपहितपरः । स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न सिध्येदिति
भावः ॥ व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणी । ‘तदधीते तद्वेद’ इत्यण् । स्वरूपस्यापत्यं स्त्री सौवश्वी ‘तस्यापत्यम्’ इ-
त्यण् । उभयत्र णित्वात्प्राप्ता आदिबुद्धिः ‘न य्वाभ्याम्-’ इत्यनेन निषिध्यत इति नायं वृद्धिं प्रति फलोपहितः, किं तु स्वरूप-
योग्यः ॥ यद्यप्येजागमनिमित्तत्वाद्वृद्धिं प्रति फलोपहितोऽपि भवत्ययं तद्धितः तथापि वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति
न भवतीति भावः ॥ अत्र व्याचक्षते—सूत्रे निमित्तशब्दः फलोपहितपरः, अन्यथा निमित्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । वृद्धेस्तद्धि-
तस्येत्युक्तेऽपि निमित्तत्वमेव संवन्ध इति वृद्धिनिमित्तं यस्तद्धित इत्यर्थलाभात् । तेन वृद्धिशब्देन विहिता वृद्धिरित्ययमर्थो ल-
भ्यते । अन्यथा फलोपहितपरत्वलाभो निष्फलः स्यादुक्तदोषतादवस्थादिति ॥—सुकेशीति ॥ ‘स्वाङ्गाद्योपसर्जनात्-’
इति ङीप् ॥—अकेशेति । ‘सहनञ्जिव्यमान-’ इति निषेधान्ङीषभावः ॥—जातेश्च ॥ यद्यत्र जातेरित्येव विहित इति
व्याख्यायेत तर्हि हास्तिकमित्युदाहरणे औपसंख्यानिकस्य नायं निषेध इति भाष्योक्तिर्न संगच्छेत । हस्तिनृशब्दात् ‘जातेः’
इति ङीष् विहितः, अदन्तत्वाभावात् । किं तु ‘ऋन्तेभ्यः’ इति ङीविविहित इति पुंवद्भावनिषेधस्याप्रसक्तेरत आह—
जातेः पर इति । एवं च हस्तिनीभार्यः, शुनीभार्य इत्यादावपि निषेधः सिध्यतीति भावः ॥—स्त्रीप्रत्यय इति । डा-
बादिः ॥ प्राचा तु ङीषेवोपात्तस्तदयुक्तमिति ध्वनयन्नुदाहरति—शूद्राभार्य इति ॥—ब्राह्मणीति । शाङ्करवादित्वा-
न्ङीन् ॥ प्राचा तु ङीष् पुंवदिति व्याख्याय ब्राह्मणीभार्य इत्युदाहृतं । तद्रभसात् ॥—सौत्रस्यैवेति । व्याख्यानादिति
भावः ॥ ‘न कोपधायाः’ इति निषेधस्तु ‘भस्यादे-’ इति प्राप्तस्यापि भवत्येव । तेन विलेपिकायाः धर्म्यं वैल्लिपिकमिति सि-
द्धम् । यदि ‘अण्महिष्यादिभ्यः’ इत्यणि पुंवद्भावः स्यादिकारोऽत्र न श्रूयेत । एतच्च ‘न कोपधायाः’ इति सूत्रे भाष्ये स्प-
ष्टम् ॥ प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति—संख्येयेति । सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थवृत्तेश्च विरहात्पूर्वेणाप्राप्तौ वच-
नम् ॥—दशानामिति । उपगता दश येषामिति न विग्रहीतम् । पूर्वैर्णैव सिद्धेः ॥—उपदशा इति । उपशब्दः समीपे
समीपिनि च वर्तते । आद्ये अव्ययीभावः, द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति विवेकः ॥—नव एकादश वेत्यर्थ इति । संख्या-
द्वारकसंबन्धस्यान्तरङ्गत्वादिति भावः । तेन दशानां वृक्षादीनां समीपे ये सन्ति गवाद्यस्ते उपदशा इति न प्रयुज्यन्ते ॥—
सूत्रे तीति छत्तषष्ठीकमित्याशयेनाह—तिशब्दस्येति ॥—विंशा इति । इह तिलोपोत्तरम् ‘अतो गुणे’ इति पररु-
पमेव, न तु टिलोपः, तिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् । न चात्र पररूपमपि न स्यात्तिलोपस्य स्थानिवत्त्वादिति शङ्क्यम् ।
अज्झलादेशोऽजादेशो न भवतीति ‘अचः परस्मिन्-’ इत्यस्याप्रवृत्तेः । ‘स्थानिवदादेशः-’ इति तु न प्रवर्तत एव, शास्त्रीये
कार्ये कर्तव्ये तत्प्रवृत्तिः, न तु विघातार्थमिति सिद्धान्तात् ॥—विंशतेरिति । इहापि आसन्ना विंशतिर्येषामिति न विग्र-

१ सुकेशमानिनीति—अमानिनीति निषेधो दीर्घमुखमानिनीत्यादावपि, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया मानिन्ग्रहणेन मानिनीशब्द-
स्यापि ग्रहणात् । यतो यो विहितस्तद्विशिष्टस्यैव तेन ग्रहणे मानाभावात् इति भाष्ये ध्वनितमिहापि सुकेशमानिनीति उदाहरता
ध्वनितमिति भावः ।

अद्वित्रिंशः । अधिकचत्वारिंशः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रिः । द्विरावृत्ता दश द्विदशः । विंशतिरित्यर्थः । ॐ दिङ्-
नामान्यन्तराले । २।२।२६। दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तराले दक्षिण-
पूर्वा । नामग्रहणाद्यांगिकानां न । ऐन्द्राश्च कैवेर्याश्चान्तरालं दिक् । ॐ तत्र तेनेदमिति स्वप्ने । २।२।२७।
सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये मरूपे पदे तृतीयान्ते च ग्रहणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येन कर्मव्यतिहारो दोग्य-
स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । ॐ अन्येषामपि दृश्यते । ३।३।२३। दीर्घ इत्यनुवर्त-
ते । इच्च कर्मव्यतिहारो बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच् नमासान्तो वक्ष्यते । निटपुत्रन्तिनिष्प्रत्यय-
स्य पाठाद्व्ययीभावव्यस्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेन युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैर्दण्डैश्च प्रत्येवं युद्धं प्र-
वृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । ॐ ओर्गुणः । ३।४।२४। उवर्णान्तस्य अस्य गुणः स्यान्नन्विने । अवाप्तेन । वाङ्वा-
हवि । ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरिति इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुवन्मित्रादि मित्रम् ।
मरूपे इति किम् । हलेन सुसलेन । ॐ तेन सहेति तुल्ययोगे । २।२।२८। तुल्ययोगे वनेजने नरेयेनतृतीय-
ान्तेन प्राग्वत् । ॐ वोपसर्जनस्य । ३।३।८२। बहुव्रीह्यवयवस्य महस्य सः न्याह । पुत्रेण सह मनुजः सहपुत्रो वा

हीतमुक्तयुक्तः ॥—अद्विंशत्यादि । अद्विंशतिः, अधिकाश्चत्वारिंशत इति त्रिप्रहं बोध्यम् ॥—द्वित्रिंश इति । त्रिंशोऽन्ते
बहुव्रीहिः । स च वाच्यो न विकल्पः, पक्षे द्विवचनस्यान्यापत्तेः, किं तु संशयः । स चातिथितसंख्यादन्तः । तत्र च त्रयोऽपि
सर्वदा भासन्त इति तदपक्षे बहुवचनमेव । आनयनादिक्रियान्दयस्तु द्वयोःत्रयाणां वैयक्तियुत एवेत्याहुः ॥—द्विरावृत्ता
इति । सुजयं बहुव्रीहिरित्यर्थः ॥ वृत्तौ तु सुजयान्तर्भावार्थेवैकाग्र्यभावात्प्रयोजनस्योऽप्रयोजः ॥ संख्येयेति किम् । चत्वारो
ब्राह्मणाः ॥ अव्ययेत्यादि किम् । ब्राह्मणाः पञ्च ॥ संख्येयेति किम् । अधिका विंशतिरित्याम् । संख्येयेत्यर्थे संख्येयेति न
समासः ॥ आ दशतः संख्याः संख्येये वर्तन्ते न तु संख्यायाम् । दिशत्याद्याः संख्यास्तु संख्येयसंख्ययोर्वर्तन्ते । वदा तु
संख्येये विंशतिशब्दस्तदा भवत्येव समासः । अधिकविंश इति ॥—तत्र तेनेदम्—॥—ग्रहणविषय इति । ग्रहणे इति
ग्रहणं केशादिस्तद्विषयो वाच्यो यद्येते सख्ये । ग्रहियन्ते अनेनेन ग्रहणं दण्डादि तद्विषयो वाच्यो यद्येतेति प्राग्वत् ॥
कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परग्रहणं च । ननु 'ग्रहणविषये नसम्यन्ते समस्यते ग्रहणविषये तृतीयान्ते च' इत्यादि-
विषयविशेषः सूत्राक्षरैः कथं लभ्यते इत्यन आह—इतिशब्दादिति । स हि लौकिको विवक्षा दर्शयति । लोके केशाकेशीत्यादि-
प्रयोगे आवातार्थः प्रतीयते तावत्संख्ये बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः ॥—अन्येषामपि दृश्यते ॥ अत्र प्राचा इक्षिमृगाकर्मव्यतिहारो
बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घत्वम्, 'आलं वानचि' इत्युक्तम् ॥ तत्र 'आलं वा' इत्यपि गीतीयम् । अत एव सुब्रह्मसंज्ञा-
दाहरणमप्यप्रामाणिकमेव । एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् ॥—ओर्गुणः ॥ तद्विते किम् । पट्टी । वाक्त्रोः ॥—गुणोक्ति-
रिति । यद्यपि 'ओरोत्' इति सूत्रितेऽपि 'भस्य तद्विते' इत्येवरूपसंज्ञापूर्वकत्वमस्त्येव । तथापि विधेयसमर्पकं पदे यत्र सं-
ज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः ॥ यद्यपि ओदिति 'तपरस्तत्कालस्य' संज्ञकम् । तथापि इह तत्कार उच्चारणार्थ-
स्तपरत्वे फलाभावात् । 'ओरो' इत्येव वास्तु । 'सं रूपं शब्दस्य—' इति तु प्रत्याख्यातमिति भावः ॥ स्यादन्तः । तपरस्त-
त्कालस्य संज्ञा भवतीति 'गुरोरनुतः—' इति प्रुतनिषेधस्यापि संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वान् कुक्षिशिखेल्यत्र मृत्तसिद्धये 'कृ-
लक्' सूत्रे ऋकारात्पृथक् लृकारोपदेशो व्यर्थः । सावर्ण्यं सत्यप्युक्तरीत्या लृकारस्य मृत्तसिद्धेरनित्यत्वज्ञापनस्य निष्फलवान् ।
न चैवमपि ऋदितां लृदितां लृदितामृदितां च वारयितुमनित्यत्वज्ञापननावश्यकमिति वाच्यम् । राज्ञाजगन्मृदशकु-
इति पृथगनुबन्धकरणसामर्थ्यात् 'नागलोपिशात्तृदिताम्' 'लृदितः परस्मैपदेषु' इति पृथगनुवादसामर्थ्याच्च तत्कार्यज्ञानसा-
क्यसिद्धेरिति चेत् । अत्राहुः—'गुरोरनुतः—' इत्यनेन ऋद्विषयस्य गुरोः छुतविधानान् 'अनुतः' इत्येतदनुद्यमानगुरुवि-
शेषणत्वेनानुवादरूपमेव, न तु विधेयसमर्पकसंज्ञारूपं पदमिति ऋस्थानिकमृत्तनिषेधस्यानित्यत्वासिद्ध्या कुक्षिशिखेल्यत्र
मृत्तौ न सिध्यति । ततश्च तत्सिध्यर्थमुक्तज्ञापनायोभयोपदेश आवश्यक इति ॥ अन्ये तु ऋकारात्पृथक् लृकार उपदेष्टव्य-
एव ऋकारोपदेशेन लृकारस्यालाभात् । न च 'ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यम्—' इति वचनात् तल्लभः शङ्क्यः । वार्तिकं दृष्ट्वा
सूत्रकृतोऽप्रवृत्तेरित्याहुः ॥—तेन सहेति—॥ तुल्ययोगे किम् । 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' । इह सहशब्दो
न तुल्ययोगवचनः । भारकर्मकवहनक्रियायां तु पुत्राणामनन्वयात् । किं तु विद्यमानवचनः । दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्य-
र्थः ॥ एतच्च सहशब्दस्य विद्यमानार्थत्वमप्यस्तीति वक्तुमुक्तम् । प्रत्युदाहरणशरीरं तु सह पुत्रैरित्येवेति बोध्यम् ॥ तृती-
या तु 'सह युक्ते—' इत्यनेनैव ॥—वोपसर्जनस्य ॥ उपसर्जनस्येति न सहस्य विशेषणम्, अव्यभिचारात् । किं तूत-
रपदेन संनिधापितस्य समासस्य । तच्चावयवद्वारकम् । उपसर्जनसर्वावयवकस्य समासस्येत्यर्थः । तदेतत्फलितमाह—यहु-

१ अन्तराले इति—अन्तरालशब्देन दिशेव, प्रत्यासत्तेः । अत एवास्य नित्यर्थालिङ्गता । २ अव्ययीभावत्वमिति—केचित्तु
'इचप्रत्ययस्य स्वरादिषु पाठादव्ययत्वम्, अव्ययीभावत्वे तु न दृढतरं फलं मानम्, नापि तत्प्रयोगः प्रसिद्धः' इत्याहुः । ३ तु-
ल्ययोगे इति—एकेन गमनादिना योगस्तद्धोतकं सहेत्यर्थः ।

आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः । ॥ प्रकृत्याशिषि ॥१३॥८३॥ सहशब्दः प्रकृत्या
स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय ॥ ॐ अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् ॥ सगवे । सवत्साय ।
सहलाय । ॥ बहुव्रीहौ संख्येये उजबहुगणात् ॥१४॥७३॥ संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माद्बहुच स्यात् । उप-
दशाः । अवहुगणात्किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ ॐ संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः ॥
निर्गतानि त्रिंशतो निखिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निखिंशः खङ्गः । ॥ बहुव्रीहौ सक्थ्य-
क्ष्णोः स्वाङ्गात्पञ्च ॥१४॥११३॥ व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचि सक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः पञ्च स्यात् । दीर्घे सक्थिनी
यस्य स दीर्घसक्थः । जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् । दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् ।
॥ अङ्गुलेर्दारुणि ॥१४॥११४॥ अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः पञ्च स्याद्धारुण्यर्थे । पञ्चाङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अ-
ङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपकाष्टमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या ब्रह्मला यष्टिः । तद्विताये
तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् । दारुणि किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । ॥ द्वित्रिभ्यां षं मूर्धः ॥१४॥११५॥ आभ्यां मूर्धः
पः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ॥ ॐ नेतुर्नक्षत्रे अव्यक्तव्यः ॥ मृगो नेता यासां रात्रीणां ताः मृगनेत्रा रात्रयः ।
पुष्यनेत्राः । ॥ अन्तर्वहिर्भ्यां च लोभः ॥१४॥११७॥ आभ्यां लोभोऽप्यद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोभः । बहिल्लोभः ।
॥ अम् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥१४॥११८॥ नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च
नसं प्राप्नोति नतु स्थूलपूर्वात् । ॥ पूर्वपदत्संज्ञायामगः ॥१४॥११९॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्सं-
ज्ञायाम् नतु गकारव्यवधाने । दुरिव नासिकाऽस्य दुणसः । खरणसः । अगः किम् । ऋचामयनं ऋगयनम् । अणू-
गनादित्य इति निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । अस्थूलात्किम् । स्थूलनासिकः ॥
ॐ खुरखराभ्यां वा नस् ॥ खुरणाः । खरणाः ॥ ॐ पक्षे अजपीष्यते ॥ खुरणसः । खरणसः । ॥ उपसर्गाच्च ।
॥१४॥१२०॥ प्रादेयौ नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका
इत्यस्य उन्नतः । उपसर्गादनोत्पर इति सूत्रं तदङ्गत्वा भाष्यकार आह । ॥ उपसर्गाद्बहुलम् ॥१४॥१२८॥ उपस-

व्रीहेरिति । तेनेह न, सहयुध्वा । सहकृत्वा । 'राजनि युधि कृवः' 'सहे च' इति क्वनिपि उपपदसमासाविमौ ॥ 'सहस्य
ः संज्ञायाम्' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—सहस्य सः स्यादिति ॥—प्रायिकमिति । 'विभाषा सपूर्वस्य' इत्यादिनिर्देशा-
देति भावः ॥—सकर्मक इति । विद्यमानकर्मक इत्यर्थः ॥—प्रकृत्याशिषि ॥ कथं तर्हि 'यजमानस्य सपुत्रस्य सभ्रा-
वृक्षस्य सपरिवारस्यायुरारोग्यैर्दर्याभिर्वृद्धिरस्तु' इत्यादिप्रयोगाः संगच्छन्त इति चेत् । उच्यते—'ऐश्वर्याभिर्वृद्धिरस्त्विति
भवन्तोऽनुबुवन्तु' इत्येतत्प्रार्थनावाक्यं, न लाशीर्वचनम् । यच्चाशीर्वचनम् 'तथास्तु' इति तत्र हि सपुत्रकेत्यादि न प्रयु-
ज्यत एवेति न काप्यनुपपत्तिः ॥—बहुव्रीहौ संख्येये—॥ व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह—यो बहुव्रीहिस्तस्मा-
दिति ॥ उपगणा इत्यत्र ङचि सत्यसति च रूपे विशेषो नास्तीत्यत आह—स्वरे विशेष इति । ङचि सति 'चितः' इत्य-
न्तोदात्तत्वं स्यात्, असति तु पूर्वपदप्रकृतित्खर इत्यर्थः ॥ न च सत्यपि ङचि परत्वात्पूर्वपदप्रकृतित्खर एव स्यादिति श-
ङ्क्यम् । 'चितः' इति स्वरस्य सतिशिष्टत्वात्, ङचश्चित्करणस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥—संख्याया इति । संख्यायान्तस्य तत्पुरु-
षस्य चरमावयवो ङज्वक्तव्य इत्यर्थः ॥ एकविंशतिरित्यादौ तु न भवति, 'अन्यत्राधिकलोपात्' इति वार्तिककारोक्तेः ॥
—व्यत्ययेन षष्ठीति ॥ एतच्चोपलक्षणं सप्तम्यपि व्यत्ययेनैव । तदाह—स्वाङ्गवाचीत्यादि ॥ 'अद्वयं मूर्तिमतः' इत्या-
दिलक्षणलक्षितं स्वाङ्गं गृह्यते । तेन शोभनाक्षी प्रतिमेल्यादिप्रयोगो निर्वाध एवेत्याहुः ॥—पञ्च स्यादिति । षो ङीषर्थः ।
वस्तु 'चितः' इत्यन्तोदात्तार्थः । तेनात्र पूर्वपदप्रकृतित्खरो न भवति ॥—स्थूलाक्षेति । स्थूलानि अक्षीणि पर्वाङ्गुराणि
यस्याः सा ॥ प्राचा तु स्थूलाक्षिरिक्षुरिति प्रत्युदाहृतम् । तत्र । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्यचो दुर्वारत्वात् ॥ यदपि समासान्त-
वेधेरनित्यत्वात्स न कृत इति कैश्चित्प्राख्यातम् । तदसारम् । एवं हि षजपि तथैव भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासंगतिप्र-
ज्ञात् ॥—अङ्गुलेति ॥ मात्रचो 'द्विगोर्नित्यम्' इति छक् ॥—नेतुरिति । नेता नायकः । नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तद-
न्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः ॥—मृगनेत्रा इति । मृगो मृगशीर्षनक्षत्रम् । चन्द्रो नेता यस्य मृगनक्षत्रस्य चन्द्रनेता मृग इत्यत्र तु न
भवति । इह हि नेतृशब्दान्तो बहुव्रीहिनैक्षत्रे वर्तते न नेतृशब्द इति ॥—खुरखराभ्यामिति ॥ 'नासिकायाः' इति
तर्ते । केवलदेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥—खुरणा इति ॥ 'अत्यन्तस्य' इति दीर्घः ॥—उपसर्गाच्च ॥ उपस-
प्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं, नासिकाशब्दस्याक्रियार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गलायोगात् । न च क्रियायोगाभावेऽप्युपसर्गलमस्त्विति श-
ङ्क्यम् । सावके अधिसावकमित्यव्ययीभावे 'उपसर्गात्सुनोति' इति सस्य पक्षप्रसङ्गात्तदाह—प्रादेरिति ॥—उपसर्गा-

१ प्रायिकमिति—इदमिति शब्दाद्व्यत्यये । २ संख्येये इति—संख्येयेऽर्थे विद्यमानसंख्याशब्दान्तो यो बहुव्रीहिरित्यर्थः ।
अङ्गुलिसदृशेति—दारुणोऽप्राणितया मुख्याङ्गुल्यसंभवात् । ४ षजिति—षचि प्रकृते षविधानं 'द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु' इति पा-
कान्तोदात्तत्वाभावे पूर्वपदप्रकृतित्स्वरार्थम् । षचि तु चित्त्वसामर्थ्यात्पूर्वपदप्रकृतित्स्वरं बाधित्वा नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् ।

संस्थानिमित्तान्तरस्य नसो नस्य णः स्यादहलम् । प्रणसः ॥ ॐ वेप्रो वक्तव्यः ॥ विगता नासिकाऽस्य विप्रः ॥
 ॐ ख्यश्च ॥ विल्यः ॥ कथं तर्हि विनसा हतवान्धवेति भट्टिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् । ॥ सु-
 प्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः । ॥ १५॥१२०॥ एते बहुव्रीहावचन्यस्यान्ता निपात्यन्ते ।
 शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । च-
 त्तत्तोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः । ॥ न-
 ङ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् । ॥ १५॥१२१॥ अच् स्यात् । अहलः । अहलिः । असक्थः । असक्थिः ।
 एवं दुःसुभ्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः । ॥ नित्यमसिच् प्राजमेधयोः । ॥ १५॥१२२॥ न-
 ङ्दुःसुभ्य इत्येव । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । ॥ धर्मादनिकेवलात् । ॥ १५॥
 १२३॥ केवलात्पूर्वपदान्तो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरिति स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलात्मिकम् । परमः स्वो
 धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ माभूत् । स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदं किंतु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । संदिग्धसाध्य-
 धर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं तु परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेव । निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्यादिवत् ।
 पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणाक्षिप्यते । ॥ जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः । ॥ १५॥१२४॥ जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्य-
 ते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव दन्ता यस्येति
 वा तृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम् । पतितजम्भः । ॥ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । ॥ १५॥१२५॥ दक्षिणे ईमे
 व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः । ॥ इच् कर्मव्यतिहारे । ॥ १५॥१२६॥ कर्मव्यतिहारे यो ब-

दनोत्परः ॥ अनोत्परः किम् । प्रनो सुब्रतमित्यत्र णत्वं ना भूत् ॥—तद्भङ्क्त्वेति । ‘अनोत्पर’ इत्यपनीय बहुलप्रहणं
 च कृत्वेत्यर्थः । अन्यथा प्रणो नयेत्यादावव्याप्तिः, प्रनः पूषेत्यादौ लतिव्याप्तिः प्रसज्येतेति भावः ॥—प्रणस इति ॥
 प्रगता नासिका अस्तेति विग्रहः ॥—कथं तर्हीति । प्रह्ययोरन्यतरेण भाव्यमिति प्रश्नः ॥—नासिकयेति ।
 तथा च विनसेति न प्रथमान्तं, किं तु ‘पह्नः-’ इति नसादेशे तृतीयान्तमिति भावः ॥—शोभनं प्रातरस्येति ।
 अधिकरणशक्तिप्रधानस्य सामानाधिकरण्यासंभवात्प्रातःशब्देन प्रातस्त्वं कर्म लक्ष्यत इत्याहुः ॥ प्रातःकल्पमित्यत्रैव
 प्रातःशब्दो वृत्तिविषये शक्तिमत्पर इति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्ये ॥ एणीपदादिषु निपातनात्पद्मावः ॥—
 नङ्दुःसुभ्यो—॥ नन्वत्र हलिप्रहणं व्यर्थं हलशब्दमादायाहल इति प्रयोगसंभवात् । नच महद्वलं हलिः,
 तद्रहितोऽहलिस्तत्रैवार्थं हल इति प्रयोगार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम् । अहल इत्यत्र महद्वलरहित इत्यर्थाप्रतीतिः ।
 न चैवमप्यन्तोदात्तार्थमचप्रत्ययविधानमावश्यकम्, अन्यथाऽहल इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिसरः स्यादिति शङ्क्यम् । ‘नञ्सु-
 भ्याम्’ इत्यनेनान्तोदात्तत्वविधानात् । अत्राहुः । शैषिकस्य कपो निवृत्त्यर्थं, ‘दुर्हलः’ इत्यत्रान्तोदात्तलार्थं च तदिति ॥
 —शक्त्योरिति । आचार्येण केचिच्छात्रा हलिशक्त्योरिति पाठिता इति भावः ॥—नित्यमसिच्—॥ अकारोच्चारणं
 भलसंपादनार्थम्, तेन सुप्रजसावित्यादौ ‘यस्येति च’ इत्याकारलोपः सिध्यति । अस्वरितत्वादेव ‘अन्यतरस्याग्रहणानु-
 वृत्तिसिद्धौ नित्यग्रहणमन्यतो विधानार्थम् । तेनाल्पमेधस’ इति सिध्यतीति वृत्तिकारादयः ॥—धर्मादनिच्—॥ अनिचो-
 ऽकारश्चिन्त्यप्रयोजन इत्येके ॥ अन्ये तु धर्मं करोत्याचष्टे वा ‘तत्करोति-’ इति ण्यन्तात् कृति धर्मं परमो धर्मं यस्य सः
 परमधर्मा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्धर्मशब्दोऽयमित्यकारोच्चारणमिह सप्रयोजनमेवेत्याहुः ॥ बहुव्रीहिणात्र पूर्वपदमाक्षिप्यत
 इत्यनुपदमेव वक्ष्यति । तच्च ‘केवलात्’ इत्यनेन विशेष्यत इत्याह—केवलात्पूर्वपदादिति । प्राचा तत्तरपदमपि विशेषितम् ।
 प्रसादकृतापि केवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमिति व्याख्यातम् । तदुभयमपि चिन्त्यम् । आहुतौ माना-
 भावात् । धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाभावाच्च ॥ न च धर्मशब्दान्तं यत्तोत्तरपदं तद्व्यावृत्तिः फलमिति वाच्यम् । तत्र बहुव्री-
 ह्यवयवीभूतपूर्वपदात्परलस्य धर्मपदे असंभवादेवापेक्षात् ॥—मध्यमत्वादिति । न च ‘सर्वनामसंख्ययोः’ इति स्वश-
 ब्दस्य पूर्वनिपातः शङ्क्यः, आहिताग्न्यादेराकृतिगणलादिति हरदत्तादिभिः समाहितत्वात् ॥—आपेक्षिकमिति ॥ नन्वत
 एव केवलग्रहणं व्यर्थं, पूर्वशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढेनैव मध्यमपदव्यावृत्तिसंभवादिति चेत् । अत्राहुः । पूर्वपदाक्षेपे
 तात्पर्यग्राहकत्वेन केवलपदस्य सार्थकत्वादिति ॥—कर्मधारयपूर्वपद इति । नन्वत्रानिच् दुर्लभः, ‘केवलात्’ इत्यस्य
 समानात्मकादित्यर्थादिति चेत् । मैवम् । केवलग्रहणस्य समासानात्मकपूर्वपदपरत्वे मानाभावात् । निवृत्तिधर्मा हि स्थानी-
 भवतीत्यादिप्रयोगविरोधाच्च । अस्सदुक्तार्थस्तु ‘धृक् धारणे’ इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टः ॥ एतेन साध्यो धर्मोऽस्येति
 साध्यधर्मा संदिग्धश्चासौ साध्यधर्मा चेति विग्रहः । स च संदेहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति केषांचित्त्वाख्यानं
 परास्तम् ॥ उक्तरीत्यैव साध्यस्य संदिग्धललाभे तत्समर्थनप्रयासस्य व्यर्थत्वात् ॥—साध्वेवेति । परमश्चासौ स्वश्च पर-
 मस्य, स धर्मो यस्येति यदा विगृह्यते तदेत्यर्थः ॥—दक्षिणेर्मा—॥ लुब्धो व्याधः । तद्योगादेवेर्मेनिष्पत्ताविदं निपातनं
 नान्यदेत्यर्थस्तदेतदाह—व्याधेनेति ॥ ‘वाली हेमाब्जमाली गुणनिधिरिपुणा निर्मितो दक्षिणेर्मा’ इति प्रयोगस्तत्रौपचारिक

बहुव्रीहिन्स्वादिभ्यः स्वात्मसासान्तः । केशाकेशि । सुसलामुसलि । ॥ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ ५।४।१२८। तादृज्ये चतुर्थेपा । एषां सिद्धयर्थमिच्च प्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन्प्रहरणे तद् द्विदण्डि प्रहरणम् । द्विसुसलि । उभाहन्ति । उभयाहन्ति । ॥ प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः ॥ ५।४।१२९। आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्जुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ । प्रगते जानुनी यस्य प्रजुः । संजुः । ॥ ऊर्ध्वाद्विभाषा ॥ ५।४।१३०। ऊर्ध्वजुः । ऊर्ध्वजानुः । ॥ धनुषश्च ॥ ५।४।१३१। धनुर्न्तस्य बहुव्रीहेरन्तर्देशः स्यात् । शार्ङ्गधन्वा । ॥ वा संज्ञायाम् ॥ ५।४।१३२। शतधन्वा । शतधनुः । ॥ जायाया निङ् ॥ ५।४।१३३। जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् । ॥ लोपो व्योर्वलि ॥ ६।१।६६। वकारयकार्योलोपः स्याद्वलि । पुंवद्भावः । युवतिर्जाया यस्य युवजानिः । ॥ गन्धस्येदुत्पृतिसुसुरभिभ्यः ॥ ५।४।१३५। एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ॥ ॥ गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलं च । सुगन्धिर्वायुः । नेह शोभना गन्धाः द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिकः । ॥ अल्पाख्यायाम् ॥ ५।४।१३६। सूप्स्य गन्धो लेशो यस्मिन् सूप्स्यगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । गन्धो गन्धक आसोदे लेशो संबन्धगर्वयोरिति विश्वः । ॥ उपमानाच्च ॥ ५।४।१३७। पद्मास्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धि । ॥ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ॥ ५।४।१३८। हस्त्यादिवर्जितादुपमानान्तरस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् ।

इति कथंचिन्नेयः ॥—केशाकेशीति ॥ ‘तत्र तेनेदम्’ इति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहिः । इच्चप्रत्ययस्य तिष्ठदुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावत्वेऽव्ययत्वम् ॥ नन्वेवमिच्छित्करणं व्यर्थम् । अव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया वाधात्समासखरेणान्तोदात्तत्वसिद्धेः । अत्राहुः—विशेषणार्थं तदावश्यकमेव । तिष्ठदुप्रभृतिषु इकारमात्रपाठे हि सुगन्धिरित्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । किंचात्राव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञा न बाध्यते, किं तु द्वयोः समावेश एव उपजीव्यविरोधस्याव्याप्यत्वात् । एवं च स्वार्थमपि चित्त्वं कर्तव्यमेवेति ॥—द्विदण्डीति ॥ समुदायनिपातनस्य विशेषपरिग्रहार्थत्वाद् द्विदण्डा शालेत्यत्र त्विञ् न भवति ॥—उभाहस्तीत्यादि । इह निपातनादेवायचः पाक्षिकत्वम् ॥—प्रसंभ्याम्—॥ जानुशब्दस्यैकत्वेऽप्युपपदनिबन्धनं द्विवचनमित्यत्र जानुनोरिति द्विवचननिर्देशः, तत्फलं तु स्थानषष्ठीत्वस्फुटीकरणम् ॥ ‘जानुनः’ इत्युक्ते तु किमियं पञ्चमी प्रत्ययवाधिकारान् नृपि प्रत्यय इत्येव संदेहः स्यात्, तदेतद् ध्वनयन्नाह—जानुशब्दयोर्जुरादेश इति ॥ शार्ङ्गधन्वेति ॥ कथं तर्हि ‘खलावण्यांशंसाधृतधनुषमहाय नृणवत्’ इति पुष्पदन्तप्रयोग इति चेत् । अत्राहुः । समासान्तविधेरनित्यत्वाच्चात्रानुपपत्तिः । अनित्यत्वे प्रमाणं च अश्वदिगणे राजन्शब्दपाठः । स हि ‘प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे’ इत्यन्तोदात्तार्थः । ‘राजाहःसखि—’ इति टचो नित्यत्वे तु किं तेनेति ॥—लोपो व्योर्वलि ॥ ‘व्योर्लोपः’ इति वक्तव्ये ‘वेरपृक्तलोपाद्वलिलोपः पूर्वविप्रतिपेधेन’ इति ज्ञापयितुमादौ विधेयनिर्देशः कृतः । तेन सुखीयतेः क्तिपि सुखीरिति सिद्धम् ॥—गन्धस्येत्—॥ तकार उच्चारणार्थ इत्याशयेनाह—इकारोऽन्तादेश इति । ‘आदेः परस्य’ इतीह न भवति ‘समासान्तः’ इत्यधिकारान् ॥ अत्र केचिदाहुः । इकारस्य प्रत्ययत्वेऽपि न क्षतिः ‘यस्येति च’ इति लोपेनोद्गन्धिरित्यादिरूपसिद्धेः । न च ‘नित्यस्वरितम्’ इत्यन्तस्वरितलापतिः शङ्क्या, तकारस्योच्चारणार्थत्वाभ्युपगमात् । नापि षष्ठीनिर्देशादादेशत्वमेव न प्रत्ययत्वमिति वाच्यम् । ‘गापोटक्’ इत्यादिप्रत्ययविधिष्वपि षष्ठीदर्शनादिति ॥—अविभागेनेति ॥ एवं च गुणवाचिन एव ग्रहणं, न तु द्रव्यवाचिन इति फलितोऽर्थः ॥—द्रव्याणीति । अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः ‘बहति जलमियं पिनष्टि गन्धात्’ इति प्रयोगात् । ‘गन्धस्तु सौरभे नृत्ये गन्धके गर्वलेखयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः’ इति कोशाच्च ॥ केचित्तु ‘गन्धस्येत्वे’ इति वार्तिके तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षितं तेनागन्तुकस्य नेत्याहुः ॥ तथा च भट्टिः । ‘आत्राधिवान् गन्धवहः सुगन्धः’ इति ॥ व्याख्यातं च जयमङ्गलायाम्—‘गन्धस्य’ इत्यादिनेकारः समासान्तो न, ‘तदेकान्तग्रहणम्’ इति वचनात् । सुगन्ध आपणिक इति यथेति ॥ अत एव ‘भग्नवालसहकारसुगन्धौ’ इत्यादीनां प्रामादिकत्वं दुर्धयवृत्तिकृतोक्तम् ॥—अल्पाख्यायाम्—॥ अल्पवाचिनो गन्धस्येकारान्तादेशः स्यात् बहुव्रीहौ ॥—सूपस्य गन्ध इति ॥ अत एव ज्ञापकादधिकरणपदो बहुव्रीहिः । यद्वा, फलितार्थकथनमेतत् । सूपो गन्धो यस्मिन्नित्येव विग्रहः । गन्धशब्दस्य विशेषणत्वेऽप्यस्मादेव ज्ञापकात् परनिपातः ॥—पादस्य—॥ यद्यथं लोपः समासान्तो न स्यात् ‘आदेः परस्य’ इत्यादेः स्यात् । शैषिककपच प्रसज्येत । ‘शेषाद्विभाषा’ इत्यत्र समासान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रयणादत आह—समासान्त इति ॥ कथं पुनरभावो भावस्यावयवः स्यात्तत्राह—स्थानिद्वारेणेति । वचनबलादौपचारिकमवयवत्वं गृह्यत

१ अन्तादेश इति—साहचर्यात् छित्त्रश्रवणाच्चास्यादेशत्वमिति भावः । २ एकदेश इवेति—तदेकान्तग्रहणमिति वार्तिकं गुणसमुदायो द्रव्यमिति पतञ्जलिमते गन्धोऽवयव इति तद्भाव इत्यन्ये । ३ पादस्य लोप इति—पादस्य पादिति नोक्तम्, प्रतिपदोक्ततयास्यैव ‘पादः पद’ इत्यत्र ग्रहणापत्तौ पादयतेः किपि पद इत्यस्यानापत्तेः ।

अद्वय्यादिभ्यः किम् । हन्तिपादः । कुम्भपादः । ॥ कुम्भपदीषु च ॥ १॥४॥१३९॥ कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीष् च निपात्यते स्त्रियाम् ॥ पादः पत् ॥ कुम्भपदी । स्त्रियां किम् । कुम्भपादः । ॥ संख्यासुपूर्वस्य ॥ १॥४॥१४०॥ पादस्य लोपः स्यात्पमानान्तो बहुव्रीहौ । द्विपादः सुगन्धिः । ॥ वयसि दन्तस्य दन्तु ॥ १॥४॥१४१॥ संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दन्तु इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन्तः । चतुर्दन्तः । पदं दन्ता अग्न्य पोदन्तः । सुदन्तः । सुदन्ती । वयसि किम् । द्विदन्तः करी । सुदन्तः । ॥ स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १॥४॥१४३॥ दन्तस्य दन्तु स्यात्पमानान्तो बहुव्रीहौ । अयोदन्ती । फालदन्ती । संज्ञायां किम् । यमदन्ती । ॥ विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १॥४॥१४४॥ दन्तस्य दन्तु वा बहुव्रीहौ । श्यावदन्तः । श्यावदन्तः । अरोकदन्तः । अरोकदन्तः । ॥ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृत्तवराहेभ्यश्च ॥ १॥४॥१४५॥ एभ्यो दन्तस्य दन्तु वा । कुञ्जलाग्रदन्तः । कुञ्जलाग्रदन्तः । ॥ ककुदस्यावस्थायां लोपः । ॥ १॥४॥१४६॥ अजातककुत् । पूर्णककुत् । ॥ त्रिककुत्पूर्वते ॥ १॥४॥१४७॥ त्रीणि ककुदन्त्यस्य त्रिककुत् । संज्ञायां पवन्तविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः । ॥ उद्भिभ्यां काकुदस्य ॥ १॥४॥१४८॥ लोपः स्यात् । उक्ताकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु । ॥ पूर्णाद्विभाषा ॥ १॥४॥१४९॥ पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः । ॥ सुहृदुद्देवौ मित्रामित्रयोः ॥ १॥४॥१५०॥ सुहृभ्यां हृदयस्य हृज्जवो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः । दुर्हृदयः । ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १॥४॥१५१॥ व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान्, अतृप्तान्, पयः, सैः, लक्ष्मीरिति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभाषेति विकल्पेन कप् । द्विपुमान् । द्विउस्कः ॥ (५) अर्थान्नजः ॥ अनर्थकम् । नजः किम् । अपार्थम् । अपार्थकम् । ॥ इतः स्त्रियाम् ॥ १॥४॥१५२॥ बहुदण्डिका नगरी ॥ (५) अनित्यस्य ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ बहुवाग्मिकम् । स्त्रियां किम् । बहुदण्डी । बहुदण्डिको ग्रामः । ॥ शेषाद्विभाषा ॥ १॥४॥१५३॥ अनुक्तसमानान्ताच्छेषाधिकारस्याद्बहुव्रीहः कप् वा स्यात् । महायशस्कः । महायशः । अनुक्तेत्यादि किम् । व्याघ्रपात् सुगन्धिः । प्रियपथः । शेषाधिकारस्यान्तिकम् । उपबहवः ।

इति भावः ॥—कुम्भपदीषु च ॥ बहुवचननिर्देशाद्वयपाठसामान्याप्यशङ्कान्तिरित्यभिप्रेत्याह—कुम्भपद्यादि-
ष्विति । इह गणे कुम्भपदी एकपदी जानपदीत्येवं समुदाया एव पठ्यन्ते तस्य च प्रयोजने विषयविशेषपरिग्रह इत्या-
शयेनाह—स्त्रियामिति । यच्चोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यङोवर्थवचनं, तेन 'पादोऽन्यतरस्याम्'
इति विकल्पो न भवति ॥—द्विदक्षिति ॥ द्वौ दन्तावस्य जातौ । शिशुन्वावस्या विह गम्यते । 'उगिदचाम्' इति तुम् ।
संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तलोपो न ॥—पोडक्षिति । 'पप उवं दन्तदश' इत्यनेनोत्पद्यते ॥—सुदन्तीति । 'उगिनश्च'
इति ङीप् ॥—समदन्तीति ॥ 'नासिकोदर' इत्यादिना ङीप् ॥—द्वयावदक्षिति ॥ 'द्वयावः स्यात्कपिषा' इत्यमरः ॥—
अरोकदक्षिति । अरोका अच्छिद्रा दन्ता यस्य सः ॥—अजातेति ॥ अजातं ककुदमस्येति विग्रहः । इह हि वाल्यावस्था
गम्यते ॥—उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ 'समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ताः' इति पक्षे तु बहुव्रीहेश्चरमावयवभ्य उरःप्रभृ-
तिभ्यः कविति व्याख्येयम् । तद्वित्वात्कस्य नेत्वम् ॥—व्यूढोरस्क इति । व्यूढं विशालमुरो यस्य सः 'सोऽपदादौ'
इति विसर्जनीयस्य सः ॥—प्रियसर्पिष्क इति । 'इणः पः' इति विसर्गस्य पत्वम् ॥—एकवचनान्तानीति । 'नवृ-
तश्च' इति सिद्धे लक्ष्मीशब्दपाठस्तिवह एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दावयवकबहुव्रीहेरेव नित्यं कप् । अन्यत्र 'शेषात्' इति विकल्प
एवेति नियमार्थः । तेन 'अकृशानकृशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं सः' इति भारविप्रयोगः सिद्धः । अकृशा लक्ष्म्यो यस्वेति वि-
ग्रहः ॥ यत्तु प्राचोक्तं 'नवृतश्च' इति कप् । बहुलक्ष्मीक इति । तदुक्तम् । संख्यावाचिवबहुव्रीह्येकवचनान्तश्चाभावात्प्रकृतनि-
यमेन वारितत्वात् । बह्वी अधिका लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहे वैपुल्यवाचिन एकवचनान्तत्वसंभवेऽपि विशेषविधेर्वलीयस्त्वेन 'उरः-
प्रभृतिभ्यः कप्' इत्येव वक्तुमुचितत्वात् ॥ यदा तु 'नियमसाक्षाणां निषेधसुखेन प्रवृत्तिः' इत्याश्रयते तदा प्राचोक्तमपि
सम्यगेवेति ज्ञेयम् ॥—अर्थान्नजः । गणसूत्रमिदम् ॥—अनर्थकेनापीति ॥ कथं 'तर्हि सुपथी नगरी' इति हलन्तेपूर्क्तं,
कपोऽत्र दुर्वारत्वात् । न च 'न पूजनात्' इत्यनेन 'कृकपूरव्यूः' इत्यस्येव कपोऽपि निषेधः शङ्क्यः । पञ्चः प्राचीनानामेव
स निषेध इति वक्ष्यमाणत्वात् । कप्प्रत्ययस्य पच उत्तरत्वात् । सत्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात्साधुरिति समाधेयम् ।
'पुवोरनाकौ' इति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्चेत्युक्तम् ॥—बहुवाग्मिकेति । 'वाचो गिमनिः' ॥—शेषाद्वि—॥ यद्यत्र
प्रायुक्तकवमात्रापेक्षः शेषः स्यात् तर्हि व्याघ्रपात्सुगन्धिरियादावपि स्यात् । अतः समासान्तापेक्षः शेष इह गृह्यत इत्याह
—अनुक्तसमानान्तादिति ।—व्याघ्रपादिति । स्थानिद्वारा लोपोऽपि समासान्त इत्युक्तम् ॥—सुगन्धिरिति ।
'गन्धस्येत' इत्यादिना इसमासान्तः ॥—प्रियपथ इति । 'कृकपूः' इत्यप्प्रत्ययः समासान्तः ॥—उपबहव इति ।

१. अवस्थायामिति—कालाहरादिकृता अवयवोपचयोपचयादयो वस्तुधर्मा अवस्थेत्युच्यन्ते । अवस्थायां अभावे श्वेतककुदः इ-
त्युदाहारार्थम् ।

उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्नादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः । ॥ आपोऽन्यतरस्याम् । ७।४।१५। कप्याबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालकः । कवभावे बहुमालः । ॥ न संज्ञायाम् । ५।४।१५३। शेषादिति प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वेदेवः । ॥ ईयसश्च । ५।४।१५६। ईयसन्तोत्तरपदान्नं कप् । बहवः श्रे-
यांसोऽस्य बहुश्रेयान् । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे प्राप्ते ॥ ॥ ईयसो बहुव्रीहेनेति वाच्यम् ॥ बह्वयः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् । अतिश्रेयसिः । ॥ वन्दिते भ्रातुः । ५।४।१५७। पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात् । प्रशम्नो भ्राता यस्य प्रशन्तभ्राता । न पूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवेति व-
क्ष्यते । वन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः । ॥ नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे । ५।४।१५९। स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तद-
न्तात्कप् न स्यात् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । तन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्भ्रस्वो न । स्वाङ्गे किम् ।
बहुनाडीकः सम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा । ॥ निष्प्रवाणिश्च । ५।४।१६०। कवभावाच्च निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयते-
ल्युद् । प्रवाणी तन्नुवाचशलाका । निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः । समासवानः, नव इत्यर्थः । ॥ सप्तमीवि-
शेषणे बहुव्रीहौ । २।२।३५। सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेकालः । अत एव ज्ञापकाद्यधि-
करणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः ॥ ॥ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः ॥ ॥ मिथोऽनयोः
समासे संख्या पूर्वम् ॥ शब्दपरविप्रतिषेधात् । अन्यः ॥ ॥ संख्याया अल्पीयस्याः ॥ द्वित्राः ॥ ॥ द्वन्द्वेऽपि ।
द्वादश ॥ ॥ वा प्रियस्य ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः ॥ ॥ गड्वादेः परा सप्तमी ॥ गडुकण्ठः । क्वचिन्न । वहेगडुः
॥ निष्ठा । २।२।३६। निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः ॥ ॥ जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या ॥
सारङ्गजम्भी । मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः । ॥ बाहिताश्यादिषु । २।२।३७।
आहिताग्निः । अश्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ॥ ॥ प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ ॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः ॥
क्वचिन्न । विवृतासिः ॥ ॥ इति बहुव्रीहिः ॥

‘संख्याव्याख्या-’ इत्यादिना समासः ॥—उत्तरपूर्वेति । ‘दिङ्नामा-’ इत्यादिना समासः ॥—सपुत्र इति । ‘तेन
सहेति-’ इत्यादिना समासः ॥ अयं भावः । ‘शेषो बहुव्रीहिः’ इत्यतः शेषपदम् ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इत्येतस्मिन्नेव सूत्रेऽनु-
वर्तते, ‘संख्याव्याख्यासन्ना-’ इत्यादिषु च निवर्तते । तथा च शेषाधिकारस्थत्वाभावादुपबहव इत्यादिषु कप्प्रत्ययो नेति ॥
एवं च ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति सूत्रानुवृत्त्युक् ‘संख्याव्याख्यासन्ना-’ इत्यादीनामारम्भः कवभावावर्थमप्यावश्यक इति स्थि-
तम् ॥ ननु सकृदुचरितस्य शेषशब्दस्यानुक्तसमासान्तपरत्वं शेषाधिकारस्थपरत्वं च कथमित्यत आह—तन्नादिनेति ॥
‘अर्थभेदेन शब्दभेदः’, ‘सत्यप्यर्थभेदे शब्दस्याभेदः’ इति मतद्वयम् । आद्ये आश्रयः । द्वितीये तन्त्रमिति विवेकः ॥ यत्तु
वदन्ति ‘प्रतिपदोक्ताः समासान्ताः स्वविषये बाधका भवन्ति’ तत्किमनुक्तसमासान्तपरेण शेषग्रहणेनेति । तन्न । ‘कृ-
त्तुः-’ इत्यादीनां समासान्तरे चरितार्थतया प्रियपथ इत्यादौ परेण कपा बाधापत्तेः ॥—ईयसश्च ॥ नित्यो वैकल्पिकश्च
कप्तवोऽपि निषिध्यते ॥—बहुश्रेयानिति । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् । ‘द्विवचनविभज्योप-’ इतीयसुन् । ‘प्रशस्यस्य
श्रः’ । ‘शेषाद्विभाषा’ इति कप्प्राप्तः ॥—बहुश्रेयसीति । ‘नयूतश्च’ इति नित्यं प्राप्तः क्व लिङ्विशिष्टपरिभाषया ‘ईयसश्च’
इति प्रतिषिध्यते ॥—बहुनाडिरिति ॥ उपसर्जनह्रस्वः ॥—स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति । ‘अवितृस्तृतन्दिभ्यः’
इतीप्रत्ययस्य ‘स्त्रियाम्’ इत्यधिकारे अवहितत्वादिति भावः ॥—सप्तमीविशेषणे—यदा कण्ठे किञ्चिदस्ति ज्ञाते तस्य
विशेषणं काल इति, तदेदं सप्तमीग्रहणम् । अन्यदा तु तेन विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम् ॥—चित्रगुरिति । न च ‘उ-
पसर्जनं पूर्वम्’ इत्येवेदं सिध्यतीति वाच्यम् । ‘बहुव्रीहौ सप्तमी’ इत्युक्ते तत्कौण्डिन्यन्यायेनोपसर्जनपूर्वत्वस्य बाधाऽपत्ते-
रतो विशेषणग्रहणं कृतम् ॥—सर्वनामेति ॥ कथं तर्हि ‘तः परो यस्मात्स तपरः’ इति । कथं च ‘जहत्स्वार्था वृत्तिः’ इति ॥
इह हि जहत्स्वं पदं यं स जहत्स्वः सोऽर्थो यस्यामिति बहुव्रीहिंगमौ बहुव्रीहिस्तथा च स्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वापूर्वनिपातेन
भाव्यमिति चेत् । अत्राहुः । सूत्रभाष्यप्रयोगात्स्वपरशब्दयोर्न पूर्वनिपातः । राजदन्तादित्वाद्वा सिद्धमिति ॥—द्विशुक्ल
इति । यद्यपि सर्वनामत्वेनैव द्विशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं सिध्यति । तथापि त्रिशुक्ल इत्यादिसिद्धये वार्तिके संख्याग्रहणं कृ-
तम् ॥ ननु संख्याया अल्पाचूतत्वेन ‘संख्यासर्वनाम्नोः’ इति वाच्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमित्याशङ्क्याह—मिथोनयो-
रिति ॥ विपरीतोच्चारणमेवात्र लिङ्गमिति भावः ॥—अल्पीयस्या इति । अल्पाधर्वाचिकाया इत्यर्थः ॥—गड्वादेरिति ।
आदिशब्दः प्रकारवाची । तेन पञ्च नामौ यस्य नद्यनाभः । ऊर्णा नामौ यस्य । ‘ड्यापोः-’ इति ह्रस्वः । ऊर्णनाभ इति
सिध्यतीत्याहुः ॥—जातिकालेति ॥ एतच्च ‘जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्’ इत्यनेन ज्ञापितमिति भावः ॥ सारङ्गो

१ तन्नादिनेति—उच्चारयित्रा तन्त्रेणोच्चरितं, वोढुस्त्वावृत्त्या बोध इति भावः । २ न कविति—न संज्ञेयसोरिति वक्तव्ये
योगविभागसामर्थ्यात् ‘नयूतश्च’ इत्यस्यापि निषेध इति बोध्यम् ।

द्वन्द्वप्रकरणम् ।

॥ चार्थे द्वन्द्वः । १२।२।२९। अनेकं सुवन्तं चार्थे वर्तमानं वा समन्वये स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगाभावा-
हाराधार्थः । परस्परनिरपेक्षत्वात्नेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्यानुपपत्तिकञ्च द्वन्वाचयः । मिलितानामै-
न्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये । भिक्षामटं गां चानयेत्यन्वाचये च न
नमानोऽसासर्थान् । धवखदिरौ । मञ्जापरिभाषम् । अनेकानेहोतरोनुनेष्टोदात्तरः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे
तु होतापोतानेष्टोदात्तरः । ॥ राजदन्तादिपुं परम् ॥ १२।२।३१। एतु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा रा-
जदन्तः ॥ ॥ अर्थमिदं नियमः ॥ अर्थधर्मौ । धर्माथौ । दम्पती । जम्पती । जायापती । जायाशब्दस्य जन्भावो
दम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् । ॥ द्वन्द्वे घि ॥ १२।२।३२। द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरि-
हरौ ॥ ॥ अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे ॥ हरिगुरुहरः । हरिहरगुरुवः । ॥ अजाद्यदन्तम् ॥ २।
२।३३। इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः ॥ ॥ व्यन्तादजाद्यदन्तं विप्र-
तिपेधेन । इन्द्राक्षी । ॥ अल्पाचूतरम् ॥ १२।२।३४। शिवकेशवौ ॥ ॥ ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुप-
व्येण ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् । शीष्मवसन्तौ ॥ ॥ लघ्वक्षरं पूर्वम् ॥
कुशकाशम् ॥ ॥ अभ्यर्हितं च ॥ नापसपर्वतौ ॥ ॥ वर्णानामानुपव्येण ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविद्वद्भ्याः ॥ ॥ भ्रातु-

जग्धो यया सा । 'अस्वाहपूर्वपदाद्वा' इति डीप् ॥ कथं तर्हि 'चास्तिश्चास्तिहस्तिः' इत्यादि अत्राहुः—'तदुपने भवे
क्तः' इति क्तस्य न पूर्वनिपातः, निष्ठाशब्देन विहितस्यैवैह प्रवृत्तादिनि ॥—कचिन्नेति ॥ आहिताभ्यादित्वकल्पनादनभि-
धानादिति भावः ॥ ॥ इति बहुव्रीहिः ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ 'अनेकमन्वयपदार्थे' इत्यतोऽनेकमित्यनुवर्तते 'नुवानञ्जिते—' इत्यन्तानुवपि, 'समानः' इति, 'विभाषा'
इति चाधिक्रियत एव । तदाह—अनेकं सुवन्तमित्यादि ॥—चार्थी इति । चशब्दद्वयोः इत्यर्थः ॥—एकस्मि-
न्निति । भजनादावित्यर्थः ॥—ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति । क्रियायां द्रव्ययोः समुच्चयोऽयम् । तथा राज्ञो गजश्चाश्वश्चेति
द्रव्ये द्रव्ययोः समुच्चयः । पटः शुक्लो रक्तश्चेति द्रव्ये गुणयोः । रक्तः पटः कुण्डलं चेति गुणे द्रव्ययोरित्युच्यम् ॥—मि-
क्षामटं गां चानयेति । अत्र ह्यदर्शनाद्गमनानयनपि भिक्षामटस्यैव । अतदन्तु भिक्षां न गमानयति । तथा अटनपि
नान्विन्य गमानयति । अतो भिक्षाटनस्यैव प्राधान्यं गमानयनस्य चानुपपत्तिः ॥—असामर्थ्यादिति । एकार्थीभावा-
भावादित्यर्थः ॥ तथाहि बहुव्रीहिषट्कपदानां कर्माद्यन्तर्भावविषेण द्वन्द्वषट्कपदानां चार्थान्तरभावेन एकार्थीभाव आवश्यकः ।
'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषितत्वात् । 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्युक्तेश्च । न चेतरेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः संभ-
वति, येन समुच्चयान्वाचयार्थीभावान्तर्भूतौ स्याताम् । अतश्चेतरेतरयोगे समाहारे च परस्परसाहित्यसत्त्वान्समाहो भ-
वति, न तु समुच्चयान्वाचययोः । परं त्वितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं तु विशेष्यं, समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं
विशेषणमिति विवेक्तव्यम् ॥ ननु नीलोत्पलमित्यादौ चशब्दान्तर्भावेण विग्रहदशनादेकार्थीभावसत्त्वाच्च द्वन्द्वो दुर्वारः
स्यात् । सैवम् । 'विशेषणं विशेष्येण—' इति सामानाधिकरण्ये विहितया तत्पुरुषसंज्ञया द्वन्द्वसंज्ञाया बाधान् । नस्यास्त्व-
सामानाधिकरण्ये सावकाशत्वात् । सामानाधिकरण्यभावविवक्षायां तु 'प्रमाणप्रमेय—' इत्यादाविव नीलोत्पलादावपि द्वन्द्वे
इष्टापत्तिरेव ॥—होतृपोत्रिति । उत्तरपदपरत्वाभावादनयोरनाङ् न ॥—राजदन्तादिपुं । इह द्वन्द्वतत्पुरुषयोः पाठोऽपि
'अर्थधर्मौ' इत्याद्यभिप्रायेणास्य द्वन्द्वपूपन्यासः ॥—द्वन्द्वे घि ॥ 'अनेकम्' इति सर्वेषामेव प्रथमानिदिष्टत्वेनोपसर्जनत्वावि-
शेषादनियमप्राप्तावयमारम्भः । यत्र त्वनेकं व्यन्तं, तत्र द्वयोरपि पूर्वनिपातनियमः स्यादत आह—अनेकप्राप्तावेक-
त्रेति । अत्र व्याचष्ट्युः—आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृद्वक्ष्यं प्रवर्तते, न प्रतिव्यञ्जनाद्व्या । तत्रैकस्य पूर्वनिपाते सति
जातौ लक्षणं प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते । व्यक्तिपक्षस्तिवह नाश्रीयते लक्ष्यानुबोधेति ॥—हरिहरगुरुव इति । हर-
गुरुशब्दयोर्न नियमः प्रवर्तत इति भावः ॥—अजाद्यदन्तम् ॥ 'समुद्राभ्राष्टः' 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इत्यादिनिर्देशा-
दनित्यसिद्धं प्रकरणम् । तेन 'स सौष्टवौदार्यविशेषशालिनीम्' इति भारविप्रयोगः संपच्छते ॥—अल्पाचूतरम् ॥ अत-
एव निपातनात् स्वार्थे तरप् कृत्वचतुयोरभावश्च ॥ यदि तु प्रकर्षे तरप् स्यात् तदा द्वयोरेव नियमः स्यात् । द्विवचनान्तो-
पपदत्वविषय एव तरपो विधानात् । ततश्च धवखदिरपलाशा इत्यादौ बहुषु नियमो न स्यात् ॥—ऋतुनक्षत्राणा-
मिति ॥ ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणां तूदयकृतं च ॥—अभ्यर्हितं च । 'वासुदेवार्जुनाभ्यां डन्' इति निर्दे-
शेनेदं ज्ञाप्यत इति चतुर्थे भाष्यम् । 'अल्पाचूतरम्' 'अजाद्यदन्तम्' इति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन्

१ अनेकस्येति—तेनैकस्य सापेक्षत्वेऽपि न दोष इति भावः । २ अन्वय इति—यत्रैवमन्वयस्तत्र समुच्चयश्चशब्दार्थ इति
अन्वयः, नतु अन्वय एव समुच्चय इति भ्रमितव्यम् ।

ज्यायसः ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ । ॥ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २।४।२। एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकवादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् । ॥ अनुवादे चरणानाम् । २।४।३। चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे ॥ ॥ स्थेणो-
र्लुङीति वक्तव्यम् ॥ उद्गात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । ॥ अध्वर्युकतुरनपुंसकम् । २।४।४। यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युकतुः किम् । इपुवज्रौ साम-
वेदे विहितौ । अनपुंसकं किम् । राजसूयवाजपेये । अर्धर्चादी । ॥ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । २।४।५। अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदककमकम् । ॥ जातिरप्राणिनाम् । २।४।६। प्राणिव-
ज्यजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् । धानाशष्कुलि । प्राणिनां तु विद्शूद्राः । द्रव्यजातीनामेव । नेह । रूपरसौ । गमना-
कुञ्चने । जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविचक्षायां तु बदरामलकानि । ॥ विशिष्टलिङ्गो नदीदे-

ज्ञापयति सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वमिति तत्रैव वक्ष्यते ॥—युधिष्ठिरार्जुनाविति । इन्द्रपुत्रत्वाद्विष्णोरंशत्वाच्छूरत्वाद्वा अभ्य-
र्हितत्वमर्जुनेऽप्यस्तीति न तेन नियमः सिध्यतीति भावः ॥—द्वन्द्वश्च प्राणि—॥ प्राणितूर्यसेनाङ्गानामिति । बहुवचनान्ते-
नाङ्गशब्देन पृथीममासः । अङ्गशब्दश्च प्रत्येकमन्वेति । तेन प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव, तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरेव, सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरेव
यो द्वन्द्वः स एकवद्भवति न तु व्यतिरेकेण । तेनेह न । मार्दङ्गिकाश्वारोहौ । अत्र प्राणिसेनयोरङ्गानामवयवः ॥ तूर्यस्य त्वङ्ग-
नामुपकारकं बोध्यम् ॥—एषां द्वन्द्व इति । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्वः, तूर्याङ्गानां द्वन्द्वः, सेनाङ्गानां द्वन्द्वः, इत्यर्थः । 'द्विगुरे-
कवचनम्' इत्यत एकवचनं वर्तते । तत्रैकं वर्त्तति व्युत्पत्त्या एकवविशिष्टः समाहाररूपो योऽर्थस्तत्प्रतिपादकः स्यादित्यर्थं
मन्वानः फलितमाह—एकवत्स्यादिति ॥—पाणिपादमिति । यद्यप्यत्र 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येव सिद्धम् । तथापि
द्रव्यप्राधान्येऽपि भवत्विति प्राणिग्रहणमित्येके । पाणिपणवावेति व्यतिकरे मा भूदिति नियमार्थं वचनमित्यन्ये ॥—मार्द-
ङ्गिकेति । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येत्यर्थं 'तदस्य शिल्पम्' इति ठक् । एवं पाणविक इत्यपि ॥—रथिकाश्वारोहमिति । रथेन
चरन्तीति रथिकाः । 'पर्षादिभ्यः ण्व' इति ण्व् । ते चारवारोद्वाश्च तेषां समाहारः ॥ ननु चार्थे द्वन्द्वः' इत्यनेन समाहारद्वन्द्वः
सिद्धः, तस्य चैकवादेकवचनमपि सिद्धमिति किमनेनेत्याशङ्क्याह—नियमार्थमिति ॥—समाहार एवेति । समाहारे
प्राण्यङ्गादीनामेवेति विपरीतनियमोऽत्र न भवति 'तिप्यपुनर्वचोः' इति सूत्रे बहुवचनग्रहणात् । तद्वि समाहारे एकवचनस्य
द्विवचनं मा भूदिति कृतम् । अन्यथा तिप्यपुनर्वचिनि न स्यादिति ॥ एवं च 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य' इति प्रकरणवहिर्भूता-
नामपि समाहारद्वन्द्वो भवत्येव, तेन 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति' इति पठ्यमानं नापूर्वं वचनमिति शेषम् ॥—चर-
णानामिति ॥ शाखाधेतृवाचिनामित्यर्थः ॥—स्थेणोरिति । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । 'इण् गतौ' । स्थाप्रकृतिकइण्प्रकृतिकलु-
ङन्ते उपपदे सतीत्यर्थः ॥ स्थेणोः किम् । अभुवन् कठकालापाः ॥ लुङि किम् । तिष्ठन्तु कठकालापाः ॥—उद्गादिति ।
इह यदा कठेषु कालापेषु च प्रतिष्ठितेषु चावाभ्यां यत्र गन्तव्यमिति संकेतयित्वा तत्संकेतं विस्मृत्यासीनं प्रतीदमुच्यते ।
कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः वैशंपायनान्तेवासित्वाणिनिः । तस्य 'कठचरकात्' इति लृक् । अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्ताल्लृक्' इति
लृक् ॥ 'कलापिनोऽण्' 'सत्रज्ञचारि' इत्याद्युपसंख्यानान्दिलोपः ॥—यजुरिति ॥ सूत्रे अध्वर्युशब्दो यजुर्वेदलक्षक इति
भावः ॥—पदकेति ॥ पदान्यधीते पदकः । 'क्रमादिभ्यो वुन्' । एवं क्रमकोऽपि । पदान्यधीत्य क्रमोऽध्येतव्य इति स्पष्टा
प्रत्यासत्तिः ॥ अध्ययनतः किम् । पितापुत्रौ ॥ अविप्रकृष्टेति किम् । याज्ञिकनैयायिकौ ॥—जातिर—॥ जातिवाच्यव-
यवकद्वन्द्वेऽपि जातिरित्युपचर्यत इत्याशयेनाह—जातिवाचिनामिति ॥—विद्शूद्रा इति । जातिप्राधान्येऽपि बहुव-
चनमुपपद्यते 'जात्याख्यायामेकस्मिन्' इति विधानात् । तेनात्र द्व्यङ्गविकलं नेति भावः ॥—द्रव्यजातीयानामेवेति ।
'अप्राणिनाम्' इति पृथुदासात् 'नञिव्युक्त' न्यायेन द्रव्यजातीयानामेकवद्भावो, न तु गुणक्रियाजातीयानामिति भावः ॥
जातिः किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । संज्ञाशब्दावेतौ ॥—जातिप्राधान्य एवेति । एतच्च जातिग्रहणाच्छब्दम् । अन्यथा प-
र्युदासेनैव जात्युपसर्जनद्रव्यवाचिनोऽपि ग्रहणोपपत्तौ किं तेनेति भावः ॥—द्रव्यविशेषेति ॥ नन्वेवं 'रजिता नु विवि-
धास्तरुशैलाः' इति भारविप्रयोगः संगच्छत एवेति किमिति तरुसहिताः शैला इति मनोरमायां समर्थितमिति चेत् । अ-
त्राहुः । सकलतरुशैलरञ्जनं तत्र विवक्षितं, न तु केषांचित्तरुशैलविशेषाणांमिति जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाशङ्क्य तथोक्त-
मिति ॥—बदरामलकानीति । 'फले लृक्' इति लृक् 'लृक्द्वितिलृकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लृकि फलत्वजात्युपसर्जन-
द्रव्यवचनावेतौ । 'विभाषा वृक्षमृग' इति सूत्रे बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भाव
इति वक्ष्यति, तत्तु नानेन ग्रन्थेन विरुध्यते । फलत्वजातिवाचिनां बहुवचनान्तानामेव द्वन्द्व एकवद्भवति, न त्वेकवचना-
न्तानां द्वन्द्व इति 'फलसेनावचस्पति' इति वार्तिकोक्तनियममुपेत्य तत्प्रवृत्तेः ॥—विशिष्टलिङ्गो—॥ सूत्रे चत्वारोऽपि

शोऽग्रामाः । २।४।७। ग्रामवर्ज्यनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । उज्ज्वलश्च इरावती च उ-
ज्ज्वरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुन्धश्च कुरकुन्धश्च । भिन्नलिङ्गानां किम् । गङ्गायमुने ।
मद्रक्रेकयाः । अग्रामाः किम् । जाम्बवं नगरम् । शाल्मकिनी ग्रामः । जम्बवशात्किम्यौ । ॥ शुद्रजन्तवः । २।४।८।
पुंषां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । यूकालिक्षम् । आनकुलाशुद्रजन्तवः । ॥ येषां च विरोधः शाश्वतिकः । २।४।९।
पुंषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम् । कालोलकमित्यादौ परन्वादिभाषा वृक्षमुनेति प्राप्ते चकारेण बाध्यते ।
॥ शूद्राणामनिरवस्तितानाम् । २।४।१०। अवहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । नक्षायन्काग्रम् । पात्रादहिष्कृतानां तु
चण्डालमृतपाः । ॥ गवाश्वप्रभृतीनि च । २।४।११। यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दासीदासमि-
त्यादि । ॥ विभाषा वृक्षमुगृणुधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २।४।१२। वृ-
क्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः, अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा । वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् । वृक्षान्यग्रोधः । वृक्ष-
न्यग्रोधाः । रूढपृषतम् । रूढपृषताः । कुशकाग्रम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते ।
गोमहिषम् । गोमहिषाः । शुक्रवकम् । शुक्रवकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् ।
अधरोत्तरे ॥ ॐ फलसेनाङ्गवनस्पतिसृगशकुनिशुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति
वाच्यम् ॥ वदराणि चामलकानि च वदरामलकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । नह वदरामलके । रथिकाश्वा-
रोहौ । वृक्षान्यग्रोधौ इत्यादि । विभाषावृक्षेति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विकल्पा-
र्थम् । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गवाजित्ये प्राप्ते । मृगाणां मृगरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः । अन्येस्तु सहेत-
रन्तरयोग एवेति नियमाथ मृगशकुनिग्रहणम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकवार्थम् ।

शब्दा अवयवधर्मेणावयवद्वन्द्वे वर्तन्त इत्याशयेनाह—ग्रामेत्यादि । इह नदीवाचिनां द्वन्द्वः, देशवाचिनां द्वन्द्व इति वा-
क्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन गङ्गाकुन्धश्चेत्यत्र न भवति । देशशब्देनात्र प्रतिद्व एव जनपदो गृह्यते, नद्याः पृथग् ग्रह-
णान् । तेन पर्वतानां न, कैलासश्च गन्धमादनं च कैलासगन्धमादने ॥ नदीदेश इति किम् । कुकुटमयूरी ॥ विशिष्टपद-
स्यार्थमाह—भिन्नलिङ्गानामिति । विपूर्वो हि शिपिर्भेदार्थः । अतएव 'विशेषणं विशेष्येण' इति सूत्रे भेदकं भेदेनेति
व्याख्यातम् ॥—समाहारे द्वन्द्वः स्यादिति । निष्कर्षमिप्रायेणैयमुक्तिः । यथाश्रुतामिप्रायेण तु 'द्वन्द्व एकवत्स्यात्'
इति केपुचित्सूत्रेषु व्याख्यायत इति ज्ञेयम् ॥—उज्ज्वरावतीति । उज्ज्वरो नदः, सोऽपि नदीविशेषत्वान्नदीशब्देन गृहीतः ।
एवं शोणोऽपि ॥ 'अग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधो वक्तव्यः' । तेन मथुरापाटलिपुत्रम् इत्यत्र निषेधो न भवति उभ-
योरपि नगरत्वात् ॥—शुद्र—॥ अवचितपरिमाणत्वं क्षुद्रलम् । तच्चापेक्षिकत्वादनवस्थितम् । यच्च स्मर्यते 'क्षुद्रजन्तुरनस्मिः'
स्यादथ वा क्षुद्र एव यः । शतं वा प्रसूतौ येषां केचिदानकुलादपि' इति ॥ तत्र सर्वपक्षसाधारण्येनोदाहरति—यूका-
लिक्षमिति ॥—आ नकुलादिति । नकुलपर्यन्ता इत्यर्थः ॥—येषां च विरोधः ॥ विरोधो वैरं, न तु सहानवस्था-
नम् । तेनेह न । छायातपौ ॥ शश्वदित्यव्ययं त्रैकाल्ये वर्तते, तत्र भवः शाश्वतिकः 'कालादृश्' । अतएव निपातनात् 'इ-
सुमुक्तान्तात्' इति कादेशः 'अव्ययानां भमात्र' इति टिलोपश्च । न शाश्वतिकः किम् । 'देवासुरैरमृतवन्बुनिधिमन्थे' ।
तेषां ह्यमृतादिप्रयुक्तः कादाचित्को विरोधो न तु नित्यः, मन्मथप्रवृत्तिकाले तद्विरहात् ॥—परन्वादिति । पशुशकुनि-
द्वन्द्वस्यावकाशो गोमहिषं गोमहिषाः हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः । 'येषां च' इत्यस्यावकाशः सार्जारमूपकं श्रमणब्राह्मण-
मित्यादौ ज्ञेयः ॥—चकारेण बाध्यत इति । चकारः पुनर्विधायक इति भावः ॥—शूद्राणाम्—॥ त्रैवर्णिकेतरम-
नुष्यपरः शूद्रशब्दो न तु शूद्रलजातिपरः, 'अनिरवस्तितानाम्' इति निषेधात् ॥—पात्रादिति । यैमुक्ते 'भस्मना छुध्यते
कांस्यम्' इत्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न छुध्यति तेषामित्यर्थः ॥—गवाश्व—॥—यथोच्चारितानीति । गण-
पाठे पाणिनिना यथा पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः । तेनावडः पाक्षिकत्वाद्यदा नावङ् तदा उत्तरसूत्रेण विकल्पो न भवति ।
गोअश्वम् । 'अपशवो वा अन्ये गोश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः' ॥—गवाश्वमिति । इह पशुद्वन्द्वे विभाषा प्राप्ता ॥—दासी-
दासमिति । अत्र 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशब्धो बाध्यते ॥—विभाषा—॥—विशेषाणामेवेति । अयं भावः । वृक्षादि-
शब्दैः प्रत्येकं द्वन्द्वो विशेष्यते, न चैको वृक्षशब्दो द्वन्द्वः । न च द्वयोः सह प्रयोगः, 'सरूपाणाम्' इत्येकशेषात् । नापि
पर्यायाणां 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येकशेषात् । नापि वृक्षश्च धवश्वेत्यादिसामान्यविशेषयोः, अनभिधानात्तत्र द्वन्द्व-
स्त्वैवाभावादिति ॥ सर्वप्रकरणशेषतया नियममाह—फलसेनेत्यादि । फलसेनादीनां द्वन्द्वो 'विभाषा वृक्षमुगृ' इत्यनेन
लक्षणान्तरेण वा एकवद्भवबहुप्रकृतिरेव एकवद्भवतीत्यर्थः ॥ बहवो वर्तिपदार्थाः बहुवचनान्ता वा प्रकृतिः कारणं यस्य
स बहुप्रकृतिः ॥—वदराणि चामलकानि चेति । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्' इति वैकल्पिकं बहुवचनम् ॥—वद-
रामलके इति । जातिप्राधान्येऽप्येकवचनान्तयोर्द्वन्द्व इति नास्त्येकवद्भाव इति भावः ॥—पशुग्रहणमिति । विकल्पार्थ-
मित्यनुषज्यते । 'वर्थे द्वन्द्वः' इत्यनेनैव सिद्धे मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—मृगाणां मृगरेवेत्यादि ॥—नपुं-

अन्यथा परत्वात्पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात् । ॥ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि । २।४।१३। विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णम् । शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारे द्वन्द्वश्चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धं किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव । ॥ न दधिपयआदीनि । २।४।१४। एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्मावहिपी । निपातनादीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । ॥ अधिकरणैतावत्त्वे च । २।४।१५। द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्टाः । ॥ विभाषा समीपे । २।४।१६। अधिकरणैतावत्त्वस्य समीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं दन्तोष्टम् । उपदशाः दन्तोष्टाः । ॥ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । ६।३।२५। विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो मण्डूककुल्या पुत्र

सक्तत्वार्थमिति । अयं भावः । पशुलादिकल्पे सिद्धे अश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थम् । तेनाश्ववडवमित्येकवद्वावपक्षे 'पूर्ववदश्ववडवौ' इत्येतद्वाधित्वा 'स नपुंसकम्' इत्येतदेव भवति । स इति तच्छब्देन ह्येकवद्वावभाजं परामृश्य विधीयमानं नपुंसकत्वम् एकवद्वाववदेव प्रतिपदविहितं भवति । तथा च प्रतिपदोक्तस्य बलीयस्त्वान्नपुंसकत्वं सिध्यतीति ॥—**विप्रतिषिद्धम्**—॥ अधिकरणमिह द्रव्यम् । चकारो विभाषानुकर्षणार्थस्तदेतद्व्याचष्टे—**विरुद्धार्थानामित्यादि** । उदाहरणं तु शीतोष्णं शीतोष्णे, सुखदुःखं सुखदुःखे इत्यादि । विरोधोऽत्र सहानवस्थानलक्षणः ॥—**भवत्येवेति** । विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे तु स न स्यात्, अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः ॥ अनधिकरणवाचीति किम् । शीतोष्णे उदके स्तः । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वोऽपि स्यादिति दिक् ॥—**न दधिपय**—॥—**दधिपयसी** इति । व्यञ्जनलादिकल्पः प्राप्तः । एवं 'मधुसर्पिणो, सर्पिमधुनी' इत्यत्रापि बोध्यम् । इह 'ब्रह्मप्रजापती' 'शिववैश्रवणौ' इत्यादौ समाहारद्वन्द्वनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वन्द्वेऽनेन व्यवस्थाप्यते । तत्साहचर्यादधिपयसी इत्यादावपि तथैव । तेन तत्र व्यञ्जनलप्रयुक्तविकल्पे निषिद्धेऽपि जातिलक्षणे नित्यमेकवद्वावोऽस्त्विति न शङ्कनीयम् ॥ किं च नेह लक्षणविशेषे आप्रदः । 'एतानि नैकवत्स्युः' इत्येकवद्वावमात्रस्य निषेधात् । यथा 'न पदस्त्रादिभ्यः' इत्यत्र डीपूटपोरुभयोरपि निषेधसिद्धये 'स्त्रिया यदुक्तं तत्र' इति सामान्यतो निषिध्यत इति दिक् ॥—**ऋक्सामे** । **वाङ्मनसे** इति । 'अचतुर-' इत्यादिनाऽत्र समासान्तोऽच् निपात्यते ॥—**अधिकरणै**—॥ समासार्थस्याश्रयोऽधिकरणं वर्तिपदार्थः, तस्यैतावत्त्वं परिगणननियमः, तस्मिन् गम्यमाने इति व्याचष्टे—**द्रव्यसंख्यावगमे** इति ॥—**नियमो न स्यादिति** ॥ न चेह प्राण्यङ्गत्वात्प्राप्तस्य 'एकवचनमेव' इति नियमस्य प्रतिषेधेऽपि 'चार्थे द्वन्द्वः' इति समाहारद्वन्द्वः स्यादिति वाच्यम् । 'सविशेषणानां वृत्तिर्न' इत्यभ्युपगमेन समाहारद्वन्द्वस्य प्राप्त्यभावात् । न चोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोऽपि स्यादिति वाच्यम् । 'सामान्याप्रयोगे' इति लिङ्गात् प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि तदभ्युपगमात् । उक्तं हि भाष्ये 'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः' इति ॥ स्यादेतत् । समाहारद्वन्द्वस्यात्र प्राप्त्यभावे 'द्वन्द्वश्चाणित्यर्थः' इति नियमाप्रवृत्त्या इतरेतरयोगद्वन्द्वो निर्वाध एवेति सूत्रमिदमकिञ्चित्करमिति चेत् । अत्राहुः । 'नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिः' इति पक्षे 'द्वन्द्वश्चाणित्यर्थः' इति सूत्रं केवलमितरेतरयोगद्वन्द्वनिषेधपरम् । तथा चेतरेतरयोगनिषेधस्य निषेधद्वारा इतरेतरयोगद्वन्द्वप्रापणार्थमिदमिति ॥ एवं च निषेधमुखप्रवृत्तिपक्षस्य ज्ञापनायेदमिति फलितमिति दिक् ॥—**विभाषा समीपे** ॥ यद्यपीह 'समाहारद्वन्द्वः' एवेति व्याख्यानेऽपि न क्षतिः, तथापि पूर्वसूत्रे नियमनिषेधस्योक्तत्वादुत्तरोधेनाह—**नियमो वा स्यादिति** ॥—**उपदशं दन्तोष्टमिति** । एकवद्वावपक्षे अव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः ॥ यदि तु बहुव्रीहेः तदा 'उपदशस्य दन्तोष्टस्य' इति षष्ठी स्यात्, 'उपदशं दन्तोष्टस्य' इत्येवेष्ट्यत इत्याकरः ॥ दन्तोष्टस्य दर्शनमित्यभिप्रायेण पष्ठवां कृतायामपि उपदशशब्दे षष्ठी नेष्ट्यते । अतो बहुव्रीहेर्नानुप्रयोगः किं त्वव्ययीभावस्यैवेति तदाशयः ॥—**आनङ्**—॥ ऋत इति षष्ठ्यन्तं जातावेकवचनम् । 'ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः' इति त्वनुवर्तते, तच्चात्र षष्ठ्या विपरिणम्यते, तदाह—**विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामिति** ॥ ननु 'ऋतः' इत्यनुवर्तनादेव सिद्धे किमनेन ऋतो ग्रहणेन । अत्राहुः, 'ऋतः' इति ध्रुवमाणद्वन्द्वविशेषणम् । अनुवृत्तं तूत्तरपदे परतो यत्पूर्वं तस्य विशेषणं पुत्रशब्दे पर आनङ् विधास्यते तत्र कार्यनिदेशार्थम् । अन्यथा तत्पुत्रावित्यत्रापि स्यादिति ॥—**उत्तरपदे** इति । एतच्च 'अङ्गुत्तरपदे' इत्यधिकाराद्भाष्यते । उत्तरपदे परतः पूर्वं यददन्तं तस्यानङ्गित्यर्थः ॥—**होतापोताराविति** । आनङो ङित्वात्पूर्वीन्यस्य ऋकारस्यादेशे सति नलोपः । न चाकारमात्रमेव विधीयतामिति वाच्यम् । 'उरण् रपरः' इति रपरप्रसङ्गात् ॥ नन्विहोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते । अन्यथा होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमस्यानङ् न स्यात् । ततश्च विशेष्यान्निधानात् ऋत एव स्थाने आदेशेन भवितव्यं, न तु ऋदन्तपदस्य स्थाने इति किमनेनानङो ङिकरणेन । सत्यम् ।

इत्यनुवृत्तेः । पितापुत्रौ । ॥ देवताद्वन्द्वे च । ॥ १६।३।२६। इहोत्तरपदे परं आनङ्ग । मित्रावरुणौ । वायुशब्दप्रयोगे प्रति-
पेक्षः । अग्निवायू । वायवर्षी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ्ग । एतद्वि-
नेकहविर्भाषित्वेन श्रुतं नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् । ॥ ईदृशेः सोमवरुणयोः । ॥ १६।३।२७। देवताद्वन्द्वे इत्येव ।
॥ अग्नेः स्तुन्स्तोमसोमाः । ॥ १६।३।२८। अग्नेः परंपांसां यस्य पः स्यान्मसोमः । अग्निपुत्रः । अग्निपुत्रोः । अग्नीषोमी
अग्नीवरुणौ । ॥ इदृशौ । ॥ १६।३।२९। वृद्धिमन्युत्तरपदे अग्नेरिदं देशः स्यादेवताद्वन्द्वे । अग्नामन्तः देवते अस्य अग्नि-
मारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य अग्निवारुणम् । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिकं वाक्यं आनङ्गमीत्वं
च बाधित्वा इत् । वृद्धौ किम् । अग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिपक्षः ॥ ॥ विष्णो न ॥ आग्नावैष्णवम् ।
॥ दिवो द्यावा । ॥ १६।३।२९। देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमौ । द्यावाभ्रमा । ॥ दिवसश्च पृथिव्याम् । ॥ १६।
३।३०। दिव इत्येव । चाद् द्यावा । आदेशेन अकारोच्चारणं सकारस्य रूपं माभूदित्येनदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिव-
सपृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ॥ छन्दसि दृष्टानुविधिः ॥ द्यावा चिदस्स पृथिवी । दिवसपृथिव्योरतिमित्यत्र पदकारा
विभक्तं पठन्ति । ॥ उपासोपसः । ॥ १६।३।३१। उपसशब्दस्योपास्यदेशो देवताद्वन्द्वे । उपानासूर्यम् । ॥ मातर-
पितराबुद्धीचाम् । ॥ १६।३।३२। मातरपितरौ । उर्दीचां किम् । मातापितरौ । ॥ द्वन्द्वाद्युदपहान्तात्समाहारे । ॥
४।१०६। चवर्गान्तादपहान्ताच्च द्वन्द्वादृष स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । त्वक्त्वजम् । शमीदपदम् ।
वाक्त्वचम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृद्धशरदौ ॥ ॥ इति द्वन्द्वः ॥

एकशेषप्रकरणम् ।

अर्थकशेषः ॥ सरूपाणाम् ॥ रामा । रामाः ॥ ॥ विरूपाणामपि समानार्थानाम् ॥ वक्रदण्डश्च कुटिलद-
ण्डश्च वक्रदण्डौ । कुटिलदण्डौ । ॥ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । ॥ १।२।६५। यूना सहोक्तौ गोत्रं शि-

ष्टिकरणाभावे मित्रावरुणाविलादौ देवताद्वन्द्वे च' इत्युत्तरपदे परं विशीयमान आदेशः पूर्वस्यध्वस्य पदस्य वा स्यात्
पूर्वस्याल एवेत्यत्र नियामकाभावात् । एतेन 'अत इति कथितिविदेशार्थम्' इत्युक्तत्वान्निर्दिष्टमानस्य ऋकारस्यैवादेशः स्या-
दिति द्विकरणं व्यर्थमित्याशङ्क्यपि परास्ता ॥—नेष्टोद्गातार इति । न तत्र नेष्टा पूर्वपदं, आद्यवचनस्यैव पूर्वपदत्वात् ॥
—मातापितराविति । पुत्रोत्पादने अनयोर्योनिकृतः संबन्धः । पूर्वत्र तु ह्येवादिहपविद्याकृतः संबन्धः । एकस्मि-
न्पक्षे आख्यिरूप इति विवेकः ॥ मण्डूकप्लुत्येति । तेन 'विभाना स्वप्नयोः' इत्यत्र न संबन्ध इति भावः ॥—
पितापुत्राविति । अनयोरपि योनिकृतः संबन्धो जन्मजनकभावलक्षणः ॥—देवता—॥ अवृकारान्तार्थमविद्यायो-
तिसंबन्धार्थं च वचनम् ॥—ईदृशेः—॥ आनङ्गोऽपवादोऽयम् ॥—देवताद्वन्द्व इत्येवेति । इदं च वृत्तिग्रन्थे स्थितम् ॥
ज्योतिर्लतयोरदेवताद्वन्द्वेऽपि 'अग्नीषोमी प्रणेष्ट्यामि' इत्याश्रयायनप्रयोगस्त्वर्पित्वास्तुः ॥ यद्वा । मास्तु तदनुवृत्तिः । अग्नि-
सोमी माणवकाविल्यत्र 'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः' इति न्यायेनादोषत्वात् ॥—अग्नेः—॥ 'सात्वदाद्योः'
इति निषेधेऽयमारम्भः ॥—अग्निपुद्गिति । अग्निः स्तूयतेऽस्मिन् सः क्रतुविशेषः । संपदाविलादधिकरणं किप् ॥—अग्नि-
ष्टोम इति । अग्नीनां स्तोमोऽग्निष्टोमः । सोमयागस्य संस्थास्त्वाद्या संस्था उच्यते ॥—इदृशौ ॥ तकार उच्चारणार्थः । इ-
कारस्येकारविधानं तु बाधकबाधनार्थम् ॥ वृद्धिशब्देनात्र वृद्धिमदुच्यते । वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्यासंभवादतो व्याचष्टे—वृ-
द्धिमन्युत्तरपद इति ॥—आनङ्गमीत्वं च बाधित्वेति ॥ यद्यपि वृद्धेः प्रागेव आनङ्गोत्तरपदस्यानङ्गत्वप्रवृत्तिरस्ति,
तथापि 'परित्यज्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनविशते' इति न्यायादानङ्गत्वे न भवत इति भावः ॥—आग्नावैष्णवमिति ।
इत्याभावादानङ्गेव भवति ॥—रत्वं मा भूदिति ॥ अकारे सति सकारस्य श्रवणं भवति, तेन प्रयोगे विकासभावोऽनु-
मीयत इति भावः ॥—विसर्गमिति । तथा च 'क्वचिद्विकारो न' इत्येवानुमेयं लक्ष्यातुरोधादिति भावः ॥—उपासा-
सूर्यमिति ॥ उपाश्च सूर्यश्च तयोः समाहारः ॥—मातरपितरौ—॥ मातृशब्दस्यारज्यदेशो निपात्यते ॥—द्वन्द्वात्—॥
अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थं, तु इति वर्गग्रहणस्य प्रयोजनं ध्वनयति—त्वक्त्वजमिति । वह्नां द्वन्द्वे तु वाक्त्वक्त्वजम् ।
द्वन्द्वग्रहे द्वन्द्वे तु वाक्त्वक्त्वजम् ॥ ॥ इति द्वन्द्वः ॥

द्वन्द्वापवादत्वेनाह—अर्थकशेष इति ॥—विरूपाणामिति ॥ रूप्यते बोध्यत इति व्युत्पत्त्या सौत्रस्य रूपशब्दस्या-
र्थपरतयापि व्याख्यानात्सूत्राक्षरैरेव लब्धुं शक्यत इति प्रागेव व्याख्यातम् ॥—वृद्धो यूना—॥ 'अपत्यमन्तर्हितं वृद्धम्'
इति पूर्वाचार्यैः परिभाषितस्य पाणिन्युक्तगोत्रापरपर्यायस्येह ग्रहणम्, कृत्रिमेण यूना साहचर्यात्तदाह—गोत्रं शिष्यत

१ इत्यादीति—आदिशब्देन स्कन्दविशाखाविलादावपि नेति बोध्यम् । २ मातरपितराविति—एकशेषस्य वैकल्पिकत्वात्
द्वन्द्वः । ३ तल्लक्षणश्चेदेवेति—तल्लक्षणे विशेषे इत्येव सिद्धे चेदेवग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

प्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्वं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् । गार्ग्यायणौ । यूना किम् । गार्ग्यायणौ । तल्लक्षणः किम् । भागवित्तिभागवित्तिः । कृत्वं किम् । गार्ग्यायणानौ । ॥ स्त्री पुंवच्च ॥ १२।६६। यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणौ च गार्गाः । अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने यजजोश्चेति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । ॥ पुमान् स्त्रिया ॥ १२।६७। स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसौ । ॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ १२।६८। भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । ॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ १२।६९। क्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः । शुक्ला क्लादी । शुक्लं वस्त्रम् । तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि । ॥ पिता मात्रा ॥ १२।७०। मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ मातापितरौ । ॥ श्वशुरः श्वश्रवा ॥ १२।७१। श्वश्रवा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । श्वश्रश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । श्वश्रुश्च श्वशुरौ । ॥ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ १२।७२। सर्वैः सहोक्तौ ल-

इति । 'गोवं यूना' इत्येव तु न सूत्रितम् । 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रग्रहणम्' इति सिद्धान्तेन औपगवधानन्तरः औपगविश्च युवेत्यत्र नैकशेषः ॥—भागवित्तिः । भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्मादूनि 'वृद्धादृक् सौवीरेषु बहुलम्' इति कुत्सायां ठक् । इह कुत्सा सौवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते । नतु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यम् ॥—गार्ग्यायणस्यायनाविति । इह प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न गोत्रादिकृतम् ॥—स्त्री पुंवच्च ॥—वृद्धा स्त्रीति । गोत्रप्रत्ययान्तं स्त्रीवाचकमित्यर्थः ॥ पुंवद्भावकृतवैलक्षण्यं स्फुटीकर्तुं द्विवचनान्तेन विग्रहमाह—गार्ग्यायणाविति ॥—अनुवर्तमान इति । 'तद्राजस्य बहुपु-' इत्यतः । 'पुंवत्' इत्यर्थातिदेशस्य फलमनेन दर्शितम् । अन्यथा स्त्रीत्वस्यानिवर्तनाद्बुद्धं न स्यात् । 'गार्ग्यनपद्य' इत्यत्र नत्वं च सिद्धम् ॥ रूपातिदेशे तु नैतत्सिध्येत सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशादित्याहुः ॥ 'वृद्धो यूना' इत्याद्यनुवर्तनान्नेह । गार्गी च वात्स्यायनौ च ॥—पुमान् स्त्रिया ॥ 'वृद्धो यूना-' इति निवृत्तम् ॥ 'सरूपाणाम्' इति त्वनुवर्तते 'भ्रातृपुत्रौ-' इत्युत्तरसूत्रारम्भात् । तेन 'हंसश्च वरटा च' इत्यत्र न भवति । अन्यथा स्यादेवातिप्रसङ्गः । हंसत्वजातिसाम्येन शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वात् ॥ स्यादेतत् । गौरियं गौश्चायं तयोः सहोक्तौ 'एतौ गावौ' इति नियमतो न स्यात् । तल्लक्षणविशेषाभावात् । किं तु स्त्रीवाचकस्य पुंवाचकस्य वा 'सरूपाणाम्' इत्येकशेषोऽनियमेन स्यात् ॥ अत्राहुः । तदितरकृतविशेषाभावे तात्पर्यान्न दोष इति ॥ 'इन्द्रेन्द्राण्यौ' इत्यादौ त्वेकशेषो न भवति । स्त्रीत्वपुंस्वेतरपुंयोगकृतविशेषस्य सद्भावात् ॥ स्यादेतत् । 'एतौ गावौ' इति नियमतो न स्यादिति मनोरमादौ यदुक्तं, तत्कथं संगच्छताम् । 'त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतः' इति नियमप्रवृत्त्या स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषेऽपि 'एतौ गावौ' इति नियमतः प्रयोगः सिद्ध्यत्येवेति चेत् । अत्र केचित् । दिक्प्रदर्शनमात्रमिदम् । 'नीलौ गावौ' 'सुन्दरौ गावौ' इति नियमतो न स्यादित्युदाहर्तव्यम् ॥ अथ वा, एतश्चदोऽत्रादन्तः कर्तुरवाची । एतश्च एता च एतौ गावौ, 'सरूपाणाम्-' इत्यनेन स्त्रीलिङ्गशेषे तु 'एते गावौ' इत्यपि स्यादिति यथाश्रुतमेव समर्थनीयमित्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । 'त्यदादितः शेषे-' इति नियमाप्रवृत्तावपि 'पुमान् स्त्रिया' इति नियमप्रवृत्त्या 'नीलौ गावौ' 'एतौ गावौ' इति नियमतः सिद्ध्यत्येवेति । अत्र वदन्ति । 'अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम्' इत्येतन्त्यायसिद्धमेव वचनम् । 'विशेष्ये यल्लिङ्गं तदेव विशेषणेष्वपि' इति सर्वसंमतत्वात् । एवं च द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणेष्वपि एकशेषविशेषणेऽपि 'एतौ' इत्यत्र 'त्यदादितः शेषे-' इत्यादिनियमाप्रवृत्त्या विशेष्यगतमेव लिङ्गं भवतीति स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषे 'एते' इति स्यादेवेति 'एतौ गावौ' इति नियमतो न स्यादित्याक्षेपः संगच्छत एवेति दिक् ॥—नपुंसकमन—॥ अन्यतरस्यां ग्रहणम् 'एकवच्च' इत्यनेनैवानन्तर्यात्संबध्यते, न त्वेकशेषेणेत्याशयेनाह—क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवदिति ॥ अनपुंसकेनेति किम् । शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले । अत्र 'एकवच्च' इति न भवति ॥ 'अस्य' ग्रहणम् 'अस्यैकशेषस्य एकवद्भावो यथा विज्ञायेत' इत्येवमर्थम् । अन्यथा उत्तरत्राप्येकवदित्यस्यानुवृत्तिः शङ्क्येत ॥—शुक्लः पट इत्यादि । शुक्लः शुक्ला शुक्लम् इत्येव विग्रहः, 'पटः पटी' इत्यादिप्रदर्शनं शुक्लशब्दस्य गुणिलिङ्गत्वस्फोरणाय ॥—पिता मात्रा ॥—श्वशुरः श्वश्रवा ॥ नन्वेतत्सूत्रद्वयं व्यर्थं पितृशब्देन मातापित्रोः श्वशुरशब्देन श्वश्रुश्वशुरयोर्लक्षणया बोधसंभवात् । न च 'सरूपाणाम्' इत्यादिसूत्रसमूहवदिदमपि सूत्रद्वयं द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम् । पक्षे तस्यापीष्टादिति चेत् । अत्राहुः । पितृश्वशुरशब्दयोरिव मातृश्वश्रुशब्दयोः केवलयोक्तविषये प्रयोगं वारयितुमारम्भणीयमेव सूत्रद्वयम् । अनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानस्यानुचितत्वादिति ॥—मातापितराविति । 'पितृदर्शगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते' इति स्मृतेर्मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । 'आनङ् कृतः' इत्यानङ् ॥—श्वश्रुश्वशुराविति ॥ 'श्वश्रुः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता' इति स्मृतेः श्वश्रवा अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ॥—त्यदादीनि सर्वैः—॥ सर्वैः

१ पुमान् स्त्रियेति—अत्र विभक्तावित्यनुवर्तते विभक्तौ तदितरकृतविशेषविरहश्चेदित्यर्थः । अतएव जननीपरिच्छेत्तृवाचकमात्रशब्दयोनैकशेषः ।

दानीनि निव्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ ॥ ॐ त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं न लिङ्ग्यते ॥ स च यश्च
 यौ । पूर्वशेषोऽपि इत्यत इति भाष्यम् । स च यश्च तौ ॥ ॐ त्यदादितः शेषं पुन्रपुन्रकतो लिङ्गवचनानि ॥
 ना च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्तश्च यद्दत्ता च तानि । पुनपुन्रकयोस्तु परम्परापुन्रकं शिष्यते । तच्च देवदत्तश्च
 तौ ॥ ॐ अद्वन्द्वतपुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् ॥ कुकुटमयूयविमे । मयूरीकुकुटाविमौ । तच्च सा च अ-
 र्धपिप्पल्यौ ते । ॥ ग्राम्यपशुसङ्घेष्यतरुणेषु स्त्री । १।२।७३। एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रियेत्य-
 न्यापवादः । गाव इमाः । ग्राम्येति किम् । रव इमे । पशुग्रहणं किम् । ब्राह्मणाः । मण्डेषु किम् । एतौ गावौ ।
 अनरण्ये किम् । वन्या इमे ॥ ॐ अनेकशफेति वाच्यम् ॥ अथा इमे । इह सर्वत्र एकशेषं कृतेऽनेकसुवन्ता-
 भावाद्बन्धो न । तेन शिरसी शिरसीत्यादौ समासस्येवन्तोदात्तः प्राप्यङ्गवादेकवद्भाष्यं न । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ
 समासान्तो न ॥ ॥ इत्येकशेषः ॥

सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

कृतद्वितसमासैकशेषसमासन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थभिधानं वृत्तिः । वृत्त्यर्थवबोधकं वाक्यं विग्रहः ।
 न द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्माधुलौकिकः । प्रयोगान्तर्होऽन्तःपुरलौकिकः । यथा । राज्ञः पु-
 रुषः । राजन् अम् पुरुष सु इति । अविग्रहो नित्यसमासः, अल्पद्विविग्रहो वा । समासश्चतुर्विध इति तु प्रायो वादः ।
 अय्ययीभावतपुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारवहिर्भूतानामपि महसुपेति समासविधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽय्ययी-
 भावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तपुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । इत्यपि प्राचां वादः

किम् । त्यदादिभिन्नैरपि सहोक्तौ यथा स्यात् । प्रत्यामत्या 'त्यदादिभिन्नेव सहोक्तौ' इत्यर्थो मा भूत् ॥—यत्परमिति ।
 यत्परविप्रतिषेधादिति भावः ॥—त्यदादित इति । आधादिवाततिः । 'त्यदादीनां शेषे नह विवक्षितेषु यः पुमान्,
 यच्च नपुंसकं, तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्ति' इति वाच्यमित्यर्थः । कानीत्याकाङ्क्षायास्त्यदादीन्येव ॥ अस्या-
 पवादमाह—अद्वन्द्वेति । द्वन्द्वादिविशेषणानां पूर्वोक्तं नास्ति, किं तु विशेष्यनिर्गतेवेत्यर्थः ॥ नन्वेवं 'कुकुटमयूयौ'
 इत्यत्र द्वन्द्वस्य उभयपदार्थप्रधानत्वेन उभयोरपि विशेष्यत्वात् विशेष्यनिर्गततायास्तपि 'कुकुटमयूयविमे' इति नियमतो
 न स्यादिति चेत् । अत्र नव्याः । 'परवङ्गिहम्—' इत्यनेन द्वन्द्वतपुरुषयोरुत्तरपदलिङ्गवत्वाद् उत्तरपदलिङ्गस्यैव
 द्वन्द्वतपुरुषप्रतिपाद्यत्वेन तद्विहायान्तैवानुप्रयोगत्वेति न कदाचिदनुपपत्तिरिति ॥—मयूरीकुकुटाविमाविति । प्र-
 कृतानुपयुक्तमप्येतत्प्रमहादुक्तम् ॥—तच्चेति । पिप्पल्यर्थे ॥—सा चेति । अर्धपिप्पली । तपुरुषविशेषणमुदाहरति—
 अर्धपिप्पल्यौ ते इति । यद्यपि स्त्रीनपुंसकसाधारणतः 'ते' इति प्रयोगः, तथापि 'तच्च, तच्च, सा च, अर्धपिप्प-
 ल्यस्ताः' इत्याद्युदाहरणमूढम् ॥—ग्राम्य—॥ ग्रामे भवा ग्राम्याः । 'ग्रामाद्यस्त्री' इति यः । लिङ्गद्वयेऽपि 'गावः' इति
 रूपस्य समानत्वात् स्त्रीलिङ्गशेषस्य फलमाह—इमा इति । एवं च 'इमे च, इमाश्च, इनाः' इति स्त्रीलिङ्गशेष एव भवति,
 न तत्र 'त्यदादितः शेषे पुनपुन्रकतो लिङ्गवचनानि' इति पुल्लिङ्गशेषः ॥ 'गाव इनाः' इति भाष्योदाहरणादित्येके ॥ अन्ये
 तु ग्राम्यपशुसङ्घविषयत्वाविशेषात् 'गावः' इतिवत् 'इनाः' इति च स्त्रीलिङ्गशेष एव स्यादिति नास्ति शङ्कावकाश इत्याहुः ॥
 —एतौ गावाविति । एकशेषस्यानेकविषयत्वादेवानेकपरिग्रहे सिद्धे सङ्ग्रहणसामर्थ्याद्बहुनां समुदायोऽत्र गृह्यत इति भावः ॥
 —एकशेषे कृते इति । विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं विषयभेदात् 'द्वन्द्वापवाद एकशेषः'
 इत्युद्घोषः कथं प्रवर्तत इति चेत् । अत्राहुः । यथेकशेषो न स्यात्, तर्हि विभक्ताङ्गपद्यमानायां द्वन्द्वः स्यात्, कृते त्वे-
 कशेषे स न भवतीति तात्त्विकीं प्राप्तिमादायापवादोद्घोष इति ॥—द्वन्द्वो नेति । एतेन 'कृतद्वन्द्वानामेकशेषः' इति भ्रमो
 निरस्तः ॥ न च तथैवास्तु, फले विशेषाभावादिति वाच्यमित्याह—तेनेति ॥—पन्थानाविति । न चात्र 'इतोऽसर्व-
 नामस्थाने' इति लिङ्गात्समासान्तः सुपरिहरः 'इतोऽत्' इत्युक्तेऽपि 'सौ' इत्यनुवृत्त्या 'पन्थाः' इति सिद्धेरिति वाच्यम् ।
 'पथो विभाषा' इति समासान्ताभावे 'अपन्थानौ' इत्यादौ 'इतोऽत्—' इति सूत्रस्य सावकाशत्वात् ॥ इत्येकशेषः ॥

प्रसङ्गादाह—कृतद्वितेत्यादि ॥—पञ्च वृत्तय इति । पञ्चानां 'वृत्तिः' इति । पूर्वार्थावसंज्ञा इहाप्याश्रीयत इति
 भावः ॥ तद्वक्षणमाह—परार्थेति । प्रत्ययान्तर्भावेणपरपदार्थान्तर्भावेन वा यो विशिष्टोऽर्थः स परार्थः । स चाभिधीयते
 येन तत्परार्थभिधानम् । अत एव तिङन्तं वृत्तिर्न भवति । तत्रैकार्थाभावानभ्युपगमात् । अन्यथा 'मृदु पचति' इत्यादौ
 फले मृदुत्वान्वयो न स्यात् 'सर्वविशेषणानां वृत्तिर्न भवति, वृत्तस्य च विशेषणयोगो न' इत्यभ्युपगमादित्येके ॥ समर्थसूत्रे

१ वत्सा इति—अपत्यमात्रवाचिनो वत्सशब्दस्य प्रकरणादिना तरुणपरत्वे इदं बोध्यम् । बर्करा इमे इति तु प्रत्युदाहरणं
 न्याय्यम्, 'बर्करातरुणः पशुः' इति कोशात् । २ कृतद्वितेति—तद्वितशब्दस्तद्वितिसमुदायपरः । अत एव बहुवचनं दोषः ।

प्रायोऽभिप्रायः । सुप्रति उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे द्वित्रा इत्यादिवहुव्रीहौ दन्तोष्टमित्या-
द्विद्वन्द्वे चाभावान् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव । तत्पुरुषस्य कचि-
देवेत्युक्तम् । किञ्च ॥ सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा । सुबन्तेनेति विशेषः समासः पञ्चिधो वृधेः
॥ १ ॥ सुपां सुपा, राजपुरुषः । तिङा, पर्यभूषत् । नाम्ना, कुम्भकारः । धातुना, कटपूः । अजस्रम् । तिङां तिङा,
पिबन्खादना । खादन्मोदता । तिङां सुपा, कृन्तविचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । एहीडादयोऽन्य-
पदाथे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

समासान्तप्रकरणम् ।

॥ ऋक्पूरब्धुःपथामानक्षे ॥ १॥४॥७॥ अ अनक्ष इति च्छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः
स्यात् अक्षे या धृन्तदन्तस्य तु न । अर्थर्चः ॥ अनुचवहृचावध्येतयैव । नेह अनुक्साम । बहृक् सूक्तम् । विष्णोः
पूः विष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकान् । विमलपं सरः । ॥ द्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥ ६३॥१७॥ अप इति कृतस-
मासान्तस्यानुकरणम् । पष्ठयर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्विगता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्र-
तीपम् । समीपम् । समापो देवयजनमिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणाच्चेह । स्वप् ।
स्वपी ॥ ॥ अवर्णान्ताद्वा ॥ प्रेपम् । परेपम् । प्रापम् । परापम् । ॥ ऊदनोर्देशे ॥ ६३॥१८॥ अनोः परस्यापस्य
ऊत्स्याद्विशे । अनूपो देशः । राजधुरा । अक्षे तु अक्षधूः । दृढधूरक्षः । सखिपथः । रम्यपथो देशः । ॥ अच् प्रत्य-
न्वचपूर्वात्सामलोच्चः ॥ १॥४॥७॥ एतन्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसा-
मम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥ ॥ कृष्णोदकपाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते ॥ कृष्णभूमः ।
उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः । प्रासादः ॥ ॥ संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च ॥ पञ्चनदम् । सप्तगोदाव-

कैयटस्ताह 'परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन
वाक्यव्यवस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते' इति ॥—अविग्रह इति । लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः ॥—अस्वपदेति ।
समस्यमानयावत्पदाघटित इत्यर्थः ॥—द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेवेति । अनेकग्रहणतदनुवृत्तिभ्यां तद्विधानाद्बहुपदसमासत्वं त-
योरेव संभवतीति भावः ॥—कचिदेवेति । क्वञ्चान्न इत्यादौ ॥—नाम्नेति । प्रातिपदिकेनेत्यर्थः ॥—कुम्भकार इति ।
अत्र हि सुवृत्तैः प्रागेवोपपदसमासः ॥—कटपूरजस्रमिति । 'किंत्वचिप्रच्छिन्' इति वार्तिके 'नमिकम्पि' इति सूत्रे
च 'कटपू' 'अजस्र' इति निपातनाद्धातुना समासः ॥—पिबन्खादतेति । 'आख्यातामाख्यातेन' इति मयूरव्यंसकादौ
पाठात्समासः ॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

ऋक्पूर—॥ 'अ' इति छेदप्रथमैकवचनान्तं, 'समासान्ताः' इति लधिक्रियते तदाह—समासस्याप्रत्ययोऽन्ता-
वयव इति ॥ 'अनक्षे' इत्येतत् सामान्यतः श्रुतमपि धुरैव संबध्यते सामर्थ्यात्, नान्यैरित्याशयेन व्याचष्टे—अक्षे या
गुरिति ॥—तदन्तस्य नेति । सूत्रे संबन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । तेन 'अक्षसंबन्धिनी या धृन्तदन्तस्य न'
इत्यर्थः ॥ यद्यत्र 'अक्षे पूर्वपदे न' इति व्याख्यायेत, तर्हि 'दृढधूरक्षः' इत्यत्र निषेधो न स्यात् । यदि तु 'अक्षे समासार्थे'
'इति व्याख्यायेत, तदा 'अक्षधूः' इत्यत्र न स्यात् । तस्मादुभयसंग्रहार्थमुक्तव्याख्यानमेव ज्यायः ॥—अर्थर्च इति ।
अर्थ नपुंसकम् इति समासः । 'अर्थर्चाः पुंसि च' इति पुंस्त्वम् ॥—अनुगित्यादि ॥ अनुक्तसमासान्तत्वात् 'शेषाद्वि-
भाषा' इति कप्प्रत्यये 'अनृकम्, बहृचकम्' इत्यपि बोध्यम् ॥—विष्णुपुरमिति । यद्यपि पुरशब्देन समासेष्येतत्सिध्यति
तथापि 'विष्णुपूः' इत्यनिष्टवारणाय सूत्रे पूर्वग्रहणम् ॥—कृतसमासान्तस्येति । 'येन विधिः—' इति सूत्रे 'आपस्तिष्ठन्ति
स्वापस्तिष्ठन्ति' इति भाष्यादिति भावः ॥—अन्तरीपमित्यादि । अन्तर्गताः, प्रतिकूलाः, संगताश्चापो अस्मिन्निति वि-
ग्रहः ॥ उपसर्गग्रहणं प्रादेशरूपक्षणाथम् ॥—समाप इति । अनुपसर्गत्वाच्चेत्वमिति भावः । भाष्ये तु 'समाप ईत्वप्रतिषेधो
वक्तव्यः' इत्युक्तम् । स च देवयजनरूपविशेषार्थपरः 'समीपसमृद्धि—' इति निर्देशात् 'समीपम्' इति भाष्योदाहरणाच्चेति
ज्ञेयम् ॥—देवयजनमिति । देवा इज्यन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यज्ञभूमिः ॥—स्वविति । 'न पूजनात्' इति समासान्ता-
भावः ॥—अवर्णान्ताद्वेति । 'ह्यन्तर—' इति सूत्रे 'इत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् । इह माभूत् 'प्रापं परापम्' इति
भाष्योक्तेः, 'गतिश्च' इति सूत्रे 'प्रेपं परेपम्' इति भाष्योक्तेश्चेति भावः ॥—ऊदनोः—॥ दीर्घोच्चारणं कचिच्छाखाया-
मवग्रहार्थम् ॥ बहुवचसु 'अनूपे गोमान् गोभिः' इत्यत्रानूपशब्दं नावगृह्णन्ति ॥—अनूप इति । अनुगता आपोऽस्मिन्नि-
त्यनूपो देशः ॥ 'जलप्रायमनूपं स्यात्' इत्यमरः ॥—प्रतिसाममिति ॥ अव्ययीभावः प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा । एव-
मुत्सामादावप्युच्यम् ॥—कृष्णोदगिति । 'अच्' इति योगविभागेन गतार्थमिदम् ॥ एवमुत्तरवार्तिकमपि ॥—कृष्णभूम

रम् । अजिति योगविभागादन्यत्रापि । पञ्चनाभः । ॥ अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ १५४७६ ॥ अचक्षुःपर्यायादक्षोऽ-
न्यान्समानान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः । ॥ अचतुरविचतुरमुचतुरस्त्रीपुंसधेन्यनङ्गहृत्सीमावद्भनन्ता
क्षिभ्रुवदारगवोर्वष्टीवपदष्टीवतक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषुष्यायुषुष्ययुषु
पजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ १५४७७ ॥ एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्तः । आद्यान्वयो बहुव्री
हयः । अविद्यमानानि चन्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः । मुचतुरः ॥ ४ ॥ अयुषाभ्यां चतुरगोऽजिप्यते ॥ त्रिचतुराः
चतुर्णां समीपे ये सन्ति ते उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्यनङ्गहौ । अस्मरने । वाङ्मनसे । अ-
क्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्टीवन्तौ च ऊर्वष्टीवन् । निपातनादिलोपः ।
पदष्टीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पद्मावः । तक्तं च दिवा च तक्तन्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रे-
मीन्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीष्मायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । सरजसमिति
साकल्येऽव्ययीभावाः । बहुव्रीहौ तु सरजःपङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह । निःश्रेयान् पु-
रुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगु । व्यायुषम् । व्यायुषम् । ततो द्वन्द्वः । अस्ययुषम् । तन्वयः कर्मधा-
रयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपं उपशुनम् । दिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठे वा
गोष्ठश्च । ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ १५४७८ ॥ अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ ४ ॥ पत्यराजभ्यां
चेति वक्तव्यम् ॥ पत्यवर्चसम् । राजवर्चसम् । ॥ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ १५४७९ ॥ अवतमसम् । संत-
मम् । अन्धयतीत्यन्धं पचाद्यच् । अन्धं तमः अन्धतमसम् । ॥ श्वसोवसीयश्श्रेयसः ॥ १५४८० ॥ वसुशब्दः
प्रशस्तवाची ततः ईयसुनि वसीयः । श्वसशब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह । मयूरव्यंसकादिवत्समासः ।
श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसं ते भूयान् । ॥ अन्वयतताद्रहसः ॥ १५४८१ ॥ अनुरहसम् । अवरहसम् । तत्तरह-
सम् । ॥ प्रतेरुरसः सप्तमीस्थान् ॥ १५४८२ ॥ उरसि इति प्रत्युरमम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । ॥ अनुगव-
मायामे ॥ १५४८३ ॥ एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । यस्य चायाम् इति समासः । ॥ द्विस्तावा त्रि-

इत्यादयो बहुव्रीहयः ॥—पञ्चनाभ इति । ‘पञ्च नाभावस्य’ इति विग्रहः । गङ्गादित्यास्तन्यन्तस्य परजियातः ॥ ‘पञ्चा-
कारा नाभिरस्य’ इति वा ॥ एवमूर्णनाभोऽपि ज्ञेयः ॥ तत्र तु ‘ड्यापोः संज्ञाछन्दसोः’ इति इत्सो विशेषः ॥—अक्ष्णो—
इत्येतेऽननेति दर्शनं चक्षुः, तद्वाचिनोऽक्षिशब्दस्य पर्युदासादमुल्लेखस्य ग्रहणमित्याशयेनाह—अचक्षुःपर्यायादिति ॥
—गवाक्ष इति । गावः किरणाः । अक्षिवाच्यो रन्ध्रवाची, पट्टीसमासः ॥—अचतुर—॥—निपात्यन्त इति । निपा-
तनफलं तु समासविशेषनियमः, दिलोपादिकं च तदाह—आद्या इति ॥—बहुव्रीहय इति ॥ बहुव्रीहय एवेत्यर्थः । तेन
तत्पुरुषे अचत्वारो विचत्वार इत्येव भवतीति भावः । एवमुत्तरत्राप्यवधारणमूह्यम् ॥—त्रिचतुरा इति । त्रयश्चत्वारो चेति
विग्रहः । ‘संख्ययाव्यासना—’ इति बहुव्रीहिः । ‘बहुव्रीहौ संख्येये’ इति डचोऽपवादोऽच् ॥—अक्षिभ्रुवमिति । प्राप्यहृत्स-
देकवत् ॥—ऊरू चाष्टीवन्तौ चेति ॥ ‘सविथक्तीवे पुमानूः’ इत्यमरः । ‘जानूतनर्वाष्टीवदन्त्रियान्’ इति च ॥—ऊर्वष्टीवं
पदष्टीवमिति ॥ प्राप्यहृत्सदेकवद्भावः ॥—द्वन्द्वो निपात्यत इति । ‘विरूपागामपि—’ इत्येकदेशेपे बाधित्वेति शेषः ॥
—सरजसमिति । ‘अव्ययीभावे चाकाले’ इति सहस्य समासः ॥—सरजःपङ्कजमिति । ‘सरजममकरन्दनिर्भरान्’
इति माघप्रयोगस्तु चिन्त्य इति भावः ॥—निःश्रेयानिति । ‘निश्चितं श्रेयो येन’ इति विग्रहः ॥ ‘निःश्रेयस्कम्’ इति
केषांचित्प्रत्युदाहरणमशुद्धम् ॥ ‘ईयसश्च’ इति कपो निषेधान् ॥—गोष्ठेऽवेति । एतेन ‘सप्तमीतत्पुरुष एव’ इति नियमो
दर्शितः । तेन षष्ठीतत्पुरुषे ‘गोष्ठश्च’ इत्येव ॥—ब्रह्मवर्चसमिति ॥ पट्टीतत्पुरुषः ॥ एवं हस्तिवर्चसमपि ॥—पत्येति ।
‘पलं मांसमर्हति’ इति पत्यो मांसभोजी तदीयं वर्चः पत्यवर्चसम् ॥—अवतमसमित्यादि ॥ ‘अवहीनं संततं च तमः’
इति विग्रहः ॥—अन्धयतीति । ‘अन्ध दृष्ट्युपघाते’ चुरादिः ॥—अन्धमिति । गाढमित्यर्थः ॥—श्वसो—॥ ‘अ-
वसशब्दात्प्रशस्तवचनादीयशुन्’ इत्याकरविरुद्धं व्याचक्षाणा उपेक्षया इति ध्वनयति—वसुशब्द इति ॥—वसीय
इति । ‘यः कामयेत वसीयान् स्याम्’ इति श्रौतप्रयोगोऽप्यत्रानुकूल इति भावः ॥—श्वसशब्द इति । कालवाच्यप्यर्थः,
‘प्रकृते त्वर्थविशेषपरः शक्तिस्वभावात्तमेवाह—उत्तरपदार्थप्रशंसामिति । उत्तरपदार्थभूतां प्रशंसामित्यर्थः ॥—आ-
शीर्विषयमिति । षष्ठीसमासः विषयशब्दस्याजहलिङ्निर्देशः ॥ ‘उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्विषयतामाह’ इति पाठ-
न्तरं कचिदस्ति । उभयथापि आशीर्विषयताया द्योतकोऽयमिति फलितोऽर्थः ॥—अन्वच—॥ ‘रहः’ इत्यप्रकाशमुच्यते ।
‘अनुगतमवहीनं च रहः’ इति प्रादिसमासः । ‘अनुगतं रहोऽस्मिन्’ इत्यादिवहुव्रीहिर्वा ॥—तत्तरहसमिति । ‘तप्तं च

१ तत्पुरुष एवेति—उत्तरपदार्थप्रधाने इत्यादिः । २ उपशुनमिति—अव्ययीभावे एव इदम् । ३ आशीर्विषयतामिति—यद्वं
च आशीर्लिङ्गविषये एवास्य प्रवृत्तिरिति भावः ।

स्तावा वेदिः । १।१।८३। अच्यल्यष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा त्रिगुणा वाऽ-
श्वमेधादां तत्रेदं निपातनम् । वेदिरिति किम् । द्विंस्तावती त्रिंस्तावती रज्जुः । ॥ उपसर्गाद्ध्वनः । १।१।८५।
प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । ॥ न पूजनान् । १।१।८६। पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अति-
राजा ॥ ॥ स्वतिभ्यामेव ॥ नेह परमराजः । पूजनात्किम् । गामतिक्रान्तोऽतिगवः । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्षणोरित्यतः
प्रागेवायं निषेधः । नेह । सुमक्थः । स्वक्षः । ॥ किमः क्षेपे । १।१।८७। क्षेपे यः किञ्चिदन्तः परं यत्तदन्ता-
त्समासान्ता न स्युः । कुत्सितो राजा किराजा । किमखा । किंगौः । क्षेपे किम् । किराजः । किंसखः । किंगवः ।
॥ नञस्तत्पुरुषात् । १।१।८८। समासान्तो न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् । अयुरं शकटम् । ॥ पथो
विभाषा । १।१।८९। नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम् । अपन्थाः । तत्पुरुषादित्येव । अपथो देशः । अपथं
वर्तते ॥ ॥ इति समासान्ताः ॥

अलुक्समासः ।

अलुगुत्तरपदे । ६।३।१। अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः । ॥ पञ्चम्याः स्तोका-
दिभ्यः । ६।३।२। एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदे
किम् । निष्क्रान्तः स्तोकाश्चिन्तकः ॥ ॥ ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् ॥ ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उप-
चाराद् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसंख्यानादेव । ॥ ओजःस-
होऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः । ६।३।३। ओजसाकृतमित्यादि ॥ ॥ अञ्जस्त उपसंख्यानम् ॥ अञ्जसाकृतम् ।
आजवेन कृतमित्यर्थः ॥ ॥ पुंसानुजो जनुपान्थ इति च ॥ यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुपान्थो जा-
त्यन्धः । ॥ मनसः संज्ञायाम् । ६।३।४। मनसागुता । ॥ आज्ञायिनि च । ६।३।५। मनस इत्येव । मनसा
आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी । ॥ आत्मनश्च । ६।३।६। आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् ॥ ॥ पूरण इति
वक्तव्यम् ॥ पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः । जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति बहुव्रीहिवोधः । पू-

तद्रहश्च इति विग्रहः । 'परेणानधिगम्यम्' इत्यर्थः ॥—इत्यतः प्रागिति ॥ 'प्राग्वहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्ति-
कोक्तेरिति भावः ॥—किमः क्षेपे ॥ क्षेपग्रहणसिह शक्यमवक्तुम्, प्रतिपदोक्तपरिभाषया 'किं क्षेपे' इति विहितस-
मासस्यैव ग्रहणात् ॥—किराज इत्यादि । किमत्र प्रश्ने । पृष्टीसमासः कर्मधारयो वा ॥—नञस्तत्पुरुषात् ॥ 'नञः'
इति पृष्टी, 'नञः संबन्धी यस्तत्पुरुषो नञवयवकस्तासात्' इत्यर्थः ॥—अपथमिति ॥ 'नस्तद्विते' इति टिलोपः । 'अ-
पथं नपुंसकम्' इति क्लीबत्वम् ॥—अपथं वर्तते इति । अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥ इति सकलसमाससाधारणाः समा-
सान्ताः ॥

अलुक् स्यादिति ॥ प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं 'सुपो धातुः' इत्यादिना प्राप्तो लुङ् भवतीत्यर्थः ॥—स्तोकान्मुक्त इति ॥
समासप्रयोजनमैकपदमैकत्वर्थं विशेषणयोगाभावश्च । किं च 'स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तौकान्मुक्तिः' 'स्तोकान्मुक्तायाः स्तौ-
कान्मुक्तेयः' इति समुदायात्तद्विरोधोत्तरपि प्रयोजनम् ॥ न च प्राथमिकसामासिकलुको निषेधेन चरितार्थत्वाद्वाह्यतद्वि-
तनिमित्तो लुङ् दुर्वार इति शङ्क्यम् । 'सुपो धातुः' इति शास्त्रस्यैकत्वादविशेषेण लुङ्द्वयस्यापि निषेधाभ्युपगमात् ॥ इह
'स्तोकान्तिकः' इति समासशाल्पपठिता एव स्तोकादयो गृह्यन्ते, न तु 'करणे च स्तोकात्पकृच्छ्रः' इति सूत्रपठिताः ॥
समासे सुपो लुकि प्रसक्ते विधीयमानेनालुक्शाल्पेण समासशाल्पपठितानामविलम्बेनोपस्थितेर्व्याप्तिन्यायाच्च ॥ 'स्तोका-
न्तिकः' इत्यत्र ह्यर्थग्रहणादन्यान्यपि बहूनि गृह्यन्ते तदेतन्मनसि निधायाह—एवमिति ॥ द्विवचनबहुवचनान्तां तु
समासो नेष्यते, अनभिधानात् । तेन 'स्तोकाभ्यां मुक्तः' इत्यादौ वाक्यमेव ॥—शस्त्राणीति । 'प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणि-
निष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम्, अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रम्' इति याज्ञिकानां व्यवहारः ॥—ओजःस—॥
ओजसाकृतमिति । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः । कथं तर्हि 'सततनैशतमोऽवृत्तमन्यतः' इति भारविः । अत्राहुः ।
'वृत्तं वर्तने' इत्यस्मात् 'व्यञ्जे कविधानम्' इति भावे कप्रत्यये तदन्तेन षष्ठीसमासाश्रयणान्न दोष इति ॥ यत्तु केवलपदा-
धिकार एव तदन्तविधिर्न तूत्तरपदाधिकारे । तथा च 'नैशतमसा' इति तृतीयाया अलुङ् भवतीति दुर्घटवृत्त्यादावुक्तम् ॥
तत्र । 'पदाङ्गाधिकारे' इत्यत्र 'इष्टकचितं, पक्वेष्टकचितम्' इति भाष्योदाहरणादुत्तरपदाधिकारेऽपि तदन्तविधिप्रवृत्तेः ॥
—जनुषेति । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः ॥—आत्मना पञ्चम इति ॥ 'तृतीया' इति योगविभागात् समासः ॥

१ द्विंस्तावतीति—अत्र पदद्वयं बोध्यम् । २ उत्तरपदे इति—उत्तरपदशब्दः समासचरमावयवे रूढः, पदे इत्येव सिद्धे उत्तर-
ग्रहणात् । ३ पूरणप्रत्ययान्त इति—यद्यप्यत्र उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति, तथापि आत्मशब्दात्पूर्-

न्ते किम् । आत्मकृतम् । ॥ **वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः** । १६।३।७। आत्मन इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मने-
भाषाः । तदर्थे चतुर्थ्या । चतुर्थीति योगविभागात्प्रमातः । ॥ **परस्य च** । १६।३।८। परस्मैपदम् । परस्मैभाषाः ॥
॥ **हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्** । १६।३।९। हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिमारः । ॥ **ग-**
वियुधिभ्यां स्थिरः । १८।३।९। आभ्यां स्थिरस्य सप्तम्याः स्यात् । गविष्टिः । अत्र गर्वाति वचनादेवालुक् । यु-
धिष्टिः । अरण्येति लुक् । अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमाप्तः ॥ ॥ **हृदयुभ्यां च** ॥ हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ।
॥ **कारनास्त्रि च प्राचां हलादौ** । १६।३।१०। प्राचां देशे यत्कारनाम् तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् ।
मुकुटेकापोपणम् । इपदिमापकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम् । कारनादयेव, प्राचासेव, हलादादेवेति । कारनास्त्रि किम् ।
अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यैतद्व्यस्य नाम । प्राचां किम् । यूथपशुः । हलादौ किम् । अविकटोरणः । हलदन्ता-
त्किम् । नद्यां दोहो नदीदोहः । ॥ **मध्यादुरौ** । १६।३।११। मध्येगुरुः ॥ ॥ **अन्ताच्च** ॥ अन्तेगुरुः । ॥ **अमूर्ध-**
मस्तकात्स्वाङ्गादकामे । १६।३।१२। कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्धमस्तकात्किम् । मूर्धेशिखः । मन्तकशिखः ।
अकामे किम् । मुखे कामोऽस्य मुखकामः । ॥ **वन्धे च विभाषा** । १६।३।१३। हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । हन्ते-
प्रन्धः । हन्तवन्धः । हलदन्तेति किम् । गुप्तिवन्धः । ॥ **तत्पुरुषे कृति बहुलम्** । १६।३।१४। तन्मेवरसः । कोपे-
जपः । कचिन्न । कुरुचरः । ॥ **प्रावृद्दशरत्कालदिवां जे** । १६।३।१५। प्रावृजिजः । शरदिजः । कालेजः । दि-
विजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः । ॥ **विभाषा वर्षक्षरशरवरात्** । १६।३।१६। एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षजः । वर्षजः ।
क्षरजः । क्षरजः । शरजः । शरजः । वरेजः । वरजः । ॥ **यकालतनेषु कालनाम्नः** । १६।३।१७। सप्तम्या विभाषा-
लुक् स्यात् । ये । पूर्वाह्नेतरे । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णमे । पूर्वाह्णतमे । काले । पूर्वाह्णेकाले । पूर्वाह्णकाले । तने । पूर्वाह्णतने ।
पूर्वाह्णतने । ॥ **शयवासवासिष्वकालात्** । १६।३।१८। शयशयः । शयशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामेवासी ।
ग्रामवासी । हलदन्तादित्येव । भूमिशयः ॥ ॥ **अपो योनियन्मतुषु** ॥ अप्सु योनिरूपित्त्यस्य सोऽप्सुयोनिः ।
अप्सु भवोऽप्सव्यः । अप्सुमन्तावाज्यभागां । ॥ **नेन्तिसद्वध्नातिषु च** । १६।३।१९। इदन्तादिषु तप्तम्या अलुक् ।

इह प्रकृत्यादित्वात्प्रथमार्थं तृतीयेत्येके ॥ 'आत्मना कृतः पञ्चमः' इति करोतिक्रियापेक्षा मेल्यन्ते ॥—**बहुव्रीहिवोध**
इति । एकस्याप्यापाधिकभेदं परिकल्प्य वर्तिलमन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः ॥—**वैयाकरणा**—॥ व्याकरणे
भवा वैयाकरणी 'अण् ऋगयनादिभ्यः' इत्यण् । सा चात्मावाख्या चेति कर्मधारयः ॥—**आत्मन इत्येवेति** । इह 'आ-
त्मनः' इत्यननुवर्त्य 'वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या अलुक्' इति व्याख्याने तु 'परस्य च' इत्युत्तरमूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥
—**आत्मनेभाषा** इति ॥ यद्यपीयमाख्या अष्टाध्याय्यां नास्ति, तथापि धातुपाठोऽस्तीति भावः ॥ प्रकृतिविकृतिभाव-
विरहात् 'रन्धनाय स्थाली' इतिवत्समासाभावमाशङ्क्याह—**योगविभागादिति** । इहालुग्विधिसामर्थ्यादपि समाप्तः
मुवचः ॥—**परस्य च** ॥ परशब्दस्य च या चतुर्थी तस्या अलुक् स्याद्वैयाकरणाख्यायाम् ॥—**गवियुधि**—॥ स्थिर-
शब्दोऽयम् 'अजिरशिशिरः' इत्यौणादिकः किरच्प्रत्ययान्तस्तिष्ठतेर्निष्पन्नः । 'सातपद्यायोः' इति निषेधे ग्रामे वचनारम्भः ॥
—**वचनादेवेति** ॥ न च लुक् बाधित्वा परत्वादन्तरङ्गलादवादेशे 'हलदन्तात्सप्तम्याः' इत्येवालुक् सिध्यतीति वा-
च्यम् । 'अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुप् बाधते' इति लुको वर्जयस्त्वादिति भावः ॥—**हृदिस्पृक्, दिविस्पृ-**
गिति । हृदयं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः । अलुग्विधिसामर्थ्यात्कर्मणि सप्तमी, कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया वा ॥—**अवि-**
कटोरण इति ॥ 'संघाते कटच्' इति कटच्प्रत्ययान्तः । उरणो मेपः ॥—**वन्धे च विभाषा** ॥ वन्ध इति घञन्तः ॥
—**हस्तेवन्ध** इति । बहुव्रीहिरयम् । तत्पुरुषे तु 'नेन्तिसद्वध्नातिषु' इति वक्ष्यमाणेन निषेध एवेत्याहुः ॥—**अप्सव्य**
इति । दिगादित्वाद्यति ओर्गुणे वान्तादेशः ॥ प्राचा तु यतः स्थाने जं पठित्वा 'अप्सुजः' इत्युदाहृतं तदाकरविरुद्धम् ।
जे चरे च वक्तव्यम् । 'अप्सुजः अप्सुचरः' इति भाष्ये वचनान्तरदर्शनाच्च ॥ केचित्तु 'अप्सुजः' इत्युकोदाहरणद्र-
येऽपि 'हलदन्तात्' इत्यलुक्माहुः ॥—**अप्सुमन्ताविति** । कारीर्याम् 'अप्सुमे सविष्टव' 'अप्सु मे सोमो अवव्रीत'
इत्याज्यभागमन्त्रौ स्तः । तत्र ह्यप्सुशब्दोऽस्तीति तद्वारा आज्यभागयोरप्यप्सुमत्त्वम् ॥ प्राचा तु 'मतिषु' इति पठित्वा 'अ-
प्सुमतिः' इत्युदाहृतम् ॥ अत्र केचित् । अप्सुमेत्येतदनुकरणशब्दः, सप्तम्यन्तो वा । अन्ये सप्तम्यन्तात्प्रथमाया
अभावेन मनुवेव दुर्लभः । आद्ये तु लुक् प्राप्तिरेव नास्ति सप्तम्यभावात् । तथा च 'मतिषु' इति प्राचोक्तः पाठ
एव युक्तः । न च स पाठो भाष्यादौ न दृष्ट इति वाच्यम् । 'मतिषु' इति पाठस्य 'अप्सुमतिः' इत्युदाहरणस्य च भाष्य-
वृत्त्यादिपुस्तकेषु दृश्यमानत्वेन मनुष्विति पाठस्यैव काव्यदर्शनात् व्यर्थत्वाच्च । 'अस्यवामीयम्' 'कथाशुभीयम्' इत्यादाविव
लुकि कर्तव्ये 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यतिदेशाप्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरित्याहुः ॥—**नेन्तिसद्वध**—॥—**चक्रवन्ध** इति । 'तत्पुरुषे'

स्थण्डिलशायी । साङ्काश्रयसिद्धः । चक्रवदः । ॥ स्त्रे च भापायाम् । ६।३।२०। मस्य्या अलुङ् । समस्थः । भा-
पायां किम् । कृष्णोऽस्यखरेष्टः । ॥ पप्रथा आक्रोशे । ६।३।२१। चौरस्य कुलम् । आक्रोशे किम् । ब्राह्मणकुलम्
॥ ॥ वाग्द्विपश्यद्भयो युक्तिदण्डहरेषु ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ॥ ॥ आमुप्यायणाऽऽमु-
प्यपुत्रिकाऽऽमुप्यकुलिकति च ॥ अमुप्यापत्यं आमुप्यायणः । नडादित्वात्फक् । अमुप्य पुत्रस्य भाव आमु-
प्यपुत्रिका । मनोज्ञादिन्वाहुश्च । एवमासुप्यकुलिका ॥ ॥ देवानांप्रिय इति च मूर्खे ॥ अन्यत्र देवप्रियः ॥
॥ शेषपुच्छलाङ्गलेषु शुनः ॥ शुनःशेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गलः ॥ ॥ दिवश्च दासे ॥ दिवोदासः ।
॥ पुत्रेऽन्यतरस्याम् । ६।३।२२। पश्याः पुत्रे परेऽलुङ्वा निन्दायाम् । दास्याः पुत्रः । दासीपुत्रः । निन्दायां किम् ।
ब्राह्मणीपुत्रः । ॥ ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः । ६।३।२३। विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धवाचिन ऋदन्तात्पश्चा अ-
लुक् । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ॥ ॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रह-
णम् ॥ नेह । होतृधनम् । ॥ विभापा स्वसृपत्योः । ६।३।२४। ऋदन्तात्पश्चा अलुक् वा स्वसृपत्योः परयोः ।
॥ मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । ८।३।८। आभ्यां स्वसुः सस्य पो वा स्यात् समासे । मातुःस्वसा । मातुःप्वसा ।
पितुःस्वसा । पितुःप्वसा । लुक्पक्षे तु । ॥ मातृपितृभ्यां स्वसा । ८।३।८। आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य पः
स्यात्त्वामासे । मातृप्वसा । पितृप्वसा । असमासे तु मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ॥ ॥ इत्यलुक्समासः ॥

समासाश्रयविधयः ।

॥ धरूपकल्पचेलद्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ड्योऽनेकाचो ह्रस्वः । ६।३।४३। भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्या-
नेकाचो ह्रस्वः स्यात् धरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा ।
ब्राह्मणिकस्या । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि । ब्रूजः पचाद्यचि वच्चादेशगुणयोरभावो निपात्यते ।
चेलडादीनि वृत्तिविषये कुन्सनवाचीनि तैः कुत्सितानि कुन्सनैरिति समासः । ड्यः किम् । दत्तातरा । भाषितपुं-
स्काङ्किम् । आमलकीतरा । कुवलीतरा । ॥ नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् । ६।३।४४। अङ्यन्तनद्या ड्यन्तस्यै-
काचश्च धादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । ब्रह्मवन्तुतरा । ब्रह्मवन्श्रुतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा ॥ ॥ कृञ्छद्या न ॥ लक्ष्मीतरा ।
॥ उगितश्च । ६।३।४५। उगितः परा या नदी तदन्तस्य धादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु
तमिलादिष्विति पुंवत् । विद्वत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरेत्यप्युदाहृतं तन्निर्गूलम् । ॥ हृदयस्य हृल्लेखयदण्डला-
सेषु । ६।३।४६। हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृल्लासः । लेखेयणन्तस्य

इत्यनुवृत्तस्तत्पुरुष एवायं निर्णयः । बहुव्रीहौ 'बन्धे च विभापा' इति विकल्प एव ॥—पश्यतोहर इति ॥ 'पश्यन्तमनाह्लय
हरति' इत्यर्थः । 'पठो' 'चानादरे' इति पठो ॥—देवानामिति । मूर्खा हि देवानां प्रीतिं जनयन्तीति देवपशुत्वादिति मनो-
रमाया भावः । ब्रह्मज्ञानरहितः स्वात्संसारिणो मूर्खाः । ते तु यागादिकर्माप्यनुतिष्ठन्तः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यन्तं
प्रीतिं जनयन्ति । ब्रह्मज्ञानिनस्तु न तथा, तेषां यागाद्यनुष्ठानाभावात् । अतो गवादिस्थानापन्नत्वान्मूर्खा एव देवपशव
इति ॥—शेषपुच्छेति । शुन इव शेषमस्य शुनःशेषः ॥ यद्यपि शेषस्यशब्दः सकारान्तः । 'गौर्लङ्' चिह्नशेषसोः' इत्य-
मरप्रयोगात् । तथापि शीङो निपातनादौणादिके प्रत्यये अकारान्तोऽप्यस्त्येव ॥ तथा च मन्त्रः 'यस्यामुशन्तः प्रहराम
शेषम्' इति ॥ 'चिह्नशेषयोः' इति पाठे तु शेषशब्दस्य सकारान्तत्वशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥ शुनःपुच्छ इत्यादावपि बहु-
व्रीहिः, त्रयोप्यमी ऋषिविशेषाणां संज्ञाः ॥—मातुःपितुर्भ्याम् इति सूत्रे 'समासेऽङ्गलेः सङ्गः' इत्यतः समास इत्यनुवर्ति-
तम् । तत्फलं दर्शयति—असमासे त्विति । वाक्ये वैकल्पिकमपि पलं नेत्यर्थः ॥ इत्यलुक्समासः ॥

धरूपकल्प—'तरपूतमपौ चः' । 'प्रशंसायां रूपप्' । 'चिल वसने' । 'चेलद्' इति पचादौ टित्पठ्यते, ङीवर्थम् ॥—
प्रत्ययेष्विति । लेखप्रहणेन 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति ज्ञापयिष्यत इति भावः ॥—ब्राह्म-
णितरेति । 'जातेश्च' इति निषेधात् 'तसिलादिषु' इति न पुंवद्भावः ॥—चेलीति । पचादौ 'चेलद्' इति पाठात्
'दिङ्' इति ङीप् ॥—आमलकीति । आमलकीकुवलीशब्दौ वृक्षे नित्यस्त्रीलिङ्गौ ॥—नद्याः ॥ उक्तादन्यः
शेषः, स च द्विधेयाह—अङ्यन्तेति । उपलक्षणमेतत् । 'भाषितपुंस्क' इत्यपि नेह संबध्यते इत्याशयेनाह—
स्त्रीतरेति ॥—उगितः परा या नदीति ॥ ईदृशोः केवलयोरपि नदीसंज्ञेत्याश्रित्येदमुक्तम् ॥—विदुषितरेति ।
'उगितश्च' इति ङीप् 'वसोः संप्रसारणम्' ॥—वृत्त्यादिष्विति । प्रक्रियातद्व्याख्यानानि चादिशब्दग्राह्याणि ॥—अण-

१ मूर्खे इति—इदं सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनदौ न दृश्यते । २ उगितः परेति—विहितेत्यर्थः, तेनेषुमतोऽपत्यं स्त्री
पेषुमती, तत्तत्तरेत्यत्र नित्यह्रस्व इति भाष्ये स्पष्टम् ।

ग्रहणम् । घञि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव ज्ञापकम् उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नानीति । ॥ वा शोकव्य-
ज्जुरोगेषु । ६।३।५१। हृच्छोकः । हृदयशोकः । सौहार्दम् । सौहृदव्यम् । हृद्रोगः । हृदययोगः । हृदयशब्दपर्यायो
हृच्छब्दोऽप्यस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चाधर्मिदम् । ॥ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु । ६।३।५२। पृष्ठोत्तरपदेषु पा-
दस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामनजनीति पदाजिः । पदातिः । अन्यन्त्यां पादे चेतीषां प्रत्ययः । अ-
जनेव्यभावो निपाननात् । पदगः । पदोपहतः । ॥ पद्यत्यन्तदर्थे । ६।३।५३। पादस्य पत्न्यादन्तदर्थं यति परे ।
पादौ विध्यन्ति पद्याः शकंराः । अन्तदर्थं किम् । पादार्थमुदकं पाद्यम् । पादाभ्यां चेति यत् ॥ ३ इके चरता-
वुपसंख्यानम् ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः । पदोदित्वात् छन । ॥ हिमकापिहितेषु च । ६।३।५४। पद्विमम् ।
पत्कापी । पद्वतिः । ॥ ऋचः शे । ६।३।५५। ऋचः पादस्य पत्न्याच्छे पदे । गायत्री पच्छः शंसति । पादपादसि-
त्यर्थः । ऋचः किम् । पादगः कार्पापणं ददाति । ॥ वा श्रोपमिश्रशब्देषु । ६।३।५६। पादस्य पत् । पञ्चोपः ।
पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पादशब्दः ॥ ॥ निष्के चेति वाच्यम् ॥ पक्षिकः । पादनिष्कः ।
॥ उदकस्योदः संज्ञायाम् । ६।३।५७। उदमेघः ॥ ॥ उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥ श्रीरोगः । ॥ पदेषास-
वाहनध्रिषु च । ६।३।५८। उदपेषं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिवटः । समुद्रे तु पृथगे सिद्धम् ।
एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । ६।३।५९। उदकुम्भः । उदकुम्भः । एकैति किम् । उदकस्थाली । पूर-
यितव्येति किम् । उदकपर्वतः । ॥ मन्थौदनसकुविन्दुवज्रभारहारवीर्यधगाहेषु च । ६।३।६०। उदमन्थः ।
उदकमन्थः । उदौदनः । उदकौदनः । ॥ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य । ६।३।६१। इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो
वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । इकः किम् । रमापतिः । अङ्य इति किम् । गौरीपतिः । गालव-
ग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ ॥ इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम् ॥ श्रीमदः ।
श्रीमङ्गः । शुक्लीभावः ॥ ॥ अश्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम् ॥ अश्रुकुंमः । अश्रुकुटिः । अश्रुकुन्मः । अश्रुकुटिः । अकारोऽ-
नेन विधीयत इति व्याख्यान्तरम् । अश्रुकुंमः । अश्रुकुटिः । अश्रुवा कुंमो भाषणं शोभा वा यस्य सः स्त्रीवेषधारी न-
र्तकः । अश्रुवः कुटिः कौटिल्यम् । ॥ एकतद्धिते च । ६।३।६२। एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्या
आगतं एकरूप्यम् । एकक्षीरम् । ॥ उद्यापोः संज्ञाछन्दसोर्वहुलम् । ६।३।६३। रवतिपुत्रः । अजक्षीरम् । ॥ त्वे
च । ६।३।६४। त्वत्प्रत्यये उद्यापोर्वो ह्रस्वः । अजन्वम् । अजात्वम् । रोहिणिन्वम् । रोहिणीन्वम् । ॥ प्यङः सं-
प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । ६।३।६५। प्यङन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योत्तरपदयोस्तत्पुरुषे । ॥ सं-
प्रसारणस्य । ६।३।६६। संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदग-

न्तस्य ग्रहणमिति ॥ अणुप्रत्ययसाहचर्याल्लेखशब्दोऽणन्त एव निर्दिष्ट इति भावः ॥ नन्वेवं लेखग्रहणमेव व्यर्थं स्यादणु-
ग्रहणेनैव सिद्धिरत आह—ज्ञापकमिति । अत एव 'घरूपकल्पेषु तदन्तग्रहणं न' इति व्याख्यातम् ॥—सौहार्थमिति ।
ब्राह्मणादित्वात् घञ्, 'हृद्रगसिन्ध्वन्ते' इत्युभयपदवृद्धिः ॥—पादस्य पद—॥ उत्तरसूत्रे पदग्रहणात्पदस्यचमदन्तः,
सौत्रो विभक्तिभूक्तुः । तदाह—अदन्तादेश इति । तेन 'पदगः' इत्यादि सिद्धम् ॥—पद्या इति । 'विध्यत्यधनुषा' इति
यत् ॥—पाद्यमिति । 'पादार्थाभ्यां च' इति यत् । पूर्वसूत्रे आज्यादिषु प्राण्यङ्गत्वेव करणत्वसंभवादिहापि तद्वचन एव
पादशब्दो गृह्यते, न परिमाणवचनः । तेन 'द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीते द्विषाघं, त्रिषाघम्' इत्यत्र 'पगपादमाप-' इति यति
पदादेशो न भवति ॥ एतच्च वृत्तिहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टम् ॥—पत्कापीति ॥ 'सुव्यजाती-' इति गितिः ॥—पद्वति-
रिति । कर्मणि क्तिन् ॥—ऋचः ॥ 'शे' इति शस्प्रत्ययस्येदमनुकरणम्, लोमादिषु पादशब्दस्य पाठाभावान्नत्वर्थे शो
न संभवतीति भावः ॥—पच्छ इति । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शस् ॥—उदमेघ इति ॥ सादृश्यात्पुरुषत्वर्थे
संज्ञा ॥—उदपेषमिति ॥ 'सिंहने पिपः' इति णमुल् ॥—उदधिरिति । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः । 'कर्मण्यधि-
करणं च' इति किप्रत्ययः ॥—उदमन्थ इति ॥ द्रवद्रव्यसंस्कृताः सक्तवो मन्थः । 'उदकेन मन्थः' इति विग्रहे 'तृतीया'
इति योगविभागात्समास इति हरदत्तः ॥—शुक्लीभाव इति ॥ 'ऊर्यादिन्विडाचश्च' इति च्यन्तत्वाभिप्रायत्वेऽव्ययत्वम् ॥
—अश्रुकुंम इत्यादि । 'अश्रुकुंमश्च अश्रुकुंमश्च अश्रुकुंमश्चेति नर्तकः' इत्यमरः ॥ 'तन्त्री प्रमीला अश्रुकुटिः अश्रुकुटिः द्वियाम्'
इति च ॥—एकतद्धिते—॥ 'एक' इति लुप्तषष्ठीकं तदाह—एकशब्दस्येति ॥ ह्रस्वविधानमस्य टावन्ते एवोपयुज्यते ।
न तु केवले, स्वभावत एव ह्रस्वादतो व्याचष्टे—एकस्या आगतमित्यादि ॥—प्यङः—॥ इह तत्पुरुषपदेन पूर्वपद-
मुत्तरपदं चाक्षिप्यते, तत्र प्यङा पूर्वपदस्य विशेषणात्तदन्तं गृह्यत इत्याह—प्यङन्तस्येति ॥—पुत्रपत्योरुत्तरपद-
योरिति । 'पुत्रपत्यन्तयोः' इति व्याख्याने तु 'कारीषगन्ध्यापरमपुत्रः' इत्यादावितिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥—संप्र-
सारणस्य ॥ 'उत्तरपदे' इत्यधिक्रियते 'दूलेपे-' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते तदाह—दीर्घः स्यादुत्तरपद इति ।
'हलः' इति दीर्घोऽत्र न प्रवर्तते, प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेनाहसंज्ञाया अप्रवृत्तेः ॥—कौमुदगन्ध्या इति । कुमुदगन्धे-

न्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न । (प) स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन इति तदादिनियमप्रतिपत्त्यात् । परमकारीपगन्धीपुत्रः । उपसर्जते तु तदादिनियमाद्धे । अतिकारीपगन्धीपुत्रः । ॥ वन्धुनि बहुव्रीहौ । ६।३।१४। वन्धुशब्द उत्तरपदे प्यङ्गः संप्रसारणं स्यादबुद्धीर्है । कारीपगन्ध्या वन्धुरस्येति कारीपगन्धीवन्धुः । बहुव्रीहविति किम् । कारीपगन्ध्याया वन्धुः कारीपगन्ध्यावन्धुः । ह्रीवनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ॥ ॥ मातृजमातृकमातृपुत्रा च ॥ कारीपगन्धीमातः । कारीपगन्ध्यामातः । कारीपगन्धीमातृकः । कारीपगन्ध्यामातृकः । कारीपगन्धीमाता । कारीपगन्ध्यामाता । अस्मादेव निपातनाम्नातृशब्दस्य मातृजादेशः कठिवकलपश्च । बहुव्रीहविवेदम् । नेह कारीपगन्ध्याया माता कारीपगन्ध्यामाता । चित्त्वसामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते । ॥ इष्टकपीकामालानां चित्तूलभारिपु । ६।३।६५। इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचित्तुलपक्षेष्टकचित्तुलम् । इपीकतूलम् । मुञ्जैपीकतूलम् । मालभारी । उपलमालभारी । ॥ कारेसत्यागदस्य । ६।३।७०। मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ॥ ॥ अस्तोश्चेति वक्तव्यम् ॥ अस्तुङ्कारः ॥ ॥ धेनोर्भव्यायाम् ॥ धेनुम्भव्या ॥ ॥ लोकस्य पृणै ॥ लोकमृणः । पृण इति मूलविभुजादित्वात्कः ॥ ॥ इत्येऽनभ्याशस्य ॥ अनभ्याशमित्यः । दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः ॥ ॥ भ्राष्ट्रमिन्धे ॥ भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ॥ ॥ गिलेऽगिलस्य । तिमिङ्गिलः । अगिलस्य किम् । गिलगिलः ॥ ॥ गिलगिले च ॥ तिमिङ्गिलगिलः ॥ ॥ उष्णभद्रयोः करणे । उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् । ॥ रात्रेः कृति विभाषा । ६।३।७२। रात्रिङ्कारः । रात्रिचरः । रात्रिमयः । रात्र्यतः अखिदर्थमिदं सूत्रम् । खिति तु अरुद्विपदिति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिमन्यः । ॥ सहस्य सः संज्ञायम् । ६।३।७८। उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां किम् । सहयुध्वा । ॥ ग्रन्थान्ताधिके च । ६।३।७९। अनयोः परयो सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्तं ज्योतिषमधीते । सद्रोणा खरी । ॥ द्वितीये चानुपाख्ये । ६।३।८०। अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयाऽनुमीयते । ॥ समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु । ६।३।८४। समानस्य सः स्यादुत्तरपदे ननु मूर्धादिषु । अनु आता सगर्भ्यः अनु सखा सयूथ्यः । योनः सनुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे सगर्भसयूथसनुताद्यत् । अमूर्धादिषु किम् । समानमूर्धा । समानप्रभृतयः । समानोदकाः । समानस्येति योगो विभज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीयमित्यादि सिद्धमिति

रपत्वं स्त्री कौमुदगन्ध्या 'तस्यापत्यम्' इत्यणि कृते 'अणिजोः' इति घ्यङादेशः, 'यङश्चाप्' ॥ ननु 'कौमुदगन्धीपुत्रः' इत्यादौ 'इको ह्रस्वोऽथो गालवस्य' इति ह्रस्वेन भाव्यम्, दीर्घविधानं तु पक्षे सावकाशमित्यत आह—व्यवस्थितविभाषयेति ॥—नेहेति । संप्रसारणमिह नेत्यर्थः ॥—अतिकारीषेति । कारीपगन्ध्यामतिकान्तोऽतिकारीपगन्ध्याः, तस्य पुत्रः ॥—इष्टकचित्तमिति ॥ 'कर्तृकरणे कृता' इति तृतीयासमासः ॥—पक्षेष्टकचित्तमिति । पदाधिकारात्तदन्तविधिः प्रवर्तते इति भावः ॥—मालभारीति । 'मालां विभार्ति' इत्यर्थः । 'सुप्यजातौ—' इति णिनिः । 'हारिषु' इति पाठान्तरम् ॥—कारे सत्या—'अरुद्विपत्—' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—मुम् स्यादिति । सत्यङ्कारः शपथकरणम् । अशपथेऽपि 'सत्यादशपथे' इति डाचं बाधित्वा परलान्मुमेव । अगदङ्कारो वैद्यः । 'अस्तुङ्कारोऽभ्युपगमः' ॥ अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ॥—धेनुम्भव्येति । भविष्यन्ती धेनुरित्यर्थः ॥ 'भव्यगेय—' निपातनात्कर्तरि कृत्यः । 'धेनुश्चासौ भव्या चेति विग्रहः' ॥ गौतमस्मृतौ तु 'अधेनुधेनुभव्या' इत्यत्र 'आर्षत्वान्मुत्र' इति बोध्यम् ॥—लोकं पृण इति । पृणधातुः प्रीणनार्थः । 'पृणतिः पूरणकर्मा' इति तु हरदत्तः ॥—अनभ्याशमित्य इति । अभ्याशं समीपं तद्विन्नमनभ्याशम् 'एतिलुशास्तृहजुषः' इति इणः क्यप् ॥—भ्राष्ट्रमिन्ध इति । कर्मण्यपि उपपदसमासः ॥ एवमग्निमिन्धोऽपि ॥—गिले गिलस्य ॥ 'गिलशब्दे उत्तरपदे अगिलस्य मुम्' इत्यर्थः ॥—तिमिङ्गिल इति । मत्स्यविशेषः । गिरतेर्मूलविभुजादित्वात्कः । 'अचि विभाषा' इति लत्वम् ॥—गिलगिले चेति । 'गिलं गिलति इति गिलगिलः, तिमिनां गिलगिलः' इति विग्रहे इदमारब्धम् ॥—रात्रेः कृ—॥ उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावेऽपि रात्रिशब्दात्परत्र कृतोऽसंभवात्कदन्त उत्तरपदे अयं विधिरित्याशयेनोदाहरति—रात्रिचर इति ॥ यद्यप्याचारकिंवन्तात् ण्वुलादिः संभवति । तथापि विलम्बितोपस्थितिकत्वात्स न गृह्यत इति भावः ॥—नित्यमेवेति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥—रात्रिमन्य इति । 'आत्ममाने खश्च' इति खश्च सार्वधातुकत्वात्तस्मिन्परे द्यन् ॥—सहयुध्वेति ॥ 'सहे च' इति कनिप् । स्त्रिया-मपि 'वनो न हशः' इति निषेधात् ङीवौ न ॥—समुहूर्तमिति ॥ अन्तवचनेऽव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्यत्र कालपर्युदासादप्राप्ते सभावे ग्रन्थान्तग्रहणम् ॥—द्वितीये—॥ 'अप्रधानो यः स द्वितीयः' इति लोकप्रसिद्धम्, उपाख्यं प्रत्यक्षं तद्विषयमनुमेयं तदाह—अनुमेये इति ॥—साराक्षसीकेति । 'नद्यतश्च' इति कप् ॥—योगो विभज्यत

१ धेनुम्भव्येति—मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, अत एव भव्याशब्दस्य परनिपातः । २ स इति—अयं च सादेशो निपातनाददात्त इति भाष्ये स्थितम् ।

काक्षिशा । अथवा सहस्रवदः सहस्रवचनोऽप्यस्ति । सदृशः सम्यक् समन्वीति यथा । तेषामसम्बन्धविग्रहो बहुव्रीहिः ।
समानः पञ्चोऽर्थेत्यादि । ॥ ज्योतिर्जगत्पदरात्रिनाशितारगोत्रमप्यथालक्षणयोवचनवन्धुषु । ॥ १३।१।८५ ॥ एषु
द्वादशसूत्रपरपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपद इत्यादि । ॥ चरणे ब्रह्मचारिणि । ॥ १३।१।८६ ॥ ब्रह्मचा-
रिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणः शङ्का । क्लृप्त वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म-
तत्त्वरीति ब्रह्मचारी । समानः सः सब्रह्मचारी । ॥ तीर्थे ये । ॥ १३।१।८७ ॥ तीर्थे उत्तरपदे योर्दो प्रत्यये विवक्षिते स-
मानस्य सः स्यात् । सतीर्थः, एकगुरुकः । समानतीर्थैर्वासीति यत्प्रत्ययः । ॥ विभापोदरे । ॥ १३।१।८८ ॥ योर्दो प्रत्यये
विवक्षिते इत्येव । सोदर्यः । समानोदर्यः । ॥ द्वादशवतुषु । ॥ १३।१।८९ ॥ सदृक् । सदृशः ॥ ॥ ॥ इक्षे चेति वक्त-
व्यम् ॥ सदक्षः । वतुरुत्तरार्थः । ॥ इदं किमोरीशकी । ॥ १३।१।९० ॥ द्वादशवतुषु इदम् ईश किमः की स्यात् ।
ईदक् । ईदशः । कीदक् । कीदशः । वतूदाहरणं वक्ष्यते । दक्षे च । ईदक्षः । कीदक्षः । आ सर्वतान्नः । दक्षे च ।
तादक् । तादशः । तावान् । तादक्षः । दीर्घः । सर्वोत्वे । असूदक् । असूदशः । असूदक्षः । ॥ समासेऽहुलेः सङ्गः
। ॥ १३।१।९० ॥ अहुलिशब्दान्पञ्चस्य सत्य सूर्ध्वन्यः स्यात्समासे । अहुलिपङ्गः । समाने किम् । अहुलेः सङ्गः । ॥ भीरोः
स्थानम् । ॥ १३।१।९१ ॥ भीरुशब्दात् स्थानस्य सत्य सूर्ध्वन्यः स्यात्समासे । भीरुस्थानम् । असमाने तु । भीरोः स्थानम् ।
॥ ज्योतिरायुषः स्तोमः । ॥ १३।१।९२ ॥ आभ्यां स्तोमस्य सत्य सूर्ध्वन्यः स्यात्समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासे
किम् । ज्योतिषः स्तोमः । ॥ सुपामादिषु च । ॥ १३।१।९३ ॥ सत्य सूर्ध्वन्यः । शोभनं मान यस्य सुपामा । सुपन्धिः । ॥ एति
संज्ञायामगात् । ॥ १३।१।९४ ॥ सत्य सूर्ध्वन्यः । हरिपेणः । एति किम् । हरिसत्त्वम् । संज्ञायाम् किम् । पृथुमेनः । अगकारा-
त्किम् । विष्वक्सेनः । इण्कोरित्येव । सर्वसेनः । ॥ नक्षत्राद्वा । ॥ १३।१।९५ ॥ एति सत्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो-
वा । रोहिणीपेणः । रोहिणीमेनः । अगकारात्किम् । शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोऽयम् । ॥ अपष्ट्यतृतीयास्थ-
स्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु । ॥ १३।१।९६ ॥ अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशी-
रादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदृतिः । अन्यद्रागः ।
अन्यदीयः । अपष्टीत्यादि किम् । अन्यस्याऽन्येन वाशीः अन्याशीः । कारके छे च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकः,
अन्यत्कारः । अन्यस्यायमन्यदीयः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः । ॥ अर्थे विभाषा । ॥ १३।१।९७ ॥ अन्यदर्थः । अन्या-
र्थः । ॥ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । ॥ १३।१।९८ ॥ अजादावुत्तरपदे । कुम्भितोऽश्वः कदम्बः । कदम्बम् । तत्पुरुषे किम् ।
कृशो राजा ॥ ॥ ॥ त्रौ च ॥ कुम्भितान्त्रयः कन्नयः । ॥ रथवदयोश्च । ॥ १३।१।९९ ॥ कदम्बः । कदम्बः । ॥ तृणे च
जातौ । ॥ १३।१।१०० ॥ कत्तणम् । ॥ का पथ्यक्षयोः । ॥ १३।१।१०१ ॥ कापथम् । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अ-
क्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा । ॥ ईपदर्थे । ॥ १३।१।१०२ ॥ ईपजलं काजलम् । अजादावपि परम्पराकादेशः । कान्तः । ॥ वि-

इति ॥ एतदर्थमेव च्छान्दसमपि 'समानस्य च्छन्दसि' इति सूत्रनिर्होपन्यस्तमिति भावः ॥—**बहुव्रीहिरिति** । तेन 'बोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः प्राप्नोतीति भावः ॥—**सज्योतिरिति** । समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः । यस्मिन् ज्योतिपि आदिष्ये नक्षत्रे वा संजातं तदस्तमयपर्यन्तमनुवर्तमानमाशौचं सज्योतिः इत्युच्यते ॥ इह 'समानमध्यमध्यम-वीराश्च' इति प्रतिपदोक्त एव समासो न गृह्यते, 'सहस्रगणामेकशेषः—' इति विज्ञात् । किं तु बहुव्रीहिरपि इति हरदत्तः ॥—**ब्रह्मचारीति** । 'व्रत' इति णितिः ॥—**सब्रह्मचारीति** । समानो ब्रह्मचारी इत्यर्थः । ब्रह्मचारिणश्च समानत्वं ब्रह्मणः समानत्वात् । ततश्च 'समाने ब्रह्मणि व्रतचारी' इति फलिनोऽर्थः ॥—**तीर्थे** ॥—'ये' इत्यकारो न विवक्षितः । प्रत्यये इति विशेष्यं तु व्याख्यानाल्लभ्यते । तेन 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिविविधिरित्याह—**यादां प्रत्यय इति** ॥—**वि-वक्षित इति** । उत्तरपदमात्रनिमित्तः समासोऽन्तरङ्गः, समासप्रकृतिनसुवन्तानां यत्प्रत्ययः, अतस्तस्य परत्वं न संभवतीत्याशयेनेदमुक्तम् ॥—**सोदर्य इति** ॥ 'समानोदरे शयितः' इत्यर्थे प्रत्ययात्प्राक् समानस्य सभावे कृते 'सोदराद्यः' इति यः । सभावाभावपक्षे तु 'समानोदरे शयित ओ बोदात्तः' इति यानि समानोदर्यः ॥—**सदृक् । सदृश इति** ॥ 'समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्' इति दृशेः क्तिन्कञौ ॥—**दीर्घ इति** ॥ अदसश्चाप्ये कृते सवर्णदीर्घे इत्यर्थः ॥ एतच्च पूर्वोत्तरोदाहरणान्वयि ॥—**भीरोः स्थानमिति** ॥ विसर्जनीयव्यवधानेऽपि षत्वप्राप्तिरस्ति ॥—**ज्योतिपः स्तोम इति** ॥ 'इदं ज्योतिः स्तोमोऽयम्' इति प्रयुदाहर्तुमुचितम् ॥—**एति संज्ञायामिति** ॥ सुषामाद्यन्तर्गणसूत्रमेतत् ॥ एवं 'नक्षत्राद्वा' इत्यपि ॥—**विष्वक्सेन इति** । चर्व्वस्यासिद्धत्वाद्भकारेण व्यवधानमस्तीति भावः ॥—**अषष्ठ्य** ॥—अन्यदाशीरित्यादयः कर्मधारयाः ॥—**नायं निषेध इति** । एतच्च 'अषष्ठीतृतीयास्थ—' इत्येव सिद्धे निषेधान्नित्यत्वज्ञापनार्थाद् द्विर्नैव उपादानाल्लभ्यत इत्याहुः ॥—**त्रौ च** ॥ अनजायर्थमिदं वार्तिकं 'कन्यादिभ्यो ढक्ञ्' इति निर्देशेनैव सिद्धम् ॥—**कापथ-**

१ अथवेति—अनेन पश्चान्तरोपन्यासेन योगविभागस्य भाष्यानारुढत्वमिति द्योतयति । २ यादाँ प्रत्यये इति—तिरनुबन्धक-
परिभाषा तु नेहोपतिष्ठते, तीर्थान्ताग्निरनुनासिकस्यासंभवात् ।

भाषा पुरुषे । ६।३।१०६। कापुरुषः । कपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईपदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधाश्लेषमेव । ईपन्तु-
रूपः कापुरुषः । ॥ कवं चोष्णे । ६।३।१०७। उष्णशब्दे उत्तरपदे कोः कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम् । को-
ष्णम् । कदुष्णम् । ॥ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । ६।३।१०९। पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव
साधुनि स्युः । पृषतः उदरं पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य बः उत्तरपदादेश्च लत्वम् ॥ भ-
वेद्वर्णागमादसं सिंहो वर्णविपर्ययात् । गृहोन्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥ १ ॥ ॥ दिक्शब्देऽयस्तीरस्य
तारभावो वा ॥ दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम् । उत्तरतीरम् ॥ ॥ दुरो दाशनाशदमध्येषूत्वमुत्तर-
पदादेः ण्वत्वं च ॥ दुःखेन दाश्यते दूडाशः । दुःखेन नाश्यते दूणाशः । दुःखेन दभ्यते दूडभः । खलु त्रिभ्यः ।
दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति दूह्यः । आतश्चेति कः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति वृसी । ब्रुवच्छब्दस्य वृ
आदेशः, सदेरधिकरणे ङङ् । आकृतिगणोऽयम् । ॥ संहितायाम् । ६।३।११४। अधिकारोऽयम् । ॥ कर्णे लक्षण-
स्याऽविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रसुवस्वस्तिकस्य । ६।३।११५। कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः ।
द्विगुणाकर्णः । लक्षणस्य किम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनां किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भि-
न्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः । ॥ नहिवृतिवृषिष्यधिरुचिसहितनिषु कौ । ६।३।
११६। क्विबन्तेषु एषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । अभीरुक् । कृतीपद् ।
परीतत् । क्वचित् किम् । परिणहनम् । विभाषा पुरुष इत्यतो मण्डूकश्रुत्या विभाषानुवर्तते सा च व्यवस्थिता । तेन
गतिकारकयोरेव । नेह । पटुरुक् । तिगमरुक् । ॥ वनगियोंः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् । ६।३।११७।
कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । ॥ वनं पुरगामिश्रकासिभ्रकासारिका-
कोटराग्नेभ्यः । ८।४।४। वनशब्दोत्तरपदस्य एभ्य एव ण्वत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोट-
रादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां ण्वत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्नेशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रका-
मिति ॥ कुरिततः पन्थाः । 'ऋक्पूर्वभूः' इति समासान्तः । 'पथः संख्याव्ययादेः' इति ननुसकत्वम् ॥—अप्राप्तवि-
भाषेति ॥ 'ईषदर्थे' इत्यस्याननुवृत्तेरिति भावः ॥—पृषोदरप्रकाराणीति । आदिशब्दो हि न व्यवस्थावचनः, यथोप-
दिष्टपदानर्थक्यादिति भावः ॥—शिष्टैरिति । अध्याहारलभ्यमिदम् 'यथोपदिष्टम्' इत्यत्र यथाथेऽय्ययीभावः । उपदि-
शिश्चोच्चारणक्रियः । 'यानि यानि शिष्टैरुपदिष्टानि' इत्यर्थः ॥ एवं स्थिते फलितमाह—यथोच्चारितानीति ॥—तथै-
वेति । समासपदविषयकमिदम् । उत्तरपदाधिकारात् । निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानाम् 'उणादयो बहुलम्' इत्येव
सिद्धेः ॥ यद्यपि समासविषयकमेवेति नियमो न युज्यते, हेससिंहशब्दयोरपि प्राचां कारिकायामुदाहृतत्वात् । तथापि
तत्कारिकायां यथाज्ञान्दाध्याहारेण दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं तयोरुपन्यासः कृतो, न तु प्रकृतसूत्रोदाहरणत्वेनेति नियमोक्तिः सम्य-
गेवेत्याहुः ॥—वर्णागमादिति । हन्तेः पचाद्यचि सगागमः ॥—विपर्ययादिति । हिंसेषु पचाद्यचि हकारसकारयोः
स्थानव्यत्ययः ॥—दिक्शब्देऽय इति । वार्तिकमिदम् । 'दुरो दाशनाश' इत्यप्येवम् ॥—खलु त्रिभ्य इति । दाश-
नाशदभेति त्रयोऽपि 'ईषदुःसुषु' इति खलुप्रत्ययान्ता इत्यर्थः ॥—वृसीति । 'मुनीनामात्मनं वृसी' ॥ आकृतिगणोऽयमिति ।
तेन 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तु काममनसोरपि । समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युद्धघ्नो' इत्यपि संगृहीतम् ॥ कृत्यान्ते
उत्तरपदे अवश्यमः अन्तं लुम्पेत् । अवश्यगन्तव्यः, अवश्यसेव्यः ॥ तथा तुमः काममनसोः परतः अन्तं लुम्पेत् । ग-
न्तुकामः, गन्तुमनाः ॥ समो हितततयोः अन्तं वा लुम्पेत् । सहितः संहितः । सततः संततः ॥ युद् घञ् च एतयोः यः पच
धातुः तस्मिन्परे मांसस्यान्तं लुम्पेत् । मांसपचनी मांसपाकः । इह संयोगान्तलोपोऽपि शिष्टोच्चारणात्नेति बोध्यम् ॥—सं-
हितायामिति ॥ तेन 'द्विगुणाकर्णः' इत्यादौ अवग्रहे दीर्घो न भवतीति सूत्राशयमुत्प्रेक्षयन्ति—अधिकारोऽयमि-
ति । तेन 'विष्माहि ला' इत्यादौ पदकाले 'द्यचोतस्तिङः' इति दीर्घो नेत्यादिप्रयोजनान्यूह्यानीति ॥—नहिवृति—
'णह वन्धने, वृत्त वर्तने, वृषु सेचने, व्यथ ताडने, रुच दीप्तौ, षह मर्षणे, तनु विस्तारे' ॥—क्विबन्तेष्विति । उत्तरपदेषु
इति शेषः । तेन 'दिवसेषु रुक्' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥—उपानदिति । संपदादिवात्कर्मणि क्तिप् ॥ 'निवर्तते' इति नी-
वृत् ॥ 'प्रवर्षति' इति प्रावृट् । 'मर्माणि विध्यति' इति मर्मावित् । व्यथेः 'गृहिज्या' इति संप्रसारणम् ॥ निरोचते इति नीरुक् ॥
'ऋतिं सहते' कृतीषट् । 'पूर्वपदात्' इति षत्वमिति हरदत्तः । 'सहेः पृथनर्ताभ्यां च' इत्यत्र 'सहेः' इति योगविभागाच्चकार-
स्यानुक्तसमुच्चयाद्वेत्यन्ये । सुषामादेराकृतिगणत्वादित्यपरे । 'परितनोति' इति परीतत् । 'गमः कौ' इत्यत्र 'गमादीनामिति वा-
च्यम्' इत्युक्तैर्नलोपः ॥—वनं पुरगा—'व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमा' इत्याह—वनशब्दस्येति ॥—एभ्य एवेति । कृत-
दीर्घेभ्यः पुरगादिभ्य एव परस्य ण्वत्वमित्यर्थः । 'एभ्यो वनस्यैव ण्वत्वं नान्येषाम्' इति विपरीतनियमशङ्का तु न भवति, वनाद-
न्यस्मिन्नुत्तरपदे पुरगादीनां दीर्घान्तत्वासंभवात् ॥—नियमार्थ इति ॥ अयं भावः 'पुरगामिश्रका' इति दीर्घनिर्देशादसं-

१ लक्षणस्येति—यत्पञ्चानां स्वामिविशेषज्ञानार्थं दात्राकारादिचिह्नं क्रियते तदिह लक्षणम् । २ अष्टकर्ण इति—अष्टसंख्या-
लिपिचिह्नकर्ण इत्यर्थः । एवमग्रेऽप्युक्तम् ।

वणम् । सिन्धकावणम् । सारिकावणम् । कोटरावणम् । एभ्य एवेति किम् । असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्नादिषु निपातनात्ससम्भ्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किशुलुकागिरिः । ॥ ३ ॥ वले ॥ ६३॥११८॥ वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कृपीवलः । ॥ ३ ॥ मत्तौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ६३॥११९॥ अमरावती । अनजिरादीनां किम् । अजिरवती । बह्वचः किम् । ग्रीहिमती । संज्ञायामियेव । नेह । वलयवती । ॥ ३ ॥ शरादीनां च ॥ ६३॥१२०॥ शरावती । ॥ इकोवहेऽपीलोः ॥ ६३॥१२१॥ इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे । कृपीवहम् । इकः किम् । पिण्डवहम् । अपीलोः किम् । पीलवहम् ॥ ॐ अपीत्वादीनामिति वाच्यम् ॥ दाहवहम् । ॥ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ ६३॥१२२॥ उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद्वयन्ते परे ननु मनुष्ये । परीपाकः । परिपाकः । अमनुष्ये किम् । निषादः । ॥ इ-कः काशे ॥ ६३॥१२३॥ इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । वीकाशः । नीकाशः । इकः किम् । प्रकाशः । ॥ अ-घ्नः संज्ञायाम् ॥ ६३॥१२४॥ उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायां किम् । अष्टपुत्रः । ॥ चितेः कपि ॥ ६३॥१२५॥ एकचितीकः । ॥ नरे संज्ञायाम् ॥ ६३॥१२६॥ विश्वानरः । ॥ मित्रे चपो ॥ ६३॥१२७॥ विश्वामित्रः । ऋषौ किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥ ॐ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः ॥ श्वदन्तः, इत्यादि । ॥ प्रनिरन्तः शरेभ्युक्षाम्नकार्ण्यखदिरपीयूषाभ्योऽसंज्ञायामपि ॥ ६३॥१२८॥ एभ्यो वनस्य गत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्ण्यवणम् । इह पात्परत्वाण्णत्वम् । ॥ विभाषौपधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६३॥१२९॥ एभ्यो वनस्य गत्वं वा स्यात् । दुर्वावणम् । दुर्वावनम् । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् ॥ ॐ व्यञ्ज्यज्भ्यामेव ॥ नेह । देवदारुवनम् ॥ ॐ इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ इरिकावनम् । मिरिकावनम् । ॥ वाहनमाहितात् ॥ ६३॥१३०॥ आरोप्य यदुहते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य गत्वं स्यात् । इधुवाहनम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्लुटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् । ॥ पानं देशे ॥ ६३॥१३१॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य गत्वं स्याद्देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः ।

ज्ञायां दीर्घाभावेन संज्ञायामेव गत्वमिति फलितम् । एवं च 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इत्यनेनैव वनस्य गत्वे सिद्धे पुनरपि कृतदीर्घस्य पुरगादिपञ्चकस्य गत्वविधौ निर्देशो नियमार्थ एवेति ॥—विध्यर्थ इति । असंज्ञात्वेन 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः । न च पुरगाग्रहणमपि विध्यर्थमेव, गकारव्यवधानेन 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्यस्य प्राप्त्यभावादिति वाच्यम् । 'अगः' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वं स्वीकृत्य 'गान्तात्पूर्वपदात्परस्य गत्वं न' इति व्याख्यानात् । पुरगाशब्दस्य त्वकारान्तत्वात् 'अगः' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अत एव 'अगः' इत्यस्य 'ऋगयनम्' इत्येकमेवोदाहरणमिति 'अपृगयनादिभ्यः' इति निर्देशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यातमाकरे ॥—पुरगावणमित्यादि । नरकविशेषस्य संज्ञा ॥—असिपत्रवनमिति । 'एभ्यो वनस्यैव' इति विपरीतनियमे तु गत्वमत्र दुर्वारमिति भावः ॥ समन्वयार्थस्य प्रातिपदिकार्थे अन्तर्भावादाह—प्रथमेति ॥ किशुलुकादीनामुदाहरणमाह—किशुलुकागिरिरिति । आदिशब्दप्राधान्यात् 'अन्ननागिरिः' इत्यादयः ॥—किशुलुकेति किम् । कृष्णगिरिः । रामगिरिः ॥—कृपीवल इति ॥ 'रजःकृष्याद्युतिः' इत्यादिना मत्वर्थे वलच् ॥—अमरावतीति ॥ 'मादुपधायाश्च' इति, 'संज्ञायाम्' इति वा मनोर्मस्य वः ॥ घञ्मात्रस्योत्तरपदत्वासंभवादाह—घञन्त इति ॥—निषाद इति । पुलिन्दो मनुष्यजातिः । 'निषीदत्यस्मिन्पाम्' इति निषादः, 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ् ॥ कथं तर्हि दौवारिके प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेत् । अत्राहुः । प्रतिहारो द्वारम् । तात्पर्यात्ताच्छब्दमिति ॥—एकचितीक इति । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् ॥ 'दंष्ट्रा' इति वार्तिके दीर्घान्तः पठ्यते ॥ केचित्तु हस्वान्तं पठित्वा 'श्वादंष्ट्रः' इति बहुव्रीहौ दीर्घमाहुः, न तु तत्पुरुषे ॥—इह षादिति ॥ 'कार्द्व्य' इति तालव्यपाठस्त्वनार्थ इति भावः ॥—वनस्पतिभ्यो वनस्य गत्वमुदाहरति—शिरीषवणमिति ॥ ननु 'वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तरपुष्पाद्वनस्पतिः' इत्यमरकोशादयस्य पुष्पं विनैव फलप्रादुर्भावः स वनस्पतिः, स चोदुम्बरादिः । शिरीषस्य न तथा, तस्य पुष्पफलोभयसत्त्वादतो गत्वमिह कथमिति चेत् । अत्राहुः । वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते । अत्र 'लुपि युक्तवत्' इति मूत्रस्थं भाष्यं लिङ्गम् । तत्र हि 'व्यक्तिवचने किम् । शिरीषाणामद्वर्भवो ग्रामः शिरीषाः, तस्य वनं शिरीषवनमित्यत्र गत्वे कर्तव्ये वनस्पतित्वमप्यतिदिश्येत' इत्युक्तम् ॥ तच्च शिरीषाणां वनस्पतित्वे संगच्छते नान्यथेति दिक् ॥—व्यञ्ज्यज्भ्यामेवेति । व्यञ्ज्यज्भ्यामाश्रयणादिति भावः । ओषधिल्लाहप्राप्ते प्रतिषेधमाह—इरिकादिभ्य इति । एतदपि व्यवस्थितविभाषाज्ञानादेव सिद्धम् ॥

१ असिपत्रवनमिति—नरकविशेषस्य संज्ञा । २ वले इति—अयं च प्रत्यय एव गृह्यते, यथोपदिष्टमित्यस्यानुवृत्तेः । तेनाजन्ते वल्गुताौ न दीर्घः । संज्ञायामेवेदम्, तेन पुत्रवल इत्यत्र न दीर्घः ।

पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्युट् ॥ वा भावकरणयोः । ८।४।१०। पानस्येत्येव । क्षीरपाणम् । क्षीरपानम् ॥
 ✽ गिरिनद्यादीनां वा ॥ गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणितम्बा । चक्रणितम्बा । ॥ प्रातिपदिकान्तनुम्बिभ-
 क्तिषु च ॥ ८।४।११। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते, माषवापिणौ ।
 नुमि, व्रीहिवापाणि । विभक्तौ, माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम् ।
 नेह । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अनएव नुमग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्बिधानात्तदङ्गो हि नुम् नतृत्तरपदस्य ।
 किञ्च । ग्रहिण्वक्षित्यादौ हि वेर्नुमो णत्वार्थमपि नुमग्रहणम् । प्रेन्वनमित्यादौ तु क्षुभ्रादित्वाच्च ॥ ✽ युवादेर्न ॥
 रम्ययुना परिपक्वानि । एकाजुत्तरपदे णः । नित्यमित्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति हरिमाणी । नुमि, क्षीर-
 पाणि । विभक्तौ, क्षीरपेण । रम्यविणा । ॥ कुमति च ॥ ८।४।१२। कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरि-
 कामाणि । हरिकामेण । ॥ पदव्यवायेऽपि ॥ ८।४।१३। पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन । चतु-
 रङ्गयोगेन ॥ ✽ अतद्धित इति वाच्यम् ॥ आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण । ॥ कुस्तुम्बुरुणि जातिः । ६।१।
 १४३। अत्र सुणिपात्यते । कुस्तुम्बुरु धान्याकम् । ह्रीबत्वमतन्नम् । जातिः किम् । कुतुम्बुरुणि । कुत्सितानि ति-
 न्दुकीफलानीत्यर्थः । ॥ अपरस्पराः क्रियासातत्ये । ६।१।१४४। सुणिपात्यते । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति ।

उशीनरा इति ॥ इह उशीनरशब्दस्तद्देशवासिषु भाक्तः ॥—कर्मणि ल्युट् इति । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इत्यनेन ॥—वा
 भाव—॥ आदेशार्थे आरम्भ इत्यप्राप्तविभाषा ॥—क्षीरपाणमिति । पीतिः पानं ‘ल्युट् च’ इति नपुंसके भावे ल्युट् ।
 पीयते अनेनेति पानं, करणे ल्युट् । क्षीरस्य पानं क्षीरपाणम् ॥—गिरिनद्यादीनां वेति । वक्तव्यमिति शेषः ॥ सं-
 ज्ञायां प्राप्ते, असंज्ञायामप्राप्ते उभयतश्च विभाषेलाहुः ॥—माषवापिणाविति । ‘बहुलमाभीक्ष्ण्ये’ इति णिनिः ॥—
 व्रीहिवापाणीति । कर्मण्यण् ॥—उत्तरपदं यदिति ॥ इष्टानुरोधेन तथा व्याख्यायत इति भावः ॥—गर्गभगि-
 नीति । इह भगिनीशब्द उत्तरपदं, न तु भगिन्शब्दः ॥ अत्र व्याख्याने नुम् ग्रहणमेव ज्ञापकमिति भावः ॥ प्राचां सत-
 माह—अत एवेति । तदुक्तं ज्ञापकं विषययति—किं चेति ॥—परिपक्वानीति । ‘कुमति च’ इति नित्यं णत्वं प्रा-
 षम् ॥—एकाजुत्तर—॥ प्राग् व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधेन स्मर्यते ॥—वृत्रहणाविति । वृत्रं हतवन्तौ ‘ब्रह्म-
 भृण-’ इति किप् ॥—हरिमाणीति । मनेर्ष्यन्तात् ‘किप् च’ इति किप् । ‘गतिकारकोपपदानाम्-’ इत्यादिना सुबु-
 त्तत्तेः प्राक् समासात्कारान्तसुत्तरपदम्, नान्तत्वान्डीप् ॥—क्षीरपाणीति । पिवतेः कर्मण्युपपदे ‘आतोऽनुपसर्गे-’ इति
 कः । ‘आतो लोप इटि च’ इत्यालोपः ॥—रम्यविणेति । रम्यश्चासौ विश्वेति विग्रहः । तत ‘आङो नाऽस्त्रियाम्’ ॥ ननु
 अन्तर्वैतिनीं विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वात् ‘पदव्यवायेऽपि’ इति णलनिषेधः स्यात् । मैवम् । ‘उत्तरपदत्वे चापदा-
 दिविधौ-’ इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन विशब्दस्य पदत्वाभावात् ॥ ‘स्वादिषु-’ इत्यनेन तु रम्यविशब्दस्यैव पदत्वम् न तु
 विशब्दस्य । यस्मात्स्वादिविधित्तस्यैव पदत्वान्भ्युपगमात् । एवं च पुनर्भूणामित्यत्र णत्वं निर्वाधमेव, नामि परतो भूशब्दस्य
 पदत्वाभावात् ॥—कुमति च ॥ अनेकाजुत्तरपदार्थे आरम्भः ॥ ‘कौ’ इत्येव तु न सूत्रितम् । ‘यस्मिन्विधिः-’ इति तदादिविधौ
 कवर्गाद्युत्तरपद एव हरिकामाणीत्यादावयं विधिः स्यात् न तु वृत्रयुगेण्यादौ, तथा च मतुवन्तनिर्देश आवश्यक इत्याह—
 कवर्गवतीति ॥—पदेन व्यवधान इति ॥ निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये पदे सति णत्वं न’ इत्यर्थः ॥—माषकुम्भवापेनेति ।
 माषकुम्भं वपतीति ‘कर्मण्यण्’ उपपदन्मासः ॥—चतुरङ्गयोगेनेति ॥ ‘चत्वार्यङ्गान्यस्य । तेन योगः’ इति मनोरमायां
 विग्रहीतम् । तदयुक्तम् । ‘उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ’ इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादङ्गशब्दस्यापदत्वात् । तस्मात् ‘अङ्गानां योगो-
 ऽङ्गयोगश्चतुर्णामङ्गयोगः’ इत्येव विग्रहीतव्यम् । न च ‘चतुरङ्गेन योगः’ इति विग्रहेऽप्यङ्गशब्द उत्तरपदं नेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो
 न प्रवर्तत इति शङ्क्यम् । तस्य पूर्वसमासस्योत्तरपदत्वात्, ‘उत्तरपदत्वे च-’ इति प्रतिषेधवचनस्यापि ‘उत्तरस्य समासचर-
 मावयवस्य पदत्वे कर्तव्ये पदादिविधिमित्रे प्रत्ययलक्षणं न प्रवर्तते’ इत्यर्थाभ्युपगमाच्च ॥ ‘शाकपाथिवादीनामुत्तरपदलोपः’,
 प्रादिभ्यो धातुजस्य-’ इत्यादौ तूत्तरपदशब्देन समासचरमावयवमात्रं गृह्यते इति प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यभावेऽपि न क्षतिः ॥
 इह तु पदत्वलाभाय प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिरपेक्षिता । एवं च ‘माषकुम्भवापेन’ इत्यत्रापि कुम्भस्य वापः कुम्भवापः । कुम्भ-
 शब्दः कुम्भपरिमितथान्ये भाक्तः । ‘माषाणां कुम्भवापः’ इति विग्रहीतव्यमिति नव्याः ॥ केचित्तु ‘अपदादिविधौ’ इत्यत्र
 ‘पदान्तविधौ’ इत्यर्थे परिकल्प्य ‘पदव्यवायेऽपि’ इत्यस्य पदान्तविधिलाभावान्नास्त्यत्र प्रत्ययलक्षणनिषेध इत्याहुः । तद-
 परे न क्षमन्ते । तथा हि सति लाघवात् ‘पदान्तविधौ’ इत्येव ब्रूयात्, न तु ‘अपदादिविधौ’ इति दिक् ॥—अतद्धित
 इति । ‘व्यवधायकपदस्य तद्धितश्चेत्परो न भवति, तदा निषेध इत्यर्थः ॥—आर्द्रगोमयेणेति । इह गोशब्दः पदम् ।
 ‘उत्तरपदत्वे च-’ इति निषेधोऽत्र न शङ्क्यः, गोमयशब्दस्योत्तरपदत्वात् । गोशब्दस्य च ‘स्वादिषु’ इति पदत्वात् ॥—

१ क्षीरपानमिति—सर्पिष्पानमित्यादौ तु न, ‘पात्पदादौः’ इति निषेधात् । तस्य हि पदे परतो यः प्रकारस्ततः परस्य नस्य
 णो नेत्यर्थः । अन्तर्ग्रहणसामर्थ्यात् ।

पन्नतलविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् । अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च तद्वदेव गच्छन्तीत्यर्थः ।
 ॥ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥६११२४५॥ सुद मस्य पत्वं च निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देगे म
 गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते, अगोष्पदारण्यानि । प्रमाणे, गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । सेवितेत्यादि किम् । गोः
 पदं गोष्पदम् । ॥ आस्पदं प्रतिष्ठाप्याम् ॥६११२४६॥ आत्मयापनाय स्थानं सुद निपात्यते । आस्पदम् । प्रति
 किम् । आपदादापदम् । ॥ आश्चर्यमनित्ये ॥६११२४७॥ अद्भुते सुद । आश्चर्यं यदि न सुज्ज्ञात । अनित्ये किम् ।
 आश्चर्यं कर्म शोभनम् । ॥ वर्चस्केऽवस्करः ॥६११२४८॥ कुप्यते वचो वचस्वम् , अक्षमलं , तस्मिन् सुद । अव-
 क्षीयन्त इत्यवस्करः । वर्चस्के किम् । अवकरः । ॥ अपस्करो रथाङ्गम् ॥६११२४९॥ अपकरोऽन्यः । ॥ वि-
 प्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥६११२५०॥ पक्षे विकिरः । वाचचनेनैव मुङ्गिकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि श-
 कुलेरन्यत्र प्रयोगो माभूदिति वृत्तिर्नञ्च । भाष्यविरोधान् । ॥ प्रतिष्कशश्च कशः ॥६११२५१॥ कश गतिशाम-
 तयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पञ्चाद्यच्च सुद निपात्यते पत्वं च । महायः पुरोचारी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशः किम् ।
 प्रतिगनः कशां प्रतिकशोऽथः । यद्यपि कशेरेव कशा तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन
 धात्वन्तरोपसर्गात् । ॥ प्रस्करणवहरिश्चन्द्रावृषी ॥६११२५२॥ हरिश्चन्द्रग्रहणमसन्तार्थम् । कुर्याति किम् । प्र-
 कण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः । ॥ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिवाजकयोः ॥६११२५३॥ मकरशब्दोऽप्यु-
 पपन्नस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेण्विति किम् । मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः । ॥ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे
 ॥६११२५४॥ ईषत्तीरमस्यामीति काल्मीरं नाम नगरम् । अजन्मेव तुन्दमन्येति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरे
 किम् । कार्तीरम् । अजतुन्दम् । ॥ कारस्करो वृक्षः ॥६११२५६॥ कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र का-
 रकरः । केचित्तु कस्कादिप्विदं पठन्ति न सूत्रेषु । ॥ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥६११२५७॥ एतानि
 समुद्भूतानि निपात्यन्ते नास्ति । पारस्करः । किष्किन्धा ॥ (ग) तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुद तलोपश्च ॥
 तात्पूर्वं चत्वेन द्कारोऽपि बोध्यः । तद्बृहतोर्देकारतकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु सुद । चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः ।
 तत्स्करः । बृहस्पतिः ॥ (ग) प्रायस्य चित्तिचित्तयोः ॥ प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥
 ॥ इति समासाश्रयविधयः ॥

गोष्पदम् ॥ असेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसंभवात्पूर्वमुदाहरति—अगोष्पदानीति ॥ गवां संचारो यत्र नैव संभ-
 वति तत्रापि सुडागमार्थमसेवितग्रहणमित्याहुः ॥—आत्मयापनायेति ॥ कालक्षेपाय शरीरक्षेपणाय वेत्यर्थः ॥—
 आश्चर्यमिति ॥ आडः परस्य चरेः सुद 'चरेराडि चागुरौ' इति यत् ॥—विप्किरः—॥ 'कृ विक्षेपे' इत्यस्मात् 'इण-
 पथ-' इत्यादिना कप्रत्यये सुडागमोऽनेन निपात्यते । परं तु 'परिनिविभ्यः-' इत्यनेन ॥—विकिरग्रहणमिति । 'वि-
 प्किरः शकुनौ विकिरो वा' इति वृत्तिग्रन्थे पाठः ॥ सूत्रपाठे तु विकिरग्रहणं नास्त्येवेति बोध्यम् ॥—तस्यापीति । विकि-
 रशब्दस्यापीत्यर्थः ॥—कशेरेव कशेति ॥ कशधातोरेव कशशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः ॥—धात्वन्तरेति । 'प्रतिकशः'
 इत्यत्र प्रतिर्गमेरुपसर्गो, न तु कशेः । 'यक्तियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव' इति न्यायादिति भावः ॥—अमत्रार्थमिति ॥
 मन्त्रे तु 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः ॥—मस्कर—॥ मस्करशब्दादिनिना मत्वर्थानेनटसिद्धौ
 मस्करिग्रहणं 'परिवाजक एवायं प्रयोगो यथा स्यात्' इत्येवमर्थमित्याहुः ॥—कार्तीरमिति ॥ 'इपदर्थे' इति कोः का-
 देशः ॥—पारस्कर इति ॥ 'पारं करोति' इति विग्रहः । 'कृञो हेतुताच्छील्य-' इति टः ॥—किष्किन्धेति । 'कि-
 मपि धत्ते' इति विग्रहे 'आतोऽनुपसर्गं कः' । टाप् निपातनात् किमो द्वित्वं पूर्वस्य मलोपः सुद पत्वं च । 'किं किं दधाति'
 इति विग्रहतां मते तु वीष्प्रायां द्वित्वं सिद्धम् । अन्यत्र तु निपातनादेव ॥ वस्तुनस्तु रुडिशब्दा एते कथंचिद्रूपपाद्यन्त
 इत्यवयवार्थे नाग्रहः कार्यः ॥—तद्बृहतोरिति । गणसूत्रमेतत् ॥—तादिति । 'तलोपश्च' इत्यत्रेति शेषः ॥—प्रा-
 यस्य—। गणसूत्रमेतदपि । 'प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनम्' इति स्मृतिः ॥—आकृतिगणोऽयमिति ।
 तेन शताक्षराणि परश्शतानि कार्याणीत्यादि सिद्धम् ॥ इह 'सुप्सुपा' इति 'पञ्चनी' इति योगविभागाद्वा समासः । राज-
 दन्तादित्वाच्छतशब्दस्य परनिपातः, पारस्करादित्वात्सुद ॥ इति समासाश्रयविधयः समाप्ताः ॥

१ प्रायस्येति—निर्देशादकारान्तः पुलिङ्गस्तपोवाची प्रायःशब्दः । 'प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते' इति स्मृतेः ।
 'प्रायः पापम्' इत्यादिस्मृत्यन्तराच्च पापवाच्यपीति सर्वेष्टसिद्धिः ।

तद्धितेष्वपत्याधिकारः ।

समर्थानां प्रथमाद्वा । ७।१।८२। इदं पदत्रयमधिक्रियते । प्राग्दिश इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठतत्त्वम् । कृतसंधिकार्यत्वमिति यावत् । ॥ प्राग्दीव्यतोऽण् । ७।१।८३। तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते । ॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च । ७।१।८४। एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः । ॥ तद्धितेष्वचामादेः । ७।२।११७। जिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । ॥ किति च । ७।२।११८। किति तद्धिते च तथा । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । गाणपत्यो मन्त्र इति तु ग्रामादिकमेव । ॥ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः । ७।१।८५। दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यादणोऽपवादः । दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः ॥ यमाच्चेति काशिकायाम् ॥ याम्यः ॥ ॥ पृथिव्या आज्ञौ ॥

अपवादसंगत्या तद्धितान्विवक्षुस्तदीयमधिकारमूत्रमाह—समर्थानामिति । ‘अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः समाधोऽपि’ इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थेन समासापवादत्वं सूचितम् ॥ विधेयानिर्देशादुत्तरत्र प्रकृतिविशेषाकाङ्क्षासत्त्वाच्च नायं स्वतन्त्रो विधिरित्याह—अधिक्रियत इति । ‘पदत्रयम्’ इत्यनेन प्रत्येकं स्वरितत्वप्रतिज्ञा सूचिता । तत्प्रयोजनं तु कस्यचिन्निवृत्तावप्यपरस्यानिवृत्तिः, तथा च ‘प्राग्दिशः—’ इति सूत्रे—‘समर्थानां प्रथमात्—’ इति निवृत्तम्, ‘वा’ इति लघुवर्तत एव—इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थः संगच्छते ॥—प्राग्दिश इतीति ॥ तत् उत्तरेषां प्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेन ‘समर्थानां प्रथमात्—’ इति पदयोः प्रयोजनं नेति भावः ॥ ननु ‘समर्थः पदविधिः’ इति परिभाषया गतायत्वात् ‘समर्थानाम्’ इत्येतद्व्यर्थम् । न च पदविधित्वं नेति शङ्क्यम् । ‘घकालतनेषु’ इत्यलुग्विधानात् ‘सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिः’ इति सिद्धान्तस्य सकलसंनतत्वादत् आह—सामर्थ्यमिति ॥—कृतसंधिकार्यत्वमिति । अस्य फलं तु ‘तस्यापत्यम्’ इति सूत्रे मूल एव स्फुटीभव्यमिति । इह ‘समर्थप्रथमाद्वा’ इति वक्तुं युक्तम् ॥—महोत्सर्गानाह—प्राग्दीव्यत इत्यादिना ॥ सूत्रे ‘दीव्यत’ इत्येकदेशोऽनर्थकोऽप्यवधित्वेनोपात्तः ‘प्राग्दीव्यतात्—’ इतिवदित्येके ॥ अन्ये त्वाहुः ‘दीव्यत’ इति शत्रन्तम् । तेन देवनकर्ता अर्थ एवावधिरिति ॥—प्राग्दीव्यतीयेष्विति ॥ दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत् । ‘अपपरिवहिरश्वः पञ्चम्या’ इत्यव्ययीभाव इति प्राद्वः ॥ ‘प्राग्दीव्यतम्’ इति सूचितम् । ‘झयः’ इति टच्प्रवृत्तेरिति केचित् । तन्न । ‘झयः’ इति टच्ः पाक्षिकत्वात् । अन्यथा ‘उपसमिधनुपसमिन्’ इति तत्सूत्रस्थमूलोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः । न चात्र टचोऽभावे ‘अव्ययानां भमात्रे’ इति टिलोपे ‘प्राग्दीव्यतीये’ इति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे ‘प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचारः’ इति परिगणनात् । प्राग्दीव्यति भवः प्राग्दीव्यतीयः । ‘वृद्धाच्छः’ । ल्यप् तु न शङ्कनीय एव । ‘अमेहकतसिन्नेभ्य एव’ इति परिगणनात् । ‘लुङ्मुखस्वर’ इत्यादिपरिगणनया अनव्ययत्वाच्च ॥—वक्ष्यमाणस्येति । ‘पत्युत्तरपदाण्यः’ इति वक्ष्यमाणस्य ॥—तद्धितेष्व—॥ अचो मध्ये आदिरजेवेति ‘अचो ञ्णिति’ इति सूत्रादच इत्यनुवर्तत इत्याशयेन व्याचष्टे—अच इति ॥—वृद्धिः स्यादिति । ‘मृजेवृद्धिः’ इत्यतोऽनुवर्तत इति भावः ॥—किति च ॥ ‘वाहीकः’ इत्याद्यर्थमपीदं सुगमव्याख्यानायात्रैवोपन्यस्तम् ॥ ‘अचामादेः’ इति निर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्रमाभावात् नोपतिष्ठत इत्याशयेनोदाहरति—अश्वपतमित्यादि ॥—ग्रामादिकमेवेति । एतच्च ह्रदतन्त्रे स्थितम् ॥ यदि तु देवतार्थकाण्णन्ताच्चातुर्वर्ण्यदिराकृतिगणत्वात् ष्यजति व्याख्यायते तदा निर्दुष्ट एवायं प्रयोगः ॥ अश्वपति गणपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति पशुपति क्षेत्रपतीत्यश्वपत्यादिः ॥—दित्यदित्या—॥ पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चाद् द्वन्द्वः कार्यो, न तु द्वन्द्वोत्तरं बहुव्रीहिरित्याह—पत्युत्तरपदाच्चेति । ‘पत्यन्तात्’ इत्युच्यमाने बह्वचपूर्वादपि स्यादित्युत्तरपदग्रहणं कृतम् ॥—दैत्य इति ॥ ननु दितेर्देवताद्यर्थे ण्यः सावकाशः, ‘इतश्चानिजः’ इत्यपत्ये ढक् दैतेय इत्यादौ सावकाशः, तथा च दितेरपत्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाद्भुक् स्यात् । मैवम् । ‘प्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्ध’ इति भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात् ॥ अर्थविशेषे इति किम् । औष्ट्रपतम् । उष्ट्रपतिर्नाम पत्रम् । ‘तस्येम्’ । ‘पत्राध्वर्युपरिषदश्च’ इत्यञ् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन ‘तस्येदम्’ इत्यर्थे ण्यो न भवति । इदमित्यस्य सामान्यार्थत्वात् ॥ कथं तर्हि ‘दैतेयः’ इति । अत्राहुः । ‘कृदिकारात्—’ इति ङीष्-न्तात् ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ । ण्यस्तु न भवति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् । न च ‘अन्तादिबच्च’ इति पूर्वस्यान्तवद्भावेन स्यादेव ण्य इति भ्रमितव्यम् । दितिशब्दान् ङीषि कृते ‘यस्येति च’ इति लोपेन सवर्णदीर्घाभावादिति ॥ आदित्यशब्दाण्यप्रत्यये ‘यस्य—’ इति लोपे ‘हलो यमा—’ इति पाक्षिको यलोपः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्, यलोपे ‘न पदान्त—’ इति तन्निषेधात्, ‘पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्’ इत्युक्तञ्च ॥—काशिकायामिति । भाष्ये तु न दृष्टमिति भावः ॥ अण्-न्तात् स्वार्थिकेन ष्यजा प्रयोगः सूपपादः । स्त्रियां ङीष् न भवति’ षितां ङीषोऽनित्यत्वात् ॥ आज्ञोः फलभेदज्ञापनस्य

१ समर्थानामिति—समर्थशब्दः शक्तपर्यायः, शक्तत्वं चार्थप्रतिपादकत्वम् । तच्च परिनिष्ठितस्यैव संभवति, नहि सु उचित इत्यस्य कल्पनयाप्यर्थवत्त्वमिति ।

पाथिवा । पाथिबी ॥ ॐ देवाद्यञ्जौ ॥ वैवम् । वैवम् ॥ ॐ ब्रह्मिष्ठिलोपो यञ्च ॥ बाह्यः ॥ ॐ ईकञ्च ॥
ब्राह्मिकः ॥ ॐ स्थान्नोऽकारः । अश्वत्थामः । पृषोदरादित्वात्पस्य तः ॥ ॐ भवार्थे तु लुगवाचयः ॥ अश्वत्थामा
॥ ॐ लोन्नोऽपत्येषु बहुषु ॥ अकारः । बाह्यादीनांऽपवादः । उडुलोनाः । उडुलोमान् । बहुषु किम् । औडुलोमिः ॥
ॐ गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ गव्यम् । अजादिप्रसङ्गे किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोरुप्यम् । ॐ उ-
न्सादिभ्योऽञ् । ॐ १३१ । ६६ । औत्सः ॥ ॐ अग्निकलिभ्यां ढक् वक्तव्यः ॥ अग्नेरपत्यादि आप्तेयम् । कालेयम् ॥
॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥

॥ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्त्वञौ भवनात् । ३।१।८७। धान्यानां भवत इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमाच्चत्त्वञौ नः । स्त्रेणः । पौंस्त्रः । वयर्थे न । स्त्रीपुंवच्चेति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् । ॥ द्विगोर्लुङ्गनपत्ये । ३।१।८८। द्वि-
गोर्निमित्तं यत्नद्विगोऽज्ञादिरनपत्यार्थः प्रागदीव्यतीत्यस्तस्य लुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चक-

त्रिल्लिङ्गमुदाहरति—**पार्थिवा । पार्थिवीति ॥—वहियः—** ॥ दिलोपवचनम् ‘अव्ययानां भनात्रे’ इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुम् । तेन आरातीय इति सिद्धम् ॥—**अश्वत्थाम** इति । भाष्योदाहरणात्तदन्तविधिः । न च बलवाचिनः स्थानवाक्यस्यापत्येन योगासंभवाद्वचनारम्भसामर्थ्यात्तदन्तविधिः न्यादिति वाच्यम् । जातार्थ्येन तत्संभवेन स्वामर्थ्येन वक्ष्यात् । अश्वत्थेव स्थाम यस्येति बहुव्रीहिः ॥—**उडुलोमा** इति । उडूने नक्षत्राणीव लोमान्यस्येति विग्रहः । केवलस्यऽप्येन योगासंभवात्तदन्तविधिस्ततोऽकारणिलोपः ॥—**गोरिति** । न केवलनपत्य एवायं, किं तु प्राग्दीव्यनीयेषु सर्वेपदेश्विति ज्ञेयम् ॥—**गव्यमिति** । गवि भवं गौदेवता अस्य, गोरिदमित्यादिरर्थः ॥ केचित्तु भाष्ये सर्वत्रग्रहणात्प्राग्दीव्यतीयेभ्योऽन्यत्सिद्धयेऽप्ययं यत् । तेन गवा चरति गव्य इत्याद्यपि भवतीत्याहुः ॥—**गोरूप्यमिव्यादि** । ‘हेतुसमुद्भेभ्योऽन्यतरस्यां ह्रस्वः, मयद्वा’ इति ह्रस्वमयटौ ॥—**उत्सादिभ्योऽञ्** ॥ अणस्तदपवादानामिवादीनां चायमपवादः ॥ इह ‘वष्क्यादसे’ इति गणमूत्रम् । असे असमासे, पूर्वाचार्यसंज्ञेयम् । वष्कयस्यापत्यादि वाचक्यः । असे किम् । गौवष्कयिः ॥ ‘असे’ इति निषेधाङ्गिह्नादिह तदन्तविधिः, तेन धेनुशब्दस्येह पाठादधेनुनां सन्द्द आधेनवमिति सिद्धम् ॥ नन्वेवं धेनुकं गौधेनुकमित्यत्राञ् प्रवर्तत, ‘अचित्तद्विस्तिधेनोः—’ इति सूत्रे धेनुशब्दग्रहणाद्धेनुकमिति सिद्धावपि गौधेनुकं न सिध्येदिति चेत् ॥ न । ‘धेनुरनञ् इकमुत्पादयति’ इति विशेषवचनस्य भाष्ये स्थितत्वात् । इकं, ठकमित्यर्थः ॥—**अग्निकलिभ्यामिति** । अयं भावः । ‘सास्य देवता’ इत्यधिकारे ‘अग्नेर्ढक्’ इति सूत्रं, ‘हणं साम’ इत्यधिकारे ‘कलेर्ढक्’ इति वार्तिकं चापनीय प्राग्दीव्यतीयेष्विदमेव पठनीयम् । तेनाग्नेरपत्यम्, अग्निना दृष्टं साम, अग्नेरिदम् । अग्नौ भवम्, अग्नेरागतसामेयमिति सिध्यति । तथा कलेरपत्यमित्याद्यर्थे कालेयमपि सिध्यतीति ॥ एतेन ‘यदकालयत्तकालेयस्य कालेयत्वम्’ इति श्रुतावर्थान्तरेऽपि ढको दर्शनात् ‘कलेर्ढक्’ इति सूत्रमपार्थक्यमिति रीमांसकोक्तिः परास्ता । वार्तिके मूत्रत्रोक्तिरप्यवैचारक्यगर्भानामसकप्रतारणार्थेति दिक् ॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥

स्त्रीपुंसाभ्याम्—॥ प्राग्लिखनुवर्तते तदाह—**प्रागर्थेण्विति ॥—पौल्ल** इति । इह 'स्वादिपुं' इति पदत्वात्संयोगान्तलोपेन पुंसः सस्य निवृत्तावपि प्रत्ययसंस्कारः श्रूयत एव । अत एवोभाभ्यां परतो नञेव न विहितः, पौल्लमिति रूपासिद्धिप्रसङ्गात् ॥ स्यादेतत् । उभाभ्यामपि प्रकृतोऽनेवास्तु, तत्संनियोगेन 'स्त्रीपुंसयोर्नुक्च' इति नुगेव विधीयताम् । न चैवं 'स्त्रैणाः, पौल्लाः' इत्यत्र 'ययजोश्च' इति लुक्प्रसङ्गः । स्त्रैणानां संघ इत्यादौ 'संघाद्भलक्षणेपु' इत्यण्प्रत्ययश्च स्यादिति वाच्यम् । उभयत्रापि 'गोत्रे' इत्यनुवृत्तेः, प्रवराध्यायप्रसिद्धं तत्र गोत्रम् । अन्यथा 'पौत्राः, दौहित्राः, इत्यत्राप्यजो लुक् स्यात् । एवं च 'नञ्ज्ञञीकृक्ष्युन्' इति वार्तिके नञ्ज्ञञग्रहणं विना अञन्तत्वादेव डीप् सिध्यतीत्यपरमप्यनुकूलमिति चेत् । अत्राहुः । नुकि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः स्यात् । न चैवं नुगानर्थक्यम् । टिलोपप्रवृत्त्यैव नुकः सार्थकत्वात् । यद्यपि स्त्रीशब्दे तस्य सार्थक्यं नास्ति, 'यस्येति च' इत्यनेनापीकारलोपसंभवात् । तथापि 'श्रीर्देवतास्य श्रायं हविः' इत्यत्रेव 'लोपात्परत्वाद्बुद्धिः स्यात्, नुकि तु टिलोपः प्रवर्तते' इति स्त्रीशब्देऽपि नुकः सार्थक्यमस्तु । तस्मान्नञ्ज्ञञाविति यथान्यासमेव स्त्रीकर्तव्यमिति ॥ अन्ये तु 'स्त्रीपुंसयोर्नृक्च' इत्यल्लु, आगमे अकारो विवक्षितः । तस्य च 'यस्येति च' इति लोपे कृतेऽपि स्थानिवत्त्वाट्टिलोपो न भविष्यति । एवं 'टिड्ढाणञ्' इति सूत्रेणैव डीप्सिद्धौ नञ्ज्ञञोरुपसंख्यानं मास्त्विति महदेव लाघवमित्याहुः ॥—**वत्यर्थ** इति । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्ज्ञञौ वत्यर्थे न प्रवर्तते इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः ॥ अत एवादहरति—**स्त्रीवदिति** । 'आ च त्वात्' इति चकारो नञ्ज्ञञ्भ्यां त्वतलोः समावेशार्थं इति वक्ष्यति । तेन स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्तेति सिद्धम् ॥—**द्विगोर्लग्नपत्ये** ॥ द्विगोरिति षष्ठी, तदर्थश्च हेतुत्वं, तच्च भाविनोऽप्यु-

१ लोम्न इति—‘अभिव्यक्तपदार्था ये’ इति न्यायेन संज्ञाभूतस्य न ग्रहणम् । अस्य चापत्यमात्रविषयत्वेऽपि साधारणप्रत्ययेषु पठनं ‘स्यान्नोऽकार’ इत्यतोऽकारप्रत्ययाऽनुवृत्त्यनुरोधादिति भावः । २ द्विगोर्निमित्तमिति । न चैवं पञ्चकपालीति द्विगोः संस्कृतमित्यर्थे पाञ्चकपालमिति स्यादिति वाच्यम् । अनभिधानात्ततः प्रत्ययानुवृत्तेः ।

पालः । द्विगोर्निमित्तस्येति किम् । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालकम् । अजादिः किम् । पञ्चगर्गरूप्यम् । अनपत्ये किम् । द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः । ॥ गोत्रेऽलुगचि ॥ १४।१।८९। अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गर्गाणां छात्राः । वृद्धाच्छः । ॥ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १४।१।९१। हलः परस्यापत्यस्य कारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे न त्वाकारे । गर्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम् । गर्गोभ्यो हितं गर्गीयम् । अचि किम् । गर्गोभ्य आगतं गर्गरूप्यम् । ॥ यूनि लुक् ॥ १४।१।९०। प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ग्लौचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लौचुकायनिः । वक्ष्यमाणः फिन् । ततो यून्यण् । ग्लौचुकायनः । तस्य छात्रोऽपि ग्लौचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न । ॥ पैलादिभ्यश्च ॥ १४।१।९२। एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । पीलाया वेत्याण् । तस्मादणो ब्यच् इति फिञ् । तस्य लुक् । पैलः । पिता पुत्रश्च ॥ (ग) तद्राजाच्चाणः ॥ ॥ ब्रह्ममगधेत्यणन्ताद्वाङ्-शब्दादणो ब्यच् इति फिञो लुक् । आङ्गः । पिता पुत्रश्च । ॥ इजः प्राचाम् ॥ १४।१।९०। गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति । पञ्चागारस्यापत्यम् । अत इञ् । जजिजोश्चेति फक् । तस्य लुक् । पाञ्चागारिः पिता पुत्रश्च । प्राचां किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः । ॥ न तौल्वलिभ्यः ॥ १४।१।९१। तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वण प्राप्तः । तुल्वलः । तत इजि फक् । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । ॥ फक्फिजोऽन्यतरस्याम् ॥ १४।१।९१। यूनि लुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य छात्राः । कातीयाः । कात्यायनीयाः । यस्करस्यापत्यं यास्कः । शिवाद्यण् । तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः । अणो ब्यच् इति फिञ् । तस्य छात्राः, यास्कीयाः । यास्कायनीयाः । ॥ तस्यापत्यम् ॥ १४।१।९२। षष्ठ्यन्तात् कृतसन्धेः प्रथमादपत्येऽयं उक्ता-

पपद्यते, बुद्ध्याध्यवसायादित्याशयेनाह—द्विगोर्निमित्तमिति ॥—अजादिरिति । एतच्चोत्तरसूत्रात् ‘अचि’ इत्यपकर्षाद्भ्यते, वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन वा ॥ प्राग्दीव्यतीयः किम् । पञ्चभ्यः कपालेभ्यो हितं पञ्चकपालीयम् ॥ गोत्रे लुगचि ॥ गोत्रे किम् । गोत्रार्थकप्रत्ययस्यैवालुगयथा स्यात् । नेह । कुवलस्येदं कौवलं, वदरस्येदं वादरम् । कुवली-वदरीशाब्दौ हि गौरादिङीपन्तौ ताभ्यां फलरूपे विकारे ‘अनुदात्तादेश’ इत्यञ् । तस्य ‘फले लुक्’ इति लुक्, तत इदमर्थं अजादिप्राग्दीव्यतीये विवक्षितेऽनेनालुङ् भवतीति अद्भुत्वाच्छो नेति भावः ॥—विवक्षित इति । अचीति विषयसप्तमी ॥ परसप्तमीत्वे तु अद्भुत्वाच्छस्याप्राप्तौ अणव स्यादिति भावः ॥—गर्गाणामिति । अपत्यबहुलविवक्षायां ‘यज्जो-श्च’ इति लुक्, स चाजादिप्रत्यये चिकीर्षिते अनेन प्रतिषिद्ध इति गार्ग्यशब्दाच्छे कृते तस्य ईयादेशः ॥ ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपे यलोपार्थमाह—आपत्यस्य चेति । ‘ढे लोपो कद्वाः’ इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते, ‘सूर्येतिष्य-’ इत्यतो य इति, ‘हल्स्तद्धितस्य’ इत्यतो हल् इति, च तदाह—हलः परस्येत्यादि । आभीयत्वेऽप्यल्लोपो नास्तिद्धः, आरम्भसामर्थ्यात् । अत एवोपधाया इति नानुवर्तितमिति व्याचष्टे—यकारस्येति ॥ आपत्यस्येति किम् । सांकाश्यकः काम्पित्यकः । ‘सं-काशादिभ्यो ण्यः’ ततो ‘धन्वयोपधात्-’ इति डञ् ॥ तद्धिते इति किम् । गार्ग्यो । गार्ग्ययोः । अनातीति किम् । गार्ग्यायणः ॥—गर्गीयमिति । ‘तस्यै हितम्’ इति च्छः ॥—यूनि लुक् ॥ प्राग्दीव्यतीय इति वर्तते, अचीति च, प्रत्ययाधिकाराच्च प्रत्यय इति लभ्यते तदाह—प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यय इति ॥ ‘प्रत्ययस्य लुक्’ इति संज्ञाकरणाच्छो यः प्रत्ययः, स ‘यूनि’ इत्यनेन विशिष्यते । तथाच ‘यूनि यः प्रत्ययस्तस्य लुक्’ इत्यर्थस्तदाह—युवप्रत्ययस्येति ॥—वक्ष्यमाण इति । ‘प्राचामवृद्धात् फिन्बहुलम्’ इति वक्ष्यमाणः ॥ अजादौ किम् । ग्लौचुकायनरूप्यम् ॥ प्राग्दीव्यतीये किम् । ग्लौचुकायनीयम् । ‘तस्यै हितम्’ इति छः ॥ इह ‘द्विगोर्लुगनपत्येऽचि’ ‘यूनि’ ‘गोत्रे न’ इत्येव सूत्रचितव्यम् । तथाच ‘लुगलुगग्रहणं शक्यमकर्तुम्’ इति मनोरमायां स्थितम् ॥ तत्र ‘फक्फिजोः-’ इति सूत्रे ‘यूनि’ इत्यस्य सण्डकभुति-राश्रयणीयेति क्लेशोऽयं लाघवाभुनोद्येन सोढव्य इति भावः ॥—पैलादिभ्यश्च ॥ ‘ण्यक्षत्रियार्ष-’ इत्यतो ‘यूनि लुक्’ इति वर्तते तदाह—युवप्रत्ययस्य लुगिति ॥—पीलाया वेत्यादि । अपत्येऽप्यणि विहिते गोत्रापत्येऽप्यणैव ‘एको गोत्रे’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽणन्तात्पैलशब्दादपत्येऽपि विधीयमानः फिञ् युवापत्ये पर्यवस्यति । तस्य च फिजोऽनेन लुगित्यर्थः ॥ एवं च पीलाया अपत्ये गोत्रापत्ये युवापत्ये चावैरूप्येण पैलशब्दः प्रयुज्यत इत्याह—पैलः पिता पुत्रश्चेति । पैलादिषु ये इजन्ताः शालङ्किसाल्यकिऔदमेयिपैङ्गलिप्रभृतयस्तेभ्यः ‘इजः प्राचाम्’ इति लुकि सिद्धे अप्राचामर्थः पाठ इति ज्ञेयम् ॥—तद्राजाच्चाणः ॥—गणसूत्रमिदम् । तद्राजसंज्ञकात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः ॥—तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवतीति । प्राचांप्रहणं गोत्रविशेषणं, न तु ‘प्राचामवृद्धात्-’ इत्यादिवद्विकल्पार्थमित्यत्र व्याख्यानं शरणम् ॥—दाक्षिः पितेत्यादि । दक्षस्यापत्यं गोत्रापत्यं च पुमान्दाक्षिः । युवापत्यं तु दाक्षायण इति भावः ॥—न तौल्वलि—॥ बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह—तौल्वल्यादिभ्य इति । दैवमित्रि । दैवयज्ञि । श्वाफलिक । आसुरि । निमेषि । पौष्करसादि । वैकर्णेत्यादितौल्वल्यादिः ॥—कात्यायनस्येति । कतस्य गोत्रापत्यं कात्यः । गौदित्याद्यञ् । ततो यूनि ‘यजिजोश्च’ इति फक् ॥—कातीया इति । ‘आपत्यस्य च’ इति यलोपः ॥—तस्यापत्यम् ।

वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यक्षा वा स्युः । उपगोरपत्यम्, औपगवः । आदिवृद्धिरन्योपधावृद्धी बाधने । तस्येदमित्यपत्येऽपि बाध-
नाथं कृतं भवेत् । उन्मर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥ योगविभागस्तु, भानोरपत्यं भानवः । कृत-
सन्धेः किम् । सौन्धितः । अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्माभूत् । समर्थपरिभाषया नेह । वस्त्रमुपगोरपत्यं चै-
त्रन्य । प्रथमात्मिकम् । अपत्यवाचकात्पृष्ठये माभूत् । वाग्रहणाद्वाक्यमपि । दैव्यजीनि सूत्रादन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेः

‘नन्य’ इति न स्वरूपग्रहणं, किं तु पृष्ठयन्तमात्रोपलक्षणमित्याशयेनाह—**पृष्ठयन्तादिति** । पञ्चम्यथाऽध्याहारल-
भ्यः । अनुकृणात्पञ्चम्याः सौत्रो लुगवा ॥—**उक्ता** इति । अज्यादय उक्ताः ॥—**वक्ष्यमाणा** इति । इषादयः ॥ ननु
‘उपगु अ’ इति स्थिते ओर्गुणात्परत्वात् ‘अचो ऋणिति’ इति वृद्ध्या भाव्यम् । गुणस्तु पिचव्याद्यै सावकाशः । कृते च गुणे
अवादेशे च ‘अत उपधायाः’ इति वृद्ध्या भाव्यमत आह—**आदिवृद्धिरिति** । परत्वादिति भावः । अन्योपधावृद्धोरवका-
शः । गौः, पाचकः । आदिवृद्धेस्तु सुश्रुतं सौश्रुतः । ‘त्वाटो जागतः’ इत्यादौ तूभयप्रमेह परत्वादादिवृद्धिरेव भवति । ल-
क्ष्यानुरोधेनात्र सङ्गतिन्यायस्यैवाश्रयणात् । अनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठोऽप्यत्र लिङ्गम् । अन्यथा आवुपधावृद्धिभ्यां
पौष्करसादेः सिद्धत्वात्तेषु पाठोऽनर्थकः स्यात् । न च ‘पुष्करसदा चरति’ इत्यर्थे ठकि ‘पौष्करसादिक—’ इत्येवदर्थमनुशति-
कादिपाठ आवश्यकः त्रिति णित्येव उपधावृद्धेः स्त्रीकारान्न तु कीर्तिति वाच्यम् । अनभिधानादगत् न भवतीत्यादिसमाधा-
नस्य कैयटे स्थितत्वात् ॥ एतेन भिन्नविषये बाध्यबाधकभावो नोपपद्यत इति शङ्का निरस्ता । उक्तज्ञापकेन ‘सत्यपि सं-
भवे बाधनं भवति’ इत्यवश्याश्रयणीयत्वात् ॥ नन्वेवमपि ‘जागतः’ इत्यादावुपधावृद्धिर्वाध्यते । औपगव इत्यत्र त्वादिवृद्धि-
प्रवृत्तिवेत्यामुपधावृद्धेरप्राप्त्या कथं बाधः स्यादिति चेत् । अत्राहुः । जागत इत्यादावुपधावृद्धेर्वाध्यत्वे निर्णति क्वचित्का-
लान्तरप्राप्ताया अपि तस्या बाध्यत्वौचित्यादिति ॥ स्यादेतत् । यत्रादिवृद्धिर्न जाता तत्रान्योपधावलक्षणा वृद्धिः कस्मात् भव-
ति । व्यसोर्भावो वैयसवम् । ‘इगन्ताच्च’ इत्यण् । व्यापदे भवं वैयापदम् । ‘तत्र भवः’ इत्यण् ॥ अत्र कैयटः । तत्रार्थ-
चौ परत्वात्तद्वाधकाविति मवेष्टसिद्धिरिति ॥ द्वाब्दबोधे वैलक्षण्यमत्त्वेऽपि तदनादरेणाक्षिपति—**तस्येदमित्यपत्येपीति** ।
इदमर्थे अपत्यमूहविकारादीनामन्तर्भावदपत्येऽपि ‘तस्येदम्’ इत्यण् प्रवर्तत इति किमनेन ‘तस्यापत्यम्’ इति सूत्रेणेत्यर्थः ॥
यद्यपि ‘अत इव’ इत्याद्यर्थे ‘तस्यापत्यम्’ इत्येतद्वक्तव्यम् । तथापि योगविभागः किमर्थं इत्याक्षेपोऽत्र बोध्यः ॥ समाधत्ते—
बाधनार्थमिति । ‘तस्येदम्’ इत्यस्य यद्वाधकं ‘वृद्धाच्छः’ इति तद्वाधनार्थं पृथक् सूत्रं कृतं भवेदित्यर्थः ॥ ननु ‘तस्येदम्’
इत्यणस्तदपवादस्य वृद्धाच्छस्य च दैपिकत्वादपत्यार्थे प्रसक्तिरेव नास्ति, ‘अपत्यादिचतुरर्थीपर्वन्तेभ्यो योऽन्योऽर्थः स शेषः’
इत्यभ्युपगमादत आह—**उत्सर्गः शेष एवासौविति** । असौ अपत्यार्थः ॥ अयं भावः । अस्ति योगविभागे अदन्तवा-
द्वादिप्रकृतिसंबन्धस्यैवापत्यार्थस्योपयोगादुपगवादिप्रकृतिसंबन्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यात् । तथा चाणं बाधित्वा भान्वादिभ्यो
वृद्धाच्छः प्रसज्येत । योगविभागे तु कृते प्रकृतिसामान्यसंबन्धस्याप्यपत्यार्थस्योपयोगाच्छेषत्वाभावेन छस्य प्राप्तिरेव
नास्तीति ॥ ननु उपगवादिवृद्धत्वेन छस्य प्रसक्त्यभावात्त्रिफलो योगविभाग इत्यत आह—**वृद्धानीति** ।
प्रातिपदिकानीति शेषः ॥—**कृतसन्धेः किमिति** । अन्तरङ्गत्वात् संबंधी कृतायां तदुत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीत्यधि-
कारमूत्रस्थं समर्थपदग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः ॥—**अकृतेति** । इयं च परिभाषा समर्थग्रहणेन ज्ञापितेति हरदत्तादयः—
लोकतः सिद्धेत्यर्थः ॥—**सावुत्थितिर्माभूदिति** । अन्तरङ्गपरिभाषया अपवादभूतया ‘अकृत—’ इत्यनया अकृतसन्धे-
रेव प्रत्ययः स्यात् । तन्निवारणाय समर्थग्रहणमधिकारमूत्रस्थमावश्यकमिति भावः ॥ यद्यपि तत्र ‘सामर्थ्यं परिनिष्ठित-
त्वम्’ इत्यविशेषेणोक्तं, तथापि ङष्वाप्प्रातिपदिकांशे एव परिनिष्ठितत्वं न तु सुब्विशिष्टे इत्यवधेयम् । तेन औपगवः दण्डि-
भानित्यादि सिद्धम् । अन्यथा ‘औपगवदण्डोमान्’ इत्यादि स्यात् ‘अश्विमातनण्’ इति निर्देशश्चेह लिङ्गम् ॥ यदि तु पा-
मादिगणे ‘विष्वगित्युत्तरपदलोपश्च’ इत्यत्राकृतसंधिग्रहणेन परिनिष्ठितात् ‘तद्धितोत्पत्तिः’ इत्यभ्युपगम्यते । तर्हि व्यर्थ-
मेव समर्थग्रहणमित्याहुः ॥—**प्रथमात्मिकमिति** । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यत्र निर्दिष्टपदद्वयमध्ये प्राथमिकमेव प्रकृतिसमर्थकं,
न लपत्यम् । तथाच प्रकृत्याकाङ्क्षायां तदेव गृहीष्यत इति किं तेन ‘प्रथमात्’ इत्यनेनेति प्रश्नः ॥—**अपत्यवाचका-**
दिति । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यादिना विहितः प्रत्ययो यथा पञ्चम्यन्तोपगवादिशब्दादभ्युपगम्यते, तथा अपत्यवाचकदेवदत्ता-
दिशब्दात्प्रत्ययो भवेदिति शङ्का स्यात्, तद्वारणार्थं प्रथमाङ्गहणमावश्यकमिति भावः ॥—**ननु ‘उपगोरपत्यम्’ इति विग्र-**
हवाक्येऽपत्यवाचकस्याप्राथम्येऽपि ‘अपत्यमुपगोः’ इति वाक्ये प्राथम्यात्स्यादेवापत्यवाचकात्प्रत्यय इति चेत् । मेवम् ।
लक्षणापेक्षं प्राथम्यं नियतत्वादत्राश्रीयते, न तु विग्रहापेक्षमनियतम् । अन्यथा ‘प्रथमात्’ इत्येतन्निरर्थकं स्यादिति ॥—
पृष्ठयर्थं माभूदिति । अयमर्थः । यथा इन्द्रो देवता अस्य हविष इति ऐन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति तथा
उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्य ‘औपगवो देवदत्तः’ देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोः ‘दैवदत्तिरुपगुः’ इति माभूदिति ॥ एतच्च कैयटे
स्पष्टम् ॥ नन्वपवादत्वात्तद्धितः समासं नित्यं बाधेत । न च तद्धितस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे सोऽपि भविष्यतीति वाच्यम् ।
‘यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते, तत्रापवादेन विनिर्मुक्तो उत्सर्गो न प्रवर्तते’ इति ‘पारम्ये—’ इत्यत्र वाग्रह-

समासोऽपि । उपन्यस्यम् । जातित्वान् डीप् । आपगवी । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । खैणः । पौत्रः । ॥ ५ ॥
पत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ॥ १४१११६२ ॥ अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् । ॥ जीवति तु वंश्ये
युवा । ॥ १४१११६३ ॥ वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादयदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव न गोत्रसंज्ञम् । ॥ भ्रातरि च
ज्यायसि । ॥ १४१११६४ ॥ ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादियुवा स्यात् । ॥ वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविर-
तरे जीवति । ॥ १४१११६५ ॥ भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् ।
एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम् । द्वितीयं सपिण्डस्य । तत्पुनर्निर्देश उभयोस्तुकार्थः । स्थानेन वयसा चोक्तं

नेन ज्ञापितत्वादित्याशङ्क्याह—अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेरिति ॥—जातित्वादिति । ‘गोत्रं च चरणैः सह—’ इत्य-
नेनेति शेषः । प्राचा तु ‘अणन्तत्वाण्डोप्’ इत्युक्तम् । तद्व्याख्यातुमिच्छा ‘टिड्डाणञ्—’ इत्यनेनेत्युक्तम् । तदुभयमपि ‘गोत्रा-
द्वान्यस्त्रियाम्’ इति सूत्रस्याप्याहुरोपेन ॥ ‘गोत्रं च चरणैः—’ इत्यत्र कृत्रिमं गोत्रमेव गृह्यते न त्वपत्यमात्रमित्याशयेन
प्रवृत्तमिति बोध्यमित्याहुः ॥ सूत्रस्थान्महोत्सर्गान् क्रमेणोदाहरति—आश्वपत इत्यादि ॥—औत्स इति । ‘उत्सः प्रल-
वणं वारि प्रवाहो निर्झरो झरः—’ इत्यमरः । तस्य चापत्येन योगस्तु ‘गात्रेयो भीष्मः’ इतिवत् ॥—अपत्यं पौत्र—॥— न-
न्यपत्यग्रहणं व्यर्थं पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादित्यत आह—अपत्यत्वेन विवक्षितमिति ॥ विवक्षितमिति किं, त-
स्तुतः पौत्रप्रभृत्येव यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते ‘गर्गस्येदम्’ इति, तदा मा भूदित्याहुः ॥ अन्ये तु वस्तुतः पौत्रादीनामेव त-
त्त्वेन विवक्षायां संज्ञा मा भूत्, अपत्यत्वेन विवक्षायामेव यथा स्यादित्येवमर्थं तत् ॥ तेन आपगव इत्यादावप्यनर्थस्य
गोत्रसंज्ञा सिध्यति । नह्यणः पौत्रादिकं शक्यतावच्छेदकं किं त्वपत्यमेव । अन्यथा गोत्राधिकारस्थयत्राद्यर्थस्यैव गो-
त्रसंज्ञा स्यादिति ॥ नन्यपत्याधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यमिति लभ्यत एवेति तेनैवोक्तप्रयोजनसिद्धौ किम-
नेनापत्यग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । ‘ते तद्राजाः’ इत्यत्र तच्छब्देन ‘जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्’ इत्यादिना विहिता
ये अवाद्यस्त एव गृह्यन्ते, न तु ततः प्राक्तनप्रत्ययाः, गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विच्छिन्नत्वादिति वक्ष्यते । तथा चापत्याधि-
कारपठनसामर्थ्यस्योपक्षयादपत्यस्यासंभन्धशङ्कानिराकरणाय पुनरपत्यग्रहणमिह कृतमिति ॥ पौत्रप्रभृतीति किम् । जन-
न्तरापत्ये मा भूत् । कौञ्चिः, गार्गिः ॥ न चैवमप्यङ्गिरसः पौत्रे गर्गस्यानन्तरे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ‘यस्य पौत्रादि,
तं प्रत्येव गोत्रसंज्ञा’ इति स्त्रीकारात् । एवं च गार्गि प्रत्यनन्तरापत्यत्वेन विवक्षायामपि गर्गं प्रति गोत्रत्वं निष्प्रत्य्यूहमिति
स्यादेव गर्गाद्यजिति दिक् ॥—जीवति तु वंश्ये—॥ पितृपितामहावुत्पादकप्रबन्धो वंशः, तत्र भवो वंश्यः । दिगा-
दित्वाद्यत् । ‘पौत्रप्रभृति’ इत्यनुवृत्तं पञ्चा विपरिणम्यते व्याख्यानात्, ‘गोत्राद्वान्यस्त्रियाम्’ इति लिङ्गाच्चेत्याह—पौत्रा-
देरिति ॥ तुशब्दो भिन्नक्रमो युवेत्यस्मात्परो बोध्यः । स च एवकारार्थं इति व्याचष्टे—युवसंज्ञमेवेति । तेन एकसंज्ञा-
धिकारबहिर्भूतयोरपि गोत्रयुवसंज्ञयोर्न समावेश इति भावः ॥ नन्यस्तु संज्ञाद्वयस्य समावेशः को दोष इति चेत् । सै-
वम् । शालङ्काः पैलीया इत्यसिद्धिप्रसङ्गात् । तथा हि । शालङ्केरपत्यं शालङ्किः । पैलादिषु पाठादिशालङ्कादेशौ । शालङ्के-
रपत्यम् । शालङ्केयुवापत्यं ‘यजिञोश्च’ इति फक्, तस्य ‘पैलादिभ्यश्च’ इति लृक् ततः शालङ्केयूनश्छात्रा इत्यर्थविवक्षायाम्
‘इयश्च’ इत्यणि शालङ्का भवति । तथा पैलाया अपत्यं गोत्रापत्यं वा ‘पैलाया वा’ इत्यणि पैलः । तस्यापत्यं युवा
‘अणो यचः’ इति फिच् तस्य ‘पैलादिभ्यश्च’ इति लृक् । ततः पैलस्य यूनश्छात्राः पैलीया इति भवति । तत्र गोत्रयूनोः
समावेशे तु ‘गोत्रे लुगचि’ इति फक्फिञोरलृक् प्रसज्येत । न च परत्वाद्गूनि लुग्भविष्यतीति सिद्धमिष्टमिति वाच्यम् ।
ततोऽपि परत्वात् ‘फक्फिञोरन्यतरस्याम्’ इति विकल्पापत्तेः । न च सिद्धान्तेऽपि विकल्पः शङ्क्यः, ‘फक्फिञोः’ इत्ययं
यूनि लृक् एवापवादो, न तु ‘पैलादिभ्यश्च’ इत्यस्य, ‘अनन्तरस्य—’ इति न्यायात् । यद्यपि यूनि लुगपवादोऽपि ‘फक्फिञोः—’
इति विकल्पः परत्वात् ‘पैलादिभ्यश्च’ इति लृकमपि बाधेतेति वक्तुं शक्यम् । तथापि परादप्यन्तरङ्गस्य बलीयस्त्वात् ‘पै-
लादिभ्यश्च’ इति नित्य एव लुगित्याहुः ॥—भ्रातरि च—॥ अवश्यार्थोऽयमारम्भः । भ्राता तु न वंश्यः ‘उत्पादकप्रबन्धो
वंशः’ इत्यभ्युपगमात् । ‘अपत्यं पौत्रप्रभृति—’ इत्यनुवर्त्य ‘पौत्रप्रभृतेः’ इति षष्ठा विपरिणम्य व्याख्यानात्कलितमाह—
चतुर्थादीति ॥ अत्रायमर्थः, गर्गादिषु मृतेष्वपि जीवत्यग्रजे अनुजो युवसंज्ञक इति ॥—वान्यस्मिन्—॥ इहल्यं जीव-
तिपदं तिङन्तं, न तु सप्तम्यन्तमिति व्याचष्टे—जीवदेवेति । यो जीवति स युवसंज्ञकः, मृतस्तु स्थविरतरे जीव-
त्यपि गार्ग्य एव भवति, न तु गार्ग्यायण इति भावः ॥—एकमिति । इहल्यमित्यर्थः ॥—द्वितीयमिति । अनुवर्तमानं
सप्तम्यन्तमित्यर्थः । यदुक्तमुभयोरिति तदेव विवृणोति—स्थानेन वयसा चेति ॥—मातामहे भ्रातरि वेति । सं-

१ गोत्रमिति—यद्यपि प्रवराध्यायप्रसिद्धं गोत्रं लोके, तथापि प्रवराध्यायप्रसिद्धस्यापि संज्ञार्थमिदम् । २ पौत्रादि इति—
पौत्रादेरप्युपलक्षणमेतत् । ३ सपिण्डे इति—सप्तपुरुषावधि पितृकुले सपिण्डाः, मातृकुले तु पञ्चपुरुषावधीति बोध्यम् ।
प्रकृते तु भ्रातुरन्यस्मिन्निति पशुदासादायमेव गृह्यत इति वृत्तिः, ‘अन्यस्यपि गृह्यत इत्यन्ये । अतएव ‘स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे
पितृव्ये मातामहभ्रातरि वा’ इति अग्रिमो ग्रन्थः संगच्छते । कचिच्च पितृमाहभ्रातरीति पाठः ।

पितृणां नाशकश्च भ्रातरि वा जीवति । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्योऽयः । गार्ग्यो वा । स्थविरेति किम् । स्थानवधोन्मूने
 तत्तथैव । जीवतीति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्ये एव ॥ ७ ॥ वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम् ॥ गोत्रस्यैव
 वृद्धस्य प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गन्धमानायाम् । गन्धभवात् गार्ग्यायणः । पूजेति किम् । गार्ग्ये ॥
 ॥ मृतस्य कुत्सार्थां गौत्रसंज्ञेति वाच्यम् ॥ गार्ग्यो जायतः । कुम्पेति किम् । गार्ग्यायणः । ॥ एको गोत्रे ॥ ४१ ।
 १. ३ । गोत्रे एक एव पत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यं औपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः । गोत्रे स्वेकौनसंख्यानां प्रत्य-
 यतोऽप्यस्य । यद्वा स्वद्व्यनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रत्ययते ॥ १ ॥ अपत्यं पितुरेव स्यान्नतः प्राचासपीति च । म-
 नभेदेन तद्वाक्यं सूत्रमेतत्तथात्तरम् ॥ २ ॥ पितुरेव पत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीयं वाच्यं औपगवादिव स्यात् ।
 चतुर्थं त्वर्जावज्ज्येष्ठे मृतवर्षे औपगवेः फक् । इत्थं फगिजोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः
 स्युः । पितामहादीनामपीति सुव्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अण्यन्तादिष्वपि स्यात् । चतुर्थे
 फगिति फगिजोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतिरतिप्रमत्तयाः स्युः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रे-
 निहितज्ञात् 'भ्रातरि' इत्यस्य 'नातःमहभ्रातरि' इत्यर्थे इत्येकं । 'पितृव्यगुत्रे' इत्यन्ये । वृत्तां तु 'पितृव्ये पितामहे भ्रातरि
 वा' इति पाठः ॥—जीवतीति । किमिति । जीवतिद्वयं किमर्थमिति प्रश्नः ॥ अत एव 'मृते मृतो वा' इत्युत्तरं संग-
 च्छते ॥ अन्यस्मिन् किम् । भ्रातरि जीवति जीवतो विकृत्यो ना भूत् । पूर्वमूत्रं तु भ्रातरि जीवति मृतस्य कनीयसो यु-
 वसंज्ञार्थमिति सावकाशम् ॥—वृद्धस्य चेति । वार्तिकमिदम् । तथा 'यूनश्च' इत्यभिमतपि ॥—एको गोत्रे ॥ 'गोत्रे'
 इति जात्यपेक्षया एकवचनम् । एकशब्दः संख्यावाची । 'गोत्रेऽभिहितेति अपत्यत्वबोधकप्रत्यय एक एव स्यात्' इत्युक्ते
 गोत्रापत्ये प्रथम एव शब्दः प्रत्ययं लभते नान्यः । यदि लनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादपि स्यात्, तर्हि गोत्रापत्ये एक एव प्रत्य-
 यो न कृतः स्यात् ॥ इत्थं च 'अपत्यप्रत्ययान्तात्प्रतिपेक्षो वाच्यः' इति वार्तिकार्थोऽप्यनेन संगृहीत इत्याशयेन व्याचष्टे—
गोत्रे एक एवेति ॥—अपत्यप्रत्यय इति । एतच्चाधिकाराद्वधम् ॥ अन्ये तु एकशब्दः प्रथमपर्यायः प्रथमश्चापत्यप्र-
 त्ययश्च, तथा च 'प्रथमा प्रकृतिर्गोत्रे अपत्यप्रत्ययं लभते' इति सूत्रार्थं व्याचक्षते ॥ तत्किमिदम् । 'अस्यां पत्यनेकमानय'
 इत्युक्ते 'प्रथमम्' इति प्राथम्यार्थस्याप्रतीतिः ॥ वस्तुनस्तु 'प्रथमात्' इत्यधिकाराद्गोत्रे प्रथमादेव प्रातिपदिकादपत्यप्रत्ययः
 इति व्याख्यायैकग्रहणमिदं त्यक्तं शक्यमित्याहुः ॥—**औपगव** इति । 'उपगुशब्द एव प्रत्ययं लभते, न लौपगवशब्दः'
 इति गोत्रापत्येऽप्यनन्तरापत्य इवाणिव भवति, न लिख् ॥—**गार्ग्य** इति । गोत्रापत्ये 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति विशिष्य
 विश्रानादन्तरापत्य इत्रात्र 'अत इञ्' न भवति, किं तु यजेव । स च गार्ग्यस्यापत्येऽपि भवति, न त्वत्र यजन्तात्फक् 'एको
 गोत्रे' इति नियमात् ॥—**नाडायन** इति । 'नाडादिभ्यः फक्' इति गोत्रापत्ये विश्रानादत्रापि 'अत इञ्' न भवति,
 किंतु फगेव, स च नाडायनस्यापत्येऽपि भवति न तु फगन्तादिश्च, उक्तनियमात् ॥ तन्त्रेकस्मिन् गोत्रे युगपदेकप्रत्ययाप्र-
 सक्तव्यर्थमिदं सूत्रमित्याहुश्च सूत्रारम्भफलं मनभेदेन व्यवस्थापयति—**गोत्रे स्वेकौनेति** । स्वं गोत्रं तदपेक्षया ए-
 कौनसंख्यानां, 'तृतीये द्वयोः परम्परा, चतुर्थे त्रयाणां, पञ्चमे तु चतुर्णाम्' इत्यादिपरम्परा प्रसज्यत इत्यर्थः । तथाहि ।
 उपगोस्तृतीये अणिजोः परम्परा, चतुर्थे खण्डिफकां, पञ्चमे गिञ्फगिजाम् ॥ यद्यन्यत्र 'यस्येति च' इति लोपेनाणादेरस-
 त्वान् 'अणिजादीनां परम्परा' इत्युक्तिर्न संगच्छते । तथापि 'अण्यन्तादिभ्यो यजन्तात्फक्' इत्युत्पत्तिमात्राभिप्रायेण
 प्रत्ययपरम्पराऽभिधानं बोध्यम् ॥—**स्वद्व्यनसंख्येभ्य** इति । स्वं गोत्रं तदपेक्षया द्व्यनसंख्येभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः
 तृतीये एकस्यादनिष्टोत्पत्तिः, चतुर्थे द्वाभ्यां, पञ्चमे त्रिभ्यः, इत्यादीत्यर्थः ॥—**अपत्यं पितुरेवेति** । तथा चामरः—
 'आत्मजस्तनयः मृतुः सुतः पुत्रस्त्रियां तमी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे' इति ॥ मुख्यमतमाह—**ततः**
प्राचामिति । पितृपेक्षया ये प्राचः पितामहप्रपितामहादवस्तेषामपीत्यर्थः । अत्रायमाशयः । अपत्यशब्दः क्रियानि-
 स्तो, न स्वात्मजपर्यायः । 'न पतन्त्यनेनेत्यपत्यम्' इति व्युत्पत्तेः 'वह्निर्विशति—' इतिमूत्रे भाष्यकृता दर्शितत्वात्, बाहुल-
 कात्करणे यत्प्रत्ययः ॥ 'यन्निमित्तं यस्यापतनं, तत्तस्यापत्यम्' इति फलितोऽर्थः । तथा च 'पौत्रादिरपि पितामहादीनामप-
 तनं हेतुः' इति तेषामपत्यत्वं भवति ॥ प्रसिद्धं च व्यवहितोऽपि पितामहादीनामुद्धेतति जरत्कार्याद्युपाख्यानेषु । 'अपत्यं
 पौत्रप्रभृति—' इति सूत्रमप्यत्रातुगुणम् । आद्यपक्षे हि 'अपत्यमिवापत्यम्' इति गौणी व्युत्पत्तिराश्रयणीया स्यात् । अम-
 रस्तु सूत्रभाष्यादिविरोधादुपेक्ष्य इति ॥—**तद्वान्यै** इति । आद्यपक्षे प्रत्ययमालानिष्ठत्वे, अन्त्ये तु स्वद्व्यनसंख्येभ्योऽनि-
 ष्टोत्पत्तिनिष्ठत्वे इत्यर्थः ॥—**औपगवादिव्** स्यादिति ॥ तृतीयस्य उपपुं प्रति अनपत्यत्वादिति भावः ॥ एवं चास-
 ति सूत्रे अस्मिन् पक्षे औपगविरित्यत्रानिष्टमेव स्यात्, औपगव इतीष्टं तु न सिध्यतीति बोध्यम् ॥—**अजीवज्ज्येष्ठे**
 इति । जीवज्ज्येष्ठे जीवद्वन्द्वे वा युवसंज्ञायां सखां गोत्रसंज्ञा नेति भावः ॥—**इष्टे सिद्धेऽपीति** । अस्मिन् पक्षे औपगवस्य
 यदपत्यं तदुपगोरप्यपत्यमिति उपगोर्यदा प्रत्ययः तदा 'औपगवः' इतीष्टं यद्यपि सिध्यति तथाप्यौपगविरित्यनिष्टं प्राप्तो-
 तीत्यर्थः ॥—**तत** इति । इजन्तादित्यर्थः ॥—**फगिजोरिति** । फगन्तादिञ्, इजन्तात्फक्, तजन्तात्पुनरिञ् इत्यादिपर-
 म्परायां सखामित्यर्थः ॥—**नियमार्थमिति** ॥ तन्वाद्यपक्षे तत्तत्पितृवाचकदेव प्रत्ययो, न तु मूलभूतात्स्यात्, अन्त-

ऽयूहम् । ॥ गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् । ॥ १४१ । १४ । यून्पत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । स्त्रियां तु न युवसंज्ञा । गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः । ॥ अत इज् ॥ १४१ । १५ । अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकान्पञ्चान्तादेव स्यादपत्येऽर्थे । दाक्षिः । ॥ बाह्वादिभ्यश्च ॥ १४१ । १६ । बाहविविः । औडुलोमिः ।

रापत्ये मुख्यसंबन्धे चरितार्थस्याणादेर्गोणसंबन्धेऽपि प्रवृत्तेरन्याय्यत्वात् । तथा चौपगवापत्येन उपगोर्मुख्यसंबन्धाभावात् । त्राप्राने विध्यर्थमेवेदं मूत्रं, न तु नियमार्थमिति औपगवशब्दादपि प्रत्ययो दुर्वार इति चेत् । अत्राहुः । गोत्रे बोधनीये क्रमेणानेकप्रत्ययप्रसङ्गे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थे कृते औपगवशब्दस्यापत्यप्रत्ययान्तत्वात्पुनरपत्यप्रत्ययस्तनो नोपपद्यते इत्यगत्या परम्परासंबन्धाभ्युपगमेनोपगोरेव तदुत्पत्तिः, न त्वौपगवशब्दादिति सिद्धमिष्टमिति । अत्र केचिद्वाचक्षते—आद्यपक्षे प्रत्ययपरम्परायां प्राप्तायाम् ‘एको गोत्रे’ इत्यनेनैकः प्रत्ययो विधीयते । तथा चैको नामैकजातीय इत्यर्थपर्यवसानान्मूलप्रकृतेर्योऽपत्यप्रत्ययोऽणादिस्तजातीय एव गोत्रे बोधनीये तत्पितृवाचकाद्भवति—‘अणन्तादण्, इजन्तादिच्, यञन्ताद्यञ्’ इति ॥ न चैवमणित्रोः परम्परायां निर्वातितायामप्यौपगव इत्यत्राण्प्रत्ययपरम्परा स्यात् । तथा गार्ग्य इत्यादौ यत्रादिपरम्परेति वाच्यम् । सत्यामपि तस्यामनिष्ठाभावादिति । तच्चिन्त्यम् । फगन्तात्फकि नाडायन इत्यादावनिष्ठप्रसङ्गादिति दिक् ॥—ऊह्यमिति ॥ ‘अपत्यं पितुरेव’ इति पक्षे चतुर्थीपत्यरूपे यूनि विवक्षिते ‘गोत्राद्युनि—’ इति नियमसूत्रे सत्यसति च गोत्रप्रत्ययान्तादेव युवप्रत्यय इति द्वयोः परम्परा, सा चेष्टवान्न नियमेन व्यावर्त्यते । पञ्चमे तु यूनि नियमाभावे त्रयाणां परम्परा प्रसज्यते । पठे तु चतुर्णीमित्यादि ॥ ‘ततः प्राचामपि’ इति द्वितीयपक्षे तु गर्गाच्चतुर्थे यूनि मूलप्रकृत्यनन्तराभ्यामनिष्ठोत्पत्तिः प्रसज्यते । पञ्चमे तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । तथा नडाच्चतुर्थे यूनि पूर्ववद्वाभ्यामनिष्ठोत्पत्तिः, पञ्चमे तु त्रिभ्यः । उपगोश्चतुर्थे वाच्ये तु मूलप्रकृतेरेकस्मादेवानिष्ठोत्पत्तिः । न त्वनन्तरापत्यवाचकात् । ततो जातेऽप्यत इजि रूपानिष्ठाभावादित्यादि यथासंभवं तत्रोह्यमित्यर्थः ॥—गोत्राद्युनि—॥ असत्यस्मिन् सूत्रे मुख्यमते पञ्चमादौ यूनि विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्तात् युवप्रत्ययोत्पत्ताविष्टे सिद्धेऽपि मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्योऽपि स्यादिति पाक्षिकानिष्ठे प्रप्ते नियमार्थमिदमित्याशयेनाह—गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति ॥ न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्य इत्यर्थः ॥ मनोरमायां तु न तु युवप्रत्ययान्तादिति प्रथमपक्षेऽर्थ इत्यपि स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । पञ्चमादौ यूनि विवक्षिते तस्य पुनस्तृतीयं प्रत्यनपत्यत्वादप्राप्तौ विध्यर्थमेवेदं स्यात्, न तु नियमार्थमिति युवप्रत्ययान्तात्प्रत्ययो दुर्वारः स्यात् । तस्मादिह ‘पितुरेवापत्यम्’ इति पक्षो नाश्रयणीय इति ॥ अन्ये त्वाहुः—आद्यपक्षे ‘गोत्राद्युनि—’ इत्यावर्त्ये एकेनाप्राप्तप्रत्ययं विधाय द्वितीयेन नियम्यते ‘यूनि गोत्रादेव’ इति । एवं च ‘ततः प्राचामपि’ इति पक्षेण सहैकरूपता भवतीति ॥ ‘गोत्राच्चैव्यून्वेव’ इति विपरीतनियमस्त्वह न कृतः, व्यावर्त्यालाभात् । न च शैषिकाच्छादयो व्यावर्त्या इति वाच्यम् । ‘गोत्रेऽल्लगचि’ इति लिङ्गात् ॥—स्त्रियां त्विति । यद्यत्र ‘अस्त्रियाम्’ इत्यस्यैकवाक्यतया ‘स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेव’ इत्यर्थः क्रियते । तर्हि स्त्रीषु युवसंज्ञाया अनिषेधात् युवतिषु प्रत्ययानां परम्परा प्रसज्येत । न च ‘एको गोत्रे’ इत्यनेन निस्तारः । युवसंज्ञाया बाधात् ॥ अथ ‘स्त्रियां न युवप्रत्ययः’ इति वाक्यभेदेनार्थः क्रियते, तदा गोत्रप्रत्यये युवतिर्नाभिधीयेत । किं तु वाक्यमेव स्यात् । ततश्च गार्ग्यस्यापत्यं स्त्री गार्गी न स्यात् । अतो ‘युवसंज्ञानिषेधपरमेवेदम्’ इत्याशयेन व्याचष्टे—न युवसंज्ञेति ॥ अत्रायमाशयः । ‘अस्त्रियाम्’ इति योगो विभज्यते । ‘यूनि’ इति शब्दस्वरूपपरमनुवर्तते । परिभाषा चेष्टम् । यत्र युवसंज्ञाविधानं तत्र ‘अस्त्रियाम्’ इत्युपतिष्ठत इति सिद्धस्य गतिरियम् ॥ ‘जीवति तु वंश्ये युवाऽस्त्रियाम्’ इत्येव सूत्रयितुं युक्तम् ॥—अत इज् ॥ ‘धकालतनेषु—’ इति ज्ञापकात्सुवन्तादेव तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगमेऽप्यधिकृतप्रातिपदिकस्य न वैयर्थ्यं, किं तु प्रयोजनमस्तीति ध्वनयति—अदन्तं यत्प्रातिपदिकमिति । अत इत्यस्य सुवन्तविशेषणत्वे तु दक्षयोरपत्यमित्यादि विवक्षायां दाक्षिरित्यादि न सिद्ध्येदिति भावः ॥ तपरः किम् । विश्वपः अपत्यं वैश्वपः । ‘प्रदीयतां दाशरथाय—’ इत्यत्र तु ‘तस्येदम्’ इत्यण् । अपत्यत्वविवक्षायां त्विजेव ॥—बह्वादिभ्यश्च ॥ ‘बाधु लोडने’ इति धातौ ‘केवलस्य बाहोरपत्ययोगासंभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधौ सौबाहविविः’ इति माधवोक्तं चिन्त्यमिति ध्वनयन्नाह—बाहविविरिति । ‘जानन्तिबाहविविगार्ग्यगौतम—’ इत्याश्वलायनसूत्रप्रयोगाद्भाष्यवृत्त्याद्युदाहरणाच्च बाहुशब्दः संज्ञारूपोऽस्तीति भावः ॥—औडुलोमिरिति । यद्यपि गणे बाहु कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन प्रद्युम्नेत्यादिषु केवलो लोमन्शब्दः पठितः । तथापि सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् ॥ ‘तारकाप्युडुवास्त्रियाम्’ इत्यमरोक्त्या नक्षत्रवाच्युडुशब्दः । उडूनीव लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः । शरा इव लोमानि यस्य तस्यापत्यं शारलोमिः ॥ बहुत्वे तु इजपवादोऽकारः प्रागेवाजन्तेषूक्तः । उडुलोमाः । शरलोमाः । इह प्रतिपदविधानेषु पुराणसिद्धाः संज्ञाशब्दा एव गृह्यन्ते, शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । तेन इदानींतनो यो बाहुस्तस्यापत्ये बाहव इत्यण्वेव, न त्विच् ॥ उक्तं च हरिणा—‘अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविभ्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु’ ॥ अनर्थकं संदिग्धार्थकमप्रयुक्तं च क्रमेण विशेषणत्रयव्यावर्त्यम् । तदुक्तिषु तत्सदृशेष्वित्यर्थः ॥ अत

अङ्गानि न गोऽयम् । ॥ सुधातुरकङ् च । ॥ १४१।१९.७। चादिक् । सुधातुरपत्यं सौधान्तिकः ॥ ७ व्यासवरुडनिपादच-
ण्डालविश्रानां चेति वक्तव्यम् । ॥ नै व्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । ७।३।३। पदान्ताभ्यां
यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किन्तु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादेचावागमौ न्तः । व्यासक्तिकः । वारुडकिरित्यादि ।
॥ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् । ॥ १४१।१९.८। व्रातचफजोरस्त्रियाम् । ॥ १४३।११.३। व्रातवाचिभ्यश्चफजन्तेभ्यश्च स्वार्थे
ज्यः स्यान्न तु स्त्रियाम् । कौञ्जायन्यः । बहुत्वे तद्राजन्वाल्गवक्ष्यते । ब्राधायन्यः । स्त्रियां कौञ्जायनी । गोत्रत्वेन
जातिन्वाङ्गीय । अनन्तरापत्ये कौञ्जिः । ॥ नडादिभ्यः फक् । ॥ १४१।१९.९। गोत्र इत्येव । नाडायनः । चारायणः ।
अनन्तरो नाडिः । ॥ हरितादिभ्योऽञ् । ॥ १४१।१९.१०। एभ्योऽजन्तेभ्यो यूनि फक् । हारिनायनः । इह गोत्रा-
धिकारोऽपि सामर्थ्याद्यन्यम् । नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । विदाद्यन्तर्गो हरितादिः । ॥ यजिजोश्च । ॥ १४१।१९.११।
गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तात् फक् स्यात् । अनातीत्युक्तेरापत्यस्येति यलोपो न । गार्गायणः । दाक्षायणः ।
॥ शरद्वच्छुनकदर्भाद्गुवत्सप्रायणेषु । ॥ १४१।१९.१२। गोत्रे फक् । अजिजोरपवादः । आद्यौ विदादी । शार-
द्वतायनो भार्गवश्चेत् । शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः । द्वाभायण आघ्रायणश्चेत् । दाभि-
रन्यः । ॥ द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । ॥ १४१।१९.१३। एभ्यो गोत्रे फक् वा । द्रोणायनः । द्रोणिः । पार्व-
तायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्थाश्चानन्तरे तृपचारात् । ॥ अनुप्या-
न्तये विदादिभ्योऽञ् । ॥ १४१।१९.१४। एभ्योऽञ् गोत्रे ये त्वत्रानुपयस्तेभ्य अनन्तरे । सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् । विदस्य

एवं संज्ञा श्वशुरस्यापत्यं श्वशुरिरित्यत्र 'राजश्वशुरात्-' इति यत्र । सिमीते माता, तस्याः स्वसा मातृस्वसा । इह 'मानृ-
पितृभ्यां स्वसा' इति पत्यं न ॥ नन्वेवं बाहवः श्वशुरिरिति पूर्वोक्तौ न लिख्यत इति चेत् । नैवम् । अणिजोविधौ शब्द-
विशेषानुपादानादप्रतिषिद्धेऽपि तत्प्रवृत्तेः ॥—व्यासेति ॥ वेदान् व्यसतीति वेदव्यासः 'कनेष्यण्' भीमो भीमसेन इति-
वदेकदेशग्रहणम् ॥—न व्याभ्याम्—॥ व्याभ्यां किम् । न अर्थो यत्सा नाथिः, तस्यापत्यं नाथिः ॥ पदान्ताभ्यां किम् ।
याज्ञिकः ॥ ऐचो विषयप्रदर्शनाय नेति निषेधोक्तिः । तेनेह न । दाध्यश्चिर्माध्यश्चिः । न ह्यत्र व्याभ्यां परस्य वृद्धिप्रस-
क्तिरस्ति ॥ ऋचितु वृद्धिप्रसक्तिसत्त्वेऽपि नेष्यते । द्वे अशीतो भृतो भूतो भावी वा द्वाशीतिकः ॥—वारुडकिरिति ।
वरुडादयो जातिविशेषाः । वकारस्यापदान्तत्वात् 'न व्याभ्याम्-' इत्यैज् न ॥—इत्यादीति । नैपादकिः, चाण्डालकिः,
वैम्बकिः ॥—गोत्रे कुञ्जा—॥ इतः प्राक् 'एको गोत्रे' इत्यादि सूत्रद्वयं चेत्पठ्यते तर्ह्यत्रत्यं गोत्रग्रहणं त्यक्तुं शक्यमि-
त्याहुः ॥ चफजो अकारो वृद्ध्यर्थः । कौञ्जायनाः । चकारस्तु 'व्रातचफजोः-' इत्यत्र विशेषणार्थः । तेन 'अद्वादिभ्यः फञ्'
आद्वायन इत्यत्र ज्यो न भवति । अत्रेदमवधेयम् । कौञ्जायन्य इत्यादावेकवचने द्विवचने च ज्यस्य जित्वादाद्युदात्त-
त्वमेव । बहुत्वे तु ज्यस्य लुकि चफजश्चकारअकारयोलुत्वबल्योर्विरोधे सति परत्वात् नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते भा-
ष्यादौ 'तद्धितस्य कितः' इत्यत्र योगं विभज्य 'चितः' इत्यनुवर्त्य 'तद्धितस्य चितोऽन्तोदात्तत्वम्' इति व्याख्यानात् 'कौ-
ञ्जायनाः, इत्यत्रान्तोदात्तत्वं भवति । न चैवं हि फगेवास्तु किमनेन गुरुनिर्देशेनेति वाच्यम् । तथा हि सति 'व्रातफ-
कोरस्त्रियाम्' इति सूत्रप्रणयनापत्या नाडायनादिभ्योऽपि ज्यः स्यादिति ॥ कुञ्ज, व्रध्न, शङ्ख, शकटेत्यादि ॥—व्रात-
चफजो—॥ 'पूगाञ्ज्योऽग्रामणी-' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—ज्यः स्यादिति । व्रातवाचिभ्यः 'कापोतपाक्यः' इत्युदाहरि-
ष्यति ॥ अस्त्रियां किम् । कपोतपाका स्त्री ॥—तद्राजत्वादिति । 'ज्यादयस्तद्राजाः' इति सूत्रेणेति शेषः ॥—लुगव-
क्ष्यत इति । 'तद्राजस्य बहुषु-' इत्यनेनेति शेषः ॥—कौञ्जायनीति । इह सति ज्यप्रत्यये योपधत्वात् 'जातेः' इति
ङीपभावे टापि रूपे स्वरं च विशेषो बोध्य इत्याहुः ॥—यजिजोश्च ॥ अधिकारप्राप्तं गोत्रग्रहणं यजिजोर्विशेषणं न
तु विधेयस्य फक्, व्याख्यानात्तदेतदाह—गोत्रे याविति ॥ गोत्रे किम् । द्वीपादनुसमुद्रं यज् द्वीपे भवो द्वैष्यः । सुतं-
गमादिभ्यश्चातुरर्थिक इज् । तदपत्ये फक् मा भूत् ॥—फक् स्यादिति । सामर्थ्याद्यन्यम् ॥—शरद्वच्छुनक—॥
भृगुः शरद्वतोऽपत्यं न भवति, पूर्वभावित्वात् । एवं शुनकस्यापत्यं न भवति वत्सः । अतोऽत्र भार्गवश्च वात्स्यश्चाप्रायणश्चेति
द्वन्द्वे 'अत्रिभृगु-' इति 'यजिजोश्च' इति च यथासंभवं लुग् बोध्यः । यद्यप्यत्र बहुलाभावात् 'अत्रिभृगु-' इत्यादिना
लुग् दुर्लभः । तथापि युगपदधिकरणवचनतायां वर्तिपदानां बहुर्थत्वात्सौत्रत्वाद्वा स्यादेव लुक् । अतो व्याचष्टे—भार्गव-
श्चेदिति ॥—वात्स्यश्चेदिति च ॥—अनादिरिति ॥ अश्वत्थाम्नः पिता यो महामारते प्रसिद्धः, तदपेक्षयाऽन्य ए-
वायं द्रोण इत्यर्थः ॥—अश्वत्थास्त्रीत्यादि । द्रोणाचार्यस्यानन्तरापत्ये अश्वत्थाम्नि द्रोणायन इति प्रयोगो भाष्योक्त इ-
त्यर्थः ॥—अनुप्या—॥ 'अनुपि' इति पञ्चम्याः सौत्रो लुक् ॥ अनुपिभ्य इत्यर्थः ॥—सूत्रे इति ॥ आनन्तर्यं इत्यत्रे-

१ न इति—अयं च निषेधो येननाप्राप्तन्यायेन 'तद्धितेष्वचामादः' इति वृद्धेरेव, तेन 'व्याशीतिकः' इत्यत्र 'संख्यायाः संव-
त्सर-' इति वृद्धिर्भवत्येवेति शेषरकाराः ।

गोत्रापत्यं वैदः । अनन्तरो वैदिः । बाह्वादेराकृतिगणत्वादित् । पुत्रस्यापत्यं पौत्रः । दौहित्रः । ॥ गर्गादिभ्यो यञ् । १४।१।१०५। गोत्र इत्येव । गार्ग्यः । वात्स्यः । ॥ यज्ञञोश्च । १२।४।६४। गोत्रे यद्यजन्तमजन्तं च तदवयवयोरन्त-
योलेकस्यात्कृते बहुत्वे नतु स्त्रियाम् । गर्गाः । वात्साः । विदाः । ऊर्वाः । तत्कृते इति किम् । प्रियगार्ग्याः । स्त्रियां
तु गार्ग्यः स्त्रियः । गोत्रे किम् । द्वेभ्याः । औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम् । तेनेह न । पौत्राः । दौहित्राः ।
॥ मधुयन्त्रोर्ब्राह्मणकौशिकयोः । १४।१।१०६। गोत्रे यञ् । साधव्यो ब्राह्मणः । साधवोऽन्यः । बाधव्यः कौ-
शिकश्चरपि । बाधवोऽन्यः । वधुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धे नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लोहितादिकार्यम् ।
बाधव्यायणी । ॥ कपिवोधादाङ्गिरसे । १४।१।१०७। गोत्रे यञ् स्यात् । काप्यः । बौध्यः । आङ्गिरसे किम् ।
कापेयः । बौधिः । ॥ वतण्डाच्च । १४।१।१०८। आङ्गिरस इत्येव । वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च
पाठाद्यज्जो । वातण्ड्यः । वातण्डः । ॥ लुक् स्त्रियाम् । १४।१।१०९। वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रि-
याम् । शार्ङ्गवादिवात्वात् ङीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी । लोहितादित्वात् ष्कः । अणि तु वातण्डी ।
ऋषित्वाद्दक्ष्यमाणः प्यङ् न । ॥ अश्वादिभ्यः फञ् । १४।१।११०। गोत्रे । आश्वायनः ॥ (ग) पुंसि जाते ॥ पुंसीति
तु प्रकृतिविशेषणम् । जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः । पुंसीति किम् । जाताया अपत्यं जातेयः । ॥ भर्गात्रैर्गते । १४।
१।१११। गोत्रे फञ् । भार्गयणश्चैर्गतेः । भार्गिरन्यः । ॥ शिवादिभ्योऽण् । १४।१।११२। गोत्र इति निवृत्तम् ।

त्यर्थः ॥—स्वार्थ इति । चातुर्वर्ष्यादेराकृतिगणत्वादिति भावः ॥ वैदिरित्यत्र ऋष्यगणाशङ्क्याह—बाह्वादेरिति ॥
विद, उर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, विद्वानर, ॥ 'परस्त्री परशुं च' इत्यादि ॥—गर्गादिभ्यो—॥
गर्गं, व्याघ्रपाद, पुलस्ति, वधु, मण्ड, वतण्ड, कपि, कत, शकल, कण्व, अगस्ति, कुण्डिनी, यज्ञवल्क, पराशर, जमदग्नि,
इत्यादि ॥ कथं तर्हि 'रामो जानदभ्यः' इति । अनन्तरापत्ये ह्ययम् । सत्यम् । अनन्तरेऽपि गोत्रत्वोपाधौध्यः ॥—यज्ञ-
ञोश्च ॥ 'प्यक्षत्रियार्थे' इत्यतो लुगिति, 'तत्राजस्य' इति सूत्राद्बहुषु तेनैवास्त्रियामिति चातुर्वर्तते 'यस्कादिभ्यो गोत्रे'
इत्यतो गोत्र इति च तदाह—गोत्रे यद्यजन्तमित्यादि । प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रवाचिनो केवलौ यज्ञौ न भवत इति
गोत्र इत्यनेन तदन्तं विशेषितम् ॥—तदवयवयोरिति । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति भावः ॥—प्रवराध्या-
येति । एतच्च 'ब्रौपुंसाभ्याम्' इति सूत्रे 'लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्' इति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तमिति भावः ॥
—तेनेह नेति । यद्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते, तदा स्यादेवातिप्रसङ्ग इति भावः ॥—लोहितादीति—॥ 'स-
र्वत्र लोहितादि' इत्यादिना ष्कः ॥ ष्केणोक्तेऽपि ब्रौत्वे पितृत्वसामर्थ्यात् ङीषित्याशयेनाह—बाधव्यायणीति । गर्गादि-
गण एव 'बभ्रुः कौशिके' इति पाठ्यम् । एवं हि द्विवचनग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति हरदत्तादयः ॥—कापेय इति ॥ 'इत-
श्चानिजः' इति ढक् । कपेर्गर्गादिगणपाठो लोहितादिकार्यार्थः । तेन काप्यायनीति सिध्यति ॥—बौधिरिति । अतृषित्वादित्
बाह्वादित्वाद्वा ॥—वतण्डाच्च ॥ यजणोः प्राप्तयोराङ्गिरसे यजेवेति नियमार्थं सूत्रम् ॥—लुक् स्त्रियाम् ॥—विहि-
तस्येति । 'परिशेषितस्य वा' इति बोध्यम् । एतच्च 'आङ्गिरसे' इत्यनुवृत्त्या लभ्यते ॥ यद्यपि 'वतण्डालुक् स्त्रियाम्' इत्ये-
कसूत्रकरणेऽपि 'आङ्गिरसे' इत्यनुवृत्त्या अनाङ्गिरसे यजणोर्लुगभावात् स्त्रियामिष्टं सिध्यति । तथापि पुंस्याङ्गिरसे यजणो-
भयोः प्राप्तिरनिष्टेति तद्वारणाय पृथक् सूत्रं कृतम् ॥—ऋषित्वादिति ॥ न चैवं 'ऋष्यन्धक' इत्यणि सिद्धे शिवादि-
गणे वतण्डपाठो व्यर्थ इति शङ्क्यम् । गर्गादिपाठेन यथा बाधातन्निवृत्तये तत्पाठस्यावश्यकत्वात् ॥—प्यङ्गेति । 'अणिजो-
रनार्थयोः' इति सूत्रेणेति भावः ॥—अश्वादिभ्यः—॥—गोत्र इति । इह गणे वैल्य, आनडुह्य, आत्रेय, इति गो-
त्रप्रत्ययान्तास्त्रयः पठ्यन्ते तेभ्यस्तु यून्येव । 'एको गोत्रे, गोत्रावृत्ति' इति वचनात् । तत्र विलिनीम राजर्षिस्ततो 'वृद्धे-
त्कोसला' इति व्यङ् । आनडुह्यशब्दो गर्गादियजन्तः । आत्रेयशब्दो ढगन्त इति ज्ञेयः ॥—पुंसि जात इति । गण-
सूत्रमिदम् । जातशब्दे पुंसि विद्यमाने फञ् इत्यर्थः ॥ कस्मादित्याकाङ्क्षायामर्थाज्जातशब्दादिति लभ्यते ॥—जाताया
इति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिः ॥—शिवादिभ्योऽण् ॥ ननु विशेषविहितानि-
जादीन् बाधित्वा अणवारम्भसामर्थ्याद्भविष्यति किमनेनाण्ग्रहणेन । अत्राहुः । ऋषिषेणशब्दोऽत्र गणे पठ्यते, ततः प्राप्त-
सिञ्चं बाधित्वा परत्वात् 'सेनान्तलक्षण' इति ण्ये प्राप्ते इह पाठसामर्थ्याद्यथाप्राप्तप्रत्यय इजैव स्यात् त्वण् । तथा चात्राण्ग्रह-
णमावश्यकमित्येकं । अणधिकारादण्ये स्यान्त्य इत्यण्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिलन्ये ॥ शिव, ककुत्स्थ, वतण्ड, जरत्कार,
विपाद्, तक्षन्, विश्रवण, रवण, ऋषिषेण, विरूपाक्षेत्यादि ॥—गोत्र इति ॥—निवृत्तमिति । एतच्च वृत्तौ कैयटे च
स्थितम् ॥ यद्यपि 'गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारः' इति 'यूनि लुक्' इति सूत्रस्य भाष्यकैयटाभ्यां लभ्यते । तथापि
तन्मतान्तरमिति भावः ॥ एवं चेत्ततः प्रष्टव्यपत्यसामान्ये प्रत्यया भवन्तीति स्थितम् ॥ शुभ्रादिवाचिसं ढकि प्राप्ते जर-
त्कारशब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते । जारत्कारवः ॥ ढकि तु 'ढे लोपोऽकट्वाः' इत्युलोपः । जारत्कारेयः ॥ कुञ्जादित्वात् 'गोत्रे कुञ्जा-
दिभ्यः' इति नित्यं ऋषि प्राप्ते विपाद्शब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते । वैपाशः वैपाशादन्यः ॥ ५

शिवस्यापचं दैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वाङ्कः । गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वाङ्कः । गाङ्गेयः । ॥ अचुद्धाभ्यो नदीमानुपीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ७।१।११३। अचुद्धेभ्यो नदीमानुपीनामभ्योऽण् स्यात् । ढकोऽपवादः । यानुनः । नार्मदः । चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः । अचुद्धेभ्यः किम् । वासवदत्तेयः । नदीत्यादि किम् । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् । शोभनाया अपत्यं शोभनेयः । ॥ ऋण्यन्धकवृष्णिङ्कुरुभ्यश्च । ७।१।११४। ऋण्यो मन्त्रद्वारः । वालिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः, श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः, वासुदेवः । आनिरुद्धः । शौरिरिति तु बाह्वादिवादिजः । कुरुभ्यः, नाकुलः । साहदेवः । इज एवायमपवादो नध्येऽपवादस्यायान् । अत्रिशब्दात् परत्वाङ्कः । आत्रेयः । ॥ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । ७।१।११५। संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादणप्रत्ययश्च । द्वैमातुरः । पाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । आदेशार्थं वचनं प्रत्ययस्त्वसंगेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थपक्षः । तेन धान्यमातुर्न । संख्येति किम् । सांमात्रः । शुभ्रादित्वाङ्कमात्रेयः । ॥ कन्यायाः कनीन च । ७।१।११६। ढकोऽपवादोऽण् तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः कर्णश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः । ॥ विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिपु । ७।१।११७। अपत्येण । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भारद्वाजः । शौङ्गिरन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः । केचित्तु शुङ्गस्यावन्तं पठन्ति तेषां ढक् प्रत्युदाहरणम् । शौङ्गेयः । ॥ पीलाया वा । ७।१।११८। तन्नामिकाणं वाधित्वा ब्यच इति ढकि प्राप्ते पक्षेण विधीयते । पीलाया अपत्यं पैलः । पैलेयः । ॥ ढक् च मण्डूकान् । ७।१।११९। चादण् । पक्षे इज । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः । ॥ स्त्रीभ्यो ढक् । ७।१।१२०। स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादित्वात्सौमित्रिः । शिवादित्वात्सापन्नः । ॥ ब्यचः । ७।१।१२१। ब्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणोऽपवादः । दात्तेयः । पार्थ इत्यत्र तु तस्येदमित्यण् । ॥ इतश्चानिजः । ७।१।१२२। इकारान्ताङ्कः ब्यचोऽपत्ये ढक् स्यात् न न्विजन्तात् । दौलेयः । नैधेयः । ॥ शुभ्रादिभ्यश्च । ७।१।१२३। ढक् स्यात् । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः । ॥ प्रवाहणस्य ढे । ७।३। २८। प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः । ॥ तत्प्रत्ययस्य च । ७।३।२९। दान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्या-
‘उदीचाम्-’ इतीजि च प्राप्ते तक्षन्शब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते ष्यप्रत्ययेन समावेशोऽत्रेष्प्यते, न लिखा । ताक्ष्णः ताक्ष्ण्यः ॥ विश्रवण-
रवणशब्दावत्र पठ्यते तौ च विश्रवः शब्दस्यादेशौ । विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणः रावणः ॥—अचुद्धाभ्यो—‘अचुद्धेभ्यो नदीमा-
नुपीनामभ्यः’ इत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याशयेन व्याचष्टे—अचुद्धेभ्य इत्यादिना ॥—द्वैमातुर इति ॥ ‘तद्धितार्थ’ इत्यादिना
समासः । अत्र ‘द्वयोर्मात्रोरपत्यम्’ इति विग्रहो, न तु ‘द्विमात्रोरपत्यम्’ इति । ‘दिवसंख्ये संज्ञायाम्’ इति नियमेनासं-
ज्ञायां समासासंभवात् ॥—धान्यमातुर्नेति ॥ ‘अभिव्यक्तपदार्थाः-’ इत्यनेन जननीवाचिन एव ग्रहणे निद्वेऽपि तस्य
स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति भावः ॥ ‘अभिव्यक्त-’ इत्यस्यानित्यताया ज्ञापनार्थं इति लभ्ये ॥—कन्यायाः—॥
ननु कन्या ह्यक्षतयोनिः, तस्याश्चापत्यसंभव एव नास्तीत्याशङ्क्याह—अनूढाया इति । अविवाहिताया इत्यर्थः ॥—
विकर्ण—॥ वात्स्यादीनामपत्यप्रत्ययान्तानां द्वन्द्वे ‘यजत्रोश्च’ ‘अतिभृगुकुत्स-’ इति सूत्राभ्यामपत्यप्रत्ययस्य ढक् । न
चात्र वत्सादीनामेव द्वन्द्वोऽस्तिवति शक्यम् । मूलभूतानां तेषां विकर्णादीन् प्रत्ययत्वाभावादतो व्याचष्टे—वात्स्यश्चे-
त्यादि । ‘युगपदधिकरणवचनतायां बहुत्वमस्ति’ इति ‘शरद्वच्छुनक-’ सूत्र एवोक्तम् ॥—पक्षे इजिति ॥ पूर्वसूत्राद्वा-
ग्रहणानुवृत्तेरिति भावः ॥—स्त्रीभ्यो ढक् ॥ बहुवचननिर्देशात् स्वरूपस्य ग्रहणम्, नाप्यर्थस्य । दगर्थतया शुभ्रा-
दिषु विमानुशब्दपाठात् । किं तु ह्यधिकारोक्तटावादेर्ग्रहणम् । न तु विप्रकृष्टकिन्नादेरित्याशयेनाह—स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य
इति । तेन ‘दरदोऽपत्यं दारदः’ इत्यत्र ढक् न भवति । ह्यर्थग्रहणे तु स्यादेवात्र ढक् । दरच्छब्दो हि जनपदक्षत्रियवाची-
ति ततोऽपत्यार्थे ‘ह्यजमगध-’ इत्यणि तस्य स्त्रियाम् ‘अतश्च’ इति लुकि दरच्छब्दस्य ह्यर्थवाचित्वात् । ‘ढक्च-’ इति वर्त-
माने पुनरिह ढग्रहणमण्संबद्धस्य ढको निवृत्त्यर्थम् । यद्यपि ‘चानुकृष्टं नोत्तरत्र’ इति परिभाषया अणिह न प्रवर्तते । त-
थापि तस्या अनित्यत्वज्ञापनाय ढग्रहणमित्याहुः ॥—तस्येदमिति । शिवादित्वादपत्य एवाणित्यन्ये ॥—इतश्च—॥
इतः किम् । दाक्षिः ॥ अनिजः किम् । दाक्षायणः ॥ ह्यचः किम् । उदधेरपत्यमौदधः ॥ काशिकायां ‘मरीचेर्मारीचः’ इत्यु-
दाहृतम् । तदसत् । बाह्वादित्वेनेज्प्रवृत्तेः । न चास्य बाह्वादित्वमविवक्षितम् । ‘मरीचिशब्दो बाह्वादिषु पठ्यते’ इति ‘सिद्धो-
ऽन्त्यात्परः’ इति सूत्रे भाष्ये स्थितत्वात् ॥—आत्रेय इति ॥ परत्वादयमृष्यणं वाधत इति भावः ॥—शुभ्रादिभ्यश्च ॥
चकारस्त्वाकृतिगणः वद्योतनार्थं इत्याहुः । मुकण्डशब्दोऽत्र पठ्यते मार्कण्डेयः । शुभ्र, मुकण्ड, अश्व, विमातु, विधवा, गोधा,
प्रवाहणेत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन पाण्डवेय इति सिद्धम् ॥ इहादन्तेषु इज् प्राप्तः, विश्रवाशब्दाधुनालक्षणे ढक्,
चतुष्पाज्जातिवाचिषु ढक् गोधाशब्दादहङ्गवचनात्सोऽपि भवति, कचिदोत्तर्गिकोऽण् प्राप्त इति बोध्यम् ॥—प्रवाहणस्य ढे ॥
उत्तरपदस्येत्यधिक्रियते । ‘अर्थात्परीमाण-’ इत्यतः ‘पूर्वस्य तु वा’ इति अनुवर्तते तदाह—उत्तरपदस्याचामादेरित्या-
दि । नित्यमुत्तरपदवृद्धेः फलं तु ‘प्रवाहणेयीमार्थः’ इत्यत्र ‘द्विनिमित्तस्य’ इति पुंवद्वावप्रतिषेधः ॥—तत्प्रत्ययस्य च ॥

पत्यं प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्दोश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः ।
 ॥ विकर्णकृपीतकात्काश्यपे । १४।१।२४। अपत्ये ढक् । वैकर्णेयः । कौपीतकेयः । अन्यो वैकर्णः । कौपीतकिः ।
 ॥ भुवो वृक् च । १४।१।२५। चाड्क् । औवेयः । ॥ कल्याण्यादीनामिन्ङ् । १४।१।२६। एपामिन्ङदेशः स्यात्
 ढक् च । काल्याणनेयः । बान्धकिनेयः । ॥ कुलटाया वा । १४।१।२७। इनञ्जात्रं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः । पूर्व-
 णेव । कौलटिनेयः । कौलटेयः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा । या तु व्यभिचरार्थं कुलान्यटति तस्याः क्षुद्राभ्यो वेति पक्षे
 ढक् । कौलटेरः । ॥ हङ्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । १४।१।२८। हङ्गान्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धि-
 णिति णिति किति च । सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसि-
 न्धवः । तेषु भवः सान्त्वन्धवः । ॥ चटकाया ऐरक् । १४।१।२९॥ ॥ चटकस्येति वाच्यम् ॥ लिङ्गविशिष्टपरि-
 भाषया स्त्रिया अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः ॥ ॥ स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः ॥ तयोरेव ह्यपत्यं
 चटका । अजादिन्वाष्टप । ॥ गोधाया ढक् । १४।१।३०। गौधेरः । शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक् । गौधेयः । ॥ आर-
 गुदीचाम् । १४।१।३१। गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडारः । पण्ड-
 स्यापत्यं पाण्डारः । ॥ क्षुद्राभ्यो वा । १४।१।३२। अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो वा ढक् । पक्षे ढक् ।
 काणेरः । काणयः । दासेरः । दासेयः । ॥ पितृष्वसुश्छण् । १४।१।३३। अणोऽपवादः । पैतृष्वसीयः । ॥ ढकि
 लोपः । १४।१।३४। पितृष्वसुरन्त्यलोपः स्याड्कि । अत एव ज्ञापकात् ढक् । पैतृष्वसेयः । ॥ मातृष्वसुश्च । १४।१।
 ३५। पितृष्वसुर्यदुक्तं तदन्यापि स्यात् । मातृष्वसीयः । मातृष्वसेयः । ॥ चतुष्पाद्भ्यो ढक् । १४।१।३६। ॥ ढे
 लोपोऽकदाः । १४।१।३७। कद्भिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्डलेयः । कमण्डलुशब्दश्चतु-
 ष्पाजानिविशेषे । ॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च । १४।१।३८। एभ्यो ढक् स्यात् । अण्डकोरपवादः । गाष्टेयः मित्रयो-
 रपत्यम् । कप्यणि प्राप्ते ढक् । ॥ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः । १४।१।३९। एषां यकारादेरिय् आदेशः स्यात्

‘प्रवाहणस्य’ इति वर्तते, तच्छब्देन दप्रत्ययः परामृश्यते तदाह—ढान्तस्येत्यादि ॥—बाह्यतद्धितनिमित्तेति । ढक्प्रत्ययान्ताद्भिर्भूतो य इञ् तन्निमित्तेत्यर्थः ॥—कल्याण्यादीनाम्—॥ इह परस्त्रीशब्दः पठ्यते । ‘परस्य स्त्री परस्त्री’ इति पञ्जीनमासः । पारस्त्रैण्यः । परभार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः । अनुशतिकादिवाडुभयपदवृद्धिः ॥ विदादिगणे तु ‘परस्त्री पशुं च’ इति पठ्यते । प्राप्नोतीति शेषः ॥ तत्र परा चामौ स्त्री चेति कर्मधारयः । परस्त्रिया अपत्यं पारशवः । ब्राह्मणाच्छूद्रायां तेनैवोवायामुत्पन्नः । सा च जात्यन्तरयोगात्परस्त्री । न च परश्चादेशस्य स्थानिवद्भावात्पारशवेऽपि ‘अनुशतिकादीनां च’ इत्युभयपदवृद्धिः स्यादिति वाच्यम् । सन्यादेशे पूर्वोत्तरपदसंप्रमोहात्तदप्रवृत्तेः । इह गणे स्त्रीप्रत्ययान्तानां ढकः सिद्धत्वादिनङ्गं ग्रहणम् । अन्येषां तूभयार्थम् । कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, बन्धकी, परस्त्रीत्यादि ॥—कुलटाया वा ॥ शकन्त्वादित्वात्पररूपमत एव निपातनाद्वा ॥—सती भिक्षुक्यत्रेति । अत्र इनङ्घ्रिर्वा । तथा चोक्तममरेण—‘अथ बान्धकिनेयः स्यादन्धुलश्चासतीसुतः । कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि । तदा कौलटिनेयः स्यात्कौलटेयोपि चात्मजः’ इति ॥ केचित्तु क्षुद्राया अपि इनङ्गा तृतीयं रूपं कौलटिनेय इतीच्छन्ति ॥—पक्षे ढगिति । ढगपि पक्षे भवत्येवेति भावः ॥—हङ्ग—॥ ‘पूर्वपदस्य च’ इति चकारेण ‘उत्तरस्य’ इत्यनुकृत्यते तदाह—पूर्वोत्तरपदयोरिति ॥ ‘महते सौभगाय’ इत्यत्र तद्भावादित्वाद्छान्दसत्वाच्चोत्तरपदवृद्धिरित्याशयः ॥—‘चटकायाः’ इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसि न स्यादित्याशङ्क्याह—चटकस्येति ॥—वाच्यमिति । एवं च ‘चटकादैरक्’ इत्येव सांप्रदायिकः पाठः, इति न्यासकृदुक्तिकर्त्तिकविरोधादुपेक्ष्या ॥—तयोरेवेति । तत्र टावन्तात्तद्धितलुकि ‘लुक्कद्धितलुकि’ इति टापो लुकि जातिलक्षणदीर्घं बाधित्वा अजादिलक्षणष्टाविति भावः ॥—गौधेर इति ॥ ढस्य ऐयादेशे कृते ‘लोपो व्योः’ इति यलोपः ॥—आरगुदीचाम् ॥ वचनादेव ढ्गङ्गारकां पर्याये सिद्धे उदीचांग्रहणं पूजार्थम् ॥ ‘अरक्’ इति न सूत्रितं ‘यस्येति-च’ इत्याकारलोपे ‘गौधेरः’ इत्यनिष्टप्रसङ्गात् ॥—अन्यत इति । अनाकारान्ताल्लक्ष्यानुरोधेन कुतश्चिदित्यर्थः ॥—पण्डस्येति । पण्डो नपुंसकः, तस्यापत्यं तु कृत्रिमादिरिति ॥—क्षुद्राभ्यः—॥ अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥—गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ गृष्टि, हलि, बलि, कुद्रि, अग(जव)स्ति, मित्रयु ॥—अण्डकोरपवाद इति । इहान्त्ययोर्द्वयो ऋषित्वादण् प्राप्तः, अन्येभ्यस्तु ‘इत्श्चानिजः’ इति विवेकः ॥—गाष्टेय इति । सकृत्प्रसूता सर्वापि गृष्टिः, न तु गौरेव । अतोऽत्र न ‘चतुष्पाद्भ्यः’ इत्यनेन ढक्सिद्धिः ॥—केकय—॥ केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी । ‘जनपदशब्दात्क्षत्रियादङ्’ मैत्रेयिकया श्लाघ्यते । मित्रयूनां भावेनेत्यर्थः । ‘गोत्रचरणाच्छूद्राधात्याकार—’ इति डञ् । तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते, लोके च ‘ऋषिशब्दो गोत्रम्’ इति प्रसिद्धं इति काशिका । एतच्च यदा मित्रयुशब्देऽभेदोपचारात्तदपत्यसंताने वर्तते, तदा बोध्यम् । अन्यथा ‘मित्रयूनाम्’ इति बहुवचनान्तेन विग्रहो न स्यात् ॥ प्रलयादागतं प्रालेयम् । इयादेशो वृ-

मिति गिति किं च तद्विने परे । इति इत्यादेशे शब्दे । ॥ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्वाशिने-
यशाशिनायनिभ्रौणहृत्थैवत्यस्तारवैश्चकारैत्रेयहिरण्ययानि । ॥ १२।४।१७४। एतानि निपात्यन्ते । इति यु-
क्तोपः । सैत्रेयः । सैत्रेयौ । ॥ यस्कादिभ्यो गोत्रे । ॥ १२।४।१८१। एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तुक्ते बहुत्वे न तु स्त्रि-
याम् । मित्रयवः । ॥ अत्रिभृत्कुन्सवलिष्टगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । ॥ १२।४।१८१। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात्
तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । अत्रयः । भृगवः । कुन्साः । वमिष्टाः । गोतमाः । अङ्गिरसः । ॥ बह्वच इजः प्रा-
क्यभरतेषु । ॥ १२।४।१८१। बह्वचः परो य इव प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वनेमानन्त्य लुक् स्यात् । पत्रागाराः । यु-
धिष्ठिराः । ॥ न गोपवनादिभ्यः । ॥ १२।४।१८१। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गोप-
वनाः । गोप्रवाः । ॥ तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । ॥ १२।४।१८१। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यात् द्वन्द्वे ।
नैकायनयश्च केतवायनयश्च । तिकादिभ्यः किञ्च तस्य लुक् । तिककितवाः । ॥ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्व-
न्द्वे । ॥ १२।४।१८१। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यात् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वं च । औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडा-
दिभ्यः फक् तस्य लुक् । उपकलमकाः । औपकायनलामकायनाः । आष्ट्रककपिष्ठलाः । आष्ट्रकिलापिष्ठलयः । लमकाः ।
लानकायनाः । ॥ आगस्त्यकौण्डिन्यथोरगस्तिकुण्डिनच् । ॥ १२।४।१८१। एतयोस्त्वयस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो

द्वि न बाधते 'अचामादेरचो वृद्धिः, यादेरियादेश' इति भिन्नविषयत्वात् । अङ्गं तृभयोर्विशेषणं, न तु कार्योति हरदत्तः ॥
आदिबुद्धेरपीदमेव सूत्रं विधायकमस्तु । किमनेन विषयभेदविचारेण अन्ये ॥—दाण्डिनायन—॥—निपात्यन्त इ-
ति । दण्डिन् हस्तिन् आभ्यां नडादित्वाकृत्, निपातनाङ्गिरोयमात्रः ॥ वसन्तादिषु 'अथवन्' इति पठ्यते । 'अथर्वणा
प्रोक्तो ग्रन्थ उपवारादथर्वी तमधीने आथर्वणिकः ॥ शुभ्रादिषु 'जह्वाकिन्' इति पठ्यते तस्यापत्यं जैह्वाशिनेयः ॥ वा-
शिनाऽपत्यं वाशिनायनिः । 'उदीचां वृद्धात्-' इति किञ्च ॥ भृगवन्, धीवन्, अनयोः प्यजि तकारोऽन्तादेशो निपात्यते ।
भृगवो भावो भ्रौणहृत्थम् । धैवत्यम् । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इत्यनेनैव हन्तेस्तत्त्वे सिद्धे तकारनिपातनं ज्ञापयति 'धातोः
स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविक्रान्तम्' इति । तेन वार्त्तमेल्यत्र तत्त्वं न ॥ नन्वेवं 'प्रवृद्ध्याम्' इत्यादौ 'अनुदात्तस्य
च-' इत्यम् तुर्वारः स्यात् । अम्बिर्धा धातोः स्वरूपग्रहणाभावात् । अत्राहुः । 'मृजैर्बुद्धिः' इति सूत्रस्थभाष्य-
पर्यालोचनया 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' इति ज्ञापयत्यत्र तकारनिपातनमिति व्याख्येयम् । तेन न कोऽपि
दोष इति ॥ सरयू इत्यस्याणि परे स्वादेवो निपात्यते । सरयवा भवं सारवमुदकं ॥ इक्ष्वाकोरपत्यं ऐक्ष्वाकः । 'जन-
पदशब्दाक्षत्रियादञ्' उलोपो निपातनात् । इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः 'कोपधादण्' ऐक्ष्वाकः । अत्राणुलोपो निपातनादेव ।
अग्रणन्तयोर्द्वयोरप्येकश्रुत्या पाठान् । बहुत्वे तु 'अगस्तद्राजलाङ्गु' अणस्तु 'न' इति विशेषः । तथा च रघुः 'इक्ष्वाकूणां
दुरापेऽर्थे' इति । मुरारिस्त्वाह 'ऐक्ष्वाकेषु च मैथिलेषु च फलन्त्यस्ताकमद्याशिपः' इति । हिरण्यस्य विकारो हिरण्यमयः ।
मथि यादेलोपोऽत्र निपात्यते ॥—यस्कादिभ्यो—॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इत्याशयेनाह—अ-
पत्यप्रत्ययस्येति ॥ 'प्यक्षत्रियादिर्-' इत्यतो लुगल्यनुवर्तते, 'तद्राजस्य-' इति सूत्रात् 'बहुषु तेनैवान्नियाम्' इति च,
तदाह—लुक् स्यादित्यादि ॥ तत्कृतेति किम् । प्रियवास्काः ॥ बहुत्वे किम् । याकः । शिवाद्यण् ॥ यत्क, लुक्, इव्य,
कर्णाटक, वस्ति, कुद्रि, मित्रयु इत्यादि ॥—अत्रि—॥—गोत्रप्रत्ययस्येति । अत्रिशब्दात् 'इतश्चानिजः' इति ढक् ।
इतरेभ्यस्तु ऋष्यणिनि बोध्यम् ॥—भरतगोत्रे उदाहरति—युद्धिष्ठिरा इति । बहुत्वेव लुक् । नेह यौधिष्ठिरः । कुर्-
लक्षण्यं बाधित्वा वाह्यादित्वादिञ् ॥—विदाद्यन्तर्गणोऽयमिति ॥ 'यजमोश्च' इति लुगत्र प्राप्नोतीति भावः ॥—ति-
ककितवादिभ्यो—॥ यद्यपि द्वन्द्वरूपाण्येव गणे पठ्यन्ते तिकादीनि पूर्वपदानि, कितवादीन्युत्तरपदानि, तथापि 'तिका-
दिभ्यः' इत्युक्ते पूर्वपदेष्वेव लुगाशङ्क्येत, इष्यते तूत्तरपदेष्वपि, अतः 'तिककितवादिभ्यः' इत्युक्तम् ॥—तिककित-
वा इति । अन्येऽप्यत्रोदाहर्तव्याः—औपकायनाश्च लामकायनाश्च । 'नडादिभ्यः फक्' तस्य लुक् । उपकलमकाः । आष्ट्र-
कायश्च कापिष्ठलयश्च 'अत इज्' तस्य लुक् आष्ट्रककपिष्ठलाः । कार्णाजिनयश्च कार्णमुन्दरयश्च 'अत इज्' तस्य लुक् कृष्णा-
जिनमुन्दरा इत्यादि ॥—उपकादिभ्यो—॥ अद्वन्द्वग्रहणं 'द्वन्द्वे' इत्येतन्नाधिक्रियते इति स्फुटार्कारणार्थम् ॥ उपकादीनां
मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते 'उपकलमकाः' इत्यादयः । तेषां पूर्वेण नित्यमेव लुक्, अद्वन्द्वे ल्वनेन विकल्प
इति ज्ञेयम् ॥ भाष्ये 'आष्ट्रकिकापिष्ठलयः' इत्युदाहरणात्तिककितवादिवस्य पाठोऽनार्थ इति कैयटः । तेनात्र द्वन्द्वेपि वि-
कल्प एवोचित इत्याशयेनोदाहरति—आष्ट्रककपिष्ठला इत्यादि । तिककितवादिषु पठितानामनेनाद्वन्द्व एव विकल्प
इत्याशयेनोदाहरति—लमकाः लामकायना इति ॥ एवमन्येऽप्युदाहर्तव्याः । उपकाः औपकायनाः, आष्ट्रकाः आष्ट्रका-
यनाः इत्यादि ॥—आगस्त्य—॥ अगस्त्यशब्दादप्यण्, कुण्डिनीशब्दात्तु गर्गाद्यञ् ॥ ननु कुण्डिनीशब्दस्य यजि 'भस्यादे-

१ प्राच्यभरतेषु इति—भारतानां प्राच्यत्वादेव सिद्धे पुनरुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् । तेनेजः
प्राचाभिति लुक्, न भरतयूनः, यौधिष्ठिरः पिता, यौधिष्ठिरायणः पुत्र इति । २ बहुत्वे इति—तत्कृते, ननु स्त्रियामित्यपि
बोध्यमिति शेषकारः । क्वचित्तु मूल एव 'तत्कृते बहुत्वे ननु स्त्रियाम्' इति पठ्यते ।

यजश्च बहुषु लुङ् स्यादवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यसगस्ति कुण्डिनश्च एतावादेशा स्तः । अगस्त्यः । कुण्डिनाः । ॥ राजश्वशुराद्यत् ॥ ४।१।१३७ ॥ ॥ राज्ञो जातावेवेति वाच्यम् । ॥ ये चाभावकर्मणोः । ॥ ४।१।१६८ ॥ यादौ तद्धिते परे अन् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातिग्रहणाच्छ्रद्धादाद्युत्पन्नो राजनः । ॥ अन् ॥ ४।१।१६७ ॥ अणि अन्प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न । अभावकर्मणोः किम् । राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् । ॥ संयोगादिश्च ॥ ४।१।१६६ ॥ इन्प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः । ॥ न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । ॥ ४।१।१७० ॥ मपूर्वोऽन्प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिवृतश्चर्मणो रथः । अवर्मणः किम् । चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः ॥ ॥ वा हितनाम्न इति वाच्यम् ॥ हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः । हैतनामनः । ॥ ब्राह्मोऽजातौ ॥ ४।१।१७१ ॥ योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते । अनपत्येऽणि । ब्राह्मं हविः । ततोऽजातौ । अपत्ये जातावणि ब्रह्मण्टिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अपत्ये किम् । ब्राह्मी औपधिः । ॥ औक्षमनपत्ये ॥ ४।१।१७३ ॥ अणि टिलोपो निपात्यते । औक्षं पदम् । अनपत्ये किम् । उक्षोऽपत्यम् । ॥ पपूर्वइन्धृतराज्ञामणि ॥ ४।१।१३५ ॥ पपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि । औक्षणः । ताक्षणः । औगणः । धतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः । पपूर्वेति किम् । साम्नोऽपत्यं सामनः । अणि किम् । ताक्षण्यः । ॥ क्षत्राद् ॥ ४।१।१३८ ॥ क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षात्रिरन्यः । ॥ कुलात्खः ॥ ४।१।१३९ ॥ कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गात् । आढ्यकुलीनः । ॥ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्कुञ्जौ ॥ ४।१।१४० ॥ कुलादित्येव । पक्षे खः । कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः । ॥ महाकुलादञ्खञ्जौ ॥ ४।१।१४१ ॥ अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे

इति पुंवद्भावे 'नस्तद्धिते' इति लोपः प्राप्नोति । न च 'संयोगादिश्च' इति प्रकृतिभावः शङ्क्यः । 'अणि' इति तत्रानुवर्तनात् । मैवम् । अस्मादेव निपातनात् तस्याप्रवृत्तेः कौण्डिन्यः सिध्यति ॥ चकारस्त्वन्तोदात्तार्थः ॥ मध्योदात्तः कुण्डिनीशब्दः । कुण्डमस्त्यस्या इति मत्वर्थीयस्त्वेनेरदात्तत्वादादेशस्यापि कुण्डिनशब्दस्यान्तरतम्यान्मध्योदात्तत्वात् ॥—अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्येति । न च प्रत्ययविशिष्टस्यादेशमात्रं विधीयतां किं लुग्विधानेनेति वाच्यम् । आगस्तीयाश्छात्रा इत्यनापत्तेः, लुकि हि सति 'गोत्रेऽलुग्वि' इति लुकि प्रतिषिद्धे वृद्धत्वाच्छः सिध्यति । प्रत्ययविशिष्टस्यादेशविधीं तु वृद्धत्वापगमे सौषिकोऽणोऽपत्ये स्यात् ॥ कौण्डिनादछात्रा इति तूभयथापि सिध्यत्येव । छापवादस्य 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यणप्रत्ययप्रवृत्त्या तत्र विशेषाभावात् ॥—राजश्वशुराद्यत् ॥ क्रमेणाणिरपवादः ॥—जातावेवेति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्रेद्वाच्येत्यर्थः । प्रत्ययस्त्वपत्य एव । एवं च पङ्कजादिवद्योगरूढ इति फलितोऽर्थः ॥—टिलोपो नेति ॥ 'नस्तद्धिते' इति प्राप्तटिलोपो नेत्यर्थः ॥—ब्राह्मो जातौ ॥—योगविभागोऽत्रेति । एकयोगत्वे त्वारम्भसामर्थ्यादनस्त्ये जातौ 'ब्राह्मी' इत्यत्र प्राप्तटिलोपसिद्धावपि ब्राह्मण इति न सिध्येत् । 'अन्' इति प्रकृतिभावस्य 'न मपूर्वोऽपत्ये' इति निषेधाटिलोपस्य दुर्वारत्वात् । किं च जातौ ब्राह्ममित्यादि न सिध्येत्, 'अन्' इति प्रकृतिभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥—ब्राह्म इति ॥ इह 'अपत्ये' इति न संबध्यते । अन्यथा निपातनमिदं व्यर्थं स्यात् 'न मपूर्व' इति प्रकृतिभावनिषेधाटिलोपसिद्धेरित्याशयेनाह—अनपत्येऽणीति ॥—ब्राह्ममिति । 'ब्राह्मो मुहूर्तः, ब्राह्मः स्थालीपाकः' इत्याद्यप्युदाहरणम् ॥ नन्वेवमपि ब्राह्मणो न सिध्यति 'न मपूर्व' इति प्रकृतिभावनिषेधादपत्येऽणि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपप्रवृत्तेरत आह—जाताविति । इह मण्डूकपुल्या 'अपत्ये' इत्यनुवर्तते, 'न' इति च, तदेतदाह—अपत्ये जातावित्यादिना ॥ अयमत्रार्थः—'अपत्ये जातौ ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवति' इति ॥ केचिदिह 'अजातौ' इति चिच्छ्रवा 'जातौ न भवति' इति व्याचक्षते ॥ तस्मिंस्तु व्याख्याने 'न' इति नानुवर्तनीयम् ॥ जातौ किम् । ब्राह्मो नारदः ॥—ताक्षण इति ॥ शिवादित्वात्, 'तस्येदम्' इति वाष् ॥—ताक्षण्य इति । कारिलक्षणो ण्यः ॥—कुलात्खः ॥ केवलात्कुलशब्दात् 'अपूर्वपदात्' इत्यादिना विशेषविहिताभ्यामपि यङ्कुञ्जभ्यां खो न बाध्यते, तद्विधावन्यतरस्याग्रहणादित्याशयेनाह—कुलीन इति ॥—लिङ्गादिति । अन्यथा 'प्रहणवता' इति तदन्तविधिसिद्धिर्वापूर्वपदग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥—आढ्यकुलीन इति । आढ्यश्चासौ कुलीनश्चेति कुलीनविशेषणत्वे कुलस्याढ्यत्वं न प्रतीयते । किं च ईकार उदात्त इति खरेऽपि विशेषोऽस्तीति भावः ॥—बाहुकुल्य इति ॥ 'विभाषा सुपः' इति बहुचप्रत्ययो न पदमिति अपूर्वपदत्वात्प्रत्ययत्रयं भवत्य-

१ जातिग्रहणादिति—वातिके इति शेषः । २ शृङ्गादिति—तज्जातीयस्त्रियामित्यर्थः । ३ क्षत्रादिति—अत्र स्वरूपग्रहणम् । ननु पर्यायाणां, व्याख्यानादिति भावः ।

तः । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः । ॥ दुष्कुलादृक् ॥ १४१।१४२। एवंवपश्चे तः । दौकुलेयः । दुष्कुलीनः । ॥ स्वसुखः ॥ १४१।१४३। स्वर्चीयः । ॥ भ्रातृव्यश्च ॥ १४१।१४४। चाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः । ॥ व्यन्तपत्ने ॥ १४१।१४५। भ्रातृव्यन् न्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययममुदायेन शब्दो वाच्यः । भ्रातृव्यः शत्रुः । पाप्मना भ्रातृव्येणेति व्यचारात् । ॥ रेवत्यादिभ्यष्टक् ॥ १४१।१४६। ॥ ठस्येकः । ॥ १४१।५०। अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रेवतिकः । ॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४१।१४७। गोत्रं वा स्त्री तद्वाचकाच्छब्दान् णठकौ स्तः कुत्सायाम् । मामर्थ्याद्युनि । गार्ग्यो अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जातः । भत्यादे तद्धिते इति पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दाण्णठकौ । यस्येति लोपः । आपयस्येति यलोपः । ॥ वृद्धादृक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४१।१४८। सुवीरदेशोऽज्ञाः सौवीराः । वृद्धात्सौवीरगोत्राद्युनि बहुलं ठक् स्यात् कुत्सायाम् । भागविभेभां गवित्तिकः । पक्षे फक् । भागवित्तायनः । ॥ फेष्ठश्च ॥ १४१।१४९। कियन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक् च कुत्सने गम्ये । यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः । निकादित्वात् फिक् । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम् । यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्याणो ण्यक्षत्रियेति लुक् । सौवीरेति किम् । तैकायनिः । ॥ फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ १४१।१५०। सौवीरेषु । नेह यथासंख्यम् । अल्पाक्षतरस्य परनिपाताल्लिङ्गादिति वृत्तिकारः । भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम् । फाण्टाहतः । फाण्टाहृतायनिः । मैमनः । मैमतायनिः । ॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १४१।१५१। अपत्ये । कौरव्या ब्राह्मणाः । वावदूक्याः ॥ (ग) सम्राजः क्षत्रिये ॥ सम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः । ॥ सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १४१।१५२। एभ्यो ण्यः । एति संज्ञायामिति सन्य पः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारिः शिल्पी तस्मात् । तान्तुवाच्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः । ॥ उर्दीचामिञ् ॥ १४१।१५३। हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवाच्यः । कौम्भकारिः । नापितात् परत्वात् फिमेव । नापितायनिः ॥ ॥ तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम् ॥ ताक्ष्णः । पक्षे ताक्ष्ण्यः । ॥ तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १४१।१५४। तैकायनिः । ॥ कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १४१।१५५। अपत्ये फिञ् । इजोऽपवादः ॥ ॥ परमप्रकृतेरेवायमिष्यते ॥ प्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्येन ।

वेति भावः ॥—व्यन्त्यादिति । भ्रातृपत्यं यदि शत्रुः । तदा भ्रातृशब्दान् व्यन्नेव स्यात् । न तु व्यच्छां इत्यर्थः ॥ —समुदायेनेति । तद्वद्विप्रलयेन शत्रुरूपेऽपत्ये वा वाच्य इत्यर्थः ॥ यत्तु वृत्तिद्वतोक्तम् ‘अपत्याथोऽत्र नास्त्येव’ इति । तदुपेक्ष्यम् । भाष्यविरोधादिति मनसि निधावाह—पाप्मनेति । श्रुतिगतभ्रातृव्यशब्दस्य गतिं वदति—उपचारादिति ॥ ‘अस्त्री पङ्क्तुमान्पाप्मा पापं किल्विपकल्मसम्’ इत्यमरः । न हि पापं भ्रातृपत्यं भवन्तीत्यतो भाक्त एवायं प्रयोग इति भावः ॥—रेवत्या—॥ रेवती, अश्वपार्ली, मणिपार्ली, द्वारपार्ली, इत्यादि ॥—ठस्येकः ॥ ‘अङ्गात्’ इत्यनुवर्तनादाह—अङ्गात्परस्येति । ‘अङ्गात्’ इति ठकारविशेषणादठचठकारस्य न भवति । कर्मठः ॥—गोत्रस्त्रियाः—॥ णित्वं तु ‘गुल्लुकायन्या अपत्यं ग्लौल्लुकायनो जातः’ इत्यत्र फिन्नन्ताण्ये वृद्धयर्थमिति बोध्यम् ॥—सामर्थ्याद्युनीति । ‘गोत्रादपरो गोत्रप्रलयो न’ इत्युक्त्वादिति भावः ॥—गार्ग्या अपत्यमिति । पितुरसंविज्ञाने माह—व्यपदेशात् कुत्सा ॥ गोत्रेति किम् । कारिकेयो जातः ॥ त्रियां किम् । औपगवस्यापत्यम् औपगवित्जालम् ॥ कुत्सनेति किम् । गार्ग्यो माणवकः ॥—फाण्टाहृति—॥ ‘कुत्सने’ इति निवृत्तम् । वृत्तिमते णित्वस्य फलमस्तीति ध्वनयन्नुदाहरति—मैमत इति । न च भाष्यमतेऽपि ‘फाण्टाहृताभ्याः’ इत्यत्र ‘वृद्धिनिमित्तस्य—’ इति पुंवद्भावनिवृत्तिर्णित्वफलमस्तीति वाच्यम् । ‘अस्त्रियाम्’ इति युवसंज्ञानिषेधाद्गोत्रसंज्ञासद्भावात् ‘एको गोत्रे’ इति नियमादिजन्तात्फाण्टाहृतिशब्दादन्यस्यापत्यप्रत्ययस्याभावात्फाण्टाहृताशब्दस्यैवासत्त्वादिति भावः ॥—कुर्वादिभ्यो—॥ ‘सौवीरेषु’ इत्यपि निवृत्तम् ॥—कौरव्या ब्राह्मणा इति । यत्तु ‘कुरुनादिभ्यो ण्यः’ इति वक्ष्यति । तस्य तद्वाजलाद्गुह्यं लुकि ‘कुरवः क्षत्रियाः’ इति भवति, न तु ‘कौरव्याः’ इति भावः ॥—वावदूक्य इति । वदेर्यङन्तादृक्प्रत्ययः । स चात्रैव गणे निपातनादिखाहुः ॥ कुरु, गर्ग, वावदूक ॥—सम्राजः क्षत्रिये । सम्राट्शब्दाद् ण्य इत्यर्थः ॥—वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् । यजन्तस्य कण्वशब्दस्य यत्कार्यं तत् ण्यप्रत्ययान्तस्य वामरथ्यशब्दस्य स्यात्, आयुदात्तं विनेत्यर्थः ॥ बहुत्वे ‘यजजोश्च’ इति लुक् ॥ वामरथाश्छात्राः । ‘कण्वादिव्यो गोत्रे’ इति छापवादोऽण् ॥ वामरथी । वामरथ्यायनी स्त्री । ‘यजश्च’ । ‘प्राचां प्फ तद्धितः’ इति डीपृष्ठा ॥ वामरथानि । संघाङ्गलक्षणानि ‘संघाङ्गलक्षणे’ इति छापवादोऽण् । सखंकार, बलभीकार, बुद्धिकारेत्यादि ॥—हारिषेण्य इति ॥ ‘एतिसंज्ञायाम्—’ इति पलस्यासिद्धत्वात्सेनान्तोऽयम् ॥—ताक्ष्ण इति ॥ उर्दीचामिजोपवादोऽयमण् । अस्मादुपसंख्यानान्छिन्वादिषु तक्ष्णशब्दपाठोऽनार्थ इति गम्यते ॥ वृत्तिकारस्तु तक्ष्णशब्दं शिवादिषु पठित्वा ‘कारिलक्षणमुदीचामिजमयमण् बाधते ण्यस्य तु बाधो नेष्यते’ इत्याह ॥ तदनुरोधेनास्माभिरपि तत्र तथैव व्याख्यातम् । फले विशेषाभावात् ॥—कौशल्य—॥—परमप्रकृतेरेवायमिति । यदि तु ‘वृद्धेत्कोसल—’ इति व्यङ्ग्यतात्कोशलशब्दाद्

कुशलस्यापत्यं कौशल्यायनिः । कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायणिः ॥ ॐ छागवृषयोरपि ॥ छाग्यायनिः । वार्यायणिः ।
 ॐ अणो ब्रह्मः । १४।१।१५६। अपत्ये किञ् । इजोऽपवादः । कार्त्रायणिः । अण इति किम् । दाक्षायणः । ब्रह्मः
 किम् । औपगविः ॥ ॐ त्यादादीनां फिञ् वा वाच्यः ॥ त्यादायनिः । त्यादः । ॐ उदीचां वृद्धादगोत्रात्
 । १४।१।१५७। आन्नगुतायनिः । प्राचां तु । आन्नगुसिः । वृद्धात्किम् । दाक्षिः । अगोत्रात्किम् । औपगविः । ॐ वा-
 किनादीनां कुक् च । १४।१।१५८। अपत्ये किञ् वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः । वाकिनिः । ॐ पुत्रा-
 न्तादन्यतरस्याम् । १४।१।१५९। अस्माद्वा फिञ् सिद्धस्तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते । गार्गीपुत्रकायणिः ।
 गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः । ॐ प्राचामवृद्धान्फिन्बहुलम् । १४।१।१६०। ग्लुचुकायनिः । ॐ मनोज्ञतावज्यतौ
 पुक् च । १४।१।१६१। समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः । ॐ जनपदशब्दाक्षत्रियादञ् । १४।१।१६८।
 जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनादिलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ । क्षत्रियस-
 मानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् । तद्राजमाचक्ष्णाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पा-
 ञ्चालः ॥ ॐ पुरोरणं वक्तव्यः ॥ पौरवः ॥ ॐ पाण्डोर्ध्वण् ॥ पाण्ड्यः । ॐ साल्वेयगान्धारिभ्यां च । १४।
 १।१६९। आभ्यामपत्येऽञ् । वृद्धेदिति व्यङोऽपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यपत्येवम् । ॐ ब्रह्ममग-
 धकलिङ्गसूरमसादण् । १४।१।१७०। अजोऽपवादः । ब्रह्म आङ्गः । वाङ्गः । सौह्यः । मागधः । कालिङ्गः । सौर-
 मसः । तस्य राजन्यपत्येवम् । ॐ वृद्धेत्कोसलाजादाभ्यङ् । १४।१।१७१। वृद्धात् । आम्बष्ठ्यः । सौवीर्यः ।

कारिलक्षण्यन्तात्कर्मारशब्दाच्चायं विधिः स्यात्, तदा यूयैव प्रसज्येतेति भावः ॥—छागेति । दगुशब्दस्याप्युपलक्षण-
 नेनत् । फिञ्प्रकरणे ‘दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युद् चादिष्टस्य’ इति वार्तिकात् । आदिष्टस्य आयन्नादेशस्येत्यर्थः ।
 अन्यथा प्रतिपदोक्ते युष्टि कृते प्रत्ययादिलाभावात् कौशल्यायनिरित्यादौ फस्यायन्नादेशो न स्यात्, युक्ति कृते तु ‘दागव्या-
 यनिः’ इत्यत्र ओर्गुणः, अन्यत्राल्लोपश्च न स्यादिति भावः ॥—कार्त्रायणिरिति ॥ कर्तुरपत्यं कार्त्रैस्तस्यापत्यं तु कार्त्रा-
 यणिः ॥ अत्र व्याचक्षते—कर्तृशब्दः कुर्वादिषु पठ्यते । तथा च ‘कार्त्र्यः’ इति वर्धमानेनोदाहृतम् । तस्मादिह भर्तृहर्त्रा-
 बुदाहार्यमिति ॥—दाक्षिरिति ॥ ‘वा नामधेयस्य’ इति वृद्धसंज्ञाभावपक्षे प्रत्युदाहरणमिदम् । पक्षान्तरे तु फिञ् भव-
 त्येव । ‘दाक्षायण्योऽधिनीत्यादि नाराः’ इत्यमरः ॥—वाकिनादीनाम्—॥ यदि हि वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं, तत्रागमा-
 र्थमेवेदं वचनमन्येषां तूभयार्थम् ॥ ‘उदीचाम्—’ इत्यनुवर्तनाद्विकल्पः फलित इत्याह—फिञ्वा स्यादिति ॥—वाकि-
 नकायनिरिति । वचनं वाकः सोऽस्यास्तीति वाकिनः । अत एव निपातनादिनन् । अगारे एधत इति गारेधः पृषोदरा-
 दिलादादिलोपः, शकन्धादिलात्पररूपम् । गारेधकायनिः ॥ चर्मवर्म्यादौ तूभयार्थम् । चर्मवर्मशब्दाभ्यां व्रीह्यादिलादिनिः ।
 ‘चर्मिणोर्नेलोपश्च’ इति गणमूत्रम् । चार्मिकायणिः । चार्मिकायणिः । कुकि कृते नकारस्यानन्त्यत्वान्नलोपाप्राप्तौ
 वचनम् । न च कुक्परादिरस्त्विति वाच्यम् । फस्यानादिलादायनादेशाभावप्रसङ्गात् ॥—वाकिनिरिति । ‘अत इव’ ।
 फिञ्भावे तत्संनियोगशिष्टः कुगत्र न भवति । एवं गारेधिः चार्मिण इत्याद्युक्तम् ॥—पुत्रान्तात्—॥ ‘उदीचां वृद्धात्—’
 इत्यनुवर्तत इत्याशयेनाह—वा फिञ् सिद्ध इति । तेनैव सूत्रेण फिञि सिद्धे अनेन कुगेव वा विधीयत इति भावः ॥
 —प्राचामवृद्धात्—॥ प्राचांग्रहणं पूजार्थम् ॥ अवृद्धादिति किम् । राजदन्तिः । बहुलग्रहणान्नेह । दाक्षिः ॥—मानुषः,
 मनुष्य इति ॥ जातिशब्दावेतौ ॥ ‘अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्य-
 स्तेन सिध्यति माणवः’ ॥ णत्वविधानार्थमिदम् । अणः सिद्धत्वात् । अनधीतवेदत्वान्मूढत्वं विहिताननुष्ठानाच्च कुत्सि-
 तत्वम् ॥ इदं च वचनं ‘ब्राह्मणमाणवः’ इति णत्वनिपातनालब्धमित्याहुः ॥—जनपद—॥—जनपदक्षत्रियेति । जन-
 पदवाची सन् यः क्षत्रियवाचीत्यर्थः ॥ यद्यपि पञ्चालादयो जनपदे बहुवचनान्ताः, क्षत्रिये त्वेकवचनान्ताः, तथापि प्राति-
 पदिकस्योभयवाचित्वमक्षतमेवेति बोध्यम् ॥ जनपदशब्दात्किम् । ब्रह्मोरपत्यं ब्रह्मवः । केवलक्षत्रियवाच्ययम् ॥ क्षत्रि-
 यादिति किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्ये पाञ्चालिरिति वृत्तिकारादयः ॥ बाह्यादिष्वस्य पाठादिदं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यमि-
 त्यन्ये ॥—क्षत्रियसमानशब्दादिति । समानः शब्दो यस्य जनपदस्य सोऽयं समानशब्दो जनपदः । क्षत्रियेण समा-
 नशब्दः क्षत्रियसमानशब्दस्तस्मात् ‘तस्य’ इति पृष्ठीसमर्थाद्राजनि वाच्ये अपत्यवत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥—पञ्चालानां
 राजेति । इह ‘अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्’ इति प्राप्तो बुक् बाध्यते ॥—पुरोरिति । पुरुशब्दो न जनपदवाचीति प्राग्दी-
 व्यतीये अपि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनम् । जनपदवाचित्वे तु ‘ब्रह्ममगधः’ इत्येव सिद्धम् ॥—पाण्डोर्ध्वण् । णित्करणं
 तु ‘पाण्ड्याभार्यः’ इत्यत्र ‘वृद्धिनिमित्तस्य—’ इति पुंवद्भावाप्रतिषेधार्थम् ॥ युधिष्ठिरपितृवाचिनो गुणवाचिनश्च पाण्डोर्नेह
 ग्रहणं, ‘जनपदशब्दात्—’ इत्युक्ते तदधिपतिवाचिन एवोपस्थानात् ॥—वृद्धेत्—॥ तपरकरणं किम् । कौमारः । कुमारी-

इत् । अवन्त्यः । कौस्त्यः । अजादस्यापत्यं अजादः । ॥ कुरुतादिभ्यो ण्यः ॥ १४१११७२ ॥ कौरव्यः । तैरव्यः । नर्तव्यस्यार्थपतेरित्यादौ तु णैपिकोऽप्य । ॥ सात्वावयवप्रत्ययप्रथमकलकृताश्मकादिभ्यः ॥ १४१११७३ ॥ मन्त्रो ज-
नपदन्तद्वयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्ययप्रतिष्ठादिभ्यश्च इय । अजोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यग्रथिः । काल-
कृतिः । आश्मकिः । राजन्यन्येवम् । ॥ ते तद्राजाः ॥ १४१११७४ ॥ अजादय एतन्मंजाः न्युः । ॥ तद्राजस्य व-
हुपु तेनैवास्त्रियाम् ॥ १४१११७५ ॥ बहुष्वेणु तद्राजस्य लुक् स्वान्तर्दधकृते बहुष्वे ननु चियाम् । इक्ष्वाकवः । प-
टाला इत्यादि । कथं तर्हि कौरव्याः पशवः । तस्मात्तैव रथोः पाण्ड्या इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च माधव इति स-
माधेयम् । रघुणामन्यथं वक्ष्ये, निरुध्यज्ञाना यदुभिः कथंचिदिति तु रघुयदुशब्दयोर्मदपत्यं लक्षणया । ॥ कम्बो-
जालुक् ॥ १४१११७६ ॥ अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजौ ॥ ॥ कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम् ॥
चोलः । शकः । बज्रलक्षणस्याणो लुक् । केरलः । पदवः । अजो लुक् । कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः । शीघ्रादि-
पाठे तु कम्बोजोऽभिनवो येषामित्यर्थः । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणवावित्यत्र । ॥ स्त्रियाप्रवन्तिकुन्तिकुलभ्यश्च
॥ १४१११७६ ॥ तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः । ॥ अतश्च ॥ १४१११७७ ॥ तद्राजस्याकारस्य त्रियां
लुक् स्यात् । शूरसेनी मत्री । कथं मात्रीनुतामिति । इन्व एव पाठ इति हर्दत्तः । भर्गादिभ्यं वा कल्प्यम् ।
॥ न प्राच्यभर्गादि यौधेयादिभ्यः ॥ १४१११७८ ॥ एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी ।
मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारुशी । कैकेयी । कैकेयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीप् । दुधा ।
शुक्रा । आभ्यां ब्यच इति ढक् । ततः स्वाथे पश्चादियौधेयादिभ्योऽणवावित्यत्र । शार्ङ्गरवाद्यश्च इति ङीप् । अतश्चेति
लुकि तु ढगन्तत्वात् ङीप्पुदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौकेयी । ॥ अणित्रोरनापयोगुरुपोत्तमयोः

शब्दो जनपदक्षत्रियवचनः ॥—कुरुता—॥ नकार आदिर्येषां ते नादयः । कुरुशब्दाद् कृष्यलक्षणे अणि ग्रामे, नादि-
भ्यस्तल्लि ग्रामे च, वचनम् ॥—उदुम्बरादय इति ॥ उदुम्बरान्तिलकला मन्दकारा युगधराः । भृलिङ्गाः शरदःपञ्च
सात्वावयवसंज्ञिकाः इति वृत्तिः ॥—औदुम्बरिरिति । तैलकलः । मादकारिः । यौगन्धरिरित्यादौ न्युदाहृत्येति ॥—ते
तद्राजाः ॥—अजादय इति ॥ ततः प्राचीनास्तु तच्छब्देन न परामृश्यन्ते गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन न विच्छेदात् ॥ एतद-
र्थमेवेदं न तत्काण्डमध्ये कृतमाचार्येणेत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'तद्राज' इत्यधिकृत्य 'जनपदशब्दक्षत्रियदम्' इत्यादिमूत्राणा-
मारम्भे गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डस्य मध्ये पाठाभावेऽपि न क्षतिरित्यन्ये ॥—तद्राजस्य—॥—तदर्थेति । तद्राजप्रत्ययार्थेन कृत
इत्यर्थः ॥ तेनैवेति किम् । प्रियपाञ्चालाः ॥—साधव इतीति । तथाच 'तत्र माधुः' इति सम्प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावा-
द्बुद्बुतेति भावः ॥ रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचित्वाभावाद्भ्यां परस्य तद्राजसंज्ञा नेति लुकोऽप्रवृत्त्या राघवाणां यादवैरित्येव
भवितव्यमित्याशङ्क्याह—रघुयदुशब्दयोरिति ॥—लक्षणयेति । तत्त्वोक्तार्थत्वात्पलप्रत्ययो नापन्न इति भावः ॥
—कम्बोजालुक् ॥ 'तद्राजस्य बहुपु' इति प्रकरण एवेदं न कृतं, त्वेकार्थवाचकस्यानो लुगभावप्रमहान् । यद्यपि लुग-
धिकारे पुनर्लुगिवधानसामर्थ्यात् त्वेकार्योपपन्नो लुगभविष्यत्येवेति वक्तुं शक्यम् । तथाप्यतद्राजस्यापि लुक्प्रसङ्गसाधने-
र्लघवाच्च तत्प्रकरणेन कृतमित्याहुः ॥ न चात्र अपत्ये लक्षणयैव 'कम्बोजः, कम्बोजौ' इत्यादिरुसिद्धौ किमत्रेन
सूत्रेणेति शङ्क्यम् । कम्बोज इत्यादिपाक्षिकानिष्ठवारणाय सूत्रस्यावश्यकत्वात् ॥—सिन्धुतक्षेति । कम्बोजशब्दस्य
तिन्वादिवादात् । तस्य तु तद्राजत्वाभावाद्बुद्बुतेति भावः ॥—अवन्ती ।—कुन्तीति । 'बुद्बुत्' इति ञ्यङो लुकि 'इतो म-
नुष्यजातेः' इति ङीप् ॥—कुरुरिति । ण्यस्य लुक् 'ऊङुतः' इत्युङ् । ॥—अतश्च ॥ इह तद्राजेन अकारो विज्ञेयते, न
त्वकारेण तद्राजः । विशेषणं इदन्तविधां व्यङ्ग्यादीनामप्यदन्ततद्राजत्वादानेनैव लुकि सिद्धे अवन्तिकुन्तिकुरुभ्यो लु-
ग्विधायकस्य 'स्त्रियामवन्ति—' इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । कौस्त्येति रूपान्तिद्विप्रसङ्गादतो व्याचष्टे—
तद्राजस्याकारस्येति । सूत्रे तत्प्रकरणं विस्पष्टार्थमिति भावः ॥—शूरसेनीति । अजो लुकि 'जातेः' इति ङीप् ।
न लज्जलक्षणो ङीप्, 'अजो योऽकारस्तदन्तात्' इति व्याख्यानात् ॥—कारुशीति ॥ ङन उः कः तं वष्टि कःशः ।
'वश कान्तौ' मूलविभुजादिवाक्यः । 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणम् । तस्यापत्यं राजा वा कारुशः । त्रियां कारुशी ॥
एतेन मूर्धन्योपधः पाठो निरस्तः ॥ यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिपेधमुदाहर्तुमाह—युधा । शुकेत्यादि ॥—अतश्चेति
लुकि त्विति । 'नादयस्तद्राजाः' इति वक्ष्यमाणत्वाद्भोऽस्य तद्राजत्वमस्तीति भावः ॥ योपधत्वात् ङीप् । प्राप्तिर्नैवाश-
येनाह—ङीपीति ॥—उदात्तनिवृत्तिस्वर इति । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यनेन ङीपुदात्तः स्यादित्यर्थः ।
सिद्धान्ते लवो लुगभावान् ङीप्यानुदात्तत्वमिति ज्ञेयम् ॥ स्यादेतत् । 'अतश्च—' इति सूत्रेण विधीयमानो लुक् चानुरार्थिका-

१ तदर्थेति—तद्राजान्तमात्रार्थाश्रितमिति यावत् । तेनाहचैवमैत्रा इत्यत्र न, तत्र चैत्रादावपि बहुत्वस्यान्वयेन तदर्थमा-
त्रार्थाश्रितत्वाभावात् ।

प्यङ् गोत्रे । १४।१।७८। व्यादीनामन्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् । गोत्रे यावणिजौ विहितावनापौ तदन्तयोर्गु-
रूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां प्यङादेशः स्यात् ॥ (प) निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । इत्यणोरेव । पङावितौ
यङश्चाप । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षयोः किम् । वासिष्ठी । वैश्वामित्रौ । गुरुपोत्तमयोः
किम् । औपगवी । जातिलक्षणो ङीप् । गोत्रे किम् । अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री । ॥ गोत्रावयवात् ॥ १४।१।७९।
गोत्रावयवा गोत्राभिमतः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां प्यङादेशः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थ आ-
रम्भः । पाणिक्वा । भौणिक्वा । ॥ कौड्यादिभ्यश्च ॥ १४।१।८०। स्त्रियां प्यङ् प्रत्ययः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थ-
ऽनणिजर्थश्चरम्भः । क्रौड्या । व्याड्या ॥ (ग) सूत युवत्याम् ॥ सूत्या ॥ (ग) भोज क्षत्रिये ॥ भोज्या । ॥ दैवय-
ज्ञिदौ चिचृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्विभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ १४।१।८१। एभ्यश्चतुर्भ्यः प्यङ् । अगोत्रार्थमिदं गो-
त्रेऽपि परत्वात्प्रवर्तते । पक्षे इतो मनुष्येति ङीप् । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । इत्यादि ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

नामेव तद्राजानां भवतु संनिधानात्, न तु 'जादयस्तद्राजाः' इति पाञ्चमिकानामपि तद्राजानामिति किमनेन यौधेया-
दिग्रहणेन । सत्यम् । 'व्याप्तिन्यायेन पाञ्चमिकस्यापीह ग्रहणम्' इति ज्ञापयितुं यौधेयादिग्रहणम् । तेन पार्श्वार्थः स्त्रियां
लुक् सिध्यति । तथा हि पशुः क्षत्रियो जनपदेन समानशब्दः । तस्यापत्यं स्त्री 'ल्लङ्मगध-' इत्यण्, तस्य 'अतश्च' इति
लुक् । पुनः पार्श्वदिलक्षणः स्वार्थिकोऽण् । तस्यापि लुकि 'ऊङुत्' पशुः ॥ एवं रक्षसः क्षत्रियस्यापत्यं स्त्री रक्षाः । पूर्ववदणु-
द्वयस्यापि लुकि 'अल्लसन्तस्य-' इति दीर्घः ॥ उक्तं च वार्तिककृता 'पार्श्वदिभ्यो लुङ्प्रकृत्यः । यौधेयादिप्रतिषेधो वा
ज्ञापकः पार्श्वदिलुक्' इति ॥—यौधेयीत्यादि । युधायाः शुक्राया अपत्यं स्त्रीति विग्रहः ॥—अणिजो—॥ उत्तम-
मिति । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिदम्, न तूच्छवदात्तम् । तेन 'किमेत्तिङव्ययवात्-' इत्याम् न शङ्क्यः ॥—गोत्रे याविति ।
'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम्' इति नेह शास्त्रीयं गृह्यते । तथा च 'अनार्षयोः' इति पशुदासादेव सिद्धे गोत्रग्रहणमिह
त्यक्तं शक्यम् । न चात्र गोत्रग्रहणसामर्थ्यात् शास्त्रीयमेव गोत्रं गृह्यत इति वाच्यम् । दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येत्यादीनामनन्त-
रापत्येऽपीष्यमाणत्वात् ॥ अत एवानुपदं वक्ष्यति 'कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या' इति ॥ इदं च कौस्तुभानुसारि व्या-
ख्यानमत्रलमूलानुगुणमपि 'दैवयज्ञि' सूत्रस्थेन 'अगोत्रार्थमिदम्' इत्यादिमूलग्रन्थेन सह विरुध्यत इति तत्रैव स्फुटीभवि-
ष्यति ॥ यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृताः । तथापि 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति नकारस्येव प्यङ् आदेशत्वमेवोचितम् 'अणिजोः-'
इति षष्ठीस्वरसादित्यभिप्रेत्याह—प्यङादेशः स्यादिति । प्यङः प्रत्ययत्वेऽपि लक्ष्यसिद्धिरप्रत्यूहेति मनोरमायां स्थितम् ॥
नन्वयं 'डिच्' इत्यन्तादेशं वाधिला परत्वात्सर्वादेशः स्यात् । 'डिच्' इत्यस्यानन्यार्थङित्वेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात् । प्यङोऽनु-
बन्धस्य 'यङश्चाप' इति विशेषणार्थतया सप्रयोजनत्वादित्याशङ्क्याह—निर्दिश्यमानस्येति ॥—पङाविताविति । अनु-
बन्धद्वयकरणं व्यङ् इव प्यङोऽपि 'यङश्चाप' इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थम् ॥ न च 'प्यङः संप्रसारणम्' इत्यत्र विशेषणार्थं तयो-
रुपयोगोऽस्ति । अन्यथा पादयापुत्रः पादयापतिरित्यत्र 'पाशादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययेऽपि संप्रसारणप्रसङ्ग इति वाच्यम् । 'यङः
संप्रसारणम्' इत्येकानुबन्धेनापि तद्वारणात् ॥ लोहयापतिरित्यत्र त्वकारप्रत्ययेन व्यवधानात्संप्रसारणाभावः । कौमुदगन्धीपुत्र
इत्यत्र त्वेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणान्नास्ति व्यवधानमिति संप्रसारणं सिध्यति ॥—कौमुदगन्ध्येति । अणः प्यङ् ॥—वा-
राह्येति । इयः प्यङ् ॥ अणिजोः किम् । ऋतभागस्यापत्यमार्तभागी । विदादिलादन् 'शाङ्करवाच्यः' इति ङीन् ॥ 'टि-
ङ्ढा-' इत्यादिना ङीविति तु वृत्तिकारः ॥ 'अणिजोः' इत्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते । 'गोत्रं च चरणैः-' इत्यत्र तु पारि-
भाषिकमेव गृह्यते । तेन जातित्वाभावान्ङीनः प्राप्तिर्नास्तीति स्थितस्य गतिमाहुः ॥—गोत्रावयवात् ॥ अवयवशब्दो-
ऽप्रधानवाची अवयवश्चासौ गोत्रं चेति कर्मधारयः, निपातनाज्ञोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥—गोत्राभिमतः इति । गोत्रमि-
त्येवमभिमतः । गोत्रवाचित्वेन देशविशेषे प्रसिद्धाः, न तु प्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः ॥ प्रवराध्यायेऽपाठाच्चाप्राधान्यम् ॥
—कुलाख्या इति । कुलमाख्यायते वैरिति कुलाख्याः पुणिकमुणिकमुखरप्रभृतयः । तैर्हि कुलमाख्यायते 'पुणिका वयं
गोत्रेण' 'पुणिका वयं गोत्रेण' इति ॥—तत इति । गोत्रावयवादित्यर्थः ॥—क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ पञ्चमीनिर्देशात्प्रत्य-
यत्वमेवेष्टाश्रीयत इत्याह—प्यङ् प्रत्यय इति । क्रौडि, व्याडि, आपिशलि, गौक्ष्य, इत्यादि । गौक्ष्यशब्दो गर्गादियजन्त-
स्तदर्थमाह—अनणिजन्तार्थश्चेति ॥—सूतेति । गणसूत्रम् । सूतशब्दः प्यङं लभते युवत्यां वाच्यायामित्यर्थः ॥
—सूत्येति । प्यङि 'यङश्चाप' । अन्यत्र तु क्रियाशब्दाष्टाप् । सूतजातिवाचिनस्तु ङीप् । सूती ॥—भोजेति । इदमपि
गणसूत्रम् । जातिलक्षणङीवोपवादः प्यङ्, क्रियाशब्दात्तु टावेव । भोजयतीति भोज्या ॥—दैवयज्ञि—॥—चतुर्भ्य-
मुग्रः । निपातनाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपातः सुमागमश्च । काण्डेन विद्वः काण्डेविद्वः । 'कर्तृकरणे कृता-' इति समासः । निपात-

तद्धितेषु रक्ताद्यर्थकाः ।

॥ तेन रक्तं रागान् ॥१२।१॥ रज्यतेऽनेनेति रागः । कस्यायेण रक्तं वच्चं काषायम् । नात्रिष्टम् । रागा-
न्किम् । देवत्वेन रक्तं वच्चम् । ॥ लाक्षारोचनाडुक ॥१२।२॥ लाक्षिकः । राक्षनिकः ॥ ॥ शकलकर्दमाभ्यामु-
पसंख्यानम् ॥ नाकलिकः । कर्दमिकः । आभ्यामगपीति वृत्तिकारः । नाकलः । कर्दमः ॥ ॥ नील्या अन् ॥
नील्या रक्तं नीलम् ॥ ॥ पीतातकम् ॥ पीतकम् ॥ ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामन् ॥ हारिद्रम् । माहारजनम् ॥ ॥ नक्ष-
त्रेण युक्तः कालः ॥१२।३॥ पुष्येण युक्तं पौषमहः । पौषी रात्रिः । ॥ लुबविशेष ॥१२।४॥ पूर्वण विहितस्य
लुप्स्यात् पष्ठिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः । कथं तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौ-
षीति । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीन्य इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुब् नेति ज्ञापितवान् । श्रवणश-
ब्दात् अत एव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च । अत्राधिकान्यपि निपातनानि । श्रवणी । ॥ संज्ञायां श्रवणाश्वत्था-
भ्याम् ॥१२।५॥ विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो सुहूर्तः । संज्ञायां किम् । श्रवणी । आश्वत्थी ।
॥ द्वन्द्वाच्छः ॥१२।६॥ नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्यात् विशेषे सत्यमिति च । नित्यपुनर्वसुवीर्यमहः । राधा-
नुराधीया रात्रिः । ॥ दृष्टं साम ॥१२।७॥ तेनैव । वसिष्ठेन दृष्टं वामिष्ठं साम ॥ ॥ अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्वा
वक्तव्यः ॥ उशनसा दृष्टमौशनम् । औशनसम् । ॥ कलेर्दक् ॥१२।८॥ कलिना दृष्टं कालयं साम । ॥ वाम-
देवाइड्यइड्यौ ॥१२।९॥ वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् । मित्रे वन्येनिलोपेन किमर्थं ययौ दितौ । ग्रहणं

नात्काण्डशब्दस्य एकारः । पाठान्तरे कण्ठे विद्वमस्य, कण्ठे वा विद्वः कण्ठे विद्वः 'अमूर्धमन्तकान्' इत्यलुक् । एभ्यः
सर्वेभ्योऽपत्ये 'अत इत्' ॥—गोत्रेऽपि परत्वादिति । तथा चोभयत्र विभाषेति भावः ॥ अत्रेदमर्थेयम् 'अणिजोः-'
इति सूत्रे यदि शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते, तदा 'अगोत्रार्थमिदम्' इत्यादिग्रन्थः न्यरमनः संगच्छते । यदि तु लौकिकं गोत्र-
मेव तत्र गृह्यते तदा 'अणिजोः-' इति नित्ये प्राप्ते विकलार्थमिदमित्येव व्याख्यातुमुचितमिति ॥ इत्यपत्वाधिकारः ॥

तेन रक्तम्—॥ तृतीयान्तात्समर्थयथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ॥—रज्यते अनेनेतीति । बाहुलकात्करणे घञ् ॥—
राग इति । रज्जकद्रव्यमित्यर्थः । शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रज्जेरर्थः ॥—लाक्षारोचनान्—॥ वृत्तिकृता तु वाति-
कस्यां शकलकर्दमां सूत्रे प्रक्षिप्तौ ॥ 'शकलं लचि खण्डं च रागवस्तुनि वन्कले' इति विश्वः ॥—वृत्तिकार इति । भाष्ये
तु नैतद् दृष्टमिति भावः ॥—नील्येति । नीली ओषधिविशेषः । अणपवादोऽयम् ॥—नक्षत्रेण—॥ नक्षत्रवाचकाः
शब्दा वृत्तिविषये तद्युक्तं चन्द्रमसमभिधानाः प्रत्ययं लभन्ते ॥—पुष्येणेति । पुष्यसर्त्तपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थः ॥ एवं
च 'पौषमहः' इत्यादिव्यवहारः संगच्छते । सर्वपामप्यहां पुष्ययोगमन्वेऽपि तन्मसौपस्थचन्द्रमसा योगस्यासावेन्द्रिकत्वात् ॥
नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रेण युक्ता रात्रिः ॥ कालः किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रः ॥—लुबवि—॥ पूर्वमूत्रस्यानुवर्तनादिह
'नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे गम्ये' इत्यर्थो लभ्यते तदाह—पष्ठिदण्डेति । 'अद्य पुष्यः' इत्युक्त्या 'न ह्यो, न श्वः'
इति विशेषे गम्यमानेऽपि अहोरात्रात्मककालस्यावान्तरविशेषानवगमादुक्तं भवत्येवेति भावः ॥ 'अविशेषे' इति प्रसज्यप्रति-
पेक्षाश्रयणात् 'पौषोऽहोरात्रः' इत्यत्र लुब् न भवति, पष्ठिदण्डसमुदायरूपकालस्य प्रतीतावप्यवयवद्वयान्तकस्य विशेषस्य
प्रतीतेरित्याशयेनाह—विशेषश्चेत्तेति ॥—अद्य पुष्य इति । 'मूलेनावहयेर्देशीं श्रवणेन' इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् ॥—
द्वन्द्वाच्छः ॥ विशेषे उदाहरणमाह—तिष्येत्यादि । अविशेषे तूदाहर्तव्यम् 'अद्य राधानुराधीयम्' इति । न चात्र
'लुबविशेषे' इति अण इव च्छस्यापि लुप्स्यादिति वाच्यम् । मध्येऽपवादस्याचरीत्या पूर्वोपस्थितस्याण एव तत्प्रवृत्तेः ॥ यत्तु
लुपं परत्वाद्व्याधते इति वृत्तिकृतोक्तम् । तत्र । द्वयोर्युगपत्प्राप्त्यभावात् ॥—दृष्टं साम ॥ तृतीयान्ताद् दृष्टमित्यर्थेऽणा-
दयः स्युयेदृष्टं तच्चेत्साम ॥—अस्मिन्नर्थे इति ॥ तथा च श्लोकवार्तिकम् । 'दृष्टे सामनि जाते वाप्यण् डिद् द्विर्वा विधी-
यते । तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कवदित्यते' ॥ जातेऽर्थे यो द्विरण् स च वा डिदित्यन्वयः ॥ शातभिपजि जातः
शातभिपः, शातभिपजः । इह हि 'प्राग्दीव्यतः' इति प्राप्तेऽण् कालादृषा बाधितः, स 'सन्धिर्वेलादि-' सूत्रेण प्रतिप्रसूयत
इत्ययं द्विरुक्तोऽण् ॥—तीयादिति । तीयादीकक् स्वार्थं भवतीत्यर्थः ॥ द्वैतीयकः, तार्तीयकः ॥—न विद्याया इति ।
विद्यावाचकात्तीयान्तादीकङ्क भवतीत्यर्थः । द्वितीया विद्या ॥—गोत्रादङ्कवदिति । गोत्रप्रत्ययान्तादङ्क यः प्रत्ययः स
दृष्टे सामन्यपि भवति ॥ औपगवेन दृष्टमौपगवकम् । इह 'गोत्रचरणादुक्' इति बुद् ॥—वामदेवान्—॥—ग्रहणं
मातदर्थं इत्यादि । अतदर्थं 'ययतोश्चातदर्थं' इति विहिते नञ्स्वरे नञाश्रितस्वरे ज्यज्यतोर्ग्रहणं मा भूदित्यर्थः ॥ 'यय-

१ रागादिति—एतस्याभावे कर्तृतृतीयान्तादपि प्रत्ययः स्यादिति भावः । २ अद्य पुष्य इति—अद्यतनमहोरात्रमित्यादाविव
राहोः शिर इत्यादाविव कश्चित्तमेदमादायाधारत्वोपपत्तिर्बोद्ध्या ।

नाऽनर्थे भूद्रामदेव्यस्य नञन्तरे ॥ १ ॥ ॥ परिवृतो रथः । ॥ १४।२।१०। वल्लैः परिवृतो वाहो रथः । रथः किम् । वल्लेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न । छात्रैः परिवृतो रथः । ॥ पाण्डुकम्बलादिनिः । ॥ १४।२।११। पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो राजानरणवर्णकम्यलस्य वाचकः । सम्बन्धेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् । ॥ द्वैपवैयाव्यादञ् । ॥ १४।२।१२। द्वीपिजो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं वैयाव्रः । ॥ कौमारापूर्ववचने । ॥ १४।२।१३। कौमारैर्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्वपति कुमारी पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । ॥ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः । ॥ १४।२।१४। शाराव उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते । तेन सप्तमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः । ॥ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रतं । ॥ १४।२।१५। तत्रेत्येव । समुदायेन चैत्रं गम्यते । स्थण्डिले शैते स्थाण्डिलो भिक्षुः । ॥ संस्कृतं भक्षाः । ॥ १४।२।१६। सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतोऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेते स्युः । आद्रे संस्कृता आद्रा यवाः । अण्डसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः । ॥ शूलोखाद्यत् । ॥ १४।२।१७। अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृतम् उख्यम् । ॥ दध्प्रष्टक् । ॥ १४।२।१८। इभिः संस्कृतं दाधिकम् । ॥ उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । ॥ १४।२।१९। ठक् स्यात्पक्षेऽण् । ॥ इसुसुक्तान्तात्कः । ॥ १४।२।२०। इस् उस् उक् त् एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्वयति वर्धते इत्युदश्वित् । तत्र संस्कृतः औदश्विकः । औदश्वितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणाच्चेह । आशिषा चरति आशिषिकः । उपा चरति औषिकः ॥ ॥ दोष उपसंख्यानम् ॥ दोष्यां चरति दौष्कः । ॥ क्षीराइदञ् । ॥ १४।२।२०। अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते ननु भक्षा इति । तेन यवाग्वामपि भवति । क्षैरेयी । ॥ सास्मिन्पौर्णमासीति । ॥ १४।२।२१। इति शब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः । ॥ आग्रहायण्यश्वत्थादृक् । ॥ १४।२।२२। अग्रे हायनमस्या

तोश्च' इति सूत्रेण विधीयमानं नञः परस्य यत्पदं तस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं वामदेव्यशब्दे मा भूत् । किं तु—अव्ययपूर्वपदस्वर एव यथा स्यादित्येतदर्थं डिक्करणमिति फलितोऽर्थः । न च कृतेऽपि डित्वे 'ययनोः' इत्यस्य प्रवृत्तिः कुतो नेति शङ्क्यम् । 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषयोः सत्त्वात् ॥ इमे च परिभाषे ईद्वै डित्वेन ज्ञाप्येते ॥ तत्राद्यायाः प्रयोजनं 'पूरणगुणः' इति सूत्रे तव्यग्रहणे तव्यतोऽग्रहणम् ॥ द्वितीयस्यास्तु अङ्ग्रहणे चङोऽग्रहणम् । 'श्वयतेरः' अङि परे इति शेषः । अश्वत् । चङि परे तु न, अशिश्चियत् ॥—परिवृतो—॥ तृतीयान्तात्परिवृत इत्यर्थेऽणादयः स्युर्यः परिवृतः स चेदर्थो भवति ॥ रथाच्छादनार्थं यद्वल्लकम्बलादिकं तत एव सर्ववेष्टनं भवति, न तु च्छत्रादिभ्यः इत्याशयेनाह—समन्ताद्वेष्टित इति । परिः सर्वतोभावे वर्तत इति भावः ॥—कौमारा—॥ तेनेति निवृत्तम् ॥ 'अपूर्व' इति भावप्रधानो निर्देश इत्याह—अपूर्वत्वे इति । अपूर्वत्वं तु स्त्रिया एवेष्ट्यते, पुरुषस्तु अपूर्वभार्योऽस्तु वा मा वेत्यनाग्रहः ॥—अपूर्वपतिमिति । न पूर्वः पतिर्यस्या इति बहुव्रीहिः ॥—कौमारः पतिरिति । द्वितीयान्तात्कुमारीशब्दादुपयन्तरि प्रत्ययः ॥—कौमारीति । इह कुमारीशब्दात्प्रथमान्तात्स्वार्थे प्रत्ययः, 'टिड्ढाणः' इति ङीप् ॥—तत्रोद्धृत—॥ 'सास्मिन्पौर्णमासी' इति सूत्रात्प्राक् 'तत्र' इत्यधिकारः ॥ पात्रवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य उद्धृतमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ॥—शाराव इति । भुक्तोच्छिष्ट इति वृत्तिकृत् । अवशिष्ट इति तदर्थः । 'उच्छिन्नश्चि, न सर्वं जुहोति' इति कल्पसूत्रव्यवहारात् ॥—सप्तमीति । निधानक्रियापेक्षया अधिकरणत्वादिति भावः ॥—स्थण्डिलात्—॥ व्रतं शास्त्रेण विहितो नियमः तस्मिन्समुदायेन गम्ये सप्तम्यन्ताद्यथाविहितः प्रत्ययो भवति शयितव्यर्थे ॥—अष्टाकपाल इति । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यणो लृक् ॥—शूलोखा—॥ 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यनुवर्तते ॥ कथम् 'उख्योऽग्निः' इति । न ह्यसौ भक्ष इति चेत् । अत्राहुः । दिग्गदित्वाद्भवार्थे यदिति ॥—दध्प्रष्टक् ॥—दधीति । संस्कारस्तिवह लवणादिना, दधि त्वधिकरणमात्रम् ॥ यस्तु 'प्राग्वहतेः' इत्यत्र 'संस्कृतम्' इति ठग्रवश्यते स तृतीयान्ताद्बोध्यः । तेन दध्ना संस्कृतमपि दाधिकमेव ॥—इसुसुक्तान्तात्—॥ 'तात्' इत्युक्तेऽन्यङ्ग्रहणविशेषणैव तान्तादिति लब्धे अन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले यस्तान्तस्तस्यात्परस्य ठस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन 'माथितिकः' इत्यत्र ठस्य इकादेशे 'यस्य' इति लोपे च कृते तान्तलेऽपि इकस्य कादेशो न भवतीति 'ठस्येकः' इति सूत्रे कैयटः ॥ संनिपातपरिभाषयैव इकस्य कादेशो न स्यादित्यन्तग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये ॥—उदश्विदिति । श्वयतेः क्तिपि तुक् 'उदकस्योदः' इत्युदादेशः । ईद्वै निपातनात्संप्रसारणाभावः ॥—सास्मिन्—॥ सेति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थे प्रत्ययः स्याद्यः प्रथमान्तार्थः स चेत्पौर्णमासी भवति ॥—इतिशब्दादिति । स हि लौकिकी विवक्षामनुसारयति ॥ वृत्तिकृता तु सूत्रे एव 'संज्ञायाम्' इति प्रक्षिप्तम् ॥—पौर्णमासीति । पूर्णो मासोऽस्यां तिथाविति बहुव्रीहौ प्रज्ञा-

१ समन्ताद्वेष्टित—इत्यादिरपपाठः, पुत्रैः परिवृत इति प्रयोगात्, तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकवाच इति शेखरकाराः ।
२ संस्कृतमिति—भोजनादिकूपयोगफला क्रिया संस्कारः, ननु गुणाधानमेवेति बोध्यम् ।

इत्याग्रहायणी । ग्रहादेराकृतिगणत्वाद्वाण् । पूर्वपदान्मंज्ञायामिति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहा-
यणिको मासः । अथर्वेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थः । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् । आश्वत्थिकः । ॐ विभाषा
फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः । १४।२।२३। अश्वत्थः । पक्षेष्ण् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनो मासः । श्राव-
णिकः । श्रावणः । कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः । ॐ साऽस्य देवता । १४।२।२४। इन्द्रो देवताऽस्येति
ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो
वै ब्राह्मणो देवतयेति तु शैषिकेऽर्थे सर्वत्राप्नोति ढक । ॐ कस्येत् । १४।२।२५। कशब्दस्य इदादेशः स्यात्प्रत्ययस-
न्नियोगेन । यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवतास्य कार्यं हविः । श्रीदेवतास्य श्रायम् । ॐ शुक्रा-
डन् । १४।२।२६। शुक्रियम् । ॐ अपोनप्राप्तमृभ्यां घः । १४।२।२७। अपोनप्त्रियम् । अपानप्त्रियम् । अपोन-
पान् अपानप्राप्त देवता । प्रत्ययसन्नियोगेन क्तं रूपं निपात्यते । अतएवापोनपाने अपानप्राप्तेऽनुवृत्तिरिति प्रैषः ।
ॐ छ च । १४।२।२८। योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयम् । अपानप्त्रीयम् । ॐ शतरुद्राद्व्यं ॥
चाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् । वच्छयोर्विधानत्वात्तथाङ्गिगोलुगनपत्ये इति न लुक् ।
ॐ महेन्द्राडाणौ च । १४।२।२९। चाच्छः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् । ॐ सोमाद् व्यं । १४।
२।३०। सौम्यम् । दिवात्तुलीप् । सौमी ऋक् । ॐ वाय्वृतपिबुपस्तो यन् । १४।२।३१। वायव्यम् । व्रतव्यम् ।
ॐ रीङ्गुतः । १४।२।३२। अङ्गुत्कारेऽसार्वधातुके यकारे च्वा च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यात् । यस्येति च ।
पिब्यम् । उपस्यम् । ॐ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च । १४।२।३२।
द्यावत् । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । ॐ अग्नेर्दक् । १४।२।३३। आग्नेयम् ।
ॐ कालेभ्यो भववत् । १४।२।३४। मासिकम् । प्रावृषेण्यम् । ॐ महाराजप्रोष्ठपदाङ्गु । १४।२।३५। महारा-
जिकम् । प्रोष्ठपदिकम् । ॐ देवताद्वन्द्वे च । १४।२।३६। अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यो वृद्धिः स्यात् जिति णिति
किति च परे । आग्निमास्तम् । ॐ नेन्द्रस्य परस्य । १४।२।३७। परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सौमेन्द्रः । परस्य
क्मिन् । ऐन्द्राग्रः । ॐ दीर्घाच्च वरुणस्य । १४।२।३८। दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घो-
क्मिन् । आग्निवारुणमनङ्गाहीमालभेत ॥ ॐ तदस्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ नावयज्ञिकः
कालः । पाकयज्ञिकः ॥ ॐ पूर्णमासादण् वक्तव्यः ॥ पूर्णो मासोऽस्यां वर्तते इति पौर्णमासी तिथिः । ॐ पितृ-
व्यमातुलमातामहपितामहाः । १४।२।३६। एते निपात्यन्ते ॥ ॐ पितुर्भ्रातरि व्यन् । ॐ पितुर्भ्राता पितृव्यः ॥

दिवात्स्वार्थिकोऽणिति हरदत्तादयः । 'तदस्मिन्वर्तते' इत्याधिकारे 'पूर्णमासादण् वक्तव्यः' इति वार्तिकेन कर्तव्यमिति तदा-
शयः ॥—सास्य—॥ 'सेति प्रकृतं संज्ञासंबद्धम्' इति पुनः साग्रहणं कृतमित्याहुः ॥ इहैव सूत्रे निपातनाद्वैवशब्दात्स्वार्थं
तत् ॥—मन्त्रस्तुत्येति । मन्त्रेण तुल्या । 'एतिसुत्रास्य' इत्यादिना क्यपि तुक् टाप् ॥—आग्नेयो वै ब्राह्मण इति ।
इहाम्युद्देशेन ब्राह्मणो न त्यज्यत इति कथमयं प्रयोग इति न शङ्क्यमिति भावः ॥—परत्वादादिवृद्धिरिति ॥ इदं च
समाधानं श्रायमित्यत्रावयवकमिति तेनैव परिहारसंभवादित्यविधानसामर्थ्यमिह नाश्रितम् ॥—उक्तं रूपमिति ॥ 'नपात्'
इत्यस्य 'नप्तृ' इति रूपमित्यर्थः ॥—शतं रुद्रा इति ॥ शतरुद्राद्वेऽनन्तवचनः ॥—सौमीति ॥ 'हलस्तद्धितस्य' इति
यलोपः ॥—रीङ्गुतः ॥ अङ्गुत्कारपरिभाषया 'अङ्गुत्सार्व' इति दीर्घो न प्रवर्तते इति दीर्घग्रहणमित्याहुः ॥—यस्येति चेति ।
पित्रीयतीत्यत्र रिङ्विधिः सावकाश इति भावः ॥—उपस्यमिति । उपस्यशब्दः स्त्रीलिङ्गो दिवो दुहितरं ब्रवीति ॥
—द्यावापृ—॥ अणुप्यञोरपवादः ॥—शुनासीरीयमिति । शुनश्च सीरश्चेति द्वन्द्वे 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् ॥ शुनो
वायुः, सीर आदित्य इति वृत्तिकृत ॥ हरदत्तस्तु शुनासीरशब्द इन्द्रस्य गुणवाचीत्यन्ये मन्यन्त इत्याह ॥ तथा च मन्त्रः
'इन्द्रं वयं शुनासीरमस्मिन्नेज्ज हवामहे' इति । मन्त्रो यस्य सन्तीति मरुत्वानिन्द्रः, मरुत्वतीयं मरुत्वयम् । अग्नीषोमीयम् । अ-
ग्नीषोमीयम् । 'इन्द्रेः सोमवरुणयोः' । वास्तुनः पतिः वास्तोष्पतिः । इहैव सूत्रे निपातनात्साधुः । 'विश्वभूर्वास्तुरात्रियाम्' ।
वास्तोष्पतीयं वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयं गृहमेध्यम् । गृहमेधशब्दोऽकारान्तः । तथाच आश्वलायनः 'मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्यः' इति
॥—कालेभ्यो—॥ कालवाचिभ्यो ये प्रत्यया भवार्थे वक्ष्यन्ते ते 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्नर्थेऽनेनातिदिश्यन्ते ॥ वत्करणं
सर्वसादृश्यार्थम् । तेन यस्माद्यो विहितस्तस्मात् एव भवति नान्यः । तथैवोदाहरति—मासिकं प्रावृषेण्यमिति ।

१ शैषिकेऽर्थे इति—अश्वत्थं भक्त इत्यर्थे इति भावः । २ कशब्दस्येति—ब्रह्मरूढस्यैवात्र ग्रहणम्, एवं च कायानुब्रूही-
त्येव प्रैषः, कस्मा अनुब्रूहीति कश्चपुत्रोक्तं तु आर्षमिति प्राचः । नवीनास्तु किमोऽप्यत्र तन्त्रेण निर्देशः, शब्दपरत्वेऽपि
किमः कादेशः, क्षिय इत्यादौ इत्यङ् । किशब्दोऽपि प्रजापतिवाची, अतएव 'कस्मै देवाय हविषा विधेम' इति श्रुतौ
प्रजापतये इत्यर्थकं कस्मै इतीदं संगच्छत इत्याहुः । ३ व्यद् इति—नित्यप्रत्ययसिद्धेति बहुभुतैर्विचार्यमिति शेषः ।

॥ मातुर्दुल्लभ ॥ मातुर्भ्राता मातुलः ॥ ॥ मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ॥ मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥ ॥ मातरि पिच्च ॥ मातामही । पितामही ॥ ॥ अवेर्दुग्धे सोढदूस्मरीसचो वक्तव्याः ॥ सकारपाठसामर्थ्यान्न पः । अविसोढम् । अविदूस्म । अविमरीस्म ॥ ॥ तिलाग्निष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥ तिल-पिञ्जः । तिलपेजः । वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः ॥ ॥ पिञ्जश्छन्दसि डिच्च ॥ तिलपिञ्जः । ॥ तस्य समूहः । ॥ १४।२। ३७। काकानां समूहः काकम् । बाकम् । ॥ भिक्षादिभ्योऽण् ॥ १४।२।३८। भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गाभिणम् । इह भस्याढ इति पुंवद्भावे कृते । ॥ इनप्यनपत्ये । १६।४।१६४। अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन नन्तद्धित इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवनम् । शत्रन्तादनुदात्तादेरजि यौवतम् । ॥ गोत्रोक्षोष्ट्रोभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुप्याजाद्वुञ् ॥ १४।२।३९। एभ्यः समूहे वुञ् स्यात् । लौकि-कमिह गोत्रं तच्चापत्यमात्रम् । ॥ युवोरनाकौ । ७।१।१। यु वु एतयोरनुनासिकयोः क्रमादन अक एतावादेशौ न्तः । ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लुचुकायनकम् । औक्षकमित्यादि । आपत्यस्य चेति यलोपे प्राप्ते ॥ ॥ प्रकृत्याऽके राजन्यमनुप्ययुवानः ॥ राजन्यकम् । मानुप्यकम् ॥ ॥ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् ॥ वार्धकम् । ॥ केदराद्यञ्च । १४।२।४०। चाद्वुञ् । कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ ॥ गणिकाया अजिति वक्तव्यम् ॥ गणिक्यम् । ॥ ठञ्कव-चिनश्च । १४।२।४१। चाकेदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदारिकम् । ॥ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् १४।२।४२। ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥ ॥ पृष्टादुपसंख्यानम् ॥ पृष्ठ्यम् । ॥ ग्रामजनबन्धु-भ्यस्तल् १४।२।४३। ग्रामता । जनता । बन्धुता ॥ ॥ गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ गजता । सहायता ॥ ॥ अह् खः क्रतौ ॥ अहीनः । अहर्गणसाध्यसुलाकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् । आह्वः । इह खण्डिकादित्वाद्वुञ् । अह्वस्वोरेवेति नियमादिलोपो न ॥ ॥ पश्वा गस् वक्तव्यः ॥ ॥ सिति च । १।४।१६। सिति परे पूर्वं पदसंज्ञं

‘कालाद्वुञ्’ । ‘प्रावृष एण्यः’ ॥—डामहजिति ॥ एतच्च वृत्त्याद्यनुरोधेनोक्तम् ॥ भाष्ये तु आनडादेशो महच् प्रत्ययश्च निपात्यते । तेनावग्रहः सिध्यतीत्युक्तम् ॥—सकारपाठेति । अन्यथा प्रक्रियालाघवाय षमेव पठेदिति भावः । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥ अन्ये तूक्तरीत्या ‘अविसोढम्’ इत्यत्र षत्वनिवारणेऽपि ‘अविदूस्म’ इत्यादौ स्यादेव पत्वम् ॥ तत्र हि प्यन्तात्किपि ‘अविदूः’ इत्यादिरूपसिद्धये सकारपाठसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् । तस्मात् ‘अविसोढम्’ इत्यादिभाष्यकृदुदाहरणे सकारपाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः ॥—तस्य समूहः ॥ इह ‘अचित्ताद्वुञ्’, ‘अनुदात्तादेरज्’ ‘गोत्रान्ताद्वुञ्’ ‘केदाराद्यञ्च’ इत्यादिना प्रतिपदं यत्रादींश्च वक्ष्यति । तथा च चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रान्तं प्रतिपदोक्तप्रत्यय-रहितमिहोदाहरणमित्याशयेनोदाहरति—कार्क वाकमिति । एवं वार्कम् । काकवकवृकशब्दाः ‘प्राणिनां कुपूर्वाणाम्’ इति फिट्पूर्वेणाद्युदात्तः । प्राणिवाचिनां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वं तेषामुदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः । ‘अथादिः प्राक् शकटेः’ इत्यधिकारात् ॥ यत्तु वृत्तिन्यासयोः शौकमित्युदाहृतं तदुपेक्ष्यम् । खण्डिकादिषु शुक्रशब्दस्य पाठात्तत्त्वाभावायमिति हरदत्तादयः ॥—भिक्षादिभ्योऽण् ॥—भैक्षमिति । अचित्ताद्वुञ् प्राप्तः ॥—गाभिणमिति । अनुदात्तादित्वाद्वुञ् प्राप्तः । सति हि तस्मिन्नाद्युदात्तटिलोपौ स्याताम् । न च ‘भस्याडे-’ इति पुंवाचकरूपातिदेशात् टिलोपः स्यादिति वाच्यम् । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्रापि टिलोपानापत्तेः । तस्मात् स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिमात्रपरं तत् । न तु रूपातिदेशकमिति बोध्यम् ॥—यौवनमिति ॥ युवतिशब्दस्यानुदात्तादित्वादजि प्राप्ते अणर्थमिह पाठः ॥ पुंवद्भावात्तिप्रत्ययनिवृत्तिः । ‘अन्’ इति प्रकृतिभावः । ननु ‘भस्याडे-’ इत्यत्र ‘अडे तद्धिते विवक्षिते पुंवद्भावे’ इत्यभ्युपगमात्तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव प्रत्ययनिवृत्तौ सत्यां ‘कनिन् युवृषि-’ इति कनिन्तया आद्युदात्तत्वाद्वुञ् सिद्ध एवेति चेत् । सत्यम् । अत एव भाष्ये भिक्षादिषु युवतिशब्दपाठः प्रत्याख्यातः ॥ ‘इह युवतिशब्दपाठसामर्थ्यात्पुंव-द्भावो न’ इति वृत्तिकारोक्तिरप्यत एव निरस्ता ॥ नन्वेवं ‘गाभिणं यौवतं गणे’ इत्यादिप्रयोगा भाष्यमते न संगच्छेरन्नि-त्याशङ्क्याह—शत्रन्तादिति ॥—युवोः—समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । उकारस्तुच्चारणार्थो नेत्संज्ञकः । तेन नन्दनः, कारकः, नन्दना, कारिका इत्यत्रोगिल्क्षणौ नुम्जीपी न स्तः ॥ अनुनासिकयोरिति किम् । ऊर्णाद्युः ॥—प्रकृ-त्याऽक इति ॥ इह राजन्यमनुप्यग्रहणं व्यर्थम् । रुढिशब्दत्वेन ‘आपत्यस्य च-’ इति यलोपस्य प्राप्त्यभावात् । अत एव ‘गोत्रोक्षोष्ट्र-’ इत्यत्र तयोर्ग्रहणं सार्थकम् । अन्यथा गोत्रग्रहणेनैव सिद्धे तयोर्ग्रहणं न कुर्यादित्याहुः ॥ यूनो भावो यौव-निका । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् ॥—वार्धकमिति । यदि वृद्धत्वेऽपि वार्धकमिति प्रयोगोऽस्ति, तर्हि मनोज्ञादित्वं कल्पनीयमि-त्याहुः ॥—ब्राह्मणमाणव—ननु त्रयोऽप्यमी वृद्धाः । तेभ्यः प्रकृतो यजेवास्तु । वृद्धाद्यति यजि वा रूपे विशेषाभा-वात् । नापि स्वरे विशेषः, उभयथाप्युदात्तत्वात् । स्त्रियां विशेषस्तु न शङ्क्य एव, नपुंसकत्वात् । ‘यजश्च’ इत्यत्रापत्य-ग्रहणाच्च । ठञ् तु नानुवर्तिष्यते अस्वरितत्वादिति चेत् । सत्यम् । अवृद्धादपि कुतश्चिद्विधानार्थं यद्वचनं तत्सिद्धार्थानु-वाद्कं वार्तिकमाह—पृष्टादिति ॥ पृष्ठं स्तोत्रविशेषः ॥—पृष्ठ्य इति । पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः षडह इति तु मत्वर्थः

स्यात् । अभत्वादेर्गुणो न । पशूनां समूहः पार्श्वम् । ॥ अनुदात्तादेरञ् ॥ १४।२।४४। कापोतम् । मायूरम् ।
 ॥ खण्डिकादिभ्यश्च ॥ १४।२।४५। अञ् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् । ॥ चरणेभ्यो धर्मवन् ॥ १४।
 २।४६। काठकम् । छान्दोग्यम् । ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्टक् ॥ १४।२।४७। मातृकम् । हान्तिकम् । धेनुकम् ।
 ॥ केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ १४।२।४८। पञ्चे णगा । कैभ्यम् । कैशिकम् । अश्वीयम् । आश्वम् ।
 ॥ पाशादिभ्यो यः ॥ १४।२।४९। पाश्या । नृष्या । धृष्या । वन्या । वाय्या । ॥ खलगोरथान् ॥ १४।२।५०।
 खल्या । गव्या । रथ्या । ॥ इनित्रकट्यश्च ॥ १४।२।५१। खलादिभ्यः क्रमात्स्युः । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ॥
 ॥ खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥ डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोऽयम् । ॥ विषयो देशे ॥ १४।२।५२। पञ्च-
 न्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेदेशः । शिवीनां विषयो देशः शैवः । देशे किम् । देवदत्तस्य विषयोऽनु-
 वाकः । ॥ राजन्यादिभ्यो जुञ् ॥ १४।२।५३। राजन्यकः । ॥ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधत्तमत्तलो ॥
 १४।२।५४। भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ।
 ॥ सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ॥ १४।२।५५। अण् । पङ्क्तिरादिरत्येति पाङ्कः प्रगाथः ॥ ॥ स्वार्थ उपसं-
 ख्यानम् ॥ त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभम् । ॥ संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥ १४।२।५६। सोऽत्येत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजन-
 मस्य संग्रामस्येति सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः । ॥ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ।
 १४।२।५७। दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दण्डा । मोघा । ॥ घञः सास्यां क्रियेति ञः ॥ १४।२।५८। घञन्ता-
 क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे अप्रत्ययः स्यात् । घञ इति कृद्वहणादितिकारकपूर्वस्यापि प्रह-
 णम् । ॥ श्येनतिलस्य पाते जे ॥ १६।३।७१। श्येन तिल एतयोर्मुमागनः स्यात् । अप्रत्ययपरं पातशब्दे उत्तरपदे ।
 श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्येनपाता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तिलपाता स्वधा । श्येनतिलस्य किम् । दण्डपा-
 तोऽस्यां तिथौ वर्तते दण्डपाता तिथिः । ॥ तदधीते तद्वेद ॥ १४।२।५९। व्याकरणमधीते वेद वा व्याकरणः ।

लक्षणया बोध्यम् ॥—ग्रामजन—॥ वृत्तिकृता तु वार्तिकस्थसहायशब्दोऽपि सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥—अनुदात्तादेरञ् ॥
 आपूपिकं शाण्डुलिकमिलादौ परत्वात् ‘अचित्तहस्तिधेनोः’ इति ठगेवैलाशयेनेह सूत्रे चित्तवन्तमुदाहरति—कापोत-
 मिति ॥—लघावन्त इति । फिदमूत्रेण कपोतमयूरशब्दौ मध्योदात्ता ॥ न च ‘शकुनीनां च लघुपूर्वम्’ इत्याद्युदात्ता-
 विभाविति शङ्क्यम् । ‘अन्यात्पूर्वं लघूदात्तम्’ इति तत्र व्याख्यानादित्याहुः ॥—खण्डिका—॥ आद्युदात्तार्थमचिताङ्को
 बाधनार्थं च वचनम् ॥—चरणेभ्यः—॥ यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययो धर्मे वक्ष्यते, न तस्याः प्रकृतेः समूहेऽपि स्यादि-
 त्यर्थः ॥ उवाच्यो हि चरणेभ्यो वक्ष्यन्ते । तत्र ‘चरणाद्वर्मात्राययोः’ इति तु वार्तिकम् । तदप्यनेनैवातिदेशसूत्रेण ज्ञा-
 प्यते ॥—काठकमित्यादि । ‘गोत्रचरणादुञ्’ ॥—छान्दोग्यमिति । ‘छन्दोगौक्थिक’ इति व्यः ॥—यञ्छाविति ।
 यथासंख्यं स्तः ॥—ठगणाविति । केशशब्दादचित्तत्वेन ठक् ॥—विषयो देशे ॥ ‘तस्य’ इत्यनुवर्तते इत्याह—प-
 ष्यन्तादिति ॥ विषयशब्दार्थमाह—अत्यन्तेति ॥—भौरिक्या—॥ आभ्यां गणाभ्यां यथासंख्यमेतौ प्रत्ययौ
 स्तः ॥—भौरिकिविधमित्यादि ॥ क्लीबलं लोकात् ॥—सोऽस्यादिरिति ॥ छन्दो नामाक्षरेयत्तादिबन्धनपङ्क्यादि-
 रिह विवक्षितः । तद्वाचकात् प्रथमान्तादस्येत्यादिमिति प्रत्ययः स्यात्, य आदिमानस्य प्रगाथश्चेत् ॥ प्रप्रथ्यत इति प्रगाथः ।
 ‘प्रन्थ संदर्भे’ इत्यस्मात् ‘अकर्तरि च कारके’ इति कर्मणि घञ् । पृषोदरादित्वादेककारयोर्येः ॥ अन्ये तु प्रगीयत इति
 प्रगाथः ‘गै शब्दे’ इत्यतः ‘उषिकुषिगार्तिभ्यः स्थन्’ इत्याहुः । यत्र द्वे ऋचावावृत्त्या तिस्रः क्रियन्ते, स प्रगाथः—त्रैष्टुभ-
 मिति । ‘स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते’ इति न्यायेन क्लीबतेति भावः ॥—संग्रामे—॥ ननु
 ‘प्रथमात्’ इत्यधिकारात्प्रथमोच्चारितसंग्रामवाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति, न प्रयोजनयोद्धृभ्य इत्यत आह—सोऽस्ये-
 तीति । एवं च प्रथमान्तविशेषणद्वारा प्रयोजनयोद्धृणां प्रकृतित्वम् ‘अस्य’ इति प्रत्ययार्थविशेषणद्वारा संग्रामस्य प्रत्यया-
 थैलं वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ तथा चायमिह सूत्रार्थः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽत्येति पञ्च-
 न्तार्थेऽण् स्यात्, स च षष्ठ्यन्तार्थः संग्रामश्चेदिति ॥—तदस्याम्—॥ प्रथमान्तात्प्रहरणवाचकात्सप्तम्यन्तार्थेऽण् स्यात्,
 स चेत्सप्तम्यन्तार्थः क्रीडा भवति ॥ प्रहरणं किम् । माला भूषणमस्याम् ॥ क्रीडायां किम् । खड्गः प्रहरणमस्यां सेना-
 याम् ॥—घञः ॥—कृदग्रहणादिति । तेन ‘श्येनपाता’ इत्यत्र ‘णिगिति’ इत्यङ्गस्य विधीयमाना वृद्धिः सिद्धा । श्ये-
 नपातस्यापि घञन्तत्वादिति भावः ॥ घञः किम् । श्येनपतनमस्यां वर्तते ॥ क्रिया किम् । प्राकारोऽस्यां वर्तते ॥ ‘तद-
 स्याम्’ इति प्रकृते पुनः ‘सास्याम्’ इत्युक्तिः ‘क्रीडायाम्’ इत्यस्य निवृत्तिर्यथा स्यादिति । अत एवाह—दण्डपातोऽस्यां
 तिथाविति ॥—तदधीते—॥ द्वितीयान्तादध्येतरि वेदितरि च प्रत्ययः स्यात् ॥ द्विस्तदग्रहणमधीयाने विदुषि च प्रत्येकं

१ विषय इति—देशग्रहणाद्विषयशब्दोऽत्र ग्रामसमुदायवाचीति वृत्तिः । विषयः सत्ववान्, निवासस्तु न नियमेन तथेति
 तयोर्भेदः । २ प्रयोजनेत्यादि—तेनेह न, सुभद्रा प्रेक्षिकास्य संग्रामस्य ।

॥ कतूक्थादिसूत्रान्ताद्गुक् । ४।२।६०। क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत्प्रति-
पादकग्रन्थपरं ग्रन्थस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्तं सामविशेषस्तलक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयो-
क्तम् । तदधीते वेद वा औक्थिकः ॥ ॥ ॥ मुख्यार्थान्तूक्थशब्दाद्गुणौ नेष्येते ॥ न्यायम्, नैयायिकः । वृत्तिम्,
वार्तिकः । लोकायतम्, लोकायतिकः इत्यादि ॥ ॥ ॥ सूत्रान्तात्त्वकल्पादेरेवेष्टेते ॥ सांप्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः
किम् । काल्यसूत्रः ॥ ॥ ॥ विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ वायसविधिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्ष-
णिकः । पाराशरकल्पिकः ॥ ॥ ॥ अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वादिग्रन्थान्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः ।
धर्मविद्यः । त्रिविधा विद्या त्रिविधा तामधीते वेद वा त्रैविद्यः ॥ ॥ ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥
यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद्यवक्रीतं तदधीते वेत्ति वा यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आ-
ख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे वृद्धाच्छः । तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन
ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ ॥ ॥ सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः ॥ सर्ववेदानधीते सर्ववेदः ।
सर्वतन्त्रः । सवार्तिकः । द्विगोलुगिति लुक् । द्वितन्त्रः ॥ ॥ ॥ इकन्पदोत्तरपदाच्छतषष्टेः पिकन्पथः ॥ पूर्वप-
दिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी । ॥ ॥ क्रमादिभ्यो वुन् । ४।२।६१।
क्रमकः । क्रम, पद, शिक्षा, मीमांसा, क्रमादिः । ॥ ॥ अनुब्राह्मणादिनिः । ४।२।६२। तदधीते तद्वेदेत्यर्थे । ब्रा-
ह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयिनैव सिद्धे अण्वाधनार्थमिदम् । ॥ ॥ वसन्तादिभ्य-
ष्टक् । ४।२।६३। वासन्तिकः । अथर्वणमधीते आथर्वणिकः । दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनादिलोपो न । ॥ ॥ प्रो-
क्ताल्लुक् । ४।२।६४। प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पणनं पणः । वज्रं कविधान-
मिति कः । सोऽस्यास्तीति पणी, तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः । ॥ ॥ गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च । ६।४।१६५।
एतेऽणि प्रकृत्या स्युः । इति टिलोपो न । ततो यूनि इव । पाणिनिः । ॥ ॥ ण्यक्षत्रियार्षजितो यूनि लुगणिजोः
। २।४।५८। ण्यप्रत्ययान्ताक्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादण्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्ताद् जितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिजो-
ल्लुक् स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः ।
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् । शिवाद्यण् । कौहडः पिता । तत इव । कौहडिः पुत्रः । यूनि

विधानार्थम् । तेनोत्तरत्र क्रतुवसन्तादयः शब्दास्तत्प्रतिपादकग्रन्थे गौणा अप्यधीयानेऽपि प्रत्ययं प्राप्नुवन्ति । अन्यथा तेषा-
मन्ययनासंभवेन वेदितर्थेयं प्रत्ययः स्यादिति भावः ॥—**कतूक्थादि**—॥—**क्रतुविशेषेति** । खरूपस्य तु न ग्रहणम् ।
तथात्वे सत्युक्थादिष्वेव क्रतुशब्दं पठ्येत, नापि क्रतुपर्यायाणामुक्थादिगणे यज्ञशब्दपाठादिति भावः ॥—**अध्येतरीति** ।
अध्येतर्थपीत्यर्थः ॥—**आग्निष्टोमिक** इति । संस्थाविशेषवाचकस्याप्यग्निष्टोमशब्दस्यातत्संस्थाके कर्तौ निरुद्धप्रयोगः ॥—
तल्लक्षणेषादि । तत्प्रतिपादकप्रतिशाख्यमित्यर्थः ॥—**नेष्येते** इति ॥ अनभिधानादिति भावः ॥—**त्रिविधेति** ।
'तिस्रो विद्या अधीते' इति विग्रहे तु तद्विधौ द्विगौ 'त्रिविद्यः' इत्येव स्यात् 'द्विगोलुगनपत्ये' इति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः ॥
—**आख्यायिकेति** । गद्यपद्यरूपो ग्रन्थविशेष इत्यर्थः ॥—**सर्वादेरिति** । 'सादेः' इत्येव सिद्धे सर्वादिग्रहणमर्थवत्परि-
भाषाज्ञापनार्थम् ॥—**वार्तिक** इति । वार्तिकान्तमधीत इत्यर्थः । अन्तवचने अव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले'
इति सहस्य सभावः ॥—**इकन्नि**ति । पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादिकन् । शतशब्दात्षष्ठिशब्दाच्च परो यः पथिनश-
ब्दस्तदन्तात् पिकन् वाच्य इत्यर्थः ॥—**शतपथिक** इति । वृत्तिकृता तु वार्तिके 'बहुलम्' इति पूरयित्वा 'शातपथः'
इत्यणन्तमप्युदाहृतम् । तत्तु भाष्ये न दृष्टम् । षित्त्वफलं दर्शयति—**शतपथिकीति** ॥—**अण्वाधनार्थमिति** ॥ भाष्ये
तु प्रत्याख्यातमेवेदं सूत्रं तद्रीत्या लणिष्यत इति । अनभिधानाच्चेति वा बोध्यम् ॥—**वसन्ता**—॥ उक्थादिष्वेव वस-
न्तादीन् पठित्वा, वसन्तादिषु वा उक्थादीन् पठित्वा, अन्यतरच्छक्यमवक्तुम् ॥—**अथर्वणमिति** । अथर्वणा प्रोक्त
उपचारादथर्वा । यद्वा 'तेन प्रोक्तम्' इत्यधिकारे '**ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः**' वसिष्ठो विश्वामित्रोऽनुवाक इत्याह्वय
'अथर्वणो वा' 'अथर्वा, आथर्वणः' इति भाष्योक्तेः साधुः ॥—**गाथिविदथि**—॥ 'इनप्यनपत्ये' इति सिद्धे अप-
त्येऽप्यणि प्रकृतिभावार्थमयमारम्भः ॥ गाथिनः । वैदथिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः ॥—**ण्यक्षत्रियार्ष**—॥—**कौ-**
रव्य इति । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' तत इजो लुक् । कौरव्यः पुत्रः ॥ ननु तिकादिषु कौरव्यशब्दः पठ्यते, तथा च कौरव्या-
यणिरिति फिवा भाव्यं, न त्विगेति चेत् । सत्यम् । 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति क्षत्रियगोत्रे विहितो यो ण्यस्तदन्तं तत्र
पठ्यते । प्रकृते तु ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययान्तमित्यवधेयम् ॥—**श्वाफल्क** इति । 'ऋष्यन्धक' इत्यण् । तत इजो लुक्, श्वा-
फल्कः पुत्रः ॥—**वासिष्ठ** इति । ऋष्यण् इजो लुक् । वासिष्ठः पुत्रः ॥—**तैकायनिरिति** । 'तिकादिभ्यः फिक्' ततोऽणो

किम् । वामरथ्यस्य छात्राः । वामरथाः । इति अणो लुक् तु न भवति । अर्षप्रद्वेगेन प्रतिपदोक्तस्य अर्ष्येण एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः । इजश्चेत्यण् तु न । गोत्रे य इत् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽध्येतृवेदित्रणो लुक् । स्वरे स्त्रियां च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया । ॥ सूत्राच्च कोपधान् ॥ १४२।६५। सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अत्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीते विदन्ति वा अष्टकाः । ॥ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ १४२।६६। छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासिन्वाणिनिः । तस्य कण्ठचरकादिनि लुक् । ततोऽण् । तस्य प्रोक्तालुक् ।

तद्धितेषु चातुरर्थिकाः ।

॥ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नास्ति ॥ १४२।६७। ऋग्वेदाः सन्त्यस्मिन्देसे अतुम्बराः । ॥ तेन निर्वृत्तम् ॥ १४२।६८। कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । ॥ तस्य निवासः ॥ १४२।६९। शिवीनां निवासो देशः शैवः । ॥ अदूरभवश्च ॥ १४२।७०। विदिशाया अदूरभवं नगरं विदिशम् । चकारेण प्रागुक्ताख्योऽर्थः । मन्निधाप्यन्ते । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति । ॥ ओरञ् ॥ १४२।७१। अणोऽपवादः । कश्चन, काश्चनवम् । नद्यां तु परत्वान्मनुप । इक्षुमती । ॥ मतोश्च वह्जङ्गान् ॥ १४२।७२। वह्ज् अङ्गं यस्य मनुपन्तदन्तादत्र

लुक् । तैकायनिः पुत्रः ॥—वामरथा इति । कुर्वादिस्त्वात् ण्यः । ततो वृद्धाच्छं वाधिका 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति कौषिकोऽण् ॥—इतीति । 'ण्यक्षत्रियार्थे' इत्युदाहृतमूत्रेणेत्यर्थः ॥—ऋष्येण एवेति । पाणिनश्चन्दे तु औत्सर्गिक एवाणिमि भावः ॥ नन्विदं 'वान्यस्मिन् सपिण्डे' इति सूत्रम्यथाप्यकैयटाम्बां विरुध्यते 'अत्रयुवापस्त्वानि पुनांसो अत्रयः, 'इतश्चानिजः' इति ढक् तदन्तावृत्ति 'अत इन्' तस्य 'ण्यक्षत्रिया' इति लुक्, 'अत्रिभ्युकुन्त' इति 'ढकोऽपि लुक्' इत्युक्त्वात् । 'ऋष्यन्धक' इत्यण एव ग्रहेण तु ढकोऽग्रहणात्ततः परस्येयो लुङ् स्यादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'दाक्षी-पुत्रस्य पाणिनेः' इति भाष्यप्रयोगादस्य साधुत्वमिति ज्ञेयम् ॥—इजश्चेतीति । 'यूनि लुक्' इति लुक्प्रति प्रत्ययलक्षणेन इजन्तमस्तीति भावः ॥—गोत्रे य इति । 'गोत्रमिह शास्त्रीयं, न तु लौकिकमिति तत्र वक्ष्यते' इति भावः ॥—स्वरे इति । लुगभावे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्त्रियां च डीप्स्यात् । लुकि सति लीकार उदात्तः, यान् च सिध्यतीति भावः ॥—अष्टकमिति ॥ 'संख्यायाः संज्ञासहसूत्राध्ययनेषु' इति 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' ॥—संख्याप्रकृतिकादिति । संख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादित्यर्थः ॥—कालापक इति । कलापिन्शब्दात्प्रोक्तार्थेऽण् 'सत्रहचारी' इत्युपसंख्यानान्दिलोपः । ततोऽध्येतृयण् तस्य 'प्रोक्तालुक्' इति लुक् । कालापानामात्राय इत्यर्थे 'गोत्रचरणानुङ्' ततोऽध्येतृवेदित्रणो लुक्, स्वरे स्त्रियां च विशेषः ॥—छन्दोब्राह्मणानि—॥ इह मण्डूकपुन्यनुवृत्तं 'प्रोक्तात्' इति पदमन्यन्तं जसन्तत्वेन विपरिणम्यते 'छन्दोब्राह्मणानि' इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । प्रोक्तशब्दश्च प्रोक्तार्थके प्रत्यये लाक्षणिक इत्याशयेनाह—प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति ॥—तद्विषयाणीति । तच्छब्देन अध्येतृवेदितृप्रत्ययः परामुद्वर्तते, विपर्ययशब्दस्त्विहानन्यभाववाची, न तु देशवाचीत्यभिप्रेत्याह—प्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थ इति । पाणिनीयं पाणिनीया इति-वदनियमेन प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदिति भावः ॥ छन्दोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं चिरन्तनप्रोक्तब्राह्मणानामेव तद्विषय-लार्थम् । तेनेह न । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि । यजन्तात् 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण्, 'आपस्वस्य च' इति यलोपः ॥ याज्ञवल्क्यादयो हि पाणिन्यपेक्षया नूतना इति वृत्तिवृत्तां व्यवहारः ॥ चकारोऽनुकानुचयार्थः । तेन काश्यपिन कौशिकिन इत्यत्र कल्पेऽपि तद्विषयत्वं सिद्धम् । 'काश्यपकौशिकाभ्यामुपिभ्याम्' इति प्रोक्ते णितिः, अध्येत्रणो लुक् ॥ छन्दोब्राह्मणानीति किम् । पाणिनीयं व्याकरणम् ॥

तदस्मिन्—॥ अस्तीत्युपाधिकात्प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यन्तार्थं यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्प्रत्ययान्तनानां देशध्वेत् ॥ तत् प्रत्ययान्तं नाम यस्येति बहुव्रीहिः ॥ मनुषोऽयमपवादः । इतिशब्दस्तु सकललोकप्रसिद्धे देशे यथा स्यात्, न त्वाधुनिकसंके-तेऽपीत्येतदर्थः ॥ उत्तरसूत्रत्रयेऽपि 'देशे तन्नास्ति' इत्यनुवर्तते ॥—तेन निर्वृत्तम् ॥ अन्तर्भावितपर्यवृत्तेः कर्मणि क्तः ॥—अदूर—॥ अदूरमन्तिकम्, तत्र भवतीत्यदूरभवः । निपातनात्सप्तमीसमासः ॥—चातुरर्थिकत्वमिति । चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी । तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः । अध्यात्मादित्याहुः ॥ चतुर्थ्येषु भवा इति तद्धितार्थे द्विर्गा तु 'द्विगोऽङ्गनपत्ये' इति ठञो लुक् स्यात् ॥—मतोश्च—॥ ननु 'मतोर्वह्ज' इत्येवाहुः । वह्जो विहितो यो मनुषु तदन्तादिति वैयधिकरण्येन

१ छन्द इति—छन्दःपदेन गायत्र्यादिछन्दोयुतमन्त्राणामेव ग्रहणमिति ब्राह्मणग्रहणम् । 'जुष्टीपिते च छन्दसि' इत्यत्र तु छन्दः-पदस्य ब्राह्मणे लक्षणा, 'निसं मन्त्रे' इत्यत्र मन्त्रग्रहणात् । २ चातुरर्थिकत्वमिति—चतुर्णां स्वभावात्तत्त्वार्थचतुरर्थीः, तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः, तत्त्वमित्यर्थः ।

नाऽण् । सैप्रकावतम् । बह्वजिति किम् । आहितम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं माभूत् । ॥ बह्वचः कूपेषु । ॥ १४२।७३। अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निवृत्तो दैर्घवरत्रः कूपः । ॥ उदक्च विपाशः । ॥ १४२।७४। विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । अवह्वजर्थ आरम्भः । दत्तेन निवृत्तो दात्तः कूपः । उदक् किम् । दक्षिणतः कूपेष्वणेव । ॥ सङ्कलादिभ्यश्च । ॥ १४२।७५। कूपेष्विति निवृत्तम् । सङ्कलेन निवृत्तं साङ्कलम् । पौष्कलम् । ॥ स्त्रीषु सौवीरसालवप्राक्षु । ॥ १४२।७६। स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ् । सौवीरे, दत्तामित्रेण निवृत्ता दात्तामित्री नगरी । साल्वे, वैधूमाप्ती । प्राचि, माकन्दी । ॥ सुवास्त्वादिभ्योऽण् । ॥ १४२।७७। अजोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वर्णुं, वार्णवम् । अणुग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी । ॥ रोणी । ॥ १४२।७८। रोणीशब्दात्तदन्ताच्च अण्, कूपाजोऽपवादः । रौणः । आजकरोणः । ॥ कोपधाच्च । ॥ १४२।७९। अण् । अजोऽपवादः । कार्णच्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् । ॥ वुञ्छणकठजिलसेनिरदञ् । पय्यफक्फिजिञ्ज्यककूडकोऽरीहणकृशाश्वर्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतङ्गम-प्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः । ॥ १४२।८०। एभ्यः सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्सुश्रुतुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वुञ् । अरीहणेन निवृत्तमारीहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्छण् । कार्शाश्चीयम् । ऋश्यादिभ्यः कः । ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यश्छ । कुमुदिकम् । काशादिभ्य इलः । काशिलः । तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः । प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो ङक् । साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो ण्यः । साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षायणः । (ग) पथः पन्थ च । पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिञ् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य इञ् । सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो व्यः । प्रगदिन्, प्रागद्यः । वराहादिभ्यः कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यश्छक् । कौमुदिकः । ॥ जनपदे लुप् । ॥ १४२।८१। जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् । ॥ लुपि युक्तवद्वक्तिवचने । ॥ १४२।९१। लुपि सति प्रकृतिवलिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । ॥ तद-शिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । ॥ १४२।९२। युक्तवद्वचनं न कर्तव्यं संज्ञानां प्रमाणत्वात् । ॥ लुव्योगाप्रख्यानात् । ॥ १४२।९४। लुगपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः । ॥ योगप्रमाणे च तदभावे दर्शनं स्यात् । ॥ १४२।९५। यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत । ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । ॥ १४२।

व्याख्यानादिष्ट सिध्यति किमङ्गग्रहणेनेत्याशङ्कान् निवारयति—अङ्गग्रहणमिति ॥—मत्वन्तविशेषणमिति ॥ संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याद्यत्वादङ्गग्रहणाभावे मत्वन्तविशेषणं स्यादेव । ततश्चाहितमतमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥—रोणी ॥ रोणीशब्दः प्रलयमुत्पादयतीत्यर्थः । तथाच फलितमाह—रोणीशब्दादिति ॥ पञ्चम्याः सौत्रो लुगिल्यन्ये ॥—तदन्तादिति । ‘येन विधिः—’ इति सूत्रे भाष्यस्थविशेषवचनात्, विशेषणविशेष्ययोः कामचारमाश्रित्य ‘समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः’ इत्यस्य प्रत्याख्यानाद्वा तदन्तविधिरिति भावः ॥—वुञ्छण्—‘ठक्’ इत्यन्तमेकं समस्तपदम् । अरीहणादि त्वपरम् । तत्र प्रथमतः कुमुदान्तानां चतुर्णां द्वन्द्वं विधाय, द्वितीयेन काशादिकुमुदान्तद्वन्द्वेन सह प्रनर्द्वन्द्वो बोध्यः । तेन कुमुदशब्दस्य द्विःपाठेऽपि नैकशेषः । आदिशब्दः प्रत्येकं संबध्यत इत्याह—अरीहणादिभ्य इति ॥ पक्षाद्यन्तर्गणसूत्रमाह—पथ इति ॥—जनपदे लुप् ॥ तन्नाग्रीत्येव । नेह उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्नादुम्बरो जनपदः । न ह्यत्र लुबन्तं नामधेयम् ॥ जनपदस्यैकत्वादेकवचनं प्राप्ते बहुवचनादिफलकमतिदेशमाह—लुपियुक्तवदिति ॥ व्यक्तिवचने किम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः ‘वरणादिभ्यश्च’ इति लुप् । तस्य वनं शिरीषवनम् । इह वनस्पतित्वमिति दिश्येत । ततश्च ‘विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः’ इति णत्वं स्यात् ॥ नन्वत्र शिरीषाणामिति षष्ठीबहुवचनं कुतो नातिदिश्यत इति चेत् ॥ अत्राहुः । वचनमिह संख्या, न त्वेकवचनद्विवचनादि । न चैवमपि संख्याबोधकत्वेन श्रुतैव षष्ठी परिगृह्यातामिति वाच्यम् । षष्ठ्यर्थस्य तद्धितवृत्त्यन्तर्गतत्वादुक्तार्थे प्रथमाया एव युक्तत्वादिति ॥—पञ्चाला इत्यादि । यद्यप्यत्राभिधेयलिङ्गवत्त्वेऽपीष्टसिद्धिः, तथापि कटुबर्द्या अदूरभवो ग्रामः कटुबदरीत्यादिसिद्धये प्रकृतिलिङ्गातिदेश इति भावः ॥ पूर्वाचार्यानुरोधेन कृतं सूत्रं संप्रति प्रत्याचष्टे—तदशिष्यमिति ॥ पञ्चालाः, अङ्गाः, वङ्गाः, कलिङ्गा इत्यादयो जनपदस्य यथायथं बहुवचनायन्ता एव संज्ञाः, न त्वत्र यत्नेन लिङ्गसंख्ये प्रतिपादनीये । आपो दारा इत्यादिषु यथा । न हि तत्र शास्त्रेण लिङ्गसंख्ये प्रतिपाद्येते इति भावः ॥ उपजीवकं प्रत्याख्यायोपजीव्यं प्रत्याचष्टे—लुव्योगेति । ‘जनपदे लुप्’ ‘वरणादिभ्यश्च’ इति द्विसूत्री लुप्शब्देन विवक्षिता । ‘अशिष्यम्’ इति संबध्यत एव । तदाह—लुवपीति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो योग इत्याशयेन फलितमाह—अवयवार्थस्येति । अप्रत्याख्यानादिति व्याचष्टे—अप्रतीतेरिति । पञ्चालादयः शब्दाः क्षत्रियेषु यथा रूढास्तथा जनपदेऽपीति ‘तस्य निवासः’ ‘अदूरभवश्च’ इति तद्वितो नैवोत्पद्यते किमनेन लुपो विधानेनेत्यर्थः ॥—न दृश्येतेति ॥—विनापि क्षत्रियसंबन्धं पञ्चालादिशब्दो जनपदेषु प्रयुज्यते इति

५६। प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवंरूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुतः, अर्थस्य लोकत एव मिद्रेः । ॥ कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ १।२।५७। अतीताया रात्रेः पश्चार्धेनागमित्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादि-पूर्वाचार्यैः परिभाषितं तत्राप्यशिष्यत्वं समानम् । लोकप्रमिद्रेः । ॥ विशेषणानां चाजानेः ॥ १।२।५२। लुबधेन्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वज्रयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजानेः किम् । पञ्चाला जनपदः । गोदौ प्रासः ॥ ॥ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ ॥ खलतिक-दिषु वचनम् ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि ॥ ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ मनुष्यलक्षणे लुबधे विशेषणानां न, लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः । ॥ वरणादिभ्यश्च ॥ १।२।८२। अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । ॥ शर्कराया वा ॥ १।२।८३। अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्त्वात् । ॥ ठक्छौ च ॥ १।२।८४। शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात् ठक्छौ । वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽप्यु तस्य लुक्विकल्पः । पइ रूपाणि । शर्करा । शर्करम् । शर्करिकम् । शर्करीयम् । शर्करिकम् । शर्करम् । ॥ नद्यां मनुप् ॥ १।२।८५। चातुरर्थिकः । इक्षुमती । ॥ मध्वादिभ्यश्च ॥ १।२।८६। मनुप् स्वाच्चातुरर्थिकः । अनर्थ आरम्भः । मधुमान् । ॥ मुकुन्दनडवेतसेभ्यो ङतुप् ॥ १।२।८७। कुमुदान् । नडान् । वेतस्वान् । आद्योर्ज्ञेय इति अन्ये मादुपधाया इति वक्ष्यमाणेन वः ॥ ॥ महिषाच्चेति वक्तव्यम् ॥ महिष्मालान देशः । ॥ नडशादाङ्ङुलच् ॥ १।२।८८। नङ्गुलः । शादो जम्बालघासयोः । शाङ्गुलः । ॥ शिखाया वलच् ॥ १।२।८९। शिखावलम् । ॥ उत्करादिभ्यश्च ॥ १।२।९०। उत्करीयः । ॥ नडादीनां कुक् च ॥ १।२।९१। नडकीयम् ॥ (ग) कुञ्चा ह्रस्वत्वं च ॥ कुञ्चकीयः ॥ (ग) तक्षन्नलोपश्च ॥ तक्षकीयः । ॥ विल्वकादिभ्यश्च ॥ लुक् । १।३।

नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥—प्रसङ्गात्पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे—प्रधानेत्यादिना ॥—विशेषणानाम्—॥ व-
वपि सूत्रपाठे ‘लुपि युक्तवत्’ इति सूत्रादनन्तरमेतत्सूत्रं पठित्वा ‘तदशिष्यम्—’ इत्यारब्धत्वात्तत्रैवैव व्याख्यातुमुचितम् ।
तथापि जातेः प्रतिषेधमात्रपरमिदं, न तु युक्तवद्वावपरमित्याशयेन तत्र नोक्तमित्याहुः ॥—पञ्चाला रमणीया
इति ॥ कथं तर्हि ‘पाञ्चालाः जनपदः, सुभिक्षाः संपन्नपानीयः’ इति प्रयोग इति चेत् । जनपदविशेषणत्वादित्येवेति ॥
पञ्चालविशेषणत्वाभ्युपगमे तु तद्वल्लिङ्गवचने स्त एव । पञ्चालाः सुभिक्षाः संपन्नपानीया इति ॥—हरीतक्य इति ॥ ‘हरी-
तक्यादिभ्यश्च’ इत्यणो लुप् । तत्र हि ‘लुप् च’ इत्यतो लुबनुवर्तते ॥—खलतिकमिति । ‘वरणादिभ्यश्च’ इति लुप् ॥
—चञ्चेति । ‘संज्ञायाम्’ इति कनो ‘लुप् मनुष्ये’ इति लुप् । चञ्चा लृणमयः पुमान् ॥—वरणादि—॥ वकारोऽनुक्त-
समुच्चयार्थः, तेनास्याकृतिगणत्वं सिद्धम् ॥—वरणा इति ॥ एवं कदुवदरी, शिरीषाः, गोदौ, खलतिकमित्यादीन्युदाहर्त-
व्यानि ॥ वत्वस्यासिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये टिलोपो न स्थानिवदित्याशयेनाह—झय इति । तद्वानित्यत्रापि परत्वात् ‘झयः’
इत्यनेनैव वकारो न तु ‘मादुपधायाः’ इत्यनेनेति भावः ॥ न चासिद्धत्वात् ‘मादुपधायाः’ इत्येव तत्र न्याय्यमिति वा-
च्यम् । ‘प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं, न तु योगे योगः’ इति ‘उपसर्गादसमासेऽपि—’ इत्यत्र भाष्ये निर्णयित्वात् ननु वेतस्वा-
नित्यत्र वेतस्त्वदस्य सुबन्तत्वेन पदत्वात् मनुपो ङित्वमामर्थ्यादिलोपे एकदेशविकृतन्यायेन पदत्वात्तस्य ह्रस्वं स्यात् । न
च स्थानिवत्त्वेन निर्वाहः । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति चेत् । मैवम् । अन्तरङ्गं ह्रस्वं प्रति बहिरङ्गस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात् ।
न च षाष्ठी बहिरङ्गपरिभाषा त्रैपादिकं न जानातीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् ॥ नन्वेवमपि ‘स्वादिषु—’ इति
सान्तस्य पदत्वे तदाश्रयस्त्वस्यान्तरङ्गत्वाभावाद्बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इति ह्रस्वं दुर्वारमेव । न च ‘नद्यां मनुप्’ इति च-
तुरर्थ्यां मनुपो विधानाच्चातुरर्थिको ङतुप् मत्वर्थीय इति ‘तसौ मत्वर्थे’ इत्यनेन भत्वं शङ्क्यम् । टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् ।
न च पदत्वेऽप्येवम् । तस्य ह्रस्वविधिना सह कार्यकालतया ‘पूर्वत्रासिद्धे न’ इति निषेधादिति चेत् । अत्राहुः । पदसंज्ञायां
यथोद्देशपक्षाश्रयणात् ‘पूर्वत्रासिद्धे न’ इति निषेधाप्रवर्तनात्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या सान्तस्यापदत्वादिति ॥ एतेन षष्ठी आम-
लकीत्यत्र ‘स्वादिषु’ इति पदत्वाज्ज्ञत्वं स्यात्, औत्सीत्यत्र तु संयोगान्तलोपः स्यादिति शङ्कापि परास्तेति दिक् ॥ ननु
प्रक्रियालाघवाय ङतुवेव विधीयताम्, अथ वा ‘कुमुदतडवेतसेभ्यो ङित्’ इति प्रकृतस्य मनुपो ङित्वमिति दिश्यताम्,
किमनेन ङतुग्विधानेन । सत्यम् । अन्यतो विधानार्थं तत् ॥ तत्सिद्ध्यर्थक्यनपरं वार्तिकमाह—महिषाच्चेति ॥—
शिखाया—॥ निर्वृताद्यर्थं देशे तत्राश्रयणो वाधनार्थं चेदम् । ‘दन्तशिखात्संज्ञायाम्’ इति पञ्चमे वक्ष्यमाणं त्वदेशोऽपि शि-
खावल इति रूपसिद्ध्यर्थम् ॥—नडादीनाम्—॥ नडपक्षविल्ववेतसेभ्यो नडादयो नडादयः । नडाद्यन्तर्गणसूत्रमाह—कु-
ञ्चेति ॥ एवं तक्षन्निलपि । उभयत्रापि षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । ‘द्वे लोप—’ इत्यतो लोपेऽनुवर्तमाने लुगग्रहणं व्यर्थमित्याश-

१ वाग्रहणेति—अन्यथा तत्र पाठसामर्थ्यादेव ठक्छक्रोर्विकल्पेन लोपे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । २ महिष्मानिति—
अत्र प्रत्यये भाषायामिति न, वकारसर्वणानुनासिकाभावात् । तत्र च सर्वणग्रहणापकर्षस्य सर्वसंज्ञतत्वादिति ।

१५३। नडाद्यन्तरांता बिल्वकादयस्तेभ्यश्छस्य लुक् तद्धिते परे । बिल्वा यस्यां सन्ति सा बिल्वकीया । तस्यां भवा बेल्वकाः । वैत्रकीया । वैत्रकाः । छस्य किम् । यमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुको निवृत्तिर्माभूत् । अन्यथा सन्नियोगाक्षि-
ष्टानामिति कुगपि निवर्तते । लुगग्रहणं सर्वलोपार्थम् । लोपो हि यमात्रस्य स्यात् ॥ ॥ इति चातुरार्थिकाः ॥

तद्धितेषु शैषिकाः ।

॥ शेषे । ॥ १४।२।९२। अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राऽणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृषदि पिष्टा दार्पदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यत आश्वो रथः । चतुर्भिर्रुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः । शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च । तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः । ॥ राष्ट्रावारपाराद्धखौ । ॥ १४।२।९३। आभ्यां क्रमाद्धखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवार-
पारीणः ॥ ॥ अवारपारादिगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् । अवारिणः । पारीणः । पारावारिणः । इह प्रकृतिविशेषाद्वाद्यद्युल्लान्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते । ॥ ग्रामाद्यखजौ । ॥ १४।२।९४। ग्राम्यः ग्रामीणः । ॥ कन्यादिभ्यो ढकञ् । ॥ १४।२।९५। कुत्सिताख्यः कन्नयः । तत्र जातादिः कान्नेयकः । नागरेयकः । ग्रामादित्यनुवृत्तेः ग्रामेयकः । ॥ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । ॥ १४।२। ९६। कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽस्ति । कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः । ॥ नद्या-
दिभ्यो ढक् । ॥ १४।२।९७। नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् । ॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्यक् । ॥ १४।२।९८। दक्षि-
णेत्याजन्तमव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्यः । ॥ कापिश्याः षफक् । ॥ १४।२।९९। कापिश्यां
जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा । ॥ रङ्गोरमनुष्येऽण् च । ॥ १४।२।१००। चात् षफक् ।

इत्याह—सर्वलोपार्थमिति ॥—यमात्रस्येति । न च 'आदेः परस्य' इतीकारस्य भाव्यमिति वाच्यम् । 'सूर्यतिष्य' इत्यतो यकारसंबद्धस्यैव लोपस्यानुवर्तनादिति भावः ॥ इति चातुरार्थिकाः ॥

शेषे ॥—लक्षणं चेति । ग्रहणक्षुण्णादिष्वर्थेषूपतत्रानुपात्तेष्वेव अणो विधायकमित्यर्थः । ननु लक्षणं तावद्वचर्थम् 'त-
स्येदम्' इत्यनेन चाक्षुषादीनाम्, 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यनेन दार्पदादीनां, सिद्धेः । तथाधिकारोऽपि व्यर्थः । तथा हि अधि-
कारस्यापत्यादिचतुरर्थ्यन्तेष्वर्थेषु घादिष्वुल्लान्तानां निवृत्तिः, जाताद्यर्थसाकल्यं वा प्रयोजनम् । तत्र निवृत्तिस्तावन्न
प्रयोजनम् । आर्द्रकपालादीनामुत्करादिपाठेन 'इतः प्राचीनेष्वर्थेषु घादयो न प्रवर्तन्ते' इति ज्ञापनात् । अन्यथा 'बृद्धाच्छः'
इत्येव सिद्धे तत्पाठस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नाप्यर्थसाकल्यं प्रयोजनम्, जाताधिकारात्प्राक्पाठसामर्थ्यादेव तज्ज्ञाभात् । यदि
संनिहिते जातार्थ एव घादयः स्युः, तदुत्तरेषु भवाद्यर्थेषु 'प्राग्दीव्यतः' इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमानाऽ-
णादय एव स्युः । तदा जाताधिकारानन्तरमेव 'प्रावृषष्ट्' इत्यादिभिः सह 'राष्ट्रावारपारा' इत्यादयोऽपि पठ्येरन् । त-
स्माद्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेत् । अत्रोच्यते 'शैषिकात्सरूपः शैषिको न' इति वक्ष्यमाणार्थस्य विषयलाभाय शेषाधिकार-
स्तावदावश्यकः । शैषिकत्वप्रयुक्तकार्यविशेषं ध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार एव 'शैषिकान्मतुवर्थीयात्' इत्यादिश्लोकं
ज्ञापयति । एष च श्लोकः सन्निधौ मनुष्ये च भाष्ये पठितः ॥ इह तु सन्नन्ते पठित इति तत्रैव व्याख्यास्यते ॥ अ-
पत्यादिष्वर्थेषु घादीनां निवृत्त्यर्थमप्यधिकार आवश्यकः । न चोक्तज्ञापकेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञापकस्य विशेषा-
पेक्षत्वे दोषतादवस्थ्यात् । 'आर्द्रकादिभ्यो यदि च्छः स्यात्तर्हि चतुरर्थ्यामेव' इति नियमस्यापि संभवाच्च । एवं स्थिते चा-
क्षुषमित्यादिषु गृह्यमाणत्वादिप्रकारकबोधनाय विधायकत्वमपि तस्य सुवचमिति दिक् ॥—विगृहीतादपीत्यादि ॥ वच-
नमेवेदं, सूत्रे यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थं विशिष्टोच्चारणात् ॥—कुत्सिताख्य इति ॥ इह बहुव्रीहिरपि सुवचः । इहैव
निपातनात्कोः कद्गावः ॥ 'कद्गावे त्राडपसंख्यानम्' इति तु प्रत्याख्येयम् ॥ 'कुल्याया यलोपश्च' इति गणसूत्रम् ।
कुल्यायां जातः कौलेयकः ॥ कन्नि, उन्मि, कुण्डिनः, माहिष्मतीत्यादि ॥—दक्षिणापश्चात्—॥—अव्ययमिति ।
साहचर्यादिति भावः ॥ एवं च दक्षिणात्य इत्यत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवद्भावाद्वाङ्मनस्तीति बोध्यम् ॥—
पाश्चात्य इति ॥ कथं तर्हि 'पश्चात्तनैः कश्चन नुद्यमानः' इति । न च दिग्देशवाचिनि पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यक्तं का-
लवाचकात् व्युत्थुलौ बाधेते परत्वादिति वाच्यम् । 'अग्रादिपश्चात्' इति डिमचा व्युत्थुलोर्बाधस्य दुर्वारत्वात् । सत्यम् ।
पश्चात्तन्वन्ति पश्चात्तना इति कथंचित्समाधेयम् ॥—कापिश्याः षफक् ॥ कापिशिशब्दात्षफक् स्यात् ॥ षित्वान्डीष्
तदाह—कापिशायनीति ॥—रङ्गोरमनुष्ये—॥ रङ्गवो जनपदः, ततः 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यण् प्राप्तः । तद्वाचक-

१ छस्य किमिति—तेभ्यः परस्य च्छस्यैव संभव इति प्रश्नः । २ यमात्रस्येति—इदं च उपधाग्रहणानुवृत्तौ संगच्छते इति
कश्चित् । वस्तुतस्तु तदनुवृत्त्यभावेऽपि 'आदेः परस्य' इति यमात्रस्यैव लोपः प्राप्नोतीति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । ३ अन्योऽर्थ इति—
विशेष्यतया भासमान इत्यर्थः । एवं चेदत्वेन भासमानमपत्यावपि न शेषः । ध्वनितं चेदं 'तस्येदमित्यप्येऽपि' इति श्लोकेन ।

राङ्गवो गौः । राङ्गवायणः । अमनुष्य इति किम् । राङ्गवको मनुष्यः । ॥ **द्युप्रागपागुदकप्रतीचो** यन् । ॥ १०१ ॥ दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । ॥ **कः** थायायुक् ॥ १०२ ॥ कान्थिकः । ॥ **वर्णो** बुक् ॥ १०३ ॥ वर्णुर्नदन्त्यस्य समीपदेशो वर्णुः, नद्विपर्ययवाचिकन्धाजघ्नादृक् स्यात् । यथा हि जातं हिमवतसु कान्थकम् । ॥ **अव्ययात्यप्** ॥ १०४ ॥ ॥ **अमेहकनसिधेभ्य एव** ॥ अमाऽन्तिकमहादेशयोः । अमात्यः । इहत्यः । कत्यः । ततस्यः । तत्रत्यः । परिगणनं किम् । उपरिष्ठाद्भव औपरिष्ठः ॥ ॥ **अच्ययानां भमात्रे टिलोपः** ॥ अनिलोऽयं बहिपटिलोपविधानात् । तेनेह न । आरानीयः ॥ ॥ **त्यङ्गेर्हुव इति वक्तव्यम्** ॥ नित्यः ॥ ॥ **निसो गते** ॥ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । ॥ १०५ ॥ ह्रस्वादिणः परस्य सत्य षः स्यानादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ठयश्चाण्डालादिः ॥ ॥ **अरण्याणः** ॥ आरण्याः सुमनसः ॥ ॥ **दूरादेत्यः** ॥ दूरेत्यः ॥ ॥ **उत्तरादाहञ्** ॥ औत्तराहः । ॥ **ऐपमोह्यः** श्वसोऽन्यतरस्याम् । ॥ १०६ ॥ एष्यत्चच्चा । पक्षे वक्ष्यमाणौ व्युत्थुलौ । ऐपमस्यम् । ऐपमस्तनम् । हस्यम् । हस्तनम् । श्वस्यम् । श्वस्तनम् । पक्षे शौचान्तिकं वक्ष्यते । ॥ **तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ** ॥ १०७ ॥ यथासंख्येन । कौकतीरम् । पालवलीरम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् । बहुचूषोन्माभूत् । बाहुरुप्यम् । ॥ **दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां** जः । ॥ १०८ ॥ अणोपवाहः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्माभूत् । पूर्वपुकासग्रन्थां भवः पूर्वपुकासशमः । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः । ॥ **मद्रेभ्योऽञ्** ॥ १०९ ॥ दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशोऽमद्राणामिति मद्रपयुदासादादिवृद्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । ॥ **उदीच्यग्रामाच्च बहुचोऽन्तोदात्तात्** ॥ ११० ॥ अञ् स्यात् । शैवपुरम् । ॥ **प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्** ॥ १११ ॥ माहिकप्रस्थः । पालदः । दैलीनकः । ॥ **क-**

त्वेन 'अवृद्धादपि' इति बुक् प्राप्तः, तमपि बाधित्वा 'ओदेशे' ङ् प्राप्तः, तस्य तु 'कोपधादण्' बाधकः, ततोऽपि परत्वात्कृच्छ्राद्यणि प्राप्तेऽनेन ष्फगणौ विधीयेते । कोपधत्वादेवाणि सिद्धे कच्छादिषु रङ्गशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्त्वयोर्द्वयविधा-
नार्थ इति ॥ क्वचित् राङ्गव इति पठ्यते । स तु लेखकप्रमादः ॥ स्यादेतत् । अमनुष्यग्रहणनिह व्यर्थम् । अपवादेन इवा तत्र ष्फगणोर्बाधेनामनुष्य एव पर्यवसानात् अणग्रहणमपि व्यर्थमेव, कच्छादित्वादेव तत्सिद्धेः । अत्राह काशिकाकृत् ।
नायं प्रसज्यप्रतिषेधः किं तु पर्वुदासः, तेन मनुष्यभिन्ने प्राणिन्येव ष्फगिवधीयत इति, राङ्गवः कम्बल इत्यत्र न ष्फक् । विशेषविहितेन ष्फका अणो बाधा मा भूदित्यणग्रहणं च क्रियत इति ॥ भाष्ये तु अग्राणिन्यपि ष्फकमहीकृत्येदं द्वयमपि प्रत्याख्यातम् ॥—**द्युप्रागपा**—॥—**दिव्यमिति** । सूत्रे 'दिव उत्' इत्युत्वेन निर्देश इति भावः ॥ अपाची दक्षिणा दिक् । द्वितीयो वर्णः पकारो, न तु दन्त्योऽष्टः, 'यदिन्द्र प्रागपागुदक्' इत्यादौ तथा दर्शनादिति स्थितं मनोरमायाम् ॥ केचित्तु 'प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः' इत्यमरकोशे अवाचीति दन्त्योऽष्टपाठं काचित्कं पुरस्कृत्य सूत्रेऽपि 'अवाक्' इति पठित्वा अवाच्यमित्युदाहरन्ति ॥ 'प्रागपाक्' इति वेदे तु व्यत्ययेन वकारस्य पकार इति तेषामाशयः । प्रागदयोऽस्तात्यन्ता अव्ययाः, तद्भिन्नास्तलनव्ययाः । उभयेषामपीह ग्रहणमविशेषात् ॥ कथं तर्हि 'संस्काराः प्राक्तना इव' इति । अत्राहुः । कालवाचिनः प्राक्शब्दाद्यतं बाधित्वा परत्वात् व्युत्थुलौ बोध्याविति ॥—**वर्णो** बुक् ॥—**वर्णुरिति** । 'अदूरभवश्च' इ-
त्यर्थे सुवास्त्वादित्वादिषु 'जनपदे लुप्' इति लृप् ॥—**अमात्य** इति ॥ अमाशब्दः समीपवाची खरादिः । अमा समीपे भव इत्यर्थः ॥—**ह्रस्वात्तादौ**—॥ पदान्तत्वात्पस्याप्राप्तावयमारम्भः । आदिग्रहणं तु व्यर्थे 'यस्मिन्विधिः—' इत्येव सिद्धेः । ह्रस्वात्किम् । गीस्तराम् । धूस्तराम् ॥ तादौ किम् । सर्पिःसाद्भवति ॥ तद्धिते किम् । सर्पिस्तरति ॥ **तिङ-**
न्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः ॥ भिन्नुस्तराम् ॥—**दूरेत्य** इति । दूरादागत इत्यादिरर्थः ॥—**औत्तराह** इति । इहा-
द्युदात्तत्वं स्त्रियां टाप् च बोध्यः ॥ यदा तु 'उत्तराच्च' इत्याहिप्रत्यये ततोऽण् क्रियते 'अमेह—' इति परिगणनेन त्यपो-
ऽभावात् ॥ तदा औत्तराहशब्दोऽन्तोदात्तः, स्त्रियां ङीप् च विशेषः ॥—**वक्ष्यमाणाविति** ॥ 'सायंचिरम्—' इत्यादिनेति शेषः ॥—**वक्ष्यत** इति । 'श्वसस्तुट् च' इत्यत्र ॥—**दिक्पूर्व**—॥ 'असंज्ञायाम्' इत्यत्र सौत्तरत्वात्पञ्चम्यर्थे सममीत्याश-
येनाह—**संज्ञाभूताया** इति ॥—**मद्रेभ्योऽञ्** ॥ बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाची गृह्यते, न तु भद्रपर्यायः ॥—**दिशोऽम-**
द्राणामिति । 'दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रभिन्नस्याचामादेर्वृद्धिः स्यात्' इति णिति णिति किति च तद्धिते' इति सूत्रार्थः ॥—**पौर्वमद्र** इति । मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन सामानाधिकरण्यात् 'तद्धितार्थ—' इति समासः ॥—
उदीच्य—॥ दिग्ग्रहणं निवृत्तम् ॥ उदीच्यग्रामात्किम् । माधुरः । बह्वचः किम् । ध्वाजः ॥ पिप्पल्यादिङीषन्तो ध्वजीशब्दः ॥
अन्तोदात्तात्किम् । शार्कराधानम्, शर्कराधानशब्दे धाशब्दाकार उदात्तः । उत्तरपदप्रकृतिसंख्येण लिखरस्यावस्थानात् ॥
—**शैवपुरमिति** । 'प्रस्थपुरवहान्ताच्च' इति बुक् न भवति, 'वृद्धात्' इति तत्रानुवृत्तेः ॥—**प्रस्थोत्तर**—॥ उदीच्य-

१ टिलोपविधानादिति—'बहिपटिलोपो यश्च' इत्यनेनेति भावः । २ अरण्याण इति—अणि हि सति ङीप् स्यादिति भावः । ३ कौकतीरमिति—ककतीरः प्रकृतिः । काखतीरमिति पाठांतरम् ।

ण्वादिभ्यो गोत्रे । ४।२।११। एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो गर्गादिः । काण्वस्य छात्राः काण्वाः ।
 ॥ इजश्च । ४।२।१२। गोत्रे य इञ् तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम् । सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गो-
 त्रमिह शास्त्रीयं नतु लौकिकम् । तेनेह न । पाणिनीयम् । ॥ न द्यच्चः प्राच्यभरतेषु । ४।२।१३। इजश्चेत्यणो-
 ऽपवादः । प्राष्टीयाः । काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् ।
 ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १।१।७३। यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिवृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ।
 ॥ त्यदादीनि च । १।१।७४। वृद्धसंज्ञानि स्युः । ॥ वृद्धाच्छः । ४।२।१४। शालीयः । मालीयः । तदीयः ।
 ॥ एङ् प्राचां देशे । १।१।७५। एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयः । गोनदीयः ।
 भोजकटीयः । पक्षे अणि । ऐणीपचनः । गौनर्दः । भौजकटः । एङ् किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः ॥ * वा
 नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥ देवदत्तः । देवदत्तीयः । ॥ भवतष्टकृच्छसौ । ४।२।१५। वृद्धाद्भवत
 एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वम् । भवदीयः । वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादण्वेव । भावतः । काश्यादिभ्यष्टञ्-
 जिठौ । ४।२।१६। इकार उच्चारणार्थः । काशिकी । काशिका । वैदिकी । वैदिका ॥ * आपदादिपूर्वपदात्का-
 लान्तात् ॥ आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी । आपत्कालिका । ॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च । ४।२।१७। वाही-
 कग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ स्तः । छत्यापवादः । कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः । कास्तीरिकी । कास्तीरिका ।
 ॥ विभाषोशीनरेषु । ४।२।१८। एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ वा स्तः । सौदर्शनिकी । सौदर्श-
 निका । सौदर्शनीया । ॥ ओदेशे ठञ् । ४।२।१९। उवर्णान्तादेशवाचिनष्टञ् । निपादकर्तृः, नेपादकर्तृकः । केऽण
 इति ह्रस्वः । देशे किम् । पटोश्छात्राः पाटवाः । जिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दा-
 क्षिकर्तृकः । ॥ वृद्धात्प्राचाम् । ४।२।२०। प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आढकजन्तुकः । शा-
 कजन्तुकः । नेह मल्लवास्तु, माल्लवास्तवः । ॥ धन्वयोपधाद्भुञ् । ४।२।२१। धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च
 देशवाचिनो वृद्धाद्भुञ् स्यात् । ऐरावतं धन्व ऐरावतकः । साङ्गादयकाम्पित्यशब्दौ बुज्छणादिसूत्रेण प्यान्तौ । सा-
 ङ्गादयकः । काम्पित्यकः । ॥ प्रस्थपुरवहान्ताच्च । ४।२।२२। एतदन्ताद्वाद्देशवाचिनो बुज् स्यात् । छत्याप-
 वादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणमप्रागर्थम् । प्राग्देशे तत्तरेण सिद्धम् । ॥ रोप-
 धेतोः प्राचाम् । ४।२।२३। रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्भुञ् स्यात् । पाटलिपुत्रः । ईतः, का-
 कन्दकः । ॥ जनपदतद्वध्योश्च । ४।२।२४। जनपदवाचिनस्तद्वधवाचिनश्च वृद्धाद्भुञ् स्यात् । आदर्शकः ।

ग्रामलक्षणस्यानोऽपवादः ॥—पालद इति । पलदीति इकारान्त इत्येके । नान्त इत्यन्ये । नलोपे सति यणादेशात्संहिता
 तुल्यैव ॥ वाहीकशब्दः कोपधोऽपि पलयादिषु पठ्यते परं छं बाधितुम् । अन्यथा अणं बाधित्वा परत्वाच्छ एव स्यात्कोप-
 धप्रयुक्तोऽण् अद्वेदे सावकाश इति ॥ यकृल्लोमनि भवो याकृल्लोमः ‘अन्’ इति प्रकृतिभावस्तु न, गणेऽस्मिन्नलोपनिपातना-
 दिति हरदत्तादयः ॥—सौतङ्गमेरिति ॥ सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् ॥—शास्त्रीयमिति ॥ ननु ‘अपत्याधिकाराद-
 न्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते’ इति चेत् । अत्राहुः । पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते, ‘कण्वादिभ्यो गोत्रे यः
 प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्यः’ इति गोत्रप्रत्ययानुवादेन तत्राण्विधानात् । कण्वादयश्च गर्गाद्यन्तर्गताः ॥ ‘गर्गादिभ्यो यञ्’
 इत्यत्र तु ‘गोत्रे कुञ्जादिभ्यः’ इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्तते, न तु शास्त्रीयगोत्रमेव गृह्यते अपत्याधिकारस्थत्वात् तदेव हि
 ‘इजश्च’ इति सूत्रेनुवर्तते इति ॥—न द्यच्चः—॥—अपवाद इति । प्रतिषेध इत्यर्थः ॥—भरतानामग्रहण-
 स्येति । तेन ‘इजः प्राचाम्’ इति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य छङ् न भवति । औद्दालिकः पिता, औद्दालकायनः पुत्र इति
 ‘आर्हादगोपुच्छ’ इति सूत्रे कैयटः ॥—भवतः—॥ छदिरयं प्रत्ययो न तु शादिः—॥ पदसंज्ञार्थं सित्करणदित्याशये-
 नाह—जश्त्वमिति ॥—काश्यादिभ्यः—॥ इकार उच्चारणार्थ इति । उभयत्र अकार एवानुबन्धः, तस्य व्यत्यास-
 पाठस्तु त्रीप्रत्यये विशेष्यार्थ इति भावः ॥—आपदादीति ॥ गणसूत्रमिदम् ॥—वृद्धाच्चेत्प्राचामेव
 इति विपरीतनियमस्तु न भवति, अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्य उवर्णान्तस्याभावात् ॥—धन्वयो—॥ धन्वेति न स्वरू-
 पपर्याययोर्ग्रहणं, वृद्धत्वासंभवादित्याशयेनाह—धन्वविशेषेति ॥—ऐरावतं धन्वेति ॥ यद्यपि ‘समानौ मरुधन्वानौ’
 इत्यमरेण पुंस्त्वमुक्तम् । तथापि ‘आष्टकं नामधन्व’ इति भाष्ये द्वस्पाठान्नपुंसकोऽपि धन्वशब्दोऽस्त्येवेति बोध्यम् ॥—उत्त-
 रेणेति । रोपधत्वादिति भावः ॥—जनपद—॥ स चासौ अवधिश्चेति कर्मधारयाज्जनपदरूप एवावधिर्लभ्यते । न च

१ नामधेयत्वेति—अत्र नामशब्देनाधुनिकः संकेत एव गृह्यते, अत एव ‘एङ् प्राचां देशे’ इति सार्थकम्, घटीयमित्यादि तु
 गृहादित्वात्सिद्धम् इति केचित् । अन्ये तु कृत्वा बोधकशब्दत्वमेवात्र नामत्वम् । ‘एङ् प्राचाम्’ इति तु नियमार्थम्, देशवृत्तिश्चे-
 देडादिर्येति, एवं च घटीयाद्याः प्रयोगा अनेनेव साध्यन्त इत्याहुः ।

त्रैगन्तकः । ॥ अष्टाद्विपि बहुवचनविषयात् ॥ १४।२।२२॥ अष्टाद्विपि जनपदनद्वयविवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद्वुच् स्यात् । अष्टाद्विपि वृद्धाच्छन्त्यापवादः । अष्टाद्विपिजनपदान्, आहूतः । अष्टाद्विपिजनपदावधेः, आजमीढकः । वृद्धाज्जनपदान्, दार्ढ्यकः । वृद्धाज्जनपदावधेः, काष्ठज्जनकः । विनयप्रवर्गं किम् । एकदोषेण बहुवचं माभूत् । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, तासु भवो वर्तनः । ॥ कच्छादिवर्गवर्तनोत्तरपदान् ॥ १४।२।२३। देशवाचिनो वृद्धाद्विपि वुच् स्यात् । दाक्कच्छकः । काण्डाप्रकः । मन्वृवक्कः । बहुवर्गकः । ॥ धृमादिभ्यश्च ॥ १४।२।२४। देशवाचिभ्यो वुच् । धौमकः । नैथकः । ॥ नगरान्कुत्सनप्रादीण्ययोः ॥ १४।२।२५। नगरशब्दाद्वुच् स्यात्कुत्सने प्रादीण्ये च गन्धे । नागरकश्चैरः शिल्ली वा । कुत्सन्ति किम् । नागरा ब्राह्मणाः । ॥ अरण्यान्मनुष्ये ॥ १४।२।२६। वुच् । अरण्याण्य इत्यस्यापवादः ॥ ॥ पथ्यभ्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिप्विति वाच्यम् ॥ आरण्यकः पन्थाः, अध्यायो, न्यायो, विहारो, मनुष्यो, हस्ती वा ॥ ॥ वा गोमयपु ॥ आरण्यकाः आरण्या वा गोमयाः । ॥ विभाषा कुरुगुगन्धराभ्याम् ॥ १४।२।२७। वुच् । कौन्वकः । कौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः । ॥ मद्रवृज्योः कन् ॥ १४।२।२८। जनपदवृज्योऽपवादः । मद्रवृ जातो मद्रकः । वृजिकः । ॥ कोपधादण् ॥ १४।२।२९। माहिपिकः । ॥ कच्छादिभ्यश्च ॥ १४।२।३०। देशवाचिभ्योऽण् । वृजोदेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः । ॥ मनुष्यतत्स्थयोर्वुच् ॥ १४।२।३१। कच्छाद्योऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्येति किम् । काच्छो गौः । ॥ अपदानां साल्वान् ॥ १४।२।३२। साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाहुनि सिद्धे नियमार्थमिदम् । अपदानादेवेति । साल्वको ब्राह्मणः । अपदानां किम् । साल्वः पदातिर्व्रजति । ॥ गोयवाग्वोश्च ॥ १४।२।३३। साल्वान्वुच् । कच्छाद्योऽपवादः । साल्वको गौः । साल्वका यवागूः । साल्वमन्यत् । ॥ गतोत्तरपदाच्छः ॥ १४।२।३४। देशे । अणोऽपवादः । वृकगतीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुचूर्वनिरासार्थम् । ॥ गहादिभ्यश्च ॥ १४।२।३५। छः स्यात् । गहीयः ॥ (१) मुखपार्श्वतसोलोपश्च ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । अध्ययानां भ्रमात्रे दिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् ॥ (२) गृज्जनस्य परस्य च ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ ॥ देवस्य च ॥ देवकीयम् ॥ (३) स्वस्य च ॥ स्वकीयम् ॥ ॥ वेणुकादिभ्यश्छः ॥ वेणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् । ॥ प्राचां कटादेः ॥ १४।२।३६। प्रादेशवाचिनः कटादेशः स्यात् । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटवोपीयम् । कटपल्वलीयम् । ॥ राज्ञः क च ॥ १४।२।३७। वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कदेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् । ॥ वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४।२।३८। अक इक एतदन्तात्खोपधाच्च वृद्धादेशवाचिनश्छः स्यात् । ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधनीविनन्त्रजातो ब्राह्मणकीयः । शाल्मलीकीयः । अयोमुखीयः । ॥ कन्थापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदान् ॥ १४।२।३९।

जनपदत्वादेव सिद्धे अवधिग्रहणं व्यर्थम्, 'बुधेव यथा स्यान्नान्यत्' इत्येतदर्थं तस्यावश्यकत्वात् । अत एव जनपदाविधाचिनन्निर्गतशब्दात् 'गतोत्तरपदात्' इति च्छो न भवति, किं तु 'अष्टाद्विपि बहुवचनविषयात्' इत्युत्तरसूत्रेण बुधेव भवतीत्याशयेनोदाहरति—त्रैगन्तक इति । 'जनपदतद्वयोः' इति सूत्रे जनपदाविधाचिन उदाहरणं तु 'दयामायनकः' इत्यादि बोध्यम् ॥—नागरा ब्राह्मणा इति ॥ कन्यादिषु माहिष्मतीति संज्ञाशब्दसाहचर्यात्संज्ञाभूतनगरशब्दस्यैव ढकजा नागरेयक इति भाव्यमिति भावः ॥—विभाषा कुरु—॥ कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते तत्सामर्थ्यान्पक्षेऽण् सिद्धे इति परिशेषाद्विभाषाग्रहणं युगन्धरार्थमेव ॥ 'अष्टाद्विपि' इति नित्यप्राप्ता बुजनेन विकल्प्यते । मनुष्यतत्स्थयोस्तु परत्वान्नित्य एव वुच् । कौरवको मनुष्यः । कौरवकमस्य हसितम् । एतदर्थमेवास्व कच्छादौ पाठः । अन्यथा अनयैव विभाषया बुजणोः सिद्धौ किं तेनेति भावः ॥—सैन्धव इति ॥ ओदेशे—' इति ठञ् प्राप्तः ॥—वृजि सिद्धे इति ॥ 'मनुष्यतत्स्थयोः' इत्यनेन ॥—गहादिभ्यश्च ॥ गहादिभ्यो देशवाचिभ्यश्छः स्यात् ॥ पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशवाचिताभावेऽपि पाठसामर्थ्याच्छः ॥—मुखपार्श्वतसोरिति । गणसूत्रमिदम् । सप्तम्यन्ताभ्यामाभ्यामाद्यादित्वात्तसिः ॥—मुखतीयमिति । मुखे जातमित्यर्थे तसन्ताच्छः । 'अलोऽन्त्यस्य' इति तसः सकारस्य लोपे 'यस्येति च' इत्यकारलोपः ॥—गृज् जनस्येति । इदमपि गणसूत्रम् ॥—स्वकीयमिति । स्वार्थिककन्नन्तात्स्वशब्दाद्गृहदे-राकृतिगणत्वाच्छः । देशवाचिताभावेऽपि पूर्वपक्षादिवद्व्योच्यः ॥ अत एव 'लुब्धोपाप्रत्ययानात्' इति सूत्रे 'न हि स्वकीयस्यैव प्रत्याख्यानम्' इति न्यासकारोक्तिः संगच्छते ॥ केवलत्त्वशब्दादण्वे । सौवम् । एतच्च 'द्वारादानां च' इत्यत्र आकरे उदाहृतम् । स्वीयमित्यत्र तु 'प्राकृताच्छः' अन्तरशब्दानु गहादित्वाच्छे तदन्तेन नशब्दस्य समासे स्वार्थे कनि च 'नान्तरीयकम्' इति भवति । अविनाभूतमित्यर्थः ॥—वृद्धादके—॥—ब्राह्मणकीय इति । 'कोपधादण्' इ-

कन्थादिपञ्चकोत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । ठञ्जिठादेरपवादः । दाक्षिकन्धीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दाक्षि-
नगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । दाक्षिहदीयम् । ॥ पर्वताच्छ ॥ ४।२।१४३। पर्वतीयः । ॥ विभाषाऽमनुष्ये
४।२।१४४। मनुष्यभिक्षेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात्पक्षेऽण् । पर्वतीयानि पर्वतानि वा फलानि । अमनुष्ये किम् ।
पर्वतीयो मनुष्यः । ॥ कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ ४।२।१४५। भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयम् ।
पर्णीयम् । भारद्वाजे किम् । कार्कणम् । पार्णम् । ॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् ॥ ४।३।१। चाच्छः । पक्षेऽण् ।
युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्मदीयः । ॥ तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकौ ॥ ४।३।२। युष्मदस्मदो-
रेतावादेशौ स्तः खन्यणि च । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । ॥ तवकममकावेकवचने
॥ ४।३।३। एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खन्यणि च । तावकीनः । तावकः । मामकीनः ।
मामकः । छे तु । ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ७।२।९। मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च ।
त्वदीयः । मदीयः । ॥ अर्धाद्यत् ॥ ४।३।४। अर्ध्वः । ॥ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ४।३।५। परार्ध्वम् ।
अवरार्ध्वम् । अधमार्ध्वम् । उत्तमार्ध्वम् । ॥ दिक्पूर्वपदादृञ् ॥ ४।३।६। चाद्यत् । पौर्वाधिकम् । पूर्वार्ध्वम् ।
॥ ग्रामजनपदैकदेशाद्घञ् ॥ ४।३।७। ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदार्धान्तादञ्-
ठञौ स्तः । इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाधीः । पौर्वाधिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्थे भवा इति तद्धितार्थे
समासः । ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अच्चेत्युक्ते यतोऽप्यनुकर्षः संभाव्येत । ॥ मध्यान्मः ॥ ४।३।८। मध्यमः ।
॥ अ सांप्रतिके ॥ ४।३।९। मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्सांप्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं
दारु । नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः । ॥ द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ ४।३।१०। समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषया-
द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् । द्वैप्यम् । द्वैप्या । ॥ कालादृञ् ॥ ४।३।११। कालवाचिभ्यश्च स्यात् । मासिकम् । सांव-

इत्यण् प्राप्तः ॥—आयोमुखीयमिति ॥ वाहीकग्रामलक्षणौ ठञ्जिठावेह प्राप्तौ ॥—ठञ्जिठादेरिति ॥ आदिशब्देन
'रोपधेतोः—' इत्यादिना प्राप्तस्य वृजः ॥—पर्वतीय इति ॥ 'तत्र घोरं रघोर्युद्धं पार्वतीयैर्नगिरभूत' इत्यत्र तु 'पर्वती-
यस्य राज्ञ इमे इत्यर्थे छान्तादण् ॥—कृकण—॥ भारद्वाजशब्दोऽत्र देशवचनः, स च न प्रत्ययार्थः, किं तु प्रकृतिवि-
शेषणमित्याह—भारद्वाजदेशोल्लादिना ॥—युष्मदस्मदोः—॥ 'त्यदादीनि च' इति वृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते खजणो-
रपि विधानार्थमिदम् ॥—पक्षे अणिति । अन्यतरस्याग्रहणादिति भावः ॥ तथा चैते त्रयः प्रत्यया इति वैषम्याद्यथा-
संख्यं न भवन्तीति केचित् ॥ मनोरमायां तु यथासंख्यनिवारणाय योगविभागः कृतः । तथा हि 'युष्मदस्मदोरन्यतर-
स्याम्—' । आभ्यां छे वा स्यात् । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । ततः 'खञ्' एवमुत्तरसूत्रेऽपि
योगविभागो बोध्यः । तेन आदेशयोः खजणभ्यां यथासंख्यं नेत्यादि ॥—युवयोरित्यादि । एकवचने तवकममकादेश-
विधानादेकवचनान्तेन विग्रहोऽत्र न कृतः ॥—तस्मिन्नाणि च—॥ तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खञ् निर्दिश्यते । नतु
चानुकुष्टः ॥ निमित्तयोरदेशौ प्रति यथासंख्यं तु न भवति 'खजणोः—' इति वक्तव्ये पृथग्विभक्तिनिर्देशसामर्थ्यात् ॥
स्थान्यादेशयोस्तु इध्यत एव तत् ॥—तवक—॥ इह पूर्ववदेव निमित्तयोः खजणोरादेशौ प्रति यथासंख्यं न भवति,
किंतु स्थान्यादेशयोरेवेत्याशयेनोदाहरति—तावकीनः । मामकीन इति ॥—परावरा—॥ 'परावराधमोत्तमेभ्यः' इत्येव
वक्तव्ये पूर्वग्रहणं पूर्वविप्रतिषेधसूचनार्थम् । तेन दिक्शब्दयोः परावरधोरर्धशब्देन समासे उत्तरसूत्रेण प्राप्तावपि ठञ्यतौ
बाधिला यदेव भवति ॥—दिक्—॥ पूर्वपदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थमित्याहुः ॥—अ सांप्रतिके ॥ संप्रतीत्यव्ययं
न्याय्ये वर्तते 'अनाप्तश्चतुरात्रोऽतिरिक्तः, षड्रात्रः स वा एष संप्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्रः' इत्यत्र तथा दर्शनात् । न न्यूनो
नातिरिक्तः सम इत्यर्थः ॥ इदानीमित्यर्थे तु प्रसिद्धमेव । 'एतर्हि संप्रतीदानीम्' इत्यमरात् । ततः प्रज्ञादित्वात्कार्थेऽण् ।
विनयादित्वात्कार्थं ठगपि । तेन सांप्रतं सांप्रतिकमिति पर्यायौ ॥—उत्कर्षेत्यादि । न्याय्ये विद्यमान एव संप्रतिशब्दोऽत्र
गृह्यते इति भावः ॥—द्वीपादनु—॥ समुद्रं समया अनुसमुद्रम् । 'अनुयत्समया' इत्यव्ययीभावः । सप्तम्यन्तं चेदम् ।
विद्यमानक्रियाद्वारा द्वीपविशेषणमित्याशयेनाह—समुद्रसमीपे यो द्वीप इति । कच्छाद्यणो मनुष्यबुजश्चापवादोऽयम् ॥
अनुसमुद्रं किं, द्वैपमन्यत् । कच्छाद्यञ् द्वैपको मनुष्यः । 'मनुष्यतत्स्थयोः—' इति वृज् ॥—द्वैप्येति । 'यञ्श्च' इति द्वीज
भवति । 'अपत्याधिकारस्थादेव यनो द्वीप्' इति प्रागेवोक्तत्वात् ॥—कालादृञ् ॥ स्वरूपस्यैव न ग्रहणम् 'संधिवेलादि'
सूत्रेण संधिवेलात्रयोदशीचतुर्दशीप्रभृतिभ्योऽद्वेभ्योऽपि ठञ्वाचनार्थमण्विधानात् । किं तु सर्वेषामपि कालवाचिनां ग्रहण-
मित्याशयेनाह—कालवाचिभ्य इति ॥ यतु स्वरूपस्य पर्यायाणां च न ग्रहणमिति पदमञ्जरीदिषु स्थितम् । तदसत् ।

१ अमनुष्ये इति—अमनुष्यशब्दोऽत्र यौगिको व्याख्यानात्, नतु 'सभाराजाऽमनुष्यपूर्व' इत्यत्रैव रूढ्या रक्षःपिशचा-
दिवोषकः । २ कालादिति—कालशब्देन यथाकथंचिदपि कालबोधकानां ग्रहणम् । अत एव सार्वप्रातिक इत्यत्र इन् सिद्धः ।
अन्यथा स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गवाचकत्वाभावत्कालसमुदायस्य कालवाचकत्वाभावादृञ् न स्यात् इति दिक् ।

त्सरिकम् । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि शब्दस्य तमनो निषिद्धे इति कालिदासः, अनुदिनोपमग-
गेति भारविः, समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । अपभ्रंशा एवम् इति प्रासाणिकाः । तत्र जात इति वाचका-
लाधिकारः । ॥ आहरे शरदः । १४।३।१२। इव स्यात् । ऋतुगोऽपवादः । शरदिकं आहृत् । ॥ विभाषा गो-
गातपयोः । १४।३।१३। शरदिकः शरदो वा रोग आतपो वा । एतयोः क्त्वि । शरदं दधि । ॥ निशाप्रदोपा-
भ्यां च । १४।३।१४। वा ठक् स्यात् । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् । ॥ श्वसस्तुद् च । १४।३।१५।
श्वसश्चाहृत् वा स्यात्तस्य तुडागमश्च । ॥ द्वारादीनां च । १४।३।१६। द्वार, स्वर, व्यक्ता, जनि, स्वर, ल्यङ्, स्वर,
स्वादु, मृदु, श्वस, श्वन्, स्व एषां न वृद्धिरजागमश्च । शौवन्तिकम् । ॥ सन्धिवेलाद्यनुनक्षत्रेभ्योऽण् । १४।३।१७।
सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात् । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । ग्रैन्म् । तैपम् ।
सन्धिवेला, संध्या, अमावास्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपद् ॥ (ग) संवत्सरान्कालपर्वणोः ॥
सांवत्सरं फलं पर्वं वा । सांवत्सरिकमन्यत् । ॥ प्रावृषः एण्यः । १४।३।१८। प्रावृषेण्यः । ॥ वर्षाभ्यष्टक् । १४।३।
१८। वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । कालात्साधुपुण्यत्पच्यमानेप्विति साध्वर्थं । ॥ सर्वत्राण च तलोपश्च । १४।३।
२२। हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकोयोः । चकारात्पक्षे ऋत्वण् । हेमन्तम् । हेमन्तम् । ॥ सायंचिरप्राक्प्रागे-
ऽव्ययेभ्यष्टुट्युलौ तुद् च । १४।३।२३। सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्टुट्युलौ नन्मयो-

‘कालिकः संवन्धः, कालिकी व्याप्तिः’ इत्यादिप्रयोगानापत्तेः । न च विशेषणानेव ग्रहणे सन्धिवेलादिभ्योऽपि प्रधानं ज्ञापक-
मिति वाच्यम् । स्वरूपमात्रग्रहणनिरासकत्वेनापि साफल्यम् ॥ गौणसुखन्यायस्तिह नार्थोदते । तेन कदम्बपुष्पाहच-
यात्कदम्बपुष्पः कालः, व्रीहिलालसाहचर्याव्रीहिलालः कालः, तत्र भवं कादम्बपुष्पिकं व्रीहिलालिकमित्याकरः । अत्र हि
प्रमाणं सन्धिवेलादिसूत्रे अनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां विशेषणमेवेत्याहुः । न च पुण्यादिशब्दानां कालो मुख्य एवाश्वः,
‘लुबविशेषे’ इति व्युत्पादनात्, तथा च कालविशेषणमुक्ताये न प्रमाणमिति वाच्यम् । पुण्यादिस्मृतिपस्यचन्द्रमसा युक्ते
काले पुण्यादिशब्दानां गौणत्वात् । ‘लुबविशेषे’ इति शास्त्रमपि गौणवृत्तित्वान्वाख्यापकमेवेति दिक् ॥ एवं स्थिते ‘कालवा-
चिभ्यः-’ इति मूलस्य ‘कालप्रतिपादकेभ्यः’ इति फलितोऽर्थः ॥—**आहृमिति** ॥ भक्त्या क्रियमाणे पित्र्यं कर्मैत्यर्थः ।
‘प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योऽण्’ इति मलार्थायेन व्युत्पादितः श्रद्धावानुरूपस्तु न गृह्यते, अनभिधानात् ॥—**श्वसस्तुद् च** ॥ वि-
भाषेल्लुववर्तनादाह—**ठक् वा स्यादिति** ॥ ‘ऐपमोहः’ इत्यादिना ल्यबपि विकल्पेन विहित आभ्यां मुक्ते व्युत्पल्लवापि
स्त एव ॥—**शौवन्तिकमिति** ॥ नन्वन्तरङ्गत्वात् तुटि ठस्य प्रत्ययादिलाभावात्कर्मठ इत्यत्र ठच इवेकादेशो न स्यात् ।
न च परत्वादिकादेशे तस्य तुडिति वाच्यम् । आदेशात्प्रागेवान्तरङ्गत्वात्तुटः प्रवृत्तेः । इकादेशस्य स्वाङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वात् ।
सूत्रभङ्गेन तुकि हि क्रियमाणे तु ‘इसुमुक्तान्ताद्-’ इति कादेशप्रसङ्ग इति चेत् । सत्यम् । इञ्छणादिषु ठचश्चित्त्वेन ‘एका-
देशोऽन्तरङ्गेभ्यो बलवान्’ इति ज्ञापितत्वात् । अन्यथा प्रत्ययानुदात्तत्वे कृते एकादेशः स्यादिति किं ठचश्चित्त्वेन । कृते
त्विकादेशे प्रत्ययस्वरबाधनाय चित्त्वं प्रयुज्यत इति मनोरमायां स्थितम् ॥—**सन्धिवेला**— ॥ अण्ग्रहणं तु लुबाधना-
र्थम् । अन्यथा ‘सन्धिवेलादिभ्यो यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः’ इत्युक्ते पौर्णमासीशब्दात् ‘वृद्धाच्छः’ स्यात् । वचनं तु ठञो
बाधनाय स्यादिति भावः ॥—**तैपमिति** । तिष्ठाद्वादावण् । जाताये तु ‘श्रविष्ठाफल्गुनी-’ इति लृक् स्यात् । ‘सूर्यतै-
प्य-’ इत्यत्र ‘तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि’ इति वचनाद्यलोपः ॥—**प्रावृष एण्यः** ॥ ऋत्वणोऽपवादः । प्रवर्षतीति प्रावृद्, ‘नहिवृ-
ति-’ इति दीर्घः । तत्र भवः । जाते तु ठञं वक्ष्यति । ‘रषाभ्याम्-’ इति सिद्धे प्रक्रियालाघवार्थं णकारोच्चारणमित्याहुः ॥
किं च ‘प्रावृषेण्यमाचक्षाणः प्रावृषेण्’ इत्यत्र णकारश्रवणार्थमपि तत् । प्यन्तात्किमपि टिलोपणिलोपयलोपोः ॥—**सर्वत्राण्-
च**— ॥—**हेमन्तादिति** । एतच्च ‘हेमन्ताच्च’ इत्यतोऽनुवृत्तमिति भावः ॥—**हेमन्तमिति** । अकारविशिष्टस्य तच्छब्दस्य लोपे
‘अन्’ इति प्रकृतिभावात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपो न । तकारस्यैव लोप इति पक्षे ‘यसेति च’ इत्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वा-
त्स्थानिवद्वावाद्वा टिलोपो नेति बोध्यम् ॥—**हेमन्तमिति** । ऋत्वणि तकारलोपो न भवति, तस्य ‘सर्वत्राण्-’ इति प्रतिपदोक्तेन
अणा संनियोगशिष्टत्वात् ॥ एतच्च प्रत्याख्यातं भाष्ये । तथा हि हेमन्तपर्यायो हेमन्तशब्दोऽप्यस्ति ‘हेमन्नागनीगन्ति कर्णौ’
इत्यादिप्रयोगात् । ततश्च हेमन्हेमन्तशब्दाभ्यामृत्वणि हेमन् हेमन्तमिति रूपद्वयं सिद्धम् । छन्दसि तु ‘हेमन्ताच्च’ इति ठञा
हेमन्तिकमिति तृतीयमपि रूपं सिध्यति । न च विशेषविहितेन ठञा अणो बाधः शङ्क्यः छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिक-
त्वात् । वृत्तिकृता तु ‘हेमन्ताच्च’ इति सूत्रे सर्वत्रग्रहणमपकृष्य लोकेऽपि हेमन्तिकमिति स्वीकृतम् ॥—**सायंचिरम्**— ॥
नन्वन्तरङ्गत्वात्प्रथमं तुटि ‘मृत्युः’ इत्यादाविव त्युशब्दस्य प्रत्ययतया अङ्गसंज्ञानिमित्तं यो युस्तस्य विधीयमानोऽनादेशो
न स्यात् । न चैवं तुगेव क्रियतामिति वाच्यम् । तस्य पूर्वान्तत्वेन विसर्गाभावात्प्रातस्तनमित्यत्र सत्त्वाभावप्रसङ्गात्, अत

१ सन्धिवेलादीति—इह गणे श्वशतो वेति पाठाच्छाश्वतिकशश्वतौ सिद्धाविति ‘नस्तद्धिते’ इति सूत्रस्थभाष्यस्वरस इति
शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ॥

स्तुह च । नुटः प्रागनादेशः । अनघतन इत्यादिनिर्देशान् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । ग्राह्यप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते । ग्राह्येतनम् । प्रगेतनम् । दोपातनम् । दिवातनम् ॥ ❀ चिरपरुत्परारिभ्यस्त्वो वक्तव्यः ॥ चिरलम् । परलम् । परारितम् ॥ ❀ अग्रादिपश्चाद्भिमच्च ॥ अभिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् ॥ ❀ अन्ताच्च ॥ अन्तिमम् । ❀ विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् । १४।३।२४। आभ्यां व्युत्प्लौ वा स्तयोस्तुह च । पक्षे टच् । पूर्वाह्नेतनम् । अपराह्नेतनम् । वकालतनेष्वित्यलुक् । पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्नेतनम् । अपराह्नेतनम् । पौर्वाह्निकम् । अपराह्निकम् । ❀ तत्र जातः । १४।३।२५। सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो वादयश्च स्युः । सुव्रे जातः सौव्रः । औत्सः । राद्रियः । अवारपारीण इत्यादि । ❀ प्रावृषष्टप् १४।३।२६। एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । ❀ संज्ञायां शरदो बुञ् । १४।३।२७। ऋत्वणोऽपवादः । शारदका दर्भविशेषा मुद्रविशेषाश्च । ❀ उत्तरपदस्य । ७।३।१०। अधिकारोऽयम् । हनस्त इत्यस्मात्प्राक् । ❀ अवयवाहतोः । ७।३।११। अवयववाचिनः पूर्वपदादनुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः । अपरहैमनः । अवयवात्किम् । पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववार्षिकः । ऋतोवृद्धिमद्विधावयवानामिति तदन्तविधिः पूर्वत्र । इह तु न । अवयवत्वाभावात् । ❀ सुसर्वार्थाजनपदस्य । ७।३।१२। उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः । जनपदतदवध्योरिति बुञ् । सुसर्वार्थदिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः । ❀ दिशोऽमद्राणाम् । ७।३।१३। दिग्वाचकाजनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् । पूर्वपाञ्चालानामयं पौर्वपाञ्चालः । अमद्राणां किम् । पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः । ❀ प्राचां ग्रामनगराणाम् । ७।३।१४। दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्रामवाचिनामङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । नगरे, पूर्वपाटलिपुत्रकः । ❀ पूर्वाह्णापराह्णाद्रामूलप्रदोषावस्कारादुन् । १४।३।२८। पूर्वाह्नकः । अपराह्नकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अव-

आह—नुटः प्रागिति ॥—इत्यादीति । आदिशब्देन ‘वकालतनेषु’ इति ग्राह्यम् ॥—सायन्तनमिति । स्यतेर्घञि सायशब्दोऽकारान्तो दिवसावसाने रुटः, तस्य प्रत्ययसंनियोगेन मान्तत्वं निपात्यत इति वार्तिककृन्मत्तम् ॥ भाष्यकृता तु ‘मान्ताव्ययम्’ इत्याश्रित्य सायग्रहणं प्रत्याख्यातम् । न चैवं सायशब्दात्कालादृञ् अनिष्टरूपप्रसङ्गः । तस्य कालवाचि-त्वाभावादनभिधानाद्वेत्याहुः ॥—चिरन्तनमिति । चिरशब्दस्यापि प्रत्ययसंनियोगेन मान्तता निपात्यत इति भावः ॥ अत्र वदन्ति । स्वरादौ पाठद्वयव्यादेव सिद्धे सूत्रे चिरमित्येतद्व्यर्थम् । न चादन्ताच्चिरशब्दादृञ् स्यादिति वाच्यम् । तेन वाधादिति ॥—एदन्तत्वमिति । ग्राह्यः सोढोऽस्य ग्राह्येतन इत्याद्यर्थम् । तत्र हि सप्तमी नास्ति ॥ जातार्थे ‘वकालतनेषु’ इत्यलुकापि सिद्धेः ॥—चिरलमिति । सूत्रे चिरशब्दस्योपादानात् व्युत्प्लवपि स्तः । न चैवं सूत्रे चिरशब्दस्य प्रत्याख्यानं न संभवतीति वाच्यम् । मान्ताव्ययादेव व्युत्प्लव्यौ तत्संभवात् । परत् पूर्वस्मिन् वत्सरे । परारि पूर्वतरे ॥—अग्रादि—। डिमचो डित्वं स्पष्टार्थम् ॥—तत्र जातः ॥ ननु ‘शेषे’ इत्यस्य लक्षणत्वोक्तोः ‘चाक्षुषं रूपं, श्रावणः शब्दः’ इत्यादाविव जातादिष्वर्थेष्वणादयः सिद्धाः, अधिकाराच्च घादयोऽपि । न च ‘जातादिष्वेवाणादयः’ इति नियमार्थं जाताद्यर्थनिर्देश आवश्यकः । अन्यथा ‘तत्रास्ते, तत्र शेते’ इत्याद्यर्थेऽपि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् । चाक्षुषमित्याद्यसिद्धापत्तेः । ‘सुव्र आस्ते, सुव्रे शेते’ इत्यादौ ल्वनभिधानादेव तद्धितो न भविष्यति, अङ्गुल्या खनति, वृक्षमूलादागत इत्यादौ यथा । समर्थविभक्तयस्त्वाक्षेपादेव लक्ष्यन्ते । चाक्षुषमित्यत्र तृतीया यथा, तस्मात् ‘तत्र जातः’ इत्याद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ इति चेत् । नैवम् । ‘प्रावृषष्टप्’ इत्याद्यपवादार्थं तदावश्यकत्वात् । ये तु निरपवादा अर्थनिर्देशाः ‘कृतलब्धकीतकुशलः’ इत्यदयः, ते तु व्यर्थ एवेति दिक् ॥—संज्ञायां शरदः—॥ समुदायेन चेतसंज्ञा गम्यत इत्यर्थः ॥ संज्ञायां किम् । शारदं सस्यम् । ‘संज्ञायाम्’ इत्येतत् ‘कृतलब्ध-’ इत्येतत्पर्यन्तं केचिदनुवर्तयन्तीति वृत्तिकृतम् ॥—पूर्ववार्षिक इत्यादि ॥ वर्षाणां पूर्वः, हैमन्तस्यापर इति विग्रहे ‘पूर्वापराधरोत्तरम्’ इत्येकदेशिसमासः ॥—पूर्वास्विति । तद्धितार्थे समासः ॥—ऋतोवृद्धिमद्विधाविति । ऋतुवाचिनः शब्दाद्वृद्धिमित्तकप्रत्ययविधाने तदन्तविधिर्वाच्यः, स चेदनुवाची शब्दोऽवयवेभ्यः पर इत्यर्थः । पूर्ववार्षिकः अपरहैमन इत्यत्र । तथा च ‘वर्षाभ्यष्टक्’ ‘सर्वत्राण च तलोपश्च’ इत्याभ्यां क्रमेण ठगणौ भवतः ॥ वृद्धिमद्विधौ किं, पूर्वप्रावृषम् । ‘प्रावृष एण्यः’ इत्यत्र तदन्तविध्यभावादिह ऋत्वणिव ॥—इह त्विति । पौर्ववार्षिक इत्यत्र । तथा चेह ‘कालादृञ्’ इति ठञेवेति भावः—अवयवत्वाभावादिति । अन्यथा पूर्वासु वर्षास्विति सामानाधिकरण्यं न संगच्छेतेति भावः ॥—जनपदतदवध्योरिति ॥ तस्मिन्ननुवर्तमाने ‘अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्’ इत्यनेनेत्यर्थः ॥—पौर्वमद्र इति ॥ ‘मद्रेभ्योऽञ्’ इत्यञ् ॥—पूर्वाह्नक इति । ‘विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्’ इत्यस्या-

१ पूर्ववार्षिक इति—इयं चोत्तरपदवृद्धिः सत्यपि संभवे इति न्यायेन पूर्वपदवृद्धेर्वाधिका, अत एव ‘हृद्भगसि-’ ध्वन्ते पूर्वपदस्य च’ इति चरितार्थमिति भावः । २ उत्तरार्थमिति—‘प्राचां ग्राम-’ इत्युत्तरसूत्रे दिश एव संबन्धो यथा स्यात् इत्येवमर्थ इत्यर्थः । एकयोगे तु स्वादिभ्यः परस्यापि मद्रस्य पर्युदासः संभाव्येतेतीहायोऽपीत्यन्ये ।

स्करकः । ॥ पथः पन्थ च । १४३१२० । पथि जातः पन्थकः । ॥ अमावास्याया वा । १४३१२० । अमावास्याकः ।
 अमावास्याः । ॥ अ च । १४३१२१ । अमावास्याः । ॥ सिन्धुपकराभ्यां कन । १४३१२२ । सिन्धुकः । कच्छाद्यणि
 मनुष्यबुजि च प्राप्ते । अपकरकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते । ॥ अणञौ च । १४३१२३ । कनान्तः । मेन्धवः ।
 आपकरः । ॥ श्रविष्ठाफलमुन्यनुराधास्वातिरितिप्यपुनर्वसुहस्तविशाखापाढावहुलाशुक् । १४३१२४ ।
 एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लृक् स्यात् । ॥ लृक् तद्धितलृकि । १४३१२५ । तद्धितलृकि मनुष्य-
 सर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लृक् स्यात् । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्टः । फल्गुनः इत्यादि ॥ ३ चित्रारंभनीरोहिणीभ्यः स्त्रिया-
 मुपसंख्यानम् ॥ चित्रायां जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां लृकतद्धितलृकीति लृकि कृते पिप्पल्यः देवकृतिगण-
 त्वात्पुनर्दीर्घः ॥ ४ फल्गुन्यपाढाभ्यां ढानौ वक्तव्यौ ॥ स्त्रियामिन्येव । फल्गुनी । अपाढा ॥ ५ श्रविष्ठापाढाभ्यां
 लृण्वक्तव्यः ॥ अस्त्रियामपि । श्रविष्टीयः । आपादीयः । ॥ जे प्रोष्ठपदानाम् । १४३१२६ । प्रोष्ठपदानासु ननुपसंख्य-
 मादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे जिति गिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो नाश्वकः । जे इति किम् । प्रोष्ठपदासु
 भवः प्रोष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पयोऽपि गृह्यते । भाद्रपादः । ॥ स्थानान्तगोशालस्वरशालाश्च । १४३१२७ ।
 एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लृक् स्यात् । गोशालः । गोशालः । स्वरशालः । विभाषा मेनेति ननुपसंख्ये ह्रस्वम् । ॥ वत्स-
 शालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा । १४३१२८ । एभ्यो जातार्थस्य लृक् स्यात् । वत्सशाले जातो वत्सशालः । वत्स-
 शालः इत्यादि ॥ ६ जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण्वा डिङ्क्तव्यः ॥ शतभिषः । शतभिषजः । शतभिषकः । ॥ नक्षत्रेभ्यो
 बहुलम् । १४३१२९ । जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लृक् स्यात् । रोहिणः । रोहिणः । ॥ कृतलब्धक्रीतकुशलाः । १४३१३० ।
 तत्रेयेव । सुप्ते कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा सौमः । ॥ प्रायभवः । १४३१३१ । तत्रेयेव । नृने प्रायेण बाहुल्येन भवति
 सौमः । ॥ उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक् । १४३१३० । औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः । ॥ संभूते । १४३१३१ ।

पवादः ॥—आर्द्रकः । मूलक इति । नक्षत्राणोऽपवादः ॥—प्रदोषक इति । 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इत्यस्यापवादः ॥
 —अवस्करक इति । औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः । ये तु 'संज्ञायाम्' इत्येतत् 'कृतलब्ध-' इत्येतत्पर्यन्तमनुवर्तयन्ति ।
 तन्मते असंज्ञायां यथायथमणादयो घादयश्च बोध्याः ॥—अमावास्याया वा ॥ सन्धिवेलाद्यणोऽपवादः ॥ 'अमावस्य-
 दन्यतरस्याम्' इति सूत्रेणामापूर्वाद्द्विसेष्यति वृद्धौ पक्षे ह्रस्वं निपात्यत इति ह्रस्वमध्यस्यान्मावस्यादादन्त्येह ग्रहणम्,
 प्रकृतिग्रहणे विकृतेरपि ग्रहणात् । अमावस्यकः । अमावस्यः । ये खिह सूत्रे सन्धिवेलादिषु च ह्रस्वोपधं पठन्ति, तेषां
 तु दीर्घोपधस्य न स्याद्विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणादिति हरदत्तादयः ॥ वस्तुतस्तु वृद्धिप्रकृतिभूतस्यानुकरणमिदमित्याश्रित्य
 ह्रस्वोपधपाठोऽपि समर्थयितुं शक्यत इत्यन्ये ॥—अ च ॥ अमावास्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात् ॥ अयमपि पूर्ववदुभाभ्यां
 बोध्यः ॥—अमावास्या इति । ह्रस्वमध्यात् अमावस्यः ॥—अणञौ च ॥ यथान्तग्यार्थो योगविभागः ॥—श्र-
 विष्ठा—॥ इह सूत्रे स्वातिशब्दो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तादयः ॥ माधवस्तु 'दीर्घान्तः' इति 'अन सातत्यगमने' इति
 धातावाह ॥ एवं चात्र स्वातीतिष्येति डीषन्तग्रहणादडीषन्तस्य सौवात इति रूपं भवार्थं इव जातार्थेऽपि माधवनते नि-
 श्यत्येव ॥ कैयटादिमते तु जातार्थे न सिध्यति । लुग्विधायकेऽस्मिन् डीषन्तग्रहणेऽपि लिङ्विशिष्टपरिभाषया डीषन्तादिभि
 अणो लृकः प्रवृत्तेः ॥—उपसर्जनेति ॥ अप्रधानमिहोपसर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीयमनंभवात् ॥ ननु 'गोत्रिभ्याः' इति
 सूत्रेऽप्यप्रधानलक्षणमेवोपसर्जनं गृह्यताम् 'एकविभक्ति च-' इति शास्त्रीयं न गृह्यताम् । मैवम् । हरीतक्याः फलानि ह-
 रीतक्य इत्यत्र ह्रस्वप्रसङ्गात् ॥ उपसर्जनस्य किम् । अवन्ती, कुन्ती, कुरुः ॥—श्रविष्ठास्विति । श्रविष्ठा घनिष्ठा ॥—
 इत्यादीति ॥ आदिशब्दादनुराधः स्वातिः तिप्यः पुनर्वसुः हस्तः विशाखः अपाढः बहुलः ॥ कृतिकावाची बहुलाशब्दा-
 वन्तः, तस्य समाहारद्वन्द्वेन ह्रस्विर्देशः सूत्रे ॥—उपसंख्यानमिति । लृक इति शेषः ॥—चित्रेति । 'लृकतद्धित-' इति
 लृकि पुनष्टाप् ॥—ढानाविति । विधानसामर्थ्यादितयोनं लृक् ॥—स्थानान्त—॥ गोशालेत्यत्र 'विभाषा सेना-' इति
 नपुंसकत्वे ह्रस्वं तत्साहचर्यात्स्वरशालेऽप्येवमेव । न चैवं स्त्रीलपक्षे लृङ् न स्यादिति शङ्क्यम् । लिङ्विशिष्टपरिभाषया त-
 त्रापि लृक्सिद्धेरित्याहुः ॥ यद्यपि ढावन्तयोः पाठेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन क्लीबेऽपीष्टं सिध्यति, तथापि लाघवाय ह्रस्वपाठः ॥
 —नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वमिति । सूत्रे इति शेषः ॥—वत्सशाले जात इति ॥ वत्सशालायामित्यपि बोध्यम् ॥—
 इत्यादीति । आदिशब्दादभिजित् आभिजितः, अश्वयुक् आश्वयुजः ॥—प्रतिप्रसूत इति । कालदृशा निवर्तमानो य
 औत्सर्गिकोऽण् 'सन्धिवेलादि' सूत्रेण पुनरभ्यनुज्ञात इत्यर्थः ॥—कृतलब्ध—॥ ननु कृतक्रीतत्वे जातलब्धत्वयोर्व्याप्ये
 इति किमनयोर्ग्रहणेन । सत्यम् । कृतलक्रीतलप्रकारकबोधेऽपि प्रत्ययार्थं तद्ग्रहणम् । अत एव जाते लुभाजामपि कृते न
 लृक् ॥—प्राय—॥ कादाचित्कभवनाश्रयः प्रायभवः । तेन 'तत्र भवः' इत्यनेन गतार्थत्वेत्याहुः ॥ भाष्ये प्रत्याख्यात-
 मेतत् 'प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात्' इति ॥—उपजानू—॥ त्रयोऽप्यर्षा सार्धमप्येऽव्ययीभावाः ।

३।४१। सुप्ते संभवति सौत्रः । ॥ कोशाङ्गु ॥ १।३।४२। कौशेयं वखम् । ॥ कालात्साधुपुण्यत्पच्यमानेषु ॥ १।३।४३। हेमन्ते साधुहैमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुण्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । ॥ उप्ते च ॥ १।३।४४। हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः । ॥ आश्वयुज्या वुञ् ॥ १।३।४५। उजोऽपवादः । आश्वयुज्यामुसा आश्वयुजका मापाः । ॥ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ १।३।४६। पक्षे ऋत्वण् । ग्रीष्मकम् । ग्रीष्मम् । वासन्तकम् । वासन्तम् । ॥ देयमृणे ॥ १।३।४७। कालादित्येव । मासे देयमृणं मासिकम् । ॥ कलाप्यश्वत्थयववुसाङ्गु ॥ १।३।४८। यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थस्तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थः । यस्मिन् कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमश्वत्थकम् । यस्मिन् यववुसमुत्पद्यते तत्र देयं यववुसकम् । ॥ ग्रीष्मावरसमाङ्गु ॥ १।३।४९। ग्रीष्मे देयमृणं ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् । ॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् ॥ १।३।५०। चादृञ् । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् । ॥ व्याहरति मृगः ॥ १।३।५१। कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायत इत्यर्थे अणादयः स्युः यो व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः । नैशिकः । ॥ तदस्य सोढम् ॥ १।३।५२। कालादित्येव । निशासहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य नैशः । नैशिकः । ॥ तत्र भवः ॥ १।३।५३। सुप्ते भवः सौत्रः । राष्ट्रियः । ॥ दिगादिभ्यो यत् ॥ १।३।५४। दिश्यस् । वर्ग्यम् । ॥ शरीरावयवाच्च ॥ १।३।५५। दन्त्यम् । कर्ण्यम् । ॥ प्राचां नगरान्ते ॥ १।३।२४। प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिर्भिति णिति किति च । सुहानगरे भवः सौहानागरः । पौवनागरः । प्राचां किम् । मनगरमुदङ्मु तत्र भवो मानगरः । ॥ जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ १।३।२५। जङ्गलाघन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा णिति णिति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधैनवम् । सौवर्णवलजम् । सौवर्णवालजम् । ॥ दतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्दञ् ॥ १।३।५६। दातैयम् । कौक्षेयम् । कलशिर्घटः तत्र भवं

तेषां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् ॥—संभूते ॥ इह तन्त्रादिना संभावना, आधारपरिमाणदाधेयस्यानतिरेकश्चेति द्वयमप्याश्रीयते ॥—सौत्र इति । सुप्ते संभाव्यते तत्परिमाणानतिरेकतो वा सेनादिरित्यर्थः ॥—कोशात्—॥—कौशेयमिति । वस्त्रविशेषे योगरूढोऽयम् । कोशे संभवस्तु सत्कार्यवादाभिप्रायेण । मतान्तरे तु विकारप्रकरणे 'एण्या ढञ्' इत्यस्यानन्तरं 'कोशाच्च' इति पठितव्यम् । तथा च वार्तिकं 'विकारे कोशाङ् ढञ् संभूते ह्यर्थानुपपत्तिः' इति ॥—कालात्—॥ पुण्यदिति दैवादिकः शत्रन्तस्तदाह—पुण्यन्तीति ॥—उप्ते च ॥ कालादित्येव । योगविभाग उत्तरार्थः ॥—उप्यन्त इति । सूत्रे भूतकालोऽतन्त्रमिति भावः ॥—आश्वयुज्या वुञ् ॥ अकारः स्वरार्थ उत्तरत्र वृद्ध्यर्थश्च ॥—आश्वयुज्यामिति । अश्विनीनक्षत्रपर्यायो अश्वयुक् तद्युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी तत्रेत्यर्थः ॥—देयमृणे ॥ ऋणे किम् । मासे देया भिक्षा ॥—आश्वत्थ इति ॥ 'फले लृक्' । इह पुल्लिङ्गनिर्देशो यद्यप्ययुक्तः, तथापि फले अश्वत्थशब्द औपचारिक इत्याशयेन पुल्लिङ्गप्रयोग इत्याहुः ॥—ठञ्चेति ॥ 'संवत्सराग्रहायणीभ्यां वा' इत्येव सुवचम् ॥ न च 'वा' इति वक्तव्ये ठञ् ग्रहणं व्यर्थं संधिवेलादिषु 'संवत्सरात्फलपूर्वणोः' इति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षिते अणं बाधित्वा ठञेव यथा स्यादिति काशिकादाडुकमिति वाच्यम् । तस्मै हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणबलेनात्राणप्रत्ययो न भवेदिति वक्तुं शक्यत्वादिति नव्याः ॥—नैशिक इति ॥ 'निशाग्रदोषाभ्यां च' इति वा ठञ् ॥—तत्र भवः ॥ 'कालात्' इति निवृत्तम् । कालसंबद्धस्य 'तत्र' इत्यस्य निवृत्तये पुनस्तत्रग्रहणात् । न च पूर्वसूत्रस्य 'तत्' इत्यस्य व्यावृत्तये तत्रग्रहणमस्त्विति वाच्यम् । 'तदस्य'—इति सूत्रस्येत् उत्तरत्रापि सुपठत्वात् । यद्यपि भूधातुरुत्पत्तावपि वर्तते । तथापीह सत्तार्थ एव वर्तते, 'तत्र जातः' इति पृथग्रहणादिति बोध्यम् ॥—दिगादिभ्यो—॥ दिश्, वर्ग, पूग, पक्ष, रहस्, उखा, साक्षिन्, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, यूथ, 'उदकासंज्ञायां' न्याय, वंश, कालेत्यादिदिगादिः । मुखजघनयोः पाठोऽत्राशरीरावयवार्थः । सेनाया मुखे जघने च भवं मुख्यम् । जघन्यम् ॥—प्राचां नगरान्ते ॥ सप्तमीनिर्देशात् 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतमपि सप्तम्यन्तेन विपरिणम्यते तदाह—नगरान्तेऽङ्गे इति ॥—दतिकुक्षि—॥ दतिश्चर्मविकारः, शरीरावयवविशेषश्च ॥ कुक्षिशब्दो धूमादिस्ततो 'धूमादिभ्यश्च' इति वुजि प्राप्ते अनेन ढञ् । कलशिमन्यपात्रं 'कलशमुदधिगुर्वी वल्लवा लोडयन्ति' इति माघः ॥ 'वस्तिर्नामेरधो द्वयोः' इत्यमरः । तत्र भवं वास्तेयम् ॥ 'अस्ति' इति तिङन्तप्रतिरूपको निपातः । स च तिङन्तेन समानार्थो भिन्नार्थश्च । आद्यो यथा, अस्तिक्षीरा गौः । द्वितीयो यथा, अस्तिमान् । धनवानित्यर्थः । तदिहाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमास्थेयमिति हरदत्तः ॥ अहौ भवमाहेयम् । 'त्रिष्वाहेयं वि-

१. आवरसमकमिति—आगाभिवर्षाणामाद्ये वर्षे देयमित्यर्थः । अवरशब्दस्यादिकृच्छब्दत्वादसंज्ञायामप्यत्र कर्मधारयः । २. विभाषितमिति—विभाषितवृद्धिकमित्यर्थः ।

कालशेषम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयम् । ॥ ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ १४३१५७ ॥ चात् ढञ् । ग्रैवेयम् । ग्रैवम् । ॥ गम्भीराञ्ज्यः ॥ १४३१५८ ॥ गम्भीरे भवं गम्भीर्यम् । ॥ अज्ययीभावाच्च ॥ १४३१५९ ॥ परिमुखं भवं परिमुख्यम् ॥ ॥ परिमुखादिभ्य एवेत्येते ॥ नेह । औपकूलः । ॥ अन्तःपूर्वपदादृञ् ॥ १४३१६० ॥ अज्ययीभावादित्येव । वेदमनि इति अन्तर्वेदमम् तत्र भवमान्तर्वेदमिकम् । आन्तरंगिकम् ॥ ॥ अध्यात्मादेष्टुञिप्यन्ते ॥ अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् । ॥ अनुशतिकादीनां च ॥ १४३१२० ॥ एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् त्रिणि गिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः । ॥ देविकादिशशपादित्यवाद्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ १४३११ ॥ एषां पञ्चानां वृद्धिप्रासावादेरच आत् स्यात् त्रिणि गिति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः । शिशपाया विकारः शाशपश्रमसः । पलाशादिभ्यो वेद्यत्र । दिव्याह इदं दात्यौहम् । दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् । ॥ ग्रामात्पर्यन्तपूर्वान् ॥ १४३१६१ ॥ ढञ् स्यात् । अज्ययीभावादित्येव । परिग्रामिकः । आनुग्रामिकः । ॥ जिह्वामूलाङ्गुलेदृङ् ॥ १४३१६२ ॥ जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् । ॥ वर्गान्ताच्च ॥ १४३१६३ ॥ कवर्गीयम् । ॥ अशब्दे यत्स्वावन्यतरस्याम् ॥ १४३१६४ ॥ अं एव ष्वेण छः । मद्गर्ग्यः । मद्गर्गीणः । मद्गर्गीयः । अशब्दे किम् । कवर्गीयो वर्णः । ॥ कर्णललाटात्कनलंकारे ॥ १४३१६५ ॥ कर्णिका । ललाटिका । ॥ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ १४३१६६ ॥ सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैडः । कार्तः । सुप्सु भवं सौपम् । ॥ बहुचोऽन्तोदात्तादृञ् ॥ १४३१६७ ॥ पत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं पत्वणत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पात्वणत्विकः । ॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ १४३१६८ ॥ सोमसाध्वेषु योगेष्वेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरपोदानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः । नात्रयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरामार्थम् । अनन्तोदात्तार्थे

पात्स्यादि' इत्यमरः ॥—ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ 'शरीरावयवाच्च' इति यतोऽपवादः । ग्रीवाशब्दो धमनीसंवाते वर्तते तत्र उद्धृतावयवसंघातविवक्षया सूत्रे बहुवचनम् । तिरोहितावयवसंघातविवक्षायां त्वेकवचनान्तादृष्णदर्शो स्त एव ॥—ग्रैवेयमित्यादि । ग्रीवासु भवं ग्रीवायामिति वा विग्रहः ॥—गम्भीराञ्ज्यः ॥—पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ पाञ्चजन्यम् ॥—परिमुखमिति ॥ यदि परिशब्दादिह वर्जनं गम्यते, तदा 'अपपरिवहिरन्ववः पञ्चम्या' इत्यज्ययीभावः । यदि सर्वतोभावः, तदा त्वसादेव निपातनादज्ययीभाव इत्याहुः ॥—परिमुखादिभ्य एवेति ॥ अयं भावः । दिगादिगणानन्तरं परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युद्धखलेत्यादिगणः पठ्यते, तत्साहचर्यादिह सूत्रे अज्ययीभावशब्देन परिमुखादिरेव गृह्यते । तस्य गणस्य कार्यान्तराभावादिति ॥ नन्वेवं 'परिमुखादेः' इति सूत्रं विशिष्यैव क्रियताम्, किमनेन प्रयासेन । उत्तरत्र 'अज्ययीभावात्' इत्यस्यापेक्षायामपि तत्रैव तत्करणौचित्यादिनि चेत् । अत्राह हरदत्तः—'परिमुखादेः' इत्युच्यमाने बहुव्रीहितपुरुषेभ्योऽपि नः स्यात्, अज्ययीभावग्रहणात् तेभ्योऽणव भवतीति ॥ परिमुखादिगणे प्रतिशाखशब्दोऽपि बोध्यः । तथा च 'शाखू व्याप्तौ' इति धातौ प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यम् । 'अज्ययीभावाच्च' इति भवार्थे न इति माधवः ॥—अन्तर्वेदममिति ॥ 'नपुंसकादन्यतरस्याम्' इति समासान्तष्टच् ॥—अध्यात्ममिति । 'अनश्च' इति ढञ् ॥—कर्णललाटात्—यतोऽपवादः ॥ अलंकारे किम् । कर्णं ललाट्यम् ॥—तस्य व्याख्यान इति च—॥ व्याख्यायते येन स व्याख्यानः करणे ल्युट् । इतिशब्दो वाक्यार्थं परामृशति । तत्समीपे श्रूयमाणश्चकारः 'तत्र भवः' इति वाक्यार्थमाक्षिपति । नाम प्रतिपादकं, तच्च शक्त्या लक्षणया वेलत्र नाग्रहः । तथा च 'पञ्चान्ताङ्गाख्यानकरणार्थे, सप्तम्यन्तात्तु भवार्थे, व्याख्यातव्यस्य प्रतिपादकात्प्रत्ययाः स्युः' इति सूत्रार्थः ॥ व्याख्यातव्यनाम्नः किम्, । पाटलीपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला । पाटलीपुत्रो हि तथा व्याख्यायते 'इहकसंनिवेशविशिष्टम्' इति । न त्विदं व्याख्यातव्यस्य नाम । ग्रन्थेष्वेव व्याख्येयस्य सुप्रसिद्धत्वात् । नामग्रहणं हि प्रसिद्धपदसंग्रहार्थमेव सूत्रे कृतम् ॥—बहुचो—॥ अणोऽपवादः ॥ बहुचः किम्, द्व्यचष्टकं वक्ष्यतीत्येकाच् प्रत्युदाहार्यः । सौपम् । तैडम् ॥ अन्तोदात्तात्किम् । संहितायाः सांहितम् । 'गतिरनन्तरः' इत्याद्युदात्तोऽयम् ॥ अन्तर्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । उदात्तादित्युक्तेऽपि वर्णग्रहणे तदन्तर्ग्रहणात् 'वर्णादनुदात्तात्' इत्यत्र यथा ॥—क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥—अग्निष्टोमस्य व्याख्यान इति । अग्निष्टोमार्थेषु मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु वर्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणं ग्रन्थानामेव व्याख्येयताया उक्तत्वादित्याहुः ॥ स्तुतिः स्तोमः । अग्नेः स्तोमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'परादिश्च परान्तश्च' इत्यन्तोदात्तोऽयम् ॥ पीयतेऽस्मिन्निति पेयः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यधिकरणे यत् । वाजोनाम यवागूमेदस्त्वस्य पेयो वाजपेयः । अयं हि ऋतुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । पेयशब्दस्य 'यतो नावः' इत्युदात्तत्वात् ॥ राज्ञा क्षत्रियेण सूयते राजा सोमः सूयते अत्रेति वा राजसूयः । 'राजसूयसूर्य' इति क्यप् । तत एव निपातनात्समासः षष्ठीसमासो वा । अयमप्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्त एव । धातुस्वरेण सूयशब्दस्याधुदात्तत्वात् ॥ असोमकेभ्य उदाहरति—पाकेति । अल्पपर्यायः पाकशब्दः । पाकश्चासौ यज्ञश्चेति कर्मधारयः । स च समास-

आरम्भः । ॥ अध्यायेष्वेवर्षेः । १४।३।६९। ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये
ठञ् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् । वासिष्ठी
ऋक् । ॥ पौरोडाशपुरोडाशात्पठन् ॥ १४।३।७०। पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः ततश्च ।
पौरोडाशिकः । ॥ छन्दसो यदणौ ॥ १४।३।७१। छन्दस्यः । छन्दसः । ॥ अजृज्झाहणकप्रथमाध्वरपुरध्वर-
णानामाख्यातादृक् ॥ १४।३।७२। अच । ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋत् । चातुर्होतुकः । ब्राह्मणिकः । आचिकः । इत्यादि ।
॥ अणुगयनादिभ्यः ॥ १४।३।७३। ठजादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः । ॥ तत आगतः
॥ १४।३।७४। मृत्वादागतः सौत्रः । ॥ ठगायस्थानेभ्यः ॥ १४।३।७५। शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः ।
॥ शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ १४।३।७६। आयस्थानठकछादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । कार्कणः ।
तैथः । ॥ विद्यायोनिर्बन्धेभ्यो वुञ् ॥ १४।३।७७। औपाध्यायकः । पैतामहकः । ॥ ऋतष्टञ् ॥ १४।३।७८।
वुञोऽपवादः । होतुकम् । आतुकम् । ॥ पितुर्यञ् ॥ १४।३।७९। चाट्व् । रीङ् ऋतः । यस्येति लोपः । पित्र्यम् ।
पैतुकम् । ॥ गोत्रादङ्कवत् ॥ १४।३।८०। विदेभ्य आगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् । ॥ नञः
शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ७।३।३०। नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा जि-
दादौ परे । आशौचम् । अशौचम् । आनेश्वर्यम् । अनेश्वर्यम् । आक्षेत्रज्ञम् । अक्षेत्रज्ञम् । आकौशलम् । अकौशलम् ।
आनैपुणम् । अनैपुणम् । ॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ १४।३।८१। समादागतं समरूप्यम् । विपमरू-

खरेणान्तोदात्तः । नवैर्ब्राह्मिर्भयजनं नवयज्ञः । आग्रयणम् । यजयाचविच्छ-’ इति नङ् । ‘कर्तृकरणे कृता-’ इति स-
मासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिखरेणान्तोदात्तः ॥—अनन्तोदात्तार्थ इति । वाजपेयराजसूयार्थं तथा अस्मिन्नारब्धे सत्यन्तोः
दात्तादपि यज्ञाभिधायिनः परत्वादननैव भाव्यमित्यामिष्टोमिक इत्याद्युदाहृतमिति भावः ॥—अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ एवकार-
स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः ॥—वासिष्ठीति । भवार्थेऽण् ॥—पौरोडाश— ॥ षिलान्डीष् । पौरोडाशिकी । पुरोडाशिकी । पुरो-
दायते इति पुरोडाशः । ‘दाच् दाने’ कर्मणि घञ् । इहैव निपातनादस्य डत्वम् ॥—छन्दसो— ॥ छन्दःशब्दाद्भव्याख्या-
नयोरर्थयोर्यदणौ स्तः । अजृलक्षणस्य ठकोऽपवादः ॥—छन्दस्य इत्यादि । इहार्थयोर्यदण्भ्यां यथासंख्यं न भवत्यखरित-
त्वादिति बोध्यम् ॥—अजृजृत्— ॥ अणोऽपवादः ॥—चातुर्होतुक इति । ‘पृथिवी होता द्यौरध्वर्युः’ इत्यादिमन्त्रस्य
चतुर्होतेति नामधेयम् ॥—इत्यादीति । आदिशब्दात्प्राथमिकः । आध्वरिकः । पौरध्वरणिकः ॥ ‘नामाख्यातग्रहणं सं-
घातविगृहीतार्थम्’ इति वार्तिकम् । तत्र नामशब्दाद् अचत्वादेव सिद्धे विगृहीतग्रहणमाख्यातार्थमिति ज्ञेयम् ॥ नामिकः ।
आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥—अणुगयन— ॥ ऋगयनादिभ्यो भवव्याख्यानयोरण् स्यात् ॥—ठजादेरिति ।
आदिशब्दादृक्छयोः ॥—आर्गयन इति । अयनशब्दो भावसाधनः, तेन समासे ‘अनो भावकर्मवचनः’ इत्यन्तोदात्तः ।
अभेदोपचाराद्भाववचनोऽपि ग्रन्थे वर्तते । इह ‘बह्वचोऽन्तोदात्तात्’ इति ठञ् प्राप्तः ॥ औपनिषद इत्यत्राप्येवम् ॥ विद्या-
न्यायशिक्षाशब्देभ्यो ‘अजृजृज्झाहण-’ इति ठक् प्राप्तः ॥ व्याकरणशब्दात् ‘वृद्धाच्छः’ ॥—ठगाय— ॥ एत्येन स्वामी,
स्वामिनमयमेतीति, वाऽऽयः स्वामिप्राप्तो भागः । स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरा-
सार्थः । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । आपणिकः । आकरिकः ॥—छादीनां चेति । कार्कण इत्यत्र ‘कृकणपर्णाद्धार-
द्वाजे’ इति च्छः प्राप्तः । तीर्थशब्दात् धूमादित्वादुञ् प्राप्तः । उदपानशब्दस्योत्सादिलादञ् प्राप्त इत्यर्थः ॥—विद्यायोनि— ॥
विद्यायोनिकृतः संबन्धो येषां तेभ्यो वुञ् स्यादणोऽपवादः ॥ छं तु परत्वाद्बाधते । आचार्यकः । मातामहकः । मातुलकः ॥
—ऋतष्टञ् ॥ ‘विद्यायोनिर्बन्धेभ्यः’ इति वर्तते तदाह—वुञोऽपवाद इति ॥ ‘उष्कञ्’ इति वक्तव्ये तपरकरणं
ठञ्ग्रहणं च चिन्त्यप्रयोजनमिति प्राञ्चः ॥ पैतृकी विधेयत्र डीबर्थं ठञ्ग्रहणमिति तु तत्त्वम् ॥ न च ‘टिड्ढा-’ इति सूत्रे
कञ्ग्रहणात् डीप् सिध्यतीति वाच्यम् । यादृशीत्यायसिद्धेः । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणात् ‘त्यदादिषु
दशः—’ इति कञो ह्यनुबन्धकत्वात् । तपरकरणं विहाय ‘उष्ठञ्’ इत्येव सुवचमित्याहुः ॥—गोत्रादङ्कवत् ॥ ‘अप-
त्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम्’ इत्युक्तम् । अपत्यप्रत्ययान्तात् ‘तत आगतः’ इत्यस्मिन्नर्थे अङ्कवत्प्रत्ययाः स्युः । अङ्के
दृष्टस्य सर्वस्यायमतिदेशो, न तु साक्षाद्विहितस्यैवेत्याग्रहः तेन ‘गोत्रचरणादुञ्’ इति वुञपि लभ्यते । स हि ‘तस्येदम्’
इति सामान्येन विधीयमानोऽपि अञ्चजिबन्तादन्यत्र अङ्केऽपि दृष्टः ॥—वैदमित्यादि । ‘सहाङ्क-’ इत्यादिना अङ्कार्थेऽण्
विहित इतीहाप्यञ्चजिबन्तादण् ॥—औपगवकमिति । ‘गोत्रचरणात्-’ इति वुञ् । अङ्के दृष्ट इतीहाप्यण्णन्तादुञ् ॥—
हेतुमनुष्येभ्यो— ॥ मनुष्यग्रहणमहेत्यर्थं बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥—समरूप्यमिति । ‘विभाषा गुणे-’ इत्यत्र

१ ततष्टमिति—पौरोडाशिकं काण्डमिति तु पुरोडाशमधिकृत्य कृतं पौरोडाशं, तदेव पौरोडाशिकमिति विनयादित्वाहुकि
साधु । २ आशौचमिति—अशुचेरापतमित्यर्थ इत्यभिमानः । अशुचौ भवमिति वा । पदमन्येऽपि, एते सर्वे भावार्थकप्रत्ययान्ता
इति मते तु अत्रैतत्पत्रलेखो लेखकप्रमादादिति शब्देन्दुशेखरे ।

हृद्गोलीयाः । आयुधेति किम् । ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदा द्विजाः । ॥ शाण्डिकादिभ्यो ज्यः । ४।३।९२। शाण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः । ॥ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ । ४।३।९३। सिन्ध्वादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे । सेन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः । ॥ तूदीसल्लतुरवर्मतीकूचवारा-
डूकृच्छण्डज्यकः । ४।३।९४। तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः । ॥ भक्तिः । ४।३।९५। सोऽस्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । सुघ्नो भक्तिरस्य सौघ्नः । ॥ अचित्तादेशकाला-
दृक् । ४।३।९६। अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्तात्किम् । दैवदत्तः । अदेशात्किम् । सौघ्नः । अका-
लात्किम् । ग्रैष्मः । ॥ महाराजाह्वः । ४।३।९७। महाराजिकः । ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुञ् । ४।३।९८।
वासुदेवकः । अर्जुनकः । ॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् । ४।३।९९। अणोऽपवादः । परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते ।
ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलप्रहणाब्रहे । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः । ॥ जनप-
दिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने । ४।३।१००। जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपद-
वाचिनां समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतदवध्योश्चेति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्राति-
दिश्यन्ते । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्याङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्याङ्गकः । जनपदिनां किम् । पञ्चाला ब्राह्मणा
भक्तिरस्य पाञ्चालः । जनपदेनेति किम् । पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः । ॥ तेन प्रोक्तम् । ४।३।१०१। पाणि-
निना प्रोक्तं पाणिनीयम् । ॥ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् । ४।३।१०२। छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता ।
तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः । ॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । ४।३।१०३। काश्यपेन प्रो-

श्यका आयुधजीविनः । 'योपधात्' इति वुञ् ॥—शाण्डिकादिभ्यो ज्यः ॥ शाण्डिका सर्वसेनशकेत्यादि ॥—सि-
न्धुतक्ष—॥ सिन्धु वण्ड गन्धार कम्बोजादयः सिन्ध्वादयः, ते तु प्रायेण कच्छादिष्वपि पठ्यन्ते । तेभ्योऽणि तत एव
सिद्धे मनुष्यबुवो बाधनार्थं वचनम् ॥ तक्षशिला वत्सोद्वरणवर्बरेत्यादयस्तक्षशिलादयः ॥—वासुदेवार्जुनाभ्यां वुञ् ॥
छाणोरपवादः । 'अजायदन्तम्' 'अल्पाचूतम्' इति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तस्याकरणं 'सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वं
निपतति' इति ज्ञापनार्थम् । ननु वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थे 'ऋष्यन्धक-' इत्यणि वासुदेवशब्दो निष्पन्नः । तथा च तत्र 'गो-
त्रक्षत्रियाख्येभ्यः' इत्युत्तरसूत्रेण उच्येवास्तु, किमनेन वुना । न ह्यत्र वृद्धौ विशेषः, प्रागेव वृद्धत्वात् । न च 'वृद्धिनिमि-
त्तस्य-' इति पुंवद्भाविनिषेधे दोषः स्यादिति वाच्यम् । वुन्यपि 'न कोपधायाः' इति निषेधस्येध्यमाणत्वात् । न वा खरे
विशेषः । 'डिनत्यादिर्नित्यम्' इति तुल्यस्वरत्वात् । नापि 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति ज्ञापनमेव तत्फलमिति वाच्यम् । त-
थात्वे हि पूर्वनिपातप्रकरणे 'अभ्यर्हितम्' इत्येव लाघवात्कुर्यादिति चेत् । अत्र भाष्यम् । 'संज्ञेया भगवतः' इति । अयं
भावः 'सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते' इति स्मृतेः परमात्मा इह
वासुदेवः सर्वत्रासौ वसति, सर्वमत्र वसतीति वा व्युत्पत्त्या वासुः, बाहुलकादुण् । वासुश्चासौ देवश्चेति विग्रहः । तथा च
नेयं गोत्राख्या, नापि क्षत्रियाख्येति युक्त एव वुन्विधिः । 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति तु प्रसङ्गाज्ज्ञापितं तदप्यनित्यं 'श्वयु-
न्मघोनाम्-' इत्यादि लिङ्गादित्यवधेयम् ॥—वृद्धाच्छं बाधत इति । औपगवो भक्तिरस्य औपगवकः ॥—जनप-
दिनाम्—॥ स्वस्वामिभावसंबन्धे भलर्थीयं दर्शयति—जनपदस्वामिवाचिनामिति—॥—प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति ।
अनेन सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः । असति सर्वग्रहणे प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैवातिदेशः स्यात् । न तु प्रकृतेरिति हरदत्तः ॥ अत्र
वार्तिककारः सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह—'सर्ववचनं प्रकृतिनिहासार्थम्' तच्च मद्रवृज्यर्थमिति । अयं भावः । वृद्धिनिमि-
त्तेषु बुवादिष्वतिदिष्टेऽपि प्रकृतिरूपे पुनर्वृद्ध्या भाव्यमिति विशेषस्य तत्र दुर्लभत्वान्मद्रवृज्योः कनि विशेषो बोध्यः । सो-
ऽप्यबहुल एवेति निहासोपचयोऽल्पता ॥ तथा हि मद्राणां राजा 'स्वज्मगध-' इत्यण् । माद्रः । वृजिशब्दात् 'वृद्धेत्को-
शला-' इति व्यङ् । वार्ज्यः संबक्तिरस्येति प्रकृतिनिहासे मद्रकः वृजिकः 'मद्रवृज्योः कन्', अन्यथा साद्रकः वार्ज्यक
इति स्यात् ॥—आङ्गक इति । 'जनपदतदवध्योश्च' 'अवृद्धादपि-' इति वुञ् । अङ्गशब्दात्स्वामिवाचिनो बहुवचनान्ता-
दणि प्राप्ते वुजतिदिश्यते ॥—पञ्चाला ब्राह्मणा इति । अभेदोपचाराद्ब्राह्मणेषु पञ्चालशब्दस्य वृत्तिः ॥ बहुवचनग्रहणं
किम् । एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे अतिदेशो यथा स्यात् ॥ आङ्ग आङ्गो वा भक्तिरस्य आङ्गकः । इह वृद्धाच्छे
प्राप्ते वुञ् ॥—तेन प्रोक्तम् ॥ प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतं, 'कृते ग्रन्थे' इत्यनेन गतार्थत्वात् ॥—पाणि-
निना प्रोक्तमिति । स्वयमन्येन वा कृतं व्याकरणमध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः ॥ प्रेति किम् । दे-
वदत्तेनाध्यापितं प्रख्यातस्यैव ग्रन्थस्याध्यापनमिति नेहानेन प्रत्ययः ॥—तित्तिरिव—॥ अणोऽपवादः ॥—तद्विष-
यतेति । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' इत्यत्रास्तुवृत्तेस्तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इत्यत्र न भवतीति भावः ॥—तैत्ति-
रीया इति । 'प्रोक्ताह्वक्' इत्यध्येतुप्रत्ययस्य लृक् । एवमग्रेऽपि ॥—काश्यप—॥ छस्यापवादः । णकार उत्तरत्र वृ-

कमधीयते काश्यपिनः । ॥ कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥४३॥१०४॥ कलाप्यन्तेवासिभ्यः, हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः आलम्बिनः । ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥४३॥१०५॥ तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चैव ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । भक्षुः, भाल्विनः । शाक्यायनः, शाक्यायनिनः । कल्पे, पिङ्गेन प्रोक्तः पङ्गी कल्पः । पुराणेति किम् । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि, आश्वमेधः कल्पः । अणि आपत्यस्येति यलोपः । ॥ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥४३॥१०६॥ छन्दस्यभिधेये एभ्यो णिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । ॥ कठचरकालुक् ॥४३॥१०७॥ आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः । ॥ कलापिनोऽण् ॥४३॥१०८॥ कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः ॥ नान्तस्य टिलोपे सत्रहचारिपीठसर्पिकलापिकौशुर्मितनिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिन्त्रपिडमूकरसङ्गसुपर्वणामुपसंख्यानाटिलोपः । ॥ छगलिनो दिनुक् ॥४३॥१०९॥ छगलिना प्रोक्तमधीयते छगलेयिनः । ॥ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥४३॥११०॥ पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः । ॥ कर्मन्दकृशाश्वदिनिः ॥४३॥१११॥ भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः । ॥ तेनैकदिक् ॥४३॥११२॥ सुदाद्या अद्रिणा एकदिक् सौदामिनी । ॥ तसिश्च ॥४३॥११३॥ स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलनूलेन एकदिक् पीलनूलतः । ॥ उरसो यच्च ॥४३॥११४॥ चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरन्तः । ॥ उपज्ञाते ॥४३॥११५॥ तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् । ॥ कृते ग्रन्थे ॥४३॥११६॥ वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः । ॥ संज्ञायाम् ॥४३॥११७॥ तेनेत्येव । अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु । ॥ कुलालादिभ्यो वुञ् ॥४३॥११८॥ तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् । ॥ भुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥४३॥११९॥ तेन कृते सं-

ज्ञार्थः । ननु वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुंवद्भावनिषेधोऽत्र फलमस्तीति चेत् । अत्राहुः । गिन्यन्तस्याध्येतुवेदितुविषयत्वेन स्त्रियामप्रवृत्तेः । 'प्रवृत्तावपि जातेश्च' इति सिद्धत्वात् । चरणत्वेन जातित्वादिति ॥ ऋषिभ्यामिति किम् । इदानींतनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ॥—कलापिवैशंपायन—अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते ॥ कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः । हरिद्रुः छगली तुम्बुरुः उलप इति ॥ वैशंपायनान्तेवासिनस्तु नव । आलम्बिनः कलिङ्ग कमल ऋचाभ आरुणि ताण्ड्य इयामायन कठ कलापी इति ॥—हारिद्रविण इति । एवं तौम्बुरविणः, आलपिनः ॥ छगलिनस्तु दिनुकं वक्ष्यति ॥—आलम्बिन इति । एवं कालिङ्गिनः आर्चाभिनः आरुणिनः ताण्डिनः इयानायनिनः ॥ कटाङ्गं वक्ष्यति कलापिनश्चाणम् ॥ याज्ञवल्क्याश्परथ्यशब्दौ कण्वादी, तेन ताभ्यां यत्रन्ताभ्यां वृद्धाच्छो न भवतीत्याशयेनाह—अणि आपत्यस्येति । 'याज्ञवल्क्यादयो ह्यचिरकालाः' इति भारतादिषु व्यवहारः स एवालुप्तः सूत्रकृता ॥—कठचरकालुक् ॥ कठशब्दस्य वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिः । चरकादण् । तयोर्लुक् । छन्दसीत्येव । काठाः चारकाः श्लोकाः ॥—कलापिनोण् ॥ वैशंपायनान्तेवासित्वात्प्राप्तस्य णिनेरपवादः ॥ 'इनप्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावे प्राप्ते आह—नान्तस्य टिलोप इति । 'कलापिनः' इत्युक्तेऽप्यौत्सर्गिकेऽणि सिद्धे पुनरप्यग्रहणमधिकविधानार्थं सद्वाधकवाधानार्थं भवति । तेन माधुरेण प्रोक्ता माधुरी वृत्तिः । मौदाः पैपलादाः शाकला इति सिद्धम् ॥ सुद पिप्पलाद शाकल्य एभ्यः 'पुराणप्रोक्तेषु' इति णिनेरपवादोऽण् ॥—छगलिनो दिनुक् ॥ कलाप्यन्तेवासित्वात्प्राप्तस्य णिनेरपवादः ॥—पाराशर्य—मण्डूककुल्या णिनिरिह संवध्यत इत्याह—णिनिः स्यादिति । तद्विषयतान्नेष्यते । तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम् । सूत्रयोश्छन्दस्त्वं तु गौण्या वृत्त्या बोध्यम् ॥—भिक्षुसूत्रमिति । चतुर्लक्षणीरूपम् ॥—पाराशरिण इति । पाराशर्यो व्यासः । अनन्तरापत्येऽपि गोत्रत्वेनोपचारात् 'गर्गादिभ्यः' इति यच्च 'आपत्यस्य च' इति यलोपः । अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्तात्' इति लुक् ॥ भिक्षुनटसूत्रयोः किम् । पाराशरम् । शैलालम् ॥—कर्मन्द—इहापि छन्दोनुवृत्त्यादि प्रागवत् ॥ भिक्षुनटसूत्रयोः किम् । कर्मन्दम् । कार्शाश्वम् ॥—तेनैकदिक् ॥ तृतीयान्तादेकदिगित्यर्थे अणादयः स्युः ॥ एका दिक् समाना दिगित्यर्थः । पुनस्तेनेत्युक्तिश्छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थो ॥—सौदामिनीति । 'अन' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । 'तडित्सौदामिनी विद्युत्' इत्यमरः ॥—तसिश्च ॥ पूर्वोक्तविषये ॥—उपज्ञाते ॥ विनोपदेशं ज्ञातमुपज्ञातम् ॥—कुलालादिभ्यो—कुलाल वरुड चण्डाल निषाद कुम्भकार श्वपाकादयः कुलालादयः ॥—भुद्राभ्रमर—पादपशब्दाच्छे प्राप्ते, अन्येभ्यो अणि अञ् विधीयते ॥—तस्येदम् ॥ अणादयः पञ्च महो-

१ कलापीति—कलापिनां वैशंपायनशिष्यत्वादेव सिद्धे तद्ब्रह्मणाच्छिष्यशिष्याणां न ग्रहणम् । २ भिक्षुसूत्रमिति—भिक्षुत्वसं-
पादकं सूत्रमित्यर्थः । यथा नटसूत्रम् । नटसूत्रज्ञाने हि नटत्वसंपत्तिः, एवं तज्ज्ञाने ब्रह्मरूपत्वेन सर्वज्ञानात्कर्मस्वनादरेण
भिक्षुत्वसंपत्तेः । तथाच मनुः, 'वेदान्तान्विधिष्विच्छुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः' इति ।

ज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । आमरम् । वाटरम् । पादपम् । ॥ तस्येदम् ॥ ४।३।१२०। उपगोरिदमौपगवम् ॥
 * वहेस्तुरणिट् च ॥ संवोढुः स्वं संवहित्रम् ॥ * अग्नीध्रः शरणे रण् भं च ॥ अग्निमिन्धे अग्नीत्, तस्य
 स्थानमाग्नीध्रम् । तात्स्थ्यालसोऽप्याग्नीध्रः ॥ * समिधामाधाने षेण्यण् ॥ सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ।
 ॥ रथाद्यत् ॥ ४।३।१२१। रथ्यं चक्रम् । ॥ पत्रपूर्वादञ् ॥ ४।३।१२२। पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदमाश्वरथम् ।
 ॥ पत्राध्वर्युपरिषदश्च ॥ ४।३।१२३। अञ् ॥ * पत्राद्वाह्ये ॥ अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्वर्यवम् । पारिप-
 दम् । ॥ हलसीराट्क् ॥ ४।३।१२४। हालिकम् । सैरिकम् । ॥ द्वन्द्वाद्बुनैरमैथुनिकयोः ॥ ४।३।१२५। काको-
 लूकिका । कुत्सकुशिकिका ॥ * वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ देवासुरम् । ॥ गोत्रचरणाद्बुञ् ॥ ४।३।१२६।
 औपगवचक्रम् । चरणाद्गमाययोरिति वक्तव्यम् ॥ काठकम् । ॥ सङ्गाङ्गलक्षणेष्वज्यामिन् ॥ ४।३।१२७।
 घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् ॥ अञ्, बैदः सङ्कोऽङ्को घोषो वा । बैदं लक्षणम् । यञ्, गार्गः । गार्गम् । इञ्, दाक्षः ।
 दाक्षम् । परंपरासंबन्धोऽङ्कः साक्षात् लक्षणम् । ॥ शाकलाद्वा ॥ ४।३।१२८। अण् वोक्तेऽर्थे । पक्षे चरणत्वादुञ् ।

त्सर्गाः, वादयश्च षष्ठ्यन्तात्संबन्धनि स्युः ॥ अनन्तरादिष्वनभिधानान्न, देवदत्तस्यानन्तरमिति ॥—वहेस्तु । इडर्थमि-
 दमुपसंख्यानम्, अण् तु सिद्ध एवानुवृते । तुरिति तृन्तुचोः सामान्यग्रहणम् ॥ ढलादीनामसिद्धत्वादर्लकिके प्रक्रिया-
 वाक्ये पूर्वमिदं ततो निमित्ताभावात् ढलादीत्याशयेनोदाहरति—संवहित्रमिति ॥—अग्नीदिति । किप् । कलि-
 ग्विशेषोऽयम् ॥ 'लमभिहतायते' इत्यत्र तु च्छान्दसं ह्रस्वम् ॥—आग्नीध्रमिति । भवविधानादस्य जस्वं नेति
 भावः ॥—सोऽपीति । अग्नीदपीत्यर्थः ॥ ननु 'पिवाग्नीध्रात्तव' इत्यादावायुदात्तं प्रयुज्यते ॥ वार्तिके 'तुरण्' इति पाठ-
 यमन्तोदात्त इति चेत् । अत्राहुः । 'आग्नीध्रमाधारणादञ्' इति वार्तिकेन विहितो यः स्वार्थेऽञ् तत्पक्षे तत्राद्युदात्तत्वं
 बोध्यमिति ॥—समिधाम्—। कर्मणि पठ्ठीयम् । आधानमिति करणे ल्युट् । कर्मणि षष्ठ्यन्तादाधानकरणे षेण्यण् स्यात् ॥
 —सामिधेन्य इति । यया अग्निः समिध्यते सा समित्, संपदादिवात्करणे किप् । तस्या आधान इति विग्रहः ॥—
 सामिधेनीति । षित्वान्डीष् 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । यया ऋचा समिदाधीयते सा सामिधेनीत्यर्थः । 'प्रवो
 वाजा अभिद्यवः' इत्याद्याः 'आजुहोताडुवस्यत' इत्यन्ताः सामिधेन्य इति व्यवहियन्ते ॥—रथाद्यत् ॥ अणोऽपवादः ।
 'रथाद्रथाङ्गे' इति वार्तिकमभिप्रेत्याह—रथ्यं चक्रमिति । 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविधिरुपसंख्यायते ।
 परमरथ्यम् । उत्तमरथ्यम् ॥ द्वयो रथयोरङ्गं द्विरथम् । इह 'द्विगोर्लुङनपत्ये' इति यतो लुक् ॥ ननु यत्प्रत्ययोऽत्र रथाङ्ग
 एव यदीष्यते कथं तर्हि 'रथस्य वोढा रथ्यः' इति । 'तद्वहति—' इत्यनेनेति चेत् । एवं तर्हि अयमेव यद्रथाङ्ग एव वोढ-
 र्यपीष्यतां 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इत्यत्र रथग्रहणं त्यज्यतामिति चेत् । मैवम् । द्वौ रथौ वहति द्विरथ्य इत्यत्र 'द्विगो-
 र्लुङनपत्ये' इति प्राग्दीव्यतीयस्य लुक्प्रसङ्गात् ॥ 'तद्वहति' इति यत्प्रत्ययस्य तु प्राग्दीव्यतीयत्वाभावात् लुगिति द्विरथ्य इति
 सिध्यतीति ॥ ननु 'द्विगोर्लुङनपत्ये' इत्यत्राचीत्यस्यापकर्षणत्कथमत्र यतो लुक्प्रसक्तिरिति चेत् ॥ अत्राहुः । 'तद्वहति—'
 इत्यत्र रथग्रहणमेव ज्ञापकमेतस्य यतो हलादेरपि लुग् भवतीति । अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्तथा च द्वयो रथयोरङ्गमिति
 विग्रहे द्विरथमिति प्रयोगः सुस्थ इति ॥—पत्रपूर्वादञ् ॥ पूर्वस्य यतोऽपवादः ॥—पत्रमिति । पतन्त्यनेनेति विग्रहे
 'दाप्नी—' इत्यादिना ध्रुन् ॥ रथादित्येव संबन्धत इत्याह—अश्वरथस्येदमिति । अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथस्तस्याङ्गमित्यर्थः ॥
 —पत्राध्वर्यु—। अणोऽपवादः । वार्तिकमाह—पत्राद्वाह्ये इति । इह पत्रेत्यर्थग्रहणे, इतरयोस्तु स्वरूपग्रहणे व्याख्या-
 नमेव शरणम् ॥—द्वन्द्वाद्बुञ् ॥ अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते ॥—काकोलूकिकेति । काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः ।
 बुन्नन्तं स्त्रियाम् 'वैरमैथुनिकादिबुन्' इति ह्यधिकारे अमरः ॥—कुत्सकुशिकिकेति । कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका विवा-
 हरूपः संबन्ध इत्यर्थः ॥ मिथुनं दंपती तस्य कर्म क्रियानिष्पादनं, मनोज्ञादित्वादुञ् बुन्नन्तं चेदम् । स्त्रियां स्वभावात् ॥
 अत्र वदन्ति । कुत्साश्च कुशिकाश्च कुत्सकुशिकास्तेषां मैथुनिकेल्पि विग्रहः । इह कुत्सश्च कुशिका चेति द्वयोरेव मैथुनि-
 कायां बुनिति नाग्रहः कार्यः । 'यूनि लुक्' इति सूत्रे कैयटेन अत्रिभरद्वाजिकेत्यादिकं प्रसङ्गादुदाहृत्य बहुवचनान्तद्वन्द्वा-
 द्बुजो व्याख्यातत्वादिति ॥—सङ्गाङ्ग—। पूर्ववद्बुजोऽपवादः ॥—घोषग्रहणमिति । एवं च प्रकृतयस्तिष्ठः प्रत्ययार्थवि-
 शेषणानि चत्वार्येति वैषम्याद्यथासंख्यमपि न प्रवर्तते ॥—गार्ग इति । 'आपत्यस्य—' इति यलोपः ॥ यद्यप्यङ्गलक्षणयोः
 पर्यायत्वं प्रसिद्धं 'कलङ्गाङ्गौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्मं च लक्षणम्' इत्यमरः । तथापि पृथग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपरत्ते-
 त्याह—परंपरासंबन्ध इति । यथा गवादिनिष्ठः स्वामिना गोद्वारा संबन्धः ॥—साक्षादिति । यथा विद्वानां विद्या ।

१ तस्येदमिति—अत्रेदमित्यनेन शेषभूतसर्वविशेषाणां सामान्यविशेषरूपेण प्रत्ययार्थत्वं बोधयति । २ भं चेति—'यच्चिभ-
 न्' इति सूत्रादनन्तरं रणीति वक्तव्यमित्यर्थः । तेनाकडारस्थत्वात्पदत्वसिद्धिः । ३ वैर इति—कचित् द्वंद्वे इति पाठः, स तु
 लेखकप्रमादः, मैथुनिकायामतिव्याप्तेः । द्वंद्वशब्दो वैरवाची वा । तथा चामरसिंहः 'द्वंद्वं कलहयुग्मयोः' इति । ४ अण्
 वोक्तेऽर्थे इति—अणसंबन्धसंवादीनामनुशृतेरिति भावः ।

शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्क्षोऽङ्को घोषो वा शाकलः । शाकल्यकः । लङ्घने ह्योघना । ॐ छन्दोगौ-
क्थिकयाज्ञिकवह्वचनटाञ्च व्यः । १४।३।१२०। छन्दोगानां धनं आम्नायो वा छन्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञि-
क्यम् । बाहुच्यम् । नाव्यम् ॥ चरणादुर्मोक्षाययोरित्युक्तं तन्माहचर्यालदशचदादधि तयोरेव । ॐ न दण्डमाण-
वान्तेवासिषु । १४।३।१२०। दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवास्तेषु शिष्येषु च बुद्ध न स्यात् । दाक्षा दण्डमाणवाः
शिष्या वा । ॐ रैवतिकादिभ्यश्छः । १४।३।१२१। तस्येदमित्यर्थे । वुजोऽपवादः । रैवतिकीयः । वैजवापीयः ॥
ॐ कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वाच्यः ॥ कपिञ्जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् । नदन्तापुनरण् । कौपिञ्जलः ।
गोत्रबुजोऽपवादः । हस्तिपादस्यापत्यं हान्तिपादस्यायं हान्तिपदः । ॐ आथर्वणिकस्यकलोपश्च । १४।३।१२३।
अण् स्यात् । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणः धर्म आम्नायो वा । चरणादुजोऽपवादः ॥ समाप्ताः शैपिकाः ॥

तद्धितेषु विकारार्थकाः ॥

ॐ तस्य विकारः । १४।३।१२४। ॐ अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः ॥ अश्मनो विकार आर्श्मः । भास्मनः ।
मातिकः । ॐ अवयवे च प्राण्योपधिवृक्षेभ्यः । १४।३।१२५। चाट्टिकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मयूरः ।
मौर्वे काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् । ॐ बिल्वादिभ्योऽण् । १४।३।१२६। वैल्वम् । ॐ कोपधाञ् । १४।३।१२७।
अण् । अजोऽपवादः । तर्कुं, तार्कवम् । तैत्तिडीकम् । ॐ त्रपुजतुनोः पुक् । १४।३।१२८। आभ्यामण् स्याद्विकारं
एतयोः पुगागमश्च । त्रापुपम् । जातुपम् । ॐ ओरञ् । १४।३।१२९। दैवदारवम् । भाद्रदारवम् । ॐ अनुदात्ता-

घोष आभीरस्थानम् । णित्वं डीवर्थं पुंवद्भावनिषेधार्थं च । वैदी विद्या यस्य वैदीविद्यः । विद्वानामन्ताधारणां या विद्या
तद्वानित्यर्थः ॥—छन्दोगौक्थिक—॥ सङ्गादयो निवृत्ताः, एभ्यो व्यः स्यात्तत्वेदमित्यर्थे ॥ चरगशब्देभ्यो वुजोऽपवादः
न लौत्सर्गिकस्याणः ॥ धर्माग्नयोरित्युक्तेनेह । छन्दोगं कुलमित्यादि ॥—न दण्ड—॥ ‘तस्येदम्’ इत्यनुवर्तते तेषु
शिष्येषु चेति प्रत्ययार्थविशेषणेष्विति शेषः ॥—दाक्षा इति । ‘इजश्च’ इत्यण् ॥—रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ रैवतिक-
शब्दो ‘रैवत्यादिभ्यश्छ’ इति ठगन्तः । रैवतिक आदमंघ्रि वैजवापीत्यादिरैवतिकादयोऽर्मा गोत्रप्रत्ययान्ताः, ततः पू-
र्वेण वुजि प्राप्ते छविधानार्थमिदमित्याह—वुजोऽपवाद इति ॥ अत इजमाशङ्क्याह—इहैव निपातनादिति । हस्तिनः
पाद इव पादो यस्य हस्तिपादः । पादस्य लापो न भवति ‘अहस्यादिभ्यः’ इति वचनात्तदाह ॥—हस्तिपादस्येति ॥—
हास्तिपद इति । अस्मादेव निपातनादण् पद्मावधेति भावः ॥—आथर्वणिकस्य—॥ अथर्वेणा प्रोक्तो वेदोऽथर्वा,
अभेदोपचारात् ‘तदधीते वसन्तादित्वाङ्क्’ ‘दाण्डिनायन—’ आदिसूत्रे निपातनाद्विज्ञानाभावः ॥ अन्ये लाहुः । अथर्वेणा
प्रोक्तमधीते आथर्वणिकः । इह प्रोक्तेऽण् ततः ‘छन्दोब्राह्मणानि—’ इति तद्विषयतामाथर्वणशब्दस्यापि वसन्तादिषु पाठा-
द्व्येतरे ठक्, तस्य विधानसामर्थ्यात्प्रोक्ताह्वेति ॥ ॥ समाप्ताः शैपिकाः ॥

तस्य विकारः ॥ षष्ठ्यन्ताद्विकारे अणादयः स्युः ॥ घादिसंबद्धस्य तस्य प्रङ्गस्य निवृत्तयं पुनस्तस्येत्युक्तम् ॥
अणादयस्तु न निवर्तन्ते ‘प्राग्दीव्यतः—’ ‘प्राग्भवनात्’ इति विशिष्टावधिवरिच्छेदेनाविकृतत्वात् । इह ‘प्राणिरजतादिभ्योऽञ्,
ओरञ्, अनुदात्तादेश्च, मयड्वैतयोः, नित्यं वृद्धशरादिभ्यः, पिष्टाच्च,’ इत्यादिभिरपवादानां वक्ष्यमाणत्वादप्राणिषु आयुदा-
त्तम् अत्रुद्धं प्रतिपदमवक्ष्यमाणप्रत्ययं चोदाहरणमिति पर्यालोच्य तथैवोदाहरति—आश्म इत्यादि । अश्मन्भस्मन्शब्दौ म-
निन्प्रत्ययान्तौ, ‘मृदस्तिकन्,’ नित्स्वरेण त्रयोऽप्यायुदात्ताः । प्राचीनस्य तस्येत्यस्य निवृत्तत्वादधिकारोक्तप्रत्यया न प्रवर्तन्त
इति नेह ठक् । हालः, सैरः ॥—चाट्टिकार इति ॥ तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्योऽर्थद्वये भवन्त्यन्येभ्यस्तु विकार
एवेति फलितम् ॥—मयूर इति । ‘प्राणिरजतादिभ्यः’ इत्यञ् । अनुदात्तादेश्चः सिद्धत्वाद्युदात्ताद्यर्थं वृद्धेषु मयड्वाधनार्थं
चावश्यकमिदं परत्वादनुदात्तादिष्वपि प्रवर्तते ॥ ओषधिभ्य उदाहरति—मौर्वमिति । मूर्वाशब्दः ‘नृणधान्यानां च वषाम्’
इत्यायुदात्तः । पिप्पलशब्दस्तु ‘लघावन्ते’ इत्यनेनायुदात्तः ॥—बिल्वादिभ्योऽण् ॥ अत्र्मयडोरपवादः । बिल्व त्रीहि
काण्डं मुद्गं मसूरं गोधूमं इक्षु कर्पासी वेण्वाद्यो बिल्वादयः ॥—त्रपुजतुनोः—॥ ‘बिल्वादिभ्योऽण्’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—
अण् स्यादिति । ‘ओरञ्’ इत्यस्यायमपवादः । अप्राण्यादित्वादवयवे न भवतीत्याशयेनाह—विकारे इति ॥—त्रा-
पुषमिति । त्रपुणो विकारः । एवं जतुनो विकारो जातुपम् ॥—ओरञ् ॥ अनुदात्तादेश्चद्विज्ञानादहरणम् ॥—दैवदा-
रवमिति । देवदारुभद्रदारुशब्दौ ‘पीतद्वर्णानाम्’ इत्यायुदात्तौ—॥ दाधित्थमिति ॥ दधनि तिष्ठतीति ‘सुधि स्थः’ इति
कः । उपपदसमासः । पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥ एवं कपित्थेऽपि बोध्यम् ।

देश्च । १४।३।१४०। दाधित्थम् कापित्थम् । ॥ पलाशादिभ्यो वा । १४।३।१४१। पालाशम् । कारीरम् । ॥ शम्भ्याः प्लञ् ॥ १४।३।१४२। शमीलं भस्म । पित्त्वान्डीष । शमीली लुक् । ॥ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः । १४।३।१४३। प्रकृतिमात्रान्मयङ्वा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम् । आश्मनम् । अभ्यक्ष्येत्यादि किम् । मौद्रः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् । ॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । १४।३।१४४। आम्रमयम् । शरमयम् ॥ ॥ एकाचो नित्यम् ॥ त्वञ्जयम् । वाञ्जयम् । कथं तर्हि आप्यमम्मयमिति । तस्येदमित्यणन्तात्स्वार्थे प्यञ् । ॥ गोश्च पुरीषे । १४।३।१४५। गोः पुरीषं गोमयम् । ॥ पिष्टाच्च । १४।३।१४६। मयद् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म । कथं पैष्टी सुरेति । सामान्यविवक्षायां तस्येदमित्यण् । ॥ संज्ञायां कन् । १४।३।१४७। पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । पूषोऽपूपः पिष्टकः स्यात् । ॥ व्रीहेः पुरोडाशे । १४।३।१४८। मयद् स्यात् । बिल्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । ब्रैह्मन्यत् । ॥ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । १४।३।१४९। तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः । ॥ तालादिभ्योऽण् । १४।३।१५०। अञ्मयदोरपवादः ॥ ॥ तालाद्धनुषि ॥ तालं

—पलाशादिभ्यो वा ॥ उभयत्र विभाषेयम् । पलाशखदिरशिशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वान्नित्यं प्राप्ते, करीरशिश्विकङ्कतपूलासयवासशब्दानामप्राप्ते, विधानात् ॥ पलाशशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः ॥ खदिरशब्दः ‘अजिरशिशिर-’ इत्यादौ किरचप्रत्ययान्तो निपातितः ॥ शिशपाशब्दो ‘अथ द्वितीयं प्रागीषात्’ इति वर्तमाने ‘पान्तानां गुर्वीदीनाम्’ इति मध्योदात्तः ॥ ‘स्पदि किञ्चिज्जने’ ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ इति युञ् ॥—**कारीरमिति** ॥ ‘किरतेरीरन्’ । नित्त्वरेण करीरशब्दोऽयमाद्युदात्तः ॥ ‘कृतृभ्यामीपन्’ ‘शृहृभ्यां किञ्च’ पूर्ववच्छिरीषशब्दोऽप्याद्युदात्तः । विकङ्कतपूलासयवासशब्दाः ‘ग्रामादीनां च’ इत्याद्युदात्ताः ॥—**पित्त्वान्डीषिति** ॥ टित्त्वान्डीषिति तु माधवः ॥—**मयड्वैतयोः**—॥ भाषायां किम् । खादिरो यूप इति वृत्तिकारः ॥ ननु मयटो वैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदमिति चेत् ॥ अत्राहुः । वेदे बह्वचः परस्य मयटोऽर्थान्तरपरत्वमेवेति तात्पर्यग्रहणार्थमेवेदम् ॥ ‘द्व्यचश्छन्दसि’ इति सूत्रस्य ‘द्व्यच एव’ इति नियमार्थत्वे यद्यपीदं गतार्थम्, तथापि ‘द्व्यचश्छन्दस्येव’ इति विपरीतनियमशङ्कानिवृत्त्यर्थं भाषाग्रहणं कृतमिति ॥ अधिकारादेव विकारावयवयोर्लभ एतयोरिति वचनं ये विशेषप्रत्ययाः ‘प्राणिरजतादिभ्योऽञ्’ इत्येवमाद्यस्ते तद्विषयेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । कपोतमयं, लोहमयम् ॥ इह विकारावयवाभ्यां सह प्रत्येकम् ‘अभक्षाच्छादनयोः’ इति संबध्यते समासनिर्देशादतो यथासंख्यं न ॥—**आश्मनमिति** । ‘विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः’ इति वचनादश्मभेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपे अश्मन्निति नान्तमवशिष्यते, तथा कल्माषाङ्घ्रे राज्ञो भार्यायां मदन्यां वसिष्ठेनोत्पादितः सुतोऽश्मको नाम, तत्र संज्ञावद्योतकस्य कप्रत्ययस्याभावे अश्मन्निति नाम भवति, तस्यावयवे आश्मनं विकारेऽप्याश्मनमित्येव भवति । न च ‘अश्मनो विकारे’ इति टिलोपः स्यादिति वाच्यम् । प्रसिद्धतरत्वेन पाषाणवाचकस्यैव तत्र ग्रहीतुमुचितत्वत् ॥ वस्तुतस्तु ‘तस्येदम्’ इति सामान्यविवक्षायां पाषाणवाचकस्याप्यश्मन्शब्दस्याश्मनमिति भविष्यति, पैष्टी सुरेतिवत् ॥—**मौद्रः सूपः । कार्पासमिति** । मुद्रशब्दः घृतादित्वादन्तोदात्तः । ‘कृञः पासः’ इति पासप्रत्यये गुणे रपरे च कर्पासीशब्दो जातिलक्षणडीघन्तस्ताभ्याम् ‘अनुदात्तादेश्च’ इत्यनं वाधित्वा बिल्वादित्वाद् ॥—**नित्यं वृद्ध**—॥ इह ‘भाषायामभक्षाच्छादनयोः’ इत्यनुवर्तते इति वृत्तिः ॥ नन्वेवमानन्दमयाधिकरणे शङ्कराचार्यैः ‘अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः’ इति श्रुतौ ‘आनन्दमय इति विकारे मयद्’ इत्युक्तं तत्कथं संगच्छतां, ‘प्राचुर्ये मयद्’ इति तु वक्तुमुचितमिति चेत् । अत्राहुः । प्राचुर्यं मयद्व्यपि प्रकृत्यर्थविरोधिनो दुःखस्य लेशतोऽनुवृत्तिलाभात्प्रकृते विकारार्थः पर्यवस्यतीति तेषामाशयः ॥ यद्वा ‘नित्यं वृद्ध-’ इत्यत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तते अनुवृत्तावपि ‘भाषायां नित्यम्, अन्यत्र क्वाचित्कः’ इत्याश्रित्य मयद् सुसाधः ॥ अथ वा ‘हेतुमनुष्येभ्यः’ इत्यनुवर्तमाने ‘मयद् च’ इति सूत्रेण आगतार्थं मयद् । विकार इति त्वार्थिकार्थकथनमेवातः शङ्करभगवत्पादोक्तिरनवयवेति ॥—**शरमयमिति** । शरं दर्भं सूतं कुटीं तृणं सोमं बिल्वजं शरादिः ॥—**एकाचो नित्यमिति** ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे ‘नित्यं वृद्ध-’ इति नित्यग्रहणं योगविभागेनान्यत्रापि क्वचिद्विधानार्थं, तेनैतल्लभ्यत इति भावः ॥ एकाचत्वादेव सिद्धे शरादिषु मृच्छब्दपठनं विस्पष्टार्थमित्याहुः ॥—**गोश्च पुरीषे** ॥ पुरीषं न विकारो, नाप्यवयवः । तथापि ‘तस्येदम्’ इत्यर्थेऽयं प्रत्ययः । विकारावयवयोस्तु गोपयस्योर्धत्तं वक्ष्यति ॥ पुरीषे किम् । गव्यं पयः ॥—**यावक इति** ॥ यवशब्दाद्विकारेऽण्, तदन्तात् ‘यावादिभ्यः’ इति स्वार्थे कन् ॥—**तालादिभ्योऽण्** ॥—**अञ्मयदोरिति** । तालदयामाकशब्दाभ्यां वृद्धत्वान्मयद् प्राप्तः । बर्हिणां विकारो बार्हम् । ‘प्राणिरजतादिभ्योऽञ्’ ततो ‘जितश्च तत्प्रत्ययात्’ इत्यञ् प्राप्तः, शेष-

१ पित्त्वान्डीषिति—शेखरे तु टित् प्रत्ययः । ‘जितश्च तत्प्रत्ययात्’ इति सूत्रे भाष्ये विकारविकारेऽपि तद्विकारित्वमारोप्य तत्सर्वं प्रत्यख्यातम् । अस्य पित्वे हि तत्प्रत्याख्याने पित्त्वान्डीष, आरम्भे त्वजन्तत्वान्डीषिति फलभेदः स्यात् इत्युक्तम् । २ भाषायामिति—वेदे तु सूत्रमयं गृहमित्यत्र प्राचुर्यं मयद्व बोध्यः । ३ गोश्च पुरीष इति—नचैवं सति प्रकरणवाचोऽत्र भवतीति वाच्यम् । गोरारविकारे पुरीषे गोविकारत्वमारोप्य प्रकरणैक्यस्य व्यवचत्वात् इति ।

धनुः । अन्यत्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् । ॥ जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १४३१५३ ॥ अण् । बहुवचनान्वयाद्यग्रहणम् ।
 हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् । हाटकमयी यष्टिः । ॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ १४३१५४ ॥ शौकम् । वाकम् । राजतम् । ॥ जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १४३१५५ ॥ जिघ्रो विकारावयवप्रत्ययान्तदन्तादञ्
 स्वात्तयोरेवार्थयोः । मयटोऽपवादः । शामीलस्य शामीलम् । दाधित्थस्य दाधित्थम् । क्रापित्थम् । जिनः किम् ।
 वैल्वमयम् । ॥ क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १४३१५६ ॥ प्राग्वतेष्टजित्वाभ्यः क्रीतार्थं ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणा-
 द्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीनं नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि
 नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः । ॥ उग्रादुञ् ॥ १४३१५७ ॥ प्राण्यजोऽपवादः । आङ्कः । ॥ उमोणि-
 योर्वा ॥ १४३१५८ ॥ औमम् । औमकम् । औणम् । औणकम् । कुवभावे यथाक्रममण्डौ । ॥ एण्या ढञ् ॥ १४३१५९ ॥
 ऐणेयम् । एणस्य तु ऐणम् । ॥ गोपयसोर्यत् ॥ १४३१६० ॥ गव्यम् । पयस्यम् । ॥ द्रोश्च ॥ १४३१६१ ॥
 दुर्वृक्षस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् । ॥ माने वयः ॥ १४३१६२ ॥ द्रोनिव । दुवयम् । यतव दुवयं पात्यमिति
 मानार्थकं त्रयम् । ॥ फले लुक् ॥ १४३१६३ ॥ विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः फलनामल-
 कम् । ॥ प्लक्षादिभ्योऽञ् ॥ १४३१६४ ॥ विधानसामर्थ्यात् लुक् । प्लक्षम् । ॥ न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ १४३१६५ ॥
 अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैग्रोधम् । ॥ जम्बा वा ॥ १४३१६६ ॥ जम्बूशब्दात्फलणं वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे
 ओरञ् तस्य लुक् जम्बु । ॥ लुप् च ॥ १४३१६६ ॥ जम्बाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि लुक्वत् । जम्बाः
 फलं जम्बूः ॥ ॥ फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ॥ ब्रीहयः । मुद्राः ॥ ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ मलिकायाः पुष्पं

भ्यस्त्वनुदात्तादित्वादञ् प्राप्तः । तथाहि विशिष्टशिभ्यामिन्द्रशब्द उपपदे मूलविभुजादित्वात्कः । 'अन्येषामपि' इति
 दीर्घः । इन्द्राविश इन्द्रादशः ॥ 'चप सान्त्वने' पचाद्यच् । चपापीयूक्षाशब्दो 'लाघवन्ते' इति मन्थोदात्तः 'क्रियः' इत्य-
 धिकारादायः प्रागेव स्वरप्रवृत्तेः । इन्द्रायुधशब्दः समासस्वरणान्तोदात्तः । अणुग्रहणं बाधकबाधनार्थं यथाविहितप्रत्यय-
 विधौ बर्हिणशब्दाद्बृद्धलक्षणो मयट् स्यात् 'जितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्यत्रो बाधनेन वचनस्य चरितार्थत्वमित्याहुः ॥—ता-
 लाद्धनुषीति । गणसूत्रमिदम् ॥—हाटक इति । इह बृद्धलक्षणो मयट् प्राप्तः, तपनीयादेः 'अनुदात्तादेश' इत्यञ्
 प्राप्तः ॥—प्राणि—॥ अनुदात्तादेरजः सिद्धत्वात्परिशिष्टमिहोदाहरणं तदाह—शौकं वाकमिति । 'शुक्रकशब्दो
 प्राणिनां कुपूर्वम्' इत्याद्युदात्तौ ॥—राजतमिति । रजतसीसलोहउम्बरकण्टकारेखादयो रजतादयस्तेषु अनुदात्तादीनां
 पुनः पाठो मयड्बाधनार्थोऽन्यथा हि परलान्मयट् स्यादेव ॥—शामीलमिति ॥ शामीलशब्दः 'शम्भाः प्लब्' इति प्ल-
 वन्तः । दधित्थात् 'अनुदात्तादेश' इत्यञ् । दधित्थस्य दाधित्थम् ॥—वैल्वमयमिति । विल्वशब्दोऽणन्तः ॥—नैष्कि-
 कमिति । 'तेन क्रीतम्' इति ठक् ॥—शत्यः शतिक इति ॥ 'शताच्च ठन्यतौ' ॥—अणञाविति । उमाशब्दः
 'तृणधान्यानां च' इत्याद्युदात्तः । ऊर्णाशब्दस्तु प्रातिपदिकस्वरणान्तोदात्त इति भावः ॥—एण्या ढञ् ॥ प्राण्यजोऽप-
 वादः ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशादाह—एणस्य त्विति ॥—गोपयसोः—॥ यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदुक्तस्तथापि 'म-
 यड्वैतयोः' इति पक्षे प्राप्तं मयटं बाधितुं पुनरयं यद्विधिः ॥—द्रोश्च ॥ ओरञ्, 'एकाचो नित्यम्' इति मयट्प्रापक-
 दोऽयम् ॥—द्रव्यमिति । 'ओर्गुणः' 'वान्तो वि प्रत्यये' । 'द्रव्यगुणकर्म' इत्यादिषु प्रयुज्यमानद्रव्यशब्दस्तु गुणैर्द्रव्ये
 आश्रीयते इति द्रुधातोः 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययान्तः ॥—माने वयः ॥ यतोऽपवादः ॥—दुवयमिति । द्रोवि-
 कारभूतं प्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः ॥—फले लुक् ॥—विकारावयवेति । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च
 तेनान्यतरस्मिन् प्रत्ययः ॥—आमलकमिति । मयटो लुक् 'लुक्लुक्' इति ङीपो लुक् । न चात्र स्थानिवद्भावेन
 'यस्येति च' इति लोपः शङ्क्यः । 'लुका लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यभ्युपगमात् । अत एव पञ्चमिः पट्टिमिः क्रीतः पक्षपट्ट-
 रित्यत्र 'अध्यर्धपूर्व' इति ठञो लुकि कृते 'लुक्लुक्' इति ङीपो लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादुकारस्य यणादेशो
 न भवति ॥—प्लक्षादिभ्योऽञ् ॥ अजोऽपवादः । शिशुकर्कण्डूशब्दाभ्याम् 'ओरञ्' इति, अन्येभ्यस्त्वनुदात्तादित्वादञः
 प्राप्तिः । प्लक्ष न्यग्रोध अथत्थ इजुदी शिशु कर्कण्डू वृहती ॥ तत्र प्लक्षशब्दः 'क्रियः' इत्यन्तोदात्तः । न्यग्रोधशब्दो 'ल-
 घावन्ते' इति मन्थोदात्तः । अथत्थशब्दस्तु घृतादित्वादान्तोदात्तः । इजुदीवृहतीशब्दौ गौरादिङीपन्तौ ॥ 'आश्वत्थवैणवप्रा-
 क्षनैग्रोधैजुदं फलम्' इत्यमरः ॥—न्यग्रोधस्य च—॥ केवलस्येति किम् । न्यग्रोधमूले भवाः न्याग्रोधमूलाः शालयः ॥
 न्यक् रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्, अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थम् ॥—जम्ब्विति ॥ नपुंसकहत्वः ।
 'फले जम्बा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम्' ॥—फलपाकेति । फलपाकेन शुष्यन्तीति फलपाकशुषः ॥—ब्रीहयः । मुद्रा
 इति । विल्वाद्यणो लुक् ॥—मल्लिकेति । अनुदात्तलक्षणस्याजो लुप् ॥ 'मादीनां च' इति फिदसूत्रान्मल्लिकाशब्दे द्वितो-

मल्लिका । जात्याः । पुष्पं जाती । विदार्या मूलं विदारी । बहुलग्रहणाच्चेह । पाटलानि पुष्पाणि । साल्वानि मूलानि । बाहुलकात्कचिलुक् । अशोकम् । करवीरम् । ॥ हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १४३॥१६७॥ ऐभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । ॥ कंसीयपरशव्ययोर्व्यञ्जौ लुक् च । १४३॥१६८॥ कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञ्जौ स्तच्छयतोश्च लुक् । कंसाय हितं कंसीयम्, तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम्, तस्य विकारः पारशवः ॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः ॥

उगधिकारः ॥

॥ प्राग्वहतेष्टक् ॥ १४१॥१॥ तद्ग्रहणीत्यतः प्राक् उगधिक्रियते ॥ * तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ माशब्दः कारि इति य आह स माशब्दिकः । ॥ स्वागतादीनां च ॥ १४३॥७॥ ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः ॥ व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ साधु स्वापतेयम् ॥ * आहौ प्रभूतादिभ्यः ॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्थासिकः ॥ * पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः ॥ सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौखशायनिकः । अनुशतिकादिः ॥ * गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ पारदारिकः । गौस्तल्पिकः । ॥ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ १४१॥२॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्या खनति आभ्रिकः । अक्षैर्जयति आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । ॥ संस्कृतम् ॥ १४१॥३॥ दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारीचिकम् । ॥ कुलस्थकोपधादण् ॥ १४१॥४॥ ठकोऽपवादः । कुलस्थैः संस्कृतं कौलस्थम् । तैत्तिडीकम् । ॥ तरति ॥ १४१॥५॥ उडुपेन तरति औडुपिकः । ॥ गोपुच्छादृञ् ॥ १४१॥६॥ गौपुच्छिकः । ॥ नौद्यच्चष्टन् ॥ १४१॥७॥ नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री । ॥ चरति ॥ १४१॥८॥ वृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थोऽष्टक् स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः । ॥ आकर्षात् छल् ॥ १४१॥९॥ आकर्षो निकपोपलः । आकषादिति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । पित्वान्डीष् । आकर्षिकी । ॥ पर्पादिभ्यः छन् ॥ १४१॥१०॥

यमुदात्तं जातीविदारिशब्दैर्गौरादिडीपन्तौ ॥—पाटलानीति । बिल्वादिखादण् । साल्वशब्दः प्रातिपदिकस्वरूपान्तोदात्तः ॥—हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ इह द्राक्षाप्रभृतिभ्यो 'नित्यं वृद्ध-' इति प्राप्तस्य मयटो लुप्, अनुदात्तादिभ्योऽञ्, इतरेभ्यस्त्वणः ॥—लिङ्गमेवेति । वचनं तु विशेष्यवदेव । 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इत्युक्तत्वादिति भावः ॥—कंसीयमिति । 'प्राक्रीताच्छः' इत्यधिकारे 'तस्मै हितम्' इति च्छः । तस्यैव च्छस्यापवादतया 'उगवादिभ्यो यत्' परशव्यं दाह । पारशव्यशब्दस्यानुदात्तादित्वादिति सिद्धे तत्संनिधौगेन यतो लुगर्थं वचनम् । नच 'यस्येति-' इलोपे कृते 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपेन सिद्धमिष्टमिति भ्रमितव्यम् । ईतीत्यनुवृत्तेः ॥ ॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

तदाहेतीति ॥ वाक्यादयं प्रत्ययविधिः, शब्दो माकारीति यो निषेधति स माशब्दिक इत्युच्यते । तथा नित्यः शब्द इति य आह स नैत्यशब्दिकः । कार्यशब्दिकः । इह वाक्याद् द्वितीया न संभवत्यप्रातिपदिकत्वात् । तेन तच्छब्देन कर्मभात्रं निर्दिश्यते । तच्च वाक्यार्थरूपमित्याहुः ॥—ऐच् न स्यादिति ॥ 'न य्वाभ्याम्-' इति प्राप्त ऐजागमोऽनेन निषिध्यते । 'न कर्म-' इत्यतो नञनुवर्तनादिति भावः ॥—स्वापतेयमिति । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ्' स्वशब्दस्य द्वारादित्वादेजागमस्य प्राप्तिः । द्वारादिफलं तु स्वस्येदं सौवमिति ज्ञेयम् ॥—आहाविति । उपसंख्यानमित्यनुषज्यते । आहेति पदे एकदेशस्य प्रकृतिभागस्यागन्तुकेनेकारेण आहावित्यनुकरणम् ॥—प्राभूतिक इति क्रियाविशेषणादृक्त्वरि प्रत्ययः ॥—तेन दीव्यति—॥ इह कालपुरुषसंख्या न विवक्षिताः । तेनाक्षैरदेवीत् देविष्यति वा आक्षिक इति भवति । एवमक्षैर्देविष्यति देविष्यामि वा आक्षिकः, दीव्यन्ति दीव्यथ दीव्यामो वा आक्षिकाः । कारकं तु विवक्षितमेव 'जयति, जितम्' इति कर्तृकर्मणोः पृथगुपादानात् । तेनाक्षैर्द्यूतः, अक्षैः खातः, इति कर्मोद्यर्थे आक्षिक इति न भवति ॥—अभ्येति । 'अभिः स्त्री काष्ठकुद्दालः' इत्यमरः ॥—संस्कृतम्—॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥—बाहुकेति ॥ सूत्रे षकारः सांहितिको, न त्वनुबन्ध इति न डीष् । तथा च 'आकर्षात् पर्पादेः' इत्यादिहोक्वार्तिकं पितृविवेचनाय प्रकरणान्ते पठिष्यति ॥—निकपोपल इति । सुवर्णपरीक्षार्थः ॥—पाठान्तरमिति ॥ एतच्च भवादौ 'कषखष-' इत्यादिदण्डके 'आकर्षात् छल्' इति माधवेनोपन्यस्तम् । किं तु 'आकर्षात्पर्पादेः' इति वार्तिकस्याननुगुणम् । तत्र हि नीरेफपाठे वृत्तासंगतिप्रसङ्गात् ॥—पर्प इति । 'पर्प गतौ' । 'हलश्च' इति करणे घञ् ॥ इहान्तर्गणसूत्रं 'पादः पच' इति । पादाभ्यां चरति

१ पुष्पाणीति—भाष्ये तु मूलानीति पाठः । २ माशब्दादिभ्य इति—'आहौ प्रभूतादिभ्यः' इति वार्तिकारम्भसामर्थ्याद्वाक्यादयं प्रत्ययविधिरिति बोध्यम् । ३ स्वपतौ इति—स्वागतादिगणे स्वपतिशब्दपाठो मन्दप्रयोजनः, 'स्वशब्दादेश्चात्स्वप्राप्त्याभ्याययोरेवेति नियमेन स्वराज्यादाविवात्राप्यैचोऽप्राप्तेः । ४ संस्कृतमिति—यत्र वक्तव्यं भवति संस्कृतम् ।

११०। पर्पेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पद्मवक्ष्मिन् न पर्पः । अधिकः । रधिकः । ॥ श्वगणादृञ् ॥ १११। चाट् ठन् । ॥ श्वादेरिञि ॥ ७। ३। ८। ऐच् न । श्वमन्त्रस्यापत्यं श्वान्मिः । श्वादेरिञ् । तदादिविधौ चेदमेव-
ज्ञापकम् ॥ ॥ इकारादाविति वाच्यम् ॥ श्वगणेन चरति श्वगणिकः । श्वगणिकी । श्वगणिकः । श्वगणिकी ।
॥ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ७। ३। १९। श्वादेरङ्स्य पदशब्दान्तस्यैजा । श्वापदस्येदं श्वापदम् । शौवापदम् ।
॥ वेतनादिभ्यो जीवति ॥ ११। १२। वेतनेन जीवति वेतनिकः । धानुष्कः । ॥ वस्त्रक्रयविक्रयादृञ् ॥ ११। १३।
वस्त्रेन मूल्येन जीवति वस्त्रिकः । क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ।
॥ आयुधाच्छ च ॥ ११। १४। चाट् ठन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयुधिकः । ॥ हरन्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ ११। १५।
उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः । ॥ भस्त्रादिभ्यः ॥ ११। १६। भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । पिन्वान्डीप् । भस्त्रिकी ।
॥ विभाषा विवधात् ॥ ११। १७। विवधेन हरति विवधिकः । पञ्चे ठक् । वैवधिकः । एकदेशविकृतस्यानन्य-
त्वाद्दीवधादपि ठन् । वीवधिकः । वीवधिकी । विवधवीवधशब्दौ उभयतो वृद्धशिक्ये स्तन्ववाह्ये काष्ठे वर्तते ।
॥ अण् कुटिलिकायाः ॥ ११। १८। कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्मरूपकरणभूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति ।
मृगानङ्गारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्मरश्च । ॥ निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः ॥ ११। १९। अक्षयूतेन निर्वृत्तमाक्षय-
तिकं वैरम् । ॥ त्रेर्मन्त्रित्यम् ॥ ११। २०। त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्ताशिर्वृत्तेऽर्थे मन्त्रित्यम् । कृत्या निर्वृत्तं
कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् ॥ ॥ भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः ॥ पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । त्यागिमम् । ॥ अपमि-
त्ययाचिताभ्यां ककनौ ॥ ११। २१। अपमित्येति ल्यबन्तम् । अपमित्य निर्वृत्तं आपमित्यकम् । याचितेन निर्वृत्तं
याचितकम् । ॥ संसृष्टे ॥ ११। २२। दध्ना संसृष्टं दाधिकम् । ॥ चूर्णादिनिः ॥ ११। २३। चूर्णैः संसृष्टाश्चिन्तो-
ऽप्याः । ॥ लवणालुक् ॥ ११। २४। लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् । ॥ मुद्रादण् ॥ ११। २५।
मौद्र ओदनः । ॥ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ ११। २६। ठक् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । ॥ ओजःसहोऽम्भस्ता
वर्तते ॥ ११। २७। ओजसा वर्तते औजसिकः दूरः । माहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः । ॥ तत्प्रत्यनुपूर्वमी-

पदिकः ॥ यत्तु वार्तिकं 'पद्माव इके चरतादुपसंख्यानम्' इति सोऽस्यैव प्रपञ्चः ॥ पर्पे, अश्च, अश्वत्थ, रथ, जाल, न्याय, ब्याल,
पादः पत् ॥—श्वगणादृञ् ॥ ठकोऽपवादः ॥—एतदेव ज्ञापकमिति ॥ द्वारादिगणे श्वशब्दः पठ्यते, न तु श्व-
भ्रक्ष श्वदंष्ट्रेत्यादिस्था च 'श्वादेरिञि' इति निषेधसूत्रमेव व्यर्थं सद्द्वारादिषु तदादिविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ फलं तु द्वारपाल-
स्यायं दौवरपाल इत्यादावैजागमस्य प्रवृत्तिः ॥—इकारादाविति । सूत्रे इजिजपनीय इकारादाविति पठनीयमित्यर्थः । अन्ये
तु इजीति स्थाने इतीति पठनीयम् । तथा चाङ्गाक्षितप्रत्ययस्य विशेष्यत्वात् 'यस्मिन्विधित्वादाँ' इत्यनेन इकारादिलभ्यते
इत्याह—श्वगणिकीति । ठनः पितृवान्डीप् ॥—श्वापदस्येति । 'अन्येषामपि इदयते' इति दीर्घः ॥—धानुष्क
इति । वेतनादिगणे धनुर्दण्डेति पठ्यते तच्च संघातविगृहीतार्थम् । तथा च धानुर्दण्डिकः, दाण्डिक इत्यप्युदाहार्यम् ॥—
आयुधाच्छ च ॥ आयुधयन्ते अनेनेति आयुधं 'धवर्थे कविधानम्' इति कः ॥—हरन्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ एभ्यस्तृ-
तीयान्तेभ्यश्च स्यादुपादत्ते नयति वेत्यर्थः ॥ उत्सङ्ग, उडुप, उत्थित, पिटक, पिठाक ॥—भस्त्रादिभ्यः ॥ भस्त्रा
चर्मविकारः । शीर्षभारशब्दोऽत्र पठ्यते निपातनाच्छीर्षभावः सप्तमीसमासश्च, 'तत्पुरुषे कृतिः' इति वा अलुक् । पङ्क्ति-
शीर्षभारः ॥—एकदेशविकृतस्येति ॥ 'वीवधाचेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं न्यायसिद्धार्थकथनपरमिति भावः ॥
वृत्तिकृत्तु सूत्रे विवधशब्दं प्रक्षिप्य 'विभाषा विवधवीवधात्' इति पपाठ ॥—त्रैर्मन्त्रित्यम् ॥ नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्येण प्रयोगं
वारयितुम् । अत एव लौकिके विग्रहवाक्ये क्तिनादीनां प्रयोगो, न तु केः, तदाह—कृत्या निर्वृत्तमिति । एवमग्रेऽपि
पाकेन निर्वृत्तमिति विग्रहो बोध्यः । संख्यावाची त्रिशब्दो नेह गृह्यते, प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् 'णिजां त्रया-
णाम्' इति लिङ्गाच्च । ननु नित्यग्रहणेन निर्वृत्तार्थविवक्षायां मपं विना त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगनिवारणेऽपि तदविवक्षायां
तस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगो दुर्वार इति चेत् । न । नित्यमिति योगं विभज्य तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव स्वातन्त्र्यवार-
णात् ॥—इमविति । एवं च मप् न कर्तव्यः । तथा हि 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' । ततः 'त्रेः' पूर्वेण सिद्धे नियमा-
र्थसिद्धे त्रिप्रत्ययान्त इमविविषय एवेति । तेन त्रिप्रत्ययान्तप्रयोगो निवर्तितः । ततो 'नित्यम्' अनेन निर्वृत्तार्थविवक्षा-
यामपि न्यन्तस्य स्वातन्त्र्यं वार्यते । एवं च संख्यावाचित्रिशब्दस्य ग्रहणशङ्कैव नास्ति, भावप्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तेः । स्वरेऽपि
विशेषो नास्ति, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण इमप इकारस्योदात्तत्वात् ॥—अपमित्येति ॥ 'उदीचां माडः' इति क्त्वाप्रत्यये
अपेक्षनेन सह गतिसमासः क्लो ल्यप् । 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' इति इत्वम् 'ह्रस्वस्य' इति छक् । ल्यबन्तादस्मात्तृतीया-
न्तात्प्रत्ययो न भवति, किं तु वचनात्प्रथमान्तादेवेति बोध्यम् ॥—व्यञ्जनैरुप—॥ व्यज्यते अनेन ओदनादिरस इति
व्यञ्जनं तद्वाचिभ्यः उपसिक्त इत्यर्थे ठक् स्यात् ॥—तत्प्रत्यनु—॥ वृत्तेरकर्मकत्वात्कथं तस्य द्वितीयान्तेन प्रतीपमित्या-

पलोमकूलम् । ४।४।२८। द्वितीयान्तादस्माद्वर्तत इत्यसिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेषणत्वाद्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः । ॥ परिमुखं च । ४।४।२९। परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात्पारिपाश्विकः । ॥ प्रयच्छति गर्ह्यम् । ४।४।३०। द्विगुणार्थं द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥ ॥ वृद्धेर्वृधुपिभावो वक्तव्यः ॥ वार्धुपिकः । ॥ कुसीददशैकादशात् घृ-
न्ष्टुचौ । ४।४।३१। गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत्प्रयच्छति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एकादशार्थादेकादश ते च ते वस्तुतो दश चेति विग्रहेऽन्कारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्ण एवेहापि तद्धितार्थः । ॥ उञ्छति । ४।४।३२। बदराण्युञ्छति बादरिकः । ॥ रक्षति । ४।४।३३। समाजं रक्षति सामाजिकः । ॥ शब्दददुर्ं करोति । ४।४।३४। शब्दं करोति शाब्दिकः । दार्दुरिकः । ॥ पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । ४।४।३५। स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम् । मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुनिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः । ॥ परिपन्थं च तिष्ठति । ४।४।३६। अस्माद्विती-
यान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् । पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः । परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः । ॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति । ४।४।३७। दण्डाकारो माथः पन्थाः दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति दण्डमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः । ॥ आक्रन्ददृष्ट्वा । ४।४।३८। अस्मादृज् स्याच्चादृक् धावती-
त्यर्थे । आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः । ॥ पदोत्तरपदं गृह्णाति । ४।४।३९। पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । ॥ प्रतिकण्ठार्थललामं च । ४।४।४०। एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः । ॥ धर्मं चरति । ४।४।४१। धार्मिकः ॥ ॥ अधर्माच्चेति वक्त-

दिना संवन्ध इत्याशङ्क्यामाह—क्रियाविशेषणत्वादिति ॥—प्रतीपमिति । प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ‘ऋक्पूः’ इत्यकारः समासान्तः । ‘स्वान्तस्वसंगेभ्यः’ इति ईलम् । व्युत्पत्तिमात्रमिदम् । प्रतिकूलानुकूलपर्याया हीमे रुढिशब्दाः ॥—आन्वीपिक इति ॥ अन्वीपमित्यत्र ‘ऊदनोदंशे’ इत्युलं तु न भवत्यदेशत्वात् ॥—परिमुखमिति । ‘अपपरी वर्जने’ इति परेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां ‘पञ्चम्यपाडपरिभिः’ इति पञ्चमी, ‘अपपरिबहिरन्ववः पञ्चम्या’ इत्यव्ययी-
भावः । ततश्च । स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः सेवको वर्तते स पारिमुखिकः ॥ यदा तु सर्वतोभावे परिशब्दः प्रादि-
समासश्च, तदा यतो यतः स्वामिनो मुखं ततस्ततो यो वर्तते स एमुच्यते । एवं पारिपाश्विकोऽप्यर्थद्वये बोध्यः ॥—
प्रयच्छति ॥ द्वितीयान्तात्प्रयच्छत्यर्थे ढक् स्यात् यत्प्रयच्छति गर्ह्यं चेत्तत् ॥—द्विगुणार्थं द्विगुणमिति । तादर्थ्या-
त्ताच्छब्दमिति भावः ॥ बहुवृद्धयुद्देश्यकदानकर्मतयास्य द्रव्यस्य गर्ह्यत्वम् ॥—वार्धुपिक इति । वृद्धार्था वृद्धिः, तां प्रयच्छतीति विग्रहः ॥ अथ कथं ‘वृद्धाजीवश्च वार्धुपिः’ इत्यमरः । ठक्संनिधेयोनैव वृधुपिभावस्वीकारात् । अत्राहुः—
निरङ्कुशः कवय इति ॥ गर्ह्यमिति किम् । द्विगुणं त्रिगुणं वा वृद्धिं प्रयच्छत्यधमर्ण इत्यर्थे द्वैगुणिक इत्यादि माभूत् ॥—
निपात्यते इति ॥ अत एव व्याख्यातुप्रयोगोऽप्युपपद्यत इत्याशयेनोदाहरति—दशैकादशानिति । ‘संख्याया अल्पी-
यस्याः’ इति पूर्वनिपातः ॥—उत्तमर्ण एवेति । दश दत्त्वा एकादश गृह्णातीति तस्यैव गर्ह्यत्वादिति भावः ॥—उ-
ञ्छति ॥ भूमौ पतितस्यैकैकस्योपादानमुञ्छः ॥—सामाजिक इति । समजन्ति अस्मिन्निति समाजः समूहः ॥—शब्दं
करोतीति ॥ प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः । अभिधानस्वभाव्यात् व्युत्पादन एवायं प्रत्ययः । नेह शब्दं क-
रोति बर्बरः खरो वा ॥—दार्दुरिक इति । कुलालः वाद्यभाण्डवाचीह ददुरशब्दः ॥—मात्स्यिक इति ॥ ‘म-
त्स्यस्य ड्याम्’ इति परिगणनात् ‘सूर्यतिष्या’ इति यलोपाभावः ॥—हारिणिक इति ॥ नन्विदं पर्यायस्योदाहरणं न
भवति हरिणस्य मृगविशेषत्वात्तथा चात्र पर्यायस्योदाहरणं किमिति न प्रदर्शितमिति चेत् । अत्राहुः । आरण्यकचतु-
ष्पास्तु हरिणे च मृगशब्दो वर्तते । यदा हरिणवाची मृगशब्दः, तदा मृगपर्यायस्योदाहरणं भवत्येवेति ॥—परिप—॥
परिमुखवदयमव्ययीभावस्तत्पुरुषो वा क्रियाविशेषत्वात्तिष्ठतेरकर्मकत्वेऽपि परिपन्थस्य कर्मत्वमस्त्येवेत्याह—द्वितीयान्ता-
दिति ॥ चकारो भिन्नकर्मः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोतीत्याह—तिष्ठति हन्ति चेति ॥—माथ इति ॥ मथ्यते गन्तृभिरिति
माथः ‘मथे विलोडने’ । कर्मणि धञ् ॥—पदोत्तरपदम्—॥ पदशब्द उत्तरपदं यस्य तत्पदोत्तरपदम् । पदान्तमिति तु
नोक्तम्, बहुचूर्वाणाम् भूदिति ॥—प्रतिकण्ठमिति ॥ कण्ठं कण्ठं प्रतीति यथार्थेऽव्ययीभावः ‘लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये’
इत्यनेन वा । यस्तु प्रतिगतः कण्ठं प्रतिकण्ठ इति प्रादिसमासः, तस्येह न ग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ॥—धर्मं चरति ॥

१ क्रियाविशेषणत्वादिति—अकर्मकधातुस्थलेऽपि फलव्यापारयोर्धार्तत्वेन फलसामानाधिकरण्याद्वितीयेति भावः । २ द्विगु-
णार्थमिति—औपचारिकादेवायं प्रत्ययः, अभिधानस्वभावात् । ३ निपात्यते इति—‘संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः’ इति नात्किं
तु अव्ययादावेति भावः ।

व्यम् ॥ आधर्मिकः । ॥ प्रतिपथमेति उच्च ॥ १४१४२२ ॥ प्रतिपथमेति प्रतिपथिकः । ॥ समवायान्समवेति । १४१४२३ ॥ सामवायिकः । सामूहिकः । ॥ परिपदो ण्यः ॥ १४१४२४ ॥ परिपदं न्मवेति परिपद्यः । ॥ सेनाया वा ॥ १४१४२५ ॥ ण्यः स्यात्पक्षे ठक् । सैन्याः । सैनिकाः । ॥ संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यां पश्यति ॥ १४१४२६ ॥ ललाटे पश्यति लाकाटिकः सेवकः । कुक्कुटीशब्देन तत्पाताहः स्वल्पदेशो लक्ष्यते ॥ कौकुटिको भिक्षुः । ॥ तस्य धर्म्यम् । १४१४२७ ॥ आपणस्य धर्म्यमापणिकम् । ॥ अञ् महिष्यादिभ्यः ॥ १४१४२८ ॥ महिष्या धर्म्यं माहिषम् । यात्रमानम् । ॥ ऋतोऽञ् ॥ १४१४२९ ॥ यातुर्धर्म्यं यात्रम् ॥ ॥ नराच्चेति वक्तव्यम् ॥ नरस्य धर्म्या नारी ॥ ॥ विशसितुर्नि-
दलोपश्चाच्च वक्तव्यः ॥ विशसितुर्धर्म्यं वैशाखम् ॥ ॥ विभाजयितुर्निदलोपश्चाच्च वाच्यः ॥ विभाजयितु-
र्धर्म्यं वैभाजित्रम् । ॥ अवक्रयः ॥ १४१४५० ॥ पृथयन्ताट्ठक् स्यादवक्रयेऽर्थे । आपणस्यावक्रय आपणिकः । राजप्राह्मं
द्रव्यमवक्रयः । ॥ तदस्य पण्यम् ॥ १४१४५१ ॥ अपूपाः पण्यमस्य आपूषिकः । ॥ लवणादृञ् ॥ १४१४५२ ॥ लाव-
णिकः । ॥ किसरादिभ्यः ण् ॥ १४१४५३ ॥ किसरं पण्यमस्य किमरिकः । पिन्वाण्डीप । किमरिकी । किमर,
शीर, नलद, इत्यादि । किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः । ॥ शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ १४१४५४ ॥
ष्टन्यान् पक्षे ठक् । शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शालालुकी । शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः । ॥ शि-
ल्पम् ॥ १४१४५५ ॥ मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । ॥ मङ्गुकझझरादन्यतरस्याम् ॥ १४१४५६ ॥ मङ्गुकवादनं
शिल्पमस्य माङ्गुकः । माङ्गुकिः । झझरः । झझरिकः । ॥ प्रहरणम् ॥ १४१४५७ ॥ तदस्तेत्येव । भक्तिः प्रहरण-
मस्य आसिकः । धानुष्कः । ॥ परश्वधादृञ् ॥ १४१४५८ ॥ पारश्वधिकः । ॥ शक्तियष्टोरीकक् ॥ १४१४५९ ॥
शक्तीकः । याष्टीकः । ॥ अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः ॥ १४१४६० ॥ तदस्तेत्येव । अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य
स आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः । ॥ शीलम् ॥ १४१४६१ ॥ अपूप-
क्षणं शीलमस्य आपूषिकः । ॥ छत्रादिभ्यो णः ॥ १४१४६२ ॥ गुरोर्दोषाणामावर्गं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः ।
॥ कर्मस्ताच्छील्ये ॥ १४१४६३ ॥ कर्म इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः कर्मणः । नन्तद्धिन इत्येव
सिद्धे अण्कार्यं ताच्छीलिके णेऽपि । तेन चौरौ तापसीत्यादि सिद्धम् । ताच्छील्ये किम् । कर्मणः । ॥ कर्माध्ययने

चरतिरिहासेवायां, न लतुष्ठानमात्रे । तेन दैववशाद्धर्मे प्रवृत्तो धार्मिक इति नोच्यते । आसेवा हि स्वारत्तिकी
प्रवृत्तिः । एवं दैववशाद्धर्मे प्रवृत्तो यः सद्वृत्त अधार्मिक इति नोच्यते ॥—प्रतिपथमिति बोध्यायानाभिमुख्ये वा अ-
व्ययीभावः । ‘ऋक्पूः—’ इति समासान्तः ॥—समवायान्—॥ समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्टक् स्यान्ममवर्ताल्यर्थे ॥
इह समवपूर्वस्वेषोर्थः प्रविश्यैकदेशीभवनम् । तत्र गुणभूतप्रवेशापेक्षया समवायानिति द्वितीयान्तिदेशः विशेष्यापेक्षया तु
लोके सप्तमी प्रायेण प्रयुज्यते ‘कुरुक्षेत्रे समवेताः’ इति यथा । ‘एत्येधति—’ इति वृद्धिरिह न भवति, एजादिन्वाभावात् ॥
—सैन्याः सैनिका इति ॥ द्वितीयान्ताण्यठकौ ॥ यत्तु ‘सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते’ इति निघण्टुपुक्तं
तत्फलितार्थकथनपरं बोध्यम् ॥—संज्ञायाम् ॥ ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां द्वितीया । ताभ्यां पश्यन्तल्यर्थे ठक् स्यात्सम्बन्ध-
ज्ञानं संज्ञा प्रसिद्धिस्तस्याः प्रसिद्धविषयभूतेर्थे इत्यर्थः ॥—लालाटिक इति । दूरे स्थित्वा प्रभोललाटे पश्यति न तु का-
यैषूपतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ‘लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः’ ॥—कौकुटिको भिक्षुरिति । संन्यासी हि पाद-
विक्षेपपर्याप्तदेशपर्यन्तमेव चक्षुः संयम्य गच्छतीति भावः ॥—धर्म्यमिति ॥ धर्मादनपेतं धर्म्यम् । ‘धर्मपथ्यर्थन्याया-
दनपेतं’ इति यत् ॥—अवक्रयः ॥ अवक्रोयते अनेनेति करणे ‘एरच्’ ॥—पण्यमिति ॥ पणितव्येर्थे ‘अवचपण्य-’
इति यदन्तो निपातितः ॥—शलालुक इति ॥ ‘इसुसुक्कान्तात्कः’ । ठक्पक्षे त्वादिवृद्धिः । शालालुकः ॥—मार्दङ्गिक
इति ॥ मृदङ्गशब्देन मृदङ्गवादनं लक्ष्यते । मुख्यार्थे तु प्रयोगो न भवति, ‘अनभिधानादिति भावः ॥ शिल्पं ॥ कौश-
लम् । तच्च मृदङ्गवादनविषयकम्, तेन मृदङ्गवादनविषयके मृदङ्गशब्दस्य लक्षणमिति निष्कर्षः ॥—प्रहरणम् । प्रहियते
अनेनेति प्रहरणमायुधम् ॥—धानुष्क इति । ‘इसुसुक्कान्तात्कः’ । ‘इणः पः’ इति विसर्गस्य यः ॥—परश्वधात् ॥
‘चाट्ठक् । ‘द्वयोः कुठारः खधितिः परशुश्च परश्वधः’ ॥—परलोक इति ॥ एतच्चाभिधानशक्तिस्वाभाव्यालक्ष्यते ॥—
आस्तिक इति । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ । यद्वा वचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातात् । नास्तीति निपाताख्यातसमुदायाच्च
प्रत्ययः ॥—दिष्टमिति । ‘दैवं दिष्टं भागधेयम्’ इत्यमरः ॥ ‘नालम्बते दैष्टिकताम्’ इति माघः ॥ प्रमाणानुगा मति-
दिष्टमिति प्राचोक्तिस्तूपेक्षया दिष्टशब्दस्य स्त्रीत्वे प्रमाणानुगमात्स्वीवाचकत्वे चोक्तकोशविरोधादिति दिक् ॥—छत्रादिभ्यो
णः ॥ ‘छत्रादिभ्योण्’ इत्येव सुवचमिति ‘कर्मस्ताच्छील्ये’ इति सूत्रे कैयटः ॥—ताच्छील्ये णे इति ॥ कर्मनशब्दस्य
छत्रादित्वादिति भावः ॥—चौरीत्यादि । चुरा शीलमस्याः, तपः शीलमस्या इति विग्रहे णप्रत्यये सति तदन्तान्डीप्

१ पण्यमिति—विक्रयाय हृदे प्रसारितम् । २ किसरादिभ्य इति—तल्लव्यमध्यपाठो वृत्तौ । ३ शक्तीक इति—
ईककि दीर्घोच्चारणं स्पष्टार्थम् ।

वृत्तम् । १४।४।६३। प्रथमान्तात्पष्ठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चैत्रथमान्तात्स्यार्थः । ऐकान्यिकः । य-
स्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरितोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं सः । ॥ बह्वचपूर्वपदादृञ् । १४।४।६४।
प्राग्विपये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः । ॥ हितं
भक्षाः । १४।४।६५। अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः । ॥ तदस्मै दीयते नियुक्तम् । १४।४।६६। अग्रभोजनं नि-
यतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः । ॥ श्राणामांसौदनाट्टिठन् । १४।४।६७। श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै श्राणिकः ।
श्राणिकी । मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मासौदनिकः । मांसिकः । ओदनिकः । ॥ भक्तादणन्यतर-
स्याम् । १४।४।६८। पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः । भाक्तिकः । ॥ तत्र नियुक्तः । १४।४।६९। आकरे
नियुक्त आकरिकः । ॥ अगारान्तादृन् । १४।४।७०। देवागारे नियुक्तो देवागारिकः । ॥ अध्यायिन्यदेशकालात्
। १४।४।७१। निपिद्वदेशकालवाचकादृक् स्यादध्येतरि । श्मशानेऽधीते श्माशानिकः । चातुर्देश्यामधीते चातुर्देशिकः ।
॥ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति । १४।४।७२। तत्रेत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकः । वंशा
वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनस्तस्मिन्देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः ।
सांस्थानिकः । ॥ निकटे वसति । १४।४।७३। नैकटिको भिक्षुः । ॥ आवसथात् छल् । १४।४।७४। आवसथे
वसति आवसथिकः । पित्वान्डीप् । आवसथिकी । आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च । आवसथात्किंसरादेः पितः
पठेते ठगधिकारे ॥ १ ॥ पठिति सूत्रपट्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ॥ इति ठकोऽवधिः समाप्तः ॥

तद्धितेषु प्राग्घितीयाः ॥

॥ प्राग्घिताद्यत् । १४।४।७५। तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते । ॥ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । १४।४।७६।
रथं वहति रथ्यः । रथ्युगः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्ग्यः । ॥ धुरो
यङ्कौ । १४।४।७७। हलि चेति दीर्घे प्राप्ते । ॥ न भकुर्छुराम् । १४।४।७९। भस्य कुर्छुरोश्चोपधाया दीर्घो न स्यात् ।
धुर्यः । धौरयः । ॥ खः सर्वधुरात् । १४।४।७८। सर्वधुरां वहतीति सर्वधुरीणः । ॥ एकधुराद्भुक्च । १४।४।७९।
एकधुरां वहति एकधुरीणः । एकधुरः । ॥ शकटादण् । १४।४।८०। शकटं वहति शाकटो गौः । ॥ हलसीरादृक्

सिध्यतीत्यर्थः ॥—**कर्माध्यय**—॥ ‘तदस्य-’ इत्यनुवर्तते, ठगिहाधिक्रियत एव तदाह—**प्रथमान्तादित्यादि** ॥—
ऐकान्यिक इति । एकमन्यदिति विगृह्य ‘तद्वितार्थ-’ इति समासः, ततश्च । एवं द्वैयन्यिकः त्रैयन्यिक इत्युदाहार्यम् ।
इह तु वृद्धिं बाधित्वा ‘न ध्वाभ्याम्-’ इत्यैच् ॥—**हितं भक्षाः** ॥ ‘अस्य’ इति प्रकृतमपीह हितयोगाच्चतुर्थ्या विपरि-
णम्यते, ‘तदस्मै-’ इत्यस्यापकर्षो वेलाशयेनाह—**अपूपभक्षणं हितमस्मा** इति । अपूपशब्दस्तद्भक्षणे लाक्षणिक इति
भावः ॥—**श्राणा**—॥ ‘यवागूष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा’ इत्यमरः ॥—**टिठिति** । इकार उच्चारणार्थः ।
दो ङीवर्थः ॥—**संघातविगृहीतार्थमिति** ॥ ओदनिक इत्यत्र हि वृद्धिनिवारणाय टिठन्नारब्धः । अन्यथा लाघवाद्-
जमेव ब्रूयादिति भावः ॥—**आकरिक** इति । ‘खनिः ख्रियामाकरः स्यात्’ इत्यमरः ॥—**अध्यायिन्य**—॥ अदेश-
कालात् किम् । काश्यामधीते, पूर्वाह्णे अधीते ॥—**कठिनान्त**—॥ प्रस्तारसंस्थानशब्दौ संनिवेशपर्यायविति बहवः ॥
प्रस्तारो यज्ञः ‘प्रेक्षो यज्ञे’ घञ् । संस्थानं संनिवेश इत्येके ॥—**नैकटिको भिक्षुरिति** ॥ संन्यासी हि ग्रामस्य निकटे
वसन् भिक्षार्थमेव ग्रामे प्रविशति, न तु तत्र वसतीति भावः ॥—**आवसथात्**—॥ लकरः स्वरार्थः । आवसन्त्यस्मि-
न्निवावसथः । ‘उपसर्गे वसः’ इत्यथप्रत्ययः ॥—**कुसीदसूत्रादिति** । ‘कुसीददशैकादशात्-’ इति सूत्रोपात्ताभ्यां प्रकृ-
तिभ्यामित्यर्थः । इह ‘नौ ह्यचछन्’ इत्यत्रेव येषां षकारः साहितिक इति संभाव्यते, तेषामेव गणने छ्वादेः षित्त्वमनार्थ-
मिति भ्रमः स्यादतः श्लोकवार्तिककारः षित्प्रत्ययान्सर्वानपि पर्यजीगणत् ॥ ॥ ठकोवधिः समाप्तः ॥

युग्य इति ॥ युगं रथाङ्गं वहतीत्यर्थः ॥—**प्रासङ्ग** इति । प्रासज्यते असाविति कर्मणि घञ् ॥—**धुरो**—॥ ‘धुरो
ढक् च’ इत्येव सुवचम् ॥—**नभ**—॥—**उपधाया** इति ॥ ‘उपधायां च’ इति ॥ पूर्वसूत्रादेतद्विपर्यय इति भावः ॥ उप-
धायां किम् । प्रतिदीनः । इह नान्तस्य भवत्वेऽपीकारस्यानुपधालान्निषेधो न प्रवर्तते ॥—**खः सर्वधुरात्** ॥ ‘सर्वधुरायाः’
इति वक्तव्ये नपुंसकनिर्देशः शब्दस्वरूपपेक्षया ‘बन्धुनि बहुव्रीहौ’ इतिवत् ॥—**सर्वधुरामिति** । ‘पूर्वकालैक-’ इति स-
मासः । ‘कृक्पूर्वधूः’ इति समासान्तोऽप्रत्ययः ॥—**एकधुराद्भुक् च** ॥ चात्खः । एवं च प्राकरणिकस्य यतो लृक्,
खस्य तु विधानसामर्थ्याच्छ्रवणमिति फलितं तदाह—**एकधुरीण** इत्यादि ॥—**शाकटो गौरिति** ॥ ननु ‘तत्स्वेदम्’

।४।४।८१। हलं वहति हालिकः । सैरिकः । ॥ संज्ञायां जन्या ।४।४।८२। जनी वधुः नां वहति प्रापयति जन्या । ॥ विध्यत्यधनुषा ।४।४।८३। द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यन्त्यान्त्र चेत्तत्र धनुः करणम् । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । ॥ धनगणं लब्धा ।४।४।८४। वृक्षन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः । ॥ अन्नाणः । ४।४।८५। अन्नं लब्धा आन्नः । ॥ वशं गतः ।४।४।८६। वश्यः परेच्छानुचारी । ॥ पदमस्मिन्द्वयम् ।४।४।८७। पद्यः कर्मसः । नातिशुष्क इत्यर्थः । ॥ मूलमस्यावर्हि ।४।४।८८। आवर्हणमावर्ह उपपाटनं नदस्यानीत्यावर्हि । मूलमावर्हि येषां ते मूल्या मुद्राः । ॥ संज्ञायां धेनुष्या ।४।४।८९। धेनुशब्दस्य पुगागमो यत् प्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् । धेनुष्या बन्धके स्थिता । ॥ गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ।४।४।९०। गृहपतियजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः । ॥ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमस्तमितसम्मितेषु ।४।४।९१। नावा तार्यं नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्रार्यं धर्म्यम् । विषेण वध्यो विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीत्वं क्षेत्रम् । तुलया सम्मितं तुल्यम् । ॥ धर्म-

इत्यणा सिद्धम् । यो हि शकटं वहति शकटस्यासौ भवति । अत्राहुः । आरम्भसामर्थ्यादत्र तदन्तविधिः । तेन द्वे शकटे वहति द्वैशकट इत्यत्र 'द्विगोर्लङ्गनपत्ये' इति प्राग्दीव्यतीयो लङ् न भवति, 'नस्येदम्' इत्यणि तु स्यादेव लुगिति ॥—**हलसीरात्**—॥ ननु 'तस्येदम्' इत्युपक्रमे हलसीरादृक् इति पठितम् । तथा च तेनैव शैपिकेण हालिकः सैरिक इति सिद्धौ किमनेनेति चेत् । सत्यम् । आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तविधिः । तेन न द्वैहलिको द्वैशैरिक इति भवति, शैपिके ठकि तु प्राग्दीव्यतीयो लङ् स्यात् ॥—जायते अस्यां गर्भे इति व्युत्पत्तिमाश्रित्य आह—**जनी वधुरिति** । 'जनिषसिभ्यामिण्' 'जनिवध्योश्च' इति न वृद्धिः । 'कृदिकारात्' इति झप् । यतोऽन्तेन मूत्रेण यति जन्या नातुर्वयस्या । सा हि विवाहादिषु वधू जामातृसमीपं प्रापयति ॥ कालिदासस्तु वध्वा यानवाहेष्वपि प्रायुङ्क्त—'यातेति जन्मानवदङ्कुमारी' इति । जनीं वहन्तीति जन्यास्तानित्यर्थः ॥—**पद्या** इति ॥ 'पद्यस्तदर्थे' इति पद्मावः ॥ अधनुषा क्रिम् । चोरं विध्यति । संभाव्यते हि चोरव्यधने धनुषः करणता । यदा तु धनुषेति प्रयुज्ये तदा नापेक्षत्वादेव न भवति । एवं च 'न चेत्तत्र धनुः करणम्' इत्यत्र 'संभाव्यते' इति शेषो बोध्यः ॥—**तृक्षन्तमिति** ॥ एवं च 'न लोका' इत्यादिना कृद्योगपछ्या निषेधात् 'धनगणम्' इति प्रयोगो निर्बाध इति भावः ॥—**वशं गतः** ॥ वशानं वश इच्छा । 'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' इत्यपू ॥—**मूलमस्यावर्हि** । प्रथमान्तादावर्हि इत्युपाधिकान्मूलशब्दादस्येति पद्यर्थे यस्यात् ॥—**आवर्ह** इति ॥ 'वृहू उद्यमने' दन्त्योष्वादिपरम्, न तु पवर्गादिः 'उद्वृह रक्षः सहमूलमेन्द्र' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥—**मूल्या मुद्रा** इति । मूलोत्पाटनं विना संग्रहीतुमशक्याः, मध्यतो ल्यमानेषु कोशस्था अपि यस्यामवस्थायां पतेयुस्तामवस्थां प्राप्ताः । सुष्ठु शुष्का इति यावत् ॥—**यप्रत्यय** इति ॥ तेन धेनुष्याशब्दोऽन्त उदात्तः । यति तु तित्स्वरः स्यादिति भावः ॥—**संज्ञायामिति** ॥ ऋणप्रत्यर्पणाय या धेनुर्दोहनार्थमुत्तमर्णाय दीयते तस्याः संज्ञेयम् ॥—**गार्हपत्य** इति । 'गृहपतिना' इति निर्देशादेव तृतीयान्तात्प्रत्ययः । 'संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तेराहवनीयादौ नातिप्रसङ्गः ॥—**नौवयोधर्म**—॥ नावादिभ्योऽष्टभ्यो यथासंख्यं तार्यादिष्वष्टस्येयं यस्यात् ॥ इह तार्यादियोगे यथासंभवं करणे कतेरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च तृतीया भवतीति सैवेह समर्थविभक्तिरर्थोऽभ्यते ॥ अत्र प्रथमं मूलान्तानां द्वन्द्वं कृत्वा द्वितीयमूलादिद्वन्द्वेन सह समाहारद्वन्द्वः मूलान्तानां द्वित्राणां वा मूलदीनामेव वा द्वन्द्वं कृत्वा नावादिषु द्वन्द्वः । तेन सारूप्याभावादेकशेषो न भवति ॥—**नावा तार्यमिति** । शक्यार्थे 'ऋहलोर्ण्यत्', करणे तृतीया ॥—**वयस्य** इति । 'त्रिगधो वयस्यः सवयाः' इत्यमरः । 'वयसा तुल्यः शत्रुः' इत्येवं तु न भवति संज्ञाधिकारात् ॥—**वध्य** इति । विषेण वध्यमर्हतीत्यर्थः । 'दण्डादिभ्यः' इति सूत्रेण वधशब्दादहोर्ध्वं यद्विधानात् ॥—**मूलेनानाम्यमिति** । मूलं नाम पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यम् । तेन स्वस्मादतिरिक्तं लाभार्थं यद्रव्यमात्मानं प्रति शेषीक्रियते आत्मन उपकारकं क्रियते तत् आनाम्यम् । आङ्पूर्वको नमिरभिभवे वर्तते तस्मात् 'पौरदुपधात्' इति यति प्राप्ते अत एव निपातनाण्यत्, तथा चानाम्यमभिभवनीयम् । आत्मानं प्रति शेषीकर्तव्यं स च लाभार्थो भाग एव । लोके तु यावता द्रव्येण पटादिकं विक्रीयते तत्रैव समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो, न तु मूलातिरिक्तभागमात्रे व्युत्पादितः । एवं च लाभमात्रे व्युत्पादितस्य मूल्यशब्दस्य तद्धिते संघाते निरुद्धलक्षणा बोध्या ॥—**सीतेति** । सीता हलाग्रं, संपूर्वादिणः क्तः । समितं निन्नोन्नतादिरहितं कृतमित्यर्थः । समीकृतमिति यावत् । 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविधिः । परमसीत्सम् । द्वान्यां सीताभ्यां समितमिति तद्धितार्थे समासस्ततो यत् । द्विसीत्सम् ॥—**तुलया संमितमिति** । संमितं परिच्छिन्नम् । रुढिशब्दोऽयं

पथ्यर्थन्यायादनपेते । १४।४।९२। धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् । ॥ छन्दसो निर्मिते । १४।४।९३। छन्दसा निर्मितं छन्दसम् । इच्छया कृतमित्यर्थः । ॥ उरसोणं च । १४।४।९४। चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुत्र औरसः । उरस्यः । ॥ हृदयस्य प्रियः । १४।४।९५। हृदो देशः । हृदयस्य हृद्रेखेति हृदादेशः । ॥ बन्धने कर्षो । १४।४।९६। हृदयशब्दात् पठ्यन्ताद्वन्धने यत्स्याद्वेदेऽभिधेये । हृदयस्य बन्धनं हृदो वशीकरण-मन्त्रः । ॥ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु । १४।४।९७। मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यम् । जनस्य जल्यो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः । ॥ तत्र साधुः । १४।४।९८। अग्रे साधुः अग्र्यः । सामसु साधुः सामन्यः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः शरण्यः । ॥ प्रतिजनादिभ्यः खञ् । १४।४।९९। प्रतिजनं साधुः प्रा-तिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः । वैश्वजनीनः । ॥ भक्ताण्यः । १४।४।१००। भक्ते साधवो भक्ताः शा-ल्यः । ॥ परिषदो ण्यः । १४।४।१०१। पारिषद्यः । परिषद इति योगविभागाण्योऽपि । पारिषदः । ॥ कथादि-भ्यष्टक् । १४।४।१०२। कथायां साधुः काथिकः । ॥ गुडादिभ्यष्टक् । १४।४।१०३। गुडे साधुर्गौडिक इक्षुः । सात्तुका यवाः । ॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ् । १४।४।१०४। पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिसत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः । स्वापतेयं धनम् । ॥ सभाया यः । १४।४।१०५। सभ्यः । ॥ समानतीर्थवासी । १४।४।१०७। साधुरिति निवृत्तम् ॥ वसतीति वासी । समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः । ॥ समानोदरे शयित-ओ चोदात्तः । १४।४।१०८। समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो आता । ॥ सोदराद्यः । १४।४।१०९। सो-दर्यः । अर्थः प्राग्वत् ॥ इति प्राग्वितीयाः ॥

‘संज्ञायाम्’ इत्यधिकारात् । अतएव ‘तुल्यम्’ इति सहशमात्रे प्रयुज्यते । न तुलायामाप्रहः कियते ॥—पथ्यमिति ॥ संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः, तेन शास्त्रीयात्पथोऽनपेतमेव पथ्यम् । न तु मार्गादनपेतश्चोरोऽपि ॥—छन्द—॥ ‘छदि संवरणे’ इति चुरादिश्छायापि वर्तते, धातूनामनेकार्थत्वात् । ततो घञि इच्छापर्यायश्छन्दःशब्दः प्रसिद्ध एव ‘स्वच्छ-न्दोच्छलदच्छकच्छ-’ इत्यादौ ॥ असुनि तु यः सान्तः सोऽत्र प्रकृतिस्तत्र निर्माणे इच्छायाः करणत्वात्सामर्थ्यात्तृतीया-न्तात्प्रत्ययः ॥—इच्छया कृतमिति । यद्यपि वेदे त्रिष्टुवादिषु च सान्तश्छन्दःशब्दोऽस्ति, तथापि इह न गृह्यते संज्ञा-धिकारात्, किं लिच्छापर्याय एव गृह्यते इति भावः ॥—पुत्र इति ॥ संज्ञाधिकारात्नेह । उरसा निर्मितं सुखम् ॥—हृदयस्य—॥ श्रीणातीति प्रियः ‘इगुपथ-’ इति कः । कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी, अलौकिके तद्धितप्रकृतिभागे तु वचनसाम-र्थ्यादेव ॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥—बन्धने—॥ बध्यतेऽनेनेति बन्धनः । करणे ल्युट् ॥—वशीकरणमन्त्र इति ॥ तेन हि परहृदयं वशीक्रियते । संज्ञाधिकाराद्वसिष्ठादावृषौ नायं यत् ॥—मत—॥—करणमिति । कर्मणि षष्ठी । कृतिः करणं, कियतेऽनेनेति वा करणमित्याशयेनाह—भावः साधनं वेति ॥ जल्पशब्दो भावसाधनः । कर्तरि षष्ठी ॥—हलस्येति । कर्षणं कर्षस्तद्योगात्कर्मणि षष्ठी । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि षष्ठी वा ॥ ‘रथसीता-’ इति तदन्त-विधिः । द्विहल्यः । त्रिहल्यः ॥—तत्र साधुः ॥ साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते । नोपकर्ता । तत्र हि परत्वात् ‘तस्मै हितम्’ इत्यनेन भाव्यम् । संज्ञाधिकारादुपकर्ता न गृह्यत इत्यन्ये ॥—प्रतिजनमिति ॥ ‘जनो जनः’ इति प्रति-जनम् । वीप्सायामव्ययीभावः । प्रतिजन, इदं युग, संयुग, पापकुल, परस्यकुल, अमुष्यकुल, सर्वजन, विश्वजन, पञ्च-जनम् ॥ ‘परस्यामुष्य’ षष्ठ्योर्विपातनादलुक् ॥—भक्त इति ॥ ‘मिस्सा स्त्री भक्तमन्थोऽन्नम्’ इत्यमरः ॥—गुडादिभ्य-ष्टक् ॥ गुड, कुल्माष, सक्तु, अपूप, माष, ओदन, इक्षु, वेणु, सङ्ग्राम, संघात, प्रवास, निवास, वृत् ॥—वसतिरिति । वसेश्चैत्यतिप्रत्ययः । स्वस्य पतिः स्वपतिराव्यस्तस्मिन्स्वापतेयम् ॥—सभाया यः ॥ यति तु तित्स्वरः स्यात् ‘कतु-र्भवत्युक्थ्यः’ इति यत् । न च ‘यतोनावः’ इत्याद्युदात्तता शङ्क्या । ‘यदुत्पत्तिवेलायां ब्र्यचकस्य यदन्तस्यादिशुदात्तः’ इति वेदभाष्ये स्थापितत्वात् ॥ पक्षान्तरे तु ‘नमः शष्पाय च फेन्याय च’ इत्यादिवदाद्युदात्तः स्यात् । एवं च व्याख्या-नाद्वयस्याप्यावश्यकत्वे लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्किञ्चिद्व्यत्ययेयमिति तत्त्वम् ॥—समानतीर्थे वासी ॥ निपातनाण्णिनिः, ग्रहादेराकृतिगणलान्दिप्रहीत्यनेन वा ॥—सतीर्थ्य इति ॥ ‘तीर्थे ये’ इति समानस्य सभावः । तरन्त्यनेनेति तीर्थ्य । ‘तरते-स्थक’ ॥—तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । योनौ जलावतारे च’ इति विश्वः ॥ इह त्वुपाध्यायवाचिन एव ग्रहणं नान्यस्य, संज्ञाधिकारात् ॥—शयितः स्थित इति ॥ शीघ्रातुः स्थित्यर्थे वर्तते । ‘जलाशयः’ ‘कुशेशयम्’ इति प्रयोगा-दिति भावः ॥—समानमुदरमिति । ‘पूर्वापरप्रथम-’ इत्यादिना तत्पुरुषः, ततो यत्, तित्स्वरापवाद ओकारस्यो-दात्तः ॥—सोदराद्यः ॥ ‘ओ चोदात्तः’ इति नावर्तते । ‘विभाषोदरे’ इति समानस्य सभावः । तत्र ‘तीर्थे ये’ इत्य-

१ धर्मादनपेतमिति—यदनुष्ठानं धर्ममनुवर्तत एव तदित्यर्थः । २ भक्ता इति—त्रिफलीकृता इत्यर्थः । ३ योगविभागा-दिति—सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रमिति भाष्यप्रयोगादिति भावः ।

तद्धितेषु छयतोरधिकारः ।

॥ प्राक् क्रीताच्छः ॥ ५।१।१। तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽप्रिक्रियते । ॥ उगवादिभ्यो यत् ॥ ५।१।२। प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्याच्छस्यापवादः । (ग) नाभि नभं च ॥ नभ्योऽक्षः । नभ्यनञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् । (ग) शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वम् । शून्यम् । शुन्यम् । (ग) ऊधसोऽनङ् च । ऊधन्यः । ॥ कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ५।१।३। यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायां किम् । कम्बलीया जर्गा । ॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ५।१।४। आमिक्ष्यं दधि । आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यान्पण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । ॥ तस्मै हितम् ॥ ५।१।५। वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक । शङ्कवे हितं शङ्कव्यं दाक । गन्धम् । हविष्यम् । ॥ शरीरावयवाद्यत् ॥ ५।१।६। ण्यम् । कण्वम् । नम् नामिकायाः ॥ नस्यन् । नाभ्यम् ।

तोऽनुवृत्तं, येइयेतद्विषयसप्तमी । तेन सोदर इत्यस्याद्यः प्रत्ययः ॥—प्राग्वदिति । ‘समानोदरे शयित इत्येवार्थः’ इत्यर्थः ॥ कथं तर्हि ‘अपन्थानं तु गच्छन्तं मोदरोऽपि विनुवति’ इति सुरारिरिति चेत् । अत्राहुः । सह समानमुदरं यस्य सोदरः । ‘वोपसर्जनस्य’ इति सहस्य सभावः । तस्य वैकल्पिकत्वात् ‘यत्र भ्रात्रा सहोदरः’ इत्याद्यपि सिद्धमिति ॥ इति प्राग्वितीयाः ॥ समासाश्चातुर्थिकाः ॥

प्राक् क्रीताच्छः—इत्यतः प्रागिति । इहाथोऽवधित्वेन गृह्यते, न तु प्रत्ययः प्रकृतिर्वा । तेनार्थो एवावधिमन्त इति प्राक्क्रीताद्येऽर्था हितादयस्तेष्वस्योपस्थानम् । अवधिसर्जातीया ह्यवधिमान् भवति । यथा ‘नासान्धः’ इति कालः प्रतीयते, ‘ग्रामात्पूर्वः’ इति देशः, ‘अलोऽन्यात्पूर्वः’ इत्येव । एवं च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुपयमानो यदादिः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं तत्कौण्डिन्यायेन बाधते । अन्यथा छस्य यदादेश्च संनिधानविशेषात्तद्व्यतिरिक्तमिव पर्यायः स्यात् । अतोऽत्रार्थोऽवधित्वेन गृह्यते ॥ ननु यदादिविषये छो न भविष्यति ‘विभाषा हविरपूपादिभ्यः’ इति विभाषाग्रहणाद्विज्ञात् । तथा च प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अवधिलिखीकारे न क्षतिः । उक्तज्ञापकेनोगवादिप्रभृतिभ्यश्छस्यातिप्रसङ्गनिरसनादिति चेत् । अत्राहुः । एव सति ‘छः’ इत्येवाधिकारोऽस्तु नार्थोऽवधिनिर्देशेन ॥ ‘प्राग्वतेष्टव’ इत्यादिके तु प्रकरणे नास्याधिकारः, अधिकारान्तरेणोपहृत्वात् ॥ स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमवधिनिर्देशः । अन्यथा प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति चेत् । तर्हि ‘विभाषा हवि-’ इत्यादिज्ञापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवादर्थ एवावधित्वेन निर्देष्टुमुचित इति ॥—उगवादिभ्यो—॥ उवर्णादिर्गवशब्दादेश्च यत्स्यादित्यर्थो न भवति, गवादिगणपाठात् ॥ गवाद्यन्तर्गणसूत्राण्यह—नाभि नभं चेति । नाभिश्चब्दो यतं लभते नभादेशं चेत्यर्थः ॥—नभ्योऽक्ष इति । रथाङ्गं सच्छिद्रं नाभिः । तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः । स च तदनुगुणत्वात्तस्मै हितः । अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः, तदपि स्नेहनत्वान्नाभये हितम् ॥—रथनाभावेवेति । शरीरावयवे तु नाभ्यमित्येव, परेण ‘शरीरावयवाद्यत्’ इत्यनेनास्य बाधादिति भावः ॥—शून्यमिति ॥ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपो न भवति, ‘ये चाभावकर्मणोः’ इति प्रकृतिभावस्तु दुर्लभः, संप्रसारणे पररूपे च कृते अनुरूपभावात् । दीर्घपक्षे तु तद्विधानसामर्थ्यादपि टिलोपाभावः सुपरिहरः ॥—नङ् चेति । चायत् । ‘नश्च’ इति सुवचमिति मनोरमा ॥ अन्ये लाहुः । ऊधन्यशब्दात् ‘तत्करोति तदाच्छे’ इति णिचि ‘णाविष्टवत्’ इति टिलोपे णिजन्तात्कर्तरि क्तिपि णिलोपयलोपो न भवति, ‘ये चाभावकर्मणोः’ इति दीर्घे ततः क्तिवन्तादाचारक्तिपि ऊधानते इत्यादावात्मनेपदार्थे नङो डित्करणभावश्चकमिति ॥—ऊधन्यमिति । ‘ये चा-’ इति प्रकृतिभावः ॥—कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्स्यात् । छस्यापवादः ॥—विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ गवादिषु हविःशब्दस्य पाठादिह हविर्विशेषाणां ग्रहणम्, नच गवादिष्वेव हविर्विशेषाणां ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम् । असंजातविरोधित्वेन तत्र स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् ॥—अपूप्यमिति । अपूपेभ्यो हितं चूर्णमित्यर्थः ॥ अपूप, तण्डुल, पृथुक, मुसल, कर्णवेष्टकेत्याद्यपूपादिगणे ‘अन्नविकारेभ्यश्च’ इति पठ्यते । अन्नविकारा अन्नप्रकारा अदनीयविशेषास्तेभ्यो यद्वा स्यादिति तदर्थः ॥ ओदन्या ओदनीयास्तण्डुलाः ॥ एवं चानेनैव गणसूत्रेण सिद्धे अपूपादीनां केषांचिद्गणे पाठः प्रपञ्चार्थः ॥ ‘हविरपूपादिभ्यो विभाषया उगवादिभ्यो यत्पूर्वविप्रतिषेधेन’ सक्तव्या धानाः, चरव्यास्तण्डुलाः । चरुर्नाम हविरिति काशिका ॥ स्थालीवचनस्य चरशब्दस्य तत्रत्ये हविषि उपचाराद्वृत्तिरिति कैयटादयः ॥—नस्यमिति ॥ नासिकायै हितम् । ‘नासिकायां भवम्’ इति विग्रहे तु ‘शरीरावयवाद्यत्’ इति यत् । नस्यम् । तस्युदाहरणं नस्तः ‘अपादाने चाहीयरुहोः’ इति तसिः । क्षुद्रे तु नासिकायाः क्षुद्रो नःक्षुद्रः । ‘सुप्सुपा’ इति समासः ॥—नाभ्यमिति । ‘नाभि नभं च’ इति नभादेशो रथनाभावेव प्रवर्तते । तस्य गवा-

१ हविष्यमिति—हविःशब्दो गवादिः, ‘विभाषा हविरपूपादिभ्यः’ इत्यत्र तु हविर्विशेषवाचकानां ग्रहणं बोध्यम् ।

॥ ये च तद्धिते । ६।१।६१। यादौ तद्धिते परे शिरश्शब्दस्य शीर्षज्ञादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धिते किम् । शिर इच्छति शिरस्यति ॥ ॥ वा केशेषु ॥ शीर्षण्याः शिरस्या वा केशाः ॥ ॥ अचि शीर्ष इति वाच्यम् ॥ अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरस इदं स्थूलशीर्षम् । ॥ खलयवमापतिलवृषब्रह्मणश्च । ५।१।७। खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माप्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चाद्रथ्या । ॥ अजाविभ्यां थ्यन् । ५।१।८। आजथ्या यूथिः । अविथ्या । ॥ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्त्वः । ५।१।९। ॥ आत्माध्वानौ खे । ६।१। १६९। एतौ खे प्रकृत्या मत्तः । आत्मने हितमात्मनीयम् । विश्वजननीयम् ॥ ॥ कर्मधारयादेवेत्यते ॥ पष्ठीतत्पुरुषाद्ब्रह्महीश्च छ एव । विश्वजनीयम् ॥ ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ पञ्चजनीयम् ॥ ॥ सर्वजनादुप खञ्च ॥ सार्वजनिकः । सर्वजनीयः ॥ ॥ महाजनादुप ॥ माहाजनिकः । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीणः । (ग) आचार्यादणत्वं च ॥ आचार्यभोगीनः । ॥ सर्वपुरुषाभ्यां णटञौ । ५।१।१०॥ ॥ सर्वाणो वेति वक्तव्यम् । सर्वस्मै हितं सार्वम् । सर्वायञ् ॥ ॥ पुरुषाद्वधविकारसमूहेतेनकृतेषु ॥ भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्येदमित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् इत्यजि प्राप्ते । समूहेऽप्यणि प्राप्ते । एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृत्ता इवेति माधः । तेन कृते ग्रन्थेऽणि प्राप्ते । अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः । ॥ माणवचरकाभ्यां खञ् । ५।१।११। माणवाय हितं माणवीयम् । चारकीणम् ।

दियता संनियोगशिष्टत्वादिति भावः ॥—‘शीर्षेच्छन्दसि’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—शीर्षज्ञादेश इति ॥—शीर्षण्य इति । ‘ये चाभावः’ इति प्रकृतिभावः ॥—शिरस्यतीति । ‘नः कथे’ इति नियमेन पदत्वाभावादुत्ताभावः ॥—खलयव—॥ अत्र वृषशब्दोऽकारान्तो गृह्यते । न नकारान्तः । अन्यथा ह्यसंदेहार्थं नलोपमकृत्वं निर्दिशेत् । ‘आत्मन्विश्वजन-’ इति-वत् । वृषाय हितं वृष्यम् । नान्ताद्यति तु वृष्यमिति स्यात् ॥—ब्रह्मण्यमिति । ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणपर्यायः । प्रकृति-भावस्तु ‘ये चा-’ इत्यनेन पूर्ववत् । इह वृषन्शब्दाद्ब्रह्मणशब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति । छोऽप्यनभिधानान्नेत्याकरः । तेन वृष्णे हितं ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव ॥—चाद्रथ्येति । गवादिषु रथशब्दो न पठितः । हितार्थ एव रथ्येति यथा स्यात् । अर्थान्तरे मा भूदिति ॥—अजाविभ्याम्—॥ अजशब्द इह पुलिङ्ग उपात्तः । अत एव ‘द्वन्द्वे चि’ इत्य-विशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वा ‘अजायदन्तम्’ इति अजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः । ‘प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि’ इति स्त्रीलिङ्गादपि थ्यन् । तस्मिन्नादिषु थ्यन्ः परिगणनात्पुंवद्भावे रूपं तुल्यम् ॥—अजथ्येति । अजेभ्यो अजाभ्यो वा हितेति विग्रहः ॥—कर्मधारयादेवेति ॥ व्याख्यानादिति भावः ॥—विश्वजनीयमिति । विश्वस्य जनः सर्वसाधार-रणो वैद्यादिः, विश्वो जनोऽस्येति बहुव्रीह्यावपि स एवान्यपदार्थस्तस्मै हितमिति विग्रहः ॥—पञ्चजनीयमिति । रथका-रपञ्चमाश्वत्वारो वर्णाः पञ्चजनास्तेभ्यो हितं ‘दिकसंख्ये संज्ञायाम्’ इति समासः । ‘पञ्चजनात्’ इत्येतत्प्रभृति वार्तिकत्रय-मपि कर्मधारयविषयमेव । तेन पष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्च छ एव । पञ्चजनीयः ॥—सर्वजनीय इति । सर्वो जनः सर्वजनः । ‘पूर्वकालैक-’ इति तत्पुरुषः । तस्मै हितमिति विग्रहः ॥ साधर्थे तु ‘प्रतिजनादिभ्यः खञ्’ इति खञि सार्वजनीनवैश्व-जनीनशब्दौ व्युत्पादितौ ॥—मातृभोगीण इति । इहाखण्डपदत्वाभावेऽपि ‘अट्कुप्वाङ्-’ इत्यनेन यथा णत्वं भवति तथा प्रागेवोपपादितम् । मातृभोगः शरीरं तस्मै हित इति विग्रहः ॥ यद्यपि ‘भोगः सुखे ह्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः’ इत्य-मरेण अहेरित्युक्तम् । तथापि प्रयोगवाहुल्याभिप्रायं तत् । शक्तिस्तु शरीरमात्रे इत्याकरः ॥ मातृपितृशब्दाभ्यामौत्स-गिकश्छ एव । मात्रीयः । पित्रीयः ॥ राजाचार्याभ्यां त्वात्सर्गिकः छोऽपि न भवत्यनभिधानात्किं तु राज्ञे हितमाचार्याय हितमिति वाक्यमेवेत्याकरः ॥—सर्वपुरुषाभ्याम्—॥ आभ्यां शब्दाभ्यां यथासंख्यं णटञौ स्तस्तस्मै हितमित्यर्थे ‘प्राकृतात्-’ इति छत्यापवादादिति सूत्रार्थः ॥—सर्वादिति । अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः ॥—पुरुषाद्वध-विकारेति ॥ योग्यताबलादिह पष्ठी समर्थविभक्तिर्लभ्यते, ‘तेन कृत’ इत्यत्र तु उपात्तैव तृतीया तदाह—पुरुषस्य वध इति ॥—समूहेऽप्यणीति । ‘तस्य समूहः’ इत्यनेन ॥—ग्रन्थेऽणीति । ‘कृते ग्रन्थे’ इत्यनेन ॥—अप्राप्ते इति । पौरुषेयः प्रासाद इत्यादौ न कस्याप्यपवादोऽयं ढञिति भावः ॥—माणव—॥ खञो जित्करणं वृद्धर्थं स्वरार्थं च ॥ यद्यपि माणवे वृद्धिः स्वतःसिद्धैव, तथापि माणविनीभार्य इत्यत्र ‘वृद्धिनिमित्तस्य च-’ इति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थमिति ज्ञेयम् ॥—माणवायेति । मनोः कुत्सितमपलं माणवः । ‘अपले कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणवः’ इत्यपत्याधिकारस्यवार्तिकाणलं तच्च वार्तिकमेतत्सूत्रस्यनिर्देशसिद्धार्थकथनपरमित्याहुः ॥—चार-कीणमिति । चरतीति पचाद्यच् । ‘चरिचलिपतिवदोजाम्’ इति द्विर्वचनं विकल्पितत्वादह न भवतीति । ततः संज्ञायां

१ भोगोत्तरपदादिति—उत्तरपदशब्दो हि भोगेनैव संबध्यते, व्याख्यानात् । भोगः शरीरसामान्यवाची अत्र, ‘अहिरिव भोगैः पयति’ इत्यत्र तथा दर्शनात् ।

॥ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥१११२२॥ विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तान्दर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां उपस्यः न्यायः । अङ्ग-
रेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकरीया इष्टकाः । शङ्खव्यं दाहः । ॥ छदिरुपधिवर्गेऽञ् ॥१११२३॥
छादिपेयाणि नृणानि । बालेयास्तण्डुलाः ॥ ॐ उपधिशब्दान्स्वाधे इष्यते ॥ उपधीयत इत्युपधी रथाङ्गे तदेव
औपधेयम् । ॥ ऋपभोपानहोर्ज्यः ॥१११२४॥ छयापवादः । आपेभ्यो वामः । आपानयो मुक्तः । चर्मण्यप्य-
यमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । आपानहं चर्म । ॥ चर्मणोऽञ् ॥१११२५॥ चर्मणो या विकृतिमन्त्राचक्रादञ् न्यायः ।
वर्धेयं इदं वार्धं चर्म । वारत्रं चर्म । ॥ तदस्य तदस्मिन् न्यादिति ॥१११२६॥ प्राकार आमाभिष्टकानां स्या-
त्प्राकरीया इष्टकाः । प्रासादीयं दाहः । प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकरीयो देशः । इतिशब्दो लौकिकीं विवधान-
नुसारयति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य न्यादिति । ॥ परिखाया ढञ् ॥१११२७॥ परिखेया भूमिः ॥
छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

तद्धितेष्वार्हीयाः ॥

॥ प्राग्वतेष्टञ् ॥१११२८॥ तेन तुल्यमिति वति वक्ष्यति ततः प्राक् ढञ्प्रशिक्षणे । ॥ आर्हादगोपुच्छ संख्या-

कनि चरकः ॥—तदर्थं विकृतेः—॥ ‘तस्मै हितम्’ इत्यतस्तस्मा इत्यनुवर्तने तदाह—चतुर्थ्यन्तादिति । ‘तदर्थम्’
इति ‘सामान्ये नपुंसकं’ व्यत्ययेन सप्तमीस्थाने प्रथमेत्याशयेनाह—तदर्थं यदिति । तद्व्यवर्थाविति । तदिति
सर्वनाम्ना हि विकृतिः परामृश्यते । एवं च विकृतिरेव प्रथमानिदिष्टेति ‘समर्थानां प्रथमात्’ इत्यधिकारोऽत्र निर्वाध
एव ॥—शङ्खव्यमिति । ‘उगवादिभ्यः’ इति यत् ॥—छादिरुपधि—॥ समाहारद्रष्टे सौत्रं पुनस्तम् । छयापवाद्-
ऽयम् ॥—छादिपेयाणीति । छद्यतेऽनेनेति छदः । ‘आचक्षुचहुमृषिछादिछद्विभ्य इभिः’ । ‘इत्तन्प्रन्विषु च’ इति
ह्रस्वलम् । यदा तु चर्मविकारः छदिस्तदा परत्वात् ‘चर्मणोऽञ्’ इत्यञ् प्राप्नोति । पूर्वविप्रतिषेधेन तु ढञ्प्रवक्ष्यते । छादिपेयं
चर्म ॥ आह च ‘यङ्यावजः पूर्वविप्रतिषिद्धम्’ ‘ढञ् च’ इति ॥ यत् उदाहरणं क्तनङ्ग्यं, क्तनङ्ग्यमविकारन्तदर्थं चर्मे
‘उगवादिभ्यः’ इति तत् । व्यस्योदाहरणमौपानह्यमिति अनुपदं वक्ष्यति ॥—बालेया इति । ‘करोपहारयोः पुमि बलिः
प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्’ इत्यमरः ॥—उपधिरिति । ‘उपसर्गे घोः किः’ इति धावः किः । ‘आतो लोप इटि च’ इत्यालोपः ॥
—विप्रतिषेधेनेति । ‘यङ्यावजः’ इत्यादिवातिकेनेत्यर्थः ॥ ननु ढञ्विधौ छदिरित्यस्य, व्यविधौ उपानहश्च विशिष्य
ग्रहणेन ‘प्रतिपदोक्तं बलीयः’ इति सिद्धे किमनेन पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ अत्राहुः । निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधित्वं बली-
यस्त्वे प्रयोजकं, न तु सावकाशत्वे इत्यनेन मुनिवचनेनानुमीयते । तेन ‘स्वप्नि तडागानि’ इत्येव युक्तं, परत्वाद्यनुग्रहत्वे ।
प्रतिपदोक्तत्वादीर्घमाश्रित्य स्वापि तडागानीति मतं दुर्बलम् । ‘अप्लुत्’ इति दीर्घ आपलिष्टन्तात्पुदाहरणे सावकाश-
तया प्रतिपदोक्तत्वाबलीयस्त्वादिति ॥—चर्मणोऽञ् ॥ ‘तदर्थम्’ इत्यादिपूर्वोक्ते अत्र स्यात् छयापवादः । ‘चर्मणः’
इति षष्ठी न तु पञ्चमी । पञ्चम्यां तु चर्मशब्दाच्मार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् ‘चर्मणो द्वीपि-’ इत्यादां न चेप्यते वा-
र्मणो द्वीपीति तदाह—चर्मणो या विकृतिरिति ॥—वर्धेयं इति । ‘वृधिवपिभ्याम्’ इति रन्प्रत्यये वार्धशब्द आनु-
दात्तश्चर्मवाची, ‘तस्य विकारः’ इत्यण् ‘टिड्ढा-’ इति ङीप् । वार्धो रज्जुः तस्ये वधेराणादिके ङीप् न तु वार्धोति भवति
ततोऽपि तु वार्धम् । ‘नप्ती वप्ती वरत्रा’ स्यात् इत्यमरः । ‘चञ्चाः पद्य, वधिकाः पद्य’ इति भाष्यम् ॥—तदस्य—॥
प्रथमासमर्थाः प्रातिपदिकात्पृच्छर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययः ‘स्यात्’ इति ‘संभावनेऽलमिति च’ इत्यादिना संभावने
लिङ् । इष्टकानां बहुत्वेन प्राकारः आसां स्यादिति तत्संभाव्यते । देशस्य हि गुणेन प्राकारोऽस्मिन्स्यादिति संभाव्यते । इह
प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं च न विवक्षितं, किं तु योग्यतामात्रम् । तेन पूर्वस्यायमविषयः । द्विस्तच्छब्दस्य ग्रहणं स्पष्टप्रति-
पत्त्यर्थम् । ‘तदस्यास्त्यस्मिन्’ इति वत्सकृत्तच्छब्दग्रहणेनैवेष्टसिद्धेः ॥ छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

प्राग्वतेष्टञ् ॥ ‘ठञ्’ इत्येव वक्तव्ये ‘प्राग्वतेः’ इति वचनं मध्ये योऽधिकारवानपवादः ‘सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणर्जा’
‘शीर्षच्छेदाद्यच्च’ इत्येवमादिः, तेन विच्छेदेऽपि ‘पारायण-’ इत्यादां ठञेव यथा स्यात् इत्येवमर्थम् । न चैवं ‘पारायण’ आदि-
सूत्र एव ठञ् निर्दिश्यतामिति वाच्यम् । उत्तरसूत्रे येषां पर्युदासः क्रियते गोपुच्छादीनां तेष्वष्टयः प्रकृतसूत्रं विनाला-
भात् । तथा च गौपुच्छिकः साप्ततिक इत्यादौ ठञर्थमिदं सूत्रमत्रप्रदेशे आरब्धमिति बोध्यम् ॥—आर्हादगोपुच्छ—॥

१ बालेया इति—बाल्यावस्थायां यो लौहिलादिगुणस्तद्रहिता बालेया इत्युच्यन्ते । प्रकृतिविकृतिभावोऽत्र यथाकथञ्चित् ।

२ प्रासादो देवदत्तस्येति—इदंशेऽर्थे प्रासादीयो देवदत्त इति प्रयोगो लोके न दृश्यत इति भावः । ३ प्राग्वतेरिति—
अत्र वतिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते, तेनार्थबोधकेष्वेवास्योपस्थानम्, तेनापवादविषये नैति बोध्यम् ।

परिमाणादृक् ॥५॥१॥१९॥ तदहंतीत्येतदभिध्याप्य ठञ्चकारमध्ये ठञोऽपवाददृग्गधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्ज-
यित्वा ॥ असमासे निष्कादिभ्यः ॥५॥१॥२०॥ आर्हादित्येतत्तेन क्रीतमिति यावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्तते । नि-
ष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादहंतीत्यर्थेषु । नैष्किकम् । समासे तु ठञ् । ॥ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ।
॥७॥१॥७॥ उत्तरपदवृद्धिः स्यात् जिदादौ ॥ परमनैष्किकः । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति । इतः प्राक् तदन्तवि-
धिरिति । तेन । सुगव्यम् । यवापूप्यमित्यादि ॥ इत ऊर्ध्वं तु संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चालुकि ॥
पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकीति किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीते शूर्पादञ् माभूत्
किंतु ठञ् । द्विशौर्पिकम् ॥ अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥७॥१॥२६॥ अर्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्या-
देरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा जिति णिति किति च । अर्धद्रोणेन क्रीतम् अर्धद्रौणिकम् । अर्धद्रौणिकम् । ॥ नातः
परस्य ॥७॥१॥२७॥ अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा जिदादौ । अर्धप्रस्थिकम् । आर्धप्रस्थिकम् ।
अतः किम् । आर्धकौडविकम् । तपरः किम् । अर्धखार्या भवा अर्धखारी । अर्धखारीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति
पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् ॥ शताच्च अन्यतावशते ॥५॥१॥२१॥ शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् । अशते किम् ।

—तदहंतीति । इह 'तदहम्' इति सूत्रान्तर्गतमचप्रत्ययान्तं नानुक्रियते, किं तु तिङन्तस्यैकदेशः शबन्त एव व्याख्यानादिति
भावः ॥—अभिध्याप्येति । तेन श्वेतच्छत्रिक इत्यत्राहंत्यर्थे ठक् भवतीति भावः ॥ परिमाणात्पृथक्संख्याग्रहणं व्यर्थं परि-
मीयते परिच्छित्ते येन तत्परिमाणं संख्ययापि च परिच्छिद्यत इति सापि परिमाणमेवेति चेत् । अत्र श्लोकवार्तिकम्—'ऊर्ध्व-
मानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या वाह्या तु सर्वतः' । अस्यार्थः । तुलादावारोप्य येन द्रव्यान्त-
रपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादिगुरुत्वमुन्मीयते तदुन्मानम् । आरोह उच्छ्रायः । परिणाहो वि-
स्तरः । ताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां खगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन ब्रीह्यादिः परिमीयते तत्परिमाणं प्रस्थादि, परिः सर्वतो-
भावे । आयामो दैर्घ्यं स येन मीयते तत्प्रमाणं तच्च क्वचित्तिर्यगवस्थितस्य वस्तुनो भवति । यथा वज्रादेहंस्तादिः । क्वचिदूर्वा-
धोभागावस्थितस्य भवति । तथा हास्तिनमुदकम् । ऊरुद्वयसमुदकमिति । संख्या तु उन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादिप्रस्थादि-
हस्तादिभ्यस्त्रिभ्यो बहिर्भूता एकलद्वित्वादिरिति ॥ इह संख्यापरिमाणयोरेव प्रकृतत्वेप्युन्मानप्रमाणयोर्विवेचनं प्रसङ्गकृतमिति
बोध्यम् ॥—असमासे निष्कादिभ्यः ॥ निष्क, पण, पाद, माष, वाह, द्रोण, षष्टि, इति सप्त निष्कादयः ॥ तत्र द्रो-
णशब्दः परिमाणवाची, षष्टिशब्दः संख्यावाची, ताभ्यां ठञि प्राप्ते वचनम् । इतरेषां तु पञ्चानामुन्मानवाचित्वेन पूर्वसूत्रेणैव
ठकि सिद्धे समासप्रतिषेधार्थं वचनमित्येके ॥ अन्ये लाहुः । पूर्वसूत्रे परिच्छेदकमात्रं संख्याभिन्नं परिमाणशब्देन गृह्यते । तेन
सर्वैष्यष्टञि प्राप्ते ठविबधानार्थं वचनम् । न चैवं 'परिमाणं तु सर्वतः' इति भेदेन व्युत्पादनं व्यर्थमिति वाच्यम् । 'प्रमा-
णपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संश्रये' इत्यादावस्योपयोगादिति पक्षद्वयमप्येतत्पदमञ्जर्या स्पष्टम् ॥—अथ किमर्थम् 'अस-
मासे' इत्युच्यते, प्रातिपदिकग्रहणे तदन्तग्रहणाभावादेवेष्टसिद्धेरत आह—असमासग्रहणमिति ॥—सुगव्यमिति ।
'उगवादिभ्यो यत्' ॥—यवापूप्यमिति 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इति यत् । अत्राविकारत्वादेव सिद्धे अपूपादीनां
प्रतिपदपाठसामर्थ्यात्तदन्तविधिर्नैति न्यासप्रग्रथस्तूपेक्ष्यः, वृत्त्यादिग्रन्थविरोधादिति भावः ॥ अत एव तत्सूत्रे 'अपूपादीनां
केषांचित्पाठः प्रपञ्चार्थः' इत्यवोचाम ॥—ऊर्ध्वमिति ॥ ज्ञापकेन तदन्तविधौ लब्धेऽपि विशेषव्यवस्थार्थमिदम् ॥ संख्या-
पूर्वपदानामिति किम् । इह मा भूत् परमपारायणं वर्तयति ॥—द्विशूर्पमिति । तद्धितार्थे द्विगुरयम् । एषा हि प्रकृति-
लुगन्ता न भवति इति संख्यापूर्वपदादप्यस्मात् 'शूर्पादजन्यतरस्याम्' इति प्राप्तस्याजष्ठञो वा 'अध्यर्थपूर्व' इति लुक् ॥
—द्विशौर्पिकमिति 'परिमाणान्तस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः । ठञो द्विगुं प्रति निमित्तत्वाभावाल्लुगभावः ॥ यद्यपि 'अ-
ध्यर्थ' इति सूत्रे द्विगोः परस्याहंयस्य लुगित्येव मूले व्याख्यायते । तथापि द्विगोर्निमित्तस्येति व्याख्येयमेव । अन्यथा
अत्रैव ठञो लुक् स्यादेतच्च अध्यर्थ—इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते ॥—तपरः किमिति ॥ दीर्घाकारस्य वृद्धौ कृतायामपि
रूपे विशेषो नास्तीति प्रश्नः ॥—निषेधो न स्यादिति तथा च वृद्धिनिषेधाभावाय तपरकरणमावश्यकमिति भावः ॥
इदं च पुंवद्भावनिषेधाभावापादनं पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावपक्षे क्रियते ॥ यदा तु पूर्वपदस्य पाक्षिकी वृद्धिः क्रियते, तदा फलोप-
धानवृद्धिनिमित्तं तद्धित इत्युत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषेधेऽपि स्यादेव पुंवद्भावनिषेध इति बोध्यम् ॥—शताच्च—॥ अ-
शतेऽभिधेये आर्हायेष्वर्थेषु ठन्यतौ स्तः । उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य कनोऽपवादः ॥ चकारः 'असमासे' इत्यस्यानुकर्षणार्थः ॥

१ परिमाणान्तस्येति—अत्र परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, शाणपशुंदासात् । कालस्य तु परिच्छेदकत्वेऽपि नेह
ग्रहणम्, अनेनैव सिद्धे 'संख्यायाः संवत्सर' इत्यत्र संवत्सरग्रहणेन परिमाणग्रहणे कालपरिमाणग्रहणस्याभावज्ञापनात्, नच
संज्ञार्थां तदुपयोग इति वाच्यम् । ज्ञापनपरभाष्याप्रामाण्येन तादृशसंज्ञाया अभावकल्पनात् ।

शतं परिमाणस्य शतकः सङ्घः । इह प्रत्ययार्थो वन्तुनः प्रकृत्यर्थश्च निश्चयः । तेन अन्यतो न किन्तु कनेव । अन्यता-
स इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् । ॥ संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥११२२॥ संख्यायाः कन् नाना-
होत्रेऽथे ननु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । व्यन्तायाम् नानातिकः । शदन्तायाः, चात्वारिंश-
शकः । ॥ वतोरिडा ॥११२३॥ वत्वन्तात्कन इडा न्यात् । तावतिकः । तावकः । ॥ विंशतित्रिंशद्व्यां
डुनसंज्ञायाम् ॥११२४॥ योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन् न्यात् । अनेजायां डुन् स्यात्कनोऽपवादः । विशकः ।
त्रिशकः । संज्ञायां तु विंशतिकः । त्रिशकः । ॥ कंसाद्विडन् ॥११२५॥ यो जीवर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कं-
सिकः । कंसिकी ॥ ॐ अर्थाच्चेति वक्तव्यम् ॥ अधिकः । अधिकी ॥ ॐ कार्पापणाद्विडन्त्वन्तव्यः । प्रतिशदशब्द-
वा ॥ कार्पापणिकः । कार्पापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी । ॥ शूर्पादञ्जन्यतरस्याम् ॥११२६॥ शूर्पिन् । शूर्पिकम् ।
॥ शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥११२७॥ एभ्योऽण् न्यादृषट्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शत-
मानम् । वैशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् । ॥ अध्यर्थपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम् ॥११२८॥ अध्यर्थपूर्वद्विगोश्च
परस्वार्हियस्य लुक् स्यात् । अध्यर्थकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकम् । ॥ विभाषा कार्पापणसह-

—द्विशतकमिति । द्वौ च शतं च तेषां समाहारो द्विशतम् । ततः कन् प्राग्वतेः संख्यापूर्ववदानां नन्तग्रहणमलुक्
इत्यनया इष्ट्वा समासादपि प्राप्नोतीति 'असमासे' इत्येतस्यानयनमुच्यतेमिति भावः ॥—त्यन्तशदन्ताया इति ॥
त्यन्तसहिता शदन्तेत्युत्तरपदलोपी समासः ॥—पञ्चक इति । लौकिक्याः संख्याया उदाहरणम् ॥—बहुक इति । वा-
रिभाषिक्याः ॥—सासतिक इति । ठञो त्रित्वादादिद्विः टस्येकादेशे 'वत्येति च' इतीकारलोपः । अर्थवन्तश्च-
वदस्य ग्रहणाद् डल्यवयवस्य तिशब्दस्य पृथुदासो न भवति । कतिकः ॥—चात्वारिंशत्क इति । 'इमुत्तुक्तान्तात्कः'
—वतोरिडा ॥ 'वतोः' इति पञ्चमी, सा च 'कन्' इति प्रथमायाः पठ्ठी कन्वयतीत्याह—वत्वन्तात्कन इति ॥
—तावतिक इति । 'यत्तदेतेभ्यः—' इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्याख्यम् ॥—कर्तव्य इति ॥ अन्यथा त्यन्तशद-
न्तयोः पृथुदासाद्विशतित्रिंशद्यां कन् दुर्लभ इति भावः ॥—विशक इति । 'ति विशतेर्द्वि' इति तिशब्दलोपः ॥—
अधिक इति ॥ अर्थशब्दस्य कार्पापणार्थे रुढलाङ्गागवदपेक्षयाऽत्रासामर्थ्यं न शङ्क्यम् । प्रकरणविशेषेन भागविशेषे वि-
ज्ञाते सति नास्त्यस्यासामर्थ्यमिति बोध्यम् ॥ एतेनार्थशब्दस्य सापेक्षलात्तदन्तदेव टिडन् द्रोणाधिकः प्रस्थाधिक इति
केषांचिदुक्तिः परास्ता ॥—शूर्पा—॥ शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचिलादपि प्राप्ते तदपवादत्वेनाच् पक्षे विधीयते ॥—
टञ्ठकनामिति ॥ शतमानं परिमाणं ततष्टम् प्राप्तः, विशला क्रीतं विंशतिकं संज्ञाशब्दोऽयम् । अनेजायां हि 'विशति-
त्रिंशद्याम्—' इति डुन् स्यात् । संज्ञा च यदि परिमाणस्य, तदा टञ् प्राप्तः । अर्थान्तरस्य चेत्ताहे टक् प्राप्तः । वसनश-
ब्दात् ठगेव, सहस्रशब्दस्य संख्यावाचिलात्ततः 'संख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन्प्राप्त इति विवेकः ॥—अध्यर्थ-
पूर्व—॥ अध्यारुढमर्थं यस्मिन् तदध्यर्थम् 'प्रादिभ्यो धातुजस्य—' इत्युत्तरपदलोपः । अध्यर्थशब्दः पूर्वो यस्मिन्निति बहु-
व्रीहिगर्भवहुव्रीहौ कृते अध्यर्थपूर्वं च द्विगुश्चेति द्वन्द्वः । सीत्तं पुंस्त्वम् । द्विगोरिति पञ्चमी न तु पठ्ठीत्याशयेन व्याचष्टे—
अध्यर्थपूर्वादित्यादि । एतच्च वृत्तिकाररीत्या व्याख्यातम् ॥ अत्र वार्तिकं 'द्विगोलुकि तन्निमित्तग्रहणं द्विगोर्निमित्तं
यस्तद्धितस्तस्य लुगिति वक्तव्यम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशर्पम् । द्विशर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमिति ॥ पूर्वाकोदाह-
रणे तु ठञो लुङ् माभूदिति ॥ ननु द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशर्पी तथा क्रीतमिति विग्रहे द्विशर्पमिति रूपं न स्यात् ।
तद्धितस्यात्र द्विगोरनिमित्ततया 'अध्यर्थ—' इति लुकोऽप्रवृत्तेः । द्विगोः परस्येति व्याख्यायां तु नः सिद्धमिष्टमिति चेत् ।
मैवम् । 'अर्थविशेषासंप्रत्यये अतन्निमित्तादपि' इति वचनान्तरस्य वार्तिककृतवोक्तत्वात् । यत्र तद्धितार्थद्विगुना सह
अर्थो न भिद्यते । तत्र स तद्धितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यमिति तस्यार्थः ॥
एवं च द्विशर्पमिति तद्धितार्थद्विगुना सह द्विशर्पा क्रीतमित्यस्यार्थो न भिद्यते इति समाहाराद्विगोः परस्य तद्धितस्य
लुग् भवत्येवेति न काप्यनुपपत्तिः ॥ वस्तुतस्तु सूत्रे द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य 'द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितः' इति व्याख्याय
प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातुं शक्यम् । 'द्विशर्पा क्रीतम्' इति विग्रहे तु द्विशर्पादेव प्रत्ययो भवति । 'अजाविकन्यायान्,
न तु द्विशर्पाशब्दात्' इत्याश्रित्य द्वितीयमपि प्रत्याख्यातुं शक्यम् ॥ नन्वध्यर्थशब्दः संख्यावाच्येव ॥ तथा च लोके
गण्यते 'एकोऽध्यर्थो द्वौ' इति । अत एव अध्यर्थकमिति कन्, अध्यर्थकंसमिति तद्धितार्थे द्विगुः, अध्यर्थसांवत्सरिक-
मित्यादौ 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदद्विधश्च भवति । तत्किमध्यर्थपूर्वमहणेनेति चेत् । अत्राहुः । 'संख्या-
कार्यमेतस्य किञ्चिन्' इति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन कन्द्विगुसमासवृद्धिभ्योऽन्यत्र भवति । तद्यथा अध्यर्थ करोति । नेह कृत्व-
सुप् । यः सकृत्फलान्तां क्रियामभिनिर्वृत्य पुनस्तामेव कुर्वन् मध्ये निवर्तते स एवमुच्यते इति ॥—पाञ्चकलापिक-

स्त्राभ्याम् । ५।१।२९। लुग्व स्यात् । अध्यर्धकार्पापणम् । अध्यर्धकार्पापणिकम् । द्विकार्पापणम् । द्विकार्पापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् । पक्षे अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्धसहस्रम् । अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् । ॥ द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् ५।१।३०। लुग्व स्यात् । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् ॥ ॥ बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् ॥ बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् । ॥ विस्ताच्च ५।१।३१। द्वित्रिबहुपूर्वाद्विस्ता-
दाह्वयस्य लुग्व स्यात् । द्विबिस्तम् । द्विवैस्तिकमित्यादि । ॥ विंशतिकात्स्वः ५।१।३२। अध्यर्धपूर्वाद्विगोरि-
त्येव । अध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । ॥ खार्या ईकन् ५।१।३३। अध्यर्धखारीकम् । द्विखारीकम् ॥
॥ केवलयाश्चेति वक्तव्यम् ॥ खारीकम् । ॥ पणपादमापशताद्यन् ५।१।३४। अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् ।
अध्यर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह पादः पदिति न । यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात् । पद्यत्यतदर्थे इत्यपि न । प्रा-
ण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । ॥ शाणाद्वा ५।१।३५। यत्स्यात्पक्षे ठञ् तस्य लुक् । अध्यर्धशाण्यम् । अध्यर्धशाणम् ।
॥ द्वित्रिपूर्वाद्ण च ५।१।३६। शाणादित्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति
पर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् । इह ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थवि-

मिति । पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विग्रहे 'तद्धितार्थः' इति समासः । 'तदस्य परिमाणम्' इति ठञ् । एवं पाञ्चलोहि-
तिकमपि बोध्यम् । पञ्च लोहिन्यो गुञ्जाः परिमाणमस्येति विग्रहे पूर्ववत्समासतद्धितौ । 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावलोहि-
नीशब्दस्येकारनकारयोरभावः । परिमाणविशेषस्य नामधेये एते । असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तस्य विशेषणं न तु द्विगोः । एतच्च
वृत्तिकृता सूत्राशयमनुरुध्य वर्णितमिति इहापि तथैवोक्तम् । भाष्यवार्तिकयोस्त्वसंज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथा हि द्विगु-
विशेषणमसंज्ञाग्रहणम् । पञ्चकलापपञ्चलोहितशब्दौ च द्विगु कृततद्धितलुकावेव संज्ञे । यस्तु ताभ्यामुत्पद्यते ठञ् स श्रूयते
एव । द्विगोरनिमित्तत्वेन तस्य लुगभावादिति ॥—विभाषा ॥—टिठनो लुगिति ॥ प्रत्यादेशपक्षे तु लुङ् न भवति,
प्रत्यादेशस्य प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वादिति बोध्यम् ॥—अध्यर्धसहस्रमिति । 'शतमानविंशतिकः' इति विहितस्यानो
लुक् । तदभावपक्षे तु 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य' इत्युत्तरपदबुद्धिः । अध्यर्धशब्दः संख्यावाचीत्यधुनैवोक्तत्वात् ॥—
द्वित्रिपूर्वात्—॥ अध्यर्धग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपीह न संबध्यते । 'द्विगोः' इति तु संबध्यत एव षष्ठीसमासं व्यावर्तयि-
तुम् । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् ॥ 'द्वित्रिभ्यां निष्कात्' इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तः ॥—
द्विनैष्किकमिति । 'प्राग्वतेष्ट्व' मतान्तरे तु ठगिति मनोरमायाम् । निष्कादिभ्यः समासे ठगभावात् । 'परिच्छेदक-
मात्रं गृह्यते' इति मतान्तरेऽपि ठगेव भवति, तन्मते उन्मानस्यापि परिमाणत्वात् 'अगोपुच्छ' इत्यादिना पर्युदस्तत्वाद्गभावे
निष्कादिभ्यश्चिन्त्यप्राप्ते असमासे ठविधानेऽपि समासे ठञ् एव प्राप्तत्वादित्यन्ये ॥ 'परिमाणान्तस्य' इत्युत्तरपदबुद्धिः ॥
'द्विगोः' इति संबन्धान्नेह लुक् । द्वयोर्निष्को द्विनिष्कस्तेन कीर्तं द्विनैष्किकम् । 'अध्यर्धपूर्व' इत्यसंबन्धादध्यर्धनैष्किक-
मित्यत्राप्यनेन लुङ् न भवति ॥—विस्ताच्च ॥ चकारेण 'द्वित्रिपूर्वात्' इत्यनुकृष्यते तत्फलं तु 'चानुकृष्टं नोत्तरत्र'
इत्युत्तरत्रानुवृत्त्यभावः ॥—विंशतिकात्स्वः ॥ 'शतमानविंशतिकः' इत्यणि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते खोऽत्र विधीयते ॥
—खार्याः—॥ 'तदस्य परिमाणम्' इति ठञि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते ईकन् विधीयते ॥ कन्विधौ 'केणः' इति ह्रस्वः
स्यात् ॥ इकन्विधावपि 'यस्येति च' इति लोपादिष्टं न सिध्यतीति भावः ॥—प्राण्यङ्गार्थस्यैवेति ॥ अयं भावः ।
'पादस्य पदाज्यातिगोपहृतेषु' इत्यत्र प्राण्यङ्गस्यैव हि पादस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यातिभिर्गतिवचनैः संबन्धसंभवात् । तथा च
'पद्यति' इत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिः । इह तु पणमाषाभ्यां साहचर्यात्परिमाणवाचिनो ग्रहणमिति ॥—पक्षे ठञिति ॥
यद्यपि शाण उन्मानम् । तथापि 'आह्वत्' इति सूत्रे परिमाणग्रहणेन परिमीयते परिच्छिद्यते अनेनेति योगवृत्त्या परि-
च्छेदकमात्रं गृह्यते इति वादिनां मते अस्यापि पर्युदासाद्गभावे ठञिति भावः ॥ मुख्यमते तु ठगेव बोध्यः ॥ 'शाणाद्वा' इति
सूत्रे 'शताच्चेति वक्तव्यं' पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थम् ॥ एवं च पूर्वसूत्रे शतग्रहणमकृत्वा शतशाणाभ्यां वेत्येव
वक्तुं युक्तमित्याहुः ॥ अध्यर्धशाल्यम् । अध्यर्धशतम् । पञ्चशाल्यम् । पञ्चशतम् । यदभावे संख्यालक्षणस्य कनो लुक् । 'श-
ताच्च ठन्यतौ' इति तु न प्रवर्तते, तत्रासमासग्रहणस्यानुवर्तनात् ॥—द्वित्रिपूर्वाद्ण च ॥ वार्तिकमिदं वृत्तिकृता
सूत्रेषु प्रक्षिप्तम् ॥ भाष्यादिप्रामाण्याच्छतग्रहणमिह न संबध्यत इत्याशयेनाह—शाणादित्येवेति ॥ न्यासकृता खण्वि-
धायके वार्तिके सूत्रलभ्रमेण व्याख्यातम्—'शतशाणाभ्यां वा' इति सूत्रयितव्ये 'पणपाद' इति पूर्वसूत्रे शतग्रहणं किं-
यते तत्संदं फलं शतशब्दः स्वरितत्वेनानुवर्तमानोऽपि 'शाणाद्वा' इत्यत्रैव संबध्यते, तदुत्तरसूत्रे 'द्वित्रिपूर्वाद्ण च' इत्यत्र
तु न संबध्यते, तेन शतशब्दादण् न—इति ॥ तदिदं सामर्थ्यवर्णनमण्विधायकं यदि सूत्रं स्यात् तदा संगच्छते नाम्यथे-
त्यास्तां तावत् ॥—त्रैरूप्यमिति । तदेतदर्थयति—द्वैशाणमित्यादिना । अण्वेकं, ठञो लुकि द्वितीयं, यति तृतीयम् ॥
—ठञादयस्त्रयोदशेति ॥ ननु एकादशैव प्रत्ययाः प्रकृताः सूत्रभेदेन विहितत्वाद्यत्प्रत्ययस्य द्विगणेन तु द्वादशेति

भक्तयोऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्त इदानीमुच्यन्ते । ॥ तेन क्रीतम् ॥ १५११३७ ॥ ननु गोपुच्छेन क्रीतं गोपुच्छकम् । ना-
स्तिकम् । प्रास्थिकम् । ठक् । नैतिकम् । ॥ इद्रोपयाः ॥ १५११३८ ॥ गोप्या इन्द्रोपयितलुकि । लुकोऽपवादः ।
पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । ॥ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातो ॥ १५११३८ ॥ संयोगः संबन्धः । उ-
त्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः शत्यो वा धनपतिः संयोगः । शतिकं शत्यं वा दक्षिणाश्रित्यनन्दनम् । शतस्य
निमित्तमित्यर्थः ॥ ॥ वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् ।
पैत्तिकम् । श्लेष्मिकम् ॥ ॥ सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥ सन्निपातिकम् । ॥ गोक्ष्योऽसंख्यापरिमाणा-
श्वादेर्यत् ॥ १५११३९ ॥ गोनिमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः, । गव्यः, धन्यः । यशस्यः । न्यस्यः । गोक्ष्यः किम् ।
विजयस्य वैजयिकः । असंख्येत्यादि किम् । पञ्चानां पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादिः आश्वि-
कम् । आदिमकम् ॥ ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥ ब्रह्मवर्चस्यम् । ॥ पुत्राच्छ च ॥ १५११४० ॥ चाद्यत् । पु-
त्रीयः । पुत्र्यः । ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ ॥ १५११४१ ॥ सर्वभूमेनिमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः ।
पार्थिवः । सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु प्रव्यते । ॥ तस्येश्वरः ॥ १५११४२ ॥ तत्र विदित इति च ॥ १५११४३ ॥
सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः पार्थिवः । ॥ लोकसर्वलोकादृक् ॥ १५११४४ ॥ तत्र विदित इ-
त्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादिवादुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः । ॥ तस्य वापः ॥ १५११४५ ॥ उच्यते अस्मि-
न्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् । ॥ पात्रान् धृन् ॥ १५११४६ ॥ पात्रस्य वापः
क्षेत्रं पात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः । ॥ तदस्मिन्वृद्ध्यालभशुल्कोपदा दीयते ॥ १५११४७ ॥ वृद्धिर्दीयत इ-
त्यादि क्रमेण प्रत्येकं सबन्धादेकवचनम् । पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्क उपदा वा दीयते पञ्चकः । शतिकः ।
शत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकं
ग्राह्यं लाभः । रक्षानिवेशो राजभागः शुल्कः । उल्कोच उपदा ॥ ॥ चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानम् ॥ पञ्चास्मिन् वृद्ध्यादि-

त्रयोदशेत्येतदुपपादमेव । न च 'शर्पादन्यतरस्याम्' इत्यन्यतरस्याग्रहणलभ्यठजनादाय त्रयोदशत्वं मूपपादमिति वा-
च्यम् । तुल्यन्यायेन 'शाणाद्वा' इति सूत्रलभ्ययठग्रहणेन पञ्चदशलप्रसङ्गात् । नापि सूत्रोपात्तद्विदशभिः सह 'द्वित्रि-
पूर्वाद्ण च' इति वार्तिकोपात्ताप्रत्ययस्य गणनेन निर्वाहः । उक्तरीत्या 'कंसाडिठन्' इति सूत्रे 'अधोच्चेति वक्तव्यं' 'कार्पा-
पणाडिठन् वक्तव्यः' इत्यादिवार्तिकोक्तडिठन्प्रत्ययस्यापि ग्रहणप्रसङ्गादिति चेत् । अत्राहुः । 'कंसाडिठन्' इति सूत्रस्य एव
डिठन् अर्थकार्पापणशब्दाभ्यां परामृष्ट इति न भिद्यते । 'द्वित्रिपूर्वाद्ण च' इति वार्तिकस्योऽण तु भिद्यते, 'शतमानवि-
शतिकः' इत्यणो दूरस्थत्वेन परामर्शमशक्यत्वादिति ॥—तेन क्रीतम् ॥ तेनेति तृतीयान्तात्कीर्तार्थं यथाविहितं प्र-
त्ययाः स्युः ॥—उञ्जिति । 'आर्हात्' इति सूत्रे 'अगोपुच्छः' इत्यादिपर्युदासादगभावे गोपुच्छसप्ततिप्रस्थेभ्यश्च भवती-
त्यर्थः ॥ ननु देवदत्तेन क्रीतं पाणिना क्रीतं संतोषेन क्रीतमित्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । करणे तृतीयैवेह सम-
र्थविभक्तिः, सापि मूल्यद्रव्यसमर्पकाच्छब्दादुत्पन्ना, न खन्यापि, अन्यत्र खनभित्तान्न प्रत्ययः ॥ एतच्च 'तद्धितौः'
इति महासंज्ञाकरणलभ्यते तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हिता इति व्याख्यानादिति ॥—लुकोऽपवाद इति ॥ 'लुक्कटितलुकि' इति
प्राप्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य । लुकोऽपवाद इत्यर्थः ॥—पञ्चकमिति ॥ संख्यालक्षणः कन् ॥—आदिमकमिति । अदमनो नि-
मित्तमित्यर्थे ठक् 'नस्तद्धित' इति टिलोपः ॥—पुत्राच्छ च ॥ 'गोक्ष्यः' इति नित्यं यनि प्राप्ते वचनम् ॥ कथं पु-
त्रीयः कतुरिति । नहि क्रतुः संयोगो नाप्युत्पात इति चेत् ॥ अत्राह हरदत्तः । संयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रतुरपि
संयोग एव, यागकरणेन हि पुरुषः फलेन संयुज्यते अतो यागादिरपि संयोगो, न केवलं संबन्ध एवेत्याग्रह इति ॥—
सर्वभूमि—॥ आभ्यां यथासंख्यमणजौ स्तः ॥—तस्येश्वरः ॥ 'तस्य निमित्तम्' इत्यतोऽनुवृत्त्यै सिद्धे पुनः 'तस्य'
इति निर्देशो निमित्तरूपप्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा हि संयोगोत्पाताविवेश्वरोऽपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभाव्येत ॥
—तत्र विदित इति च ॥ योगविभाग उत्तरर्थो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थश्च ॥—तस्य वापः ॥ 'तस्य' इति वापापेक्षया
कर्मणि षष्ठीत्याह—प्रस्थस्येति । कर्तरि षष्ठां तु देवदत्तस्य वापः क्षेत्रमित्यादौ स्यादिति भावः ॥—खारीकमिति ।
'खार्या ईकन्' ॥—तदस्मिन्—॥ प्रथमासमर्थत्वात् 'अस्मिन्' इति सप्तम्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । शुल्कग्रहणं
प्रपञ्चार्थं, तस्याप्यायविशेषत्वात् । तथा च 'ठगायस्थानेभ्यः' इति ठग् भवति शौल्कशालिक इति हरदत्तः ॥—उपदा
दीयत इति ॥ जसः सस्य सत्वे यत्वे च यलोपः ॥—साहस्र इति । 'शतमानः' इत्यादिनाण ॥—रक्षानिवेश

१ क्रीतमिति—क्रयो नाम द्रव्यदानपूर्वकं वस्तुवन्तरग्रहणम् । २ प्रत्येकमिति—एकैककर्मकदानाधिकरणेऽपि प्रयोगन्ये-
ष्टत्वात्, इन्द्रस्तु सौत्रत्वात्साधुरिति भावः ।

दीयते पञ्चको देवदत्तः । सममब्राह्मणे दानमिति वदधिकरणत्वविवक्षा वा । ॥ पूरणार्थादुन् ॥ ५।१।४८। यथाक्रमं ऋट्ठिनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । अधिकः । अर्धशब्दो रूपकस्यार्थे रूढः । ॥ भागाद्यञ्च ॥ ५।१।४९। चादुन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्थे रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते भाग्यं भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः । ॥ तद्धरति वहत्यावहति भारादंशादिभ्यः ॥ ५।१।५०। वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाद्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वंशभारिकः । ऐश्वर्यभारिकः । भारादंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । भारभूतान्वंशान् हरति वांशिकः । ऐश्वर्यभारिकः । ॥ वस्त्रद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५।१।५१। यथासंख्यं स्तः । वस्त्रं हरति वहत्यावहति वा वस्त्रिकः । द्रव्यिकः । ॥ संभवत्यवहरति पचति ॥ ५।१।५२। प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमवहरति पचति वेत्यर्थः ॥ ॥ तत्पचतीति द्रोणादण् च ॥ चादुन् । द्रोणं पचतीति द्रौणी । द्रौणिकी । ॥ आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ॥ ५।१।५३। पक्षे ठञ् । आढकं संभवति अवहरति पचति वा आढकीना । आढकिकी । आचितीना आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी । ॥ द्विगोः ष्टुच् ॥ ५।१।५४। आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाद्यन्ताद्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ठन्खौ वा स्तः । पक्षे ठञ् तस्याध्यर्थेति लुक् । पित्वान्डीप् । ब्याढकिकी । ब्याढकीना । द्विगोरिति डीप् । ब्याढकी । ब्याचितिकी । ब्याचितीना । अपरिमाणेति डीप्निषेधात् । ब्याचिता । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री । ॥ कुलिजा लुक्खौ च ॥ ५।१।५५। कुलिजान्ताद्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः । चात् ष्टञ् । लुगभावे ठञः श्रवणम् । द्वि-कुलिजी । द्वैकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी । ॥ सोऽस्यांऽशवस्त्रभृतयः ॥ ५।१।५६। अंशो भागः । वस्त्रं मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् । पञ्च अंशो वस्त्रो भृतिर्वास्य पञ्चकः । ॥ तदस्य परिमाणम् ॥ ५।१।५७। प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः । ॥ संख्यायाः संज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेषु ॥ ५।१।५८। पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः । यद्वा झेकयोरिति वत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणानि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । पञ्च परिमाणमेपामिति वा । सङ्के पञ्चकः । सूत्रे अष्टकं पाणिनीयम् । सङ्गशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चकमध्ययनम् ॥ ॥ स्तोमे डविधिः ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः ।

इति । निर्वेशो भृतिः । रक्षानिमित्तको निर्वेशः । संबन्धषष्ठा समासः ॥—सममित्यादि । एवं च संप्रदानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षयेष्टसिद्धौ उपसंख्यानं नादर्तव्यमिति भावः ॥—पूरणार्थादुन् ॥ पूर्णतेऽनेनेति पूरणोऽर्थस्तद्वाचिनोऽर्थशब्दाच्च ठन् स्यात् ॥—अधिकमिति । ‘अर्धाच्चेति वक्तव्यम्’ इति टिठन् प्राप्तः, सति च तस्मिन् स्त्रियां डीप् स्यात् । इष्यते तु याप् ॥—रूपकस्येति ॥ रूपकं कार्पापणम् ॥—रूढ इति । तथा च भगवद्ब्रह्मसपेक्षत्वेनासामर्थ्यमिह नोद्भावनीयमिति भावः ॥—भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति ॥ ननु वंशादयः शब्दास्ते कथं भारभूता इत्यत आह—भारभूतानिति ॥ भारशब्दोऽर्थद्वारा वंशादीनां विशेषणमिति भावः । ‘भारेभ्यः’ इति वक्तव्ये प्रत्येकं संबन्धविवक्षया सूत्रे ‘भारात्’ इति निर्देशः ॥—वस्त्रिक इति ॥ वस्त्रं मूल्यम् ॥—संभवत्यवहरति ॥ आधारप्रमाणादानेयप्रमाणस्य वदनीधिक्यं तदुपसर्जनं धारणं संभवतेत्यर्थः । तेन सकर्मकत्वात्तदिति द्वितीयान्तानुवृत्तिर्न विरुध्यते तदाह—प्रस्थं स्वस्मिन्निति ॥—प्रास्थिकीति । ठन्तन्त्वान्डीप् ॥ अवहरतीत्येतत्त्वाच्चे—उपसंहरतीति ॥—तत्पचतीति ॥ वार्तिकेऽस्मिन्पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतिनिवृत्त्यर्थम् । द्रोणपरिमिते ब्रीह्यादौ द्रोणशब्दो लाक्षणिकः ॥—पक्षे ठञ्जिति ॥ आढकादीनां परिमाणत्वादुच्चेति भावः ॥—द्विगोः ष्टुञ्च ॥ छनिति छेदः तदाह—षित्त्वादिति ॥—ब्याढकिकीति । ‘न ब्याभ्याम्—’ इत्येजागमो न शङ्क्यः, वृद्धिनिषेधसंनियोगेन तद्विधानाद्बुद्धेश्च प्रास्यभावात् ॥—अपरिमाणेति । आचितस्य परिमाणत्वेऽपि तस्मिन् सूत्रे विशिष्यग्रहणादिति भावः ॥—द्वैकुलिजिकीति ॥ ‘असंज्ञाशाणयोः’ इत्यत्र कुलिजशब्दोऽपि इष्यते, तेनोत्तरपदवृद्धिर्नैवाहुः ॥—तदस्य परिमाणम् ॥ इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, न तु सर्वतोमानमेव, उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् । षष्ठिजीवितं परिमाणमस्य षाष्टिकः ‘सोऽस्य’ इति वर्तमाने पुनः ‘तदस्य’ इति ग्रहणात् ‘द्वे षष्ठी जीवितं परिमाणमस्य द्विषाष्टिकस्त्रिषाष्टिकः’ इत्यादौ ‘अध्यर्थ—’ इति लुङ्गं भवति । स्पष्टं चेदं काशिकादौ ॥—पूर्वसूत्रमिति । तेन पञ्च गावः परिमाणमस्य पञ्चको गोसंघ इत्यादि सिध्यति । यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका संख्या पञ्च गावोऽस्य संघस्येति, तदा तु प्रत्ययो न भवति, परिमाणस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् । एतच्च ‘आर्हादगोपुच्छ—’ इति कैयटे स्पष्टम् ॥ स्वार्थे उदाहरति—पञ्चैवेति ॥—स्तोमे डविधिरिति । डित्करणमेकविंश इत्यत्र टिलोपार्थम् । त्रयस्त्रिंशदौ टिलोपार्थं च ॥—पञ्चदश मन्त्रा इति । ‘साम्ना स्तुवीत’ ‘एकं

१ लुगभावे इति—अन्यतरस्याग्रहणमनुवर्तते इति वृत्त्यनुरोधेनेदम् । वस्तुतस्तु तदत्र नानुवर्तते, पुनः खग्रहणात् ।
२ तदस्येति—सोऽस्येत्यनुवर्तमाने तदस्येति स्पष्टार्थम् ।

सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृथ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः । ॥ पङ्क्तिर्विंशतिर्विशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्प-
ष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् । ५।१।५९। एते रुढिशब्दा निपात्यन्ते । ॥ पञ्चदशतौ वगै वा । ५।१।६०। पञ्च
परिमाणमस्य पञ्चद्वयैः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः । ॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतोऽर्थात्मणे संज्ञायां ङण् । ५।१।६२।
त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेवां ब्राह्मणानां त्रैशानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि । ॥ नदहन्ति । ५।१।६३। लघुं यो-
ग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताड्यादयः स्युः । श्वेतच्छत्रमहन्ति श्वेतच्छत्रिकः । ॥ छेदादिभ्यो नित्यम् । ५।१।६४।
नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेदं नित्यमहन्ति छेदिको वेतसः । छिन्नप्ररूढत्वात् । (ग) विराग विरङ्गं च ॥ विरागं नित्यमहन्ति
वैरङ्गिकः । ॥ शीर्षच्छेदाद्यञ्च । ५।१।६५। शीर्षच्छेदं नित्यमहन्ति शीर्षच्छेदः । शैर्षच्छेदिकः । यदुक्तोः संनियोगं
शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । ॥ दण्डादिभ्यो यन् । ५।१।६६। एभ्यो यन् स्यात् । दण्डमहन्ति दण्ड्यः । अर्घ्यः ।
वध्यः । ॥ पात्राद् घञश्च । ५।१।६८। चाद्यत् तदहन्तीत्यर्थे । पात्रियः । पात्र्यः । ॥ कडङ्करदक्षिणाच्छ च । ५।
१।६९। चाद्यत् । कडं करोतीति विग्रहे अतएव निपातनात् खञ् । कडङ्करं मापमुद्रादिकाष्टमहन्तीति कडङ्करीयो गौः ।

सामतृचे क्रियते' इति हि धृतिः । तत्र तृचस्य आवृत्त्या पञ्चदशमन्त्राः । सप्तदशे स्तोमे अन्त्याया ऋचः सप्तकृत्व आ-
वृत्तिः । प्रथममध्यमेषु पञ्चकृत्व एव । एकविंशे स्तोमे तु तृचस्य सप्तकृत्व आवृत्तिरिति ज्ञेयम् ॥—छन्दोगैरिति ।
सामगैरित्यर्थः ॥—पङ्क्तिर्विंशति—'तदस्य परिमाणम्' इति वर्तते ॥ पञ्चदशदस्य ढिलोपः, तिप्रत्ययः, 'चोः कुः'
इति कुत्वम् । पञ्च पदानि परिमाणमस्य पङ्क्तिश्छन्द इति काशिका ॥ पदशब्दोऽत्र पादपर्याय इति हरदत्तः ॥—रुढिशब्दा
इति । तथा चात्र नावयवार्थेऽभिनिवेश्यम् । पङ्क्तिशब्दो हि नानार्थः । अस्ति कमन्निदेशे ब्राह्मणपट्टिः पिपीलिकाप-
ङ्क्तिरिति । अस्ति च दशसंख्यायां पङ्क्तिरथ इति । दशरथ इत्यर्थः । अस्ति हि छन्दोविशेषे यस्य पञ्चाक्षराः पञ्चपादाः ।
तथा च छन्दोविशेषे एवावयवार्थो नान्यत्रेति बोध्यम् ॥ द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च । द्वौ दशतौ
परिमाणमस्य विंशतिः । अपदत्वनिपातान्नकारस्यानुस्वारः ॥ केचित्तु विन्भावमुक्त्वा अपदत्वं चेति न पठन्ति ॥ त्र-
याणां दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । मतान्तरे तु त्रिन्भावः ॥ त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् ॥ एवं चतुर्णां चत्वारिंशत्
पञ्चानां पञ्चा । आभ्यामपि शतप्रत्ययः ॥ षण्णां दशतां षप्, तिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च, पद् दशतः परिमाणमस्य षष्टिः ॥
ततस्त्रिभ्योऽपि तिप्रत्यय एव । सप्तानां दशतां सप्त, अष्टानां दशतामशी, नवानां दशतां नव, दशानां दशतां दशभावः
तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमस्य शतम् ॥—पञ्चदशतौ—॥ इमौ उच्यन्तत्वेन निपात्येते वगैऽभिधेये ।
'तदस्य परिमाणम्' इत्यनुवर्तते एव ॥—दशदिति । दश परिमाणमस्य ॥—पक्षे इति । वाग्रहणात् 'संख्यायाः' इति कनपि
भवतीति भावः ॥—त्रिंशच्चत्वारिंशतोः—॥ व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे पट्टीद्विवचनम् । 'चत्वारिंशतो ब्राह्मणे' इति पाठे
तु समाहारद्वन्द्वपञ्चम्येकवचनम् ॥ इह 'ब्राह्मणसंज्ञायाम्' इति पट्टीसमासेन निर्देष्टुमुचितम् । तथा हि सति 'ब्राह्मणस्य
चेत्संज्ञा' इति स्फुटीभवति । अन्यथा तु यस्य कस्यचित्संज्ञायां ब्राह्मणस्थे च प्रयोगे इत्यनिष्टोऽर्थः संभाव्येत । ततश्च मन्त्रे
भाषायां च ङण् न सिध्येत् । इष्यते च सः । तस्मादिष्टानुरोधेन पञ्चम्यर्थे सप्तमीति व्याख्येयम् ॥ 'ब्राह्मणेऽभिधेये' इति
तु काशिकायां व्याख्यातम् ॥—उदाद्य इति ॥ ठज उदाहरणं तु प्रथमहन्ति प्रास्थिकः, द्रौणिकः इत्याद्युक्तम् । आदि-
शब्दप्राप्त्यस्य ङक उदाहरणमाह—श्वेतच्छत्रिकमिति । एवं खारीकः शल्यः शतिकः साहस्र इत्यादीन्मुदाहर्तव्यानि ॥
—छेदादिभ्यो—॥ नित्यग्रहणमिह 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' इत्यत्रेव महाविभाषया प्राप्तस्य वाक्यस्य निवृत्त्यर्थे न
भवति, आरम्भसामर्थ्यादेव तस्मिन्वृत्तिसिद्धेः । किं तु प्रत्ययार्थविशेषणमिति ध्वनयति—छेदं नित्यमहन्तीति । भाष्ये
तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं सूत्रमेव मास्त्विति तदाशय इति मनोरमा ॥ अयं भावः । नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं न
भवति । नित्यं छेदमहन्तीत्यस्यासंभवात् । न हि कश्चित्पदार्थो नित्यं छेदमहन्ति । योऽपि वेतसादिरर्धद्विष्टः प्ररोहति, सोऽपि न नित्यं
छेदमहन्ति । कालान्तर एव तस्य छेदप्रवर्तनात् । न चात्र नित्यग्रहणस्याग्रेऽपि छेदमहन्तीत्यादिविग्रहवाक्यनिवृत्त्यर्थे सूत्रस्या-
वश्यकत्वात्तत्प्रत्याख्यानं न युज्यत इति शङ्क्यम् । विग्रहवाक्यस्य भाष्यादिसंमतत्वादिति दिक् ॥ छेद भेद श्लोह दोषे-
त्यादयश्छेदादयः । गणसूत्रमाह—विरागेति ॥—दण्डादिभ्यः—॥ पूर्वसूत्राद्यनुवर्तते इत्याह—यत्स्यादिति । केचित्तु
'दण्डादिभ्यो यः' इति पठन्ति ॥ स चापपाठ एव भाष्यादिविरोधादित्याहुः ॥ तथा हि 'अचो यत्' इति सूत्रे भाष्ये
उक्तं 'हनो वा यत् वधादेशश्च' वध्यः घाल्यः 'तद्धितो वा' । वधमहन्ति वध्य इति ॥ यदि चेह यद्विधीयेत तदैवैतदुपप-
द्यते पक्षद्वयेऽपि 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वात् । यदि लत्र यो विधीयेत तदा खरो भिद्येत ॥ मनोरमायां तु 'व्यञ्चिवर्धो
'हनो वा वधस्तद्धितो वा' इति भाष्यम् । यदि चेह यद्विधीयेत, तदैव तदुपपद्यते । क्यप्याद्युदात्तत्वं सत्यपि तद्धिते 'य-
तोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वमित्यादि स्थितम् ॥—कडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ 'कडङ्कर' इति पाठस्तूपेक्ष्य इति ध्वनयति
—कडं करोतीति । 'कड मदे' कडतीति कडः ॥—मापमुद्रादिकाष्टमिति । अमरश्चाह 'कडङ्करो दुसं क्रीडम्'

१ पङ्क्तिर्विंशति—अत्र विंशत्याधाः संख्यायां संख्येये चैकवचनान्ताः, तेन विंशतिर्गवामित्यादि सिद्धम् ।

कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः । ॥ स्थालीबिलात् ॥ ५।१।७०। स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबि-
लीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः । ॥ यज्ञविविग्भ्यां घञञौ ॥ ५।१।७१। यथासंख्यं स्तः ।
यज्ञमृत्विजं चाऽर्हति यज्ञियः । आर्विजीनो यजमानः ॥ ॥ यज्ञविविग्भ्यां तत्कर्माहतीत्युपसंख्यानम् ॥ यज्ञियो
देशः । आर्विजीन ऋत्विक् ॥ आर्हीयाणां उगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ॥

तद्धितेषु ठञधिकारे कालाधिकारः ॥

अतः परं ठञेव । ॥ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ ५।१।७२। पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः ।
तुरायणं यज्ञविशेषः, तं वर्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः । ॥ संशयमापन्नः ॥ ५।१।७३। संशय-
विषयीभूतोऽर्थः सांशयिकः । ॥ योजनं गच्छति ॥ ५।१।७४। योजनिकः ॥ ॥ क्रोशशतयोजनशतयोरुपसं-
ख्यानम् ॥ क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । योजनशतिकः ॥ ॥ ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् ॥
क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः । योजनशतिक आचार्यः । ॥ पथः ष्कन् ॥ ५।१।७५। पो डीपर्थः ।
पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी । ॥ पन्थो ण नित्यम् ॥ ५।१।७६। पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः । पान्था ।
॥ उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ५।१।७७। उत्तरपथेनाहृतं औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ॥ ॥ आह-
तप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तरपूर्वादुपसंख्यानम् । वारिपथिकम् । ॥ कालात् ॥ ५।१।७८। व्युष्टा-
दिभ्योऽणित्यतः प्रागधिकारोऽयम् । ॥ तेन निर्वृत्तम् ॥ ५।१।७९। अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् । ॥ तमधीष्टो भूतो
भूतो भावी ॥ ५।१।८०। अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भूतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्यासकालः । भावी
तादृश एवानागतः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भूतो मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः ।

इति ॥—गौरिति । ‘नीवारपाकादिकडङ्करीयैः’ इति रघुः ॥—स्थालीबिलात् ॥ छयतावनुवर्तते । अस्माच्छयतौ
स्तः । ठकोऽपवादः ॥—पाकयोग्या इति । त्रिःफलीकृता इति यावत् ॥—यज्ञं ऋत्विजं चार्हतीति । अर्थसमर्थो
विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्त इत्यर्थः ॥ देशस्यानेवविधत्वादुपसंख्यानम्—यज्ञियो देश इति । यज्ञानुष्ठाने योग्य इत्यर्थः ॥
—ऋत्विगिति । स तु ऋत्विक्त्वमर्हति, न तु ऋत्विजमिति सूत्रेण खजोऽप्राप्तादुपसंख्यानम् ॥ आर्हीयाणां उगा-
दीनां गतोऽवधिः ॥

पारायण—॥ आदित आरभ्य आन्तादविच्छेदेन वेदस्याध्ययनं पारायणम् । तच्च गुरुणा शिष्येण च निर्वर्त्यते,
अन्यतरासंनिधौ अध्ययनक्रियाया अनिष्पादनात् । तथापि शिष्य एव प्रत्यय इष्यते न तु गुरावित्याकरे स्थितम् ।
तदाह—छात्र इति ॥—यजमान इति । यद्यपि पुरोडाशादिनिर्वर्तनेन ऋत्विगपि यज्ञं निर्वर्तयति, तथापि तत्र
तौरायणिक इति न प्रयुज्यते, अनभिधानादिति भावः ॥ चान्द्रायणं तपोविशेषः ॥—विषयीभूतोऽर्थ इति ॥
‘स्थापूर्वा पुरुषो वा’ इति संशयविषयीभूते स्थाप्यादावेव प्रत्यय इष्यते, न तु संदेग्धरि’ इति भावः ॥ कथं
तर्हि ‘सांशयिकः संशयापन्नमानसः’ इति चेत् । अत्राहुः । संशयापन्नं मानसं यस्मिन्विषये स विषयः संशयापन्नमा-
नस इति ॥—ततोऽभिगमनमिति ॥ अत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययः ॥—पन्थो—॥ पथः पन्थ इत्ययमादेशः णश्च प्रत्ययः ॥
नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं, न तु वाक्यनिवृत्त्यर्थमित्याशयेनाह—नित्यं गच्छतीति ॥ नित्यमिति किम् । पथिकः ।
भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अयं हि भाष्याशयः । नित्यं पन्थानं गच्छतीत्यर्थोऽत्र यद्यपि संभवति, तथापि नात्रै-
वार्थं पान्थशब्दस्य प्रयोग इष्यते । कदाचिद्गच्छत्यपि तत्प्रयोगात् । न चैवमपि विग्रहवाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणमस्त्विति
शङ्क्यम् । शिष्टप्रयोगे विग्रहवाक्यस्य दर्शनादिति ॥—उत्तरपथेन—॥ चकारेण गच्छतीति प्रत्ययार्थः समुचीयते ।
तदाह—उत्तरपथेन गच्छतीति ॥—वारिपथिकमिति । वारिपथेनाहृतमिति वा विग्रहः ॥—कालात् ॥
स्वरूपग्रहणमिह न भवति, ‘तमधीष्टो भूतो भूतो भावी’ इत्यन्तसंयोगे द्वितीयानिर्देशात् । ‘मासाद्वयसि—’ इत्यादौ मा-
सादीनां काले विशेषणाच्च ॥—तेन निर्वृत्तम् ॥ तृतीयान्तात्कालवाचिनष्ठञ् स्यात् । तेनेति करणे तृतीया । चतुर्थ-
न्तगते ‘तेन निर्वृत्तम्’ इत्यत्र तु कर्तरि तृतीयेति विशेषः । उभयत्राप्यन्तर्भावितत्वात्तद्वृत्तेः कर्मणि क्तः ॥—आह्नि-
कमिति । ‘अह्नस्तोरेव’ इति नियमात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपो न ॥—मासाद्वयसि—॥ खजो बित्करणं खरार्थं
पुंवद्भावाप्रतिषेधार्थं च । मासीनाभार्यः ॥ अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेऽपि सामर्थ्यात् भूत इत्येतदेव संबध्यते । न हि
मासमधीष्टो भूतो वेत्याद्युक्तौ काचित्कालकृता शरीरावस्था गम्यत इत्याशयेनाह—मासं भूत इति । एतच्च वृत्तिपदम-

१ पन्थो ण इति—अणिति पाठस्तु ‘छेदादिभ्यश्च’ इति सूत्रस्थभाष्यासंमतः । २ कालादिति—कालग्रहणे यथाकथंचिदपि
कालबोधकस्य ग्रहणमिति ‘तदस्य परिमाणम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाच्च ।

मासं भावी मासिक उत्सवः । ॥ मासाद्वयसि यन्त्रज्ञौ । १५।१।८१। मासं भूतो मास्यः । मासीनः । ॥ द्वि-
गोर्यप् । १५।१।८२। मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः । ॥ पण्मासाण्यच्च । १५।१।८३। वयसी-
त्येव । यवप्यनुवर्तते । चाट्ट्यः । पाण्मास्यः । पाण्मासिकः । ॥ अवयसि उंश्च । १५।१।८४। चाण्ण्यन् । पण्मा-
सिको व्याधिः । पाण्मास्यः । ॥ समायाः खः । १५।१।८५। समासघीष्टो भूतो भूतो भावी वा समीनः । ॥ द्वि-
गोर्वा । १५।१।८६। समायाः ख इत्येव । तेनपरिजयेत्यतः प्राङ्निर्गुत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययः । द्विसमीनः । द्वैसमिकः ।
॥ राज्यहःसंवत्सराच्च । १५।१।८७। द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । व्यहीनः । द्वैयहिकः । समासान्त-
विधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः । ॥ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च । ७।३।१५। संख्याया उन्नरपदस्य
वृद्धिः स्यात् जिदादौ । द्विसंवत्सरिकः । द्वे पट्टी भूतो द्विपाट्टिकः । परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परि-
माणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न । ॥ वर्षाष्टकं च । १५।१।८८। वर्षशब्दा-
न्ताद्विगोर्वा खः । पक्षे ठञ् वा च लृक् । त्रीणि रूपाणि । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवर्षः । ॥ वर्षस्याभिविध्यति ।
७।३।१६। उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवर्षिको मनुष्यः । भविष्यति तु द्वैवर्षिकः । अघीष्टभूतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो
न गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवर्षिको मनुष्यः ।
॥ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । ७।३।१७। द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णोभ्यां क्रीतं
द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । असंज्ञेति किम् । पञ्च कलापाः परिमाणस्य पाञ्चकलापिकम् । तद्धितान्तः संज्ञा ।
द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति । द्वैकुलिजिकः । ॥ चित्तवति नित्यम् । १५।१।८९। वर्षशब्दान्ताद्विशोः
प्रत्ययस्य नित्यं लृक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे । द्विवर्षो दारकः । ॥ पट्टिकाः पट्टिरात्रेण पच्यन्ते । १५।१।९०।
बहुवचनमतश्चम् । पट्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कम् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते । ॥ तेन परिजय्यलभ्यका-
र्यसुकरम् । १५।१।९३। मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मानेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् ।
॥ तदस्य ब्रह्मचर्यम् । १५।१।९४। द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
मासं ब्रह्मचर्यस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽप्येति मासिकं
ब्रह्मचर्यम् ॥ ॐ महानाड्योऽदिभ्यः पठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् ॥ महानाड्यो नाम विदामघवन्नित्याद्या ऋचः ।
तासां ब्रह्मचर्यमस्य महानाड्यिकः । हरदत्तस्तु भस्माद इति पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह ॥ ॐ चतुर्मासाण्यो यज्ञे

ज्योः स्पष्टम् ॥—मासीन इति । बालकः ॥—द्विगोर्यप् ॥ प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात्पूर्वेषु
यत्त्वजोः प्राप्तोर्यप् विधीयते ॥ पितृवादनुदात्तः । तेन 'द्विमास्यः' इत्यादौ 'इगन्तकालः' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्रो
न तिष्ठते ॥ 'यः' इत्युक्ते तु प्रत्ययस्योदात्तत्वादनतोदात्तो द्विमास्यः स्यात्, सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वादिति भावः ॥—
यवप्यनुवर्तते इति ॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥ समायाः खः ॥ 'हायनोऽन्नां शरत्समाः' इत्यनरः ॥—समा-
मघीष्ट इत्यादि । अधीष्टादयश्चलारोऽर्थो अत्राप्यनुवर्तन्ते इति भावः ॥—द्विगोर्वा ॥ 'संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहण-
मलुकि' इत्यभ्युपगमात्पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥—द्वैसमिक इति । खेन मुक्ते पक्षे ठञिति भावः ॥—द्वैयहिक
इति ॥ 'टखोरेव' इति नियमादिह टिलोपो न । 'अल्लोपोऽनः' 'न य्वाभ्याम्' इत्यैच् ॥ ननु 'तद्धितार्थः' इति द्विगुपमा-
सानन्तरं 'रात्र्यहःसंवत्सराच्च' इत्येवं बाधित्वा परलाट्वा भाव्यं, न च महाविभाषया टचो विकल्प इति वाच्यम् । 'बृहतीजा-
त्यन्ताः समासान्ताश्च' इति नित्येषु परिगणनादत् आह—समासान्तविधेरिति । यद्यपि टचि कृतेऽप्यद्वादेशे 'द्वैयहिकः'
इति रूपं सिध्यति, तथापि 'व्यहीनः' इति हि रूपं न सिध्यति' टचि सत्यद्वादेशे तस्य स्थानिवत्त्वात्, 'रात्राहः' इति
समासान्तस्याहःशब्दान्तसमासग्रहणेनैव ग्रहणाच्च 'रात्र्यहःसंवत्सराच्च' इति खप्रत्यये कृतेऽपि द्वाद्वादी इति रूपप्रसङ्गादि-
त्याहुः ॥—उत्तरपदवृद्धिर्निति ॥ एतच्चोपलक्षणम् । 'द्विवर्षा' इत्यत्र 'द्विगोः' इति डीङ्ग भवति । परिमाणपर्युदासेन
पर्युदासाभावत् 'अपरिमाणविस्तारितः' इतीह निषेधप्रवृत्तेः । द्विवर्षे भूते 'तन्वीष्टः' इति टच् 'वर्षाष्टकं' इति लृक् ॥
'चित्तवति नित्यम्' इति नित्यं लुको वक्ष्यमाणत्वादचित्तवानिह प्रत्ययार्थ इति प्रत्युदाहरति—द्विवर्षीणो व्याधि-
रिति ॥—द्विवर्षिको मनुष्य इति ॥ अत्र वदन्ति । मनुष्ये 'चित्तवति' इति नित्यलुक्प्रसङ्गात् 'मनुष्यो मनुष्य-
सदृशः प्रतिमादिः' इति व्याख्याय स्थितस्य गतिः समर्थनीयेति ॥—दारक इति ॥ बालकः ॥—'परिजय्यः' इत्यस्य
विवरणं 'जेतुं शक्यः' इति । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इत्यादेशः ॥—महानाड्यो नामेति ॥ तथा चाभाषितपुंस्त्व-
त्पुंवद्भावो नेति भावः ॥—हरदत्तस्त्विति । यौगिकोऽयं, न तु रूढ इति मन्यते ॥—माहानामिक इति । पुंवद्भावे
कृते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ॥—चतुर्मासादिति । मासशब्दस्य कालवाचित्वात्कालाधिकारे वार्तिकारम्भः । न च
विशिष्टस्य कालवाचित्वाभावादिति संगतिर्दुर्निरूपेति शङ्क्यम् । 'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदग्रहणम्' इत्यभ्युपगमादस्त्येव

तत्र भव इत्यर्थः ॥ चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मासानि यज्ञकर्माणि ॥ ॐ संज्ञायामण् ॥ चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी आपाढी । अण्णन्तत्वान्डीप् । ॥ तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५।१।९५। द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि । अग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । ॥ तत्र च दीयते कार्यं भववत् । ५।१।९६। प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् ॥ कालाऽधिकारस्य पूर्णोऽवधिः ॥

तद्धितेषु ठञधिकारः ॥

॥ व्युष्टादिभ्योऽण् ५।१।९७। व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट, तीर्थ, संग्राम, प्रवास इत्यादि । ॥ तेनयथाकथा च हस्ताभ्यां णयतौ ५।१।९८। यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात्तृतीयान्ताद्दन्तशब्दाच्च यथासंख्यं णयतौ स्तः ॥ ॐ अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नेष्यते ॥ यथाकथा च दीयते कार्यं वा यथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्तम् । ॥ संपादिनि ५।१।९९। ठञ् । तेनेत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कर्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णालंकाराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः । ॥ कर्मवेषाद्यत् ५।१।१००। कर्मणा संपादि कर्मण्यं शौर्यम् । वेषेण संपादी वेष्यो नटः । वेषः कृत्रिम आकारः । ॥ तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ५।१।१०१। सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांग्रामिकः । ॥ योगाद्यच् ५।१।१०२। चाद्व्य । योगाय प्रभवति योग्यः । यौगिकः । ॥ कर्मण उक्ञ् ५।१।१०३। कर्मणे प्रभवति कर्मुक्म् । ॥ समयस्तदस्य प्राप्तम् ५।१।१०४। समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् । ॥ ऋतोरण् ५।१।१०५। ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् । ॥ कालाद्यत् ५।१।१०६। कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् । ॥ प्रकृष्टे ठञ् ५।१।१०८। कालादित्येव । तदस्येति च । प्रकृष्टो दीपः कालोऽस्येति कालिकं वैरम् । ॥ प्रयोजनम् ५।१।१०९। तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं कारणं च । ॥ विशाखापाढादण्मन्थदण्डयोः ५।१।११०। आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थं क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आपाढो दण्डः ॥ ॐ चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ चूडा, चौडम् । श्रद्धा, श्राद्धम् । ॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ५।१।१११। अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् । ॥ समापनात्सपूर्वपदात् ५।१।११२। व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् । ॥ ऐकागारिकदृ चौरै ५।१।११३। एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चौरः । ॥ आ-

संगतिरिति ॥—संज्ञायामणिति ॥ ‘तत्र भवः’ इत्यनेनैव सिद्धे पुनरण्विधिः ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ इति लुङ्गा भूदित्येतदर्थमिदमन्तरब्धम् ॥ एवं चास्मिन् वार्तिके ‘चतुर्मासात्’ इत्यस्यानुवृत्तये पूर्ववार्तिकमन्त्रैवारब्धमित्यपि ज्ञेयम् ॥ चातुर्मासीति । कस्य संज्ञेयाकाङ्क्षायामाह—आपाढीति । अपाढानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यर्थः ॥—तस्य दक्षिणा—॥ षष्ठ्यन्तेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्यस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् ॥ कालाधिकारादेवेह द्वादशाहादिभ्यः सिद्धे आख्याग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य परिहरति—आख्याग्रहणादिति ॥—तत्र च—॥ कालवाचिनः सप्तम्यन्तादीयते कार्यमित्येतयोर्लुङ्गयोर्भवत्प्रत्ययः स्यात् ॥ प्रावृषेण्यमिति । ‘प्रावृष एण्यः’ इति भवार्थे विहितः स इहाप्यतिदिश्यत इति भावः ॥—शारदमिति । ‘संधिवेलावृत्तुनक्षत्रेभ्योऽण्’ ॥ ॥ कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ व्युष्टशब्दः कालकाची दिवसमुखे वर्तते ॥—संपादिनि ॥ गुणोत्कर्षः संपत्तिः । ‘आवश्यके णिनिः’ इति वृत्तिकृत् । एवं वल्लयुगेन संपादि वल्लयुगिकं शरीरमित्यप्युदाहार्यम् । वल्लयुगेन अवश्यं शोभत इत्यर्थः ॥—तस्मै प्रभवति—॥ समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते ॥—आर्तवमिति ॥ पुष्पमित्यादि विशेष्यं बोध्यम् ॥—काल्यमिति ॥ ‘प्रत्ययोऽहर्मुखं कल्यम्’ इत्यमरः । तत्र प्रातःकाले काल्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरं मृग्यम् ॥—प्रकृष्टे ठञ् ॥ प्रकृष्यते अयमिति प्रकृष्टः । कर्मणि क्तः । तेन च प्रकर्षेण कालो विशेष्यते इत्याह—दीर्घः काल इति । ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । अन्यथा अनन्तरस्य यतोऽनुवृत्तिराशङ्क्येत ॥—इन्द्रमह इति ॥ मह उत्सवः ॥—वैशाखो मन्थः । आपाढो दण्ड इति । विशाखापाढशब्दौ रुढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्तन्ते । तयोस्तु यथाकथंचिद्व्युत्पत्तिः क्रियत इति हरदत्तः ॥ विलोडनदण्डस्यैवाधारमूतः काष्ठविशेषो मन्थ इत्युच्यते ॥—अनुप्रवचना—॥ अनुप्रवचनं नाम ब्रह्मोदनमुच्यते ॥—सपूर्वपदादिति ॥ विद्यमानपूर्वपदादित्यर्थः ॥—ऐकागारिकदृ—॥ दो डीवर्थः । ऐकागारिकी ॥ किमर्थमिदमुच्यते यावता ‘प्रयोजनम्’ इत्येव ठञि सिद्धम् । सत्यम् । चौरै नियमार्थमावश्यकमिदं सूत्रम् ॥ अन्यथा एकागारं प्रयोजनं यस्य भिक्षोरित्यत्रापि स्यात् ॥ नन्वेवमपि ‘एकागाराचौरै’ इति ठञेव नियम्यतां किमैकागारिक इति निपातनेन

१ प्रावृषि दीयते इति—भाष्यमते दीयते इत्यस्य ‘अग्निष्टोमे दीयते भक्तमाग्निष्टोमिकम्’ इत्युदाहरणं बोध्यम् । स्पष्टं चेदं शब्देन्दुशेखरे । २ चूडादिभ्य इति—इदं ‘व्युष्टादिभ्योऽण्’ ‘ऋतोऽण्’ इत्यनबोरपि बोध्यम् इति शेखरकाराः ।

कालिकडाद्यन्तवचने । ५।१।११४। समानकालावाद्यन्तौ । यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याऽऽकाल आदेशः । आशुविनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा ॥ ३ आकालाद्वृत्त्यर्थः ॥ आकालिका विद्युत् ॥ टञः पूर्णोऽवधिः ॥

तद्धितेषु भावकर्मार्थाः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । ५।१।११५। ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेदिति किम् । गुणतुल्यं मा-
भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । तेन तस्येव । ५।१।११६। मधुरायामिव मधुरावत् नुत्रे प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रव-
न्मैत्रस्य गावः । तदर्हम् । ५।१।११७। विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डकश्रुत्यानुवर्तते । तेनेह न ।
राजानमर्हति च्छत्रम् । तस्य भावस्त्वतलौ । ५।१।११९। प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावो गोन्वम् ।
गोता । त्वान्तं ह्रीबन्, तलन्तं स्त्रियाम् । आ च त्वात् । ५।१।१२०। ब्राह्मणस्त्व इत्यन्तः प्राक् त्वन्त्ववधिक्रियते ।
अपवादैः सह समावेशार्थं गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्स्त्वभ्यासपि समावेशार्थः । स्त्रियो
भावः स्त्रेणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौल्वम् । पुंस्त्वम् । पुंम्ना । न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलक्षणव-
द्युधकतरसलसेभ्यः । ५।१।१२१। इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्त्तत्पुरुषात् स्तुश्चनुरादीन्वर्जयित्वा । अपति-
त्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात्किम् । बार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषात्किम् । नात्य पटवः सन्तीत्यपटुत्वस्य भावः आपटवम् ।

टिकरणेन च प्रयोजनमिति चेत् । अत्राहुः । टकारः कार्यावधारणार्थः । डोदेव भवति न चित्स्वर इति । वृद्धितु निपातना-
द्वयत्वेवेति ॥—आकाल आदेश इति ॥ निपात्यत इति शेषः ॥—आद्यन्तौ यस्येत्यादि । अस्येति अधिकारतत्पदार्थे
इदम् प्रत्ययो निपात्यत इति भावः ॥—आकालाद्वृत्त्यर्थः । वतिकमिदम् ॥ ॥ टञः पूर्णोऽवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकम् । नृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिः स्याद्यत्तुल्यं क्रिया चेन्मा ॥
—ब्राह्मणेन तुल्यमिति । नन्वत्र 'ब्राह्मणे यथा वर्तते तथा क्षत्रियादिकर्तृकाध्ययनं वर्तते' इति वाक्यार्थोऽसंगत इति
चेत् । अत्राहुः । ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणया वर्तते 'ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं वाक्यार्थः' इति न कोऽपि
दोषः ॥—गुणतुल्ये इति । उपलक्षणमिदम् । अक्रियातुल्य इत्यर्थः ॥ एवं च 'ब्राह्मणेन सदृशः क्षत्रियः' इत्यर्थे ब्राह्म-
णवत् क्षत्रियः' इति प्रयोगोऽसाधुरेव । अत एव 'पर्वतो वह्निमान् महानसवत्' इति वाक्ये 'महानससदृशः पर्वतः' इत्यर्थे
वतेरसाधुलं मत्वा तस्य वतेः साधुलक्षणार्थं 'पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हति' इत्यादिक्रियापदं प्रयुज्यते वृद्धाः ॥—तत्र
तस्येव ॥ सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च इवार्थे प्रत्ययः ॥ 'क्रिया चेत्' इति नातुवर्तते इति द्रव्यादितुल्ये वत्प्रत्ययो भवति ॥—
मधुरावत्स्त्रुप्ते इति । मधुरायां यादृशः प्राकारः, तेन तुल्यः प्राकारः स्त्रुप्ते इत्यर्थः ॥—तदर्हम् ॥ अर्हतीत्यर्थे पचाद्यच् ॥
यद्यपि कृद्योगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यम् । तथापि अत्र सौत्रो विभक्तिव्यत्यय इत्येके । 'कर्तृकर्मणोः' इति षष्ठ्या अनित्यत्व-
ज्ञापकमिदम् । तेन च 'धायैरामोदमुत्तमम्' इति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति तु कारकेष्वबोचाम ॥ द्वितीयान्तादेव प्रत्यय इति
स्फुटीकर्तुं तिङन्तेन विगृह्णाति—विधिमर्हतीति ॥ कथं तर्हि 'ततो यथावद्विहिताध्वराय' इति असत्त्वार्थकस्य कर्मत्वात्-
भवेन द्वितीयान्तत्वाभावादिति चेत् । अत्राहुः । यथाशब्दो वृत्तिविषये सत्त्वार्थकः, तथात्वमित्यादिषु त्वत्त्वादिसंज्ञानात् ।
अन्यथा षष्ठ्यपि नास्तीति त्वतलौ न स्याताम् । तथा च द्वितीयान्ताद्यथाशब्दादर्थार्थं वतिः । योग्यतामर्हतीति विधानमि-
त्यर्थात् क्रियायोगोऽपि सुलभ इति ॥—तस्य भावस्त्वतलौ ॥—प्रकृतीति । न तु यः कश्चिद्भवे, षट्त्वमित्यत्र
द्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरभानात् ॥—गोर्भाव इति । इह गोशब्दोऽर्थपरः, शब्दस्वरूपपरो वेति पक्षद्वयम् ॥ यदार्थपरः, तदा
धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः, स च धर्मत्वेनैव भासते । प्रकृतिजन्येत्यादिस्तु प्रयोगोपाधिः ॥ यदा तु शब्दपरस्तदा तज्जन्यबोध-
प्रकारः प्रत्ययार्थः । स च धर्मविशेष एव । पाचकत्वमित्यत्र तु कर्तृत्वरूपसंबन्धः प्रकारः । पच्यमानत्वमित्यत्र तु कर्म-
त्वरूपसंबन्धः । तथा औपगवत्वमित्यत्र जन्यत्वरूपसंबन्धः प्रकारः । राजपुरुषत्वमित्यत्र तु स्वरूपः संबन्धः इत्याद्युक्तम् ॥
एवं स्थिते हरिटीकायां यदुक्तं 'कृतद्विसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन' इति । तत्र नापूर्वं शक्त्यन्तरं कल्प्यम् ।
उक्तरीत्येव तत्राप्युपपत्तेरिति संक्षेपः ॥—अपवादैः सहेति । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इत्यादिभिः ॥—चकार इति ।
अन्यथा त्वतलौ ह्रीपुंसाभ्यां न स्याताम्, अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः ॥—पौल्वं पुंस्त्वमिति । संयोगान्त-
लोपे 'पुमः खवि-' इति स्त्वम् । पाक्षिकावनुनासिकानुस्रारौ विसर्गे कृते सत्वम् ॥—अपतित्वमिति ॥ इह 'पल्यन्त-

१ क्रियेति—एतच्च संनिहितत्वात्समानविभक्तिकत्वात्प्राधान्याच्च प्रत्ययार्थस्य विशेषणम्, नतु प्रकृत्यर्थस्य । २ तत्रेति—अत्र
तत्रैत्यनेन षष्ठ्यर्थे सप्तम्या एव ग्रहणम्, नत्वधिकरणसप्तम्याः । असामर्थ्यात् । इवशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तम्याश्चेदमेव ज्ञापकमिति
भाष्ये स्पष्टम् । ३ प्रकार इति—मुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयताश्रय इत्यर्थः । ४ अपवादैरिति—अन्यथापवादविषयेऽस्यानु-
पस्थितिः स्यान्निराकाङ्क्षत्वादिति भावः ।

अचतुरेति किम् । आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवड्यम् । आयुध्यम् । आकृत्यम् । आरस्यम् । आह-
त्यम् । ॥ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । ५।१।१२२। वावचनमणादिसमावेशार्थम् । ॥ र ऋतो हलादेर्लघोः ।
६।४।१६१। हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् इष्टमेयस्सु । ॥ टेः । ६।४।१५५। भस्य टेर्लोपः स्यादिष्टमेयस्सु । पृथो-
भावः प्रथिमा । पार्थवम् । ऋदिमा । मार्दवम् । ॥ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च । ५।१।१२३। चादिमनिच् । शौक्यम् ।
शुक्लिमा । दार्व्यम् । पृथुमुदुभृशशृङ्गदपरिवृढानामेव रत्वम् । दृढिमा । पो ङीपर्थः । औचित्ति । याथाकामी ।
॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । ५।१।१२४। चाद्भावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः
कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् ॥ ॐ अर्हतो नुम् च ॥ अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ।
॥ यथातथायथापुरयोः पर्यायेण । ७।३।३१। नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्जिदादौ ।
अयथातथाभावः आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् । आयथापूर्यम् । अयाथापूर्यम् । आ पादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः ॥
ॐ चतुर्वणादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैस्वर्ण्यम् । षाड्गुण्यम् ।
सैन्यम् । सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रेलोक्यमित्यादि । सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः । सर्वा-
देरिति लुक् । स एव सर्ववेदः ॥ ॐ चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वेदः ।
चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव चातुर्वेदः । ॥ स्तेनाद्यञ्चलोपश्च । ५।१।१२५। नेति संघातग्रहणम् । स्तेन-
चैर्ये पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य स्तेन्यमिति व्यञ्जनन्तमपि 'केचिद्विच्छन्ति ।
॥ सख्युर्यः । ५।१।१२६। सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् ॥ ॐ दूतवणिग्भ्यां च ॥ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् ।
वणिज्यमिति काशिका ॥ माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चायं प्रत्ययो न तु कर्मणीत्याह ।
भाष्ये तु दूतवणिग्भ्यां चेति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि । ॥ कपिज्ञात्योर्दक् । ५।१।१२७। कापेयम् ।
ज्ञातेयम् । ॥ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । ५।१।१२८। सैन्यापत्यम् । पौरोहित्यम् ॥ ॐ राजाऽसे ॥ राज-

ति यगू न भवति ॥—अपटुत्वमिति । इह तु 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् न भवति ॥—आचतुर्यमित्यादि ॥
ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । ॥—पृथ्वादिभ्यः—॥—अणादीति । इगन्तलघुपूर्वेषु पृथुमुदुभृशित्त्वणः समावेशः । चण्ड-
खण्डादिषु गुणवचनेषु ष्यञ् । बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्यात्र इति बोध्यम् । त्वतलो तु पूर्वसूत्रेणैव लब्धौ ॥—
र ऋतो—॥ हलादेः किम् । ऋजिष्ठः । ऋजीयान् ॥ लघोः किम् । कृष्णिमा । 'पृथुमुदुभृश-' इति परिगणने तु 'हला-
देर्लोपः' इति त्यक्तुं शक्यम् ॥—वर्णदृढादिभ्यः—॥ गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थे वचनम् । 'पृथुमुदुभृश-' इति
परिगणनादिह रभावो न भवति । कृतमाचष्टे कृतयति । णविष्टवद्भावः ॥—औचित्तीति । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्
ष्यञ् । 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । एवं यथाकामी ॥ दृढ, परिवृढ, भृश, कृश, इत्यादि । अत्र द्वे गणसूत्रे—'वि-
यातलाभमतिमनःशारदानाम्' । विशब्दादुत्तरे ये यातादयः पञ्च तदन्तानां समासानाम् अनन्तरः ष्यञ् भवती-
त्यर्थः । वियातता । वियातिमा । वैयात्यम् । विलाभिमा । वैयाभ्यम् । विमतिमा । वैमत्यम् । इगन्तत्वादनपि । वैमतम् ।
विमनिमा । वैमनस्यम् । विशारदिमा । वैशारद्यम् । त्वतलोः समावेशेन विलाभत्वम् । विलाभतेत्यादीन्यूहानि ॥ 'समो
मतिमनसोः' ॥ समः परे ये मतिमनसी तदन्तयोः समासयोरनन्तरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः । संमतिस्त्वम् । संमतिमा । सां-
मत्यम् । इगन्तत्वादिणि सांमत्यम् । संमनस्त्वम् । संमनिमा । सांमनस्यम् ॥—गुणवच ॥ ष्यञ्नुवर्तते, कर्म क्रिया
कार्यं च । 'शरीरायासमात्रसाध्यं शौचादि क्रिया । शान्तेण विहितो यागादिः कार्यम्' इति तयोर्भेदमाहुः ॥—अर्हत्
इति । 'अर्ह प्रशंसायाम्' इति शत्रन्तोऽर्हच्छब्दः पूजार्थाभिधायीति कैयटः ॥—आकृतिगण इति । केषांचित्पाठस्तु
कार्यान्तराय । तथा हि 'अर्हतो नुम् च' इति नुमर्थः पाठः ॥ एकभावः, त्रिभावः, अन्यभावः, एषां पाठः स्वार्थे विधा-
नार्थः । तथा च प्रत्याहारादिके वार्तिके प्रयोगः—'आन्यभावं तु कालाशब्दव्यवायात्' इति । अन्यभाव एव आन्यभा-
व्यम् । अन्यत्वमित्यर्थः ॥ यत्तु व्याकरणाधिकरणे भट्टपादैरुक्तम् 'आन्यभाव्यमप्रयोगः' इति । तत्त्ववैयाकरणमीमांसकसं-
तोषार्थमित्यवधेयम् ॥—सर्ववेद इति—॥ 'पूर्वकालैक-' इति समासः ॥—चतुर्वेद इति । तद्धितार्थे द्विगुः । 'द्विगे-
ल्लङ्गनपत्ये' इत्यणो लुक् ॥—चतुर्विद्य इति । 'विद्यालक्षणसूत्रान्तात्' ठक् । तस्य लुक् ॥—संघातग्रहणमिति ॥ वर्णग्र-
हणे तु 'यस्येति च' इत्यकारलोपे सतीष्टं न सिध्यति । 'अचः परस्मिन्-' इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्यादेशप्रसङ्गादिति भावः ॥
ननु संघातग्रहणेऽपि 'अलोऽन्यस्य' इत्यकारस्यैव लोपः स्यान्न तु संघातग्रहणस्येति चेत् । मैवम् । आरम्भसामर्थ्यात् 'नान-
र्थकेऽलोऽन्यविधिः-' इति निषेधाद्वा तत्सिद्धेः ॥—कपिज्ञात्योः ॥ इह कपिज्ञाती द्वौ, भावकर्मणी अर्थावपि द्वौ, तयो-
र्थयासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । एवं 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यः' इत्यत्रापि बोध्यम् ॥—

शब्दोऽसमासे यत्कं लभन इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् पठ्यते । आधिराज्यम् ।
 ॥ प्राणभृज्जातिवयवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ ५।१।१२२॥ प्राणभृज्जातिः, आश्रयः । औष्ठम् । वयवचनं, कौ-
 मारम् । कैशोरम् । औद्गात्रम् । औष्ठम् । औष्ठवम् । औष्ठवम् । ॥ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ ५।१।१२३॥
 द्वैहायनम् । द्वैहायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् ॥ ॥ श्रोत्रियस्य यलोपश्च ॥ श्रोत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुन-
 कुन्तलक्षेत्रज्ञा युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशल्यम् । कौशलमित्यादि । ॥ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ ५।
 १।१२३१। शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् । कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात्पठ्यते । ॥ योपधाद्-
 रूपोत्तमाहुः ॥ ५।१।१२३२। रामणीयकम् । अभिधानीयकम् ॥ ॥ सहायाद्वा ॥ साहाय्यम् । साहाय्यकम् ।
 ॥ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ ५।१।१२३३। शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् । ॥ गोत्रचरणाच्छाध्यायकारतद-
 वेतेषु ॥ ५।१।१२३४। अन्याकारोऽधिक्यः । तद्वेतेतस्ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्ते अवगतवान्वा । गार्गिकया श्ला-
 घने । गार्ग्यत्वेन विकथ्यत इत्यर्थः । गार्गिकयाऽस्याकुस्ते । गार्गिकासवेनः । काठकेन श्लाघते । ॥ होत्राभ्यदृष्टः ।
 ५।१।१२३५। होत्राशब्दः कृत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छा-
 वाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् । ॥ ब्रह्मणस्त्वः ॥ ५।१।१२३६। होत्रावाचितो ब्रह्मणश्चात्वात् न्यात् । कन्यापवादः ।

ब्राह्मणादित्वादिति ॥ यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजन्शब्दः केवलः पठितः, तथाप्ययमेव 'असे' इति प्रतीपश्रो ज्ञापयति
 'अस्त्यत्र प्रकरणे राजन्शब्देन तदन्तविधिः' इति । एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्थत्वादसमासे विशेषविहितो
 यगोव भवति ॥ अन्ये तु ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेव तदन्तात् कथंचिन्वयि सिद्धे राजन्शब्दस्य तत्र पाठो यदा सह
 समावेशार्थ इति । तथा चावेष्ट्यधिकरणे शावरभाष्ये उक्तं—'राज्ञः कर्म राज्यं ब्राह्मणादित्वात् पठ्यते' इति ॥ पुरोहित सं-
 ग्रामिक पथिक सारथिकेत्यादयः ॥—प्राणभृज्जाति—॥ सुखनामानंचारी वायुः प्राणः । 'प्राणिजातिः' इत्येव सुव-
 चम् ॥ प्राणभृदिति किम् । तृणत्वम् । तृणता ॥ जातीति किम् । देवदन्तत्वम् ॥—औद्गात्रमिति । उद्गात्रादिषु ये
 कृत्विग्वचनास्तेभ्यो 'होत्राभ्यदृष्टः' इति छे प्राप्ते अच् विधीयते । सुष्टु दुष्टु द्वाभ्यां गुणलक्षणे एवमि प्राप्ते, वधूशब्दादि-
 गन्तलक्षणेऽणि, शेषेभ्यस्त्वतलोः प्राप्तेयोः ॥ इह तु 'सुभगं मन्त्रे' पठ्यते । सुभगमित्येतच्छब्दरूपं मन्त्रविषये प्रयोगे
 अत्रमुत्पादयतीत्यर्थः । 'महते सौमगाय' । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादिह 'हृद्गसिन्ध्वने' इत्युत्तरपदद्विजने
 भवति । अत एव मन्त्रेऽपि कचिदञ् न भवति । 'सौभाग्यमस्यै दत्त्वाय' इह पठ्यते ॥—हायनान्त—॥ अन्तावतलोः
 प्राप्तेयोरपिधानम् । सुवस्थविरशब्दाभ्यां वयवचनलक्षणे अत्र प्राप्ते ॥—यौवनमिति । अणि परतः 'अन्' इति
 प्रकृतिभावः ॥ मनोज्ञादिपाठाहुषि । यौवनकम् । 'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः' इति प्रकृतिभावः ॥—श्रोत्रिय-
 स्येति । 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' इत्यत्र छान्दसः श्रोत्रभावः पठ्यते इत्यत इति यदा व्याख्यानं, तदेह 'यलोपः' इति यथा-
 श्रुतम् ॥ यदा तु 'वाक्यार्थे पदरचनम्' इति पक्षः, तदा वशब्देन इय इति रूपं लभ्यते ॥ कचिन् 'यलोपश्च' इति
 पाठः, तत्र येति संघातग्रहणं व्याख्येयम् । वर्णग्रहणे लिङ्कारस्य यणादेशः स्यात् न तु 'यत्वेति च' इति लोपः । अकारलो-
 पस्य स्थानिवत्त्वेन इकारान्तस्य भलाभावात् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥ मूलपुस्तकेषु 'यलोपः' इति मुख्यपाठ एव
 प्रायेण दृश्यते, न तु यलोप इति पाठः ॥—इगन्ताच्च—॥ लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति प्रादिपदिकविशेषणम् । पूर्वत्वं च
 संनिधानादिगवधिकमेव । तेनातिपाण्डुशब्दान्न भवति ॥ 'लघुपूर्वकः' इत्येव सुवचम् । लघुपूर्वश्चासौ इक् च लघुपूर्वक
 तस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तात् इति नव्याः ॥ इगन्तात्किम् । घटत्वम् । लघुपूर्वात्किम् । पाण्डुत्वम् ॥—कथं का-
 व्यमिति ॥ कुधातोः 'ओरावश्यके' इति रूपसिद्धावपि कवेः कर्मत्वर्थं कावमिति स्यादिति प्रश्नः ॥—योपधात्—॥
 गुरु उपोत्तमं यस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादित्यर्थः ॥ योपधात्किम् । विमानत्वम् ॥ गुरुपोत्तमादिति किम् । क्षत्रियत्वम् ॥
 —अभिधानीयकमिति ॥ अत्र प्रकृतिरभेः परानीयर्प्रत्ययान्तो दधाति । अभिधेयस्य भावः कर्म वेत्यर्थः ॥
 —सहायाद्वा इति ॥ सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥—द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ मनोज्ञ प्रियरूपं बहुल अवश्ये-
 त्यादिर्मनोज्ञादिः ॥—गोत्रचरणात्—॥ गोत्रवाचिनश्चरणावाचिनश्च प्रातिपदिकाहुः स्याद्वावकर्मणोः ॥ अपत्याधि-
 कारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । तेनापत्यप्रत्ययान्तेभ्यः इत्यर्थः ॥ प्रवराध्याये ये पठितास्तेभ्य इत्यपरे ॥ गोत्रं च चरणैः
 सह इति जातित्वात् 'प्राणभृज्जातिः' इत्यादिना अभि प्राप्ते वचनम् ॥—श्लाघेत्वादि । श्लाघादिषु विषयभूतेष्वि-
 त्यर्थः ॥—प्राप्त इति । इणः प्राप्त्यर्थत्वात् । अपूर्वस्थेणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वादाह—अवगतवान्वेति ॥—गार्गिकयेति ।
 'आपत्यस्य' इति यलोपः ॥ चरणाहुष उदाहरणं तु काठिकया श्लाघते इत्यादि बोध्यम् ॥ श्लाघादिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् ।
 कठकम् ॥—होत्राशब्द इति—॥ जुहोतेन्न ॥—नेति वाच्ये इति । छप्रस्ये निषिद्धे 'तस्य भावस्त्वतलो'

ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मन्शब्दात् त्वतलौ । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ॥
नञ्स्वरञोरधिकारः समाप्तः ॥

तद्धितेषु पाञ्चमिकाः ॥

॥ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥५१२१॥ भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्रानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । ॥ व्री-
हिशाल्योर्दक् ॥५१२२॥ व्रीहेयम् । शालेयम् । ॥ यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥५१२३॥ यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् ।
यवक्यम् । षष्टिक्यम् । ॥ विभाषा तिलमाषोषाभङ्गाण्यः ॥५१२४॥ यत् वा स्यात् पक्षे खञ् । तिल्यम् ।
तैलीनम् । माष्यम् । माषीणम् । उम्यम् । औमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् । ॥ सर्व-
चर्मणः कृतः खखञौ ॥५१२५॥ असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मणः । सर्वचर्मणः ।
॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥५१२६॥ मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽव्य-
यीभावः । समं सर्वं मुखं संमुखम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनो यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य
दर्शनः संमुखीनः । ॥ तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥५१२७॥ सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् द्वितीयान्ता-
त्खः स्यात् । सर्वपथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः । ॥ आ-
प्रपदं प्राप्नोति ॥५१२८॥ पादस्याग्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः पटः । ॥ अनुपदसर्वा-

इत्यनेनैव त्वप्रत्ययः सिध्यति । विभक्तेरनुच्चारणाच्छाघवं च भवतीति भावः ॥ ‘होत्राभ्यः—’ इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति—
ब्राह्मणपर्यायादिति ॥ इति भावकर्मार्थकाः ॥ नञ्स्वरञोरधिकारः समाप्तः ॥

धान्यानाम्—‘धिवि प्रीणने’ इत्यस्मात् ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति कर्तरि ण्यत् । अस्मादेव निपातनादन्यस्य
लोप इकारस्य चालम् । धिनोतीति धान्यम् । मन्त्रश्च ‘धान्यमसि धिनुहि देवान्’ इति दृश्यते ॥ धान्यानामिति भव-
नापेक्षया कर्तरि षष्ठी । सा च निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । बहुवचनं तु स्वरूपविविधिनिरासार्थम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये
तु पष्ठ्यन्तत्वानुवादेन तद्धितविधिसामर्थ्यादेवेति बोध्यम् ॥ भवतिरिहोत्पत्तिवचनः क्षेत्रग्रहणसामर्थ्यात् । सूत्रे हि सत्ता-
वचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं मा भूदिति क्षेत्रग्रहणं कृतम् । अन्यथा ‘धान्यानां भवनं कुसूलः’ इत्यत्रापि स्यादिति ॥ धान्यानां
किम् । तृणानां भवनं क्षेत्रम् ॥—**व्रीहिशाल्योः—**॥ अत्रापि निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः । सा च भवनापेक्षया
कर्तरीत्यादिपूर्ववत् ॥—**यवयवक—**॥ अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ॥—**विभाषा—**॥ खञि निले
प्राप्ते वचनम् ॥—**औमीनं भाङ्गीनमिति ।** ननूमाभङ्गयोर्धान्यत्वाभावात्कथमिह खञ् । ‘व्रीहयश्च मे यवाश्च मे’ इति चम-
कानुवाके हि द्वादशैव धान्यानि पठितानि, न तूमाभङ्गौ पठितौ इति चेत् ॥ मैवम् । ‘शणसप्तदशानि धान्यानि’ इति
स्मरणात् । तत्र चोमाभङ्गोरपि पाठाद्धान्यत्वमस्तीति भाष्यादौ स्थितत्वात् । न च चमकानुवाके धान्यपरिगणनेनार्थः,
तत्राधान्यानामप्यस्मादीनां पाठात् । धान्यानामपि केषांचित् कोद्रवादीनामपाठात् । तस्मादन्यत् एव धान्यनिर्णय इति
पूर्वोक्तस्मृत्या तयोर्धान्यत्वमस्तीति ज्ञेयम् ॥—**सर्वचर्मणः—**॥ ‘खश्च’ इत्येव तु नोक्तम् । यतोऽप्यनुकर्षः संभाव्येतेति ॥
अत्र तृतीया समर्थविभक्तिः । कृत इति प्रत्ययार्थं चर्मणः करणत्वस्योचितत्वात् ॥—**सर्वचर्मणेति ।** सर्वेण चर्मणा
कृत इत्यर्थे तद्धितो नेष्यत इति भावः ॥—**यथामुख—**॥ दृश्यतेऽस्मिन् दर्शनः । अधिकरणे ल्युट् । ‘असादृश्ये’
इति प्रतिषेधात्सादृश्ये यथाशब्दस्य कथं समासस्तत्राह—**निपातनादिति ।** एतच्च वृत्तिग्रन्थमनुदृत्योक्तम् । भट्टिकाव्ये
तु पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः । तथा च मायामृगं प्रकम्योक्तम्—‘यथामुखीनः सीतायाः पुष्टुवे बहु लोभयन्’
इति ॥—**‘यथामुखं दर्शनं इति ।** अव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्योन्मत्तगङ्गादिवत्सत्त्ववचनत्वात्कर्मशक्तियोगे सति
कृद्योगलक्षणा षष्ठी तस्याः ‘नान्ययीभावात्—’ इत्यमादेशः ॥—**सर्वस्य मुखस्येति ।** ‘संमुखस्य’ इति नोक्तम् । प्रत्ययसं-
नियोगेनैव समशब्दस्यान्यलोपनिपातनात् । संशब्दस्तु समशब्दार्थे न दृश्यते ‘संमुखो भव’ इत्यत्र ‘अभिमुखः’ इत्यर्थप्र-
तीतेः । तत्र च खप्रत्ययस्याजनिष्यमाणत्वात् ॥ कथं तर्हि—‘संयुगे संमुखीनं तमुद्गदं प्रसहेत कः’ इति भट्टिः । अभिमुखाव-
स्थानात्सामर्थ्याद्भविष्यतीति हरदत्तः ॥—**तत्सर्वादेः—**॥ तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः ।
परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणम् । तत्र केवलानां पथ्यादीनां सर्वादिलासंभवात्प्रातिपदिकैरपि तैस्तदन्तविधिः । तदाह—**पथ्या-
द्यन्तादिति ।** पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तात्प्रातिपदिकादित्यर्थः ॥—**सर्वपथीन इति ।** ‘पूर्वकालैक—’ इति समासः । ‘ऋक्पृ-’
इति समासन्तः । तस्य पथ्यन्तसमासग्रहणेन ग्रहणाद्भवति खप्रत्ययः ॥—**अनुपदसर्वात्रायानयम्—**॥ बद्धाभक्षयतीत्यत्र

१ असामर्थ्येऽपीति—सर्वशब्दस्य कृत इत्यनेनान्वयादुत्तरपदार्थे अन्वयाभावादसामर्थ्यमिति भावः । २ पथ्याद्यन्तादिति—
पत्रपात्रमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमेति भावः ।

द्यानयनं वद्धाभक्षयतिनेयेषु । १।२।२१। अनुरायामं वादये च । अनुपदं वद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वज्ञानि भक्षयति सर्वोन्नीनो भिक्षुः । आनयनः स्थलविशेषः । नं नेय आनयनीतः शारः । ॥ **परोवरपरम्पर-** पुत्रपौत्रमनुभवति । १।२।२२। परोश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः । अवराभ्योऽयं निपात्यते । परोश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्रमनुभवति पुत्रपौत्रीणः । परम्परशब्दस्तु अद्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं तस्मादेव स्वाथं प्यजि पारम्पर्यम् । कथं परोवर्यवदिति । अन्नाधुरेवायम् । खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात् । ॥ **अवारपारात्यन्तानुकामं गामी** । १।२।२३। अवारपारं गामी अवारपारीणः । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तानः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्तेत्यर्थः । ॥ **समांसमां विजायते** । १।२।२४। यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक् च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । समांसमीना मा यैव प्रतिवयं प्रसूयते ॥ ॥ **खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः ॥** समांसमां विजायते । समायां समायां वा । ॥ **अद्यश्चीनावपद्ये** । १।२।२५। अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्चीना वडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्चीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः । ॥ **आगवीनः** । १।२।२६। आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरं खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः । ॥ **अनुग्वलंगामी** । १।२।२७। अनुगु गोः पश्चात्परीतं गच्छति अनुगवीनो गोपालः । ॥ **अध्व-**

निपातनात्तिङन्तेन सह द्वन्द्वः ॥ द्वितीयान्तेभ्योऽनुपदादिभ्यो यथासंख्यं वद्धादिष्वथेषु खः स्यात् ॥—**अनुरायाम** इत्यादि । ‘यस्य चायामः’ इति ‘यथार्थेऽव्ययम्’ इति वा अव्ययीभाव इत्यर्थः ॥—**सर्वोन्नीन** इति । प्रकारकान्त्यै सर्वशब्दः । यान्यन्नानि लभ्यन्ते उष्णानि शीतलानि सरसानि नीरसानि वा सर्वाणि भक्षयतीत्यर्थः ॥ ‘अयः प्रदक्षिणगमनम् । अनयः प्रसव्यगमनम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगमिनां शाराणां यस्मिन्परैरसमावेशः सोऽयनयानयः’ इति काशिका ॥—**तन्नेय** इति । नयतेद्विकर्मकलादप्रधाने कर्मणि द्वितीया ॥—**आनयनीनः शार** इति । ‘फलकश्चरति स्थित इत्यर्थः’ इति काशिका ॥—**अवरस्येति** ॥ आदेरिति शेषः ॥ उन्वे कृते ‘आहुणः’ केचित्तु ओञ् परशब्दस्य निपात्यते तस्मात्परस्यातः ‘एङ् पदान्तादति’ इति पूर्वरूपादेश इति पश्चान्तरमाहुः ॥—**अवारपार**—**गामी**ति । ‘गमेरिति, आङि णिच्’ इति बहुलवचनात्केवलादपि णितिः । ‘भविष्यति गम्यादयः’ इति भविष्यत्कालता ॥ न्यासकारस्तु ‘आवदयके णितिः, सोऽपि भविष्यत्येव’ इत्याह ॥—**अवारपारमिति** । ‘अकेनोर्भविष्यदाधमण्ययोः’ इति पठ्यप्रतिषेधः ॥ केचित्तु ‘गल्यर्थकर्मणि—’ इति सूत्रे द्वितीयाप्रहणमपवादविषये विधानार्थम् । तेन कृद्योगपट्टी न भवति ‘प्राप्तं गन्ता’ इतिवदिति व्याचख्युः । तदसत् । ‘अकेनोः—’ इति प्रतिषेधे पट्टीप्रसङ्गस्यैवाभावात् ॥—**अवारीण** इत्यादि । ‘विगृहीताद्विपरीतादपीष्यते’ इति भावः ॥—**अत्यन्तमिति** । क्रियाविशेषणम् ॥—**अनुकाममिति** । काम इच्छा तस्य सदृशमनुकामम् । कामानुरूपमित्यर्थः । ‘अव्ययं विभक्ति—’ इति यथार्थेऽव्ययीभावः ॥—**समांसमाम्**—**यलोप** इति । ‘समायाम्’ इत्यत्र यकारलोप इत्यर्थः ॥—**पूर्वपदे निपात्यत** इति । अन्यथा तद्धिते उत्पन्ने यथोत्तरपदे सुपो लृप् भवति ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इति तथा पूर्वपदेऽपि स्यादिति भावः ॥—**समांसमीनेति** । वीष्पायां द्विवचनम् । सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः ॥ विजायत इत्येतद्व्याचष्टे—**प्रसूयत** इति । विपूर्वको जनिर्गर्भविमोचने वर्तत इति भावः । गर्भविमोचनं कृत्वायाः समायां व्याप्त्यभावात् ‘अत्यन्तसंयोगे च’ इति द्वितीया न भवतीत्याशयेनाह—**समायामित्यादि** ॥—**खप्रत्ययानुत्पत्ताविति** ॥ पदद्वयेऽपीति शेषः ॥ वार्तिकेन समांसमामिति सौत्रप्रयोगस्तूपपन्न इति भावः ॥—**अद्यश्चीना**—अविभक्तिको निदेशः न तु स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽयम् । अद्यश्चीनो गोसमूहः । अद्यश्चीनं गोमण्डलमित्यादावपीष्टलात् ॥—**अद्य श्वो वेति** । निपातनाद् वाथं समासोऽयमिति भावः ॥ ‘अवाचालम्बना—’ इति सूत्रेण आविर्दूयै स्तम्भेः पत्नविधानादवष्टब्धशब्द आसन्नपरः ॥ ‘विजायते’ इति हि वर्तते । स च गर्भविमोचनार्थकस्तदाह—**आसन्नप्रसवेत्यर्थ** इति ॥—**कर्मकर** इति ॥ यस्तु प्राप्तः गां गृहीत्वा गच्छति गोपालस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥—**गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तमिति** । गोशब्दो लक्षणया गोः प्रतिदाने वर्तत इति भावः ॥—**आगवीन** इति । ‘आङ्मर्यादाभिविध्योः’ इत्यव्ययीभावे ‘गोत्रियोः—’ इति ह्रस्वे कृते खप्रत्ययः । ‘ओर्गुणः’ ॥—**अनुग्व**—ख इत्यनुवर्तते । अनुगुशब्दात् ‘अलंगामी’ इत्यस्मिन्नर्थे खः स्यात् ॥—**गोः पश्चादिति** । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः ॥—**पर्याप्तमिति** । क्रियाविशेषणम् ॥ अत्र हरदत्तः । अनुग्वित्यस्य क्रियाविशेषणत्वाद्वितीयान्तादिह प्रत्ययः । न चालंगामीत्यस्य ‘सुप्यजातौ—’ इति णिनिप्रत्ययान्ततया कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यादिति वाच्यम् । क्रियाविशेषणादतत्प्रवृत्तेः शोभनं पाचक इत्यादौ तथादर्शनादित्याह ॥ अत्र केचित् धातुपातव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं यत्र तन्मुख्यं कर्म, यत्र तु व्यापारजन्यत्वमात्रं तदौपचारिकम् । ततश्च तण्डुलानां पाचक इत्यत्र मुख्ये कर्मणि कृद्यो-

नो यत्त्वौ । ५।२।१६। अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः । अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणोः । आत्माध्वानौ खे इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः । ॥ अभ्यमित्राच्छ च ५।२।१७। चाद्यत्त्वौ । अभ्यमित्रायः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रिणः । अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः । ॥ गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ५।२।१८। गोष्ठो भूतपूर्वः गोष्ठीनो देशः । ॥ अश्वस्यैकाहगमः ५।२।१९। एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः । आश्वीनोऽध्वा । ॥ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ५।२।२०। शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत्साधनत्वात्तद्गोप्यत्वाद्वा पुरुषलिङ्गमपि । तत्संबन्धात्तदाच्छादनमपि । ॥ व्रातेन जीवति ५।२।२१। व्रातेन शरीरायासेन जीवति ननु बुद्धिबैभवेन स व्रातीनः । ॥ साप्तपदीनं सख्यम् ५।२।२२। सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् । ॥ हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ५।२।२३। ह्योगोदोहस्य ह्यङ्गुरादेशः विकारार्थं खञ् च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः क्षीरम् । ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं नवनीतम् । ॥ तस्य पाकमूले पीत्वादिकर्णादिभ्यः कुण्वजाहचौ ५।२।२४। पीलानां पाकः पीलकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् । ॥ पक्षान्तिः ५।२।२५। मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षान्तिः । ॥ तेन वित्तश्चुपचणपौ ५।२।२६। यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टत्वेन चस्य नेत्संज्ञा । विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः । ॥ विनञ्भ्यां नानाजौ नसह ५।२।२७। असहार्थं पृथग्भावे वर्तमा-

गलक्षणा पृष्ठी भवति । मृदुपाचकः शोभनं पाचक इत्यत्र तु सा न भवति । फलव्यापारयोः क्रियाकर्मभावव्यवहारे सत्यपि फलस्यौपचारिककर्मत्वात्, तद्विशेषत्वाच्च मृदादेरिति तस्याशय इत्याहुः ॥ अन्ये त्वेवं तर्हि तुल्यन्यायेन क्रियाविशेषणात् द्वितीयाया अप्यप्रवृत्तिः स्यात् । तस्मात्, 'तदर्हम्' इति निर्देशादनित्या कृद्योगषष्ठीति क्रियाविशेषणात्सा न स्वीक्रियत इति हरदत्ताशयः कथंचिद्वर्णनीय इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु पश्चादर्थेऽव्ययीभावोऽयमिति निर्विवादम् ॥ पश्चादिति चास्तात्यर्थे निपातितम् । तच्च यद्यपि विभक्तित्रयसाधारणम् । तथापीह योग्यताबलात्सप्तम्यर्थवृत्तिः । अतस्तस्य कर्मलायोगात्प्रथमान्तादेवेह प्रत्यय इति वक्तुमुचितम्, कृद्योगलक्षणषष्ठीशङ्काप्यत एव नेति बोध्यम् ॥—अभ्यमित्रात्—॥ अभ्यमित्रशब्दो 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । क्रियाविशेषणत्वाद्वितीया समर्थविभक्तिः ॥—गोष्ठात्खञ् ॥ गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः । 'घञर्थे कविधानम्' इत्यधिकरणे कः । 'अम्बाम्बगोभूमि-' इति प्रथम्, पूर्वं भूतो भूतपूर्वः 'सुप्सुपा' इति समासः ॥—अश्वस्य—॥ कर्तरि षष्ठीयं निर्देशादेव समर्थविभक्तिः ॥—एकाहगम इति । 'कर्तृकरणे कृता' इति समासः ॥ नन्विह 'प्रहृष्टदनिश्चिगमश्च' इत्यपं बाधित्वा 'परिमाणाख्यायां संवेभ्यः' इति घञ् प्राप्नोति, अस्ति चात्र परिमाणाख्या 'एकाहेन गम्यते' इति परिच्छेदावगमात् ॥ अत्राहुः । अस्मादेव निपातनाद्व द्रष्टव्य इति ॥—शालीनकौपीने—॥ इमौ खप्रत्ययान्तत्वेन निपात्येते । रुद्धिशब्दावेतौ कथंचिद्वस्तुपाद्याविति नात्रावयवार्थेऽभिनिवेशः कार्यः ॥—शालाप्रवेशमिति । अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥—कूपपतनमिति । यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः ॥—तदाच्छादनमिति । वासःखण्ड इत्यर्थः ॥ अन्ये त्वाहुः अकार्यशब्दे यः करोति स क्रियासामान्यवचनः, तेन लज्जाहेतुत्वेन अद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनम् । अस्पृश्यत्वात्तदाच्छादनमिति ॥—शरीरायासेनेति ॥ भारवहनादिनेत्यर्थः । यद्यपि व्रातशब्दो लोके संघातवचनः, तथाप्यत्राल्लगाप्यादिग्रन्थपर्यालोचनया अयमेवार्थ इहोचित इति भावः ॥—साप्तपदीनम्—॥ योग्यतया समर्थविभक्तिस्तृतीयेति दर्शयति—सप्तभिः पदैरिति । पदमिह संभाषणं पादविक्षेपो वा । तद्धितार्थे द्विगुः । अवाप्यत इत्यर्थे खञ् ॥—हैयङ्गवीनम्—॥ ह्योगोदोहस्येति । गोदोहो गोदोहः षष्ठीसमासः । तेन सह ह्यस्यशब्दस्य 'सुप्सुपा' इति समासः । ततो विकारे अनुदात्तलक्षणस्याजोऽपवादः खञ् । अत्र ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता ॥—नवनीतमिति । यद्यपि वृत्तौ घृतमित्युक्तं तथैव चामरेणापि—'तत्तु हैयङ्गवीनं यत् ह्योगोदोहोद्धवं घृतम्' इत्युक्तम् । तथापि घृतशब्देन नवनीतमेव विवक्षितमिति हरदत्तग्रन्थानुरोधेनैदमुक्तम् ॥—तस्य पाक—॥ पाकः परिणामः । मूलमुपक्रमः । 'तस्येदम्' इत्युणादिषु प्राप्तेष्वयमारम्भः । जाहचो जकारस्य प्रयोजनाभावान्नेलम् । पीलु कर्कन्धु शमी करीर कुबल बदर अश्वत्थ खदिर पीत्वादिः ॥ कर्णं अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ कर्णादिः ॥—मूलग्रहणमात्रमिति ॥ एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः ॥—पक्षान्तिरिति । प्रतिपत् पक्षिणां पक्षमूलं च ॥—तेन—॥ वित्तः प्रतीतः । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' इति निपातनात् 'रदाभ्यां निष्ठातो नः' इति नत्वं न ॥—लुप्तनिर्दिष्ट इति । 'चुटुषाः प्रत्ययस्य' इति वक्तव्ये पृथग्योगकरणात् 'चुट्' इत्येतदनित्यमिति समाधानान्तरमप्याहुः ॥—नानाजाविति ॥ नानो जकारो ब्रह्मर्थः स्वार्थश्च । 'न सह' इति प्रकृतिविशेषणं, न प्रत्ययार्थ इत्याशयेनाह—असहार्थ इत्यादि । यदि प्रत्ययार्थः स्यात्ततो 'द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः' इति सहार्थं गम्येत 'न न सह' अपि तु सहैवेति । तस्मात्प्रकृतिविशेषणम् ।

१ गोष्ठादिति—अत्र केचित् 'यद्यपि 'भूतपूर्वे चरट्' 'षष्ठ्या रूप्य च' इत्यत्रैव पठित्वा, 'गोष्ठात्खञ्' इत्येव सूत्रयितुं युक्तम् तथापि तयोरन्यत्र पाठसामर्थ्येन विशेषसिद्धितेनापि खञ् चरटो बाधो न भवति' इत्याहुः ।

नाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना । नाना । ॥ वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ १५२।२८। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकाभ्यां ।
 विसृत्तम् । विशालम् । विशङ्कटम् । ॥ संप्रोदश्च कटच् ॥ १५२।२९। सङ्कटम् । प्रकटम् । उक्तम् । चाङ्कटम् ॥
 * अलावूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ॥ अलावूतः रजः, अलावूकटम् ॥ * गोष्ठजादयः स्थाना-
 दिषु पशुनामभ्यः ॥ गवां स्थानं गोगोष्ठम् ॥ * संघाते कटच् ॥ अवीनां मङ्गानोऽङ्कितः ॥ * विस्तारे
 पटच् ॥ अविपटः ॥ * द्वित्वे गोयुगच् ॥ द्वावुष्टौ उग्रगोयुगम् ॥ * पट्वे पङ्गवच् ॥ अधपङ्गवम् ॥ * स्नेहे
 तैलच् ॥ तिलतैलम् । सर्षपतैलम् ॥ * भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ॥ * अवा-
 त्कुटारश्च ॥ १५२।३०। चाकटम् । अवाचीनोऽवकुटारः । अवकटः । ॥ नते नासिकायाः संज्ञायां टीटघना-
 टञ्जटचः ॥ १५२।३१। अवादित्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतं अवटीटम् । अवनाटम् । अवभटम् । नद्यो-
 गान्नासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः । ॥ नेर्विडज्विरीसचौ ॥ १५२।३२। निविडम् । निविरीमन् । ॥ इ-
 नच् पिटच्चिक चि च ॥ १५२।३३। नेरित्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनचपिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिक चि इत्या-
 देशौ च ॥ * कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ॥ चिकिनम् ॥ चिपिटम् । चिक्कम् ॥ * क्लिप्तस्य चिल् पिल्
 लश्चास्य चक्षुषी । क्लीप्ते चक्षुषी अस्य चिल् । पिल् ॥ * चुल् च ॥ चुलः । ॥ उपाधिभ्यां त्यक्त्वासन्ना-
 रुढयोः ॥ १५२।३४। संज्ञायामित्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपपत्तिका । आरुढं स्थलमधिपत्तिका । ॥ कर्मणि

एतच्च व्याख्यानालभ्यते ॥ यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययोस्तु, विनयोः प्रतिषेधार्थत्वादित्यदिदं: 'विगदेभरथकः' इत्यादौ विशब्द-
 स्यापि प्रतिषेधवृत्तिर्दृष्टेवेति । सत्यम् । क्रियावाचिनो विशब्दात्तत्त्वाद्यर्थे प्रत्ययो विज्ञाप्येत । विगतेन सह विद्वतेन सहेति ।
 तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥—स्वार्थ इति । अनिर्दिष्टार्थादिति भावः ॥—संप्रो-
 दश्च—॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकाभ्यां प्रत्ययः । संकटं संहतम्, संवाध इत्यर्थः । प्रकटं प्रज्ञातम्, प्रकाशन इत्यर्थः ।
 उक्तम् उद्भूतं, विकटं विकृतं, रुढशब्दार्थे कथंचिद्भुत्पाद्यन्ते ॥—अलावूतिलेखादि । एभ्यः पदभ्यो रजस्यभि-
 धेये कटच् प्रत्ययो भवति । रजसो विकारत्वाद्विकारे प्रत्ययानामपवादोऽयम् ॥—अलावूकटमिति ॥ 'ओरञ्' 'मच-
 द्वैतयोः' इति मयङ्गुह प्राप्तः ॥—तिलकटमिति । 'असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्' इति मयङ् प्राप्तः ॥ उमाशब्दाद् घृता-
 दित्वादन्तोत्तात् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ्, 'उमोर्णयोर्वा' इति डञ् प्राप्तः ॥ भङ्गाशब्दाद् 'तृणधान्यानां च द्वयाम्'
 इत्याद्युदात्तत्वाद्यभ्यङ्गा प्राप्त इत्येवं यथासंभवं प्रत्ययप्राप्तिरुच्यते ॥ हरदत्तस्तु तिलशब्दस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वमुक्ती-
 कृत्य ततः 'अनुदात्तादेश्चाम्' इत्यञ्, 'असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्' इति मयङ्गा प्राप्त इत्याह, तत्र तिलशब्दस्य घृतादित्वा-
 ल्पने बीजं चिन्त्यम् ॥ 'तृणधान्यानां च द्वयाम्' इति किद्रूपेणाद्युदात्तत्वेन न्यायत्वात् । 'तिलाश्च मे' इत्यत्र तथैव
 वेदे पाठाच्च ॥—गोष्ठजादय इति । 'संघाते कटच्' इत्यादीन्यस्यैव प्रपञ्चः । इहोभयत्रादिशब्दः प्रकारे ॥—पशुना-
 मभ्य इति । 'पशुनामादिभ्यः' इति भाष्ये प्रचुरः पाठः ॥—गवां स्थानमिति । 'तस्येदम्' इत्यत्रार्थे 'सर्वत्र गोरजा-
 दिप्रसङ्गे' इति यति प्राप्ते गोष्ठच् ॥—संघात इति । अप्रसृतावयवः समूहः संघातः । प्रसृतावयवस्तु विस्तारः । कटचप-
 टचौ द्वावपि सामूहिकानामपवादौ ॥—द्वित्वे इति । प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्योल इत्यर्थः ॥—उग्रगोयुगमिति । द्वयं
 युगमित्यादिवद् द्वयवयवसंघातप्राधान्यादेकवचनम् । एवमग्रेऽपि ॥—नतमिति । नपुंसके भावे क्तः ॥—नमनमिति ।
 नीचैस्त्वमित्यर्थः ॥—अवटीटमिति । नासिकासाधनके नमने वर्तमानादवशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः ॥ कथं तर्हि नासिकायां
 चावटीटशब्दस्य प्रयोग इत्यत आह—तद्योगादिति ॥—नेर्विडञ्—॥ 'नते नासिकायाः संज्ञायाम्' इति वर्तते
 निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये निविडज्विरीसचौ स्तः ॥—निविडमिति । तद्योगान्निविडा नासिका निविरीसा ॥ कथं
 तर्हि 'निविडाः केशाः, निविडं वस्त्रम्' इति । उपमानाद्भविष्यति । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ केचित्तु उक्तप्रयोगानुरो-
 धेनेह सूत्रे 'नते नासिकायाः' इति नानुवर्तत इति व्याचक्षते ॥—प्रकृतेरिति ॥ निशब्दस्येत्यर्थः ॥—आदेशौ चेति ।
 प्रत्ययौ तत्संनियोगेन यथासंख्यमिमावादेशौ च स्त इत्यर्थः ॥—चिकिनमिति । इनचप्रत्ययसंनियोगेन चिकादेशः ॥—
 चिपिटमिति । पिटचप्रत्ययसंनियोगेन चि इत्यादेशः ॥—क्लिप्तस्येति । चिल् पिल् इत्येतावादेशौ भवतो लक्ष्य प्रत्ययः
 'अस्य चक्षुषी' इत्येतस्मिन्नर्थे ॥—चुल् चेति । चाक्षप्रत्ययः ॥—चुल्ल इति । क्लिप्ते अस्य चक्षुषी इति पूर्वोक्त एव
 विग्रहः ॥ कथं तर्हि 'स्युः क्लिप्ताश्चे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिप्तेऽङ्गिण चाप्यमी' इत्यमर इति चेत् । अत्राहुः । पुरुषे व्युत्पादि-
 तानां तदवयवे लक्षणा बोध्यते ॥ अन्ये त्वाहुः—अस्य चक्षुषी इत्यत्र 'अस्य' इति न वक्तव्यम् । क्लिप्ते चक्षुषी चिल्ले पिल्ले ।
 पुरुषे तु मत्वर्थेन । अशंआदिषु 'स्वाङ्गादीनाम्' इति सूत्रितत्वादिति ॥—उपाधिभ्याम्—॥ संज्ञाधिकारादिह निय-
 तविषयमासन्नारुढं गृह्यत इत्याशयेनाह—पर्वतस्येति । आसन्नं समीपम् । आरुढमुच्चस्थानम् ॥—उपत्यकेति । 'प्रत्य-

घटोऽठच् ॥५॥२॥३४॥ घटतइति घटः पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ॥ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥५॥२॥३६॥ तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोऽयम् ॥ प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रचः ॥५॥२॥३७॥ तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरुद्वयम् । ऊरुमात्रम् ॥ ॥ प्रमाणे लः ॥ शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ॥ ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम् ॥ ॥ प्रमाणपरिमाणभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः ॥ शममात्रम् । प्रस्थमात्रम् । पञ्चमात्रम् ॥ ॥ वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्जमात्रचौ बहुलम् ॥ तावदेव तावद्वयसम् । तावन्मात्रम् ॥ पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥५॥२॥३८॥ पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम् । हस्तिद्वयसम् ॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥५॥२॥३९॥ यत्परिमाणस्य

यस्थात्—' इतीत्वं तु न भवति, 'ल्यकनश्च निषेधः' इत्युक्तत्वात् कर्मणि घटो—॥ सप्तम्यन्तात्कर्मनशब्दाद् 'घटते' इत्यर्थे ठच् स्यात् ॥—कर्मठ इति । ठस्येक इतीह न भवति । अठचि ठस्याप्रत्ययत्वेनाङ्संज्ञानिमित्तत्वाभावात् ॥ —तारकितमिति ॥ एवं पुष्पितं फलितं पुलकितं रोमाञ्चितमित्याद्युदाहार्यम् ॥—प्रमाणे द्वयसच्—॥ प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्तात् 'अस्य' इति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे त्रयः प्रत्ययाः स्युः । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम् । तत्र मात्रच् । द्वयसच्द्वयचौ तूर्ध्वमान एव भवतः । 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ सम' इति भाष्यात् । ऊर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमानम् ऊर्वादि । तेन तिर्यङ्मानादौ 'दण्डद्वयसं क्षेत्रम्' इत्यादि न प्रयुज्यते, यथोत्तरं मुनीनां प्रमाण्यात् ॥ अत एव 'द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः' इत्यत्र 'द्वयसचो लुक्' इति प्राचोक्तं नादत्तव्यमित्यवोचाम ॥—प्रमाणे ल इति । लुक् एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्रमाणत्वेन ये प्रसिद्धास्ततः परस्यैवायं लुगित्युदाहरति—शमो दिष्टिः वितस्तिरिति । शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः । एषु मात्रचो लुग्, इतरयोरसंभवात् । शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात् ॥—द्विगोर्नित्यमिति । द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वोणाप्राप्तो लुगिवधीयते ॥ ननु विकल्पस्याप्रकृतत्वान्नित्यग्रहणमिह निरर्थकमिति चेत् । अत्राहुः । अनुपदं संशये वक्ष्यमाणो मात्रच् शममात्रमित्यादौ यथा न लुप्यते, 'प्रमाणे लः' इत्यस्य 'प्रमाणे द्वयसच्' इति यः पूर्वविधिस्तद्विषयपरत्वात्, एवं द्विगोरपि न लुप्येत । इष्यते च लुक् । द्वौ शमौ स्यातां न वा द्विशम इति । तथा चाधिकसंग्रहार्थं नित्यग्रहणमिति ॥ अत्र केचिद् 'द्विगोर्लः' इत्युक्तेऽपि पुनर्लंग्रहणं नित्यार्थमधिकसंग्रहार्थमिति व्याख्यातुं शक्यत इति वैचित्र्यार्थं नित्यग्रहणमित्याहुः ॥—शममात्रमित्यादि । शमः स्यान्न वेत्यादिविग्रहः ॥—पुरुषहस्तिभ्यामण् ॥ 'इनप्यनपले' इति प्रकृतिभावः । हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम् ॥ अत्र काशिकायामुक्तं 'द्विगोर्नित्यं लुक् द्विपुरुषमुदकम्' इत्यादि ॥ व्याख्यातं च हरदत्तेन—यद्यपि 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इत्यस्य नायमनुवादः, पुरुषहस्तिनोः शमादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, अत एव हि पुरुषद्वयसमित्यादौ 'प्रमाणे लः' इति लुङ् न भवति । तथाप्यपूर्वोऽत्र लुगिवधीयते' इति ॥ एतच्चासंगतम् । 'द्विगोर्नित्यं लुक्' इत्यपूर्ववचनस्य मुनित्रयानुक्तत्वात् ॥ वस्तुतस्तु विधीयत इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः । अयं भावः । 'द्विगोः' 'तद्धितलुकि' इत्यनुवर्तमाने 'पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्' इति ङीविकल्प्यते तदेव लुक्मनुमापयतीति ॥—यत्तदेतेभ्यः—॥—यावानिच्चादि । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यावे 'उगिदच्चा'—' इति नुम् । 'अलसन्तस्य च' इति दीर्घः । हल्ङ्यादिलोपसंयोगान्तलोपौ । 'प्रमाणे' इत्यनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात्कृतम् । तथा च वार्तिकम् । 'डावतोरर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते । मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः' इति ॥ अस्यार्थः—इह शास्त्रे वतुपं विधाय तस्मिन् परे आत्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे तद्रीत्या निर्देशोऽयं डावताविति । विशेष्यत इति विशेषस्तस्य भावो वैशेष्यं तस्मात्, अर्थभेदादित्यर्थः । अर्थभेदेस्तु 'परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति प्रागेवोक्त इति भावः ॥ नन्वनयोरर्थभेदे सति यावानध्वा यावती रञ्जुरित्यादि न सिध्येत, अत्र ह्यायाममात्रं गम्यते । यद्युपमानाद्भविष्यतीति ब्रूषे, तर्हि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यताम्, यावानध्वेत्यादिप्रयोगाश्च मुख्याः सन्तु । ये परिमाणे प्रयोगाः 'यावान् धान्यराशिः' इत्यादयः, त एवोपमानाद्भवन्तु तत्राह—मात्रा इति । 'यत्तदेतेभ्यः—' इति विशेषविहितो हि वतुप् सामान्यविहितान् मात्रजादीन् बाधेत । तेन तन्मात्रमित्यादि न स्यात् । परिमाणग्रहणे सति तु भिन्नोपाधिकत्वाद्वतुपः प्रमाणे विहितमात्रजादिभिः सह बाध्यबाधकभावो नेति भावः ॥ नन्वेवमपि बाधः स्यादेव । 'प्रमाणे द्वयसच्' इत्यत्र प्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धये प्रमाणग्रहणस्य परिच्छेदकमात्रपरतया व्याख्यातत्वेन वतुपो यत्तदेतेभ्यो विहितत्वेन विशेषविहितत्वानपायात् । तस्मात् 'यत्तदेतेभ्यो वतुप् च' इत्येव सूत्र्यताम्, मास्तु परिमाणग्रहणम्, अस्तु च प्रमाणे इत्यर्थाधिकारः, तेन यावती रञ्जुर्यावान् धान्यराशिरित्यादिप्रयोगाः सर्वेऽप्युपचारं विनैव निर्वहन्तीत्यपरमनुकूलमत आह—भावः सिद्धश्चेति ॥—डावतोरिति । पञ्चम्यन्तम् । अर्थभेदे सति वत्वन्तान्मात्रजादीनामुत्पत्तिः सिध्यति । तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशीकृतम् । तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेः, तावन्मात्रम् । ग्राहप्राशीकृतस्य धन्यादेर्द्वैर्घ्यं तादृशं कुड्यादेरपीत्यर्थः । एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वाद्वतुबन्तान्मा-

१ प्रमाणे द्वयसजिति—प्रमाणशब्देनायामपरिच्छेदकस्यैव ग्रहणमिति मते तु प्रस्थमात्रमित्यावसाध्वेवेति बोध्यम् ।

यावान् । तावान् । एतावान् । ॥ किमिदंभ्यां वो घः । ॥ १॥२॥४॥ आभ्यां वतुन्त्यादस्य च घः । कियान् । इयान् ।
 ॥ किमः संख्यापरिमाणे उति च । ॥ १॥२॥४॥ चादुत्प । तस्य च वस्य घः स्यात् । का संख्या येषां ते कति ।
 कियन्तः । ॥ संख्याया अवयवे तयप् । ॥ १॥२॥४॥ पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं दान् । ॥ द्वित्रिभ्यां तयस्या-
 यञ्वा । ॥ १॥२॥४॥ द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । ॥ उभादुदात्तो नित्यम् । ॥ १॥२॥४॥ उभयवदान्त-
 योऽयच् स्यात् स चादुदात्तः । उभयम् । ॥ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताङ्कः । ॥ १॥२॥४॥ एकादश अधिका
 अस्मिन्नेकादशम् ॥ ॥ शतसहस्रयोरेवेष्ट्यते । नेह । एकादश अधिका अस्यां विंशतिः ॥ ॥ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
 समानजातीयत्व एवेष्ट्यते ॥ नेह । एकादश मापा अधिका अस्मिन् सुवर्णशते । ॥ शदन्तविंशतिश्च । ॥ १॥२॥४॥
 डः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् । ॥ संख्याया गुणस्य निमाने मयट् । ॥ १॥२॥४॥
 भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवानां द्वौ भागा निमानसम्योदधि-
 ज्ञागस्य द्विमयमुदधिववानाम् । गुणस्येति किम् । द्वौ व्रीहियवौ निमानसम्योदधितः । निमाने किम् । द्वौ गुणौ

त्रजादयो न स्युः । यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तदपि प्रमाणम् । जातुप्रमाणकं जलादि यस्य प्रमाणं तदपि जातुप्रमाणक-
 मिति वक्तुं शक्यत्वात् । एवं च तावच्छब्द एव प्रयुज्येत, न तु तावन्मात्रमित्यादि । अन्यथा तत्प्रमाणस्य तन्मा-
 त्रम् । तन्मात्रं प्रमाणस्य तन्मात्रमात्रमित्येवं मात्रजादिभ्यः प्रत्ययमात्रप्रसङ्गात् ॥—किमिदंभ्याम्—॥—वतु-
 ण्यादिति । वकारस्य षविधिसामर्थ्याद्भुतपनुवर्त्य सोऽप्यत्र विधीयत इति भावः ॥ 'आदेः परस्य' इत्येव निदि 'वः'
 इति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा घं प्रत्ययान्तरं विज्ञेयम् ॥—कियानिति । 'इदंकिनोरिगुक्तो' । 'यस्येति च'
 इति लोपः ॥—इयानिति । ईशादेशस्य 'यस्य' इति लोपे प्रत्ययमात्रमवशिष्यते । पठन्ति च—'उदितवति परस्मिन्'
 प्रत्यये शास्त्रयोर्नौ गतवति विलयं च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे । तपदि पदमुदात्तं केवलप्रत्ययो यत् तदित्येति निर्माते को ह्यट्
 पण्डितोऽपि ॥ वैयाकरणानामौपनिषदानां च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्तो ह्यर्थोऽयं श्लोकः ॥—किमः संख्या—॥ 'तदस्य'-
 इत्यनुवर्तते एव । संख्यायाः परिमाणं परिच्छेदः, तस्मिन् कर्तव्ये यः प्रश्नस्तस्मिन्वर्तमानातिक्रमः प्रथमानस्यार्थोऽप्येति षष्ठ्यर्थे
 ङितिः स्यात् ॥ संख्यापरिमाणे किम् । क्षेपे भाभूत् । का संख्या येषां दशानाम् । 'अवतानासमन्त्राणां जातिमात्रोपपत्तिरिति'
 सहस्रशः समेतानां परिषत्वं न विद्यते, इत्येवं संख्येयद्वारेणात्र संख्याया कुत्सा बोध्या ॥—संख्याया—॥ अवयवे वर्त-
 माना या संख्या तद्वचिनः प्रथमान्तात्पञ्च्यर्थे तयप् स्यात् । यं प्रत्ययवयवः सोऽवयवी प्रत्ययार्थः 'अस्य' इत्यधिकारान् ॥
 यथा द्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेय प्रत्ययार्थस्तद्वत् ॥—त्रयमिति ॥ ननु 'त्रयोऽवयवाः तन्ववो यस्य त्रयं मू-
 त्रम्' इति प्रयोगे संभवत्यपि 'मुनित्रयम्' इति प्रयोगो न संगच्छते, अन्यपदार्थस्यावयवविनोऽभावादिति चेत् ॥ अ-
 त्राहुः । अवयवी तत्र समुदाय एव ॥ स चातिरिक्तो वाऽनतिरिक्तो वेति विचारान्तरम् ॥ एवं च समुदायस्यातिरि-
 क्तत्वपक्षेऽपि समुदायघटकत्वेन मुनीनां प्रत्यभिज्ञानान्मुनित्रयनमस्कारस्य विद्वद्विषातकत्वमस्येवेति ॥—उभादुदात्तो
 नित्यम् ॥ इह 'चितः' इत्यनेनैवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । सर्वोदात्तत्वं तु 'अमुदात्तं पदनेकवर्जम्' इति वचनाद्वाधितम् ।
 न च हे उभयेति संबुध्यन्ते आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं वाधितुं वचनमिति शङ्क्यम् । पुरस्तादपवादव्याजेन चित्स्वरस्यैव बाध्यता,
 न त्वामन्त्रिताद्युदात्तत्वस्येति सुवचत्वात् । तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादेरेवायम् । प्रयुज्यते च तथा 'उभयं ष्टगवच्च न'
 इति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—स चेति ॥—तदस्मिन्—॥ पुनस्तद्ग्रहणम् 'अस्य' इति पञ्च्यन्तसंयुक्तग्रहणनिरामा-
 र्थम् ॥ प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावादाह—दशान्तादिति ॥ अन्तग्रहणं किम् । दश अधिका अस्मिन् शते । न
 चेह व्यपदेशिवद्भावेन दशान्तत्वमस्तीति वाच्यम् । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्यभ्युपगमान् ॥—शदन्त—॥
 प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदन्तस्य' इति परिभाषया तदादित्यसः
 स्यात् तं वारयितुमन्तग्रहणम् । तेन एकत्रिंशम् । एकचत्वारिंशमित्यादि सिद्धम् । नचैवं गोत्रिंशदधिका अस्मिन्
 शते इत्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः । 'संख्याया अवयवे तयप्' इत्यतः संख्याग्रहणानुवृत्तेः । अन्तग्रहणमिह विंशतिशब्दान-
 न्तरं कर्तव्यम् । 'शद्विशत्यन्ताच्च' इति तेन एकविंशं शतमित्यादि सिध्यति । अन्यथा 'ग्रहणवता—' इति तदन्तविधिप्र-
 तिषेधादिह न स्यात् ॥—संख्याया गुणस्य—॥ गुणो भावः । निमीयते क्रीयतेनेनेति निमानं मूल्यम् । 'मेद् प्रणि-
 दाने' इत्यस्मान्निर्पूर्वात्करणे ल्युट् । तदाह—भागस्य मूल्ये इति ॥—षष्ठ्यर्थे इति ॥ यद्यपि 'तदस्मिन्नधिकम्'-
 इत्यतः 'तद्' इत्यनुवृत्तौ प्रथमान्तादिलयमेवार्थो लभ्यते, तथापि मण्डूकमुल्या 'तदस्य संजातम्' इत्यतः 'तदस्य' इत्यनु-
 वर्तनात् 'षष्ठ्यर्थे' इत्येतदपि लभ्यत इति भावः ॥—द्विमयमिति । द्विशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वात् 'यवा-

१ अवयवे इति—अवयवी चात्रानुद्धातवयवभेदोऽपि समुदायः, तेन मुनित्रयं, बहुतर्यं यूथम्, उभये देवमनुष्या इति सिद्धम् ।

२ इष्ट्यते इति—इतिकरणलब्धोऽयमर्थः । ३ गुणस्येति—मध्यमगिण्यायेनोभयत्रापि संबध्यते । गुणकर्मकनिमाने वर्त-
 मानाद्गुणगतसंख्यावाचकान्मयद्विलयः ।

क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन । ॥ तस्य पूरणे ङट् । ५।२।४८। एकादशानां पूरण एकादशः ॥ नान्तादसंख्यादेर्मट् । ५।२।४९। डटो मडागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् । विंशः । असंख्यादे किम् । एकादशः । ॥ षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् । ५।२।५१। एषां थुगागमः स्याडुटि । पण्णां पूरणः षष्ठः कतिथः । कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यतएव ज्ञापकाडुट् । कतिपयथः । चतुर्थः ॥ ॥ चतुरश्छयतावाद्यक्षर लोपश्च ॥ तुरीयः । तुर्यः । ॥ बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् । ५।२।५२। डटीत्येव । पूगसङ्घयोरसंख्यात्वेऽप्यत एव ङट् । बहुतिथ इत्यादि । ॥ वतोरिथुक् । ५।२।५३। डटीत्येव । यावतिथः । ॥ द्वेस्तीयः । ५।२।५४। डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । ॥ त्रेः संप्रसारणं च । ५।२।५५। तृतीयः । ॥ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्य तरस्याम् । ५।२।५६। एभ्यो डटस्तमडामगो वा स्यात् । विंशतितमः । विंशः । एकविंशतितमः एकविंशः ।

नाम्' इति पदे सत्यपि तद्धितोत्पत्तिरिहाविरुद्धेति ज्ञेयम् ॥ नन्वेवमपि प्रत्ययान्तस्योदक्षिच्छब्देन सामानाधिकरण्यं दुर्लभम् । यावतोदक्षिच्छाग्रे प्रत्ययो विहितो, नोदक्षितिः ॥ अत्राहुः । भागेति विधीयमानः प्रत्ययः अभिधानस्वाभाव्याद् भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यं भवतीति । 'गुणनिमाने' इति वक्तव्ये व्यस्तोच्चारणात् 'एकत्वं गुणस्य' इत्यत्र विवक्षितम् । तेनेह न भवति । यवानां द्वौ भागौ निमानमेषामुदक्षितत्वायाणां भागानामिति ॥ 'भूयसश्च वाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यते' इह न भवति । एको भागो निमानमस्येति ॥ भूयस इति च प्रत्ययार्थादाधिक्यमात्रं प्रकृत्यर्थस्य विवक्षितं, न तु बहुत्वं । तेन द्विशब्दादपि भवत्येव ॥—तस्य पूरणे—॥ 'तस्य' इति षष्ठ्यन्तानुकरणम् । एकत्वमविवक्षितम्, एकस्य पूणासंभवात् । पूर्यतेऽनेनेति पूरणः, ष्यन्तात्करणे ल्युट् ॥—एकादशानामिति । उद्भूतावयवभेदः समुच्चयः प्रकृत्यर्थः । अवयव इह प्रत्ययार्थः । यस्मात्संख्यावाचिनः प्रत्ययविधिस्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशशब्दादेः पूरणे प्रत्ययः । यथा 'अतिशयाने—' 'याप्ये—' इत्यादिषु प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवातिशयादिकं गृह्यते, अन्तरङ्गात् । तथेहापि । तेन 'एकादशानां घटानां पूरणो जलादिः' इत्यत्र नातिप्रसङ्गशङ्काश्लेषोऽपीति भावः । ननु यदि प्रवृत्तिनिमित्तस्य पूरणे प्रत्ययः, तर्ह्यत्र एकादशस्य पूरण इति विग्रहो वक्तुं युक्त इति चेत् । अत्राहुः । 'वैयाकरणपाशः' इत्यत्र यथा 'याप्यो वैयाकरणः' इति विग्रहः । न तु 'याप्यं वैयाकरणत्वम्' इति तथेहापि बोध्यमिति । एवं च व्युत्क्रमेणाध्यायेषु गम्यमानेषु 'वृद्धिरादैच्' इत्याध्यायो यदा चरमं गण्यते तदा सोऽप्यष्टमो भवत्येव ॥—नान्तादसंख्यादेः—॥—ङट् इति । 'ङट्' इति प्रथमान्तस्यानुवृत्तस्य 'नान्तात्—' इति पञ्चम्या षष्ठीं कल्प्यत इति भावः । यद्यपीह मटः प्रत्ययत्वेऽपि न क्षतिः, तथाप्युत्तरत्र तमट आगमत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अनुदात्तता यथा स्यात् । प्रत्ययत्वे ह्यानुदात्तः स्यात् । प्रत्ययत्वे तथा चैकरूप्येणैव संदर्भव्याख्यानमुचितम् ॥ अन्येऽप्याहुः—मटः प्रत्ययत्वे अकारसहितो मकारो विधेयः । आगमत्वे तु मकारमात्रमिति लाघवमस्तीति ॥—विंश इति । विंशतेः पूरणः । 'तिविंशतेर्ङिति' इति लोपः ॥—षट्कति—॥ इह षष्ठीनिर्देशवत्त्वात् षडादीनामागमत्वं स्पष्टमिति तदानुकूल्येनानुवृत्तौ ङट् सप्तम्या विपरिणम्यते तदाह—डटीति । ङट् एव थुट् न कृतः । षष्ठे षकारस्य जश्चप्रसङ्गात् । चतुर्थे रेफस्य विसर्गप्रसङ्गाच्च । न चैवं 'नान्तात्—' इति सूत्रेऽपि ङटि परे सुगेव विधीयतामिति वाच्यम् । पञ्चमः सप्तम इत्यादौ नलोपाभावापत्तेः ॥—चतुरश्छयताविति । विशेषविहिताभ्यामपि च्छयश्चां ङट्प्रत्ययो न बाध्यते, थुग्विधानसामर्थ्यात् । तेन चतुर्थ इति सिद्धिः ॥—आद्यक्षरेति । अच्सहितं व्यञ्जनमक्षरशब्देनोच्यते । अच्सहितस्यादेर्व्यञ्जनस्वेत्यर्थः । व्यञ्जनसहितस्यादेरच ङिति व्याख्याने तु द्विवचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यादिति हरदत्तः । आदेर्व्यञ्जनस्येति व्याख्याने प्रमाणं तु 'द्वितीयतृतीय—' इति सूत्रे 'तुर्याणि' इति निर्देशो बोध्यः ॥—द्वेस्तीयः—॥—डटोऽपवाद इति । ङट् आदेशस्तु न भवति । 'ङिति' 'ठिङ्ढा—' इति ङीपः प्रसक्त्या 'द्वितीयाश्रिता—' इति निर्देशानुपपत्तेः ॥ अत एव निर्देशाद्विशब्दस्याप्यादेशो न भवति ॥—तृतीय इति ॥ रेफस्य ऋकारः संप्रसारणम् । 'हलः' इति दीर्घस्तु न भवति, 'ढ्रलोपे—' इति सूत्रादण इत्यनुवृत्तेः । 'त्रेस्त्वं च' इति नोक्तं, प्रत्ययो मविज्ञायीति ॥—विंशत्यादिभ्यः—॥ इति प्रत्यासत्त्या 'पङ्क्ति—' इत्यादिसूत्रेण निपातिता विंशत्यादयो गृह्यन्ते, न लोपप्रसङ्गाः, विप्रकृष्टत्वादिति भाष्यमतम् ॥ वृत्तिकृता तु विंशत्यादयो लौकिका एव संख्याशब्दा गृह्यन्ते, न 'पङ्क्ति—' इत्यादिसूत्रनिर्दिष्टाः । तद्ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रवृत्तिभ्यो न स्यात् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एवं च सति 'षष्ठ्यादेशासंख्यादेः' इति पर्युदासो युज्यत एवेत्युक्तम् ॥—एकविंशतितम इति । यद्यपि भाष्यमते तदन्तविधिर्दुर्लभः । तथापि 'षष्ठ्यादेश—' इति सूत्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति 'इह प्रकरणे तदन्तानामपि ग्रहणम्' इति एवं च सति एकान्नविंशतेः पूरण एकान्नविंशतितम इत्यपि सिध्यति । 'लौकिकानां ग्रहणम्' इति । वृत्तिमते तु नैतत्सि

१ द्वितीय इति—सहायवाची द्वितीयशब्दस्तु अन्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, अनेन तु नास्य साधुत्वम् । न ह्यपूरणस्तीयशब्दोऽस्तीति 'पूरणाङ्गाने' इति सूत्रस्थभाष्यासंगतेः ।

नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च । ५।२।५७। शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । नासादेरनग्नवद् । मासतमः । षष्ठ्यादेश्चाऽसंख्यादेः । ५।२।५८। पष्ठितमः । संख्यादेस्तु विद्यादिभ्य इति विकल्प एव । एकपष्ठः । एकपष्ठितमः । मतौ छः सूक्तसाम्नोः । ५।२।५९। मन्वर्थे छः स्यात् । अच्चावाकशब्दोऽस्मिन्नस्मिन् अच्चावाकीयं सूक्तम् । वारवन्तीयं साम । अध्यायानुवाकयोर्लुक् । ५।२।६०। मन्वर्थस्य छम् । अतएव ज्ञापकात्तत्र छः । विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयः । विमुक्तादिभ्योऽण् । ५।२।६१। मन्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तः शब्दोऽस्मिन्नस्मिन् विमुक्तः । देवामुरः । गोपदादिभ्यो वुन् । ५।२।६२। मन्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोपदकः । इपेत्वकः । तत्र कुशलः पथः । ५।२।६३। वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथकः । आकर्षादिभ्यः कन् । ५।२।६४। आकर्षे कुशल आकर्षकः । आकर्षादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः । आकर्षो निकषोपलः । धनहिरण्यात्कामे । ५।२।६५। काम इच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । ५।२।६६। केशेषु प्रसितः केशकः । तद्वचनायां तत्पर इत्यर्थः । उदराट्टगाद्यूने । ५।२।६७। अविजिगीषौ ङ्क् स्यात् । कनोऽपवादः । वुमुक्षयात्यन्तपीडित उदरे प्रमित आङ्गिकः । आद्यूने किम् । उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः । सस्येन परिजातः । ५।२।६८। कन् स्वर्थेन ननु ङ्क् । सस्यशब्दो गुणवाची । ननु धान्यवाची । शस्येनेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः संबद्धः सस्यकः साधुः । अंशं हारी । ५।२।६९। हारीत्यावश्यकं णिनिः । अत एव तद्योगे पठ्ठी न । अंशको दाय्यादः । तन्नादचिरापहृते । ५।२।७०। तन्नकः पठः । प्रत्यग्र इत्यर्थः । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । ५।२।७१। आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागृः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते । शीतोष्णाभ्यां कारिणि । ५।२।७२। शीतं करोतीति शीतकोलसः । उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्रकारी । अधिकम् । ५।२।७३। अध्याखण्डशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च । अनुकामिकामीकः कमिता

ध्येत् विंशतिसंख्यातः प्राग्भाविलादस्याः संख्यायाः । एतच्च कैयटहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टम् ॥ ननु 'अनारम्भो वा प्रातिपदिक-विज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु' इति वदता कात्यायनेन 'पङ्क्तिः' इत्यादिसूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात् तत्सूत्रे निपातिताः विशालादयो गृह्यन्ते । इति भाष्यमतमनुकमिति चेत् ॥ अत्राहुः । यद्यपि प्रत्याख्यातं तथापि ह्यर्थमावश्यकं तत् । अत एव तत्र भाष्यकृता 'नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते' इत्युक्तम् ॥ अतः कात्यायनोक्तप्रत्याख्यानं नादत्तव्यमिति ॥—शततम इति ॥ यद्यपीदं 'षष्ठ्यादेश्च' इत्युत्तरसूत्रेणैव सिध्यति । तथापि संख्यावर्थे 'नित्यं शतादि-' इत्यावश्यकमिति ध्वनयितुं दाहरति—एकशततम इति ॥—मासादेरिति । संख्यावाचिलामावेऽपीति भावः ॥—षष्ठ्यादेश्चेति ॥ 'विशालादिभ्यः-' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थोऽयमारम्भः ॥—संख्यादेस्त्विति । एतच्च प्राक् शताद्वोच्चम् 'नित्यं शतादि-' इत्युक्तत्वात् ॥—मतौ छः—॥—मन्वर्थे इति । मतोर्विषय इत्यर्थः । तेन 'तत्' इति प्रमथा समर्थविभक्तिः, अस्मान्मिन्निति प्रत्ययार्थश्चेह लभ्यते ॥—विधानसामर्थ्यादिति ॥ मनुप्रकरण एवास्मिन् सूत्रे कर्तव्ये यदत्रास्य लुगिविधानं तत्पाक्षिकं लक्ष्मणमुपापद्यतीति कैयटः ॥—तत्र कुशलः—॥ सप्तमीसमर्थात्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे इत्यात् ॥—आकर्षादिभ्यः कन् ॥ वुना सिद्धे कन्ग्रहणं इदुदन्तार्थम् । अशनिकः शकुनिकः त्सरकः ॥—मुख्य पाठ इति ॥ आकर्षणस्यास्मिन् सुवर्णादिकमित्याकषः । 'पुंसि संज्ञायां घः' इति व्याख्याय, ये तु 'आकर्षादिभ्यः' इति सरेफं पठन्ति तेषामाकर्ष इति घञ् रूपम् इति हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः ॥—धने काम इति ॥ 'तत्र' इत्यनुवर्तनात्सप्तम्यन्तात्प्रत्यय इति भावः ॥—उदरात्—॥ आद्यूनशब्दार्थमाह—अविजिगीषाविति । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' इति तत्रैव निष्ठानलविधानात् ॥—सस्येन—॥ कर्तरि वृत्तीयेयम् । परितो जातः परिजातः ॥ कलितमाह—संबद्ध इति ॥—अत एवेति ॥ 'अकेनोः-' इति निषेधादिति भावः ॥—तन्नात्—॥ तन्यन्ते तन्तवोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तच्च तन्तुवायशलाका अविरः कालोऽपहृतस्येत्यचिरापहृतस्त्वस्मिन् । 'कालाः परिमाणानां' इति समासः ॥—प्रत्यग्र इति । नूतन इत्यर्थः ॥—ब्राह्मणकोष्णिके—॥ ब्राह्मणशब्दादायुधजीवित्वोपाधिकात्प्रथमान्तात् सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो निपात्यते । अन्नशब्दात्तु अल्पत्वौपाधिकात् । तदाह—आयुधेत्यादि ॥—शीतोष्णाभ्याम्—॥ शीतमिव शीतम् । मन्दमित्यर्थः । शीते सति कार्यकरणे पाठवाभावात् ॥ उष्णमिवोष्णम् । शीघ्रमित्यर्थः । क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयाभ्यां प्रत्ययः । क्रियोगलक्षणा षष्ठी तु क्रियाविशेषणान्नेत्युक्तम् । मुख्यार्थद्वितीयां तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥—अधिकम् ॥—अध्याखण्डशब्दादिति । 'गत्यर्थकर्मक' इत्यादिना रुढः कर्तरि कर्मणि वा क्तो विहितः । आद्ये क्तप्रत्ययेन कर्मणोऽभिहितत्वाद् अध्याखण्डशब्दयोगे द्वितीया । अध्याखण्डो द्रोणः खारीमिति प्राप्तं गत इति वत् । तथा अधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्रा-

।५।२।७४। अन्वभिभ्यां कन् । अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः । अभिकामयते अभिकः । अभीकः ।
 ॥ पार्श्वेनान्विच्छति ।५।२।७५। अनृजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः । ॥ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां
 ठकृठञौ ।५।२।७६। तीक्ष्णउपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः । साहसिकः । दण्डाजिनं दम्भः, तेनान्वि-
 च्छति दाण्डाजिनिकः । ॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व ।५।२।७७। कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्व । द्विती-
 यकं द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः ॥ ॥ तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो
 नित्यं च लुक् ॥ पष्ठेन रूपेण गृह्णाति पदको देवदत्तः । पञ्चकः । ॥ स एषां ग्रामणीः ।५।२।७८। देवदत्तो मुख्यो
 येषां ते देवदत्तकाः । त्वत्काः । मत्काः । ॥ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ।५।२।७९। शृङ्खलकः करभः । ॥ उत्क
 उन्मनाः ।५।२।८०। उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् । उत्क उत्कण्ठितः । ॥ कालप्रयोजनाद्रोगे ।५।२।८१।
 कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं
 वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य । ॥ तद्-
 स्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ।५।२।८२। प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात् यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत् । गुडा-
 पूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी ॥ ॥ वटकेभ्य इनिर्वाच्यः ॥ वटकिनी । ॥ कूलमाषादञ् ।५।२।
 ८३। कूलमाषाः प्रायेणान्नमस्यां कूलमापी । ॥ श्रोत्रियंश्छन्दोधीते ।५।२।८४। श्रोत्रियः । वेत्यनुवृत्तेरुच्छन्दसः ।
 ॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ।५।२।८५। श्राद्धी । श्राद्धिकः । ॥ पूर्वादिनिः ।५।२।८६। पूर्वं कृतमनेन पूर्वा ।

सायां 'यस्मादधिकं' 'तदस्मिन्नधिकम्' इति च निर्देशद्वयात् पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः । अधिको द्रोणः खार्योः । अधिको
 द्रोणः खार्यामिति । द्वितीये तु केन कर्मणोऽभिहितत्वात्प्रथमा । अधिका खारी द्रोणेन । कर्मणोऽभिहितत्वादेव पञ्चमीसप्तम्या
 विह न शङ्कनीये ॥—अनुका—॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । सूत्रत्वाल्लिङ्गव्यत्यय इति फलितोऽर्थः ॥—अन्वभि-
 भ्यां कनिति । क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यां स्वार्थं निपात्यत इत्यर्थः ॥—पार्श्वेनान्विच्छति ॥ 'आकर्षादिभ्यः
 कन्' इत्यतः कन्ननुवर्तते ॥—अनृजुरिति । तिर्यगवस्थानात्पार्श्वमनृजु, तत्साधर्म्यादुपायोऽपि ॥ इह शीतोष्णपार्श्वयःशू-
 लदण्डाजिनशब्दा गौणा एव गृह्यन्ते । मुख्यार्थेभ्यस्तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥—तावतिथं ग्रहणमिति
 लुग्व ॥ तावतां पूरणं तावतिथम् । 'वतोरिधुक्' यथा 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र तस्येति पृथग्नतानां सामान्यनिर्देश-
 तयात्र 'तावतिथम्' इति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः ॥ अनन्तरावपि ठकृठञौ नानुवर्तते, अत्वरितत्वादित्यभि-
 येत्यह—कन्स्यादिति ॥—पूरणप्रत्ययस्येति । न तु कनः लुक् । वाग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । पञ्चमं पञ्चमकमित्या-
 देरूपं हि तेन साध्यम् । तच्च महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कन उत्पत्त्या सिद्धमेव, तस्मात्पूरणप्रत्ययस्यैव लुक्सूत्रकार-
 साभितम् इति व्याचष्टे—द्विकमिति । वार्तिककारस्तु कन एव लुगिति व्याख्यामभिप्रेत्य 'तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व-
 षचनानर्थक्यं विभाषाग्रहणात्' इत्याह । तन्मते द्वितीयकं द्वितीयमित्येव रूपं न तु द्विकमिति बोध्यम् ॥—तावति-
 थेनेति । पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थं विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनमिति कैयटः ॥—स एषां
 ग्रामणीः ॥ 'ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु' इत्यमरः ॥—करभ इति ॥ उट्प्रवालकः ॥—द्वितीयेऽह-
 नीति ॥ यद्यपि द्वितीयशब्दः कालवाची न भवति, तथाप्यर्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये काले वर्तते इति भावः ॥ ननु
 साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यो न भवति, द्वितीयादिभ्यस्तु भवतीत्यत्र किं मानमिति चेत् । अत्राहुः—उत्तरसूत्र-
 स्थसंज्ञापकर्षणाच्छब्दस्वाम्याद्वा तद्वोच्यमिति ॥—वटकेभ्य इति । कनि प्राप्ते वचनम् ॥ ननु संज्ञाग्रहणात्कन भवि-
 ष्यतीति चेत् । किं ततः । इनेरप्राप्तत्वात्तदर्थं वचनमङ्गीकार्यमेव । 'अत इनिठनौ—' इत्येव कथंचिदिनिः सिध्यतीत्या-
 शात्र न कार्या । 'सप्तम्यां च नतां स्मृतौ' इतिवचनात् ॥—श्रोत्रियन्—॥ यश्छन्दोऽधीते सः श्रोत्रियो भवति । अत्र
 भाष्ये छन्दोऽधीते इत्यस्य वाक्यस्यार्थं श्रोत्रियन्नित्येतत्पदं निपात्यते' इति वाक्यार्थं पदवचनपक्षः । छन्दसो वा श्रोत्रभावा
 निपात्यते 'तदधीते' इत्येतस्मिन्नर्थे शब्द प्रत्ययः' इति पक्षान्तरं च स्थितम् । व्याख्यातं च कैयटेन 'वाक्यार्थस्य संबन्ध-
 रूपस्य क्यारूपस्य वाऽसत्त्वभूतत्वात् । श्रोत्रियशब्दस्य च सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयछन्दोऽध्यायी
 अभिधीयत इति ॥ एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रम् ॥—वेत्यनुवृत्तेरिति । 'तावतिथं ग्रहणमिति
 लुग्व' इत्यतः ॥—श्राद्धमनेन—॥ श्राद्धास्मिन्नस्तीति श्राद्धम्—'प्रज्ञाश्राद्धार्चाभ्यो णः' ॥ यद्यपि पित्र्यं कर्म श्राद्धशब्दे-
 गोच्यते । तथापीह तत्साधनद्रव्यमुच्यते । मुख्यस्य श्राद्धस्य भोक्तुमशक्यत्वात् ॥—श्राद्धी । श्राद्धिक इति ॥ 'अद्य-
 तन एवेष्यते' अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥—पूर्वादिनिः ॥ पूर्वमिति क्रियाविशेषणात् द्वितीयान्तात्प्रत्ययः ।
 'अनेन' इति कर्तृवाचकमनुवर्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्ता संभवतीति काचित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयस्तदाह—

१ कालप्रयोजनादिति—कालवाचकः पूरणप्रत्ययान्त एव, ततः सप्तम्यन्ताद्भवे प्रत्ययः । कारणवाचकाचूतीयान्ताज्जनित इ-
 त्यर्थः, फलबोधकात्प्रथमान्तादस्य कार्यमित्यर्थः, अभिधानस्वाम्यादिति शब्देन्दुशेखरे ।

॥ सपूर्वाच्च । १।२।८७। कृतपूर्वी । ॥ इष्टादिभ्यश्च । १।२।८८। इष्टमनेन इष्टी । अधीती । ॥ छन्दसि परि-
पन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । १।२।८९। लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः । ॥ अनुपद्यन्वेष्टा
। १।२।९०। अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवाम् । ॥ साक्षाद्ग्रहि संज्ञायाम् । १।२।९१। साक्षाद्ग्रहा साक्षी ।
॥ क्षेत्रियञ्च परक्षेत्रे चिकित्स्यः । १।२।९२। क्षेत्रियो व्याधिः । गरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतीकार्य इत्यर्थः ।
॥ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । १।२।९३। इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं
करणेन कर्तुरनुमानात् । इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् । ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् । १।२।
९४। गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥ ॥ भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संबन्धेऽस्तिविषयज्ञायां
भवन्ति मनुवादयः ॥ १ ॥ ॥ रसादिभ्यश्च । १।२।९५। मनुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमन्वर्थयतिवृत्त्यर्थं
वचनम् । रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह (ग) गुणात् । एकाचः ॥ स्वरान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

पूर्वं कृतमनेनेति ॥—सपूर्वाच्च ॥ ‘अनेन’ इति, पूर्वमूत्रं चानुवर्तते ॥ विद्यमानपूर्वकान्पूर्वशब्दादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इतिः
स्यात् ॥ ‘पूर्वान्ताच्च’ इत्येतत्फलितम् ॥—कृतपूर्वीति । कृतपूर्वशब्दयोः ‘मुमुषा’ इति समानः । इह प्रातिपदिकवि-
कारात् ‘पूर्वादिनिः’ इत्यनेनैव पूर्वशब्दान्तप्रातिपदिकात् कृतपूर्वशब्दादिनां सिद्धे ‘सपूर्वाच्च’ इत्येतद् ‘ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न’ इति परिभाषां ज्ञापयति । कृतपूर्वात्येतत्सिद्धये ‘पूर्वान्ताच्च’ इति स्वीकृते तेनैव व्यपदेशि-
द्वावेन पूर्वाख्यि रूपे सिद्धे ‘पूर्वादिनिः’ इत्येतत् ‘व्यपदेशिवद्वावोऽप्रातिपदिकेन’ इति परिभाषां ज्ञापयति ॥—छन्दसि— ॥
पर्यवस्थातृशब्दाच्छत्रुपर्यायात्स्वार्थे इतिप्रत्ययः, अवस्थातृशब्दस्य पन्थपरस्तावादेशौ निपात्येते ॥ ‘अपन्थं परिपन्थिनम्’
‘मा ला परि परिणो विदन्’ । उभयत्रापि परिशब्दे अवग्रहः ॥—लोके त्विति । ‘अनुपस्थितपरिपन्थिनिः पार्थिवैः’
इत्यादौ ॥—अनुपद्यन्वेष्टा ॥ अन्वेष्टरि इतिः प्रत्ययो निपात्यते ॥—अनुपदमिति ॥ पदस्य पश्चान् । पश्चादर्थेऽव्य-
यीभावः ॥—अनुपदी गवामिति ॥ पदापेक्षया पृथी । गोपदात्पश्चादन्वेपणं गवामेव । तेन हिरण्यादावन्वेप्ये न भवतीति
हरदत्तः ॥—साक्षाद्ग्रहि— ॥ द्रष्टव्ये इतिः स्यात् ॥ साक्षाच्छब्दोऽव्ययम्, तेन ‘प्रकृतिवदनुकरणम्’ इत्यतिदेशादिह
सूत्रे पञ्चम्या लुक् । ‘उदस्थास्तम्भोः—’ ‘अवाचालम्बना—’ इत्यादौ तु ‘प्रकृतिवत्’ इत्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वेनाव्यव-
भावात् पञ्चम्या लुङ् न भवतीति बोध्यम् ॥—साक्षीति । ‘अव्ययानां भमात्रे’ इति टिलोपः । यद्यपि साक्षाद्ग्रहणयोः भव-
न्ति, दाता ग्रहीता उपद्रष्टा च, तथापीह संज्ञाग्रहणात् साक्षिशब्देनोपद्रष्टवोच्यत इत्याहुः ॥—क्षेत्रियञ्च— ॥ ‘परक्षेत्र-
शब्दात्सप्तम्यन्ताद्ध्रु परशब्दस्य लोपश्च निपात्यते’ इति मनोरमा ॥ अन्ये तु ‘परक्षेत्रे चिकित्स्य’ इत्यर्थे ‘क्षेत्रियञ्च’
इति निपात्यते । वाक्यार्थे पदवचनं श्रोत्रियवदित्यप्याहुः ॥ एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥—क्षेत्रियो व्याधिरिति । किंच
क्षेत्रियं विषम् । यत्परशरीरे संक्रमय्य चिकित्स्यते ॥ अपि च क्षेत्रियाणि तृणानि । यानि सस्यानि सस्यार्थक्षेत्रे जातानि
चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि ॥ किं च क्षेत्रियः पारदारिकः ॥ परदाराः परक्षेत्रम् । तत्र चिकित्स्यो नि-
ग्रहीतव्यः । सर्वेऽप्येते पक्षा आकरे स्थिताः ॥—इन्द्रियमिन्द्र— ॥ इन्द्रशब्दाद्ध्रु । इन्द्रेण दृष्टं ज्ञातं ‘मम चक्षुः, मम
श्रोत्रम्’ इत्यादिकमेण सृष्टमदृष्टद्वारा । जुष्टं प्रीणितं सेवितं वा दत्तं यथायथं विषयेभ्यः ॥ रुद्धिशब्दोऽयं कथंचिद्व्यु-
त्पादितः ॥—तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् ॥ तदिति प्रथमासमर्थोत्प्रत्ययः ॥ अस्तीति पुरुषवचने अविवक्षिते,
कालसु विवक्षितः, धने गते भाविनि वा ‘धनवानयम्’ इति प्रतीयभावात् । इतिशब्दो विषयविशेषलभार्थः । तथाहि—
‘भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविषयज्ञायां भवन्ति मनुवादयः’ ॥ अस्तिविषयज्ञायां च मनुवादयो वि-
धीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति वार्तिकार्थः ॥—भूमा बहुलम् । तच्चापेक्षिकम् । यस्य हि यावदुचितं तावदेव
बहुलबोधकबहुशब्देनापि प्रतीयते । यथा पञ्चपाभिरपि गोभिर्देवदत्तस्य वृद्धयो गाव इति व्यवहारः । राज्ञस्तु सहस्रयोरपि
गावोऽल्पा इति व्यवहारः ॥ गोमान् । यवमान् । यस्य स्वार्थोदिभिः परिच्छिन्ना यवाः सन्ति स एवमुच्यते । ननु सह-
स्रेणापि यवैवयमानिति ॥ कथं तर्हि ‘यवमतीभिरद्रियैर्न प्रोक्षति’ इति । अत्राहुः । जातिमात्रसंबन्धस्य विवक्षितत्वा-
द्भूमाभावेऽप्यत्र मनुप् ॥ भूमादिग्रहणं तु प्रायेण भूमादयः प्रतीयन्त इत्येवं परिसितिः ॥—निन्दायां, ककुदावतिनी
कन्या ॥—प्रशंसायां, रूपवान् ॥—नित्ययोगे, क्षीरिणो वृक्षाः ॥—अतिशायने उदरिणी कन्या ॥—संबन्धे, दण्डी ।
संसर्गः संयोगः । तेन संयुक्तदण्ड एवोच्यते, न तु गृह्यवस्थितदण्डोऽपि ॥ इह दण्डपुरुषयोः संयोगे सत्यपि दण्डी पुरुष
इत्यादिवत् ‘पुरुषी दण्डः’ ‘पुरुषवान् दण्डः’ इति न प्रयुज्यते । वृत्तिनियामकस्य विलक्षणसंबन्धस्याभावात् । संयोगे स-
मानेऽपि प्रतीतिबलाद्वैलक्षण्यं कल्प्यत इत्याहुः ॥ एवं च यवसंसर्गमात्रेण यवमस्य आपो न भवन्ति, किं तु यवमज्जलवच्च
पात्रमेवेत्याशयेन ‘कथं यवमतीभिरद्रिः’ इत्याक्षेपो भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याद्युत्तरं च संगच्छत एव ॥—अन्यमत्व-
र्थयेति ॥ कथं तर्हि ‘रूपिणी कन्या’ ‘रसिको नटः’ इति । अत्राहुः । रसादिगणे ‘गुणात्’ इति पठ्यते । तेन गुणवाचिभ्य

॥ तसौ मत्वर्थे । १।४।१९। तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः संप्रसारणम् । विदुष्मान् ॥
 * गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ठः ॥ शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः । कृष्णः । ॥ मादुपधायाश्च मतोर्वो-
 ऽयवादिभ्यः । ८।२।१९। मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधायाश्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किंवा ।
 ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु यवमान् । भूमिमान् । ॥ झयः । ८।२।१०।
 झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वाज्जश्वम् । विद्युत्वान् । ॥ संज्ञायाम् । ८।२।११। मतोर्मस्य वः
 स्यात् । अहीवती । मुनीवती । शरादीनां चेति दीर्घः । ॥ आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्भ्रमण्वच्चर्मण्वती
 । ८।२।१२। एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः । आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यत्रासन्नवान् ।
 अस्थिशब्दस्याष्टीभावः । अष्टीवान् नाम ऋषिः । अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवानाम राजा ।
 चक्रवानन्यत्र । कक्ष्यायाः संप्रसारणम् । कक्षीवानाम ऋषिः । कक्ष्यावानन्यत्र । लवणशब्दस्य रुमण्भावः । रुम-
 ण्वानाम पर्वतः । लवणवानन्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवत्यन्यत्र । ॥ उद-
 न्वानुदधौ च । ८।२।१३। उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायां च । उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च । ॥ राज-
 न्वान् सौराज्ये । ८।२।१४। राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र । ॥ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् । ५।२।१६।
 चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् । शिखावन्दीपः । आतः किम् । हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव । नेह । मेधावान् ।
 प्रत्ययस्वरैरेव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः । ॥ सि-
 ध्मादिभ्यश्च । ५।२।१७। लज्वा स्यात् । सिध्मलः सिध्मवान् । अन्यतरस्याग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं नतु प्रत्ययवि-
 कल्पार्थम् । तेनाकारान्तेभ्य इनिठनौ न ॥ (ग) वातदन्तबलललाटानामूङ् च ॥ वातूलः । ॥ वत्सांसाभ्यां कामबले

एवान्यमत्वर्थीयस्य निषेधः, रुपिणीत्यत्र तु रूपशब्देन सौन्दर्यं गृह्यते । तच्च न गुणः ॥ रसिक इत्यत्र तु रसशब्देन भावो
 गृह्यते । न तु रसनाप्राप्तौ गुण इति ॥—गुणवचनेभ्य इति ॥ गुणे तद्धति च प्रसिद्धा ये शुक्लादयस्त एव गृह्यन्ते ।
 न तु रूपादयोऽपि । तेन रूपं वस्त्रमिलादिप्रयोगो न भवति ॥—मादुपधाया—॥ मूच अश्च मं समाहारे द्वन्द्वः । तेन
 मतुप्प्रत्ययाक्षिप्तं प्रातिपदिकं विशेष्यते । तदाह—मवर्णावर्णान्तादिति ॥ ‘उपधायाश्च’ इति वाक्यान्तरम् । उपधा-
 भूतान्मात्परस्य मतोरित्यर्थः । ‘येन नाव्यवधानं’ न्यायेनान्यालव्यवहितेऽपि भवतीति । एवमक्षरार्थं स्थिते फलितमाह—
 मवर्णावर्णोपधादिति ॥—झयः ॥ इदमपि मतुबाक्षितस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । तदाह—झयन्तादिति ॥—
 विद्युत्वानिति । एतेन ‘वह्निमद्वान्’ इति नैयायिकप्रयोगो निरस्तः । उक्तरीत्या जश्वस्याप्रवृत्तेः । मलन्तान्मतुपो नि-
 षेधाच्च ॥ ननु गोधुज्जान् मधुलिङ्गमानित्यत्र हस्य घत्वे च कृते ‘झयः’ इति बलप्रवृत्त्याऽनुनासिकपरत्वाभावात् ‘प्रत्यये
 भाषायां नित्यम्’ इत्यनेन घकारढकारयोरनुनासिकाप्रवृत्तेर्गोधुग्वान् मधुलिङ्गानित्यनिष्ठं प्रसज्येत । मैवम् । घलढलयोर-
 सिद्धत्वेन ‘झयः’ इति बलाप्रवृत्तेः ॥—प्राणिस्थात्—॥—शिखावान् दीप इति । प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता । शिखा-
 शब्दस्य ग्रीष्मादिपाठेन लचोऽप्रसङ्गात् । ‘चूडावान् वृक्षः’ इति प्रत्युदाहार्यमिति हरदत्तः ॥ न च वृक्षस्य प्राणिलमस्तीति
 शङ्क्यम् । मुखनासासंचारी वायुः प्राणः, तद्वानेव प्राणीति तदाशयात् ॥—प्राण्यङ्गादेवेति । एतच्चेति करणानुवृत्त्या
 लभ्यते ॥—चूडालोऽसीति ॥ असीत्यस्य ‘तिङ्ङितिङः’ इति निघातः । चूडालशब्दात्सोरुत्वे तस्य ‘अतो रोरभुतात्-’
 इत्युकारे कृते हलां संसनधर्मत्वात्तत्स्थानिकोऽकारोऽनुदात्तः । सुप्स्थानिकस्यापि सुपत्वात् ‘अनुदात्तौ सुप्पितौ’ इत्यनुदात्त
 इत्यन्ये ॥ पूर्वेण सह आहुणे सति ‘एकादेश उदात्तेन’ इत्युकार उदात्तः । ततः ‘एङः पदान्तादति’ इति पूर्वरूपमेकादेश-
 स्तस्य ‘स्वरितो वानुदात्त’ इत्यादिना स्वरिते प्राप्ते तद्वाधनाय चकार इत्यर्थः ॥—सिध्मादिभ्यश्च ॥ सिध्म गड्डु मणि विजय
 निष्पाव पांसु हनु पाण्योदयः सिध्मादयः ॥—समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः । न च इनिठनावप्य-
 न्यतरस्याग्रहणेन समुच्चीयेतामिति शङ्क्यम् । तयोरप्रकृतत्वात् । मतुप्प्रत्ययस्तु समुच्चीयते । तस्य प्रकृतत्वात् । अस्ति चेह
 लिङ् ‘केशाद्’ इत्यत्रान्यतरस्याग्रहणम् । तद्धि इनिठनोः प्राप्त्यर्थं क्रियते । प्रकृतस्यान्यतरस्याग्रहणस्य विकल्पार्थत्वे तदनु-
 वृत्त्यैव सिद्धौ किं तेन । क्रियमाणं तु पूर्वस्यान्यतरस्याग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयत्येव । तथा च वार्तिकं, ‘लजन्य-
 तरस्यामिति समुच्चयः’ इति । अयं भावः । ‘प्राणिस्थात्-’ इति सूत्रेण लचि विकल्पिते पक्षे मतुविति चूडालश्चूडावानिति
 रूपद्वयं यद्यपि सिद्ध्यति । तथापि सिध्मादिषु येऽदन्तास्तेषु इनिठनोः प्रवृत्त्या दोषः ॥ समुच्चयार्थत्वेन न दोष इति ॥
 एवं च ‘लज्वा स्यात्’ इति वृत्तौ वाशब्दः समुच्चये बोध्यः । ‘वा स्याद्विकल्पोपमचोरेवार्थेऽपि समुच्चये’ इत्यमरः ॥—
 वातदन्तेत्यादि सिध्माद्यन्तर्गणसूत्रम् ॥—ऊङ् चेति । डिवादान्तादेशः । ऊकारमात्रोक्तावन्तादेशत्वसिद्धावपि प्रत्यय-
 त्वशङ्कानिवारणाय ङोऽनुबन्धः कृतः । न च षष्ठ्यन्ताद्विहितस्य प्रत्ययत्वं नेति शङ्क्यम् । ‘अहंशुभमोर्धुस्’ ‘गोपयसोर्ध्व’

१ आसन्दीवदिति—अत्र सूत्रे कक्षीवच्छब्दपाठोऽनार्थ इति ‘न संप्रसारणे-’ इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः । तत्र हि ‘कक्ष्याया
 संज्ञायां मतौ संप्रसारणं वक्तव्यम्’ इति वचनमेवारब्धम्, वत्वं तु ‘संज्ञायाम्’ इति सूत्रेण सिद्धमिति ।

[५।२।१८। आभ्यां लज्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंमलः । ॥ फेतादिलक्ष्य ॥५।२।१९।
चाह्व । अन्यतरस्याग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् । ॥ लोमादिपामादिपिच्छा-
दिभ्यः शनेलचः ॥५।२।१००। लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् । रोमशः । रोमवान् । पामादिभ्यो नः ।
पामनः ॥ (ग) अङ्गात्कल्याणे । अङ्गना ॥ ॥ लक्ष्म्या अञ्च । लक्ष्मणः ॥ ॥ विष्वगिन्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥
विषुणः । पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरमिलः । उरन्वान् । ॥ प्रज्ञाश्रद्धार्त्ताभ्यो णः ॥५।
२।१०१। प्राज्ञो व्याकरणे । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः ॥ ॥ वृत्तेश्च ॥ वार्तः । ॥ तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥५।
२।१०२। विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च मिदं पुनर्वचनमणा
बाधा माभूदिति । सहस्रान्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् । ॥ अण् च ॥५।२।१०३। योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः ।
साहस्रः ॥ ॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ज्यौत्सः । तामिस्रः । ॥ सिकताशर्कराभ्यां च ॥५।२।१०४।
सैकतो घटः । शर्करः । ॥ देशे लुविलचौ च ॥५।२।१०५। चादण् मतुप् च । सिकताः सन्धस्मिन्देशे सिकताः
सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । एवं शर्करा इत्यादि । ॥ दन्त उन्नत उरच् ॥५।२।१०६। उन्नना दन्ताः

इत्यादौ प्रत्ययत्वाभ्युपगमात् ॥—**वातूल** इति । अन्तोदात्तमिदम् । प्राचा तु 'बलादूलः' 'वाताच्च' इति पठित्वा वातूल
इत्युक्तम् । तदुपेक्ष्यम् । प्रत्ययस्वरूपेण मध्योदात्तप्रसङ्गात् । गणसूत्रवलेनान्तोदात्तमेवेत्यत इत्याहुः ॥ **पाष्णिधम-**
न्योर्दार्धश्च । **श्रुद्रजन्तूपतापाच्च** इत्यपि गणे पठ्यते । पाष्णीलः धमनीलः । श्रुद्रजन्तुः । युक्कालः नक्षिकालः ॥
उपतापो रोगः । विपादिकालः ॥—**वत्सांसाभ्याम्**—॥—**कामवतीति** । कामबलशब्दो मूत्रे अशोआद्यजन्ताविति
भावः ॥—**वत्सल** इति ॥ स्नेहवानित्यर्थः ॥ ननु वत्सांसशब्दो वयोविशेषे प्राप्पहविशेषे च दृढा, न कामबलयोः ।
तत्कथं ताभ्यां लज्जन्ताभ्यां कामवान् बलवांश्चोच्यत इति चेत् । अत्राहुः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दो स्नेहबलयोर्वर्तेते
इति ॥ अस्मिन्नु प्रकरणे सर्वत्र समुच्चयमानोऽपि मतुविह नेष्यते । मतुवन्तेनोच्चार्यस्याप्रतीतेः । किं त्वथान्तरमेव तेन
प्रतीयते । वत्सवती गौः । अंसवान् दुर्बल इति ॥—**लोमादि**—॥ इह 'नन्दिप्रह्विपचादिभ्यः' इति वत् 'लोमपामपि-
च्छादिभ्यः' इति सुपठम् ॥ **अङ्ग कल्याणे** इति गणसूत्रमर्थतः पठति—**अङ्गादिति** ॥ **शाकीपलालीदद्वा**
हृस्वत्वं च । चान्नप्रत्ययः ॥ महच्छाकं शाकी तद्वत् शाकिनम् ॥ महत्पलालं पलाली तद्वत्पलालिनम् ॥ **दरिद्राते-**
रालोपश्च इत्युणादिसूत्रेण इकाराकारयोर्लोपश्चादुपप्रत्ययः । दद्रुस्त्वप्रोगविशेषः । तद्वान् दद्रुणः ॥—**विष्वगिति** । 'सम-
र्थानाम् इत्यस्यापवादोऽयम् । अकृतसन्धेरकृतयणादेशस्याङ्गतेर्लोपः । चकाराच्चप्रत्यय इत्यर्थः ॥ यदि तु कृते यणादेशे
उत्तरपदलोपः स्यात् । तदा वलिलोपे सति विष्ण इति स्यात् ॥—**विषुण** इति । विषु नाना अङ्गन्तीति । विष्वं चित्ता-
न्यस्य सन्ति विषुणः विषुवदाख्यः कालः । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति । दिनान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य तन्मू-
लत्वात् । अयं भावः । विषुवति दिनानां समतायां जातायामग्रे न्यूनान्यधिकानि च दिनानि भवेद्युरिति नानागतदिन-
वत्त्वं यद्यपि विषुवति नास्ति । तथापि तानागतदिनमूलभूतदिनानां सत्वात्तथोच्यत इति ॥ तथा नानागमनवत्त्वान्मृत्युर्वा-
युरव्यवस्थितचित्तश्च विषुणशब्देनोच्यते ॥—**प्रज्ञाश्रद्धा**—॥—**प्राज्ञो व्याकरण** इति । गुणभूतया क्रियया कर्मत्वेन
संबन्धः कृद्गुणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठी न । कृतपूर्वाकटमिति वत् ॥ ननु प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः । स एव प्रज्ञावान् । तथा
च प्रज्ञ एव प्राज्ञ इत्यपि कृते सिद्धमिष्टं किमत्र प्रज्ञाग्रहणेनेलाशङ्कां निराकुर्वन्नाह—**प्राज्ञेति** । त्रियां टाप् । 'प्रज्ञा-
दिभ्यश्च' इत्यपि तु डीप् स्यादिति भावः ॥—**वृत्तेश्चेति** । वार्तिकमिदम् । काशिकाकृता तु वृत्तिशब्दः सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥
विच्छिन्नस्य प्रतिविधानं वृत्तिः ॥—**तपस्वी** । **सहस्री** इति । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा
भूदिति । सहस्रान्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् । एतच्च समाधानं मूलपुस्तकेष्वपि कचिद्दृश्यते ॥—**उत्तरार्थ** इति ॥ विनीन्योर्ध-
थासंख्यप्रवृत्त्यर्थश्चैत्यपि बोध्यम् ॥—**ज्यौत्स** इति । शुक्लपक्षः ॥—**तामिस्र** इति । कृष्णपक्षः नरकविशेषश्च । तमःस-
मूहस्तमिषं 'ज्योत्स्नातमिषा' इति निपातनात्मलथार्थो रः । तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तदस्मिन्नस्तीति वि-
ग्रहे रान्तादण् । त्रियां तामिस्री ॥ 'तमिषा तामसी रात्रिज्यौत्सी चन्द्रिकयान्विता' इत्यमरोक्तौ तु तमिषेत्येतद्वान्तं
न लणन्तमिति न विरोधः ॥ एवं च तमिषा रात्रयो अस्मिन् सन्ति तामिस्रः पक्ष इत्यपि व्याख्यातुं शक्यम् ॥—**सि-**
कताशर्करा—॥ देशविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—**घट** इति ॥—**मतुप्** चेति ॥ अन्यतरस्याग्रहणेन सर्वत्र मतुप्-
समुच्चयादिति भावः ॥—**सिकता** इति । छपि युक्त्वद्भावः ॥ अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणान्यमरः संज्ञाह—'त्री शर्करा
शर्करिलः शर्करः शर्करावति । देश एवादिसावेवमुन्नेयाः सिकतावति' इति ॥—**दन्त उन्न**—॥ उन्नत इति किम् । दन्त-

१ उत्तरार्थ इति—तपःसहस्राभ्यामण्विनीनी इति न्यायेन मित्रविभक्त्युच्चारणादय उन्नयसंबन्धो विनीनोर्थथासंख्यं च
सिद्धमिति भावः ।

२९२

सन्त्यस्य दन्तुरः । ॥ उपसुषिमुष्कमधो रः । ५।२।१०७। ऊपरः । सुपरिः । मुष्कोऽण्डः, मुष्करः । मधु माधु-
र्यम्, मधुरः ॥ * रप्रकरणे खमुखकुक्षेभ्य उपसंख्यानम् ॥ खरः । मुखरः । कुक्षो हस्तिहनुः, कुक्षरः ॥
* नगपांसुपाण्डुभ्यश्च ॥ नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डरशब्दस्तु अव्युत्पन्न एव ॥ * कच्छा ह्रस्वत्वं
च । कच्छुरः । ॥ युद्धभ्यां मः । ५।२।१०८। धुमः । डुमः । ॥ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् । ५।२।१०९। प्रकृते-
नान्यतरस्याग्रहणेन मनुषि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिति नोः समावेशार्थम् । केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् ॥ * अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यते ॥ मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधिविशेषः ॥ * अर्णसो लोपश्च । अर्णवः ॥ ॥ गाण्ड्य-
जगात्संज्ञायाम् । ५।२।११०। ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तत्रेण निर्देशः । गाण्डिवम् । गाण्डीवम् । अर्जुनस्य धनुः । अजगवं
पिनाकः । ॥ काण्डाण्डादीरञ्जीरचौ । ५।२।१११। काण्डीरः । आण्डीरः । ॥ रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्
। ५।२।११२। रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । वल इति दीर्घः । आसुतीवलः । शौण्डिकः । परिषद्वलः । पर्षदिति पाठान्तरम् ।
पर्षद्वलम् ॥ * अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ भातृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः । वल इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नह दीर्घः ।
॥ दन्तशिखात्संज्ञायाम् । ५।२।११३। दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी । ॥ ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्ज-
स्विभूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः । ५।२।११४। मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः ।
ज्योत्स्ना । तमस उपधाया इत्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वमतन्नम् । तमिस्वम् । शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः । ऊर्जसो वलच् ।
तेन बाधा मामूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । ऊर्जोऽसुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या । ऊर्जस्वतीतिवदसुब्र-
न्तेनैवोपपत्तेः । गोशब्दान्मिनिः । गोमी । मलशब्दादिनच् । मलिनः । ईमसश्च । मलीमसः । ॥ अत इनिठनौ ।
५।२।११५। दण्डी दण्डिकः । ॥ व्रीह्यादिभ्यश्च । ५।२।११६। व्रीही । व्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इ-
निठनाविष्येते । किं तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः । यवखदादिभ्य इकः । अन्येभ्य उभियम् । ॥ तुन्दादिभ्य
इलच् । ५।२।११७। चादिनिठनौ मनुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, व्रीहि ॥

वान् ॥—उपसुषि—॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् ॥ 'स्यादूषः क्षारमृत्तिका' । 'उष्व-ानुपरः' इत्यमरः । सुषिदि-
द्रम् ॥—खर इति । महत्कण्ठविवरं खं तद्वानित्यर्थः । गर्दभे रुडोऽयम् ॥ मुखरो वृक्षः इति हरदत्तः ॥—नगर-
मिति । नगा वृक्षाः पर्वताश्च । जातिशब्दोऽयम् । तथा च नगरीत्यत्र डीष् भवति । नगरकृतोऽयमश्मादिपु पठ्यते इति
'बुञ्छन्-' आदिमुत्रेणास्य सिद्धत्वादस्माद्वोऽयं न वक्तव्य इति हरदत्तः ॥—पाण्डुः शुको वर्ण-
स्तद्वान् ॥—अव्युत्पन्न एवेति । गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते । 'हनुः पाण्डुरः' इत्यमरः । 'गुणे
शुक्रादयः पुंस्ति गुणिलिङ्गास्तु तद्वति' इति च ॥—कच्छा । कच्छस्त्व-ानुपरः । शेषः ॥—धुम
इति । धौरस्यास्ति 'दिव उट्' इत्युलम् ॥ दुर्वृक्षः सोऽस्यास्ति जनकतयेति दुर्वृक्षः । वृक्ष एव । 'पञ्च-ानुपरः' इत्यमरः ।
इह सर्वत्र समुच्चयमानोऽपि मनुष्य रुडशब्देषु नेष्यते । तदर्थस्य मनुष्या अभिधातुमशक्यत्वात् । 'दृश्यत
इति ॥ व इत्यनुवर्तते ॥—अर्णव इति । अतरेषु नुड्वा । अर्णः जलं तद्वान् ॥—संज्ञायामिति । 'तद-ानुपरः' इति
सूत्रस्थितिशब्दस्यैवायं प्रपञ्चः ॥—यणेति । 'ख्यस्याट्-' इतिवत्कृत्यणादेशानुकरणं न भवति । लक्ष्ये यणोऽभावात् । किं
तु सूत्रे साहितिकोऽयं यणिति भावः ॥ प्रयुज्यते चोभयथा । 'अधिरोहति गाण्डिवं महेषौ' । 'गाण्डीवी कनकशिलाभिर्भ
भुजाभ्याम्' इति च ॥—आसुतीवल इति ॥ पुञ् अभिमवे क्तिन् । आसुतिरभिषवः ॥—परिषदिति । परितः
सीदतीति परिषत् 'सत्सूद्विष-' इत्यादिना क्तिप् 'सदिरप्रतेः' इति षलम् ॥—पाठान्तरमिति । 'शूद्रमसोऽदिः' इत्यादि-
प्रत्ययो बाहुलकात् पृषेरपि भवति ॥ तथा च भाष्यं 'पर्षदकृतिरेषा तत्र भवतां' 'सर्ववेदपार्षदं ह्रीदं शास्त्रम्' इति च ।
भट्टित्वाह । 'पर्षद्वलान्महाप्रह्वैराटनैकटिकाश्रमान्' इति 'पर्षदेषा दशावरा' इति मनुः ॥—भातृवल इति । 'वले'
इत्यत्राणग्रहणावृत्तेर्नह दीर्घः । पुत्रवलदौ तु स्यात्तत्राह—संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति । 'वनगिर्योः' सूत्रादिति
भावः ॥ ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तत्रावयवीभूतं ज्योतिरस्तीति मत्वर्थोपपत्तिः । एतेन तमस्समूहे तमिस्राशब्दो व्या-
ख्यातः । निघण्टुषु तमः पर्यायस्त्वमित्यशब्दः पठितः । तत्र समूहसमूहिनोरभेदोपचार इति हरदत्तः ॥—स्त्रीत्वमतञ्च
मिति । व्याख्यानमत्र शरणम् ॥ ऊर्जस्विन्गोमिन्मलिनं नान्तत्वाभिव्यक्तये नलोपो न कृतः ॥—अत इनिठनौ । तप
रकरणं किम् । खट्वान् 'एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्तृतौ' । एकाक्षरात्—खवान् ॥ कृतः—का
कवान् । जातेः—व्याघ्रवान् । सप्तम्यां—दण्डाः अस्यां सन्ति दण्डवती शाला ॥ 'तदस्यास्ति-' इति सूत्रस्थितिकरण
विषयनियमार्थः सर्वत्रापि संबध्यत इति । क्वचित्कृतोऽपि भवति । काशी कार्षिकः । क्वचित्तु जातेरपि—तण्डु
तण्डुलिकः ॥ एतच्च काशिकादौ स्पष्टम् ॥—तुन्दादिभ्य इलच् ॥ अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादाह—मनुप् चेति । अ

(ग) स्वाङ्गाद्विवृद्धौ । 'विवृद्धयुपाधिकास्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः' । विवृद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः । कर्णी । कर्णिकः । कर्णवान् । ॥ एकगोपूर्वाद्भु नित्यम् । ५।२।११८। एकशतमन्यानीति एकशतिकः । एकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः । ॥ शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् । ५।२।११९। निष्कात्परा यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाद्भु स्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । ॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् । ५।२।१२०। आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्पापणः । प्रशंसं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः । आहतेति किम् । रूपवान् ॥ ॥ अन्येभ्योऽपि हृदयते ॥ हिम्याः पर्वताः । गुण्याः ब्राह्मणाः । ॥ अस्मायामेधास्त्रजो विनिः । ५।२।१२१। यशस्वी । यशस्वान् । मायावी । मायावान् । व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ । मायी । मायिकः । किञ्चिन्तत्वात्कुः सखी ॥ ॥ आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च । आमवावी ॥ ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ शृङ्गारकः । वृन्दारकः ॥ ॥ फलवर्हाभ्यामिनच् ॥ फलिनः बहिणः ॥ ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ इन्ठनौ मतुप् च । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ ॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । स्फायितञ्जीति रक् । तृप्रः पुरोडाशः । तं न सहते तृप्रालुः । तृप्रं दुःखमिति माधवः ॥ ॥ हिमाच्छेलुः ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ ॥ बलादूलः ॥ बलं न सहते बलूलः ॥ ॥ वातात्समूहे च । वानं न सहते वानत्स समूहो वा वातूलः ॥ ॥ तप्पर्वमरुद्भयाम् ॥ पर्वतः । मरुतः । ॥ ऊर्णाया युस् । ५।२।१२३। सिन्वात्वदत्वन् । ऊर्णायाः । अत्र छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चैतत् । अन्यथाहि अहंशुभमोरिलप्रेषोर्गोप्रहणं कुर्यात् । ॥ वाचो ग्मिनिः । ५।२।१२४। वाग्मी । ॥ आलजाटचौ बहुभाषिणि । ५।२।१२५। ॥ कुत्सित इति वक्तव्यम् । कुत्सितं बहु भाषते वाचालः । वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव । ॥ स्वामिन्नेश्वर्ये । ५।२।१२६। ऐश्वर्यवाचकास्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी । ॥ अर्शादिभ्योऽच् । ५।२।१२७। अर्शोन्यस्य वि-

'स्वाङ्गाद् विवृद्धौ' इति पठ्यते । विवृद्धयुपाधिकास्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णविस्य कर्णिलः कर्णा कर्णिकः कर्णवान् ॥—**एकगोपूर्वात्** ॥—**एकशतिक** इति । एकं च तच्छतं चेति 'पूर्वकाल-' इत्यादिना क्रमेधारयः । पट्टी-तत्पुपाद्बहुव्रीहेर्द्वन्द्वाच्च न भवत्यनभिधानादिति हरदत्तादयः ॥ अत इत्येव नेह—एकविंशतिरस्यास्तीति ॥ नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थम् अन्यथा ठञा इतिठनोर्बाधे कृतेऽप्यन्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्या मतुप् स्यादेवेत्याहुः ॥ कथम्—एकद्रव्यवान्—इति । असाधुरेवायम् ॥ एकेन द्रव्यवानिति वा विग्रहीतव्यम् ॥ कथम् एकदण्डी इति । 'एकदेशिर्नैकाधिकरणे' इति निर्देशो ज्ञापयति 'इनिरपि क्वचिद्भवति' इति ॥—**रूपादाहत**—॥ आहतप्रशंसोविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्रूपशब्दान्मत्वर्थे यप् स्यात् ॥—**आहतमिति** । आहृतनमाहतं ताडनमित्यर्थः । ततो निष्पन्नं यत्कार्यापणादिरूपं तदपि कार्ये कारणो-पचारादाहतमित्युच्यते इत्याहतरूपयोः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते ॥—**हिम्या** इति । भूनि यप् ॥—**पर्वता** इति । हिमवान् तत्पर्यन्तवर्तिनश्च ॥—**गुण्या** इति । दृशिग्रहणादिनिरपि । तथा च माधवः—'गुण्यगुण्य इति न व्यजीगणत्' । गुणी अगुण्य इति पदच्छेदः ॥—**अस्मायामेधा**—॥—**यशस्वी**ति 'तसौ मत्वर्थे' इति भलादुलं न ॥—**यश-स्वानिति** । नित्यग्रहणात् 'पूर्वत्रासंबद्धमप्यन्यतरस्याग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमिह संबध्यत एव । 'तसौ मत्वर्थे' इति मूत्रे यशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः ॥ 'चोः कुः' इत्यनेन सिद्धे व्रीह्यादिपलमाशङ्क्याह—**किञ्चिन्तत्वादिति** ॥—**हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्** । अन्यतरस्याग्रहणं इतिठनोः प्राप्त्यर्थः । मतुप् समुचीयत एव । चकारस्य 'बुद्ध' इती-त्संज्ञा । तेन हृदयालुशब्दोऽन्तोदात्त इत्याहुः ॥—**शीतोष्णेति** । इह चाळरनुवर्तते ॥—**पुरोडाश** इति । 'न तृप्रा उरुच्यचसम्' इति मन्त्रस्य भाष्ये तथा व्याख्यातत्वादिति भावः ॥—**माधव** इति । सुब्धानुवृत्त्या स्थितमिदम् ॥—**हिमा-च्छेलुरिति** । एकारादिरयं प्रत्यय इति माधवः ॥—**बलादिति** । सिन्धादिषु बल्लवातूलशब्दौ मत्वर्थे प्रकारान्तरेण व्युत्पादितौ ॥—**तप्पर्वमरुद्भयाम्** । पिप्पवमनुदात्तत्वात् । काशिकायां तु 'पर्वमरुद्भ्यां तन्वचक्यः' इति स्थितम् ॥ हरदत्तेन तु तन्निति प्रतीकमुपादाय आयुदात्तत्वात् नकार इत्युक्तम् । तच्च मनोरमायां महता प्रबन्धेन दीक्षितैर्निराकृतम् । तत एव तदवधार्यम् ॥—**पदत्वमिति** ॥ तेन 'यस्येति च' इति लोपो न प्रवर्तत इति भावः ॥—**अनुवर्त-यन्तीति** । 'बहुलं छन्दसि' इत्यतः ॥—**वाचो ग्मिनिः** ॥ इकारो नकारपरित्राणार्थः । चकारस्य कृत्वे जङ्गवे च वा-ग्मी वाग्गमनवित्यादौ द्वयोर्गकारयोः श्रवणं भवति । द्वित्वे तु त्रयाणाम् ॥ 'ग्मिनिः' इत्युक्ते तु द्वित्वे सति द्वयोर्गका-रयोः श्रवणं द्वित्वमात्रे त्वेकस्यैव श्रवणं स्यात् । किं च यरोऽनुनासिके 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' इति वाङ्मयमित्यत्रेव नि-मित्तमनुनासिकः प्राप्नोति । तच्चानिष्ठमिति ग्मिनिः कृतः ॥—**स्वामिन्नेश्वर्ये** ॥—**ऐश्वर्यवाचकादिति** । स्वशब्द-ऐश्वर्यवाचिलमेतद् वृत्तिविषयकमेवेति बोध्यम् ॥ ईशिता हि ईश्वरः स तु स्वामीत्युच्यते । यथा वागीश एव वाचस्पति-श्रीचः स्वामीति ॥ ऐश्वर्यं किम् । खवान् ॥—**अर्शादिभ्यो**—॥ इह 'स्वाङ्गाद्वीनात्' इति गणे पठ्यते । खञ्ज

घन्ते अशंसः । आकृतिगणोऽयम् । ॥ इन्द्रोपतापगर्हात्प्राणिस्थादिनिः । ५।२।१२८। इन्द्रः । कटकवल्यिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः । कुष्टी । किलासी । गर्हं निन्द्यम् । ककुदावर्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थात्किम् । पुष्पफलवान्घटः ॥ ॥ प्राण्यङ्गाञ्च ॥ पाणिपादवती । अतइत्येव । चित्रकललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं उनादिबाधनार्थम् । ॥ वातातीसाराभ्यां कुक् च ५।२।१२९। चादिनिः । वातकी । अतीसारकी ॥ ॥ रोगे चायमिष्यते ॥ नेह वातवती गुहा ॥ ॥ पिशाचाञ्च ॥ पिशाचकी । ॥ वयसि पूरणात् ५।२।१३०। पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उङ् । उन्वाधनार्थमिदम् । वयसि किम् । पञ्चमवान् ग्रामः । ॥ सुखादिभ्यश्च ५।२।१३१। इनिर्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी ॥ (ग) मालाक्षेपे ॥ माली । ॥ धर्मशीलवर्णीन्ताञ्च ५।२।१३२। धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी । ॥ हस्ताज्जातौ ५।२।१३३। हस्ती । जातौ किम् । हस्तवान्पुरुषः । ॥ वर्णाङ्गह्यचारिणि ५।२।१३४। वर्णी । ॥ पुष्करादिभ्यो देशे ५।२।१३५। पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान्करी ॥ ॥ बाह्वरूपवपदाद् लात् ॥ बाहुवली । ऊरुवली ॥ ॥ सर्वाद्विश्वे ॥ सर्ववर्णी । सर्वबीजी ॥ ॥ अर्थाच्चासन्निहिते ॥ अर्थी । संनिहिते तु अर्थवान् ॥ ॥ तदन्ताञ्च ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । ॥ बलादिभ्यो मतुवन्यतरस्याम् ५।२।१३६। बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही । ॥ संज्ञायां मन्माभ्याम् ५।२।१३७। मन्मन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे । प्रथमिनी । दामिनी । होमिनी । सोमिनी । संज्ञायां किम् । सोमवान् । ॥ कंशंभ्यां वभयुस्तिवतुतयसः ५।२।१३८। कंशमिति मान्तौ । कमित्युदकसुखयोः । शमिति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः । सुसयसोः सकारः पदत्वार्थः । कंवः कंभः । कंयुः । कंतिः । कंतुः । कंतः । कंयः । शंवः । शंभः । शंयुः । शंतिः । शंतुः । शंतः । शंयः । अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्थानुनासिकौ वयौ । ॥ तुन्दिबलिवटेर्भः ५।२।१३९। वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । मूर्धन्योपधोऽयमिति माधवः । तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । पासादित्वाद्बलिनोऽपि । ॥ अहंशुभमोर्युस ५।२।१४०। अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः अहङ्कारवान् । शुभंयुः शुभान्वितः ॥ ॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

तद्धितेषु विभक्तिसंज्ञकाः ॥

॥ प्राग्दिशो विभक्तिः ५।३।१। दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः ॥ अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः ॥ समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्तत एव । ॥ किंसर्वनामबहुभ्योऽङ्गादिभ्यः । ५।३।२। किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते । ॥ इदम् इश् ५।३।३। प्राग्दिशीये परे । ॥ एतेतौ रथोः ५।३।४। इदमशब्दस्य एत इत इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः । ॥ एतदोऽन् ५।३।५। योगविभागः कर्तव्यः । एतदः । एतेतौ स्तो रथोः ॥ अन् एतद इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः ।

पादोऽस्यास्तीति खञ्जः । काणं चक्षुर्यस्यास्तीति काणः ॥—प्रथमिनीति ॥ ‘पृश्वादिभ्यः—’ इतीमनिचि ‘टिः’ इति टिलेखः । ‘र ऋतः’ इति रभावः । ‘अनिनस्सन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति’ इति मन्मन्तादिनौ कृते ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपे नान्तत्वान्दीप् ॥—दामिनीति । दाधातोर्मनिन् ॥—होमिनी । सोमिनीति । ‘अर्तिसुसुहुसृक्षि—’ इत्यौणादिकेन मनि नित्वाद्धोमसोमशब्दौ मप्रत्ययान्तौ ॥—कंशंभ्याम्—॥—पदत्वार्थ इति । अन्यथा ‘कंयुः, काम्यः, शम्युः, शाम्यः’ इति स्यादिति भावः ॥—वकारयकारपरस्येति । बहुव्रीहिरयम् ॥—अनुनासिकौ वयाविति । एतेन प्रथमप्रत्ययः दन्त्योष्ठादिः, न तु पवर्गवृत्तीय इति ध्वनितम् ॥—माधव इति ॥ ‘तुडि तोडने’ इति धातौ तेनोक्तम्—‘वृद्धा नाभिस्तुण्डिः’ । इन् । तुण्डिरस्यास्तीति तुण्डिलः । ‘तुन्दादिभ्य इलच्’ इत्यत्र ‘स्वाङ्गाद्विबृद्धौ’ इति गणसूत्रेण इलच् । तुण्डिल एव तुण्डिभः । ‘तुण्डिबलिवटेर्भः’ इति मत्वर्थीयो भ इति ॥ वट वेष्टने इन् । वटिशब्दः पासादिषु पठ्यते । तेन वटिन इत्यपि भवति ॥—अहंयुः । शुभंयुरिति ॥ पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ ॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

किंसर्वनाम—॥ ङादिपर्युदासात्किमः पृथग्ग्रहणम् ॥ ङादिषु किम् । शब्दपाठे प्रयोजनं तु त्वं च कश्च कौ । अहं च कश्च कौ इत्यत्र किमः शेषः । ‘ल्यदानीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं तच्छिष्यते’ इत्युक्तत्वात् ॥—एतदोऽन्—॥ भाष्याल्लोडयं पाठः ॥ वृत्तिकारस्तु ‘एतदोऽश्’ इति पठित्वा शकारः सर्वदेशार्थ इत्याह—अनिति । प्राग्दिशीये परे अन्स्यात् ॥—अनेकाल्त्वादिति । नित्करणस्य प्रयोजनं नास्ति प्रत्ययनित्वस्यैव स्वार्थत्वादिति भावः ॥—कु-

१ वर्णादिति—वर्णाङ्ग वेदाध्ययनार्थं ब्रह्मचर्यम् । २ विभक्तिसंज्ञा इति—संज्ञासूत्रत्वं च एतस्य सूत्रस्य व्याख्यानान्नोध्यम् । अन्यथा प्राक्कारादितिवदधिकारोऽपि संभाव्यते । ३ अधिक्रियते इति—अधिकारश्च विधेयानिदेशाद्भोध्यः ।

लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ॥ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ५।३।६। प्रातिपदिके इकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो ॥ स्यात् । ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ५।३।७। पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्यात् । ॥ कु तिहोः ॥ ७।२। ॥ ०४। किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् । यतः । ततः । अतः । इतः । अमुतः । हुतः । व्यादेस्तु । द्वाभ्याम् । ॥ तसेश्च ॥ ५।३।८। किमवनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिल्देशः स्यात् । स्वराथे भक्त्यर्थं च वचनम् । ॥ पर्यभिभ्यां च ॥ ५।३।९। आभ्यां तसिल् स्यात् ॥ ६। सर्वोभयार्थाभ्यामेव ॥ परितः । रित इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः । ॥ सप्तम्यास्त्रल् ॥ ५।३।१०। कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र । ॥ इदमो हः ॥ ५।३।११। त्रलोऽपवादः । इशादेशः । इह । ॥ किमोऽत् ॥ ५।३।१२। वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा गत्पक्षे त्रल् । ॥ क्वाति ॥ ७।२।१०५। किमः कादेशः स्यादति । क । कुत्र । ॥ वा ह च छन्दसि ॥ ५। ॥ १३। कुह स्थः कुह जग्मथुः । ॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदासौ ॥ ५।३।१३। अन्वादेशविषये एतदोऽश्वा गत्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः तौ चानुदात्तौ क्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथोऽशाधीमहे । अतो गन्तास्मः । ॥ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ५।३।१४। पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तमिलादयो दृश्यन्ते । शिग्रहणाद्भवदादियोग एव । सभवान् । ततोभवान् । तत्रभवान् । तंभवन्तम् । ततोभवन्तम् । तत्रभवन्तम् । एवं र्वायुः । देवनांप्रियः । आयुष्मान् । ॥ सर्वैकान्यक्रियत्तदः कालं दा ॥ ५।३।१५। सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः कालं दा स्यात् । सर्वस्मिन्काले सदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किन् । सर्वत्र देदे । ॥ इदमोर्हिल् ॥ ५।३।१६। सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन्काले एतर्हि । काले किन् । इह देशे । ॥ अधुना ॥ ५।३।१७। इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात् । इश् । यस्येति लोपः । अधुना । ॥ दानीं च ॥ ५।३।१८। इदानीम् । ॥ तदो दा च ॥ ५।३।१९। तदा । तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् । ॥ अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम् ॥ ५।३।२१। कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा । एतस्मिन्काले एतर्हि । ॥ सद्यः परस्परार्थैषमः परेद्यव्यद्य पूर्वद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ ५।३।

तेहोः ॥ तकारादिकार उच्चारणार्थः । वेत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति—कस्मादिति ॥—यतस्तत इति । ‘कुतद्धित-’ ति प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि त्यदाद्यत्वम् । पक्षे यस्मात् ॥—इत इति । ‘इदम इश्’ । पक्षे अस्मात् ॥ अत इति । तदोऽनादेशः । पक्षे एतस्मात् ॥—अमुत इति । ‘अदसोसेः’ इति सुलम् । पक्षे । अमुत्मात् ॥—बहुत इति । पक्षे बहुभ्यः ॥—द्वाभ्यामिति । सर्वनामलात्प्राप्तोऽपि तसिल् ‘अद्वादिभ्यः’ इति पर्युदासमात्र ॥—तसेरिति ॥ ‘प्र-’ योगे पञ्चम्यास्तसिल्, ‘अपादाने चाहीयहोः’ इति विहितस्य तसेस्तसिल्देश इत्यर्थः ॥—विभक्त्यर्थं चेति । अ- गथा परत्वात्तसौ कृते तस्याप्रातिपदिकत्वाद्भिभक्तिसंज्ञाया अभावात्प्रत्ययत्वाभावे ‘यतोऽवगच्छति’ इत्यादि न सिद्ध्यदिति तावः ॥ न च तसेर्ग्रामत इत्यादौ चरितार्थत्वात्किमादिभ्यस्तसिलो वाच्यत्वेन तस्मिन् प्रवर्तते । तस्य निरवकाशत्वात् । था च ‘तसेश्च’ इति विधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । कुतोऽवहीयते कुतोऽवरोहतीत्यादौ तसिल् सावकाशत्वात् ॥—सर्वो- यार्थाभ्यामेवेति ॥ अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः । तेनेह न भवति । परिपिबति । अभिपिबति । उपर्यथं परिः । भिस्त्वाभिमुख्ये ॥ नन्वोदनं परिपिबतीत्यत्र सर्वतोभावे परिरिति तसिल्भावः कथमिति चेत् । मैवम् । वावचना- वृत्त्या तु तत्सिद्धेः ॥—सप्तम्यास्त्रल् ॥ इह त्रल्लसिलौ स्वतन्त्रौ प्रत्ययौ । न तु सप्तमीपञ्चम्योरादेशौ । तेन कुत्र हुत्र कुतः बहुत इत्यादौ ‘अच्च घेः’ ‘घेडिति’ इत्यादिकं नेत्याहुः ॥—किमोऽत् ॥ ‘न विभक्तौ तु स्माः’ इति शेषोऽत्र न प्रवर्तते । थमोरुकारेण मकारपरित्राणार्थेनानित्यताज्ञापनात् ॥—वाग्रहणमिति । ‘किमोऽद्वा’ इति सूत्रं क्त्वा ‘ह च छन्दसि’ इति सूत्रयितुं युक्तम् ॥—कुत्रेति । यद्यपि भागवृत्तिकारो भाषायां त्रल् नेच्छति । थापि बहुप्रयोगदर्शनादिह स्वीकृतम् ॥ तथा च श्रीहर्षः । ‘नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम्’ ॥ अमरश्चाह— पाहचर्थाच्च कुत्रचित् इति ॥—वा ह च छन्दसि ॥ पूर्वोक्तस्य वाग्रहणापकर्षणस्य स्फुटीकरणार्थमि- सुपन्यस्तम् ॥—अत इति ॥ एतस्मात् ग्रामादित्यर्थः ॥—तत्रभवन्तमिति ॥ ततोभवता तत्रभवता ततोभवते तत्रभवते इत्यादि ॥—एवमिति । ततोदीर्घायुस्त्रतदीर्घायुरित्याद्युह्यमित्यर्थः ॥—सदेति ॥ ‘सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि’ ति सभावः ॥—कदेति । किमः कः ॥—एतर्हीति ॥ ‘एतेतौ रथोः’ इत्येतादेशः ॥—अधुनाप्रत्यय इति ॥ नि- तनान्मध्योदात्तोऽयम् । भाष्यमतं चेदम् ॥ वृत्तिकारस्त्वाह—इदमो अशभावः धुना च प्रत्यय इति ॥ तत्र ‘ऊडिदम्-’ पादिना विभक्तिसंज्ञः, स च ‘आदेः परस्य’ इत्यादेर्भवतीति हरदत्तः ॥—दावचनमिति—‘तदश्च’ इत्येव सूत्रं नीयमिति भावः ॥—एतस्मिन्काले एतर्हीति ॥ ‘एतदः’ इति योगविभागाद्रेफादावेतादेशः ॥—सद्यः प- त्—निपातनाद्विषयविशेषो लभ्यत इत्याह—अहनीति । सप्तम्यन्तस्याहन्शब्दस्यार्थे इत्यर्थः ॥ तद्दर्शयति—

२२। एते निपात्यन्ते । समानस्य सभावो यस्य चाहनि । समानेऽहनि सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारीच प्रत्ययौ वत्सरे । पूर्वस्मिन्वत्सरे परत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि । इदमद्श् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे । अस्मिन्संवत्सरे ऐपमः । परस्मादेघव्य-हनि । परस्मिन्नहनि परेद्यवि । इदमोऽश् वश्च । अस्मिन्नहनि अद्य । पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽह्न्येद्युस् पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । उभयोरह्नोरुभयेद्युः ॥ ॐ द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः ॥ उभयद्युः । ॐ प्रकारवचने थाल् ॥ ५।३।२३। प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यश्चाल् स्यात्स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा । यथा । ॐ इदमस्थमुः ॥ ५।३।२४। थालोऽपवादः ॥ ॐ एतदोऽपि वाच्यः ॥ अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम् । ॐ किमश्च ॥ ५।३।२५। केन प्रकारेण कथम् ॥ ॥ प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोऽवधिः ॥

तद्धितेषु स्वार्थिकाः ।

ॐ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ ५।३।२७। सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि-हेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिः प्रत्ययः स्यात् । ॐ पूर्वाधरावराणामसिपुर्धवश्चैषाम् ॥ ५।३।३१। एभ्योऽस्तात्यर्थेसिप्रत्ययः स्यात्तद्योगे चेषां क्रमात्पुर, अध, अव, इत्यादेशाः स्युः । ॐ अस्ताति च ॥ ५।३।४०। अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक् पुरः । पुरस्तात् । अधः । अधस्तात् । अवः । अवस्तात् । ॐ विभाषावरस्य ॥ ५।३।४१। अवरस्यास्तातौ परेव स्याद्वा । अवस्तात् । अवरस्तात् । एवं देशे काले च । दिशि रुढेभ्यः किम् । ऐन्द्र्यां वसति । सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम् । पूर्वं प्राप्तं गतः । दिगादिवृत्तिभ्यः किम् । पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । अस्ताति चेति ज्ञापकादसिरस्तातिं न बाधते । ॐ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ ५।३।२८। अस्ताते-रपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः । ॐ विभाषापरावराभ्याम् ॥ ५।३।२९। परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् । ॐ अञ्चेलुक् ॥ ५।३।३०। अञ्चल्यन्तादिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात् ॥ लुक्तद्धितलुकि ॥ प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च । ॐ उपर्युपरिष्ठात् ॥ ५।३।३१। अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्विद्वरिष्ठातिलौ च प्रत्ययौ ॥ उपरि उपरिष्ठाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा । ॐ पश्चात् ॥ ५।३।३२। अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये । ॐ उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ५।३।३३। उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् । ॐ एनवन्त्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ५।३।३५। उत्तरादिभ्य एनव्वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह केचिदुत्त-

समानेऽह्नीति ॥—पर उदारी चेति । पर इत्यादेश उदारी प्रत्ययौ ॥—प्रकारवचने थाल् ॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माथुरकाठकादय इति हरदत्तः ॥ यद्यपि 'प्रकारे गुणवचनस्य' इत्यत्र सादृश्यं प्रकारस्तथापि नेह सादृश्यं गृह्यते अनभिधानात् ॥ 'अव्ययं विभक्तिः' इति सूत्रे सादृश्यमपि यथाशब्दार्थ इत्युक्तम्, इह तु केवलस्य थाल्प्रत्ययस्य सादृश्यं नार्थः किं तु प्रकार एवेत्युक्तमिति नास्ति पूर्वोपरविरोध इति बोध्यम् ॥—तेन प्रकारेण तथेति । प्रथमान्तात्तु न भवति, स प्रकारस्तथेति अनभिधानादेवेति भावः । किं सर्वनामबहुभ्यो विशेषविहितेनापि थाल् जातीयर् न बाध्यते अर्थभेदात् । प्रकारे हि थाल् । जातीयर् तु तद्धित स्वभावात् । एवं च कृत्वा प्रकारमात्रे थालं विधाय तदन्तात्प्रकारवति जातीयर् प्रयुज्यते । तथाजातीयोऽन्यथाजातीय इति ॥—अनेन एतेन चेति ॥ द्वितीयान्तादपि थमुर्भवत्येव । इममेतं वा प्रकारमापन्न इत्थंभूतः । अत्र च 'लक्षणेत्वंभूताख्यानः' इत्यादिसौत्रप्रयोगो लिङ्गम् ॥ एतेन कथंभूतोऽस्याख्यातः ॥—इत्थमिति । 'एतेतौ रथोः' इति इदम इतादेशः । 'एतदः' इति योगविभागादेतदोऽपि इतादेश इति भावः ॥—किमश्च ॥ योगविभागः 'था हेतौ च छन्दसि' इत्युत्तरसूत्रे किम एवातुवृत्तिर्यथा स्यादिदमो मा भूदिति ॥ ॥ प्राग्दिशीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

दिग्देशकालेष्विति ॥ यथासंख्यमत्र नेष्यते अस्वरितत्वात् ॥—पुरः पुरस्तादिति ॥ कथं तर्हि 'पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चात्' इति भवभूतिः, 'स्यात्पुरः पुरतोऽप्रतः' इत्यमरः, 'पुरतः प्रथमे चाग्रे' इति विश्वश्च । समानकालीनं पूर्वकालीनमित्यादिवत्प्रामादिकमेवेति बहवः ॥ केचित्तु 'दक्षिणोत्तराभ्यां तसुज्विधिनैवेष्टसिद्धौ' 'अतसुच्' इत्यकारोच्चारणमन्यतोऽपि विधानार्थः । तेन पुरत इति सिध्यति । 'पुर अग्रमने' क्विपि पुर 'वीः' इति दीर्घस्तु न भवति भत्वात् । न चातसुचश्चित्त्वेप्यकारोच्चारणं पक्षे आद्युदात्तत्वात्तमिति वाच्यम् । बहूनां प्रयोगानुरोधेनान्यतो विधानार्थमिति कल्पनस्यैव न्याय्यत्वादित्याहुः ॥ यथासंख्यत्वानाश्रयणात् पुरस्ताद्वमिति पुरस्तादागतः पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्ताद्वसति अधस्तादागत इत्यादि सिध्यति ॥—प्राच्यां प्राच्य इति ॥ प्राच्यां दिशि वसति प्राग्वसति । प्राच्या दिश आगतः प्रागाय इत्यादि योज्यम् ॥—पञ्चम्यन्तं विनेति ॥ नेह उत्तरादागतः । अधरादागतः ॥—उत्तरेणेत्यादि । वसति रमणीयं वा ॥—पक्षे यथास्वमिति । दक्षिणतः । उत्तरतः । अधः । अधस्तात् । उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ॥—

रादीननुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् । ॥ दक्षिणादाच् ॥ ५।३।३६। अन्तादेर्वि-
ष्ये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणादागतः । ॥ आहि च दूरे ॥ ५।३।३७। दक्षिणाद् दूरे आहि
स्यात् चादाच् । दक्षिणाहि । दक्षिणा । ॥ उत्तराच्च ॥ ५।३।३८। उत्तराहि । उत्तरा । ॥ संख्याया विधार्थे धा
॥ ५।३।४२। क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्संख्याशब्दात्सार्थे धा स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा । ॥ अधिकरणविचाले च ।
५।३।४३। द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । ॥ एकादो ध्यमुञ्जन्तर-
स्याम् ॥ ५।३।४४। ऐक्यम् । एकधा । ॥ द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ५।३।४५। आभ्यां धा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । द्वै-
धम् । द्विधा । त्रैधम् । त्रिधा ॥ ॥ धमुञन्तात्स्वार्थे उद्दर्शनम् ॥ पथि द्वैधानि । ॥ एधाच्च ॥ ५।३।४६।
द्वेधा । त्रेधा । ॥ याप्ये पाशप् ॥ ५।३।४७। कुत्सितो भिषक् भिषकपाशः । ॥ पूरणाद्भागो तीयादन् ॥ ५।३।
४८। द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः ॥ ॥ तीयादीककृ स्वार्थे वाच्यः ॥ द्वैतीधीकः । द्वितीयः ।
तार्तीधीकः । तृतीयः ॥ ॥ न विद्यायाः ॥ द्वितीया । तृतीया । विद्येलेव । ॥ प्रागेकादशभ्योऽञ्छन्दसि ॥ ५।३।४९।
पूरणप्रत्ययान्ताद्भागोऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः । ॥ षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ॥ ५।३।५०। चादन् । षष्ठो भागः षष्ठः ।
षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः । ॥ मानपञ्चङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५।३।५१। षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ लो
माने पञ्चङ्गे च वाच्ये । षष्ठो भागः मानं चेत् । अष्टमो भागः पञ्चङ्गं चेत् । अस्य अनो वा लुक् । चकाराद्यथाप्रा-
प्तम् । षष्ठः । षष्ठः । अष्टमः । अष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र वानौ नित्याविति ज्ञापयति । ॥ ए-
कादाकिनिच्चासहाये ॥ ५।३।५२। चाकन्लुकौ । एकः । एकाकी । एककः । ॥ भूतपूर्वे चरट् ॥ ५।३।५३।
आभ्यो भूतपूर्वः । आभ्यचरः । ॥ षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५।३।५४। षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य

संख्याया विधार्थे धा ॥ विधाशब्दसार्थो विधार्थः ॥ यद्यप्योदन्पिण्डोऽपि विधाशब्देनोच्यते तथापीह न गृह्यते । तेन
एका गोविधेत्यादौ न भवति ॥ इह हि 'विधायाम्' इति वक्तव्ये अर्थग्रहणस्य प्रयोजनं विधाशब्दो यत्रार्थं प्रसिद्धस्तत्रैव
यथा स्यात् । तादृशसार्थः प्रकार एव, स च क्रियाविषयक एव गृह्यते अभिधानस्वभावात्तादह—**क्रियाप्रकारे वर्त-**
मानादिति ॥ कथं तर्हि 'नवधा द्रव्यं, बहुधा गुणः' इत्यादि ॥ अत्रापि ह्युक्ता क्रिया प्रतीयते, 'उपदिश्यते,' इति वा,
'भवति' इति वा इति हरदत्तः ॥—**अधिकरणविचाले च** ॥ अधिकरणं द्रव्यं विचलनं विचालोऽन्यथाकरणम् । नि-
जन्तादेरच् । तच्चेह संख्यासंनिधानात्संख्यान्तरापादनमिति व्याचष्टे—**द्रव्यस्येलादिना** । संख्यान्तरापादनं हि एक-
स्यानेकीकरणम्, अनेकस्य च एकीकरणम् । तत्राये उदाहरणम्—**एकं राशिं पञ्चधेति** । पञ्च राशीन् कुर्वित्यर्थः ॥ द्वि-
तीये तु अनेकम् एकधा कुर्वित्युदाहर्तव्यम् । इह क्रियाविषयकप्रकारो न गम्यत इति सूत्रारम्भः ॥—**एकादो**—
शब्दप्रधानत्वात्सर्वनामकार्याभावः । इह प्रकरणादेव सिद्धे पुनर्धाग्रहणं विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात् । 'अनन्तरस्य—'
इति न्यायेनाधिकरणविचाले विहितस्यैव हि प्राप्नोतीति वृत्तिपदमज्जयोः स्थितम् ॥ एतेन स्वतन्त्र एव प्रत्ययोऽस्तित्या-
शङ्का परास्ता ॥—**ऐक्यमिति** । विधार्थे ऐक्यं मुङ्क्ते । अधिकरणविचाले तु ऐक्यं राशिं कुर्वित्यादि ज्ञेयम् । एव-
मग्रेऽपि द्वैधमित्यादौ योज्यम् ॥—**एधाच्च** ॥ द्वित्र्योः संबन्धिना धाप्रत्ययस्य एषाच् स्यात् । योगविभागो यथासंख्य-
निरासार्थः ॥—**याप्ये पाशप्** ॥ 'कुत्सिते' इत्यत्रैव नायं विहितः । तिङन्तादपि प्रसङ्गात् ॥—**पूरणाद्भागो**—॥ पूर-
णार्थत्वात्तीयप्रत्ययः पूरणशब्देनोक्तः । पूरणग्रहणं चोत्तरार्थम् । न ह्यपूरणस्तीयप्रत्ययो भवति । मुखतीयः पार्श्वतीय इत्यत्र
लनर्थकत्वात्तातिप्रसङ्गः ॥ भाग इति पुंस्त्वं विवक्षितम् । तेन समासेऽप्यर्थे विभक्तौ विवक्षितायां चतुर्धा पञ्चमीत्येव भ-
वति । 'प्रागेकादशभ्यः—' इत्यनि सति तु टापि चतुर्था पञ्चमेति प्रसज्येत ॥—**एकादाकिनिच्**—॥ असहायवाचिन
एकशब्दादाकिनिच् स्यात् ॥—**कन्लुकाविति** । आकिनिचः कनो वा पक्षे लुक् । तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात् ॥ अस-
हायग्रहणं संख्याशब्दनिरासार्थम् । अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात् । इष्टापत्तौ तु द्विलबहुले च
न स्यादेकाकिनौ एकाकिन इति । न हि द्वयोर्बहुषु वा एकलसंख्यास्ति । असहायत्वं तु परस्परविरिक्तसहाय्यभावेन
द्वयोर्बहुनामपि भवति । इह 'अकिनिच्' एवायं वक्तव्यः, सर्वणदीर्घेण सिद्धमिष्टम् । 'यस्येति च' इति लोपश्चाकारोच्चारण-
सामर्थ्यान्न भवतीत्यादि हरदत्तप्रत्यये स्थितम् ॥—**भूतपूर्वे**—॥ अत्र वर्तमानाच्चरट् स्यात् ॥ 'गोष्ठात् खञ्' इत्यत्रैव
नोक्तम् । विशेषविहितेन खञा चरटो बाधा मा भूदिति । संनिधौ हि सामान्यविशेषभावः स्फुटीभवति । यद्यपि द्रव्य-
स्यापि बाधो न्याय्य एव । तथापीह गौरवं स्वीकृत्य दूरे पाठसामर्थ्याद्बाधो नेति भावः ॥—**षष्ठ्या रूप्य च** ॥ भूतपूर्व
स्यनुवर्तते । तच्च यद्यपि पूर्वत्र ङ्याप्रातिपदिकस्य विशेषणं, तथापीह न तथा, षष्ठ्यन्तार्थस्य विशेषणत्वात्, तदा-
स्यस्य संबन्धिना गवादेः प्रधानत्वात्, प्रधानेतरसंनिधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात्तदेतदाह—**भूतपूर्वेऽर्थे**

भूतपूर्वो गौः । कृष्णरूपः । कृष्णचरः । तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वाच्च पुंवत् । शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्रारूपः ।
 ॥ अतिशायने तमविष्टनौ ॥ ५१३१५५ ॥ अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेवामतिशयेनाब्जः
 आढ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः । ॥ तिङश्च ॥ ५१३१५६ ॥ तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् । ॥ तरसमपौ घः
 १११२२ ॥ एतौ घसंज्ञौ स्तः । ॥ किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे ॥ ५१३१२१ ॥ किम् एदन्तात्तिङोऽव्यय
 यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे । किंतमाम् । प्राहेतमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चै
 स्तमस्तसुः । ॥ द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ॥ ५१३१५७ ॥ द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्ति
 ङन्तादेतौ स्तः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः । लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः । प

रूप्यः स्यादिति ॥—अतिशायने—॥ अतिपूर्वाच्छेतेत्युद् । अतिशयनमेवातिशायनम् । अस्मादेव निपातनाद्दीर्घः ।
 न तु सौत्रः । तेन लोकेऽपि दीर्घः साधुः । अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति । तेन ह्रस्वोऽपि साधुः । यद्यपि केवलः
 शेतिः स्वप्ने वर्तते तथाप्यतिपूर्वः प्रकर्षे । प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं, किं लभिमवः । ‘पूर्वान् महाभागतयातिशये’ इति प्रयो
 गदर्शनात् ॥ न चैवं ‘प्रकर्षे तमविष्टनौ’ इत्येव कुतो न सूत्रितमिति शङ्क्यम् । अतिशायनमिति निपातनार्थमेव तथोक्त
 लात् ॥ अतिशयो न प्रत्ययार्थः । तथा हि सति लघोरतिशायनं लघुतममिति स्यात् । प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् ॥ नापि
 प्रकृत्यर्थः । तथा हि सति प्रकर्षातिशयनादिभ्य एव स्यात्, न लाब्जादिभ्यः । किं तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । प्रत्ययलु
 द्योतकस्तदेतदाह—**अतिशयविशिष्टेत्यादि ॥—अयमेषामिति** । ब्रवयवे समुदाये यदा एकस्यातिशयो विवक्ष्यते,
 तदा तरवीयसुनावपादौ वक्ष्येते । तथा च परिशेषाद्बहुनां मध्ये यदा एकदेशस्य निर्धारणं सोऽस्य विषय इति भावः ॥
 —**आढ्यतम** इति । सुवन्तात्तमप् । ‘सुपो धातु—’ इति लुक् । यद्यपि ‘इधाप्रातिपदिकात्’ इत्येवानुवर्तते । तथापि
 सुवन्तपरतयैव व्याख्येयम् । अन्यथा हि पूर्वोक्तेतरां पूर्वोक्तेतमामित्यादौ ‘घकालतनेषु कालानाम्’ इति सप्तम्या अलुगि
 धानं कथमुपपद्यताम् ॥—**तिङश्च** ॥ अस्मादिष्टन्न भवति, ‘अजादी गुणवचनादेव’ इति नियमादित्याशयेनाह—**तमप्**
स्यादिति ॥—तरसमपौ घः ॥ अस्मिन्नेवातिशयनिकप्रकरणे ‘तादौ घः’ ‘पितौ घः’ इति वा वक्तव्ये प्रकर
 णान्तरे गुरुसूत्रकरणमत्यन्तस्वार्थिकमपि तरपं ज्ञापयति । तेन ‘अल्पाचूतरम्,’ ‘लोपश्च बलवत्तरः’ इत्यादि सिद्धम् । अ
 ल्पाज्जेव ह्यल्पाचूतरम् । न खत्र द्वयोरेकस्यातिशयविवक्षायां तरप् । अन्यथा ‘शिवकेशवौ’ इत्यादिसिद्धावपि ‘शङ्खदुन्दुभि
 वीणाः’ इत्यादि न सिद्ध्येदित्याहुः ॥—**किमेत्**—॥ आमारुकारो यदि त्यज्येत, तर्हि पचतितरामित्यादौ ‘ह्रस्वनद्यापः—’
 इति नुटि पचतितराणामिति स्यात् । ‘यस्येति’ लोपस्य परेण नुटा बाधात् । सिद्धान्ते तु ‘निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धस्य’
 इति परिभाषया नुड्विधौ नास्य ग्रहणम् ॥—**द्विवचनविभज्योपपदे**—॥ द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । करणे ल्युट् ।
 कर्मणि षष्ठा समासः । येन पदेन द्वार्थादुच्येते तद्विवचनम् । विभक्त्यं विभज्यम् । ‘ऋहलोः—’ इति ण्यति प्राप्ते तद
 पवादो यत् निपात्यते । ण्यति तु ‘चजोः’ इति कुत्वेन विभाग्यमिति स्यात् ॥ विभाज्यशब्दस्य स्मृतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं
 चिन्त्यमिति हरदत्तोक्तिश्चिन्त्या । ण्यन्तात् ‘अचो यत्’ इति विभाज्यमिति रूपसिद्धेः । न चात्रार्थभेदः शङ्क्यः । ‘निवृ
 त्तप्रेषणात् धातोः प्राकृतेऽर्थे णिच्’ इति ‘गेरणी—’ इति सूत्रे व्युत्पादनमिति दिक् ॥ द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वन्द्वः ॥
 तस्य उपपदेन कर्मधारयः । तथा च लर्थ्यवाचके विभजनीये चोपपदे सतीत्यक्षरार्थः । द्विवचनान्ते उपपदे इति व्या
 ख्यायां तु दन्तोष्ठस्य दन्ताः निगधतरा इत्यादि न सिध्यति । ननु द्वयोर्वचनं द्विवचनमिति पक्षेऽपि नेदं सिध्यति समा
 हारस्यैकत्वात् गुणभूतवर्तिपदार्थाश्रयणे तु द्वात्रिंशदन्ताः द्वावोष्ठाविति तेषां बहुत्वात्सुतरां न सिद्ध्योदिति चेत् । अत्राहुः ।
 वृत्तावभेदैकत्वसंख्यामुपाददति वर्तिपदानि । ततश्च भेदस्य परित्यागादभेदैकत्वसंख्यायाश्चोपादानादन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयं दन्तो
 ष्टशब्देनोच्यते इति नास्ति ‘द्वयोर्वचनं द्विवचनमित्येतदर्थकद्विवचनोपपदे’ इति पक्षे दोष इति ॥ विस्तरस्वाकरग्रन्थेभ्योऽव
 गन्तव्यः । अन्वर्थे चोपपदम् उपोच्चारितं पदमिति, न तु कृत्रिमम् । तद्धितविधौ तस्यासंभवात् । तच्च विग्रहवाक्य एव
 प्रयुज्यते । वृत्तौ तु गतार्थत्वाच्चावश्यकम् ॥ एवं स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ इह द्वे उपपदे द्वे च सुवन्ततिङन्तरूपे
 प्रकृती द्वौ च प्रत्ययौ तथापि यथासंख्यं नेष्यते ॥ द्विवचनोपपदमुदाहरति—**अनयोरिति ॥—लघीयानिति** । ‘ऐः’
 इति लोपः । उगित्वाञ्चुम् । ‘सान्तमहतः—’ इति दीर्घः । ह्रड्यादिसंयोगान्तलोपौ ॥ विभज्योपपदमुदाहरति—**प्रा
 च्येभ्य** इति । ‘पञ्चमी विभक्ते’ इति पञ्चमी ॥ कथं तर्हि ‘परुद्धवान् पटुरासीत्, ऐषमस्तु पटुतरः’ इति । अत्राहुः । एव
 मपि धर्मिणस्तत्कालस्थलदिरूपधर्मभेदेन भेदाध्यारोपात्प्रतियोग्यपक्षस्तत्कालस्थप्रकर्षस्तदाश्रयश्चेह तरप्प्रत्यय इति ।

१ उच्चैस्तमस्तरिति—उच्चैःशब्दोऽत्रोच्चत्वगुणवत्परः । द्रव्यस्य स्वतःप्रकर्षाभावेऽपि द्रव्यनिष्ठगुणादिप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष
 इति बोध्यम् । २ द्विवचनेति—नतरामित्यादौ प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपात्यन्तिकत्वेऽभावगते प्रकर्षे तरप्
 प्रवृत्तिनिमित्तगते प्रकर्षे तरवादिरिति तु प्रकृत्यर्थप्रकर्षासंभवविषयम् । एवं योत्यार्थप्रकर्षेऽपि द्योतकात्तरप् । य

दीयांसः । ॥ अजादी गुणवचनादेव । ५।३।५८। इष्टश्रीयसुनौ गुणवचनादेव नः । नेह । पाचकतरः । पाच-
कतमः । ॥ तुश्छन्दसि । ५।३।५९। तुत्तुजन्तादिष्टश्रीयसुनौ नः । ॥ तुरिष्टेमेयः सु । ६।३।१५५। तुश्छन्दस्य
लोपः स्यादिष्टेमेयः सु परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्टः । दोहीयसी धेनुः । ॥ प्रशस्यस्य श्रः । ५।३।६०। अन्य
श्रादेशः स्यादजाद्योः । ॥ प्रकृत्यैकाच् । ६।३।६३। इष्टादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् । ॥ ज्य च ।
५।३।६१। प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्टेयसोः । ज्येष्ठः । ॥ ज्यादादीयसः । ६।३।६०। आदेः परस्य । ज्यायान् ।
॥ वृद्धस्य च । ५।३।६२। ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः । ज्यायान् । ॥ अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ । ५।३।६३।
अजाद्योः । नेदिष्टः । नेदीयान् । साधिष्टः । साधीयान् । ॥ स्थूलदूरयुवहस्वक्षिप्रभ्रुद्राणां यणादिपरं पृ-
र्वस्य च गुणः । ६।३।१५६। एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुण इष्टादिषु । स्थविष्टः । द्रविष्टः । यविष्टः । द्रुमिष्टः ।
क्षेपिष्टः । क्षोदिष्टः । एवमीयस् । हस्वक्षिप्रभ्रुद्राणां पृथ्वादित्वाद् । द्रुमिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा । ॥ प्रियस्थिर-
स्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्गहिगर्वपित्रन्द्राग्नितृन्दाः । ६।३।१५७। प्रियादीनां
क्रमाध्यादयः स्युरिष्टादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्टः । बंहिष्टः । गरिष्टः । वपिष्टः । त्रपिष्टः । द्रा-
विष्टः । द्रुमिष्टः । एवमीयसुन् । प्रेयान् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वाद्येमेत्यादि । ॥ बहोर्लोपो भू च
बहोः । ६।३।१५८। बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा । भूयान् । ॥ इष्टस्य यिट् च । ६।
३।१५९। बहोः परस्य इष्टस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्टः । ॥ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् । ५।३।६४।
एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्टेयसोः । कनिष्टः । कनीयान् । पक्षे । यविष्टः । अल्पिष्ट इत्यादि । ॥ विन्मतोर्लुक् ।
५।३।६५। विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्टेयसोः । अतिशयेन सखी सजिष्टः । सजीयान् । अतिशयेन त्वग्वात् त्वचिष्टः ।
त्वचीयान् । ॥ प्रशंसायां रूपम् । ५।३।६६। सुवन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशलः पटुः पटुरूपः । प्रशलं पचति पचतिरूपम् ।

व्यपदिशन्ति च—‘अन्य एवासि संवृत्तः’ ‘कचित्स एवासि धनंजयस्त्वम्’ इति ॥—अजादी गुणवचनादेव ॥ इष्ट-
तोऽवधारणार्थं एवकारः । तेन प्रत्ययनियमोऽयम् । एवकाराभावे तु गुणवचनादजादिप्रत्ययावेवेति प्रकृतिनियमोऽपि संभ-
व्येत । तथा च पटुतरः, पटुतम इत्यादि न सिध्येत् ॥—तुश्छन्दसि ॥ पूर्वेण नियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोऽयम्,
नलपूर्वो विधिः । तेन उपाधिसंक्रो न ॥—तुरिष्टे—‘टेः’ इत्यनेनान्यलोपे सिद्धेऽप्यारम्भसामर्थ्यात्तत्त्वस्य तुश्छन्दस्य लोप-
स्तदाह—करिष्ट इति ॥—दोहीयसीति । इयमनयोरतिशयेन दोग्ध्री ‘भस्याडे तद्धिते सिद्धश्च प्रत्ययविधौ’ इति वच-
नात् तद्धिते कर्तव्ये प्रागेव पुंवद्भाव इति ङीप् निवृत्ते दोग्ध्रशब्दात्प्रत्ययः, ततस्तृचि निवृत्ते निमित्ताभावाद् घवज्ज-
योरपि निवृत्तिः ॥ अलौकिकविग्रहवाक्ये प्रागेव तयोरप्रवृत्तिः ‘अकृतव्यूह-’ परिभाषयेति तु तत्त्वम् ॥ गुणस्तु प्रवर्तते ।
लुप्तेपि तृचि प्रत्ययलक्षणप्रौढ्यात् ॥ छन्दसमपि ‘तुः-’ इति सूत्रम्, ‘तुरिष्टेमेयः सु’ इति च ‘णाविष्टवत्’ इत्यतिदेशेन
लोकेपि कर्तारमाचष्टे कारयतीत्यादायुपयोऽयमाणत्वादिहोपन्यस्तम् ॥—प्रशस्यस्य श्रः ॥ ‘अजादी’ इत्यनुवृत्तं स-
प्तम्या विपरिणम्यत इत्याह—अजाद्योरिति ॥ अजाद्योः किम् । प्रशस्यतरः । प्रशस्यतमः ॥—श्रेष्ठ इति । प्रकृति-
भावादिह ‘टेः’ इति लोपो ‘यस्येति’ लोपश्च न भवति ॥—ज्यादात्—॥ ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशः स्यात् ॥
—वृद्धस्य च ॥ स्वरूपस्येह ग्रहणं, न तु ‘वृद्धिर्यस्याचामादिः’ इति पारिभाषिकस्य, व्याख्यानात् । अस्य ‘प्रियस्थिर-’
इत्यादिना वर्षादेशोऽपि पक्षे भवति । न च तस्येयमनिचि सावकाशता शङ्क्या । वृद्धशब्दादिमनिचोऽभावात् यदि तु
‘वृद्धस्य वर्षिश्च’ इति सूत्रमिहैव क्रियेत तदा द्विवृद्धग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवं भवतीत्याहुः ॥—स्थूलदूर—॥ पर-
ग्रहणं यविष्ठो द्रुमिष्ट इत्यत्र पूर्वयणो लोपो मामूदिति । पूर्वग्रहणं तु स्पष्टार्थम् । परस्मिन् लुप्ते सामर्थ्यात्पूर्वस्यैव गुणल-
भात् ॥—स्थविष्ट इति । न चात्र ‘ओर्गुणः’ इत्येव सिद्धे गुणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । परयणादिलोपस्याभीयत्वेनासि-
द्धत्वात् क्षिप्रभ्रुद्रयोर्गुणस्य प्राप्त्यभावात् । क्षेपिष्टः क्षोदिष्ट इत्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ॥—एवमिति ॥ प्रेयान् । स्फेयान् ।
वरीयानित्यादि ॥—इमेयसोर्लोप इति ॥ स च ‘आदेः परस्य’ इत्यादेरेव भवति ॥—इष्टस्य यिट् च ॥ पूर्वसूत्रं
संपूर्णमनुवर्तते तदाह—बहोरित्यादि । भूरादेशश्चेलपि ज्ञातव्यम् ॥—भूयिष्ट इति । इष्टस्यादिलोपे कृते विशब्द
आगमः ॥ यद्वा लोपापवादो यकार आगमः, इकारस्तुच्चारणार्थः । पक्षद्वयमपीदं भाष्यारूढम् ॥—युवाल्पयोः—॥
वेति स्वरूपग्रहणम्, न तु युवाल्पस्य, अल्पसाहचर्याख्यानाच्च । ‘अजादी’ इत्यनुवर्तनादजाद्योरेव पूर्वयोर्न तु तरस-
त्तोरित्याशयेन व्याचष्टे—इष्टेयसोरिति ॥—विन्मतोर्लुक् ॥—सजिष्ट इति । विनो लुकि कृते भलात्पदकार्या-
भावः । अस्मादेव ज्ञापकादगुणवचनत्वेऽपि विन्मतोरजादी भवतः ॥—प्रशंसायां रूपम् ॥ प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतेह प्र-
ज्ञा, न तु स्तुतिः । तेनेहापि भवति । चौररूपोऽयं यदक्ष्णोरप्यङ्गनं हरति । गुप्तवस्त्रपहरणेन चौर्यं परिपूर्णते ॥—
वर्तिरूपमिति । ‘क्रियाप्रधानमाख्यातम्’ क्रियायाश्चास्वरूपत्वेऽपि औत्सर्गिकमेकवचनं भवति । तेन पचनोरूपं पच-
नतरूपमित्यादि । इह प्रथमैव विभक्त्यन्तराणामप्राप्तेरिति बहवः । वस्तुस्तु पश्येत्यादियोगे कर्मणि द्वितीयापि सुलभा ॥

॥ ईषदसमाप्तौ कल्पवृक्षदेशीयरः । ५।३।६७। ईषदूना विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुःकल्पम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् । ॥ विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ५।३।६८। ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुच्वा स्यात्स च प्रागेव नतु परतः । ईषदूनः पटुर्बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् । ॥ प्रकारवचने 'जातीयरः' ५।३।६९। प्रकारवति चायम् । थात् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटुजातीयः । ॥ प्रागिवात्कः ५।३।७०। इवे प्रतिकृतवित्यतः प्राक् काधिकारः । ॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ५।३।७१। तिङश्चेत्यनुवर्तते । ॥ कस्य च दः ५।३।७२। कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकचः । ॥ अज्ञाते ५।३।७३। कस्यामधोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः विश्वकैः ॥ ओकारस्कारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् ॥ युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादि किम् । त्वयका । मयका ॥ ओ अकचप्रकरणे तूष्णीमः कास्वक्तव्यः ॥ मित्वादन्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते ॥ ओ शीले को मलोपश्च ॥ तूष्णींशीलस्तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् । हिरकुत् । ॥ कुत्सिते ५।३।७४। कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः । ॥ संज्ञार्या कन् ५।३।७५। कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शृदकः । राधकः । स्वरार्थं वचनम् । ॥ अनुकम्पायाम् ५।३।७६। पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्रः इत्यर्थः । ॥ नीतौ च तद्युक्तात् ।

जीवलं लोकात् । एवं पचतिकल्पमित्यादावपि बोध्यम् ॥—विभाषा सुपः—॥ सूत्रे 'सुपः' इति षष्ठ्यन्तम् । 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इत्युक्तेः ॥—सुबन्तादिति । एतच्च षष्ठ्यन्तसुक्तमेव । पुरस्ताच्छब्दपर्यायस्य प्रागितिशब्दस्य वृत्तौ प्रयुक्तात् । प्रागित्यपकृष्यत इति तु मनोरमायां स्थितम् । न च सूत्रस्थपुरस्ताच्छब्दसमानार्थकप्राक्शब्दयोगेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थ' इति षष्ठी स्यादिति वाच्यम् । 'अन्यारात्' इति सूत्रेऽधूत्तरपदस्य दिक्शब्दत्वेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इत्येतद्वाधनार्थं पृथग्रहणमिति सिद्धान्तयित्वा प्राक् प्रत्यग्वा प्रामादित्युदाहृतत्वात् । काशिकायां तु वृत्तावपि पुरस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः सुबन्तादिति च प्रयुक्तं तदसमञ्जसमिति मत्वा हरदत्तेन कथंचित् समर्थितम् । त्यब्लोप एषा पञ्चमी । एवंभूतं प्रकृतिस्त्वेनाश्रित्येत्यर्थ इति ॥—प्रागेवेति । सौत्रस्तुशब्दोऽवधारणे वर्तत इति भावः । तेन च बहुजेव विकल्प्यते, न पूर्वत्वम् । तुशब्दाभावे तु प्राक्त्वं विकल्प्येत । तथा च पक्षे बहुच् परः स्यात् ॥ भाष्यकारस्य मते तु नेदं तुशब्दस्य फलम् । तथाहि—'उदक्षितोऽन्यतरस्याम्' इत्यादौ प्रधानत्वात्प्रत्यय एव विकल्प्यते, न तु परत्वं, प्रत्यय एव हि परत्वं विशिष्टो विधीयत इति विशेषणस्य गुणत्वात् । 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायात् ॥ तद्वदिहापि विभाषाग्रहणेन बहुजेवं संभल्यते, न पुरस्तादित्येतत् । तुशब्दस्य तु अवधारणार्थस्यान्यदेव प्रयोजनं पुरस्तादेव सर्वं यथा स्यादिति । तेन लिङ्गसंख्ये अपि प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे ते एव स्तः । बहुचः प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेरेव भवतीति ॥ तेन बहुगुडो द्राक्षा 'लघुर्बहुतृणं नरः' इत्यादौ प्रकृतिवलिङ्गमेव भवति, न त्वभिधेयवलिङ्गम् ॥ ननु 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि लभन्ते' इत्येव सिद्धमिति किमनेन तुशब्दग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । एतदेव ज्ञापयति 'ईषदसमाप्तौ ये स्वार्थिकास्तेष्वभिधेयवदेव लिङ्गवचने स्तः' इति । तेन गुडकल्पा द्राक्षा शर्कराकल्पो गुड इत्यादि सिद्धम् ॥—प्रागिवात्कः ॥ 'सुपः' इत्यनुवर्तते तेन तिङन्ताको न ॥—अव्ययसर्वनाम्नाम्—॥ अनुवर्तते इति । मण्डूकपुत्येति भावः । 'व्याप्प्रातिपदिकात्' 'सुपः' इति चानुवर्तत एव ॥—कस्य च दः ॥—कान्ताव्ययस्येति । सर्वनामग्रहणं तिङ्यग्रहणं च नेह संबध्यते, तयोः कान्तत्वासंभवात् । न चाधोक् अधोगित्यादौ संभवोऽस्तीति वाच्यम् । कत्वस्यासिद्धत्वात् । यद्यपि शक्नोतेर्यङ्लुकि लङि तिपि 'अशाशक्' इति संभवति । तथापि यङ्लुकोऽसर्वत्रिकत्वान्नेदं लक्ष्यमस्ति । छन्दसि क्वचिच्छस्यसद्भावेऽपि 'सर्वे विधयश्छन्दसि वा विधीयन्ते' इति दत्वविधिर्न प्रवर्तत इति भावः ॥—ओकारेति ॥ अकञ्चिषौ सुपोऽन्यनुवृत्त्या सर्वनाम्ना सुपा च टेर्विशेषणे कामचाराद् अव्ययस्थाप्रसङ्गे भाष्यकारवचनादव्ययस्थाश्रीयते । ओकारसकार इत्यादिसंकोचश्च युष्मदसन्मात्रविषयकः । तथैव भाष्ये उदाहृतत्वात् । अन्येषां त्वविशेषणे प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच्, न सुबन्तस्य । तेन सर्वकेण इमकेन भवकन्तमित्यादि सिध्यति ॥—त्वयका मयकेति ॥ नन्वत्र सुपः प्रागकचि कृते, प्रत्यये परतस्त्वमादेशयोः सतोरपि 'योचि' इति यत्वं न स्यात्, विभक्तिपरत्वाभावादिति चेत् । मैवम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यतामाश्रित्याकचः पूर्वमेव यत्वविधानात् । एवं युवकामावकामित्यत्राप्यकचः पूर्वमेव युवावादेशाविति बोध्यम् ॥—शीले क इति । शीलं स्वभावो नियमश्च ॥—तूष्णीक इति । 'केऽणः' इति ह्रस्वसु भाष्यकः । रप्रयोगात् 'न कपि' इत्यत्र 'न' इति योगविभागाद्वा न भवतीत्याहुः ॥ अकचो द्वितीय अकार उच्चारणार्थ इति ध्वनयनुदाहरति—पचतकीत्यादि ॥—अनुकम्पायाम्—॥—कृपा दयानुकम्पा स्यात् इत्यमरः ॥—नीतौ च तद्युक्तात् ।

१ ईषदसमाप्ताविति—स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनाङ्गीकाराद्बहुगुडो द्राक्षा, वृषभकल्प इयं गौरित्यादि सिद्धम् । बहुगुडा द्राक्षा इति तु कचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमात्सिद्धम् । तत्र च 'णचः स्त्रियाम्' इत्यत्र स्त्रीग्रहणं लिङ्गम् ।

५।३।७७। सामदानादिरूपायो नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कप्रत्ययः स्यात् । हन्त ते धानकाः । गुडकाः पृहकि । अद्वकि । पूर्वेषानुक्रम्यमानात्प्रत्ययः । अनेन तु परम्परासंबन्धेऽपीति विशेषः । ॥ बह्वचो मनुष्यनाम्न-
 छ्वा ॥ ५।३।७८। पूर्वसूत्रद्वयविषये । ॥ घनिलचौ च ॥ ५।३।७९। तत्रैव । ॥ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः
 ॥ ५।३।८३। अस्मिन्प्रकरणे यष्टोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो
 देवदत्तो देविकः । देवियः । देविलः । देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुदत्तकः । उग्रहणमुको द्वितीयत्वे क-
 विधानार्थम् । वायुकः । पितृकः ॥ ॥ चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्प-
 तिकः ॥ ॥ अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ देवदत्तकः । देवकः ॥ ॥ लोपः पूर्वपदस्य च ॥ दत्तिकः ।
 दत्तियः । दत्तिलः । दत्तकः ॥ ॥ विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः ॥ देवदत्तः । दत्तः । देवः ॥ सत्य-
 भामा । भामा । सत्या ॥ ॥ उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ भानुदत्तः । भानुलः ॥ ॥ ऋवर्णादपि । सवित्रियः । सवितृलः ॥
 चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ १ ॥ ॥ प्राचामुपादेरडज्जुचौ च ।
 ५।३।८०। उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् बुच् पतौ स्तः । चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । अनु-
 कम्पित उपेन्द्रदत्तः उपडः । उपकः । उपिकः । उपियः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । पड् रूपाणि । ॥ जातिनाम्नः
 कन् ॥ ५।३।८१। मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन्यादनुकम्पायां नीतौ च । सिंहकः ।
 शरभकः । रासभकः ॥ ॥ द्वितीयं संध्यक्षरं चेत्तदादेलौपो वक्तव्यः ॥ अनुकम्पितः कहोडः कहिकः ॥ ॥ ए-
 काक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥ वागाशीर्दत्तः वाचिकः । कथं पड्डुलिदत्तः पडिक इति ॥ एषष्ठा-

कात् ॥—अनुकम्पायुक्तादिति । यद्यपि पुत्रादिरेव साक्षादनुकम्पायुक्तो न तु धानादिः, तथापि तद्वारा धानादि-
 नामन्यस्त्यनुकम्पासंबन्ध इति भावः ॥—धानका इति । धानाशब्दः क्लीलिङ्गः । ततः कः 'केऽणः' इति ह्रस्वः । कप्रत्ययान-
 ताष्टप् ॥ अत्र 'प्रत्ययस्थात्-' इतीत्वेन भाव्यम् । प्रायेण तु धानका इति पठ्यते ॥ तत्र लिङ्गातिवृत्तिर्द्रष्टव्येति हरदत्तः ॥
 'कर्मव्यतिहारे णच् क्रियाम्' इति सिद्धे 'णचः क्रियामन्' इति सूत्रे पुनः क्लीग्रहणेन ज्ञापितं 'स्वार्थिकाः प्रकृतिलिङ्गं कचि-
 दतिवर्तन्ते' इति ॥ तेन धानका इत्यत्र पुंस्त्वमिति भावः ॥—घनिलचौ च ॥ चकारायथाप्राप्तमिति काशिका । इह
 पूर्वसूत्रेणैव ठञ् विहितः । वावचनात्कोऽपि । चकारेण तु कस्याभ्यनुज्ञेति चिन्त्यं, योगविभागे फलमपि चिन्त्यमिति हर-
 दत्तः ॥—ठाजादौ—॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । आदिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं, 'यस्मिन्विधस्तदादौ-' इत्येव सिद्ध-
 मिति हरदत्तः ॥—अस्मिन्प्रकरणे इति । अनुकम्पायां नीतौ चेत्यर्थद्वयस्यैव प्रत्यासत्त्या बुद्धौ सन्निधानादिति भावः ॥
 ऊर्ध्वग्रहणमिह सर्वलोपार्थम् । अन्यथा 'आदेः परस्य' इत्यादेरेव स्यादित्यभिप्रेत्याह—द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्व-
 मिति । 'अजिनान्तस्य' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तनादाह—लुप्यत इति । ननु उग्रहणं व्यर्थम् इकादेशे कृते अजादावि-
 त्येव सिद्धत्वात् आह—उग्रहणमुको द्वितीयत्वे इति ॥—वायुक इति । वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्था-
 यमेव लोपे 'इसुसुक्तान्तात्-' इति कः । किंच पृथक् उग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्यस्ति । यदा तु चित्रगुप्रभृतिभ्यष्टन्,
 तदोगन्तत्वात् कादेशप्राप्त्या प्रथममिकादेशस्याऽसंभवेनाजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थमपि उग्रहणम् । तेन ठाव-
 स्थायामुत्तरपदलोपे कादेशस्यासंभवादिकादेशे चित्रिक इति रूपं सिध्यतीति बोध्यम् ॥ 'चतुर्थादनजादौ च' इति
 वक्ष्यमाणमेव श्लोकं भङ्गत्वा व्याचष्टे—चतुर्थादच ऊर्ध्वस्येति ॥—अनजादाविति । हलादावित्यर्थः । 'अस्मिन्
 प्रकरणे' इत्येव ॥—लोपः पूर्वपदस्य चेति । ठाजादावनजादौ चेति बोध्यः ॥ 'अप्रत्यये तथैवेष्टः' इत्येतद्भा-
 ष्ये—विनापि प्रत्ययमिति ॥—ल इलस्य चेति । इलस्य लः लोप इत्यर्थस्तत्र 'आदेः परस्य' इति इकारलोपो
 बोध्यः ॥—प्राचामुपादेः—॥ 'बह्वचो मनुष्य-' इत्याद्यनुवर्तते ॥—उपेन्द्रदत्त इति । ननु कृतसंभेदोपेन्द्रशब्दादेकादेशस्य
 पूर्वान्ततया ग्रहणात् 'उपादेः' इति विधीयमानौ प्रत्ययौ स्तां नाम । लोपस्तु नकारादेरेव स्यात् । ततश्च उपक उपड
 रूपे न स्याताम् । किं तु उपयक उपयड इति रूपे स्याताम् । एवं घनिलवृद्ध्वपि दोष एव । तस्मादिहैव 'द्वितीयं
 'क्षरं चेत्' इति वार्तिकं कृतो नोक्तमिति चेत् । अत्राहुः । प्रकारान्तरेण निर्वाहसंभवात्त्रोक्तम् । तथाहि । आहुणे
 'द्वितीयं संध्यक्षरम्' इत्यादिना अकारस्यापि लोपप्रसक्त्या गुणात्पूर्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषया प्रत्ययः । नच परिनि-
 त्तपरेण समर्थग्रहणेन सौत्थितिरित्यत्रैव परिभाषाबाधः शङ्क्यः । 'प्राग्दिशः-' इति सूत्रे 'समर्थग्रहणं निवृत्तम्' इत्युक्त-
 ॥ 'अकृतसंभेदः' इति प्रागुक्तज्ञापकबलेन समर्थग्रहणप्रत्याख्यानपक्षेऽपि ज्ञापकस्य विशेषपरलाभ्यणादिति ॥ उपेन्द्रः
 पुरुषकर्तृत्वादिषूपवादीनां पञ्चानां रूपाणां साम्येऽपि सैन्धवादिष्विव प्रकरणादिना विशेषोऽध्यवसेयः ॥—जाति-
 नः—॥ ये शब्दा जात्यन्तरे प्रसिद्धाः, मनुष्ये नामत्वेन विनियुक्तास्त इहोदाहरणम् ॥—द्वितीयमित्यादि । एचः
 क्षरमिति प्राचां संज्ञा ॥—वागाशीरिति । वाचि आशीर्यस्येति विग्रहः ॥—वाचिक इति । यद्यत्र द्वितीयादच

। एकाक्षरेति—अचूचहितं व्यञ्जनमक्षरम् । एकाचूर्वपदानामित्यर्थः ॥ द्वितीयादच ऊर्ध्वमित्यनेन द्वितीयाज्विशिष्टस्य लोपाप्राप्तेरित्यम् ।

जादिवचनात्सिद्धम् । ॥ शेवलसुपरिविशालवरुणार्थमादीनां तृतीयात् । १५३।८४। एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्थमिकः । ॥ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । १५३।८२। अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः । ॥ अल्पे । १५३।८५। अल्पं तैलं तैलकम् । ॥ ह्रस्वे । १५३।८६। ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः । ॥ संज्ञायार्थं कन् । १५३।८७। ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापदः । वंशकः । वेणुकः । ॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः । १५३।८८। ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । ॥ कुत्वा डुपच् । १५३।८९। ह्रस्वा कुतः कुतुपः । 'कुतः कृतेः स्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्' । ॥ कासूगोणीभ्यां छरच् । १५३।९०। आयुधविशेषः कासूः । ह्रस्वा सा कासूतरी । गोणीतरी । ॥ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । १५३।९१। वत्सतरः । द्वितीयं वयः प्राप्तः । उक्षतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वं एवायम् । ॥ कियत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । १५३।९२। अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया कः । यः । सः । ॥ वा बहूनां जातिपरिग्रहे डतमच् । १५३।९३। बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमच् वा स्यात् । जातिपरिग्रह इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया । यः । सः ॥ ॥ किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि ॥ कतरः । ॥ एकाच्च प्राचाम् । १५३।९४। डतरच् डतमच्च स्यात् । अनयोरेकतरो

ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात् । तदा वाच् आ इक इति स्थिते 'यस्येति च' इत्याकारस्य लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादाकारान्तस्य भवे अन्तर्वातिनीं विभक्तिमाश्रित्य चकारान्तस्य पदत्वेन कुत्वजश्चयोः सतोर्वागिक इति स्यात् ॥ उत्तरपदलोपे तु अञ्जलादे-
शत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकतया 'यचि भम्' इति भसंज्ञया 'सुप्तिङन्तम्' इति पदसंज्ञा एकसंज्ञाधिकारात्परत्वा-
द्वाच्यते । 'खादिषु' इति पदसंज्ञा तु न शङ्कनीयैव 'यचि भम्' इति भसंज्ञायास्तदपवादत्वात् ॥—कथमिति । अत्रायुत्त-
रपदलोपे जाते जश्चं दुर्लभमिति प्रश्नः ॥—पृष इति । अत्र सौत्र एव लोप इष्यते न लौपसंख्यानिक इत्यर्थः ॥—
शेवलसुपरि—**शैवलिक** इति । 'बह्वचो मनुष्यनामः' इति ङच् । घनिलचोस्तु शेवलियः । शेवलिलः ॥ 'शेवला-
दीनां तृतीयालोपो य उच्यते स च कृतसंघीनां वक्तव्यः' ॥ सुपर्याशीः ॥ सुपरिकः सुपरियः सुपरिल इति भाष्ये स्थितम्,
कैयटेन तु सुपरिक इति प्रतीकमुपादाय संहिताकार्ये तु कृते लोपे सति सुपरिक इति स्यादिति व्याख्यातम् ॥ अयं
भावः । संहिताकार्ये यणि कृते तृतीयादच ऊर्ध्वलोपे सति शीर्दत्त इत्यस्यैव लोपः स्यात् । आकारस्य तु 'यस्येति च'
इत्यनेन स्यात्तथाच स्थानिवद्भावाद्यणो निवृत्तिर्न भविष्यतीति ॥—ह्रस्वे ॥ तैलादौ ह्रस्वदीर्घादिव्यवहाराभावात् वृक्षक
इत्युदाहृतम् ॥ यद्यपि 'अल्पे' इत्यनेनैवेदं रूपं सिध्यति तथापि शाब्दबोधे विशेषोऽस्तीत्याहुः ॥—**कुटीर** इति ॥ 'खा-
र्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गमतिवर्तन्ते' इति पुल्लिङ्गात् संगच्छते ॥—**वत्सोक्षाश्व**—तनुत्वं न्यूनता । सा च प्रवृत्तिनि-
मित्तस्य प्रत्यासत्तेः । क्वचित्तु तत्सहचरितधर्मान्तराणाम् । तत्र वत्सः प्रथमवयः ॥ वयसश्च प्रथमस्य न्यूनत्वं नाम वयो-
ऽन्तरप्राप्तिस्त्वेदाह—**द्वितीयमिति** । तरुण उक्षा । तारुण्यस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वायामश्वानुत्पन्नोऽश्वः, अश्वत्वं
च जातिः । तत्सहचरितस्याश्वायामश्वानुत्पन्नत्वधर्मस्य न्यूनत्वमन्यपितृकता । तथा च गर्दभेनाश्वायामुत्पादितोऽश्वतरः ॥
ऋषभो भारस्य वोढा । तस्य तनुत्वं भारोद्धरणे मन्दशक्तिता । तद्वास्तु ऋषभतरः ॥—**कियत्तदो**—**कतरो वैष्णव**
इति । गुणेन निर्धारणमिदम् ॥ क्रियासंज्ञाभ्यां निर्धारणे तु कतरोऽध्यापकः । कतरो देवदत्त इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ननु द्वयो-
रेकस्य निर्धारणे डतरच् भवति, तर्हि 'कयोरन्यतरो देवदत्तः' 'ययोरन्यतरः' 'तयोरन्यतरः' इत्यत्रापि प्राप्नोति । अ-
त्राहुः । निर्धार्यमाणवाचिभ्य एवायं प्रत्ययोऽभिधानस्वाभाव्यात् । तेनात्र नातिप्रसङ्ग इति ॥ एकस्येति किम् । 'द्वयोः'
इति कर्मणि षष्ठी माभूत् । तथाहि सति 'अस्मिन् संघे कौ देवदत्तयज्ञदत्तौ' इत्यादावेव स्यात् ॥—**वा बहूनाम्**—
'कियत्तदः' इति वर्तते ॥ जातिश्च परिग्रहश्चेति समाहारद्वन्द्वः । अत्र जाताविति सर्वेषां विशेषणम् ॥ षष्ठीसमासे तु
गुणभूतस्य जातिग्रहणस्य निष्कृष्य संबन्धोऽनुपपन्नः स्यात् । परिग्रहप्रहणं तु किम् एव विशेषणम् । तच्च क्षेपनिवृत्त्य-
र्थम् ॥ तत्र जातिग्रहणं प्रायोऽभिप्रायम् । क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे डतमच इष्टत्वात् ॥ तथा पूर्वसूत्रे द्वयोरिति प्रा-
योऽभिप्रायम् । बहूनां निर्धारणेऽपि डतरच इष्टत्वात् ॥ तथा च वार्तिकम् । 'किमादीनां द्विवह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यान-
र्थक्यम्' इति ॥ अत्र कैयटः । 'द्वयोः' इति, 'जातिपरिग्रहे' इति च न कर्तव्यमिति भाव इति । तदेतदाह—**प्रत्य-**
ख्यातमाकर इति ॥—**कठ** इति । कतमो भवतामध्यापकः शूरो देवदत्तो वेत्त्युदाहर्तव्यम् ॥—**यकः सक** इति
कक इति तु नोक्तम् । अकचसहितस्य 'किमः कः' इत्ययमादेश इति व्याख्यातत्वात् ॥—**महाविभाषयेति** । 'प्राप्ति-
शः' इति सूत्रे समर्थप्रथमग्रहणयोर्निवृत्तत्वेऽपि वाग्रहणमनुवर्तते इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ 'कियत्तदः' इति सूत्रे द्वयो-
रेकस्य प्रत्याख्यानादाह—**किमोऽस्मिन्निति** ॥—**एकाच्च**—प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । विकल्पोऽनुवर्तते एव

मैत्रः । एषामेकतमः । ॥ अवक्षेपणे कन् ॥ ५।३।९५। व्याकरणकेन गर्वितः । येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम् ।
स्वतः कुत्सिते तु कुत्सित इत्यस्य ॥ ॥ प्राग्वीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

॥ इवे प्रतिकृतौ ॥ ५।३।९६। कन् स्यात् । अथ इव प्रतिकृतिः अश्वकः । प्रतिकृतौ किम् । गौरिव गवयः ।
॥ संज्ञायां च ॥ ५।३।९७। इवार्थे कन् स्यात्समुदायेन चेत्यंज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः । अश्वसदृशस्य
संज्ञा । अश्वकः । उष्ट्रकः । ॥ लुम्मनुष्ये ॥ ५।३।९८। संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये । चञ्चा तृण-
मयः पुमान् । चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा । वध्रिका । ॥ जीविकार्थे चापण्ये ॥ ५।३।९९। जीविकार्थे यद्विक्रीयमाणं
तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थास्तु देवप्रतिकृतिष्विदम् । अपण्ये
किम् । हस्तिकान्विक्रीणीते । ॥ देवपथादिभ्यश्च ॥ ५।३।१००। कनो लुप्स्यात् । देवपथः । हंसपथः । आकृति-
गणोऽयम् । ॥ वस्तेर्दञ् ॥ ५।३।१०१। इवेत्यनुवर्तत एव । प्रतिकृताविति निवृत्तम् । वस्तिरिव वास्तेयम् । वा-
स्तेयी । ॥ शिलायाः ढः ॥ ५।३।१०२। शिलाया इति योगविभागाङ्गुलीत्येके । शिलेव शिलेयम् । शैलेयम् ।
॥ शाखादिभ्यो यः ॥ ५।३।१०३। शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अग्र्यः । शरण्यः । ॥ द्रव्यं
च भव्ये ॥ ५।३।१०४। द्रव्यमयं ब्राह्मणः । ॥ कुशाग्राच्छः ॥ ५।३।१०५। कुशाग्रमिव कुशाग्रीया रुद्धिः ।
॥ समासाच्च तद्विषयात् ॥ ५।३।१०६। इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो देवदत्तस्य वधः । इह
काकतालसमागमसदृशश्चौरसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयः ।
अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः । ॥ शर्करादिभ्योऽण् ॥ ५।३।१०७। शर्करेव शर्करम् । ॥ अङ्गुल्यादिभ्य-
ष्ठक् ॥ ५।३।१०८। अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । भरुजेव भारुजिकः । ॥ एकशालायाष्टजन्यतरस्याम् ॥ ५।३।१०९। एक-
शालाशब्दादिवार्थे ष्ठ्वा पक्षे ष्ठ् । एकशालेव एकशालिकः । ऐकशालिकः । ॥ कर्कलोहितादीकक् ॥ ५।३।११०।
कर्कः शुक्रोऽश्वः स इव कार्कीकः । लौहितीकः स्फाटिकः । ॥ पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ५।३।१११। इवार्थो

—अवक्षेपणे कन् ॥ कुत्सिते तु कः । खरे विशेषः ॥—येन इतर इति । अवक्षिप्यते येनेत्यवक्षेपणशब्दः करणे
लुब्धन्त इति भावः ॥ प्राग्वीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

अश्वक इति ॥ अश्वशब्दोऽश्वे एव वर्तते, कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सदृश इति नायं स्वार्थिक इत्येके ॥ अन्ये तु
सादृश्यनिबन्धनादभेदोपचाराद्गौरवादीक इतिवदश्वशब्द एव प्रतिकृतौ वर्तते । प्रत्ययस्तु तस्यैवोपचारिकत्वस्य बोधक इ-
त्याहुः । प्रतिकृतौ किम्, गौरिव गवयः ॥ तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमापरपर्यायं वस्तु प्रतिकृतिः । गवयस्तु नैवम् ॥—
समुदायश्चेदिति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेदश्वसदृशस्य संज्ञेत्यर्थः ॥—चञ्चा । वध्रिकेति । छपि युक्तवद्वावात् स्त्री-
ल्लङ्घिता ॥—वासुदेवः । शिव इत्यादि ॥ याः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृह्याद् गृहं भिक्षमाणा अटन्ति ता एवमुच्यन्ते । देव-
त्वा अपि ॥ त एव भिक्षवोऽभिप्रेताः ॥ यास्त्वायतनेषु प्रतिष्ठाप्यन्ते च तासूत्तरसूत्रेण लुप् । तदुक्तम्—‘अर्चासु पूजना-
र्हसु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु’ इति । अर्चासु प्रतिमासु । प्रतिमासु कीदृशीषु । पूजना-
र्हसु गेहेष्वायतनेषु वा याः पूज्यन्ते तासु । चित्रकर्मध्वजाभ्यां तद्गताः प्रतिकृतयो लक्ष्यन्ते । अर्चासूदाहरणं—शिवः
विष्णुः ॥ चित्रकर्मणि—अर्जुनः । दुर्योधनः ॥ ध्वजेषु—कपिः । गरुडः । सिंहः ॥ सुपर्णसिंहमकरादयो ध्वनेषु राज्ञां सन्ति ॥
—हस्तिकानिति ॥ ईदृशमेव विषयमभिप्रेत्य पठन्ति—‘रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थं विक्रीणीते यो नरस्तं च वि-
मिधक् । अस्मिन्पथे योऽपशब्दं न वेत्ति व्यर्थप्रज्ञं पण्डितं तं च विमिधक्’ इति । अयं भावः । ‘अपण्ये’ इत्युक्तत्वात्पण्ये
हस्तिकानितिवात् रामकं सीतिकां लक्ष्मणकमेति प्रयोगा एव साधव इति ॥—देवपथ इत्यादि । देवपथ इव प्रति-
तिः । हंसपथ इव प्रतिकृतिरिति विग्रहः ॥—वस्तिरिति ॥ ‘वस्तिर्नामेरघो द्वयोः’ इत्यमरः ॥—द्रव्यं च
भव्ये ॥ कुशाब्दादिवार्थे ण्यप्रत्ययो निपात्यते ॥—समासाच्च तद्विषयात् ॥ तच्छब्देन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते
आह—इवार्थविषयादिति ॥—छः स्यादिति । इवार्थे इति बोध्यम् । ‘पूगाञ्ज्यः—’ इत्यतः प्राग्विलेखिकारात् ।
कीदृशमेत्यादौ तु एक एव इवार्थः । स च समासान्तर्भूत इति ह्ये न भवत्युक्तार्थानामप्रयोगात् ॥—काकतालीय
ते । प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः । दुष्पुपेति वा । उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः । स च छप्रत्ययविषय
व । तेन स्वातन्त्र्यमुपायन्त्यन्तरयोगो विग्रहश्च नेत्याकरः ॥—इह काकतालस्यादि । आगच्छतः काकस्याऽकस्मात्ता-
फलपतनाद्यथा ‘वधः’, तथैव चाकस्मिकचौरसमागमादेवदत्तवधः ॥ एवमजाया आगच्छन्त्या कृपाणपतनाद् यथा वधः,
सदृशं मरणमिति फलितोऽर्थः ॥—अतर्कितोपनत इति । अचिन्तितोपपन्नः । यादृच्छिक इत्यर्थः ॥—पूगाञ्ज्यो—॥

काकतालीय इति—अत्र पूर्वपदसुपमानकाकागमनपरम्, उत्तरपदं चोक्तपूर्वपदार्थसमानाधिकरणोपमानतालपतनपरम् ।
समुदायश्चोपमेयदेवदत्तगमनसमानाधिकरणचौरपतनपर इति बोध्यम् ।

निवृत्तः । नानाजातीया । अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्गाः पूगास्तद्वाचकात्स्वार्थे व्यः स्यात् । लोहितध्वज्यः ।
 ॥ ब्रातचफजोरस्त्रियाम् ॥ ५।३।११३। ब्राते । कापोतपाक्यः । चफज् । कौञ्जायन्यः । ब्राधायन्यः । ॥ आयु-
 धजीविसङ्गाञ्ज्यद्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ ५।३।११४। वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्गाञ्ज्यद्वाचिनः स्वार्थे
 न्यद् । शौद्रक्यः । मालव्यः । टित्वान्कीप् । शौद्रकी । आयुधेति किम् । मल्लाः । सङ्घेति किम् । सम्राट् । वाही-
 केषु किम् । शबराः । अब्राह्मणेति किम् । गोपालकाः । शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् राजन्ये स्वरूपग्र-
 हणम् । ॥ वृकाद्वेण्यण् ॥ ५।३।११५। आयुधजीविसङ्गाञ्ज्यद्वाचकात्स्वार्थे । वार्केण्यः । आयुधेति किम् । जातिशब्दा-
 न्मा भूत् । ॥ दामन्यादित्रिगर्तषष्टाच्छः ॥ ५।३।११६। दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्टेभ्यश्चायुधजीविसङ्गाञ्ज्यद्वाचिभ्यः
 स्वार्थे छः स्यात् । त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्टाः ॥ आहुस्त्रिगर्तषष्टास्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ॥ क्रोष्टुकिर्जाल-
 मानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः ॥ १ ॥ दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपि । औलपीयः । त्रिगर्तः । कौण्डो-
 परथीयः । दाण्डकीयः । ॥ पश्वादिद्यौधेयादिभ्योऽणञौ ॥ ५।३।११७। आयुधजीविसङ्गाञ्ज्यद्वाचिभ्य एभ्यः क्रमा-
 दणञौ स्तः स्वार्थे । पार्श्वः । पार्श्वौ । पार्श्वः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः । ॥ अभिजिद्विदभृच्छालाव-
 च्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छुमदणो यञ् ॥ ५।३।११८। अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात् । अभि-
 जितोऽपत्यमाभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । और्मत्यः । ॥ ज्याद-
 यस्तद्वाजाः ॥ ५।३।११९। पूगाञ्ज्य इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेनास्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः ।
 कपोतपाकाः । कौञ्जायनाः । ब्राधायना इत्यादि । ॥ पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च ॥ ५।४।१।
 लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानिवत् । पादः पत् । तद्धितार्थ इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नन्तं स्त्रि-
 यामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् ॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् ॥ द्विमोद-
 किकाम् । ॥ दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ ५।४।२। वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकाम् ।

स्वरूपग्रहणं तु न भवति, 'अग्रामणीपूर्वात्' इति वचनात् । पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः ॥ अग्रामणीपूर्वादिति किम् । देव-
 दत्तो ग्रामणीयेषां ते देवदत्तकाः । 'स एषां ग्रामणीः' इति कन् । अत्र समुदायः पूगवचनः ॥—लोहितध्वज्य इति ।
 लोहितः ध्वजो यस्य स लोहितध्वजः । स एव लोहितध्वजः ॥—ब्रातचफजोः—॥ उत्सेधजीवित्वं वातस्य पूगाद्वि-
 शेषः । उत्सेधः शरीरायासः ॥—कौञ्जायन्य इति । 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यः' इति चफज् ॥—दामन्यादित्रिगर्तषष्टात्—॥
 समाहारद्वन्द्वतत्त्वमी ॥—त्रिगर्तषष्टेभ्य इति । येषामायुधजीविनां षडन्तवर्गाः ॥ षष्ठवर्गस्तु त्रिगर्तस्तेभ्य इत्यर्थः ॥
 त्रिगर्तवर्गषष्टकाः के इत्याकाङ्क्षायामाह—आहुस्त्रिगर्तषष्टाश्चेति । अत्र जानकयस्त्रिगर्तवर्गः । तेषु च त्रिगर्तषष्टेषु प्रथ-
 मपञ्चमौ कौण्डोपरथब्राह्मणगुप्तशब्दौ शिवाद्यणन्तौ शेषास्त्विजन्ताः ॥ केचित्तु अतद्धितान्तमेव पञ्चमं ब्रह्मगुप्तशब्दं पठन्ति ॥
 —कौण्डोपरथीय इति । बहुवचने तु कौण्डोपरथाः । दाण्डक्य इत्यादि ॥—पार्श्व इति ॥ पार्श्वरिति जनपदशब्द-
 स्ततोऽपत्ये 'क्षञ्मगध-' इत्यण् । बहुवत्वे तद्राजत्वाल्लुक् । पुनः संघविवक्षायामनेनाण् । अस्याप्यणो बहुवत्वे तद्राजत्वा-
 ल्लुक् । तदाह—पार्श्व इति ॥ ननु पार्श्वरिति यो जनपदशब्दस्तस्मादेवानेन स्वार्थेऽण् विधीयतामपत्यवाचिपार्श्वशब्दात्संघ-
 विवक्षायामणिवधौ तु स्वार्थिकत्वं न सिध्येदिति चेत् । अत्राहुः । केवलः पार्श्वशब्द एव जनपदवाची न त्वणन्त इति जनपदवाचि-
 स्वार्थेऽण् न विधीयते, किं तु 'क्षञ्मगध-' इत्यणः 'तद्राजस्य बहुषु-' इत्यादिना लुकि बह्वपत्यवाचिपार्श्वशब्दादेव स्वार्थे वि-
 धीयते । स्वार्थश्चात्र संघ एव । न च पार्श्वशब्दस्य संघवाचित्वं नेति शङ्क्यम् । बह्वपत्यवाचित्वे संघवाचित्वप्रौढ्यादिति तो-
 काप्यनुपपत्तिरिति ॥—यौधेय इति । युध्यतेऽसौ युधा । युधेरिण्युपधलक्षणः कः । युधाया अपत्यं 'क्षञ्मगध-' इति ढक् तत्त-
 न्तात्संघविवक्षायामनेनाण् । तेन यौधेय इति आयुदात्तं भवति । किं च यौधेयस्याङ्गो लक्षणं वा यौधेयः । 'संघाङ्ग-
 क्षण-' इत्यवन्तादण् । एवं यौधेयादिषु ये दगन्ताः शौक्रेयादयस्तेषु सर्वेषु प्रयोजनद्वयमूढम् ॥—यौधेया इति ॥
 अत्रो लुक् अन्तोदात्तम् । न च 'न प्राच्यमर्गो-' इत्यादिना निषेधः शङ्क्यः । स्त्रियामेव तन्निषेधात् ॥—आभिजि-
 इति ॥ आभिजितशब्दादणन्ताद्यञ् । एवं विदभृत्प्रभृतिभ्योणि तदन्तेभ्यो वैदभृतः । शालावतः । शैखावतादिभ्य-
 यञ् ॥—पादशतस्य संख्यादेः—॥ पादशतस्य किम् । द्वौ द्वौ पादौ ददाति ॥ संख्यादेरिति किम् । पादं पादं ददाति ।
 वीप्सायामिति किम् । द्वौ पादौ ददाति ॥—अनैमित्तिकत्वार्थमिति । निमित्ते भवो नैमित्तिकः । अध्यात्मादित्वान-
 दम् ॥—तद्धितार्थ इति । यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वीप्सा । तथापि वुनो द्योत्येति तद्धितार्थो भवत्येवेति भावः ॥—दद-
 तीति । समर्पणमात्रमिह ददातेरर्थः, न तु परस्वत्वापादनपर्यन्तम् । तथात्वे हि उत्तरसूत्रविषयत्वं स्यात् । केचित्तु व्यव-
 जतेर्वातोः प्रयोगे सत्येव उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिमाहुः ॥—अन्यत्रापि तद्दर्शनादिति । द्वौ द्वौ पादौ ददातीत्यादौ त्व-
 मिधानाभातिप्रसङ्ग इति भावः ॥—दण्डव्यवसर्ग—॥ दण्डनं दण्डश्चुरादित्वाद्भावे षञ् । अत्रायुदाहरणे 'तद्धितार्थो-
 इति समासः । जीलिङ्गं च तद्धितार्थः । यद्वा प्रकृत्यर्थ एव तद्धितार्थः, स्वार्थिकत्वाद्गुणः ॥—द्वौ पादौ दण्डित इति

द्विशतिकां । व्यवसृजति ददातीत्यर्थः । ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ १५।४।३। जातीयरोऽपवादः । स्थूलकः । अणुकः ॥ ॥ चञ्चद्बृहतीरुपसंख्यानम् ॥ चञ्चत्कः । बृहत्कः ॥ (ग) सुराया अहौ ॥ सुरावर्णोऽहिः सुकः । ॥ अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ १५।४।४। छिन्नकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् । ॥ न सामिवचने ॥ १५।४।५। सामिपर्याये उपपदे कान्तात् कन् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यवाभिधानपूर्वेण कन् न प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति । बहुतरकम् । ॥ बृहत्या आच्छादने ॥ १५।४।६। कन् स्यात् । द्वौ प्रावारोऽक्षरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ आच्छादने किम् । बृहती छन्दः । ॥ अपडक्षीणशित-ङ्गवलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्त्वः ॥ १५।४।७। स्वार्थे । अपडक्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः । आशिता गावोऽस्त्रिभिराशितङ्गवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य मुम् । अलं कर्मणे अलंकर्मिणः । अलंपुरुषीणः । ईश्वराधीनः नित्योऽयं खः । उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् ॥ अन्येऽपि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमिष्यन्ते । तमबादयः प्राक्कनः । व्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राङ्गयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति । ॥ विभाषाश्चेदिकृत्स्त्रियाम् । १५।४।८। अदिकृत्स्त्रियवृत्तेरञ्ज्यन्तात्प्रातिपदिकात्त्वः स्याद्वा स्वार्थे । प्राक्, प्राचीनम् । प्रत्यक्, प्रतीचीनम् । अवाक्, अवाचीनम् । निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमाः । अर्वन्तमञ्जतीति अर्वाक्, अर्वाचीनम् । अदिकृत्स्त्रियां किम् । प्राची दिक् । उदीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् । प्राचीना ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणं किम् । प्राचीनं ग्रामादान्ताः ।

देवदत्तेन यज्ञदत्त इति शेषः । दण्डेरप्रधाने कर्मणि क्त इति यज्ञदत्त इत्यत्र प्रथमा । द्वौ पादावित्यत्र द्विपदिकामित्यत्र च द्वितीया भवति । ‘दण्डेर्ग्रहणार्थे’ इति द्विकर्मकेषूक्तम् । तथा च द्विपदिकाकर्मकग्रहणविषयीभूतो यज्ञदत्त इत्यादिरर्थे इति नव्याः ॥—स्थूलादिभ्यः—॥ प्रकारो भेदः सादृश्यं च । उभयत्रापि यथासंभवं कन् ॥—जातीयरोऽपवाद इति । तेनायमपि तद्वदेव प्रकारवति न तु प्रकारमात्रे इत्युक्तं भवति ॥—चञ्चद्बृहतीरिति । एतावपि स्थूलादिष्वेव पठितव्याविति भावः ॥—चञ्चत्क इति । चञ्चतिश्चलनकर्मा । चञ्चन्नेव कश्चिच्चञ्चत्कः । एवं बृहद्विशेषो बृहत्कः । यद्वा अचञ्चन्नबृहन्नपि प्रभाविशेषाचञ्चन्निव बृहन्निव मणिविशेषो लक्ष्यते स चञ्चत्कः । बृहत्कः ॥—सुरक इति । ‘केऽणः’ इति हलः ॥—छिन्नकमिति । ईषच्छिन्नमित्यर्थः । क्तप्रकृतिवाच्यया क्रियया कप्रत्ययवाच्यस्य साधनस्य व्याप्तिरत्यन्तगतिः । सेह नास्ति ॥—न सामिवचने ॥ सामि अर्थः उच्यते येन तत्सामिवचनमिति व्युत्पत्त्या वचनग्रहणं पर्यायार्थमित्याह—सामिपर्याये इति ॥—सामिकृतमिति । ‘सामि’ ति समासः ॥—अर्धकृतमिति । विशेषणसनासो बहुव्रीहिर्वा ॥—प्रकृत्येवेति । सामिवचनेनैवेत्यर्थः ॥—ज्ञापयतीति । अयं भावः । ‘न सामिवचने’ इत्यनेन ‘अनत्यन्तगतौ’ इति ज्ञो न निषेधः । सामिकृतादिभ्यस्तस्य प्राप्त्यभावात् तेभ्योऽसमासे सामिपदेनैव अनत्यन्तगतेर्द्योतनात् । समासेभ्यस्तु ज्ञान्तत्वाभावाच्च । न च कृद्ग्रहणपरिभाषया समासस्य कान्तत्वमस्तीति शङ्क्यम् । सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात् । स्मात् स्वार्थिक एव कन् निषिध्यत इति । इदमेव निषेधवचनं कचित्स्वार्थिकं कनं ज्ञापयतीति ॥—अपडक्षीण इति ॥ विद्यमानानि षडक्षीणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । अक्षिशब्दोऽत्र श्रोत्रेन्द्रिये वर्तते । ‘बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः—’ इति पञ्च । दन्तादनेन खः । मन्त्रो मन्त्रणम् ॥—आशितङ्गवीनमिति । अङ्पूर्वादश्चेत्तेः ‘आशितः कर्ता’ इति ज्ञापकात्कृ-रि क्तः । ण्यन्तात्कर्मणि वा । उभयत्रापि प्रभूतयवसमिति फलितोऽर्थः ॥—अलंकर्मिण इति । अलंकर्म अलंपुरु-रि क्तः । ण्यन्तात्कर्मणि वा । उभयत्रापि प्रभूतयवसमिति फलितोऽर्थः ॥—अलंपुरुषीण इति । प्रतिमन्त्रादिः ॥—ईश्वराधीन इति । विशब्दः शौण्डादिरित्युक्तम् ॥—तमबादय इति । ‘अतिशयने तमप’ इत्यादयः ॥—प्राक्कन इति । ‘अवक्षेपणे न्’ इति विहितात् ॥—व्यादय इति । ‘पूगाञ्ज्यो ग्रामणीपूर्वात्’ इत्यादयः ॥—प्राग्वुन इति । ‘पादशतस्य सं-यादेः’ इति विहितात् ॥—आमादय इति । ‘किमेत्तिडञ्ज्यघादासु—’ इत्यादयः ॥—प्राङ्गयट इति । ‘तत्प्रकृतवचने यद्’ इत्यतः प्रागित्यर्थः ॥—बृहतीजात्यन्ता इति । बृहतीशब्देन ‘बृहत्या आच्छादने’ इति विहितः कन् उपल-भ्यते । जात्यन्तशब्देन ‘जात्यन्ताच्च—’ इति च्छः । बहुवचननिर्देशात्पाशवादयो गृह्यन्ते । यो हि वैयाकरणपाशादिशब्दै-र्यः प्रतीयते नासौ प्रकृतिमात्रेण प्रतीयते इति तेऽपि तमबादिवनित्या एवेति स्थितमाकरे ॥ कन्छौ मुक्त्वा मूले बृहती-त्रप्रयोगो जात्यन्तमात्रप्रयोगश्च कृतः, स तु अवाचकोऽप्यार्थग्रन्थालुवादत्वात् दोषाय ॥—विभाषाश्चेर—॥ दिक् । असौ स्त्री चेति दिक्स्त्री तत्र प्रतिषेधो, न तु दिशि स्त्रियां च, स्त्रीलिङ्गकवचननिर्देशात् ॥—प्राचीनमिति । ‘अचः’ इत्य-रलोपे कृते ‘चौ’ इति दीर्घः । एवमपे कचिद्ब्रह्म ॥—प्राचीना ब्राह्मणीति । प्रकर्षेणाञ्जतीति प्राचीनेत्येवं क्रिया-मित्तको वा देशकालनिमित्तको वा अयं शब्दो ब्राह्मण्यां वर्तते, न तु दिशीति प्रतिषेधाभावाः ॥—प्राचीनमिति । च्यां, दिशीत्यर्थे ‘दिक्शब्देभ्यः—’ इत्यस्तातिः । ‘अञ्चैर्लुक्’ इति लृक् । ‘लृक्छादितलृक्’ इति ङीपो लृक् । ‘तद्धितश्चासर्व-

२. जातीयरोऽपवाद इति—जातीयविधौ भेद एव प्रकार इति जयादित्यमतेऽपवाद इत्यस्य परत्वाद्वाधक इत्यर्थः । तत्राप्युभय-वाते इति वामनमते तु यथाभूतमेव ।

॥ जात्यन्ताच्छ बन्धुनि । ५।४।९। ब्राह्मणजातीयः । बन्धुनि किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना । जातेर्व्यञ्ज्यं बन्धु । ॥ स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् । ५।४।१०। सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानान्तरमर्थवात्यर्थः । पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् । गोः स्थानम् । ॥ अनुगादिनष्टक् । ५।४।१३। अनुगतीत्यनुगादी । स एव आनुगादिकः । ॥ विसारिणो मत्स्ये । ५।४।१६। अण् स्यात् । वैसारिणः । मत्स्ये किम् । विसारी देवदत्तः । ॥ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । ५।४।१७। अभ्यावृत्तिर्जन्म । ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । ५।४।१८। कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुक्ते । त्रिः । रात्सस्य । चतुः । ॥ एकस्य सकृच्च । ५।४।१९। सकृदित्यादेशः स्याच्चात्सुच् । सकृद्भुक्ते । संयोगान्तस्येति सुचो लोपः । न तु हलङ्घ्याविति । अभैत्सीत्यत्र सिच इव सुचोऽपि तदयोगात् । ॥ विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले । ५।४।२०। अविप्रकृष्ट आसन्नः बहुधा दिवसस्य भुक्ते । आसन्नकाले किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुक्ते । ॥ तत्प्रकृतवचने मयट् । ५।४।२१। प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये प्रकृतमन्त्रमन्त्रमयम् । ॥

विभक्तिः' इत्यव्ययत्वात् स्त्रीलाभावः । खे तु कृते स्वभावान्नपुंसकत्वम् ॥—ब्राह्मणजातीय इति ॥ द्वेकयोरिति द्वावप्रधानो ब्राह्मणशब्दः, तस्य जातिशब्देन सह बहुव्रीहिः । ब्राह्मणत्वजात्याधारभूतः पिण्ड इत्यर्थः ॥—ब्राह्मणजारिति । षष्ठीतत्पुरुषः । प्रधानेन सह कर्मधारयो वा ॥—जातेर्व्यञ्जकमिति । बध्यते जातिरस्मिन्निति बन्धुः स्वरूपादिना अधिकरणे उपत्ययः । रूढोऽपि बन्धुशब्द आप्तपर्यायः पुंलिङ्गोऽस्ति, तथापि स नेह गृह्यत 'बन्धुनि' इति नपुंसकनिर्देशादिति भावः । सस्थानेनेत्यस्यैव व्याख्यानं—तुल्येनेति ॥—पितृस्थानीय इति स्थानमत्र संबन्धविशेषः पदमिति यस्य प्रसिद्धिः । पितुरिव स्थानमस्य पितृस्थानः । पितृतुल्य इत्यर्थः ॥—गोस्थामिति । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानं देशः ॥ इतिकरणं विवक्षार्थम् । तेन तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा यस्तुल्यस्थानशब्दस्तस्मान्न भवति ॥—अनुगादिनः—॥ प्रकृतिस्वरूपप्रदर्शनपरं चेतत् । न त्वयं केवलः प्रयोगार्हः, टको नित्यत्वादिति दत्तः । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः ॥—विसारिणो—॥ पूर्ववदिहापि णिनिः । हरदत्तस्तु 'सुप्यजातौ' इति णिर्पसर्गभिन्न एव सुप्यपपदे भवतीत्याशयेन पूर्वसूत्रेऽस्मिन् अतएव निपातनात् णिनिरित्याह । तदयुक्तम् । 'स वभूवोपविनाम्', 'अनुयायिवर्गः', 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः' इत्यादिप्रयोगानुरोधेन उपसर्गे सुप्यपपदेऽपि णिनेरवश्यं स्वं तैव्यतया निपातनाश्रयणस्य व्यर्थत्वात् ॥ 'अणिनुणः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—अण् स्यादिति ॥—वैसारिण इति 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः ॥—संख्यायाः—॥ अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्यते, तदा षट् प्रवृत्तौ षड्कृत्व इति स्यात् । अतोऽत्र विवक्षितमर्थमाह—अभ्यावृत्तिर्जन्मेति ॥—भूरिवारानिति । भूरिशब्दो लौकिकसंख्यावाचित्वेऽपि नेह ग्रहणम् । 'बहुगण' इति सूत्रे बहुग्रहणस्य नियमार्थत्वात् 'अनियतसंख्यावाचिनां चेद्बहोरेव' इति नियमशरीरमिति मनोरमा ॥ बहुगणयोरेवेति नियमशरीरमित्यन्ये ॥ वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकालचित्वात् 'कालाध्वनोः' इति द्वितीयेति हरदत्तः । ननु वारशब्दस्य कालवाचित्वे भूरिशब्दोऽपि तत्समानाधिकरणत्वात् एव वर्तते इति कथमत्र प्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । कालवाचित्वेऽपि क्रियाभ्यावृत्तेरपि गम्यमानत्वात्प्रसङ्ग इति ॥ अभ्यावृत्तिगणने किम् । षड् पाकाः दश पाकाः इत्यत्र क्रियामात्रगणने माभूत् ॥ क्रियाग्रहणं किमर्थम् । यावताभ्यावृत्तिः क्रिय एव भवति, साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः, न द्रव्यगुणयोः । तयोस्तु सिद्धस्वभावतया शब्दाभिधानात् ॥ पुनः पुनर्दण्डो पु पुनः स्थूल इत्यत्रापि गम्यमानाया भवतिक्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न तु द्रव्यगुणयोरिति चेत् । मैवम् । उत्तरार्थं क्रियाग्रहस्यावश्यकत्वात् ॥—एकस्य सकृच्च ॥ अभ्यावृत्तिरिति न संवध्यते । एकशब्देन ह्येकैव क्रियाव्यक्तिराख्यायते, तत्त्वावृत्तेरसंभवात् ॥ क्रियाग्रहणमिहार्थमावश्यकम् ॥ अन्यथा 'आ दशतः संख्याः संख्येये वर्तन्ते' इत्येको भुङ्क्ते इत्यत्र स्यादिति । इह साधु पञ्चतीत्यादिवदेकं भुङ्क्ते इति प्रयोगे प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रमिति कैयटः ॥ एकः इत्यत्र तु अनभिधानाच्चेति काशिका ॥—संयोगान्तस्येति ॥ हलङ्घ्यादिना मुलोप इति प्राचो ग्रन्थोऽयुक्त इत्याह न त्विति ॥ सुत्तिसीति साहचर्याद्विभक्त्य एव तत्र गृह्यन्त इत्यभिप्रेत्याह—सिच इवेति ॥—बहुधा दिवसः भुङ्क्ते इति ॥ शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इत्यनेन षष्ठीति हरदत्तोक्तिस्तु नादर्थव्या । शेषाधिकारबलेनाष्टसूत्र्याः समासनिवृत्तिफलकतया तिङन्तेनोदाहरणमिति प्रागुक्तनिष्कर्षविरोधादित्याहुः ॥—तत्प्रकृतप्राचुर्येण प्रस्तुतमिति । यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रूढः, तथापि वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । वचनग्रहणं यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं प्रख्यायनं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥—आद्ये इति । प्रथमान्तात्प्रकृते यो

स्वार्थेऽण् । औपधं पिवति । अजातौ किम् । ओषधयः क्षेत्रे रुढाः । ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ १५१४३८ । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः । ॥ मृदस्तिकन् ॥ १५१४३९ । मृदेव मृत्तिका । ॥ सन्नौ प्रशंसायाम् ॥ १५१४४० । रूपोऽपवादः । प्रशस्ता मृत् मृत्सा । मृत्सा । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणान्नित्योऽयम् । ॥ बहुलपार्थक्य-स्कारकादन्यतरस्याम् ॥ १५१४४१ । बहूनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः ॥ ॥ बहुलपार्थक्यमङ्गलामङ्गल-वचनम् ॥ नेह । बहूनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु । ॥ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ १५१४४२ । द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । मापं मापं मापशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव । संख्यैकवचनात्किम् । घटं घटं ददाति । वीप्सायां किम् । द्वौ ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । ॥ प्रतियोगे पञ्चम्या-स्तसिः ॥ १५१४४४ । प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति ॥ ॥ आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः । वर्णतः । ॥ अपादाने चाहिरुहोः ॥ १५१४४५ । अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामा-

तीति प्रज्ञः । 'इगुपधज्ञा-' इति कः । ततः स्वार्थेऽण् । प्राज्ञः ॥—प्राज्ञीति । 'टिड्ढा-' इति डीप् । प्रज्ञानं प्रज्ञा । 'आत-श्रोपसर्गे-' इत्यङि टाप् । प्रज्ञा विद्यते यस्याः सा तु प्राज्ञा भवति । 'प्रज्ञाश्रद्धार्चभ्यः' इति णः ॥—मृदस्तिकन् ॥ 'प्रत्य-यस्थात्-' इत्येव सिद्धे इकारोच्चारणं प्रक्रियालाघवार्थं, टापो लुक्कयपि श्रवणार्थं च । पञ्चमिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पञ्चमृत्तिकाः पटः ॥—सन्नौ—॥ इह 'प्रशंसायां रूपम्' इत्यस्यानन्तरं 'वृक्ज्येष्टाभ्यां तिलूतातिलौ च छन्दसि' । 'मृदः सन्नौ' 'तिकंश्च' इति वक्तुमुचितम् ॥ न चैवं सन्नाविव तिकन् प्रत्ययोऽपि प्रशंसायामेवेत्यतिप्रसङ्गः । 'तिकंश्च' इत्यत्र 'प्रशंसायाम्' इति निवृत्तमिति कल्पनायां मानाभावादिति वाच्यम् । 'मृदः सन्नस्तिकनः' इति वक्तव्ये तिकनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वात् ॥—प्रशस्ता मृदिति । 'मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्सा च मृत्तिका' इत्यमरः ॥—नित्योऽयमिति । मृदित्येतावदुक्ते प्रशस्तत्वानवगमाद्विभाषाल नानुवर्तत इति सन्नावित्ययं विधिर्नित्य एव । उत्तरसूत्र-स्थान्यन्तरस्याग्रहणात् सुतरामिति भावः ॥—बहुलपार्थात् —॥—बहूनीति । बहुभ्यो ददाति बहुशः, अल्पेभ्य अ-ल्पश इत्याद्यपि बोध्यम् ॥ बहुलपार्थात्किम् । गां ददाति । अश्वं ददाति ॥ अर्थग्रहणात्पार्थीयेभ्यो विशेषेभ्यश्च । भूरिशो ददाति । त्रिशः ॥ कारकात्किम् । बहूनां स्वामी, अल्पानां स्वामी ॥—मङ्गलवचनमिति । 'बहुशो ददात्याभ्युदयिके-षु कर्मसु । अल्पशो ददात्यनिष्टेषु' । आभ्युदयिकेषु बहुदानम् अनिष्टेष्वल्पदानं च मङ्गलम् । तद्वैपरीत्येन दानं तु मङ्गलं न भवतीत्याशयेनाह—नेहेति ॥—अनिष्टेष्विति ॥ भयादिनिमित्तेषु दानेषु ॥—आभ्युदयिकेष्विति । आभ्युदयप्र-योजनेष्वभ्युदयेयादिषु । मूलपुस्तके तु 'मङ्गलमङ्गलवचनम्' इति प्रायेण पठ्यते । तत्रामङ्गलग्रहणं वृथेत्याहुः । प्रायिकं चैतन्मङ्गलवचनमन्यत्रापि हि दृश्यते 'अपेतापोऽमुक्तपतितापत्रसौख्यशः' इति । कारकत्वं तु समसनक्रियां प्रति पञ्चम्याः कर्मत्वात्तदभिधायकत्वाच्चाल्पशब्दस्य । तथा च व्याचक्षते । अल्पा पञ्चमी समस्यत इति । आचार्येणेति शेषः ॥—परि-माणशब्द इति ॥ तथा चैकवचनग्रहणेन एकोऽर्थ उच्यते येनेत्यर्थकेन वृत्तावेकार्थतानिधताः परिमाणशब्दा एव गृह्यन्त इति भावः ॥—मापं मापमिति । मापदातेत्युक्ते मापमापमात्रस्य हिरण्यादेर्दातेति प्रतीयते, न तु माषाणामिति प्रती-तिरिति भवत्ययं वृत्तावेकार्थतानिधयः ॥ एवं प्रस्थादिरपि ॥ घटादयस्तु नैवम् । घटादातेत्युक्ते तु घटानां दातेत्यर्थस्यापि प्रतीयमानत्वादत एव च प्रत्युदाहरति—घटं घटमिति । घटादयो जातिशब्दा नैकार्था भवन्ति जातियोगस्यैकानेक-साधारणत्वात्, किं त्वभेदैकत्वसंख्यामुपाददते । एतच्च सर्वं जयादित्यमतानुसारेणोक्तम् ॥ वामनमते जातिशब्देभ्योऽपि भवत्येव । तथा च 'जशशसोः' इति सूत्रे तेनोक्तम् 'जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति । कुण्डशो ददाति वनशः प्रविशति' इति ॥ तस्यायमाशयः—जातिशब्दोऽपि यद्यर्थप्रकरणादिना वृत्तावेकार्थो भवति, तदा भवत्येव ततोऽपि शसिति ॥ अथ कथम् 'एकैकशः पितृसंयुक्तान्' इति द्विवचनशसोः सह प्रयोग इति चेत् । छन्दोवद्वयः कुर्वन्तीति हर-दत्तः । अतएव 'सुपः' इति सूत्रे एकैकश इति प्राचो ग्रन्थः प्रामादिक इत्यवोचामेति मनोरमायां स्थितम् ॥ वस्तुतस्तु एकैकमेव एकैकशः । स्वार्थे शस्, न तु वीप्सायां 'एकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा' इति भाष्यादिति 'तान्येकव-चन-' इत्यादिसूत्रे वक्ष्यामः ॥—द्वौ ददातीति । कथं तर्हि—'अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते' इति । न ह्यत्र वीप्सास्ति, नापि कारकत्वमिति चेत् । अत्राहुः । सहस्रं सहस्रं ये समेतास्ते-षामपि परिषत्त्वं नेत्यर्थः ॥ तथा च समवायक्रियां प्रति कर्तृत्वं वीप्सा चास्त्येवेति ॥ एतेन 'एकश एकवचनादिसंज्ञानि स्युः' इति व्याख्यातम् । एकशब्दार्थस्यास्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वात् ॥—कृष्णतः प्रतीति ॥ 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्यात्' इति पञ्चमी ॥—आद्यादिभ्य इति । 'तस्यादित उदात्तम-

१ बहुलपार्थादिति—अत्राल्पशब्देन स्रोकादीनामेव ग्रहणम् । न तदर्थैकशब्दस्य । तत्सर्वे मानाभावात् । सर्वेऽपि तैवार्थे तस्याप्रसिद्धतरत्वेनाल्पार्थशब्देन न ग्रहणम् ।

दागच्छति । ग्रामतः । अहीयरुहोः किम् । स्वर्गादीयते । पर्वतादवरोहति । ॥ अतिग्रहाऽव्यथनक्षेपेऽप्यकर्तारि
तृतीयायाः । ५।४।४६। अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । चारित्र्येणानिगूढत्वं । च-
रित्रतोऽतिगृह्यते । चारित्र्येणान्यनतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः । अव्यथनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथनं । वृत्तनो न व्यथनं ।
वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्तरीनि किम् । देवदत्तेन
क्षिप्तः । ॥ हीयमानपापयोगाच्च । ५।४।४७। हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते । वृ-
त्तेन पापः । वृत्ततः । क्षेपस्याविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । अकर्तरि किम् । देवदत्तेन हीयते । ॥ पृष्ठया
व्याश्रये । ५।४।४८। पृष्ठयन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदिप्याः कर्णतोऽभवन् ।
अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् । वृक्षस्य शाखा । ॥ रोगाच्चापनयने । ५।४।४९। रोगवाचिनः पृष्ठयन्ताद्वा
तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ।
॥ कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि चिवः । ५।४।५०। ॥ अभूततद्भावे इति वक्तव्यम् ॥ विकारामनां प्राप्नुवन्तं
प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थं चिर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे । ॥ अस्य च्वौ । ७।४।३२। अवर्णस्य इन्त्यान्
च्वौ । वेलोपः । च्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गीत्यान् ॥
॥ अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम् ॥ दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्चाव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाष्ये
उक्तम् । ॥ व्यच्यव्योश्च । ६।४।१५२। हलः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात् क्ये च्वां च परतः । गार्गीभवति ।
॥ च्वौ च । ७।४।२६। च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पटूत्यान् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचि-
त्तन्निर्मूलम् । स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम् । स्वन्तीत्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु । यदि
नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव नोत्पद्यते इत्यस्तु ॥ रीकृतः ॥ मात्रीकरोति । ॥ अरुर्मेनश्चुश्चनोरहोरजसां
लोपश्च । ५।४।५१। एषां लोपः स्यात् च्विश्च । अरूकरोति । उन्मनीत्यात् । उच्चभूकरोति । विचेतीकरोति । विर-
हीकरोति । विरजीकरोति । ॥ विभाषा साति कात्स्न्ये । ५।४।५२। च्विविषये सातिर्वा त्यान्माकल्ये । ॥ सा-
त्यदाद्योः । ८।३।१११। सस्य पत्वं न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यतेऽग्निसाद्भवति । अग्नीभवति ।
महाविभाषया वाक्यमपि । कात्स्न्ये किम् । एकदेशेन शुक्लीभवति पटः । ॥ अभिविधौ संपदा च । ५।४।५३।
संपदा कृभ्वस्तिमिश्र योगे सातिर्वा स्याद्वाच्यौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः । संपदा तु वाक्यमेव । अग्निसान्संपद्यते
अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलसात्संपद्यते जलीभवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथा-
भावः कात्स्न्यम् । बहुनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वमिविधिः । ॥ तदधीनवचने । ५।४।५४।
सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे । राजसात्करोति । राजसात्संपद्यते । राजाधीनमित्यर्थः । ॥ देये त्रा च ।
५।४।५५। तदधीने देये त्रा स्यात्सात्तिश्च कृभ्वादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा संपद्यते ।
पक्षे विप्रसात्करोति । देये किम् । राजसाद्भवति राष्ट्रम् । ॥ देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्व-
हुलम् । ५।४।५६। एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवत्रा वन्दे रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि ।

‘वहस्त्वम्’ इत्येतदत्र लिङ्गम् ॥—ग्रामत इति ॥ एवमध्ययनात्पराजयते अध्ययनत इत्याद्यपि बोध्यम् ॥—अतिगृ-
ह्यत इति ॥ अन्यातिक्रमेण लोकैर्गृह्यत इत्यर्थः । फलितमाह—अन्यानतिक्रम्य वर्तत इति ॥—प्रवाहिकात
इति ॥ प्रच्छर्दिकातः कुर्वित्याद्यप्युदाहरणम् । प्रवाहिका सूचिका । प्रच्छर्दिका तु वमनव्याधिः ॥—कृभ्वस्तियोगे—
योग इति किम् । अशुक्लः शुक्लो जायते ॥—संपद्यकर्तरीति । संपद्यश्चासौ कर्ता चेति विग्रहः । ‘पाप्राध्याघेददृशः’ इति
विहितः शस्त्रप्रत्ययोऽसादेव निपातनात्संपदोऽपि भवति । दिवादित्वात् श्यनिति हरदत्तः—वक्तव्यमिति । वृत्तिकारस्तु
‘अभूततद्भावे’ इति सूत्रमध्ये प्रविक्षेप ॥—च्यन्तत्वादिति ॥ तस्य निपातत्वात् ‘स्वरादिनिपातमव्ययम्’ इत्यनेनेत्यर्थः ॥
—गार्गीभवतीति ॥ इह यन्तात् सुपि ततः च्विप्रत्यये कृते ‘आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति’ इति यलोपो न भवति, ईका-
ण व्यवधानादिति बोध्यम् ॥—अरुर्मेनः—॥—च्विश्चेति । पूर्वेण सिद्धस्यापि च्वेरयमनुवादः । लोपस्तु तत्संनियो-
गिष्टत्वार्थः ॥—विभाषा साति—॥ विभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषा । ‘गुरोश्च हुलः’ इत्यकारप्रत्ययः । ततः
पू । न खिदमव्ययं ‘द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये, पयसस्तु विभाषया’ इत्यादौ विभक्त्येर्दर्शनात् ॥—कृत्स्नमिति ॥ सर्वावयवोपे-
मित्यर्थः ॥—अग्निसाद्भवति शस्त्रमिति ॥ जातावेकवचनम् । सर्वाणि शस्त्राणीत्यर्थः ॥—वन्दे रमे वेति ॥ देवान्

१ अभूततद्भावे इति—गन्तमाने इति शेषः । अभूतत्वं च प्रत्यासत्त्या तद्भावशब्दप्रकृतच्छब्दार्थकणकत्वेनैव ग्राह्यम् ।
अत्र च ‘तेन’ रूपेण प्रागभूतं तेन रूपेण तस्य भावे इति फलितोऽर्थः । एवं च यत्र प्रकृतिस्वरूपमेव विकाररूपतामापयमानं
निवृत्त्यते तत्रायं प्रत्ययः ।

बहुत्रा जीवतो मनः । ॥ अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्थादनितौ डाच् ॥५॥४॥५७॥ डाच् अवर्त्तयन् न तु तत् न्यूनम् अनेकाजिति यावत् । तादृशमर्थं यस्य तस्माद्वाच्यं स्यात्कृत्वस्तिभिर्योगे ॥ ॥ डाचि विवक्षिते द्वे बहु लम् ॥ ॥ नित्यमात्रेडिते डाचीति वक्तव्यम् । डाच्परं यदात्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् इति तत्कारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् । टपटकरोति । द्व्यजवरार्थात्किम् । श्रत्करोति अत्रेति किम् । खरटखरटाकरोति । त्रपटत्रपटाकरोति । अनेकाच्च इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परस सम्येव द्वित्वे सुवचेल्यवधेयम् । अनितौ किम् । पटिति करोति । ॥ कृजो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात्कृषौ ५॥४॥५८॥ द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृज एव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुन प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति । बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति । ॥ संख्यायाश्च गुणान्तायाः ५॥४॥५९॥ कृजो योगे कृषौ डाच् स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः । ॥ समयाच्च यापनायाम् ५॥४॥६०॥ कृषाविति निवृत्तम् । कृजो योगे डाच् स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः । ॥ सपत्रनिष्पन्नादतिव्यथने ५॥४॥६१॥ सपत्राकरोति मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पन्नाकरोति । सपुङ्खशरस्यापरपार्श्वेन निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् । सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् । ॥ निष्कुलान्निष्कोषणे ५॥४॥६२॥ निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहं यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् । ॥ सुखप्रियादानुलोम्ये ५॥४॥६३॥ सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूलचरणेनानन्दयतीत्यर्थः । ॥ दुःखात्प्रतिलोम्ये ५॥४॥६४॥ दुःखाकरोति स्वामिनम् । पीडयतीत्यर्थः । ॥ शूलात्पाके ५॥४॥६५॥ शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः । ॥ सत्यादशपथे ५॥४॥६६॥ सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः । ॥ मद्रात्परिवापणे ५॥४॥६७॥ मद्राशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः ॥ ॥ भद्राच्चेति वक्तव्यम् । भद्राकरोति । अर्थः प्रानवत् । परिवापणे किम् ॥ मद्रं करोति । भद्रं करोति ॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥ शो

वन्दे देवत्रा वन्दे । देवेषु रमे देवत्रारमे इत्यर्थोऽत्र पर्यवसन्नः । एवं मनुष्यान् गच्छति मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति मनुष्यात्रा वसति । पुरुषान् गच्छति पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति पुरुषत्रा वसति । पुरुषशब्दो बहुपर्यायः । पुरुषं गच्छति पुरुषु वसति वा पुरुषा । मर्यान्मर्त्येषु वा मर्त्यत्रा ॥—डाचि विवक्षित इति ॥ परसप्तम्यां लन्योन्याश्रय स्यात् । डाचि कृते द्वित्वे सति द्व्यजवरार्थता, तस्यां च सत्यां डाजिति भावः ॥—खरटखरटा करोतीति । द्वित्वपररूपादि प्राग्वत् । द्व्यजवरार्थादित्युक्ते लत्र डाच् न स्यात् । न ह्यत्रार्थं द्व्यञ्च किं तु न्यञ्च ॥—अनेकाच्च इत्येवेति । ‘द्व्यजवरार्थात्’ इत्यपनीयेत्यर्थः ॥—पटितीति । ‘अव्यक्तानुकरणस्यात् इतौ’ इति पररूपम् ॥ नन्वत्र करोतिना योगो दुर्लभः । इतिशब्देन व्यवधानात् । तथा चानिताविति व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । इतिशब्देन करोत्यर्थगतप्रकार एव परामृश्यते इत्येवं प्रकारेण करोतीति । तथा च पटच्छब्दस्यार्थद्वारा योगोऽस्त्येवेति ॥—बीजेन सहेति ॥ ननु बीजेन सह भूतलस्य कर्षणे बीजानामपि कर्षणप्रसङ्गाद्विवक्षितार्थो न सिध्यतीति चेत् । अत्राहुः । वृत्तिविषये बीजशब्दो बीजावापसहितं विलेखने वर्तते । तथा च बीजावापसहितं विलेखनं करोतीत्यर्थ इति ॥—समयाच्च—॥—कालं यापयतीत्यर्थ इति । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना इति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्त आह । ‘अथ मे पारवश्यं, श्वः परं वा अस्य समय इत्येवं बहुषु दिवसेषु य आह स एवमुच्यते’ इति ॥—सपत्रनिष्पन्नात्—॥ लक्ष्ये शराः पतन्त्यनेन पत्नम् । शराणां पुङ्खगतो बर्हः ॥—सपत्रं निष्पत्रं वा करोतीति । पत्राणि पर्णानि तत्सहितं तद्रहितं वेति यथासंभवं मर्थः ॥—निष्कुलात्—॥ निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् ॥ निष्कोषणे किम् । विनिष्कुलं करोति शत्रुम् ॥—शूलात्पाके ॥ पाके किम् । शूलं करोति कदन्नं, शूलमुदररोगः ॥—सत्यादशपथे ॥ सत्यु साधु सत्यम् । ‘तत्र साधते’ इति प्राग्वितीयात्वाद्यति प्राप्ते अत एव निपातनाद् यः । अन्तोदात्तोऽयम् । ‘सत्येनोत्तमिता भूमिः’ । ‘कृतं च सत्यं’ इत्यत्र तथा दर्शनात् ॥—सत्याकरोतीति । भाण्डं रत्नादिद्रव्यजातम् ॥—क्रेतव्यमिति ॥ मयैवैतद् ग्राह्यमिति बुद्ध्या परीक्षादिना सत्यकारद्रव्यप्रदानेन च दृढं करोतीत्यर्थः ॥—तथ्यमिति । तथैव तथ्यम् । ‘पादार्थाभ्यां च’ इति चक्ररस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्स्थायं यत् ॥—परिवापणमिति ॥ कर्मव्यापारमात्रवाचिनो वपेर्हैतुमण्णिचि ल्युडिति हरदत्तः कर्मव्यापारः फलं तस्य कर्मनिष्ठत्वात् । तथा च फलमात्रवाचिन इत्यर्थः फलित इत्याहुः ॥—माङ्गल्यमुण्डनेनेति । चौलदीक्षादौ ॥—भद्राच्चेति । भद्रादित्यर्थप्रवृत्तमिति व्याख्याने तु मङ्गलादिभ्योऽपि स्यादिति बोध्यम् ॥ इति तद्धितप्रक्रिया

द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

ॐ सर्वस्य द्वे । ८।१।१। इत्यधिकृत्य । ॐ नित्यवीप्सयोः । ८।१।२। आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचतिपचति । भुक्त्वाभुक्त्वा । वीप्सायाम्, वृक्षंवृक्षं

सर्वस्य द्वे ॥ सर्वशब्दस्य द्वे भवत इति विधिसु न शङ्क्यः । किं तु 'नित्यवीप्सयोः' इत्येवनादीनां विधेयकारिणोर-
नेर्देशेन साकाङ्क्षात्स्वरितत्वाच्चाधिकारोऽयं तदाह—**इत्यधिकृत्येति** । एतदर्थंरूपमधिकृत्येत्यर्थः । स्वरूपप्रहणे तु न भवति
नात्रेडितस्यान्यस्य तु वा' इति लिङ्गात् । स्वरूपप्रहणे हि सति द्विरुक्तसर्वशब्दस्यैव परमात्रेडितं स्यात् । न द्विरुक्तस्याव्य-
यानुकरणशब्दस्य परमिति 'नात्रेडितस्य—' इति पररूपनिषेधोऽन्यस्य तत्कारस्य विकल्पविधिश्च कथं संगच्छेत ॥ ननु 'नित्यवी-
प्सयोः' इत्यादौ 'पदस्य' इति वक्ष्यमाणमपकृष्य पदस्यैव द्वित्वं विधीयते इति किमनेन सर्वस्येति ग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः ।
खादिषु' इति पदसंज्ञामादाय वृक्षाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य द्विर्वचनं स्यात् । कृते तु 'सर्वस्य' इति ग्रहणं 'सर्व-
ब्दोऽवयवकाल्प्यं वर्तते' इति 'सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वं, न तु कश्चिदवयवो वर्ज्यते' इत्यर्थलाभादिष्टमिति ॥ इह
इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दरूपे पृष्ठेते । शब्दानुशासनप्रस्तावात् । 'सर्वस्य' इति स्थानपट्टी ॥ सोऽयं स्थाने द्विवच-
पक्षः ॥ यदि तु उच्चारणे संख्येये, तदा स्थान्यादेशभावो न संभवति, निवृत्तिधर्मा हि स्थानो भवति, सर्वं चेत् निवृत्तं
स्योच्चारणं स्यादतः 'सर्वस्य' इत्यध्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि पट्टी 'सर्वं द्विरुच्चारयेत्'
ति फलितोऽर्थः । सोऽयं 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम्' इति पक्षः ॥ ननु आद्यपक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्यात् ।
अवयवयोस्ततश्च पदकार्याणि न स्युः । न चेष्टापत्तिः । 'अपचन्नपचन्' इत्यत्र ङमुद्र, 'वृक्षान् वृक्षान्' इत्यत्र 'पद-
स्य' इति गलनिषेधः, 'अग्नेऽग्ने' इत्यत्र 'एङः पदान्तात्—' इति पूर्वहपत्वं च न सिध्येत् । किं चापदान्तत्वप्रयुक्तकार्याणि
। तद्यथा 'पयःपयः' इत्यत्र 'सोऽपदादौ' इति सत्वं स्यात्, 'पपीःपपीः' इत्यत्र 'इणः पः' इति पत्वं स्यात् । 'पाशक-
काम्येषु' इति वृत्तिग्रन्थमवष्टभ्य कथंचित्सर्वत्वपरिहारेऽपि 'अश्रीताश्रीत' इत्यत्र 'अतो गुणे' इति पररूपं स्यादिति
भूत् । अत्राहुः । यदि प्रत्यस्तमितावयवभेदः समुदाय एक एवादेशः स्यात् द्वे इति वचनमनुपपन्नं स्यात्, अतो द्वे इति
वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयते । तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायस्य पदत्वं स्वत एव
आवयवयोरपीति न कश्चिदोष इति ॥ स्यादेतत् । द्विःप्रयोगपक्षे प्रत्येकं पदसंज्ञायां सिद्धायामपि समुदायस्य न तिष्ठति ।
ततश्च देवदत्तः पचतिपचतीत्यादौ 'तिङ्कृतिङः' इति सर्वस्य पदस्य निघातो न सिध्यतीति चेत् । अत्राहुः । पचतिपचतीत्यादां
हि स एव धातुः प्रत्ययश्चात्र द्विःपठ्यते । ततश्च यो यस्मात् प्रत्ययो विहितस्तदादितदन्तमेति विधीयमाना पदसंज्ञा
समुदायस्यापि प्रवर्तते । तेनावप्रहादिः सिध्यतीति ॥—**नित्यवीप्सयोः ॥** नित्यमिह पौनःपुन्यमित्याह—**आभीक्ष्ण्य**
इति ॥—**द्योत्ये** इति । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेषः, एकवद्भावश्च बोध्यः ॥—**पदस्येति** । तेन नित्यतायां विधीयमानं
द्विर्वचनं धातुमात्रस्य न भवति । किं च किमासमभिहारे धातोर्विहितो यङन्तरङ्गः, पदस्योच्यमानं तु बहिरङ्गमिति यङं
न बाधते । अन्यथा हि पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहार इति भृशार्थे सावकाशोऽयं यङ् पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन
बाध्यते । तथा च पदस्य द्विर्वचनाभ्युपगमे सगतिरस्य प्रपठतीत्यादिद्विर्वचनं न स्यादिति वाच्यम् । वार्तिककारवचनात्त-
त्सिद्धेः ॥ अत्र वदन्ति । सगतिरस्य द्वित्वे ऐक्यं नास्त्येव, स्थानिनः पदलाभावेन आदेशोऽपि तस्य दौर्लभ्यात् । द्विः-
प्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिं विहायावशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वं प्राप्तं तस्मिन् सत्यपि न क्षतिः ॥ वस्तुतस्त्विह स्थाने द्विर्व-
चनपक्ष एव मुख्यः । सुबन्तत्वेनादेशस्यापि सुबन्तत्वात्सुबन्तात्तद्धित इति पक्षे समुदायात् प्यञ्ठजोः संभवेन पौनःपुन्यं पौनः-
निक इति रूपसिद्धेः । 'प्रातिपदिकात्तद्धितः' इति पक्षाभ्युपगमेऽपि श्रूयमाणप्रत्ययान्तस्यैव प्रातिपदिकत्वनिषेधात्पुनरित्यस्यैव
प्रातिपदिकत्वेनादेशस्यापि प्रातिपदिकत्वात्पौनःपुन्यमित्यादि सिध्यत्येव ॥ द्विःप्रयोगपक्षे त्वन्तरङ्गत्वादव्ययात्सुपो लुकि
त्वं प्रवर्तत इति समुदायस्य सुबन्तत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाभावाच्च प्यञ्ठजौ न च भवतः । न च 'अर्थवदधातुः—'
प्रादिना समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे सोऽरूपत्तौ तस्य लुकि च सुबन्तत्वं च प्रातिपदिकत्वं च संभवत्येवेति वाच्यम् । 'यत्र
वाते पूर्वा भागः पदं तस्य चेद्भवति समासस्यैव' इति नियमेन प्रातिपदिकत्वासंभवेन सुबन्तत्वस्याप्यसंभवात् । न च
प्रयोगपक्षे स एव धातुः प्रत्ययश्च द्विःपठ्यत इति समुदायस्यापि पदसंज्ञा प्रवर्तते इत्युपनैवोक्तत्वात्पुनःपुनरिति समुदा-
य सुबन्तत्वमस्तिवेति शङ्क्यम् । अन्तरङ्गत्वासौर्लिके प्रकृतिभागस्य द्विर्वचने सति यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादि तदन्त-
ति विधीयमानायाः पदसंज्ञायाः समुदायस्य दुर्लभत्वात् । ततश्चैकपक्षाभावे 'पुनःपुनर्जायमाना पुराणी' इत्यादाववप्र-
ऽपि न सिध्येदिति ॥—**आभीक्ष्ण्यमिति** । तद्धि क्रियानिष्ठधर्मः । तेन तद्द्योतनार्थं द्वित्वं क्रियाप्रधानानामेव व्या-
म । क्रियाप्रधान्यं चाख्यातेऽस्ति, कृद्विशेषे च 'अव्ययकृतो भावे' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ केचित्तु क्रियाप्रधा-
नानामेव द्वित्वे परिगृहीतसाधनाया एव क्रियायाः व्यवहारोपयोगित्वात्तदभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्वित्वं न भवति किं तु

सिद्धति । ग्रामोग्रामो रमणीयः । ॥ परेर्वर्जने । ८।१।५। परिपरि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः ।
 ॥ परेर्वर्जने वा वचनम् ॥ परि वङ्गेभ्यः । ॥ उपर्यध्यघसः सामीप्ये । ८।१।७। उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरि
 घात्समीपे देश इत्यर्थः । अध्यधि सुखम् । सुखस्योपरिघात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोकस्याधो-
 स्तात्समीपे देश इत्यर्थः । ॥ वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु । ८।१।८। असूयायाऽदि-
 सुन्दरसुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । संमतौ, देवदेव वन्द्योऽसि । कोपे, दुर्विनीतदुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सति
 धानुष्कधानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने, चोरचोर धातयिष्यामि त्वाम् । ॥ एकं बहुव्रीहिवत् । ८।१।९। द्विक्रि-
 एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ । एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपोलुंकि कृते बहुव्रीहिवद्भेदे ।
 वादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् । एकैक्याहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः । न बहुव्रीहावित्य

तादृशक्रियाभिधायिनः पदस्यैव स्यादिति पदस्यापकर्षणाभावेऽपि न क्षतिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या नानाकार-
 विशिष्टक्रियासमर्पकस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः । किं च भावार्थकलकारान्तानामव्ययकृतां च भवदुक्तरीत्या द्वित्वं न स्यात्
 ननु तत्र नित्यतावगलनन्तरं पदान्तरैः साधनाकाङ्क्षा परिपूर्यत इति भूयते पक्षेत्यादिपदानां द्वित्वं स्यादेवेति चेत् । न
 तत्रैव धातुमात्रस्य द्वित्वं केन वार्यताम् । किं च तद्वदेव कर्तृकर्मलकारस्थलेऽपि धातुमात्रद्वित्वं दुर्वारमिति पदस्येत्य-
 षणमावश्यकमेवेति दिक् ॥—**वीप्सायामिति** ॥ व्यायुमिच्छा वीप्सा । व्याप्तिप्रतिपिपादयिषेति यावत् । सा च प्रयोक्तु-
 आबाधवत् । ‘गतगता’ इत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिना पीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति यथा प्रतीयते तथा वृक्षंवृक्षं सिञ्च-
 त्यादावपि व्याप्तिं बुबोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमात् ॥ शब्दबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव । तथाच ‘नित्यव्याप्त्योः’ इति
 सूत्रयितुं शक्यम् । व्याप्तिरिह कात्स्न्यं तच्चाधिकारिकम् । ‘सर्वे ब्राह्मणा आमन्त्रिताः’ इत्यादौ यथा । न हि ‘जगतीति
 विद्यमाना ब्राह्मणाः सर्वेऽपि केनचिदामन्त्रयितुं शक्यन्ते’ इति स्वग्रामस्थस्वजातीयब्राह्मणपरतया तत्र संकोचो यद्यभ्युपेयः ॥
 तर्ह्यत्रापि सकलवृक्षसेचनसामर्थ्यं कस्यापि मनुष्यस्य नास्तीति यत्र वाटिकादौ वृक्षसेचनार्थमधिकारस्तद्वाटिकास्थवृक्षाणां
 कात्स्न्यं वृक्षवृक्षं सिञ्चतीत्यादौ गम्यते इत्यभ्युपेयम् ॥ यत्र तु संकोचे कारणं नास्ति, तत्रासंकोच इष्ट एव ‘जातोजा
 निधनमुपैति’ इति यथा ॥ न चैवं वृक्षंवृक्षमित्यादौ बहुवचनप्रसङ्गः । बहूनां भानेऽपि बहुत्वसंख्यायास्तत्राभानात् । प्रत्ये-
 निष्ठमेकमेव हि तत्र भासते इत्यादि मनोरमायां स्थितम् ॥ वृक्षंवृक्षमिति समुदायस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावाद्वहुवचन-
 प्रसङ्ग एव नास्ति । न ‘अर्थवदधातुः—’ इत्यनेन प्रातिपदिकत्वं शक्यम् । ‘यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवां
 समासस्यैव’ इति नियमात् । न चाष्टमिकं द्विवचनमादेशरूपमिति संघातो न भवतीत्यपि शङ्क्यम् । द्वे इति वचनादेक-
 पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते इति प्रागुक्तत्वात् ॥ नन्वेवमपि ‘सरित्सरित्’ ‘योषायोषा’ इत्या-
 न्बहुवचनोत्पत्तिर्दुर्वारैव । सरिदिति स्थानिनः प्रातिपदिकत्वसंभवेन तदादेशस्यापि सरित्सरिदित्यादेः स्थानिवद्भावेन प्राति-
 पदिकत्वसंभवादिति चेत् । अत्राहुः । अन्तरङ्गैकसंख्यावरुद्धो द्विरुक्तार्थः संख्यान्तरे निराकाङ्क्ष एव । न हि वस्तुगत
 बहुत्वमस्तीत्येतावतैव तस्य शब्दबोध आपादयितुं शक्यते । असत्त्वार्थकेष्वपि तदापत्तेः । न हि शयनबाहुल्याभिप्राये
 ‘द्विवदत्तेन शय्यन्ते’ इति भावे कश्चित्प्रयुङ्क्ते ॥ तत्रायोग्यं तदिति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । अत्र च लिङ्गम् ‘एकैकस्य प्राचा
 इति निर्देश इति ॥—**परेर्वर्जने** ॥ अत्र वार्तिकं ‘परेरसमासे’ । नेह परित्रिगतौ वृष्टो देवः ॥ ‘वेति च वक्तव्यम्’
 तथा च अप हरेः परि हरेः संसार इति कारकेषूदाहृतम् ॥—**परिपरि वङ्गेभ्य** इति । ‘अपपरी वर्जने’ इति कर्मप्रवचन-
 यसंज्ञायां ‘पञ्चम्यपाङ्परिभिः’ इति पञ्चमी ॥—**उपर्यध्य**—॥ सामीप्यं प्रत्यासत्तिः । तच्च कालकृतं देशकृतं वा ॥
अध्यधि सुखमिति । कालकृतस्योदाहरणमिदम् ॥ सामीप्य इति किम् । उपरि चन्द्रमाः । उपरि शिरसो घटं धार-
 तीत्यत्र तु वस्तुतो विद्यमानमपि सामीप्यं न विवक्षितं, किं त्वौत्तराध्यमेव केवलं विवक्षितमिति द्विवचनं न भवति
 विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम् । अत्र च ‘उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्’ इति सन्नन्तप्रयोगो ज्ञाप-
 इत्याहुः ॥—**वाक्यादेः**—॥—**सुन्दरसुन्दरेत्यादिः** । ‘स्वरितमात्रेणितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु’ ‘आत्रेणितं भर्त्स-
 इति सूत्राभ्यां यथायथं प्राप्तः प्लुतो वैकल्पिकत्वात्नेह कृतः । उक्तं हि प्राक् ‘सर्वैः प्लुतो वैकल्पिकः’ इति ॥ नन्वत्र को-
 सूयाभ्यां पृथकुत्सनभर्त्सनप्रहणमपार्थक्यम् । न ह्यसूयां विना कुत्सयते, न वा अकुपितो भर्त्सयति इति चेत् । अत्राहुः
 गुरवो हि हितैषित्वादकुपिता अपि भर्त्सनं कुर्वते, विनाप्यसूयां कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्तया निर्देशः सूत्रकारेण कृतः
 ‘सामृतैः पाणिभिर्गन्ति गुरवो न विषोक्षितैः । लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः’ इति ॥—**एकं बहुव्रीहिवत्**
 द्वे इत्यनुवर्तते । तच्चाजुवाद्यसमर्पकं, तदाह—**द्विरुक्त** इति ॥—**तेनेति** । यद्यप्येतौ बहुव्रीहौ विशिष्य न विहितौ, तथा-
 तत्र दृष्टावित्येतावतैवातिदिश्येते इति भावः ॥—**सुब्लोपपुंवद्भावाविति** । पूर्वपदप्रकृतिसंस्वर-
 बोध्यः ॥—**समुदायात्सुबिति** । तच्चैकवचनमेवेति अन्तरङ्गैकसंख्यावरुद्धो द्विरुक्तार्थः । संख्यान्तरे निराकाङ्क्षेति प्रागेवोक्तत्वात् ॥—
पूर्वभाग इति । नदत्तरभागेऽपि । तथाहि द्विषात्र पुंवद्भावः ‘सर्वेनात्रो वृत्तिमात्रे—’ इति वा ‘त्रिषाः पुंवत्—’ इति वा ॥ तत्राद्य

नर्दहुव्रीहिप्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् । तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामनास्येवेति प्राञ्चः । वन्तुतन्तु भण्यन्ते
त्याख्यातमेतत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीहावितिहानिदेशाद्वैच नान्ति ।
कैकस्यै देहि । ॥ आवाधे च ॥ ८।१।१०। पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात्पीड्यमा-
सेयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः । ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ८।१।११। इत-
तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि । ॥ प्रकारे गुणवचनस्य ॥ ८।१।
२। सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्त्व कर्मधारयवत् । कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारान् । तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः ।
मासस्येत्यन्तोदात्तत्वं च । पटुपट्टी । पटुपटुः । पटुसदृशः । ईप्सुपटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवल-
गवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः ॥ ॥ आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये ॥ मूलेमूले स्थूलः ॥
संभ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः ॥ सर्पः सर्पः बुध्यस्व २ । सर्पः ३ बुध्यस्व ३ ॥

वैभागस्यैव 'भल्लैषा-' इति ज्ञापकादित्युक्तम् ॥ द्वितीयस्तु समानाधिकरणे परे विधीयते, न चोत्तरभागस्य समानाधिकरणप-
त्रमस्तीति भावः ॥—अवग्रहे विशेष इति । एकैकयेत्येकएकयेति भवतीत्यर्थः ॥—एकैकस्यै इति ॥ ननु मुच्यते-
वद्भावाविव बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाभावोऽपि दृष्ट इत्ययमपि बहुव्रीहिवद्भावेनातिदिश्यताम् । तथाच स्माद्यदेशोऽत्र दुर्लभ
ते चेत् । अत्राहुः । सुब्लोपपुंवद्भावाविव सर्वनामसंज्ञाभावः शास्त्रेण न दृष्टः । किं तु बहुव्रीहेर्गोणत्वान्सर्वनामकत्वं न
भवतीति तदभावो दृष्ट इति नायमतिदिश्यते । 'न बहुव्रीहौ' इति शास्त्रं लौकिकवाक्ये निषेधकं, ननु बहुव्रीहावि-
क्तत्वादिति ॥—आवाधे च ॥—इहेति ॥ बहुव्रीहिवद्भावादित्यनुपपज्यते । तथा च 'त्रिष्यः पुंवत्-' इति प्रवर्तते ।
च द्विरुक्तस्य परमुत्तरपदं नेति वाच्यम् । बहुव्रीहिवदित्यतिदेशवलेनैव उत्तरपदत्वस्यापि लभान् ॥ ननु बहुव्रीहिवद्भा-
वोत्तरपदत्वलाभे सति ननेत्यत्र 'नलोपो नञः' इति कस्मान्न भवति । उच्यते । 'नलोपो नञः' इत्यत्र उत्तरपदे इति
वर्तते, नञ इति च कार्यिणो निर्देशः, तत्र साक्षाच्छिष्टेन कार्यित्वेन नञो निमित्तभावो बाध्यते । यथा मद्रहदो भद्रहद
ति । अत्र रेफस्य 'अचो रहाम्याम्-' इति द्वित्वप्रसङ्गे आकरे उक्तं 'निमौ रहौ कार्यिणौ किं तु निमित्तमेतौ द्विवचनस्य'
ते ॥ नन्वेवमपि 'धूर्धूः' 'पन्थाःपन्थाः' इत्यादी 'ऋक्पूर्वधूर्-' इति समासान्तः स्यादिति चेत् । न । 'समानाच्च तद्वि-
यात्' इत्यतः समासादित्यनुवर्तमाने 'समासान्ताः' इति पुनः समासग्रहणं हि समासाधिकारविहितो यः समासान्तग्रह-
हार्थम् । तेनातिदेशिके समासान्तानामप्रवृत्तिरिति दिक् ॥—कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ अधिकारेणैव सिद्धे 'वदुत्तरेषु'
ते वचनं विस्पष्टार्थमिति वृत्तिः ॥—प्रकारे गुणवचनस्य ॥ यद्यपि प्रकारशब्दो भेदे सादृश्ये च वर्तते । बहुभिः
कारैर्भुङ्क्ते, बहुभिर्भेदैर्विशेषैरित्यवगमात्, ब्राह्मणप्रकारोयं माणवकः, ब्राह्मणसदृश इत्यवगमाच्च । तथापीह विवक्षितमाह
—सादृश्य इति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥—पुंवद्भाव इति । 'पुंवत्कर्मधारय-' इति सूत्रान् । तच्च कोपधादि-
पि कालककालिकेत्यादिषु प्रवर्तते । तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावोक्तिर्व्यथेति शङ्काया निरवकाश इति
ध्यम् ॥—पटुपटुरिति । इह द्वित्वेन जातीयरो बाधा नेष्यते पटुजातीय इति वामनः । अन्यथा ब्राह्मणजातीय
यादावगुणवचनेऽपि भेदरूपेऽयं सावकाशो जातीयर गुणवचनेषु सादृश्यपरेण द्वित्वेन बाध्यतेति भावः ॥ गुणवचनस्येति
म् । अग्निर्माणवकः । सिंहो माणवकः ॥ यद्यपीहामिसिंहशब्दाभ्यां गौण्या वृत्त्या तद्व्यक्तार्थादिगुणो गम्यते, तथापि
कारे वर्तमानस्येव सिद्धे गुणवचनग्रहणसामर्थ्यात् मुख्यवृत्त्या गुणपराणामेव द्वित्वं, न त्वन्येषामित्याकरः । 'नवनव
तिरहो करोति' इत्यत्र वीप्सायां द्विवचनम् । अनेन तु द्विवचने सुब्लुक् स्यात् । 'नवनवा वनवायुभिराददे' इत्यत्र त्र-
नैव द्विवचनं, न तु वीप्सायामिति पुंवद्भावः ॥ कथं 'भीतभीत इव शीतमयूखः' इति भारविः, । इवशब्देन सादृश्यस्यो-
त्तया इह प्रकारे द्विजायोगात् । सत्यम् । भीतेभ्यो भीत इति कथंचिद्व्याख्येयम् । तेनातिभीत इति फलितम् । 'आ-
क्ये द्वे वाच्ये' इति वार्तिकेन भीतभीतादौ द्वित्वमिति दुर्घटादिभिरुक्तं समाधानं नादर्तव्यम् ॥ तादृशस्य वार्तिकस्याप्र-
द्वलत् । अथ कथं 'खिन्नःखिन्नः खिन्नरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र क्षीणःक्षीणः परिलुपयः स्रोतसां चोपयुज्य' इति
वदतः । पदार्थभेदस्याभावेन वीप्सार्थस्यासंभवादिति चेत् । अत्राहुः । एकस्यापि खेदावस्थासु क्षयावस्थासु च भेदं परि-
स्प्य वीप्सा बोध्येति ॥ अथ कथं 'मन्दमन्दं नुदति पवनश्चातुकूले यथा ताम्' इति मेघः । वीप्सार्थस्यासंभवादनेनैव
वचने कृते 'मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खम्' इतिवत्सुब्लुक् स्यात् इति चेत् । सत्यम् । स्वतो मन्दगामिनं त्वां पवनो मन्दं
दतीति कथंचिद्व्याख्येयम् । सिद्धस्य गतेश्चिन्तनीयत्वात् ॥—शुक्लशुक्लमिति । केवलगुणवाचिन उदाहरणमिति ध्वन-
ति—रूपमिति ॥—आनुपूर्व्ये इति । वीप्सामावाद्यमारम्भः ॥—मूलेमूले इति । अत्रेकत्रे सूक्ष्मा इत्यनुदाहृत-
म् । एकस्य वस्तुनो वेणुदण्डादेरेकमेव मुख्यं मूलमग्रं च । इतरेषां भागानामपेक्षिकोऽग्रमूलाग्रपदेशः । स्थौल्यसौक्ष्म्ये
पि नैकरूपे, किं तर्हि यथामूलमुपचीयते स्थौल्यं, यथा अग्रं सौक्ष्म्यं तथा नेतरे भागा इति वीप्सायां संभवः ॥ 'मूले
ले पथि विटपिनाम्' इत्यत्र तु वीप्सायां द्विवचनम् ॥ एतच्च ह्रस्वतत्त्वमन्ये स्पष्टम् ॥—न्यायसिद्ध इति । आवर्जः

क्रियासमभिहारे च ॥ लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । नित्यवीप्सयोरिति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् । पौनः पुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा ॥ ॐ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च द्वि-
लम् ॥ बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् ॥ ॐ असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः ॥ अ-
क्तव्यः ॥ अन्योन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योन्यौ । अन्योन्यान् । अन्योन्येन कृतम् । अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि
अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति माघः । एवं परस्परम् । अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरे-
त्यादि ॥ ॐ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वक्तव्यः ॥ अन्योन्याम् । अन्योन्यम्
परस्परम् । परस्परम् । इतरेतरम् । इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित् । आमादेशो च
तीयाया एव । भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तद्वोदि-
रणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः ॥ दलद्वये टाबभावः क्लीबे चाङ्गिरहः स्वमोः ॥ समासे सोरलुक्चः
सिद्धं बाहुलकाश्रयम् ॥ १ ॥ तथाहि । अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः । न च सर्वनाम्नो वृत्तिर्-
पुंवद्भावः । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । नच द्विवचनमेव वृत्तिः । यांयां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सासेत्यादावतिप्रअ-
ङ्गात् । अन्योन्यमितरेतरमित्यत्र चाङ् इतरादिभ्य इत्यङ् प्राप्तः । अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् । अन्योन्याश्रयः ।
स्पर्शसिद्धयम् । अदृष्टपरस्परैरित्यादौ सोर्लुक्च प्राप्तः । सर्वं बाहुलकेन समाश्रयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाह-
स्त्रियामिति सूत्रे अन्योन्यसंश्रयत्वे तदिति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति । ॥ अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्या-
त् ॥ ११३ । प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन वा । द्विवचने कर्मधारयवद्भावात्सुबु-
पुनस्तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः । ॥ यथास्वे यथायथम् ॥ ११४ । यथास्वमि-
वीप्सायामव्ययीभावः । योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम् । तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते । यथा-
ज्ञाता । यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा । ॥ इन्द्रं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमण्यज्ञपात्रप्रयो-
गमिव्यक्तिषु ॥ ११५ । द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते एव्यर्थेयु-
हर-

शब्दैः संबोध्योऽर्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्तव्यत्वादिति भावः ॥—पौनःपुन्य इति । पुनःपुनर्भवितरि वर्तमानात्पुनरिति
पुनःशब्दात् भावे प्रत्ययः ॥—लोटा सह समुच्चित्येति ॥ नन्वत्र लोटा सह समुच्चित्य यथा द्विवचनं भवति, तत्र जी-
क्रियासमभिहारे यदा सह समुच्चित्य द्विवचनं स्यात् पापच्यतेपापच्यते बोभूयतेबोभूयते इति । अत्राहुः । लोट् क्रिया ग्रीक
समभिहाराद् व्यभिचरति । समुच्चयेऽपि जायमानत्वात् । ततश्च लोटद्विवचनयोरेव तद्द्योतकत्वं, न त्वेकैकस्येति
युक्तं लोटन्तस्य द्विवचनम् । यद् तु क्रियासमभिहाराद् न व्यभिचरतीति द्विवचनं विनैव तस्य द्योतकत्वम् । तेन तद्व्यु-
न्तस्य न द्विवचनमिति ॥—कर्मव्यतिहार इति । क्रियाविनिमय इत्यर्थः ॥—द्वे इति । नित्यमेवेदं द्विलम्, ब-
लं तु समासवद्भावस्यैव ॥—सुपः सुर्वक्तव्य इति ॥ अत्र केचिदुक्तं द्वितीयादीनामेवेदं स्वादेशविधानम् । ॥ द्रवति
एवोत्तरदलेऽपि द्वितीयादय एव न तु प्रथमा, तत्राप्येकवचनमेव न तु वचनान्तरमिति । तदपाणिनीयम् । भाष्यादा-
नुक्तत्वात् । तदेतद्वचनयन् वचनान्तरमुदाहरति—अन्योन्यावन्योन्यानि ॥—माघ इति । स च भाष्यानुगु-
एवेति भावः ॥ एतेनार्वाचीनमतं कवयोऽपि नाद्रियन्त इत्युक्तं भवति ॥ भारविश्चाह—‘क्षितिभः सुरलोकनिवासिभ्य-
कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैः’ इति । अत्रादृष्टः परस्परो यैरिति विग्रहः । यदि तु द्वितीयादीनामेव स्वादेशविधानम् न तु अया-
थमायाः, तर्ह्ययं प्रयोगो न सिध्येदिति दिक् ॥—अन्योन्यामिति । न चात्र आमभावेऽपि टाप् स्यादिति शङ्क्यम् पु-
‘बहुलग्रहणाद्भावः’ इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ स्त्रीनपुंसकयोस्तृतीयादिषु पुंवदिति प्राचो ग्रन्थं परिकुर्वन्नाह—ग्रह-
अत्र केचिदिति ॥ वस्तुस्थितिमाह—अन्येत्विति ॥—अतिप्रसङ्गादिति । तथा च एकशेषप्रतिबन्धाद् द्विवचन-
स्यापि वृत्तित्वमाश्रित्य तद्वलेन पुंवद्भावो शङ्क्यो लक्ष्यविरोधात् । ‘कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत्’ इति
‘अकथित-’ सूत्रस्य ‘यांयाम्’ इति भाष्यप्रयोगविरोधाच्चेति भावः ॥ नव्यास्तु ‘यांयां प्रियः प्रैक्षत’ इत्यादिमाधप्रयो-
‘सासा’ इति द्विवचनमयुक्तम् । द्विरुक्तस्य सेखनेनैव परामर्शं शक्यत्वात् । अत एव भाष्ये ‘यांयां मन्येत सा भवेत्’ इ-
त्येतेकमित्याहुः ॥—सोर्लुक् च प्राप्त इति । सुपः स्वादेशविधानस्यान्योऽन्यं परस्परमित्यत्र केवले चरितार्थत्वादिति
भाः ॥—योऽयमात्मेत्यादि ॥ आत्मात्मीययोरपि स्वशब्दवाक्यवाच्यत्वात् ॥—यथायथमिति । ‘न लोका-’ इत्य-
नेन कृद्विगच्छीनिषेधः ज्ञातेत्यस्य वृत्तन्तत्वात् ॥ ‘योय आत्मा’ इत्यर्थे विद्यमानयथायथशब्दस्यार्थमाह—यथास्वभाव-
मिति । ‘आत्मा यन्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च’ इत्यमरः ॥—पूर्वपदस्येति ॥ द्विभौ द्विभौ इति स्थिते कर्मधा-
रयवद्भावात्सुबुक्ति कृते पूर्वपदावयवस्येकारस्येत्यर्थः ॥—अत्वमुत्तरपदस्येति । उत्तरपदावयवस्येकारस्येत्यर्थः ॥—नपुं-
यो

१ अन्ये त्विति—तदुक्तं वृद्धैः—‘नचोदाहरणमादरणीयम्’ इति । तदतिरिक्तोदाहरणभाव इत्येवंपरतयानादरणीय-
मित्यर्थः । २ द्वे इति—वीप्सायां यथाशब्दस्यावृत्तेर्द्वित्वाप्राप्त्या तदपि निपात्यते इति भावः ।

तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते । रहस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति । पौत्रेण प्रपौत्रेणापीत्यर्थः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं संकरीषवामुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्वमिष्यते ॥ इति द्विरुक्तप्रक्रिया ॥

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्थ समाप्तम् ॥

सकत्वं चेति । चकारादेकवद्भावा इत्यपि बोध्यम् । तेन 'अतोऽम्' इत्यमादेशे द्वन्द्वमिति सिध्यति ॥—रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमिति । द्वाभ्यां निर्वृते रहस्ये योगरुद्धिरेवेत्यर्थः ॥—द्वन्द्वं मन्त्रयते इति । द्वौ द्वौ भूत्वा मन्त्रयते इत्यर्थः । एवं हि तद् रहस्यं भवति ॥—आचतुरमिति । 'आश्चर्यादभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति टच् । चतुःशब्दोऽत्र चतुर्णां पूरणे द्रष्टव्यः । आ चतुर्थोदित्यर्थः ॥—द्वन्द्वं यज्ञपात्राणीति । स्फुरश्च कदाकानि च' इत्यादीनि पात्राणि द्वन्द्वं प्रयुनक्ति । आसादयतीत्यर्थः ॥—अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थ इति । अत्र द्वन्द्वमित्यत्र स्वार्थे द्विवचनम् । एकवद्भावादिकं तु पूर्ववत् ॥—अन्यत्रापीति । 'द्वन्द्वं युद्धं प्रवर्तते' । इह वीर्यायां द्विवचनम् । द्वयोर्द्वयोर्युद्धमित्यर्थः ॥ 'द्वन्द्वानि सहते' शीतमुष्णमेकं द्वन्द्वं सुखदुःखं चापरं क्षुत्तृष्णं चापरम् । इह स्वार्थे द्विवचनमेकवद्भावादि पूर्ववत् । बहुलं त्वेकशेषवशात् ॥

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या या कृता तत्त्वबोधिनी । समाप्तं तत्र पूर्वार्थं तेन तुष्यतु शंकरः ॥

इति श्रीपरमहंसपतिव्राजकाचार्यवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्दसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिनीव्याख्यायां पूर्वार्थं संपूर्णम् ॥

समाप्तं पूर्वार्थम्

